TÜRK DİL BİLGİSİ

Modern Türk Dil Bilgisi Çalışmalarının Kapsamlı İlk Örneği

JEAN DENY

KABALCI

Jean Deny

Türk Dil Bilgisi

Osmanlı Türkçesi

Kabalcı Yayınevi: 375

İnceleme Dizisi: 65

Jean DENY
Türk Dil Bilgisi - Osmanlı Türkçesi

Birinci Baskı: Mart 2012

Yayın Yönetmeni: Murat CEYİŞAKAR
Yayıma Hazırlayan: Ahmet BENZER

Editör: Prof. Dr. Mustafa S. KAÇALIN

Kapak Tasarımı: Gökçen YANLI

KABALCI YAYINEVİ
Gülbahar Mah. Cemal Sahir Sok. Çelik İş Merkezi No. 16 D Blok
Mecidiyeköy-İstanbul
Tel.: (0212) 347 5451 Faks: (0212) 347 5464
yayinevi@kabalci.com.tr www.kabalciyayinevi.com
internetten satış: www.kabalci.com.tr
Sertifika No. 11245

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
Cataloging-in-Publication Data (CIP)
DENY, Jean
Türk Dil Bilgisi - Osmanlı Türkçesi
1. Türkçe Dil Bilgisi 2. Türk Dili 3. Karşılaştırmalı Dil Bilimi

ISBN 978 975 997 201 1

Baskı: Yaylacık Matbaası (0212) 567 8003
Litros Yolu Fatih San. Sitesi No. 12/197-203 Topkapı-İstanbul
Sertifika No. 11931

TÜRK DİL BİLGİSİ

Jean DENY

1921

Çevirmen
Ali Ulvi ELÖVE
1941

Jean DENY'nin 1921 baskı
"TÜRK DİLİ GRAMERİ (Osmanlı Lehçesi)"
adlı eserini temel alarak
günümüz Türkçesine uyarlayan

Ahmet BENZER
2012

KABALCI YAYINEVİ

İÇİNDEKİLER

Ön söz

Jean DENY'nin bu çalışması Modern Türk Dil Bilgisi çalışmalarının kapsamlı ilk örneğidir.[1] Kitap 1921 yılında DENY tarafından Fransa'da Türkçe öğrenmek isteyen Fransız öğrenciler için yazılmıştır. Kitabı bizim için değerli kılan ise bir yabancı gözüyle Türkçeyi ayrıntılarıyla işlemesi ve örneklerini Türk dilinin konuşulduğu tarihi süreçteki farklı devirlerden alıntılarla oluşturmasıdır. Kitabın Fransızcadan Türkçeye çevirisini Ali Ulvi ELÖVE (1926-1927) yapmıştır. Kitap harf inkılâbından sonra 1941 yılında basılmıştır.

Eser, günümüz Türkçesine uyarlanırken 1941 baskılı ELÖVE nüshası tercih edilmiştir. Bunun sebebi öncelikle orjinal eserin sahibinin yaşadığı dönemde bir Türk tarafından Türkçeye çevirilmiş olması ve kitabın yazarı ile çevirenin bir araya gelip düzeltme yapma imkânı bulmalarıdır. İkinci önemli sebep ise ELÖVE gibi önemli bir dilcinin kitabın birçok yerinde gerek düzeltme ve açıklamalarını gerekse bizzat örnek verme biçimindeki değerli bilgilerini kitabın çeşitli yerlerine serpiştirmesidir.

Bununla birlikte kitabın günümüze uyarlanmasında birçok sorun ile karşılaşılmıştır. Bunlar arasında öncelikli olarak adlandırmadan kaynaklanan sorunlar yer almıştır. Bu sebeple uyarlama aşamasında 1941 ELÖVE'nin çevirisi ile birlikte 1921 DENY'nin orjinal Fransızca kitabından da yararlanılmıştır. Kitabın son bölümünde hem DENY'de hem ELÖVE'de hem de uyarlama aşamasında tercih edilen adlandırmalara yer verilmiştir.

Günümüz Türkçesine uyarlama aşamasında fayda unsuru esas alınmış ve okuyucu odaklı bir uyarlama yapılmıştır. ÖZTOKAT'a[2] göre *okuyucu odaklı çeviri* çevirmenin okuyucunun bilgi eksikliğini ya da bilgi gereksinimi içinde bulunduğu kültürün (hedef kültürün) ve dilin de özelliklerini göz önünde bulundurularak çevirmesidir. Bu doğrultuda günümüz Türkçesine uyarlamada birçok yerde müdahale yapılmıştır. Bununla birlikte bilenler için sıkıntı yaratmayacak bilmeyenler içinde yeni kelime öğrenmelerine vesile olması temennisi ile bazı kelimelere müdahale edilmemiş, bir değişikliğe gidilmemiştir.

Uyarlamanın sınırları şöyle oluşturulmuştur:

---

1 GÖKSEL, Aslı ve KERSLAKE, Celia (2005). *Turkish A Comprehensive Grammar*. London ve New York: Routledge Yayınevi.

2 ÖZTOKAT, Nedret (2004). *Disiplinlerarası Ortam ve Yöntem Sorunları*. İstanbul: Multilingual Yayınları.

Uyarlamada dönemin ses bilgisi hakkında bilgi edinilebileceği düşüncesiyle italik yazılı kelime ve örneklerde aslına uygun kalınmıştır. Bu doğrultuda DENY ve ELÖVE arasında bazı ses (uzunluk-kısalık gibi) ve kullanım farklılıkları görülmüş, uyarlamada DENY'ye uyulmuş ve çeviri yazı da DENY'e göre yapılmıştır. Örneğin; DENY "Ölmese de zaten ben onu boşayacakdım." derken ELÖVE "Ölmese idi de zaten ben onu boşayacakdım." kullanımını tercih etmiştir. Ancak DENY bazı örneklerin yalnızca Arapçasını ve Fransızcasını vermiş Latin harfli yazımını vermemiştir. Bu durumlarda ELÖVE'nin çevirisinden yararlanılmıştır.

ELÖVE nüshasında, dönemin bazı telaffuz özellikleri metne yansımıştır. Bu noktada *bazan* gibi kullanımlar düzeltme metninde *bazen* olarak değiştirilmiştir. ELÖVE tarafından çeviride tercih edilen adlandırmalardan bazılarının günümüz okuyucusu için anlaşılması güç olacağından, uyarlamada *katmaç* yerine *zarf* gibi farklı tercihlerde bulunulmuştur. Ayrıca çeviri nüshasında yer alan *birçok diller* gibi bazı hatalı kullanımlar uyarlamada *birçok dil* biçiminde değiştirilmiştir.

Adlandırmalar konusunda; mümkün olduğu kadar ELÖVE'nin tercihlerine uyulmuştur. Yer yer anlaşılırlığı sağlamak için birtakım kelimeleri değiştirme mecburiyeti doğmuştur. Bu noktada hem ELÖVE'nin çevirisinden hem de DENY'nin kitabındaki orjinal adlandırmalardan yararlanılmıştır.

Kitabın paragraf düzeninde DENY'e uyulmuş, ELÖVE'nin çevirisinde yer yer tutarsızlıklar görülmüştür. Örneğin; ELÖVE bir kelimenin anlamdaşları ile ilgili bilgi verirken bazen ayrı bir paragrafta vermiş bazen de bilgiyi mevcut paragrafa ilintilemiştir.

Eklerin yazımında; eklerin ünlü ve ünsüz harflerle temasları sonucu değişebilme ihtimalleri dikkate alınıp büyük ve küçük harf kullanılarak yazılmıştır (örn.: *+AcAK* eki). Bu doğrultuda ne DENY'e ne de ELÖVE'ye uyulmuştur. Bununla birlikte eklerin tarihi gelişimi hakkında bilgi verilirken orijinal esere bağlı kalınmıştır.

DENY'nin *note* (dipnot) ve *nota* (uyarı) biçiminde verdiği iki farklı kullanımı ELÖVE tek bir başlık altında (*tenbih* adlandırmasıyla) toplamıştır. Bu doğrultuda uyarlamadaki metin içi göndermelerde DENY'ye uyulmuştur.

ELÖVE çevirisinde yer yer aynı anlamda olan iki farklı adlandırmayı kullanmıştır. Örneğin yazar bazen *ikinci şahıs (muhatap)* kullanımını tercih ederken bazen de yalnızca *muhatap* ya da *ikinci şahıs* kelimelerini kullanmıştır. Günümüz Türkçesine uyarlarken de aynı anlamdaki iki farklı adlandırmaya yer verilmiştir. Ayrıca ELÖVE adlandırma konusunda *ek* demek için *lahika* kelimesini kullanırken bazen de 'yapım eki' demek için yalnızca *ek* kelimesini kullanmıştır. Bunun bilgisi ve doğru kullanımı metinden hareketle tespit edilmiştir.

DENY kitabının bazı bölümlerini 10 punto ile yazmış, ELÖVE de DENY'nin bu tercihine uymuştur; fakat iki nüshada da bunun sebebi açıklanmamıştır. Uyarlama nüshasında bu düzene sadık kalınmıştır; fakat basım aşamasında bu ayrım göz ardı edilmiştir.

DENY, kitabında parantez içerisinde verilmemesi gereken bazı bilgileri parantez içerisinde vermiştir. Örn. "...ve Fransızca imlasını (Erzeroum) biçiminde veriyor." cümlesi "...ve Fransızca imlasını Erzeroum biçiminde veriyor." şeklinde düzeltilmiştir.

DENY, bazı madde başlarıyla ilgili eksik bilgileri kitabının sonunda *addenda* (ek bilgi, zeyil) başlığı altında toplamıştır. ELÖVE ise bu eksik bilgileri o madde başlarının içine sokmuş ve ayrı bir bölüm açmamıştır. ELÖVE böylece bilgilerin bir bütün hâlinde yer almasını sağlamıştır; fakat ELÖVE aynı DENY'deki gibi çeşitli metin içi göndermelerde *..paragrafın zeyiline (addenda, ek bilgi) bakınız* ibaresini kullanmıştır. Uyarlamada ise ayrı bir *addenda* bölümü olmadığı için bu ibareler silinmiştir. Ayrıca DENY'nin *addenda* gönderimi için kullandığı (*) işaretini ELÖVE de kullanmasına rağmen uyarlamada gerek kalmadığı için çıkarılmıştır.

1941 baskılı ELÖVE nüshasında bazı örneklerin yanında ELÖVE imzası bulunmaktadır. Bu imza 'örneklerin ELÖVE tarafından bulunup buraya yazıldığı' anlamında olmayıp 'DENY tarafından Fransızcası ve Osmanlıcası verilip de Latin harfli verilmeyen örneklerin çevirisini ELÖVE yapmıştır' anlamındadır. Bununla birlikte bazı yerlerde ELÖVE benzer biçimde olan kelime ya da deyimlerin Osmanlıca çevirilerinin yanına herhangi bir ibare koymamıştır.

DENY kitabında küçük bir kısaltmalar dizini vermiş ve bu dizin uyarlama nüshasında aynen korunmuştur. Bununla birlikte orijinal nüshada metin içinde olup da kısaltmalar dizininde yer verilmeyen bazı kısaltmalar uyarlamada dizine eklenmiştir. Buna karşılık ELÖVE bir dizin vermemiştir. Bunun yerine kısaltma bilgisini yer yer dipnotlarla vermiştir. Söz gelişi *misal* ve *mukayesi*'nin kısaltma bilgisini dipnot biçimde sunmuştur. Ayrıca iki eser arasında *bakınız* (bk.) ya da *karşılaştırınız* (krş.) biçimindeki metin içi paragraf göndermelerinde farklılıklar görülmüştür. Uyarlamada DENY'nin eserine sadık kalınmıştır.

DENY'nin ayrı biçimde verdiği örnekler [*burda (veya burada)*] ELÖVE çevirisinde tek bir biçimde toplanmış [*bur(a)da*], uyarlamada ise DENY'ye uyulmuştur.

DENY, metin içi göndermelerde bazen paragraf numarası yerine kitabının sayfa numarasını vermiştir. ELÖVE de bu sayfa numaralarını olduğu gibi çevirisine yansıtmıştır. Günümüz Türkçesine uyarlamada ise ELÖVE'nin kitabından yararlanılırken bu sayfa numaralarının DENY'nin kitabına göre olduğu gözlemlenmiştir. Bu sebeple

uyarlamada sayfa numaraları DENY'nin nüshasından yararlanılarak bulunmuş ve paragraf numarası olarak değiştirilmiştir. Böylece değişen baskı ve dolayısıyla sayfa numaralarındaki karışıklığın önüne geçileceği düşünülmüştür.

Uyarlamanın kaynakçası DENY nüshası üzerinden düzenlenerek yapılmıştır. Böylece orjinal nüshada bazı yazarların yalnızca soyadları yer alırken uyarlamada bunların yanına adları eklenmiş ve DENY tarafından yapılan kaynaklar hakkındaki yorumlara müdahale edilmemiştir.

Uyarlama nüshasında kullanılan kısaltmalar ve çeviri yazı dizgesi şöyledir:

Kr. karıştır

Krş. karşılaştır

AUE Ali Ulvi ELÖVE

JD Jean DENY

AB Ahmet BENZER

γ Bu sembol yalnızca DENY'de yer alıyor; ELÖVE ise bunun için *y* biçimini tercih etmiştir.

ļ çukur *l olarak tanımlanarak Elöve l ve sonrasında kesme işareti şekli ile kullanmıştır. DENY ise dik ve kalın duran bir l işareti ile belirtmiştir.*

ă, ĭ, ŭ kısa ünlüler

ḵ yarı ünlülü k. DENY ve ELÖVE bunu k ve sonrasında kesme işareti sembolü ile göstermiştir.

° Kelime içinde vurguyu gösterir. DENY bunun için herhangi bir simge kullanmamış. Bu simge ELÖVE tarafından kullanılmış.

ḫ خ DENY kitabında ise bu işaret için X işaretini kullanmıştır.

ẏ *çınlamalı sürekli ẏ*

ḍ dişarası d. ELÖVE *d* ve yanında bir kesme işareti şekli ile *d'*

ṭ ط Bu sembol ya da bunun benzeri herhangi bir sembol DENY tarafından kullanılmamış. DENY bunun için özel bir sembol yerine normal *t*'yi kullanmıştır. ELÖVE ise bunu farklı kullanmış ve uyarlamada bu gösterilen sembolün aynısı kullanılmıştır.

ǵ g' ELÖVE bu şekilde kullanmış. G ve yanında bir kesme işareti şekli ile.

Kitabın günümüze uyarlanmasında hem yardımcı kaynaklarıyla hem de bilgisiyle bana desteğini esirgemeyen ve kitabın editörü olma yükünü kabul eden sayın hocam Prof. Dr. Mustafa S. KAÇALIN'e, uyarlama nüshasının Fransızca nüshasıyla karşılaş-

tırmasını yapan değerli hocam Prof. Dr. Murat DEMIRKAN'a ve Didar YENIGÜN'e, yardımlarını unutamayacağım Hüseyin AYKIT ve Ömer YILDIRIM'a desteklerinden dolayı teşekkür etmeyi borç biliyorum.

Ayrıca nişanlılık döneminde bana ne çalıştığımı sorduğunda "Deny" diye cevap verdiğim ve evliliğimizin 7. yılında bana bakıp "Hâlâ mı Deny!" diyerek sitemle karışık desteğini her zaman arkamda hissettiğim sevgili eşime, ondan gizli gizli çalıştığımı itiraf etmem gereken sevgili oğlum Giray'a, benimle her zaman gurur duyan anne ve babama bu çalışmayı armağan ediyorum.

İstanbul 2012

Ahmet BENZER

Yazarın ön sözü[3]

Fransızcada şimdiye değin var olan birçokları dururken yeniden bir Türk dil bilgisi kitabı ortaya çıkarmanın yalnızca kitapçılarda mevcutları tükendiğinden değil, eskidiklerinden faydalı bir şey olacağı görüşünde bulunduk. Bu kitaplar başlıca, Fransız ve Latin dil bilgisi kitaplarında güdülen dili sergileyiş alışkanlıklarını ve tarzlarını Türkçenin öğrenim ve öğretimi hususunda da muhafaza etmek gibi bir eksikleri bünyesinden barındırır. Türk-Tatar dillerinin biçim bilgisi sistemi Hint-Avrupanınkinden ayrı olduğu için o tarzda bir aktarmanın tehlikesizce yapılması mümkün değildir. Güya böyle yapılırsa Türkçe öğrenimine girişen Fransız öğrencisine bu dili yadırgatmamak suretiyle bir fayda temin edileceğinden dem vurmak gerçekçi olamaz; çünkü bu takdirde dil bilgisi hadiselerinden *bozulması* veya *söylenmeden geçilmesi* gibi daha büyük sakınca yüzünden bu fayda hiçe inmiş olacaktır.

Bu sebeple biz sırf mantıki bakım noktasında durarak Türkçeyi önceden edinilmiş hiçbir fikir olmadan bakıldığı zaman nasıl görünüyorsa öylece kendisine mahsus dehasıyla göstermek hususuna bağlı kaldık ve bizim bildiğimize göre bu ilk defa olacaktır. Türkiye Türkçesi cümle bilgisinin etraflı bir sunumu yapılmış bulunuyor.

Birtakım dil bilgisi hadiselerine şimdiye kadar hiç yanaşılmamış birtakımlarına da ancak yabancı dillerde özellikle Yunanca ve Almancada el değdirilmiş olduğu için şöyle yapmak zorunda kaldık:

1. Yeni adlandırmalar icat etmek suretiyle bazı yeni oluşturulan sözlükler kullanmalı veya zaten mevcut ögelerin manasına yeni bir kavram vermek. Daha iyi hâl çareleri önünde baş eğmeye her zaman hazır olmakla beraber şu tabirlere *şimdilik* yer verilmesini dileriz: *(gayrı, muarref, tenkirli) raciiyet "aidiyet" alameti*[4], *indice de rappel indéfini, mürekkep nağt (épithéte complexe), birleşik sıfat, mebna "taban" (base), tağyirci (modificateur), mutavaatsı (quasi-pasif), şibhi müştereke "fer'i fiilimsi"(pro participe), üssiye "teme, temelce" (théme), yarı edilgen, şibhi cümlesi (quasi-proposition)(bak indekse).*

2. Bu türden bir el kitabı (eldelik) için aşırı sayılacak bir genişlik vermek pahasına da olsa ayrıntı girişmek. Kaldı ki bu mahzur hadiseler neticesinde daha ziyade

---

3 Bu eserin tercümesi, Bursa'da 25 Temmuz 1926'dan 18 birinci teşrin [Ekim] 1927'ye kadar devam etmiştir.[AUE]

4 Bu tabir bize Robert GAUTHIOT tarafından telkin edilmiştir.[JD]

artmış da bulunur. 1914'te başlayan işi altı buçuk yıl sürdü. Bu müddet zarfında, özellikle asker terhisinden beri birçok inceleme ve görüşler elde edebildik. Bunları bu eserin nihayetinde ek bilgi şeklinde kayıt etmek ve zikretmek bizce faydalı göründü.[5]

Buna karşılık esere sözlüklü seçme metinler ilave etmek yolundaki ilk niyetimizden vazgeçtik. Çok sayıda verdiğimiz örnekler bunları kısmen telafi etmektedir. Her ne kadar çok fazla -özellikle eserin başlarında- alıntı yapılan yazarların adlarını vermekte yetinmiş bulunuyorsa da istisnalar hariç, bu örneklerin hiçbiri kendimizden değildir.[6]

Bu esere, büyük sayıda oluşundan mütevellit mahzurlara çare olarak, bir nevi dil bilgisi sözlüğü gibi kullanılabilmesi için tafsilatlı bir *dizin* ilave ettik; fakat bu geçici bir kolaylık tedbirinden başka bir şey olmayıp okuyucu, kitabın bütünü hakkında bilgi edindikten sonradır ki bundan etkili bir istifade temin edebilir. Bununla birlikte okuyucunun mesaisi, eserimizi iki kısma ayırmış olduğumuz için kolaylaşmış olacaktır. Bu kısımlardan *küçük harfli* olanlar ilk okuyuşta ertelenebilinir.

3. Bu eser esas itibariyle bugün İstanbullu bir münevver Türk'ün konuştuğu Türkiye Türkçesinden bahseder. Türkiye Türkçesinin bugünkü hâlinde bu konuşma dili, yazı dilinden bir dereceye kadar biraz değişik bir vaziyettedir ki kitabımızda buna geniş bir yer verilmiştir. Daha hususi olarak da edebî dil için yer verilen oluşumların edebî olduklarına işaret edilmiştir.

Bununla birlikte halk Türkçesi (avam) denilen alışılmış Türkçeyi ve vilayet Türkçelerini (lehçe ve ağız tabirlerini) de ihmal etmiş değiliz.

Bir tarihi dil bilgisi kitabı hazırlamak niyetinde olmamakla birlikte Eski Osmanlıcaya[7] geniş bir yer verdik. *Eski Osmanlıca* deyimiyle Türkiye'de 14. yüzyılla dil ıslahatının takribi bir tarihi olan 1850 arasındaki yazı veya konuşma dilini tarif ediyoruz.

4. Bu eserde öteki Türk dilleriyle yahut daha çok kullanılan *Şark Türkçesi* ile sık sık karşılaştırmalara müracaat ediyoruz. Biz elverişli; fakat belirsiz olan bu tabiri kullanmaktan mümkün olduğu kadar çekindik.

---

5 Bu ek bilgiler, yazarın raporunda işaret ettiği üzere tarafımızdan, eserinin tercümesinde ait oldukları yerlere nakledilmiştir.[AUE]

6 Bk. 28.s.'da istifade ettiğimiz Türkçe el kitapları (eldelikler) listesine.

7 *Eski Türkçe* adlandırmasını THOMSEN'ın dehasıyla keşfedilen ve halledilen (8. yüzyıl) Orhon Kitabeleri diline ve Osmanlı İmparatorluğunun oluşumundan (1300) önceki kayıtlara dayandırıyoruz. Bunun için Fransızcada *turc* sözcüğünden ayrı olarak *k*'lı *Türk* sözcüğünü kullanmak mümkündür.

Esas itibarıyla, böyle bir el kitabının ancak kurulu ilmî bir geleneğin sonuçlarını içermesi gerekirse de biz araya birtakım şahsi bakışlarımızı sıkıştırmaktan kendimizi alamadık. Bunlardan birkaçı faraziye olarak kabul edilmiş ve şüphesiz uyuşmazlık konusu olmaya müsaittir.

5. Bu kitap söylemesi bile lüzumsuz, bir hocanın önerisi biçimindeki derslerin yerini tutamaz ve en iyi hoca, yine elbette Haliç'in gelip gideni veya İstanbul çarşısının sizi iltifatla karşılayan dükkancısıdır.

Bununla birlikte talebe kendisinden şunu saklamamalı ki Türkçeyi -hele bahis mevzuu yazı Türkçesi olduğu zaman- ciddi bir surette öğrenmek oldukça çetindir; daha çok büyük bir tecrit hamlesi ister. Bunun için böyle uzun bir el kitabının okunması ne kadar çetin görünürse görünsün, buna katlanması dahi kendisince zamandan bir tasarruf olacağına inanıyoruz.

Şurada meşhur oryantalist Max MÜLLER bu sözlerini zikretmemize müsaade buyrulsun: "Osmanlı Türklerinin söylediği lehçeye gelince, diyebiliriz ki Türkçeyi söyleyip yazma hususunda en ufak bir arzu beslenmemiş olsa dahi, bir Türkçe dil bilgisi okumak bile hakiki bir zevktir. Dil bilgisi tarzını vücuda getiren hünerli tarz, çekim ve çekim düzenlerinde hakim olan kıyaslama hâli oluşumlarda baştan başa görülen...Bir şeffaflık vaziyeti, lisanda tecelli eden insan zekasının bu harikalı kudretini duyanları hayrete düşürür (*La Science du Langage*, Fransızca tercümesi, 1846, Paris, 333. s.).[8]

Bu dil aynı zamanda ahenkli, mecaz ve teşbihleri bol, manidar bir dildir. Sık sık

---

8 Türk dili bültenindeki (2. s., 28, 1933) bir tercümede görüldüğü gibi yazar eserinin daha ilerisinde de (369-370. s.) Türk diline hayranlığını şöyle anlatıyor[AUE]:

İnsanın ancak en temel ihtiyaçlarını anlatmaya yetecek kadar az sayıda köklerle, duygu ve düşüncenin en ince meneviştlerini anlatabilen bir ifade aleti yapmak manası belli belirsiz mastarla sert bir buyruk maddesinden vücubi ve inşai gibi kipler, geniş ve öbür zamanları çıkarmak...Birbirine uymaz ses parçalarından her tarafı derli toplu, kaideli ve tamamıyla ahenkli bir ses bilgisi sistemi yaratmak: İşte insan zekasının dilde işleyip meydana koyduğu eser budur. Dillerin birçoğunda, bu temel yaratış çığırından artık iz kalmamıştır. Halbuki bunun aksine, Türkçenin dil bilgisinde tamamıyla saf bir dil yapısı görüyoruz. Bu öyle dil bilgisidir ki bir billur kovan içinde bal peteklerinin oluşunu nasıl seyredebilirsek onda da düşüncenin iç oluşlarını öyle seyredebiliriz.

Yüksek bir şarkçı alim (oryantaliste) Türk dili hakkında: İnsan bu dilin yüce bir ilim akademyası müzakerelerinden çıkmış olduğu zannına düşebilir, demişti; fakat Türkistan'ın bozkırları ortasında, kendi başına kalmış beşer zekasının sadece, kendi yaratışından ayrılmaz kanunlar delaletiyle yarattığını, hiçbir alimler cemiyetinin dahi yaratmasına imkân yoktu.

kullanılan taklidi adlar kelimelerde aynı cinsten ünlü yenilemesi, nidalar, ona bu ahenk ve ehemmiyeti vermektedir.

Hâlen süratle tekamül ve inkişaflar geçirmekte olan bu lehçe, asri bir medeniyet diline zaruri olan her türlü kıvraklığı da almak yolunu tutmuş bulunuyor.

Burada M. Antoine MEILLET'e ölümüne minnet duyduğumuz Robert GAUTHIOT'nun hatırasına borçlu olduğumuz şükranlarımızı bildirmekten kendimizi alamayız.

MEILLET bu eserin bir ilk telif suretini lutfedip okumuş, yeni çalışmamızın yeniden ele alınışında bize yol gösteren ve yeni bir kalıba koyduğumuz zaman büyük bir lütuf olarak verdikleri tavsiyeler bizim için kıymetli olmuştur. GAITHOUT ise kendisinin yetkili elleri arasına koyduğumuz bazı nazik noktaların tetkik ve incelemesine birçok uzun oturumunu ayırmaktan çekinmemiştir.

Bir taraftanda Doğu dilleri katibi olup aynı kurumun Türkçe kursunda görevli bulunan BEAULIEU'nün de yorulmaz bir gayretle yazılarımızı daha iyi bir hâle koymak hususunda gösterdiği yardım ve hizmetlerini yadetmek borcumuzdur.

Diğer taraftan, Doğu dilleri okulu mezunlarından (breveté: ruuslularından) M. LECERF, nüshaların bir kadını düzeltme konusunda yardım etmiş ve arkadaşlarından M. SAUVAGEOT da ilmî, bir sözcüğün yersiz kullanılmasından bizi sakındırmak gibi hizmette bulunmuştur.

Bu esere doğrudan doğruya hizmeti olmakla birlikte, idare amirimiz M. Paul BOYER de bize bezlettiği daimi teşvikleriyle minnettarlığımızı yeniden hak etmiş bulunuyor.

Paris 1921

Prof. Jean DENY

Kısaltmalar[9]

* Bir kelimenin solundaki tek yıldız işareti, onun nazari olarak düşünülen, farazi veya kullanılmaz bir şekil olduğunu gösterir. Bu yıldız kelimenin sağında bulunduğu zaman onun Arapçadan alınan bir kelime olduğunu işaret eder.

** Bir kelimenin sağındaki çift yıldız, onun Farsçadan alınan bir kelime olduğunu gösterir.

( ) Yay işareti çeşitli eklerin gösterilmesinde yardımcı ünsüzleri göstermeye yarar.

[ ] Aynı şartlarda kullanılan çift kanca işareti, kararsız (instable) ünlüleri işaret etmeye yarar.

{} Çift kulaç işareti birçok kelimeden oluşmakla beraber cümle bilgisi bakımından tek kelime gibi hareket eden tabirleri göstermeğe yarar.

- Birleşim oku işareti solda bulunduğu zaman, sağdakinin bir ek olduğunu gösterir: (örneğin; -ler); sağda bulunduğu zaman, soldaki kelimenin bir fiil tabanı (base verbale), yahut bir fiil tabanı eki olduğunu bilir (örneğin; *ol-* ; *-dir-*).

---

9 DENY (5 Mayıs 1933'te) tercümemize dair verdiği raporda bu kısaltma bahsinin böylece basitleştirebileceğinizi bildirdiğinden, biz de buna göre hareket ederek kitabındaki ilk metni esas almadık. [AUE]

TÜRK DİL BİLGİSİ
(Osmanlı Türkçesi[10])

Söz girişi

Dillerin sınıflandırılması bakımından Türkçe

Genel biçim bilgisi

I. Türk-Tatar dili

1. Karşılaştırmalı biçim bilgisi, bilinen birçok lehçe içinde birtakım dil zümrelerinin veya dil ailelerinin fark edilerek ayrılmasına yardımcı olmuştur.

Bundan dolayı, Avrupa'da oturan milletlerden hemen hepsinin konuştukları dillerde yapılan karşılaştırmalı inceleme sonucunda, bunların ortak bir ağacın dalları gibi birtakım zümrelere ayrılmış oldukları meydana çıkmıştır.

Hiçbir yazılı eser ile doğrulanmadığı hâlde hakkında yalnızca teorik bilgiden başka bir şeyi olmayan bu ortak dile Hint-Avrupa dili deniliyor ve bunu temsil eden başlıca kollar Hint-İran dilleri, Yunanca, İtalik, Keltçe, Cermence, Baltık-Slav dilleri, Arnavutça ve Ermenice adlarına sahip oluyor.

Aynı zümre içindeki diller kollara ayrılmaya devam edebiliyor. Özellikle (eğik yazı dillerinden biri olan) Latince de böyle olmuştur. Bu dilden Fransızca, İtalyanca ve Roman dilleri denilen öbür diller türemiştir. Bu dillerden her birinde sırasıyla birtakım lehçe veya yerel kaba ağızları görülüyor. Onlar da aynı dal üzerinde biten yeni budaklara benzetilebilir.

---

[10] *Osmanlı Türkçesi* yerine *Eski Türkiye Türkçesi* ifadesi de kullanılabilir. Genel Türkçeye *Türk dili* deyip bugünkü Türkiye Türkçesine *Türkçe* diyerek bir ayrım yapmak da mümkündür.

Giriş

Şurası gözden kaçırılmamalıdır ki Eski Türkiye Türkçesinde edebî etkisi büyük olan Fars dili, Hint-Avrupa dil ailesine ait olup Hint-İran koluna dâhildir ve Ahamenit (achéménide) kitabelerindeki Eski Farsçanın yeni biçimini gösteriyor.

Diğer taraftan, ilimce sabit benzerlikler sonucunda yine Sami dilleri adı altında Asurca, Süryanice, İbranice ve özellikle Osmanlıcanın çok büyük sayıda kelime aldığı *Arapça* gibi bir sürü dilin birbirine yaklaştırılması mümkün olmuştur.

Şimdiye kadar az veya çok incelenen diğer zümrelerde yavaş yavaş halk arasından sıyrılıp çıkıyor. Yeni yeni akrabalıklar sezilip keşfedilerek ve gerçekleştirilmiştir.

Bu sebeple 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren Türk-Tatar lehçelerinin öbür dillerle birtakım benzerlikler gösterdiğine bakılarak, İran'ın kuzeyindeki ülkelere eski bir Fars ifadesiyle *Turan* denilmesinden yararlanılmış ve bunların Turanca dilleri adıyla anılmasında acele edilmiştir. Bu öbeğe Fin-Ugur, Samoyet, Türk-Tatar, Mogol, Tunguz ve hatta Japon ile Mânçu dilleri dahil edilmiştir.

Bu zümreye sonradan Ural-Altay adı verilmiştir; gerçekten de böyle iki kola ayırmak ihtiyacı gerekmiştir: 1. Fin-Ugur dillerini içinde barındıran Ural kolu ki başlıcaları Fince (Finlandiya dili) ve Macarcadır; buna Samoyetçeyi de bağlıyorlar; 2. Altay kolu ise Türk-Tatar, Mogol ve Mançu dillerini kapsıyor.

Şimdi bu iki zümreyi de ayırıyorlar. Macaristanlı ve Finlandiyalı âlimlerin son zamanlardaki çalışmaları ile Fin-Ugur dillerinin karşılaştırmalı kelime bilgisi büyük hatlarıyla tanınmış oldu. O zamandan beri Türkçe ve Macarcada sezilen ortak ögelerin, olsa olsa oldukça eski bir zamanda yapılan kelime alışverişinden başka bir şey olmadıkları görülmüştür.

Altay öbeğine gelince, mantıki bir karşılaştırma çalışmasıyla genel bir Türk-Tatar lehçelerinin kelime bilgisi çıkarılmadıkça, bu öbeğin, daha sınırlı olmakla beraber geçici bir değere sahip olmaması mümkün değildir.

RADLOFF'a göre (*Kuzey Türk Dillerinin Ses bilgisi - Phonetik der Nordlichen Türksprachen*, Layipzig, 1883, 280. s. ve devamı), Türk lehçeleri şu yolla kümelemek gerekir:

I. Doğu lehçeleri: Asıl Altay lehçeleri (Altay, Teleüt); Kuzey Altay lehçeleri (Lebed lehçesi, Şor lehçesi); asıl Abakan lehçeleri (Sagay, Koybal, Kaçınça yahut Kaça lehçesi); Kızıl yahut Yus lehçesi (Abakan lehçeleriyle ilgilidir); Karaba lehçesi, Küerik (yahut Çulım) lehçesi; Soyot lehçesi, Karagas lehçesi; Uygur lehçesi.

II. Batı lehçeleri: Kırgız lehçesi (Kara Kırgız, Kırgız Kazak ve Kara Kalpak); İrtiş

lehçesi (Turalı, Kordak, Tobolsk lehçesi, Tiyumen lehçesi); Başkır lehçesi (ova Başkırı, dağ Başkırı); Volga lehçeleri (Mişer lehçesi, Kama lehçesi, Simbirsk lehçesi, Kazan lehçesi, Belebey lehçesi, Kasimof lehçesi).

III. Merkez Asya lehçeleri: Tarançı lehçesi; Hamî lehçesi; Aksu lehçesi; Kâşgar lehçesi; Yarkend lehçesi, Çağatay lehçesi (Kuzey Sart lehçesi, Hokant lehçesi, Zerefşan vadisi Özbekleri lehçesi, Buhara lehçesi. Hiyve lehçesi).

IV. Güney lehçeleri: Türkmen lehçesi; Azerî (yahut Azerbaycan) lehçesi; Kafkas lehçeleri, Anadolu lehçesi (Hudavendigâr lehçesi, Karaman lehçesi); Kırım lehçesi, Osmanlı (yahut Türkiye[AUE]) lehçesi.

Bu saydığımız lehçeler kısmen birbirlerine çok benzerler: Türk dilleri birbirlerine oranla Avrupa dillerinden daha az gelişmiştir. Aslını söylemek gerekirse bunlar dilden çok lehçelerdir. Bununla beraber Arapça ve Farsçadan da alınma birçok kelimeyle büyük bir kıvraklığa ve güçlü bir edebî araca sahip olan Türkiye Türklerinin konuşma aracına dil unvanını vermemek mümkün değildir.

Yalnız yukarıdaki tabloda aslında gözükmeyen Yakut ve Çuvaş lehçeleri şaşırtıcı özellikler gösteriyor.

2. *Türk-Tatar milletleri* – Türk-Tatar dillerini konuşan çeşitli milletler hep açıklıkla ortaya çıkmış etnik kümeler oluşturmuyorlar. Aşağıda coğrafi konumlarına göre (Eklenmiştir, haritaya bakınız.) milletlerin tablosu gösterilmiştir. Rakamlı işaretler Rusya Türkleri için 1905'te Sen-Petresburg'da N. TROIÇKI tarafından yayımlanan 1897 nüfus sayımı genel özetinde, öbür ülkeler için de 1896'da *Jivaia Starina*'da yayımlanan M. ARISTOF'un çalışmasından alınmıştır.

I. Sibirya ve Mogolistan Türkleri[11]

1. Yakutlar ve Dolganlar (1. harita) .... } 227.384
2. Altay Türk-Tatar aşiretleri: Asıl Altay Tatarları (2ª. harita); Kuzey Altay yahut Kuzneçkiye Tatarları (Yenisey ve yukarı Ob yöresi), (2ᵇ. harita); Abakan Tatarları }

[11] Bu listedeki bilgilerin hepsi, yazarın sonradan yayımladığı bir eserinde değişiklik ve eksiklikleri tamamlanmış bir biçimiyle ayrıca verilmiştir. Bu eser için raporunda sözünü ettiği gibi başka veriler verdiği benzer yazılar elde edilememiştir.[AUE]
Türk lehçelerini konuşanların nüfus bilgileri ile ilgili güncel bilgi için A. Melek ÖZYETGİN'in "Tarihten Bugüne Türk Dili Alanı" ve H. BOESCHOTEN'in "The Speaker of Turkic Languages" (*The Turkic Languages*, Lars Johanson/Eva Csato, 1998, 1-5. s.). adlı makalelere bakılabilir.[AB]

(harita: 2^{c}) daha fazla ayrıntı için yukarıdaki Doğu lehçeleri tablosuna bakınız. 210.154

3. Barabalar (3^{a}. harita) ve Batı Sibirya Tatarları, İrtiş ve Tobol yöresi (3^{b}. harita)

4. Rusya ve Çin Oranha yahut Soyotları (4. harita) yaklaşık olarak 45.000

II. Orta Asya Türkleri

1. Kırgız Kazaklar (5. harita):

a) Rusya Kırgız Kazakları 3.787.222

b) Hiyve ve Buhara Kırgız Kazakları 44.000

c) Çin Kırgız Kazakları 101.000

Toplam...... ....3.932.222 3.932.222

ç) Kıpçaklar (6. harita) 7.607

d) Kara Kalpaklar ki yine Özbeklere bağlıyorlar (7. harita) 104.274

2. Kara Kırgız yahut Burutlar (8. harita):

a) Rusya'da 201.682

b) Buhara ülkesinde 4.000

c) Çin'de 10.000

Toplam 215.682 215.682

3. Türkmenler (9. harita):

a) Rusya Merkezî Asyasında 248.767

b) Hiyve ve Buhara beyliklerinde... ....203.750

c) Afganistan ve İran'da 80.000

ç) Kafkasya'da 24.522

d) Avrupa Rusyasında 281.357

Toplam 838.396 838.396

4. Özbekler (10. harita):

a) Rusya Merkezî Asyasında 726.534

b) Hiyve ve Buhara ülkelerinde..............1.257.500

c) Afganistan'da 200.000

Toplam 2.184.034 2.184.034

5. Şartlar (11. harita):
   a) Merkezî Rusya Asyasında 968.655
   b) Buhara ülkesinde 700.000
   c) Afganistan'da 100.000
   Toplam 1.768.655 1.768.655

6. Doğu Türkistan Türkleri (12. harita):
   a) Kolca ve Çin Türkistanı Türkleri.. ..... 1.050.000
   b) Rusya Türkistanında yerleşen
      Tarançılar 56.469
   c) Rusya Türkistanında yerleşen
      Kaşgarlılar 14.938
   Toplam 1.121.407 1.121.407

7. Kansu Türkleri (13. harita) Salarlar ve Sarı Uygurlar;
   MALOFF'a göre bu sonuncuların sayısı 2.000
8. Avrupa Rusyasından ve Sibirya'dan Rusya Merkezi
   Asyasına göç eden Tatarlar 60.197
9. Rusya nüfus kütüğünde coğrafi özelliği belirtilemeyen
   Merkez Asya Türkleri 439.930

III. Güney Batı ve Güney Kafkas (Maverayı Kafkas) Türkleri

1. Türkler yahut önce Osmanlı Türkleri denilen Türkiye Türkleri
   (Küçük Asya ve Balkanlarda) (14. harita): yaklaşık olarak .. 10.000.000
2. Rusya'da yerleşen Türkiye Türkleri (hemen hepsi)
   142.676'sı Kafkas Maverasında (14. harita 153.032
3. Kafkas Maverası Tatarları (Azerbaycanlılar) (15. harita)......... 1.475.553
4. İran Türkleri (Azerbaycanlılar) (15. harita) 2.000.000
5. Karapapahlar (16. harita) 29.902

Avrupa Rusyası ve Romanya Türkleri

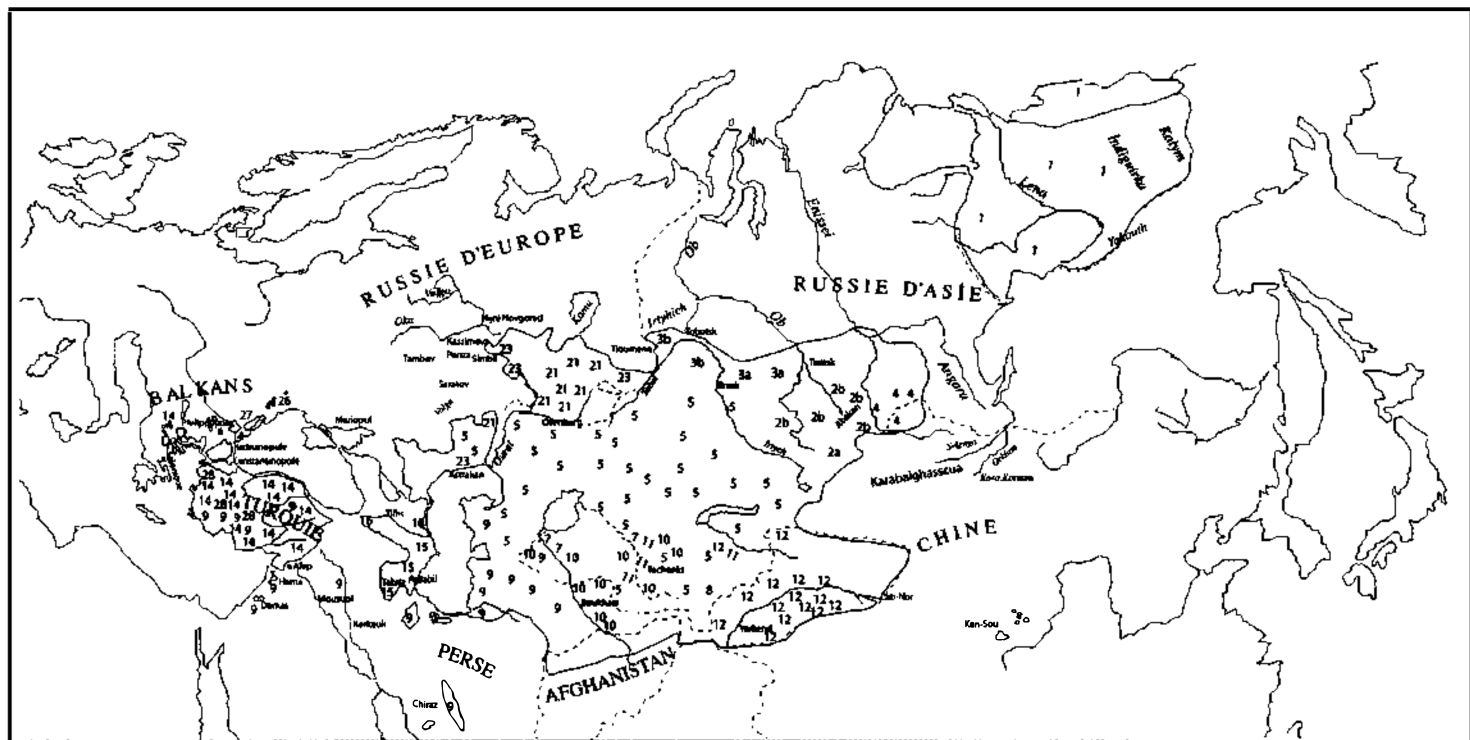
1. Kuzey Kafkasya Türkleri:
   a) Karaçaylar (17. harita) 27.223

b) Kumuklar (18. harita)	83.408	
...c) Kara Nogaylar (19. harita)	64.080	
ç) Kabarda yahut dağ Tatarları (Gorskiye): Urusbiler, Balkarlar, Hulamlar ve benzeri (20. harita)	34.232	
Toplam	208.943	208.943
2. Ural Türkleri:.		
a) Başkır (21. harita)	1.321.363	
b) Meşçeriyaklar yahut Mişerler (21. harita)	53.847	
c) Tepterler (22. harita)	117.734	
Toplam..	1.492.944	1.492.944
3. Volga ve Kırım Türkleri:		
a) Kazan, Simbirsk, Saratof, Astrakan, Panza, Tambof Riyazan, Nijni Novgorot illeri Tatarları (23. harita)	1.755.637	
b) Kırım Tatarları (5.600'ü Karaitler) (25. harita) ...	196.854	
c) Çuvaşlar (24. harita)	843.755	
4. Besarabya Gagauzları (Hristiyanlaşmış) (26. harita)..	.55.790	
5. Dobruca Nogayları yahut Çıtaklar (27. harita) yaklaşık olarak .	40.000	
Genel toplam	29.490.352	

Bunların hemen hepsi Müslüman'dır (Rusya'da Müslümanlar % 89,52; Ortodokslar % 10,05; Şamaniler % 29; Karaitler % 7; Museviler % 4; Budîler % 1, Gregoriyenler % 1 ve Raskolnikler % 1'dir).

Asıl Türkiye Türklerinden başka küçük Asya (Anadolu)'da İzmit, Bursa, Sivas, Diyarbakır, Musul, İzmir ve Adana illerinde Türkmenler bulunur. Son iki ilde yine Yörük denilen aşiretler vardır. Sonra Türkiye'nin Balkanlarda kaybettiği illerden ve Dobruca'dan miktarı gittikçe artan göçmenler gelip Anadolu'da yerleşmişlerdir.

Karaman Rumları Türkiye'de iken Türkçe konuşurlardı. Bunlardan 7752'si Rusya'nın Ekaterinoslav ve Torit illerinde yerleşmiş olup Türkçe konuşur. Birçok Ermeni (özellikle eskiden Maraş'takiler) kendi ana dillerinden üstün olarak Türkçeyi kullanırlardı.

RUSSIE D'EUROPE
RUSSIE D'ASIE
BALKANS
TURQUIE
PERSE
AFGHANISTAN
CHINE
Lena
Ob
Angara
Kama
Volga
Tambov
Saratov
Tioumene
Tobolsk
Tomsk
Marioupol
Astrakan
Karabalghassoun
Kan-Sou
Chiraz
Alep
Hama
Damas
Mossoul
Kerkouk
Tabriz
Ardabil
Lob-Nor

II. Türk-Tatar dillerinin biçim bilgisi[12] *özellikleri*

3. Dillerin yukarıda söylediğimiz gibi birbirinden doğup ard arda gelmesi üzerine kurulmuş sınıflarından başka bir sınıfı daha vardır ve yalnız dil bilgisi düzenindeki benzerliklere, biçim bilgisinin genel özelliklerinden çıkarılan görüşlere dayanır.

Bu bakımdan, örnek olarak tek heceli diller (Çince, Tibetçe, Annamca ve benzeri); çekimli dil (Hint-Avrupa, Sami) ve eklemeli diller ayırt edilir. Bu son kümedeki diller son derece kapsamlı olup iki öncekiler içinde sınıflandırılmamış büyük sayıda birçok dil (bu arada Türk-Tatar dilleri) de buna dâhildir.

Bu sınıflandırmanın güvenirliği az olduğu için *onaylanması* ve ayırt edilmesi hakkında dile getirilen görüşleri bildirmek yerine Türkçenin alışmış olduğumuz Hint-Avrupa dilleriyle karşılaştırılmasından ortaya çıkan sonuca göre biçim bilgisinin genel özelliklerini birkaç kelime ile göstermeyi daha uygun bulduk (Uygulamalı olmasından dolayı burada kullandığımız örnekler günümüz dillerinden alınmıştır.).

4. Kelimenin yapı ögeleri – Türkçede, Hint-Avrupa dillerinde olduğu gibi kelime kendi içinde şu yapı ögelerine ayrılabilir:

Kök -+ yapım eki -+ çekim eki.

1. Kök, anlamı taşıyan esas ögedir. Kelimenin asıl mayası, çekirdeği demek olan *düşünceyi* ifade eder. Buna ilave olarak yüklenecek bilgi, yine gelip onun etrafında kümelenir.

2. Yapım eki kökün anlamını başkalaştırır. Bu, ikinci derecede anlam verici bir ögedir. *Türemiş*[13] kelimeler oluşturmaya yarar:

---

12 Morfoloji olarak da geçen bu kelime sözlük anlamıyla Yunanca (morphe=biçim ve logos=söz, konu) kelimelerinden oluşturulmuş bir ad olup *biçimler sözü, şekliyat* demektir. İsim veya fiil olan kelime biçimlerinin ifade edecekleri ilişkilere göre uğradıkları değişikliklerden söz eden dil bilgisi kısmıdır. Bizim önce biçim bilgisi (bu kelime, önce bulunulan hâl ve durumdan ayrılmak demektir) dediğimizdir. Biçim bilimi, sesleri ses olmaları itibarıyla değil, dil bilgisi bakımından ifade ettikleri anlam itibarıyla düşünmek bakımından ses bilgisinden 'sesler konusu (savtiyat)'tan ayrılır. Örneğin; *ḳavuk* kelimesi Eski Türkçenin bir *ḳag.vuk* 'içi boşalmış' aslından gelmiş olması ses bilgisinin konusudur; fakat bu kelimenin *+lAr* katılımıyla *ḳavuk.lar* biçiminde çokluk bildireceğini itibara aldığımız zaman biçim bilimi sahasına girmiş oluruz.
Bu böyle olunca biçim bilimi kelimelerin hem türeme ve birleştirme yollarıyla oluşumları hem de gövdelerin ad, fiil vesaire olmak üzere aldıkları çekim ekleriyle uğradıkları değişiklikler konusunu kapsar. Bu iki konudan birincisi köken bilgisi adını almış, biçim bilimi ise daha çok ikincisine tahsis edilmiştir. İsim ve fillerin kiplenmesi, ad çekimi ve betimlemeler buna dahildir.[AUE]

13 Burada verdiğimiz örnekler, aslında görecelidir. *Kök* kelimesinin kullanılışı da böyledir.

Örn.: *sev-imli*

3. Çekim eki (esasında biçim bilgisi olan) *hâlis şekil* ögesidir. Kelimelerin cümlenin parçaları olmaları itibarıyla aralarında var olan *ilişkiyi* işaret eder:

Örn.: *sev-elim.*

5. Türk dilleriyle Hint-Avrupa dilleri arasında kelimenin yapı ögeleri bakımından mevcut olan farklar şunlardır:

1. Hint-Avrupa dillerindeki kelimelerin *kökü* alışıla gelmiş ayrı bir hâlde mevcut değildir: Hemen her zaman bir yapım eki yahut bir çekim eki ile veyahut bu iki ögenin her ikisiyle beraber bulunur.

Örn.: *pren (eur);*

ven (ir).

Türkçede kök böyle değildir. Her Türkçe kelimenin kökünün ayrı bir hâlde görünmesi ve hiçbir yapım veya çekim ekinin yardımı olmadan biçim bilgisinin böyle bir görev görmesi mümkündür (Bu bölüme bk. § 133).

Örn.: *Ver* (Buyruk kipinin teklik ikinci kişisi).

6. 2. Türkçe sondan eklemeli olup bu, türemiş kelimeler oluşturabilmek için tek yoldur. Hint-Avrupa dillerinde de böyle idi; fakat daha yeni olan Hint-Avrupa dilleri önek ile de türemiş kelimeler oluşturabiliyor. Türkçede hiçbir zaman önek yoktur. Türkçe bir kelimenin başında bulunan öge, ister istemez *kök*tür.

7. 3. Türkçedeki çekim ekleri, dil bilgisi özellikleri denilen sayı, cins (erkeklik-dişilik), kişi (kimselik), hâl ekleri (olgu) gibi birçok fikri bir arada ifade eden Hint-Avrupa dilleri soneklerinden farklıdır.

Türkçede bir çekim eki, bir defada bu fikirlerden ancak bir tanesini içinde barındırır.

Latincede örnek olarak çekimli adlardaki ikinci ilgi hâli teklik son ekiyle: *domin-i* biçiminde ve çokluğunda *-ōrum* sonekiyle: *domin-ōrum* biçiminde gösterilir; yani *-i* soneki kendi türünde hem ilgi durumunu hem de teklik sayısını birden işaret eder. Bir arada hem *tamlayan* hem *çoğul* gösteren *-ōrum* sonekinde de aynı hâl olmuştur.

Türkçede bunun aksine tamlayan tek bir ek ile gösterilir. Bu yalnız durum fikrini gösterir ve hem teklik hem çokluk için farksız kullanılır. Kelimeye sayı (çokluk)

Fransızca, bizzat ortak ve genel Hint-Avrupa dilinden çok farklı olan bu Latinceye göre o kadar gelişmiştir ki bunda esas olarak kök söz konusu olamaz; fakat bu ifade kelimenin anlam verici olup oluşturucu olmayan ögesini bildirmek üzere az da elverişli değildir. Aslında biz Türkçe kelimelerde bu ifadeyi işte bu anlam ile kullanıyoruz (§ 130).[JD]

fikri verilmek istenildiği zaman *+lAr* eki kullanılır. Bu, tamlayan ekinin önüne getirilir. Örnek olarak *ev*, teklik tamlayanda *eviñ*; çokluk tamlayanda *evleriñ* biçimini alır. Bu biçim birimlerin kümelenmesi Türk-Tatar dillerinin ve genellikle bitişik dillerin en açık ayırıcı özelliklerinden biridir. Bu hâller, bazen böyle son derece uzun kelimeler oluşturulmasına imkân verebilir:

Örn.: *Il.iş.tir.il.eme.miş.mi.ydi.*

8. *Ses değişmeleri*: Türkçe kelimelerin oluşturucu ögeleri, oldukça sabit bir durum gösterir.

Bu ögelerin karşılaştıkları ses değişmeleri Türkiye Türkçesinde (özellikle Osmanlıdaki Edebiyat dilinde) çok az şeyden meydana gelir. En önemlileri ünlülerdeki uyum kuralından ileri gelenlerdir (§ 136 ve devamı). Boğuk ve çınlamalı ünsüzler arasındaki bazı değişmelere de bakınız (bk. § 169, 176, 185 ve devamı).

Nöbetleşmelere gelince, bunlar Eski Türkiye Türkçesinde istisnadır. Bir örneği 156. paragrafta tamlanan veya nöbetleşmeli ünlüleme eklerinde görülür.

Hint-Avrupa dillerinde, özellikle de Fransızcada nöbetleşme örneklerinin sonsuz derecede çok değişken olup büsbütün başkadır. Örnek olarak *-dre* ile biten Fransızca kelimeler, fiil adı ile sıfat-fiil arasında bir sürü karşılıklı değişmeler gösterir:

1. fendre-fendant.. tendre-tendant vb.,
2. ceindre-ceignant.. teindre-teignant vb.,
3. prendre-prenant,
4. moudre -moulant,
5. absoudre-absolvant,
6. coudre-cousant.

9. Bu farkın belli başlı bir önemi vardır; çünkü sonuçta, Türkçenin yararına olmakla birlikte, onun iki esaslı niteliğini: dilin biçim bilgisi dizgesinin şeffaflığını ve dil bilgisinin kurallılığını doğurmuş oluyor.

1. *Biçim bilgisi dizgesinin şeffaflığı*: Kelimenin oluşturucu ögeleri görünüşteki sabitliklerini, göreceli değişmezliklerini korurlar. Bu sayede her zaman onları parçalamak, örnek olarak mekanik bir biçimde birbirinden bir çizgi ile ayırmak kolaydır (Bu dil bilgisi için kabul edilen çeviri yazıda her zaman bu biçime başvurulacaktır.).

Türkçe kelimeler adeta mozaikler gibi bitişivermiş, birbirine yapışmış ögeler dizgesi gibidir (Bununla beraber 162. paragrafın hatırlatmasında ünlü uyumunun bu hususta gerektirdiği ilgilere bakınız; yine 130. paragrafa da bakınız.).

Türkçe kelimenin çeşitli biçim birimlerle[14] bu parçalanma özelliğini muhafaza etmesine daha çok sebep olan şey kökün daha önce görüldüğü üzere (§ 5) kendiliğinden bir anlama sahip olabilmesidir.

Fransızca kelimenin yapısı ise bambaşkadır: O, bir malgamayla[15] yahut bütün parçaları birbirini tutan, birbiriyle dayanışma hâlinde olan canlı bir üyesiyle karşılaştırılabilir.

2. *Dil bilgisi kitabının kurallılığı* – Türkiye Türkçesinde istisnalar seyrektir. Aslında her istisna, özel bir nöbetleşmenin bir belirtisidir. Hâlbuki bu nöbetleşmelere Türkçede çok az rastlanır.

Türkiye Türkçesinde yalnız bir fiil çekim biçimi olduğu gibi yalnız bir ad çekim biçimi vardır.

Bu kurallılık büyük sayıda eklerle bunların yayılmalarından ileri gelen yine oldukça büyük sayıda birleşik kiplerin mevcut olmasına engel değildir.

1. hatırlatma – Türkçede dil bilgisi bakımından değişmelerin hepsi için bir ek getirmek gerekir. Bu sebeple:

Şimdi   Geçmiş

je viens   *je vins*

gibi Fransızcanınkilerle, yahut:

I come   *I came*

gibi İngilizceninkilerle karşılaştırılabilecek nöbetleşmeler Türkiye Türkçesinde olamaz. Türkçede gerektiğinde her bir duruma göre ayrı bir ek gelir:

Geldim   *Geliyorum.*

Bütün Türk biçim bilgisi, ekler ve yalnız ekler üzerine kuruludur (Bunda biz kelimelerin, daha çok cümle bilgisi ile ilgili olan cümlelerdeki *yerini* itibara almıyoruz.).

Türk dil bilgisini öğrenmek, bu dilde kullanılan ekleri kullanmayı öğrenmek demektir.

Hatırlatma – Türkçe, cümle bilgisi bakımından Fransızcadan hissedilir bir biçimde farklıdır. Bu fark, özellikle bağlama edatlarına ihtiyaç bırakmayan fiilin görünen ismî tabiatinden (bk. § 599) ve Türkçede her yan ögenin cümlede ana ögeden

---

14 Biçim birim, bir kelimenin anlamını başka bir biçime koyan her bir dil bilgisi ögesine denir.[JD] Biçim birimler yeni yeni kelime kalıpları (kipler = kuyumlar) dökmeye yarayan araçlardır. İster ad ister fiil her çeşit kip bunlarla yapıldığı için bunlara ***kiplik, kuyumluk*** denir. Şu hâlde biçim birim ifadesi kipleniş = kuyumlanış, yeni kalıp ve biçimlere dökülüş, kuyumlama sözü demektir (yk. dilimizde kuyumcu= isagacı).[AUE]

15 Cıvanın herhangi bir madenle birleşerek yaptığı alaşım.[AB]

önce getirilmesi kuralından (Bu Fransızca biçiminin tamamen zıddıdır, bk. § 1063) ileri gelir.

Dil bilgisi ile ilgili konularda ad kavramın hakim oluşu Türkçede aslında, dil bilgisi özellikleri fikrinin somut özelliği sonucudur (bk. § 193, 198: 199).

Mecburi olarak genel bir biçimde gösterdiğimiz bu ayırt edici nitelikler, bir taraftan Türkçenin dâhil olduğu eklemeli diller, diğer taraftan da Osmanlıca ile meşgul olanları aracıyla alakadar eden başlıca Farsça ve Arapçanın ait olduğu çekimli diller arasında gösterilen farkı anlatmaya yeterlidir.

BİRİNCİ KISIM

Yazı ve çeviri yazı

I. Türklerce kullanılan yazı[16]

10. Birçok İslam milleti gibi Türklerin yazısı da Kur'an'ın yazılı olduğu hat yöntemi üzerinedir. Farsların yaptıkları küçük değişikliklerle Türkçeye kabul edilen Arap abecesi otuz bir harfi kapsıyor. Bu harfleri oluşturan biçimler âdet olduğu üzere sağdan sola doğru ve harfin başta, içeride, sonda olmasına göre hafifçe değişik bir biçimde yazılır.

Bu değişmeler şundan ileri gelmektedir. İki harfi birbirine ulaştırmak için sağdakinin ancak esas kısmı yazıldığı hâlde, sondaki (veya ayrı) harfler bir çeşit hattî ek bilgisine (yazı kuyruğunu) sahip olarak daha gelişken bir biçim hâlini almış görünürler (başta: حـ ; sonda: ح). Arap abecesini öğrenirken, harflerin esas ögelerinin biçimini ezberlemeğe çalışmalıdır. Bu yazı işaretlerinin yapısı o zaman daha anlaşılır olur.

Birtakım harfler yazıda alt yanlarındaki harfle bitişmez; tabiidir ki sayısı ve kullanımı zaten sıkı sıkıya belirli ve sınırlı olan hüsnühat icabı bazı izinlerin bununla ilişiği yoktur. Hafızada iyice tutulması gereken bu harfler şunlardır: ا ، د (ذ) ، ر (ز ، ژ) ، و ، ه (hâ-i resmiye).[17] Bunlara huruf-ı munfasıla; yani *ayrı harfler* denir.

Sayıca daha çok olan öteki harfler, alt yanlarındaki harflere bitişirler. O zaman gerek *el* gerek *basma* yazısı harflerinde ulaştırma *zorunludur.*

Bu ulaştırma gerekliliği, harflerin başta olup olmamalarına göre onların kıyafet ve görünümünü değiştirmekte de etkendir. O zaman başta olmayan harfler kendisinden önce gelen harfin ulaşma çizgisine daha kolayca kavuşacak biçimde sağa doğru meyleder (Aşağıdaki tabloda gösterildiği üzere bu çizginin ucu, içeride ve sondaki harflerde zaruri olarak görünür kılılınır.). Baştaki harfler daha dik durur bir görünüm sergilerler.

Şuna da dikkat edilmeli ki birtakım harfler aynı örnekte olup birbirlerinden ancak *ayırtçı, ayırt edici* denilen ve bir, iki, üç tane olarak biçimin üstüne veya altına konulan noktaların yerlerine göre ayırt edilir.

---

16 Bu eser yazıldığı zaman henüz harf inkılâbı olmamıştı.[AUE]

17 Çeviri yazımız daha ileride açıklanacaktır. Bakınız tablo § 35 (ünlüler için) ve § 80 (ünsüzler için).

Abece sırası da muhakkak ki aynı örnekte harflerin art arda gelmesi suretiyle ortaya çıkıyor. Böylece oluşan kümeler başa alınmış ve bir harf olarak kullanılan örnekler ise sona bırakılmıştır. Yalnız elif, abecenin ilk harfi olarak en başa getirilmiştir.

Şu hâlde *ḥurūf-u hecā* denilen bu düzen tamamıyla sonradan yapılmış olup başlangıcı Sami abecesi düzenine uygun değildir. Bu Sami abecesinin izleri ancak harflerin sayılır değerindeki derece derece ilerleyişinde görülmektedir (Tabloya bakınız.). Bu düzene *ḥurūf-u ebced* deniliyor. Kendilerini ezberletmeğe yarayan hatırlatıcı işaretler sırasının ilk kelimesi adıyla: ا = 1؛ ب = 2 ؛ ج = 3؛ د = 4 anılır.[18]

Hatırlatma – *n*, *y* harfleri, alt yanındaki harfe bitiştikleri zaman (ب) örneğinin aynıdırlar; ancak sonda veya ayrı oldukları zaman ondan ayrı biçimde bulunurlar.

11. Arap-Fars abecesinin kabulü, Türkçeye geçen Arapça ve Farsça kelimelerin ait oldukları dillerdeki esas biçimlerini Türkçede de muhafaza etmelerine sebep olmuştur.

Arapça ve Farsça kelimelerin kendi esas biçimlerini muhafaza etmeleri bir fayda ise de bu *ünlülerin yazılması* bakımından bu kabulün sonucunun sakıncalarını karşılamaz. Arap abecesinin *med* (uzatma harfi) denilen ve kelimenin bünyesi içinde *elif*, *vav* ve *ye* biçimleriyle kullanılan yalnızca üç uzun ünlüsü vardır. Aslında bunlar, ünsüz olarak da ayrıca kullanılır (bk. § 27). Hâlbuki Türkçenin sekiz ünlüsü vardır.

Buna karşılık Arapçanın ses dizgesinde Türkçeden daha çok harf vardır. Hâlbuki Türkçenin boğaz sesleri, gırtlaktan çıkarılan ses az sayıda olup ne diş arası harflerini ne de tumturaklı harfleri tanımaz. Bunun içindir ki ظ ع ض ص ذ ث ح harflerinin kullanımını bilmez (§ 12. dipnot).

Bununla beraber bu harflerin Türkçe kelimelerde de kullanıldığına dair istisnaî hâllere bk. § 105, hatırlatma (*hemze*); § 69, hatırlatma خ (*ḥa*).

ظ (zı) bazı yazarlar tarafından birkaç yansıma, adın ilk harfi olarak (kalın sınıftan ünlülü hecelerde) yerine kullanılmıştı: *zır* (§ 850), *zu* (§ 1034), *zurt* (MÜTERCIM AHMED ÂSIM, *Burhân-ı Katı*) vb.

ذ (zel), Türkçenin Arap harfli en eski çeviri yazı çevirilerinde çınlamalı dişarası ünsüzünü gösterir. Bu ses, Türkiye Türkçesinde *y*'ye varmıştır (krş. § 76, 1. hatırlatma): *adak>ayak.*

18 Harflerin sayılır değeri Türklerce tarih düşürmekte kullanılır. Bu, herhangi bir vak'a, olay tarihini bir kelime veya cümle içinde bulundurmaktan oluşan fikir oyunudur. İstanbul'daki abidelerin çoğunluğunda -özellikle çeşmeler üzerinde- yapılış zamanını işaret eden böyle tarihlere sahip şiirler görmek mümkündür.

Sonra Türkçe, Klasik Arapçadan boğumlanma (çıkış yeri) itibarıyla daha az zengin olmakla beraber Arapçanın tanımadığı şu seslere sahiptir: *p*, *ç*, *g*, *v*.[19]

Farsça, kendisinde bu sesler olduğu için bu eksikliğe hiç olmazsa kısmen çare olarak *p*, *ç* (چ پ) gibi iki yeni harf bulmuştur, Türkçede bu değiştirilmiş harflere ihtiyacı olduğu için onları kendisine mal edivermiştir.

Bununla beraber şuna da dikkat edilmeli ki yazıda (özellikle Eski Osmanlıcada) çınlamalıları gösteren (bir noktalı) *b* ب, *c* ج harfleriyle; boğukları gösteren (üç noktalı) *p* پ, *ç* چ harfleri birbirlerine her zaman karıştırılmaktadır. Bunun için Eski Osmanlıca sözlükler (örnek olarak BIANCHI'nin sözlüğü) *c*, *ç* veya *b*, *p* ile başlayan kelimeleri aynı bölümde göstermeğe mecbur olmuşlardır.

Hatırlatma: 1 – Türkçe söyleyen Ermeniler Türkçeyi Ermeni harfleriyle yazarlardı. Bu harfler aslında Türkçeyi ifade etmeğe fevkalade uygundur. İstanbul'daki Ermenice gazetelerin çoğu bu harflerle yazılır. Türkçe söyleyen Karaman Rumları da Rumca harfleri kullanırlardı. Bunlar bunun aksine Türkçeyi ifade etmeğe fazla müsait değildir.[20] Kırım Karait (Yahudi dininde olan) Türkleri (yine Türkçe söylemekle beraber) İbranîce abecesini kullanırlar.

Hatırlatma: 2 – Arap abecesinin kabulünden önce Türk milletleri denilen eski *İskandinavyalıların kullandıkları* gibi birtakım harfler (Miladi 8. yüzyıldaki Orhun kitabeleri harfleri) ve Aramî abecesinden doğma olan Sogd abecesinden çıkmış Uygur harflerini kullanmışlardır.

II. Abece

12. Aşağıdaki tabloda (Türkçe adlarıyla) abece harflerini ve çeviri yazılarını veriyoruz:

Uyarı –Tek (*) yıldızla işaretli olanlar ancak Arapça kelimelerde görülebilir ki şunlardan meydana gelmiştir:

---

[19] Arap *vav*'ı *uva* gibi okunduğuna göre Türkçeninkinden büsbütün ayrıdır.

[20] Kitabın yazıldığı zamanlarda öyle idi; sonra bunlar hep değişti, kalmadı.[AUE]

Harf adları	Ayrı yazılanlar	Yalnız kendisinden öncekine bitişenler	Kendisinden öncekine ve Sonrakine biteşenler	Yalnız kendisinden sonrakine biteşenler	Çeviri yazı ve görüşler	Sayı değerleri
Elif	ا	ـا	-	-	Kelimelerin başında *e* (krş.[21] § 20). yalnız alt yanındaki harf و (v) veya ى (y) gibi ünlü olarak kullanılan biçimler ise o zaman söylenmez olur. Bk. daha aşağıda و, ى harfleri. Kelimelerin içerisine: *a* (krş. § 35). Kelimenin sonunda: *a* (bk. § 35).	1
Elif-i memdûde	آ	-	-	-	*ā*[22] Ancak kelime başlarında kullanılıp *a* ünlüsünü işaret eder.	
be	ب	ـب	ـبـ	بـ	*b* (bk. § 45).	2
*pe***	پ	ـپ	ـپـ	پـ	*p* (bk. § 45).	
te	ت	ـت	ـتـ	تـ	*t* (bk. § 48).	400
*se**	ث	ـث	ـثـ	ثـ	ṣ,sgibi söylenir(bk. § 97).	500
cim	ج	ـج	ـجـ	جـ	*ğ* = *c* (bk. § 50).	3
*çim***	چ	ـچ	ـچـ	چـ	*ç* (bk. § 50).	
*ha**	ح	ـح	ـحـ	حـ	*ḥ* telaffuzu için (bk. § 68, 92).	8
xi (ḫ)	خ	ـخ	ـخـ	خـ	*ḫ* telaffuzu için (bk. § 61, 92).	600
dal	د	ـد	-	-	*d* (bk. § 48).	4
*zel**	ذ	ـذ	-	-	*ẕ*, *z* telaffuzlu; (bk. § 48). Çok az hâllerde Farsça kelimelerde de görülebilir.	700
rı	ر	ـر	-	-	*r* (bk. § 70).	200
ze	ز	ـز	-	-	*z* (bk. § 48).	7
*je***	ژ	ـژ	-	-	*j* (bk. § 77). Arapça hariç, yalnız yabancı kelimelerde görülür.	
sin	س	ـس	ـسـ	سـ	*s* (bk. § 48).	60
şın	ش	ـش	ـشـ	شـ	*ş* (bk. § 50). } *Tumturaklı* denilen harfler, Türk telaffuzu bunlardaki tumturağı atar.	300
sad	ص	ـص	ـصـ	صـ	ṣ, *s* (bk. § 48).	90
*dad**	ض	ـض	ـضـ	ضـ	*ż*bazen *d* telaffuzlu(bk. § 96).	800
tı	ط	ـط	ـطـ	طـ	*ṭ*, *t* (bk. § 96).	9
*zı**	ظ	ـظ	ـظـ	ظـ	*ẓ*, *z* (bk. § 96).	900
*ayın**	ع	ـع	ـعـ	عـ	ʿ (bk. § 94).	70

[21] *krş.* 'karşılaştırınız' demektir. AUE

[22] Çeviri yazı hafleri olarak, uzun ünlüler *ā*, *ī*, *ū* kısa ünlüler *ă*, *ĭ*, *ŭ* biçimlerinde ve Arap söyleyişinde *v*, gerektikçe *w* biçiminde gösterilmiştir. AUE

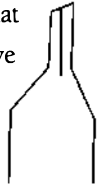
Harf adları	Ayrı yazılanlar	Yalnız kendisinden öncekine bitişenler	Kendisinden öncekine ve Sonrakine biteşenler	Yalnız kendisinden sonrakine biteşenler	Çeviri yazı ve görüşler	Sayı değerleri
gayın	غ	غ	ـغـ	غـ	g,ġ, ğ,bazen v (bk. § 59, 62).	1000
fe	ف	ف	ـفـ	فـ	*f* (bk. § 45).	80
ḳaf	ق	ق	ـقـ	قـ	*ḳ* (bk. § 58, 92). Bu harf öncekinden yalnız noktalar sayısıyla değil, daha yuvarlak olan halkasının biçimiyle de ayrılır.	100
kef	ك	ك	ـكـ	كـ	*k* (bk. § 51). Bu hâlinde *kāfi'arabī* denir. g *kāfı farisī* denir(bk. § 52). Bazen گ gibi yazılır(bk. § 73). *ñ*, sağır nun denir ve bazen böyle yazılır: ڭ(bk. § 73). *ẏ*, *kāfı yā'l* denir ve bazen ګ yazılır; bazen ᶜ (=müsehhel 'yumşak' hemze ki şimdi yumşak g 'ğ' dediğimiz) (bk. § 54). v,(pek nadir) *kāfı vāvi* denir, bazen önceki gibi yazılır(bk. § 47).	20
lâm	ل	ل	ـلـ	لـ	*l*,l (bk. § 71, 72).	30
mim	م	م	ـمـ	مـ	*m* (bk. § 75).	40
nun	ن	ن	ـنـ	نـ	*n* (bk. § 73).	50
vav	و	و	-	-	v ünsüz olarak (bk. § 45). Ünlü olarak(bk. § *o*, *ö*, *u*, *ü* (bk. 16, 25). Bazen kelimelerin sonunda: *i*, *ı* (14, 26). Kelimelerin başında: Daima ünsüz.	6
he	(ة)ه	ـه	(ـهـ) ـهـ	هـ	*h* (bk. § 69). Parantez içindekilerin bugün modası geçmiştir.	5
hâ-i resmiye	ه	ـه	-	-	*a*, *e* (bk. § 35); ancak kelime sonlarında ve eklemelerde görülebilir. Yeni kullanımda kelimeler içerisinde kullanılmağa da yüz tutmuştur.	
ye	ى	ى	ـيـ	يـ	*y*, ünsüz olarak (bk. § 75). *ı*, *i* ünlü olarak(bk. § 16, 25). Bazen (eklemelerde) *ü*, *u*. Kelime başlarında ancak ünsüz olabilir.	10

ʿ, ث, ح, ذ (Farsça birkaç kelimede de bunlara rastlanır.) ع ظ ض. Çift (*) yıldızla işaretli olanlar Arap abecesine Farslar tarafından katılmış olanlar şunlardır: *pe* پ ،*çim*

ج ،*je* ژ (hepsi üç noktalıdır). *lām*'dan sonra elif gelirse özel bir birleşme oluşturur: ﻻ veya لا ki, Araplar bunu ayrı bir harf sayarlar. ح (*ḥ*) örneğindeki (yani *cim*, *çim*, *hı*) harflerine gelince, göz ardı edilmeyecek olursa (bu eserde kabul edilen birleşme yapısına göre birleşmeyi *alttan* yapacak yerde Türkler ve genellikle doğulular *üstten* yaparak önceki harfi, söz konusu harflerin yukarı ucuna kadar uzatırlar. Bundan iki sonuç ortaya çıkar: Birinci olarak bu harfler sağlarındaki harflere göre aşağı düşerler: حجج (*ḥa* + *cim* + *cim*). İkinci olarak önceki harf (yalnız ardınca gelene bitişik olanı) başta ﺑ = *b* örneğinden ise harfin biçimi değişir. Şu يح ، نح ، ثحد ، ند ، يد gibi biçimlerinde olacak yerde gibi ند , يد biçimlerinde olurlar. Bu harfler م = *m* ile ulaştıkları zaman da aynı değişikliğe uğrarlar: بمـ ، تمـ vb.

III. Yazı çeşitleri

13. Doğuda ötedenberi kamış kalemlerle yazı yazıldığı ve herkesin kendi kalemini yonttuğu bilinen bir şeydir. Kalemin ucu ortasından yarık olup arkasından bakılınca sağdan sola, yazılacak yazının çeşidine göre az veya çok eğri kesikli bir çekim gücüne sahip madenî kalem uçlarına benzer.

El, yazı yazarken Avrupalıların yaptığı gibi kısmen kapalı tutulur; fakat aynı zamanda kalem, kâğıt üzerinde büklümsüz ve serbestyatan serçe ve yüzük parmaklarının üstüne yarı devrilmiş olan elin orta ve şehadet parmaklarına dayanırken baş parmak da gelip kalemi destekleyerek tutar. Böylece kalemin ucu yazana doğru hafifçe çevrilmiş bulunur. Bu durum, sağdan sola işlerken bile dolgun çizgiler yapılmasına uygundur; fakat aynı zamanda kâğıdın daha çok uysal ve her şekli almağa hazır bir hâlde olması gerekir. Bunun için yakın zamanlara kadar doğuda bugünkü kâğıdı masaya tercihen sol el üzerinde kullanmaya daha elverişli bulanlar vardır. Lâkin yabancılarda olduğu gibi Türkiye'de de demir kalemlerle masada yazmak artık yayılmıştır.

Türkçede birçok *hat* çeşidi vardır:

Nesih veya *neshî* yazısı, matbaa harflerinin örnek alınarak döküldüğü basma yazısıdır. Eskiden kopya edilen yazma eserleri çoğaltanlar çoğunlukla bu hatla yazarlardı.

Sülüs, nesihten daha kibar ve zarif bir hattır. Başlıca farkları şunlardır. Harflerin çizgilerinin kalınlığı daha fazladır; harfler yazı çizgisi itibara alınmayarak yalnızca süsü zevkin ilhamlarına göre biçimler alır. Yazıların istifi (dizilmesi) arasında beyaz boşluklar bırakılmamaya bakılır, bırakılsa bile fazla süslerle doldurulur. Bu yazı yabancı hatlarda kullanılan başlıklar (mağaza vesaireye mevzu levhâlar, gazete başlıkları vb.) gibi görevlerde kullanılır. Bu gibi hususlarda; fakat daha seyrek olarak,

eski *kūfi* yazısının keyfe göre değiştirilmişi olan bugünkü kûfî yazısı da kullanılır olmakla beraber bunun okunması Türklerce dahi zordur.

Rık'a (Arapçada *ruḳ'a*), bugün ülkemizde kullanımı en genel olan hızlı ve ihtiyaç yazısıdır. *Nesih* hattından daha topludur; harflerdeki dikine bacaklar, kollar, dişler azaltılmış ve bazen bütün kaybolmuştur. Örnek olarak s, alışılagelmiş yatay bir çubuk biçimini almıştır. Çift noktalar kısa bir çizgiye, üç noktalar ufak bir çeşit 8 rakamına çevrilmiştir. *ş*, *k*, *n* biçimlerinin noktaları düşerek yerlerine bu harflerin yapıları bitişine göre bir ek bilgi verilmiştir.

Bu yazı madenî kalem kullanma dolayısıyla aslında dönüşüme uğramaktadır.

Bu yazılardan başka, pek fazla girift çizgileriyle karışık bir yazı olan divanî hattı ile İranlılardan alınmış olup eskiden şiirler, divanlar yazmakta kullanılan (*rık'a*'ya benzer; fakat yukarıdan aşağıya daha süzgün, narin ve kıvrak) bir yazı olan *tālik* hattı da vardır.

ḳırma, *siyāḳat*, *icāzet*, *reyhānī* gibi yazı çeşitleri artık kullanılmıyor.

Son zamanlara kadar aydınların kültürü için zorunlu bir olgunlaşma sayılmakta olan *hüsnühatta* (güzel yazıya) büyük bir önem verilirdi.

Yazı çeşitlerinin bu kadar çok oluşu Türklerin kabul ettikleri Arap yazısının süslemeli kaynaklardan istifade etmek suretiyle bunları ne kadar büyük bir zevk ile işleyip geliştirdiklerine kanıttır.

Daha başka açıklama için bk. HERBIN, *Modern Arap Dili Esaslarının Gelişimi.*[23]

IV. Çeviri yazı[24]

14. Arap harflerinin kullanılması Türkçe kelimelerin görünüşünü tamamıyla bozmaktadır. Bunun sonucu olarak dilin öğrenilmesi bir çeviri yazı yardımı olmadan yanaşılmaz bir hâldedir.

Biz kural olarak çeviri yazıda şunları kabul ettik:

---

23 Yazı ve çeşitleri, gelişimleri, üstatları hakkında ayrıntılı bilgi için (bk. birinci sene *Tedrisat Mecmuası*, Darülmualliminde İsmail Hakkı Bey'in konferanslarından, *Yazı Öğrenmenin Yolu.* 165-179. s.; İslam yazıları, 111-124. s.+ ikinci sene *Tedrisat Mecmuası*, yine İsmail Hakkı Bey'in Darülmuallimindeki konferanslarından, *İslām Yazılarının Tarihçesi*, 175-184 s.; 213-222. s. + üçüncü sene *Tedrisat Mecmuası.* Darülmualliminde yine Ismail Hakkı Bey'in konferansları, *Mabaat*, 1-13. s.; 65-73. s.[AUE]

24 Kabul ettiğimiz abece Avrupa'da en genel olarak kullanılanıdır. Bunda İtalyanca (Latin harfli), İslâvca ve Almancadan alınma harfler vardır. Biz bunlara kendimizden Fransız imlası alışkanlıklarına daha uygun olmak üzere ancak bazı küçük değişiklikler ilave ettik (Almanca *u* yerine *ü*; Almanca *j* yerine *y*).[JD]

1. Tek bir sesi tek bir biçimle göstermek. Bu bakımdan:

a) Fransızcada denkleri olup iki harfle yazılanlardan:

eu yerine *ö*

ou yerine *u*

ch yerine *s* = *ş*

biçimlerini kullanıyoruz.

b) Fransızcada denkleri olmayıp harf kümeleriyle yeterli bir yakınlıkta gösterilebileceklerden:

dj yerine *ğ=c*

tch yerine *c=ç*

biçimlerini kullanıyoruz.

c) Fransızcada denkleri olmayan ve hiçbir latin harf kümesiyle gösterilemeyenleri:

i, *ḥ* , *ġ* ve yarı ünlülüğü gösteren (ʾ) biçiminde gösteriyoruz.

2. Her harf biçiminin bir sese karşılık olması; yani her sesin okunması.

et, *qan*.

Bu takdirde Fransızcanın genizli (nazal) ünlüleri olan *an*, *in*, *on*, *un*'ları ve okunmaz *e* gibi ünlüleri bu abecede yoktur.

3. Her harf biçimi için kararlı, değişmesiz bir söyleyiş kabul etmek.

Bunda Fransızcanın iki ünlü arasında *z* okunan *s*'leri, düşünülmeyeceği gibi bu gibi durumlarda bunları *ss* ile *s* okutmak da düşünülemez. Yine Fransızcada olduğu gibi *e*, *i*'den önceki *g*'ler, *j* okunmayacağı için *g*'den sonra *u* (*guerir*, imlasında olduğu üzere) getirmek de faydasızdır.

Arapça (ve Farsça) kelimelerde Türk söylenişi üzere çeviri yazı yapılacaktır.

İKİNCİ KISIM
Sesler

15. Seslerin veya ses ögelerinin çıkartılmasında başlıca üç evrenin mevcut olduğu bilinir:

1. Soluk verme. Bir çeşit körük gibi işleyen akciğerler, bir miktar havayı dışarıya doğru iterler.

2. Sesleşme, ses oluşumu – Yukarı doğru itilen hava borusu, gırtlak dediğimiz hançereye geçer. Hançerenin deliği yahut soluk borusu, ses telleri denilen iki adaleden meydana gelmiştir ki bunlar havanın itimiyle birbirinden az çok ayrılıp istenildiği gibi titreşime gelecek biçimde gerilebilir. Bu ses telleri titreşip titreşmediklerine göre çıkarılan ünlüler de *çınlamalı* veya *boğuk* adını alırlar.

3. Heceleşme, boğumlanma, *çıkış yeri* hava borusu yutak ve ağız kovuğuna (ve bazen de damak zarı alçalmış bir durumda ise geniz çukurlarına) gider. Damak zarının, dilin, dudakların ve alt çenenin hareketleriyle soluk ve ses yolunun hacmi ve biçimi değişerek böylece her sesin tehecci yeri; yani *çıkış yeri* ortaya çıkar. Bu oynak uzuvlar bir tınlatıcı durumu aldığı ve çıkartılan hava borusu soluk verme hâlinde ağız-burun organından geçerken hiçbir gürültü çıkarmayacak biçimde ayrı kaldığı zaman -özellikle o zaman ses tellerinin titreşmesiyle oluşan- sesler, ünlü, seslik adını alırlar. Bu tarif ile ünlülerin hepsi çınlamalıdır.

Bilakis adı geçen uzuvlar; ağız, burun organlarının zarları arasında sıkışan hava borusundan geçerken gürültü oluşacak biçimde yaklaşırlarsa çıkartılan sesler ünsüz (seslenik) adını alırlar.

Ünsüzlerin birtakımı çınlamalıdır, diğerleri de boğuktur.

I. Konu: Ünlüler

I. Ünlüler ve yazılışları

16. Türkiye Türkçesinde sekiz ünlü vardır. Bunlar nadiren kapalı sesler olup genellikle İtalyan söylenişindekileri andıran oldukça açık bir tınıya sahiptirler.

Bunları, açıklamayı 36. paragrafta görülecek bir düzen içinde inceliyoruz (Yazılı-

şa ait bilgiler 17. ve devamındaki paragraflarda toplanmıştır.).

1. *e*, Fransızcanın *vert* 'yeşil' kelimesindeki açık *e*'sine denktir. Bu ünlü bazen daha açıktır.

Örn.: *Etek.*

2. *i*, Fransızcanın *Paris* kelimesindeki orta *i*'sine denktir.

Örn.: *Sis.*

3. *ö*, Fransızcanın *jeune* 'genç' kelimesindeki orta *eu*'süne denktir.

Bu ünlü, Türkiye Türkçesi kelimelerinin ancak ilk hecelerinde görülür.

Örn.: *söylemek.*

4. *ü*, Fransızcanın *brouyard* 'sis' kelimesindeki orta *u*'suna denktir.

Örn.: *süt.*

5. *a*, Fransızcanın *Paris* kelimesindeki orta *a*'sına denktir.

Örn.: *Var.*

6. *ı*, bu sesin Fransızcada dengi yoktur; yalnız Fransızcadaki kapalı *é*, bunun hakkında yaklaşık olarak bir fikir verebilir.
İngilizcenin *cherry* kelimesindeki İngilizce *y* ile Rusçanın ***быть*** kelimesindeki ***ы***'si (Lehçe *był*) arasında bir ünlüdür.

Bu sese yakın bir ses çıkarabilmek için alışılagelmiş *i* sesini çıkarırken dudakları nasıl tutarsak yine öyle tutmak; fakat aynı zamanda dili arkaya çekmek gerekir.

Örn.: *sıpa.*

7. *o*, Fransızcanın *socle* 'bina, sütun kuralı' kelimesindeki orta *o*'suna denktir.

Örn.: *toz.*

8. *u*, Fransızcanın *bouche* 'ağız' kelimesindeki orta *ou*'suna denktir.

Örn.: *tuz.*

17. *Ünlülerin yazılışı* – Osmanlıcada ünlüler dört işaretle gösterilir:

ا ، و ، ه ، ى

Bu harf biçimlerinin kabul edilmesinin sebeplerinden ileride (§ 26 ve devamı) söz edilecektir. Kullanılmaları biçimine gelince, şöyle özetlenebilir:

ا ، ه   ***e, a*** ünlülerini,

ى   ***ı, i*** ünlülerini,

و   ***ö, o, ü, u*** ünlülerini göstermeğe yararlar.

18. Bir ünlünün imlası, kelimede bulunduğu yere, başta, içeride, sonda olmasına göre değişebilir. Kelimenin içerisinde ilk hecede bile veya diğer hecelerde bulunduğuna göre farklı olabilir. Bu değişiklikler, tamamıyla açık ve kesin kurallara dayan-

mayıp ünlünün yazıda bazen gösterilmesi bazen gizlenmesi durumundan ileri geliyor. Bu ise acemiler için Türkçe cümlelerin okunmasında başlıca zorluklara sebep oluyor. Kelimelerin sonunda ise ünlüler her zaman yazılıyor.

19. İlk hecenin imlası, ikinci hecenin ve sonraki hecelerin imlasından daha düzenlidir. Doğrusu bu sonraki heceler, eklerde olduğu gibi (bk. § 162) birtakım tereddütler ve kararsızlıklardan doğan aynı alışkanlıklara tabidirler.

Her ünlünün çeşitli yazılışları hâlen kullanılan imlaya göre gösterilecektir. Klasik imlaya ait görüşler tırnak içine alınacaktır.

Bütün bu bilgiler 35. paragraftaki tabloda özetlenecektir.

Yazıda bir ünlünün gizlenmesi *sıfır* kelimesi ile işaret edilecektir.

20. ا ، ه *ünlülerinin yazılışı* – ا ، ه biçiminde yazılan *elif* ve *hâ-i resmiye*'ye denktir.

1. Kelimelerin başında: ا

Örn.: *et.* آت

a) Bazı yenilikçiler bu makamda *hemzeli* ا = (أ) de kullanıyorlar: *et.* أت

2. Kelimelerin içerisinde:

1. İlk hecede[25]: sıfır.

Örn.: *ses.* سس

b) Öbür hecelerde[26] (sıfır), yahut ه bazen ا

Örn.: *Görmedim.* كورمدم

3. Kelimelerin sonunda: ه

Örn.: *çene.* چكه

Aşağıdaki örnek ه ünlüsünün mümkün olan bütün yazılışlarını kapsar.

eleyecek. اله يه جك

21. *İstisna* – Sayısı az olan; ama sıklıkla kullanılan birkaç kelimede ه ünlüsü, gösterdiğimiz alışılagelmiş *i* ünlüsü işaretiyle gösterilir:

etmek ايتمك	*enmek* اينمك
erte ايرته	*demek* ديمك
ermek ايرمك	*gece* كيجه
el ايل	*vermek* ويرمك
elçi ايلچى.[27]	

---

[25] Yani cezirde.

[26] veya eklerde.

[27] Bu kelimenin yerini şimdiki kullanışta da Arapça anlamdaşı olan *sefir* kelimesi tutmuştur.[AUE]

İkiz kelimesi bazen[28] *ekiz* biçiminde söyleniyor.

Krş. *İşitmek* ve *eşitmek* (VIGUIER, *Türk Dili Unsurları*, 390. s.); *işidici* ve *eşidici* (*yine o*, 360. s.); *mişe* ve *meşe*.

Eski Osmanlıcada şu imlalar da görülür: şimdiki یر *yer* yerine ییر veya یر; *n'etmek* (= ne etmek) yerine نیتمك veya نتمك *n'itmek* (krş. § 319 hatırlatma); نرده *nerde* yerine نرده *nirde* (نه *ne*, Çağataycanın نی *ni!*'sine denktir); şimdiki بش *beş* yerine بیش veya بش (Çağataycada olduğu gibi) vb.

Farsça *tiz* 'çabuk', *pişin*, *piştahta* kelimeleri Türklerce *tez*, *peş*... [**] biçimlerinde söylenir.

Yine krş. *dīv* yerine *dev*; *bīzar* yerine *bezar* (HINDOĞLU). Farsça *hīç*, Çağataycada *häç* (heç) veya *äç* (eç) söylenir (FERIDUDDÎN ATTÂR, *Tezkiratü'l Evliya*; Mir. Nam.). Krş. Karaman lehçesinde, heç, 16. s.).

22. Birtakım kelimelerde bu ünlünün imlası sabit değildir:

ir	veya	*er*;
irken	veya	*erken*;
iren	veya	*eren* (evliya);
inişte	veya	*enişte*;
ivirmek çivirmek	veya	*evirmek çevirmek*;
timur	veya	*demir*;
dirmek	veya	*dermek*;
dirnek	veya	*dernek*;
divşirmek	veya	*devşirmek*;
çitin	veya	*çetin*;
ğiri	veya	*ğeri*;
yimek	veya	*yemek*;
yimiş	veya	*yemiş*.

Bazen söyleyiş *i* ile *e* arasında kararsızdır: *ğiymek* veya *ğeymek*.

Bu ve bundan önceki paragrafta gösterilen duruma (Yani *e* sesli birtakım ünlülerin her zaman *i* sesine tahsis edilmiş olan işaretle gösterilmesine) Orhon kitabelerinde de rastlanır. Bu THOMSEN'ı eski bir devirden beri Türkçede *ä* (Bu dil bilgisi kitabında biz bu harfin dengi olan *e* ile gösteriyoruz.) sesinden başka bir de *i* ile *ä* arasında daha kapalı söylenir bir ünlünün var olduğunu kabule sevk etmiştir.

---

28 Bunu biz işitmedik.[AUE]

RADLOFF, böyle bir ünlünün varlığını kabul etmekle beraber bunun biraz sonradan gelişen (XIV. yüzyıldan sonra) düşüncesinde idi (MELIORANSKI, *Mem. Soc. Arch. Russe.*, 1899, 20-24. s.). THOMSEN, sonraları bu iddiasına kesin deliller getirmiştir (Joarn. Soc. finno-ougr., c. XXX).[29]

Bu ünlünün geçmişi ne olursa olsun şunu da kaydedelim ki REDHOUSE ve MANISSADJIAN şimdiki Türkiye Türkçesinde bir kapalı *e* ayırt ediyorlar. Ancak bu farkın İstanbul şivesini de kapsadığını zannetmeyiz. Bunu daha başka Türkiye il lehçelerine hasretmek gerekir: Biz kendimiz de Maraş'ta 'millet, halk, yabancı' anlamlarında kapalı *e* ile söylenen (Belki koldaki *el* ile belirsizliğinden kaçınmak için?) bir *él* söyleyişini kaydettik.[JD]

23. *a ünlüsünün yazılışı* – *a* ünlüsü, *elif* ve *hâ-i resmiye* ile işaret edilir. Şu hâlde bu, aslında hafif farklarla *e*'nin yazılışı gibidir: Bu farklar başta آ işaretiyle yazılması, bu harfin daha az yazılmaz bırakılması الف 'in ه 'ye tercih edilmesi gibidir.

1. Kelimelerin öncesinde: آ (ا)

Örn.: *at* آت

2. Kelimelerin içinde:

a) İlk hecede: ا (veya sıfır; fakat kelime tek heceli ise ünlü her zaman yazılır).

Örn.: *ḳar*.. (veya *yataḳ*)

b) Öbür hecelerde: ا sıfır veya ه.

Örn.: *Sormedim* veya *sormadım*. - صورمه دم - صورمدم

3. Kelimelerin sonunda: ا veya ه

Örn.: قرا (*kere*) veya قره *ḳara.*

Aşağıdaki örnek *a* ünlüsünün bütün olası yazılışlarını topluyor:

arayacaḳ آرايه جق

24. *i, ı ünlülerinin yazılışı* – Bu iki ses için yazılış tamamıyla aynıdır.

1. Kelimelerin öncesinde: yani *elif*, *ye*; [bazen ا].

Örn.: *istemek* استمك ;

ıṣlatmaḳ اصلاتمق .

2. Kelimelerin içinde:

a) ilk hecede: ي (bazen sıfır).

Örn.: دينج (دنج) *dinç*;

[29] Bunun hakkındaki görüşlerimiz için bk. (*Türk Dili Belleteni* "Yenisey Yazıtlarının Yanlış Tanınmış Bir Harfine Dair", Sayı 1-2, 1940, Ankara).[AUE]

ḳız.

b) Öbür hecelerde: ىـ veya sıfır [bazen و].

Örn.: بيلير ، بيلر (بيلور) *bilir;*

aḷır.

3. Kelimelerin sonunda: ى [veya و].

Örn.: ايى (ايو)*eyi;*

yoḳarı.

1. hatırlatma – *ī* veya *ı*'ya denk olan *v* yazılışı, şimdiki kullanışta hemen hemen hemen tamamıyla terkedilmiştir. Bununla beraber bu yalnız *-üp* bağlama kipinde kalmıştır (bk. § 1310).

2. hatırlatma – Farsça *ke* ve *çe* edatları Türkçede *ki* ve *çi* okunur. Türkçe *çiğ* veya *çiy* kelimesi daha eskiden چه biçiminde yazılırdı.

25. *u, ü o, ö ünlülerinin yazılışı.* Esasta bu dört ünlünün yazılışı aynıdır: و harfi ile. Bununla beraber bir taraftan *ü* ve *u*; öbür taraftan *ö* ve *o* ünlülerinin imlası arasında küçük farklar vardır. Bu iki sonraki ünlü yazıda daha az gizlenik bırakılır. Bundan başka bunlar bir Türkçe kelimenin yalnız ilk hecesinde bulunabilir. Öbür hecelerde bulunduğu görülen kelimelerin, yabancı dillerden alınmış kelimeler olması gerekir.

Bu ünlülerin yazılışlarına ait açıklamalar şunlardır:

1. Kelimelerin öncesinde: او

Örn.:

اوچ üç;

اوچمق *uçmaḳ;*

اولمك *ölmek;*

اولمقo*ḷmaḳ.*

2. Kelimelerin içinde:

a) İlk hecede: و [Bazen sıfır; fakat kelime tek heceli ise و harfi her zaman yazılır.]

Örn.:

ü { *düz;* دوز / *gümüş.* كموش }

u { *ḳum.* قوم / *buçuḳ.* بوچوق }

ö { *söz;* سوز
bölük. بولوك

o { *boz;* بوز
ḳolay قولاى

b) Öbür hecelerde: و , ى veya sıfır.

Örn.: ü: *öldürmek.* اولدرمك

u: *doldurmaḳ.* طولدرمق

o: *ḳonsolos.* قونسلوس

3. Kelimelerin sonunda: و [bazen ى]

Örn.: ü: *ütü.* اوتو

u: *ḳutu.* قوطو

ö: *monteskiyö.* مونتسكيو

o: *balo.* بالو

Hatırlatma – Ö ünlüsü Türkçe tek heceli kelimelerin sonunda hiç bulunmaz, kendisinden sonra her zaman bir ünsüz gelir:

söz, öz.

II. Ünlülerin imla tarihi

26. Farslar ve ondan sonra Türkler, ünlülerin gösterimi hususunda Arap abecesinden çok az istifade edebilmişlerdir. Bundan doğan ünlüleri işaret yöntemi yetersizdir (bk. § 11).

Bilindiği gibi Türkçenin sekiz ünlüsü ا ، و ، ه ، ى gibi dört işaretle yazılıyor (bk. § 17).

Bunlara *ḥurūf-ı imla* diyoruz (*ḥurūf* ile *imla* kelimeleri arasında görülen *ı*'nın değeri hakkında bk. § 1129 ve devamı).

Yine bazı durumlarda yazı hattının üstüne ve altına koyduğumuz bazı tamamlayıcı işaretler de kullanıyoruz. Bu ünlü işaretlerine **hareke* diyoruz.[30]

1. *üstün:*

2. *esre;*

3. *ötre.*

---

[30] Kelime içine katılan diğer harfî harekelere karşılık bunlar kelime yapısına katılmayan ünlüler niteliğinde olup resmî harekeler adını da almaktadır.[AUE]

Hatırlatma – *üstün*, *esre*, *ötürü* kelimeleri Farsça ünlü işaretlerinin (harekelerin) tercümesidir: ***zeber*, ***zīr*, ***pīş*.

اسره Doğu Türkçesinde *asra*; yani alt anlamındaki kelimeye denktir (bk. § 139).

اوتورو vaktiyle çok eskiden *ütrü* ve *ütürü* gibi telaffuz ediliyordu (MENINSKI, Ins., s. 18). Bu kelime Doğu Türkçesinde *utru*, *udru*, *üdürü*, *utur*, *udra*, *üdürä*'ye denktir. Bütün bu kelimeler önünde, karşısında demektir.

Kazan'da yayımlanan dil bilgisi kitapları, yukarıdakilere anlamdaş olarak *üst*, *ast* ve *ütür* deyimlerini kullanıyorlar.

Türkçede kullanılan ünlülerin yazım yöntemini daha iyi anlamak için esas olarak alınmış oldukları Arap yazım yöntemiyle bunu karşılaştırmak gerekir.

27. *Klasik Arapçada ünlülerin yazımı* – Klasik Arapçanın üç ünlüsü vardır. Bunlar bazen kısa *ă*, *ĭ*, *ŭ* bazen uzun *ā*, *ī*, *ū*'dur.

Kısa ünlüler ancak Kur'an'da ve çocuklara özgü kitaplarda yazılır. Bu takdirde bunlar harekeler ile görünürler; bu hareke biçimindeki ünlüler öbürlerinin aynıdır, yalnız Arapçada ifadeleri başkadır:

1. ă için = *fetḥa*.

   Örn.: *saḥḥa* (Sahihtir, esastır.).

2. *i* için = *kesre*.

   Örn.: *bi*.

3. *u* için = *zamme*.

   Örn.: *bāᶜdehu*.

**sükūn* veya **cezim* ünlü olmadığını bildirir.

Uzun ünlüler: *ā*, *ī*, *ū*'da veya ا ، ى ، و ile işaret edilir.

1. Örn.: ا ā: *kibār* 'büyükler';

   ى ī: *kebīr* 'büyük';

   و ū: *ᶜacūz* 'kocakarı'.

Görüldüğü gibi bu uzun ünlülerden[31] *fetḥa*, yalnız *saḳil fetḥa*; *kesre* yalnız *ḥafif kesre*; *zamᶜme* ise yalnız *sakil* ve *maḳbuz* (büzgün) *zammedir*. Bunlara *med harfleri*, **ḥurūf-i med*, *ḥurūfü-l med* (uzatma harfleri) de derler (krş. § 117).

28. *Kelimelerin köklerindeki ünlüler* – Arap yazısında bir kelime her zaman ya asıl bir ünsüz ya da bir elif ile başlar.

---

[31] ا, ى, و harflerinin başka görevleri de var: ا hemzeye kürsü görevi görür (bk. § 28); ى , و yarım ünlü olan *v*, *y* gibi de kullanılır.

Klasik Arapçada *elif*, bir hemzenin (ʾ, soluk borusu bir süreksiz sesin işareti: son patlayıcı hemze; bk. § 79) kürsüsü olabilir. Bu *hemze* de bizzat bir hareke (ünlü) alabilir.

Örn.: *ᶜekber* (daha büyük);

ᶜislām (Müslüman);

ᶜümm (ana).

Elif, doğrudan doğruya bir hareke (ünlü) de alabilir (Bu hareke, bir kelimenin bitiminde de bir hareke olduğu zaman ünlü düşer.).

Örn.: **istiḳbāl* استقبال.

Her zamanki kullanışlarında Araplar ne hareke-ünlülerini ne de (baştaki) *hemze-yi* yazar. Bunun için bu gösterdiğimiz farkı ihmal ederek *elifi*, *başta bir harekenin mevcut olduğunu haber vermeye* çalışan işaret saymakla yetinirler. Bununla beraber şuna da dikkat etmeli ki *elif*, *ā*, *ī*, *ū* okunabilen ünlünün *ses* rengini kendiliğinden bildirmeğe yeterli değildir.

Örn.: *ʾekber;*

ʾislām;

ʾümm.

29. *Arap yazımının Türk ünlülerine uygulanması.* Türkçede bu görüşlerimiz bütün Arap harfleri, gösterdikleri ünlülerin sayısına bakılmayarak kullanılıyor. Gerçekten daha ileride görüleceği üzere Türkçe kelimelerde uzun ünlüler, kısalarından ayırt edilmiyor. Türkçede bu işaretlerden her birinin, yalnız gösterdikleri ses renklerine bakılır. Bu sebeple Türk ünlüleri, kelimelerin içlerinde ve sonlarında şu yolla kaydediliyor:

e, a ا şaretiyle[32];

ı, i ى işaretiyle;

u, ü, o, ö و işaretiyle.

Arap harflerinin kısmen ilk görevlerinden bozulmuş olduklarını göstermek için Türkçede, bunlara Arapça bir kelimede bulunmalarına göre (*med harfleri*; *fetha*, *kesre*, *zamme*) veya Türkçe bir kelimede bulunmalarına göre *imla harfleri*; *üstün*, *esre*, *ötre* gibi çeşitli ifadeler veriliyor (Yukarıda bk. § 26 ve 27).

30. *Başta Türkçe ünlülerin yazılışı* – Türkçe bunda da Arap yazımı yöntemini ör-

[32] Hareke işaretleri olan eski ʹ /ͺ /, / ʾ yazma kitaplarda sık sık kullanılmış olduğu hâlde bugün bırakılmıştır.

nek kabul etmiştir: Türkçenin baştaki bir ünlüsü, ses rengi ne olursa olsun *elif*[33] ile işaret edilir (bk. yukarıda § 28 sonuna).

Örn.:

ات } *at*; e *et*; *it*.

ایله *öyle*.

Daha başlangıçlarda, bu ünlü *ü*, *u*, *ö*, *o* okunacağı zaman, *elif*'ten sonra bir و koymak suretiyle baştaki ünlünün ses rengini belirtme alışkanlığı ortaya çıkmıştır.[34]

Örn.: اویله *öyle* vb.

Yine *i*, *ı* ünlüleri ی işaretiyle ama daha az düzenli bir biçimde gösterilmiştir.

Örn.: ایت *it*.

Böylece *elif* daha başka *a*, *e* seslerine tahsis edilmiş oldu. Kullanılmakta olan imla, Arap abecesinin öbür bir işareti olan (ٓ) meddi, elifin üzerine koymak suretiyle bu iki harekeyi ayırt edebildi. Baştaki *a* ünlüsü şimdi آ baştaki *e* ünlüsü ise yalnızca ا biçiminde yazılıyor:

Örn.: آت *at*

ات *et*;

31. *Sondaki a, e ünlülerinin yazılışı* – Arapların yazı yöntemine ait alışkanlıkları taklit etmek eğilimi, Türkçede sondaki *a*, *e*'ye *resmî ḥa*ʾ diye özel bir yazım ile verilmesine sebep olmuştur. Bu harf, Arapçanın teklik dişilik eki olan bir eki biçiminden ödünç alınmış olup Klasik Arapçada şu biçimde yazılır:

- ātün

Bu harfine *merbuṭ ta*ʾ derler. Üstündeki iki noktası noksan olarak sondaki ة'nin aynıdır. Bu, Klasik Arapçada alışılagelmiş ت gibi telaffuz edilir; fakat yalnız adı geçen

33 Kelimenin başına و , ی harflerini getirmekle bir taraftan *ı*, *i*, *u*, *ü*, *o*, *ö*, ünlüleri, öbür taraftan *v*, *y* ünsüzleri arasında karışıklıklara meydan verilmiş olurdu.

34 Bizce bunlarda, bu alışkanlıktan ise esas olarak uyulan bir kural hakimdir: Herhangi bir ünlüyle başlayan kelimenin ilk harfi, aslında yok denecek kadar yumuşamış bir ünsüz olan hemzedir ki bu ünlüde erimiş bir hâle geldiğinden, artık yalnızca ünlü olarak söylenmektedir. Arabın da Yunanın da kanaati kelimelerin ünlüyle başlamadığı ve baştaki her ünlünün bidâî bir *hemze*den sonra geldiğidir. Hareke ünsüzü harekeli okumak için kendisinden sonra getirilip ünsüzlerin bir arızası demektir. Ünlüler ünsüzlerin belirtileri olduğundan Arapçada bunlar asıl olan ünsüzler arasına yazıda katılmaz. İşte baştaki ünlülerden önce bu sönük *hemze*yi işaret için getirilmektedir.[AUE]

ekte; yani her zaman bir *a*'dan sonra bulunur.

Bu sonda bizzat Araplarca söylenişinde *-a (-e)* ve yazıda ه (ـه) biçiminde kısaltılmıştır.

Örn.: Klasik Arapçada: **māddet*[ün]. مادة

Şimdiki Arapçada: *mādda* (*mādde*). ماده

Ayırt edici noktalarından ayrılmış ة veya ـة harfinden oluşan ـه, ه biçim bakımından, ه'nin sondaki biçimiyle karışıyor. Arapçada buna *Merbutta*', Türkçede *resmî ha*' adları verilmesi bundandır.[35] Türkçe (veya Farsça) kelimelerde sondaki *-a (-e)* ünlüsünü de yazım için kullanılan bu harftir. Türkçede ayrı yazıldığı zaman buna yalnızca ufak bir halka biçimi verilir.

Örn.: *deve;* دوه

ḳara; قره

Bu, fiil köklerinin sonundaki *-a (-e)* ünlüsünü işaret için de kullanılır:

Örn.: *eylemek.* ايله مك

Bazı eklerin içindeki ünlülerin yazımında da böyledir:

Örn.: *soḳacaḳ.* صوقه جق

Bununla beraber şimdiki imla ا işaretini *a*'nın işaretine bırakarak bu işareti *e*'ye ayırmaya eğilimlidir:

Deve; دوه

ḳara قا را

Aşırı yenilikçiler bu biçimi açıktan açığa kelimeler içine de sokuyorlar:

Örn.: *gerek* كره ك

Görüldüğü gibi *resmî ha*' harfi kelime içinde bulunduğu zaman yazıda alt yanındaki harfe bitişmiyor. Şu hâlde bu *bitişmeyen bir harf*'tir (bk. § 10). Böylece *he* harfiyle bunun arasında bir fark oluşuyor. Bunun sonucu olarak kelimelerin öncesinde ve içinde bu iki işaret arasında karışıklık olması mümkün değildir. Sonra sonunda *he* (ه ,ـه) harfi olan kelimelerin miktarı çok az olmasından dolayı kelimelerin sonunda da karışıklık olmasından hiç korkulmaz. O kelimeler de hemen şunlardan ibarettir:

---

35 Türkçede yalnız resmedilip okunmayan harflere **resmî* (= *graphigue*) deniliyor. Dikkat edilince görülüyor ki *resmî ha* denilen ـه 'nin okunmaz sayılması doğru değildir; çünkü işaretin gitmesiyle sesin de gitmesi gerekir. Örneğin; *darbe* ki *darb*'tan. Şu hâlde *resmî ha* dedikleri harf, yazımın gösterdiği biçiminde değil de (*e*) *a* biçiminde okunur, demek gerekir. Bu, bir *okuma şaşkınlığı* (mater lectionis) olacaktır.

** *şāh*; شاه

** *pādişāh*; پادشاه

** *gāh*; كاه

* *iştibāh*; اشتباه

* *intibāh*; انتباه

* *tenbih.*[36] تنبيه

32. Ünlülerin imlası henüz kullanışta yerleşmiş değildir. Harflerin yazılışında, Avrupa'da kullanılan imlaların her zaman tanımadıkları bir istikrar özelliği olduğu hâlde ünlülerin imlası, genellikle Türkçe imla meselesinin en önemli kısımlarını oluşturuyor.

Türkçede ünlülerin imlasındaki kararsızlık, hangilerinin seçilmesi gerektiğinden çok, bunların yazıda ne zaman göstermek ne zaman gizlemek gerektiğini bilmek meselesindedir.

Türkiye Türkçesinin imla tarihi, denilebilir ki *imla harfleri* (bk. § 26) dedikleri biçimlerin kullanımındaki derece derece bir yayılış tarihinden başka bir şey değildir.

Türkiye Türkçesinin ilk metinlerinde ünlüler, seyrek olarak yazılırdı. Öyle zannediliyor ki *uzun ünlüleri* göstermekten oluşan özel ve doğruyu yanlıştan ayırt edici görevleri bilinen bu biçimlerin başka hususlarda kullanılmasından çekiniliyordu.

Bu yolla okuma zorlukları çok artmış olduğu için bazen harflerin alt ve üstlerine getirilen ünlü işaretleri (yukarıya bakınız) ile buna çare bulmaya çalışıyorlardı. Bunların kullanılması eskiden yazma kitapları yazarak çoğaltan hattatların hüsnühat ile yazdıkları yazılarda oldukça yaygın olmakla beraber, seri ve akıcı olan kullanıma göre çok az uygulanabilir görünüyordu.

Örn.: *buyurdu* بيردو بويوردو .

33. Bu hâllere çare olarak, sonuçta ister istemez, gittikçe daha fazla olarak ا ، و ، ه ، ى harfleri kullanılmaya başladı; fakat yazı yönteminin bu gelişmesi, ters yöne doğru rastlanan bir meyil dolayısıyla seyrinden geri kaldı. Bu meyil ise Türkçe kelimelerde de bazı ünlülerin (özellikle kısalarının) yazılmadığı Arapça kelimelerine mümkün olduğunca benzeyecek dıştan bir durum temininden ibaretti.

Bundan ortaya çıkan imla yöntemi, 18. yüzyılda tekrar etti. Bunu Türkiye Türkçesinin klasik imlasını temsil eden bir örnek diye sayabiliriz.

---

[36] Aslında bu gibi kelimelerde sonda ünsüz olan ه 'lerin, ünlü olan ه olmasına imkân yoktur; çünkü kendisinden önceki harfleri zaten uzun ünlülerden oluşan olduğuna göre bunların ünsüz ه olacağı tabiidir.[AUE]

Bunun başlıca özellikleri şunlardır:

1. Kelimelerin öncesinde *a, e, i, ı* ünlüleri *elif* ile; *o, ö, u, ü* ünlüleri او ile ifade edilirdi.

2. Kelimelerin içinde:

a) *e* ünlüsü hiç yazılmazdı.

Örn.: *eylemek.* ايلمك

b) *i, ı* ünlüleri aynı kelime içinde en az iki defa tekrarlanıyorsa ancak o zaman yazılırdı.

Örn.: *kılıç.* قليج

i, ı ünlüleri tek heceli kelimeler içinde yazılmazdı.

Örn.: *ḳız;* قز

dil. دل

c) *a* ünlüsü ve *o, ö, u, ü* ünlüleri, *her zaman* ve *bir defa* olarak yazılır: Bu yazım biçimi zorunlu ve yeterli sayılır ve genellikle bunları aynı kelimede iki defa yazmaktan çekinilir:

Örn.: *bataḳ;* بتاق

çocuḳ. چوجك

Bunun sonucu olarak tek heceli kelimelerde bu ünlüler her zaman yazılır.

3. Türkçe kelimelerin sonunda bütün ünlüler yazılır.

34. *Yeni imla* – Tahminen 1850'den itibaren, Türk Millî Edebiyatının uyanışının başladığı zaman, dili daha akıllı ve mantıklı bir imla yöntemiyle donatmak çaresi düşünüldü. O zaman, her söylenen *ünlünün dengi bir yazılı şekli olması* esası kabul edildi; ancak imlaya vereceği tek düzelik dolayısıyla kuramca haklı olarak bilinen bu esas, uygulamada kelimelerin yazı dağınıklığı gibi vahim bir sakınca ile karşılaştı. Gerçekten ünlülerin yazılışı için kullanılan dört biçimden üçü ا ، و ، ه yazıda alt yanındaki harfe bitişmez. Bu şekiller çoğaltılınca kalem, her defasında kâğıttan ayrılmağa mahkûm olur. Bunun, birleştirmelerle dolu olan Arap yazısı alışkanlığıyla düzenlemek mümkün değildir.

Bu sebeple düzeltilen imla herkesçe kabul edilmedi. Kimi bugünkü klasik imlayı örnek alıyor kimi de eskiden daha ziyade olmak üzere *imla harflerini* kullanmakla yetiniyor. Bu hususta yalnız ve özellikle ekler, bunları kabul etmemekte inat ediyor (Bu konuda bk. § 162).

Bununla beraber, bir vakıa gerçekleşmişe benziyor: İlk hecenin *e*'den başka olan her ünlüsü her zaman yazılıyor. Şimdi bu sonuca bakınca "Klasik imlanın gösterdiği

göreceli istikrarın bırakılmasına bu kadar az bir şey değer miydi?" sorusunun akla gelmemesi mümkün değildir.

Gerçekten, birinciden gayrı öbür hecelerde, en kâmil bir kararsızlık ve keyfî bir gerekli görme hüküm sürüyor.

Şu söylediğimiz sakıncalardan başka günümüzde gerekli görülen yöntem, kullanılan biçimlerin yetersizliği (sekiz ünlüye karşılık dört biçim) gibi esaslı bir eksikliğe çare olması dikkate değerdir. Örnek olarak ى biçimi *i*, *ı* ünlülerini (*y* ünsüzü hesabın dışında) ve و biçimi *ü*, *u*, *ö*, *o*, ünlülerini (yine *v* ünsüzünü hesaba katmıyoruz) gösteriyor.[37]

Bu gibi durumlar karşısında biricik çare buna deva olabilir: Diğer bir abecenin (örnek olarak Latin abecesinin) kabulü.[38] Yazık ki bu, Müslüman ülkelerinde pek kuvvetli olan din adamlarının hırçın direnişiyle karşılaşır. Sonra da bunun, Türkçede büyük bir sayıda olan Arapça kelimelerin bu harflerle yazılması meselesini kurcalamak gibi bir sakıncası da olur.[39]

Şu hâlde öyle görünüyor ki bu mesele, bir taraftan haksız ve lüzumsuz yere unutulup giden Türkçe kelimeleri yeniden canlandırmak, öbür taraftan Arap kelimelerinin kullanışını ilmî adlandırmalarla sınırlı tutmak suretiyle Türkiye Türkçesinin gerçek bir biçimde millîleştirileceği zamana bırakılmak gerekiyor.

35. Aşağıdaki tabloda ünlülerin kullanılan imla [ve klasik imla]daki bütün ayrıntıları özetlenmektedir.

III. Ünlülerin sınıflandırılması

36. Türkçenin ünlüleri, üç farklı esasa göre sınıflandırılırlar:

Birinci ayırış esası: Dilin yatay sahada aldığı yere göre ünlülerin çıkış yeri bakımından.

Bu bakımdan iki ses çıkartma noktası ayırt edilebilir.

---

37 Epir'deki *Vuvo* ırmağı, Arap harfli Türkçe coğrafya kitaplarında ووو biçiminde yazılıdır.

38 ŞEMSEDDİN SAMİ'nin *Kâmûs-ı Türkî*'sinde kullanılan harf üstü işaretleme yöntemi, yalnız matbu biçimlerden başkasına uygulanamaz.
1914 senesinin Mayıs ayından itibaren Harbiye nezaretinin verdiği karar ile askerî mensupları arasında resmî muhabereler, (', ˙, ^, ˇ) gibi Fransız aksan işaretleriyle ayırt edilen sekiz ünlünün kullanılması üzerine istenilen yeni bir imla ile kaleme alınmaya başlanmış idi. Bu usulde her harfin bitişmeyen bir tek biçimi kullanılırdı. Birleşme olmaması bakımından bu da uygulanamamasından dolayı bir müddet sonra terk edilmiştir.[JD]

39 Atatürk, bu fikrin Türkler için pek açık olan isabetsizliğini, birkaç yıl sonra Türkiye'de yaptığı muazzam inkılâplar, özellikle yazarın hiç ihtimal vermediği harf inkılâbıyla ispat etmiştir.[AUE]

a) *Sert damağın ön kısmı.* Bu çıkış yerindeki ünlülere *ön* veya *damak önü ünlüleri* (ön damaklılar) derler: *e, i, ö, ü.*

	Başta	İçeride: İlk hecede	İçeride: Diğer hecelerde	Sonda
e	Bazı defa ا	Sıfır	Sıfır: Bazen ه (bazen ا)	ه
a	آ (ا)	(veya ا zaman ا)	ا veya sıfır; bazen ه	ا veya ه
i, *ı*	(veya ا)	(sıfır)	veya sıfır	ى veya و
ü, *u*	(Bazen *ō*, *ü* yerine) او Bazen نو	و (veya sıfır; tek hecelilerde her zaman)	و veya sıfır; tek hece veya sıfır bazen و	و. bazen ى
ō, *o*	*ō*, *ü* yerine.	و	و (Yalnız ōdünçleme kelimelerde olabilir.) و	

b) *Damağın alt kısmı.* Burası *art* veya *damak ardı* ünlüleri (art damaklılar) olan: *a, ı, o, u*'nun çıkış yeridir.

Bütün Türk diline hakim olan en belli başlı ayırış budur (bk. § 136 ve aşağısı).

Bunu aşağıdaki taslakla gösterebiliriz:

Birinci taslak

Ön ünlüler	*e i ö ü*
Art ünlüler	*a ı o u*

Daha yukarıda ince ünlülere (bk. yine § 16) verdiğimiz düzen, yalnızca bakışıklık (symetrie) gibi uygulamadaki sebepler dolayısıyla seçilmiştir (bk. aşağıdaki taslaklara). Doğrusunu söylemek gerekirse boğumlanma noktası daha önde olan *i* ünlüsünden başlayıp çıkış noktası en geride olan *u*'da karar kılmamız gerekirdi. O zaman ünlülerin düzeni şöyle olurdu:

i, e,	*a, ı, o, u*
ü, ö,	

ü, ö ünlüleri *i, e* ünlüleri gibi aynı noktadan; yani aynı çıkış yerinden çıkarılır. Boğumlanma noktasından çıkması, organların durumunu durgun hâllerinde nasılsa

yine öyle kalmasına bağlı olan *a* ünlüsü, ünlü uyumu (bk. daha aşağıda § 136) bakımından, öbür kalın ünlüler gibi bir hâldedir. Bunun için bu ünlüyü, Türkçede bu türlü ünlüler arasına koymaya gerek vardır. Daha haklı olarak da *a*'dan daha geride çıkarılan *ı* ünlüsü için de aynı hâl vardır. Şu hâlde biz, Hint-Avrupa dilleri ses bilgisine dair eserlerde, *ı* ünlüsünün (boğumlanma noktası, dilin orta kısmı ve sert damağın art kısmıdır) dâhil olduğu birleşik ünlülere ayrılış yönlerini, Türkçede önemli sonuçlara sebep olmadığı bahanesiyle ihmal ediyoruz.

Ön (damak önü) ve *art* (damak ardı) *ünlüleri* ifadesi yerine bazen *damaklılar*, *gırtlak sesleri* ifadeleri de kullanılıyor.

Bazı yabancı dilciler ünlüler için *yumuşak* ve *sert* yahut *zayıf* ve *sert* biçimindeki nitelemeleri tercih ediyorlar (Bu iki öbeği karıştırarak *leyyin* ve *şedit* de diyorlar). Türkçe dil bilgisi kitaplarında ise bunlara *ince* ve *kalın* deniliyor.[40]

37. *Birinciden bağımsız olarak ikinci ayırış esası*: Dilin dikey istikametteki yeri.

Bu bakımdan dar, orta, geniş ünlüler diye ayırt edilir; fakat Türkçede çıkışında dilin yükselmesine göre *darlar*: *i*, *ı*, *ü*, *u* ve çıkışında dilin alçaklığına göre *genişler*: *e*, *a*, *ö*, *o* diye bir ayrım yapmak yeter. Yukarıda birleşik ünlüler için yaptığımız gibi orta ünsüzlerinin ayırışını da ihmal ediyoruz.

Yüksekler, *alçaklar* yerine *darlar* ve *genişler* de deniliyor.

Bu sınıflandırmayı, gözden hiçbir zaman uzak tutulmaması gereken birinci sınıflandırmayla kaynaştırarak şöyle bir taslak ortaya çıkarırız:

İkinci taslak

	Alçaklar (geniş)	Yüksekler (dar)
Önler	*e ö*	*i ü*
Artlar	*a o*	*ı u*

Bu ayırış, bütün Türkçe ek ögelerinin iki sınıfa bölünmesine sebep olmuştur (bk. § 154).

Hatırlatma – Türkçede, geniş ünlüler, dar ünlülerden daha yerleşmiş, kararlı, daha sabit ögelerdir. Bakılınca, dar ünlüler bazen söyleyişten düşer (bk. § 120 ve aşağısı) oldukları gibi tersine yabancı dilden gelmiş bir kelimenin söyleyişini kolaylaştırmak için iki harf arasına girebilirler (bk. § 112 ve 114). Bu veya başka hâldeki kaçamaklı ve kararsız ögeler esas itibarıyla kendilerine ancak dar ünlülerde de rastlanabilir.

Türkçede oldukça çok olan yansıma adlar dar ünlüler, geniş ünlülere göre yine

40 Yazarın incelemesine göre şimdi biz bunlara tek kelimeyle *öncül*, *artçıl* da diyebiliriz.[AUE]

yan bir rol oynarlar. Örnek olarak *pat*, *çat*, *car*, *tak̩*, *faş* vs. yansıma adlar, dar ünlülü eşit yansıma adlar olan *pıt*, *çıt*, *cır*, *tık̩ fış* vs.'den daha gürültülü sesleri ifade ederler.

Yine dikkat edilirse görülür ki eklerde geniş ünlüler, her zaman ses vurgusunu kendilerine çektikleri hâlde, dar ünlüler bunu bazen kelimeye bırakırlar (bk. § 210, 1. hatırlatma 333, 2. hatırlatma).

38. *Üçüncü ayırış esası*: Dudakların açılma biçimi.

Bir ayna ile kolayca görülür ki dudaklar *ö*, *o*, *ü*, *u*'yu söyleyebilmek için yuvarlak bir delik meydana getirerek ileriye doğru uzandıkları (yuvarlak ünlüler) hâlde *e*, *a*, *i*, *ı*'yi söyleyiş için yarık biçiminde açılırlar (*yuvarlak olmayan* yahut *düz ünlüler*).

ö, *ü* ünlüleri, dudakların yuvarlaklaşmasıyla *e*, *i* ünlülerinden (sıraya göre *ö*, *e*'den *ü*, *i*'den) ayrılırlar: başka bir yolla söylersek *ö* = dudaklaşık *e* ve *ü* = dudaklaşık *i*'dir.

Bu yeni sınıflandırmayı birincisiyle karıştırırsak şu taslağı elde ederiz:

Üçüncü taslak

	Düzler	Yuvarlaklar
Önler	*e i*	*ö ü*
Artlar	*a ı*	*o u*

Bu üçüncü ve son ayırışın kolayca uygulama yeri, değişme (nöbetleşme)'li ekler olacaktır (§ 158).

1. hatırlatma – Yuvarlak (*dudaklaşık*) ünlüler, komşu harfleri *dudaklı* kılmaya da eğilimlidirler (Bu bölüme bk. § 188).

2. hatırlatma – Yuvarlak ünlüler, Türkiye Türkçesinde çok defa düz ünlüler biçimini alıyorlar: *ü*, *i* oluyor; *ö*, *e* oluyor; *o*, *a* oluyor.

Örn.: Doğu Türkçesi	Türkiye Türkçesi.
üy	*ev*;
ötmek	*etmek* 'ekmek';
düb (*tüb*, *tüp*)	*dib*;
bütmek	*bitmek* 'neşv-ü nemâ bulmak + sona ermek';
k̩ovuk̩	*k̩avuk̩* 'içi boş, oyuk; mesâne; baş kisvesi';
tülkü, tülki	*tilki*.

39. Üçüncü taslak, birincidekilere de sahip olan ikinci ile karıştırılınca şöyle bir taslak meydana geliyor:

	Düzler		Yuvarlaklar	
	Alçaklar	Yüksekler	Alçaklar	Yüksekler
Önler	*e*	*i*	*ö*	*ü*
Artlar	*a*	*ı*	*o*	*u*

Bunlar böyle okunabilir:

e	ön	geniş	düz	ünlü
i	ön	dar	düz	ünlü
ö	ön	geniş	yuvarlak	ünlü
ü	ön	dar	yuvarlak	ünlü
a	art	geniş	düz	ünlü
ı	art	dar	düz	ünlü
o	art	geniş	yuvarlak	ünlü
u	art	dar	yuvarlak	ünlü[41]

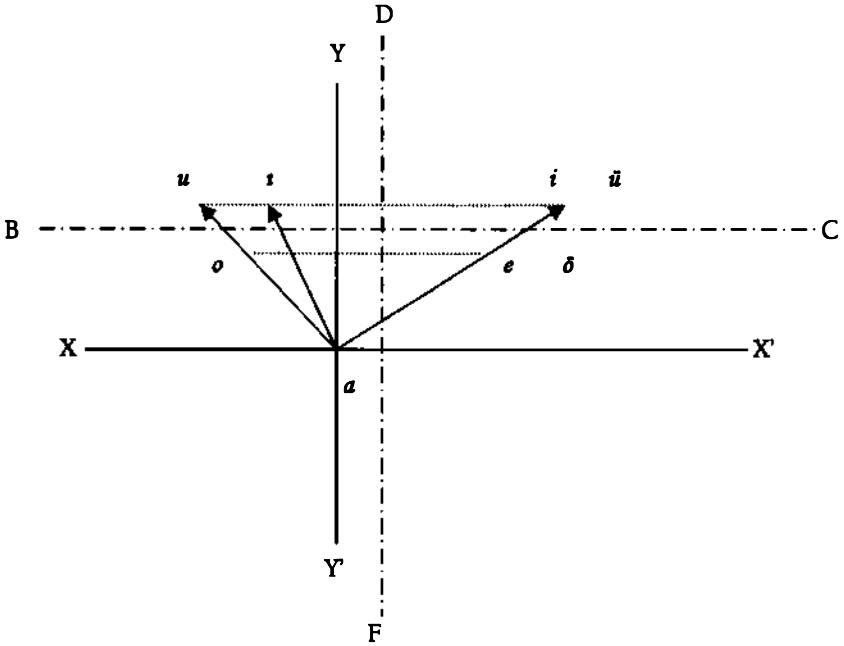
Türkçenin sekiz ünlüsüne ait bu üçlü bölünüşte ünlüler, her biri ayrı ayrı dörtten oluşan iki eşit düzenli öbeğe ayrılmak suretiyle bir bakışıklık ortaya çıkarmaktadır. Dikkat edilince, bu bakışıklığın ne kadar tam ve gelişmiş olduğu görülür:

1. 4 ön – 4 art;
2. 4 geniş – 4 dar;
3. 4 düz – 4 yuvarlak.

40. Türkçe ünlülere geometrik bir taslak[42] uygulanınca yandaki gibi bir biçim meydana gelir:

[41] Bizce, düzlerin alçaklarına *üstünler*; yükseklerine *esreler*; yuvarlakların alçaklarına *yaygın ötreler*; yükseklerine *büzgün ötreler* denilebilir. Bunlar hem öteden beri daha alışılmış hem de dile daha kolay daha kısa Türkçe kelimelerdir.[AUE]

[42] M. Leonce ROUDET'in *Genel Ses Bilgisi Ögeleri* (*Elements de Phonetique Generale*) adlı kitabındaki HELWAG'ın *Geometrik Taslak*'ından alıntılanmıştır (Paris, 1910, 84. s.).[JD]

a, *u* hattı üzerinde kalın ünlüler; *a*, *ı* çizgisi üzerinde ince ünlüler görünür, *a*, *ı* birleşik ünlüler çizgisidir. Her noktanın *YY'* ekseninden mesafesi, dilin orta *a* yerinden itibaren ilerleyişini veya gerileyişini yaklaşık olarak gösterir; her noktanın *XX'* ekseninden uzaklığı, dilin aynı kökten yükselişini yaklaşık olarak gösterir. *DF* hattı, Türkçede ince ve kalın ünlüler arasındaki sınırı gösterir (Bu, orta *a*'nın sağından geçer.). *BC* hattı Türkçede dar ve geniş ünlüler arasındaki sınırı gösterir.

41. *ö/ o ünlülerine dair*. Hatırlatma – Söyleyiş bazen, geniş yuvarlak ünlüler olan ö/o ile denkleri dar yuvarlak ünlüler olan *ü/ u* arasında kararsız kalır.

oğļan veya kınama ve azarlama ünlemi *uļan*;

oğramaḳ veya *uğramaḳ*;

böyük veya *büyük*;

boğa veya *buğa*;

boğday veya *buğday*.

Yuvarlak ünlülerin dar ses niteliği *ü*, *u* ile geniş ses niteliği *ö*, *o* arasındaki bu karışıklık, Türkiye Türkçesine özgü bir şey değildir; bir Türk lehçesinden başka bir Türk lehçesine göre de bunlara rastlanır. Bununla beraber dikkat edilirse görülür ki Türkiye Türkçesinde böyle tereddütün oluştuğu ve mümkün olduğu durumlarda *u*,

ü ünlülerinin tercih hususunda gittikçe açık bir eğilim vardır.

O, *ö* ünlülerinin eklerin dışında kalması hakkında bk. § 140.

II. Konu: Ünsüzler

I. Ünsüzlerin sınıflandırılması ve niteliği

42. Kendilerine ünsüz adı verilen ses birimleri daha yukarıda § 15'te gördüğümüz gibi hava borusunun burun-ağız organından geçerken oluşan gürültüden çıktığı için bunları tabii olarak, soluk borusunun çıkışına göre sınıflandırmak gereği görülmüştür.

Burun-ağız organı ögelerinin oluşturduğu oldukça sıkışık kanal, bir ünsüzün yerinden bırakılışı sırasında, havanın aralıksız bir biçimde çıkmasına müsait olacak kadar açık kalırsa o ünsüze *sürekli*[43] derler: *v*, *f*, *z*, *s* vs.

Buna karşılık, bu uzuvlar arasında bir temas gerçekleşip de *bir an için* hava borusunun geçmesine mâni olarak, burun-ağız boşluğunda bundan dolayı bir *tıkanma* oluşursa böylece araya girmiş engeli zorlayan havanın tazyiki altında ünsüz, bir *patlayış* olmadıkça çıkartılamaz.

Bu yoldaki ünsüzlere *süreksiz* (*tıkanık*, *mehmus*)[44] derler: *p*, *b*, *t*, *d* vs.

Sonra konuşma uzuvlarının birleşik ve karışık oluşu, birleşik sesler meydana gelmesine yol açar. Bunlar ünsüz olmakla beraber, bazı yönlerden ünlülere yaklaşır. Bunlar *akıcı ünsüzler* adıyla ifade edilir ki şu ünsüzlerdir: *y*, *l*, *r*, *m*, *n* (Son iki ünsüze genizli denilir.). Bu akıcı ünsüzler (ünlüler gibi) sürekli seslerdir.

43. Bu sınıflamadan başka, ünsüzleri çıkış yerlerine göre sınıflamak da mümkündür:

Dudaklılar: *p*, *b*. İki dudağın değmesiyle oluşur ve bunun için bunlara *çift dudaklılar* adı da verilir;

Dudaklı-dişliler: *f*, *v*. Alt dudak ve üst dişlerin değmesiyle oluşur;

Diş ünsüzleri: *t*, *d*, *s*, *z*. Dilin dış kenarı ve dişlerle oluşur;

Damaklaşık dişliler (diş damak ünsüzleri) dilin ön kısmıyla damaktan oluşur vs. (bk. tabloya § 80).

---

[43] Veya *tazyikli* veya *daraltılı* veya *sürtünük*.[JD]

[44] Veya *âni* veya *patlayıcı*.[JD]

44. Daha önce yukarıda işaret edilen *boğuk* ve *çınlamalı ünsüzler* ayırımı bu iki sınıflama biçimine katılır.

Akıcı ünsüzler, ünlüler gibi özünde çınlamalıdırlar. *Sürekliler* ve *süreksizlere* gelince bunlar bazen boğuk bazen de çınlamalıdırlar. Örnek olarak *p*, *b* ünsüzleri birbiri ardınca söylenince görülür. Bu iki ünsüz aynı bölgeden (iki dudağın tıkantısından) çıkar; lâkin *b*, damaksıl sarsıntılarının varlığıyla *p*'den ayrılır. Bunun böyle olduğuna kolayca inanmak için bu iki sesi çıkarırken kendi ünüğünü (ses aletini) iki parmak arasında tutmak yeter.

Hatırlatma – Türkiye Türkçesinde her zaman boğuk ünsüzler, çınlamalılardan açık bir biçimde ayırt edilmez.

Böylece boğuk خ = *ḫ* ile çınlamalı ه = *h* birbirine karıştırılır: *ḫangi* X *hangi*.

Bu gibi kararsızlıklar kelime başlarında, özellikle *t* X *d*'de sık olur (bk. § 82). Kelime içlerinde ise seyrektir: *sapan X saban* (İstanbul'da belki ayrı ayrı anlamlara geldikleri için bunlar, karışıklıktan çekinerek böyle kullanılır.).

Aşağıdaki paragraflarda, Türkiye Türkçesinin çeşitli ünsüzlerini: dudaklılar, dişliler, gırtlak sesleri, gırtlaklılar ve akıcı ünsüzler düzeni üzere üleşerek, paylaştırarak sayıp anlatacağız.

A) Dudaklılar

45. *Dudaklı* ünsüzler (akıcı ünsüz *m* § 75'yi sayıya katmadan), dört tanedir.

1. İki süreksiz (çift dudaklı):

a) Bir boğuk: *p* (Fransız söyleyişindeki gibi).

Yazılışı: پ

Örn.: *ip*.

b) Bir çınlamalı: *b* (Fransız söyleyişindeki gibi).

Yazılışı: ب

Örn.: *baba*.

2. İki sürekli (dudaklı-dişli):

a) Bir boğuk: *f* (Fransız söyleyişindeki gibi).

Yazılışı: ف

Bu ünsüze, aslını söylemek gerekirse Türk lehçelerine ait olmayıp ya ödünçleme kelimelerden ya da yansıma adlar olan *öf*[45]*lemek*, *üfürmek* gibi ifadeci kelimelerden

[45] *Üf* olacak.[AUE]

başka yerlerde buna rastlanmaz.

b) Bir çınlamalı: *v* (Fransız söyleyişindeki gibi).

Yazılışı: و (bazen de bk. iki aşağıdaki paragrafa).

Örn.: *ev*.

46. Türkiye Türkçesindeki *v* ünsüzü bazen ortak Türkçe-Tatarcadaki bir *b*'ye denktir:

Örn.: Türkiye Türkçesi	Öteki lehçeler	
vermek,	*birmek*	yerine;
varmaḳ,	*barmaḳ*	yerine;
var,	*bar*	yerine;
vaz ğeçmek,	*baz ğeçmek*	yerine;
yaḷvarmaḳ,	*yaḷbarmaḳ*	yerine;

v ünsüzü, çok daha eski bir gırtlaklı ünlü ünsüzün en son biçimidir.

suvarmaḳ, *suğarmaḳ* yerine;

tavuḳ veya *tauḳ*; *daḳuḳ* (*taḳuḳ* yerine) (bk. aşağıdaki paragrafa).

47. ک ، غ harfleri, aşağıdaki kelimelerde *v* gibi söylenir (krş. § 188):

üvez;

üveyi (*ögey*, *yerine*);

dövmek;

sövmek;

güvercin;

gövde ;

güvenmek;

ovmaḳ;

ovaḷamaḳ;

ḳovmaḳ;

ḳovaḷamaḳ;

yel ḳovan;

ḳovan;

ḳovuş[46];

ḳova;

---

46 *koğuş* olacak.[AUE]

ḳuḷuğuz, *ḳuḷavuz* (*ḳıḷavuz*);

ḳavanos (*ḳoğanoz*);

yavuḳ ki *yavuḳḷu* bundandır, aslı *yağuḳ* 'yakın, yaklaşık'.

evet kelimesi de daha eski bir *öget* 'iyi, âlâ'[47] yerinedir.

1. hatırlatma – Anadolu'da bu çeşit *v*, çok defa alt dudağın kenarı üst dişlere yaklaştırılmadan söylenir (Bu bir çift dudaklı *v*'dir.).

2. hatırlatma – Yukarıda geçen birçok kelime *k* veya *ḳ* gibi bir gırtlaklı ünlü ünsüzle başlar (Bunlar arasına daha az kullanılan *güveç*, *güvez*, *güve* kelimeleri de katılabilir; bk. sözlüklere); bu da *k/ḳ* > *v* biçimindeki değişmenin daha çok bu ünsüzlerin aynı kelime içinde katmerleşmesiyle gereken bir benzeşmezlik yüzünden ileri geldiğini gösterir.

B) Asıl dişliler

48.–*Asıl dişliler* (*r*, *n* § 70 ve 73 akıcı ünsüzleri sayıya katılmaksızın) dört tanedir.

1. İki süreksiz:

a) Bir boğuk: *t* (Fransız söylenişindeki gibi). Art (damaklı) sınıftan[48] kelimelerde, özellikle *i* ünlüsünden sonra bazen hafif bir tumturak (ses gürlüğü) duyurulur.[49]

Yazılışı: Ön (damaklı) sınıfta[50] her zaman ت ; art (damaklı) sınıfta (bk. § 141 ve 144) ise ت veya ط.

b) Bir çınlamalı: *d* (Fransız söyleyişindeki gibi).

Yazılışı: İnce sınıftan kelimelerde her zaman د kalın sınıftan kelimelerde د veya ت (bk. § 141 ve 144).

2. İki sürekli:

1. Bir boğuk: *s* (Fransız söyleyişinde kelime başlarındaki *s*, *şort* (= *tāli*ᶜ) veya kelime içlerindeki *ç*, *français*'deki gibi).

Yazılışı: İnce sınıftan kelimelerde her zaman س; kalın sınıftan kelimelerde her zaman ص (bk. § 141 ve 144).

Hatırlatma – Arapça kelimelerdeki ث ، س ، ص harfleri Türkçede alışılagelmiş *s* gibi söylenir.

---

[47] Daha doğrusu *övülmüş, memdūḥ*.AUE

[48] Kalın ünlülü.AUE

[49] Bizce art damaklı (kalın ünlülü) hecelerde ünlü *ū*'den sonra veya önce olsun, bu ت hep kalın ت = ط gibi söylenir.AUE

[50] İnce ünlülü.AUE

b) Bir çınlamalı: *z* (Fransız söyleyişinde *gaz* kelimesindeki gibi).

Yazılşı: ز

Örn.: *buz*.

49. *z* ünsüzü Türkçe bir kelimenin başında bulunmaz. Diğer Türk lehçelerinin tanımadığı *züyürt* 'yoksul' kelimesi yabancı (Ermenice) bir kökten olabilir.[51]

Bununla beraber, halk dilinde ödünçleme birkaç kelimenin başındaki boğuk *s* ünsüzleri çok defa *z* gibi söylenir:

Örn.: *sanat* veya *zanaat*;

surna Türk söyleyişinde *zurna*.

Hatırlatma – Arapça kelimelerdeki ظ, ض, ز, ذ harfleri, Türkçenin alışılagelmiş *z*'si gibi söylenir.

C) Damaklaşık dişliler

50. *Damaklaşık dişliler* dört tanedir:

1. İki süreksiz:

a) Bir boğuk: *ç* (Yazıda daha çok *tch* harf kümesiyle kaydedilen) bu ünsüzün söylenişi *t* + *ş* seslerinin *aynı anda* ağızdan çıkartılmasına denktir. Fransada Provençal lehçesinin *pitchoun* kelimesindeki *tch*'sine, İtalyancanın *cicerone* kelimesindeki *c*'sine, İngilizcenin *chester* kelimesindeki *ch*'sine, Rusçanın *чай* kelimesindeki *ч*'sine, Leh dilincenin *czas* kelimesindeki *cz*'sine, Macarcanın *cs*'sine denktir.

Yazılışı: چ

Örn.: *saç* صاچ .

b) Bir çınlamalı: *c*, söyleyiş bakımından bu, damaksıl titreşimlerinin varlığıyla önceki ünsüzden ayrılır. Bunun sonucu olarak *d* + *j* çınlamalı ünsüzlerinin *çağdaş* (hemzaman) olarak ağızdan çıkartılışına denktir. Krş. Arapçanın نتيجه *netice*[52] kelimesindeki ج'si, İtalyancanın *buon giorno* ifadesindeki *g*'si, İngilizcenin *John* kelimesindeki *j*'si.

---

[51] Bu kelime *Divanü Lugati't-Türk*, III., 145 *saygırmaḳ* 'tenha bir hâle yaklaşmak' ve III, 142, *sayıḳmaḳ* 'tenha kalmak', fiil adlarıyla ilgili görünüyor: *saygurmak*'tan *say* (*s* > *z* değişimiyle *zay*) *gurt* 'paradan yana seyrekleşmiş' ve ince şekliyle *s*(*z*)*eygürt*'ten? veya *sökürt* < *zögürt* 'paraca söktürülmüş, sökülmüş?' olabilir. Türkçe kelimelerde de *s*'den değişmiş *z*'ler vardır: *zır* 'sır, ısır: hararetli, kızgın', deli; (ykl.: *isi*, ısı: ısıcak: isir. *Ke* 'hararet veren'; *zır* 'ısır: kızgın', *zop* 'sop: soy'; yani deli nevği; *zıvana* 'sığanak; içine bir şey sığan yer', *istiğāb yeri*; mecaz olarak 'havsala: zıvanasından çıkmak, kabından taşmak, kabına sığmamak, kabı almamak, kızmak' vs.[AUE]

[52] DENY bunun yerine *Metica* (Afrika'da bir şehir) kelimesini kullanıyor.[AUE]

Yazılışı: ج

Örn.: *bacı.*

2. İki sürekli ki birisi ancak yabancı asıldan kelimelerde görülür:

a) Bir *boğuk*: ş söylenişi: Fransızcanın *cheval* 'at' kelimesindeki *ch*'si, Almancanın *sch*'si, İngilizcenin *sch*'si, Rusçanın ш'si, lehçenin *sz*'si, Macarcanın *s*'si gibidir.

Yazılışı: ش

Örn.: *şişe.*

b) Bir çınlamalı *j*[53] ancak yabancı asıldan olan kelimelerde bulunur (bk. § 77).[54]

Birkaç istisna durumlarda *ç* ve *c* ünsüzleri çıkartılırken, dilin alçalması sonucu, bunlardaki süreksizlik ögesi kaybolur. O zaman bu ünsüzlerden *ç*, *ş*'de ve *c*, *j*'de karar kılar.

Örn.: *içinde* yerine *işinde* (İstanbul halk ağzında).

secde yerine *sejde* (halk dilinde, VIGUIER, *Türk Dili Unsurları*, 43 ve 356).

İkinci örnekteki olay, belki bir benzeşmezlik dolayısıyladır.

ç > *s* gelişimi, sonradan oluşan bir değişme değildir. Krş. *iç ton* 'iç don' yerine *iş ton* MELIORANSKI, *Türkçe Hakkında Arab-Filologlar*, 78. s.[55]

Ç) Damak önü gırtlak sesleri

51. *Damak önü gırtlak sesleri* (akıcı ünsüz *l* § 71 sayıya katılmaksızın) dört tanedir.

1. İki süreksiz:

a) Bir boğuk *b*.

Bu ünsüz kuvvetli bir yarı ünlü ile *ḵ* söylenir; yani dili alışılagelmiş *k*[56] de olduğundan çok damağın ilerisine getirerek söylenir. Bu, *ĕḵe* biçiminde yalnız iki hece ile

---

53 Bu ünsüz genellikle *z* biçimiyle kaydedilir. Bu çeviri yazı şekli, bizim kabul ettiğimiz *j* biçiminden iyidir; çünkü *j* şekli çok zaman (İngilizlerce) *c*, (Almanlarca) *y* karşılığı olarak kullanılır. Bununla beraber bu harfi kullanacağımız yerler çok az bir sayıda olduğu için çeviri yazı dizgemizde yeni bir harf ile boş yere kalabalık vermemeyi tercih ettik.[JD]

54 Bu harf *Divanü Lugati't-Türk*'te birçok kelimede *c* veya *ş* ünsüzlerinden değişmiş olarak görünür: *Divanü Lugati't-Türk*, I, 423 *ḳorugjin* 'kurşun': III, 240 *jagılamaḳ* 'çagılamak: çağlamak' vs.[AUE]

55 Bu durum lehçemizde *d*, *t*'den önce gelen ünlüsüz *c*, *ç*'lerde de görülür: *Necdet*: (ec = eş, ej); *vicdan*: (ic = iş, ij); *uçtu*: (uç = uş); *içtim*: (iç = iş) vs. -*l*'den önce gelen ünlüsüz *c*'ler ise *j* gibi söylenir: *neclā*; *iclāl meclūp*: (ec, iç = ej, ij.) vs.[AUE]

56 Bu, Arapçanın yarı ünlüsüz ince *k*'sinden ayrıdır (ki *hâl kevi*'deki *k* ve yine Arapça söylenişli *kemal*'deki *k* gibidir).[AUE]

söylenilen Fransızca *inquiet* 'endişeli' kelimesindeki *qui* parçasının söylenişiyle aynı değerdedir. Krş. Paris'in varoş mahalleleri ağzında *sĕk* gibi söylenen *cinq* 'beş' ve *ḳoḵ* gibi söylenen *coq* 'horoz' kelimelerindeki *q*'ler. Yine krş. İngilizce *cube* kelimesindeki *c*; Rusça *кесарь* kelimesindeki К ve Leh dilince *kiedy* kelimesindeki K.

Bu ünsüzün belli belirsiz bir *y* ile söylenişi (yarı ünlü) *ö*, *e* ünlülerinden çok önce duyulur bir hâldedir; yarı ünlü *ü*'den önce daha az duyulur; *i*'den önce ise hemen hemen duyulmaz bir hâldedir. Bunun için biz *ö*, *e* ünlülerinden önce gelenleri çeviri yazımızda *ḵ* ile göstereceğiz. Bu yarı ünlü, söyleyen kimselere göre az çok duyulur: *bilmek*, *bilmeḵ*.

Yalnız ön sınıf (veya damak önü) kelimeleri, *k* almağa müsaittir.

Yazılışı: ك (ک , ک)

Örn.: *ḵöpek*;

ḵesmek;

küp;

tilki.

Hatırlatma – Bu ünsüz, art sınıf kelimelerinde ق *ḳ* sesine karşılıktır (§ 141). Eklerde onunla değiştirilir (bk. § 168). *Baş harfi* gırtlaklı ünlü olan eklerde غ *ġ* ünsüzüyle de değiştirilir (bk. § 173).

52. b) Bir çınlamalı: g.

Söylenişi: Yarı ünlülü *g*'dir. Fransızcanın *eğer* biçiminde iki heceyle söylenen *aiguiere* 'ibrik' kelimesindeki *gui* ögesine denktir. Yine krş. Fransızca *varuş* söylenişiyle *bağ* biçimindeki *bague* 'yüzük' kelimesinin *g*'si; yine krş. Rusça **Георгий** kelimesindeki *r*'ler ve Leh dilince *gielda* kelimesindeki *g*. Bu ünsüz, yarı ünlü ve çeviri yazı bakımından, bundan önceki ünsüzdeki aynı görüş ve gözlemlere yer vermektedir.

Aynıyla onun gibi ancak ince sınıftan kelimelerde kendisine rastlanabilir.

Şuna da dikkat edilmeli ki *g* harfi yalnız iki çınlamalı ünsüz arasında görünebilir. Bu bakımdan hiçbir zaman boğuk bir ünsüz yanında ona rastlanamaz.

Yazılışı: ك (ک ، ک); tıpkı bundan önceki ünsüzde olduğu gibi. Bunu ötekinden ayırt etmek için bazen گ ، گ[57] biçimleri de kullanılır.

Örn.: *ġöstermek* كوسترمك ;

ġevşek كوشك;

---

[57] Bu harfin başta ve içerdeki bitişik biçimlerine ikinci bir kol (keşide) getirmekle ötekilerden bazen ayırt edilse de ayrı biçimi bundan da mahrum olduğu için o durumdakilerin ayırt edilmesi mümkün değildir.

güneş كونش ;

gitmek كيتمك .

Bu ünsüz bir ünlüden önce bulunduğu zaman, çok defa sürekli *y*'ye çevrilir (bk. § 54).

Dudaklaşık *ö*, *o*, *ü*, *u* ünlülerinden biriyle temasta bulunduğu zaman, dudaklı *v*'ye de çevrilebilir (bk. § 47). Bu olay, kelime içlerinde veya bazı fiil köklerinin sonlarında; fakat *g* > *ẏ* değişmesinden daha az düzenli olarak ortaya çıkar.

Hatırlatma – Eklerde, *g* ünsüzü ancak başta görülebilir. O zaman bir taraftan *k* ünsüzüyle bir taraftan da *g* ile karşılıklı değiştirilir (bk. § 174).

53. 2. Bir çınlamalı sürekli: *ẏ*.

Bu ünsüzün söylenişi yarı ünlü *y*'nin söylenişine belirgin bir biçimde benzer (bk. 76); fakat ڭ[58] ile yazılır.

Bu, başlıbaşına bir ünsüz olmayıp yalnızca önceki *g*'nin bir değişiti (başkasının yerine kullanılabilinen)dir. Bir ünlüden sonra bulunduğu zaman, çok defa *g* ünsüzünün aldığı biçimdir. Bunun sonucu olarak *g* ünsüzü gibi buna da ancak ince sınıftan kelimelerde ve iki çınlamalı ünsüz arasında rastlanabilir (Bununla beraber, örnek olarak *deyse* gibi boğuk *s* ile başlayan bir ekten önce bulunması istisna; krş. § 175).

54. *g* > *ẏ* *değişmesi* -(*süreksiz, patlayıcı*)- *g* ünsüzü bir ünlüden sonra bulunduğu zaman, daha çok (karşılığı olan *sürekli*) *ẏ*'ye çevrilir.

Bu hâl fiilen:

Örn.: *beẏenmek*;

eẏlenmek gibi kelime içlerinde ve:

Örn.: *beẏ*

gibi tek heceli kelime sonlarında görülür.

Daha iyi anlamındaki *yeg* (eskimiş) kelimesi istisnadır.[59]

Bazı durumlarda *ẏ* sesi, daha başka zayıf bir damaklılık gösteren bir damak (damaksıl [c]) ünsüze[60] yaklaşır (krş. § 62). Bazen de büsbütün söylenişten düşer.

---

58 Çeviri yazıda her işaretin özel bir söylenişe eşit olacağı hakkında kabul ettiğimiz esastan bunda ayrılmış oluyoruz.[JD]

59 Lehçelerimizde hâlâ yaşayan bu kelime de tıpkı *beẏ*'de olduğu gibi *ẏ* ile *yeẏ* biçiminde söylenir.[AUE]

60 Burada [c] şekliyle kaydedilen bu damaksıl ünsüz, Arapçada yumuşak (müsehhel) hemze dedikleridir. Biz buna şimdi *yumuşak g* diyor ve *ğ* biçiminde yazıyoruz.[AUE]

yiğit > *yi'it yiīt*[61];

ye'en[62] > *yeen*.

Bu düşüş aynı iki ünlü arasında olursa bu iki ünlü yalnızca bir uzun ünlü hâlinde kaynaşmış olabilir: *yigirmi* > *yirmi*[63], *züğürt*[64] > *zūrt* (KÚNOS, *Orta Oyunu*, 12. s.; krş. Bulgarca **зюрть**).

Bunun aksine *g* ünsüzü, ***kendisinden önce bir ünlü bulunmadığı zaman*** daima olduğu gibi kalır, düşmez; yani fiilen:

Örn.: ***ǵerçek***

gibi kelime başlarında ve:

Örn.: *ǵölǵe*

gibi (çınlamalı bir ünsüzden *sonra olmak üzere* kelime içlerinde söylenir.

Hatırlatma – Yukarıda bahsedilen bu ünsüzün çok heceli kelime sonlarındaki hâli, kasten bırakılmıştır. Şu sebeple Türkiye Türkçesinde çok heceli bir kelime sonunda bir damaklı ünsüz bulunduğu zaman, bu ünsüz her zaman boğuktur; ister bu, önce de başka türlü olmamış olmasından ileri gelsin, ister sondaki çınlamalı ünsüzleri boğuk olarak söylemekten ibaret olan ve birçok dilde ortak bulunan genel bir eğilime uyarak daha ilk zamanlardan beri kelime sonlarındaki çınlamalı ünsüzler gitgide *g* > *k* yoluyla ***boğuk ünsüzler*** hâline gelerek bir gelişme geçirmiş olmasından ileri gelsin (Krş. § 65. Bu paragrafta *kalın sınıftan* kelimelerin sonlarında çınlamalı damaklıların izleri görülüyor.). Şu hâlde daha yukarıda verilen kural, şöylece tamamlanmalı: *g* ünsüzünden önce bir ünlü bulunduğu zaman, ***çok heceli bir kelime sonundan baştaki her türlü durumlarda*** bu g çoğunlukla *ẏ*'ye çevrilir.

55. Sözün kısası, *g* ünsüzü istisnalar dışında; ancak kelime başlarında ve çınlamalı bir ünsüzden *sonra* olarak kelime içlerinde bulunabilir; *ẏ* ünsüzüne gelince bu ancak birden çok heceli kelime içlerinde ve her zaman bir ünlüden sonra tek heceli kelime sonlarında görülebilir.

---

61 *Yiğit*.[AUE]

62 *Yeğen*.[AUE]

63 *Yigirmi* > *yirmi* örneğinde *g*, daha doğrusu *ğ* düştükten sonra, iki yanındaki *ı*, *i*'ler uzun ünlü oluşturmaz; bir kısa ünlüden oluşan kalır. Hatta *g*, *ğ*'nin söylenişten düşmesiyle uzun ünlü (=med harfi) oluşumu *züürt* gibi örneklerden başka, ünlülerin biri kelime sonunda olanlarda görülür: küçüğe = *küçē*; dediği = *dedī* vs. Kalın hecelerde de böyledir; *uşağı= uşā (çağır= çağr= çār); uşağa= uşā (söyle); bulduğu= buldū; aldığı= aldī; ağa= ā; ağır= ār* (ki lehçelerde *zāhir* kelimesinin *h*'si hemzelenerek, bu kelime de *zār* gibi söylenir.) vs.[AUE]

64 *Züğürt*.[AUE]

56. Burada *g* ile karışması yüzünden okunuşta gösterdikleri güçlükler dolayısıyla kendilerinde *ẏ* sesi olan bütün kullanılır kelimeleri veriyoruz.

eẏer;	*eẏerti*;
eẏirmek;	*eẏri* (*büẏrü*);
eẏlenmek;	*eẏmek*;
eẏe;	*öẏretmek*;
öẏrenmek[65];	*öẏle* krş. § 399 (dipnot);
öẏünmek[66];	*öẏüt*;
üẏütmek;	*iẏrenç*[67];
iẏne;	*beẏ*;
beẏenmek;	*büẏü*;
tüẏ;	*ciẏer*;
çiẏ;	*deẏirmen*;
deẏirmi;	*deẏişmek*;
deẏil;	*deẏmek*;
deẏnek;	*deẏin*;
düẏme[68];	*düẏün*;
seẏirtmek;	*seẏrek*;
söẏüt;	*süẏüş*[69];
ǵöẏüs;	*heẏbe*

Yabancı dillerden ödünçleme birkaç kelimede de böyledir:

seẏmen 'köpek bekçisi (Farsça *sekbān*)'; Eski Osmanlılarda bir çeşit asker.

57. *k* > *ẏ değişmesi* – Bu değişme, çok heceli kelime sonlarında bazı şartlar içinde olur. Bundan ileride § 202'de söz edilecektir.

---

65 Yazarın *ẏ* harfini, hem ince yumşak hemze *ğ* hem de *y* söylenen *ğ* (=kâf-ı yayi (vavi)) yerine kullandığı için bu tablodaki bütün *ẏ*'leri *y* sayıyor. Bunların ilk heceleri *ẏ* ile değil, uzun *ō* ünlüsü hâlinde *ōğ* ile söylenir.[AUE]

66 Bundaki ilk hecede *ẏ*'leri *v* söylenişi vardır.[AUE]

67 Bu kelimelerdeki ilk hecelerin *ẏ*'leri *ẏ* olmayıp heceler uzun *ī* (= iğ) olarak söylenir.[AUE]

68 Bu kelimedeki ilk hecelerin *ẏ*'li olmayıp *uzun ü* (=üğ) gibi söylenir.[AUE]

69 Bunlardaki ilk hecelerde de *ẏ* sesi değil, yumuşak hemze (*ğ*) sesi vardır; sonra *süğüş*, *sōğüş*'tür.[AUE]

D) Damak ardı gırtlak sesleri

58. *Damak ardı* veya *damak zarı gırtlak sesleri* dört tanedir.

1. İki süreksiz:

a) Bir boğuk: *ḳ* (= *q*).

Söylenişi: Bu ünsüz Doğu Türkçesinde Arapçanın ق'sı gibi boğaz dibinden, Türkiye Türkçesinde ise Fransızcanın *col* 'boyun' kelimesindeki *c* ve *Kléber* kelimesindeki *k* gibi söylenir. Bu, yarı ünlüsüz (sans mouilloure)[70] *k* (§ 51) ayarında olup onun ön sınıf kelimelerinde oynadığı görevi, bu aynıyla yöneltildiği art sınıf kelimelerinde oynar. Başka bir ifadeyle bu, *k*'nin art sınıf karşılığıdır (bk. § 51 hatırlatma). Yine bk. daha ilerideki *X* (*ḫ*) (§ 61).

Yazılışı: ق

Örn.: *ḳan*.

Hatırlatma – Eklerde *ḳ* ünsüzü *k* ünsüzüyle değişir. Bir gırtlak sesi ile *başlayan* eklerde غ (= *ġ*) ünsüzü ile de değişir (krş. § 51, hatırlatma).

59. b) Bir çınlamalı *ġ*.[71]

Söylenişi: Fransızca *garde* 'muhafaza' kelimesindeki *ġ* gibi. Bu ünsüz, kalın sınıftan karşılığı olan -yarı ünlü dışında- *g* ünsüzü ile aynı ayardadır.

Onun gibi ancak iki çınlamalı arasında görülebilir.

Yazılışı: غ

Örn.: *yanġın*.

Bu ünsüz Türkçe kelimelerde, kendisinden önce bir ünlü bulunduğu zaman daima *ğ*[72]'ye çevrilir (bk. § 64).

---

[70] Şu hâlde *k* ve *ḳ* (= *q*) seslerini kullanmak için ikisi için tek bir işaret *k* kabul edilebilir ve yalnız gereği hâlinde yarı ünlülüğü göstermek için sağından yana bir vurgu verilerek, böyleleri *k̲* biçiminde ayırt edilebilir idi. Ancak bu iki ünsüz arasında eski devrelerde ve *ḳ* (*q*) sesinin (Arapçada olduğu gibi) çok boğazdan söylendiği Doğu Türkçesi lehçesinde bugün bile mevcut olan çok açık fark yönüyle Avrupa dillerinde tahsis edilen *k* ve *q* (*ḳ*) işaretlerini olduğu gibi kullanılması gerektiğine inandık. Aynı düşünce *ġ*, *g*'ye de hakimdir.[JD]
Harf inkılâbımızda ise bu iki ayrı sesin, bir tek *k* biçimiyle eda edilmesi kabul edilmiştir. Bu fikri ŞEMSEDDIN SAMI [*Kâmûs-ı Türkî*, 2.c., 1135.s.] daha önce şöyle ifade etmişti: "Lisanımızın telaffuzu mahsusasına göre ve tasviri mahâriç hikmetine muvafık surette huruf aranılacak olsa, kâf-ı Arabî *k* ile *ḳ* bir ve kâf-ı Farisî *g* ile *ġ* yine bir harfle yazılıp…". Biz ise bu sebepten dolayı DENY'nin fikrine tamamıyla iştirak ederiz.[AUE]

[71] El yazısı çeviri yazısında bu sesi, öncekinden ayırt etmek için Yunancanın γ (Bu harfin üzerinde nokta var, eserin aslında öyle veriliyor.[AUE]) harfi kullanılabilir.[JD]

[72] DENY, çeviri yazıda böylelerini dik yazılışlı *ġ* biçimiyle kaydediyor. Bizse onun bu şeklini

Dudaklaşık *o, ö, u, ü* ünlülerinden biriyle temasta olduğu zaman ise yine her zaman dudaklı *v*'ye çevrilebilir (bk. § 47).

1. hatırlatma – *g* ünsüzü, eklerde ancak baş harf olarak görünebilir. O zaman, bir taraftan *ḳ* (q), bir taraftan da *ġ* ile değişir (bk. § 174).

2. hatırlatma – Anadolu'da *ḳ* (ق) bazen *ġ* (غ) gibi söylenir: *ġan* (= *ḳan*).

60. *ġ* (غ) ile *g* (گ) arasında kaydedilen benzerlik, şu iki noktada eksik bulunmaktadır:

1. *ġ* ünsüzü, hiçbir zaman Türkçe bir kelime başında bulunmaz.[73]

2. *g* ünsüzü *bazı defa* bir ünlüden sonra da (§ 54) görülebildiği hâlde, *ġ* (غ) ünsüzüne ancak (*çınlamalı*) bir ünsüzden sonra rastlanır.

Örn.: *ḳarġa.*

ġ ünsüzü bir ünlüden sonra *her zaman* sürekli *ğ* olur.

61. 2. İki sürekli:

a) Bir boğuk: *ḫ* çoğunlukla çeviri yazıda *kh* biçimindeki harf kümesiyle kaydedilir.[74]

Söylenişi: Dışarıya verilen havanın uzuvlar arasında bir çeşit boğuk hırıltı gibi işitilen bir sürtünme meydana getirebilmesi için dilin art kadını yetecek sayıda damak zarına (küçük dile) yaklaştırmakla meydana gelir.

Fransızlarda olmayan bu sesi, örnek olarak horlarken boğazdan zorla dışarıya çıkan havanın gürültüsü gibi onların kulağına duyurabilir. Bu ses, bir taraftan boğazı elle sıkarak dile istenilen kısıklığı verirken, öbür taraftan havayı ciğerlerden dışarıya itmek suretiyle de meydana getirilebilir.

Bu ünsüze çok az damaklılığıyla Arapça *ḫalīfe* kelimesindeki خ'da İspanyolca *Jota, Xeris* kelimelerindeki *j, X*'de Almanca *ach!* kelimesindeki *ch*'de Rusça *Харьков* kelimesindeki *X*'de Felemenkçe *gegeven* kelimesinde rastlanır.

Bu ses Türkiye Türkçesinde seyrek olup ancak *ḳ* (*q*)'nın[75] bir değişiti olarak gö-

---

غ için kullanarak *g* şeklini de yalnız گ ye ayırıyoruz.[AUE]

73 Bununla beraber, işte *ġ* ; غ ile başlayan iki kelime *ġayda, ġaġa*. Birincinin Türkçe bir kelime olduğundan emin olunamaz. İkincisi ise bir ünlüden sonra sürekli *ğ* gelmesi gerekir *ġ* gelmiş olması sebebiyle bir karşılaştırılmamazlık gösteriyor. Ancak, birtakım yansıma adlar *ġ* (غ) ile başlar.[JD]

74 Biz bu eserde böylelerini hep *ḫ* biçimiyle gösteriyoruz.[AUE]

75 Bu ünsüzün en iyi bir biçimde biçimlendirilmesi üstü noktalı *q* işaretiyle olurdu. Harfin üzerine konulan nokta, ünsüzün süreklilik özelliğini işaretlemiş olurdu. Bu da karşılıkları olan *g, ğ* çınlamalı gırtlak seslerinin çeviri yazısına *q, q* (noktalı) (yani bizce burada kullanılan *k, ḳ*.[AUE]) biçimiyle karşılık oluşturarak uygun düşerdi ve bu çeviri yazıda büsbütün yeni bir şey de olmazdı; çünkü Türk dilinin ilk Fransız dilcilerinden HOLDERMANN ve

rülür. Buna karşılık bu Türkçede, Arapçadan ödünçleme olan çok sayıdaki kelimelerde خ biçimiyle kaydedilmiş olarak görülür. İstanbul ağzında bunun söylenişi, gırtlak sesini duyulur derecede kaybetmiş bir hâlde olup alışılagelmiş büyük bir soluklanık (içine çekme, nefes almak) olan ḥ'den hiç farklı değildir. Hatta bazen de gelişme, gitgide çınlamalı bir *h* (§ 69)'ye varır. Bu eserdeki çeviri yazımızda biz İstanbul ağzını esas tutmuş olduğumuz için *X* işareti yerine ḥ veya ḫ işaretlerini kullanıyoruz.

Yazılışı: خ (bazen de ق)

Örn.: (bk. § 68).

Hatırlatma – *X* ünsüzüne ancak lehçelerde rastlanır: *-mAK* (fiil adı eki) yerine *-max*.

62. b) Bir çınlamalı: ġ[76] veya ᶜ.

Söylenişi: Bu ünsüz, esas itibarıyla ancak soluk borusunda (ses yarığı) yaptığı titreşimlerle öncekinden ayrılır. Bu ses bir çeşit çınlamalı hırıltı veya boğaz çınlamasıdır.

Türkiye Türkçesinde bu ünsüzün söylenişi, öteki doğu Türkçesi lehçelerinde (veya Arapçada) olduğu kadar gırtlaklı ünlü olmaktan uzaktır. İstanbul ağzında, dilin sırtı damak zarından oldukça uzak tutulmak biçimiyle olan söylenişi çok yumuşaktır.

Bazen bu ünsüzün heceleşmesi o kadar silik bir hâlde olur ki komşu ünlünün alışılagelmiş bir uzantısı biçiminde duyulur.

Fransızcada bu sesin de dengi yoktur. Krş. Arapça söylenişle *garḳ*'taki g, Almanca *Wagen*'deki g, Rusçadaki **господи**'deki **Г**, şimdiki Yunanca **Γάλλος** 'deki **Γ**.

VIGUIER, buna karşılık *qh* işaretini kullanıyorlardı. Yazık ki bu, yaygınlaşamadı.[JD]

76 El yazısının çeviri yazısında bunun için (noktalı) γ kullanılabilir. Bugün en genel çeviri yazısında süreksizi ve süreklisi ayırd edilmeden γ (yani ġ) harfi kullanılıyor (Bizde kullanılanı ise ğ.[AUE]); noktalısının da kullanılmasıyla birbirinden ayırt edilme sorunu halledilmiş olurdu.[JD]

(Yazarın kitabında bu ʾ işaretini ğ'mize denk olarak aldığı ġ yanında ona eşit bir işaret olarak koyması haksız değildir; çünkü Türkçede Arapçanın ع'ları ve hatta ع'laşan غ'ları var ki Türkçemizdeki söylenişleriyle bizim yumuşak ğ'mize denktirler. Arapçanın hemzeleri de böyledir; *mağ(ع=ᶜ)lūm; muğ(ع=ᶜ)āyene; -mağ(غ=ᶜ)lūp; muğ(ع=ᶜ)ber; meğ(ء= ᶜ) mūr; mūğ(ʾ =ᶜ) ebbet* vs. Şu hâlde bunlar içinde yalnız hemzelileri değil, hepsini (ʾ) ye denk saymalı idik. Şimdiki imlamızda böyle yazmadığımız için burada şaşırabilir. Bu yönüyle eserde bu gibiler hakkında yazarca tutulan tarzın daima göz önünde bulundurulması gerekir (bk. § 79 1. dipnottaki görüşlerimize).[AUE]

aġa > a^ca > aā > ā;

aġaç > a^caç > aāç.

Yazılışı: ﻍ (ـﻐ , ـﻐـ) (öteki *ğ*'da olduğu gibi).

Örn.: *aġa*.

Kulağın güçlük ile duyabildiği bu sesi çıkartmakta biraz zorluk çekecek olan yeni başlayanlar, bunu söylemeyip yalnızca komşu ünlüsü, örnek olarak *dāḷar* gibi uzatmakla daha iyi yapmış ve böylece zoraki ve boğuk sesler çıkartmaktan ise doğru söylenişe daha çok yaklaşmış olurlar.

Hatırlatma – *q* (*ḳ*) > *ğ* değişmeleri için bk. § 202.

63. Bu ünsüz, *ẏ*'nin kalın sınıftan karşılığıdır. Bu da onun gibi başlı başına (=başlak, tek başına) bir ünsüz değildir. Önceki *ġ* ünsüzünün yalnızca bir değişiti (başkasının yerine kullanılabilineni)dir.

Buna ancak bir ünlüden sonra rastlanır (bk. yukarıdaki örneklere).

64. *ġ > ğ ünsüzlerinin değişmesi* – ﻍ ünsüzü bir ünlüden sonra her zaman *ğ* olur. *ġ* ve *ğ* ünsüzleri sırasıyla *ġ* ve *ẏ* (=ğ)'nin kalın sınıftan karşılıkları olduğuna bakınca, bundan da *ġ* >ğ değişmesinin *g* > *ẏ* değişmesine (§ 54) tamamıyla benzer olduğu görülür. Her iki hâlde de bu durumlar (süreksiz) bir gırtlak sesinden önce (sürekli ses olan) bir ünlü bulunmasından ileri geliyor (krş. § 186). Bu durum ön sınıf kelimelerinden daha düzenli olarak kalın sınıftan kelimelerde meydana gelir.

Bir de bir *ğ* > *y* gelişmesinin izleri görülüyor: *sağamaḳ* >*sayamaḳ* 'ölüye ağlamak'; *çağḷayıḳ* > *çayḷayıḳ* 'çağlayan'; *ğöz bağıcı* > *ğöz bayıcı* 'göz bağıcı, büyücü'. Yine krş. *deng* > *daq*(*ḳ*) > *tay* (§ 930).

Özellikle *l* sesinden önce meydana geldiği görülen bu değişime öteki Türk dillerinde de rastlanır: *bağḷamaḳ* > *bayḷamaḳ* (RADLOFF, *Proben*, VII., 15. s., I., 8; MIKLOSISCH, *Die Slavischen, Magyarischen und Rumunischen Elemente im Türkischen Sprachschaize*, 2. s.); krş. Altayca *ağḷamzramaḳ* > *ayḷamzramaḳ* 'ağlamsamak'. *Y* sesi, kökence gırtlaklı ünlü bir *ẏ* olduğu zaman, ince sınıftan kelimelere özgü olduğu için ön ve kalın sınıftan sesler arasında *yiyit* gibi (bk. § 54) kelimelerde, aksine gerçekleşen belirsizliğe benzer bir karışıklık var gibidir. Son zamanlarda Bang-Kaup tarafından Türkçenin gırtlak seslerine dair yayımlanan eserdeki gırtlak seslerinin damaklaşması üzerine başka örneklere bakınız.

65. *ğ* ünsüzünün karşılığı olan *ẏ* (§ 55) gibi ancak birden başka heceli kelimelerde ve tek heceli fiil kökleri de dâhil, tek heceli kelimelerin sonlarında (her zaman bir ünlüden sonra) rastlanır.

Örn.: *ağḷamaḳ*;

ağır;

yağ;

doğmaḳ.

Bununla beraber, ğ ünsüzü; epeyce uzun zaman devam etmiş olan birtakım eski imla kalıntılarında görüldüğü üzere örnek olarak bugün *ıraḳ* gibi yazılıp söylenen *ıraġ* biçimindeki çok heceli kelimelerin sonlarında da bulunuyordu.[77]

66. غ harfinin (bu Arap harfli Türk imlasında[AUE]) *ġ* ve *ğ* gibi iki sesi gösterdiği bilinen bir şeydir.

Yukarıdaki görüşler, uygulamada şöyle bir kuralın varlığını gerekli kılmaktadır:

غ harfi, kendisinden önce (yazılı olsun, olmasın) bir ünlü bulunduğu zaman *ğ*, bir ünsüz bulunduğu zaman *ġ* söylenir.

E) Türkçedeki gırtlak sesleri kuramının özeti

67. Türkçede bütün gırtlaklı ünlü ünsüzler, her iki sınıftan olanlarda: hem ön sınıf (damak önü) gırtlak seslerinde hem de art sınıf (damak ardı) gırtlak seslerinde biçimlendirilmiştir.

1. Boğuk süreksiz gırtlaklı ünlü *K = k / ḳ (q)* ;
2. Çınlamalı süreksiz gırtlaklı ünlü *G* = g / *ġ* ;
3. Çınlamalı sürekli gırtlaklı ünlü *Ġ* = *ý* / *ğ* [78]

Yalnız, boğuk bir sürekli gırtlaklı ünlü olan *ḫ* (x)'nin, ince sınıftan karşılığı yoktur; zaten *ḳ* (q)'nın bir değişitinden başka bir şey olmayan bu ünsüzün Türkçede gerçekten tek başına varlığı bulunmuyor.

Çınlamalı sürekli bir gırtlaklı ünlü olan *ğ*'de çınlamalı süreksiz bir gırtlaklı ünlü olan *ġ*'nin bir değişitinden başka bir şey olamayıp aslında *bir ünlüden sonra* onun

[77] *Irağ* ve hatta *otağ* gibi eski imla kalıntılarının bu imlalarda *ğ* okunmadığı *ḳ* > *ġ* gelişimini geçiren bu türlü kelimelerin sonunda yalnız ünlüsüz hâllerinde *ḳ* okundukları ve ancak bu gelişimden sonra bu *ġ*'lerin, ünsüzsüz hâllerinde *ğ* oldukları pek olasıdır. Nasıl ki lehçemizdeki çok heceli kelimelerin sonunda da bu *ġ*'lerdir ki ünlüsüz hâllerinde *ḳ* okunurlar (ve imlamızda da *ḳ* yazılırlar); ünsüzsüz hâllerinde ise *ğ*'ye çevrilirler: *çocuġ(ḳ)=çocuğa* vs.[AUE]

[78] DENY'nin eserinde kabul ettiği bu biçim, bizim şimdiki yazımızda kalın ünlülü ve ince ünlülü heceler için ortak olarak kullandığımız *ğ*'nin, yalnız ince hecelere tahsis ettiği şekildir. Bu düşünceyle yazar bizim şimdiki yazımızdaki *ğ*'yi, eserinde *ġ* biçiminde kalın ünlülü hecelere ayırmıştır.[AUE]

yerine geçer; öyle ki 3. başlığı 2. başlığına bağlanabilir ve o zaman da şöyle bir durum alır:

2. Çınlamalı sürekli *G* (*ğ̇*) = *g* (*ẏ*) / *ġ* (*ğ̇*)

F) Gırtlak ünsüzleri

68. Türkçede *gırtlaklı* olarak ancak şu ünsüzler gösterilebilir:

1. Bir süreksiz: *hemze* (*süreksiz soluk borusu sesi*) ancak Türkçedeki Arapça kelimelerin söylenişinde rastlanır.[79] Bundan daha ileride § 79'da söz edilecektir.

2. İki süreksiz (soluklanık dedikleri):

a) Bir boğuk: *ḫ* (خ bazen de ه).[80]

Bunun söylenişte, gırtlağa zayıf bir büzgünlük vermesi gibi bir özelliği vardır. Bu ses, göğüs kafesine birdenbire bir sönüklük vererek havayı gırtlaktan itip çıkarmakla (yani, genel bir biçimde kullanılan *soluklanık ünsüz* deyiminin düşündüreceği gibi nefes almakla değil vermekle) elde edilebilir; biraz hırıltılı birinin nefesinden çıkan gürültüye benzer.

Türkçede *ḫ* sesi *X* (§ 61) sesinin bir yumuşamışıdır.

Örn.: *ḫaḷı* yerine ki aslı *ḳaḷı*;

Xotoz, *ḫotoz* veya *hotoz* ki eski imlasıyla *ḳutas(z)*;

ḫangi veya *hangi* (bk. § 69) ki aslı olan *ḳangı* yerindeki *Xangı*'dan.

Bu *ḥ* biçimi, Türkçenin Arapçadan alınma kelimelerindeki ح harfinin, *ḫ* ise çoğunlukla (İstanbul ağzıyla söylenen) (krş. § 92) harfinin söyleyişini göstermeğe yarar.

Kelimenin kökeni bir tarafa bırakılarak uygulamada şöyle bir kural yer alabilir:

خ ve ح harfleri, *ḥ* biçiminde söylenir.

69. b) Bir çınlamalı: *h* (ه , bazen de خ)

Bu ses tıpkı Fransa'nın Loren, Normandiya illerinde ve Théatre-Français *Fransız tiyatrosu*'de *Je de hais* "Senden nefret ediyorum." cümlesindeki *hais* kelimesinde söylenildiği gibidir. Krş. Almancanın *h*'sini, İngilizcenin *alkohol* kelimesinde iki ünlü arasındaki *h*'sini.

---

[79] Türkçede de bu ses sınırlı birkaç yansıma adlarda vardır: ci', bö', ö' gibi.[AUE]

[80] Bu sesin Türkçede ح (ḥ) ayarında bir söylenişi olduğu için yazar çok defa bu eserde *ḫ* yerine *ḥ* biçimiyle de kaydediyor; biz ise şaşırtmamak için خ ile olanları hep *ḫ* biçimiyle gösteriyoruz; bu paragrafın sonunda yazarın incelemesine bakınız.[AUE]

Bu ünsüz, ancak ses yarığındaki titreşimler ile öncekinden ayrılır.

İstanbul Türkçesinde bu ses, öncekinin yalnızca bir eşitidir. Gerçekten, söyleyiş boğuk ve çınlamalı arasında kararsızdır; *ḫangi* veya *hangi* (bk. önceki ve 61. paragrafta).

Arapçadan alınma kelimelerde *h* biçiminde gösterdiklerimiz ه harfine, çoğunlukla da ح veya خ harflerine denktir (krş. § 92).

Kelimenin kökeni bir tarafa bırakılarak uygulamada şöyle bir kural konulabilir: ه ve bazı durumlarda خ ve ح harfleri *h* biçiminde söylenir.

Hatırlatma – Eski Türkiye Türkçesinde *h* ve *ḫ* sesleri, Türkçe kelimelerde bile bazen *ḥ* ile gösteriliyordu. Şimdiki imlada ise bu harf ancak Arapça kelimelerde kullanılır. Bugün, eskiden olduğu gibi değil de *haydut*, *haykırmak*, *havḷamak* vs. yazılır.

G) Akıcı ünsüzler

70. *Akıcı ünsüzler* altı tanedir.

1. *Üç titrek*:

a) Bir *dişli titrek*: *r*. Bu ses dil ucunun titremesiyle çıkartılır ki Fransa'nın güneyine özgü tek tekerleme *r*'ye benzer (Fransa'nın kuzeyinde söylenen peltek *r* dişli değil, damak zarlı veya küçük dilli olup küçük dilin titreşimlerinden çıkar.).

Yazılışı: ر

Örn.: *ḳar* قار.

Hatırlatma – Bu ses, Türkiye Türkçesinde bazen *l* ile yer değiştirir:

ǵörge yerine *ǵölge*;

güreş yerine *güleş*[81] (krş. bir de § 1325).

71. b) Bir *yanlama titrek* ki buna düz *l* derler. Bu ünsüz Fransızcanın *l*'si gibi; fakat hafif bir yarı ünlü ile söylenir. Türkçe kelimelerde ancak ince sınıftan kelimelerde veya yabancı kelimelerde ön sınıf bir ünlüden önce görülür. Arapçadan ödünçleme kelimelerdeki söylenişi için bir de § 91'e bk.

---

[81] Aslı *güreş*'tir ki *güreşmek* 'karşılıklı kuvvet sarf etmek' fiil adından olup bundaki *gür-* kökü *gürbüz*'de olduğu gibi *kuvvet* fikrini veriyor: *gür ses*, *gür su*, *gür saç*, *kaş*. *Güre*'de güç, kuvvet demektir; fakat *gölge*'nin aslı *görge* olması olasılığı uzak görünüyor: *Divanü Lugati't-Türk* (III, 131; I, 373) *kȫligä* ve (I., 334) *kȫlik* 'gölge'. Bu takdirde bunda *r* > *l* değil; *l* > *r* yer değişimi olabilirdi. Ancak yazarın *görge* diye gösterdiği kelime *körge* olup bu da 'perde, gerili şey' anlamında (bk. Tarama dergisi) *gerdek*, *gergef* ailesinden *kerge*'nin bir değişmişi olabilir ki yine aslında *gölge* anlamında değildir.[AUE]

Yazılışı: ل

Örn.: *bö!mek* بولمك.

72. c) Bir *damak zarlı yanlama titrek* ki buna çukur *!* derler.[82]

Bu ses öncekine benzemekle beraber, dilin ön kısmını çukurlaştırarak ve bu yolla art kısmındaki damak zarına (küçük dil tarafına) itilmiş bulunmakla, yandan

---

[82] El yazısının çeviri yazısında bunu öncekinden ayırt etmek için (Leh abecesinin) *ł*'si gibi bir biçim kullanılabilir. Kaldı ki bu *l* biçimini, her ikisi için aynen kullanmakta da sakınca yoktur; şu şart ile ki bu *l*'nin kullanıldığı kelimenin ön sınıftan (ince) veya art sınıftan (kalın) olduğuna göre düz veya çukur gibi farklı söylenişleri olacağı akıldan çıkmasın.[JD]

Bizce düz ve çukur *l*'lerin ayrılmasına şu yönlerden gerek vardır: Bir kerre gerek Türkçe ve gerek yabancı kelimelerdeki birtakım *l*'ler, hecesinin art sınıftan (kalın) olmasına rağmen, yine düz *l* söylenişiyle kullanıldığı için ön art sınıftan (kalın) olmak esası bu gibilerinde güvenilir/doğru bir kural olamaz:

Türkçe; *ay!ar*, *çay!ak*, *ḥuy!u* vs.

Yabancı; *fasu!ya*, *ba!yoz*, *fu!ya*, *Napo!yon*, *mada!ya*, *ḳa!yon* vs.

Bütün bu art sınıftan (kalın) kelimelerde *l*'nin çukur olarak söylenememesinde yegane etken *y* ünsüzüyle komşuluğudur. Bu komşuluk Türkçede *y*'nin soldan, yabancı kelimelerde de sağdan bitişik olması biçimindedir. Şu hâlde, art sınıftan (kalın) kelimelerde çukur söylemek gereken *l*'nin sol veya sağında *y* ünsüzü bulunursa bu *l* düz okunur." biçiminde bir kural ile bu imla meselesini okuma esaslarına katmak (yani bir ses bilgisi meselesi demek olan imla meselesini bir okuma meselesi yapmak, daha başka örneği gibi) mümkün görünür. Ancak bu iş bu kadarla da kalmıyor. Dilimizdeki yabancı kelimelerde uzun ünlülerden önceki *l*'lerin hepsi, hecesi art sınıftan (kalın) olmasına rağmen, yine düz söylenir; *alāmet malūm* vs.

Uzun ünlüleri ayırt edecek olan bu işaretler yerine yalnız bu *l*'leri düz okutmak için şimdiki imlamızda *l*'nin sağındaki ünlülerin üzerine ^ işareti koyma gerekliliği görülmekte (yani düz *l* ünsüzünün görevi, yanındaki bir ünlüye yükletilmekte) ise de bu ^ işareti başka ünlülerde, örneğin *î*'de uzatma görevinde de göründüğü için bunların uzatma ve *l*'yi düz okutma görevlerinden hangisinin olduğu bakımından birtakım durumlarda karışabilir.

Sonra yine dilimizdeki yabancı kelimelerin art sınıftan (kalın) olan kısa ünlülü heceleri başında çukur okunması gereken *l*'ler de düz okunmak zoruyla aynı ^ işareti uydurulmaktadır:

Lāf, lütfi, lôdos, Lôzan, lôca, lôkma vs.; (Ancak kapalı hecelerde bu mümkün olmuyor; *A!fons, Ulvi, O!denburg, ro!* vs.).

Bizce gerek Türkçe ve gerek yabancı kelimeler için ayrılması gereği şart olan düz ve çukur *l*'lerden biri, komşu ünlüye yükletilen özel bir işaretle öbürlerinden ayrılması yönünden, ses bilgisine uygun kurulan imla yapımızda zıtlık oluşturur. Bu ve daha bu gibi durumlara meydan verilmesi doğru görünmüyor. Yazar kitabında düzleri *l* çukurlarını dik ve dibi noktalı *!* biçimiyle ayırıyor. Biz burada bunları ayırt etmek üzere yazarın düz için *l* biçiminde verdiklerini çukur için *!* ve düz için *l*'yi kullanıyoruz.[AUE]

fırlayıp çıkan hava için daha geniş bir meydan bırakarak söylenir.

Bu, İngilizce *weḷ*, *toḷd* kelimelerindeki *l*'lerdir; Rusçanın *л* ve İngilizcenin *w*'sine oldukça yakın olan Leh dilincedeki *ł* bu ünsüzün bir abartmasıdır.

Ancak art sınıf kelimelerinde görünür.

Yazılışı: ل (tıpkı düz *l*'deki gibi).

Örn.: *buḷmaḳ*

73. 2. İki genizli:

a) Bir dişli genizli *n* (Bazen çeviri yazıda *ñ* ile kaydedilir.).

Söylenişi: Fransızca *natte* 'hasır' kelimesindeki *n* gibi.

Yazılışı: ن veya ك = ڭ[83] ki bu sonrakilerin çeviri yazıda *ñ* iledir.

Örn.: *Ne*?;

deñiz.

Uyarı – İkinci örnekte belirli *sağır nun*[84] dedikleri ses, bugün Türkiye Türkçesinde sıradan bir *n* gibi söylenir.

Bu ünsüz, bazı illerde gırtlaklı ünlü bir *n* (= *ñ*) biçiminde söylenir. Bunu söylemek için dil boğaza doğru daha çok geriye itilir. Buna benzer bir ses, Almanca ve İngilizcede *n*'nin ardınca g gelen kelimelerde sık sık görülür (Alm. *lange*, İng. *long* kelimelerindekiler gibi).

Türkçede bu sesin (Orta Asya'da نك biçiminde yazılır.) *ng*[85] ünsüz kümesiyle yakın akrabalığı vardır. İstanbul Türkçesinde ise yalnız eski bir imla kalıntısından başka bir varlığı yoktur.[86] Bu sebeple bir Osmanlı Türk dil bilgisi kitabındaki *ñ*

[83] Kullanışı seyrek olan bu ڭ işaretinin, *ñ* ile *ḳ* arasındaki belirsizliği ortadan kaldırmak gibi bir faydası vardır. Biz bu noktalı ك biçimlerini bu eserde kullanmadık; çünkü eserde Arap harfleriyle verilen bütün Türkçe kelimelerin yanlarında çeviri yazıları da beraber bulunduğu için ك şekilleriyle ڭ biçimlerinin birbirine karıştırılmasından korkmaya gerek yoktur.[JD]

Bize kalırsa şimdiki imlamızda *ñ* biçimi, ikinci ve üçüncü kişi *n*'lerini birbirinden ayırt etmek için dil bilgisi bakımından gerekli ve faydalıdır: "Yaptığının (senin) farkında mısın?; Yaptığının (onun) farkında mısın? Ne yaptığını (senin) bilmiyorum; Ne yaptığını (onun) bilmiyorum." gibi yerlerde bunlar birbirine karışıyor.[AUE]

[84] Veya *sağır kef* (*ḳâf*); *kâfi nūnī*, *gunneli kâf* ta dedikleri.[AUE]

[85] Orta Asya ve Anadolu'daki bu gunneli kefin çeviri yazısı için biz burada *ng* ünsüz kümesini kullanılıyoruz.[AUE]

[86] Bununla beraber boğazlı söyleyiş, bazı kelimelerde devam eder görünüyor. Bunlarda aslında sesler *n+g* biçiminde birbirinden ayrılmıştır. Biz böylelerini de *ng* biçiminde gösteriyoruz.

Örn.: *süngü*; krş. Uygurca *süngük; süngär* 'sünger'. Kaldı ki bu gibilerde bir *süñ* köküne ba-

harfinin değerinin, çeviri yazıda *yazı çevirisi* itibarıyla değil (ك veya ڭ biçimini göstermek için) ancak *harf çevirisi* biçiminde olduğu unutulmamalıdır.[87] Diğer bir deyişle *n* harfinin üzerindeki ̃ işareti, söylenişte hesaba katılmamalıdır.

Hatırlatma – Bu *ñ* sesi *o, ö, u, ü* dudaklaşık ünlülerinden biri yanında bulunduğu zaman, bazı defa dudaklı *m*[88]'ye kadar varır.

Örn.: *doñuz* > *domuz*;

ḳoñşu > *ḳomşu*;

ǵöñlek > *ǵömlek*.

74. Bu *ñ* sesi, gırtlak sesi özelliğini kaybedeceği, bu olaydan daha seyrek olarak genizliliğinden sıyrılıp yalnızca bir gırtlaklı ünlü *ḳ*, *ğ* hâline gelebilir.

sañız (Altayca) > *saḳız*;

sañışḳan (Altayca) *saḳsağan*;

sañır (Astrakh.) *sağır*;

añdar (Altayca) > *aḳtarmaḳ*;

çañḳır (Altayca) *zenger* (kazan) > *çaḳır*.

Türkiye Türkçesinde *tañrı* kelimesi, bazen halk dilinde *tağrı* diye söylenir.

Dikkat edilmeli ki bütün bu örneklerdeki *ñ* > *ḳ* değişmesi, *a* ünlüsünden sonra oluyor. Krş. bir de *añlamaḳ* yerine *ağnamaḳ*.

Yine Anadolu'da, ihtimal ki *ñ* > *g* > *ẏ* yerine bir *ñ* > *ẏ* gelişmenin izleri görülüyor: *öñünde* > *öyünde* 'önünde'. krş. *eñil-* (GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi*, 159. s.) > *eyilmek* (Osm.) Yine krş. *deñ* > *deẏ*, 649. s., aynı dil bilgisi kitabında. krş. *iñäk*, *äñäk* yerine *iyäk*[89]. BIANCHI, *geñşek*: halk dilinde *gevşek* kelimesini veriyor ki bu da bir *ñ* > *g* > *v* gelişmesine kanıttır.

75. b) Bir dudaklı genizli *m*.

Söylenişi: Fransızca *mère* 'ana' kelimesindeki *m* gibi.

şı boğazlı bir ekin katılmış olması söz konusu olabilir ve bunun *süngü* kelimesindeki devamı böylece açıklanabilir. O zaman bu *süñgü* yerinde demektir.[JD]

[87] Bizim bu eserde çeviri yazısı için kabul ettiğimiz esaslardan ikinci ayrılışımızdır. krş. 53. dipnot.[JD]

[88] Bununla beraber *sañsun* > *samsun* gibi eş kelimeler vardır. Şüphesiz bunlardaki *ñ* > *m* gelişimi, bu yuvarlak ünlülerin komşuluğuyla açıklanamaz. Burada söz konusu olan şey bir farklılaşmadır.[JD]

[89] *ä*, alelade *e* demek olup Doğu Türkçesinin Arap harfli imlasında kalın ve ince üstün yerine kullanılan ا dengidir. Bunun için bunların çeviri yazısında kalın okunan ا *a* ile ve ince okunan ise *ä* ile gösterilir. Bu imla tarzının eski Bab-ı Âli yazılarında da yaşadığı *alan*, *yazan*, *bilän*, *görän* gibi örneklerinden anlaşılır. Eski genel imlada da böyle yazılan kelimeler kalmıştır: *Seksän*, *fenär* vs.[AUE]

Yazılışı: م (ـمـ)

Örn.: *ummaḳ*.

76. 3. Bir yarı ünlü *y*.

Söyleniși: Fransızca *yolande* kelimesindeki *y* veya *biscaïen* 'bir çeşit tüfek' kelimesindeki *ï* gibi (krş. Latince *Caius* kelimesindeki *i*, İngilizce *yes!* kelimesindeki *y*, Almanca *ja!* kelimesindeki *j*).

Bu ses Türkçenin tanıdığı biricik yarı ünlüdür (krş. § 95).

Yazılışı: ى.

Örn.: *yeyorum*.[90]

1. hatırlatma – Türkiye Türkçesinde bu *y*, bazen eski bir dişli (veya dişarası)[91]nin yerini tutar.

Örn.: *aḍaḳ* yerine *ayaḳ*; krş. *adım*;

yaḍaġ yerine *yaya*;

keḍ (=) *käḍmäk* yerine *ġey* (= *giy*)*mek*.

Türkiye Türkçesinin başlangıç *y*'si, Doğu Türkçesi lehçelerinde *c*'ye karşılık olur:

Örn.: *yaḳa*, krş. *caḳa* (Kırgız, Kazan);

yarım, *carım* vs.

Hatırlatma – Bu *y* ünsüzünün kökeni bazen süreksiz damaklaşık gırtlak sesleri olan ك *k* > ك *g*'dir. O zaman ك ile yazılır. Bunun çeviri yazısını biz *y* ile yapıyoruz (bk. § 54).

H) Yabancı kelimelerin kullanışıyla abeceye giren ünsüzler

77. Türkçede bazı ünsüzlerin varlığı, yalnızca yabancı dillerden gelen ödünçleme kelimeler sebebiyle şunlardan oluşmaktadır:

1. Islıklı *j*.

Söyleniși: Fransızca *jone* 'saz, kamış' kelimesindeki *j* gibi.

Yazılışı: ژ

[90] *Yeyorum*'da olduğu gibi *yor*, *y*'sinin etkisiyle kendisinden önceki *e*, daha çok *i* olur: *yiyorum*, *diye* vs. Bk. daha ileride *y*'nin etkisiyle öncesindeki ünlü uyumu hakkındaki düşüncelerimize.[AUE]

[91] Bu harf *Divanü Lugati't-Türk*'te ذ ile gösterilmektedir. BROCKELMANN bu gibilerin çeviri yazısında kolu soldan biraz aşağıya büküldükten sonra sağa doğru helezonlu *d* ile kaydediyor. Biz burada *ḍ* biçimini kaydediyoruz.[AUE]

Örn.: *jive* (Farsça)[92];

jurnal (Fransızca).

78. Türkçede (ج) *c* sesi, daha alışılmış bir ses olduğu için bu gibi kelimelerdeki *j*'ler, *c* okunup yazılır: *cıva*, *curnal*.

79. 2. *Ünüklü* (damaksıl) *süreksiz ses* veya *hemze*[93] ki Almanların *Absatz*'ıdır.

Söylenişi: Aslında hava gırtlaktan çıkarılmadan önce ses telleri, onun kurtulup geçmesine engel olmak istiyormuş gibi yaklaştırılarak bir an için küçük dilin kapatılmasıyla oluşur (Tıkanıklık (süreksizlik) buradandır.). Sonra havanın gayretiyle ses telleri ayrılınca bir küçük patlayış olur. Arapçanın *hemze* (= çimdik, dürtük) dediği budur. Fransızca bu sesi tanımaz. Bunungla beraber, bu dilde birisinin yanından ayrılmak üzere ayağa kalkılırken teklifsizce söylenilen *ah* (=ʾa) ünlemi, bununla karşılaştırılabilir. *Sert veya zorlu saldırışlı diller* dedikleri bazı diller, kelime başlarındaki ünlülerden önce böyle sert bir hemze getirirler (Özellikle Almancada hâl böyledir. Bu dilin sert ve aksak tavrı bundandır.).

Bu hemze, kelime başındaki ünlülerden önce ˈ biçimiyle gösterildiği gibi kelime

---

92 Yazarın verdiği *jive*, *jurnal* örnekleri yerinde değildir; çünkü bunlar lehçemizde hep *c* ile söylenir; *jive* söylenişi de lehçemizde art sınıftan (kalın) ünlülerle *cıva*'dır. Aslında Farsça olmasından çok Türkçe olması olası görünüyor; belki Farsça, bunu birçok örneği gibi Türkçeden almış olabilir: Türk lehçesinde baştaki ünlüden önce şimdi belirsiz; fakat çıkışta belirli olması olası bir hemze var. Bu, lehçeden lehçeye veya aynı lehçe içinde (bir taraftan *c, ç, s, ş, j, z* dişlileriyle bir taraftan da *h, y* ünsüzleriyle) değişim yapmıştır (Yoksa bunların çok eski önek ögeleri olmaları düşünülemez.): ses anlamındaki ortak bir kök (*ır*), şu fiil adı köklerinde böyle görünüyor: *ır)la-*; *h.ır)la-*; *y.ır)la-*; *ş.ır)la-*; *z.ır)la-*; *c.ır)lamak* vs.
Şu durumda 'aceleci, çalak' anlamında olarak ses değişimlerine uğramış olan *jive* (Farsçada *jeyve* ve Arapçalaşmışı *zeybak*) kelimesi, *c)ive* = (*ive.k*)'den doğmuş olabilir; nitekim 'tezlenen, tez yürüyen, ana' anlamından 'canlı ve oynak' anlamındaki *c)ivelek* sözü bir (*ivmek*=tez yürümek) kökünden görünüyor. Burada örneğin *japon*, *müjde*, *jandarma* gibi örnekler daha uygun olurdu.[AUE]

93 Arapçada bu sert hemze(ʾ)nin, bir başka türlüsü de ع'dır; nitekim (ʾ) ye *betrā* (kuyruğu kesik, güdük) ع denilmesi de bunların nitelik bakımından olduğu gibi biçim bakımından da birbirine yakın olmasındandır.
Dilimizde her ikisi de yumuşak hemze (ğ) ayarındadır. Hatta ünlüsüz hâlinde ve bazen iki ünlü arasında ünsüzsüz durumundaki Arapça *ğ*'de bu hükümdedir. Bu bakımdan hemen hepsi *ğ* değerinde oldukları için bunlar *ğ* ile de kaydedilebilirdi.
Mücerret kelime sonunda ʾ ‹ ع ve bu ayardaki غ'lar *ğ* ile yazılmalıdır. Bu olmadığı takdirde sonu ünlü kalan kelime, bazı ad çekimi hâllerinde şiveye uymayan bir *y* ile söylenmekten kurtulur. Bu *melʾun*, *neşʾe*, *münʾim* gibi iki ünlü arasında bulunmayanlarıdır. Sert hemze gibi söylenip okunur ve bu bakımdan sert hemze yerinde olan kesme işaretine de *ğ* ile gösterildiği zaman gerek kalmaz. Türkçe kelimelerdeki sert hemze sesi ise öncede söylediğimiz gibi *ceʾ*, *böʾ*, *öʾ* gibi yansıma adlarına özeldir.[AUE]

içinde ve sonunda çoğunlukla ا, و, ى(ئ ـئ) kürsüleri üzerinde ء biçimiyle[94] görünür (krş. § 105); fakat Türkçede bu hemzeler ancak bir ünsüzden önce ve bazen kelime sonlarında söylenir:

Örn.: *teʾsis*;

cüz(ü)ʾ.

Türkçedeki Arapça kelimelerde bulunan ع'lar da bazen böyle söylenir (krş. § 94).[95]

80. Türkçe ünsüzler tablosu[96]

---

94 Söyleniş değeri hemzede olunca kürsülerinin bu yolda hiç değeri yoktur. Yalnız hemzeden önce üstün ünlü olduğu zaman kürsüsü ا , ötre ünlü olduğu zaman kürsüsü و , esre ünlü olduğu zaman da kürsüsü ى'dir.AUE

95 Bizce bu ve buna denk olanlar, kelime içinde şeddenin ilk sesinde kendileri ünlüsüz iken (*teseʾḷül*) veya kelime içinde ünlüsüz bir ünsüzden sonra ve bir ünlüden önce bulunurken (*neşḷe*) birçok durumda sert hemze olarak söylenir; mükerrer (=şeddenin) olduğu zaman ise daima söylenir: *teseʾʾül, teşeʾʾüm* vs.

Hatta bunun art sınıftan (kalın) hecelerde karşılığı gibi olan ع'da Türkçemizde aynı görevdedir: *tenaᶜᶜum, faᶜᶜāl* vs.

Bunlar diğer birçok durumda *ğ*; yani yumuşak hemze değerinde ve görevindedir. (İlk olmayan ön ve art hecelerde) *muᶜāvin* (muğavin); *teʾemmül* (=teğemmül); *saᶜī* (sâğî); *meʾāl* (=meğal) vs. olup Türkçe *buğa, oḷduğum, bildiğin* kelimelerindeki *ğ*'ler gibidir.

Ünlüsüz durumlarda ise bunların hepsi kendisinden önceki ünlüyü uzatır (Türkçe kelimelerdeki *ğ* gibi): *Mağlüm, iğlān, meğmur, müğmin* vs.

Arapçanın غ'ları da bu görevde aynı değerde *mağrip, iğbirar* ve burada örnek olarak verilen *teʾsis, cüzüʾ* gibi.AUE

96 Bu tablodaki ünsüzlerin tamam olması için yalnız İstanbul ağzında değil, Türkiye lehçelerindeki boğazlı genizli ڭ ، ڭ'in (*nğ* ile), sert söylenen خ'nin (*ḫ* ile) kerreler içinde gösterilmesi uygun olurdu.

Bir de (*ḳ, ġ,* ق ، غ) ların yarı ünlüsüz sesleri, lehçelerimizde söylenmekte olduğu gibi İstanbul lehçesindeki yabancı dillerden gelme kelimelerde de kullanılmakta olduğu için böylelerine de yine kerreler içinde, örneğin *ḳ, ġ* gibi biçimlerle yer vermek gerekiyordu: *Şevḳī, zevḳ, Vaşinġton, terġīb* vs.

Bundan başka, dil bilgisi bakımından ikinci kişiyi üçüncü kişiden ayırt etmek için *n*'lerin birini *ñ* ile göstermek gereği var olduğuna göre ikinci kişi *ñ*'sini olağan *n* yanında ikinci bir çeşidi olarak göstermek iyi olurdu.

Bir de İstanbul halk dilinde de ret ve inkâr ünlemi olarak söylenen sert hemzeli *ʾa, ʾa = ʾı, ʾı* gibi kelimeler ve *ceʾ, böʾ, öʾ* gibi ünlemler olduğuna göre az olmakla beraber bu sert hemzeyi de cetveldeki yerine koymak gerekirdi.

En sonra halk dilinde bir ret ve inkâr ünlemi olarak *t + s* dişlilerinin tek bir ses kümesi hâlinde ve kendilerinden sonra *e, ö, ı* ünlülerinden biri sesi genizden hissettirerek kullanılmasına göre bu ortak dişliyi de biricik olmakla beraber, unutmamak gerekir.

Bu tabloya ünlüler girmemiş olmakla beraber, ünlüler konumunda, ünlüsüz *ğ*'lerin üst

Ünsüzler	Dudaklılar		Dişliler		Gırtlak sesleri		Gırtlaklılar
	Çift Dudaklılar	Dudaklı-Dişliler	Asıl Dişliler	Damaklaşık Dişliler	Damak-Önlüler	Damak-Artlılar	
Süreksizler Boğuk Çınlak.	p(پ) b(ب)		t(ط,ت) d(د,ط)	ç (چ) c (ج)	k (ك) g (گ	ḳ(ق) ġ(غ)	
Sürekliler Boğuk Çınlak	T و(V)= غ F (ف)	s (س,ص) Z (ز)	ş (ش) j(ژ)	,,,, ,,,,	. . .	ẖ(خ) ğ= (غ)	
Akıcı Yarı ünlü Ünsüzler Titrek Genizli	. . . . . . m (م)	. . .	. . . r (ر) n (ن, ك)	y(ى)	Damak önü l(ل)	Damak ardı ḷ(ل)	h (ه)
		Hem ince sınıftan hem kalın sınıftan kelimelerde			Yalnız[97] ince sınıftan kelimelerde	Yalnız kalın sınıftan kelimelerde[98]	

Yabancı kelimelerin kullanışıyla abeceye giren *j* ünsüzü bir tarafa bırakılırsa yukarıdaki tablo yalnız Türkçe ünsüzlerle onların yazılışlarını vermektedir.

Arap sesleri ve onların harflerinden daha ileride (§ 86 ve aşağısı) söz edilecektir.

Bu tabloda düz *l* ve çukur *ḷ*'leri gırtlak seslerinden saymamalı.

II. Başlangıç ve bitiş ünsüzlerine dair görüşler

A) Başlangıç ünsüzleri

81. Türkçe kelimelerin başlangıç ünsüzleri:

Seyrek olarak bir *çınlamalı sürekli* olur;

Hiçbir zaman *ẏ* ve *ğ* olmaz;

Seyrek olarak da bir akıcı ünsüz olur. Bu çeşit ünsüz olarak gerek akıcılardan *r* ve *l*'ye gerek gırtlaklı ünlü genizli *nğ*'ye Türkçe kelime başlarında ilk hiç rastlanmaz; *m* ve *n*'de bu noktada seyrektir (Hiç değilse Osmanlı türkçesinde bir genizli ünsüzle

---

yanlarındaki kısa ünlünün sekiz çeşidiyle meydana getirdiği ürün ünlüleri dahi açıklıkla göstermek iyi olurdu.[AUE]

97 Mesala Türkçe kelimelerde kendilerinden önce *y* bulunan art hecelerde *l* hecesine rağmen ön sınıftan (ince) gibi söylendiği için *yalnız* sözü yerine *ekseriya* demek daha uygundu.[AUE]

98 Ön ve art sınıftan (kalın) kelimelerden açıklanması yerine biz 'hecelerde' açıklanmasını daha uygun buluyoruz. Mesela *limon*, *kâfî*, *nigâr* gibi biri ön biri art heceli kelimelere toptan (ön sınıf, art sınıf) deyimi uygun gelmeyecek: Türkçe *elma*, *şişman* vs. kelimelerinde de böyledir.

Bir de şuna dikkat edilmeli ki bu tabloda ك, گ'lerin yalnız ön sınıf ق, غ'ların da yalnız art sınıf kelimelerde (hecelerde) kullanıldığı söylenmekte ise de şimdiki imlamıza göre *k*, *g*'ler ve ayrıca *ğ*'ler hem ön hem art sınıf hecelerde kullanılmaktadır; düz ve çukur *l*, *ḷ*'ler de yalnız *l* biçimiyle gösterildiğine göre bu da öyledir.[AUE]

başlayan tek bir fiil yoktur.).

Süreksiz ünsüzler içinde gırtlaklı ünlü küçük dilli *ġ*'de kelime başlarında seyrek bulunur.

1. hatırlatma – Yansıma adlar bu kuralın dışında kalır.

2. hatırlatma – Akıcıların *r* ve *l*'den birisiyle başlayan yabancı kelimelerde ise halk dili genellikle bunlardan önce (darlar sınıfından) bir takma ünlü getirerek kullanır.

Örn.: **ḷāzım* yerine *i)ḷāzım*;

**rub*ᶜ yerine *u)rub*;

rum yerine *u)rum*;

rus yerine *u)rus* (veya *moskof*).

82. *Boğuk ve çınlamalı başlangıç ünsüzleri* – Süreksiz dişliler, kelime başlarında çoğunlukla çınlamalı *d* söylenişiyle boğuk *t* söylenişi arasında[99] kararsızdır: *taş* ve *daş*, *tat* ve *dat*.

Bu yoldaki değişmelerde görülen kararsızlıkla beraber, şu gibi eğilimler görülmektedir: Bu hususta VIGUIER'in ilgilendiren gözlemi [54. s.] kayda değer: "*Başlangıç t*, bir ünlüden veya yumuşak bir ünsüzden sonra? *d* söylenişini alabilir.".

1. Türkiye Türkçesindeki kelime başındaki bir *d* ve *g*, öteki Türk dillerinde bir *t* veya *k*'nın karşılığı olur:

demir	*temir*;
durmaḳ	*turmaḳ*;
dürlü	*türlüg*;
daġ	*taġ*;
düǵeli	*tüǵeli* (krş. § 349, hatırlatma);
gümüş	*kümüş*;
gün	*kün*;
ǵöz	*köz*;
ǵeyik keyik	vs.

2. Bununla beraber şimdiki Türkiye Türkçesi, ihtimal ki Anadolu lehçelerindeki söylenişinin etkisiyle bu başlangıç ünsüzü boğuklaştırmağa eğilim gösteriyor:

türlü;

titremek;

[99] İstanbul ve taşra lehçelerinde.[AUE]

tiken (*dik-* fiilinden);

tilki.

Yabancı dillerden ödünçleme kelimelerde de böyledir:

****destĝāh** söylenişi *tezĝah*;

****dāne** söylenişi *tāne*.

Bu değişme gırtlak seslerinde daha seyrek olur (Bununla beraber krş. § 310, 1. hatırlatma).

Başka örnekler: *ĝendi* > *kendi* (§ 310, 1. hatırlatma);

gaḷebelik > *ḳaḷabaḷıḳ*; *guruş*, eskiden *groş* > *ḳuruş* (krş. Leh dilince *grosz*, Almanca *grosschen*, Fransızca *gros*, aşağı Latince *grossus*); *guḷāmpāre* > *ḳuḷampara*; *gayri* > *ḳayrı* (§ 465); *gaḷata* > *ḳaḷata*. Yine krş. § 93 ve 99 sonunda.

Dudaklılardan *b* ve *p* ile başlayan kelimeler daha iyi ayırt edilmiştir. Bununla beraber küçük sayıda birtakım kelimeler içinde çift söylenişliler bulunup gösterilebilir:

buñar veya *pıñar*;

bastırma veya *pastırma*.

paşa kelimesi de *baş aʾa*'dan gelir (krş. § 1156).[100]

Yabancı dillerden alınma kelimelerdeki dudaklı harf ile başlamalar bazen boğuklaştırılır.

pazar	*bāzār*;
pırḷanta	*briḷḷante* (İtalyanca).
put	*büt*;

poyraz پويراز (şimdiki Yunancada βοϱέας'dan 'Kuzey rüzgarı').

Damak önlü *ç* ve *c* ünsüzleri, *p* ve *b*'den daha açık olarak ayırt edilmiştir.

Hatırlatma – Türkçede yabancı dillerden ödünçleme bazı adların ıslıklı harfle başlamalarıyla çınlamalılaştırıldığı bilinir. Bu ise Türkçede *z* ile başlayan kelime olmadığına göre ilk bakışta bayağı şaşırtıcı görülebilir (krş. § 49).(***)[101]

81. paragrafın ilk iki kısmında görülen kurallar, söz konusu *ẏ* olmadığına ve

[100] Bu kelimenin bu asıldan oluşu, bizce şüpheli görünüyor: krş. *başak* 'sakında bağımsız olan', *başḳa(ḳ)* 'bağımsız'. Bundan başka = bundan müstakil (olarak); ykl. *Divanü Lugati't-Türk*, I. 366, *başgan* 'kavmin reisi (+ büyük balık)'. Şu hâlde *beşe* biçiminde de görülen kelime, bu köklere bağlı olarak *başa* (= başak, başka, başkak = bağımsız) ve *paşa* 'bağımsız ve belli başlı memur' demektir.[AUE]

[101] Sonralık bir değişim de olsa Türkçe kelimelerin baş harflerinde *s* > *z* değişimiyle *z* görülür: *zır zop*= *ısır sop* 'hararetli, kızgın soy (=azgın deli); *zıvana* =*sığana(ḳ)* 'içine bir şey sığacak boşluk'; *akıl zıvanası*, *aḳıl sığanağı* 'aklı içine alan şey, akıl muhiti' vs.[AUE]

orada *d*, *g* ve *p* ünsüzlerine başlama olarak hiç rastlanmadığına göre Orhon kitabeleri diline de uygulanabilir. Bu durumda Türkiye Türkçesinde bu üç ünsüzün kelime başlarında görünüşünü (krş. § 82) sonradan olan bir değişme olarak saymak gerekir.

Bir başka genizliye sahip olan kelime başlarında *b*'nin kalmış olmasına gelince bu, Türkiye Türkçesinde adı geçen kitabeler kadar eskidir. Öteki Türk dillerinde bu gibi durumlarda genellikle *m* görülür: *bin-* X *min-*; *beñ* X *meñ*; *biñ* X *miñ*; *buñda* X *muñda*; *boynuz* X *muynuz*.

Yine krş. Türkiye Türkçesinde *pamuḳ*[102] (Yunanca) X Çağatayca *mamuġ* (VÉLIAMINOF-ZERNOF, *Abuşka*, 381); *buncuḳ*[103] Çağatayca *muncuḳ*.

Türkiye Türkçesi, Orhon kitabeleri (THOMSEN)'nde *män* (men) zamirini de *ben* biçiminde korumuştur; fakat hiç değilse yabancı dillerden alınma kelimelerdeki başlama *b*'sini genizleştirmek eğilimlerinden büsbütün kurtulmamıştır: *behāne* (Farsça) > *maḥana* (halk Türkçesi); *benefşe* (Farsça) > *menekşe*.

83. Az sayıda Türkçe kelimelerin başlama harfleri, kendilerinden önce bir *h*'li veya *h*'siz söylenebilir: *h)arın*, *h)apaz*, *h)üngür*, *h)örgüc* (Bunların, anlamları için sözlüklere bk.). Bu kullanım Türkiye Türkçesine özgü değildir (Bk. PAVET de COURTEILLE, *D. T. Oriental* Doğu Türkçesi sözlüğündeki şu kelimelere: *h)aravul*; *h)ürkütmek*; *h)urmaḳ*; *h)oḷ*.).

Türkçede ünlüyle başlayan ödünçleme kelimelerde o ünsüzden önce bazen *h* ünsüzü getirilir. ***ābrīz* yerine *h)avraz*; ***āveng* yerine *h)eveng*; ***enbār* yerine *h)ambar* (belki Yunanca αὐλη'dan[104]); *avlı* yerine *h=h)avḷı*; *elbet*, *elbette* yerine *h)elbette*; krş. Azerice *h)elbet*; *epeyice* yerine *h)epeyice*.[105]

Aynıyla bazı kelimelerin başlarındaki *ı* veya *i* ünlüleri de kendilerinden önce bir başlangıç *y*'siyle bir *y* ünsüzüyle veya *y*'siz söylenebilir:

y)itmek[106];

y)igit;

y)ıraḳ.

yıḷan kelimesi *ıḷan* biçiminde de yazılırdı. *yıḷdırım* kelimesi Doğu Türkçesindeki

---

102 Eski imlası *panbuk*, Farsça *penbe*'den *Divanü Lugati't-Türk*, I., 246. vs.: *kebez*.[AUE]

103 *boncuk* olmalı; lehçelerde 'ufak o, ufak bu' anlamında *oncuk buncuk* denilir.[AUE]

104 Türkçenin her lehçesinde *ağıl* (avul) kelimesi dururken, bunu Yunancadan diye düşünmek uzaktır (bk. Çağatayca *Aıl=hatīre* 'avlı').[AUE]

105 Yabancı dillerden alınma örnekler arasında bu Türkçe kelimenin yeri yoktur.[AUE]

106 Bu kelimelerin *yitmek* ve *iğit* çeşitlerini lehçemizde işitmedik.[AUE]

ıḷdırım kelimesinin yerine kullanılır. Yine (Üstelik bir ünlü değişmesine de sahip olan) şu denk kelimeleri krş. Türkiye Türkçesinde *ağaç*, Doğu Türkçesinde *y)ıgac*; *ağḷa-*, *y)ığḷa-*.

B) Bitiş ünsüzleri

84. Türkçede bitiş ünsüzlerin söylenişi, genellikle boğuklaştırılmıştır. Birçok dilde ortak olan bu eğilime, bizce Türkçede ancak imlanın muhafazakâr etkisi engel olmuş görünüyor.[107]

yiğit veya *yiit* (krş. § 83);

aġaç veya *aāç*.

Süreksiz gırtlak sesleri *k*, *ḳ*, çok heceli kelimelerin sonlarında her zaman boğuktur. Çınlamalı *g* ve *ġ* ünsüzlerine kelime sonlarında hiçbir zaman rastlanmaz.

Çok heceli kelime sonlarında tek bir غ örneği göstermeyen şimdiki (Arap harfli[AUE]) imla ile söyleniş, burada birbirine uygundur.

Kendilerine katılacak ekin başlama ünlüsü öncesindeki durumlarında bitiş boğuk ünsüzlerin, uğradıkları işlemden daha ileride (§ 176 ve aşağısı) bahsedilecektir.

85. *Fiil köklerinin bitiş ünsüzleri*[108] – Bir fiil kökü *p*, *t*, *ç*, *k*, *ḳ*, *ş* boğuk ünsüzlerin-

---

[107] Bizce ise bu imla muhafazakârlığının bütün Arap harfli Türk lehçelerinde ısrarla devamı, an'ane ve göreneği bozmamak endişesinde değil, Türkçenin bünyesi zorunluluğu sebebiyledir.

[108] Türkçede gerek ad ve gerek fiil tabanlarının sonunda:
b, *p-t*, *d-c*, *ç-s*, *z-ḳ-ġ-k*, *g* kümelerinden her birindeki ilk boğuk ünsüzler, ünlüsüz (durgun) hâllerinde çoğunlukla yanlarındaki karşılıkları gibi çınlamalı söylenir; fakat ünsüzsüz (Tepreşik; yani bunlara katılan ekin başlama harfi ünlü olduğu veya kendisinden sonra gelen kelimenin başlama harfi ünlü olduğu zaman) bu kümelerdeki ünsüzlerden kimi boğuk kimi çınlamalı durumda olur.

A) Öz Türkçe kelimelerde

	Ünlüsüz hâlde	Ünsüzsüz hâlde
b:	*ḳaḷb* (=*p*).. *ġörüb* (=*p*).	*ḳaḷbi, in*.. *ġörüben* 'görmüş olarak', *aḷuban* 'almış olarak': (*eski lehçelerde*)
p:	*çap*.. *küp*.	*çapı, ın*.. *küpü, küpün*.
d:	*ad* (=*t*)..*çivid* (=*t*)	*adı, ın*.. *cividi, in*.
	gid (=*t*)..*ed* (=*t*)..	*gider, ince*.. *edecek, ediyor* vs. (Bu gibi fiiller DENY'nin saydığı *yed-*, *gid-*' ten ibaret değildir; bizim saydıklarımızdan başka da var.)
t:	*ot*.. *çaput*	*otu, un*.. *çaputu, a*.

c:	*uc* (=ç)..*gūc* (ç)	*ucu, a*.. *gūcendi* 'kendisine güç göründü, gücüne gitdi, darıldı'.
ç:	*ūç..iç.*	*ūçū, ūn*.. *içer* (=*içine aḷır*).
z:	*yūzsūz* (=s).. *domuz* (=s). *içmez* (=s), *oḷmaz* (=s). (Çağatayca fiillerde hep s iledir: *almas, imäs*; şimdiki imlamız bunları da ses bilgisi kuralına göre ötekiler gibi s ile yazmalı idi).	*yūzsūzū, ūn*.. *domouzu, un.* *su içmeze* (süt ver); olura *oḷmaz* bakmaz(s).
s:	*pas*.. *gȫğūs*	*pası, ın*... *ğȫğsū, ūm.*
ġ:	*çoġ* (=ḳ).. *duraġ* (=ḳ). *aġ* (=ḳ).. *oḷduġ* (=ḳ) (Eski Osmanlı imlasında yalınları (ق) ile yazılırdı).	*çoġu, uñuz*; *duraġı, ımız*; *aġar, ardı*; *oḷduġum*
Islaksız ḳ:	*toḳ*.. *meraḳ.* *çıḳ*... *ḳorḳ.*	*toḳun*; *meraḳım*; *çıḳar, ıñız*; *ḳorḳup, unca*;
Yarı ünlülü g	*ğȫg*(=*k*).. *çiçeg*(=*k*); *beğ*(=*y*).. *ekmeg*(=*k*); *g*	*ğȫğ*(=*y*) *ūn*.. *çiçeğ*(=*y*)-*i*?? *beg*(=*y*).*in, i*.. *ekmeg*(=*ğ*, *veya y*)*i, in*; *deg*(=*y*)*er, ince*
g	*deg*(=*y*).. *deng*(=*k*).. *aheng* (=*k*)	*dengi*; *ahenge.*

B) Yabancı kelimelerde

Yarı ünlüsüz *ġ*	(Kalın hecelerde) *franġ* (=*k*); *lūksemburġ* (=*k*). (İnce hecelerde) *mūrġ* (=*ġ*); *mitinġ* (=*k*)	*franġın, ı*.. *lūksemburġa, un*; *mūrgū* (*dil*). *mitinġe*;
ḳ	(Kalın hecelerde) *farḳ*; *Iraḳ*; *ahlāḳ.*	*farḳı, ın*.. *ıraḳa, ın*; *ahlāḳa, ın*;
Yarı ünlülü *k* k	(İnce hecelerde) *zevḳ*.. *tahḳiḳ* (Kalın ve ince hecelerde) *ḥāk*; *istimlak.* *memlūk*; *temlīk.*	*zevki, in*.. *tahḳiḳi, e*; *hākinde*.. *istimlāki, e*; *memlūkūn*.. *temlīḳe.*

Kaldı ki fiil tabanlarının içinde veya ucundaki çoğunlukla birçok anlamlı ت'ler, ünsüzsüz hâllerinde değişmemek veya *d* ile değişmek gibi her iki duruma da uygundur: *yarat / an, yarad / an; yarat / ıḷ / dı = yarad / ıḷ / dı; işit / en, işit / ilir = işid / en, işid / ilir* vs.

DENY, abece tablosunda ve açıklamalarında *ıskaksız* ك ، غ seslerine dair yeterli bilgi vermediği gibi gerek bunların ve gerek Türkçe kelimelerin ünlüsüz ve ünsüzsüz durumlarında değişen ve değişmeyenleri için de etraflı bir fikir edinilemiyor.

Tek ve çok hecelilerde bilhassa boğazlılarda hareket hâlinde asılları yeleşmeli veya yeleşmesiz (غ ك)li olan değişen ve değişmeyenler var.

den biriyle veya bir sürekli ya bir *akıcı ünsüz* olarak *z*, *ğ*, *v*, *m*, *n*, *r*, *l*, *ļ*, *b*, *y* çınlamalı ünsüzlerinden biriyle bitebilir.

Hiçbir fiil kökünün son ünsüzü *b*, *d*, *c*, *ġ*, *g* gibi süreksiz bir çınlamalı olamaz. Yalnız, aslında az kullanılır olan şu üç fiil, bu kuralın istisnalarını oluşturur:

ḳoçmaḳ 'kucaklamak';

kedmek 'kediklemek';

yedmek 'kendi ardınca çekip sürmek'.

III. Konu: Arapçadan alınmış kelimelerin söylenişi

86. Arap harfli Türk yazısında Arapça kelimelerin harfleri, Türkçe kelimelerin harfleri gibi olduğundan, Türkçede bunlar kendi imlalarını korumakla beraber, söylenişleri hissedilir derecede değişmiş bulunuyor. Aslında Türkçenin ses yapısı, Arapçanın ses yapısından çok farklıdır.

Bir taraftan Türk, hecelerini daha önleme söyler; yani onun söyleyişi daha az gırtlaklı ünlüdir.[109] Diğer taraftan Türkçe, Arapçanın ne tumturaklı ne de dişarası ünsüzlerini tanır.

Arapça kelimelerin Türk söyleyişinde uğradığı değişiklikler şöyle özetlenebilir:

Türk dilindeki bu yapının imlasındaki ses bilgisi zorunlulukların, çoğu Avrupa dillerinde aynen bulunup bulunmadığı ayrıca araştırmaya değer bir konudur. Bunu, Arap imlasındaki bazı sesçe eşit ünsüz bolluğuna karşılık, Türk dilinde bazı ünsüzlerin ve ünlülerin yokluğu ve var olan ünlülerin imlada bazen yazılıp bazen yazılmaması sorunuyla karıştırmamalı. Bizce, Arap harfli abecelerde bu ünsüzlerin çok değişik durumlarına göre onlar için şimdiki abecemizde olduğu üzere ünlüsüz hâlleri kabul edilecek yerde, çoğunlukla ünsüzsüz hâlleri kabul edilerek bunun hep böyle devam ettirilmesi, Türkçenin ses yapısını imlaya uygulama yolunda bu nedeni seçmek için haklı sebepler görülmüş olmasındandır. KAŞGARLI MAHMUD'ta Araplara kolaylık olsun diye çoğunlukla kendilerinden sonra ت bulunan د leri ت ile yazdığı hâlde, kitabında her fırsatta bunların her zaman ünsüzsüz hâllerinde söylendikleri gibi yazılmaları daha doğru olduğunu kaydetmektedir (bk. *Divanü Lugati't-Türk*, II, c., 29. s.). Şu hâlde örnek olarak ünlüsüz *ġ* (غ), *g* (ك) hâlinden *ḳ* (ق), *k* (ك) değil; çünkü bu bir imla yanlışıdır.) ünsüzsüz hâline geçerken *ğ* (ve bazen *y*, *v*) olmaları genel bir kural değildir (bk. yukarıdaki örneklere).[AUE]

109 Bununla beraber, Doğu tarafına yaklaştıkça boğazlılığın artarak barizleştiğini gözden uzak tutmamalı.[JD]

87. *Ünlüler* – Kısa ünlüler damaklaştırılır (Bir kalın ünlü yerine bir ince ünlü söylenir.).

Klasik Arapçanın kısa *ă*'si *e* olur.[110]

Örn.: **sekene* 'oturanlar' *săkănātün* yerine).

Bunubla beraber, bir ünlüye komşu olarak ح ، خ ، ص ، ض ، ط ، ظ ، ع ، غ ، ق gibi tumturaklı, gırtlaklı ünlü veya gırtlaklı ünsüzlerden biri bulunursa ünlü Türkçede *a* söylenir.

Örn.: **ḥarf;*

**ẓarf.*

88. Klasik Arapçanın kısa *u*'su ص ، ض ، ط ، ظ gibi bir tumturaklıya *ṣulḥ* veya ق gibi bir gırtlaklı ünlü *ṭuruḳ*'a komşu olduğu zamanlar dışında *ü* söylenir:

Örn.: **cürm.*

Bu *u* (*ü*) sesi yerine *o*, *ö* ünlülerinin bulunduğu bir miktar istisna kullanım vardır:

**noḳṭa*	u yerine;
**ḷoḳma*	*u* yerine;
**soḥbet*	u yerine (veya *söḥbet?*[JD]);
cÖmer	*u* yerine;
cOsman	*u* yerine;
**sofra*	*u* yerine;
**sof*	*u* yerine;
**toḥaf*	*u* yerine (*tuḥfe*'nin çokluğu);
cöz(ü)r	*u* yerine;
**töhmet*	ü yerine;
**şöhret*	ü yerine;
**möhlet*	ü yerine (veya *mühlet*);
**ḥök(ü)m*	ü yerine (veya *ḥük(ü)m*).[AUE]

Hatırlatma – *nevbet*, *tevbe* yerine *nöbet*, *tövbe* (*töbe?*[JD]) denir.

89. Ünlülerden *i*, söylendiği gibi kalır. Bununla beraber, bazı sıradışı durumlarda, gırtlaklı ünlü seslerin komşuluğundan dolayı kalın ünlü *ı* gibi söylenir.

* *ḫırḳa;*

**fırḳa.*

---

110 Bu halk Arapçasında da ekseriyetle böyledir. [JD]

Bu değişme ancak halk ağzı kullanışına geçmiş olan kelimelerde olup aslında böyle ödünçleme kelimelere ünlü uyumunun uygulamasından ileri gelir (krş. § 138).

90. Uzun ünlüler (= *med harfleri*), pürüzsüzce söylenir (krş. § 117).[111]

91. *Ünsüzler* – Bütün ünlülerden önceki *k* ve bütün kalın ünlülerden önceki *l* damaklaşık olup bir yarı ünlü ile *k* (krş. § 51) ve *ḷ* biçimlerinde söylenir (krş. İtalyanca *me(gli)o* ve Rusça **би (льярд)**. Bunun tersine *l* harfi *e*'den önce yarı ünlüsüz düz *l* olarak söylenir: *fażīlet*.

Örn.: **k̲āmil* (=*kyāmiḷ kiāmil*);

**iḟḷās*.

Bununla beraber halk diline geçmiş bir Arapça kelime olduğu zaman, istisna durumlarda yanlama titrek ünsüzün Türkçe (çukur) *ḷ* gibi söylendiği de olur:

**asıḷ* (*asl* yerine); **ᶜaḳıḷ* (*ᶜaḳl* yerine).

Arapçanın *Aḷḷah* kelimesi, Araplarca da iki çukur *ḷ* ile söylenir.

92. Arapçanın gırtlağında gırtlak sesleri azaltılmış olarak söylenir.

Bu dildeki ق* boğaz dibinden değil de Türkçenin *ḳ*'sı Fransızca *k* gibi söylenir (§ 58).

خ* *ḫ* sesi, esas itibarıyla Türk dilinin *x*'i gibi ise de buna İstanbul ağzında boğuk bir *ḥ* değeri verilir (§ 68).

ح* *ḥ* de böyle söylenir ki bu, Arap söyleyişinde gırtlağın yalnızca bir büzgünlüğüyle söylenebilir.

Bunun sonucu olarak ح* ve خ* (*ḥ*) harfleri, aynı söylenişte olup bunlar da bazen ه gibi söylenir. Bu söyleniş özellikle halk ağzından sık sık duyulur.

---

[111] Bu her zaman böyle değildir: Son kapalı hecesinde *ā*, *ū*, *ī* uzun ünlülerinden biri bulunan Arapça, Farsça kelimelerinin:

a) Çok heceli yalın hâlinde bu uzun ünlüler Türkçede her zaman kısalaşır: *şarā(ă)p*, *cevvā(ă)l*; *tabū(ŭ)t*, *vücū(ŭ)d*; *iğbirā(ă)r*, *perhī(ĭ)z*, *nāhī(ĭ)d*.

b) Bu kelimelere ünsüz ile başlayan bir ek katıldığı zaman da böyledir: *kitā(ă)psız*, *iflā(ă)stan*; *mepğū(ŭ)stur*, *mecbū(ŭ)rsun*; *edī(ĭ)pler*, *delī(ĭ)ldir* vs. (fakat kapalı heceden sonra ünlü ile başlayan ek: *mecbūrum*; açık heceden sonra ünsüz ile başlayan ek: *edā.sı* vs.).

c) Türkçede özel ad olarak kullanılan Arap, Fars kelimelerinin son açık hecesi sonundaki yalnız *ī* ünlüsü kısalaşır: *Şevkī(ĭ); Şevḳī(ĭ). den, yi; Niyāzī(ĭ); Niyāzī(ĭ).den,nin, ye* vs.

Halk dilinde son açık hecesinin sonu *ā* olan bazı özel adların bu *ā*'ları da kısalaşır: *Mustafā (ă).yı, dan* vs.

Şu hâlde bu uzun ünlülerin Arapçada olduğu gibi pürüzsüz olarak söylenişi; ancak bu saydığımız durumların dışında olabilir.[AUE]

Örn.: *xafif > ẖafîf > (halk dilinde hafif);

*ḥakîm 'akıllı, âlim' + hekim.

Türkçede ه h, Arapçadaki ḥ gibi söylenir.

93. Arapçanın غ (ġ) sesi yumuşamış olup bazen Türkçenin ğ'si (§ 62) bazen ġ'si (§ 59) gibi söylenir.[112]

Örn.: *mağḷūb;

*mubāḷağa;

*ġāzi.

Farklı bazı durumlarda[113] ḳ söylenir:

*ḳayb etmek;

*ḳurābiye (krş. § 93).

94. Arapçanın *ayın* (ع*) denilen sesi, bambaşkadır (deve haykırışına benzetirler) ve bir Avrupalı boğazı için çok zor söylenişlidir. Bu da Arapçanın ح (ḥ) sesi gibi gırtlak büzgünlüğüyle; fakat ses tellerinin de beraberce titreşmesiyle olur. Türkçede belli belirsiz söylenir[114]: Kelime başlarında hiç söylenmez (Bu sebeple böylelerini bu durumlardan ötürü çeviri yazıya almıyoruz.).

Bu harf kelime içinde bir ünsüzden önce bulunduğu zaman, gerek ʾ süreksiz sesine veya *hemze* (§ 79)'ye benzer bir söyleniş kesmesiyle ve gerek § 62'de söylediğimiz ve ᶜ işaretiyle gösterdiğimiz gibi hemen hemen komşu ünlünün yalnızca uzamasına eşit olarak duyulur duyulmaz bir gırtlaklı ünlülik durumuyla kullanılır.

Örn.: *ᶜālim;

*taᶜlīm;

---

[112] Gerek غ (g) gerek ع Türkçemizde yumuşak hemze (= ğ) ve غ niteliğinde olarak, onların uyduğu yargılara uyar:
a) Ünlüsüz hâlinde kelime içinde ve sonunda kendisinden önceki kısa ünlüyü uzatır, onunla uzun ünlü oluşturur:
mağ(غ)lup meblağ(غ), iğ(ع)lān, mağ(ع)lūm, muğ(ع)cize.
Kendisinden önceki uzun ünlüden sonra kelime sonunda yalnız biçimce vardır: *iblā(ğ)*, *teblīğ*.
b) غ Türkçede olduğu gibi 1. Kelime başında *garb, gāʾib* 2. Kelime içinde çoğunlukla yumuşak ve ıslıklı harflerden harflerden sonra (*mülgā, idgām, mergūb, ısgā, işgāl* vs.) söylenir. Kelime başında yalnız biçimce vardır: *ᶜilim, ᶜirfan* vs. kelime içinde ünsüzlerden sonra sert bir hemze gibidir: *ıtᶜām, mesᶜadet, münᶜim, emᶜā* vs.
c) İki ünlü arasında غ ، ع Türkçenin ğ'si gibidir: *mubaleğ(ع)a, muğ(ع)āmele.*[AUE]

[113] Başlama harfi olarak.[AUE]

[114] Belirli ve tam boğazdan söylemeğe 'ayını çatlatmak' ifadesini kullanırız.[AUE]

mu^{c}ārefe (= ğ: *muğārefe*^{AUE});

fe^{cc}āl (= ğ: *fe'ğāl*^{AUE}).[115]

---

[115] Bütün bu saydığımız (ق , ح , خ , غ , ع) Arap gırtlak sesleri, Türkçemizde kendi seslerimize göre bir nitelik almış olduğu için sertliklerini yumuşatmaktan başka, kalın ünlü hecesinin gereğinden ayrılarak hecesini şekline rağmen ince ünlülü hece niteliğine koyar; adeta inceltici ünsüzler görevini üstlenir.

Arapçadan alınmış genellikle ünlüsüz çift ünsüzlü, tek heceli kelimeler, Türk ağzında iki heceli kelimeler hâlinde söylenmek gerektiğinde bunu iki ünlüsüz arasına hecenin uyumuna göre esre ve/veya ötre türünden, yardımcı bir ünlü getirmekle yapar:

şükr = *şük*(ü)r;

nakl = *ak*(ı)*l* vs.

a) Ancak bu gibi tek hecelerde bu ünsüzlerden yalnız biri (başta ortada veya sonda olsun) varsa hecenin kalın (art) olmasına rağmen, bu yardımcı (araya katılan) ünlü, ince esre veya ötre olur:

ق *ḳabr*= *ḳab*(i)*r*;

ح *naḥv*=*naḥ*(i)*v*;

خ *ḫavf*=*ḫav*(i)*f*;

ع *^{c}afv*= *^{c}af*(i)*v*;

غ *ġusl*=*ġus*(ü)*l*.

b) Bu harfleri (başta, ortada, sonda olsun) sahip hecelerden sonra katılan ünsüz ile başlayan veya ünlülü Türkçe ekler, önceki kalın (art ünlülü) hecelere rağmen aynı ünsüzlerin etkisiyle hep ince ünlülülerden olur:

ق **ḳabrin; vaḳti, vaḳitler, sadāḳati;*

ح **naḥvin; naḥ* (i)*vce; melāḥati; semāḥatin;*

خ * *ḫavfim, ḫav*(i)*fler;*

ع **^{c}afvinizi; af*(i)*vden; sāatleriniz;*

غ **ġuslü, ġus*(ü)*lden; feşāatiniz* vs.

Alt yanındaki Türkçe eklere de düzenleyici bir rol oynayan bu biçimler, şimdiki imlamızda ayırt edilememekle beraber, söylenişte devam etmektedir.

Bu inceltme görevinde, kalın hecelerde olmakla beraber ك ، ل yabancı ünsüzleri de görülüyor:

ك *ḵ*: *emlāk. i, ini, ine, im, ten* vs.

ل *ḷ*: *roḷ. ü, ün, ünü, ce;*

ikmaḷ. i, ini, den vs.

Bu ünsüzlerden iki tanesi veya biri bulunursa gerek yardımcı esre ve ötreden gerek bunlardan birine sahip hecelerden sonra gelen Türkçe ekler kalın (art sınıftan (kalın)) olur:

ṣabr = *sab*(ı)*r*, *sabırlı* vs.

ḳasd(=*t*) = *ḳastı*, *ḳastlar* vs.

Bunlardan sonra inceltici *ḷ* varsa bu cins ünsüzlere rağmen yardımcı esre ve ötreler de kendisinden sonra gelen Türkçe eklerde yine inceleşir:

żuḷm = *ẓul(ü)m: ẓulm.ünüz, zuḷ(ü)m.den, ler,*

sulh = *sulḫu.un:*

ع > ḥ gelişimine ait örneklere de rastlanıyor: *tamaḥkār*. Krş. Karaman lehçesinde yerine *iḥtibar* (Γεб, II, 30).

95. Arapça yarı ünlü *v* (wav) sesi, Fransızca *ouate* (kıtık) kelimesindeki *ou* ve İngilizcenin *w*'si gibi değil, her zaman Türkçenin alışılagelmiş *v*'si gibi söylenir.

Örn.: *vekīl* (*wekīl* değil); **asīl* zıddı.

96. *Tumturaklılar* – Türkçe söyleyişte bu ünsüzler, tumturaklı olmaktan sıyrılır; yani Arapçada olduğu gibi dil damağa kapaklanmaz (Süreksizlik alışılagelmiş ünsüzlerde olduğu gibi yalnızca dilin ucuyla sağlanır.). Arapların *eṭbāḳ harfleri* dedikleri bu ünsüzlerdir:

ص* ṣ = adi s gibi söylenir: *ṣadāḳat* صداقت*;

ط* *ṭ* = adi *t*[116] *ṭıbb*;

ظ* *ẓ* = adi *z*: *ẓāhir*.

ض *ż*'nin iki türlü söylenişi vardır:

1. Daha çok adi *z*'dir:

ż * *żābiṭ*, *iżāfet*;

2. Daha seyrek olarak adi *d* dir:

**ḳadı*;

**dād*;

**darb-ı mesel*.

97. Arapçada, İngilizcenin *thing* kelimesindeki yumuşak *th* ve *the* kelimesindeki sert *th* gibi söylenen s, z biçimindeki diş arası harfleri, Türkçede s, *z* ünsüzleri değerini alır, dil dişleri ardından geçer:

**baḥs*;

**mezkūr*.

98. Hatırlatma – Yukarıdaki düşüncelerden anlaşıldığı üzere Türkiye Türkçesinde kabul edilen Arap harfli abecede ذ ، ز ، ض ، ظ'dan oluşan dört ünsüz *z* gibi و ، ث ، س ، ص'tan oluşan üç ünsüz s gibi و ، ت ، ط'dan oluşan iki harf *t* gibi söylenir.

ṭalᶜi.in.

Bunların arasında Türkçeleşip çukur *l̦* ile söylenenler vardır ki bu kuralın dışındadır: *dıl̦ᶜ* = *dıl̦ᶜı*, *dıl̦(ı)ᶜlar* vs.[AUE]

[116] Bununla beraber, şuna dikkat edilmeli ki ünsüzdeki tumturak bazen kalıyor: *ṭıbb*.[JD]

Farsça kelimelerin söylenişine dair görüşler

99. Türkçe ile Farsçanın ses yapıları birbirine Türkçe ile Arapçanınki kadar benzeşmediği için Türkçede Farsça kelimelerin söylenişi önemli düşüncelere yol açmaz.

Bununla beraber Farsın *k*, *ġ* gırtlak seslerini, Türkçede her zaman damaklaşıktır:

***k̠āk̠ül* veya *k̠āk̠ül* Mogolca asıldan;

***ġāh*.

Bunun sonucu olarak bu gırtlak seslerinden sonra gelen *o* ünlüsü, Türkçede bazen *ö* söylenir:

***ġōne* (*ġūne*), Türk söylenişinde *ġöne*?

Başlama *g* (veya *ġ*) ünsüzü, daha çok boğuklaştırılır:

***k̠üşe* Türkçede *k̠öşe*;

***gonce* Türkçede *konçe*? vs. (krş. § 93 sonunda ve 82).

IV. Konu: Bazı Arapça kelimelerin imlasında yapılan değişiklikler

100. Türkçeye giren her Arapça kelimenin aslındaki imla ile kalması kuralından Türkçe seyrek olarak ayrılır.

Bu yolda gözlemlenebilen birkaç istisna çoğu kez, bazı kelimelerin kökü unutularak Türkçe sözlük olarak tasdik edilmiş olmalarındandır.

Örn.: *ḳırmızı*; yani kırmız'a ait (renk);

sufra veya **süfre* (krş. § 88);

maşrapa, **mişrebe* 'içmek aleti'.

İşaret ettiğimiz bu istisnalardan başka, Arapça kelimelerin imlası bazen ikincil noktalarda değiştirilir. Aşağıda bunların başlıcalarını sayıyoruz.

101. Uzun *a* (*ä*) biçiminde söylenen *kısaltılmış* (maḳsūr) *elif* ى yerine çok defa ا yazılır.

Örn.: **maʿnā* معنى yerine معنا

102. *Nunlama* (tenvin), Kur'an'ın bir ayetinde geçmedikçe (halk Arapçasında olduğu gibi) yazıda kaldırılır:

*ḳalb*ün yerine *ḳalb*.

-, ile biten adlar, yalın hâlinde bu *tenvin* yerine ى ile yazılır.

Örn.: *āt*^{in} yerine *ātī*;

māż^{in} yerine *māżī*.

103. Bununla beraber birçok zarfta bu tenvin[117], doğrudan olduğu gibi kalır.

Örn.: **fi*^{c}*l*^{en};

**nażar*^{en};

**muvakkat*^{en};

**nisbet*^{en}.

Böyle bazı kelimelerin imlasında (örnek olarak *evvel*^{en} yerine ünlü-işaret olan -*"i* ihmal ederek اولا gibi) yalnızca bir *elif* yazmakla yetinmek sonucu, öyle okuyuş hataları oluşmuştur. Bunlar gitgide kullanışta doğru sayılmıştır. Bunun için *evvelden* yerine doğru sayılarak bugün *evvelā* deniliyor. Krş. *dāyımā* ve *ekseriyā* (§ 401) ve aşağıdaki zarflar:

meselā[AUE];

aslā;

kat'ā;

ḥālā, *ḥaliya*;

farazā;

acabā;

mukaddemā;

ġālibā;

vākı^{c}*ā* (veya *vākaa*);

maḥżā;

mutlakā.

Bazen Arapça imlasında *elif*'le bitmeyen kelimeler de *elif*'le yazılır:

sûretā, *sûret*^{en} yerine;

^{c}*ādetā*, ^{c}*ādet*^{en} yerine.

Tenvin'in dolaylı hâlde yazıda kalması, istisna bir şeydir: *biḥakk*^{in}.

Tenvin yazıda kaldığı zaman, gırtlaklı ünlü seslerle komşu iken bile ince ünlülerden biriyle *en*, *in*, *ün* biçimlerinde söylenir.

104. Arapça kelimelerin *ikizlemesi* (şeddeleme, katmerleme) Türkçe söylenişte, kural itibarıyla kalmıştır:

Bununla beraber halk diline geçmiş **ḥammāl* yerine *ḥamal* gibi kelimelerde ve

---

[117] Kelimenin sonunu nun gibi okutmak üzere konulan iki üstün (-en), iki esre (-in), iki ötre (-ün).[AB]

bir hayli yeni kelimeler oluşturmaya yarayan aslı *-iyy*ūn = *-iyyet*ūn ile türetilmiş kelimelerde *iy*, *iyet* biçimlerinde genellikle ikizlemesiz olarak yer alır

Örn.: *mes'ūliyyet* yerine *mes'ūliyet* gibi kullanılır (krş. 108).

105. Yazıda *hemze*[118] kelime başlarında hiçbir zaman kullanılmaz (Bununla beraber krş. aşağıdaki hatırlatma). Bu gibi durumlarda Araplar da bunu genellikle kaldırır.[119] Bu harfin söylenişi için bk. § 79.

Bitiş *hemze*, özellikle uzatma bir harf (med harfi)ten sonra olduğu zaman genellikle kaldırılır.

Örn.: *ᶜulemā* yerine *ülemā*;

Bir de krş. *şeyᶜ* yerine *şey*.

Kelime içlerinde *hemze* her zaman yazılır.

Bununla beraber, kendisinden önce bir uzatma elif bulunduğu zaman ayırıcı bir *y* kürsüsü üzerinde yazıldığı durumlarda, bu Türk söylenişinde kaldırılıp yerine bir yarı ünlü *y* getirilir (krş. § 116, hatırlatma). Bu biçim itaatkâr olanlarca asla sağlıklı sayılmamakla beraber, kullanışta bu izin sağlıklı hâle getirilmiştir.

Örn.: *cezāir* yerine *cezāyir*.

Hatırlatma – Bazı yenimsek kimseler şimdi *hemzeyi* Türkçe kelimelerin başlarında (elif ا kürsüsü yerine *hemze* koyarak) *e* ünlüsünü işaret için kullanıyorlar:

evet.

Bu yazılış, kelimenin okunuşta *ot* kelimesiyle karışmasını ortadan kaldırır. Türkçede (ince sınıftan) *ö*, *ü* ünlülerini kaydetmek için de aynı işaret yazıda kullanılır; o zaman hemze *y* kürsüsü üzerinde olarak arkasından *v* (و) gelir.

ölmek; *öc.*

Böylece kalın sınıftan olan *o*, *u* ünlüleriyle olası bir karışmasının önüne geçilmiş olur. Bu imla yapısında ünlem kelimesi *e!* biçiminde yazılır.

Önceki bir ünlüyle ses boşluğu oluşturan (ince veya kalın sınıftan) bir ünlü olduğu zaman da bazen aynı yazılış kullanılır:

souḳ, *soğuḳ* yerine;

Noël (Bir de krş. § 250 ve 1135.).

---

118 nin ' biçimi.[AUE]

119 Kürsüsü olan *elif*'i bırakırlar.[AUE]

ÜÇÜNCÜ KISIM
Hece

I. Türk hecesinin[120] yapısı

106. Türk hecesine örnek olarak kökler veya daha iyisi tek heceli kökler (§ 569) alınabilir. Heceler ya yalnız bir ünlüden (Böylelerindeki ünlüden önce Arap imlasında elif denilen söylenişte belirsiz bir hemze ünsüzü var.[AUE]) ya da bir ünsüz (iki olamaz) ile bir ünlüden ya bir ünsüz ile bir ünlü ve bir ünsüzden ya da bir ünsüz, bir ünlü ve iki ünsüzden (Böylesi, seyrek olup o zaman da birincisi ya bir akıcı ya da bir ıslıklı ünsüz olur.) oluşturulur.

Ünlüleri *v*, ünsüzleri *k* ile ifade ederek aşağıdaki taslakları elde etmiş oluruz:

V[121] .... *o*;
KV .... *.bu*;
VK............................ *öp*;
K^1VK^2......................... *ḳaḷ*;
VK^1K^2......................... *üst*;
$K^1VK^2K^3$ .... *sarp*.

Türkçede bir hecenin varlığı için biricik zorunlu öge olan ünlüyü ayrı bir *ünlü* ile yazarak $K^1VK^2K^3$ biçimini verirsek bütün ötekilerini tam olarak özetlemiş oluruz.[122]

Türkçe bir kökte birbiri ardınca iki ünsüzden fazla ses kümesi olamaz.

107. Yukarıdaki irdelemelerden çıkan sonuca göre Türkçe bir kelime, hiçbir zaman iki ünsüz ile başlayamaz. Bunda istisna olarak yalnız şu kelime söylenebilir:

---

120 Hece kelimesini genel anlamıyla almıyoruz. İlimce açık olmamakla beraber, bunun Türk vezinlerinde uygulamaya dönük bir yeri vardır. Bunun için bu ifadeyi kullandık. Hecenin daha tam bir tanımı MEILLET'nin *Introduction à L'étade Comparée des Langues İndo-européennes* adlı eserinin 98. ve aşağısı sayfalarında bulunur.[JD]

121 *V*, harfi *ünlü*, *K* harfi ise *ünsüz* demektir.[AB]

122 Bizce bunlar şöyle özetlenirse daha iyidir:

V veya *KV*...................: (آ , بو) — *'a*; bu: — açık
K^1VK^2...................: (اوچ , قار) — *üç*, *ḳar* : tek
$K^1VK^2K^3$...............: (الپ , قارت) — *alp*, *ḳart*: çift — kapalı.

(tek ve çift: kapalı; açık ve kapalı: hece,[AUE])

braḳmaḳ.[123]

Bunun sonucu olarak yazıda iki ünsüz ile başlayan bir kelimeye rastlanırsa okunuşta birinci ünsüzden sonra bir ünlü getirilmesi gerekir:

Örn.: *saḳaḷ.*

Türkçenin en çok kelime aldığı Arapça ve Farsçaya da bu kural uygulandığı için bunun çok daha önemi vardır.

108. Esas itibarıyla Türkçede ikizlenik ünsüzler (bk. § 104 ve 191) hiç yoktur, bu kuralın istisnaları seyrektir.

elli;

anne;

yassı;

ıssı (Eskimiştir, krş. Azerice *ıstı*).[124]

---

[123] Türkçede böyle bir durumda bir ünlünün gereği o kadar çok duyulur ki bazen bu kelimeyi iki ünsüz arasına bir *ı* getirerek *bırakmak* biçiminde yazarlar (bk. § 112). Zaten eskiden 'atmak' anlamıyla *b*, *r* ünsüzleri arasında bir ünlü vardı (bk. MENINSKI, 435. s.: *bırakmak*; VIGUIER, 304. s. (*bouragtheb* 'buragıb'). (krş. Altayca *pırḳamak* 'atmak').

[124] Bizce bu olay daha kapsamlı görünmektedir.
Lehçemizde ikizleme (teşdit) iki türlüdür: 1. Yalnız söylenişe ait, 2. Söylenişe ve anlama ait.
1. Söylenişe (lâfza) ait ikizleme, dolayısıyla arızıdır ki aslı maddeye katılan bir ekin baş ünsüzü, o maddenin sonunda yine kendi cinsinden birine rastlandığı zaman olur. Yazarın sözünü ettiği ve seyrektir dediği işte bu çeşididir ve seyrek de değildir:
altta, *güller*, *kesse belli* gibi ikizlemeler, eklerin getirdiği yeni anlam dışında kelimeye başka bir anlam katmaz.
2. Anlama ait ikizleme, doğrudan doğruya istek olup kelimeye abartı anlamı verir:
Bu da iki türlüdür:
a) Hangisi olursa olsun, aynı ünsüzü abartı amacıyla bir daha tekrar etmekle olur.
ḳurru, *küççük*, *uffacık*, *amman*, *yazzık*, *güzzel*, *ḳıssır*, *aşşağ*(ı), *yaşşa*.
–Birden eşşek deme, çaresiz henüz müsvedde;
Ne getişkinleri var, dursun o sağlam şedde.
(M(ehmet) Akif, *Safahat*, *Asım*, 51).
Bu ikizleme çoğunlukla ikinci hecenin başındaki ünsüzlerin tekrarıyla olduğu gibi üçüncü hece başındaki ünsüzün tekrarıyla da olur ki bu türlüsü oldukça azdır.
–Vay *babassının*... (M(ehmet) Akif, *Safahat*).
b) Açık veya kapalı ilk hecedeki ünlünün bir daha tekrarı, onun uzatılması مد ile olur.
Ca.a(=ā)nım, *ḳu.u(=ū)zum*, *e.e(=ē)nfes*, *pi.i(= ī) s*, *ba.a(= ā)şüstüne* vs.
Türkçenin sekiz kısa ünlüsü de abartının derecesine göre bir, bir daha uzun biçimiyle ikizlenerek, abartı anlamı kastedilir.
Bu düşünceyle Türkçenin sekiz kısa ünlüsünden başka, ünlüsüz ğ'den önceki kısa ünlü-

lerle *ğ*'nin söylenişinden doğan yine sekiz çeşit uzun ünlü ve ayrıca abartı anlamı verilmek amacıyla kısa ünlülerin tekrarlanmasından oluşan sekiz uzun ünlü vardır. Bunlar Arap ve Farsın Türkçemizde yalnız *ā, ū, ī*'den oluşan üç uzun ünlüsüne oranla çok zengindir. Türkçede Arap ve Fars kelimelerinin uzun ünlülerini ayırt etmeğe ihtiyaç görülmemesi, Türkçenin şivesine aykırı olduğu, Türkçede böyle uzun ünlüler bulunmadığı iddiasına dayanırsa bu, Türkçenin bu yoldaki ses zenginliğinden anlamazlık olur. Bugünkü gibi imlamızda yalnız *ğ* ile yapılan uzun ünlüler yazıldığı hâlde ne bunlar ne de şivemizi bozmak uğruna işaretlenmeyen yabancı uzun ünlüler gösterilmektedir. Türkçenin hâlihazır ses yapısı iyice incelenince, aslında şimdiki imla biçiminin gerek harf eksikleri gerek biçim bozukluğu yüzünden yeterli olmaktan ne kadar uzak olduğu anlaşılır.

Eski lehçelere gelince gerek istemeyerek gerek isteyerek ikizleme bunlarda da görülür. Aynı veya çıkış yerleri yakın olan örneğin *t, d - s, z - s, ş - l - k* gibi ünsüzlerin Arap imla biçimindeki şedde (ّ) işaretiyle gösterilenleri *Divanü Lugati't-Türk*'te bir haylidir. Hatta divandan sonraki Türk lehçelerinde de Türkçe sözlerin bu türlü olanlarında tek ünsüz üzerine ikizleme işareti konulduğu görünür:

Er kis.(s)i (= kişisi kadını *Divanü Lugati't-Türk*, I. c., 203. s.; III. c., 170. s.) *Birle tok̇ tok̇ bol̥dı.* "Koca karısıyla çarpışıcı oldu.". (*Divanü Lugati't-Türk*, I. c., 279. s.)

Ot.(t)uz içip k̇ık̇ralım. "Ūcer (üçer) içik haykıralım.". (c. I. 127. s.)

At̥ ad̥ak̇ı tak̇ır tak̇ır it(t)i (c. I. 302. s.).

Yavl̥ak̇ tıl̥l̥ıg bigden kerü yal̥ınğus tul̥ yig. "Kötü dilli kocadan ise kadının yalnız, dul kalması daha iyi.". (c. III, 97. s.)

Bununla birlikte bu gibileri dolayısıyla geçici ikizlemelerdir. Hâlbuki KÂŞGARLI (c. I. 127. s.)'da:

Issız 'gaddar, çok kötü ve utanmaz kişi', kelimesi sebebiyle "İkizleme abartı içindir." dediği gibi *arrığ neng* 'çok temiz, cidden nazif şey' dedikten sonra "İkizleme, abartı içindir." açıklamasını tekrar veriyor.

Arap yazısının yetersizliği yüzünden, bugünkü lehçemizdeki ünlülerde olduğu gibi med biçimiyle ikizlemenin bu eski lehçelerde de var olup olmadığı anlaşılmakta ise de biz bunun da var olmasını kuvvetli buluyoruz. Lehçemizde yaşayan geçici ikizlemeler ise ister işaretli ister işaretsiz ve tek harfle yazılı olsun gerek Arap harfli gerek daha önceki Uygur ve Orhon yazılı imlalarda yer yer görülmektedir.

Ma'in'ü-l Mürîd'ten:

t: – *Köngül Ḥak̇ k̇a büt(t)üng su'ālim sanğa* (4. s.);

– *Yok̇ irdük̇ yarat(t)ı yene yok̇ k̇ıl̥ur.* (8. s.);

– *Muᶜayyen bahā sat(t)ım al̥dım yeter* (31. s.).

Paul PELLIOT'nun Uygurca (*k̇alyanamk̇ara ve Papamk̇ara hikâyesi*-HÜSEYIN NAMIK ORKUN)'dan:

t: Nu. III. satır 19; XII. 6. s.; XLI. . 8. s. *ay(ı)t(t)ı* [= LXVI. 4. s. *ayıtdı*]; XXX. 5. s. *yarat(t)ı*: LI. 11. s. *Xal̥ıt(t)ı*; LI. s. II; LXVII. 6. s. *il(i)t(t)i*;

l: VI. 6. s. *il(l)ig*; XXIII. 3. s. *k̇ul(l)ug*;

g: IX. 10. s.; XXVII. 3. s. *y(a)rl(ı)(g) k̇adı* [=XV. 11. s. *y(a)rlıg-gadı*; XIX, 3. s. *yarlıgk̇amadı*]; XIV. l. s. *yulu(g)k̇a.*

THOMSEN'in *Çözülmüş Orhon Yazıtları* adlı eserinden:

Bununla beraber, ihtimal ki ifade edici konuşmanın bir biçimi olarak tek tük denilebilecek bir biçimde bazı ünsüzlerin ikizleşmesi yolunda bir eğilim de dikkate değer:

evet yerine *evvet*;

küçük yerine *küççük*, Karaman lehçesinde,

anne kelimesi de bu sıraya girebilir (*ana*'dan *anna* > *anne*?).[AUE]

Doğu lehçeleri de bazı sayı adları ortasındaki ünsüzü (takvimin anlaşıldığı için açık bir ifadeyle bir öge diye?) ikizletirler:

ikki veya *ekki* (iki); *yetti* (yedi); *doḳḳuz* (dokuz).

Belki bu ikizleme, Türkiye Türkçesindeki *elli* biçimine bir açıklama olabilir.

109. Yukarıdaki kurallar, kelimeye bir ek katılmasıyla sakatlanmış bulunabilir:

Örn.: *ça(rpm)aḳ* (üç ünsüz kümesi);

e(ll)emek (ikizlenik ünsüzler).

110. Diğer taraftan, bu kurallar ne yansıma adlara ne de yabancı dillerden alınmış kelimelere aittir.

Örn.: *ḳraḷ* (*Isḷavca*dan);

prasa[125] (*Yunanca*dan).

Bu kelimeler[126] iki ünsüzle başlıyor.

II E 5'te, teşditli *l*:

Yoğçı siġ(ı)tçı öñğre kün toġs(u)ḳda bükli çöl(l)iğ il. "Matemci, nevhacı(lardan) önce gün doğusunda (ki) ormanlı çöllü halk.".

I E 6'da:

Türk bod(u)n il(l)(e)dük. "Türk camiası(nı) ülkeledik.".

I E 10 da teşditli *k*:

is(i)g küç(i)g birtür(k)(i)rü s(a)ḳ(ı)nm(a)tı. "Işi(ni) gücü (nü) bıraktıktan sonra sakınmadı.".

I S 12 de teşditli *t*:

T(a)bg(a)ç ḳ(a)ġ(a)n(ı)nğ içr(e)ki b(e)d(i)zçig ıt(t)ı. "Çin hakanı(nı)n içerdeki (saraydaki, has) nakkaşı(nı) gönderdi.". vs.[AUE]

125 Bu kelime böyle değil, *ḳıraḷ* söylenişlidir.[AUE]

II. Yabancı kelimelerin söylenişinde yardımcı[127] ve takma ünlüler

111. Türkçeye, yabancı dillerden, bu gösterilen esaslara uymaz ünsüz kümelerine sahip kelimeler alındığı zaman, daha yukarıda (§ 106) bildirilen örneklere uydurulmak üzere küme arasına her zaman dar ünlüler sınıfından (§ 37) biri sıkıştırılır.

Bunlar iki hâlde kullanılır:

1. Yabancı kelime, iki ünsüz ile başladığı zaman. Bunda izlenecek yollar değişiktir:

a) Baştaki ünsüz kümesinin öncesine, takma (prothétiqe) bir ünlü katılarak başlangıç ünsüz kümesinden bir başka iç küme yapılır:

Örn.: *İ)sviçre*, İtalyanca *(Sv)izerra*'dan;

i)stavroz, Yunanca (σι)αυρός (haç)dan;

i)stim, İngilizce *(st)eam* (buhar)'dan;

i)stofa, İtalyanca *(st)ufato* (etüvden geçirilmiş 'kumaş') dan.

112. b) Baştaki ünsüz kümesi, iki ünsüz arasına bir ünlü getirilerek bölünür.

Örn.: *Freng* yerine *Fireng* 'Avrupalı' anlamına;

frer yerine *firer* (*frère*, Fransızca 'kardeş' anlamında olup Hristiyan okullarında öğretmenlik eden 'rāhip' anlamında).[128] *st* ile başlayan hemen bütün yabancı kelimelerde de böyledir.[129]

113. c) İkinci biçimin bir başka çeşidi vardır. Yardımcı ünlüsü bizzat kelimesinden alarak onu alışılagelmiş bir <u>*göçüşme*</u>[130] yapmak suretiyle baştaki ünsüz kümesi

---

126 Bizce bu kelimelerden yalnız ikincisi.AUE

127 KÜTAHYALI ABDURRAHMAN FEVZİ EFENDİ, eserinde bu yardımcı ünlüler için *müctelib* (ödünçleme) harfler ifadesini kullanır.AUE

128 Halk dilinde böyleleri arasına her zaman yardımcı bir ünlü girer: *p(o)rogram*, *g(ı)ramer*, *p(i)lātin*, *k(ı)ravat*, *p(i)lān* vs.AUE

129 *sp*, *sf*, *sl* gibi diğer kümelerde de böyledir. Şu hâlde bütün örneklerdeki gibi kural üzere örneğin *ıspor* diyecek yerde *sipor*? demek Türk okunuşu dışına çıkmak olur; aksi hâlde örneğin İtalyanca 'yayvan sepet, işporta' anlamındaki *sporta* ve Fransızcada durak anlamındaki *station* vesaireyi *şiporta*, *sitasyon* gibi hep kural tersine söylemek için de izin vermek veya birtakım istisnalar türetmeğe gidilmiş olur.AUE

130 Göçüşme, Türkiye Türkçesinde özellikle Türkçe kelimelerde genellikle biraz seyrek olur. Birkaç örnek:
çömlek-çölmek; *gömlek-gölmek*; *çemrenmek* (Bibliothéque Nationale, yazmalar, 394, 60. yaprak).
Göçüşmede iki sesten birisi her zaman akıcı olur. Başka örnekler: *torba* yerine *tobra*; *çorba* yerine *çobra*; *domrucuk* yerine *domurcuḳ*; *ḳırba* yerine *ḳıbra* (*Gülliver*, Türkçe, 85. s.); *oğrıḷayın* yerine *oğurḷayın*; *burguḷ* yerine *buḷgur*; *derviş* yerine *devriş*; *derven(d)* yerine

arasına sığıştırmak ve böylece kümeyi bölmekten ibarettir.

Örn.: *Brusa*? veya *Bursa*, eski *Pruse* şehri;

pırḷanta İtalyanca *brillànte*'den 'parlak';

pırnaḷ veya *pırnar*'dan 'çalı meşe'.

114. 2. Birincisi bir akıcı veya bir ısılıklı olmayan iki ünsüzle bitirilmiş tek heceli bir yabancı kelimede, bu iki ünsüz arasına dar bir ünlü sıkıştırılır. Bu sıkıştırma (çoğunlukla bu biçimde olan) Arapça kelimelerde çok olmuştur.

Örn.: **em(i)r*, *emr* yerine;

**aḳ(ı)ḷ*;

**öm(ü)r*;

**kah(ı)r*;

**vaḳ(i)t*;

**sat(ı)r*.

Farsça kelimelerde de böyledir:

***şeh(i)r*;

***müh(ü)r*.

Krş. başka örnekleri: **cisir* 'köprü' (Tam. Ar., 29. s.); **sepit gün* سبط = 'cumartesi' (VIGUER, 433. s.); ᶜ*ilim*; ***zehir*; Bulgarcaya geçen şu kelimeleri krş.: *азилъ:* عقل* *рехинъ:* رهن*

Yardımcı ünlünün ne özellikte olacağı, ikinci sınıftan eklerin ünlüsünü düzenleyici olan kurallarla atanır (bk. § 159). Bununla beraber bu, dudaklı *v* ünsüzünden sonra geldiği zaman *ü* veya *u*'ya benzeşme yoluyla dudaklaşabilir.

**kàv(ü?)m* (krş. 1426 yılı yazmaları)[131];

---

devrend. Bu göçüşme Anadolu öbür lehçelerinde ve Azericede daha sıktır: *doğrusu* yerine *dorgusu*; *ḳuyruḳ* yerine *ḳuryuḳ*; *öğrenmek* yerine *örġenmek* (NEVAÎ, krş. اورکانمك) GÜRPINAR, *Metres*, 22, 14 ve 23 s.); *ayrı* yerine *aryı* (bk. 914. s., not 2, bu dil bilgisi kitabında). krş. AHUNDOF (bu örneklerden birkaçı daha önce BOUVAT tarafından işaret edilmiştir.); *arvad* (krş. 795. s., bu dil bilgisinin notu); *ileri* yerine *irelü*; *yapraḳ* yerine *yarpaḳ*; *topraḳ* yerine *torpaḫ*; *köprü* yerine *körpü*; *partaḷ* yerine *paḷtar* (J. As. 1912, xx, 516).
Öbür biçimde (kaypaksız) göçüşmeler nadirdir: *mizāc* yerine halk dilinde *micāz* (GIADYRGY, *sub atbitudine*, krş. Γεο.); *sarımsaḳ X sarmusaḳ*: krş. Azerice *tutsaḳ* yerine *dustaḳ*; *tütsü* yerine *tüstü*. Altaycada göçüşmeler hakkında bk. *GA*, 17.[JD]

131 Bununla beraber bu kelime lehçemizde *ḳav(i)m*'dir.[AUE]
Gerek Türkçe kelimelerdeki iki ünlüsüz ünsüz kümeleri hakkında ve gerek bunlardaki ilk harflerin ya ر ، ز ، ل ، ن " م " gibi akıcılardan veya س ، ش gibi ıslıklı harflerden oluşan olması gerektiği hakkında bu eserde şimdiye kadar ve daha sonraları bir bilgi verilmemiş

ḥav(u)z.

Türkiye Türkçesinin en eski metinlerinde düz ünlülerden sonra bile yuvarlak sınıftan yardımcı ünlüler bulunuyor:

şeh(ü)r;

mey(ü)l (VAMBERY, *Eski Osmanlı Dili Çalışmaları*, 38. s.).

1. hatırlatma – Ünlüsüz ünsüzler kümesindeki ikinci harf, Türkçedekilerde olduğu gibi birincisi olan ıslıklı harflerle beraber bulunanlardan değilse bile ikincisi arasına yine bir ünlü katılabilir.

is(i)m;

res(i)m;

---

olduğu için onları burada gösteriyoruz:

r |
s: a(rs)lan, sa(rs)tı, te(rs), tı(rs), ḳa(rs), ö(rs);
ş: a(rş);
ç: sü(rç)müş, bo(rç), ḫu(rç);
t: ḳa(rt), ḳu(rt), a(rt)maz, süpü(rt)müş;
p: ça(rp)tı; çı(rp)mış;
k: ḳo(r)sa, ḫa(rḳ), ḳı(rḳ), sa(rḳ)sın;
k: tü(rk), kü(rk), ü(rk)mez.

l |
ç: ö(lç)tü;
t: a(lt), ḳısa(lt)mış, küçü(lt)mez;
p: a(lp), ḳa(lp);
k: ḳa(lk)sın;
k: ı(lk), si(lk)memiş.

n |
ç: sevi(nç), ge(nç), d(inç), usa(nç), tu(nç), iğre(nç);
t: a(nt), çe(nt) miş, yo(nt)maz;
p: cu (np=mp)
ḳ: zo(noḳ)ladı;
k: kü(nk).

s |
t: ü(st), pi(st):

ş |
t: hi (şt), ho(şt);
k: kö(şk) vs.

İşte çoğunlukla Türkçe kümelerin bu durumda olmayan veya çıkış yerince yakınları bulunmayan ve özellikle ilk ünsüz itibarıyla bu saydıklarımızın dışında kalan yabancı kelimelerdeki kümelere, yazarın sözünü ettiği cinsten yardımcı ünlüler karıştırılır.[AUE]

*kıs(ı)m;

*Mıs(ı)r.

2. hatırlatma – Bütün bu kelimelerde bölünen iki hece, vurgu dediğimiz *savtî şeddinin* kuvveti bakımından hemen hemen hemen aynıdır. Bununla beraber *vaḳit, satır* kelimelerinde vurgu, açıktan açığa ikinci hece üzerindedir.

3. hatırlatma – Bazen yardımcı ünlü, birinci ünsüzün bir çeşit *yarı ünlü* hâlinde, tasarlamak gibi var yok bir hâldedir.

Örn.: **ḥaz'm.*

115. Kelime, ünlüyle başlayan bir ek alırsa söylediğimiz yardımcı ünlüler, oynak (instable) ünlülerdeki uygulamaya bağlı olurlar (bk. § 207).

Arapça kelimelerdeki böyle yardımcı ünlüleri parantez içine alacağız. Bu gibi ünlülere gizli ünlü denilebilir.

Şuna da dikkat etmeli ki söylenişte kelimeye yardımcı bir ünlü katılmasının imlaya tesiri çok azdır.

Örn.: *ceviz*, **cevz* yerine (Aslında Arapçasına göre yardımcı olan bu ünlü yerlileşmiştir. Örnek olarak ilgi hâlinde *ceviziñ* olur.).

III. Koşa (ses düşmesi)[132]

116. Türkiye Türkçesi, esas itibarıyla kelimelerin içinde koşayı (iki ünlünün art arda gelmesi) kabul etmez.[133]

Bu sebeple bir kelimenin bitiş ünlüsü ile buna katılan bir ekteki başlama ünlüsünün çatışmasından kaçınmak için yardımcı ünsüzler kullanılır (bk. § 183).

Bununla beraber, bazı özel durumlarda, iki ünlü arasındaki gırtlak seslerinin düşmesiyle kelimeler içinde ses düşmeleri ortaya çıkabilir:

Örn.: *s(ou)ḳ* (*soğuḳ* yerine) (krş. § 105);

t(au)ḳ.

Bu durumda *i, u* ünlülerinde (*tavuḳ*) olduğu gibi bir çeşit *w* ve *y* yarı ünlüsü oluşturularak bunlar bir ünlüden diğerine geçişi kolaylaştırır.

Bu, özellikle *i* ünlüsünde duyulur:

---

[132] Koşa ifadesini, Türkçenin 'koşmak, eş, çift etmek' kökünden ve çift anlamında 'koş, koşa'daki kullanışından alıyoruz: *Divanü Lugati't-Türk*, II, 299 *ḳoş ḳılıç ḳınḳa sıġmas* (= Çift kılıç kına sığmaz.). *Divanü Lugati't-Türk*'te (8. s. st. 6) *ḳoşa badem sıġmayan ṭar aġızlum.*[AUE]

[133] Bununla beraber şimdiki imlamızda özellikle yabancı kelimelerde buna izin veriyoruz: *mutal(ea), tab(ii), ş(eā)met, Rom(eo), t(eo)loj, m(uā)vin; r(iā)yet, Pomp(ei), m(ui)n* vs.[AUE]

Örn.: *ḫastayıdım* yerine *ḫasta idim*;

mesāyil yerine *mesā'il* (krş. yine § 1024 ve 1035. uyarı).

Biz, bütün bu eserde rastlanacak olan böyle gizli yarı ünlüleri çeviri yazıda genellikle işaret etmeyi bırakarak bunlar için buradaki bu irdelememizi yeterli görüyoruz. Yalnız kendilerinden sonra veya önce bir ünlü gelen *i*'yi ve *u*'yu o ünlülerden ayırarak söylemeğe gerek olmadığını unutmamak gerekir.

IV. Ünlülerde uzunluk, kısalık

117. Türk dili, dilin öz malı olan kelimelerde uzun-kısa ünlülerin farkı nedir, tanımaz.[134] Arapça ve Farsçadan alınma kelimelerde (bunlarda, özellikle uzun *ā*'da) ise böyle olmayıp uzunluk hissettirilir. Bunun için çeviri yazımızda uzun ünlüler, Türkçenin kısalarından olup bunlara eşit, ötre, üstün esre ile işaret edilen Arapça ve Farsça kısalarından ayırtedilerek, eserimizde çoğunlukla *a*, *u*, *i* kısa biçimleri üzerinde bir çizinti ile *ā*, *ū*, *ī* biçimlerinde gösterilecektir.

**mük'āleme.*

Kur'an'ın tecvit ile okunuşunda bu uzun ünlüler daha farklı hissettirilir. Bilakis Hristiyanlar böyle ünlüleri kısaları gibi söylerler.

118. Bir taraftan Türkçe, diğer taraftan Arapça ve Farsça arasındaki bu esaslı farka[135] rağmen, Türk vezni, uzunluk kısalık üzerine kurulu olan Arap-Fars veznini alışkanlık edinmiştir.

Bununla beraber bu taklit, bazı Türkçe ünlülerin kimini uzun kimini kısa sayacak kadar ileri vardırılmamış, kapalı heceler; yani kelime sonunda bir ünlüden sonra bir veya iki ünsüzlü olan heceler uzun hece sayılmakla yetinilmiştir.

Buna karşılık halk şiiri, hecelerin sayısı ve *vurgu*[136] üzerine kurulmuş (heceleri

---

[134] Bununla beraber dilimizde ünlüsüz *ğ*'nin kendisinden önceki sekiz kısa ünlüyle ilk hecelerde *bağ, sığ, doğ* vs. ve son hecelerde *uşağ'ı', çağ'ı'r; uşağ'a' söyle* vs. biçimlerinde oluşturduğu uzun ünlüler olduğu gibi 'abartı' anlamıyla ünsüzleri tekrar etmekten başka ünlülerini de *canım küzum, bāş üstüne* gibi tekrar ederiz. Bu ünlü tekrarı, yine uzun ünlüler oluşturur (bk. § 108 ait verdiğimiz notlara).[AUE]

[135] Yukarıdaki düşüncemize göre bizce esaslı fark, Türkçede uzun ünlülerin Arap, Fars dillerindekinden daha zengin ve daha çeşitli olmasındadır.[AUE]

[136] Türk vezninde İngiliz ve Alman vezinlerinde olduğu gibi hecenin vurgulu vurgusuz olduğuna bakılmaz. Sonra yazarın *parmak* yöntemi dediği, parmak hesabı *benānī* vezindir. Bizim millî vezin dediğimizdir. Aslında her çeşit vezin heceler üzerine kurulu olduğu için veznimize tahsis ile *hece vezni* demek doğru olmaz. Bu Fransızca, İspanyolca vs. de olduğu gibi bir sayı veznidir.[AUE]

parmakla saymak esasına göre *parmak yöntemi* dedikleri) bir sayı vezni kullanır. Dilin dehasına tek uygun gelen ölçü de budur.

V. Daraltı

119. Türkiye Türkçesinde, günümüzde diğer Türk lehçelerinin çoğunda olduğundan çok daha seyrek olarak daraltıya rastlanır. Bununla beraber ayrı ayrı ünlülerin veya ünsüzlerin veya bir arada birçok sesin düşümüne ve birleşmesine dair birtakım örnekler bulunmaktadır.

A) Ünlü düşümü

120. Daha ileride (§ 181 ve aşağısı) gösterilen şartlar içinde, eklerdeki kararsız ünlülerin düzgün bir biçimde düşmesinden başka kelime içlerinde ünlülerin düşümü genellikle *son hecedekilerde* ve yalnız *vurgusuz* ve *dar* olanlarında görülür.

Örn.: *hepsi*, *hepisi* yerine;
uyḳu, *uyuḳu* yerine;
dernek, *derinek* yerine.

Başka örnekler: *ḳoḳmaḳ* ve *ḳorḳmaḳ* fiil adları Eski Türkiye Türkçesinde *ḳoḳumaḳ* ve *ḳoruḳmaḳ* biçimlerinde söylenirdi; krş. *ḳazımaḳ* ve *ḳazmaḳ*.

121. Söz konusu olan özel durumlardır. Bununla beraber ikinci hece bir ünlüden sonra gelen akıcı bir ünsüzle bittiği zaman (böyle bir düşüm kökeni ne olursa olsun), bu eğilim daha sık olarak görünür. Bu düşme ise baş harfi ünlü olan bir ekin bir akıcı ile biten iki heceli bir kelimeye katılmasından ileri gelebilir.

Örn.:	*yañıḷ*-'tan	*yañıḷış*	yerine	*yanḷış*;
	ayır-'tan	*ayırı*	yerine	*ayrı*;
	ḳıvır-'tan	*ḳıvıraḳ*	yerine	*ḳıvraḳ*
	ḳıvraḳ (krş. *ḳıvırmaḳ*, *ḳıvrım*, *ḳıvrıntı*)[137];			
	devir-'ten	*devirik*	yerine	*devrik*;
	çevir-'ten	*çevirinti*	yerine	*çevrinti*;
	süpür-'ten	*süpürüntü*	yerine	*süprüntü*.

Sıçramaḳ fiili eskiden *sıçıramaḳ* biçiminde söylenirdi (TAMBURI ARUTIN, *Nadir Şah Tarihi*, 16. s. ve eserde serpişik olarak).

[137] Yazar, bundan sonra *çıngır* (madenî gürültüleri taklit eden yansıma ad) diye gösterdiği kelimeden gelmiş saydığı *çıngrak* örneğini de veriyor ise de bu *çıngıraḳ* söylenişli olduğundan, arkadaş olarak öteki örneklerin yanına yakışmıyor.[AUE]

Seslerin[138] böyle art arda gelişi dar bir ünlüyle biten iki heceli bir kelimeye akıcı bir ünsüzle bir ekin kısaltılmasından ileri gelmiş olabilir.

Diri'den, *dirilik* yerine *dirlik*;

ḳarañu (eskidir)'dan *ḳarañuḷuḳ* yerine *ḳarañlıḳ* (düşüm, üçüncü hecede).

Krş. *ḳoḳuḷamaḳ* < *ḳoḳḷamaḳ* ve *sepilemek* > *seplemek.*[139]

Yukarıda geçen bütün örneklerde söz konusu bir yapım eki oluyor; fakat aynı durum bir yapım ekiyle de olmuş olabilir; bu durum bazı hâl eklerinde görülür. Bu sebepten bunlara kararsız ünlülü (bk. § 207) adını vereceğiz.

Hatırlatma – Türkiye Türkçesinde birinci hecenin ünlüsü yazıda esas itibarıyla sabit bir ögedir. Bunun tersine, öbür Türk lehçelerinin çoğunda kelimenin ilk hece ünlüsünün düşmesi çok olmuştur:

kişi yerine *kşi*.

122. Geniş ünlüler olan *a*, *e*'nin düşümü seyrektir:

orada yerine *orda*;

nerede yerine *nerde*. krş. *deÿnek*, Eski Osmanlıcadaki *degenek* yerine VAMBÉRY, Eski Osmanlıca, 40. s., I., 3; BIANCHI, krş. Sırpça: *degenek*.

Hatırlatma – Üçüncü hecede ünlünün düşümü istisna bir olaydır.

Örn.: *yuḳarıda*	yerine	*yuḳarda*;
içeride	yerine	*içerde*;
dışarıda	yerine	*dışarda*;
yumurtaḷamaḳ	yerine	*yumurtḷamaḳ* krş. yukarıdaki *ḳaranḷıḳ*.

B) Ünsüz düşümü

123. Bu yolda işaret edilebilecek olayların çoğu Türkiye Türkçesi dil bilgisi kitabına ait olmayıp daha çok çeşitli Türk lehçelerinin karşılaştırılmasında görülür.

Örn.: Türkiye Türkçesinde *çekirge* yerine Doğu Türkçesinde *çekür(t)kä*;

oturmaḳ o(ḷ)turmaḳ yerine;

otuz, *o(ḷ)tuz*[140] yerine;

ģetirmek, *ģeltirmek* yerine.

124. Bununla beraber *soñra* > *sora*[141] gibi birkaç özel örnekten başka, Türkiye

[138] *rl*, *ñl*, *gr*, *vr*, *pr* gibi olanlarının.[AUE]

[139] ve *besilemek* > *beslemek*; *sızıḷamaḳ* > *sızḷamaḳ* gibi.[AUE]

[140] Belki *o(t)tuz*.[AUE]

[141] Hatta *sōra* > *sōna* (bazen).[AUE]

Türkçesinin özellikle çok heceli kelime sonlarındaki eklerde, gırtlak seslerini düşürmeğe doğru gösterdiği genel eğilim de dikkate değer.

yaya,	*yayaḳ*	yerine;	
çeri	(*yeniçeri*), *çerik*	yerine;	
ḳısa,	*ḳısḳa*	yerine;	
yapraḳ,	*yapurġaḳ*	yerine;	
ḳayırmaḳ,	*ḳayġurmaḳ*	yerine;	
dışarı,	*dışḳarı*	yerine	(krş. § 382);
içeri,	*içkeri*	yerine;	
ḳışla,	*ḳışlaḳ*	yerine;	
yayla(ḳ),	*yaylaḳ*	yerine (Doğu Türkçesinde yay 'yaz');	
tuzla(ḳ),	*tuzlaḳ*	yerine;	
ḳazan,	*ḳazġan*	yerine.	

Birçok Türkçe ek, Türkiye Türkçesinde böylece gırtlak seslerini kaybetmiştir (bk. § 733 2. hatırlatma; 868, 918, 1343, 1384, 1412.).

Hatırlatma – Sonra bugünkü dilde buna benzer bir olay söylenebilir. Bu da sonu bir gırtlaklı ünlü ile biten adlara küçültme eki *+cIk* (bk. § 510) ve *+rAk* (bk. 518) katılacağı veya son harfi gırtlaklı ünlü olan bu adlardan *-[e]l* (§ 842, hatırlatma) biçimindeki fiil ekiyle fiil kökü oluşturulacağı zaman, böyle adların sonundaki gırtlak seslerinin, küçültme ekleri ve *-[e]l* kökü önünde düşmeleridir.

C) Birçok hecenin birden düşümü

125. Birçok sesin aynı anda düşümü seyrektir.

Örn.: *acıḳ* (halk dilinde), *az*'ın küçültmesi olarak *azıcıḳ* veya *azacıḳ* yerine; *ḳardaş*, *ḳarındaş*[142] yerine.

---

[142] Bu kelime *Divanü Lugati't-Türk*, I, 80 *ḳadaş* biçiminde görülür ki RADLOFF II; 315 *ḳaġadaş* biçimini de verir. Kelimenin zarf, 'boşluk' anlamına *ḳa(ġ)* (bk. *ḳa ḳaça Divanü Lugati't-Türk*, III., 158= kap kaçak) ile söyleşi anlamındaki *daş*'tan yapılmış olduğuna karar verilebilir. Bu *ḳa* kelimesinin zarflık anlamında bir edat göreviyle Eski Türk lehçelerinde ve hâlâ doğu lehçelerinde yönelme hâli (+A hâli) ekini oluşturduğu anlaşılıyor. Orhon kitabelerinde daha önce bulunma hâli (*+DA* hâli) biçiminde de kullanıldığı görülmektedir. Şu durumda lehçemizdeki *ḳ*'sı düşmüş *e, a* bu yönelme hâli edatının bir çeşididir:
ḳaġuk, ḳav, ḳab ve bunun gibi kelimelerde boşluk anlamı olduğu gibi *káġrın* kelimesi 'boşluğa ait, batın' anlamıyla ve *ġ* > *r* değişimiyle (veya kelime aslında *ḳaġın* da olabilir.) *ḳarın* kelimesini vermiş görünüyor.

Ç) Birleşme

126. Yan yana iki farklı kelimenin bazı sesleri birbiri içinde kaynaşarak o iki kelimenin bir kelime hâlinde karışıp birleşmesi demek olan karıntı (birleşmesi) de Türkiye Türkçesinde seyrektir.

Örn.: *ḳoyvermek, ḳoyu vermek* yerine.

Bu durum, yukarıda (§ 120'den 122) incelenenlere benzetilebilir.

peki, pek eyi yerine;

bıḷdır, bir yıḷdır[143] yerine krş. bir lehçe deyişi olan *bıyaḳ*'tan *bir ayaḳ*'tan[144] yerine; krş. (§ 396, uyarı);

ḳahvaḷtı, ḳahveaḷtı[145] yerine;

ayoḷ, ay oğul yerine;

birez, bir az yerine (BIANCHI; krş. TAMBURI ARUTIN, *Nadir Şah Tarihi*, 15. s.: bir ez zaman?). Yine bk. § 161, hatırlatma, 319 hatırlatma, 310 ve 383.

---

143 *Divanü Lugati't-Türk*, I., 380 *tağ baḷdırı* 'dağın ileriye doğru çıkıntısı'; *baḷdır oğul, baḷdır ḳız* 'kadının önceki kocasından oğlu, kızı (Bu kelimeyi, dilimizde 'baldız' biçiminde *r* > *z* değişimiyle ve biraz değişik anlamıyla görüyoruz.)'; *baḷdır tarıġ* 'bahar başlangıcında ekilen ekin', *baldır ḳuzı* 'ilk doğumda dünyaya gelen kuzu' ve yine her işin yapıldığı zamanın ilkine *baldır* denilir.

Bu tanımlara göre bunların bir çeşidi olduğu anlaşılan *bıḷdır* kelimesinin 'bir yıldır' sözüyle ilgisi yok görünüyor.[AUE]

144 Yazarın *bıyaḳtan* biçiminde verdiği ve aslının 'bir ayaktan' olduğuna karar verdiği kelime, bizce *boyak* olup aslı da 'bir ayaktan' değildir: 'eski, ezelî, geçmiş' anlamına sahip bir kök olan *bay* kökünden yapılmış olup 'geçmiş zamanda, deminden' gibi bir anlamdadır. *Divanü Lugati't-Türk*, III., 128. *bayat* = (ezelî) Allah; Çağatay sözlügü, 88. s. *bayat* 'eski, ezelî' + 'bir Türk aşireti' + 'musikide bir nağme' + 'geceden kalmış yemek'; lehçemizde eskimiş: bayat ekmek, bayat peksimet ve yine *Çağatay Sözlüğü*, 88. s. *boya* 'ezelî, eski, yıpranmış, çoktan kalma, geceden kalma'; 73. s.: *bayrı* 'kôhne, atik + ezelî emektar': 93. s. *beyri, beyrü* 'ezelî, 'atik, eski, kôhne, fersüde, hizmeti eski (emekdar)'.[AUE]

145 Krş. *Pangaltı* 'banḳa aḷtı?' yerine.[AUE]

DÖRDÜNCÜ KISIM

Kelime

I. Konu: Türkçe kelimelerin biçim bilgisi özellikleri[146]

127. *Türkçe kelimenin biçim bilgisi ögeleri* – Türkçe kelimenin içinde şu biçim bilgisi ögeleri (krş. § 4) bulunur:

Kök + yapım eki + çekim eki[147]

veya daha iyisi

Kök + bir veya birçok yapım eki+ bir veya birçok çekim eki.

Türkçe bir kelimede içinde bulunmamasına imkân olmayan biricik öge, köktür. Aşağıda gelecek üç taslak, kelimenin ekli veya eksiz olmasına göre aldığı çeşitli görünümleri gösterir.

128. Kelimenin birinci taslağı: *Kök.*

Yalnız kök ile yapılanlar; *ilkleme kelime*lerdir. Her Türkçe kök, hiçbir ekin yardımı olmadan (krş. § 5; yine bk. § 133 uyarı) kendi kendisine bir kelime olabilir.

Örn.: *iş*;

ver-.

Kökler ya *fiil* (işlev) göreviyle görünürler ki bunlar (*ver-* gibi) fiilin eylemle ilgili

---

[146] İfade edeceği ilgiye göre kelimenin uğradığı *biçim* (=sın) değişmesi kelimenin, ad çekimi ve fiil çekimi de dahil, hakim anlamıyla kiplenmesi, yeni kalıplara, biçimlere dökülmesi demektir. Bu bakımdan dil bilgisi kitabın bu sözü genellikle *kiplenme* (= kuyumlanma) konusudur. Buna bakarak biçim bilimine, Arapçanın *siyga* kelimesinin anlamına uyarak 'sigalama' anlamıyla *kuyumlama* veya *kuymaca* (ekleme) veya kiplemeye meyil etme anlamıyla *ḳuyuncama (sürünceme)* gibi ifadeler kullanmak ve biçimci, biçim verici öge olan eke de *ḳuymaç* (kalıba, şekle dökmek aracı) demek mümkündür. Yine Yunancanın *morphé* (= biçim) kelimesinin anlamına uyarak *sınlanma* (morphologieye) da denilebilir. Dergi: sın = biçim; Ykl. lehçemizde sınamak 'zihindeki düşünceye biçim vermek, denemek, tecrübe ve uygulamamak'. Bu bakımdan ses birimi (phonème) için hece (seslem) ifadesini kullandığınız gibi biçim bilgisi (morphème) için de yapım eki (sınlam?) ifadesini kullanmak da mümkündür.[AUE]

[147] Bu kelime, Latince *desinere* = *finir* = sonuçlamak fiil adındandır. Bitiş ifadesinin (finale) karşılığı olarak, sonluk ifadesini de (terminaison, sonek) bıraktık.[AUE]

kökleridir veya ad göreviyle görünürler ki bunlar *iş* gibi *adlık* (yalın hal= adcıl, adlık) denilen köklerdir.

Bir kök, seyrek istisnalarından başka (krş. § 849) hem ad hem fiil olamaz.

129. Kelimenin ikinci taslağı: *Kök + bir veya birçok yapım eki.*

Bir veya birçok yapım ekini içine alan kelime, türemiş bir kelimedir.

Örn.: *iş+çi*

ver-dir

Yapım ekli kelimelerden § 508 ve alt tarafında § 837 ve alt tarafında söz edilecektir.

130. *Kök, ilkleme* kelime, *türemsiz kelime* ifadelerinin ancak itibari ve geçici bir değeri vardır. Türkçenin biçim bilgisi dizgesindeki şeffaflığa rağmen, bu dilin ait olduğu dil öbeğinin karşılaştırmalı dil bilgisi kitabı o kadar ilerlemiş değildir ki herhangi bir kelime ögesinin köke mi yoksa şimdiki zamanda söyleyen tarafından öyle olduğu hiç de fark edilmeyen eski bir eke mi ait olduğu her zaman kesinlikle bilinebilsin.

Bu biçimle Eski Türkçe metinlerde *ba-* (*bağḷa-*) fiiline rastlanmamış olsaydı, ilkleme bir kelime gibi görünen *bağ* kelimesinin hakikatte *ba-* ile bir yapım eki olan -*ğ*'den oluşan olduğu bilinmeyecekti.[148]

Buna karşılık, *balıḳ* ve *ḳulaḳ* gibi kelimeler *ḳul*, *bal* parçaları malum bir Türkçe köke bağlanamamakla beraber (başka kelimelerin de şahitlik ettiği *-aḳ*, *-ıḳ* ekleriyle yapılmış) türemiş kelimeler görünümünü veriyor.[149]

---

148 Bizce bu örnek yerinde görünmüyor, *bağ* kelimesinin *ba+ğ* biçiminde türemiş bir kelime olması şüphelidir. Bu kelime, arkadaşları olan *pek* 'kuvvetli, Ykl. pekiştirmek'; *bek* (*bey*) 'kudretli, eli üstün'; *baḳa Divanü Lugati't-Türk,* I.,70. 'bağa, sert, kuvvetli kabuk'; *boğa* 'kuvvetli hayvan *bug'* (= *Çag.* ağaç kabuğu); *bukoğu* 'kuvvetli bağ'; *baḫatur* 'bahadır, kuvvetli'; *Divanü Lugati't-Türk,* III. 133. *baḳanuk* 'at tırnağındağı sert et, bakanak'; *baḳır* 'sert, kuvvetli maden'; *boğmak* 'kuvvetle bastırmak'; *boğça* 'kuvvetle sıkılıp bağlanan paket' gibi kelimelerde *b* (*p*) *ḳ*, *b* (*p*) *k*, *bġ*, *bğ* (*y*) gibi değişik ünlülerle görülenlerin bir çeşidi olarak görünüyor. *Bu*'da da *ğ*'si düşmüş hâliyledir. Nitekim *Divanü Lugati't-Türk,* III., 155 *bu* (= buğu), da böyledir.[AUE]

149 Birinci kelimenin aslı *bağlıḳ*<*balıḳ*, *balḳ* '*balh*, *belh* şehri'= sağlamlaştırılmış *şehir* olabilir. Deniz hayvanı anlamındaki *balık ise boḷ* X *uk* 'bollaşmış, mebzul' aslından olabileceği gibi 'parça' anlamındaki *pul* aslından 'pullu, pullanmış' anlamıyla *poḷuk*'tan değişmiş de olabilir: Ykl. *par/ça*; *poḷçok* (RADLOFF. IV) *pör/tül* (= parça dergi: Kandıra); lehçemizde *partal* 'parça parça'; *pırtık* 'paralanmış'; *bölmek* 'parçalamak', ayırmak vs. Bunlar *b* > *p*, *r* > *l* ünsüz değişimleriyle ve ayrıca ünlü değişimleriyle görülmektedir. İkinci kelime *ḳulaḳ* (RADLOFF 11.968: *ḳuğlaḳ*) 'içi boşanık yer' veya *Divanü Lugati't-Türk, Küg.* II., 96 lâhin, ahenk (Ykl.

Bu sebeple yapım ekli olsun olmasın, bütün Türkçe kelimeler aynı yolla ad ve fiil çekimi için *türemli, türemsiz* veya *ilkleme* ifadelerinin kullanılmasında uygulamadaki bir fayda olmadığına göre biz bunları kullanmaktan çekinerek (yalnız bir yapım ekinin varlığını kaydetmek gerektiği zaman) *türemiş kelimeler*den söz etmeği yeterli görüyoruz.

Daha önce de bahsettiğimiz tereddütlere nadiren yer veren fiil kökleri, (türemiş) fiiller için gerekli durumlarda *kök* adlandırmasını kullanılabilinir; ama bu noktada bile 569. paragrafta öne sürüldüğünü göreceğimiz nedenlerle daha anlaşılır bir ifade olan ilk fiillilik taban ifadesinin kullanılması tercih edilir.[150]

---

kükremek = şiddetli ses çıkarmak), *Divanü Lugati't-Türk*, II. 160. *kü* = ses (anlamından sıyt, şöhret) kelimelerinin art sınıftan (kalın) olası bir çeşidi (*ḳag* ile *laḳ*= ses yeri.) anlamında bir kelime olabilir. Şu hâlde her iki kelimede *+ık*, *+ik* eki değil, *+lAḳ*, *+lIK* eki düşünülebilir.[AUE]

150 Yazar, gerek ad gerek fiil niteliğinde olan köklere genellikle (ilk taban), ad olanlarına (ad kökü ilk taban), fiil olanlarına (fiillik ilk taban) diyor.

Örneğin: *göz* bir ad kökü ilk tabandır; *göz + lük* (göz) ad kökü ilk tabanından türemiş bir addır.

gör- bir fiillik ilk köküdür. *gördür-* ise *gör-* fiillinin ilk kökünden türemiş bir fiildir. *Gözlükçü* kelimesindeki son *+cü* ekine göre önce bir türemiş ad olan *gözlük*, şimdi bir türemiş ad tabanıdır; *gözlükçülük* kelimesindeki son *+lük* ekine göre önce iki budaklı bir türemiş ad olan *gözlükçü*, bu defa bir türemiş ad tabanıdır vs.

Göz ilk kökünden yapım ekleriyle yapılan *göz/lük*; *gözlük/çü*; *gözlükçü/lük* kelimeleri hep türemiş adlar olup çekimlidirler. Tek başına *göz* çekimsizdir. Bu durumunda aynı zamanda bir ilkleme addır.

Fiillere gelince fiillik ilk taban dediği kendisine çatı eklerinden biri veya birkaçı henüz katılmamış, katkısız (yalın) fiil köküdür; türemiş fiil dediği de kendisine çatı eklerinden biri veya birkaçı katılmış, katkılı (mezid) bir fiil köküdür. Bu çatı ekleri bir, iki, üç olmasına göre bunlar da tek, çok budaklı veya iki, üç, dört vs. budaklıdır.

Bu eserin çevirisinde tabiidir ki yazarın ifadelerini Türkçeye çevirdik; ancak bize kalırsa biz bu ifadeler için *kök, köken* kelimelerini seçeriz. Malumdur ki lehçemizde köken, kökü toprakta bulunan asıl kökten türeyerek yerde kol salan ikinci bir kök olup bunun üzerinde yaprak, çiçek, meyva biter: *karpuz, kavun, kabak* vs. kökeni.

Şu hâlde ad ve fiilin ilk tabanına kök (ad kökü, fiil kökü *göz, gör-*) ve bunlardan türemiş olan ad ve fiil tabanına köken demek daha uygundur: (ad kökeni: *gözlükçü*'de *+çü*'ye göre gözlük; *gözlükçülük*'de *+lük*'e göre gözlükçü) gibi. Bunlar da iki, üç, dört vs. budaklı olurlar. (Fiil kökeni *görüşül/dü*'de *+ül*'e göre *görüş* ve *görüştürülme/di*'de *+me*'ye göre *görüştürül*) gibi. Bunlar da iki, üç, dört vs. budaklı olurlar. Aynı zamanda dikkat etmeli ki *görüştürü/lde*'de +ül'e göre *görüştür* > *görüştür/dü*'de *+tür'e* göre *görüş* kelimeleri de hem bir emri hazır fiili hem de bu eklere göre birer *köken*dir. Bunlarda da ilk taban olan *gör-* çekimsiz, ötekiler çekimlidir.

Bunların arasında gerek kökleri ve gerek ekleri itibarıyla şimdiki zaman açık bir bilgi edi-

131. Kelimenin üçüncü taslağı:

Kök .... } + *bir veya birçok çekim eki.*

Kök + *bir veya birçok yapım eki.*

Bir veya birçok yapım ekini kucaklayan (ilkleme veya türemiş) *çekimli* bir kelimedir.

Uyarı – Çekimli kelimelere göre birinci ve ikinci taslaklarla gösterilen kelimeler çekimsiz veya *taban* kelimelerdir.

Bunun sonucu olarak bir *taban*, türemli veya türemsiz olabilir.

132. *Değişken* ve *değişmez kelimeler* – Türkçe bir kelime çekimli *olabildiği* zaman *değişir*, *olamadığı* zaman *değişmez*dir.

133. Şu hâlde *her değişir Türkçe* kelime *çekimsiz* kalabilir. Diğer bir ifadeyle bazı durumlarda kendisinde yapım eki olmaksızın görünebilir.

Bu değişim:

1. *Adlarda*, teklik *yalın hâl* oldukları zaman (yani, mutlak hâlinde iken) (krş. § 239 ve aşağısı) görünür. Çekimli olmayan adlara, *ad tabanı* adını verebiliriz.

2. *Fiillerde*, buyruğun teklik ikinci kişisi oldukları zaman görünür. Çekimli olmayan fiillere *fiil tabanı* adını verebiliriz.

Uyarı – Bu kural yalnız türemiş kelimelere değil, ilkleme kelimelere de uyarlandığından, bunun sonucu olarak saf ve sade bir *kök*, bir biçim bilgisi görevi görebilir. Hakikaten, kendisinde bir sonuç eki olmadan kullanılan bir *adlık*, teklik basit değerindedir: iş gibi ve bir *fiillik kök* ise *buyruğun* teklik ikinci kişisi değerindedir: *ver* gibi.

134. *Çekim ekinin tanımı* – Önceki paragraflarda verilen bilgiden istifade edilerek, çekim ekinin şöyle bir tanımı yapılabilir: *Ad tabanlardan teklik yalın olmak değerini ve fiillik tabanlardan teklik* (ikinci kişiye) *buyruk* olmak değerini kaldıran bir ögedir.[151]

Örn.: *iş*'ten, *iş* ilkleme adından +*DAn* hâli[152];

---

nilemeyen veya *uğra-, okşa-, alda-, aksa-* gibi aslı bilinip kullanılmayan eklerle, kullanıştan düşen eklerin oluşturduğu kaynaşık kökler de vardır. Bunları hakikatte *köken* olmakla beraber *kök* saymak gerekir.

Bundan başka adlara fiil yapım ekleri örneğin *-la, -sa, -r* vs. getirilerek *ağla, anla, taşla, susa, ḳarar* biçiminde henüz fiil kökü hâline getirilenler vardır. Ayrı sınıf olmakla beraber, bunlar henüz kök sayılırlar ve ayrıca köken de olurlar: *ağla/t-, anla/ş-, taşla/n-, susa/t-, ḳarar/t-...* vs.[AUE]

[151] Bu tanım, KÜTAHYALI ABDURRAHMAN FEVZI EFENDI'nin *Mikyâsu'l-lisân Kıstâsu'l Beyân* adlı Türkçe dil bilgisi kitabında biraz farklı olarak, mesalâ fiilden türeyen adlarda *alâḳayı değiştirici* ve yalın fiillere çatı ekleri katarak fiiller türetmekte 'eylemleri değiştirici' deyimleriyle ifade edilmiştir.[AUE]

[152] Adların çekimli hâllerini şöyle Türkçeleştirmek de mümkündür:

işçi'den, *işçi* türemiş adından, *+DAn* hâli;

verdim ver- ilkleme fiilinden *verdirdim verdir-* türemiş fiilinden.

1. hatırlatma – *Ortaklaşık veya zamirlik ekleme* – Bunlar, yapım ve çekim eki görevinde ortak olan eklerdir. Yapım ekleri olarak katıldıkları adda teklik yalın hâlinde olurlar.

Örnek olarak ad bu hâlini önce kaybetmiş olsa bile *-ki* biçiminde bir ek ona bu durumunu yeniden verebilir.

Fakat asıl yapım ekleri denilenlerden şu farkla ayrılırlar ki bunlar bazen çekim eklerinden sonra gelirler. Böylece yapım eki durumunu almış olurlar.

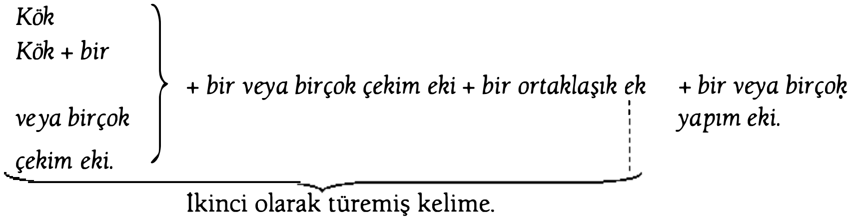
Örn.: *benim*;

benimki.

Görüldüğü gibi *-ki* eki bu örnekte çekim eki olan *+im* (+in hâli) ekinden sonra gelmiştir.

Ortaklaşık ekler bunlardır: iyelik eki (bk. § 220) ve *+ki* eki (bk. § 284). Her ikisi de zamir niteliğinde olduklarından, bunlara zamirlik ekler de denilebilir.

Bir ortaklaşık eki kucaklayan kelimelerin taslağı böyledir:

Bu taslak daha ziyade nazari bir şeydir. Burada gösterilen bir veya birçok öge, yapılışta bulunmayabilir (krş. 291).

2. hatırlatma – Kelimeleri çekimsiz halleriyle mümkün olduğu kadar gösteren sözlükler de Türkçe fiiller, buyruğun üçüncü kişisi biçiminde gösterilmeli idi. Avrupa'da yayımlanan ilmî sözlükler (bilhassa RADLOFF'un dört ciltlik büyük sözlüğü) genellikle bu yolda olup kelimeler, ait oldukları dillerin çeviri yazılarına göre sınıflanmıştır; fakat bunlar, Arap yazısındaki biçimlerine göre sınıflandıkları zaman,

---

salt: (*yalın*)
+I hâli: Yükleme hâli
+A hâli: Yönelme hâli
+DA hâli: Bulunma hâli
+DAn hâli: Ayrılma hâli
+In hâli: İlgi hâli.[AUE]

fiilleri fiil adı biçimlerinde göstermekten ibaret olan geleneksel yöntem (fiil adı eki dolayısıyla) onları kıyafetçe adlardan ayırt etmeğe (ve bu ekte mevcut bir gırtlaklı ünlü sayesinde) aynı zamanda mensup oldukları sınıfı göstermeğe yaramak yönünden faydalıdır.

135. Değişmeli Türkçe kelimeler şunlardır: Değişmeli *adlar* (ad ve zamir) ve *fiil*.

Değişmez kelimeler şunlardır: *sıfat*[153] (zarf[154]) ve *edatlar*.

Değişmeli, değişmesiz kelimeler taslağına gelince, 133. paragraftaki görüşlerden çıkan sonuca göre değişir bir kelime, 128, 129 ve 130. paragraflarda gösterilen üç taslağın herhangi bir hâlinde görülebilir ve değişmez[155] bir kelime ise yalnız ilk iki taslağa uyarlanabilir.

---

[153] Daha iyisi bu kelimeye Fransızcası *adjectif*, karşılığı olarak katmaç denmeli idi. Sıfat (daha doğrusu vasıf), bir varlığı (zat) niteliklerinden biriyle bildiren kelimedir. Bu varlık söylenik olsun (güzel çiçek) veya gizlenik kalsın (güzel), her zaman onlardaki bir 'güzellik' niteliğini bildirir ve varlık söylenik olduğu zaman o varlık adından önce ona katılır. Asıl sıfat böyleleridir; fakat aynı durumda varlıklara katılan *düşen çocuk* tamlamasında olduğu gibi *düşen* kelimesi, güzellik gibi bir (düşerlik?) niteliğini bildirmez, yalnızca o varlığa örnek olarak *çocuğa* sonradan ortaya çıkan bir eylemi bildirir. Buna da sıfat demek doğru değil; bu tamlamada sıfat, söz dizimi sıfatıdır. Nitekim bu adamdaki *bu* kelimesi de güzellik gibi bir (buluk?) nitelik bildirmez. Frenkler bunun için asıl sıfata *adj.*, *qualificatif = nitelendiren sıfat*, ötekisine de *adj.*, *déterminatif = tarif sıfatı* derler.[AUE]

[154] Katkın, fiilin üst yanına katılan kelimedir. 'zarf, hâl' gibi özel anlamları vardır; fakat ne zarf (zaman, yer) ne hâl bu kelimenin genel ifadesi olabilir. Kaldı ki bu 1. olarak fiilin kucakladığı eylemin anlamını tamamlamak için ondan önce gelir: "Güzel söyledi." (*Söyledi* fiilinde var olan söylemek eyleminin nasıl olduğunu bildirerek onun anlamına değişiklik katar.). 2. olarak sıfatın anlamına değişiklik katar: (çok) inatçı. 3. olarak bazen öznenin hâlini bildirir, ona aittir: "Öğretmen mektepten yorgun geldi.". *Yorgun* kelimesi fiile değil öğretmene aittir ki onun yorgun hâlini bildirir vs.[AUE]

[155] Bu sebeple buna pek âlâ *ünlülerin benzeşmesi* de denilebilir (*Divanü Lugati't-Türk*, III, 85) *kib* 'kalıp': *kerpiç kibi* ' kerpiç kalıbı'. Oğuzcada misil ve benzer: *Bu er anıng kibi* "Bu adam onun misli.".[AUE] Bununla beraber Türkçede bu olayın pek kendisine özgü olan garip niteliği, aslında kullanıla kullanıla yerleşmiş olan ünlü uyumu ifadesinin kullanımını haklı gösteriyor. Sık sık kullanılmış olan yalnızca ses uyumu ifadesinin ise kapsamlı olmak gibi bir sakıncası vardır.[JD] Bizdeki *ses uyumu* ifadesindeki ses ise hem ünlüye hem ünsüze ait olduğu için bu ifade de yerinde değildir.[AUE]

II. Konu: Türkçe kelimelerin ses bilgisi özellikleri

I. Türkçe kelimenin ünlülerine dair kurallar

A) Ünlü uyumu veya ünlülerin benzeşmesi

136. *Türkçe* kelimenin ünlüleri, daha genel bir ses olayı olan *benzeşmenin* (krş. § 185) özel bir hâlinden başka bir şey olmayan ünlü uyumundan gelme bir tesire baş eğer.

Bu olay yüzünden özellikle *önemli* bir kural meydana çıkar. Bunu şu yolda ifade etmek mümkündür:

Tek ve aynı Türkçe kelimede ya yalnız ön sınıf ünlüleri olan *e*, *i*, *ö*, *ü*'den ya yalnız art sınıf ünlüleri olan *a*, *ı*, *o*, *u*'dan biri bulunur.

Bunun sonucu olarak bütün Türkçe kelimeler iki sınıfa ayrılır.

1. *Ön (damaklı) sınıf.*

Örn.: *deri*;

örücü.

2. *Art (gırtlaklı ünlü) sınıf.*

Örn.: *dondurma*;

aḷın.

137. Bu kuralın istisnaları son derece seyrek olup böyleleri ise hemen her zaman *ı* yerine *i* söylenişli olur.

hangi;

haniya, *hani* yerindedir (bk. § 385[156]);

daḫi;

işbu (eskimiştir);[157]

inan-maḳ ve aynı kökten *inan*, *inanç*, *inaḳ*;

iraḳ;

ırmaḳ;[158]

timur (Bu aslında kitap söylenişiyle olup asıl konuşma dilinde 'demir'dir.);

---

[156] Bu kelime *ḫani+ya* biçiminde iki kelimenin kaynaşmasıyla vūcuda gelmiştir.[AUE]

[157] Bu kelime de eski şekli اوحسبو biçiminde görüldüğü üzere *os* + *bu* 'işte bu' gibi iki kelimenin katılmasıyla oluşmuştur.[AUE]

[158] Yazarın burada *irak*, *irmaḳ* gibi verdiği iki örnek, aslında *i* değil *ı* iledir.[AUE]

dışarı veya *dişarı*;

elma (diğer lehçelerde: *aḷma*) (krş. yine *-daş*, *-ki*, *-ken* ekleri için § 146'da söylenenlerle.).

Bu listeye şu dışarlıklar da katılır: *şişman*; *ḳatmer*; *ḳaşmer* (acaba yabancı bir kelime mi?)[159]; *yanğec.*[160]

hangi kelimesi *ḥangı* veya *ḳangı* diye söylenir (krş. VIGUIER, *Türk Dili Unsurları*, 80. s.; krş. eski imlasıyla قنغى).

ıraḳ kelimesi ihtimal ki *ayırmaḳ* fiil adından daha eski biçimde bir **ayıraḳ*'tan gelmiş olacak;

işbu yerde muḥkem turuñ daḫi bir yere irilüb[161] *gitmeñ... bundan iyirmekke?*[162] *(irilmekke).*

Aynı yaprakta başka örnekler: ايرلمك *(irilmek) krş.* Bianchi ارلمق *ırıḷmaḳ,* ايرلمق *aïrıḷmaḳ (ayrılmak) yerine.*

138. Büyük ünlü uyumu, Türkçe kelimelere uyarlanır. Yabancı (Arap, Fars ve başka) dillerden alınma kelimeler, esas itibarıyla kökenlerindeki söylenişlerini bırakmadıkları için bu kuralın etkisinden uzaklaşmaktadır.

Örn.: **fazīlet*;

***ebrü*;

protesto (İtalyanca).

Türkçe ve özellikle halk dili bunlarda bile dilin bir ana kuralını iç güdü ile uyarlayarak ünlülerin söylenişini ünlü uyumlarına göre çoğunlukla bozar.

**süret* esas söylenişi yerine *surat*;

**illā* esas söylenişi yerine *ille*;

***henüz* esas söylenişi yerine *henüz*.

139. *Sınıf değiştirme.* Osmanlıcada ince sınıftan olan bir kelimenin bazen başka bir Türk lehçesinde kalın sınıftan olduğu görülür.

Örn.: Türkiye Türkçesinde Yeni Altay lehçesinde *yañı*;

---

159 Bu kelime *gaşmer* 'zulüm ve sitem' anlamında olup Arapçadır.[AUE]

160 Lehçemizde *yenğeç.*[AUE]

161 Bu kelime, *Divanü Lugati't-Türk*, *I*, 227'de *irilmek* 'noksan, eksik olmak' anlamıyladır; yine I. 155'de *eḍirmek* (ayırt, ayırmak) kelimesiyle ilgili görünüyor: *etli tırnaklı eḍirmes* 'et(li) tırnaḳ(lı) ayrılmaz'; yalnız bunda üstün olan baş harf öncekisinde esrelidir.[AUE]

162 Bu kelime hareke işaretlerinin durumuna göre *buradan iyirmekke* 'buradan ayrılmağa' olacak; meğer ki nasih yanlışlığı ile başka bir kelime yerine yazılmış olsa da. Her hâlde *iyrilmek* okunamaz.[AUE]

yeşil öteki lehçelerde *yaşıḷ*, *yajiḷ*;

pişmek Doğu Türkçesinde *pışmaḳ*;

esre (ı, i) ünlüleri işareti (krş. § 26). Doğu Türkçesinde *asra* 'altta'.

Kalın sınıftan ön sınıfa geçiş, her zaman tam anlamıyla olmaz. Bu, aynı kökün iki sınıftan da türemişleri bulunmasına sebep olur.

Örn.: *biçmek*; fakat aynı zamanda *bıçaḳ* (Doğu Türkçesinde *bıçmaḳ*).[163]

ütmek[164] (veya *ötmek*) = *utmaḳ* her iki sınıfta ortaktır.

Başka örnekler (anlamları için sözlüklere bk.) *yilişmek* X *yıḷışmaḳ*; *kişir* X *ḳışır*; *kirpik* X *ḳırpıḳ*; *çigir* X *çığır*; *issi* X *ıssı*; *bizlengiç* X *bızḷangıç*; *imizgenmek* X *ımızġanmaḳ*; *bisrik* X *bısrıḳ*; *yülük* X *yoḷuḳ*; *çöğen* X *çoğan*; *çigit* X *çıgıt*; *öyük* X *oyuḳ*; *çepreşmek* X *çapraşmaḳ*; *gürük* X *ġuruḳ*; *yelingeç* X *yaḷıngaç*; *çizmek* X *çızmaḳ*; *büyü* X *buğu*. *Çocuḳ* kelimesi Rumeli'de *çöcük* biçiminde söylenir.

Osmanlıcanın ön sınıf söylenişini üstün tutmağa meylettiğine bir başka örnek olarak bk. § 163.

B) O, ö ünlülerine ait kural

140. Türkiye Türkçesinde ince ünlülerden *ö* ve bunun art karşılığı olan *o*, kelimelerin yalnız ilk hecelerinde bulunabilir (krş. § 613).

Örn.: *örümcek*;

ḳoḷayḷaşmaḳ.

Bu kuralın istisnaları son derece azdır.

Örn.: *ḳoḷon*[165];

ḫotoz (bk. § 68).[166]

---

[163] Sonra yine lehçemizde alt yanındaki hece ünlünün gerileyici etkisiyle *buçuḳ* kelimesi *bıçmaḳ* fiil adının ilk biçimi *bıçuḳ* olmalıdır.[AUE]

[164] Lehçemizde *yut*-'tan, *yutul*- 'oyunda kaybetmek'.[AUE]

[165] *Divanü Lugati't-Türk*, I, 338 *ḳulun* 'tay'.[AUE]

[166] Bununla beraber daha başka örnekler de bulunabilir:
ḳoḳoz (paradan yana boş, sıfrülyet), *zifos* (zipos?) belki 'çamurdan zıplıyan miktar'; *bornos* (Arapçada: *bürün*-'ten *bürünüş*? kelimesi yine Arapçalaşmış *el-hürde* 'baştan geçirilen uzun örtü' kelimesi gibi Türkçe *bürü*-'ten görünüyor); *yelloz* 'rüzgârlanmış, havaî (meşrep)'; *cadalos* 'cadılaşmış'; *salyanġos* 'salyalanmış'; *ḳavanoz* 'içi boşanık', *ḳoncoḷos* '*umacı* X *vampir*' aslı belki ya 'ceza, işkence' anlamına *ḳın*'dan: cezaya, işkenceye meyleden, işkence eden veya aslı *ḳan*'dan: *ḳana* meyleden anlamıyla *ḳıncilos* X *ḳancılos* asıllarından?.
Bütün bunlar gerek Orta Asya'da hâlâ bazı lehçelerde ve gerek çok Eski Türk lehçelerinde genellikle akıcı olan bu hâlin lehçemizdeki kalıntıları hâlinde görülebilir.[AUE]

Bu kural ne yabancılardan alınmış kelimelere:

Örn.: *ḳonsoḷos*[167]

ne de kelime tamlamalarına (Bu hâl oldukça seyrektir.) uzanmış değildir.

Örn.: *aḷaḳo(y)maḳ*.

II. Ünlü uyumunun ünsüzlerde yankılanışı

141. Aslında yalnız ünlülerle ilgili olan ünlü uyumu, bazı ünsüzlere örnek olarak gırtlak seslerine ve yandan titrek *l*'ye de yansır.

İnce sınıftan (*damaklı ünlüleri olan*) bir kelimede *damak önü ünsüzü* dediğimiz *k*, *g*, *y*'den başka gırtlak sesleri bulunamaz.

İnce ünlülerin varlığı yüzünden dilin ileriye gidişi, bu saydığımız gırtlak seslerinin yarı ünlülüğüne sebep olur.

Kalın sınıftan bir kelime ise *damak artlı* denilen *ḳ* (*ḥ*, *h*), *ġ*, *ğ* (bk. § 58, krş. § 80'deki tablo)'den başka gırtlak seslerini alamaz. Ünlülerin niteliği yüzünden dilin geriye çekilişi, ünsüzlerin üzerinde başka bir tesir yapar.

l sesine gelince, ön sınıf kelimelerinde Fransızcanın *l*'si gibi bir *düz l* biçiminde söylenir; hâlbuki daha geriden çıkartılan yandan titrek *damak ardı l* ancak art sınıf kelimelerinde (krş. § 71 ve 72) görülür ki *elma* (krş. § 137) bunun dışındadır.

Bu ünsüz değişmeleri ancak gırtlak seslerindeki yazılış farklarıyla görünür. Akıcı ünsüzler olan *ḷ* (*l*) ise Arap yazısında her zaman aynı biçimiyle (ل) gösterilir. Buna karşılık *t*, *d*, *s* ünsüzlerinden her biri, her iki hâlde de aynı söylenişli olmakla beraber birbirinden ayrı ikişer nitelik göstermektedir.

Hatırlatma – Türkiye Türkçesinde ünsüzlerin yazılış yapısı, Çağatay ve Uygur metinlerinde belirli yazılış yapısından daha karışıktır. Bu metinlerde yalnız gırtlak seslerinde (ön ve art sınıflar için) ikişer biçim kullanılır. Buna karşılık Türkiye Türkçesinin yazı yapısı, Rum biçimi[168] yazısında kabul edilen sistemden daha basittir. Bu Rumca biçimi Türkçe yazıda ne gırtlak sesleri ne de *t*, *d*, *s* dişlileri hesaba katılmaksızın *b*, *y*, *r*, *l*, *n*'nin her biri için iki biçim vardır.

142. Aşağıdaki tabloda bu görüşler özetlenmektedir: (Tabloda belirli *ḳ* veya *x* خ (§ 61) bilindiği üzere Türkçe kelimelerde, yansıma adlar ve bazı seyrek kelimeler dışında, *ḳ*'nın bir eşinden başka bir şey değildir ve bunun sonucu olarak yalnız alt sınıf kelimelerinde bulunabilir.).

---

167 *Horos* kelimesi de böyledir: Yunanca 'beraber ötenler' anlamında *choros* veya 'dikkat' anlamına *chronos*'tan.[AUE]

168 İskandinav, Cermen ve diğer kuzey milletlerinin çok eskiden kullanmış oldukları.[AUE]

	Ünsüzlerin türü	Çeviri yazıları ve yazılışları: Ön Sınıf	Çeviri yazıları ve yazılışları: Art Sınıf	Ayırt edilişleri
Gırtlak sesleri	Boğuk süreksizler	*k* (*k̲*öy).	*ḳ* (*ḳar*)	Yazı ve Söylenişte
	Çınlak süreksizler	*g* (*ǵöl*)	*g* (*ḳarġa*)	
	Çınlak sürekliler	*ẏ*[169] (*deẏil*).	*ġ* (*aġır*).	
	Boğuk sürekli		*ḥ*, *h* (*ḥortlaḳ*, *hani*)	İnce sınıftan karşılığı yok.
	Yanlamalar (Yanlaklar)	*l* (*bilmek*).	*l* (*aļmaḳ*)	Yalnız söylenişte
Dişliler	Boğuk süreksiz	*t* (*türk*).	*t* (*ṭop*; *atmaḳ*)	Yalnız yazıda
	Çınlak süreksiz	*d* (*dil*).	*d* (*dar*; *dul*)	
	Boğuk sürekli	*s* (*sen*).	*s* (*saç*; *sancaḳ*)	

143. Yukarıdaki tablodan şu kurallar çıkarılabilir:

1. Yazılışta ق , غ, ط , ص , خ , ه [170] harflerinden birini içine alan her *Türkçe* kelime art sınıfa aittir.

2. Yazılışta ك (bu biçimin iki sınıf kelimelerine de uzanan ڨ'nin gösterdiği hâl ayrı) harfini içine alan her Türkçe kelime ön sınıfa aittir.

Bu kurallar (Arap yazılı ى ve و) Türkçe kelimelerin okunuşu için faydalıdır. Gerçekten görüldüğü üzere ünlüleri gösteren biçimler (özellikle kelimelerin iki sınıfı üzerinde de koşuşan biçimleri ى , و) bunların niteliğini (bk. § 35) göstermeğe hiç elverişli ve yeterli değildir.

Şu hâlde ق ، ك harfleri, büyük bir sayıda Türkçe kelimelerde ve birçok ekte bulundukları için yukarıda verilen bu bilginin uygulamadaki değeri çok büyüktür.

144. Buna karşılık س,د,ت harfleri kendileriyle beraber bulunan ünlülerin niteliğini kesinlikle tanıtmağa müsait değildir. Hakikaten ص ، ط harflerinin kullanışı art sınıfın bütün kelimelerine uzatılmayıp yalnız keyfe göre içlerinden birtakımına özellenmiştir. Hatta çoğunlukla öyle olur ki bir tek ve aynı kelimenin aynı anda yazılışı olur: ت ve ط veya د ve ط .

---

169 Yazar bu biçimi yalnız ön (ince) sınıftan hecelerde kullanıyor. Bizim art (kalın) hecelerde de müşterek kullandığımız ğ demektir.[AUE]

170 Bununla beraber *hep* (هپ) denir.[JD] (Bu harfi buraya katmak doğru görünmüyor.[AUE])

Örn.: *ṭatlı*[171];

t(= d)udaḳ.

ص, س biçimleri hususunda, her hâlde şuna da dikkat etmeli ki şimdiki kullanışta, birinci biçimin ön sınıfa, ikincinin art sınıfa özellenmesiyle birbirinden sıkı sıkıya ayırt edilmesine doğru bir eğilim görünüyor.

Bir defa da hem ت hem د biçiminde iki ses göstermek gibi büyük bir sakıncası olan ط 'nın yazıda genelleşmesi hakkında olan korku olmasaydı, ڤ × ظ harflerinde de buna benzer bir gelişim ortaya çıkacaktı. Hâlbuki işaret ettiğimiz bu eğilim şimdiki kullanışa göre kelime ünlüsünün niteliğini hesaba katmaksızın söylenişte her *d* olanı د yazarak bu karışıklığı önlemekten oluşan bir eğilimle çatışmış bulunuyor.

Örn.: *ṭudaḳ* yerine *dudaḳ*;

ṭoğru yerine *doğru*.

III. Eki olan kelimelerin ses bilgisi

145. Hep bilinen bir şeydir ki ek (bk. § 9, 1. hatırlatma) Osmanlıcada kullanılan biricik öge olduğu için bunun kullanışında kullanış kurallarını iyice bilmek gerekir.

Bu kurallar, eklerin bütününe yapım ve çekim eklerine uyarlanır.

146. Türkçe bir kelime ile bir ekin birleşmesi bazen ünlülere bazen ünsüzlere tesir ederek bu iki ögenin ses oluşumunda başkalaşmalar olmasına sebep olur. Biz bu başkalaşmalara ünlü veya ünsüz uyumu adını veriyoruz.

Bundan başka bu uyumlar içinde şunlar ayırt ediliyor:

1. Ekle ilgili olan uyum herhangi bir ekin ünlü veya ünsüz yapısı, onun katılmış olduğu kelimenin niteliğine göre belirtilmesiyle ifade edilir (Bunlar ek uyumlarıdır.). Sayıca en çok ve uygulama sahası en geniş olanlar bunlardır. Gerçekten yalnız *+Daş* (§ 546), *-ki* (§ 284), *-ken* (§ 1352)'den oluşan üç ek, katıldıkları kelime her ne olursa olsun, her zaman oldukları gibi kalırlar. Kaldı ki halk dilinde bunların son ikisi[172] bile bu başkalaşımlara uğrarlar.

2. Kelimenin kendisiyle veya daha doğrusu, kelimenin bazı bitiş ünsüzleriyle ilgili olan uyumlar daha az sayıda olup uygulama alanları da daha dardır.

---

171 ط = ت yazılışı art sınıf kelimelerinin sonundan veya içinden başka, başlarında daha çoktur. Fiillerde ت başta her zaman ط biçiminde, fiillik kök veya tabanların sonunda ise ت biçiminde yazılır: *ṭutmak, ṭanıtmak.*[JD]

172 Ve bazen birincisi.[AUE]

Bunlara bakarak şimdiden şu sonuç çıkarılabilir: (*Eklemsiz*) *bir Türkçe kelime* (*ek-siz*), *ses yapısı itibarıyla eklerin ses yapısından daha sabit bir ögedir*.

Şimdi bu uyumların iki türlüsünü sırasıyla gözden geçireceğiz.

A) Eklere ait uyumlar

147. Ek uyumları, eklerde bazen ünlüleri bazen ünsüzleri etkiler.

1. Eklerde ünlü uyumu

148. Bunlar, eklerdeki son ünlünün işlevinden ileri gelir (bk. daha ileride § 150 ve 151).

a) *Ek ünlüleri*

149. Bir ekte yalnız şu altı ünlü bulunabilir:

e i ü / a ı u

Ö ve *o* ünlüleri, 140. paragrafta gösterilen kuralın uygulanmasıyla ekler dışında kalmış oluyor.

Bu altı ünlü, yukarıda (§ 39) gösterilen sınıflamaya uydurulunca birbiri üstüne üç sıraya bölünür:

1.	Geniş ünlüler (iki)	: *a*, e;
	Dar ünlüler (dört)	: *ı*, *i*, *u*, *ü*;
2.	Kalın ünlüler (üç)	: *a*, *ı*, *u*;
	İnce ünlüler (üç)	: *e*, *i*, *ü*;
3.	Düz ünlüler (dört)	: *ı*, *i*, (*a*, *e*)[173];
	Yuvarlak ünlüler (iki)	: *u*, *ü*.

b) *Ek ünlülerinde değişkenlik*

150. *Eklerdeki ünlüler sabit ögeler değildir*. Bunlar her zaman ekli kelime sonundaki ünlünün işlevine göre uyarlanırlar. Başka türlü söyleyelim; aynı ekin içindeki ünlünün ses rengi *değişir*; çünkü o ünlü, ekin katıldığı kelimenin *son ünlüsüne* göre adımını uydurur. Bunun için örnek olarak *eyer* kelimesinin *+I* hâli (yükleme durumu) *eyeri* olduğu hâlde, *ḳazanın +I* hâli *ḳazanı*; *tütünün +I* hâli *tütünü*; *ḳurşunuñ +I* hâli *ḳurşunu* olur.

151. Bu kural aslı yabancı olan kelimelere katılan eklere de uyarlanır.

152. Hiç olmazsa Türkçe kelimelere ait ünlü uyumu genel kuralının uyarlanması

[173] Eklerdeki düz ve yuvarlak ünlüler içinde *a*, *e*'nin de gösterilmesinde uygulamadaki bir sonuç olmadığını anlatmak için onları parantez içine aldık.[JD]

(bk. § 136 ve alt tarafı) eklerde sabit, değişmez nitelikli bir ünlünün bulunması imkânını tek başına ortadan kaldırmağa yeter.

Örnek olarak *+a* hâli (yönelme durumu) için bir *+a* eki var; bu öge *ḳol* gibi bir kelimeye katılabilir ise de yalnız kalın ünlüleri kucaklayabildiği için onun bu hâldeki biçimi *ḳola* biçimindedir; fakat *bel* gibi ince sınıftan bir kelimede bu böyle olamaz. Buna da aynı *+a*'yı verip **bela* dense bu yukarıda geçen kurala karşı olacağı için -*a*'nın ince sınıftan karşılığı olan *+e* alınarak *bele* denilir. Demek ki *+a* hâl eki, ne *e* ne de *a* olup sırayla *e* ve *a* niteliğinde olan bir ünlüdür. Bu ise ünlülerde bir keşikleme[174]dir. Şöyle bir *e/a* taslağıyla gösterilebilir. Dil biliminde bu değişmenin ifadesinin özel bir kavramı olduğu için burada bunun yerine *değiş tokuş* (uyum) ifadesini kullanmış bulunuyoruz.

153. Bu kural bütün ek ünlülerine uyarlanır. Bunun sonucu olarak ek ünlülerinin uyumlarında son derece geniş bir uyarlama sahası vardır. Bunlar içinde yalnız üç ek bu kural dışı kalıyor (bk. § 146) (*-Daş*, *-ki*, *-ken*).

c) *Bir ek ünlüsünde olabilen değişkenliklerin sınırı ve eklerin iki sınıfa bölünüşü*

154. Bir ek ünlüsünde mümkün olan değişkenlikler keyfe göre değildir. Bunlar bir yönelme tutturmuş olup bazı sınırlardan ileri geçemezler.

Ek ünlülerindeki uyumların yöneltisi de sınırı da aşağıdaki esasa göre belirlenir. Ekteki dar bir ünlü; ancak dar bir ünlüyle değişir ve değişebilir (Yani herhangi bir ekteki ünlü örnek olarak bir *i* ancak *ı*, *ü*, *u* ile değişir de hiçbir zaman *a*, *e* ile değişemez.).

Yine ekteki geniş bir ünlü ise ancak geniş bir ünlüyle değişebilir. Bu da şu demektir ki herhangi bir ekteki ünlü örnek olarak bir *e* (aslında geniş eklerde yalnız iki ünlü olduğu için) ancak *a* ile karşılıklı olarak değiştirilir.

Bu esas, eklerin sınıflanmasında esas olmağa yarar.

155. Türkiye Türkçesinde ekler[175] iki sınıfa ayrılır:

---

[174] Türkçe lehçelerinde *keşik* kelimesi nöbet karşılığı olarak hâlâ kullanılmaktadır. Kaldı ki coğrafya ögelerinde de buna *keşişleme* biçiminde rastlanmaktadır. ŞEMSEDDİN SAMİ'nin tefsirine göre bu bir rüzgârın adıdır. Marmara denizine oranla Keşiş (Arapçası *ḳısıs*'tan Farsçalaşmış biçim) dağı yönünden esen güney doğu rüzgârı olup bu tarafla güney tarafı arasından esenine kıble keşişlemesi ve yine bu tarafla doğu tarafı arasından esenine de gün doğusu keşişlemesi denir. Bundan da anlaşıldığına göre bu, bizce zaman zaman iki cihet arasından esen rüzgâra verilmiş değişme (nöbetleme) ifadesinin bir çeşidi veya bozuntusudur.[AUE]

[175] Veya ekteki heceler. Gerçekten bir ekte çeşitli özellikte iki ekteki öge (iki hece) bulunabilir: *-AlIm* isteğin çokluk birinci kişi eki, *-All* zarf-fiili gibi.[JD]

1. Kendilerinde *e*, *a* ünlüleri bulunan ve daha doğrusu, hakikatte nöbetleşe *a*, *e* ses niteliklerinde görüldüğü hâlde bir bakıma göre tek bir ünlüsü olan ekteki ögelerdir. Bunun için bunlara birinci sınıf veya yalın *uyumlu e*, *a* ekteki ögeler adını veriyoruz (Böylelerine öyle sayılan bir ifadeyle *e* ünlülü ekteki ögeler demek de olur.).[176]

Başkaca *a*, *e* geniş ünlüler olduklarına göre (krş. § 37) bunları *geniş ünlülü ekteki ögeler* diye adlandırmak da olur.

2. Kendilerinde *i*, *ı*, *ü*, *u* ünlüleri bulunan ve daha doğrusu, bir bakıma göre tek bir ünlülü olduğu hâlde icabında bu dört ayrı durum ile görünen ekteki ögelerdir. Başka bir ifadeyle bazen *i* / *ı* uyumu bazen de *ü* / *u* uyumu ile göründüğüne göre bu *i* / *ı* X *ü* / *u* biçiminde bir uyumun uyumudur. Bunun için biz ikinci sınıf veya *katmer uyumlu* ekteki ögeler ifadelerinin her ikisini de fark gözetmeden kullanıyoruz. Öyle sayılan ve kısaltma biçimiyle bunlara *i* ünlülü ekteki ögeler demek de olur.

Başkaca, *i*, *ı*, *ü*, *u* dar ünlüler olduklarına göre (bk. § 37) bunları *dar ünlülü ekteki ögeler* diye adlandırmak da olur.

Hatırlatma – Bu kitabın devamınca hep ayrı olarak yazılmış olan eklerde *e* veya *i*'den başka ünlü görülmez; fakat unutulmamalı ki bu bir sadeleştirme biçiminden oluşmuştur. Yoksa bu ünlüler, her zaman akılda tutulması gereken kurallara göre ses niteliklerini değiştirirler.

156. Bu ayırıştaki fayda herhangi bir ekteki ünlünün uğradığı değişkenlikler, o ünlünün ait olduğu sınıfın çerçevesi dışına çıkamaz. Örnek olarak bir *de* eki *da* olur da *di* vs. olamaz.

---

[176] Bizim için bunda şu iki adlandırmadan birinin tercih edilmesi daha uygundur: Bunun için inceli kalınlı yalnızca üstüne sahip olan bir çeşitliler için *biriz ekler* (ki bu kelimeyi ifade diye böyle kullandık);
İnceli kalınlı esre + inceli kalınlı ötreyi kapsayan iki çeşitliler için *ikiz ekler*;
İnceli kalınlı üstün + inceli kalınlı esre + inceli kalınlı ötreyi kapsayan üç çeşitliler için *üçüz ekler* gibi kısa Türkçe ifadeler kullanmak veya en alışılmış olarak Türkçemizin verdiği *üstün, esre, ötre* ifadelerine burada meydan vermektir:
Birinci sınıf için (*üstünlü*) ekler (= ekteki ögeler); ikinci sınıf için (*esreli* X *ötreli*) ekler; üçüncü sınıf için (*üstünlü* X *esreli* X *ötreli*) ekler ifadeleri bizce daha açık görünmektedir. Eskiden yalnız hareke (ünlü) işaretlerini bildirmeğe yarayan bu Türkçe ifadeler, aslında ünlü çeşitlerini ayırt etmek gibi ünlü uyumunun bu kısımlarını açıklamaya çok elverişli ve bu yoldaki ihtiyaçlara çok uygun düşmektedir.
Bir de yazar burada yalnız iki sınıfı gösteriyor; geniş zamanın olumsuz ekinde ve daha başkalarında görülen üçüzlü ünlü hâli; *açar, geçer* (üstün), *ał̤ır, verir* (esre), *oḻur, ölür* (ötre) burada gösterilmiyor.[AUE]

Dilin şimdiki hâlinde böyledir; fakat Türk dillerinin karşılaştırmalı ve tarihî dil bilgisi kitabı gösteriyor ki gerek aynı bir lehçe içinde gerekse farklı lehçelerde birtakım ekler bazen geniş ünlülü bazen dar ünlülü olabiliyor.

Bazı durumlarda (krş. 635. s.) apaçık olarak geniş nitelikten dar bir niteliğe daralma olur ve bazı durumlarda mümkündür. İki ek sınıfı arasındaki kararsızlık daha ilk çıkış zamanında başlamış da olabilir.

Bu ses birimlerin ilkleme hâli ne olursa olsun böyleleri *toptan ünlülenik* ekler diye adandırılabilinir ve ünlüsü de çeşitli altı ses niteliği olması olasılığı gösterilmek üzere Yunancanın α, alpha harfiyle gösterilebilir.

Bu ekler şunlardır: *-dan* (§ 343, 2. hatırlatma) ki bu belki daha eski bir *-duñ*' dandır (§ 930 hatırlatma): *-ya* (§ 1333 2. hatırlatma) ki daha eski bir *-ḳay*'dandır (§ 1343); *-ḳan* (§ 865 ve 868) ki ihtimal daha eski bir *ḳañ* (§ 1396) dandır; *-çañ* (§ 918); *-ḷañ* (§ 1343 hatırlatmalar); *-ḳağ* (§ 870) ve daha az önemli başka ekler (bk. § 871).

Herhangi bir ekteki ögenin hangi sınıfa ait olduğunu ancak kullanış gösterebilir.

Örnek olarak çokluk eki ve *+A* hâli, *+DA* hâli, *+DAn* hâl ekleri vs. birinci öbeğe aittir.

Temellük eki, ilgi durum eki, *+I* hâli gibi ekler ikinci öbeğe aittir.

Şimdi bu uyumların nasıl hâlledileceğini; yani herhangi bir kelimeye katılan herhangi bir ekin ses niteliğin ne olacağını bilmek kalıyor.

ç) *Ekteki bir ünlüdeki değişirlik düzeni (ekteki ünlünün uyum kuralları)*

157. Ekteki ünlünün büyük ünlü uyumu kuralı:

Kelimenin son ünlüsü ince sınıftan ise ek ünlüsü de ince sınıftan olur.

Bununla birlikte kelimenin son ünlüsü kalın sınıftan ise ek ünlüsü de kalın sınıftan olur.

Bu kural ekteki ögelerin iki öbeğine de uygulanmıştır. 136. paragrafta gösterilen büyük ünlü uyumunun tabii bir sonucundan başka bir şey değildir. Yabancı kelimelere de uygulanmış olduğu için bunun daha geniş bir uygulama sahası vardır.

Bu birinci ünlü uyumu kuralını birinci sınıftan (yalın uyumlu) ekteki ögelere uyarlamakla uygulamadaki (işe yatkın) bir kuralı elde etmiş oluruz.

Ekli bir kelimenin son ünlüsü *e, i, ö, ü* ünlülerinden biri ise ek ünlüsü *e* olur.

Bununla birlikte ekli bir kelimenin son ünlüsü *a, ı, o, u* ünlülerinden biri ise ek ünlüsü *a* olur.

Çokluk ekli örnekler:

dersler

mendiller

gözler

yüzükler

adamḷar

ḳadınlar

ḳuzular

çocuḳḷar

Uyum yalın olduğu; yani yalnızca iki ünlüyle sınırlandığı için birinci sınıftan bir ek ünlüsünün her bir özel hâle göre niteliği ne olacağını belirtilmeye birinci kural yeter.

Bunun zıddı, aynı kural ekteki ögelerin ikinci sınıfına uygulanınca şu hakikatlere yol açar:

e, *i*, *ö*, *ü*'den sonra ek ünlüsü ya *i* ya *ü* olur.

a, *ı*, *o*, *u*'dan sonra ek ünlüsü ya *ı* ya *u* olur.

Bunda uyum katmerli olduğundan birinci kural uygulanırsa bu uyumdan ancak biri hâlledilir; öteki *i* / *ı*, *ü* / *u* uyumu ise ancak küçük ünlü uyumu kuralı ile hâlledilebilir. Bunun konusu ne gibi durumlarda *i*'nin *ü*'ye *ı*'nın *u*'ya tercih edilmesi gerektiğini belirtmek olacaktır.

Hatırlatma – Bu kuralın uygulaması, ardınca ünsüz uyumlarına sebep olur. Bundan ileride 166. paragraf ve aşağısında söz edilecektir.

158. Küçük ünlü uyumu kuralı (ikinci sınıftan ekteki ögelere özgü):

Kelimenin son hecesi yuvarlak ünlülü (bk. § 38) *ise katmerli uyumlu, bir ek ögesinin (dar) ünlüsü yuvarlak olur.*

Kelimenin son hecesi düz ise ek ünlüsü de düz olur.

Yani kullanışta şöyle olur:

Kelimenin son hecesindeki *ö* / *o*, *ü* / *u*'dan sonra ek ünlüsü *ü* / *u* olur;.

Kelimenin son hecesindeki *e* / *a*, *i* / *ı*'dan sonra ek ünlüsü *i* / *ı* olur.[177]

Bu küçük ünlü uyumu kuralı, birinciye benzer olmayıp onun üstüne gelir ve onunla çaprazlanır. Bunun için burada biz ünlüleri, birinci kuralın uygulamasında daha önce uğradıkları hâlleriyle gösterecek biçimde kümeledik. Burada ikinci sınıftan bir ek ünlüsünün (veya dar bir ek ünlüsünün)[178] görünebileceği dört görünü-

[177] Bu kayıt, küçük harflerle basılmış metni şimdiye kadar gözden geçirmiş olanlara aittir.[JD]

[178] Bizce bu kural, yalnız ekleri belli olan kelimelere değil, belli olmayan kelimelere de hakim olmak üzere (ad, fiil) hepsine ait olacak ve tabii yazarın bu verdiklerini de kapsayacak biçimde daha yaygındır:

Kalın ve ince ünlülerde genel bir benzeşirlik kuralından başka, yine bu kural içinde olmak üzere ünlülerin ayrıca bir çeşitleniş kuralı vardır. Türkçe kelimelerdeki eklerin de 1

mün ayrıntısını veriyoruz; örnek olarak da belirli geçmişin birinci kişi olan (İtibari olarak *-dim* olsun.) ekini alıyoruz:

e / i'den sonra *i*: *söyledim / getirdim*;

---

türlü, 2 türlü ve 3 türlü olarak nöbetleşmelerine sebep olur.
a) Kalın ünlülerde
1. Kalın üstün *a*'lı önceki bir heceden sonra gelen hecenin ünlüsü, kalın üstün *a*, kalın esre *ı*, kalın ötre *u*'dan biri olabilir (Yazar kuralın bu son olasılığını burada itibara almamıştır. Doğrusu bu da eklere ait olmakla beraber ekle kökün ayırt edilemediği kelimelerde de görülür ve yine her hâlde köklere aittir.):
ḳabaḳ, çalar;
yaḳın, aldı;
tavuḳ.
Bu son durum yalnız adlara özgüdür; fiillerde yoktur, adlarda da ancak sonraki hecenin kapalı hece olması şarttır. Sonraki hece açık olursa yine bu da olamaz. Örneğin *ḳapa, ḳapı* olur da diyelim ki *ḳapu*'da olduğu gibi önceki hecenin *a* ünlüsünden sonra bir açık hecenin ünlüsü *u* olamaz (Eski *tapu* kelimesi tek istisnadır; hâlbuki bu okunuşun dışında son zamanlarda bazı adlandırmalar ve soyadları alınmış görülmektedir.).
2. Kalın esre *ı*'lı önceki bir heceden sonra gelen hecenin ünlüsü kalın üstün *a*, kalın ötre *u*'dan biri olabilir:
ḳızaḳ, sızar; ḳıyı, ḳıydıñ.
3. Kalın ötre *o, u*'lu önceki bir heceden sonra gelen hecenin ünlüsü kalın üstün *a*, kalın ötre *u*'dan biri olabilir:
ḳova, bozar – tuzaḳ, buḷsa;
ḳoru, sorsun – sucu, dursun.
ö, o'lu hece yalnız köke sahip ilk hecedir.
b) İnce ünlülerde
1. İnce üstün *e*'li önceki heceden sonra gelen hecenin ünlüsü ince üstün *e*, ince esre *i*'den biri olabilir:
gece, geçer;
gemi, gezdik.
2. İnce esre *i*'li önceki bir heceden sonra gelen hecenin ünlüsü ince üstün *e*, ince esre *i*'den biri olabilir:
bize, iner;
sizi, bilsin.
3. İnce ötre *ö, ü*'lü önceki bir heceden sonra gelen hecenin ünlüsü ince üstün *e*, ince ötre *ü*'den biri olabilir:
gözden, örse – güzeḷ gülme;
köprü, öldü – bütün, sürdü.
Bu durumlara göre art sınıftan (kalın) ünlülerin genel uyumu içinde (ad, fiil ne olursa olsun) kelimenin ilk hecesi ünlüsü ikinci hece ünlüye, ikinci hece ünlüsü, üçüncü hece ünlüye vs. bu esaslar dâhilinde zincirleme bağlı olmaktadır. Ön sınıftan (ince) ünlülerin genel uyumu içinde de her önceki hecenin sonraki heceye yine bu esaslar dâhilinde zincirleme bağlı olduğu anlaşılır.[AUE]

ö / ü'den sonra *ü*: *çözdüm / yürüdüm*;

a / ı'dan sonra *ı*: *kullandım / alıştım*;

o / u'dan sonra *u*: *sordum / unuttum.*

Hatırlatma – Bir ek iki heceden kümelenmiş olur ve *e* niteliğinde bir ünlüyü, onun ardınca da *i* niteliğinde bir ünlüyü kucaklamış bulunursa kendisinde *i* ünlüsü olmakla beraber ek, yalın uyumlu olur. Bu bakımdan isteğin çokluk birinci kişisi olan *-elim* eki, ancak *-alım* ile *değiştirilebilir*. Şu hâlde örneğin **-alum*, **-elim* çeşitleri, ikinci ünlü uyum kuralı icabınca imkânsız olur:

Örn.: *verelim*;

aḻaḻım.

Katmer uyumlu bir ek, yalın uyumlu bir ekten sonra geldiği zaman da böyledir. Bu takdirde bu da *i / ı* biçiminde bir yalın uyum hâline gelmiş olur. Nitekim *+lAr* ekinden sonra *+im* eki ancak *+ım* ekiyle değişebilir.

Örn.: *ğözlerim*;

saçḻarım.

d) Ünlü uyumuna ait kurallara genel bir bakış ve özet

159. Gerek genel olarak Türkçe kelimeye ait (§ 136'dan 139) ve gerek özel olarak eklere ait (§ 148'den 158) olarak söylenilen şeyler şöylece özetlenebilir.

1. Türkçe kelimelerin (içlerinde ek ögeleri de) bütününe ait olan ünlü uyumu esası.

Türkçe kelimelerin, ince ve kalın ünlülerin ayırt edilmesi üzerine kurulu olarak ikiye bölünüşü (yatay bir düzen içinde dil alımlanışı = attraction linguale) dır.

E İ Ö Ü / A I O U

Hatırlatma – *ö* ve *o* ünlüleri kelimenin ancak ilk hecesinde bulunabildikleri için ek ünlüleri takımından dışarıda kalmış olurlar. Böylece bu takım, şu altı ünlüye inmiş olur.

e i ü / a ı u.

2. Kelimeden bağımsız olarak yalnız kendileri itibara alınan ek ögelerine ait ünlü uyumu esası.

Geniş ünlülerle dar ünlülerin (dikey bir düzen içinde dil alımlanışı) diye ayırt edilmesi üzerine kurulu olarak ek ögelerinin yalın uyumlu ve katmer uyumlu ek ögeleri biçiminde iki sınıfa bölünüşüdür.[179]

---

[179] 105 s., 1'deki dipnotlarda verdiğimiz açıklamalara göre bir üçüncüsü de vardır ki bu taslak ona göre değiştirilebilir.[AUE]

(*e* / *a* , *i ü* / *ı u*).

Tek yaylar içindekiler yalın uyumu, çift yaylar içindekiler de katmerli uyumu gösterir.

3. Türkçe veya yabancı *kelimenin son ünlüsü* ile ilgileri itibara alınan ek ögelerine ait ünlü uyumu kuralları.

a) Eklerin iki sınıfına uyarlanan birinci kural

Kelimedeki *son ünlülerin*, büyük ünlüler kuralındaki aynı esas üzerine kurulu olarak iki öbeğe bölünüşüdür.

Bu kural, birinci öbeğe (yalın uyumluya) ait bir ekte ünlüyü belirtmeğe yeter. O zaman bunun uygulama biçimi şöyle özetlenebilir:

(*e* / *a* , *i ö ü* / *ı o u*)

Yatay çizgi, kelimedeki son ünlülerin iki öbeğe bölünüşünü gösterir.

b) İkinci kural, öncekinin üstüne getirilip onunla çaprazlaşır. Bu kural, ikinci öbeğin (katmer uyumlu) ek ögelerine aittir.

Yatay çizgiyi çaprazlayan bir çizgi ile gösterilmiş olup yuvarlak ünlülerin ve düz ünlülerin ayırt edilmesi (dudak alımlanışı) üzerine kurulu olarak kelimedeki son ünlülerin bölünüşüdür.

(*e* / *a* , *i* / *ı* – *ö* / *o* , *ü* / *u*)

160. Önce geçen iki taslağı da bununla katıştırarak aşağıda gösterildiği üzere muhtıra çeşidinden rumuzlu bir tablo elde edilir. Bunda ünlülerin düzeni § 39'da verilen düzene eşit olur:

(*e* / *a* – *i* / *ı* – *ö* / *o* , *ü* / *u*)

Birinci sınıftan (tek yaylarla gösterilen yalın uyumlu) ek ögeleri isteniliyorsa bu taslak şöyle okunmalı:

Kelimenin son ünlüsü *e*, *i*, *ö*, *ü*'den biri ise ekin ünlüsü *e* olur. Kelimenin son ünlüsü *a*, *ı*, *o*, *u*'dan biri ise ek ögesinin ünlüsü *a* olur.

İkinci sınıftan (çift yaylar ile gösterilen katmer uyumlu) ek ögeleri isteniliyorsa bu taslak şöyle okunmalı:

Kelimenin son ünlüsü *e*, *i*'den biri ise ek ünlüsü *i* olur.

Kelimenin son ünlüsü *a*, *ı*'dan biri ise ek ünlüsü *ı* olur vs. (bk. § 158).

161. Dikkat edilince görülür ki Türkçede ünlü uyumu, ünlülerin türlü türlü ayrım noktalarından çıkıyor. Bazı Doğu lehçelerinin şu sebepten daha dengeli bir ünlü uyumu vardır. *ö*/ *o* ünlüleri de eklerde bulunabildikleri için bunlarda geniş ünlülü ek ögeleri de katmer uyumludurlar.

Hatırlatma – Dikkatle bakılırsa Türkçede ünlü uyumu (veya benzeşme) ilerleyicidir; yani bir ünlünün niteliğini kendisinden önce gelen bir ünlü belirtir. Bununla beraber bir ünlünün niteliğini kendisinden sonra gelen bir ünlünün belirttiği gerileyici benzeşme de olur. Buna da şu örnek vardır:

Bugün yerine birleşme hâlinde *büyün.*

Şu (ayrı) örnekte de ilerleyici bir benzeşme ile gerileyici bir benzeşme arasında çatışma vardır:

Obiri yerine birleşme hâlinde *öbürü* (§ 323).

İşaret edilen şu iki istisnada da[180] bir kelimeden öbürüne doğru giden bir ben-

---

[180] Bundan başka yine ünlü uyumuyla ilgili olduğu hâlde, yazarın kaydetmediği başka bir benzeşme de vardır. Bu da *y* yarı ünlüsünün etkisiyle kelime içinde kısmen gerileyici bir benzeşme vücuda gelmiş olmasıdır. Bunda *y*'nin üst tarafında rastlanan üstün *a*, *e* türünden ünlüler; yine genel ünlü uyumu içinde onun etkisiyle bazı hâller ve şartlara göre başka başka nitelikte değişmektedir (Gerileyici ünlü nöbetleşmesi ki Fransızca ifadeyle *alternance vocalique regressive* diyebiliriz.):
Sonu bir ünlüyle biten tek veya çok heceli bir fiil kökünün hemen ardınca gelen bir *y* yarı ünlüsü, kelimede asıl olan ilerleyici çeşitleniş gidişini büsbütün bozmamakla beraber kökün sonundaki bu ünlüde değişimler yapar. Bunun sebebi *y*'nin sağ ve sol yanındaki ünlülerde bir aykırılaşma olsa gerektir. *y* ünsüzünün yaptığı bu tesir, ünlü uyumu kuralında (ünlü uyumunda), sondan başa doğru kısmen gerileyici bir tesirdir:

A) Çoğunlukla çok heceli türemiş bir fiil kökünde (veya kökeninde):

1. Birinci durum değişikliği

a, e / y / a, e > ı, i / y / a, e

Bu durumda *y*'nin bitişik sol tarafındaki kalın ve ince üstünler *a*, *e* kalın ve ince esreler *ı*, *i* ile karşılıklı değiştirilir:

sakla, çıkma, okşa, uğra (ı) – *y* – *a, an, arak, acak* vs.;

besle, iste, gükre, dövme (i) – *y* – *e, en, erek, ecek* vs.

2. İkinci durum değişikliği

a) *a, e/ y / o > ı, i/ y/ o*

Bu durumda *y*'nin bitişik sol tarafındaki kalın ve ince üstünler *a*, *e* kalın ve ince esreler *ı*, *i* ile değiştirilir; şu şart ile ki *y*'nin sol tarafındaki heceden bir önceki hecenin ünlüleri üstün *a*, *e* ve esre *ı*, *i* çeşitlerinden biri olsun:

sak̥la, çık̥ma(ı) –y – or

besle, iste(i) – y – or

b) *a, e/ y /o > u, ü/ y/o*

Bu durumda *y*'nin bitişik sol tarafındaki kalın ve ince üstünler *a*, *e* kalın ve ince (büzgün) ötreler *ü*, *u* ile karşılıklı değiştirilir; şu şartla ki *y*'nin sol tarafındaki heceden bir önceki hecenin ünlüleri genel veya büzgün ötre *ü*, *u* / *ö*, *o* çeşitlerinden biri olsun:

ok̥şa, uza (u) –y – or

zeşme olduğuna dikkat edilmelidir (krş. § 126).

e) *Tamamlayıcı görüşler*

162. *İmlaya dair görüşler.* Ünlü uyumu kurallarının giriftliği, Türkçe eklerde niçin ünlü yazılmadığını açıklar.

(k / ḳ, g / ġ, l / ḷ) bir tarafa her zaman ünlü uyum kuralları etkisinden kurtulmuş olan ünsüzleri yazıda göstermekle kalarak, bu yolla son eklere oldukça değişmez nitelikli sabit bir durum verilir. Bu da onların daha kolay tanınmalarına yarar.

Bazı durumlarda ünlüyü yazmak gerekir. Bu da eklerin imlasında sık sık güçlüklere, belirsizliklere, kararsızlıklara sebep olur (krş. § 35 tablo, sütun *öteki heceler*). Bunlar ise birbirine zıt şu iki eğilimi beyhude uzlaştırmağa çalışmaktan ileri gelir ve ekte sabit bir durum bırakmak ve mümkün olduğu kadar tam bir sağlıkla söylenişi işaret etmek. Nitekim *+li* eki (§ 529) *+lu*, *+lü* biçimlerinde de söylenildiği hâlde, bugün hep bir biçimde *+li* biçiminde yazılır. Eski Osmanlı imlasında ise yine *+ḷı*, *+li* biçimindeki söylenişiyle beraber yalnızca لو + biçiminde yazılırdı.

Şunu da kaydedelim ki şimdiki Osmanlı imlası eklerdeki dar ünlüleri yazmak için ى harfini kullanmak istediği hâlde, Eski Osmanlı imlası bu yolda genellikle و

dövme, gükre (ü) – y – or

B. Bazı (çünkü Türkçe fiiller içinde sonu ünlü ile bitenler çok azdır) tek heceli bir fiil kökünde de şöyledir:

e/y /e, o > i/ y/ e, o

Bu durumda çok hecelilerdeki durumun aynıdır. Ancak sonu *a* olan ünlülüler, lehçemizde bulunmaz. Şu hâlde *y*'den sonraki ünlü gerek *e* gerek o olsun *y*'den önceki *e* yine *i* ile değişmektedir:

d(e); y(e)/y/ e,or , en, erek, ecek vs.; > *d(i); y(i)/y/en, en, erek, ecek or* vs.

Hatırlatma – *y*'nin iki tarafındaki ünlülerin bu yukarıdakilerinden başka türlü ve başka durumlarda olanlarında bir değişiklik yoktur:

oḳşa – y – ip, iñ, ıcı, ıver;
söyle – y – ip, iñ, içi, iver;
ḳazı – y – ıp, ıñ, ıcı, ıver;
eri – y – ıp, ıñ, ici, iver;
ḳuru – y – up, uñ, ucu, uver;
bürü – y – üp, üñ, ücü, üver;
ḳoru – y – up, uñ, ucu, uver;
yürü – y – üp, üñ, ücü, üver.

Sonu o ile biten tek bir heceli fiil sonunda da böyledir:

ḳo – y – up, uñ, ucu, uver vs.;
ḳo – y – or

Bu kök aynı zamanda *koy* biçiminde de çeşitlenmiş olduğundan, bazı durumlarda sonradan katma *y*'nin aldığı biçimlerle belirsizlik hâlinde bulunur: *ḳoyar* = *ḳo(y)ar.*[AUE]

harfini tercih ederdi. Bununla beraber şimdiki Osmanlı imlasında da eski imlanın kalıntıları bulunur (krş.ـوب eki. § 1310).

Önce geçen görüşler, Türkçe imlanın yetersizliğini karşılamak üzere yukarıdaki kuralların ne kadar zorunlu olduğu hakkında bir fikir edinmeğe yardım eder.

Hatırlatma – Ünlü uyumu, kelimenin oluşturulmasıyla ögeleri arasında bir etle tırnak olma (solidarite) durumu kurmaktadır. Bu göreceli ilişki çekimli dillerdeki kelimelerin (krş. § 9, 10) oluşturulan ögeleri arasındaki ilişkiyle karşılaştıramamakla beraber, genellikle eklemeli dillerin almaya meylettiği parçalı, dağınık, sanki bel kemiksiz hâli Türkçe kelimeden gidermeye yeter.

163. *Edebî dilde veya genel olarak yazı dilinde söyleyiş üzerine görüşler.* Konuşma dilinde ünlü uyumu kuralına sıkı sıkıya riayet edilir; fakat yazılı bir metin, sesle okunduğu zaman iş değişir. O zaman eklerde ve özellikle Arapça kelimelerdekilerde ince ünlülerle söyleyiş daha kibar sayılır. Bunlarda *a* yerine *e*'yi, *ı* yerine *i*'yi tercih etmek yolunda bir eğilim görülür. Hiç değilse şimdiki Osmanlı lehçesinde düz ünlüler; yani *i*, *ı* yuvarlak ünlülere; yani *ü*, *u*'ya tercih edilir.

Diğer taraftan öyle sayılan ve sisteme az uygun bir imlanın verdiği alışkınlıklar, söylenişte birtakım uygulamalara izin vermiştir. Nitekim yalnızca ى'nin imlaya kabul edilmesi yüzünden bazı durumlarda *ü*, *u* yerine *i*, *ı* (krş. § 162) söylendiği gibi و bulunması yüzünden de bazı durumlarda aksi olay olur. Bazıları da iki ünlü arasındaki *k*'den doğan bir *ẏ*'yi, yalnızca *k* yazıldığı için *g* gibi söylemeğe kadar varırlar (krş. § 54).

164. Eskiden, edebî dilde ünlü uyumuna bugünkünden çok daha az önem verilirdi.

On yedinci ve on sekizinci yüzyıllardaki Türkçeye ait Avrupa dil bilgisi kitaplarında verilen çeviri yazılar dar ünlülü eklerin iki öbeğe ayrılmış olduklarını gösteriyor. Bunlardan biri yalın değişenli *i*, *ı* ünlüleriyle olan eklere (örneğin: *+I* hâl ekiyle *güni*, *ḳolı* vs.) sahip bulunmakta; öbürü de değişmez sabit *ü* ünlüsüyle olan eklere (örnek olarak belirli geçmiş sonucuyla *geldüm*, *aldum* vs.) sahip bulunmaktadır (şimdiki kullanışta bu söylenişin bir kalıntısına bk. § 530). Şu hâlde *u* sesi dışında tutulmuş bulunuyordu.

Ondan beri söyleniş, ünlü uyumunun gereklerine daha uygun bir gelişim gösteriyorsa şüphesiz ki bu, her zaman artmakta olan halk dili tesirlerinden ileri gelmektedir.

165. *Eklerdeki ünlü uyum kurallarının ek olmayan ögelere etkisi* – Düz veya yuvarlak bir ünlüden sonra aynı nitelikte bir ünlü geleceğine dair olan kuralın hükmü aslında, ancak ünlü ekleri üzerindedir; fakat yine halk dilinin etkisiyle Türkiye

Türkçesi söylenişinin geçirdiği gelişim gözden geçirilince görülür. Bu kural bu noktaya kadar kelimenin kendisi üzerine; yani (örnek olarak yabancı dillerden alınma kelimeler gibi) ya hiçbir zaman ek olmayan kelimeler veya söyleyenler tarafından ek oldukları artık hiç akla gelmeyen ögeler üzerine de tesir edebilir.

Nitekim ایی (ایو), اینجی , (اینجو) , دکل) gibi yazılıp eskiden *eyü*, *incü*, *deÿül* diye söylenen kelimeler bugün *eyi*, *inci*, *deyil* biçimlerinde söylenilmektedir.

Birtakım yabancı kelimelerde de böyledir:

Örn.: *aḫor* yerine *aḫır*;

zeytun yerine *zeytin*.

Bugün bile birtakım kelimelerde bu gelişim görülmektedir. Şu kelimelerde ise hâlâ ikiz söylenişler işitilir:[181]

[181] Bunlar Eski Osmanlı Türkçesinin bugünkü lehçemizde istikrar bulan gelişimlerinden dolayıdır. Bu lehçenin okunuşuna (bugünkü kökleşmiş ve kurallaşmış ses yapısı) girmiş bulunuyor ve bunlara uymamazlık ise anlatımda düzgünlüğü doğuruyor. Bunun için alınmış ve alınacak kelimelerde ve soy adlarında Türk okunuşunun bu yönünü de dikkate almak gerekir.

a) Fiillerde *a*, *e*-*i*, *ı* ünlülerinden birine sahip önceki bir heceden sonra gelen hecenin Eski Osmanlıcada *ü*, *u*'dan biriyle söylenip yazılan ünlüleri, bugünkü lehçemizde hep *i*, *ı* olmuştur.

ḳalur > *ḳalır*; *geldük* > *geldik*, *istemezük* > *isteme*(*yiz*) vs.

b) İsimlerde, 1) *a* ünlüsüne sahip önceki bir heceden sonra gelen (kapalı) hecenin Eski Osmanlıcada *u* ile söylenip yazılan ünlüsü, bugünkü lehçemizde de genellikle hep *u* olarak kalmıştır:

tabur, *ḳabuḳ*, *tavuḳ*, *yavuḳ*(*ḷu*) vs.

Bununla beraber ad çekimine dâhil olan birtakım eklerin ve ilgi hâli zamirlerinin *u* ünlüleri hep *ı* olmuştur; *ocağun* > *ocağın*; *anun* > *anın* vs.

Lehçemizde sınırlı birtakım kelimelerin bu durumda olan takip eden hecesi, ünlünün Eski Osmanlıcada *u* olmasına rağmen, lehçemizde *ı* olmaya da meylederek, birkaç ikiz kelime yaratmıştır: *çabuk* > *çabık* gibi.

2. *a* ünlüsüne sahip önceki bir heceden sonra gelen (açık) hecenin Eski Osmanlıcada *u* ile söylenip yazılan ünlüsü bugünkü lehçemizde (*tapu* kelimesi istisnadır) hep *ı* olmuştur:

ḳapu > *ḳapı*; *yazu* > *yazı*, *zavaḷḷu* (= zevallü) > *zavallı*, *firaḳlu* > *firaḳlı*; *yuḳaru* > *yuḳarı* vs.

3. *e* ünlüsüne sahip önceki bir heceden sonra gelen açık veya kapalı hecenin Eski Osmanlıcada *ü* ile söylenip yazılan ünlüsü bugünkü lehçemizde hep *i* iledir:

evüñ > *eviñ*; *benüm* > *benim*, *senüñ* > *seniñ* (ikinciler kapalı hece) vs.

söyleyü (*virdi*) > *söyleyi* (*verdi*), *eyü* > *eyi*; *kendü* > *kendi*; *devletlü* > *devletli*; *merḥametlü* > *merḥametli*; *yerlü* > *yerli*; *berü* > *beri*; *gerü* > *geri*; *ilerü* > *ileri* vs.

deyü > *diyü*; *yeyü* > *yiyü* gibi fiilden türemiş seyrek kipler bu kurala uymayıp *diye*, *yiye* biçimlerinde başka türlü kullanılır.

4. *ı*, *i* ünlülerinden birine sahip önceki bir heceden sonra gelen kapalı veya açık hecenin

al̦tuñ/ al̦tın;

içün/ için;

ḳapu/ ḳapı;

çabuḳ/ çabıḳ (Anadolu'da).

Bu değişkenliklerin yankıları; fakat biraz gecikmiş olarak imlada da görülüyor. Bazen aynı benzeşme olayı, gerileyici[182] durumda meydana çıkmaktadır.

Örn.: *çıbuḳ* yerine *çubuḳ* (Anadolu'da *çıbıḳ* derler.).

2. Eklerde ünsüz uyumları

166. Ekteki ünsüzler ünlülerden daha az değişkenliklere tabidir.

Eklerdeki ünsüz uyumları da iki çeşittir:

1. Ön ve art ünsüzler arasında uyumlar ki bunlar, yukarıda ifade edilen ünlü uyumlarının bir sonucundan başka bir şey değildir;

2. Boğuk ünsüzlerle çınlamalı ünsüzler arasındaki uyumlar.

a) Ön ve art ünsüzler (damak önü ve ardı ünsüzleri) arasında uyumlar.

167. Bu ünsüz uyumları yukarıda gösterilen ünlü uyumlarıyla etli tırnaklıdırlar. Şu itibar ile ki bunlar, *ek alacak kelimedeki son ünlünün işlevine göre belirir* ve ünlü uyumları gibi onlar da ünlü uyumundaki genel esasın bir sonucu olup *bu esasın ünsüzlerde yankılanmasından ileri gelir* (§ 141'den 144'e).

Ünlü uyumuna girmeğe müsait olan bütün ünsüzler *ḥ* (x) veya *h* dışında, bir ekte görünebilir.

Bunun sonucu olarak konu ünsüz uyumları için yukarıda (§ 157) söylenilen ünlülere ait büyük ünlü uyumu kuralını hem çevresi içine alan hem tamamlayan şu ana kuralı verebiliriz:

Ek alacak kelimenin son ünlüsü ince sınıftan ise ekte ünlü olarak yalnızca ince sınıftan olanlar, ünsüz olarak da gırtlak seslerinden yalnızca ön damaklılar; yani k, g, ỳ'den biri veya yanlamalardan da yalnızca düz l bulunabilir.

Eski Osmanlıcada *u, ü* ile söylenip yazılan ünlüsü, bugünkü lehçemizde hep *ı, i* olmuştur.
ḳızun > ḳızın; atasınuñ > atasınıñ; sıruḳ > sırıḳ; sıñur > sıñır vs. (sondakiler kapalı hece).
bizüm > bizim; sizün > siziñ; içün > için; delük > delik; erük > erik vs. (sondakiler kapalı hece).
ḳarınl̦u > ḳarınl̦ı; sabırl̦u > sabırlı; aḳıllu > aḳıllı vs. (sondakiler açık hece).
misillü > misilli; dinlü > dinli; dinsüz > dinsiz vs. (sondakiler açık hece).[AUE]

182 Bk. gerileyici ünlü değişmesi § 161, 1. dipnot.[AUE]

Bunların dilimizdeki yabancı kelimelerde de etkisi görülmektedir: *bazu > pazı; henüz > heniz* vs.[AUE]

Ek alacak kelimenin son ünlüsü kalın sınıftan ise ekte ünlü olarak yalnızca kalın sınıftan olanlar, ünsüz olarak da gırtlak seslerinden yalnızca art damaklılar; yani ḳ, ġ, ğ'den biri ve yanlamalardan yalnızca çukur ḷ bulunabilir.[183]

---

[183] Yazar, çukur ḷ'ye ait olup bu kurala uymayan şu bilgiyi vermiyor:
Türkçe kelimelerde ek alacak kelimenin ünlüsü art sınıftan (kalın) ise ekte yanlama (yanlak=laterale)lardan çukur ḷ bulunması gerektiği kuralı şu sebepten bozulmaktadır: Ek alacak kelimenin kalın ünlüsünden sonra (yani başlama harfi *l* olan ekten önce) yarı ünlü *y* ünsüzü bulunursa ek kalın ünlülü olmasına rağmen, onun bu çukur ḷ'si düz *l* ile değişir: *aylar, boylu, yaylı, çaylak, payladı, koḷaylaşır* vs.
Yabancı kelimelerde ise kalın ünlülü hece sonundaki *l*'den sonra yine *y* bulunduğu zaman bu *l* düz kalır: *balya, ḳalyon, fulya, madalya, Napoḷyon* vs.
Burada yazarın yine temas etmediği şu sebepler, Türkün okuyuşunun yabancı kelimelerdeki tesirleri bakımından faydalıdır.
Dilimizdeki yabancı ve özellikle Arapça kelimelerin *l*'leri *Allah* kelimesindekiler istisna, hep düz *l*'dir. Bununla beraber Türk okunuşu etkisiyle bu düz *l*'ler de bazı ünsüzlerin yakınlığı yüzünden çukur ḷ ile değişmektedir.
Bu ünsüzler biçiminde yüksek söylenişli olanlardır ki düz *l*'den önce veya sonra bulunmak durumlarında tesir ederek, onu çukur ḷ'ye değiştiriyorlar:
a) Düz *l* yüksek ünsüzlerden (sonra), çukur ḷ olur:
1. Bu ünsüzlerden biri kalın ünlülü açık bir önleşik (mütekaddim) hece başında olur ve ondan sonraki kısa kalın ünlülü açık bir hece başında düz *l* bulunursa bu, çukur ḷ olur:
ṣıla, fāṣıla, ḥāṣıla, muḥaṣṣala, muvāṣala, fādıla, bāṭıla, fāżıla.
ص: مصلحت *maṣlaḥat, maṣlub* مصلوب وصلت *vuṣlat,* اصلا *aṣlā*
ض: فضله *faḍla,*
ط: مطلب *matlub,* بطلان *butlan,*
ظ=ض: مظلوم *maḍlum,* فضله *fażla.*
Hatırlatma – 1. İlk hecesi ince ünlüyle söylenir veya son hece ünlüsü uzun söylenirse bu *l* değişmez: *ıstıḷaḥ* (istilâḥ); *ısḷaḥ* (islâh);
2. Bu ünsüzlerden biri, önceki kalın ünlüsü kapalı bir hece sonunda olur ve sonraki kısa kalın ünlüyle söylenen herhangi bir hece başında da düz *l* bulunursa bu *l* çukur *l* olur:
ص: *maṣḷahat, masḷub, vusḷat, asḷa*
ض: *fodḷa;*
ط: *maṭḷab, maṭḷub, butḷan;*
ض: *mażḷum, fażḷa.*
Hatırlatma – 1. Artlaşık (müteakip) hece ince ünlülü ise düz *l* değişmez: *ḥaslet, vuslet.*
3. Düz *l* kalın ünlülü aynı hece içinde bu ünsüzlerden sonra tek başına veya bir başka ünsüzle beraber ünlüsüz olarak bulunursa çukur ḷ olur:
ص (Tek başına): مفصل *mafsal,* مفصل *mafassal,* فصل *fasıl,* وصل *vasıl,* اصل *asıl.*
فصل *fasl,* وصل *vasl,* اصل *asl(Beraber sükunlu).*
ض : فضل *fadıl,* افضل *efadıl,* فضل *fodul (Tek başına),*
فضل *fadl,* ضل *dılᶜ(Beraber sükunlu)*
ط*(Tek başına):* بطل *batıl,* بطال *battal,* طلسم *tılsım.*

168. Bu ünsüz uyumları şöyle bir üleşme gösterir:

Gırtlak seslerinde *k/ ḳ* (boğuk) uyumu olur:

Örn.: *vermek*;

aḷmaḳ.

Birbiri ardınca birkaç ek varsa bu da yine gırtlak seslerinden (çınlamalı) *ẏ/ ġ* uyumuyla değişebilir (bk. § 186 ve § 202 ve aşağısı):

Örn.: *vermeẏe*;

almağa.

Diğer taraftan, gırtlaklı ünlü ekin başlama harfi ise (çınlamalı) *g / ġ* uyumuyla değişebilir (bk. aşağıdaki paragraflara, krş. § 187):

Örn.: *düzgün;*

bozġun.

Yanlaklarda düz ve çukur *l* uyumu olur. Türkiye Türkçesinin Arap harfli abecesinde bunlar için hiçbir fark gözetilmez.

رطل *rıtl*, طفل *ṭıfl*(*Beraber sükunlu*).

ض(*Tek başına*): فاضل *fāżıl*, فضل *fażıl*,

فضل fażl(*Beraber sükunlu*).

1. hatırlatma – Beraber ünlüsüz olan başka ünsüz *l*'den sonra ise bu değişmez: *sulb, ṣalb, sulh*; ikinci ünlüsüz *ġ* ise düz *l* çukur *ḷ* olur.

2. hatırlatma – Aynı hece içinde bu yüksek ünsüzlerle sonra gelen düz *l* arasında uzun ünlü varsa yine *l* değişmez; *uṣūḷ*; fakat bu uzun ünlü kısa söylenirse düz *l* yine çukur *ḷ* olur: *uṣūḷ uṣuḷ, uṣuḷcacık*

b) Düz *l* yüksek ünsüzlerden (önce) çukur *ḷ* olur

Yukarıdaki durumlarin aksi olarak:

1. Düz *l* kısa kalın ünlülü önleşik kapalı hece sonunda olur ve bu yüksek ünsüzlerden biri yine kalın ünlülü açık veya kapalı ard arda hece başında bulunursa düz *l*, çukur *ḷ* olur:

ص: *gaḷsama*;

ط: *suḷṭan, suḷṭa, saḷṭanat*.

1. hatırlatma – Artlaşık hece ince ünlülü ise düz *l* değişmez: *ġıḷżat*.

2. Düz *l* kısa kalın ünlülü aynı kapalı hece içinde tek olarak bu ünsüzlerin birinden sonra ise veya aynı durumda bu ünsüzle beraber ünlüsüz bulunursa çukur *ḷ* olur:

ط tek başına: *ġaḷaṭ*;

beraber ünlüsüz: *ẖalt*.

1. hatırlatma – Aynı hece içindeki düz *l* hece başında yinelenen bir *l*'nin ikincisi ise (düz olmakta birincinin etkisine uyar), kendisinden sonra bu yüksek ünsüzlerden biri bulunmasına rağmen yine değişmez:

ص: *teḳallüṣ;*

ط: *musaḷḷaṭ, tesaḷḷaṭ* vs.[AUE]

Örn.: *ğözlük;*

avcıłıḳ.

b) Boğuk ve çınlamalı ünsüzler arasında uyum.

169. Bu değişmeler ancak bir ünsüzle başlayan eklerde ve o da yalnız içlerinden bazılarında olur. Başka bir ifadeyle bir ek bir ünsüzle başladığı zaman bazen boğukla çınlamalı arasındaki bir uyumla gösterilir. Bu ünsüz uyumları, ek alacak kelimedeki bitiş ses birimin işleviyle oluşur.

170. Türkiye Türkçesinde bir ekin başlangıç ünsüzü ancak şu seslerden biri olabilir:

1. Gırtlak seslerinden iki boğuk ki 167. paragrafta gösterilen *k/ ḳ* esas namına daha önce kendi aralarında karşılıklı değiştirilir ve yine bunların karşılığı olan *g/ ġ* çınlamalı ki bunlar da kendi aralarında karşılıklı değiştirilir.[184]

---

[184] 1. Tek ve çok heceli kelime sonlarında gırtlak sesleri. 2. Tek ve çok heceli kelime başlarında ve çok heceli kelime ortalarında *r, z, l, m, n, v, y* ünsüzlerindan sonra ünsüzsüz hâllerinde ünlüler.

a) Tek hecelilerde: 1. Bunlardan birtakımı ilkleme olan boğuk boğazlı hâllerini muhafaza etmişlerdir; ünlüsüz hâllerinde: *toḳ, aḳ, barḳ – yük, tek, pek*; ünsüzsüz hâllerinde: *toḳu, aḳı, barḳını – yükünü, teki, pekini.*

2. Birtakımı ilkleme esasından gelişim ederek *ğ, g* biçiminde karar kılmıştır. Bunlar Anadolu lehçelerinde, ünlüsüz hâllerinde de: *dag, sıg, doğdı – beg, degdi, ögdi*; ünsüzsüz hâllerinde: *dağı, sığı, doğar* (ağa, oğul vs.) *–begüm, değer, ögdi, degül* vs. biçimlerinde söylenir. İşte bu gibileri, *ġ, g > ğ* biçiminde gelişim ederek İstanbul lehçesinde şu söylenenlerde karar kılmıştır: 3. ünlüsüz hâllerinde: *dağ, sığ, doğdu – Çiğ, iğne, düğme*; ünsüzsüz hâllerinde *dağı, sığın, doğar–* (Bu hâllerinde ayrıca ince ünlülüler tamamıyla aşağıdaki dönüşüme uyar): 4. *ğ > v* veya *ğ > y* ünlüsüz ve ünsüzsüz hâlinde: *koğ(v)ar – döğ(v)er*; ünlüsüz ve ünsüzsüz hâlinde *beğ(y), eğ(y)lendi, değ(y)er* vs.

Bu durumlara bakarak, bütün bu gibi *k, ḳ* noktasından başlayıp kimi olduğu gibi kalan veya dönüşümler geçirerek kimi birinci gelişim aşaması *ġ, g*'de kimi ikinci gelişim aşaması *ğ*'de kimi üçüncü gelişim aşaması *v, y*'de karar kılanları, ünsüzsüz hâlleri esas tutulmak üzere karar kıldıkları aşamalerdeki söylenişleriyle imlada göstermek doğru olur. Yalnız aynı kökten türemişlerde kiminin *ğ* kimin *v* kiminin *y* ile göründüğü durumlarda, bunlarda köken bilgisi birliğini muhafaza için hepsini *ğ* ile göstermek daha uygun görünür Bunlar içinde ayrı kalanlar *v, y* ile yazılabilir: *köy* (Anadolu'da *ḳoy*) *köv*. Bu gibi ikiz çeşitli söylenişlerde en çok kullananılanın imlasını tercih etmek gerekir.

b) Çok heceli kelimelerde: Tek hecelilerde olduğu gibi bunlarda boğuk boğazlı aşaması olmayıp onlar *ḳ, k > ġ, g* aşamasında karar kılmıştır. Bu aşama Anadolu lehçelerinde ikinci aşamadir *ġ > ḫ* (خ) biçiminde de gelişme gösterir: *ḳabaġ > ḫ* vs.) (kalın ve ince ünlülerde). 1. Ünlüsüz: *ḳabaġ, sarıġ, oyuġ –köpeg, kemig, köpüg*. 2. Ünsüzsüz: *ḳabağı, sarıġıñ, oyuġu – köpegi, kemigiñ, köpügü*. Bu aşamadan Osmanlı Türkçesinde arta kalmış (otağ, başbuğ) gibi seyrek

2. Dişlilerden iki süreksiz çınlamalı *c* ve *d* ile bunların karşılıkları olan *ç* ve *t* sürekli *s*.[185]

3. Akıcı ünsüzlerden *m*, *l* / *ḷ* ve *y*.

171. Bu ünsüzlerin birçoğuna ait olan uyum kuralı şu yolla ifade edilir:

Ek alacak kelime çınlamalı bir ses birimiyle sonlandığı zaman, herhangi bir ekin başlangıç ünsüzü çınlamalı olur; kelime boğuk bir ünsüzle sonuçlandığı zaman, başlangıç ünsüzü de boğuk olur:

Örn.: *çaḷġı;*

asḳı.

Bunlarda ek aynı olmakla beraber, birinde bir çınlamalı *ġ*, ötekinde boğuk bir *ḳ* ile başlamıştır.

172. *Eklerdeki türlü türlü başlama ünsüzlerine bu kuralın uyarlanışı.*

Boğuk karşılıkları olmayan çınlamalı ses birimler oldukları için akıcı ünsüzler bu uyum kuralından sıyrılmış bulunurlar.

Örnek olarak fiil adı eki, bir boğukla biten köke katılsa bile başlangıç ünsüzü olan *m*'yi alıkoyar:

---

kelimeler vardır; fakat Osmanlı Türkçesi böyle ünlüsüz hâllerinde *g*, *ġ*'lerin tekrar *ḳ*, *k*, söylendiklerine bakarak bugünkü Türkiye Türkçesinde yabancı kelimelerde örneğin *Lüksenburg(ḳ)*, *Lemberġ(ḳ)*, *mitinġ(ḳ)* gibi yazıda bunlar ق , ك ile göstermiştir. Hâlbuki bunların ünlüsüz hâllerinde *ġ*, *g* okunduğu okuma kurallarına bırakılarak kendileri hep *ġ*, *g* ile yazmak gerekirdi; çünkü yanlış olarak koyduğum (ق , ك harekelenince غ, گ olur) kuralı aslında yanlış olup doğrusu ünlüsüz hâllerinde *k*, *ḳ* gibi söylenen *g*, *ġ*'ler, ünsüzsüz hâlinde *ğ* olur, biçimindedir ki olmuş olan da *k*, *ḳ* > *g*, *ġ* > *ğ* biçiminde sıralı birkaç aşama olmayıp yalnızca *g*, *ġ* > *ğ* aşamasıdır. Nitekim yazar da buna aldanarak "İki aşamayi aynı zamanda atlanır." biçiminde gösterdiği gibi şimdiki imlamız da yazar bunda uygunluk göstermiştir.

Kaldı ki, bu aşamadan sonra da *ğ* gelişim ederek son bir aşama doğurmuş olup bu da *ğ* > *v* veya *ğ* > *y* dir: *çiçeğ(y)i*, *gelmeğ(y)e* vs.

Bu gibilerinde *v*, yerine ilk kök hecelerinde *ğ* görülür: *göğ(v)ercin*, *söğ(v)er*, *güğ(v)enir* vs.

Sonuç *k*, *ḳ*'nin kelime başlarında ünsüzsüz olarak kendi sesleriyle okunduğu çok olmuş olduğu hâlde, bu durumda *ġ*, غ miktarca az, *g*'ler epeycedir.

Kelime içlerinde ise *ġ*, *g* ünlüsüz *r*, *z*, *l*, *m*, *n*, *v*, *y* ünsüzlerindan sonra ünsüzsüz hâllerinde değişmez olarak bulunur: *yorġun*, *girgin*, *azġın*, *gezgin*, *soḷġun*, *ölgün* vs.

Bu ünsüzlerden başkasında *k*, *ḳ* kalırlar: *taşḳın*, *pişkin*, *yatḳın*, *bitkin* vs.

Bununla beraber yukarıda sayılan yumuşak harflerden sonra گ, غ yerine ق, ك kalan kelimeler de istisna olarak görülmektedir.

Arḳa, *sirke* gibi ki bunlar *k*, *ḳ* esasının kökenlerde genel olduğu hâlde yumuşak harflerden sonra çoğunun gelişimle *g*, *ġ* biçimlerini aldığına şahittir.[AUE]

[185] *b-p* de vardır. Bk. dipnotlarımıza. [AUE]

atmaḳ.

Hâlbuki gırtlak sesleri ve dişlilerde böyle değildir.

173. *Gırtlak sesleri* – Bunlarda uyum kuralı sıkı sıkıya uyarlanır.

Örn.: 1. Boğuklar:

Düşkün.

2. Çınlamalılar:

düzgün.

Kalın sınıftan bir kökte kullanılan aynı eklere dair örnekler:

3. Boğuklar:

Tutḳun.

4. Çınlamalılar:

durġun.

Hatırlatma – Boğuk ile çınlamalı arasındaki uyum (ünlü uyumu hakkında yukarıda gösterilen, bk. § 167 ve 168) art ve ön gırtlaklı ünlü arasındaki uyuma gelip katılmakla iş öylesine varır. Aynı tek bir ekin gırtlaklı ünlü başlangıç ünsüzü dört farklı durum alabilir.

Ön sınıf kelimeleriyle:

1. Bir boğuktan sonra boğuk *k*,
2. Bir çınlamalıdan sonra çınlamalı g;

Art sınıf kelimeleriyle:

3. Bir boğuktan sonra boğuk *ḳ*,
4. Bir çınlamalıdan sonra çınlamalı *ġ*.

Verilen şu örnekleri birbiriyle karşılaştırınız.

Boğuk ve çınlamalı arasındaki uyumun imla üzerine olan akisleri ancak art sınıf kelimelerde olur (3 ve 4'teki örnekler: *ḳ* - *ġ*).

174. Türkçedeki eklerde gırtlak seslerine dair görüşleri özetleyen taslak:

	Ön sınıf	Art Sınıf
Boğuktan sonra	*k*	*ḳ*
Çınlamalıdan sonra	*g*	*ġ*

175. Dişliler – Uyum kuralı, gırtlak seslerinkinden daha az şiddetle dişlilere de uygulanır. Nitekim, boğuk bir dişli (sürekli *s*) ile başlayan ekler, bunun hükmünden tamamıyla sıyrılmıştır. Bu *s* ünsüzü daima boğuk kalır.

Örn.: *Gitse*;

ağḷasa.[186]

Çınlamalı bir dişli (*c*, *d*) ile başlayanlar, kurala kısmen uyum gösterirler. Bu ünsüzler bir boğuktan sonra bulundukları zaman bazen boğuk olurlar bazen çınlamalı kalırlar. Bunlardaki söyleniş kişilere göre değişiklik gösterir.

-cI ekiyle (bk. § 542) örnek;

Çınlamalılar: *boyacı*;

Boğuklar: *baḷıḳçı* (veya çınlamalı *baḷıḳcı*).[187]

-DI ekiyle (bk. § 653) örnek;

Çınlamalılar: *ġeldi*;

gitti (veya çınlamalıda *gitdi*).[188]

Boğuklarla çınlamalılar arasındaki uyum, bir dişli ile başlayan eklerin imlasını değiştirmez. Bunlar her iki hâlde de aslında çınlamalı seslere tahsis edilmiş olan *c* ve *d* harfleriyle yazılır.

Bununla beraber bazı kimseler, söyleniş bir boğuk gerektirdiği zaman *c* yerine *ç* getirmek alışkanlığındadırlar:

Örn.: *Türkce* yerine *Türkçe* vs.

Kullanışta د ile başlayan eklerin imlasına buna benzer bir çeşitlenme kabul edilmemiştir.

Çağataycada ise bu böyle değildir:

Örn.: Lehçemizdeki *etti*'ye (ve lehçelerde *itti*) ایتدی karşılık ایتتی yerine ایتی (Seybānī-nāme).

Uyarı – Dişlilerdeki uyumun bu çok kesin olmayan yapısı dolayısıyla biz bunları çeviri yazımızda itibara almayarak boğuktan sonra bile böylelerini yine (çınlamalıdan sonraki hâlleriyle) *de-den-di* vs. biçiminde yazacağız.[189]

---

186 Bununla beraber, eski metinlerde *boḷṣun* 'olsun' şekli yerine *boḷzun* şekli görülüyor.[JD]

187 *baḷıḳcı* biçiminde çınlamalı bir süsleyiş İstanbul ağzında çoğunlukla yoktur; bunlar yalnız imlaca böyledir.[AUE]

188 *gitdi* biçiminde çınlamalı bir söyleyiş İstanbul ağzında çoğunlukla yoktur. Bunlar da yanlız imlaca böyledir.[AUE]

189 Görüldüğü gibi yazar da hemen bütün eski Türk dilcilerinin bu belirli harflerde gerekli gördükleri aynı yolu; yani bu ünsüzlerin (yalnız *ünsüzsüz ḥâllerinde söylenişleri*) biçimini haklı olarak imlada esas tutmaktadır. Bununla beraber burada yazar tarafından sathî temas edilen şu sebepler de Türk söyleyişinin yabancı kelimelerdeki tesirleri bakımından faydalı göründüğü için ayrıntılı açıklamaya değer.
Gırtlak sesleri ve yanlaklarda uyum kuralını (§ 168 dipnotlarında ayrıca biz de) göstermiştik. Burada yazarın söz etmediği dudaklı (*b* – *p*)'ye ve dişlilere ait olan görüşlerimizi de

ayrıca bildiriyoruz: Bunlar *b – p; d – t; c – ç; s – z*'den ibaret olup görüleceği üzere bütün boğuk ve çınlamalılakları arasında uyum vardır. Yazarın görüşünün tersine İstanbul ağzında boğuk *s*, çınlağı *z* ile uyumdan büsbütün değil kısmen sıyrıldığı gibi *d – t; c – ç*'deki uyumlar da kesin olup bunlardan her ikisinin aynı vaziye'lerde boğuk ve çınlamalı biçimlerinde ikişer türlü söylenmelerine izin yoktur.

Bütün bu gırtlak sesli, yanlak, dudaklı, dişlilerin boğuk ve çınlamalılarından, çukur ve düzlerinden hangisi kökenlerinde asıl olduğu ciheti hâlledilmiş olmamakla beraber, hepsindeki boğuk ve çınlamalıların birbiriyle karşılıklı uyum ettikleri görülmektedir.

Dudaklılardan b – p

a) Tek heceli kelime sonlarında: Bunlar esas olarak ya *p* veya *z* olanlardan meydana gelmiştir. *p* olanlar da *b* olanlar da ünsüzsüz hâllerinde esas söylenişlerini açığa vururlar.

Aslı *p* olanlar: ünlüsüz ve ünsüzsüz hâllerinde kendi esas sesleriyle kalanlardır.

Ünlüsüz hâllerinde: *sap, top, turp, ḳulp – ip, çöp, küp*; (ünsüzsüz hâllerinde): *sapı, topa, turpuñ, ḳulpu– ipi, çöpe, küpüñ* vs.

Aslı *b* olanlar: ünlüsüz hâllerinde *p* ile değişerek ünsüzsüz hâllerinde asıl sesleriyle kalırlar.

Ünlüsüz hâllerinde: *ḳab – dib(p)*; (ünsüzsüz hâllerinde): *ḳabı – dıbe*.

Bu Türk söyleyişinin tesiriyle Türkçeye yabancı dillerden gelmiş kelimelerde de aynı esas (Ünlüsüz hâlinde: *b* > *p*) hüküm sürer: *bab(p), bab(p)ḷar – bābı; ceb(p), ceb(p)ler – cebi* vs.

Bu esas yabancı kelimeler içinde ünlüsüz olan *b*'lerde de hüküm sürer; şu şart ile böyle *b*'lerden sonra sert bir ünsüz bulunsun yoksa yumuşaklardan biri bulunursa esas sesini korur:

b) *-den* (sonra)			
	p		: -
	f		: -
	ṭ		: *müb(p)tedi, ib(p)tida, müb(p)telā, ib(p)ṭāḷ żab(p)ṭ*;
	s̱		: *ib(p)s̱ar, teb(p)s̱ire*;
	ç	= *p*	: -
	ş		: *teb(p)şir*;
	ḳ		: *ib(p)ḳa, ṭıb(p)ḳı*;
	k		: *eb(p)kem, seb(p)k*;
	h		: *müb(p)hem, meb(p)ḥas, s̱ub(p)ḥi*;
	'		: *ṭab(p)'iye, istib(p)'ād, meb(p)'us* vs.

Kendilerinden sonra yumuşak ünsüzlerden *r, z, l, m, n, v, y* veya ünlüler geldiği zaman kendi esas sesiyle kalır; ikizlenik olanlar da böyledir:

b) *-den* (sonra)			
	ünl		: *cābir, ḳabir, ḳabül*;
	r		: *tebrīk, Mebrüre, İbrāhim, ebr, ibrik*;
	z		: *mebzul, ḳabż*;
	l		: *tebliğ, mebḷağ, ibḷağ*;
	m	= *b*	: -

n		: *mebnî, ebniye, ibn;*
v		: *ebvab;*
y		: *ebyat, sübye, ebyaż;*
şed		: *ḫabbe, ḳubbe, cübbe, dübbü ekber, müebbed, aṭibba, rabbim, debboy* vs.

Bunlar arasında *züppe* gibi istisnalar vardır; yoksa genellikle tekrar ünsüzlerden ikincinin yumuşak bir harf olmasıyla birinci de yumuşak söylenir.

b) Çok heceli kelime sonlarında: Bunlarda aslî olarak hepsi *b*'dir. Ünlüsüz hâllerinde *b* > *p* uyumu yaptıkları hâlde, ünsüzsüz hâllerinde daima kendi öz seslerini belli ederler:

Ünlüsüz hâllerinde: *doḷab(p), ırıb(p)* (*ığrıb*), *oḷub(p), ğelib(p);*

Ünsüzsüz hâllerinde: *doḷabı, ırıbıñ, oḷuban, ğeliben* (eski hâliye kipleri: *en, an ile*).

Bu Türk söyleyişinin tesiriyle Türkçeye yabancı dillerden gelmiş kelimelerde de aynı esas (ünlüsüz hâlinde: *b* > *p*) hüküm sürer:

Bunlarda esas *b* veya *p* olanlar ayrılır:

p. ünlüsüz hâllerinde: *supap, miyop, diyep*

Ünsüzsüz hâllerinde: *supap-t, miyopan, diyepe* vs.

b. ünlüsüz hâllerinde: *cevab(p), garib(p), şurub(p);*

Ünsüzsüz hâllerinde: *cevabı, garîb-im, şurubun* vs.

Dişlilerden; *t* - *d*.

a) Tek heceli kelime sonlarında: Bunlar esas olarak ya *d veya t* olanlardan meydana gelmiştir. *d* olanlar da *t* olanlar da ünsüzsüz hâllerinde esas söylenişlerini belli ederler.

Aslı *t* olanlar: ünlüsüz ve ünsüzsüz hâllerinde kendi esas sesleriyle kalanlardır:

Ünlüsüz hâllerinde: *at, sırt, ot-et, it, üst;*

Ünsüzsüz hâllerinde: *atı, sırtını, *otuñ, eti, itiñ, üste* vs.

Aslı *d* olanlar: ünlüsüz hâllerinde *t* ile değişerek ünsüzsüz hâllerinde esas sesleriyle kalırlar:

Ünlüsüz hâllerinde: *ad(t), ḳurd(t), yurd(t), öd(t), dörd(t), kürd(t);*

Ünsüzsüz hâllerinde: *adı, ḳurduñ, yurda, ödü, dörde, kürdün* vs.

Bunlar arasında nadir kelimeler her iki duruma de müsaittir ki henüz kararını bir taraf için vermiş değil demektir: *süt, sütü* > *süd: südü.* Bu Türk söyleyişinin tesiriyle Türkçeye yabancı dillerden gelmiş kelimelerde de aynı esas (ünlüsüz hâlinde: *d* > *t*) hüküm sürer:

t: *baḫt* > *bahtıñ* vs.

d *ferd* (ferd't'ler) > *ferdi* vs.

Bu esas yabancı kelimeler içinde ünlüsüz olan *d*'lerde de hüküm sürer; şu şart ile ki böyle *b*'lerden sonra sert bir ünsüz bulunsun yoksa yumuşaklardan biri bulunursa esas sesini korur.

d) -*den* (*sonra*)			
	p		:-
	f		: *med(t) fen;*
	t		: -
	s		: *ḳud(t)sî;*
	ç	= t	: *Had(t)çe* (*Ḫadîce'den*);

ş	: *ḥad(t)şe*;
ḳ	: *ṣıd(t)ḳı, ted(t)ḳiḳ*;
k	: *bed(t)kār, ḫod(t)kām*;;
h	: *müd(t)hiş, med(t)ḥi*;
ʾ	: *med(t)ᶜū*; vs.

Kendilerinden sonra yumuşak ünsüzler veya ünlüler geldiği zaman kendi esas sesiyle kalır; tekrarlı (ikizlenik) olanlar da böyledir:

d) *-den* (*sonra*)

ünl		: *dāima idāre*;
r		: *idrar, bedri, südre, idraḳ, ḳudret, medrese*;
z		: *iżdırap (d, ṭ söylenirse z > s oḷur: ıstırap)*; *izdivac*;
l		: *ᶜadliye, fodḷa, sedlic*;
m	= d	: *sadme, ḫidmet, idman*;
n		: *ᶜAdnan, ednā*;
v		: *ed viye, edvar*;
y		: *sedye, midye, istiridye, fidye*;
şed		: *müddet, ḥiddet, Nureddin, Hayreddin* vs.

Tekrarlılarda yine ilk ünlüsüz *d*, kendi cinsinden ikinci bir ünsüzsüz yumuşak ünsüzden öncedir.

b) Çok heceli kelime sonlarında: Bunlar içinde de esas olarak *t* olanlar var -ünlüsüz ve ünsüzsüz hâllerinde bu seslerini muhafaza ederler; bir de aslı *d* olup da ünlüsüz hâllerinde yardımcı olarak *t* söylenenler var ünsüzsüz hâllerinde bunların esas sesleri olan *d* belirir:

t'liler ünlüsüz hâllerinde: *hoyrat, çoput, buḷut-kerevet, Tibet, sepet* vs.

Ünsüzsüz hâllerinde: *hoyratıñ, çaputu, buḷutu, kerevete, Tıbetiñ, sepete* vs.

d'liler ünlüsüz hâllerinde: *avrad (t), armud(t), tırıd(t), simid(t)* vs.

Ünsüzsüz hâllerinde: *avrada, armuduñ-tiridi, simidin* vs.

Bu esaslar fiil köklerine de hakimdir. Onlarda da aslı ت hem ت hem د ve yalnız د olanlar var aslı د olanlar ünlüsüz hâllerinde *d* > *t* biçiminde uyum gösterirken, ünsüzsüz hâllerinde ana sesi gözükür:

t'liler ünlüsüz hâllerinde: *yat, yırt,-bit, dürt* vs.

t'liler ünsüzsüz hâllerinde: *yatar, yırtıḷır-bitince, dürtüştür* vs.

d'liler ünlüsüz hâllerinde: *gid(t), yed(t), did(t)ed(t), güd(t)* (Bu gibileri sınırlanmıştır.).

Ünsüzsüz hâllerinde: *gider, yeditir, didirgin, eder, güdülmez* vs.

د ، ت liler katkılı geçişli ve bazen (sapıtmak, unutmak gibi) dönüşlülük eki olan ت د، 'li olmakta ortakdir:

yarat = *d*: *yaratan* = *yaradan* – *yaratıḷır, yaradıḷış* vs.

işit = *d*: *işitir* = *işidir* – *işitilen* = *işidilen* vs.

Bu Türk söyleyişinin tesiriyle Türkçeye yabancı dillerden gelmiş kelimelerde de aynı esas (ünlüsüz hâlinde *d* > *t*) hüküm sürer. Bunlar de aslı *d* veya *t* olanlar ayrılır:

t'liler ünlüsüz hâllerinde: *ḳıravat* (*ḳarpat, sırat*) *tabut* (*Beyrut, ḳaput*), *ḳamarot – millet* (kuvvet, jilet) *Hitit* (müfrit, ^{c}ifrit) vs.
Ünsüzsüz hâllerinde: *ḳıravatı, tabutuñ, ḳamarot-a – millete, Hititi* vs.
d'liler ünlüsüz hâllerinde: *imdad*(*t*), *hudud*(*t*), *pelid*(*t*), *tirid*(*t*), *Girid*(*t*) vs.
Ünsüzsüz hâllerinde: ^{c}*imdada, ḥadudu, pelidiñ, tiridi, Giride* vs.
c) Yabancı kelimeler içinde sert ünsüzlerden önce ünlüsüz hâlinde gelen *d*'lerin *t* ile uyum etmesi ve yumuşak ünsüzlerden önce kendi sesiyle kalması esasının zıddı olarak, Türkçe kelimeler içinde başı *d*'li bir ek dolayısıyla ünlüsüz sert bir ünsüzden sonra gelen *d*'ler *t* ile değişir ve ünlüsüz yumuşak ünsüzlerden sonra ise kendi sesiyle kalır:

d) -den (önce)	*p*		:*küpd*(*t*)*e, çöpd*(*t*)*ür, öpd*(*t*)*ü;*	*kitab*(*p*)*d*(*t*)*an, sevab*(*p*)*d*(*t*)*ır;*
	f		:*küpd*(*t*)*en, püfd*(*t*)*ür, ğergefd*(*t*)*e;*	*ṣafd*(*t*)*ır, ḥarfd*(*t*)*en;*
	t		: *atd*(*t*)*an, yutd*(*t*)*u, ḳanad*(*t*)*d*(*t*)*an;*	*ṣādaḳatd*(*t*)*ir, murad*(*t*)*d*(*t*)*ır;*
	s		: *sis d*(*t*)*e, susd*(*t*)*uḳ, esd*(*t*)*i;*	*hevesd*(*t*)*ir, esasd*(*t*)*a;*
	ç=	*t*	: *borc*(*ç*)*d*(*t*)*an, içd*(*t*)*ik;*	*iḥtiyac*(*ç*)*d*(*t*)*an, muḥtac*(*ç*)*d*(*t*)*ır;*
	ş		: *işd*(*i*)*en, şişd*(*t*)*i;*	*teşvişd*(*t*)*en;*
	ḳ		: *aḳd*(*t*)*ır, yoḳd*(*t*)*an;*	*fıraḳd*(*t*)*an, ḳopenḥağ* (=*k*)*d*(*t*)*an;*
	k		:*köpekd*(*t*)*ir, etekd*(*t*)*en;*	*felekd*(*t*)*en;*
	h		: *ahd*(*t*)*an; sabahd*(*t*)*ır,*	^{c}*aḷeyhd*(*t*)*e* vs.

Kendilerinden önce yumuşak ünsüzler veya ünlüler geldiği zaman kendi esas sesiyle kalır:

d) -den (önce)	*ünl*		: *adada, kediden, yedidir;*	(*āzāde, edā*);
	r		: *vardıḳ, ğördü, yerde;*	*nażardan, esirdir;*
	z		: *sazdan, üzdü;*	*marażdır, ifrazdan;*
	l		: *boḷdur, güldüm;*	*ḥālden, kefildir;*
	m=	*d*	: *uçurumdan, ğömdük;*	*veremden, seromdur;*
	n		: *yandan, ḳondu;*	*insanda, fendir;*
	v		: *avda, sevdim;*	^{c}*af ivden;*
	y		: *köyde, uyduḳ;*	*şeyden* vs.

Her ek tek olduğu zaman kelime ucunda ve başka eklerle beraber olduğu zaman kelime içinde bulunabileceği için ek ucu ünsüzlerinin değişmesi kelimenin ad çekimi hâllerinde kelime ucunda, diğer hâllerde kelime içinde görünür.
Böyle ek başı değişmeleri ise ekin köke katılması dolayısıyla daima kelime içinde görünür.
Dişlilerden: *c, ç*.
a) Tek heceli kelime sonlarında: Bunlar ana olarak ya *c* veya *ç* olanlardan ibarettir ve *c* olanlar da *ç* olanlar da ünsüzsüz hâllerinde esas seslerini belli ederler:
Aslı *ç* olanlar ünlüsüz ve ünsüzsüz hâllerinde kendi esas sesleriyle kalanlardır:
Ünlüsüz hâllerinde: *ḳaç, ḳıç, ḳoç – meç, iç, üç.*

Ünsüzsüz hâllerinde: *ḳaça, ḳıçı ḳoçuñ – meçi, içim, üçü* vs.

Aslı *c* olanlar: Yalnız ünlüsüz hâllerinde ç ile uyum edip ünsüzsüz hâllerinde kendi sesiyle kalanlardır:

Ünlüsüz hâllerinde: *bac(ç), hınc(ç), ac(ç)- ǵenc(ç), dinc(ç), öc(ç).*

Ünsüzsüz hâllerinde: *bac aḷdı, hınç-ı, uç-a – ǵenc idim, dinc* ise *öç aḷır* (vasıl hâli de ünsüzsüz hâli sayılır).

Bu Türk söyleyişinin tesiriyle Türkçeye yabancı dillerden gelmiş kelimelerde de aynı esas (ünlüsüz hâlinde *c* > *ç*) hüküm sürer:

ç: *maç* > *maçı* vs.

c: *ḫarc* (*ç*) (*ḫarc'ç'lıḳ*) > *ḫarcı* vs.

Bu esas, yabancı kelimeler içinde ünlüsüz olan *c*'lerde de *c*'lerden sonra sert bir ünsüz bulunsun yoksa yumuşaklardan biri bulunursa esas sesini muhafaza eder kuralı hüküm sürer:

c) -den (sonra)			
	p		: -
	f		: *ec(ç)fan;*
	t		: *ic(ç)timaʿ, ic(ç)tisar, müc(ç)tebā;*
	s		: *ec(ç)sam, tec(ç)sim;*
	ç	= ç	: -;
	ş		: -;
	ḳ		: -;
	k		: -;
	h		: *mec(ç)ḥul, tec(ç)hiz;*
	ʾ		: -

Kendilerinden sonra yumuşak ünsüzler veya ünlüler geldiği zaman kendi ana sesiyle kalır; tekrar edilenler de (ikizlenik) böyledir:

c) -den (sonra)			
	ünl		: *cebel, becāyiş, ecel;*
	r		: *meçruh, tecribe, meçrā, içrā;*
	z		: *eczā, tecziye, meçzum;*
	l		: *meclis, icḷaḷ, ḥacle, necḷa, teclid;*
	m	= c	: *mecmuǵa, icmaǵ, meçmuʿ;*
	n		: *necmi, mecnun, ecnās, ecnebi;*
	v		: *tecvid, tecviz;*
	y		: *tecyid, tecyil;*
	d		: *tecdid, ecdad, necdet, vecdi;*
	teş.		: *meccani, lücce, müreccaḥ* vs.

Bunlar arasında ünlüsüz *c*'den sonra ünsüzsüz *d* geldiği zaman bazı halk dilinde bu *c*, *ş*'ye yakın; *l* geldiği zaman ise *j* gibi söylenmeye meyillidir: *nec(ş)det vec(ş)di; nec(j)ḷa, ic(j)ḷaḷ* vs.

b) Çok heceli kelime sonlarında: Bunlar içinde de ana olarak ç olanlar var ki bunlar ünlüsüz ve ünsüzsüz hâllerinde bu seslerini muhafaza ederler; ancak Türkçe adlarda böyleleri yoktur; onların hepsi aslında *c* olup ünlüsüz hâllerinde ç ile değişir; ünsüzsüz hâllerinde

daima *c* olarak söylenir.
Ancak fiil köklerinde esas *ç* veya *c* olanlar vardır:
ç: iç. iç-er; ġöç – ġöçüp; ḳaç – ḳaçan; uç – uçamaz,
c: güc (ç) – gücendi; tac (ç) – tacandı; (böyleleri çok azdır),
Aslı *c* olanlar:
Ünlüsüz hâllerinde: *aġac(ç), ardıc(ç), ḳuļunc(ç), – gümec(ç), sevinc(ç), ödünc(ç).*
Ünsüzsüz hâllerinde: *aġacı, ardıçıñ, ḳuļuncu – gümeci, sevince, ödünce* vs.
Yine bu Türk söyleyişinin tesiriyle Türkçeye yabancı dillerden gelmiş kelimelerde de aynı esas ünlüsüz hâlinde *c* > *ç* hüküm sürer. Bunlarda esas *c* veya *ç* olanlar ayrılır:
ç) Ünlüsüz hâllerinde: *Ḳamboç, Grenoviç, Kembriç, Pasiç;*
Ünsüzsüz hâllerinde: *Ḳamboçu, Grenoviçe, Kembriçi, Pasiçin* vs.
c) Ünlüsüz hâllerinde: *ihtiyac(ç), Hâlic(ç), oruc(ç),* (*urūze*, bir günlük'ten).
Ünsüzsüz hâllerinde: *ihtiyacı, Hâlice, orucu* vs.
ç) Yabancı kelimeler içinde sert ünsüzlerden (önce) ünlüsüz hâlde bulunan *c*'lerin *ç* ile uyum etmesi ve yumuşak ünsüzlerden (önce) kendi sesiyle kalması esasının zıddı olarak, Türkçe kelimeler içinde (başı *c*'lı bir ek dolayısıyla) ünlüsüz sert bir ünsüzden (sonra) gelen *c*'ler *ç* ile değişir ve ünlüsüz yumuşak ünsüzlerden (sonra) ise kendi sesiyle kalır:

c) -den (önce)	*p*		: *topc(ç)u, çöpc(ç)ü;*	*kebab(P)c(ç)ı, aḫbab(p)c(ç)a;*
	f		: *gergefc(ç)i;*	*keyifc(ç)e;*
	t		: *etc(ç)i, çiftc(ç)i;*	*zerzavatc(ç)ı;*
	s		: *sesc(ç)e;*	*maḳasc(ç)ı, mirasc(ç)a;*
	ç	= ç	: *kirec(ç)c(ç)i, ḳıļıc(ç)c(ç)a;*	*pabuc(ç)c(ç)u, iḫtiyac(ç)c(ç)a;*
	ş		: *başc(ç)ı, aşc(ç)ı (= ahçı);*	*naḳışc(ça);*
	ḳ		: *ḳabaḳc(ç)ı, tavuḳc(ç)u;*	*Farūḳ(c)ça, ḫariḳc(ç)i;*
	k		: *ekmekc(ç)i, köpekc(ç)e;*	*tebrikc(ç)i;*
	h		: *lehc(çe)* vs.	*sabaḫc(ç)ı, refahc(ça)* vs.

Kendilerinden sonra yumuşak ünsüzler veya ünlüler geldiği zaman kendi ana sesiyle kalır:

c) -den (önce)	*ünl*		: *(acı, cüce, cici), arıcı, örücü;*	*babaca, muḫaļlebici;*
	r		: *ḳarcı, ḳırarcasına, körce;*	*pazarcı, mezarcı, zorca;*
	z		: *ġözcü, buzcu, bizce;*	*parasızca, İngilizce;*
	l		: *baļcı, boļca, yoļcu;*	*faļcı, ikmaļce;*
	m	= s	: *mumcu, ḳuyumcu;*	*ḫamamcı, ikramca;*
	n		: *oyuncu, ḫancı, yabancı;*	*insanca, fırıncı;*
	v		: *avcı, evci, savcı;*	*Islâvca;*
	y		: *yaycı, boyca, ḳoļayca* vs.	*çaycı, debboycu* vs.

Dişlilerden: s. z.
a) Tek heceli kelime sonlarında: Bunlar ana olarak ya *s* veya *z* olanlardan meydana gelmiştir. *s* olanlar da *z* olanlar da ünsüzsüz hâllerinde ana söylenişlerini belli ederler.
Esas *s* olanlar: ünlüsüz ve ünsüzsüz hallerinde esas sesleriyle kullanılanlardır:
Ünlüsüz hâllerinde: *pas, tırs, pus, – ters, pis, süs* vs.

Ünsüzsüz hâllerinde: *pası, tırsa, pusuñ – tersi, pisiñ, süsü* vs.

Aslı *z* olanlar: tek hecelilerde gerek ünlüsüz gerek ünsüzsüz hallerinde *z* olarak söylenenlerdir:

Ünlüsüz hallerinde: *yaz, ḳız, buz - bez, iz, yüz;*

Ünsüzsüz hallerinde: *yazı, ḳıza, buzu - beziñ, izi, yüzü* vs.

Bununla beraber bunlar yalın hâllerinde ünlüsüz iken *z* söylenişli olmalarına rağmen, kendilerinden sonra katılan bir ekin veya sonra gelen bir kelimenin baş harfi sert bir ünsüz ise söylenişte bu *z*'ler ünlüsüz hâllerinde s ile uyumludurlar:

z. -den (sonra)

p		: *az(s) para, bez(s) parçası, toz (s) pembe;*
f		: *saz(s) fasḷı, az(s) fena;*
t		: *ġöz(s)tepe, öz(s)Türkçe, ḳız(s)tarafı, düz(s)taban, toz(s)topraḳ*[189];
s		: *yüz(s)süz, düz(s) sarı, biz(s)se, siz(s)siñiz, naz (s)sevmez;*
ç	= s	: *ḳaz(s) çobanı, yüz(s) çadır, bez(s) çanta;*
ş		: *yüz(s) şart, az(s) şerefli;*
ḳ		: *az(s) ḳaḷsın, boz(s) ḳurd, düz(s) ḳapı, yüz(s) ḳadar, boz(s) toġan;*
k		: *yüz(s) kişi, biz(s) kim, boz(s) kürk;*
h		: *buz(s) ḫāne, yaz(s) ḫavası, yüz(s) ḫavḷısı* vs.

Türkçeye yabancı dillerden gelmiş kelimeler içinde de aslı s veya *z* (ظ ض ز ذ) olanlar vardır:

s : *ḫars, lems, temās, ḫırs > ḫarsi, lemse, temāsı, ḫırsın* vs.

z : *farz, gürz, azīz, lāfız > farzı, gürzüñ, azīzim, lāfzı* vs.

Türk söyleyişinin tesiriyle Türkçeye yabancı dillerden gelmiş kelimelerde de aynı esas (ünlüsüz hâlinde *z* > s), yukarıdaki sert ünsüzlerden sonra hüküm sürer: *varsayım (s) sayar; gürz (s) çaḷdı* vs.

Kelime içinde de *z* veya o hükümde olan bir ünsüz, ünlüsüz hâlinde iken kendisinden sonra bu sert ünsüzlerden biri bulunursa yine *s* ile değişir:

ız(s)tırab (veya *z* kalırsa yanındaki sert *t, d* ile uyum sağlayarak: *ız(d)ırab, ız(s)tırar, muz(s)tar, mez(s)kür, mez(s)heb, maz(s)ḫar* vs.

Bununla birlikte Türk söyleyişi tesiriyle yabancı kelimeler içindeki ünlüsüz *z*'ler, kendisinden sonra yumuşak bir ünsüz bulunduğu zaman kendi sesini muhafaza eder:

z. -den (sonra)

ünl		: *ezan, mezar;*
r		: *mazruf, ᶜazrā, ezraḳ;*
z		: -;
l		: *muzlim, mazḷum, fazḷa;*
m	= z	: *müzmin, ezmine, izmar, Nazmi;*
n		: *maznun, vezne, ḫazne, İznik;*
v		: *tezvir, cezve;*
y		: *tezyin;*
ʾ		: *ez ᶜaf;*
b		: *izbe, ezber, mezbele* vs.

b) Çok heceli kelime sonlarında: Bunlarda ana olarak hepsi *z* ünlüsüz hâllerinde *z* > *s* uyumu yaptıkları hâlde, ünsüzsüz hâllerinde daima kendi öz seslerini belli ederler:
Ünlüsüz hâllerinde: *yaramaz(s), arsız(s), topuz(s), et-yemez(s), temiz(s), yüz(s)süz(s)*;
Ünsüzsüz hâllerinde: *yaramazın, arsıza, topuzu, Et-yemeze, temize, yüz(s)süzün* vs.
Çağatay Türkçesinde bunların hepsi *s* olarak gösterilir: *imes, kilmes, al,mas, ḳomas* vs.
Dilimizde ise yalnız ünsüzsüz hâllerinde *z* oluyorlar (kendilerinden sonra sert ünsüzlerle yine böyle *s*'dir: *bilmez(s)siñiz, bilmez(s)çesine, pekmez(s)çi* vs. (bk. tek hecelilerdeki durumlarına).
Bu Türk söyleyişinin tesiriyle Türkçeye yabancı dillerden gelmiş kelimelerde de aynı esas (ünlüsüz hâlinde *z* > *s*) hüküm sürer.
Bunlarda aslı *z* veya *s* olanlar ayrılır:
Ünlüsüz hâllerinde: *nāmus, miras* > *nāmūsu, mīrāsı* vs.
Ünsüzsüz hâllerinde: *namaz(s), temyiz(s)* > *namaza, temyize* vs.
Ünlüsüz *z*'lerin *s* söylenip söylenmediklerini, kendilerinden sonra başı *c, ç*'li eklerden hangisinin kullanıldığı da belli eder (dil bildiren *Fransızca, İngilizce, Portekizce* gibilerinden başkasında). Bunların *ç* ile olduklarına bakarak, *z*'nin *s* söylendiğine hükmedilebilir: *temiz(s)çe, ḳurnaz(s)ça* vs.
c) Tek hecelilerde olduğu gibi çok heceli kelime sonlarındaki ünlüsüz *z*, kendisinden sonra başı yumuşak ünsüzlü veya yalnızca ünlülü bir ek katıldığı veya bulunduğu kelimeden sonra yine böyle başı bir yumuşak ünsüzlü veya ünlülü bir başka kelime geldiği zaman, ana sesini muhafaza eder (aynı durumlardaki yabancı kelimelerde de böyle olduğu yukarıda tek hecelilerde gösterilmiştir.):
bizim, size, yüzüm; (*azraḳ, temizrek: eskidir*), *söz Rizā'nın*; *az zarar, yaz zamanı*; *sıvazḷadı, sazḷıḳ, hızḷı, bilmezler*; *yazmaḳ, süzme, azman, sözmü*; *az nazḷı, ğöz nuru*; *tez veren, söz verdi*; *temiz yer, söz yeri*; *az bildi, yüz buḷdu*; *yaramazdır, bizden, namazda, ḳızdım*; *özge, ezgi, bozğun, dizgin* vs.
Görüldüğü gibi gırtlak sesleri, dil yanlılar (yanlaklar), dudaklılar ve diğer dişliler arasında karşılıklı boğuk ve çınlamalı uyumları aynen cereyan etmektedir. *s-z* arasında ise başı *s*'li ekler bu uyumun dışında olduğuna göre bu uyum kısmidir: *-sir, -se, -sa* gibi eklerin başındaki boğuk *s*, öteklikerde olduğu gibi yumuşak ünsüzlerden sonra çınlamalısıyla uyum edip *z* olmuyor. Eski Osmanlıcada *ems(z)irmek, dams(z)ırmaḳ* gibi istisnalar görülür ki bunlar üst yanlarındaki *m, l* gibi yumuşakların tesirinden ileri gelmiş görünüyor. Daha eski lehçelerde çınlamalısıyla değiştiğine yazarın başka bir münasebetle verdiği *boḷsun, oḷsun* yerine *boḷzun* kelimesindeki ekte ve Orhon kitabelerinde rastlanan örneğin *Çözülmüş Orhon Yazıtları*, THOMSEN, IE 11'de ve daha sonra IIE 17'de:

(sağdan sola)	N^{i}YİT	NUZ^{a}MLOB	ḲOY	NUDUB	KRŪT
	diye	olmasın	yok	milleti	Türk

(sağdan sola)	N^{i}YİT	NUZ^{a}ML^{a}K	-Z^{i}S^{i}Dİ	BUS	RİY
	diye	kalmasın	sahipsiz	su	yer

cümlelerinde *bolmazun, ḳalmazun*'daki eklerde de böyledir.

Osmanlı imlasında, boğukları çınlamalısıyla değişen kelime uçlarındaki *ḳ-ġ, k,-g* gırtlak seslerinden yalnız *ḳ, k* boğukları esas tutulmuş; tek bir biçimiyle gösterilen dil yanlılardan *l-ḷ* ayırt edilmemiş; *b-p* dudaklılarının *d-t, c- ç* dişlilerinin çınlamalıları yazıda esas olarak alınmış; yine dişlilerden *s-z* ayrı ayrı olarak yazılmış olduğuna göre çoğunlukla çınlamalılar esas tutulmuş olmakla beraber, yine bunların imlasında bir düzen gözetilmemiştir. Bu Arap harfli imla yerine geçen latin harfli yeni imlamız, Osmanlı imlasının aslında yanlışları olan gırtlak sesleri esasını (*ġ* > *ğ* ve *g* > *ğ* biçiminde olması lazım geldiği hâlde *ḳ*> *ġ* > *ğ*; *k*> *g*> *ğ* biçiminde iki aşamayı aynı zamanda atlatmak tarzıdır.) taklit etmiş; yine ona uyarak *l* - *ḷ* arasını ayırt etmemiş; dudaklılarda ve *s-z*'lerden başka dişlilerde boğukları; yani bunların ünlüsüz hâllerini esas tutmuştur.

Arap harfli hemen bütün Türk imlaları ve Türk eliyle yazılan Türkçe dil bilgisi kitapları ise daima çınlamalıları; yani bu seslerin ünsüzsüz hâllerini esas olarak almıştır.

KÂŞGARLI MAHMUD da Araplara Türk kelime hazinesini ve dil bilgisini verirken bunları bazen düzensiz olarak boğuk biçimleriyle gösterdiği hâlde, birçok durumda hep çınlamalı biçimleriyle (ünsüzsüz hâlleri esası üzere) göstermiş olduğu gibi tercihinin bu cihette olduğunu da eserinin çeşitli yerlerinde birçok fırsatla anlatmaktadır:

Nitekim BROCKELMANN'da eserinin mukaddemesinde (5. s.) şöyle der:

"Her ne kadar KÂŞGARLI, II. 28, 16 da sert harfleri açık zikretmekte ve (sulp harfler bu lehçelerde (yine *Divanü Lugati't-Türk*'e göre Kıpçaḳ, Yemek, Yağma ve Argu ahalisi ve Suvarlardan Peçeneklere kadar olan çadır halkınca[AUE]) dört tanedir: د ، ق-ك ، ت ، ج ، ب (*b, c, ḳ-k, t, d*). ünsüzü sert harflerle bulunduğu zaman o harflerdeki sesin ağızdan çıkış tarzının şiddeti yüzünden *t*'ye çevrilir) demekte ise de bunları yazıda başka hiçbir yerde göstermemektedir.".

Yine KÂŞGARLI II. c., 29. s. da şöyle der:

"*d* ünsüzü sert harflerle (Bu harfler onun gösterdiği dört ünsüzden ibaret olmayıp dilimizdeki diğerleri de bunlara dâhildir.[AUE]) bulunduğu zaman o harfler sesin ağızdan çıkış tarzının şiddeti yüzünden *t*'ye çevrilir. Geçmiş zaman bütün fiillerde *di* ile mukayyet olup hiç değişmez. Yalnız bunlarda aslolan *d* bu, sert harflere bitişik olduğu zaman nutukta *t* olması daha fasihtir. Bu bütün eserdeki yalın ve mezit fiiller de kıyastır.".

Şu hâlde bu çınlamalı *ġ, g-b, d, c, z* ünsüzlerinin ünlüsüz hâllerinde *ḳ, k-p, t, ç, s* söylendiği kuralını okuma ve dil bilgisi kitaplarına bırakarak, imlada bunları bir esas dâhilinde düzenli olmak üzere hep çınlamalılarla göstermek ve çınlamalıların ikisi yan yana geldiği istisna hâllerde yalnız önceki çınlamalısı boğuk biçimiyle yazmak tarzı, imlanın devamlılığına ve Türk dili yapısı ihtiyaçlarına bizce daha uygun görünmektedir. Kaldı ki hemen bütün Arap harfli Türkçe imlalar bilerek veya bilmeyerek, bu ciheti bu dilin yapısı için daha münasip bulmuş görünüyorlar. Şu hâlde tek hecelilerde ünsüzsüz hâllerinde son harfi *ḳ k-ġ, g-ğ, v, y* olanları sınıf sınıf ayırıp böyle esas durumlarıyla sözlüklerde göstermek, diğer takımlarda da esas olan boğuk ve çınlamalıları yine böyle ayrı ayrı kaydetmek gerekir.

Şimdiki imlamızda olduğu üzere kelime uçlarında esası çınlamalı olan aynı kelimelerin, ünlüsüz ve ünsüzsüz hâllerinde değişik uçlarla ayrı ayrı kelimeler gibi görünmesinden ise bu biçimle her durumunda tek biçimlerle görünmeleri de (ses bilgisi olamayan ve özellik-

le dil bilgisiyle uzlaşarak gereken yerlerde göze hitab etmek lazım gelen imlamız için) ayrıca tercihe layıktır. Kaldı ki bunlar, ekler dolayısıyla dil bilgisi kitabında hem çınlamalı hem boğuk biçimleriyle gösterilmek gibi zaten genel ahenk kuralı ve ünlü çeşitlenişi yüzünden, mevcut biçim değişmelerine yeni kalabalıklar katmaktadır:

dir, *dır*, *dür*, *dur* + *da de* + *dan*, *den* vs.

tir, *tır*, *tür*, *tur* + *ta*, *te* + *tan*, *ten* vs.

ca, *ce* + *casına*, *cesine* vs.

ça, *çe* + *çasına*, *çesine* vs.

cı, *ci*, *cu*, *cü* + *caḳ* + *cıḳ*, ciḳ, *cuḳ*, *cüḳ* vs.

çı, *çi*, *çu*, *çii* + *çek* + *çıḳ*, *çiḳ*, *çuḳ*, *çüḳ* vs.

Bir sebepten de şimdiki imla tarzında bunların çınlamalı veya boğuk olanları ünlüsüz hâllerinde çoğunlukla boğuklarla gösterildiği için ünsüzsüz hâllerinde hangilerinin değişip hangilerinin değişmeyeceği meselesi Türk olanlar için kulaktan belli olduğu düşünülse bile (lehçe ayrılıkları dolayısıyla bu da her zaman belli değildir.) dışardan dilimizi öğrenmek isteyenler için çok zorluk gösterir.[AUE]

Bundan başka imla yapımızdaki aksaklıkları düzeltmek üzere şu sebeplerin ayrıca dikkate alınması gerekir.

A) *Ünlülerin desteklenmesi*:

Yalnız dilimizdeki yabancı sözlerde değil, bizzat Türkçe kelimelerde muhtaç olduğumuz uzun ünlülerin ayırt edilmesi: Bunlarda kısalarının üstlerine veya altlarına verilecek ufak bir çizgi bu işi görebilir ise de aynı nitelikte işitilen ve söylenen seslerde tek ölçü kullanmak üzere mesela; *ağḷamaḳ, yığdı, uğraş, oğḷum, uşağı çaġ(ı)r, uşaġ(a) söyle, aḷdığ(ı), oḷduğ(u), iğne, öğren, ğördüğ(ü), bildiğ(i)* gibi Türkçe kelimelerde sekiz kısa ünlünün ünlüsüz *ğ* ile birleşmesinden meydana gelen örneklerde görüldüğü gibi birçoklarının ucunda kereler içindeki ünlüler dil bilgisi zaruretiyle kalması gereken ölü harflerdir. Böyle olmayanlarda da köken bilgisi zaruretiyle kalanlar vardır: *ağ(a)*, *ağ(ı)r* vs; yine görüldüğü gibi Türkçenin yapısı ses bilgisi bir imlaya birçok hâllerde müsait değildir. Sekiz uzun ünlüyle yabancı (özellikle Arap, Fars) kelimelerindeki *ī*, *ū*, *ā* ünlülerinin Türkçedeki denk *iğ*, *uğ*, *aġ* uzun ünlüleriyle gösterilmesi durumu var; *mağlūp*, *maġmur*, *iğma*, *iğfāl*, *iğmāl*, *meğmur*, *muğber*, *müğlim*, *müğmin* vs. Bu arada Türkçede *koşa* olamayacağı için olduğu ve örneğinde görülen ölü *ğ* ünsüzünü yabancı kelimelerde, mesela *vuḳuğu*, *maġārif*, *matbaġa*, *tabiği* gibilerinde vermek (kelimelerin millîyeti herkesçe bilinmeyeceğine göre) imlanın devamlılığı için lazımdır. Yine Türk söyleyişinin gereği sonu uzun veya kısa ünlülü kelimelerin ad çekimlerinde bunlardan sonra, *y*, *n*, *s* ünsüzlerinden icabına göre biri gelmesi zaruri olduğuna göre yabancı kelimelerde yalnız sonu uzun ünlülü olanlarını: *eşyāya*, *ebrūsu*, *taḷākkinin* vs. biçimlerinde uzun ünlüyle yazmak.

Böyle olmayıp da sonda uzun ünlü hâlinde bulunanları: *tebliği*, *menşeğe*, *mevzuğu* vs. biçimlerinde (Türkçe *kemiği*, *çocuğu* gibi) imlaya getirmek.

Ayrıca Türkçe (ve yabancı) kelimelerde Türk dil bilgisine dâhil 'abartma' anlamıyla mesela: *bāş üstüne, ḳūzum, cānım, canīm, ēnfes, güzēl, yazīḳ* vs. uzun ünlülerini de bu gibi dil bilgisi ihtiyaçlarında aynı oranda işaretleme sebepleri var. Hâlbuki Türk kulağı için hep aynı nitelikte olan *aġ iğ uğ* + *ā ī ū* + *aa ii au* dizgelerinden yalnız Türk yapısına en uygun olan bir tanesi kabul edilmesi gerekir.

B) *Ünsüzlerin desteklenmesi:*

1. Yabancı kelimelerin ince ünlülü hecelerinde görülen ve mevcut harf biçimlerimiz tarafından gösterilme imkânı olmayan yarı ünlüsüz *ġ*, *ḳ* gırtlak sesli çeşitlerini yarı ünlü olanlarından ayırt etmek: *miḳrop*, *miḳrofon*, *müşfiḳ*, *zevḳ*, *telāḳḳi*, *şevḳi*, gibi. *Hālḳ evi* tamlamasında işitilen *ḳ* (mesela *kemik*'teki) yarı ünlü *ḳ*'dan ayrıdır. Yine *Vaşinġton*, *mitinġ*, *Gütenberġ*, *klerinġ*, *fāriġ*, *mürġ* gibi kelimelerde işitilen ve söylenen *ġ*'de *aheng*, *ferheng*, *deng*, *ġemi*, *zengin*'deki *yarı ünlü g*'den ayrıdır.

2. Dil yanlıların düz ve çukurlarını ayırt etmek:

Türkçede düzleşen çukur *ḷ*'leri ve yabancı kelimelerde kalın ünlülü hecelerde de çukurlaşan düz *l*'leri göstermek üzere: *ayḷar*, *boylu*, *aylıḳ* vs. + *fazḷa*, *mutḷaḳ* vs. (bk. § 168'de *ḷ* hakkındaki notlarımıza) örneklerinde olduğu gibi ayırt etmek.

C) Dil bilgisi ihtiyaçlarına göre bazı işaretlerin desteklenmesi

Türkçenin ilgi zamirleri:

Teklik ve çokluk birinci kişi zamirleri -(*I*)*m*, -(*I*)*mIz*: *evim*, *evimiz* (sonu ünsüzlü kelimelerde); *bahçem*, *bahçemiz* (sonu ünlülü kelimelerde);

Teklik ve çokluk ikinci kişi zamirleri +(*I*)*ñ*, +(*I*)*ñIz*: *eviñ*, *eviñiz* (sonu ünsüzlü kelimelerde; *bahçeñ*, *bahçeñiz* (sonu ünlülü kelimelerde);

Teklik ve çokluk üçüncü kişi zamirleri:

I. Ad tamlaması mücerret hâlinde iken +*i*: *evi* (sonu ünsüzlü kelimelerde); +*si*: *bahçesi* (sonu ünlü ile biten kelimelerde); *evleri*, *bahçeleri* (sonu ünsüz veya ünlü ile kelimelerde);

II. Ad tamlaması çekimli hâlinde iken +(*s*)*in*, +*lerin*:

Ad tamlamasının ikinci ve üçüncü kişininde yükleme hâli *evin*) +*i* = sana veya ona tamlanan olan ev) +*i*; ikinci ve üçüncü kişisinde yönelme hâli: *evin*) *e* = sana veya ona tamlanan olan ev) e; ikinci ve üçüncü kişisinde bulunma hâli: *evin*) *de* = sana veya ona tamlanan olan ev) de; ikinci ve üçüncü kişisinde ayrılma hâli: *evin*)*den*= sana veya ona tamlanan olan ev)'den; ikinci ve üçüncü kişisinde ilgi hâli: *evin*) *in* = sana veya ona tamlanan olan *eve ait*.

Eski Türk lehçelerinde *s*'nin, +*lerin* biçimleri cümlede yükleme hâli olarak (şimdiki *evini*, *bahçesini*, *evlerini*, *bahçelerini* biçimleri gibi) kullanılırdı: *evin barḳın yıḳtı*; *evlerin*, *bahçelerin ḥarab etti* vs.

Şu hâlde görüldüğü gibi bir ikinci kişi zamiri +(*I*)*ñ*'den başka bir de üçüncü kişi yalın hâlinden ad çekimi hâllerine geçişinde kullanılmaya özgü üçüncü kişi zamiri +(*I*)*n* var. Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere bunlar belirsizlik hâlindedir. Bu belirsizliği kaldırmak için söyleyişte ve yazıda aynı olan bu zamirlerden ikinci kişisi, hiç olmazsa yazıda +*iñ* biçiminde işaretleyerek üçüncü kişisi olan +(*I*)*n*'den ayırmak lazımdır (Üçüncü kişi zamirinin çekimli hâllerinde, yalın *i*'li hâlinden fazla olarak görülen +*n*'ye dil bilgisi kitaplarımız vikaye nunu demiş ve güya iki ünlünün çatışmasından hasıl olan *ḳoşa*'dan vikaye için bunun bir *yardımcı* ünsüz olduğunu kastetmiş olmaları doğru olsaydı, bu +*n*'nin daima iki ünlü arasında bulunması gerekirdi; hâlbuki bulunma hâli, ayrılma hâlinde ses düşmesi yoktur ve +(*I*)*n*, tarihî bir oluşumun varlığından ibaret olarak, ad tamlamalarının yalnız çekimli hâllerinde görünmektedir.).

Kaldı ki bu ikinci kişi zamiri, sonu ünlülü bir kelimeye katıldığı zaman üçüncü kişi zamirinden söyleniş ve yazılışta ayrıldığı da olur: *bahçeñ* = sana tamlanan bahçe (ikinci kişi);

bahçesinde = üçüncü kişi tamlanan *bahçede*.
Şimdi bu iki ikinci ve çekimli üçüncü kişi zamirinden başka bir *+(n)in* daha vardır. Bu da ötekilerle söyleniş ve yazılışta belirsizlik etmekle beraber, dil bilgisi kitabındaki anlam ve görevi itibarıyla ayrıdır:
Birinci ve ikinci kişi zamirleri ada bitişik ek hâlinde zamirler öncüllerinin yerlerini tutarlar; fakat bu *+(I)n* da gerek fert hâlinde yalınlara ve gerek ad tamlaması hâlinde yalınlara ayrıca ilgi hâli anlamıyla eklenir.
Yalın fert adlarda: *evin* 'eve ait';
Yalın ad tamlamalarında: *eviñin* = sana tamlanan olan *eve* ait;
Yalın ad tamlamalarında: evin+in = ona tamlanan olan *eve* ait.
Bu ilgi hâl eki ötekiler gibi zamir olmayıp eklendiği kelimeye mensubiyet ve ilgi hâli anlamı vererek girer ve o kelimeleri bir adı mensup (nisbet sıfatı) yapar; (yalnız bunun biçimi *ben, biz* kelimelerine katılınca *+in* yerine *+m* ile değişerek *+Im* olur: *benim, bizim* = "*benin – bizin*: bana, bize ait, yerinde": zaten *ben, biz* zamirlerine eklenen bu edatın yine zamir olmasına ihtimal verilemez.):
senin, sizin – evin, bahçenin, evimin, bahçeleriñin (=sana, size, eve, bahçeye ait; bana tamlanan eve, sana tamlanan bahçelere ait).
1. Nisbet sıfatı olduğu yerler:
benim, bizim (*+in*) *ev* 'bana, bize ait ev (sıfat tamlaması)';
senin, sizin çocuḳ 'sana, size ait çocuk'.
Dilimizde bu görev ile (o, onlar) üçüncü kişi zamirlerine katılmaz: *onun, onḷarın ev* denilmez. Ancak üçüncü kişi durumunda yalnız *imamın Hatçe* 'imama ait Hatice' (sıfat tamlaması) gibi lehçe kullanışları vardır.
2. Ad tamlamalarının oluşumu ilgi zamirleriyle olur; birinci, ikinci kişi aynı mecliste oldukları için ne önce ne sonra bu zamirlerin öncülü söylenmez: *evim, eviñ*.
Bununla birlikte üçüncü kişi ad tamlamasında öncülün söylenmesine ihtiyaç vardır:
Ōğretmen mektebe ģeldi, (kitab+ı) evde ḳaḷdı.
Kitap, üçüncü kişi olan *ı* zamirine aittir. Ōncülü üst cümledeki özne (öğretmen)dir.
Söze başlarken üçüncü kişi fikri verilmek isteniliyorsa o zaman *öğretmenin* (*kitabı*) deriz ki *kitabı* ad tamlaması görünür bir adla zamir bir addan (ki bitişik bir ek hâlindedir) oluşmuş olup tamlanan olan kitap, tamlayan (tamlayan ya da yönelme hâli) zamirleri demek olan ilgi zamirlerinden üçüncü kişi olan kişi ve bu, üçüncü kişi olduğu için öncülü olan (öğretmen) üst başında hemen söylenmiştir.
Bu takdirde bu biçim öncülüyle beraber üçüncü kişi biçimidir. Ōncül bu tamlamaya *+In* ilgi hâl ekiyle; yani o da bir zamir olmayıp rapt ekiyle bağlanmıştır. Bu öncüllü biçimin belirli belirtisiz biçimi "öğretmen (kitabı)" dir. Söylemeye ihtiyaç yoktur ki bu üçüncü kişi, bir öncülün vekili olarak tamlamada tamlayan görevinde olup tamlananı bitişik olduğu kelimedir. Vekil olan zamir tamlayan olunca, tabiidir ki asıl olan (öğretmen) de öncül göreviyle ve dolayısıyla tamlayandır.
Yine bu takdirde *evim, eviñ – evimiz, eviñiz* gibi birinci ve ikinci kişi ad tamlamalarında da görüldüğü üzere tamlamada tamlanan önce, tamlayanlar da (ilgi zamirleri denilen ve tamlanana eklenen bitişik zamirler hâlinde) sonradır ve bu zamirler hakiki tamlayanlar olan birinci, ikinci ve üçüncü kişilerin tamlamada vekilliğini etmekte, onlara köprü görevini

görmektedir. Bundan da anlaşılıyor ki Türkçede ad tamlaması, tamlayan zamirlerinin bir tamlanan yerine gelen adlara eklenmesiyle olur da zamirden başka araç ile iki görünür ad, biri ötekine ait olmak fikrini veremez.
3. İlgi hâl ekinin daha önce eklendiği kelimeyi sıfat da yaptığını söylemiştik: *Bizim ev, senin oğlan, imamın Hatice* vs.
Bu ek ad cümlelerindeki bir ada katılarak, onları haber görevinde bulunacak (başka bir sıfat gibi) sıfat yapar ki bu nisbet sıfatıdır: "Bu kitap öğretmenindir." (öğretmene aittir). "Bu çocuk çalışkandır." ad cümlesinde 'çalışkan' sıfatının görevi gibi.
Hatırlatma – Yönelme hâl eki olan *a, e*'de bu yerde aynı görevi görür:
"Sözüm sanadır." (sana ait, sana özgüdür); "Oyuncak çocuğadır." (çocuğa ait, çocuğa özgüdür) vs.
Çekimdeki üçüncü kişi zamiri ile ilgi hâli anlamında farklı görevleri olan bu *+In* ekini (yani üçüncü kişi ad tamlamasına öncülü bağlayan ek ile nisbet ve ilgi hâli sıfat ekini) birbirinden yine ayrı bir işaretle ayırmak gerekirse de hiç olmazsa ikinci ve üçüncü kişi zamirlerini birbirinden ayırt edip bunları, görevlerini öncesinden ve sonrasından sezmek üzere hâliyle bırakır.
Bir de Frenk dil bilgisi kitaplarının bunlardan hangisine ilgi hâli dediklerini bilmek gerekir: Her ne kadar buna dil bilgisi kitaplarımızda *ilgi hâli* deniliyorsa da şüphesiz bu ne teklik ikinci kişi zamiri olan *+In* ne de üçüncü kişi öncülü ve ad tamlamasına bağlayan +(ı)n'dir; o hâlde ilgi hâli ad çekiminde kullanılan üçüncü kişi zamiri mi yoksa bu ilgi hâl eki mi?
Fransız sözlüklerinde ilgi hâline ait bilgi şöyle özetleniyor:
Latince *casus genitivus* (doğuran durum) yerinde yalnızca ilgi eki (doğuran). Dil bilgisi bakımından çekimli kelimelerde adların, sıfatların, zamirlerin ve sıfat-fiillerin aldığı bir hâl olup aslında çok çeşitli olan niteliği, çoğunlukla nisbet ve ilgi hâli fikrini işaret etmekten meydana gelmiştir.
Hint-Avrupa dillerinde (hakkıyla söylemek lazımsa diğer bir dil ailesinde bunun varlığı söz konusu olamaz?) ilgi hâli kiplerinin kökeni ve ilkleme anlamı aydınlanamadı. Hatta bu hâlin çeşitli kullanışlarını bir taneye çevirmek imkânsız kaldı; dilciler bir fiilden meydana getirilen ilgi hâli ile bir addan (ad veya sıfattan) meydana getirilen ilgi hâlini ayırt etmekle yetiniyorlar; fakat Hint-Avrupa dillerinin tarihî gelişimi devamınca ilgi hâlinde ayrı olan kipi yerine bir veya birçok yerde başka bir durum kullanılmıştır. Nitekim Latincede zarf görevindeki ilgi hâli yerine 'yemek, içmek, arzulamak' gibi anlamlar bildiren fiillerde yükleme hâli kullanmıştır ki *enallage casuelle* 'bir kelime durumunu başka bir kelime durumu yerinde kullanmak, durumlar değişmesi' dedikleri de budur. Fazla olarak Hint-Avrupa ortak ve genel dilinde bazı durum biçimleri belirsizlik hâlindedir:
O'lu olanlardan başka gövde (ana madde)lerin teklik ilgi ve ayrılma hâllerinde olduğu gibi bu syncretisme proethnique – beşerin milletleşmeden önceki zamanlarına ait kiplerin bir olmasıdır. Şu hâlde bütün dil bilgisi sınıfları gibi ilgi hâli sınıfı, biçimi gibi işlevi bakımından da tam ve kesin bir tanıma çok az uygundur.
Bu açıklamalara dayanarak, dilimizdeki bu eklerin de uzak bir menşede bir oldukları (çünkü nihayet ad tamlaması da bir frenk sözlüğünün ilgi hâli için dediği gibi bir nisbet ve ilgi hâli demektir.) düşünülebilir; şurası meydandadır ki ikisi ikinci ve üçüncü kişi za-

miri olarak, üçüncüsü zamir olmayıp yalnızca bir (sıfat, nisbet ve tahsis) eki kalarak sonraları görevlerde ayrılmış hâlleriyle bugünkü lehçemizde yaşamaktadır. Onun için ilk zamanlarda bir olması lazım gelen bu ekler şimdi böyle belirsiz bir hâlde görünüyorlar. Durum değişmesine (enallage casuelle) gelince, eski Orhun ve Yenisey yazılarında yer yer bulunma hâli yerine de kullanıldığı görülen *ḳa*'nın yine yönelme hâli yerinde kullanıldığı görülür. Bu *ḳa* lehçemizde (*e*, *a*) yönelme hâlinin ceddidir.
Bu bakımdan Frenklerin ilgi hâli deyiminden bizim anlayacağımız, ikinci kişi izafet zamiri olan +*(I)ñ* ve iyelik üçüncü kişi zamiri olan +*(I)n* ve yine üçüncü kişi ad tamlamasının öncülünü o ad tamlamasına bağlayan tahsis anlamlı bağlama eki +*(I)n* değil, ilgi hâl eki olan +*(I)n* olması gerekir. İsmin hâlleri arasında sayılan ve ad cümlesinde olan budur; yoksa bunda öncülü, üçüncü kişi ad tamlamasına tahsis eden ve tamlayan edatı denilen +*nIn* hatıra gelmemelidir. Kaldı ki Türk ilgi hâlinin esas anlamı Hint-Avrupanınkiler gibi belirsiz de olmayıp gerek mana bakımından (özellikle çekimli üçüncü kişi zamiriyle sıfat va nisbet ekinde) çoğunlukla ilgi hâli fikriyle birleşmekte ve gerek biçim bakımından bir taneye başvurulmağa müsait görünmektedir.
2. +*lArI* biçimindeki çokluk üçüncü kişi zamirlerinin, tamlanan ve tamlayan tek veya çok yahut müşterek olduklarına göre ayırt edilmesi:
Orhan'ın (evi) = Orhan'a tamlanan bir ev: *evi*
1. tamlayan ve tamlanan tek;
Orhan'ın (evleri) = Orhan'a tamlanan çok ev: *evleri*
2. tamlayan tek, tamlanan çok;
(Bahçıvanların), Orhan ve Türkan'ın evi = (bahçıvanlara), Orhan ve Türkan'a ortaklaşa tamlanan bir ev: *evi* (tamlayan çok, tamlanan tek);
(Bahçıvanların), Orhan ve Türkan'ın evleri = (çok bahçıvandan her birine) veya Orhan ve Türkan'dan her birine tamlanan ayrı bir ev: *evleri* (ayrı ayrı tamlayan çok, ayrı ayrı tamlanan çok).
(Bahçıvanların), Orhan ve Türkan'ın evleri = (ortak olan bahçıvanlardan her birine) veya Orhan ve Türkan'dan her birine ortaklaşa tamlanan çok ev: *evleri* (ortaktamlayan çok, ortaklaşa tamlanan çok).
Bu son durumda bunlar (*evler'ler'+i, ev'ler'+leri*) yerinde olup iki aynı çokluk ekinden biri düşmüş sayılır.
Aynı biçimde yazılıp gösterdiğimiz çeşitli anlamlara şumulü olan bu teklik ve çokluk üçüncü kişi zamirlerinin, yukarıda işaret ettiğimiz gibi her anlama göre birleşik veya + ile ayrılmış bir biçimde yazılarak hiç olmazsa göz için ayırt edilmesi, yazan tarafından hangi anlamının kastedildiğinin anlaşılmasını kolaylaştıracağı adlî ve hukukî bakımdan da önemli sayılabilir.
3. Kelimenin ilk hecesindeki kısa veya uzun bir ünlüden sonra vurgunun işaretlenmesi.
a) Ünlem edatı görevinde olduğu zaman:
"Hü°sniye, Mā°cit yanıma geliniz; ka°rdeşim nerdesin?" (Ey bana tamlanan kardeş, nerdesin?, demektir.). "Kardeşim geldi." cümlesindeki *kardeşim* üçüncü kişi yerinde özne görevinde olup öncekisi gibi değildir; öncekisi hitap yerinedir.
b) Cins ad, özel ad olduğu zaman:
Ka°rtal +a giden tren (Bu, "Kartal büyük bir kuştur.", cümlesindeki cins adı olan kartal gibi

B) Ek alacak kelimeye ait uyumlar

176. Eklere ait olanlarından farklı olarak bu uyumlar, ancak ünsüzlere ve yalnız ek alacak kelimelerin bitiş ünsüzlerine tesir eder. Bu sebeple bunlara *kelimenin bitiş*

---

söylenmez);
Fe°nerde oturuyor, Ça°rşambaya gidecek (Bunlar cins ad olan, fener ve çarşamba gibi söylenmez.) vs.
c) Cümledeki söz dizimi düzeni bozmadan ona dâhil bir kelimeye ötekilerden üstün bir önem vermek istenildiği zaman (Bunlardan bir tanesinin ilk hecesindeki ünlüden sonra bu vurgu verildi mi, artık başkalarına verilemez.):
Be°n (başkası değil) bugün annemi görmek için İstanbul'a indim.
Ben bu°gün (başka gün değil) annemi görmek için İstanbul'a indim.
Ben bugün a°nnemi (başkasını değil) görmek için istanbul'a indim.
Ben bugün annemi görme°k için (başka şey için değil) İstanbul'a indim.
Ben bugün annemi görmek için İstanbul °a (başka bir yere değil) indim.
Fiilin yapıldığı, önemle belirtilmek istenildiği zaman, onun son hecesindeki ünlüden sonra getirilir:
Ben bugün annemi görmek için İstanbula gitdi°m.
Söyleyenin, istediği cümle parçasını vurguladığı söyleyişinden belli ise de yazanın önem verdiği cümle parçasını belli etmek üzere ona vurgu işareti vermesi, daha önceki durumlar için olduğu kadar, bu cümle bilgisi için de elzem görünüyor. Vurgunun daha başka ve değişik görevleri hakkında bk. § 517'deki notlarımıza.
Yukarıdan beri topluca açıklamasına çalıştığımız imla meseleleri hakkında kısaca diyeceğimiz şudur:
Dil, tarihi akışı içinde uğradığı ses bilgisi değişiklikleri dolayısıyla az çok devam eden farklı söyleniş aşamalarından geçer ki imla bu değişmelerine ayak uydurmak için zaman zaman bazı düzeltmelere uğramaya hazır olarak kurulmuş bulunur. Şu hâlde onun başlıca görevi dilin bulunduğu aşamadaki örnek söylenişini dil bilgisi ve köken bilgisi gereklerini de kollayarak belirli ve etkin bir dizge hâlinde yazıda mümkün mertebe azami derecede doğru bir biçimde aksettirmektir; yoksa ne bugünkü söyleniş durumuna hakim olmak ne de ilerideki söylenişleri önlemeye çalışmak onun kârı değildir. Bunun için özlüğüne doğru kuvvetli hamlelerle yürüdüğünü şükranla gördüğümüz Türk dilinde ne zaman ve ne kadarı düşeceği malûm olmaksızın hâlâ yaşamakta devam eden özellikle benimsenmiş veya ileride benimsenmesi muhtemel (İslam ve Hristiyan aslından) yabancı kelimeleri bugünün imlasında şimdiden hesaba katmamak doğru değildir. Aslında hep istediğimiz bu tasfiye hasıl olduğu zaman, imlamızın gerekli düzenlemeleri yapmasını engelleyecek bir şey yoktur. Kaldı ki her imla, tarihi bir dil devresinin söyleniş görünümünü yazıda sıhhatle aksettirmek görevinde olacağına göre bu görevi bazı sebeplerden aksak ve eksik yapan bugünkü imla yapımız, tabiidir ki muhtaç olduğu sıhhat ve kesinliği temin edememek yüzünden bir imla birliği tesis edemediği gibi bugünkü söyleniş görünümü hakkında tam bir vukuf edinmek isteyecek olan yarının dilcileri için de tamamıyla sağlam bir zemin veremeyecektir. Bu bakımdan da kurallı ve hakim esaslar dâhilinde bir an önce kesin olarak değiştirilmesi ve tespit edilmesi gereklidir.[AUE]

ünsüzlerindeki uyum adı verilebilir.

Bunlar (bazen süreksiz bazen sürekli olan) boğuk ve çınlamalı ünsüzler arasındaki uyumlardır. *Ekin başlama ögesi* bir ünlü veya ünsüz olmasına göre bu uyumlar o ögelere uyarak belirlenir.

177. Başka türlü anlatmak gerekirse bir ünsüzle biten *birtakım* kelimeler, şöyle ses değişikliklerine uğrar:

Kelime ünlüyle başlayan bir ek aldığı zaman o kelimenin bitiş ünsüzü çınlamalı olur.[190] Aksi takdirde; yani kelimeye bir ek katılmadığı veya katıldığı takdirde, ünsüz ile başlayan ek katıldığı zaman o kelimenin bitiş ünsüzü boğuk olur.[191]

178. Bu yolla görünebilen uyumlar şöyledir:

1. Dişlilerde: *t/ d* ve *ç/ c* (Boğuk süreksizlerle, çınlamalı süreksizler arasındadır.);

2. Gırtlak seslerinde: *ḳ/ ġ* ve *k/ ẏ* (Boğuk süreksizlerle çınlamalı sürekliler arasındadır.).

Gırtlak sesleri arasındaki ve ayrıca *ç/ c* arasındaki uyumlar ancak adlara ait olduğu için bunlardan daha ileride (bk. § 202'den 206) söz edilecektir.

179. *t/ d* uyumu.

t/ d uyumu, bazı fiillerde görülebilir.

Örn.: *git-* fiilinden *giden*;

et- fiilinden *eder*.

Gütmek, ditmek, tatmaḳ[192]'ta da böyledir (krş. *yutmaḳ* ki bundan *yudum* veya *yutum* gelir[193] § 855).

Tek heceli ilkleme fiillerde çok nadir olan bu olay, çok heceli fiillerde sık sık görülür:

Örn.: *Unutmaḳ*,

unuduḷmaḳ (veya *unutuḷmaḳ*);

avutmaḳ, avuduḷmaḳ (veya *avutuḷmaḳ*).[194]

180. Aynı ünsüz uyumu tek veya çok heceli birtakım kelimelerde de olabilir.

Örn.: *Ot* veya *od* ki tamlayanı *oduñ* 'sana ait ateş' olur. 'Bitki' anlamında olduğu

---

[190] Yani *p, ç, t, k* ünsüzlerinden biriyle biten kelime ünlüyle başlayan bir ek aldığında kelime sonundaki *p, ç, t, k* sessizleri *b, c, d, g* harflerine dönüşür.[AB]

[191] Buna şu da ilave edilebilir ve bunun aksine ekin kendisi de değişmiş bulunabilir (Krş. § 169 ve aşağısı).[JD]

[192] *tatmaḳ* olacak.[AUE]

[193] Bu fiil kökü lehçemizde *d*'li değil *t*'lidir: *yutup yutacaḳ, yutar, yutaraḳ, yutuḷmaz* vs.; fakat bir ad türemişi olan *yutum* da istisna olarak *t*'nin *d* ile uyum gösterdiği görülmektedir.[AUE]

[194] Bk. § 175'teki dipnotlarımıza.[AUE]

zaman ünlüden önce boğuk *t* kalır: *otuñ*;

bul̡ut ki ilgi hâl ekiyle: *bul̡udun*[195] 'buluta ait'

Aşağıdakilerde de böyledir:

toḳat; *züğürt*;

süt veya *süd*; *söġüt-söğüt* veya *söyüd* veya *söğüt*;

tat veya *dat*[196] قورت (ḳurt) veya قورد (ḳurd);

yurt.[197]

Yabancı dillerden alınan bazı kelimeler de aynı uyuma uğrar:

Örn.: ***kükürd*, izafet zamiriyle

kükürdüñ[198] 'sana ait kükürt'.[199]

C) Bir ünlüyle başlayan ekler[200]

181. *Bir ünlüyle başlayan* ekin bu ünlüsü ya yardımcı ya da ana olabilir.

Bu yerdeki ünlülerin yardımcı mı yoksa esas mı oldukları, yine ek, sonu *ünlü ile biten* bir kelimeye katıldığı zaman bilinir; bu durumda yardımcı olan ünlü düşer, ana olan ünlü olduğu gibi kalır.

182. *Ek başlarında yardımcı ünlüler* – Şimdi görüldüğü üzere ancak bir ünsüzle sonlandığı zaman yerinde kalabilen bu ünlüler, daima *i* biçimindedir (krş. § 155). Bu sebeple bu gibileri ikinci sınıf (*esreli* X *ötreli*) ekteki ögeler kadına dâhildir.

Gereği hâlinde bunları parantez işareti arasına koyarak göstereceğiz. Teklik birinci kişi iyelik eki, yardımcı bir ünlüyle başlar: +(*I*)*m*[201] ve böylece

***pederim* olur;

peder; fakat kelime sonu ünlüyle biterse:

babam biçiminde olur.

Söylemeye gerek yoktur ki bu yardımcı ünlü yerinde kaldığı zaman daha yukarılarda (§ 148 ve aşağısı) gösterilen değişme kurallarına baş eğer.

---

195 Bu kelimenin *bulutun* biçiminde uyumsuz kullanıldığı görülür.AUE

196 ve *tad.*AUE

197 veya *yurd*; *yoğurt* ve *yoğurd* da böyledir.AUE

198 Veya ilgi hâli (nisbet) ekiyle *kükürdün* 'kükürde ait, mensup'.AUE

199 Bütün bu konu hakkında bk. § 175'teki dipnotlarımıza.AUE

200 Aşağıda verilen bilgi Türkçe kelimelerin hece itibarıyla oluşumu (üçüncü kısım § 106 ve aşağısı) sözünde verilebilirdi; fakat bunları eklere ait kuralların genel görünüşünden ayırmamak, bizce daha üstün göründü.JD

201 Bitişik izafet zamiri.AUE

Hatırlatma – Söz konusu olan bu eklerin, bir ünsüzle başladıklarını ve kelimenin kendisi de bir ünsüzle bittiği zaman bu ünsüzün, yerini bir yardımcı ünlüye bıraktığını söylemek, nazarî olarak daha doğru olurdu. Bununla beraber Türkçe kelimeler çoğunlukla bir ünlüden çok bir ünsüzle bittiği ve bunun sonucu olarak yardımcı ünlünün düşürülmesinden çok düşürülmemesi daha sık olduğu görülmektedir. Bu eklerin yardımcı bir ünlüyle başlayan ekler olarak itibara alınması tercih edilmesi gerektiğine karar verdik.[202]

183. *Ek başlarında ana ünlüler* – Bu ünlüler, yine bir ünlüyle biten kelimelerden sonra bile yerlerinde kalır.

Bununla beraber, kelimenin bitiş ünlüsüyle ekin başlama ünlüsünün bir araya düşmesinden doğacak ses düşmesinden sakınmak için *kelime ile ek arasına bir ünsüz sıkıştırılır. Bu, genellikle bir yardımcı ünsüz hizmetini gören yarı ünlü y'dir.*[203] *Y*'nin bu görevi bazı özel hâllerde *n* ve *s* ünsüzleriyle de görülür.[204]

Örn.: *ana*; +*A* hâli (yönelme hâli): *ana(y)a*.

Başlama ünlüsü esas olan birtakım eklerin, Eski Türkiye Türkçesinde yardımcı bir başlama ünlüsü vardı (bk. § 645 ve 608).

Ç) Eklere ait kuralların özeti

184. 145'ten 183. paragrafa kadar gösterilen kurallar şöylece süzümlenebilir (özetlenebilir):

Bütün ekler, 148. ve aşağısı paragraflarda anlatılan ünlü uyumu kurallarına baş eğer. Ekler, bu ünlü değişikliklerinden farklı olarak aşağıdaki değişikliklere de uğrayabilirler:

1. Ek, bir ünsüzle başlarsa bu ünsüz, kelimedeki bitiş ögesinin niteliğine göre değişerek boğuk veya çınlamalı olabilir (Bu uyum, ekin başlangıç ünsüzü bir gırtlaklı ünlü olduğu zaman daima olmuştur. § 169 ve aşağısı).

2. Ek bir ünlüyle başlarsa mesele şu sebepten ayrılır:

---

[202] Bu *i*, değişerek kelime uyumuna göre *ı*, *ü-u* da söylenir. Yazarın bu gibi hâllerde hep aynı biçimde *i* gibi gösterdiği biçim, ahenk gereklerine göre hangisi ise ona işaret olduğu anlaşılmak lazım gelen hakim bir rumuzdan meydana gelmiştir.[AUE]

[203] Burada fazla yer tutacağı için ek başlarındaki yardımcı veya ana ünlüler hakkındaki görüşlerimizi ileride ayrıca kayıd edeceğiz.[AUE]

[204] Yalnız bu kadar değil, ünsüzle biten sayılarda uyuma göre *-er*, *-ar*'dan ibaret olan ek, sonu ünlülü olan sayı adları *iki, altı, yedi, yirmi, elli*'ye katıldığı zaman başa getirilen *ş*'yi bir yardımcı ünlü hizmeti gördüğü için bunlara katmak gerekir.[AUE]

a) Kelime bir ünsüzle biter ki o zaman bu ünsüz birtakım değişikliklere uğrayabilir (bk. § 176 ve aşağısı).

b) Kelime bir ünlüyle biter ki bunda da meseleyi ayırmak gerekir:

α) Ekin (başlama) ünlüsü geçici ise bu ünlü düşer (§ 182).

β) Ekin (başlama) ünlüsü ana ise kelime ile ek arasına bir ünsüz sıkıştırılır (§ 183).

Farklı ekler, hatta şimdi özetlediğimiz düzen içinde daha ileride eşelenecektir (ayrıntılı anlatılacaktır).

IV. Benzeşme

185. Yukarıda sergilenen konuda benzeşme hadisesinin birçok uyarlama yerlerini eşelemek fırsatını bulmuştuk. Bunlar içinde en önemlisi olan ünlü uyumu kuralı (bk. § 136 ve aşağısı), kendi yanı başında bitişik olmayan ses birimlere tesir etmek gibi bir özellik göstermektedir. Öteki benzeşme hâllerinde aşağıdaki örneklere başvurulabilir:

186. 1. *Sürekli* bir sesin teması yüzünden ileri gelen benzeşmeler. Süreksiz bir ses, sürekli bir sesle temas hâlinde bulunduğu zaman bazen sürekli olur.

Örn.: *aḳşam* > *aḫşam* (Anadolu'da).

Bu biçimle süreksiz çınlamalı gırtlak sesleri olan ġ ve g, *kelimelerin içinde bir ünlüden sonra* bulundukları zaman ġ daima ve g bazen) birincisi ğ'ye ikincisi ẏ'ye çevrilir (bk. § 54 ve 64).

Sonunda bulundukları çok heceli adlara (veya fiilin ad kiplerine) ünlüyle başlayan bir ek katıldığı zaman, süreksiz boğuk gırtlak sesleri olan *k* ve *ḳ* ünsüzleri *çınlamalı sürekliler* olan ğ ve ẏ'ye çevrilirler (bk. § 201 ve aşağısı).

187. 2. Çınlamalı bir ses birimin gövdesi yüzünden ileri gelen benzeşmeler. Boğuk bir ses, çınlamalı bir sesle temasta bulunduğu zaman bazen çınlamalı olur.

Bu biçimle ekin katıldığı kelime bir ünlüyle veya çınlamalı bir ünsüzle bittiği zaman, ekin başlangıç ünsüzü bazen çınlamalı olur (Bu gelişme daima gırtlaklı ünlü bir ünsüzde görülür.) (bk. § 169 ve aşağısı; § 176 ve aşağısı).

Önceki paragrafta kelimelerin sonundaki *k* ve *ḳ* gırtlak seslerinin de bazı durumlarda çınlamalı hâle geldikleri görülmüştü.

188. 3. Dudaklı bir sesin teması yüzünden ileri gelen benzeşmeler:

a) ġ ve g çınlamalı gırtlak sesleri, kelime içinde *ö, o, ü, u* dudaklaşık ünlülerinden birinin önünce veya ardınca gelirse bazen *v* niteliğini alır (bk. § 46 ve 47).

b) Bir gırtlaklı ünlü genizli olan *ñ*'de aynı durumda *m* olabilir (§ 73 hatırlatma).

189. 4. Yarı ünlü *y*'nin temasından kaynaklanan benzeşmeler (Şimdiye kadar sözü geçmeyen biricik benzeşme hâli budur.), *e* (*a*) geniş ünlüsü yarı ünlü olan *y*'nin önünde veya sonrasında gelirse bazen yukarıdaki sırasına göre *i* (*ı*) dar ünlüsüyle değişir.

Bu benzeşme hadisesi münferit birkaç hâlde meydana gelir:

yayḳamaḳ > *yıy(=yı)ḳamaḳ*;

yene > *yine*;[205]

ġeymek > *ġiymek*.

Krş. bir de § 627, 2. hatırlatma ve § 644.

Bunlarda da öyledir:

Diğer Türk dillerinde *cayan*'a (çadan) eşit olan *çıyan*;

Çeynemek'e karşılık olan *çiynemek*.

5. *n* (veya *ñ*)'den sonra *l* > *n* benzeşmesi (Daha önce VIGUIER tarafından kaydedilmişti.): *onḷar* yerine *onnar*; *ġörsünler* yerine *ġörsünner*; *dinlemek* yerine *dinnemek*. Şuna da dikkat edilmeli ki bu hadise ünsüzün çift okunmasına varıyor.

Benzeşmezlik dolayısıyla ikizlemeden sakınma demek olan şu ters hadiseyi krş.: *moḷḷa* yerine *monḷa*; *yoḷḷa* yerine *yonḷa* (Blau, *Bosnicch-Türkisch Sprachdenkmëler*, 245. s.).

Eski Türkiye Türkçesinde *m*'den önce bir *l* > *m* benzeşmesi izlerine de dikkat edilmeli (bk. örneğine § 137).[206]

V. Benzeşmezlik

190. Bu hadise Türkiye Türkçesinden çok birtakım Doğu lehçelerinde daha sık

---

205 Bunlardan bugünkü lehçemizde yalnız yine söylenişi yaşadığı gibi başta *y* > *g* değişimiyle de *yene* yerine *gene* biçimi kullanılır.[AUE]

206 Buraya yazarın kaydetmediği şunları da katmak gerekir:
6. Dudaklılardan boğuk veya çınlamalı *b*, *p*'den önce *n* (*n*) > *m* benzeşmesi (aynı veya ayrı kelimelerde):
a) Aynı kelimede: *pen(m)be, ten(m)beḷ tan(m)bur, ḳan(m)bur, çen(m)ber, İstan(m)bul, an(m)ber, an(m)bar* vs.
b) Ayrı kelimede: *son(m)baḥar, bin(m)başı, on(m)para, yan(m)pürü* vs.
7. Dil yanlı *l*'den önce *r* > *l* benzeşmesi:
Bu hadise bütün İstanbul'da genel olmamakla beraber, bir kısım halkın dilinde işitilir: *şeker(l)li ḳahve, gelir(l)ler, alır(ḷ)lar, ker(l)li fer(l)li* vs.[AUE]

görülür. Türkiye Türkçesinden birkaç örnek:

aşcı[207] yerine *aḥci* de söylenir;

tepme yerine *tekme*'de söylenir.

ḳırpmaḳ yerine *ḳırḳmaḳ* da söylenir.

Bu iki örnekte dudaklılardan biri, gırtlak seslerine çevrilmek biçimiyle benzeşmezlik hâline getirilmiştir.

191. Türkiye Türkçesi kelimelerinde az rastlanan benzeşmezlik, yabancı dillerden alınma kelimelerde, özellikle (görüldüğü üzere Türk ses bilgisine zıt olan[208] bk. § 108) ikizlenik (teşditli) ünsüzleri içinde bulunduran kelimelerde pek çok olur.

aṭṭar halk ağzında *aḳṭar*;

*muşamma*ᶜ halk söyleyişinde *muşamba*.

Farsçanın ***tennur* kelimesi Türkçeye *tandur* veya *tandır* kelimesini vermiştir.[209]

Daha birkaç benzeşmezlik örneği:

***pürḵār*, halk ağzında *pergel*; İtalyanca *batista*'dan *patisḳa*; *neste* (bk. § 1227, 2. hatırlatma.); *inan*, halk ağzında *inam*; *devşirmek* (bk. § 22) Eski Türkiye Türkçesindeki *derşürmek* yerine (bk. § 580).

VI. Vurgu (= Ses vurgusu)

192. Türkiye Türkçesi genellikle, vurguyu kelimelerin sonuna bırakmaya meyleder.

Eksiz Türkçe kelimelerde vurgu daima son heceye gelir.

Eklere gelince, bunların birtakımı vurguyu kendilerine çekme özelliğine sahip olurken birtakımı ise onu ek alacak kelimeye bırakır. Krş. özellikle § 210 (adlarda)

---

207 Bu kelimelerin lehçemizde söylenişleri *c* ile değil *ç* iledir.[AUE]

208 Yazarın görüşüne göre Türk ses bilgisine zıt olan bu ikizleme (teşdit) hadisesi, fikrimizce çok eski zamanlardan beri bugünkü lehçemize de hiç yabancı değildir. Bk. daha önce geçmiş konularda buna dair görüşlerimize.[AUE]

209 Bizce bu iş aksine olup Türkçenin *tandur* > *tandır* kelimesini Farslar *tennur* biçiminde benimsemişler ve Araplara da vermişlerdir. Türkçede bunun 'hararet' ve dolayısıyla 'ışık' esas anlamlarında görünen *tan* kelimesiyle ilgili olduğu seziliyor. Bk. *Divanü Lugati't-Türk* (bazen *n* > *m* değişimiyle): *tamu* (III, 177) cehennem; *tamdu* ve *tamduk* (I, 350) yangın; *tançğamak* = *tancamak* = (II, 171) et ateşte yanıp kokmak krş. muhtemel bir kalın ünlülü *tancura(k)*'dan lehçemizdeki tencere=ateşe dayanır kap ve yine krş. Yahudilerde mukaddes ay sayılan *tamuz(s)*, *tammuz(s)* söylenişli lehçemizin *temmuz* kelimesi ki sıcağa mensup demek olan yaz ayı; (*Burhān-ı Katı*) Farsça; *temmuz* 'şiddetli hararet' anlamındadır ve yaz ayı adı ki bu ayda güneş seretan bürcünde devreder.[AUE]

ve § 594, 607 ve 624 (fiillerdeki kişi kiplerine).

Fiilin ad kiplerine (§ 808), türemiş adlara (§ 508'den 547 ve 852'den 871) ve ek almış edatlara gelince, bunlar:

+lI (§ 529); *+[I]lI* (§ 853); *+CI* (§ 524); *+CA* (§ 918); *+ki* veya *+gi* (§ 868),*+ri* (§ 906)'de olduğu üzere ***tek heceli*** ve ***sonunda ünlü*** bulunanlar istisna, vurguyu kendilerine çekerler. Bu ekler veya edatlar ise sonu ünsüzlü oldukları zaman vurguyu ekli tabana (kökene) bırakırlar.

-mA eki özel bir hâl meydana getirir (Böyle iki ek olduğu için bunları birbirine karıştırmaktan çekinmeli.). Bk. § 711 hatırlatma.

Tek bir ünlüden ibaret eklerin karıştırılan bir vurgulanması var. Krş. § 1333, 2. hatırlatma: *-u* (*ü*) (§ 869), *-ı* (*i*)'den daha çok vurgulanır.[210]

BONELLI, NIELSEN ve PROEHLE gibi yazarlar, Türkçede en çok vurgu meselesine dair özel yazılar yazmışlardır.

[210] Vurgu hakkında bk. § 175'teki açıklamalarımıza da.[AUE]

BEŞİNCİ KISIM
Kelime Kısımları

Dil bilgisi sınıfları[211] bakımından Türkçe kelime

193. Genel dil bilgisi sınıfları – Türkçedeki çeşitli dil bilgisi sınıfları, örnek olarak Fransızcada olduğu kadar, tamamıyla ve sıkı sıkıya ayırt edilmiş değildir. Bu dilde nitelik fikri yoktur, sayı fikri de her zaman itibara alınmaz. Kelimenin farklı kısımlarını ayıran sınırları her zaman çok açık olarak çizilmemiştir. Kısacası, dil bilgisi sınıfları fikri Hint-Avrupa dillerinde olduğu kadar bir ayrıma tabi tutulmamıştır. Bu ise kısmen, çekimden daha somut bir niteliği olan eklerin, biçim bilgisi değişiklikleri için biricik araç olarak kullanılmasından kaynaklanır.

Sayı, kişi, zaman, kip[212] gibi türlü türlü dil bilgisi sınıfları, her kelime kadının sırası geldikçe ve lüzum görüldükçe açıklanacaktır.

Burada yalnız *keyfiyet (dişilik-erlik)[213] ve kemiyet (sayı) olarak bazı gözlemler kaydetmekle kalacağız.

194. Dişilik-erlik – Türkçede (Farsçada da öyle) dişilik-erlik ifade eden bir ek yoktur. Dişilik ve erliği açıkça söylemek gerektiği zaman *erkek*, *dişi*, *kız*, *karı*, *kadın* gibi kelimeler kullanılır.

Örn.: *erk'ek ḳurt*;

dişi ḳurt;

ḥizmet-çi { *ḳarı*; *ḳız*; *ḳadın*.

211 Tefekkür sahasına düşen şeylerin gelip orada yer aldığı en genel çeşitlerden (tabakalar) her biri; (ve bu terim yaygınlaştırılarak) kişilerin ve eşyanın (varlıkların), içinde yer alıp düzene girdiği genel sınıflardan her biri, tasavvur tabakası *sanı-ḳat* (Fransız sözlüğüne göre).[AUE]

212 Söz söyleyenin, bir fiil ve hareketi veya bir durumu kişi, miktar, zaman, çatı dışında düşünür olduğunu türlü türlü biçimlerle bildiren kelime sınıfıdır: *bildirme, isteme kipleri* gibi (Fransız sözlüğüne göre).[AUE]

213 Hem erkekliği hem dişiliği olan *hünsā*'ya (RADLOFF, IV Kırgız) *ḳızdeke* deniliyor ki 'kız ve teke' olsa gerek. Buna benzeterek 'nitelik, cinsiyet' anlamına bu kelimeyi verdik (= *dişilik* + *erlik*).[AUE]

195. *Arapça kelimelerde dişileşme* – Bununla beraber Türkçedeki Arapça kelimelerde dişilik fikri vardır. Bu noktada Türkçede Farsçayı taklit etmiş bulunuyor. Bu taklit, uygulama sahasında şu şekilde belirmektedir. Arapça bir sıfat yine Arapça bir adla (tamlananla) Farsça cümle yapısına göre tamlama oluşturduğu zaman (bk. § 1129 ve aşağısı) sıfat, tamlananı olan adla dişilik-erlik bakımından uyum sağlar.

Şunlar, dişileşik (dişilik) olarak sayılmaktadır.

1. Kelimenin aslından olmayan *+t* veya *+e* ile bitmiş Arapça adlar. Bu son ekler (terminaison) yukarıdaki sırayla *+et* (*+āt*) veya *+e* (+ *a*) biçiminde söylenirler.

Örn.: **emānet*;

**saḥīfe*.

Bunların her ikisi de Klasik Arapçanın *öt*^{ün} sonluğunu gösterir (krş. § 31).

Aynı kelime Türkçede bazen *+et* (+ *āt*), bazen *+e* (*+a*) ile söylenir:

**kerre* ki eskiden **kerret* biçiminde söylenir ve yazılırdı.

Çok defa bu biçim ikilikleri, anlam yüzünden olur; şu bakımdan ة (*-e*) ile biten kelimelerin teknik veya ilmî yönden olan kavramlarına ayrılmış bulunur. Bu ikiliklere birkaç örnek:

**ḥareḵet* 'kıpırtı, teprenti';

**ḥareḵe* 'ünlü işareti';

**ḥiḵāyet* 'fıkra';

**ḥiḵāye* '1. hikâye 2. dil bilgisi kitabında: geçmişte geçmiş (krş. § 656);

**irādet* 'irāde, isteleyiş';

**irāde* 'isteleyiş + buyruk, buyurtu';

**ibāret* 'müteşekkil';

**ibāre* 'söz';

**ḳuvvet* 'güç';

**ḳuvve* 'fizikte ve metafizikte kuvvet, güre';

**gāyet* 'nihayet derece, son derece';

**gāye* 'güdülen isteğin sonu, ulaşılacak uç: ülkü'.

Hatırlatma– Sonluk *-t* ve *-e*'leri, ana maddeden oldukları için dişilik göstermeyen Arapça kelimelere dair örnekler:

**ḳūt*;

**intibāh*[214] (krş. 31. paragrafın sonu).

---

[214] Bu örnek yerinde görünmüyor: Yazar bunu *e*, *h* gibi iki türlü söylenişe müsait olan biçi-

2. -*ā*'ya eşit olup yazıda ا veya ى (kısa, kısaltılmış elif) biçiminde son harfleri ana maddeye dâhil olmayan Arapça adlar.

Örn.: *dünyā*;

*da*ᶜ*vā*.

Müstesnā (krş. § 101) gibi Arapça kelimelerdeki *elif* ve *ye*, ana maddeden oldukları için dâhil oldukları bu adlar erkektir.

Hatırlatma – Arapça birtakım adlar, dıştan bir erkek kılığında görünmekle beraber hakikatte dişileşiktirler. Bu yüzden Türkçede dişilik hususunda yanılmalar oluyor.

Nitekim Musa peygamberin 'ak eli' anlamında *yed-i-beyża* tamlamasını doğru kullandıkları hâlde, 'nurlu güneş' anlamında *şems-i-münīre* yerine *şems-i-münīre* kullanmak gibi yanlışlar yapıyorlar.

196. Sayı - Türkçede, kişi sınıfının da el birliğiyle (teklik veya çokluk) sayı belirten birçok eki var (bk. tablo § 605); fakat içlerinden bir tanesinin sayıyı işaret etmekte özel bir görevi vardır ki bu da çokluk eki olan *+lAr*'dır.

Bu ek belirli bir sözcük türüne özgü olmayıp yalnız (adlar, zamirler gibi) değişir adlara değil, fiil kiplerinin teklik üçüncü kişilerine eklenebilir.

Örn.: *evler*;

ģeldiler.

+lAr eki kullanışının bu genelleştirilmesi hakkında verilebilecek açıklamalar için bk. § 1181; bir de bk. § 212.

Çoğunlukla çokluk fikri, ibarenin kendi içinden işaretlenmiş bir hâlde ise Türkçede artık çokluk ekini kullanmaya lüzum görülmez. Nitekim üst yanındaki bir sayı veya sayı adıyla beraber bulunan adlarda (bk. § 497, hatırlatma ve 1080), iyelik eklerinin üçüncü kişisinde (bk. § 1095), fiil kiplerinin üçüncü kişisinde (bk. § 1185, hatırlatma) ve ad cümlelerinin yüklemlerinde (bk. 1179) böyledir.

Diğer taraftan Türk dili, kelimelerin oluşumu sırasında çokluk eki için kesin olarak belirtilmiş bir yer de ayırmamıştır. Bu hususta bazı kararsızlıklar gösterilebilir (bk. § 1181 ve 1113).

Bu görüşlerimiz, Türkçede dil bilgisi sınıflarının somut niteliği hakkında söyle-

---

mine rağmen ه (*h*) biçiminde doğru okumuştur. Öyle iken, yine bunun *et* (at) biçimindeki esas dişileşme ekinde *t*'nin düşmesiyle kalmış aynı dişileşme sonluğu çeşidi gibi kullanılan *+e* (*a*) olmadığına ve bilakis *h* diye söylendiğine dikkat etmemiş olsa gerek. Örneğini yine bu şartlar içinde *e* (*a*) gibi söylenen bir kelime olarak seçmesi gerekirdi.[AUE]

diklerimize (§ 193) uygun düşmektedir.

Hatırlatma – Türk dili *ikileme* (ikilik) tanımaz. Yalnız şurası kaydedilmeli ki Arapçadan ikilik biçimiyle alınmış birkaç kelime vardır. Ancak bunları kullanmak gerektiğinde, yalın ikilik sonucu olan *+ān* kullanılacak yerde, aynı kaçlığın eğik (oblique 'adın hitap hâlinden ve yalın hâlinden başka herhangi bir hâli') durumu olan (ve Klasik Arapçanın *eyni*'si yerine alınan) *+eyn* eki kullanılır. Halk Arapçasında da aslında böylesi kullanılır.

Örn.: **devleteyn*, 'çift (iki) devlet';

**memleketeyn* 'çift ülke' eskiden Osmanlı devletine tabi olan Eflak (Valachie) ve Boğdan (Moldavie) adıyla andığımız Tuna beylikleri.

197. *Cümlenin farklı kısımları* – Cümlenin farklı kısımlarını şöyle ayırt ediyoruz:

Ad	değişir olanı	ad (=zat adı) (§ 201 ve aşağısı);
		zamir (§ 294 ve aşağısı);
	değişmez olanı	sıfat (§ 328) ve aşağısı)
		zarf (§ 371 ve aşağısı)

Fiil (§ 548 ve aşağısı);

Edat (§ 872 ve aşağısı).

Sayı adları (ad veya sıfat olarak kullanıldıklarına göre) bazen değişen bazen değişmeyen adlardır. Yer ve zaman zarfları kısmen değişir olanlardır: Bunlar adın üç durumunu: *+A* yönelme hâli, *+DAn* ayrılma hâli ve *+DA* bulunma hâlini alabilirler.

198. Türkçede söz kısımlarının, Fransızcada olduğu kadar açık bir biçimde ayırt edilmemiş, sınırlanmamış olduğunu daha önce (§ 193) söylemiştik.

Örnek olarak birtakım kelimeler bazen ad bazen sıfat olarak kullanılır. Böyle bir şey Fransızcada da vardır; fakat daha seyrek karşılaşılır (§ 358).

Zarf bile çoğunlukla bu görev ile kullanılan bir sıfattan veya yönelme, ayrılma veya bulunma hâlinden hâl ve yer durumlarına konulmuş bir addan başka bir şey değildir (§ 371 ve aşağısı).

İşte bu sebeple biz sözün bu üç kısmını (zamiri de ilave ederek) hep birlikte ad genel unvanı altında toplamış bulunuyoruz. Böylece bu tarz sözün bütün kısımlarını: ad, fiil, edat biçiminde üç büyük sınıfa döndürmemize müsait bulunmaktadır.

199. Kaldı ki bu üç büyük sınıfta birbirinin içine girmiş bir hâlde bulunuyor. Nitekim Türkçenin fiilinde ad fikri hakimdir: daha ileride (bk. § 599 ve aşağısı) *fiilin ad kipleri*'nde büyük önem verilecek ve gelişmeler görülecektir.

Diğer taraftan, Türkçede edat denilen sözcüklerin yetersizliği, adlarla meydana getirilen edat deyimlerinin yardımıyla telâfi edilmektedir.

Dil bilgisi ilişkilerini bildiren ögelerde ad hâlinin ve ad kavramının baskın olması Türk dilinin göze görünür bir niteliğidir.

Hatırlatma – Türkçede türlü türlü söz kısımlarının karşılıklı olarak birbirine karışmış ve girmiş bir hâlde bulunduğuna dair şu söylediğimiz şeylerden, bu dilde hiçbir şeyin ayırt edilmemiş, bağlantısız bir yığın hâlinde olduğu zannedilmemeli. İçlerinden birçoğu ancak ad, birçoğu sıfat vs. olarak kullanılan pek çok kelime olduğu gibi adın hiçbir özelliğini göstermeksizin yalnızca fiilin niteliğinde olan kipler de vardır.

Birinci ayrım: Ad

200. Türkçe ad, değişmeli veya değişmesiz olur (bk. § 197 ve aşağısı).

I. Bölüm: Değişmeli ad

201. Değişmeli ad: *ad* ve *zamiri* içine alır. Sıfat da ad olarak kullanıldığı zaman değişmeli olur.

Değişmeli adlar ve bunların alabileceği ekler § 145-184'te açıklanan ve § 184'te özetlenen kurallara uyar; bir de yalnız adlara uygulanan nöbetleşme kurallarını da bunlara ilave etmelidir. Onlar aşağıda gösterilmektedir (Bütün bu kurallar şu özellik üzerine kurulur: ek alacak kelime, ünlüyle başlayan bir ek alıp almadığına göre değişir.).

202. Bir gırtlak sesi ile biten adlar – Türkçe veya Türkçeleşmiş *çok heceli* bir kelime (damak önü veya ardı sınıfından) *bir gırtlaklı ünlü* ile bitmiş ise ünlüyle başlayan bir ek alacağı zaman bu gırtlaklı ünlü ünsüz *ğ*, *ẏ* gibi çınlamalı süreksizlerden biri olarak bulunur. Başka hâllerde; yani kelime ek almamış veya ünsüz ile başlayan bir ek almış ise bu gırtlaklı ünlü ünsüz *k*, *ḳ* gibi boğuk süreksizlerden biri olarak görünür.

Bundan da birbirine benzer şu iki uyum (değişme) doğar.

1. *k/ y̌* ki ön sınıf kelimelere özgüdür.

2. *ḳ/ ğ* ki ard sınıf kelimelere özgüdür.

Örn.: *k̲öpek, k̲öpeyim*;

ḳuḷaḳ, ḳuḷağım.

Dikkat etmeli ki söz konusu olan bu değişmenin imla üzerine[215] tesiri ancak *ḳ* ile biten kalın sınıftan kelimelerde olur.

203. Sonuçlar – Bu kurallar söylenirken, şu bilgileri dikkate almak gerekir:

a) Bu kural, fiillere daha doğrusu fiil tabanlarına uygulanamaz (§ 133). Bir gırtlak sesi ile biten *çok heceli* fiil tabanları, zaten çok az sayıdadır. Bunlar da *ģecikmek*; *birikmek*; *acıḳmaḳ*; *arıḳmaḳ* 'zayıflamak'; *ģözükmek*; *ģerekmek*; *baḷıḳ-*'tan (kımıldamak, sallanmak) meydana gelmiştir.

Bununla beraber, fiilin *adlık* biçimlerine (§ 699 ve aşağısı) uygulanır. Bu biçimle *sevmek* ve *yazmaḳ* fiil adları yönelme hâllerinde: *sevmeye yazmağa* olur. Yine, krş. *seveceÿim* ve *oḳuyacağım* (§ 635) gibi gelecek zaman kipinin teklik birinci kişilerini ki bunların gövdesi (teme[216]) de aslında fiilin adlık biçimleri (fiilden türemiş ad biçimleri) idi.

204. b) Bu kural, yabancı dilden alınma kelimelere uygulanmaz.

Bu istisnalığın hedefi, fiiliyatta yalnız Arapça ve şiir dilinde de Farsça kelimelerdir.

Örn.: *idrāk, idrāki* (Arapça);

ittifāḳ, ittifāḳa (Arapça);

merdümek (*ģözbebeği*), *merdümeke* (Farsça).[217]

Aslında bunlar, edebiyat dilinden alınmadır. Söz söyleyen bunları kullanırken, Türkçeden başka bir kelime söylediğinin farkındadır.

Buna karşılık, başka dillerden alınma bazı kelimeler kullanırken onların yabancı asıllı oldukları hiç hissedilmez. Böyleleri daha çok halk dilinin aldığı yabancı kelimelerdir ve onlara Türkçe kelimeler gibi muamele edilir.

Örn.: *lāstik, ḷastiÿim*.

---

215 Harf biçimi itibarıyla.[AUE]

216 *Teme*, Çağataycada *temel* kelimesinin bir çeşidi olarak aynı anlamdadır. 'mevzu ve mebna' demek olan Yunanca *théma*'ya söyleniş ve anlamca benzerliği dikkate değer.[AUE]

217 Yazar Farsça kelimeye *kenîzek* 'cariyecik' kelimesini örnek vermiştir. Osmanlıcada genel olmadığı *için* biz onun yerine *merdümek* kelimesini koyduk. Bu kelime, dilimize *mercûmek* (Türkçesi *yasmık*) biçiminde bir çeşidini vermiş görünüyor.[AUE]

205. c) Bu kural *tek hecelilere* uygulanmaz. Yalnız şunlar istisnadır:

çoḳ, çoğu (yükleme hâli);

yoḳ, yoğudu;

ğök, ğöye;

franḳ, franga (yönelme hâli).[218]

Hatırlatma – Bununla beraber *varını yoḳunu* (yerine *yoğunu*) *satdı* derler.

206. *Bir dişli ile biten adlar* (krş. § 178. *ç/ c* değişmesi gırtlak seslerindeki aynı şartlarda olduğu gibidir (Yani çok heceli Türkçe kelimelerde bir ünlüden önce *c*, öbür durumlarda *ç* bulunur).

Örn.: *ağaç,*[219] *ağaca* (yönelme hâli).

207. *Kararsız ünlülü adlar* – Türkçe kelimelerde (krş. § 121 sonlarında) ikinci hecesinde kararsız bir ünlü bulunan veya (yabancı kelimelerde) gizli bir ünlüsü olan adların bu ünlüleri, o adlar ünlüyle başlayan bir ek aldıkları zaman kaldırılır. Başka hâllerde ise bu ünlü kalır.

Bu Türkçe adlardan birkaçını aşağıda gösteriyoruz (gizli ünlülü Arapça kelimeler için bk. § 144) .

oğ(u)ḷ;

ğön(ü)l;

aḷ(ı)n;

boy(u)n;

bur(u)n;

ağ(ı)z;

ḳar(ı)n;

ğöğ(ü)s;

oğ(u)r.[220]

Şunlar da aynı diziye girer:

bağ(ı)r, bey(i)n, ḥıs(ı)m, tor(u)n ve Eski Osmanlıcada *av(u)c: = avcuna* (*Hulviyât-ı Şâhî*, 33. yap.).

---

[218] Bu istisna denilenler, yalnız bunlardan ibaret değildir: *ḥaḳḳ, sāḳ, tāḳ, tanḳ, ğonḳ* vs.[AUE]

[219] Bu Arap harfli yazıda bu ve bu durumda olan belirli ünsüzlerden çoğunluğunun imlası boğuklarla değil, çınlamalılarladır. Şu hâlde *c* ile *ağac* olacak.[AUE]

[220] Dikkat edilmeli ki ünlüsüz hallerinde kararsız ünlüleriyle söylenilen böyle kelimeler, ünlü ile başlayan bir ek aldıkları (daha doğrusu ünsüzsüz hallerde bulunduğu) zaman bu ünlülerini genellikle şu akıcı ünsüzlerin (sağdan veya soldan veya her iki taraftan) komşuluğu yüzünden kaybetmektedir:

Dikkat edilmeli ki bütün bu kelimeler ya insan vücudunun bir kadını ya da bir akrabalık derecesini gösteriyor; yalnız *oğur* kelimesi istisna görünüyor.

Bütün bu kelime görünüşü Türkçede benzeşme yoluyla yapılan biçimler için kayda değer bir örnek gösteriyor.

r: ḳarnı; burnu,

l: aḷnım: ğönlüm,

n: benziñiz; ğenziñiz,

y: ḳoynuñ; boynuñ,

ğ; oğḷu; ğöğsü vs.

Bu hadise bunlarla sınırlı olmayıp fiilden türemiş kelimeler içinde de görülür: *yaylım*, *oylum*, *büklüm* vs.[AUE]

Bu kelimelere örnek olarak bir ünlüyle başlayan iyelik ekinin birinci kişisi katılırsa o ek almış kelimelerdeki kararsız ünlünün düşmesiyle şu biçimler meydana gelir:

oğḷum;

ğöñlüm[221] vs.

Hatırlatma – Arapça *ḫātır* kelimesinin ünlüsü de bazen kararsız ünlü gibi olur: *ḫatrımdadır.*

[221] Bu kelimenin başka çeşidi olan *ğöyün*, *gönül* gibi yalın hâliyle de kullanılamayıp yalnız (çokluk gibi istisna) ilgi zamirleriyle beraber kullanılır: *ğöynüm*, *ğöynüñüz* vs.[AUE]

I. Konu: Alem (isim)[222]

İsmin çekim ekleri

208. Türkçede genel ada (isme) **ism-i cins* adı verilir. Özel adına **ism-i alem* veya **ism-i has* denir.[223]

209. Biçim bilgisi bakımından da daha önce görüldüğü üzere (bk. § 127) adın üç ögesi vardır:

Kök + bir veya birçok yapım ekleri + bir veya birkaç çekim eki.

1. Kök – Genel Türkçeye ait bugünkü ilmî incelemelerin durumuna göre bu ögeye dair açık ve kesin bilgi vermek imkânsızdır. Bunun için daha yukarıda (bk. § 128 ve aşağısı) genel nitelikte verilen görüşlerle kanaat edilmesi gerekir. Başlıca şu üç noktayı hatırlamak gerekir. Bir adlık kök, kendi başına bir kip görevi (bk. daha ileride § 239 – 242) yalın hâl görevi oynayabilir.

2. Yapım ekleri – Bunlar, yeni adlar ortaya çıkarmaya yaradıkları için görevleri, sözlük ile ilgili olmaktan çok dil bilgisi ile ilgilidir. Onun için bunlardan ayrıca (§ 508 ve aşağısı) söz edilecektir.

---

[222] *Alem* kelimesi Arap sözlüğünde 'ek, nişan' demektir ki Türkçe *belgi* buna karşılık olabilir. Dil bilgisinde kelime önce: 1. Başlı başına *bağımsız* anlamlı olan; 2. Başlı başına anlamlı olmayan biçiminde ikiye ayrılır ki birinciler içinde: a) zaman bildirmeyen adlar, b) zaman bildiren fiiller, c) bir taraftan zamansız ad, bir taraftan zamanlı fiil olmakta ortak olan sıfat-fiiller; ç) zaman bildirmeyen ada benzer kelimeler vardır. İkinciler içinde yalnızca *edat*'lar vardır. Bunlar anlamca bağımsız olanlarla beraber bulundukları zaman hem kendi anlamları meydana çıkar hem de o anlamca bağımsız olan kelimelere yeni anlam katar.
Zaman bildirmeyenler (ad), *sıfat, zamir, miktar, işaret* gibi birbirinden ayrı daha özel çeşitlere ayrılır. Onun için bu gibileri *ism-i sıfat, ism-i zamir, ism-i adet, ism-i işaret* gibi *ad* sözüyle de söylenirdi.
İşte bu şamil (ad) adı altındaki çeşitler içinde bir de *alem (ad)* vardır ki ötekiler gibi bu da adların bir türü olduğu için *ad* da denir. Ad (alem), somut veya yalın varlıkları (zat-ad) belli etmeye, bildirmeye özgü olan bir çeşit addır. Onun için *ism-i aleme ism-i zat* da denilmiştir. Bu çeşit adlar da iki türlü olur. 1. Somut veya yalın varlıkları genel olarak belli eden *genel alem*ler ki bugünkü dil bilgisi kitaplarımızda bunlara *alem-i cins* yerine *ism-i cins* diyoruz. 2. Somut veya yalın varlıkları özel olarak belli eden *özel alem*ler ki bunlara da *alem-i has* yerine *özel ad* diyoruz. Frenklerce *substantif* tabiri, genel ad *ism-i cins, ism-i zat* karşılığı olarak kullanılır. Bunun karşılığı olan ad tabiri ise lehçemizde daha çok özel 'alem' anlamıyla kullanılır: *Kamus'ü-l âlâm* gibi ki *özel alemler* 'özel adlar' sözlüğü demektir.[AUE]

[223] Bu nüshada *ism-i cins* için *ad* (nom), *ism-i alem* için *ad* (substantif) adlandırması tercih edilmiştir.[AB]

3. Çekim ekleri – İşte biz öncelikle, asıl dil bilgisi ögeleri olan bunlarla meşgul olacağız.

210. Türkçe bir adı etkileyen (tesiri olan) çekim ekleri üç türlüdür.

a) Çokluk eki (§ 211 – 213),

b) İyelik ekleri (§ 220 – 238),

c) Hâl ekleri (§ 239 – 283).

Bunlara bir de şu ilave edilebilir:

ç) *-ki* eki (§ 284'den 293'e).

Kelime, bu üç ekin hepsini birden kucaklamış veya birden fazlasını almış bulunursa bunlar şu sıraya göre yer alır:

Örn.: *evlerimizde(ki)*.

Vurguya dair hatırlatma – Ad çekim eklerinin vurgulanmasına dair şu kurallar konulabilir:

Çok heceli bir ek veya ek yığılması var ise ekin (veya bütün ek kümesinin) son hecesi vurgulanır.

Örn.: *evimi°z*;

evlerimizi°n.

Tek heceli bir ek olduğu zaman:

Bu ek tek uyumlu birinci sınıftan (§ 155) ise vurguyu kendisine alır:

evde°:

çift değişmeli (ikinci) sınıftan ise vurguyu ardına bırakır.

e°viñ.[224]

-ki eki, hiçbir zaman vurgulanmaz. Vurguyu kendisinden önceki hece alır.

I. Çokluk eki

211. Bu, tek değişmeli (vurgulu) *+le°r/ +la°r* ekidir (krş. § 196).

Türkçe veya yabancı bir kelimenin son ünlüsü ince sınıftan ise eki *+ler* ile kalın sınıftan ise eki + *ḷar* ile olur (krş. § 157).

Aşağıda, son heceleri Türkçenin sekiz ünlüsünden birini içine alan adlara bu ekin eklendiğini gösteren tam bir örnekler dizisi veriyoruz:

I. Son hecesi ince sınıftan olan adlar:

---

[224] Yazar bunda yanılmış olacak. Bizce bu da tek değişimli sınıftakilerde olduğu gibidir; yani vurgu, ekin ünlüsünde olup kökün (= ad adının) ünlüsünde değildir: *evi°n.*[AUE]

1. Son ünlüsü *e* olan adlar:

Örn.: *ev*, çokluğu: *evler*.

2. Son ünlüsü *i* olan adlar:

Örn.: *beygir* (*yük taşıyan* yerine ***bārgīr*),

Çokluğu: *beygirler*.

3. Son ünlüsü *ö* olan adlar:

Örn.: *söz*, çokluğu: *sözler*.

4. Son ünlüsü *ü* olan adlar:

Örn.: *te'essüf*, çokluğu: *te'essüfler*.

II. Son hecesi kalın sınıftan olan adlar:

1. Son ünlüsü *a* olan adlar:

Örn.: *at*, çokluğu: *atḷar*.

2. Son ünlüsü *ı* olan adlar:

Örn.: *ḳatır*, çokluğu: *ḳatırḷar*.

3. Son ünlüsü *o* olan adlar:

Örn.: *fayton* (Fransızca *pḥaeton*'dan), çokluğu: *faytonḷar*.

4. Son ünlüsü *u* olan adlar:

Örn.: *ḳoşum*, çokluğu: *ḳoşumḷar*.

l ve *ḷ* arasındaki değişme için bk. § 168 sonuna.

Çokluk eki, besbelli ki bir çekim ekidir. 134. paragrafta verilen tanıma uygundur.

Hatırlatma – Şunu da hatırlamalı ki adların tekliklerine ait özel bir ek yoktur.

1. Aşırılığın (abartmanın) çokluğu

212. Türkiye Türkçesinde çokluk eki, bazı durumlarda eşyanın çokluğunu göstermekten daha çok ifadeye kuvvet ve şiddet vermek için kullanılır. Bu, bir çeşit abartma çokluğudur.

ḳanḷara boyamaḳ;

dünyaḷar ḳadar maḷ;

başı ateşlere yandı;

topraḳḷarda yatmaḳ.

213. Samimi ve teklifsiz konuşmalarda daha anlamlı olan bu kıvraklık, söz abartılı bir anlamı içinde bulundurmadığı zaman bile severek kullanılır.

ḫastayı güneşlerde ġezdirmek;

sıcaḳ ḫavaḷar bitmedi;

bu aḳşam yine etleriñi yemiyorsuñ.

Krş. Abartma çokluğu ile ilişkisi § 299, 314 ve 1081.[225]

2. Arapça kelimelerin çokluğu

214. Türkiye Türkçesinde Arapça kelimeler, Arapça çokluk hâlinde sık kullanılır. Nitekim (Arapça **şarṭ* kelimesinin Türkçe çokluğu olan) *şarṭḷar* yerine çoğunlukla **şurūṭ* (daha çok *şerāiṭ*[AUE]) denir.

Çokluk anlamının, istisna olarak, kaybolduğu kelimeler de vardır.

Örn.: **ṭaḷebe* ki aslında *ṭālib* kelimesinin Arapça çokluğu olup Türkçede teklik yerine kullanılır.

**fuḳara* (İstanbul lehçesinde ayrıca *fuḳāre*[AUE]) ki **fakir* kelimesinin Arapça çokluğu olup Türkçede teklik yerine kullanılır.

**ḳurenā* (mabeyinci) ki **ḳarīn* 'yakın' kelimesinin Arapça çokluğu olup Türkçede teklik yerine kullanılır.

---

[225] Bizce bu ekin çokluk anlamından başka birkaç türlü anlamı daha vardır:
a) Özel adlarda:
1. Aşırılık anlamı: *Bu ḳışta ḳıyamette ben onun için Anḳaralara ḳadar geldim; onunla beraber İstanbullar mı, İzmirler mi, Adanalar mı, Konyalar mı doḷaşmadım; Çamlıcalar, Büyüḳadalar, Göksular daḫa neler neler gördük* vs.
2. Sürerlik anlamıyla abartma anlamı: *[bir] zamanlar (geçmişte devamlı geçen zamanlar) karargâhım idi. Bedeviler gibi beyābanlar (Hâmit)* vs.
3. Teşbih anlamıyla (kendisine benzetilen çokluğu ile): *Atatürkler (Atatürk gibi zatlar), İnönüler (İnönü gibi zatlar) her devrin yetiştirdiği insanlar değildir* vs.
4. Mensubiyet (mensubun ileyin çokluğu ile) anlamı: *Bu gece muhtarlarda (=muhtarın mensup olduğu ailede) toplanacağız.*
Bu anlamıyla adlarda da görülür: *Teyzemler (teyzem ve ona mensup olanlar) geldi.*
Bu gibi yerlerde lehçelerimiz *gil* kelimesi kullanır: *Yazındı yaz Ömer, Osman gile selâm ederim (Kemalzade Ali Ekrem); teyzem gile gidelim.*
Bazen *ey* kelmesi de böyledir: *Teyzem eye gittim*; (Bu *ey*, Çağatayca اِو anlamındaki *üy*'e benziyor.).
5. Eksiltilen 'adlı insan' kelimesine katılmış gibi bir anlam ile özel adlara eklenir: Türkiyede Mehmetler (Mehmet 'adlı insanlar') Ayşeler (Ayşe adlı insanlar) ne kadar çoktur vs.
b) Cins adlarına, sayı adlarına, bilinen ve belirli bir topluluğu bildirmek anlamıyla katılır: *Şu beş kardeşleri (tokat, şamar) görüyor musun?; Üç silâhşorlar; İki ahbap çavuşlar; birler, onlar, yüzler; üçler, yediler, kırklar....*[AUE]

Aynı sıraya şunlar da girer: *meļāike*; *evliyā*; *tüccār*; *ᶜamele*; *tebaᶜa* (=*tebᶜa* da:[AUE]); *ᶜazā*; *ᶜayān*; *rühbān*; *evļād*; *aḥbāb* (= *ehbab* da[AUE]); *aḳraba* (*aḳriba* yerine); *ᶜayāl*; *kibār*; *budaļa*; *abdaļ*; *nevāzil*; *eczā*; *vuḳuāt*; *tuḥaf* (§ 88); *acāyib* (sıfat). Bunların *ᶜayān*, *ᶜazā* gibi bazıları ayrıca çokluğu olarak da kullanılır.

rāyā; *ᶜulemā* kelimeleri ise Frenk yazarlarınca teklik anlamda kullanılır.[226]

Klasik Arapçada iki çeşit çokluk vardır:

1. Kurallı çokluk,

2. Kuralsız çokluk.

215. 1. Kurallı çokluk içinden değişmemiş kalan ada şunların ilavesiyle yapılır:

a) Erkeklik için yalın hâlinde *-üne* (*-ün*) ve konuşma durumunda *-ine* eki. Bu, Arapçanın sıfat-fiil kiplerine özgü çokluk biçimidir. Türkçede bu (hatta teklik de bile) *-in* biçiminde söylenip yazılır.

Örn.: *meʾmūrin*.

b) Dişilik için *-āt* eki (Daha doğrusu mücerette: *āt*^{ün} ve konuşma durumunda -*āt*^{in}). Bu, ad olan **ᶜādet* çokluğu **ᶜādāt* gibi ve işteşlik kipi olan (*vārid* çokluğu **vāridāt*) gibi fiil ve fiil adı hâlinde fiilden türemiş kelimeler olan (*iḫrāc* çokluğu *iḫrācāt*) gibi kendilerinde dişilik eki ة , ـة (t) bulunan (krş. § 31) pek çok kelimenin çokluk biçimidir.

Bu örneklerde görüldüğü üzere ortak kipler (ikincil fiiller) ve fiil adları çokluklaştıkları zaman, ortaya çıkan ifadelerin anlamı çoğunlukla özelleşmiş bulunur.

216. Bundan başka kurallı görünen birçok fen bilimindeki veya ilmî yeni kelimeler vardır. Bu kelimelerin (bazen varsayılan bazen de hakikaten mevcut olan) tekliği erkekliğine Klasik Arapçada *+iyyün* ve Türkçede *+iy* ilavesiyle; dişiliğine Klasik Arapçada *+iyyetün* Türkçede *+iyyet* veya *+iyet* ilavesiyle sunî olarak meydana getirilen türemiş bir addır (krş. § 104).

Makul davranmak istenilirse bunlara erkekliğe özgü kurallı ek için kullanılan

---

226 Bunlar bu kadardan ibaret değildir: *erbāb*; *ᶜameliyāt*; *eşyā* gibi daha başkaları da var.
Yazar bunların arasına *ḫaļayıḳ* kelimesini de katmıştır. Hesapça bu 'mahlûk' anlamına Arapça *ḫalīḳa* tekliğinin çokluğu ise de mahlûk olmak, kul taifesinden olan bu kadın kısmına ait değildir.
Kelime Eski Türkçede örneği görülen türemiş kelimeler cinsinden, örneğin *cırļayık* 'bir kır kuşu'; *Divanü Lugati't-Türk*, I. 418 *taļḳamaḳ* 'zarar vermek' fiil adından türemiş gibi Türkçe bir türemiş bozuntusu görünümü gösteriyor. İşte (ve *ḳ* > *h* değişimi ve ayrıca ünlü değişmesiyle) = *ḫaļayıḳ* 'kul edilmiş kız, kadın olacak'; ykl. *ḳuļļanmaḳ* 'kendisine kul etmek' ve mecaz anlamıyla *istihdam* (kullanım) *etmek*.[AUE]

+ūn (*+īn* değil) ilave edilir, demeli.

Örn.: **iştirākiyyūn;*

**irticāᶜiyyūn;*

**siyāsiyyūn;*

**māliyyūn;*

**māddiyyūn;*

**ṭabiᶜiyyūn.*

Makul davranmamak istenilirse dişiliğe özgü kurallı ek *+āt* kullanılır. Bu gibi hâllerde teklik dişilik kipleri varsayılıp hakikatte var olup olmadıkları düşünülmez:

Örn.: **neşriy(y)āt*, *neşr*'den[227];

**sevḳiyyat*, *sevḳ*'ten;

**telefiyāt*, *telef*'ten (Bunun yerine *telefāt* kullanılır.);

**ḥissiyāt*, *ḥiss*'ten;

**keşfiyāt*, *keşf*'ten.

217. 2. Kuralsız çokluk yapılması, kelime içindeki ögeler (harfler) arasında bir değişiklik ortaya çıkarır.

Örn.: **ṭaraf* çokluğu *eṭrāf*.

Çoğu durumda, kullanım sadece herhangi bir Arapça kelimeyi etkileyecek bozulmuş çoğul eki biçimini açıklayabilir. Bu anlamda daha fazla ayrıntı için Arapça biçim bilgisine müracaat etmek gerekir.

3. Farsça kelimelerin çokluğu

218. Farsça çokluk, Türkçede daha nadir kullanılır. Bununla beraber (Arapça veya Farsça kelimelerde) *+ān* ekinin kullanıldığına dair örnekler vardır:

Örn.: *mebᶜušān*, **mebᶜūs*'tan;

żābiṭān, **żābiṭ*'ten;

şāgirdān, ***şāgird*'den (Türkçede Farsçadan alınma kelimelerde, *hā* biçimindeki çokluk eki kullanılmaz, denilebilir.).

219. *Türkçe kelimelerin Arapça veya Farsça çokluğu* – Resmî (idarî) lehçenin bazı Türkçe kelimeleri, bir çeşit kibarlaştırma endişesiyle Arapça veya Farşça sayılıp bu dillerden alınma çokluk ekleriyle çokluklaşmağa müsait bir durum almışlardır (krş. § 1144):

---

[227] *Neşriyye*(*t*)'ten *e*(*t*) kaldırılıp yerine *-at* getirildiği düşünülmez; hepsinde de böyledir.[AUE]

Eski Osmanlı kullanışında bu gibi resmî galatlar çok yaygındı.

Örn.: *ağavāt*, *ağa*'dan;

ḫavātin, *ḫātun*'dan;

ḥayādid, *ḥāydud*'dan;

yeniçeriyān, *yeniçeri*'den.[228]

II. İyelik eki

220. İyelik eki, katılmış olduğu kelimedeki kavramın başka bir kavrama ait olduğunu gösterir veya o kelime anlamına asıl iyelik anlamını çağrıştırabilen daha önemli bir bağla bağlanır.

Bunlar, Fransızca belirtme sıfatları olan *mon*, *ton*, *son*, *ma*, *ta*, *sa*, *Notre* gibi aynı görevi görürler.[229]

---

[228] Daha başkaları da var: *çiftlikāt* (ve halk dilinde), *gidişāt*, *gelirāt* vs.[AUE]

[229] Yazarın bu tanımı, bizce kendi dili olan Fransızcanın dil bilgisine uydurmak kaygısıyla yapılmış olsa gerek. Fransızcanın yapılışı itibarıyla *mon(ma)*, *ton(ta)*, *son(sa) X notre*, *votre*, *leur* gibi kelimeler, o dilde tanımladıkları kelimelerden önce geldiği için bunlara da emsali gibi adjectif; yani addan önce getirilen katma, gerçek sıfat değil denilmiştir. Tamlamada aldığı yer itibarıyla bu böyle ise de anlamca bunlar da tıpkı Türkçemizde olduğu gibi zamirlerdir.

Nitekim onun iyelik eki dedikleri, Türkçemizde ilgi zamirleri; yani ad tamlaması yapmaya yarayan zamirlerdir. Bunların tamlamadaki yerleri, tamlayanın yeridir ve hakikatte bunlar tamlayan olan zamirlerdir. Aslında bunların ek hâlinde (yani bitişik) zamirler de olduğunu yazar daha sonraki (§ 221, 233) açıklamalarında da kaydetmiş bulunuyor.

Kaldı ki bunlar, yazarın dediği üzere yalnızca iyelik anlamı da bildirmezler; daha genel anlam ile ad tamlaması (= nispet, ilgi hâli) bildirirler: *evim* derken *ev benim* mülküm ise o zaman iyelik anlamındadır; fakat *babam* dersem, *baba* benim mülküm değildir vs. Şu hâlde tabir genel ve hakim anlamıyla ad tamlaması olması gerekir. Nitekim *mon pere de de mon* iyelik anlamında değil ad tamlaması, nisbet anlamındadır.

İşte bundan dolayı yazar, iyelik eki tabiriyle bu ekin, izafet zamiri olan bitişik bir kelime olduğunu bir an unutmuş görünüyor; bununla beraber bu tanımdan dahi ad tamlaması uzaktan uzağa sezilmektedir ve zaten aşağıda (§ 221) bunun zamir olduğunu kendisi de söylüyor. *evim* tamlamasında *+Im* zamir ekinin katıldığı *ev* kavramı, tamlanan (ait olmuş) anlamındadır. Bu ait olduğu kişide birinci kişi olan bir öncülün yerini tutan *+m* zamiridir ve öncülü olan birinci kişi kimsenin yerini tutan bu zamir, tamlamada tamlayandır. *evimiz*; *eviñ*, *eviñiz* de böyledir. Üçüncü kişi ad tamlamasında öncül üçüncü kişi olduğu için önce veya sonra anılmak zorundadır; onun içindir ki üçüncü kişi tamlamalarından önce mesela öğretmen(in) + ev/*i*, ev/leri veya *öğretmen* + *ev/i* veya *evler/i* denilir.

Nasıl ki Fransızcada da Türkçeye ters bir tamlamayla *ma maison*, *ta maison*, *sa maison* denilir: (*öğretmen* burada, ama *evleri* Bursa'da) denildiği gibi; fakat Fransızcada bu üçüncü

221. İyelik eki, doğrusunu söylemek gerekirse ada en son gelen bir ek değildir. Bu bir *ortaklaşık* veya *zamir* ekidir (bk. § 134, 1. hatırlatma). Aslında bu ek, adı yalın hâlde bırakabilir; fakat adda çokluk eki varsa iyelik eki çokluk ekinden sonra gelir.

Çokluk eki, aslında iyelik ekinden önce gelebilen biricik çekim ekidir ve bu ekin adı geçen iyelik ekinden sonra gelip tekrarlanması mümkün olmadığı için neticede daha önce gösterilen (§ 134, 1. hatırlatma) taslak içinde iyelik eki olunca şu hâle döner:

Kök...	}	*+çokluk eki + iyelik eki*
kök+bir veya birçok yapım eki		*+çokluktan başka çekim ekleri.*

Bu da 210. paragrafta gösterilen kurala varmış olur. Böylece iyelik ekini çekim ekleri sırasında belirli yeri olan bir ek gibi kabul edilebilir.

A) İyelik ekiyle yapılan ad kipleri

222. İyelik ekleri şunlardır:

Teklik	Birinci kişi +(*I*)*m*;	Çokluk	Birinci kişi +(*I*)*mIz*;
	İkinci kişi+(*I*)*ñ*;		İkinci kişi +(*I*)*nIz*;
	Üçüncü kişi +(*s*)*I*;		Üçüncü kişi +*lArI*.

Ek alacak kelime, yazıda alt yanındaki harfe bitişmeyen bir harfle biterse ekin başlama *i*'si çoğunlukla ى ile gösterilir: اویم *evim*, اویك *eviñ*, اویمز *evimiz*, اویكز *eviñiz*.

Bunların vurgulanması hakkında bk. § 210, hatırlatma. Bununla beraber dikkat edilmeli ki iyelik eki, yardımcı ünlüsünü kaybetse bile o zaman bir heceye iner ve yine vurguludur (bk. § 228, 3. satır başı).

İyelik ekinin uğrayabileceği veya eklenecek adda sebep olacağı bütün değişiklikleri öğrenmek için 160. paragrafta özetlenen kurallara müracaat etmek yeterlidir. Daha fazla aydınlatmak üzere bu değişiklikleri, onlara şahit olacak örnekleriyle aşağıda gösteriyoruz.

---

kişi zamiri olan *son*'u belirtmek istediğimiz zaman o tamlama tersine çevrilir *maitre sa maison* yerine *la maison du maitre* denilir ki Türkçede bu, öncülüyle beraber üçüncü kişi olan *öğretmen(in) evi* yerinedir. Türkçede bunun alelade bir çekim eki olmayıp ada bitişik bir zamir olduğu görevinden belli olduğu gibi bunların ilk oluşumlarında addan sonra ayrı olarak getirilen ayrık zamirlerinden ibaret olduğu ve bunların zaman ile bitişik duruma gelerek adla birleştiği sezilmektedir.
evmen (= *evim*); *ev sin* (= *eviñ*); *ev biz* (= *evimiz*) vs.'deki zamirlerin şimdikilere göre çok değişik olması, bunların henüz bilinemeyen başka şeyler katılmasıyla yapıldığını gösteriyor.
Eski fiil kiplerinin sonlarındaki zamirlerin de ayrık zamirlerden ibaret olduğu eski metinlerden seziliyor. *Divanü Lugati't-Türk* çeşitli yerlerinde vs.[AUE]

223. İyelik eki ünlüsündeki değişmeler – İyelik ekinin bütün kişilerinde çift değişmeli ek ögeleri (§ 155 ve 158) vardır; yalnız çokluk üçüncü kişi eki tek uyumlu *+leri*, *+ları*'dır (§ 158, hatırlatma).

Çokluk için aldığımız aynı örnekler dizisinden (§ 211) istifade ederek onları buraya da alıyoruz:

I. Son ünlüsü ince sınıftan olan adlar:

1. Son ünlüsü *e* olan adlar: *ev*:

	Teklik		Çokluk
Birinci kişi	*evim*;	Birinci kişi	*evimiz*;
İkinci kişi	*eviñ*;	İkinci kişi	*eviñiz*;
Üçüncü kişi	*evi*;	Üçüncü kişi	*evleri*.

2. Son ünlüsü *i* olan adlar: *beygir*:

ev kelimesindeki gibi aynı ek ünlülerini alır:

beygir + im, *+iñ*, *+i*,*+imiz*,*+iñiz*, *+leri*.

3. Son ünlüsü *ö* olan adlar: *söz*:

	Teklik		Çokluk
Birinci kişi	*sözüm*;	Birinci kişi	*sözümüz*;
İkinci kişi	*sözüñ*;	İkinci kişi	*sözüñüz*;
Üçüncü kişi	*sözü*;	Üçüncü kişi	*sözleri*.

4. Son ünlüsü *ü* olan adlar: *te'essüf*:

te'essüf +üm, *+üñ*, *+ü*, *+ümüz*, *+üñüz*, *+leri*.

II. Son ünlüsü kalın sınıftan olan adlar:

1. Son ünlüsü *a* olan adlar: *at*:

	Teklik		Çokluk
Birinci kişi	*atım*;	Birinci kişi	*atımız*;
İkinci kişi	*atıñ*;	İkinci kişi	*atıñız*;
Üçüncü kişi	*atı*;	Üçüncü kişi	*atları*.

2. Son ünlüsü *ı* olan adlar: *ḳatır*:

at kelimesinde olduğu gibi aynı ek ünlülerini alır:

ḳatır +ım, *+ıñ*, *+ı*, *+ımız*, *+ıñız*, *+ları*

3. Son ünlüsü *o* olan adlar: *fayton*:

fayton +um, *+uñ*, *+u*, *+umuz*, *+uñuz*, *+ları*

4. Son ünlüsü *u* olan adlar: *ḳoşum*. *fayton* kelimesinde olduğu gibi aynı ek ünlülerini alır:

ḳoşum +um, +uñ, +u, +umuz, +uñuz, +ḷarı.[230]

224. *Başkaca ses değişiklikleri* – İlk önce şuna dikkat edilmeli ki akıcı ünsüzlerden biri (§ 172) ile başlayan iyelik ekinin çokluk üçüncü kişisine ait başka hiçbir görüş ve uyarıya gerek yoktur. Bütün adlardaki biçimi *+leri/ +ḷarı*'dan meydana gelmiştir.

Diğer kişilerde iyelik eki bir ünlü ile başladığı için katılacağı adlarda şöyle değişmelere sebep olur:

Bitiş gırtlak seslerinin değişmesine, bitiş dişlisinin değişmesine, kararsız bir ünlünün düşmesine.

225. *Bu eki alacak kelimelerdeki bitiş gırtlak sesinin değişmesi* (bk. § 201 ve aşağısı).

Örn.: İnce sınıftan kelimelerde:

ğömleẏim[231], *ğömlek*'ten;

ḵösteẏiñ, *ḵöstek*'ten;

bileziẏi, *bilezik*'ten;

ipeẏimiz, *ipek*'ten;

yüzüẏüñüz, *yüzük*'ten.

Çokluk üçüncü kişilerde ise:

ğömlekleri; *ḵöstekleri* vs. olur.

Örn.: Kalın sınıftan olan kelimelerde:

ḳaḷpağım, *ḳaḷpaḳ*'tan;

ḳuşağıñ, *ḳuşaḳ*'tan;

Yastığı, *yastıḳ*'tan;

ḳoḷtuğumuz, *ḳoḷtuḳ*'tan;

ḳoḷḷuğuñuz, *ḳoḷḷuḳ*'tan.

Çokluk üçüncü kişilerde ise:

ḳaḷpaḳḷarı, *yastıḳḷarı*, *ḳoḷtuḳḷarı*... olur.

---

230 *Evleri* kelimesi ve buna benzer bütün *+lArI* ekli kelimeler, bu imlalarıyla daha önce de söylediğimiz gibi çeşitli anlamlar bildirirler. Bunların ayırt edilmesi ancak cümledeki gelişinden gidişinden mümkündür:
1. *evler + i* = teklik üçüncü kişiye ait ev: *Ali'nin* (*birden ziyade*) *evi*;
2. *ev+leri*= teklik üçüncü kişiye ait (*bir*) *ev*: filan beyefendinin (*bir*) *evi*,
3. *ev+leri* = Çokluk üçüncü kişiye ait ev: *Ali'nin +Mehmed'in ortaklaşa* (*bir*) *evi*,
4. *evleri* = Çokluk üçüncü kişiye ait evler: *Ali'nin Mehmed'in veya zenginlerin* (her birinin birden ziyade) *evi* ki bu (*evler+leri* yerinedir).[AUE]

231 Daha önce de söylediğimiz gibi *ẏ*'ler, yazarın metinlerde kullandığı özel biçimdir. Bu, bizim ince hecelerdeki *ğ*'mizdir. Bunların içinde asıl *y* gibi söylenenler de vardır.[AUE]

226. 2. Bitiş dişlisinin değişmesi (bk. § 180 ve 206).

Örn.: *yurt*.

yurdum, *yurduñ*, *+u*, *+umuz*, *+uñuz*.

Çokluk üçüncü kişilerde ise *yurtḷarı*.

süt, *ṭat* (*dat*) vs. kelimelerinde de böyledir.

Farsçanın Türkçede *ḵāat* gibi söylenen كاغد (*kāğad*) kelimesi de aynı durumda dönüp yine *ḵaad* (kâğat) olur.

227. 3. Kararsız ünlünün düşmesi (ikinci hecesinde böyle bir ünlüsü bulunan kelimelerde bk. § 207).

Örn.: *oğḷum*, *oğ*(*u*)*ḷ*'dan;

ḳarnıñ, *ḳar*(ı)*ñ*'dan.[232]

Gizli, yardımcı ünlülü Arapça kelimelerde de böyle olur (§ 114).

Örn.: *ismim*, *is*(*i*)*m*'den vs.[233]

228. *Bir ünlüyle biten adlar* – İyelik eklerini alacak ad bir ünlüyle biterse aşağıdaki değişiklikler olur. Teklik ve çokluk birinci kişilerde iyelik eklerinin başlama ünlüsü yardımcı ünlü olduğundan düşüverir (§ 182).

Teklik üçüncü kişisinde ise bu, olduğu gibi kalır ve onunla adın ünlüsü arasına *s* ünsüzü sıkıştırılır. Böylece ortaya çıkan ek, 210. paragrafın hatırlatmasında gösterilen kurala aykırı olarak vurgulanır.

Örnekler dizisi:

I. Bitiş ünlüsü ince sınıftan olan adlar:

1. Bitiş ünlüsü *e* olan adlar: *dede*:

Teklik	Birinci kişi *dede°m*;	Çokluk	Birinci kişi *dedemi°z*;
	İkinci kişi *dede°ñ*;		İkinci kişi *dedeñi°z*;
	Üçüncü kişi *dede*(*s*)*i°*;		Üçüncü kişi *dedeleri°*.

Çokluk üçüncü kişi *dedeleri* gibi olan kipler hep değişmez kalır.

2. Bitiş ünlüsü *i* olan adlar: *güveyi*.

dede kelimesinde olduğu gibi bunda da eklerin söylenişi aynıdır.

güveyi +m, *+ñ*, *+*(*s*)*i*, *+miz*, *+ñiz*, *+leri*.

3. Türkiye Türkçesinde *ö* ile biten kelime yoktur.

4. Bitiş ünlüsü *ü* olan adlar: *örtü*:

---

232 *gönlü*, *gön*(*ü*)*l*'den; *benzimiz*, *ben*(*i*)*z*'den; *ağzınız*, *ağ*(ı)*z*'dan da böyledir.[AUE]

233 Çokluk üçüncü kişide ise *is*(*i*)*mleri* olur.[AUE]

Teklik	Çokluk
Birinci kişi *örtüm*;	Birinci kişi *örtümüz*;
İkinci kişi *örtüñ*;	İkinci kişi *örtüñüz*;
Üçüncü kişi *örtü(s)ü*;	Üçüncü kişi *örtüleri*.

II. Bitiş ünlüsü kalın sınıftan olan adlar:

1. Bitiş ünlüsü *a* olan adlar: *baba*:

Teklik	Çokluk
Birinci kişi *babam*;	Birinci kişi *babamız*;
İkinci kişi *babañ*;	İkinci kişi *babañız*;
Üçüncü kişi *baba(s)ı*;	Üçüncü kişi *babaļarı*.

2. Bitiş ünlüsü *ı* olan adlar: *dayı*.

baba kelimesinde olduğu gibi bunda da eklerin söylenişi aynıdır.

dayı +m, +ıñ, +(s)ı, +mız, +ñız, +ļarı.

3. Bitiş ünlüsü *o* olan adlar (Hepsi yabancı bir dilden gelmiştir.[234]): *paļto*:

Teklik	Çokluk
Birinci kişi *paļtom*;	Birinci kişi *paļtomuz*;
İkinci kişi *paļtoñ*;	İkinci kişi *paļtoñuz*;
Üçüncü kişi *paļto(s)u*;	Üçüncü kişi *paļtoļarı*.

4. Bitiş ünlüsü *u* olan adlar: *ḳomşu*:

paļto kelimesinde olduğu gibi bunda da eklerin söylenişi aynıdır:

ḳomşu +m, +ñ, +(s)u, +muz, +ñuz, +ļarı.

229. Biricik istisna *su* kelimesidir ki iyelik ekleriyle şu kipleri alır:

Teklik	Çokluk
Birinci kişi *suyum*;	Birinci kişi *suyumuz*;
İkinci kişi *suyuñ*;	İkinci kişi *suyuñuz*;
Üçüncü kişi *suyu*;	Üçüncü kişi *suļarı*.[235]

[234] Türkçemizde eski lehçelerin kalıntıları olarak son hecesi *o* olan bazı kelimeler bulunmaktadır: *ḳoḳoz* 'boşluğa mensup', *ḳavanoz* 'içi boş olmaya mensup'; *salyangoz* (= *salyargoz*: *salyar = tükrük*), 'tükrüğe mensup'; *ḳaparoz* 'kapar olmağa' gasbetmeye mensup ; çağanoz (*Divanü Lugati't-Türk*, I, 1343 *çaḍan = akrep*) Lehçemizde *çıyan*'dan, akrebe mensup yengeç; *yel(l)oz* 'ahenksiz (başı yelli, havalı, hafifmeşrep)'; *ḥotoz* (aslı *ḳotas*) vs.[AUE]

[235] Çokluk üçüncü kişi kipi kurallıdır. Hâlbuki ötekilerde kurala göre:
su +m, +ñ, +(s)u, +muz, +ñuz.
Biçiminde olması gerekirdi. Bunun sebebi bizce şöyle görünüyor. Çokluk üçüncü kişi kipinden başka kiplerde iki ünlü arasında bir yardımcı *y* var ise de bu *y* sonradan katılma (yardımcı) değil, esas unsurdur.
Eski lehçelerde *s̱ug, s̱ub, s̱uv* gibi çeşitleriyle görülen bu maddenin bir çeşidi de *s̱uy* olacak. Nitekim lehçemizde yalın hâlinde veya ünsüz ile başlayan eklerle bulunduğu zamanlar *su* biçiminde görülen bu kelime, ünlü ile başlayan bir ek aldığı zaman bu eski *suy* biçimiyle görünmektedir.

230. Kendisinde aslında bir çokluk eki olan ada katılan iyelik ekleri – Bilindiği üzere bir adda hem çokluk eki hem de iyelik eki bir arada bulunacağı zaman, çokluk eki iyelik ekinden önce gelir (§ 210). Bundan başka iyelik ekindeki ünlüler *ı/ i* biçiminde tek uyumlu durumuna düşmüş bulunur (krş. § 158, hatırlatma).

Örn.: *evlerim;*

evleriñ;

evleri;

evlerimiz;

evleriñiz;

evleri.

Bunlar da aynı şekildedir.

Atlar+ım, +ıñ, +ı, +ımız, +ıñız, +ları, vs.

231. Çokluk üçüncü kişide *evlerleri* yerine (*+ler* ögesini tekrarlamamak için) *evleri* denir. Bundan dolayı *evleri* kelimesi çokluk üçüncü kişiye ait (ortak) bir ev veya (ayrı ayrı) birer ev veya (ayrı ayrı) çoğul ev (onların evi) anlamına geldiği gibi *ler+i* = *leri* olmak itibarıyla teklik üçüncü kişiye ait çok ev anlamına da gelir.

232. İyelik ekli deyimlere birkaç örnek:

evet efendim; *yoḳ canım*; *ḫayır beyim* (*yoḳ*, *ḫayır*'dan daha naziktir); *ağam*; *paşam*[236]; (*iki*) *ğözüm*; *yavrum*; *ḳuzum*; **azīzim* (*aziz*) ***dostum*; ***bendeñiz*; **dāʿīñiz*; *muḥibbiñiz*.

Hatırlatma – Daha ileri § 252'de iyelik ekli adların çekimlerinden söz edilecektir.

B) Cümlede iyelik ekinin görevi

233. İyelik eki bir ada eklendiği zaman daima eklendiği ad kavramının, malik ve sahip[237] durumunda olan bir kavrama[238] ait olduğu anlamını verir (krş. § 1091).

Krş. *Divanü Lugati't-Türk*, II. 167 *sugraşmak* '(kum), suyu içmek':

I. 375 vs. *suv* 'su';

II. 37 vs. *suvgarmak* 'suvarmak, su içirmek';

III. 211 vs. *suvsamak* 'susamak'.

Lehçemizde *soy şop* biçimiyle kullanılan kelime. Bu *su* kelimemizin ikileme yoluyla kullanılan iki çeşidi olup *suy sup* yerinedir ve mecaz anlamıyla 'nesil, zürriyet' demektir.

Ne belirsizlik zamiri de bu eklerle *ne +m, +ñ, +(s)i, +miz, +ñiz, +leri* olduğu gibi bazen *y* ile de söylendiği olur: *ne+y+im, +iñ, +i, +imiz, + ñiz, +leri.*[AUE]

236 Bütün bu unvanlar için bk. § 1155 ve aşağısı.[JD]

237 Her zaman malik, sahip, mutasarrıf değil, genellikle mensubuileyh (bir şeye nispet, ilgi

Bu yolla;

çobanın evi,

göz evi

ifadelerinde *i* eki *ev* kavramının *çoban* ve *göz* kavramlarına ait olduğunu bildirir.

İyelik ekinin bu görevi, onun daima sahip ve ait olduğu bir kavrama dönük olduğu söylenerek anlatılabilir. Bunun için buna *iyelik üçüncü kişi zamiri* adını veriyo-

---

kurma[AB]) ve kendi tabiriyle muzafünileyh (ad tamlamasında tamlayan[AB])'dir (bk. § 220 dipnotumuza).[AUE]

238 Malik ve sahip durumunda bulunan; yani tamlayan olan o kavram, bizce bitişik zamir olan ekin kendisidir. O olmasa tamlanan olan bu ada bu anlamı veren bulunmaz. Onun katıldığı ad ile beraber bir ad tamlaması olur. Bu ad tamlamaları, yazarın iyelik eki dediği ilgi zamirlerinin (teklikli, çokluklu) birinci, ikinci ve üçüncü kişilere göre olması yüzünden üç türlüdür. Yalnız birinci ve ikinci kişi ad tamlamalarında bu ilgi zamirlerinin (tamlamada tamlayan yerinedir) öncülleri söylenmesine gerek yoktur. Ancak üçüncü kişi ad tamlamalarında bu zamirlerin öncülü ya hemen üst başında veya uzakta olur. Hemen üst başında olan öncül, ad tamlamasına ya *n* ile veya *n*'siz olarak bağlanır: Birincisi öncülü belirli olanıdır; ikincisi birleşik ad türetmekte çok kullanılan öncülü belirtisiz olanıdır.

Ev+im, +imiz; +iñ, +iñiz; +i, +leri. Birinci ve ikinci kişilere ad tamlamalarında öncüllerinin anılmasına gerek yoktur; çünkü her ikisi de aynı mecliste oldukları için birbirine göre malum sayılır (bilinirler).

Ev+i, ev+leri. Üçüncü kişilere ad tamlamalarında öncüllerinin ya üst yanlarında ya uzakta anılmasına gerek vardır.

Öğretmen (in) + evi; öğretmen + ev+i. Öncülleri üst başında, üçüncü kişi ad tamlamasına *in*'li belirli, *in*'siz belirtisiz anlamıyla bağlanmıştır.

Öğretmen (in) + şu yamaç üzerindeki sık ağaçlar arasından görünen *evi*: (belirli olan öncülü uzakta üçüncü kişiye ait olan ad tamlaması; (*öğretmen*) Ankara'da bir görev ile bulunuyor: *evi* Bursa'dadır. Bu üçüncü kişi ad tamlamasında uzak öncülü, önceki cümlenin öznesi olan 'öğretmen'dir.

Belirlilik öncülü, üçüncü kişi ad tamlamasına bağlamakta da kullanılan *+(n)In* ise zamir olmayan ayrı bir ilgi hâl ekidir. Başka yalınlara katıldığı gibi bizzat ad tamlamalarındaki iyelik ekleri (= ilgi zamirleri)nden sonra da katılabilir.

1. Belirli öncül eki: *öğretmen (in) + evi* ,

2. Belirli öncül eki: *evim (in); evimiz (in); eviñ (in); eviñiz (in); öğretmen(in) evi(nin); öğretmen(in) evleri(nin) bahçe(s)i.* v.s.

3. Girdiği adı sıfat ve zamir yapan ek:

Sizin (= size ait) ev; *Muhtarın* (muhtara ait) Ayşe vs. (sıfat).

Bu kitap *öğretmenin* (öğretmene ait)dir. (İsim cümlesinde haber).

Ben, biz'e katılan *(n)in*'deki *n*, *n > m* değişimine uğrar: *ben, bizin* (= *im*).

İşte Frenklerin ilgi hâli dedikleri, bu zamir olmayan ve ilgi hâli anlamında bulunan ektir. Biçim ve imlaca teklik ikinci kişi zamir ekine benzemekle beraber o değildir ve ona tamlayan eki demek de doğru olamaz.[AUE]

ruz. Bu ifade, Türkçede kullanılan bazı söz çalımları (tournure de phrase) hakkında net bir fikir edinmeye müsaittir. Bunun için *zamir eki* deyimi de kullanılabilir ki bu deyimin, daha az anlamlı olmakla beraber, 237. paragrafta haber verilen hâl ve şart dâhilinde kullanılabilmek yönünden üstünlüğü vardır.

Buna karşılık, aitlik ve sahiplik kavramına, *iyelik ekinin öncülü* adı verilebilir. Aslında öncül deyimi ancak zamire nisbetle kullanılabilir; fakat malumdur ki iyelik eki de zamir niteliğindedir (§ 221) ve Türkçede öncül, bir şeyin dönüp kendisine geri geldiği, müracaat yeri demektir.

234. Kendi karşılıkları olan *ben, biz; sen, siz* gibi kişi zamirlerinin yalnız teklik birinci ve ikinci kişileri için iyelik üçüncü kişi zamiri görevini görebilen iyelik ekleri, üçüncü kişi için olan iyelik zamirinden çok daha az kullanılır. Üçüncü kişi için olan iyelik eki bu görevi yalnız kişi zamiri için görmekle kalmayıp genel bir biçimde mümkün olan bütün adlar için de görmektedir.

Bazen teklik üçüncü kişi zamiri o kadar belirsiz ve bulanık bir biçimde *indice de rappel* görevi görür ki Türkçede bile açıklanamaz. Bu belirsizlik kavramını ifade edilmek lazım gelse örnek olarak Fransızcada 'belirsizlik anlamlı bir işaret zamiri = Fransızcanın dönüşlü zamiri' biçimini alarak *celā, ḷa chose que vous savez*; yani *Bu, bildiğiniz bu şey* biçiminde olurdu (krş. § 314). İleride böyle bir durum önümüze çıktığı zaman üçüncü kişi iyelik eki, *iyelik üçüncü kişi zamiri* olarak kullanılmış, diyeceğiz.[239]

Türkçede birtakım basmakalıp ifadeler vardır. Bunlarda belirsiz iyelik üçüncü kişi zamirinde bulunur (Fransızcaya çevirisinde bunları genellikle hesaba katmaya gerek yoktur.).

**temāmı ile*;

ḷüzümundan fazḷa;

ḥaḳḳı ile;

ğereреўi gibi;

ḷāyıḳı ile;

eskis(i) gibi;

ḷüzümu ḳadar (derecede);

---

[239] Yazarın dediği gibi bunların öncülleri belirsizlik görünmekle beraber, hiç yok değildir. Örneğin: "Bu işi gereği gibi yapınız." cümlesindeki *gereği* biçimindeki *i* üçüncü kişi zamirinin öncülü, *yapınız* fiiline tümleç olan *iş*'tir ki: İşi (bu işin) gereği gibi yapınız, demektir vs.[AUE]

doğrus(un)u isterseñiz.

Belirsiz iyelik üçüncü kişi zamiri, oldukça önemli bir dil bilgisi görevi üstlenir (krş. 323 ve aşağısı).

235. Malik ve sahip kavramı, kendisinde iyelik üçüncü kişi zamiri bulunan adın üst yanında olarak onunla birlikte bir ad tamlaması ortaya çıkarır. Buna, daha ileride (§ 1091 ve aşağısı) mütalea edilecek olan *ad tamlaması*[240] denir.

236. İyelik eki, çoğunlukla adlara eklenir; fakat sıfatlara (hatta bazen zarflara) da ilave edilebilir.

Sıfata ilave edilişi daha ileride (§ 360 ve aşağısında) incelenecektir.

237. Teklik üçüncü kişi iyelik eki, cümlede henüz söylenmemiş olan bir kelime için zamir eki görevini sık sık üstlenebilir. Böylece, o kelimenin yeri gelip söyleninceye kadar, fikir daima uyanık ve tetikte tutulur. Bu şekildeki kullanıma Fransızcada da rastlanır (Örn.: *ayant reconnu sa faute, il me demanda pardon* "Kabahatini anlayınca o benden af diledi.". Bu sürecin Türkçede birleşik sıfat adını verdiğimiz şeyleri oluşturmaya imkân sağladığı görülecektir.

Hatırlatma – Türkçede iyelik ekleri, Fransızcadaki iyelik sıfatları olan *mon*, *ton*, *son* vs.'den daha çok kullanılır.

Türkçede iki kavram arasında karşılıklı bir ilgi hâli bağlantısı var olduğunu ifade etmek için iyelik ekinin teklik üçüncü kişi biçimi çoğunlukla iki ad arasına konulur:

Oğļu baba(s)ına uymaz. Yine krş. 1358. paragrafın sondan bir önceki örneği:

İḳdam gazete(s)i bir maḳāle(s)inde diyordu ki;

Size bir sırrımı açmaḳ isterim;

Şu şems(=ş)iyemi ver;

Çantamı elime aļıp.

238. Esas itibarıyla iyelik ekleri bir kelimede kümelenmez; yani bir kelime bir defada ancak tek bir iyelik eki alabilir (krş. § 1098). Bununla beraber aşağıda birkaç

---

240 Görüldüğü gibi yazar, farklı zamirlerimiz arasında bir de ilgi zamirleri ad tamlaması yapmaya yarayan zamirler olmasına rağmen teklik ile çokluk birinci ve ikinci kişi iyelik ekleri (= ilgi zamirleri) ile ortaya çıkan ad tamlamalarına genellikle ad tamlaması ve ad tamlaması diyememiş; bunu ancak hemen üst yanında öncülüyle beraber bulunan üçüncü kişi eki (iyelik üçüncü kişi zamiri) ile yapılanlara ayırmıştır. Bu, kendi dillerindeki örneğin *le livre du maître 'öğretmenin kitabı'* gibi oluşumlara, ters durumda olmasının dışında, uygun olur; fakat yazar buna karşılık, kendi dilinde iyelik sıfatları sayılan *mon, ton, son vesaireye* karşılık Türkçede bitişik zamirler olan *m*, *ñ*, *i* vs. zamir olduklarını da genel olarak kabul etmekle beraber yalnızca iyelik eki adıyla kabul etmiştir.[AUE]

ifade var ki kendilerinde teklik üçüncü kişi eki *+I, +sI* biçiminde çift görünür:

kim+i+si (bk. § 323);

ekser+i+si;

evel+i+si (krş. § 400, 3. hatırlatma).

Yine § 323 ve 1124[241] *bir+i+(s)i* biçimindeki istisnaya bk.

Yine, *şeysi*[242] (bk. § 324) ve *hepsi* (bk. § 323) gibi kelimelerin de *şeyi(s)i*, *hepi(s)i*

---

241 Yazar § 1114 *başı(s)ı* örneğini de bu istisnalar türüne dâhil etmiş ise de böyle oluşumlar dilimizde hiç de istisna olmadığı için biz bunu buradan çıkardık; çünkü bizce belirtisiz öncülüyle beraber üçüncü kişi biçiminde oluşan bu yoldaki birleşik adlarda *+I*, *+sI* biçiminde çift iyelik eki (izafet zamiri) olması istisna bir şey değildir: Nitekim örneğin *aşçı + başı* biçiminde belirtisiz *aşçı* öncülüyle beraber *başı* biçimindeki üçüncü kişi ad tamlamasından oluşmuş olan birleşik ad, tekrar iyelik eklerini (ilgi zamirlerini) alarak bu defa bu *aşçı + başı* birinci, ikinci ve üçüncü kişide yeniden ad tamlaması oluşturabilir ve şöyle ardınlama ad tamlaması olabilir.
aşçı + başı + m.
aşçı + başı + ñ.
aşçı + başı + (*s*)*ı* vs.
Tabiatıyla bu örnekte, çift *I +* (*s*)*I* biçiminde iyelik ekleri (ilgi zamirleri) bulunabilir. Bizce bütün bu yanılmalar ve birbirine karıştırmalar, tekrar ederiz, ad tamlaması zamirleriyle ortaya çıkan biri görünür ad biri bitişik zamir adından ibaret oluşumları, dilin gerektirdiği üzere ad tamlaması saymamak ve bu ilgi zamirlerinin hepsini alelade iyelik eki olarak kabul etmekten ileri geliyor. Hâlbuki:
evim, *eviñ*, *evi* veya (*tanrı*) *+ evi* ne ise örneğin Arapça *beytī*, *beytek*, *beytuhū* veya *beytullah* odur ve bu dildeki bitişik zamirler nasıl ad tamlaması oluşturuyorsa Türkçedeki bitişik zamirler de öylece (hem aynı durumda olarak) ad tamlamaları oluşturuyorlar. Bu tamlamalarda aynı düzenle birinci olarak *ev* kelimesi tamlanan, ikinci olarak da teklik birinci, ikinci, iyelik üçüncü kişi zamirinden ibaret kelime tamlayan görevinde bulunuyor.
Beytuḻḻah gibi yabancı dillerin ters tamlamalarına benzer olan *Tanrının* veya *Tanrı + evi* meydana getirmeye gelince, öncüllü üçüncü kişi olan bunda *ev* kelimesi, *i* üçüncü kişi zamirine ait ve tamlanan olup bu *i*, *ev* kelimesine göre tamlayandır ve bu üçüncü kişi zamiri, öteki zamirler gibi köprü görevini görerek, asıl tamlayan olan görünen adları bildirirler. Burada bu öncüller vekilleri olan *i*'lerin tamlayan olmaları gibi onlar da asıl olmak itibarıyla yine görünen ad hâlinde tamlayandırlar. *n*'li olan birincisi, belirli öncül; *n*'siz olan ikincisi belirtisiz öncüldür. Yine tekrar ederiz, birinci ve ikinci kişi zamirlerine yapılan; *evim*, *evimiz*; *eviñ*, *eviñiz* gibi ad tamlamalarında *m* zamirinin öncülü örneğin ben isem (Ali Ulvi)'nin; *n* zamirinin öncülü sen; yani örneğin *Fikret* ise *Fikret*'in adını anmaya gerek yoktur; bir mecliste oldukları için birinci ve ikinci kişi zamirlerinin öncülleri olan görünen adlar hiçbir zaman anılmaz. Bunlar daima görünen ad öncülleri anılmadan kullanılan (birinci ve ikinci kişiye ait) ad tamlamaları olurlar.[AUE]

242 Yazar bunu *şeyisi* olarak *kimisi, ekserisi, evelisi* örnekleri arasında göstermiş ise de bizce yeri orası olmadığı için buraya aldık.[AUE]

olmak itibarıyla aynı istisnalar sırasına bağlanması mümkündür.

Eski Osmanlıcada *cemii(s)i* kelimesi de söylenirdi. Diğer örnekler:

mecmuᶜu(s)u (yazmalar, Bibl. ROUEN, or. 28 yaprak 40); *düğelisi* (*Bibliothèque Nationale Yazmaları*, *AFT*, 87, 9. yap.) *adamı*(s)ı (yazmalar, ör. Bibl. ROUEN, 28, 41. yap.; *Ahd-nāme* 1595'in, Belin tarafından yayımlanan (J. as. 1876) , 397. s., I, 3). krş. aşağıdaki mısrada *defᶜisi* kelimesi *ne deñlū sāy ederlerse anın defisine imkān yoḳ.*[243] (*Üveysî*'nin şiiri, 1626'da yazılmış, DIEZ tarafından yayımlanmış: 1811, *Ermahnung an İstanbul*), Berlin..*aḫşamı(s)ı* kelimesi için bu sayfanın aşağısına bakınız.

1. Görüş – Esas itibarıyla bir iyelik ekiyle biten bir ad, cümlede ancak ad olarak kullanılabilir. Bu kuralın istisnası azdır:

ertesi gün;

evelsi gün (sene);

***devrisi gün* (sene) (halk dilinden).

Diğer örnekler: *ferdā(s)ı gün (sene)* (KÂMIL PAŞA, *Tarih-i Siyasî Devlet-i Âliyye-i Osmâniyye*, I, 14 ve 17); *o biri(s)i gün* (İZBUDAK, *Letâ'if-i Nasreddin Hoca*, 125. s.); krş. Azerice, *sabahı gün* (FETH ALI AHUNDOF, *Temsilât*, 279. s.).

Bütün bu örneklerin zaman deyimleriyle ilgili olduğuna dikkat edilmelidir.

Aşağıdaki örnekte *+sI* ile biten bütün bu kelimeler, birinci sözcüğü kaybolan bir ad tamlamasının ikinci sözcüğünü meydana getirdiklerini gösteriyor. Birinci sözcüğün kaldırılması, o sözcüğün *+sI*'lı adından sonra gelen bilinen bir adda tekrarlanmış olmamasından ileri geliyor: *Belgrad'a dâhil olduğu günün ertesi gün* (*...günün ertesi gün*) (MENINSKI tarafından yayımlanan bir metinden çıkarılmıştır. *Çözülmüş Orhon Yazıtları*, II, 165. s.).

Ertesi kelimesi, Doğu Türkçesindeki *yarındası*, *tañtası* veya *tañḷası* (ALI ŞIR NEVAI, *Târîh-î Mülûk-i Acem*, 75. s.) ifadeleriyle yaklaştırılmalı. Şu hâlde *erte* kelimesi *er+te*'den yapılmıştır. Krş. (belirtici ve tanımlayıcı kelimeler olarak kullanılmamakla beraber) buna benzeyen ifadeleri: *ahşamı(s)ı* veya *ahşamı(s)ında* (*Rifat Paşa Seyāhātname*, 25, 28, 29, 30. s.). krş. *sabaḥa(s)ı* (TAMBURI ARUTIN, *Nadir Şah Tarihi*, 37.s.).

2. Görüş – İstisna olarak iyelik eki (dolaysız cümlede; yani bir şey anlatılırken bir kimseye atfedilen söz o kimsenin ağzından çıkıyormuş gibi söylenen cümledeki) cümleye bile ilave edilebilir (bk. § 1110).

---

243 Bu mısra, bu hâliyle vezinsizdir ya *defisine* kelimesi *defᶜine* olmalı ya *imkān* kelimesinin yerinde örneğin *yoḷ* gibi tek heceli bir kelime olmalı.[AUE]

III. Hâl ekleri – İsim çekimi

239. Türkçede bir ad, hiçbir hâl eki almadan da görünebilir. Aşağıdaki durumlarda böyledir:

1. Cümlenin öznesi durumunda (= yalın hâl).

at ḳoşar.

240. 2. Belirtisiz olan dolaysız tümleç durumunda bk. § 258.

Bir at ǵördüm.

241. 3. İsim tümleci[244] durumunda (krş. § 1101 ve aşağısı).

at yelesi;

ǵöz evi (krş. § 233).

---

[244] Yazarın ad tümleci dediği ve *at yelesi, göz evi* gibi örneklerle teyit ettiği şeyler, üçüncü kişi belirtisiz ad tamlamasıdır.

Hâlbuki ilgi zamirlerinin üçüncü kişi biçimleriyle yapılan bu türlü ad tamlamalarından başka (teklik, çokluk) birinci ve ikinci kişi ait ilgi zamirleriyle yapılan başka ad tamlamaları da vardır ki onlar da birleşik adlar gibi yine yalın hâlinde olup ayrıca ad hâl çekim eklerini alırlar:

Ev +im, +imiz	*i, e, de, den, in;*
Ev +iñ, +iñiz	*i, e, de, den, in;*
Ev +i, +leri	*(n) i,e,de, den, in;*

göz ev (+)	*im, +imiz*	*i, e, de den, in;*
	iñ, +iñiz	*i, e, de den, in;*
	i, +leri	*(n)i,e,de,den, in;*

aşçı baş+ı+m, +mız	*ı, a, da ,dan, ın;*
aşçı baş+ı+ñ, +ñız	*ı, a, da, dan, ın;*
aşçı baş+ı+sı, +ları	*(n)ı, a, da, dan, ın;*

Belirtisiz öncüllü üçüncü kişi ad tamlamaları (örneğin yukarıdaki örnekteki *göz evi* gibi *mürekkep şişesi*), tekrar ilgi zamirleri alarak ardınlama ad tamlaması yapılacağı zaman birinci, üçüncü kişi zamirinde ünlü düşer.

mürekkep şişe (+)	*m, +miz*	*i, e, de, den, in;*
	ñ, +ñiz	*i, e, de ,den, in;*
	si, +leri	*(n)i, e, de ,den, in.*[AUE]

Şu durumda Türk dillerinde adın hâl eklerini almadan kullanıldığı durumlar da vardır (krş. § 133).

Hatırlatma – İsmin bu yalın (çekiminden kurtarılmış) hâli, ünlemeç (nidalık) hâli olarak da kullanılmasına yarar.

242. Yukarıdaki söylediklerimizden çıkan sonuca göre Klasik Arapça, Yunanca ve Latincede yalın için özel bir sonuç olduğu hâlde Türkçede bu yoktur. Örnek olarak Latincede yalın *lupus* (*ḳurt*); ilgi hâli *lupi* (*ḳurdun*).

Yalın hâl için özel bir biçim de yoktur; çünkü eksiz ve daha iyi bir deyimle söyleyelim, *sıfır* ekli bir kelimeye bu görev verilsin dense o hâldeki kelimenin daha başka görevleri de vardır. Şu hâlde eksiz Türkçenin hiç değilse isimlerinde yalın hâli olmadığını onaylamaya ve kabul etmeye varıyor (krş. § 298). Bu deyim, yalnız ifade kolaylığı bakımından kullanılabilir. Bununla beraber böyle durumlarda da yalın hâl veya belirsiz durumu deyimlerini kullanmak daima tercih edilmelidir.

A) Hâl eklerinin biçim bilgisi

243. Yalın hâl itibara alınmazsa Türkiye Türkçesinin ad çekimi beş durumdan ibaret sayılabilir:

İlgi[245], başka bir kavramın kendi kavramına ait olduğunu bildiren kelime *+In hâ-*

---

[245] Yazar burada *tamlayan* deyimimiz yerine *ad tamlaması* (annexion) tabirini kullanmıştır. Bununla beraber yukarıdaki dipnotlarımızın birinde söz ettiğimiz gibi asıl ilgi yazılış ve söylenişte tamamıyla kendisine benzeyen ve teklik ikinci kişi izafet zamiri olan (*eviñ* {sana mensup ev} *burada mı?*) *ñ* değildir.

Bunun dışında *+n*'in aynı söyleniş ve yazılışıyla birkaç biçimde kullanılır; hepsinde de bu ek birinci, ikinci ve üçüncü kişi düşünülmeyerek yalnızca ilgi hâli anlamında olur ki asıl ilgi budur:

1. Üçüncü kişi ad tamlamasının belirli olan öncülünü ilgi hâli anlamıyla bu ad tamlamasına bağlar: *(öğretmen+in) ev+i.*

2. İlgi hâli anlamıyla katıldığı adı sıfat yaparak tamlananıyla beraber sıfat tamlamasında ilk kelime hâlinde bulunur: *Benim ev*; *bizim ev* [bunlardaki ek *n* > *m* değişimlidir]; *(sen+in) çocuk ne âlemde?*; *(siz+in) işten ne haber?*; *(çoban+ın) Mustafa ne yapıyor?* (lehçelerde).

3. İsim cümlesinde bu ilgi hâl eki sıfat, haber olur: Bu ev *öğretmen+in* 'öğretmene ait'dir.[AUE]

1. numaradaki örnekte iyelik üçüncü kişi zamiri olan *+i*, tamlamada tamlayandır ki tamlananı *ev*'dir. *Öğretmen* ise *+i* üçüncü kişi zamirinin öncülü olduğu için dolayısıyla o da tamlayandır; fakat ona *+n* katıldığına bakarak bu ilgi hâl ekine yalnızca buradaki göreviyle tamlayan eki demek doğru değildir; çünkü 2 ve 3. numaralarda görüldüğü üzere bu asıl ad cümlesinde (haber) olan ilgi hâli ekli bir sıfattır. Bu bakımdan buna ilgi hâl eki demek doğrudur.

li, fiile yüklenen kelime *+I hâli;*

Yönelme hâli, fiil kendisine tahsis edilen ve yöneltilen kelime *+A hâli*;

Ayrılma hâli, fiil kendisinden doğan kelime: *+DAn hâli*;

Bulunma hâli, fiil kendisinde gerçekleşen kelime: *+DA hâli*.

Bunlara *göreceli*, bir kavramın başka bir kavrama göre olmasını bildiren kelimedeki *+CA* hâlini de ilave etmek mümkündür. Bundan daha ileride (§ 917 ve aşağısı) bahsedilecektir.

Hâl ekleri, eklenirken iyelik eklerinden (ve zaruri olarak çokluk ekinden) sonra yer alır. Bunlar iki çeşittir:

Çift değişmeli tamlayan	İlgi hâli............+*(n)In*	yardımcı ünsüzlerle
	Yükleme hâli.....+*(y)I*	
Tek değişmeli	Yönelme hâli.....+*(y)A*	
	Ayrılma hâli.......+*DAn*	
	Bulunma hâli.....+*DA*	
	Eşitlik ....+*cA*	

1. hatırlatma – İlgi hâli (*+In* hâli) ünsüzle biten bir ada katıldığı zaman, iyelik ekinin teklik ikinci kişisiyle aynı biçimde olur. *eviñ* kelimesi: 1. Sana ait ev 2. Eve ait anlamlarını bildirir.[246]

2. hatırlatma – Yönelme hâli (*+A* hâli) eskiden bir gırtlaklı ünlü ünsüz ile *+ke* (*+ḳa*) (§ 144) biçiminde idi. Türkiye Türkçesinde bu biçimin izleri ancak *başḳa* ve *özge*[247] kelimelerinde bulunuyor. Bunlar *baş* ve *öz* kelimelerinin eski yönelme hâlin-

---

Birinci, ikinci ve üçüncü kişi zamirlerinden sonra da aynı anlam ile katılır. *(evim)+in (eviñ)+in (evin)+in* gibi. Bununla beraber yazarın tabirini değiştirmiyoruz.[AUE]

246 Bu Arap imlalı Osmanlıcaya özgü olup her iki hâlde de ڭ ile yazılandır.[AUE]

247 Bizce *başḳa, özge* kelimelerinin sonundaki *ḳa, ge*'ler, yazarın dediği gibi eski yönelme durum ekleri değildir. Kaldı ki yazar § 267'nin dipnotunda bunu zaten şüpheli gösteriyor ve orada verdiği örnekte *başḳa* kelimesinin kullanışı da verdiğimiz anlamı teyit ediyor. *Divanü Lugati't-Türk*, 352 I. *arḳamaḳ* (şimdiki leçemizde *ḳ*'sı düşmüş) *aramak*; I. 215 *elkemek* (şimdiki lehçemizde *k*'si düşmüş) *elemek* ve lehçemizde *yaşamak* ve örneği kelimeler hep *k*, *ḳ*'ları düşmüş fiil adlarıdır: Fiil maddelerine o madde kavramının devamı 'abartma' anlamıyla katılmış olanlar da var; *çalḳamak* 'çeşitli defalar çalmak, vurmak'; *tık(k)amak* (bir *ḳ* düşmüş) 'çeşitli ve devamlı tıkmak' vs. İşte *başḳa(k)*, *özge(k)* gibi kelimeler bizce böyle fiil adlarının sıfatlarıdır: Bundan *başḳa(k), özge(k)* 'bundan bağımsız, kesilmiş (olarak.)'.[AUE]

dedir (krş. § 267 hatırlatma; yine krş. § 295 ve 916).

Ayrılma hâlinin (+*DAn* hâli), eskiden çift veya değişmeli ünlüsü vardı: +*dan* (§ 156); +*dın*. Eski Osmanlıcada, Çağataycada olduğu gibi +*din* biçimi bulunur (krş. § 910 ve § 1419).

Hâl eklerinin hepsi, iyelik zamirleri gibi 160. paragrafta özetlenen kurallara göre incelenmelidir.

244. *Ek ünlüsünün değişkenlikleri* – Bu değişkenlikler şöyle özetlenebilir: İlgi ve yükleme hâl eklerinin ünlüleri çift değişmeli, bütün öteki durumlara ait eklerin ünlüleri tek uyumludur (krş. yukarıdaki tablo).

a) Son ünlüsü ince sınıftan *e*, *i*, *ö*, *ü* olan adlar:

1. *e* ünlülü: *ev*

İlgi hâli......*èvin°*;

Yükleme hâli.....*èvi°* ;

Yönelme hâli.....*evè°* ;

Ayrılma hâli......*evdè°n*;

Bulunma hâli.....*evdè°*[248];

(Görecelik hâli.......*è°vce*)

2. *i* ünlülü: *beygir*.

beygir +*in*, +*i*, +*e*, +*den*, +*de* (+*ce*)

3. *ö* ünlülü: *söz*

söz +*ün*, +*ü*, +*e*, +*den*, +*de* (+*ce*)

4. *ü* ünlülü: *teessüf*

tessüf +*ün*, +*ü*, +*e*, +*den*, +*de* (+*ce*)

b) Son ünlüsü kalın sınıftan (*a*, *ı*, *o*, *u*) olan adlar:

1. *a* ünlülü: *at*

İlgi hâli.....*atın*;

Yükleme hâli...*atı*;

Yönelme hâli...*ata*;

Ayrılma hâli....*attan*;

Bulunma hâli...*atta*;

---

248 Yazar bu tablodaki örneklerin baştan ikisini oluşturan ilgi ve yükleme hâli *evin*; *evi* kelimelerinde vurguyu *ev* adı üzerinde göstermiş ise de aslında vurgu eklerin ünlülerinde olduğu için biz bunları o yolda gösterdik.[AUE]

[Görecelik hâli......*atca*].

2. ı ünlülü: *ḳatır*

ḳatır +ın, *+ı*, *+a*, *+dan*, *+da*, (*+ca*)

3. *o* ünlülü: *fayton*

Fayton +un, *+u*, *+a*, *+dan*, *+da*, (*+ca*).

4. *u* ünlülü: *ḳoşum*.

ḳoşum +un, *+u*, *+a*, *+dan*, *+da* (*+ca*)

Alıştırma – *Türkmen*, *ekin*, *ĝöç*, *Türk*, *Tatar*, *Ḳırḳız*, *Moġol*, *Uygur* kelimeleri de hep böyle çekime girer.

245. *Diğer ses değişmeleri* – Ayrılma, bulunma (ve göreceli) hâl ekleri de bir dişli ünsüzüyle başlar. Şu hâlde bu ünsüz esas itibarıyla boğuk ve çınlamalı arasında bir değişmeye uğrar. Bundan 175. paragrafta söz edilmişti.

Örn.: Ayrılma hâli: *evden*; fakat *attan*;

Bulunma hâli: *evde*; fakat *atta*.

Bununla beraber aynı paragrafın hatırlatmasında gösterilen sebepler dolayısıyla çeviri yazıda genellikle çınlamalıları muhafaza ediyoruz: *atda*.

Öteki üç adın hâli (ilgi, ayrılma ve bulunma hâli) ise bir ünlü ile başlar ve sonuç itibarıyla aşağıdaki değişikliklere uğrarlar. Bundan daha önce iyelik eki dolayısıyla (§ 224 ve aşağısı) söz etmiştik.

246. 1. *Son ek adın bitiş gırtlaklı ünlüsünde değişiklik* (krş. 202 ve aşağısı).

a) İnce sınıftan:

çiçek

İlgi hâli.......... *çiçeyi°n*;

Yükleme hâli... *çiçèyi°*;[249]

Yönelme hâli... *çiçeye°*;

fakat ayrılma ve bulunma hâlinde: *çiçekdè°n*, *çiçekdè°*.

Şunlar da uygun ünlülerle hep böyle çekimlenirler: *çelik*,

ḵütük.[250]

b) Kalın sınıftan:

oraḳ

---

[249] Yazar bu kelimede vurguyu ikinci hecenin *e*'sinde göstermiş ise de vurgu, arkadaşlarında olduğu gibi hep son hecededir.[AUE]

[250] Yazar bu kelimeyi *ḵötük* okuyor.[JD]

İlgi hâli........... *orâğı°n;*[251]

Yükleme hâli.... *orâğı°;*

Yönelme hâli.... *oraġâ°;*

fakat ayrılma ve bulunma hâlinde: *oraḳdâ°n, oraḳdâ°.*

Şunlar da uygun ünlülerle hep böyle çekimlenir; *ṭırmıḳ, çubuḳ.*

247. 2. Bitiş dişlisinde değişiklik (bk. 180 ve 206).

Örn.: *ḳurt; buḷut.*

İlgi hâli *ḳurdun, buḷudun*[252] vs.

248. 3. *Bazı adlarda kararsız ünlünün düşmesi* (bk. § 207).

Örn.: *ḳarın*'dan, yükleme hâli *ḳarnı* vs.

249. *Bir ünlüyle biten adlar* – Ad bir ünlüyle biterse şöyle değişiklikler olur: Ad ile ekin başlangıç ünsüzü arasına tamlayanda *n*, yönelme ve yükleme hâlinde *y* yardımcı ünsüzleri getirilir, bulunma ve ayrılma hâlinde ad değişmez.

1. Örn.: *dede*

İlgi hâli...........*dedèni°n;*[253]

Yükleme hâli.... *dedèyi°;*

Yönelme hâli..... *dedeyè°* ;

Ayrılma hâli...... *dededè°n;*

Bulunma hâli..... *dededè°.*

Şu kelimeler de hep böyle çekimlenir:

güveyi +niñ, +yi, + ye, +den, +de;

örtü + nüñ, +yü, +ye, +den, de;

baba +nıñ, +yı, +ya, +dan, +da;

dayı +nıñ, +yı, +ya, +dan, +da;

paḷto +nuñ, +yu, +ya, +dan, +da;

ḳomşu +nuñ, +yu, +ya, +dan, +da (krş. § 228).

---

251 Yazar bu kelimelerde de vurguyu ikinci hecelerdeki *a*'larda göstermiş ise de vurgu yine son hecededir. Konuşma dilinde olduğu gibi sondaki eklerin ünlüleri söylenmeyip kelime üç heceden iki heceye düşerse, o zaman vurgu ikinci hecenin ünlüsünde olur.[AUE]

252 *Buḷut* kelimesi ünlü ile başlayan bir ek aldığı zaman da *t*'si *d* ile değişme yapmaz: *buḷutun* kalır.[AUE]

253 Yazar, ilgi ve yükleme hâli örneklerindeki vurguyu *dede* adının son hecelerinde göstermişse de vurgu, bunların arkadaşları olan örneklerde yine eklerin ünlülerinde olduğu için biz de öyle gösterdik. İki hecesi *d*'li olan adlar *dede, dadı, dudu*, ayrılma ve bulunma hâlinde yine *d*'li bir ek alarak ses çetrefilliği ortaya çıkarırlar.[AUE]

Şunlar da uygun ünlülerle hep böyle çekimlenir: *dere*, *arı*, *deri*, *ḳuyu*, *sürü* (krş. § 35).

su kelimesi ilgi hâlinde *sunuñ* olacak yerde *suyuñ* olur (krş. § 227).

Bununla beraber bazı eski metinlerde *sunuñ* biçiminin de kullanıldığına dair kanıtlar bulunmaktadır.

Örn.: *sunuñ yüzin* 'suyuñ yüzüñ(ü)' (yükleme hâli) (1426 yılı yazmaları, 69. yap.); *sunuñ yuḳarusundan* (aynı yazmalar, 170. yap.).

su kelimesi, daha çok eski bir *sub*, *suv*, *sug* yerindedir (krş. BOHTLINGK, 134. s.).

250. *Bir ünlüyle biten adların yazılışına dair görüşler* – Böyle durumlarda hâl ekleri, yazıda addan ayrılmış bulunurlar; çünkü bitiş ünlülerini işaretleyen harfler içinde: *a* karşılığı ا; e ve *a* karşılığı ه ; *u*, *ü*, *o*, *ö* karşılığı و ; *ı*, *i* ve bazen de *u*, *ü* karşılığı ى vardır. Yalnız bu sonuncusu, yazıda kendisinden sonra gelen harfle ﻴ biçiminde bitişebilir. Bununla beraber bu harfle de olsa ek verileceği zaman bir dizi ﻴ lerin kümelenmesinden çekinilerek, yükleme ve yönelme hâl ekleri ayrı yazılır.

Örn.:	deri	sürü
İlgi hâli.......	*derinin̄;*	*sürünün̄;*
Yükleme hâli..	*deriyi;*	*sürüyü;*
Yönelme hâli..	*deriye;*	*sürüye;*
Ayrılma hâli...	*deriden;*	*sürüden;*
Bulunma hâli...	*deride;*	*sürüde.*

Hatırlatma – Eski Osmanlı Türkçesi metinlerinde ه ، ى ünlüleriyle biten kelimelerin yükleme durumlarını yazmak için Farsça imlanın bir özelliğinden alınmış ayrı bir yazış (krş. § 1135) tarzı, yazılı esre işaretli hemze ʾ biçimi kullanılırdı (§ 26).

***pencere*'nin yükleme hâli olan *pencereyi*.

251. *Çokluklaşmış adların çekimi* – İsim çokluk hâlinde ise ilgi ve yükleme hâl ekini alması, *+lAr*'dan sonra olacağı için bu, tek değişmeli *ı/ i* biçiminden ibaret kalır (bk. § 158, hatırlatma). Şu hâlde, hâl eklerinin ancak iki örneği bulunabilir:

+ ler' den sonra : + iñ, + i, + e, + den, + de;

+ lar' dan sonra; + ıñ, + ı, + a, + dan, + da.

Son ek hecesi daima vurgulu olur (krş. § 210, hatırlatma).

I. *+ler* ekiyle çokluk olan kelimeler

Örn.: *evler*.

İlgi hâli............... *evleriñ;*

Yükleme hâli.........*evleri;*

Yönelme hâli.........*evlere;*

Ayrılma hâli..........*evlerden*;

Bulunma hâli.........*evlerde.*

beygirler, *sözler*, *teessüfler*'de de böyledir (bk. 211. paragraf).

II. +*lar* ekiyle çokluk olan kelimeler

Örn.: *atḷar.*

İlgi hâli..............*atḷarıñ*;

Yükleme hâli.........*atḷarı*;

Yönelme hâli.........*atḷara*;

Ayrılma hâli..........*atḷardan*;

Bulunma hâli.........*atḷarda.*

ḳatırḷar, *faytonḷar*, *ḳoşumḷar*'da da böyledir (bk. 211. paragraf).

252. *İyelik eki alan adların çekimi* – Bu çekim eki, iyelik ekinin teklik ve çokluk birinci kişilerinde düzenlidir.

Daima, ekin son ünlüsü vurgulu olur (krş. § 210, hatırlatma).

Dikkat edilmeli ki ilgi ve yükleme hâl eki getirilince, yalnızca iyelik ekinin ünlüsü tekrarlanmış olur. Gerçekte, bunların ikisi de aynı nitelikte (ikinci sınıftan)dir.

Örn.: *evim.*

İlgi hâli..............*evimiñ;*

Yükleme hâli........*evimi;*

Yönelme hâli........*evime;*

Ayrılma hâli.........*evimden;*

Bulunma hâli........*evimde.*

eviñ

İlgi hâli..............*eviñiñ;*

Yükleme hâli........*eviñi;*

Yönelme hâli........*eviñe;*

Ayrılma hâli.........*eviñden;*

Bulunma hâli........*eviñde.*

evimiz.

İlgi hâli...............*evimiziñ;*

Yükleme hâli........*evimizi;*

Yönelme hâli........*evimize;*

Ayrılma hâli.........*evimizden;*

Bulunma hâli........*evimizde.*

eviñiz.

İlgi hâli...............*eviñiziñ;*

Yükleme hâli........*eviñizi;*

Yönelme hâli........*eviñize;*

Ayrılma hâli..........*eviñizden;*

Bulunma hâli.........*eviñizde.*

beygirim, *beygiriñ*, *beygirimiz*, *beygiriñiz*'de de böyledir,

sözüm, *sözüñ*, *sözümüz*, *sözüñüz* kelimeleri şu ekleri alır: *+üñ*, *+ü*, *+e*, *+den*, *+de* vs.

253. Kendisinde iyelik ekinin teklik üçüncü kişi eki bulunan adların çekiminde şu özellik vardır:

Bunun bütün hâl eklerinde araya *-n* yardımcı ünsüzü girer.

Örn.: Teklik üçüncü kişi: *evi*, *atı*

İlgi hâli...............	*evininñ;*	*atınıñ;*
Yükleme hâli........	*evini;*	*atını;*
Yönelme hâli........	*evine;*	*atına;*
Ayrılma hâli........	*evinden;*	*atından;*
Bulunma hâli........	*evinde;*	*atında.*[254]

Çokluk üçüncü kişi: *evleri.*

İlgi hâli............... *evleriniñ;*

Yükleme hâli........ *evlerini;*

Yönelme hâli........ *evlerine;*

---

[254] Bizce buradaki *n* yardımcı bir ünsüz değildir. Eski dilcilerimiz buna *vikāye nunu* demişlerdir ki besbelli bundan iki ünlünün yan yana gelmesinden doğan ses düşmesi dolayısıyla hissedilecek ses çetrefilliği; yani kelimeyi korumak için getirilen *n* kastediliyordu; fakat birkaç durumda bu düşünceyi haklı gösterecek iki ünlü komşuluğu var ise de örneğin ayrılma ve bulunma hâlinde bu ayrık durum yoktur. *N* oraya bunun için gelmiş olsun: *eviniñ*, *evini*, *evine*; fakat ötekilerde Doğu lehçelerinde görüldüğü üzere *eviden*, *evide* demek gerekir; çünkü *i*'den sonra başka ünlü gelmeyip bir ünsüz *d* geliyor. Hatta bu bir benzeşmeden ileri gelmiş de değildir (bk. § 254).
Bizce teklik üçüncü kişi iyelik (ad tamlaması) zamiri, eskiden *+In* ve *+I* biçimlerindedir. Şimdiki dilimizde *+(s)I* biçimi bu zamirin yalın hâliyle sınırlı kalmış olup diğer hâllerinde ise daima *+In* şekli yaşamaktadır. Bunda *vikaye nunu* dedikleri yardımcı ünlü söz konusu olamaz ve bu bakımdan yazarın yaptığı gibi *ev+i+n+iñ* vs. biçiminde *n*'yi yardımcı olduğunu göstermek üzere önceki *i*'den ayırmayıp *ev+in+iñ* vs. biçiminde kaydetmek gerekirdi.[AUE]

Ayrılma hâli........ *evlerinden*;

Bulunma hâli........ *evlerinde*.

Şu kelimelerde yine böyle çekimlenir:

çeñesi; *omuzu*; *ayağı*, *ḵemiyi*, *saçları*.

1. hatırlatma – *atı* biçiminde üçüncü kişi iyelik zamiriyle yalın hâlde belirli ا ، ى eğer adın son harfi yazıda kendisinden sonraki harfe bitişmeyenlerden biri ise öteki durumlarda[255] yazılmaz (O zaman iyelik zamirinin varlığı ancak *n*'den anlaşılır.).

2. hatırlatma – Ünsüzle biten bir ad olursa teklik ikinci ve üçüncü kişiye ait iyelik ekinin çekimi *söylenişte* aynı olur.

İlgi hâli..............*evinin* (sana, ona ait evin);

Yükleme hâli.......*evini* (sana, ona ait evi) vs.[256]

3. hatırlatma – Üçüncü kişi iyelik ekiyle biten kelimenin yükleme hâlindeki bitiş *i*, eski metinlerde ve eski şiirde söyleniş ve yazıdan çoğunlukla düşerdi.

Örn.: Üçüncü kişi iyelik ekli *başı* kelimesinin yükleme hâli *başını* yerine *başın*.[257]

254. *bu*, *şu*, *o* § 312, *ḵendi* § 303 ve *-ki* eki § 289 gibi zamirlerin çekiminde ortaya çıktığı için zamirlik *n* diyebileceğimiz şimdi sözü geçen *n*, her zaman var olmuş değildir.

Örnek olarak Çağataycada, *töräsidä* gibi *n*'siz ve *töräsindä* gibi *n*'li biçimler arasında kararsızlıklar görülüyor (yine krş. § 304 ve 881, hatırlatma ve § 595 yukarılarında).

Türkiye Türkçesi bu hâl ve durumun ancak zayıf izlerini muhafaza etmiştir. İhtimal ki Farsça ***ān* kelimesinin bulunma hâli, iyelik ekiyle yine böyle zamirlik *n* almaksızın *anide* olmuştur.

255. Aynı zamanda hem çokluk hem iyelik eki almış olan adların çekimi düzenlidir.

---

[255] Bizce bu *ı* adın son harfi kendisinden sonraki harfe bitişmeyenlerden olursa Arap yazılı Türkçe imlada yalnız ayrılma ve bulunma hâlinde yazılmaz; son harf bitişenlerden olursa hiçbir durumda yazılmaz:
a) *ev(.)ndn*; *ev(.)nde*;
b) *at(.)n (.̄)ñ*, *at(.)nı*, *at(.)na*, *at(.)nd(.)n*, *at(.)nda*.[AUE]

[256] Daha önce de söylediğimiz üzere ikinci kişi izafet zamiri olan ك ile ilgi hâl eki olup üç kişinin her birine de eklenebilen ك edatının Arap imlalı Türkçede aynı biçimde olduğuna bakarak, yazar bunları hep *ñ* ile gösteriyor. Hâlbuki yalnız ikinci kişi zamirini *ñ* ile gösterip çekimli hâllerdeki üçüncü kişi zamirini ve ilgi hâli edatını *n* ile göstermesinin daha iyi olduğu fikrindeyiz.[AUE]

[257] (*bāşın*) *alamaz bir daḫi bārān-ı belādan*. '...bela yağmurundan bir daha başını alamaz.' ZIYA PAŞA. Bu, üçüncü kişi iyelik zamirinin yalın hâlidir. Yükleme hâl eki almadan da yükleme hâli yerine kullanılırdı.[AUE]

İlgi hâli..............*evlerimiñ*;

Yükleme hâli........*evlerimi* vs.

B) Cümlede çeşitli hâl eklerinin görevi[258]

256. Yalın hâl eki kullanışlarını daha önce (bk. § 239 ve aşağısı) göstermiştik. Şimdi öteki durumların kavramlarını incelemek işi kalıyor.

1. İlgi hâli (+In hâli)

257. Tamlayan, aitlik bildirir.

Örn.: *Bu kimiñdir?*

At bineniñ, ḳılıc ḳuşananıñ, iş becereniñdir (atasözü).

Bu örneklerde tamlayan, bir ad cümlesinin yüklemi olarak kullanılır (§ 1174); fakat çoğunlukla belirtici (tarif edici, belirleyici) tümleçleri (veya adları) göstermeye yardım eder.

Örn.: *çobanıñ evi.*

Türkçede belirtici tümleç, anlamını tamamladığı kelimeden daima önce gelir ve bu tamamlanan kelime (bk. yukarıdaki örneğe) iyelik ekini (§ 233) alır. Bu yolla oluşan kümeye ad tamlaması adı verilir. Tamlayan o zaman bu ad tamlamasının; yani tamlayanın birinci sözcüğüdür (bk. § 1091 ve aşağıları).

Bazı edatlar zamirlerin ilgi hâline bağlı olurlar (bk. § 874 ve aşağısı).

2. Yükleme hâli (+I hâli)

258. Belirli bir anlam ile kullanılan adlardan ortaya çıkmış dolaysız tümleçler (dolaysız işlenikler[259]) hâl ekidir.

---

[258] Biz, ad çekimini farklı durumlarına dair olan etraflı incelememizi, dil bilgisi kitabının sonuna (cümle kısmına) bırakmamış bulunuyoruz. Bu, alelade tutulan yolun aksi bir tarzdır. Biz de aynı biçimde yapmış olsaydık, cümle bilgisinde (farklı kelime kümelerinin incelemesinde krş. § 1061 ve aşağısı) kabul ettiğimiz plan, bütün bunları dağıtmamıza sebep olacaktı. Hâlbuki biz bunları bir bütün hâlinde incelemeyi tercih etmiş bulunuyoruz.[JD]

[259] Fransız dilinde *tümleç* kelimesinin tam karşılığı yoktur. İsmin tamamlayıcısı karşılığı olarak *complement du nom* dedikleri gibi fiilin tamamlayıcısı *tamlayanı* için de tümleç karşılığı *complement du verbe* gibi tabirler kullanırlar. Biz dilimizde tümleç için karşılık olabilecek *işlenik* kelimesini uygun buluyoruz. Şu hâlde işlev (fiil), işlevci (özne) işlenik (tümleç) gibi aynı aileden kelimelerle, dil bilgisinin bu tabirlerini Türkçe olarak kullanmak mümkün olabilir. *Marife* için *belirli* ve *nekre* için de *belirsiz* tabirleri kullanmak da mümkündür; fakat bu tabirleri açık, başka açık tabirlerine karşılık bırakmak da olur.[AUE]

Belirsiz adlar yalın hâlde kalırlar (krş. § 240).

Örn.: *Mektubu aldım*;

Bir (iki) mektup aldım;

Ceviz [satın] aldım;

taş atmak;

kitap satmak.

Türkçede belirsiz sayılan bir kelime Fransızcadaki karşılığında tanımlık edatı ile beraber bulunabilir; yani belirli olabilir.

Örn.: *göz yummak* 'gözleri yummak';

tütün içmek 'tütünü tüttürmek';

şarap içmek;

piyano çalmak.

259. Dolaysız bir tümleç olan kelimeden önce Fransızcanın belirtisizlik edatı (article indefini) ile (bk. § 332) aynı anlamda kullanılan *bir* kelimesi bulunursa o kelime esas itibarıyla tümleç ekini almaz.

Örn.: *(Bir) mektup aldım.*

Bununla beraber kullanışta bu kuralın dışına çıkıldığı da görülür.

Bir kelimesinden başka belirtkenleri (determinant) bulunan açık fiil tümleçleri de yükleme hâline konulabilir.

Örn.: *herifiñ biri kirāya almak istediyi (bir) dāireyi gezerken...*[260]

Aşağıdakilere de yükleme hâli getirilebilir:

1. Söz söyleyen (birinci kişi) zat, ifadeye verilen belirsiz biçimine rağmen, söz konusu şeyin ne olduğunu aslında biliyorsa:

Örn.: *Baña (bir) evi gösterdiler* (Burada kelime, ikinci kişi için belirsiz kalmakla beraber, söz söyleyen (birinci kişi) zat için belirlidir.).

Bu hâlinde *bir* sıfatı, 333. paragrafta gösterilen anlamda olabilir.

2. Fiilin açık tümleciyle ifade edilen kavrama dikkat çekmek isteniliyorsa:

Örn.: *(Bir) çocuğu böyle yalñız bırakarlar mı.*[261]

---

[260] Yazarın dediği üzere biz bunda *bir* kelimesinden başka belirtkeni olan ne bir açık fiil tamamlayıcısını ne de onun yükleme hâlini aldığını görebiliyoruz. Bizce bu cümle, üst tarafındaki görüşe bağlanarak, aşağıdaki örnekler sırasına girer. Bunda da ötekiler gibi *bir* belirtisizlik edatına rağmen açık fiil tamamlayıcısı yükleme hâlini almış bulunuyor: *bir* daireyi. Bununla birlikte cümlede bundan başka tarifçi kelimesi olan açık fiil tamamlayıcısı yoktur.[AUE]

Bu hâlinde *bir* sıfatı, 334. paragrafta gösterilen anlamda olabilir.

260. *İyelik ekli adların yükleme hâli* – Esas itibarıyla fiilin iyelik ekli her açık tümleci, yükleme hâl ekini alır.

Örn.: *(Bir) bastonumu çaldılar.*

Bununla beraber, fiilin açık tümleci, 1102. paragrafta gösterilen örnekte (yani yalın hâldeki birinci sözcüğü *tamlayan* olan[262] ve ikinci sözcüğüyle birlikte birleşik bir ada denk bulunan) bir ad tamlamasından ibaret ise bu ad tamlaması belirsiz olduğu biçimde, yalın hâlde kalabilir (krş. § 1112).

Örn.: *Bir yel değirmeni (ni, yerine) yapdırdım;*

tavuk kızartması (nı, yerine) yerken...

Bu çeşit ad kümelerinde zorunlu olarak bir üçüncü kişi iyelik ekinin var olduğu düşünülünce şöyle bir kural konulabilir. Kendisinde teklik çokluk birinci ve ikinci kişi iyelik eki bulunan fiilin açık tümleci, daima yükleme hâl ekini alır.[263]

Hatırlatma – Eski Osmanlıcada bu yukarıdaki kurallara o kadar sık uyulmazdı.

Örn.: *Geldiyiñi ğörüp* yerine *ğeldiyiñ ğörüp* (*Kırk Vezir*, 102. s.).

3. Yönelme (+A hâli) ve ayrılma hâli (+DAn hâli)

261. Genel görüşler – Yönelme hâli ve ayrılma hâl ekinin ikisi de taban tabana zıt anlamlarda, fiilin dolaylı tümleçlerini ifade eder. Yönelme hâli *bir şeye doğru yönelme*'yi, ayrılma hâli ise *bir şeyden uzaklaşma*'yı, *ayrılma*'yı, *çıkıp açılma*'yı gösterir. Türkçede bu zıtlık açık olup iki durum birbirinin doğrudan doğruya aksine görünür.

Üstelik cümlede bir hareket fikri bulunduğu zaman yine aynı karşılıklı zıtlığı içeren yer belirteçleri ortaya çıkaracaktır.[264]

---

261 Bu kelime doğru *bırakırlarmı* biçiminde söylenir.[AUE]

262 Yani *n*'siz belirtisiz öncül ki son devir dilcilerimiz böylelerine *ikinci türlü ad tamlamasının tamlayanı* derler.[AUE]

263 *Evimi, evimizi; eviñi, eviñizi* gibi. Bununla beraber bütün üçüncü kişi zamirinden önce bulunan ve o zamirin belirli öncülü olan kelime belirli ilgi hâl eki olan *n*'yi almadan da belirli anlamıyla kullanılabilir: *gözüm (= gözümüñ) nuru; başıñ-, gözüñ- (=başıñın, gözüñün) sadakası; yüzü (=yüzünüñ) suyu* vs.[AUE]

264 Bu iki durum eki arasındaki zıtlığı daha iyi göstermek için yönelme hâli tabiri yerine gidimli yönelme hâli tabirini koymak mümkündür. Bu *allatif* deyimi *fin-ugur* dil bilgisi kitaplarında hususi bir durum eki deyimi olarak kullanılır.[JD]

Yönelme hâli

262. Bir hareketin veya genellikle bir fiilin *boğumlanma noktasını*, bu hareketin yöneldiği noktayı bildiren adlar yönelme hâl ekini alırlar. Bunlardaki hareket gerçek veya mecazlı bir *yaklaşma*, bir hedefe doğru eğilim ve yönelmeden meydana gelmiştir.

Örn.: *eve girmek*;

dama atmaḳ;

ata binmek;

Kime verdiñ;

biriniñ evine misāfir oḷmaḳ.

Yönelme fikrini bildiren bir sıfatla beraber:

Mektebe yaḳın.

263. Yaklaşma yalnızca mecazlı olabilir. Yönelme hâlini alan kelime, bazen geçişsiz bir fiilin tümleci[265] görevine girmiş bulunur. Kaldı ki tabii olarak yönelme hâlini alan bazı fiiller vardır.

Örn.: *baḳmaḳ*[266] 1. Birine veya bir şeye göz atmak, 2. Birini tedavi etmek, bir şeye özen vermek; *şaşmaḳ* vs.

Uyarlıḳ, *uygunluḳ*, *rāzilik*, *ġereklik*, *kār*, *ziyan* ifade eden fiil ve sıfatlarda (çoğunlukla Arapça sıfat-fiiller) de böyledir.

Örn.: *Birbirine uymayor*;

Ayrılma hâli

Bir hareketin yahut genellikle bir fiilin başlama noktasını, bu hareketin doğup çıktığı, kopup geldiği noktayı bildiren adlar ayrılma hâlini alırlar. Bunlardaki hareket gerçek veya mecazlı bir uzaklaşma, bir ayrılmadan meydana gelmiştir.

Örn.: *evden çıḳmaḳ*;

damdan düşmek;

atdan inmek;

Kimden aḷdıñ?;

Et tırnaḳtan ayrıḷmaz (atasözü).

Uzaklaşma, ayrılma fikrini bildiren bir sıfatla beraber:

işidenden yıraḳ ki kem akibeti önlemek için nezaket deyimidir.

Uzaklaşma yalnızca mecazlı olabilir, Ayrılma hâlini alan kelime, bazen *geçişsiz* bir fiilin *tümleci* görevine düşmüş bulunur. Kaldı ki tabii olarak ayrılma hâlini alan bazı fiiller vardır.

Bunlar başlıca *ḳorḳu*, *tiksinti*, *hoşḷanmazlıḳ*, *uzaḳḷaşma*, *vazgeçerlik* bildiren fiillerdir.

ḳurt ḳartaḷdan ḳorḳmaz (atasözü);

Abdaḷ, düÿünden çocuḳ (atasözü)

Oyundan usanmaz;

Ben bu işden vazġeçdim.

---

[265] Burada kastedilen tamamlayıcı, tıpkı geçişli fiillerin dolaysız tümleci yetkisinde olan eskimiş tamamlayıcıdır. Yalnız bunun ötekinden şu farkı vardır. Geçişli fiiller fazla olarak dolaysız tümleçler de alabilir; şu cümlede olduğu gibi *Donnez cette lettre ā mon pere* "Bu mektubu babama verin.".

[266] *Ata dost gibi baḳmaḷı, düşman gibi binmeli* (Atasözü).[JD]

Tütün size doḳunur mu?;

Saña ne;

Baña bir çaḳı lāzım;

Ata arpa yiyide pilav.

264. Yönelme hâli seyrek olarak bir bitiş sebep ifade eder.

neye[267] *(niçin)*;

ḫizmetçi yemek ġetirmeye gitdi.

Hatırlatma — *başlamaḳ* fiili de yönelme hâl ekine bağlı olur.

265. Geçişli veya geçişsiz fiil gerçek bir hareketi bildirirse yönelme hâli nereye; yani hangi istikamete doğru anlamıyla (*Lātince: quo?*) gibi bir soruya karşılık olacak *yer bildiren bir ḥāl ve şart tümleci* değerini alabilir.

Örn.: *İstambul'a gitmek...*;

mektebe ġelecek misiñiz?;

ġel buraya.

Bazı edatlar yönelme hâl ekine bağlı olurlar (krş. § 903 ve aşağısı).

Hatırlatma — Bununla beraber tümleç, bir fiil adı olursa bu fiiller yönelme hâl ekine bağlı olurlar.

Ġelmeye ağız açmaya ḳorḳar;

Söylemeye istemeyorum (utanıyorum).[268]

Ayrılma hâli bir başlama sebep (cause initiale) olur (krş. § 1436).

neden;

Açlıḳdan darı ekmeyi helvādan tatlı.

Ettirgen veya edilgen fiil gerçek bir hareketi bildirirse ayrılma hâli nereden gibi bir soruya karşılık olacak *yer bildiren bir ḥāl ve şart tümleci* değerini alabilir.

Örn.: *İstanbul'dan ġelmek*;

mektebden ġeliyorum;

git burdan.

Bazı edatlar ayrılma hâl ekine bağlı olurlar (krş. § 909 ve aşağısı).

Yönelme hâlinin genel kullanışı

266. Yönelme hâli (yaklaşma fikrine yakın olan) *sınır* (§ 395, hatırlatma ki genellikle edatlarla beraberdir § 903 ve aşağısı) ve *karşılaştırma* anlamlarını da ifade eder. Bunun için bazı *karşılaştırmalarda* zarf-fiil yönelme hâl ekini alırlar: *-cesine* (bk. § 929) ve *-esiye* (bk. § 796).

Değer, diyet[269] (karşılık), açıklayıcı (yerine geçme) fikirleri de karşılaştırma fikrine bağlanır (krş. *-eceyime* li bağlaç deyimleri bk. § 1471).

[267] *Y*'den önce gelen *e*, tercihen *i* söylenir: *niye.*[AUE]

[268] Bunlar daha çok "Söylemek istiyorum.", "Söylemekten utanıyorum." biçimlerinde kullanılır.[AUE]

[269] *Diyet* kelimesi 'kan bahası' anlamıyla Arapça *ödemek* karşılığı *eda, tediye*'den türemiş ise de 'bedel' anlamına Türkçenin *değer* kelimesi gibi *değet*'in bir çeşidi olarak da Türkçe sayılabilir; *e*'sinin *i* olması *y*'den önce oluşundandır.[AUE]

Buna *benzer* açıklayıcı fikrini de eklemeli ki fiyat bildiren kelimelerde yönelme hâli alıyorlar.

Örn.: *Bunu ḳaça aḷdıñız?;*

Beş ġuruşa.

Şu ifadeler, tarif edici gibi kullanılabilir (krş. § 1089).

Örn.: *Yüz ḳuruşa bir sāᶜat.*

267. Birçok zarf tamlaması yönelme hâliyle ortaya çıkmıştır:

Örn.: *bunuñ üzerine*;

bāş üstüne krş. Arapça (baş ve göz üstüne);

birbiri üstüne;

boş yere, *boşuna*, *yoḳ yere*;

yoḳ yere;

k̲endi başına veya *başlı başına*[270] (krş. § 1198 yukarısında).

268. Birtakım zarf tamlamaları, tekrarlı bir addan ortaya çıkmış bir kümenin ikinci kelimesini yönelme hâline koymakla meydana getirilir. Bu tamlamalar bazen birbiriyle karşılıklı olma fikri bildirir.

Örn.: *ḳarşı ḳarşıya.*

Bazen de bu kuruluşta, yalnızca bir pekiştirme anlamı verir.

Örn.: *k̲endi k̲endine*, aynıyla *kendi başına* (bk. yukarıya) anlamındadır;

Soḷuḳ soḷuġa veya *soḷuġu soḷuġuna*;

sıcağı sıcağına (*söylemek*) mecaz olarak;

günü gününe;

ġerisi ġeriye.

269. Tekrarlı kelime *-An*'lı bir sıfat-fiil biçiminde ise ifade, birçok kimse tarafından 'birbirine bakarak' edilgen fiil anlamını verir (Bu çeşit ifadeler Fransızcaya tam fiil kipleriyle tercüme edilir.).

**ḳoşan ḳoşana*;

ḳaçan ḳaçana;

atḷanan atḷanana;

---

[270] Bu ifadelerin varlığı 'ayrı, bağımsız, diğer' anlamlarında eski kelimeler olan *başḳa*, *özge* kelimeleri hakkında (§ 243, 2. hatırlatma) verdiğimiz köken bilgisini ihtimalî bir hâle koymaktadır. krş. *Dāfiğ-ül-gumüm* (Bibl. Nat. = *Millî Kütüphane Yazmaları* A. f. *t*,, 394, 59. yaprak) da geçen şu atasözü: *Başḳa buḷamaç yemekden iller ile pilav yimek yeÿdir.* [JD]

iblise söven sövene (AHMET RASIM, *Şehir Mektupları*, 20. s.);

"*Aman, müsādeme oḳacaḳ*" *diyen diyene* (aynı eser, 23. s.).

270. Çoğunlukla ayrılma hâl eki öbeğin ilk kelimesinden sonra gelir.

Örn.: *Açıḳdan açığa*;

doğrudan doğruya;

inceden inceye (*aramaḳ*).

Hatırlatma – Bu gibi kelime tamlamalarının kesinlikle zarf tamlamalarını ortaya çıkarması şart değildir.

Örn.: *Arıḷar çiçekden çiçeye ḳonup baḷ topḷar.*

271. Yönelme hâlinin kullanılmasındaki özelliklere dair birkaç örnek daha (Yine krş. § 395).

nāmıñıza;

saçḷarını siyaḥa boyamaḳ;

ateşe (*ateşlere*) *yanmaḳ*.

Ayrılma hâlinin özel kullanışları

272. Bir hareket veya bir fiilin *geçiş yerini* veya *yerlerini*, *onların aralanma noktalarını* ifade eden adlar da yine ayrılma hâlini alırlar (Bunların karşılıkları Fransızcada çoğunlukla *par...*, *à travers...* ile ifade edilir.).

Örn.: *pencereden baḳmaḳ* (*atḷamaḳ*);

ḳıḷıcdan ġeçirmek;

ġözden ġeçirmek;

elinden tutmaḳ;

ḳuḷpundan yaḳaḷamaḳ.

273. Ayrılma hâli yine böyle kullanışla "Nereden?" sorusuna cevap olan yere ait durum tümleçleri ortaya çıkarmaya yarayabilir.

Örn.: *buradan git* veya sesi daha yükselterek başka bir anlam ile *git*[271] *buradan*;

nereden ġeçeyim.

274. Ayrılma hâli ile ifade edilen başlıca iki kavram (bir yerden çıkış kavramı ve bir yerden geçiş kavramı), bütün ayrılma hâllerinde az çok açıklıkla ifade edilmiş

271 "Buradan git." cümlesinde vurgu *buradan* kelimesinde olup bir ikinci kişi gidilecek yolun *buradan* diye gösterildiğini bildirir. "Git buradan." cümlesinde vurgu *git-* buyruk kipinde olup ikinci kişinin gösterilen yerden uzaklaşması (defolması) şiddetle talebedildiğini bildirir.[AUE]

belirli çıkıp yayılma genel fikrinde yoğrulmuş görülür. Bu fikir birtakım anlam farklılaşmalarına da varabilir:

a) Genellikle köken, boğumlanma noktası, başlangıç. krş. § 1087.

Örn.: *Ben bu iftirāyı senden bilirim; kimden soracağım?* veya yönelme hâli ile *ḳime* (Ayrılma hâl eki, birinden bir şey sorarak öğrenmekte ısrar edildiğini; yönelme hâli yalnızca birine bir şey sorulacağını bildirir.).

Benden para istedi;

ocaktan yetişme;

çalgıcılıḳdan dişci olan bir adam;

atalardan ḳalma nasīḥat.

275. b) Tanımlarda bir ferdin, fertler *sınıfına ait olması.*

Örn.: *semmur* (halk dilinde *samur* olarak geçer.) *zırdava* ve *sañsar cinsinden bir ḥayvandır;*

Ḥubbü (veya -i) vatan en büyük fazîletlerdendir.

276. c) Bir şeyin yapıldığı madde, bir şeyin *terkibi.*

Örn.: *Faḳirlik ateşten ğömleḳtir* (atasözü);

Hafta yedi günden ibāretdir.

277. ç) Yine çıkıp yayılma fikrinde ortaklığı olan diğer bir fikri bir parçalık (kısmilik) kavramını da bu fikirlere ilave etmeli.

Damdan düşen damdan düşeniñ ḥālinden bilir.

Efendim, benim aḳlım o ḳadar derin ermez ḥikmetden añlamam. MOLIERE'in, *Depit amoureux*'ünde son Fransız cümlesi böyle olduğu hâlde, AHMED VEFIK PAŞA'nın *İnfi'āl-i ᶜAşk*'ından yukarıdaki cümlelerle tercüme edilmiştir. Bugün *ḥikmet* yerine *felsefe* deniyor;

Ādem aleyhisselām menᶜolunan meyveden yedi.

278. Diğer taraftan uzaklaşma, ayrılma fikri *ayırt edilme* (differenciation) fikrine yaklaşır. Üstünlük veya aşağılık anlamıyla karşılaştırma görevindeki bir sıfat veya bir zarfın yönelme hâlini almış olarak kullanılması da bundan ileri gelir.

Örn.: *O benden bü(ö)yük* (krş. § 930).

4. Bulunma hâli (+DA hâli)

279. İçinde bir fiilin olup geçtiği yeri veya zamanı gösteren yer (veya zaman) bildirici dolaylı tümleç bulunma hâlini alırlar.

Bu durumlar Fransızcada *â..., en..., dans..* ile ifade edilir.

Türkiye'de;

memālik-i osmāniyede;

Paris'de;

bin doḳuz yüz on dört senesinde;

bin doḳuz yüz on dörtde;

şubatda;

bu soñ günlerde.

Şu tamlamalarda da aynıdır: *ḫatırımda*;

ayaḳta;

her ḥāl̡de (krş. § 163);

elde bir (hesap yaparken).

Şu atasözünde dört bulunma hâli vardır: *sandıḳtaḳi arḳamda, anbardaḳi ḳarnımda.*

280. Bulunma hâli bazen 'müddet içinde' anlamındadır.

Örn.: *beş günde.*

281. Bazen 'uzunluğunda, miktarında' vs. anlamlarını ifade eder:

Örn.: *Adam boyunda bir ḳuyu;*

Her parçası bir parmaḳ uzunl̡uğundadır;

Otuz yaşında bir adam.

Hatırlatma – Kesirlerin boğumlanma noktası, bulunma hâlini alır (bk. § 493).

282. *Nerede* sorusuna cevap olan bulunma hâli, yine yönelme hâli ve ayrılma hâlinde olduğu üzere cümlenin bir hedefe doğru yöneliş veya bilakis bir yerden ayrılış ifade edip etmediğini düşünmeye gerek kalmaksızın bir *fiili* veya bir durumu olduğu yerde çerçevelemeye; o yerle sınırlı kılmaya yarar.

Örn.: *evde* (*oturmaḳ*, *ġezmek*).

Bununla beraber, Eski Osmanlıcada anlama ve kavrayışa göre yönelme hâli alan (ve zaten daha önce de almakta bulunan) fiillerde bazen bulunma hâli kullanılırdı.

Örn.: *Ḳanda gideyim* (SÜLEYMAN ÇELEBI, *Mevlid-i Şerif*, 216. beyit);

Ḳatımda girmez (*Ḳırk Vezir*).

Çağatayca metinlerde bulunma ve yönelme hâlinin kullanışında böyle girişiklik (karışıklık) örnekleri görülmektedir.

5. Göreceli hâli (+CA hâli)

283. Göreceli hâl eki *+CA* edat (bk. § 917 ve aşağısı) ilişkisiyle incelenecektir.

Görüşler – İstisna olarak hâl ekleri, söyleyen ağzından (dolaysız söz) bir cümle sonuna katılabilir (bk. § 1110).

IV. Birleşik ek veya zamirlik ek -ki

284. Birleşik ek veya zamir eki (bk. § 134, 1. hatırlatma) dediğimiz bu ek, vurguyu kendi üzerine almaz ve gerçek bir uymaç (Kendisinden önce gelen kelime ile birleşip bir kelime gibi okunan kelime.[AB])[272] durumunu alır (Daima kendisinden önceki hece vurgulanır.); diğer taraftan genellikle ünlü uyumu kurallarına uymaz.

Halk dilinde, katıldığı hece kalın ünlülü ise *-ḳı* biçiminde söylenmekle beraber şimdiki edebiyat dilinde böylesi tasdik edilmiş değildir.

Hâlbuki eski metinlerde bu ekin kalın sınıftan kelimelerde *-gı* biçiminde yazıldığına şahit olan sözler görülür.

Örn.: *soñragı*[273] (yine krş. § 388, 2. hatırlatma ve 469).

Bu ek bazen *ü* ünlüsünden sonra *kü*'de söylenir, *dünkü* (bk. daha aşağıya § 287).

Bu ek Fransızcada *etant...*, *qui est...* kelimelerinden sonra onun katıldığı kelimenin karşılığıyla birlikte tercüme edilir.

285. *-ki* eki ancak üç çeşit ifadeye katılabilir:

1. İsimlerin ve zamirlerin ilgi (aitlik) hâlini: [O zaman ifadenin anlamı Fransızcada *qui est de...*, *â...*, *celui de...* karşılığı olur.].

Örn.: *Aḥmediñki.*

286. 2. İsimlerin ve zamirlerin bulunma hâli:

Örn.: *kütüpḫānemizdeki kitabḷar.*

287. 3. Yer ve zaman zarflarına.

Bu kullanış bundan öncekinin özel bir durumundan başka bir şey değildir, zira zaman ve yerde bir *yerleştirme* ifade ediyor.

aşağıki dükḳān [*tüḳan*];

karşıki dağḷar;

dünki yağmur;

bugünki gazete.

288. Bu ilgi hâliyle ortaya çıkarılan ifadeler, daima ad olarak kullanılır; diğerleri

---

272 Yazıda kendisinden önceki kelimeye bitişerek (Fransızca *suis-je* 'ben miyim, gibi') onunla tek bir kelime hâlinde görünen ve vurgu almayan kelimeye derler.[AUE]

273 Halk dilinde bu ekin uyum kurallarına uydurularak söylendiği de işidilir: *onuñḳı, oranınḳı, köprünüñkü, seniñki.*
Aynı söylenişte; fakat ayrı roldeki bağlama edatı olan *-ki*'nin de halk dilinde uyum kurallarına uydurulduğu görülür, *gördükü (ki)* gelmiyor, olur *ḳu* (ki) gelmez. Hatta Farsçanın buna benzer bir kelimesi *çünkü (ki)*'de de böyle olur.[AUE]

sıfat görevini de görebilirler (Ad olarak kullanılan *-ki*'li ifadeler, Fransızcada *celvi, celle, ce qui est*.. ile başlayan kelimelerin karşılığı olur [krş. § 769 ve aşağısı]).

Yukarıda incelenen üç takımda da böyledir.

1. İlgi hâlinde;

arḳadaşımıñki.

Kişi zamirlerinin aitlik durumlarıyla ortaya çıkan ifadeler, gerçek *iyelik zamirleri* sayılabilir.

benimki;

seniñki;

onuñki;

bizimki;

sizinki;

onḷarınki.

Bunların çoklukları ise *-ki*'den sonra çokluk eki katılarak yapılır:

benimkiler, *seniñkiler* vs.

2. Bulunma hâlinde:

Örn.: *evdeki;*

ğönüllerinizdeki;

3. Zarflarda:

evvelki (*muḳaddemki*);

evvelki günkü.

289. Bu ifadeleri ad olarak kullanıldıkları yönüyle çokluklaştırmak ve bunların çekimini sağlamak mümkündür.

Bunların çekimi, bir ünlüyle bitmiş birtakım zamirlerde belirli aynı özelliği gösterir: Teklik durumlarının hepsinde bir yardımcı *n* katılmasını (Bu da *-ki* ekinin zamir niteliğinde olmasıyla açıklanır; krş. § 254).

İsim çekimi hâllerinde *-ki*'nin *i*'si genellikle yazılmaz.

Örn.:	*benimki.*
İlgi hâli	*benimkiniñ;*
Yükleme hâli	*benimkini*[274];
Yönelme hâli	*benimkine;*

[274] Bu durumlarda *n* yerine *y* ile de kullanılır: *benimkiyi*, *benimkiye.*[AUE]

Ayrılma hâli	*benimkinden*[275];
Bulunma hâli	*benimkinde.*
	pedererininki,
İlgi hâli	*pederiñiñkiniñ;*
Yükleme hâli	*pederiñiñkini;*
Yönelme hâli	*pederiñiñkine;*
Ayrılma hâli	*pederiñiñkinden;*
Bulunma hâli	*pederiñiñkinde.*

290. Bazı kere *-ki* eki zarf iken edat olan veya zarf-fiil tamlamalarda (deyimlerde) bulunan kelimelere katılmış olmakla cümlenin bütün bir parçasına katılmış bulunur.

Örn.: *meclisiñ feshinden soñraki irāde;*

Hükūmetiñ muharebeyi ilān etmeden evvelki vaz'iyet-i düveliyesi.

291. Yukarıda sayılan bütün örnekler § 134 (1. hatırlatma)'te gösterilen taslağa bağlıdır; fakat hiçbiri de adı geçen kurala göre nazarî olarak kurulabilen ifade kadar uzun bir ifadeye varamaz. Bununla beraber. *-ki* ekinin kullanılışı, diğer bir birleşik ek olan iyelik ekinden daha karışık ifadeler yaratabilir.

292. *-ki* eki, uymaç bir fiil kipi, ada ait bir fiilin sıfat-fiili olarak da sayılabilir; çünkü bu *-ki* yerine olan sıfat-fiili konulabilir (krş. § 1362. s. 960, hatırlatma, sonlarında).

Örn.: *evdeki* 'evde olan'[276]

293. *-ki* ekinin özel niteliği dolayısıyla kullanışlarına dair örnekleri çoğaltmak faydalı görünüyor:

konağıñ içindekiler[277];

on sene evvelki (mukaddemki) bir muᶜāhede-nāme;

soldaki sıfır gibi zāʾid;

Evdeki hesap çarşıya uymaz (atasözü);

İnsanı görürsüñ, yüreıindekini kim bilir? [278];

---

[275] Bu durumlar ise *n*'yi hiç almayarak da kullanılabilir: *benimkiden, benimkide.* Şu hâlde hiç olmazsa bu durumlarda yazarın § 289'da şahit gösterdiği zamir niteliği görülmüyor.[AUE]

[276] Bunun içindir ki +ki ekli olan bir kelimeden sonra böyle bir sıfat-fiil *olan, bulunan* vs. getirilerek evdeki olan *bulunan, yatan, oynayan* vs. denemez.[AUE]

[277] Yazarın 'saray' anlamındaki *palais* kelimesi yerine aslında 'konma, misafir olma yeri + menzil' anlamında olan *konak* kelimesinin tam karşılığı 'hotel' veya 'hospice' gibi bir şey olmalıydı.

Eldeki bülbülden bendeki ḳarınca elbette eyidir (atasözü);

Cebeciler şimdiki tabur tüfengci ustaları maḳāmında idiler.[279]

---

[278] Buradaki örnekte görüldüğü üzere Arapça yazılı imlada, yazarın § 289'da verdiği kuralın dışına çıkıldığı da olur.[AUE]

[279] Yazar +ki ekinin farklı görevlerini açık bir biçimde birbirinden ayırt edememiş görünüyor; bizce bu ek başlıca iki görevde kullanılır:

1. Nisbet eki ya +ki veya *deki* biçiminde kullanılır;

2. Zamir eki +ki daima *inki* biçiminde kullanılır.

a) Nisbet eki olan +ki yalnız zaman ve yer kavramını veren adların sonuna doğrudan doğruya katılır ve katıldığı adı ilgi sıfatı (ism-i mensup) yapar.

Böylece ya tamlananıyla beraber sıfat tamlaması hâlinde kullanılır: *dünki* (düne mensup) *yağmur*; *sabahki* (sabaha mensup) *gazete*; *karşıki* (karşıya mensup) *ev*; ya diğer sıfatlar gibi tamlananı eksiltilerek onun yerine ad gibi kullanılır *dünkiler;* yani düne mensup insanlar daha müsterih yaşadılar, *bugünkileri* (bugüne mensup insanları) *birçok endişe kemiriyor* vs.

Bu +ki eki Farsçanın nisbet -ī'sinin görev itibarıyla aynıdır: *nām* (ad), *nām-ı* 'ada mensup'; bu dilde sonu ünsüzlü ile biten kelimelere yalnızca -ī katıldığı hâlde, sonu ünlü ile biten kelimelere de Türkçemizdeki gibi *+gi* katılmakta olması dikkate çok değer bir hadisedir: *hāne (ev), hānegi* (eve mensup evci). Farsçada, böyle sıfat yapıldığı gibi sıfatlara bu ek katılarak fiil adı da yapılmaktadır: *sāde, sādegi* 'sadelik' (= sadeye mensup hâl ve nitelik).

b) Bu zaman ve yer kavramlı kelimelerden başkasına doğrudan doğruya +ki eki katılamaz ve katılmak için de ilkin o kelimelere 'yer, zarfiyet' anlamında kullanılan *+da*, *+de* eki katılır; şu hâlde katılan, *+deki* biçiminde birleşik bir ektir: *+ki*'den daha önce kendisine başka bir öge katılan böyle kelimeler, tabiidir ki o ögenin anlamını da *+ki*'nin anlamına katılmış olarak bildirirler. Bu anlam ise o kelimelerde *+DA*'nın ifade ettiği zarfiyete mensup olma fikridir; bu kelimeler de öncekiler gibi mensubiyet sıfatı (ismi mensup) olurlar ve onlar gibi hem sıfat tamlaması hâlinde hem de tamlananları kaldırıldığı zaman tamlananları yerinde kullanılan adlar hâlinde bulunurlar:

ev(de)ki (evde varolana, bulunana mensup) *pazar*; *başım(da)ki* (başımda bulanana mensup) *ağrı*; *sokak(da)ki* (sokakta vukua gelene, yapılana mensup) *patırdı* vs.

Böyle mensubiyet sıfatları (ismi mensup) ile yapılan sıfat tamlamalarının bazılarında +ki eki eksiltilir:

Tavada yumurta, ısgarada balık, dalda kebap, suda halkalar vs.

Bu örnekler arasında *+DA*'nın biçim için kalarak, yalnız *-ki*'nin anlamına dayanan mensubiyet sıfatları hâlinde kullanılanları çok olduğu da görülür: *ev(de)ki pazar* (eve mensup pazar); *ızgara(da)ki balık* (ıskaraya mensup balık) vs.

Tamlananlar kaldırılıp onların yerinde ad olarak kullanılan bu mensubiyet sıfatlarındaki -*ki*'leri zamir saymak, doğru değildir: *evdeki* (= evdeki çocuk)'ni kime bırakayım; *karşımdaki* (karşımdaki adam)'ne söz anlatamıyorum; hasta *dünkü* (dünkü hâl) ye bakınca bugün daha iyidir vs.

Bunlar bu durumda kullanılan başka sıfatlar gibidir: *Yeşil renk* (sıfat tamlaması); *yeşili severim. Bilen (kimse), bilmiyen (kimse) söyler: bilen söyler, bilmiyen söyler. Geleni (kimseler), geçeni (kimseler) seyretmekle oyalanır: geleni geçeni seyretmekle oyalanır* vs.

II. Konu: Zamir

I. Kişi zamirleri

294. Kişi zamirleri[280] aşağıdakilerdir:

Teklik	Birinci kişi *ben* (bk. § 82);	Çokluk	Birinci kişi *biz (+ler);*
	İkinci kişi *sen*;		İkinci kişi *siz (+ler)*;
	Üçüncü kişi *o*;		Üçüncü kişi *on=an(+lar).*[281]

2. Zamir eki ḳi belki aynı kökenli olmakla beraber, yine doğrudan doğruya adlara katılmayıp önce ilgi hâl eki olan *+In*'ı alır. Şu hâlde bu eki *-InkI* biçiminde birleşik bir ek saymak daha doğrudur:
Bu durumda kişi zamirlerine veya adlara bitişik bir zamir olarak katılır ve katıldığı addan başka olan üçüncü kişi durumda bir adın (kişinin) yerini tutar. Tabiidir ki bunlar, yukarıdakiler gibi mensubiyet sıfatı olamadıkları için örneğin *benimki kitap, Ahmedinki bahçe* biçiminde kullanılamaz:
Tekil birinci kişi: *benbenimki (+lAr)*
Tekil ikinci kişi: *senseninki (+lAr)*
Tekil üçüncü kişi: *o (n)onunki (+lAr)*
Çoğul birinci kişi: *bizbizimki (+lAr)*
Çoğul ikinci kişi: *sizsizinki (+lAr)*
Çoğul üçüncü kişi: *o(n)nlaronlarınki (+lAr)*
Öğretmenin kitabı resimli; *benimki (+imki, kitab*ın yerini tutan zamir) resimsizdir; Bahçenin ağaçları yeşermiş; mektebinkilerde (*+inkiler, ağaçların* yerini tutan zamir) henüz bir hayat eseri yok vs.
Ben, biz kişi zamirlerine katılan ilgi hâl eki *m* < *n* değişimiyle *+Im* olur.
Kendisinde +ki eki bulunan kelime, adın durumlarını aldığı zaman *y* veya *n* gibi bir yardımcı ünsüz alır:

evdeki(y)i = evdeki(n)i.

n'nin üçüncü kişi zamiri olarak düşünülmesi, bizce doğru görünmüyor. +ki sonundaki *i*'nin üçüncü kişi zamiri diye zan edilmesinden ise bu *n*'nin sonradan benzeşme yoluyla getirildiğini düşünmek daha doğrudur; çünkü asıl üçüncü kişi zamirlisi *evdekisi(n)*idir.[AUE]

280 *Kişi zamirleri* deyimini yalnız bunlara ayırmak doğru değildir. Hemen bütün zamirler (birinci, ikinci ve üçüncü kişi) yerinde olan kişilerin yerlerini tutar. Hepsi kişi zamiridir. Bu bakımdan bu tabir yerinde değildir. Bunlar kişilerin yerini tutan zamirlerin çeşitleri içinde bir çeşittir ki belirsizlik zamirleri gibi ayrık zamirlerdendir. Ayrıca, bitişik zamirler vardır ki iki kola ayrılır: 1. İsme bitişik olanlar (= ilgi zamirleri) + mensubiyet (-ki) zamiri 2. Fiile bitişik olanlar: fiilden sonra ona bitişik olarak gelen zamirlerdir ki bunlar özne olan kişilerin yerlerini tuttukları için adına *özne zamiri* demek daha doğrudur.[AUE]

281 Yazar buradaki *n*'ye zamir *n*'si diyor ve sonradan katılmış bir ünsüz olduğunu söylemek istiyor; fakat bu zamirin *o(n)a, o(n)u* gibi ad çekimlerinde iki ünlü arasına girmesi gerekirdi. Hâlbuki *ondan, onda, onḷar, ancak; onca, onca(ı)layın* gibi iki ünlü arasında olmadan da yine varlığı görülüyor.

ya ben ya sen;

ne biz ne siz.

295. *Kişi zamirlerinin çekimindeki özellikleri* – Bunlarda teklik ve çokluk birinci kişinin ilgi eki *+Iñ* yerine *+Im* olur.

benim;

bizim.

Teklik birinci ve ikinci kişideki *n* yerine (= sağır nun) *ñ* getirilir ve bundan sonra da *e* yerine *a* ünlüsü getirilerek kelimenin kipi ince sınıftan iken art sınıfa geçmiş olur. Bu hadise, eskiden yönelme hâl ekinde bulunan gırtlak seslerinin tesirinden ileri gelmektedir (bk. § 243, 2. hatırlatma).

baña (**bene* yerine);

saña (*Sene* yerine Anadolu'da bu söylenişe de rastlanır.).

Teklik üçüncü kişide de böyledir:

oña ve *aña.*

Üçüncü kişinin fazladan olarak şu özelliği vardır. Çokluk eki ve farklı hâl ekleri, teklik yalın olan *o*'ya değil, kendisinde (zamirlik) bir *n* bulunan bir biçime; yani *on* veya *an* kelimesine katılır (krş. § 254).

Eski Osmanlıcada zamir *n*'si olmayan çokluk örnekleri görülür: *bular*, *şular*, *olar* (1426 yılı yazmaları, 119, 217, 218. yaprak ve öteberi yerlerde – Lehçelerde sık sık *onlar* yerine *onnar* biçimine rastlanır (krş. § 191).

an biçimi eski ve uydurma olduğu için ünlü uyumuna uymayan bir söylenişe yol açar (krş. § 163).

Bunların vurgulanmasına dair hatırlatma – Bütün hâllerinde bunların son hecesi vurgulanır. Bununla beraber tekliğin ilgi ve yükleme hâlinde sık sık zamirin kendisi de vurgulanır: *be°ni, se°ni.* Kadim biçiminde ise çoğunlukla böyle olur: *a°nı*[282]

296. Kişi zamirlerinin çekimi

Bu durumlara bakarak, bunun zamir *n*'si olmadığı anlaşılabilir ve hatta iki ünlü arasına ses düşmesinden kaçınmak için getirilmiş bir yardımcı ünlü de olmaması lazım gelir. Bizce lehçemizdeki kişi üçüncü kişi zamiri yalnız teklik yalın hâlinde *o*'dur; fakat gerek ad çekimi ekleri gerek çokluk eki ve başka ekler alacağı zaman, bunun eski lehçelerdeki çeşitleri görünmektedir. Bu *ol*'dur *l* > *n* değişimiyle *on*'dur ve bunun bir çeşidi de *an*'dır: *onu, ondan, onca, anca, onuñ, onlar, oncuk, buncuk, oncağız, buncağız. bunlar, şunlar*; *bunca, şunca* vs.'deki *n*'ler, *o*'daki *n*'ye benzeşme yoluyla gelmiş olabilir.[AUE]

282 Bizce, zamirlerin ekli hâllerindeki bu vurgular şivemize uygun olmayıp vurgular, yine eklerdedir.[AUE]

Adın çekim hâlleri	1. kişi	2. kişi	3. kişi Şimdiki biçimi	3. kişi Eski biçimi
		Teklik		
Yalın hâli	*ben*	*sen*	*O*	
İlgi hâli	*benim*	*seniñ*	*onuñ*	*anıñ*
Yükleme hâli	*beni*	*seni*	*onu*	*anı*
Yönelme hâli	*baña*	*saña*	*oña*	*aña*
Ayrılma hâli	*benden*	*senden*	*ondan*	*andan*
Bulunma hâli	*bende*	*sende*	*onda*	*anda*
		Çokluk		
Yalın hâli	*biz*	*siz*	*onlar*	*anlar*
İlgi hâli	*bizim*	*siziñ*	*onlarıñ*	*anleriñ*
Yükleme hâli	*bizi*	*sizi*	*onları*	*anleri*
Yönelme hâli	*bize*	*size*	*onlara*	*anlere*
Ayrılma hâli	*bizden*	*sizden*	*onlardan*	*anlerden*
Bulunma hâli	*bizde*	*sizde*	*onlarda*	*anlerde*

Türkçenin, içlerinde farklı kişi zamirleri bulunan özel deyimlerinden birkaçını aşağıda veriyoruz (Fransızcada *dis donc* samimi olarak bir şey sorulacağı zaman):

Baña bak (samimi bir şey sorulacağı zaman);

Seni gidi beni bilmez (*hele dur, ben saña ğösteririm* – *gidi* kelimesi küfürlük anlamını çok kaybetmiştir.[283]);

size ne;

bizde;

biz bize.

297. Kişi zamirinin teklik üçüncü kişisi, işaret zamirlerden birinin kipiyle karışır; yani bu iki kip aynı biçimde olup birbirine karışır. Aslında bu kişi zamiri, anlamca zayıflamış bir işaret zamirinden meydana gelmiştir (bk. § 311 ve aşağısı).

298. Bir zamirin yalın hâli, bir adın yalın hâlinden (bk. § 239 ve aşağısı) farklı olarak ancak özne durumu görevini görmesindedir. Doğrusu bir zamir, dolaysız tümleç ise daima yükleme hâlini ve adlık bir tümleç ise daima ilgi hâlini alır. Bunun sonucu olarak zamirler hakkında, bir yalın hâli vardır, demek yerinde olur; bu gö-

[283] *gidi* kelimesi, lehçemizdeki *kötü* (Dergi: *deyyüs*) kelimesinin lehçelerdeki bir başka çeşidi gibi görünüyor.[AUE]

rüş bütün zamirlerde geçerlidir.

299. Çokluk eki *+lAr* kişi zamirlerinin ancak üçüncü kişisinde bulunur. *Biz* ve *siz* kelimeleri, bu ekin yardımı olmadan da kendi kendilerine çokluk ifade ederler. Bununla beraber bunlar bazen abartılı çokluk için bu ekle beraber olarak da kullanılırlar (krş. § 213):

bizler, sizler.

300. Kişi zamirlerinin kullanılışı iki hâlde isteğe bağlıdır:

1. Kişili bir fiil kipinin (§ 1187) öznesi görevini gördükleri zaman:

Örn.: (*o*) *ḫastadır*;

(*ben*) *aḷdım.*

Bu takdirde fiilin kipi (birinci, ikinci veya üçüncü kişisi) göstermeye yeterlidir.

2. Cümlede (kendilerine bir iyelik üçüncü kişi zamiri görevini gören) iyelik ekiyle bulunduğu zaman:

Örn.: *çantam.*

Burada kişi, bizzat iyelik ekiyle gösterilmiştir.

Hatırlatma – Yukarıda gösterilen iki hâlde kişi zamirinin kulllanılması, yalnızca kişinin gösterilmesinde ısrar edilmesinden dolayıdır:

(*Be°n*) *aḷdım* (yani başkası değil; yalnızca ben);

(*O°*) *ḫastadır* (yani başkası değil, yalnızca *o*);

Be°nim çantam (yani başkasının değil, yalnızca benim).[284]

301. *Konuşmada kişi zamirlerinin kullanışına dair görüşler* – Birinci kişide bazen *ben* yerine *biz* kullanılır. Bu yolda kullanış daha teklifsiz ve samimi ve bazen de mütevazi sayılıyor. Çoğunlukla bunun yerine kullanılan *bendeñiz*; yani *köleniz* deyimi (§ 232), bugün artık (1908 inkılâbından sonra) abartılı bir ihtiram ve saygı kelimesi sayılıyor.

İstanbul kullanışında ikinci kişi zamirleri olan *sen*, *siz* zamirleri arasında içtimaî bakımdan belirli fark öncekinin teklifsiz ve laubali, ikincisinin saygılı ve hürmetkar

---

[284] Yazar bu zamirleri hep vurgulu farzettiği için kendi diline, bu adanmış anlamını verecek biçimde tercüme ediyor.
Bununla birlikte bu anlamlardan ayrı ve birinci kişiden başkası için öznenin kişisi şüpheli kalır endişesiyle aynı kişi zamirleri vurgusuz olarak da yalnız pekiştirme ve açıkça söylemek için kullanılır.
"Ben aldım." fiilindeki *m* zamiri birinci kişi olduğu hâlde fiilden önce bir vurgusuz birinci kişi zamiri olan *ben* gelmesi, yalnızca bu *m*'yi pekiştirmek ve açıkça söylemek içindir. Diğer örneklerde de hep böyle anlamlarla kişi zamiri vurgusuz olarak da getirilir.[AUE]

olmasındadır. Tıpkı Fransızcanın *toi* ve *vous* karşılık kişi zamirleri gibi. Taşralarda ve özellikle köylerdeki kullanış, senli konuşmadan başkasını tanımaz (krş. Eski Osmanlı Türkçesi için MENINSKI, Inst., II, 4: attamen...).

Üçüncü kişinin zatından kendi huzurunda söz edildiği zaman teklik yerine çokluk üçüncü kişi kullanmasıyla daha nezaketlice ve daha terbiyelice davranılmış olur.

Kısaca özellikle saygılı ve gönül okşar olmak istenilirse *siz* yerine *zātıñız*, *zāt-ı ālīñiz* veya *zāt-ı ālīleri* kullanılır.

kendi zamiri

302. Kişi zamirlerinin pekiştirmelisi, Türkçede (ilk hecesi vurgulu olan) *ḵe°ndi*[285] kelimesine iyelik eklerinin ilavesiyle yapılır.

Teklik	*k'endi-*	*m*, *ñ*, *si*	Çokluk	*ḵendi-*	*miz*, *ñiz*, *leri*

303. Bütün bu ifadeler düzenli olarak çekimlenirler. Teklik üçüncü kişide kendisi yerine çoğunlukla kısaca *kendi* denilir.

Örn.: *İki yaşındaki sıpa ḵendi gider suya* (atasözü).

Krş. nezaket çokluğu için *kendileri* yerine *kendiler* kullanılması (NÂÎMÂ, III, 171).

Böylece kullanılan *kendi* kelimesi kendilerinde üçüncü kişi iyelik eki bulunan kelimeler gibi (bütün hâllerinde *n* ünsüzünün de katılmasıyla krş. § 254) çekimlenir:

İlgi hâli...............	*kendiniñ*	*kendin*	*iñ;*
Yükleme hâli	*kendini*		*i;*
Yönelme hâli.......	*kendine*		*e;*
Ayrılma hâli........	*kendisinden*		*den;*
Bulunma hâli......	*kendinde*		*de.*

Örn.: *ḵendinden.*

304. *kendi* kelimesinin bu tarzda çekimi son zamanlarda ortaya çıkan bir kullanımdır. Hatta on dokuzuncu asrın metinlerinde bir ünlüyle biten adların alelade örneklerine uygun olarak, *ḵendi* – veya uzun müddet yazıldığı üzere *kendü* – kelimesinin şöyle bir çekimi görülüyor:

ilgi hâli................	*kendü*	*(n)üñ;*
yükleme hâli.........		*-(y)ü;*
yönelme hâli.........		*(y)e* vs.

[285] Yazarın bahsettiği gibi vurgu *ḵendi* kelimesinin ilk hecesinde değil, ikinci hecesindedir.[AUE]

305. Bu zamir çoğunlukla dönüşlülük zamiri gibi kullanılır.

Örn.: *Evḷādını dövmiyen soñunda ḵendini döver.*

306. Bu takdirde *ḵendi* kelimesi tekrarlanabilir.

Örn.: *Bīçāre adam ḵendi ḵendisine deyordu ki...*[286]

O zaman ilk *ḵendi* kelimesi sıfat olarak[287] kullanılmış olur (bk. daha aşağıda § 309).

Bu tekrarlı biçimin yönelme hâli zarf olarak da kullanılabilir:

kendi ḵendime;

ḵendi ḵendiñe vs.

Örn.: *Çocuḳḷar ḵendi ḵendiñize sāndaḷdan çıḳmayıñız.*

307. Teklik üçüncü kişi olan *ḵendisi* kelimesi, alelade kişi zamirinin teklik üçüncü kişisi olan 'o' anlamıyla sık sık kullanılır.

Örn.: *ḫissederdi ki bu ḳadın ḵendisini sevmeyor*[288];

ḵendisi iddiᶜa ediyor ki...

308. *kendi* kelimesi ad tamlamasının ikinci sözcüğü[289] olabilir.

Örn.: *Ḳabaḥat kimde? Vaḳᶜānın ḵendisinde.*

Bu durumda *ḵendi* kelimesi bu kısaltılmış biçimiyle iyelik ekini almış sayılır.

Örn.: *Ḳızıñ ḵendine deyil, belki iffetine cesāretine āşıḳ oḷdum.*

309. *kendi* kelimesi sık sık sıfat olarak da kullanılır; o zaman kendisinde iyelik eki bulunan bir addan önce gelir ve bunun gösterdiği anlamı pekiştirir.

Örn.: *ḵendi evim;*

ḵendi eliile.

310. Bazen halk dilinde *ḵendi* kelimesi, küçültme eki olan +*CIK* katılarak da kullanılır ki +*CIK* 'şefkat' anlamında olur (bk. § 509).

Örn.: *ḵendiciyi bunu söyledi.*[290]

---

286 *Y*'den önce gelen *e*'ler daha çok *i* söylenir: *diyor.*[AUE]

287 309. paragraflardaki sıfattır; fakat buradaki *ḵendi* kelimesi, yazarın ifadesine göre sıfat değildir. Sıfat olsa başındaki öbür *kendisine* kelimesini nitelemiş olurdu. Burada 'biçare adam(ın) kendisi, kendisine diyordu ki...' anlamındadır.[AUE]

288 *Sevmeyor* kelimesindeki *me*'nin *e*'si de *y*'den önce *i* söylenir: *sevmiyor.*[AUE]

289 Yazarın ikinci terim dediği tamlanandır.[AUE]

290 Bizce bunda yazarın dediği gibi şefkat anlamı değil, küçültme yoluyla 'yoğunlaşma ve sınırlama' anlamı vardır ve +*CIK* bunda 'sırf, sadece' anlamını vermektedir: *kendiciği* 'sırf, yalnızca kendisi'. krş. *sevdiceğim* 'sadece sevdiğim'; *bildiceğin* 'sadece bildiğin' gibi *gördük, bildik* biçiminde fiilden türemiş kelimelere (örneğin *gündüzün, ḳışın* gibi kelimelerde görü-

1. hatırlatma – Eski Osmanlıcada *k̲endi* zamiri[291] *ģendi* biçiminde söylenirdi.

Bunun hakkında krş. VIGUIER, *Türk Dili Unsurları*, 53. s. Osmanlıcanın en eski metinlerinde şöyle birleşmelerde görülür: *ģendözüm*, *ģendözüñ* vs. ki *k̲endim*, *k̲endiñ* vs.'nin anlamdaşlarıdır ve şöyle oluşmuştur:

ģendi + öz + iyelik eki.

öz kelimesi (krş. § 243, 2. hatırlatma) Osmanlıcanın *k̲endi* kelimesindeki aynı anlam ile Doğu Türkçesinde hâlâ kullanılmaktadır. Krş. Uygurcada buna benzer bir

---

len) zaman ve hâl eki *+In* katılmakla olur; yine örneğin *bi°ndiğin* biçiminde ve 'binerek' anlamında hâliye zarf-filleri kullanılacakken, bunun yerine bu defa *+CAK* ekinin katılmasıyla *bindik*'teki *k* düşürülerek yapılan *bi°ndiceğin* kipi eski Rumeli lehçesinde kullanılmakta idi ki buradaki *+CAK*'ta yoğunlaşma ve sınırlamaya yakın 'hele bir kere, en çok' gibi anlamlar vermektedir:

Yarın k̲ara vapuruna bin°diceğin. "Hele bir kere şimendifere bindiğim zaman.";

Yüzüñe bak°dıcağın. "Bir kerecik, en çok, hele yüzüne baktığım zaman.".

Şuradan şöyle sap°tıcağın gideriz. "Şuradan şöyle birkere, en çok saptığımız zaman gideriz.". *Sabır-ü sebat, 2. perde* – ABDÜLHAK HÂMIT.[AUE]

291 Ötedenberi Türkçe dil bilgisi kitaplarıda kişi zamiri olarak gösterilen bu kelime, bizce hakikatte bir kişi zamiri olarak mevzu değildir. *Divanü Lugati't-Türk*, (II. 25. 157.) 'istikamet almak ve doğru olmak' ve bu anlamdan aşarak halis, öz olmak (bk.) dergi: *köni* 'doğru, muhlis, samimi' anlamındaki *könmek* fiil adının *gördük, bildik* kipleri biçiminde bir *köndük* 'müstakim olan, halis, muhlis, öz olan' sıfatı olacak ki lehçemizdeki *k'endi* kelimesi işte bundan, ünlü değişimi ve sonundaki *k* ünsüzünün düşmesiyle doğmuş görünüyor.
Bu durum lehçemizde kendi kelimesinin sıfat hâlinde kullanılmasını sınırlamış ve ancak sıfat tamlaması hâlinde iken tamlananları izafet zamiri ekiyle bulunanlarla sınırlı kalmıştır.

kendi iş+im,+iñ,+i,+imiz,+iñiz, +leri.

gibi ki bana, sana, ona vs. ye ait doğrudan doğruya olan, halis muhlis, öz olan iş demektir. Tamlananı eksiltilen her sıfat gibi bu kelimede (zat, kişi, nefs, öz) adları yerinde kullanılarak izafet zamiri ekleriyle beraber bulunur:

kendi+m, +iñ, +si,+miz,ñiz, +leri

gibi ki birinci (bana, bize), ikinci (sana, size) ve üçüncü kişiye (ona, onlara) ait kişi (şahs, nefs, öz) demek olur.
İşte ilkin (doğrudan doğruya olan), sonraları halis muhlis olan, asıl olan 'zat' anlamındaki bu kelime, en sonra yalnızca 'zat, kişi, nefs' anlamı yoluyladır ki yalnız bu biçimleriyle lehçemizde zamir gibi kullanılmaktadır.
Eski lehçelerde *kendüzüm, kendüzün, kendüzü* vs. biçimlerinde kullanılanlar ise: kendi *öz+üm,+üñ,+ü* vs. biçimlerindeki sıfat tamlamalarının tamlananları yine ilgi zamirleriyle beraber olanlarından meydana gelmiştir. Bunlar, kaynaşmaya uğrayarak bir kelime gibi yazılıp söylenmiştir. Bunların arasında üçüncü kişi ekiyle görünen *kendi-özi* = *kenḍözi* tamlamanını başka bir oluşum yoluyla ortaya çıkan kendisi sözünün kökeni saymak doğru değildir.[AUE]

birleşme *at özim* krş. Uranha lehçesinde *pot*, Kaç. lehçesinde *pos*, Altayca lehçesinde *poy* (Osmanlıca boy) 'boy, vücut'.

2. hatırlatma – *k̲endiliyinden* ifadesi 'kendi teşebbüsüyle' anlamındadır (krş. § 528).

II. İşaret zamirleri

311. Genel olarak kullanılan işaret zamiri *bu* kelimesidir.

Çok veya az uzak şeyleri işaret etmekte bir fark gözetmek istenilirse şöyle kullanılır:

bu yakın şeyleri işaret etmekte;

şu[292] }
o } uzak şeyleri işaret etmekte.

Şu ve *o* arasındaki farka gelince: *şu* kelimesi uzak; fakat yine gözle görülebilecek olan şeyleri, hâlbuki *o* kelimesi işaretle gösterilemeyecek olan şeyleri ifade eder.

Şu ve *bu* bilinmedik ve önemsenmedik her şey (kimse, kişi) hakkında kullanılır.

Hatırlatma – Bazen, *öteki* kelimesi de işaret kavramıyla kullanılır ki bu kelime 'ötedeki, uzaktaki' anlamında olup (*şu* ve *o*'nun anlamdaşı olarak) uzak şeyleri ifade etmekte kullanılır. Krş. § 1338. *öteki* kelimesi, anlamca *beriki* 'berideki, beri taraftaki' kelimesinin zıddıdır. Birleşik *öteki*, *beriki* zamirleri *şu*, *bu* (bk. yukarıya) deyimle aynı anlamdadır.

Uzaklaşık şeylerin gösterilmesi, tabii bir anlam yayılması (tamim) ile farklı şeylerin gösterilmesi anlamına çevrilir (bk. § 343, hatırlatma).

İşaret zamirlerinin çekimi

312. İşaret zamirleri, *o* zamiri gibi; yani bir zamirlik *n* alarak (bk. yukarıda § 295 ve 296) çekimlenir:

Yalın hâli *bu*
İlgi hâli *bunuñ*
Yükleme hâli *bunu*
Yönelme hâli *buna*
Ayrılma hâli *bundan*
Bulunma hâli *bunda*

bunl̲ar zamirleri düzenli olarak çekimlenirler.

---

292 *şu* kelimesindeki *ş*'nin anlam bilimi niteliği hakkında bk. 1041. hatırlatma.[JD]

Yalın hâli şu
İlgi hâli şunuñ
Yükleme hâli şunu
Yönelme hâli şuna
Ayrılma hâli şundan
Bulunma hâli şunda

şunlar zamirleri düzenli olarak çekimlenirler.

Hatırlatma – İşaret zamirleri iyelik zamirlerini almağa müsait değildirler.

Bununla beraber *şu*, *bu* biçimindeki ifade, yüklemi *var* kelimesi olan ad cümlelerinin üçüncü kişisinde iyelik zamirini alır:

Şusu busu var.[293]

313. Türkçede (Fransızcada olduğu gibi) işaret zamiri, şunlara ait olabilir.

a) Canlı bir kavrama:

Örn.: *Bunuñ lakırdısına bakma.*

b) Cansız bir kavrama:

Örn.: *Bu kırıkdır;*

şunuñ rengi daha koyu (Fransızcada bazen erkeklik bazen dişilik zamirlerle bazen *en*, *y*, *ça*, *celā*, *ceci* gibi dönüşlü zamirlerle).

c) Ortaklaşık bir kavrama veya bir hükme:

Örn.: *Bu kolaydır;*

O baña çok to(h)af geldi;

Bunuñ farkına varamadım.

314. *Belirsiz anlamlı gösterme zamirlerine dair görüşler.*[294] Bunlar genellikle teklik hâlinde kalmakla beraber bazen çokluk ekini alabilirler.

Örn.: *Hele şunlara bak.*

315. Bunların yerine *burası*, *şurası*, *orası* (krş. § 384 ve 392) ifadeleri kullanılabilir.

---

[293] Yalnız bu üçüncü kişi şekli değil, birinci ve ikinci kişi biçimleri de kullanılır: *şum var, bum var, şuñ var; buñ var, şumuz var; bumuz var; şuñuz var, buñuz var; şusu var; busu var; şunları var, bunları var*, dedim; inanmadılar.[AUE]

[294] *Şu, bu* yalın ve çekimli hâlleriyle, işaret zamiri olmaktan çıkarak belirsizlik zamirleri görevinde de bulunurlar: *sen şunun bunun* (belirsiz kimselerin) dediğine bakma. *Çarşıdan şunu bunu (belirsiz şeyler, öteberi)* aldım.
Şu hâlde gerek tekliklerini gerek çokluklarını belirsizlik zamirleri sözüne bırakmak daha iyi olur gibi görünüyor. Burada *öteki beriki* tabirlerini de unutmamalı.[AUE]

Örn.: *Burası meydanda;*

Şurasını unutmamalı ki[295]*;*

Orası öyle;

Orasını kim bilir?

Bu deyimler *bu, şu, o* zamirlerinden daha anlamlıdır: iş (mesele, hâl)'*in* bu (*şu, o*) *noktası* (tarafı) anlamlarını verirler:

Örn.: *Buraḷarını eyice anḷatmaḷı.*

316. Belirsizlik anlamlı bir işaret zamirinin iki durumda kullanılması, üçüncü kişi zamirinin tabi olduğu şartlardaki gibi isteğe bağlı olabilir (krş. § 300 ve 301).

1. Üçüncü kişi kipli bir fiilin öznesi olduğu zaman (krş. § 1187).

Örn.: *(Bu) ḫastadır;*

(Bu) ḳırıḳtır;

(Bu) ḳoḷaydır;

(O) baña pek toḥaf ġeldi.

317. 2. Kendisine iyelik üçüncü kişi zamiri hizmeti gören bir iyelik ekiyle beraber olduğu zaman:

Örn.: *(bunuñ) ḷaḳırdısına baḳma;*

(şunuñ) rengi daha ḳoyu;

(bunuñ) farḳına varamadım.

Bunun hakkında bk. belirsizlik iyelik üçüncü kişi zamiri § 234.

318. § 316'da kaydedilen örneklerde görüldüğü üzere Fransızcanın yansız işaret zamirleri kullandığı yerler de Türkçe çoğunlukla bir şey koymuyor.

Bu Türkçede kişi zamirinin üçüncü kişisiyle işaret zamirleri açık bir biçimde ayırt edilmiş olmadığından ileri geliyor. Kişi zamirlerinde olduğu gibi bu işaret zamirleri bazen ifadeye alınmaktan muaf tutuluyor.[296]

---

[295] Bu örnekte, bağlantılı (vasli, relâtif) bir cümlenin öncülü olarak çoğunlukla kullanılan *şurası* kelimesidir.[JD]

[296] Türkçede kişi zamirleri *ben, sen* arasındaki üçüncü kişi zamiri *o* ve gösterme zamirleri *bu, şu* arasındaki uzağı göstermeğe özgü işaret zamiri *o*, söyleniş bakımından aynı, kullanış bakımından ayrıdır. Üçüncü kişi zamiri hem göze görünmeyeni hem de göze hiç görünmeyecek kadar olması yüzünden uzak sayılanı ve işaret edilemeyeni bildirir; üçüncü kişi işaret zamiri ise göze görünmekten çıkmayacak bir uzaklıkta olanı işaret ederek bildirir.
Birincisi işaret edilmesi mümkün olmadığı için üçüncü kişi (maddi veya manevi bir varlık) yerine kullanılır kişi zamiridir:
Kendisinden bahsedilen bir adam örneğin *Ahmet*, bir hayvan örneğin bir *balık*, bir şey ör-

neğin bir *yemek*, bir manevi varlık örneğin *kibir* için; "Onu sevmem." dediğim zaman, *o* kelimesi *Ahmed, balık, yemek, kibir* varlıklarının yerini tuttuğu için bir kişi zamiri ve bu kişiler gözle görülmez veya uzak oldukları için üçüncü kişidir.
İkincisi gözle görülebilecek bir uzaklıkta üçüncü kişi gibi görünen (maddi bir varlığı) ikinci kişiyi işaretle göstermek için kullanılan işaret zamiridir:
Gözle görülebilecek bir uzaklıkta bir insan, bir hayvan, bir tepe üçüncü kişi gibi görünmekle beraber seçilecek bir hâlde ise karşımdakinin dikkatini çekip bunları işaret ederek göstermek için: "Onu görüyorsun ya." dediğim zaman *o* kelimesi insan, hayvan, tepe varlıklarının yerine kullanılmış bir kelime olduğu için bir kişi zamiri ve bu kişiler uzak olmakla beraber gözle görüleceğine göre işaret edildiği için işaret edilebilir kişi zamiri olur. Artık böylesine kişi zamiri demeyiz de doğrudan doğruya işaret zamiri deriz.
Demek ki bunların her ikisi de aslında üçüncü ve uzak bir varlığı bildiren bir kişi zamiridir. Şu farkla birisi hakikaten gözle görülmeyecek biçimde ve uzaktadır. Bunu işaretle göstermek mümkün değildir. Buna üçüncü kişi zamiri deriz. Biri de ne kadar uzakta olsa gözle görülebilecek olduğu için işaretle gösterdiğimiz üçüncü kişi zamiridir ki araya işaret fikri de girdiği için bu türlüsüne (üçüncü kişi zamiri) demeyip ayırır ve uzağa işaret zamiri deriz.
Bu, şu kelimeleri de aynı durumda üçüncü kişi zamirleridir ki işaret fikriyle beraber oldukları zaman çok veya az yakına özgü işaret zamiri adını alırlar.
Bunu, şunu (bu adamı, şu adamı ikinci kişiyi işaret ederek) *çağır; bunu, şunu* (bu hayvanı şu hayvanı ikinci kişiyi işaret ederek) *kov gitsin; bunu, şunu* (bu yemeği, şu yemeği ikinci kişiyi işaret ederek) *sevmiyorum* vs. Bu maddi varlıklar dışındaki manevi varlıklar işaretle gösterilemeyeceği için "bu, şu", öylelerinde işaret diye kullanılmaz.
Buna karşılık manevi varlıklar için *bu, şu* kelimeleri işaretsiz alelade üçüncü kişi zamiri olur ki az çok yakınlık fikri de bildirirler:
Kıskançlık fena bir şey; *bunu, şunu* herkes bilir de yine bazen kendisini kaptıranlar olur.
Bunu, şunu kelimeleri *ḳısḳançlık* veya *şey* kelimesinin yerini işaretsiz olarak tutan alelade üçüncü kişi zamirleridir. Böylelerinin öncülü cümlede örneğin şey gibi açık olarak söylenmiş olmaz da geçen bir cümleden çıkarılan hüküm öncül görevini görebilir:
Türkler fedakâr, kahraman bir millettir. Bunu veya şunu yani önceki cümlenin hükmünü herkes bilir; kederimin artması için sevinmek isterim, bunu (=önceki cümlenin hükmünü) kimselere anlatamam (ABDÜLHAK HÂMIT).
Buraya kadar bütün sergilediğimiz görüşler dil bilgisi kitaplarının *bu, şu, o* kelimelerini ayrıca zamir saydıklarına göredir; yoksa fikrimizce bu kelimeler zatında zamir değil, işaret adları (işaretle tarif: tanımlık) tamlamada söz diziminde sıfat görevindedir.
Tamlananlarıyla beraber sıfat tamlaması hâlinde kullanıldıkları zaman biz bunlara gösterme sıfatı diyoruz: *bu, şu, o* adam veya balık veya yemek veya fikir sıfat tamlamalarında *bu, şu, o*, söz dizimi sıfat (adjetif determinatif) görevindedir (gerek işaret fikriyle beraber olsun, gerek olmasın).
Bununla birlikte genellikle her sıfat için kabul edilen bir yön vardır ki o da tamlananları eksiltildikleri zaman bunlar tamlananları yerine geçerek onlar gibi ad durumunda kullanılırlar:
Yeşil renki severim = yeşili severim; çalışan insana diyecek yok = çalışana diyecek yok vs.

Bilakis Fransızcada işaret zamirleri kullanışta muhafaza edilir. Aslında bunun yerine konulmak lazım gelse ancak zatiyeti epeyce belli olan kişiler veya şeyler için kişi zamiri getirilebilir; fakat modern Fransızcada şu ifadelerde olduğu üzere daha belirsiz şeylerde veya onay hükümleri hakkında böylesi olamıyor: *c'est facile; cela m'a para drôle; la couleur en est plus foncée.*

III. Belirsizlik zamirleri

A) İsim çekimli belirsizlik zamirleri

319. Çekimli belirsizlik zamirleri şunlardır:

Şimdi bu sıfatların tamlananları gidip de kendileri tamlananları olan adlar yerine kullanıldıkları ve tamlananlarını hatırlattıkları için bunlara nasıl zamir demiyorsak *bu, şu, o* (adam) sıfat tamlamalarından tamlananları olan *adam* sözünü kaldırmakla bu işaret sıfatlarının *adam* kavramını hatırlatmasından dolayı kendilerine zamir tabirini vermememiz lazımdı.
Bu görüşümüz üçüncü kişiye özgü olarak kullanılan gerek işaretsiz kişi zamirleri gerek gösterme zamirleri (ki bunlar da kişi zamirleridir) olan *bu şu, o*'nun bu her iki görevde bulunanlarına da şamildir.
'Yani zamir diye saydıklarımız, aslında tamlananları eksiltilerek yalnız başına ad gibi kullanılanlardır. Bu tamlananı zikrederek daima yanına verip tekrar sıfat tamlaması hâline koyabiliriz ve o zaman bunlar zamirlikten çıkıp işaret sıfatı olurlar:
"Bu (hareket) doğru değil.", "Bunu (bu hareketi) yapmayınız." vs.
Şu hâlde yazarın "Bu şundan ileri geliyor ki Türkçede kişi zamirinin üçüncü kişisiyle gösterme zamirleri açık bir biçimde ayırd edilmiş olmadığından, kişi zamirlerinde olduğu gibi bu gösterme zamirleri bazen ifadeye alınmaktan muaf tutuluyor." hükmünü biz doğru bulmuyoruz.
Bir kere kişi zamirlerinin Türkçede ifadeye pek seyrek olarak alındığı doğrudur. Bu, Türkçenin eksiltili yapısından dolayıdır: "Kartal yırtıcı bir kuştur, havalarda uçar, süzülür, şikârını gözler ve sonra büyük bir hızla üzerine çullanır." cümlelerinde kartal özneninin bulunduğu cümleden sonra artık onun yerini tutacak bir üçüncü kişi zamirine Türkçe lüzum göstermez; çünkü fiillerin üçüncü kişi şekli o zamirleri gizlemektedir.
Bununla birlikte Fransızcada birinci cümleden sonraki cümlenin fiili çoğunlukla bir üçüncü kişi zamiri ister: *L'aigle est un oiseau carnassier; (il) s'envole et (il) plane dans les airs, (il) guette sa proie et puis (il) fond sur elle avec une grande vitesse.*
Görüldüğü gibi işaret zamiri görevinde veya pekiştirme kastiyle olmadığı zamanlarda bu zamirlere Türkçede lüzum yoktur. Gösterme zamirlerinin bazen ifadeye alınmamasına gelince, bunlar bu görevde daima ifadeye alınmaktadır. Şu hâlde üçüncü kişi zamiriyle işaret zamirinin Türkçede ayırdedilmediği doğru olmadıktan başka, gösterme zamirleri gibi üçüncü kişi zamirlerinin de bazen ifadeye alınmamasının bu yüzden ileri geldiği de fikrimizce yerinde görülmüyor.[AUE]

Kim?

Ne?

Daha eski *ḳay* sorusunun (bk. § 1062, 2. hatırlatma) yerini tutmuş görünen *ne* kelimesinin de ilkin hiç de soru anlamı yoktu; bu kelime daha eskiden *nenğ* kelimesi yerinedir: *Näng bilmäzlär* "(Bir) şey bilmezler." (MÜLLER, *Uygurca*, II, S. 4, I, 2, krş. aynı eser, I, 12. s.). Bu kavramın kalıntıları Eski Osmanlıcadaki *ne* kelimesinde yaşadığı görülüyor:

Her kim eyde tañrı nenüñ üzerinde dür ya nede dür ya nenüñ yanında dur oḷ kāfirdür. "Allah neyin üzerindedir ya nerededir ya nenin yanındadır diyen kâfirdir." (*Bibliothèque Nationale Yazmaları, AFT*, 87, 13. yap.). Aynı ibare *Tezkiratü'l Evliya*, 17. s., I . 13 ve aşağısında şöyle tercüme edilmiştir:

Ärkim ayıtsa kim tanğrı ta ᶜāḷā yoḳarı ya ḳoyı ya faḷan yärdä tur(ur)ya ayıtsa kim tanğrı ta ᶜāḷā faḷan nämätin turur tisä kafir boḷur.

'Şey' anlamı, aslında 'herhangi bir şey' anlamındaki (*nämä* dengi olan) *nämä* kelimesinde muhafaza edilmiştir (bk. § 423). *närsa* ve *nämärsä* (§ 1227, 2. hatırlatma)'nin anlamdaşı olan bu kelime *Tezkiratü'l Evliya*'de sık sık geçer: *Äç nämäm yoḳtur* "Ey, bir şeyim yoktur." (76. s., I, 2) vs. soru değerini kaybedince yeniden bir *nä* alması mümkündü: *Nä nämä költürtüng* "Ne (gibi) şey getirdin?" (aynı eser, 78. s., I., 12). Eski Osmanlıcada da böyle idi (bk. § 1017, sondan bir önceki örnek).

Kimse olumsuz cümlede (Eski biçimi *kimesne*) *kimse* kelimesi *kimise*, *kimse* demektir (krş. 1227).(**)

Kimse kelimesinin eski anlamına dair örnek:

(Bu aḷtun) kimseden düşmüş oḷa (*Bibliothèque Nationale Yazmaları, AFT*, 87, 22. yap.).

Örn.: *Kim bu?* veya *Kimdir o*;

Sen kimsiñ;

Ne var ne yoḳ?;

Kimse yoḳ;

Kimi soruyorsuñ;

Bu kimiñ oğḷu;

Neye ḳarar verildi?

Hatırlatma – Sıfat olarak da kullanılan *ne* kelimesi (krş. § 338) bazen yazıda (birtakım zarflık deyimlerde) kendisinden önceki kelimeye bitişir: *neḳadar*, *nevaḳit*.

Bazen (*ne*'nin yönelme hâlinde) *neye* yerine *niye* yazılır.

Kullanışın belirttiği birtakım hâllerde *ne*'nin ünlüsü, kendisinden sonraki kelimenin başlama harfi ünlü olduğu zaman, ünlü düşer: *nasıl* (*ne* + *asıl* yerine): *niçün* (*ne* + *içün* yerine); *nola* (*ne* + *ola* yerine); *neylemek* (*ne* + *eylemek* yerine).

Örn.: *Karaya sabun deliye öğüt neylesin?* (atasözü);

Akıllı evlādıñ varsa neylersiñ malı, akılsız evlādıñ varsa neylersiñ malı? (atasözü)[297] (***);

Kader böyle imiş neyapalım (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, II, 143) *ne*'nin ünlüsü söylenişte kaldırılmadan.

Krş. *ne istemek* fiil adı yerinde *nistemek;*

Cuhud mescid de nister?[298] (*Bibliothèque Nationale Yazmaları*, *AFT*, 87, 44. yap.; bk. § 1390 sondan bir önceki örnekte: = *neydügin*: *ne idügin* yerinde);

Krş. *nätmek* fiil adı:

anı nätgü käräk (*nä ätgü* yerinde; krş. § 1343, 2. *-kü/-ku*).

Krş. *napmak*, *nä yapmak* yerinde (Kırım lehçesi): *napayım;*

Sän munda napaysın (*munda* = *bunda: burada*) (RADLOFF, *Proben*, VII, 2. s., I, 14 vs. 15, I, 15 aşağıda).

Maraş'ta *neylemek* yerine *neynemek*[299] denir:

Aç karın katığı neyner uykusuz baş yastığı neyner.

320. Esas itibarıyla bu zamirler teklik olarak kalır. Bununla beraber abartma veya nezaket anlamlı olarak çokluk hâliyle de kullanılırlar (krş. § 212).

Örn.: *Kimler geldi?*

Kimleri gördünüz?

Neler çekdim!

Kimseler yok. [300]

321. Aynı zamirlerle beraber olan iyelik zamiri, ancak birtakım basma kalıp ifadelerde bulunur:

Kimim var?

Neñ var?

---

[297] Bizce bunun açıklaması böyle de olabilir: "Akıllı evlâdın varsa malı neylersin (ki o sana en iyi maldır)." anlamındadır.[AUE]

[298] *cuhud* = *çıfıt* .[AUE]

[299] *y*'den sonra gelen *l*'nin, *n* ile de değişim yaptığı görülüyor.[AUE]

[300] Bunlar arasında ilk iki örnekteki çokluk, alelade anlamda olup bunlarda 'abartma veya nezaket' anlamı yoktur.[AUE]

Kimsem yoḳ.

Hasan Efendi siziñ neñizdir?

Bu çocuḳ kimiñ nesi?[301]

Bir adamıñ neniñ nesi oḷduğunu bilmeden dost tutma;

Neme ḷāzım (ğerek), *neñe ḷazım* (ğerek) vs.[302]

Şu cümle, bu ifadenin kökünü daha açık bir biçimde gösterir.

Pes Muḥammedden soñra dirlik sizuñ ne işüñüze ğerek (1426 yılı yazmaları, 197. yap.);

Nesini soruyorsuñuz?[303]

Buradaki iyelik zamiri belirsiz bir iyelik üçüncü kişi zamiridir (§ 234).

Hatırlatma – Zarf (§ 449) ve sıfat olarak (§ 335) kullanıldığını göreceğimiz *hiç* kelimesi bazen 'hiçbir şey' anlamını bildirir.

B) Çekimsiz 'hep' kelimesi

322. Çekimsiz *hep*[304] kelimesi çoğunlukla bir zamir niteliğindedir. *Bütün* § 345

---

[301] Fransızca verilen karşılık, Türkçemizde ancak "Bu çocuk kimindir?" cümlesine denk olur. Hâlbuki "Bu çocuk kimin nesi." tabiri, "Bu çocuk hangi kimseye ne sebepten mensuptu?" demek olup bu mensuplukta oğul olmak da dahil *amca, dayı, hala, teyze oğlu* gibi başka akrabalıklar olabileceği gibi *hizmetçi, uşak* gibi bir kimseye ilişkinliği olmak fikri de bulunduğundan bunun daha genel bir anlamı vardır.[AUE]

[302] *Ne* kelimesi ilgi zamirlerini alarak:

ne+m,+ñ,+si,+miz,+ñiz, +leri

biçiminde kullanıldığı gibi bazen yardımcı bir *y* ile:

ney+im, +iñ,+i,+imiz,+ñiz, +leri

biçiminde kullanıldığı da görülüyor.

[303] Fransızca verilen karşılık, Türkçemizde ancak "Ne, neyi soruyorsunuz?" cümlesine denk olur. Hâlbuki *nesini soruyorsunuz* tabiri 'maddi, manevi herhangi bir varlıktan birine ait olanlardan hangisini soruyorsuz' demektir ki o karşılık Türkçenin ifade etmek istediğini tamamıyla tutmuyor.

Bu çekimli belirsizlik zamirleri arasında bizce şunlar da gösterilmeliydi: *şu, bu, öte beri, öteki beriki.*

Şu, bu işaret fikrinden ayrılarak alelade belirsizbir zamir gibi kullanılır: *ben şunu bunu bilmem; şuna buna bakma; şundan bundan konuştuk; çarşıdan şunu bunu aldım; şunun bunun dediğine bakma* vs.

Öte beri, yer fikrinden ayrılarak alelade belirsiz bir zamir gibi kullanılır: *Çarşıdan öteberi aldım; cebine öteberi sıḳıştırır* vs.

Öteki beriki, uzak yakın bir yere ait olan kimseler fikrinden ayrılarak alelade belirsiz bir zamir gibi kullanılır: *ötekine berikine sataşır; ötekinin berikinin işine karışma* vs.[AUE]

[304] Bu kelime Eski Türkçedeki *kop* kelimesinin Türkçemizdeki biçimidir: *Divanü Lugati't-*

kelimesinin böyle kullanışı daha nadirdir.

Örn.: *Bunlar hep gitdiler.*

Bununla beraber *hep* kelimesi addan önce gelip onu belirttiği zaman (*Hep dünyayı dolaşdı.*) bir sıfat olarak ve 'her zaman' anlamında olduğu zaman zarf olarak (krş. § 401) dahi kullanılır. Belirsizlik iyelik üçüncü kişi zamiri alabilir: *hepisi* yerine *hepsi* (krş. § 238) o zaman bu, zamir görevini de görür:[305]

Örn.: *Hepsini verdim;*

Hepsi bir.

C) Belirsizlik zamirleri

323. Belirsizlik sıfatları, belirsizlik iyelik üçüncü kişi zamiri olarak kullanılan (bk. § 234) teklik üçüncü kişi iyelik eki katılarak birtakım belirsizlik zamirleri olarak ortaya çıkarılır.

Belirsizlik sıfatlarının bir çoğu iyelik ekleriyle kullanılarak şöyle belirsizlik zamirleri oluşturuyor:

biri veya (tekrarlı üçüncü kişi ekiyle) *birisi*;[306] (*bir* kelimesinden);[307]

bir biri (karşılıklı zamir);[308]

Türk, I., 268, 419, abartma ve pekiştirme edatı: *Ogul ḳop bedüdi* "Çocuk çok büyüdü.". Bunun hafif şekli *köp* de yine 'çok, sık' anlamındadır: *Köp sögütkä, ḳuş ḳonar.* "Çok, sık (yapraklı) söğüde kuş konar."; *Neng ḳop bolup.* "Servet çok olunca..".
Görüldüğü gibi bu kelime eskiden de olduğu gibi sıfat olup zarf anlamıyla da kullanılıyor; fakat zamirle ilişiği yoktur. Yazarın *hep dünyayı dolaştı* örneği "Hep, dünyayı dolaştı." (Dünyayı hep dolaştı.) yerinde olup zarftır: *dünya* kelimesinden önce bulunuşu, onu bu kelimenin sıfatı gibi gösteriyor ise de 'daima' anlamındadır. Zarf ile fiil arasında ad bulunması yalnız bu örnekle de sınırlı değildir. *Hep beni görüyorsun* 'sadece beni görüyorsun' demektir ki *beni hep görüyorsun* yerinde de olur. Sıfat olarak kullanıldığı yerlerde var; fakat o zaman 'bütün ve sadece' anlamındadır: "Hep (bütün, sadece) senin için çalışıyor." bu "Hep, senin için çalışıyor." cümlesi, "Senin için hep çalışıyor." cümlesinden farklıdır. 'bütün' anlamıyla zarf olarak da kullanılır: *Onlar hep (bütün) gittiler.*[AUE]

305 Bunda da zamir fikri görülemiyor; zamir olan yalnız *+sI*'dır: *hepsi*, 'herhangi bir varlığın bütünü, topu' demektir.[AUE]

306 Bunlar tekrarlı olarak da kullanılır: *biri (birisi) çalar, biri (birisi) oynar.*[AUE]

307 Eski Osmanlıcada aynı anlamda bir *-egü* kelimesi de kullanılırdı (Yazmalar, Bibl. Not., A.f.t., Nu. 87, 13. yaprak ve farklı yerlerde). krş. *-egü* ekinin diğer sayı adlarına de katıldığı Çağataycada *ik-egü* (her ikisi) vs. krş. § 504.[JD]

308 Özellikle söyleyenin ağzıyla olan ibarelerde *birbirinñ* vs. biçiminde kullanılır. Çokluk birinci ve ikinci kişi ekleriyle de kullanılır: *birbirimizi severiz.*
Bu zamir her zaman iyelik eki almamış görünüyor: *İkisi daḫi bir bire muctemi*[c] *olup*

hangisi;

hangi biri;

her biri;

hiç biri;

bazısı (tekrarlı da kullanılır) *bazısı*... *bazısı*;

kimi...*kimi*... (öncekininin anlamdaşı); (tekrarlı üçüncü kişi ekiyle)

kimisi...*kimisi*... (öncekinin ayrı);

o biri[309] veya *ō bürü* (§ 161, hatırlatma);
diğeri;
gayrısı;
başḳası;
bir başḳası;
sāiri, *sāirleri*;
böylesi.
} *başka*

Hatırlatma – *hepsi* (bk. § 322) ve *burası*, *şurası* vs. (bk. § 315, 384 ve 392) zamirlerinde de belirsiz bir iyelik üçüncü kişi zamiri bulunmaktadır.

324. Türkçede söylemek istenilirken akla gelmeyen bir şeyin adı yerine ağızlarda oldukça çok dolaşan *şey* kelimesi de belirsizlik zamiri olarak sayılabilir. Bazıları da söze *şey efendim* kelimeleriyle başlamak alışkanlığındadırlar.

şey kelimesi iyelik zamirinin teklik üçüncü kişisini tekrarlı olarak da alabilir: *şeyisi* yerinde *şeysi*. Teklifsiz ve samimi konuşmalarda *şey* bazen kimse anlamında kullanılır:

zādeğanşey;

ḳız iri yarı bir şeymiş (GÜRPINAR, *Metres*, 55 ve 294. s.). (krş. § 469, l. örnek).

Krş. Fransızcada nesne (bîtaraf) zamiri olup alay makamında insanlar hakkında da kullanılan *cela* zamiri "Bu da kalkmış bahse karışıyor.".

Buna karşılık *kimi*... *kimi*... (§ 323) kelimeleri zaman zaman eşya hakkında da kullanılır.

Örn.: *Doḷap ḳapaḳḷarından kimi araḷıḳ kimi açıḳ toz içinde öyle tam taḳır duruyordu* (aynı eser, 656. s.).

Azericede *şey* yerine Farsça *zād* kullanılır.

(MENINSKI, *Fabulae Lokmanı* 136 II, Inst.).[JD]

309 *öteki* de denilir; krş § 311 hatırlatma ve 343 hatırlatma.[JD]

Bir şeyi, bir kimseyi olduğu gibi adıyla söylemenin lüzumsuz olduğuna hükmedildiği zaman *filān* veya *faļan*[310] (Arapçası *fülān*) kelimesi kullanılır. Bu bazen sıfat görevinde olur:

Filān adam ġeldi;

Filān filān gidecekdir diye tasrīḫ etmeli.

filān veya *faļan* kelimeleri 'vesaire' anlamındadır.

Örn.: *Sandıḳ faļan gibi eşyañız varmı;*

Yazı yazacaġım fiļan dedi.

Hatırlatma – *vs.* demenin, teklifsiz ve samimi konuşma arasında kullanılan diğer bir tarzı da söylenilen bir kelimenin başlangıç ünsüzü *m*'den başka bir ünsüz ise onun ardınca aynı kelimeyi yalnız başlangıç ünsüzünü *m* yaparak tekrarlamaktır: *sandıḳ mandıḳ gibi eşyanız varmı?*[311]

325. Fransızca *rien* kelimesinin benzeri yoktur; ancak olumsuz sözlerde *bir şey*

---

[310] Eski Türk Irak lehçesinde bu kelimenin karşılığı olarak *tävük* görünmektedir. *Divanü Lugati't-Türk*, III 212'de *tevşemek* 'teşevvüş ve ihtilâta uğramak' ve II, 185'te *tevülmek* 'dolaşıp karışmak, belirsizlik ve ihtilâta uğramak' gibi fiil adları delaletiyle bir de *tevmek* 'karışmak, sarmaşmak, bulaşmak, dolanmak' fiil adı olması gerekir ki *tävük* bundan türemiş bir kelime olabilir: 'bulaşık, bulanık, belirsizlik' anlamında olmalıdır. Nitekim *Divanü Lugati't-Türk*'te yukarıdaki fiil adlarından birinin karşılığı *iltiyâs* (mülevves olmak, karışık oļmak)tır; *levs* ise bir anlamıyla *şibhi delâlet* yani anlatır gibi oluş, belirsizlik demektir. *tev* kökü lehçemizde *tav* biçiminde *tavcı* 'karışıklığa getirip dolandırıcı' kelimesinde görülür. Başka biçimleri de 'hile, düzen' anlamında *tef, dek*'tir: *tefe koymak* 'karışıklığa getirip aldatmak'; *dek etmek* 'aldatmak', *dekbaz* 'aldatıcı, ayyar', *tefeci* 'hileli kazançla uğraşan, murabahacı', *deve yapmak* 'çocuğun elindeki bir yiyeceği aldatarak almak'.

tävük (ning) ḳızḳınası بنية فلآ = "Filan(ın) kızcağızı." (*İbni Mühennâ Lûgati*, 85. s.);

tävük ḳaçgac keldi جاءفلآنهار = "Filan kaçarak geldi." (aynı eser, 90. s.);

tävük Irak ḳa tāgi barmıs فلآنمش حتىالعراق = "Filan Irak'a değin gitmiş." (aynı eser, 91. s.);

tävük bilā (birlā) bardu (ı)m مضيتمع فلن= "Filan ile gittim." (aynı eser, 93);

tävük yarın kelsün erdi فلآنغدليتيجىء= "Filan yarın gelse idi." (aynı eser, 94. s.);

tävük altunu bar mu هل اغلانذهب= "Filan(ın) altını var mı?" (aynı eser, 98. s.);

tävükni yerindin turdurdum اقمتفلآنمنموضعه= "Filanı yerinden kaldırdım." (aynı eser, 132. s.);

Kayseri ve Isparta'da *filān* kelimesinden sonra *koļan* kelimesini de katarak söylerler.[AUE]

[311] Bu görevde çoğunlukla *m* ünsüzü görülmekle beraber, hatta kitap dilinde *b, p, f* gibi başka dudaklılara da rastlanmaktadır:

1. *şu, (m)u* yerine *şu, (b)u* (belirsizlik zamiri olarak),
2. *aḳ, (m)aḳ* yerine *ak, (p)aḳ,*
3. *sıḳı, (m)ıḳı* yerine *sıḳı, (f)ıḳı.*[AUE]

(aucune chose, pas üne chose) ifadesi buna karşılık sayılır.[312] Eskiden bu nitelikle *nesne* kelimesi kullanılırdı.

Örn.: *bir şey deyil* 'bir teşekküre karşılık olarak'.

326. Türkçede Fransızca *on* belirsizlik zamirinin de benzeri yoktur. Belirsizlik özne fikrini vermek için gerek edilgen fiilin teklik üçüncü kişisi gerek etken fiilin çokluk üçüncü kişisi kullanılır (§ 1185).

Böyle hâllerde **insan* kelimesi de kullanılabilir. Bu kelime kullanışta aynı anlamdaki *kişi* kelimesi yerini tutmuştur, *kişi* kelimesinin ise bugünkü anlamı ancak 'bir kimse, fert' anlamından meydana gelmiştir.

Örn.: *İnsan buña şaşar*;

Kişi mürekkeb yaļamağile ālim oļmaz (atasözü).

327. *Bağlantılık zamiri* – Uymaç olan *ki* edatı (§ 986) bazen değişmez bağlantılık zamir (bk. § 1243) görevini görür.

II. Bölüm: Değişmesiz Ad

I. Konu : Sıfat

I. Genel olarak sıfat[313]

328. Türkçe sıfat (örnek olarak Latincedeki *bonus*, *facilis*'te olduğu gibi) ek almaz. İsme nisbetle sıfatın seçkin nitelik değişmesiz olması; yani çekim eklerinin hiçbirini almamasıdır ki bu ekler ada benzemesiyle görüş bildirilmiştir (bk. § 210). Şu hâlde sıfatlar için esas itibarıyla ne sayı[314] ne de çekimleri[315] söz konusu ola-

[312] Fransızca *rien* kelimesinin de kökündeki anlamı Latince *rem*; yani *şey* biçimiyle aynı idi.[JD]

[313] Sıfat tabiri, örneğin güzellik gibi bir niteliğin terimi olabilir. Aslında sıfat, nitelik demektir. Şu hâlde sıfat diye yerinde olmayarak kullandığımız *güzel* gibi kelimelerin terimi sıfat, niteliği ad olmalıydı.[AUE]

[314] Bununla beraber eski dilde bunun bir istisnası vardır (bk. 1180).[JD]

[315] İsmin hâlleri (olguları) diye dil bilgisi kitaplarımızın verdiği bu ad 'adın değişmeleri' anlamında ise de dilimizde hâl kelimesinin çeşitli kullanışları olduğundan bu tabirin ifade ettiği anlam, işlev belirsiz kalıyor. Fransızların *declinaison* tabiri Arapça ad çekiminin tam karşılığıdır: *Biçim bilgisi*, 'bir şeyi bir hâlden başka bir hâle çevirmek' ana anlamından *ad*

maz.[316] Şu hâlde tamlananı olan sıfatla uygunluk sağlayan Fransızca sıfatın ve bunun arasında önemli bir fark var demektir.

Örn.: *güzel at*;

güzel atlar;

güzel atıñ (1. sana ait güzel at; 2. güzel ata ait).

Sıfatın değişmezliği, bir ad *tamlama*sının birinci sözcüğü olarak kullanılmasından ileri gelmektedir (iş için bk. § 1063 ve 1071).

Bununla beraber sıfat, türetme eklerini alabilir.

Örn.: *güzellik.*

Bazı durumlarda iyelik ekini de alır (bk. § 360 ve aşağısı).

Hatırlatma – Arapçadan alınma sıfatlar, Farsça söz dizimine göre tamlama oluşturdukları zaman, tamlananları olan adla cinsiyet bakımından uygunluk sağlarlar (bk. § 1137). Eski Osmanlıcada Türkçe tamlamalar hâlinde iken de uygunluk sağlarlardı.

Örn.: *Bir mekkāre ᶜavret.*

II. Belirtme sıfatları[317]

329. *İşaret sıfatları*[318] – Bunlar biçimce işaret zamirlerinden farklı değillerdir; fa-

---

çekimi, 'bir hâlden başka bir hâle gelme ve çevrilme' demektir. Türkçe lehçelerde bunun karşılığı *aynatmak, aynaşmak*'dır. Nitekim halk ağzındaki *aynacı* 'hâlden hâle dönen, mütehavvil, dönek' kelimesi *aynamak* fiil adından abartmalı ad-fiil olan *aynayıcı*'nın bozulmuş biçimidir. Şu hâlde bu ad çekiminin ve değişmenin Türkçe tam karşılığı *aynaşma, aynaşıklık* olabilir.[AUE]

316 Fransızcada sıfatın adı *adjectif*'tir ki adın öncesine katılan 'ilave, sıfat' demektir. Şu hâlde bizim vâsıf diyeceğimiz sıfat karşılığı Fransızcada *qualificatif*'tir. Onun için Fransızlar bizim yalnızca sıfat dediğimizi *adjectif qualificatif* (niteleme sıfatı) tabiriyle ifade ederler. Belirtme sıfatı terimiyle kastettikleri ise *üç adam, şu çocuk, bazı defa* gibi aslında sıfat olmadıkları hâlde tamlamada sıfat olanlardır. Dilimizde ana *kuş, baba hindi, gümüş bilezik* vs.'nin de girebileceği söz diziminde sıfat; yani sıfat olması lazım gelir; dil bilgisi kitaplarımız bunlara *belirtme sıfatı* diyorlar; *tarif sıfatı* da denilebilirdi.
Mon livre gibileri de Fransızcanın bu çeşit sıfatlarına girer; fakat anlam bakımından karşılığı olarak *kitabım* kelimesi başka bir durumda yapılmış olup bizce ad tamlamasıdır.[AUE]

317 Yazar burada *indefini* veya *determinatif* diye iki tabir kullanıyor. Biz ikincisini tercih ederek (tayini) karşılığıyla gösterdik. Birincisi 'başka muayyen, belirsizlik' demektedir ki tayinî yanına ve ona denk olarak vermeyi zihin karıştırır diye münasip görmedik. Kaldı ki belirsizlik denilen de bu genel kısım içinde bir özel çeşit ifade etmektedir.[AUE]

318 *Divanü Lugati't-Türk*, I, 78 vs. *imlāmāk* 'işaretlemek' ki dilimizde bozarak *mimlemek* deriz.

kat değişmesiz olmasıyla onlardan ayrılırlar (krş. § 311).

bu taraf 'genellikle gösterilen en yakın tarafı';

şu taraf 'yine gösterilebilen uzakça taraf';

o taraf 'genellikle uzak ve özellikle gösterilemeyen taraf'.

330. Eski Osmanlıcada bu üç biçim yerine bazen sırasıyla *işbu* (daha eski bir *oşbu* yerine krş. § 1039, hatırlatma), *sol* ve *ol* kullanılırdı.

Örn.: *işbu k̲erre*;

ol vaḳıt (o vakit).

اشبو kelimesi, bugün hâlen resmî kitabette kullanılıyor; ama yalnızca sıfat olarak. اول kelimesi de böyle olup bazı eskimiş yazılarda görülür (bk. yukarıdaki örneklere).

331. *O* gösterme sıfatından sonra *bir* kelimesi gelebilir (bk. aşağıdaki paragrafa).

O zaman bir çeşit gösterme sıfatı ortaya çıkar ki daha uzak bir kişiyi veya yalın varlığı gösterecek yerde *farklı* bir kişisi ifade eder.

Örn.: *O bir gün* 'yarından sonraki gün; bir başka gün'.

332. *Belirsizlik sıfatları* – Belirsizlik sıfatları şunlardır.

Bir aslında sayı adı olup belirsizlik sıfatı göreviyle birçok hükmü vardır:

1. Mutlak bir belirsizlik hükmündedir. O zaman Fransızcanın belirsiz tanımlık edatına denktir.

Örn.: *bir adam* 'herhangi bir adam'.

333. 2. Ne kadar belirsiz bir işaretle başlamış olsun göreceli bir belirsizlik hükmündedir. O zaman Fransızcanın *un(e) certain(e)* kelimesine denktir.

Örn.: *bir derece*[*-de*] krş. *daha aşağıda* § 350 برچوق , برقاچ *sıfatları*.

Hatırlatma – Bu ikinci kavramda *bir*'den sonra gelen ad bazen çokluk ekini alabilir.

Örn.: *bir vaḳıtlar(ler)*;

bir şeyler.

O zaman *bazı* kelimesinin anlamına yaklaşır (§ 336).

334. 3. Belirsizlik sıfatı olan *bir*'den sonraki kelimenin söylenişine basılarak *bir* kelimesine 'öyle bir' anlamı verilir (krş. § 990 hatırlatma).

Örn.: *Bir sille vurdum ki ömründe unutmayacaḳ.*

Bu takdirde görüldüğü gibi *bir*'den önce *öyle*, *böyle* kelimelerinden biri getirilir (bk. § 344).

Bu bakımdan bu işaret zamirlerine *mimlemeç sıfatlar* da diyebiliriz.[AUE]

335. Olumsuz cümlelerde *bir* 'tek bir' ve 'hiçbir' anlamlarını ifade eder.

Örn.: *Bir araba buḷamadıḳ;*

Bir türlü añḷamayor.

Bu takdirde *bir*'den önce *hiç* zarfı getirilebilir (krş. § 449):

Hiç bir araba buḷamadı.

336. *baᶜzı* (tasfiyecilerce).

Esas itibarıyla ancak (Türkçe ve Arapça) çokluk adlarıyla kullanılır.

Örn.: *baᶜzı ḳadınḷar;*

baᶜzı ülemā.

Bununla beraber bazen zaman kavramını içine alan teklik bir addan önce de bulunduğu görülür.

Örn.: *baᶜzı kerre;*

baᶜzı ģece(ler)

baᶜzı kelimesi zarf olarak بعضا anlamını verir.

Hatırlatma – Bazı defa *baᶜzı* (بعضى) kelimesi yerine (belirsiz bir miktar anlamında) Farsça *çend* kelimesi kullanılır (Eskimiştir.).

Örn.: *Bundan çend gün muḳaddem.*

337. *hangi* soru sıfatı (Eski biçimleri için krş. § 1026, 2. hatırlatma).

Örn.: *Hangi gün?*

Hangi soḳaḳda?

338. *ne* (bk. § 319), sıfat olarak da kullanılabilir.

Örn.: *Ne vaḳıt?*

Ne türlü?

Ne biçim?

339. Sıfat olarak kullanılan *ne*, *hangi* kelimeleri, büsbütün anlamdaş değillerdir. *hangi* kelimesi, benzeyen ve bir ayarda olan kişilerden ibaret bir bütün içinde bir kişinin işaret edilmesini, bir kişinin *hüviyetini belirtecek* bir cevap ister.

Örn.: "Hangi çocuk?" sorusuna cevap olarak örneğin *bu çocuk* veya *Orhan* vs. denilir.

ne kelimesi ise bu şekilde kullanılamaz; fakat bundaki fazlalık şudur alelade betimleme ve nitelemeden ibaret bir cevap isteyen sorulara girebilir. Bu takdirde sorunun ait olduğu şey, sorunun kendisinde ifade edilebilir.

Örn.: *Bu ne çocuḳtur?*

Zamir olan *ne*, yine zamir olan *hangisi* kelimesiyle (bk. § 323) karşılaştırılınca, anlam farkı daha çok belirir.

340. *Ne* kelimesinin anlamı, şaşma, azarlama, darılıp gücenme veya beğenip güzel bulma gibi bir ifade ile renklenip çeşitlenebilir.

Örn.: *Bu ne belādır*!

Aynı anlamda *nasıl* zarfı kullanılabilir.

Örn.: *Bu nasıl şey*?

Ne kelimesi bu anlamıyla daha çok bir sıfattan önce gelir. O zaman görevi bir zarf görevine hemen hemen yaklaşır (krş. *en* § 368).

Örn.: *Ne alā.*[319]

341. Sıfat olan *ne* kelimesi yerine yine *ne gibi* (§ 887) deyimi de kullanılabilir.

Örn.: *Ne gibi şeyler*?

342. Farsça sıfat olan *her* buna *bir* de katılarak *her biri*. Buna bir de şunlar katılabilir:

Örn.: *her gün*;

her yerde;

her hangi .

1. hatırlatma – *her*'den sonra bir sıfat yahut, bir soru zamiri getirilerek yapılan *herhangi* biçiminde sıfatları içinde bulunduran cümlelerin anlam ve tamlamalarından daha ileride (§ 1226 ve aşağısı) söz edilecektir.

2. hatırlatma – Farsçada 'herbir' anlamında olan ***beher* deyimi, Türkçede *her* kelimesinin anlamdaşı olarak bazen kullanılıyor. Ünlü ile başlayan bir ek aldığı zaman[320] bazı kere ikinci ünlüsü düşürülür.

Örn.: *beherine* yerine *behrine*;

Beheriiçin yerine *behriiçin.*

343. *başka* (krş. § 267, hatırlatma);

diğer;

gayri Arapça *gayr*'dan (krş. § 1149).

Örn.: *başka çeşit*;

diğer talebe;

Bu işi yap gayri iş istemez.[321]

---

[319] *Ne iyi* gibi 'oh olsun' anlamını da verir.[AUE]

[320] *Her*, *hiç* kelimeleri iyelik eki almazlar.[JD]

[321] Yazar *gayri* kelimesi için örnek vermediğinden tarafımızdan ilave edilmiştir: "*Ümidiñ kes zaferden gayri'den imdād lāzımsa.*" da ayrı bir örnek olur.[AUE]

Yine bu anlamda olan Arapça *sā'ir* (sayir) kelimesi çoğunlukla Türkçe veya Arapça çokluk olan adlarla kullanılır:

sā'ir eserler (asâr).[322]

Sā'ir bir kimse oḷsa o ḳadar ehmiyet (ehemmiyet) vermezdim.

Hatırlatma – Esas itibarıyla *uzak edatları* gösteren şu kelimeler de 'başka' anlamında kullanılır:

o bir;

öteki. Bu da zamir olarak kullanılır[323] (krş. § 324. dipnot ve 311. hatırlatma).

344. Aşağıdaki zarflar sıfat olarak kullanılırlar (bk. § 402):

böyle (bir),

şöyle (bir),

öyle (bir).

Örn.: *böyle bir şā'ir.*

Aşağıdaki ifadelerde aynı şartlar içinde kullanılır:

bu (şu, o) türlü;

bu çeşit;
bu ĝöne (ĝönā); } *bu türlü*
bu nevi;

bu gibi (§ 887).

Hatırlatma – Eski Türkiye Türkçesinde aynı anlamda *bu (şu, o) deñlü; bu asıḷ; bu maḳūle; bu resme; bu ḳabil* kelimeleri kullanılırdı.

345. Bir bütünlük (totalite) fikri veren sıfatlar şunlardır:

bütün;

tekmil (Arapça tamamlama, ikmal etme);

**ᶜumūm;*

*cümle;

**cemiᶜ* (eskimiştir);

Bütün bu sıfatlar, topluluk adları (ism-i cami, ismi cemi) olmadıkları biçimde çokluk olan adlarla kullanılır.

bütün kātibler;

---

322 Teklik kelime ile de kullanıldığına örnek olarak tarafımızdan verilmiştir.[AUE]

323 *Öteki* (Asıl, geçilen taraf anlamındaki.[AUE]) kelimesi 'bizzat başka' anlamıyla hazır yapılma bazı tabirlerde kullanılıyor: *öte gün; öte dünya, öteberi* de.[JD]

tekmil eşyaḳarımız;

ᶜumūm ᶜālem;

cümle müellifler.[324]

346. cümle (جمله) ve umum (عموم) yerine bazen *bilcümle bilᶜumum* da denir. *Cümle* (جمله) kelimesi, sık sık adla ad tamlaması hâline (ikinci terim; yani tamlanan olarak) girer.

Örn.: *maḫlūḳatın cümlesi.*

Bu takdirde *cümle* kelimesi yerine *ḵāffe* kelimesi kullanılabilir:

Örn.: *maḫḷūḳātın ḵāffesi.*

Bütün, kelimesi bu kullanışta olan adlarla ad tamlamasına giremez (krş. § 348).

347. *Cemiᶜ* (جميع) kelimesi bugün az kullanılır. Eskiden Farsça ad tamlamasına girerdi: *cemīᶜ-ı fünūn* bütün sanatlar.

(Teklik olarak) *cemīᶜ-ı fenn* de her sanat anlamını bildirirdi. Aynı tamlama, كافه ve قاطبه kelimeleriyle de yapılırdı:

Örn.: *ḵāffe-i maḫḷūḳāt bütün yaratıḳḷar.*

Hatırlatma – جميع anlamında olan قاطبه kelimesine ancak padişahlara iletilen isteklerin sonundaki resmî deyimlerde rastlanır(dı):

Oḷ babda ve kātibe-i ahvaḷde emr-ü fermān, Hazret-i veli-ül-emr efendimiziñdir "O (bu) işte ve her (türlü) halde buyuruş, işin sahibi olan efendimizin (katına ait)dir.".

348. *Bütün* ve *tekmil* kelimeleri bazen 'eksik gedik olmayıp bütün olarak' anlamını bildirir:

bütün (tekmil) gün;

elmanıñ tekmili, bütünü.[325]

hep kelimesi için bk. § 322.

349. Hatırlatma – Eski Osmanlıcada yine 'hep, bütün' anlamlarında şu kelimeler de kullanılırdı:

temām ve *temāmet* (*Menakıb-ı Gazevât-ı Seyyid Battal Gazi*, çeşitli yerlerinde);

---

[324] *Bütün kātipler, tekmil eşyalarımız, umum insanlar, cümle yazarlar* gibi örnekler, çokluk adlarla kullanışlarını; *bütün sınıf, tekmil ordu, umum ḥalk, cümle alem* gibileri de ism-i çokluk denilen topluluk adlarıyla kullanışlarını gösterir.[AUE]

[325] *Dini bütün* ifadesinde *bütün* kelimesi 'tüm, tam' anlamında olduğu gibi 'sabit ve sahih olmuş' anlamında da düşünülebilir. *Din-i bütün* '(herkesçe) dinî tasdik edilmiş, gerçeklenmiş demektir': II 237 *Divanü Lugati't-Türk*, *bütmek* 'sabit ve sahih olmak, isbat edilmiş olmak ile ikrar ve tasdik etmek'.[AUE]

ḳamu (krş. başka lehçelerde *ḳamuḳ*, *ḳamuġ*);

dü ḵeli (tü ḵeli), *düġeli*, *düẏeli*.

Bu kelime Doğu lehçelerinde *tügäl*, *tögäl* taslağına varan bir biçim göstermektedir. Bu *tüḳä-* 'tamamlamak, bitirmek, tüketmek' fiil adına bağlanır (krş. Osmanlıca *tükenmek*, *tüketmek*; krş. § 445 dipnot).[326]

350. Başka deyimler ve özellikle şunlar belirsizlik sıfatı olarak kullanılırlar:

bir taḳım ki *baᶜzı* ile aynı anlamda bazen de kötüleşik, aşağılayıcı bir anlam farkıyla kullanılır.

bir ḳaç;

bir çoḳ.

Örn.: *bir taḳım ḫafiyyeler*;

bir taḳım müzevvirler;

bir ḳaç guruş;

bir çoḳ esir veya *yesir* kelimeleri için yine bk. § 475 ve 483.

III. Sıfatın cümledeki görevi

351. *Belirtme* – Her sıfat *belirtme işini görebilir*. Bir anlamı (kavram) belirtmek, onun anlamca uzanıp yayılışını (kapsam), yanına getirilen bir kelimenin verdiği anlam değişmesiyle kısıp çevrelemek demektir. Nitekim yalnız başına kullanılan *adam* kelimesi, anlamca alabildiğine yayılan ve bunun içinde anlamı belirsiz kalan bir kelimedir; fakat *bir adam*, *bir yiğit adam*, *bütüṇ adamlar*, *dağ adamı* gibi ad kümelerinde *adam*'ın daha dar ve bunun içinde daha açık anlamları vardır.

Anlamı böyle başkalaştırılmış, değiştirilmiş olan kelimeye *belirtkin* ve onun anlamını değiştiren kelimeye de *belirtken* denilebilir ki yukarıdaki örneklerde *bir*, *yiğit*, *bütün*, *dağ* kelimeleri belirtkenlerdir.

Belirtken olaṛak kullanılan adlar, yalnız sıfatlar değildir (bk. § 1066 ve aşağısı).

Bir sıfat veya sıfat-fiil belirtkenlik işini görürse ona sıfat denir.

---

326 Bizce kelimenin aslı bu fiil adı değil dilimizde hâlen *tek tük* 'az çok' tabirinde kullandığımız *tük dür* ve *tükel* kelimesi 'çoğa mensup' anlamlı bir kelime olduğu gibi yazarın saydığı fiil adları 'çoklamak' ana anlamından 'tamamlamak, ikmal etmek ve bitirmek' anlamlarıyla oluşturulmuş olacak. *Divanü Lugati't-Türk*, I, 280, III 271, *dük minġ* = çok bin (binlerce), *Divanü Lugati't-Türk*, I. 349'da vezne göre *dük* eksik olduğu anlaşılan:

ḳoḷdaçıġa (dük) minġ yaġaḳ; barça bilä ayruḳ tayaḳ.

Dilenciye yüzbin (binlerce) ceviz (vermeli), bunungla beraber ayrıca *değnek* (de atmalı) (*tümen* 'yüz bin', kelimesinin de aslen *tük minġ* 'çok bin' olduğu düşünülebilir.).[AUE]

Kural: Türkçede sıfat, nitelediği adın önüne gelir (bk. § 1066 ve aşağısı).

Örn.:

kırmızı } *ev*
bu

352. *Niteleme* – Belirsizlik sıfatları yalnız belirtme işini görebilirler (*Belirtme* deyimi bundandır.).[327] Buna karşılık niteliyici sıfatların[328] fazladan bir de niteleme (sanlamak) özelliği vardır. Bir anlamı (kavramı) nitelemek, belirtme hâline özgü olan anlamca kısıp çevreleme durumunu muhakkak itibara almak zorunda olmaksızın, o kavrama başka bir adın gösterdiği resimleme durumunu vermek demektir.

353. Niteleme sıfatı:

1. *Yalnız niteleme işini yapabilir.*

O zaman *yüklem* olarak kullanılıp ancak nitelediği addan sonra gelebilir; başka türlü söyleyelim, nitelediği adla (tamlanan) birlikte bir ad cümlesi meydana getirir.

Örn.: *ev kırmızı* 'ev kırmızıdır'.

Belirsizlik sıfatları, niteleyemedikleri için yüklem görevini oynamaya müsait değildirler.[329]

---

[327] Sözlükte sıfat, vasıl ve vasıf anlamıyla kullanılır; dil bilgisinde düşünülen şey, vasıf, vasıflayıcı anlamındadır. Sıfat somut ya da soyut bir varlığın yaradılışça, huyca olan özelliklerini sayıp anlatmaktır. Bunları yapan da vasıf anlamıyla kullanılan sıfattır. Sıfat bir zatta kendisiyle devamı üzere olan hal ve keyfiyettir. İlim ve karalık gibi; fakat cümle bilgisi uzmanları sıfattan bu anlamı anlamazlar, onlar *nağti* kastederler. İsm-i fail, ism-i meful gibi kelimeler yahut anlam bakımından bunlara raci olanlardır: *misil, şibih* gibi. Cümle bilgisi uzmanlarınca sıfatta tekerrür, sebat ve hâlde inkılâp muteberdir. Sözlük yazarı "Sıfat = *vasıf* ile *nağt* arasında kelime anlamınca fark olmayıp bunlar eşanlamlıdır." der. [AUE]
Adı sanı ifadesinde kullandığımız üzere sıfatın Türkçe karşılığı; *san* (ki Arapçaya şeen= şan= hâl, suretiyle geçmiş olması mümkündür), vâsıf manasıyla sanlayıcı, sanlac olabilir.

[328] *Adjectif*, qualificatif (niteliyici)'in tercümesi olan bu tabir yerinde değildir; çünkü bunun karşılığı niteleme sıfatıdır. Daha öncede söylediğimiz üzere *adjectif* sıfat demek olmayıp (adın önüne getirilen) ilave, zarftır. Şu hâlde niteleme sıfatı tabiri garip ve anlamsızdır. Sıfat = vasıf, zaten vasıflayıcı (niteleyici) demek olduğundan bu (nitelikleyici) gibi bir şey olur. Görüldüğü gibi zaten barışık olan bu Arap tabirini biz de Fransızcaya uygularken daha çok karıştırmışız.[AUE]

[329] Bununla beraber (sorulu, sorusuz) belirsizlik sıfatlarının ad tamlaması hâlleriyle veya ilgi hâl ekiyle haber görevinde oldukları görülür:
Bu resim kimindir? Çalıştığınız nedir? Sizin bildiğiniz bunlardan bazısıdır; beğendiğiniz hangisidir? vs.[AUE]

2. Bir defada hem niteleyebilir hem belirleyebilir. O zaman niteleme sıfatları sıfat olarak kullanılırlar (bk. yukarıdaki *ḳırmızı ev*).

Bir niteleme sıfatı, nitelemeden belirleyemez.

354. Çitişik (birleşik)[330] sıfatlar – Esas itibarıyla sıfatlık: sıfatın iki görevi olan (niteleme ve belirtme) aynı ad üzerinde yapılır. Örnek olarak *ḳırmızı ev* tamlamasında *ḳırmızı* kelimesi bir ve aynı ad olan *ev*'i niteler ve belirler. Söylediğimiz biçim *basit sıfatlar* diyebileceğimiz tamlamalarda olur.

Türkçede sıfat bir *B* kavramını nitelemekle beraber kendisinde bir *A* kavramını da kısmen belirlemek özelliği bulunur. Bu hâl ise birleşik sıfatlar da olur.

Birleşik sıfat aracı bir *B* kavramına ait olan bir nitelik ile bir *A* kavramını belirler. Bu aracı kavram, belirtkin *A* kavramının üçüncü kişi zamiri ekini almağa mecburdur.[331]

Örn.: *damı ḳırmızı ev*.

Doğrusu, Fransızcada bu ifadelerin benzeri yoktur. Örnek olarak bunun Fransızcaya en doğru tercümesi *la maison â toit ronge* olur ki bu da Türkçe *ḳırmızı damlı ev* biçimindeki birleşik sıfat tamlamasının benzeri olur. Kelime kelimesine tercüme ise şöyle olabilir: *son toit rouge maison* ki bunu bozmak bahasına şu biçimde tamamlayabiliriz: *(une) maison (telle que) son toit (est) rouge* (krş. § 1090).

355. *ḳırmızı* kelimesi *damı* kelimesini nitelediği için bu iki kelimeyi *damı ḳırmızıdır* biçiminde bir ad cümlesi saymak ve bunda *ḳırmızı* kelimesini yüklem göreviyle görmek mümkündür; fakat *ḳırmızı* kelimesi burada başka bir vazife de görüyor. yalnızca *ḳırmızı ev* örneğinde olduğu gibi *ev* kelimesinden önce gelerek ona

---

330 *Complexe*, sözlük anlamıyla 'kocuşuk, kucaklaşık' demektir. Buna *girişik* (mütedahil) tabirini vermek de mümkündü; fakat *çitişik* (birleşik) tabirini konunun hâl ve tabiatine daha uygun bularak tercih ettik.[AUE] Uyarlamada *çitişik* yerine *birleşik* kelimesi tercih dilmiştir.[AB]

331 Bizce böyle kelime kümelerinde kelime sırası ve anlamlarıyla birbirine girişik ve birleşik iki tamlama vardır: 1. Sıfat tamlaması (*ḳırmızı dam*), 2. Öncüllü ad tamlaması (*evin damı, evin* = öncül hâlinde tamlayan; *damı* = ad tamlaması, *dam* tamlanan, +ı tamlayan olan üçüncü kişi zamiri ve öncülü *evin*'deki *ev*'dir.

Şu hâlde bu ikizli tamlamada ortak olarak kullanılan *ev* kelimesi hem *ḳırmızı* sıfatının tamlananı hem *damı* ad tamlamasının öncülü hâlinde tamlayanıdır. *ḳırmızı* ve *ev* kelimeleri, kümedeki yerleri itibarıyla tamlanan gibi görünürse de hakikatte *ḳırmızı* üst yanında ad tamlaması hâlinde bulunan *dam*'ın sıfatıdır. Bu takdirde tamlananı kendisinden önce gelmiş bir sıfattır ki üçüncü kelime onun parçasıdır ve sıfat, düzen itibarıyla ve biçimce buna, anlam itibarıyla ise parçaya aittir: *İçi boş testi, ḳulpu ḳırık küp, boynu yaralı pehlivan, ağzı bozuk kimseler* vs.[AUE]

karşı olan belirtme hükmünü kısmen yapıyor. Bu belirtme hükmünü böyle kısmen yapıp tam olarak yapamayışı, bu görevi *damı ḳırmızı* ifadesinin bütünüyle paylaşmasından ileri geliyor.

Bu sebeple birleşik sıfatlardaki sıfatın kullanışında bir belirsizlik doğmaktadır: Bir taraftan yüklem görevini görüyor. Bir taraftan da sıfatların belirtme görevine ortak oluyor.

Bu belirsizlik, sıfatın yerine bir fiil, daha doğrusu bir sıfat-fiil[332] gelmekle daha görünür bir hâl alıyor. O halde yüklem özelliğinin gerektirdiği gibi kişisel bir şekil altında değil, belirleyici olarak kullanılan eylemlerin sıfat-fiili gibi gözüküyor (bk. daha ileride § 738 ve aşağısı).

Aracı ad olarak belirtken kümesine giren *damı* kelimesine gelince, bu (kendisi de belirlenmiş bir kelime olan) *ev* adıyla belirlenmiştir; çünkü kendisinde *ev*'e iyelik eki olan *+I* bulunmaktadır.[333]

356. Birleşik sıfatın özel hâli – Söz edilen aracı ad, bir yerine iki olabilir; yani öyle bir ad tamlaması hâlinde olur ki birinci sözcüğünde de iyelik eki bulunur:

Örn.: *Damınıñ yarısı ḳırmızı ev.*[334]

---

[332] *İçi yanan adam, modası geçmiş esvap, yakası açılmadık sözler, eşi bulunmayan kitap* vs.[AUE]

[333] Burada ad tamlaması eki denilen şey, hakikatte tamlama içinde tamlayan görevini oynuyan ilgi zamirleri dediğimiz zamirlerin üçüncü kişiye ait olanı *+I*'dır. *damı* ad tamlamasında *dam* tamlanan olup tamlayan olan *+I* bitişik üçüncü kişi zamirlerine ad tamlaması edilmiş, ait kılınmıştır. Her zamirin bir öncülü olduğuna; yani zamirler adın yerini tutan vekiller olduğu için onların asilleri bulunduğuna göre *+I* üçüncü kişi zamirinin öncülü (ev)dür. Şu hâlde vekili olan *+I* zamiri tamlamada tamlayan görevini oynadığı gibi asılı olan ev de tamlayandır; fakat öncül göreviyle tamlayandır.

Yazar bu üçüncü kişi zamirinin, bir ek gibi eklendiği kelimeyi *ev* kelimesine irca ettiğine bakarak, buna *iyelik üçüncü kişi zamiri* diyor ki bu dönüşlülük aracı, aynı anlamda ve görevde olan iyelik üçüncü kişi zamirinin kendisinden ibaret olduğu (ad tamlaması, zaten ilgi hâli, mensubiyet demektir) için buna izafet zamiri demek lazım idise de biz yazarı tercüme ettiğimiz için ona uyarak (dönüşlülük veya ad tamlaması eki) tabirini kullanıyoruz. Yazarın başka münasebetle kullandığı iyelik ekide yine bu ad tamlaması (tamlayan) zamiridir; bunları ayrı ayrı tabirle başka şeylermiş gibi ayırmağa lüzum yoktur sanırız.

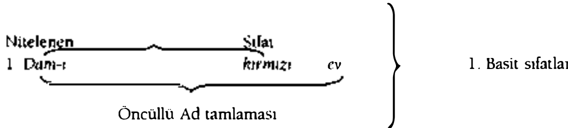
[334] Gerek bir aracısı (o da yine ad tamlamasıdır) gerek iki, hatta daha fazla aracısı olan birleşik sıfatlardan şöyle göstermek mümkündür:

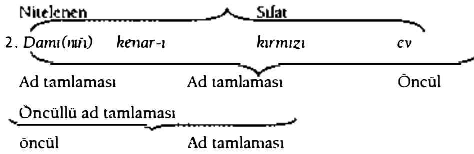
Görüldüğü gibi birleşik sıfatlardaki aracıların birbirine bağlanmasıyla iki, üç ve daha fazla da olabilir; fakat birisi belirsiz olursa zarf-fiile ağırlık vermediği hâlde, üç tanesi de belirli *+In* ilgi hâl ekiyle bağlandığı ve *+In*'lar ard arda tekrarlandığı zaman hiç de hoş değildir. Bunlara eski tabirle *tetabulu izafet* denirdi ki zincirleme ad tamlamasıdır. Bunlar birleşik sıfatlarla aracı nitelikte oldukları gibi onlarsız olarak yalnız başlarına da bulunabilirler.

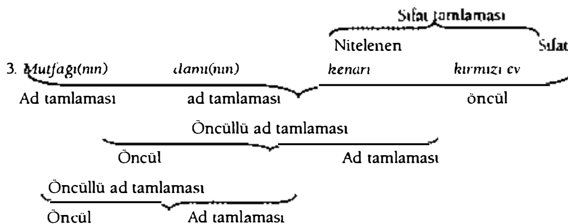
1. Birleşik sıfatlarla zincirleme ad tamlamasıdır: *mutbaġ (-ı+nın (damı+nın (saçağı+nın (kenarı ḳırmızı ev* vs.

2. Alelade zincirleme ad tamlamasıdır: *babasının (amıcasının (ahbabının (bağçesinin (ḳuyusu; üçüncü ordu+nuñ (dördüncü fırḳası+nın (ikinci aļayı+nın (birinci taburu+nuñ (ikinci taḳımı+nın (birinci mangası+nın erlerinden [filān oğlu faļan]... dedem+in (dedesi+nin (dedesi+nin (dedesi* vs.

Bu takdirde örnek olarak birinci örneğe göre belirtmeler zincirine yeni bir aracı ad hâlinde yeni bir halka katılmış bulunuyor. Başka bir ifadeyle *ev* kelimesi *kırmızı* sıfatıyla belirleniyor ki bu *ḳırmızı* kelimesi ikinci bir kavram olan *kenarı* kelimesini seçkin hâliyle gösteriyor; *kenarı* kelimesi ise üçüncü bir kavram olan *dama* aittir ki bu da belirtkin bir kavram olan *ev*'e ait olup kendisinde bu iyelik eki *+I* bulunuyor.[AUE]

(2, 3) iki, üç zincirleme ad tamlamalı birleşik sıfatlar

357. Özetle bir sıfat yalnız belirlediği adı nitelediği zaman (düz sıfat hâli) değil, aracı bir kavramı nitelediği (birleşik sıfat hâli) zaman da sıfat olarak kullanılabilir. Bundan başka aracı ad ikileşebilir.

Bu kurallar içinde sıfat-fiillerin ve sıfat-fiillerin cümle yapısı filiz hâlinde bulunmaktadır (bk. § 740 ve aşağısı).

IV. Ad olarak kullanılan sıfatlar

358. Bazı[335] sıfatlar ad olarak kullanılabilirler.

Örn.: *güzel* 1. sıfat; 2. ad (güzel kimse, erkek veya kadın)

açıḳ 1. sıfat; 2. ad (memur boşluğu; engin);

engin 1. sıfat 'geniş'; lehçelerde: aşağı; ad: denizin açıkları.

Böyle düşünülünce sıfat yalnız bir nitelik değil, o nitelik ile nitelenen kavramın kendisini de ifade eder.

Bu hâdise Fransızcaya yabancı değildir; fakat kelime kısımlarını ayıran sınır çizgisinin her zaman açık olarak çizilmemiş olduğu Türk dilinde bu, daha büyük bir rol oynamaktadır (krş. § 193).

359. Yukarıda birleşik sıfatlar adıyla mütalea edilen belirtkenler de ad olarak kullanılabilirler.

Örn.: *başı bozuḳ* 'üstü başı düzgün olmayan' anlamıyla *nizamsız asker* 'kıyafet itibarıyla sivil';

baḻdırı çıpḻaḳ;

dini (imānı) ayrı.

İsim olarak kullandığı zaman sıfat, adın aldığı aynı ekleri alabilir.

Örn.: *Bir dini ayrıya verilen yemīniñ ḥükmü yoḳtur* (Kardinal Cesarini'nin, Varna muharebesine sebep olan meşhur sözünün tercümesi).

V. İyelik eki[336] alan sıfatlar

360. Sonunda iyelik eki bulunan bir sıfatla yapılmış ifadeler, ad olarak kullanılan sıfatlara bağlı sayılabilir.

Bu ifadeler, bir bütün bir küme veya topluluk içinden, bu maddelerin birini veya

---

[335] Bizce *bir çoğu*.[AUE]

[336] Yazar *suffixe possesif* tabirini aynen tercüme ediyoruz; yoksa bu, evvelce de söylediğimiz gibi kelimeye bitişik olan üçüncü kişi zamiridir.[AUE] Uyarlamada Fransızca tabir iyelik eki olarak değiştirilmiştir.[AB]

bir çoğunu bir belirtmeyle (özellikle seçkin bir nitelikle) seçimleyerek ayırt etmek istendiği zaman kullanılır.

Örn.: *kötüleri.*

Bunda *kötü* sıfatı, seçkin bir nitelik ifade ediyor, iyelik eki olan *+lArI* bir bütüne (veya bir topluluğa) aitlik eki görevini görüyor ve her ikisi birlikte kötünün içinden alınan zatı (varlığı) veya zatları gösteriyor.

Baskın kimliğiyle bir nesneyi belirten sıfat burada normalde adlara (substantiflere) ait olan görevi çiğniyor. Bu kuralın aksine ek almasını açıklayan da budur.

361. Küme veya topluluk bildiren kelimeye gelince cümlede ad tamlamasının birinci sözcüğü olma[337] görevinde bulunabilir.

Örn.: *Adamları̦ñ kötüleri* (bk. bunun için § 1121 ve aşağısı); fakat ayrılma hâline de girebilir (bk. daha aşağıda § 364).

362. Fransızcada bu ifadelerin denklerini verebilmek için daha çok topluluk bildiren adın öncesine *ḑentre*, *parmi* kelimeleri koymak ve sıfattan önce tanımlık edatını (article defini) getirmek (krş. yukarıdaki örnek) gerektir. Bazen küme veya topluluk bildiren kavramı hatırlatmak için Fransızca *en* zamirini de koymak gerekli olur.

Örn.: *Bu muāḥezeleriñ içinde pek doğrula̦rıda vardır.*

Hatırlatma – Tabii bir anlam gelişimiyle bu tamlamalar, daha çok bir çeşit üstünlük kipi hâlini alırlar. Bu anlam ve kullanışı sağlamlaştırmak için bugün genellikle *eñ* zarfı (krş. § 368) sıfatın önüne getirilir.

Örn.: *Şehzādeleriñ eñ müᶜteberi.*

---

[337] Yazar, birinci terim tabiriyle tamlayan durumu *+I*'yı, ikinci terim tabiriyle tamlananı kast ediyor. Örneğin; *çoban(ın) armağanı* ad tamlamasında *çoban* tamlayan durumu (birinci terim), *armağan* tamlanan (ikinci terim)dır. Hâlbuki Türkçede ad tamlaması ancak ilgi zamirleriyle yapılır. Bu bakımdan ad tamlaması önceki adı görünen, ikincisi ona bitişik adı zamir ekidir; yani bu da farklı iki addan oluşur. Bu takdirde birinci terim tamlanan olan adı zahir, ikinci terim tamlayan durumu üçüncü kişi zamiri olan kelimedir. Bu ad tamlamasının üst başındaki *çobanın* kelimesi ise tamlayan durumu zamirinin öncülü göreviyle ad tamlaması *+n*'li veya *+n*'siz olarak bağlıdır ve çok defa böyle yaklaşık öncüllü üçüncü kişi hâlinde bulunduğu gibi "Öğretmen geldi; çantası evde kaldı." cümlesinde, öncülü üst başında bulunmayarak uzaklaşık öncülü, üçüncü kişi de olur. Nitekim bunda öncül ilk cümlenin öznesini meydana getiren *öğretmen*'dir. *Armaganı* ad tamlamasında *+I* üçüncü kişi zamiri tamlayan durumu vekili olduğu için *çoban* kelimesi de öncül olmak itibari ile asil olarak tamlayandır. Türkçede ad tamlaması için daima ilgi zamirleri köprü yapılarak, öncülleri olan ism-i zahirler de dolayısıyla tamlayan durumu olurlar; böyleleri öncülleri yaklaşık veya uşaklaşık (üçüncü kişi ad tamlaması) dırlar.[AUE]

363. İyelik eklerini alan yalnız niteleme sıfatları değildir: İşaret zamirleri hariç belirtme sıfatlar ve sayı adları de bu ekleri alabilirler.

Örn.: *hiç birini istemem*;

bunḷarıñ ikisi 1. bunların içinde ikisi, 2. üçümüz; 1. içimizden üçü, 2. her üçümüz (bk. § 1123 ve aşağısı).

364. Bir sayı adı veya (belirsiz) bir miktar bildiren belirtici bir sıfat olduğu zaman daha çok, topluluk bildiren ad, ayrılma hâlini alır.

Örn.: *İttiḥād fırḳasından elli sekizi*;

suḷtanḷardan bir ḳaçı;

bunḷardan bir taḳımı;

ikimizden hangimiz (sıfat-fiiller için bk. § 1126).

365. İyelik ekinin kendisi, belirsiz anlamlı bir iyelik üçüncü kişi zamirinden ibaret bulunursa eklendiği kelimeyle beraber hakiki belirsiz zamirler niteliğini alırlar.

VI. Karşılaştırma dereceleri

366. Türkçede en üstünlük ve aşağılamaya özgü ek yoktur.[338]

Türkiye Türkçesinde *+rAk* ekinin karşılaştırma eki olarak yalnız *yegrek*, *yeỳrek* 'daha iyi, bir tercihe lâyık' kelimesinde kalmıştı ki o da eskimişti. Krş. *soñraraḳ* 'daha sonra' (MÜTERCIM AHMED ÂSIM, *Burhân-ı Katı*, 78. s., I, 18).[339]

367. *En üstünlük* – Türkçede sıfatın öncesine *daha* zarfı getirilerek en üstünlük bildirilir (bk. § 418).

Örn.: *daha güzel;*

daha büyük (bk. § 488).

---

[338] Yazar, üstünlük karşılığı olarak yalnız superlatif ve 'ölçümleyici, ölçümcü' demek olan *comparatif* tabirlerini veriyor ve aşağılamadan ileride örnek verdiği hâlde burada söz etmiyor. Üstünlüğün Fransızcada bir karşılığı *superlatif* olduğu gibi bir karşılığı da *comparatif de superiorite* 'üstünlük ölçümcüsü' oluyor.[AUE]

[339] Dillerin çoğunda farklı karşılaştırma fikirlerini ifade edecek meydana getirici (ekli) biçimler yoktur. Bunlarda sıfatın ve zarfın öncesine bir başka zarf getirmekle bu iş görüldüğü gibi aslında bu değişikliği almağa müsait yegâne kelimeler de bu sıfat zarflardır; fakat Eski Türkçede *+rAk* edatı hemen her türlü sıfatın sonuna getirilerek, karşılaştırma fikri bu ek aracıyla ifade edilirdi. Bugün bu kullanışı Türkçemiz kaybetmiştir. Frenkçe bir sözlüğün bildirdiğine göre Yunanca, Latince, İngilizce gibi birtakım dillerde ise üstünleme ilgisi (Eski Türkçede olduğu gibi) özel üstünlük edatlarıyla ifade edilir. Fransızcada da az sayıda hakiki ölçümcüler vardır: *meilleur*, *daha iyi* yerine *moindre*: *daha küçük* yerine *pire; beter daha fena* yerine; *pis* 'daha fena' yerine ki bunlar Latince asıllardandır.[AUE]

ölçümleyiş adlandırması[340] aynı cümlede söylenmediği zaman böyledir. Aksi takdirde bunu ayrılma hâline koyarak *daha, ziyāde* (§ 485 2. hatırlatma) kelimeleriyle veya bunlarsız sıfattan önce getirmek yeter.

Örn.: *benden (daha) büyük;*

sizden az zengin.[341]

368. *Göreceli en üstünlük* – Sıfattan önce *eñ* zarfı getirilerek yapılır:

Örn.: *eñ güzel.*

Yine ölçümlenen şeylerin bütününe aitlik (ad tamlaması) eki olarak ada bir iyelik eki eklenebilir. Bu bütünü bildiren ad[342] ilgi hâline girer (bk. § 362, hatırlatma). Bu göreceli en üstünlüğü bildirme biçimi, şimdiki dilden ziyade Eski Osmanlıca lehçesinde kullanılırdı.

Örn.: *çorbacıḻarıñ eskileri.*

Krş. *eyisi* veya *eyisi mi?*

Topluluk, küme bildiren kelimenin cümlede söylenik olması gerekmez ve iyelik eki belirli olmayan bir aitlik eki hükmünde bulunabilir; nasıl ki "Eyisi mi?" ifadesinde böyledir.

Bir şeyi kıyaslayıcı bir nitelikle göstermek için bir üstünleyici verilecek yerde, aynı oluşum bir ölçümleyici ile meze edilebilir (krş. § 360). Bu takdirde iyelik eki belirsizlik bildiren bir aitlik eki olarak kullanılır (ve bunun Fransızcadaki benzeri zamir olan *en* kelimesi olur.). Diğer taraftan aynı ek, karşılaştırma hâlini bir ada çevirmek görevini görür.

Örn.: *Benden memnuñ deyilseñiz, daha münāsibini arayıñız;*

Kendiñden aşağısına bak̜ da ḥâliñe biñ kerre şükr et.

Sonra şu da kaydedilmeli ki en üstünlüğü ifade etmenin diğer bir istisna biçimi vardır. Bu da aynı sıfatı (birincisini üçüncü kişi iyelik ekiyle olduğu hâlde) tekrarlanarak yapılır:

Örn.: *Aḻı aḻ, moru mor bir halde* (GÜRPINAR, *Tesadüf*, 534. s.).

369. Yine sıfatların anlamını sağlamlaştırmak için bunlar (Fransızcada olduğu

---

[340] Karşılaştırma terimi.[AUE]

[341] Bunun söyleyiş itibarıyla iki anlamı olabilir: 1. Sizden az – zengin 'zenginliği sizinkinden daha az (aşağılama ölçümleyiş)'. 2. Sizdėn – az zengin 'sizden bir az, daha biraz fazla zengin, zenginliği sizinkinden az sayıda fazla (üstünleme ölçümleyiş)'. Bu bakımdan bunda dikkat edilecek şey, bu iki mananın hangisi isteniliyorsa vurguyu ona göre birincide *sizden az* kelimesinden, ikincide *sizden* kelimesinden sonra koymaktır.[AUE]

[342] Bu, öncül görevinde tamlayan olup *+In* ilgi hâl ekini alır.

gibi) ya bütün tekrar edilir: *yüksek yüksek* 'çok yüksek' gibi veya kısmen tekrar edilir; yani sıfattan önce o sıfatın ilk hecesindeki birinci ünsüzle ünlü alınarak buna ikinci ünsüz olarak *r*, *s*, *m*, *p*'den biri eklenmekle vücuda gelen hece getirilir.[343]

Örn.: *bom boş*;

up uzun;

mas mavi;

büs bütün;

çır çıpļaķ vs.

370. Arapçanın birçok en üstünlük adları (abartma) Türkçede kullanılır. Bunlar *(e)fğ(a)l* örneğindedir.[344]

Örn.: اكثر (e) k s (e) r, كثير *kesīr sıfatının en üstünlük adı*;

اعظم (a) ' z (a) m, عظيم *azīm sıfatının en üstünlük adı*;

اقدم (a) ķ d (e) m, قديم *ķādīm sıfatının en üstünlük adı*;

ادنا (e) d n (.) ā دنى *deniy*[345] sıfatının en üstünlük adı: dişisi *dünyā* (krş. üstünlüklerin adlarının dişiliğini § 1138).

---

343 Birinci hece açık ise o hâliyle yani ünsüzü ünlüsüyle veya yalnızca ünlüsüyle alınır:

ķara: ķap ķara; uzun: up uzun.

Hece kapalı ise sonundaki ünsüz atılarak yukarıdaki açık hecede olduğu gibi yapılır:

bo(ş): bom boş.

İkinci ünlülerden hangisinin ekleneceğini kullanış belirtir; yani bu kullanım yazılı bir kurala bağlı değildir. Hatta bazen aynı sıfat için bu ünsüzlerden ikisi de aynı görevle eklenebilir:

yep(=m) yeşil; sip(=m) siyah; ķap(s) ķatı vs.

Bazen sıfatın ilk açık hecesine bu ünsüzlerden biri katılmakla doğan pekleştirici eke, bir ünlü de katılır:

sap(=sapa) sağlam; yap(=yapa) yalnız; düp(=dübe) düz vs.

Türkçenin Osmanlı Türkçesinde görülen bu hâdise, biricik olarak bir ekin başa gelmesidir. Bu bir ön ektir. Kendisinde her ek gibi bağımsız bir anlam yoktur, eklendiği kelimeye yeni bir mana (pekiştirme) vermek itibarıyla diğer ekler gibidir. Aynı sıfatın ilk ünsüzüyle alınarak ona baş tarafından eklendiği için her iki kelimede aynı harf dizilenip tekrarlanması biçimiyle de ünsüz tekrarı gerçekleştirilir; fakat bu hâdise onun ön ek görevinde olmasına engel değildir.[AUE]

344 Yazar burada yalnızca şöyle diyor: (Bunlar $ac^1c^2āc^3$ biçimindedir. Biz $c^1c^2c^3$ ile Arapçanın tabii olan kökünü göstermiş oluyoruz.). Hâlbuki biz bunu daha çok açıklamak üzere onun verdiği aynı örnekleri yukarıdaki tarzda ve örneğine; yani köke katılan ünsüz ve ünlüleri kereler içine alarak göstermeği daha uygun bulduk. Ünlülerin karşılıklı ince veya kalın olması yanındaki yüksek veya alçak ünsüzlerin tesirinden ileri gelir.[AUE]

345 Kelimenin fiil adı *Kâmûs-ı Türkī*'e göre *denāavet* 'yakınlık' *v*, *ā*'ya çevrilmiştir. Yazar bunun aslını 'alçak' anlamlı *deniyy*'den alıyor.[AUE]

Bu örneklerde görüldüğü üzere Arapçanın üstünlük adında hem karşılaştırma hem göreceli en üstünlük anlamı vardır.[346] Bununla beraber Türkçede bazen 'abartma' anlamında kullanılır: *elzem*, *çoḳ ḷāzım*.

ehemm 'çok önemli' ve *enfaʾ* 'çok faydalı' kelimeleri de böyledir.

Farsçanın en üstünlük veya göreceli en üstünlükleri artık kullanılmıyor. Bununla beraber krş. ***bedter* 'pis, pire' yerine ***beter* (***bed*).

Yine krş. * *ḵemter* ve *ḵemterīn* ki ** *ḵem* 'kötü, eksik' kelimesinin en üstünlük ve göreceli en üstünlüğü olup bu deyimler Osmanlı resmî kitabetinin son demlerine kadar kullanılmıştı: *ḵemter ḳuḷu*'nin en üstünlüğü Türkçede galat olarak buna دها da ilave edilir: *daha beter*.

ḵemterleri, *bende-i ḵemterīn*.

XV. yüzyılda Farsçanın en üstünlükleri bazen kullanılmakta idi.

Örn.: *Sen evliter sin duᶜāya kim yer yüzünde senden ᶜazizter yoḳdur* (*Bibliothèque Nationale Yazmaları*, *AFT*, 87, 17. yap.; Arapça tercümesi);

ḳanḳısı fādıḷter dür (Yazmalar, Aynı eser, 86, 10. yap.; ki *Tezkiratü'l Evliya*, 12, 1.2'de *ḳangısı artuḳraḳ turur* kelimelerine denktir).

Uyarı – Arapça ve Farsçadan alınma sıfatların Türkçedeki Farsça söz dizimine göre tamlamada ne biçim aldıkları hakkında bk. § 1129 ve aşağısı.[347]

---

[346] *Daha lazım, en ḷāzım* gibi.[AUE]

[347] Yukarıdan beri devam eden bu konuda yazar, *superlatif* kelimesinin Fransızcada aşırılık (abartma) ve ölçümleyiş (karşılaştırma) anlamlarında ortak olması itibarıyla bu iki ayrı meseleyi burada aynı sahada karışık olarak göstermektedir.

Hâlbuki bunlar birbirine karıştırılmayacak şeylerdir. Abartmada karşılaştırma yoktur; fakat karşılaştırmaya giren sıfatlar olumlu oldukları gibi bunların abartılısı da olabilir: "Bursa camileri içinde en (çok) güzeli Yeşil camidir." gibi. Şu hâlde yapılacak iş, ilkin bu sözün başlığı – Fransızca için de tavsiye ettikleri gibi – (sıfatların anlamlarındaki dereceler) biçimine konduktan sonra şöyle olamalı idi:

Sıfatlar anlamlarına göre iki kısma ayrılır: 1. Ölçümsüz sıfat, 2. Ölçümlü (ölçümleyici) sıfat.

1. Ölçümsüz sıfat ya tarafsız olur: *güzel* gibi ya aşırı (abartılı) olur: *çok güzel, kup kuru* gibi.
2. Ölçümlü (comparatif) sıfat: bir karşılaştırmadan ibaret olan karşılaştırma, iki terim (yaka) arasında olur veya biri bütün (kül), biri parça (cüzü) olan iki terim arasında olur. Sonra bu iki terimden ikisi de ya cümle içinde söylenik ya da biri söylenik biri gizlenik kalır.

Cümlesindeki hüküm ister olumlu ister olumsuz olsun, bir karşılaştırmada yapılış itibarıyla üç ihtimal vardır:

1. Karşılaştırmada denklik: *Ali, Veli (ḳadar) çalışḳandır veya deyildir*: Ali ile Veli arasında ortak bir nitelik olan *çalışkanlık*'ta her ikisi zihince karşılaştırma yapılarak, neticede iki te-

II. Konu: Zarf

371. Türkçede zarf (katmaç[AUE])[348], sıfat ve addan Fransızcada olduğu kadar açık

---

rimin birbirine eşit ve denk olduğu veya olmadığı hükmü veriliyor. Yazar *kadar* (ve anlamdaşları) ile yapılan eşitlikli karşılaştırmadan burada söz etmiyor.
2. Karşılaştırmada denksizlik: *Ali Veli (+den, +den daha) çalışkandır veya değildir*. Ali ile Veli arasında ortak olan *çalışkanlık* özelliğinde her iki sözcük karşılaştırma yapılarak neticede bunların birbirine eşit olmayıp bu hususta Ali'nin Veli'den üstün olduğuna veya olmadığına hüküm veriliyor. İşte *den, den daha* kelimesi ögelerden öncekisine eklenerek sıfattan önce getirilmekle yapılan bu eşitlik, karşılaştırma biçimidir ki üstünleme (üstünlük) oluyor.
Denksiz karşılaştırmada bir tarafın üstün olduğuna ya da olmadığına hükmedilirse tabiidir ki öteki tarafın anlamca aşağı olduğuna veya olmadığına hükmedilmiş olur. Bu bakımdan üstünleme ölçümleyişinde terazinin bir kefesi yukarıya ağınca, alt kefesi aşağıda kalması gibi aşağı ölçümleyiş de vardır ve ihtimalki yazar bunun için aşağı ölçümleyişten ayrıca bahsetmeğe lüzum görmemiştir. Bununla beraber *+den* veya *+den daha*'dan sonra öz sıfatı getirilmekle de karşılaştırmanın aşağılama biçimi yapılmış olur. Bunda öncekisi gibi zımni (gizli, manaca) bir aşağılama değil, aleni (belli, kelimece) bir aşağılama görülür.
Karşılaştırmanın buraya kadar olanları, hep birbiri cinsinden iki bütün veya iki parça arasında yapılanlardır. Bunların bir başka türlüsü de vardır ki *en* ekiyle yapılır. Bunda, cümlesinde söylenik veya gizlenik olan bir *kül* (küme, bütün) yine onun içinden alınan bir parça ile karşılaştırma yapılarak o parçayı o kümeye üstünleniyor. Fransızcada bu türlüsüne *superlatif relâtif* 'göreceli üstünleme' tabiri verilmektedir. Hâlbuki bizce nispet, karşılaştırmanın her çeşidinde olduğuna göre bu tabir yerine örneğin, *bütüne (kümeye) üstünleme* tabiri daha uygun görünmektedir.
En güzel sevgi (sevgilerin 'küme' içinde en güzel sevgi 'parça') *vatan sevgisidir; Bursa'da en güzel cami* (Bursa camileri 'küme' içinde en güzel cami 'parça') *yeşildir*. vs.[AUE]
[348] Bu kelimenin anlamı Arap tarzına uyan dil bilgisi kitaplarında *hāl*, Fransızcaya uyanlarda *zarf* ile tercüme edilmiştir. *hāl* tabiri alelade hâl ve şart anlamından başka adın hâllerindeki *hāl*, şimdiki zaman için fiillerde kullanılan *hāl* gibi anlam ve görevleri ayrı kelime kavramlarıyla belirsizlik etmesi yetmiyormuş gibi bir de zaman bağlaçlarından *hāliye* kelimesiyle ve *zarf* kelimesiyle belirsizlikler yaratmıştır. Bu bakımdan açık olmak için bunu ötekilerinden ayırmaya kesin bir lüzum vardır. Frenkler fiilin ve sıfatın anlamına kendi anlamını katarak onu değiştirmek fiilden ve sıfattan önce getirilip katılan kelime anlamında *adverbe* kelimenin öncesine katılan; yani zarf diyorlar. Nasıl ki ada getirilip katılan ve o ada yeni bir mana katan kelimeye de aynı asıldan *adjectif, sıfat* demişlerdir ki biz ona sıfat diyoruz.
Son zamanlarda teklif edilen *ulak* (zarf-fiil) kelimesi 'vâsıl, ulayıcı' anlamında olup bu görevdeki diğer bir kelime örneğin *rabıt (bağlama), sıla kipleri: zarf-fiil* için kullanmak daha uygun görünüyor.
Zarf ise 'kap' anlamında olup zaman veya mekân çevreleyici anlamında da olduğundan, bu görevi ifade edemez. Kaldı ki bu görevde olanlar da yine zarfların bir türünü meydana

bir biçimde ayrılmış değildir. Bu hükmümüz, aşağıdaki hâdiselere dayanmaktadır:

1. Hemen bütün sıfatlar, niteleme zarfı olarak kullanılır:

Örn.: *Uzun söylemeyiñiz*;

yavaş yavaş; usul usul, usûl ile; usuḷḷa(cıḳ), usulcacıḳ; usûletle.

+CA ekini almış sıfatlarda böyledir (bk. § 517 *yavaşça*).

eyi (Doğu Türkçesi ve Eski Osmanlıcada [aslı *yaḳışı*? olan] *yaxşı* sıfatı da kullanılırdı);

güzel;

ḫoş;

**mükemmel*.

Örn.: *güzel* (iyi) *çaḷmaḳ* (kelime kelimesine güzel (eyi) vurmak);

ḫoş ġeldiñiz (Buna bazen *ḳadem ġetirdiñiz* de ilave edilir.);

ḫoş buḷduḳ (önceki nezaket deyimine cevap);

**fenā* veya *ḵötü*;[349]

çirkin.

372. 2. Bazı adlar zarf veya zarfların (ayrılma, yönelme, bulunma) durumlarına konuldukları zaman, yer veya zaman zarfları olarak kullanılabilirler (bk. § 389 ve aşağısı).

Birtakımları da *göreceli* hâline konularak nitelik zarfları görevini görebilirler (bk. § 922).

373. 3. Bunun aksine özellikle zarf olarak kullanılan bazı kelimeler bir ad veya sıfat görevini kolayca oynayabilirler (bk. § 380).

---

getirmektedir.[AUE] Uyarlamada ELÖVE tarafından teklif edilen *katmaç* kelimesinin yerine *zarf* kelimesi tercih edilmiştir.[AB]

349 *yaman* kelimesi bugün bu anlamda az kullanılır: *hâlim yaman.* Çoğunlukla 'korkunç, müthiş, terrible' anlamını verir. Eski Osmanlıcada *ḵem* **(krş. § 370) bazen de 'yabancı' anlamında *yadḷı, yatḷu* kelimeleri kullanılırdı (krş. Bibliotheque Nationale. A. f. t., Yazmalar 394, 10. yaprak ve farklı yerleri.).

Pek, çok anlamında daha ileride görülecek olan (§ 488. hatırlatma) *ġey* kelimesi, eskiden 'iyi' anlamında da kullanılırdı. Krş. XX ve Z. D. M. G. tarafından yayımlanan Selçuk şiiri ki bu kelime 'fena' anlamına alınan *yavuz* kelimesinin zıddı olarak kullanılmıştır. *yavuz, yaman*'ın 'müthiş, korkunç' anlamdaşı olarak bugün zıd bir anlam 'iyi, maruf' ile kullanılmaktadır (krş. kıyak, dehşetli, 558. s.). *Yavuz*, 'kötü' anlamında *yavḷaḳ* kelimesine yaklaştırılabilir. Bunun 'pek, çok' anlamında da kullandığı görülecektir (§ 488, hatırlatma). Bütün bu kelimeler, hakikatte bu nitelikler bazen kötü bazen iyi bir niteliğin abartılmasını bildirmektedir. Makedonya'da 'iyi, âlâ' anlamında **islaḫ* derler.[JD]

374. 4. Bazı zarflardan yer ve zaman bildirenler az derecede olmakla beraber, adlar gibi değişmeli olurlar. Bunda zarf hâlleriyle sınırlı olmaları dolayısıyla zarflık denilebilecek kısmı bir eğilim vardır (fazla ayrıntı için bk. § 376 ve aşağısı).

I. Asıl zarflar

375. Yukarıdaki bölümlerden anlaşıldığı üzere asıl zarfların; yani *kesinlikle değişmez* olmakla beraber ancak *zarf olarak* kullanılabilen adların miktarı bu lehçede önemsiz olup şunlardan meydana gelmiştir.

1. *eñ* zarfı sıfatların önüne getirilerek onlara bir en üstünlük niteliği veren (bk. § 368) ve *soñra*, *evvel*'den ibaret az sayıda zarflardan önce ilave edir.

2. *evet* zarfı.[350]

Hatırlatma – Öteki gerçekleyiş (tasdik) veya geri çeviriş (red ve inkâr) zarfların olumluluk ve olumsuzları Arapça veya Farsçadan alınmıştır.

**ḫayır* (halk dilinde daha çok *yoḳ* kullanılır);

***beli* 'evet' (özellikle doğu illerinde);

**elbette* veya *elbet.*

Halk ağzında *h)elbette*, *h)elbet* biçimleri de var (krş. § 83). Eski Osmanlıcada bu zarf ısrar fikrini içinde bulundurması sebebiyle 'kesin olarak, muhakkak' anlamında da kullanılırdı. Bk. 841. sayfa sonundan önce 3. örnek. Krş. *helbette yanıma ģelsin* (TAMBURİ ARUTIN, *Nadir Şah Tarihi*, 51. s.).

Olumsuz cümlelerde *elbette* 'hiç de, katiyyen' anlamında kullanılırdı.

Hasan oḻ gice elbette endīşeden yatmadı uyumadı (*Bibliothèque Nationale Yazmaları*, *AFT*, 87, 33. yap.);

Elbette hiç kimseyi kendüden kemter bilmezdi (aynı eser, 34. yap.).

Helbette'ye yakın olan *elbetde* biçimindeki (bk. yukarıya) eski imlaya dikkat edilmeli, krş. Karaman lehçesinde *ḥatde* ki *ḥattā* yerinde kullanılabilirdi § 438 (TEQ, II, 190, I, 10).

---

[350] Yazar, kelimece benzediği hâlde anlamca hiç ilişiği olmayan *ḫayır* kelimesini 'iyilik' anlamındaki Arapça *ḫayr* ile bir tutuyor ki bunun imkânı yoktur. 'Red ve inkâr' anlamındaki *ḫayır*, Türkçede olması gerekir. Bu kelime 'başka, ayrı' anlamında *Divanü Lugati't-Türk*, I. 49 vs.'deki *ayın* kelimesi gibi sıfat ve zarf olarak kullanılan (Oğuzda *ayruk*) şimdiki *ayrı* kelimesinin baştaki hemzesi *h* olmuş sondaki *ḳ*'sı ve *u*'sı düşmüş bozuk biçimine benziyor: *h)ayır(u)* ki ikinci kişinin sözüne karşı 'muhalif ve başka' anlamına kullanılmış görünüyor. Yazarın *belî, ḫayır, evet* gibi tasdik ve inkâr ünlemlerini zarf sayıp buraya almasını da doğru bulmuyoruz.[AUE]

Yine krş. ünlemler.

Aşağıdaki zarf deyimleri de razı oluş veya hoşgörüş bildirirler.

peki;

**pek aᶜlā;*

güzel;

tamam;

**isābet;*

olur

doġru;

**zāhir;*

şüpesiz;

tabiᶜi;

**saḥī(ḥ)* halk ağzı. *saḥiden, ģerçekden.*

**ģerçek.*

ģerçek bazen soru cümlelerinde *c'est vrail l à propos* anlamlarını bildirir.

Örn.: *Gerçek niçin ģelmediñiz?*

Aynı anlamda:

"*Eyi ḫatırıma ģeldi.*" de denir.

3. *-In* ve *-lAyIn* ile türemiş zarflar (bk. § 401, 1. hatırlatma ve 2).

4. Bazı zaman zarfları (bk. § 396 ve 397).

II. Yer zarfları

376. Yer zarfları ve zarf deyimleri şu hâl ve şartlar içinde biçim değiştirirler:

1. Zarf bir ediş veya oluşun yalnız zarflandırmasını bildirmek için olursa çekiminde bulunma hâl eki olan *+DA* ekini alır (krş. § 279):

aşağıda ḳalmaḳ.

377. 2. Bir hareket olarak düşünülen edişin genel yönelişini göstereceği zaman zarfın biçimi, boğumlanma noktasını veya başlangıç noktasını bildirdiğine göre değişir (krş. § 261).

a) Zarf, boğumlanma noktasını bildirecekse çok defa, çekiminde yönelme hâl eki olan *+A* ekini alır:

aşağıya enmek.

378. b) Zarf, başlangıç, çıkış, kopuş vs. noktasını bildirecekse daima çekiminde ayrılma hâl eki olan *+DAn* ekini alır:

aşağdan ğelmek.

A) 'dışarı' türünde yer zarfı

379. Özellikle şu kelimeler yer zarfları olarak kullanılır:

dışarı;

ileri;

içeri;

ğeri;

yo(u)ḳarı;

beri;

aşağı (Eski Osm.: aşağa);

öte[351]

ḳarşı.

Yalnız bu kelimeler (bulunma, yönelme, ayrılma hâli biçimindeki) nitelik zarflarından birini almaksızın yer zarfları olarak kullanılabilir. Bunlar edat görevini de görebilirler (bk. § 907 ve 912).

Örn.: *aşağı ḳalmaḳ* mecaz anlamıyla;

aşağı enmek;

fakat, *aşağıdan gelmek.*

Bu örnekleri yukarıda § 376 ile 378'de verilenlerle karşılaştırınız.

Hatırlatma – *Baş aşağı* ile *başdan aşağı* ifadelerini birbirine karıştırmamalı.

380. Zarflık görevleri daha baskın olmakla beraber, şu kelimeler sıfat olarak kullanılabilir; yani addan önce gelip onu belirleyebilir:

aşağı ḳat;

yoḳarı ḳat;

ileri ḳısım;

ğeri ḳısım;

beri yaḳa;

öte yaḳa;

ḳarşı ev.

Bununla beraber *dışarı* ve *içeri* zarfları yerine böyle bir hâlde çoğunlukla *dış* ve *iç* kelimeleri kullanılır:

---

[351] Eski Osmanlıcada aynı anlamda *añaru* (karşı taraf): Örn.: *Kim(i) berü dır kim(i) añaru* ŞEMSEDDIN SAMI'in *Kâmûs-ı Türkî*'sinde *añarı büñeri* 'öteberi'.[JD]

d(t)ış taraf;

iç taraf.

381. Aynı kelimeler bazen ad olarak kullanılabilirler (yine krş. § 391 ve aşağısı.).

Örn.: *yoḳarının havası serindir.*

382. Şu söylenilen zarfların çoğunda *+rI* eki vardır. Bu, yönelti bildiren ve yönelme hâlini çekimleyen eski bir edattır:

dışarı, eski biçimi *d(t)ışḳarı* (krş. § 243, hatırlatma),

içeri, eski biçimi *içkeri.*[352]

Şu hâlde bunlar aslında türemiş zarflardır (krş. § 906).

B) 'bura' örneğindeki yer zarfları

383. Şu kelimeler, hem ad hem yer zarfı olurlar:

bura;

şura;

ora;

nere.

Bu kelimeler ilk öğesi işaret ya da soru zamiri olan şu, bu, o, ne; ikinci öğesi *ara* kelimesi *intervalle, interstice* olan ekleşik(bitişik)lerdir (bk. § 389).

Bu ifadeler, bütün adlar gibi çekimlenebilir; fakat zarf olmayan hâllerinde yalın, ilgi ve yükleme hâllerinde az kullanılabilir. Bu istisna kullanışlarına birkaç örnek:

Halk ağzında:

---

[352] Bizce buradaki *+rI*, başlı başına bir ek olmayıp bu kelimelerin sonuna getirilen Eski Türkçenin 'karşı' anlamındaki *ḳaru* kelimesidir ki bu, sonradan uyuma uyarak *ḳ(ġ)aru, ḳ(g)ärü* biçimlerini almıştır (bk. *Divanü Lugati't-Türk,* II, 69).

Yağı ḳaru kiriş ḳurdum. "Düşmana karşı yay (ımı) gerdim.".

Şu hâlde *yoḳ ḳaru* (yan yana gelen aynı harflerin biri çok defa söylenişten düşer: *yoḳ Divanü Lugati't-Türk,* III. 3. yüksek) 'yükseğe karşı (doğru)'; *tış ḳaru* 'tışa karşı (doğru)' *iç ḳärü* 'içe (dâhile) karşı (doğru)' (THOMSEN, *Çözülmüş Orhon Yazıtları,* 115, 152. s.):

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ilk gärü (ilke,başa karşı "doğru") ; biri gärü (beriye doğru. böri *Divanü Lugati't-Türk* III. 166 beri, alt taraf); kurı(ġ) ġaru (boşluğa doğru. ḳuruġ *Divanü Lugati't-Türk* I. 313 Hālī, boş. kärik *Divanü Lugati't-Türk* I. 86 (geri == uzaḳ); yıra (k) ġaru (ırağa, uzağa doğru); ortusın ġaru (ortasına doğru vs. bu kitabelerde mükerrer harfler hatta birbirine yaklaşan ḳ, ġ gibi harfler yalnız bir tanesiyle de yazılır. [AUE]

bura (şura, ora) adamları;

bura (şura, ora)nıñ havası;

bura (şura, ora)yı ğezmelisiñiz;

Bu nereniñ malıdır?

384. *bura, şura, ora* ve *nere* kelimeleri bir nitelik zarfında çok kullanılır (ve o zaman Fransızca *ou, la, ici* zarflarının alelade denkleri olur). Sırasıyla bulunma, yönelme, ayrılma hâlinden her birinin nitelikleri hakkında bk. yukarıdaki § 376 ve aşağısı, yine krş. § 391 ve aşağısı.

bureda[353], *burda* (krş. § 122);

buraya;

buradan, burdan;

şurada (şurda), orada (orda);

şuraya, oraya;

şuradan (şurdan), oradan (ordan);

nerede (nerde)?;

nereye?

nerede kelimesi, iki ad cümlesinin bildirme hâlinde tekrarlandığı zaman şu anlamları alır: "Filan şeyle falan şey birbirinden ne kadar uzak!", "Filan şeyle falan şey arasında hiç münasebet yok.".

Örn.: *Şāir nerede, sen nerede!* "Sende şairlikten eser yok.". krş. Azerice *Mān ḥarda dīvān ḥarda* (FETH ALI AHUNDOF, *Temsilât*, 199. s.).

nereden (nerden)?

Bulunma hâli yerine bazen göreceli hâli kullanılır (Tümleç o zaman çoğunlukla edilgen biçimde bulunur.):

Buraca, şuraca, oraca (krş. § 924).

Hatırlatma – Eski dilde, nitelik zarflarından birini almış işaretçi zamirler kullanılırdı: *bunda = burada; şunda, onda* veya *anda = şurada, orada: bundan = buradan* vs. Bu ifadeler bugün az kullanılır.

385. *Nerede*'nin *hani* (eski biçimi *ḳanı*) biçiminde bir anlamdaşı vardır.

---

353 Eski Osmanlıcada yalnızca *bura* denirdi.[JD]
Yazarın Türkçede aslında ad sayılan bu gibi kelimeleri zarflık durumları dediği yönelme, bulunma, ayrılma hâllerinde zarf sayması, bunların kendi dilindeki kelimelere anlamca bu biçimleriyle denk olmalarına göredir; yoksa bunlar, bütün başkalarında da olduğu üzere adın hâlleri ve ad çekimleridir; yani adın yönelme, bulunma, ayrılma hâlidir.[AUE]

Örn.: *Cicim ģel, baña ģel, hani bunuñ annesi?* (Bir annenin çocuğunu okşayıp severken söyledikleri.).[354]

Soruyu daha anlamlı bir hâle koymak, özellikle aranılan şeyin, yerinde olacakken olmadığını bildirmek, o şeyin bulunmadığına dikkati çekmek için daha çok bu kelime kullanılır, *ya* ünleminin de bu zarfla birlikte kullanılması bundan ileri geliyor. O zaman kelime *hani ya!* biçimini alıyor (*ya* ögesi hakkında bk. § 1035).

Örn.: *Hani (haniya) liramıñ ḳusuru (küsur)?*;

Hani o eski işler; hani o eski se(a)fāḻar?

386. *hani* zarfı (önceki anlamdan doğma olarak) yalnızca bir hatırayı canlandırmak, uyandırmak için daha çok kullanılır.

Bazen daha önce verilen bir vaadi hatırlatmak yolunda olur.

Örn.: *Haniya resmiñi (fotoġrafıñı) gönderecekdiñ?*;

Haniya aġḻamayacaḳdıñız.

Çok defa da yalnızca belirli bir şeyi hatırlatmak için olur.

Örn.: *Ḱemaḻ Bey... haniya Said Paşanıñ oġḻu*;

sarı, amma sap sarı, çiy, haniya ģözleri ısıran sarı.

387. Bazı hâllerde akla gelebilecek bir fikri hemen reddetmek üzere başka bir deyimle karşısındakini kendisine gelebilecek bir fikirden sakındırmak üzere kullanılır.

Hani parañızda ģözüm oḻduğu için söylemeyorum.

388. *Nerede*'nin ikinci bir anlamdaşı vardır:

handa (eski biçimi *ḳanda; ḳanca*'dır.).

Örn.: *ḳanda*[355] *oḻsa āşıḳı bîçāre cānānın arar.*

Halk ağzında *handa* ifadesi de kullanılır.

Örn.: *handa ise ģelecek*;

handa ise bana dayaḳda atacaḳ;

handa ise mektebe başḻayacaḳ.

İstanbul'da aynı anlamda *nerede ise* derler (krş. § 1227).

Örn.: *Nerede ise yağmur yağacaḳ.*

1. hatırlatma – *ḳandan* kelimesine, *nereden* kelimesine eşit olarak eski metinlerde de rastlanır:

---

354 Çocuk dilinde *cici* 'her güzel şey ve oyuncak' anlamındadır.AUE

355 Bunu 'kan içinde' anlamıyla karıştırmamak: Halk ağzında hâlâ söylenen *iki elim kanda olsa yardımına koşarım* "İki elim kan içinde değil, nerede olsa (ne ile meşgul olsa bırakıp) yardımına koşarım, demektir.".AUE

Örn.: *Hay Evliyām ḳandan ğelirsin* (*Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 251. yap.); krş. *Ḳaydın keldiñļär* "Nereden geldiniz?" (*Yedi Uyurlar*)?

2. hatırlatma – *Hanı handa* (bulunma hâli) ve *handan* (ayrılma hâli) da rastlanan *h(ḳ)an-* ögeyi *hangi* de de görülür (§ 337) ki bu *hanki* veya *hanıki*[356] biçiminde sökümlenebilir (bk. § 1026, 2. hatırlatma).

C) Yer zarfı olarak kullanılabilen adlar ve sıfatlar

389. Uza (feza ve buud) fikri bildiren şu adlar, nitelik zarflarından birini veya göreceli hâlini aldığı zaman yer zarfları görevini görebilirler:

üst (§ 899 uyarı);

aļt;

---

[356] Yazar, bunlar arasında görülmesi lazım gelen ve aynı *ḳan* kelimesiyle soru kelimesinden oluşturulan *ḳancaru* 'ne semt' biçiminden söz etmiyor. Bu kelime aslen *ḳan* + *saru* biçiminde olması lazım gelir. *s* < *c* değişimiyle böyle olmuştur. *Saru(ı)* Çağatayca *yan, semt, taraf, cihet.* Anadolu'da bazı köy adlarında *tañ sarı* 'şark semti' vs.: YUNUS EMRE divanından:

Her ḳancaru döner isem
Aşḳıļadır işüm benim (226. s.).
Bunļar böyle bezenüben,
Dost'dan yana uzanuban
Bir sor aḫı bunlara sen,
Ḳancarudur azm-i sefer (268. s.).

han (*ḳan*) kelimesi, Farsca? *kān* gibi yer anlamıyla bağımsız bir kelime olsa gerek: *Taşḫan, Zincirli han* vs. *hangi* (*ḳangı*) 'soru edasıyla yere mensup'; *aḳşamḳı* [ki, *k* (*ğ*) ı] 'akşama mensup'; *dünki* 'düne mensup'; *evdeki* 'eve mensup'; (eskiden: *sonraği* 'sonraya mensup'). Bu mensubiyet eki *aki* biçiminde dilimizdeki bazı kelimelerde kullanılır: *zorāki* 'zora mensup'; *Lāḫuraki* 'Hindistan'da Lâhur şehrine mensup'; *şalāki* 'şala mensup'. (ŞEMSEDDİN SAMİ bu gibi oluşumları haksız olarak Rumca kuralınca yapılmış farzediyor. Hâlbuki eskiden beri, en ziyade asıl nispet edatı olarak kullanılan ek bu *+ki*'dir.

Bunun Farsçaya da geçmiş olması ihtimali var: *hānegi* 'eve mensup'. *ğ*, *g* ünsüzü sonu ünlü ile bitenlerde kalmış, ünsüzlerde *ğ*, *g* düşerek *i* kalmış görünüyor: *şahī* 'şaha mensup'.

Eski Türkçede *+ḳı* biçiminde diğer bir bağımsız edat vardır ki ünlem olan 'ey, hey, yâ' anlamındadır: *ḳı berükel* (*Divanü Lugati't-Türk*, III, 159) 'hu, beri gel' bu ki lehçemizde *ḳ* > *h* değişimiyle *hu* dediğimizdir. Arapçanın aynı anlamdaki ünlem *yā*'sıyla pekiştirilerek *yaḫu* biçiminde halk dilinde çok kullanılır:

Bardı közüm yaruḳı (*Divanü Lugati't-Türk*, I, 48). "Gitti gözümün nuru."; *Aldı özüm ḳonuḳı.* "Aldı içim 'in' misafiri (*ni* 'canımı')"."; *ḳanda erinç ḳanı ḳı.* "Nerde acaba, nerde ya."; *İmdi uḍın uḍgarur.* "İmdi 'beni' uyḳudan 'gafletten' uyandırıyor.".

Bu kelime 'sevgileyiş' anlamıyla akraba adlarının sonuna getirilir: *ataḳı* 'babacığım', *anaḳı* 'anacığım'.[AUE]

ön;

arḳa;

ard(t).

ara, iki veya daha çok şey arasındaki uza, aralık ve genellikle yer;

orta, vasat insanın kendi önünde, gözü önündeki uzası;

önde durmaḳ (bulunma hâliyle);

arḳaya baḳmaḳ (yönelme hâliyle);

ortadan ḳaḷdırmaḳ (ayrılma hâliyle).

390. Birtakım sıfatlarda buna benzer fikirler bildirmesi dolayısıyla aynı görevi görebilirler:

sağ (sol'un zıddı);

soḷ;

yaḳın;

uzaḳ;

ıraḳ.

Örn.: *sağda oturmaḳ* (bulunma hâliyle);

soḷa sapmaḳ (yönelme hâliyle);

uzaḳdan dönmek (ayrılma hâliyle).

1. hatırlatma – *Üzer* kelimesi, daima bir iyelik zamiriyle kullanılır (krş. § 899).

2. hatırlatma – *Üsün* zarfının aslı *üstün* olup (§ 401 hatırlatma) Türkiye Türkçesinde ancak birkaç ifade de görülür:

el[357] *elden üstündür arşa çıḳıncaya ḳadar*;

üstün ğelmek.

üstün, e (a) ünlü ekinin adıdır [krş. § 26].

Ç) İyelik (ve çoğul) ekiyle yer zarfları

391. *dışarı* (*tışarı*) türünde (bk. § 379 ve aşağısı) yer zarflarının hepsi, üçüncü kişi iyelik ekini; yani herhangi bir ada aitlik ekini alabilirler. Öncül olan ad aynı cümlede söylenik bulunursa onunla birlikte ad tamlaması meydana getirirler.[358]

[357] Bu *el* mecaz anlamıyla anlaşılabildiği gibi aslı anlamıyla 'bilinmeyen kişiler, halk' anlamındaki *il* de olabilir: *il ilden* 'kişi kişiden' üstündür, *ta arşa ḳadar*, *üstün* 'üstten (sathi)': *üstün körü* 'üstten (sathî) görerek' (köru = Eski Türkçede bu fiil adının hâliye kipi) Buradaki *-ün* zarfı alet edatı anlamındadır, *gündüzün* vs.'de olduğu gibi.[AUE]

[358] Hakikatte tamlayan zamirleri olan ad tamlaması eklerinin tekliği çokluğu birinci, ikinci ve

Örn.: *tireniñ (ḳatarıñ) ilerisi*;

ḳonağıñ yoḳarısı;

Dünyānın neresine gidilse.

Her şeyden önce yukarıda (§ 383 ve aşağısı) söylenilen ve hakikatte zarftan çok ad olan diğer ifadeler de böyledir.

Örn.: *yer alṭı*;

mektubuñ üzeri.

392. Bu ifadeler, ikinci ve birinci kişi iyelik eklerini de alabilirler.

Örn.: *Nereñiz ağrıyor?*;

Buram ağrıyor (önceki bir soruya cevap);

Aramız açılḍı.

Hatırlatma – Bütün bu ifadeler böyle kullanılınca artık zarf gibi değil de gerçekten ad olarak sayılmalıdır. Bununla beraber bunlar *durum zarflarından birine* konuldukları zaman edat deyim olurlar (§ 931 ve aşağısı). Diğer taraftan bu ifadeler belirsiz bir aitlik eki[359] hâli almakla yeni baştan apaçık bir zarf niteliği alırlar.

üçüncü kişisini ek gibi kendisine bitişik olarak alan her kelime, o zamirle bilikte ad tamlamasıdır. Bu zamirlerin birinci ve ikinci kişiye ait olanları bir mecliste hazır oldukları için öncülleri söylenmez. Üçüncü kişi zamirli olanların öncülü söylenir ki bu öncül ad tamlamasının üst tarafında ya ilgi hâl eki *+(n)In* ile ya da bunsuz olarak bu tamlamaya bağlanır ve o zaman bu üçüncü kişi (belirli veya belirtisiz öncüllü) ad tamlaması olur. *kitab + ı* ad tamlamasında *kitap* tamlanan olup *ı* üçüncü kişi tamlayan zamirine aitlik bildirir.

Öğretmen+iñ (kitab+ı) üçüncü kişi tamlayan zamiri olan *+ı*'nın öncülü (ki vekili olan zamir gibi o da asıl tamlayandır) *+(n)In* tahsis ve ilgi hâl ekiyle *kitabı* ad tamlamasına bağlandığı için bu türlüsü belirli öncüllü ad tamlaması olur. Yazar daha önce de söylediğimiz gibi ilgi zamirlerinin ad tamlaması için konulmuş olmaları kuralından bir an ayrılarak ve iyelik eki dediği izafet zamirinin yalnız üçüncü kişi biçimi için *irca eki* adını vererek başka bir hususiyet yaratmış gibi oluyor ve üçüncü kişi öncüllü ad tamlaması biçimini ad tamlaması sayarak *kitab+ım, +ıñ, +ı, +mız, +ñız, +ları* biçimini hakiki ad tamlaması diye tanımıyor.[AUE]

359 Yazarın *indice de rappel indefini* dediği bu iyelik üçüncü kişi zamiri, kendisince öncülü belirsiz sayıldığı için bu ad verilmiş görünüyor: *burası güzel* örneğindeki *+sI* gibi. Hâlbuki *burası* üçüncü kişi zamirine nispet edilmekle *+sI*'ya ait olan 'bura' anlamıyla bir ad tamlaması doğuyor. Bu tamlayan görevini oynayan *+sI* zamirinin öncülü, söylenik olmamakla beraber yok ve belirsiz değildir, sözün gelişinden anlaşılır: *bu yerlerin, bu semtin, bu şehrin* gibi sükût edilen bir asıl tamlayanın vekili olan *+sI*, bu bakımdan belirsiz sayılmamalıdır. Nitekim birinci ve ikinci kişi ad tamlaması edilerek aynı *bura* kelimesiyle yapılan *buram, burañ* tamlamalarında *bura* kelimesi *m*, *ñ*'ye tamlanan olduğu zaman *m*, *ñ*'nin öncülleri olan birinci ve ikinci kişi zatların adları söylenik olmadığı için bu *+m*, *+ñ*'nin de belirsiz

Örn.: *burası güzel.*

dışarısı yerine *dışarsı* da derler (krş. § 122, hatırlatma).

393. Bazı zarfları, özellikle halk dilinde 'abartma' (§ 212) anlamını çokluk eki ile alırlar.

Örn.: *yoḳarıḷarda*;

yaḳınḷarda (yer zarfı olarak);

uzaḳḷara gitmek;

Ahmed oraḷarda mı?;

Anadoḷunuñ içer(i)lerinde.

III. Zaman zarfları

394. Zaman zarfları, yer zarfları gibi üç zarflık hâlinden birinde daha az bulunur.

Bunda bulunma hâlini çok istisna olarak o da özellikle zaman zarfı olacak ifade (çoğunlukla bir abartılı çokluk anlamında bulunan § 212) bir çokluk eki ile beraber olduğu zaman kullanılır.

Örn.: *bugünlerde*;

ģeçenlerde (veya *ģeçende*);

yaḳınḷarda (veya *yaḳında*) [zaman zarfı olarak].

Bu özel hâl hariç, yalın hâli, zamanın zarflaştırılmasını işaret etmeğe yarar:

bugün, *bügün*, *büyün* (§ 161, hatırlatma); *dün*.

395. Yönelme ve ayrılma hâline gelince bunlar sırasıyla biri varış noktasını, öbürü (müddet içinde) kalkış noktasını bildirmek için kullanılır; fakat bunlardan sonra da şu edatlar getirilir:

Yönelme hâlinden sonra *ḳadar*:

düne ḳadar;

Ayrılma hâlinden sonra *evvel*; *soñra; beri*:

dünden beri.

---

tamlayanlar olamayacakları meydandadır. Bizce bütün bunlar yalnız ilgi zamirleriyle yapılan tamlamaları ad tamlaması saymamaktan ve üçüncü kişi ad tamlamasını yalnızca *öğretmenin* (*kitabı*) biçimindeki öncüllü üçüncü kişi örnekleriyle sınırlı kılmaktan ileri geliyor ve bu bakımdan da izafet zamirinin üçüncü kişi biçimi yazarca bir defa ve aslen ayrıca kendi tabiriyle de belirsiz zamir eki iken bir defada da ayrıca dönüşlülük eki biçiminde kabul edilmek gibi aynı kelimeye iki farklı görev yükletiliyor, demektir.[AUE]

Başka örnekler:

Bir iki günden;

deminden;

Sabaḥdan ḳahve istermisiñiz? (HINDOĞLU).

Hileḵārın mumu aḳşamdan söner (VIGUIER, *Türk Dili Unsurları*, 340. s.); krş. *erḵenden* § 398.

Hatırlatma – Bazı hazır ifadelerde yönelme ve ayrılma hâlinde edat almaẓlar. Bu takdirde zarf, zaman içinde bir müddet bildiriyorsa yönelme hâliyle 'henüz... olmadan' anlamını verir; herhangi bir müddet bildirmiyorsa '...den daha az da' anlamını verir (krş. § 904) ayrılma hâlinin ise oldukça çeşitli anlamları vardır (§ 1418 uyarı).

Yarına;

aḳşama;

haftaya veya *haftasına*;

on seneye;

aḳşama sabaḥa;

soñradan;

şimdiden;

dünden;

andan (Eski Osmanlıca);

birazdan;

çoḳdan.

A) Asıl zaman zarfları

396. Şu zarflar en çok veya başlıca zaman zarfları olarak kullanılmaktadır:

Şimdi 1. Şimdiki zaman fiiliyle; 2. Gelecek zaman fiiliyle; 3. Geçmiş zaman fiiliyle.

krş. *şimdicik* (krş. § 513);

şimdiḻık (krş. § 528);

şimdiki ḥaḻde;

şimdiden (*şimden*); *soñra* (*ḡeri)*;

şimdilerde.

Bu zarfın halk ağzında ve lehçelerde öbür biçimleri de şudur: *şimdi*, *şimdik* (*şindik*). Bunda eskiden 'şimdi' anlamında olan *imdi* (bk. § 1041), *indi*, *indik* kelimesinin önüne getirilip takılmış (krş. § 1039), bir -ş görmek mümkün ve lazımdır (krş. *sinci* GIEZE, 43. s.).

demin[360] (krş. *demincik*);[361]

dün (Eski Osmanlıcada bu kelime 'gece' anlamında idi; krş. Doğu Türkçesinde *tün* 'gece');

yarın bazen ad olarak *erte* anlamında kullanılır;

bıḷdır, bir yıḷdır[362] yerine.

397. *soñra*[363] (*soñ ara* krş. § 896)

krş. *soñraya braḳmaḳ*;

soñrası;

soñraḷarı;

en soñra;

daḥa soñra.

soñra kelimesi edat olarak da kullanılır (bk. § 911).

398. *e k̠en, er ik̠en* yerinde; (krş. § 558)

erk̠enden;

ġec (erġec).

Şu kelimeler bazen sıfat olarak kullanılırlar:

erk̠en vaḳit,

ġec vaḳit.

B) Zaman zarfı işini de görebilen kelimeler ve ifadeler

399. *Kendi* anlamlarında bağımsız olarak zaman zarfı olarak kullanılabilen keli-

---

[360] Anadolu'da (Maraş) aynı anlamda *bıyaḳ*'dan kullanılır. Bu *bir ayaḳtan* (krş. daha ileride *bir ayaḳ önce*) veya *bayaḳı*'dan ki bu da *baya* veya *bıya*'dan olsa gerek biçiminde (krş. *bayağı* § 469) açıklanabilir. *Demin*, Farsça 'zaman' anlamındaki *dem*'den gelir...[JD]

[361] *Bayaḳtan* kelimesi hakkında bk. § 126. dipnotumuza *demin* kelimesine gelince, bunun Farsçadan gelmiş olması ihtimali kelimenin konuşma ve mana bakımından benzerliğine dayanmakla haklı görünüyor ise de bu kelime *Divanü Lugati't-Türk*, I, 344'te 'bu zamandan önce' anlamıyla *timin* biçiminde Türkçe olarak kullanılmaktadır. *Timin keldim.* "Bu (zaman) dan önce geldim.". Kaldı ki kelime Farsçadan geçmiş olsaydı *in dem* biçiminde geçmeli idi.[AUE]

[362] *Bıḷdır* hakkında § bk. 126. dipnotumuza.[AUE]

[363] Bu kelimenin *son* ile *ara*'dan oluşmuş olması şüphelidir. Krş. *içre, taşra* (eski *asra* 'altta') ki bunlardaki *+rA, +lAk* – yer eki anlamıyla muhtemel bir *+rAk* ekinin *k*'sı düşmüş kalıntısı olabilir: *içre(k), taşra(ḳ), asra(ḳ)* vs. veya doğrudan doğruya *r*, daha eski *l*'den çevrilmiş olacaktır: *sonḷa(ḳ), içle(k), taşḷa(ḳ)* vs.[AUE]

meler içinde, ilk önce zaman fikri bildiren ad ve sıfatlar gelir:

Gündüz zarf olarak *gündüzün* aşağıdaki kelimenin zıddı;

ğece zarf olarak *ğeceleyin*; krş. *gece gündüz*, *ğece yarısı* ve *ğece yarısında* anlamıyla;

öyle, öylen;[364]

öyle üstü;

sabāḥ 1. Sabah,[365] 2. Geçmiş zamana ait bir fiil ile olduğu zaman; *bu sabah*, 3. Gelecek zamana ait bir fiil ile olduğu zaman; *yarın sabaḥ*; krş. *çın sabaḥ*.

aḳşam 1. Akşam,[366] 2. Gelecek zamana ait bir fiil ile *bu aḳşam* 3. Geçmiş zamana ait bir fiil ile *dün aḳşam*; krş.

sabaḥ aḳşam.

Aynı anlamda olan şunlar da kullanılır:

aḳşam ezanı, ezan vaḳti, ezanda.

aḳşam üstü (üzeri)

Hatırlatma – Günün veya gecenin diğer zamanları şu ifadelerle gösterilir:

**şafaḳ vaḳti* (Arapçada *şafaḳ* kelimesi 'güneş doğmadan önce ve güneş battıktan sonraki ziya'[367] ile Türkçede 'güneş doğmadan önceki aydınlık' anlamıyla Türkçe *tañ*'ın yerini tutmuştur.);

ᶜaḻes seher, *ᶜaḻes sabaḥ*;

---

364 Bunun muhtemel köken bilgisi şöyle olsa gerektir: Farklı Türk lehçelerinde *(öy) öd* 'zaman' + *lA(n)* eki [krş. *ile(n)*] krş. Altayca *tüs* ŞEMSEDDİN SAMİ'nin kabul ettiği imlası, bunu 'göğüs, ön' anlamındaki *ȫg*'den türemiş farzetmiş olmasındandır.[JD]
Öy kökü, zaman anlamıyla lehçemizde örneğin *bir öyün* 'bir zamanlık, bir zamana özgü' kelimesinde yaşıyor. Bunun *oy* biçimindeki kalın şekli de *oyun* 'zamanlık, vakit geçirilecek, oyalanacak şey' kelimesinde görünüyor. Bu 'döneklenmek, kararsız olmak' anlamındaki eski aynaşmak, *ayna-*'tan türemiş ve değişmede olabilir (Ykl. *aynacı* = *aynaşı(k)*: kararsız, dönek.).[AUE]

365 Bu kelime Türkçenin *erte* yerini tutmuştur ki Osmanlıcada bu *erte* kelimesi belirli bir zamandan sonra diğer bir belirli zaman demek olan 'yarın' anlamını almıştır (krş. § 400, 3. hatırlatma).[AUE]

366 Bu kelimeyi ŞEMSEDDİN SAMİ Türkçe *aḳ* ile Farsça 'akşam' demek olan *şām*'dan yapılmış sayıyor. Bizce kelime Türkçe olup bir yerden bir yere hareket anlamında olan *aḳmaḳ* (*ağmaḳ*) ile meyil ve yönelme eki *-sA*'dan yapılan *aḳsamaḳ* fiil adının türemiş *aksam* şeklidir. *Sağlamak*'dan *sağlam* gibi yapılmıştır ve yerinden oynayıp hareket etmeğe (Arapça karşılığı *zeval*) meyil ve yönelen anlamında bir sıfattır ki s > ş değişimiyle de *akşam* biçiminde ve zeval vakti anlamında bir ad olmuştur.

367 Güneş battıktan sonraki aydınlık, alaca karanlık ki sular karardığı zamandır. *Divanü Lugati't-Türk*, I, 15 *ingir*, Oğuzda *imir*.[AUE]

ḳuşluḳ vaḳti 'kuşlara yem verilecek zaman;[368] sabahın saat 10 suları';

ġece yarısı (yarıḷarı), **nısf-ü l-leyl*.

Yine zamanı tahsisine yarayan[369] günlük namazlar vardır ki adları şunlardır:

sabaḥ
öyle
ikindi } namazı
aḳşam
yatsı

400. Zaman zarfları sayılabilecek birtakım deyimler, yukarıda belirli *gün*, *gece*, *sabah*, *akşam* (krş. 399 *gündüz* yerine *gün* getirilmekle), kelimeleriyle ve aynı takımdan şu birkaçı ile de meydana getirilir:

***hafta* (Farsça *hefte: yedilik, yedice*);

ay;

**sene* veya *yıḷ*;

ḳış;

yaz[370];

ramazan (remezan), oruç ayı vs.

O zaman bu kelimelerden önce şu sıfatlardan biri getirilir:

bir;

bu, *şu*, *o* (işaretçiler);

o bir;

ġelecek (lehçelerde *gel* yalnız olarak da);

öñümüzdeki;

---

368 Yazarı bu başka anlama götüren *ḳuş* kelimesi olacak ki bizce bunun bildiğimiz kuş'la hiç ilgisi yoktur. Kelime *Divanü Lugati't-Türk*, I, 295. 'güneş, hararet' anlamındaki eski *ḳoyaş*'tan *ḳoyaşlıḳ* olsa gerek ki sonradan bozularak *ḳuşluḳ* olmuş. Nitekim Sözlük yazarı ASIM'ın Arapça *daḥve* kelimesi açıklamalarından böyle anlaşılıyor: Bu Arapça kelime *irtifāᶜı nehār* 'gün yükselmesi' anlamındadır ki sonradan hulûl ve zarfiyet alakasıyla 'genç kuşluk vakti' anlamını almıştır. Güneşin henüz ufuktan kalkıp yeni yeni yayıldığı zamandır. Bundan da sonrakisi *duḥā*'dır. Türkçede *ḳoca ḳuşluḳ* denilir. Gün ortasına *ḳarip* zamandır: Bu açıklamalara göre *ḳuşluḳ* Arapçadaki aslı anlama göre *ḳuyaşlıḳ* olup bilineni de *ḳoca ḳuşluḳ* yerine yalnızca *ḳuşluḳ* dediğimizdir. Aynı zamanda ضحى kelimesinin, güneş *ḳoyaş* anlamında da olduğu MÜTERCIM ASIM'ın açıklamalarından anlaşılmaktadır.[AUE]

369 *beş vakit* (evkat-ı hamse) dediğimiz.[AUE]

370 Doğu Türkçesinde ve Eski Osmanlıcada 'yaz veya yas ve yay' anlamındadır (krş. *Melceme-i Danial*, Bibl. nat. yazmalar, A. f. t. 5 no).[JD]

ḡeçen (veya *çıḳan*);

evvelki halk ağzı *evvel(i)si* (krş. § 249);

***her*.

Örn.: *Bir gün* veya *günün birinde, günlerde bir gün*;

bugün;

ḡeçen sene;

ḡelecek [*ay*[AUE]] vs.

1. hatırlatma – *ḡeçen gün* 'dün 'değil', öte gün, bir kaç gün evvel' demektir.

2. hatırlatma – Farsça söz dizimine göre yapılmış olan şu ifadeleri karşılaştırınız:

māh-ı ḥāl;

sāl-i ḥāl.

3. hatırlatma – *erte* şöyle kullanılmaktadır:

Örn.: *cumᶜa ertesi*;

pazar ertesi.[371]

Şu deyimler de bunlardan doğmadır:

ertesi gün;

ertesi sene (bu ifadeler ve buna benzer başkaları hakkında bk. § 238 1. görüşler).

(*yarın deẏil*) *o bir gün*;

(*dün deẏil*) *o bir gün*,

evvelki gün (halk ağzı): *evvelisi*, krş. § 238.

evvelisi sene (halk ağzı).

bir gün evvel.

4. hatırlatma – *bugün* yerine bazen *bugünlük* denir (krş. § 528).

401. Diğer zaman zarfları ve zarflık deyimleri:

ne vaḳit, *ne zaman*;

ḳaçan (*ḥaçan*)[372] edebî dilden ve İstanbul ağzından düşmüş bir kelimedir;

bir vaḳit, bir zaman[373];

o vaḳit (*oḷ vaḳit*), *o zaman*[374];

---

[371] *Bayram ertesi, ramazan ertesi, yaz ertesi, ḳış ertesi, düğün ertesi* gibi kullanılanlar da var.[AUE]

[372] 'Ne' anlamına *ḳay* kelimesi ile 'zamanda' anlamına, *çağın* kelimesinden yapılmış: *çaḳ* 'zaman, ölçü' (bk. § 918), krş. KATANOF'un Rusça Uranha dil bilgisi kitabı, 293. s. [JD]

[373] Abartma anlamlı çokluk ekiyle de *bir vakit(ler), bir zaman(lar), o vakit(ler), o zaman(lar)* biçiminde kullanılır.[AUE]

[374] *Dem, hengām, ān (da)* kelimeleri de kullanılır.[AUE]

o sıra (esnā)da (bk. § 1376).

**eḷān, el-yevm*, **ḥāḷā* 1. şimdi; 2. daha;

**evvel* belirsizlik zamiri eki ile de kullanılır: *evveli, evvelleri, evvelce.*

Ad olarak kullanıldığı zaman *evvel* kelimesi 'başlangıç' anlamındadır; Arapçada 'ilk, birinci' anlamında kullanılır:

öñce;

ilk öñce; eñ evvel (evvel be evvel); anlamdaşları;[375]

eñ evvel (evvel be evvel); anlamdaşları; *ilk öñce*'den başka şunlardır:

evvel-i emirde, vehleten vehle-i ūlāda;

**muḳaddemā;*

**aḳtemce, muḳaddemce;*

yeñi (sıfat olarak);

**aẖīren* (anlamdaşı *bu yaḳında*);

**bi'l-āẖire* 1. sonradan, 2. sonra;

**mu'aẖẖaren* 1. sonradan, 2. son zamanlarda;

bundan soñra (böyle), **badᶜe zā, ba'd ezīn* (Bu son ikisine ancak edebiyat dilinde rastlanır.);

ondan soñra 1.= (anlamdaşı *baᶜdehū*) 2. *ardınca, ileride* (anlamdaşları *baᶜdemā*, **min baᶜd, *fi-mā baᶜd, ᶜaḳībinde, müteᶜāḳiben, der ᶜaḳab*).

an ḳarīb, ḳarīben, çoḳ ġeçmez (-den) (krş. 943. s., 3. satır başı);

bu kerre, bu defā (Resmî dilde *teyid* deyimi çok kullanılır.);

hep (§ 322) 1.= anlamdaşları *dāima* veya *(her) dāim*; *her vaḳit (dem, ān)* (lehçelerde: *temelli, temenli*; 2. Devamlı= anlamdaşları *bir düziye*[376], *devam üzere ᶜ aleddevām, mütemādiyen, ḷā yenḳatıᶜ durmaḳsızın, ara vermeksizin, biḷā fāsıḷā;*

***hiç* (krş. § 449), *hiçbir vaḳit* (olumsuz bir cümlede) (krş. § 103 Eski Osmanlıca ***hergiz*);

bir ān (gün) evvel;

bir ayaḳ evvel (krş. Eski Osm. *ḳadem aḳdem*);

vaḳitiile;

---

[375] *Itbaᶜ* 'bir adla bir sıfatın ortaklaşa belirttikleri anlamı iki adla ifade tarzı' ve takviye yoluyla ilk önce de kullanılır.[AUE]

[376] *Bir teviye de* 'bir düziye' (=bir diziye?) anlamında olarak kullanılır. *Divanü Lugati't-Türk*, I, 336, *tävmek* 'nazım etmek, dizmek, dizilemek'. Bundan da anlaşıldığına göre *tevi* kelimesi 'eskiden' anlamında kullanılmış olacak.[AUE]

çoḳ defa (*k̲erre*) (anlamdaşları *sıḳ*, *sıḳı sıḳı*, *sıḳça sıḳça*, *def ᶜatḷa*, *bi-d-defᶜāt*, *mirāren*, *ikide birde*; olumsuz cümlelerde *çoḳḷuḳ*);

ekseriyā (anlamdaşları *ekseri*, *ekseriyet üzere aḷe l-ekser*);

baᶜzı (anlamdaşları *baᶜzen*, *baᶜzı defa* (*kerre*);

o saᶜat, *o anda*, *ānide* (Eskimiştir.);

derhāl (krş. *heman* § 426);

añsızın veya *apañsız*(*ın*), *birden bire*, *defᶜaten*, *baġteten*, *ᶜaḷ'e l-fevr;*

ara sıra; anlamdaşları:

arada sırada; *ara ara*, *araḷıḳ araḷıḳ*, *vaḳit vaḳit*, *ġāh ġāh*, *ġeh ġeh* (§ 974) *aḥyānen*; *an beān*, *sāᶜat besā ᶜat*, *māh bemāh* ve bunlara benzetilerek şu galat kelime *gün begün* ki daha doğrusu *günden güne* (krş. دها daha (§ 420), *henüz* (§ 425) ve *heman* (§ 428));

her gün, *yevmi*, **yevmiy(y)e* veya *yövmiye*;

gün aşırı, *iki günde bir*; *günü gününe* (krş. § 268).

1. hatırlatma – En sonra (vurgusuz) -*y*(ı, *i*, *u*, ü)*n* biçimindeki eski bir araç ekiyle meydana getirilen birtakım zaman zarfları vardır:

yazın;

güzün;

ḳışın;

gündüzün;

ikindiyin;

yatsıyın.

MENINSKI (228. s.) *sabaḥın*, *aḳşamın*, *ḳuşluğun*, *orucın* örneklerini de veriyor.[377]

+In ekine Osmanlıcada *añsızın* (161. s.) kelimesinde ve eksiklik bildiren zarf-fiil (zaman bağlacı)lerde (941. s. ve aşağısı) ve niçinlik bildiren *-meyin* (§ 1424) zarf-fiilinde ve daha birkaç münferit zarfta rastlanır:

üstün (§ 389, 2. hatırlatma);

ardın ardın;

ḳıçın ḳıçın.

bk. diğer örneklere § 867, 1. hatırlatma.

2. hatırlatma – *+lAyIn* eki de az sayıda birtakım zaman zarfları meydana getirmeğe yaramaktadır:

sabaḥḷayın;

geceleyin.

[377] Lehçemizde bu takıma giren *dönüşün* 'dönüşte' de kullanılır.[AUE]

Bu ekin köken bilgisine dair olan iki durum arasında fikir kararsız kalmaktadır:[378]

1. Bir zaman zarfı içinde *-ile* (*-le*) (§ 875) ve söz ettiğimizden (*+In*) ibaret olabilir. Malumdur ki *ile* edatı zarf meydana getirmeğe yaramaktadır: *ğece ile* (MENINSKI, 228. s.); *dünle* veya *dünleyle* (*Kırk Vezir*, 163. s.; krş. Doğu Türkçesinde *tañla* krş. *öyle* (255. s., 1. hatırlatma).

2. Bir fiil kipi olabilir (krş. 597. s.).

öyleyin kelimesine gelince öyle ile *+In*'dan türemiş bir zarf sayılabileceği gibi *geceleyin* örneğine benzeşme yoluyla vücut bulmuş bir kip de sayılabilir.

3. hatırlatma – Birtakım zaman zarfları da sabah, akşam, gece, sonra, önce kelimelerine belirsizlik zamiri ekinin çokluk üçüncü kişisi eklenmekle yapılır: *sabaḥları*, *aḳşamları*, *geceleri* vs.

Bu zarflar tekrarlı veya devamlı fiillerle beraber bulunurlar.

---

[378] Bizce bu iki durum da uzak görünmektedir. Bu ek yine yalnızca *+In*'dan meydana gelmiştir. Bilindiği üzere bu, her çeşit türemiş kelimenin sonuna eklenebiliyor. Nitekim yazar bunların birçok örneğini vermiştir; fakat yalnız sonu *+lIK* ile türemiş kelimelerin *y*'nin alışı yönü düşünülmemiştir. İşte böyle kelimelerde *+lIK* eki son harfinin *k* > *g* > *ğ* > *y* değişimleriyle *+lIy* olarak *+In*'la beraber *+lIyIn* biçiminde bir biçim almış gibi görünmektedir: *gecelikin geceligin* < *geceliğin* < *geceliyin* (*ğ* iki ünlü arasında kalmakla *y* olur.) 'geceye özgü hâlde' *aḳşamlıyın* 'akşama özgü hâlde' vs. Bunlardaki esrelerin ahengi gereğince sonradan üstün olduğu anlaşılmaktadır: *aḳşamlayın geceleyin* vs.
benceliğin, senceliğin kelimeleri de aynı yoldan *benceliyin, senceleyin* ve sonradan ikinci *e*'lerle üçüncü ünlü *i*'ler yer değiştirerek *bencileyin, sencileyin* vs. olmuş görünüyor, *adamcılayın* gibileri ise ancak örneklenme yoluyla oluşmuş görünüyor. Bu gibi oluşumları ilkleme hâlleriyle eski metinlerde görmek mümkündür:
HOASTUANIFT, T. II. *D* 178, 1. (*Türk Yurdu*, I c. 68. s.):
(Satır: 1, 2, 3.4) *Hurmuzta tängri biş tängri birlä ḳamuġ tängrilär süzinlügün yäk gä süngüşgäli kälti hinti.* (5) *biş türlüg yäklär lügün süngüşdi.* (9) *süyin yäklügün süngüşüb baliġ başliġ boltı.* "Hurmuzt tangrı beş tanrı ile bütün tanrılar halislik (leri) ile şeytanlarla savaşmak üzere geldi, indi. (5) beş türlü şeytanlara ait olan(lar)la çarpıştı. (9) süyin (adlı) şeytana mensup (olanlar) ile savaşıp mecruh, yaralı oldu.".
süzinlügin 'halislik ile'; *yöklerlügün* 'şeytanlarlı ile': (bu lehçede çokluk edatı *+lAr*, nispet edatı *+lüg*'den önce gelebiliyordu) *yäklärlügin* 'şeytanlı(lar) ile'.
İkinci, üçüncü kelimelerdeki *+lüg*'ler lehçemizin *+li* ekine denktir; birinci örnek ise lehçemizin *+lik, +lük* ekine denktir.[AUE]

IV. Durum[379] zarfları (böyle, şöyle, öyle)

402. Daha önce sıfat olarak kullanıldığını (bk. § 344) gördüğümüz *böyle*, *şöyle*, *öyle* kelimeleri tavırlık işaret zarfları olarak *bu* (*şu*, *o*) gibi ve *bu* (*şu*, *o*)*nun* gibi anlamlarını ifade eder.

Örn.: *Öyle yapma şöyle yap*;

Öyle mi?;

Öyle ya!

Şöyle ki.

Bu kelimeler *nasıl* (krş. § 340 ve § 319, hatırlatma) ve (Eski Osmanlıcada *ne deñlü* [krş. § 344 hatırlatma], *nice* sorusuna cevap olurlar. Çoğunlukla bir işaret hareketine dayanırlar.

Örn.: *Ḫoş ǵeldiñiz şöyle buyuruñ* (Misafiri karşılayışta kullanılan alışılagelmiş söz ki oturulacak yer gösterildiğini ifade eder.).

Eski Osmanlıcada tavırlık işaret zarfları başkaca şunlardır: اشكل veya نه شكى *ne ş(e)kil* veya نيته *nite* (§ 1001 1. hatırlatma); aşağıdaki örnekte aynı zamanda *nite* ve *nice* kelimeleri bulunmaktadır:

nice ǵeçinür sin... nite sin (*Bibliothèque Nationale Yazmaları*, *AFT*, 87, 21. yap.).

nice kelimesini 'ne kadar' anlamındaki *nece* ile karıştırmamalı *bir nece* 'bir miktar, birtakım'.

Maraş'ta 'nasıl' anlamında *heyle* (*Hayla* biçiminde de söylenir.) gibi bir lehçe biçimini kaydetmiş bulunuyoruz.

Örn.: *O nazḷı yarimi sen heyle* (*ḥayḷa*) *ǵördüñ*. GARIBI'nin halk Türküsü; aynı Türkünün 5. paragrafında:

O nazlı senemi[380] *sen nasıḷ ǵördüñ.*

---

[379] *Tavır* kelimesi Arapçada '1. haz ve miktar 2. bir şeyin etrafını fır dolayı dolaşmak, çizginmek' anlamlarında fiil adı ve 'bir şeyin muhiti, çevresi' anlamında addır.

Türkçede ise *tıp, tep, tap, dav, tav* biçimlerinde çeşitli köklerle 'his ve hareket' anlamındadır:

(t)davar: hareket eder (olan, mevaşı); *tavır*: hareket (ve hareket sonucu gürültü: *arabanın tavır*'ını duydum Bursa köyleri *tavuşḳan*: kendince çok his ve hareket eden (hayvan: tavşan).

teprenmek; *t(d)avranmaḳ* 'kendi kendisine hareketlenmek'; *Tıpış tıpış yürüyor*. "Hareket(li) hareket(li) yürüyor.". Bu bakımdan kelimeyi Türkçe esasından saymak daha yerinde olur ki buna 'tavır' karşılığı olarak *hāl* ile beraber *hāl ve ḥareket, hāl ve tarz* da diyoruz.[AUE]

[380] Bu kelime Arapça 'put' ve 'put gibi güzel' anlamındaki *sanem*'in ince ünlülüsü olarak da

heyle kelimesi besbelli *ḳay*, *ḥay* (§ 1026 2. hatırlatma; krş. *Divanü Lugati't-Türk*, III, 176: *kalı* 'nasıl, Allah vere de' soru kelimesinden gelmiş olacaktır. Aslında *böyle*, *şöyle*, *öyle* kelimeleri de *heyle*'den benzeşme yoluyla yapılmış görünüyor. *Heyle*'nin ünlüsü için *öyle* karşılığı olan Eski Osmanlıcanın *eyle* (1426 yılı yazmaları) ve Azericenin *ele* kelimeleri; Azericede *böyle* yerine *beyle*.. *le-* ögesine gelince öyle görünüyor. Bunun eskiden *-ḷa* gibi ikiz bir ünlüylenişi olup bir gırtlak sesini de? içinde bulunduran bulunuyordu. krş. (*belki*) = *böyle* yerinde *Divanü Lugati't-Türk*, 100. s. yine mümkündür. Bu burada fiillik bir ek olan *-leyin*, *-ley*'den ibaret olsun (597-599. s.). Eski Osmanlıcada *işböyle* (bk. 720. s., 1. hatırlatma) zarfı da tanınmakta idi.

403. Çok defa bu zarflar belirsiz bir anlamda kullanılırlar.

Örn.: *şöyle böyle* (teklifsiz konuşmada).

Yine krş. *şöyle*'nin anlamını *şöyle dursun* § 448 ifadesinde.

Bazı defa bu zarfların kullanılması yalnızca dolguluk niteliğinde olur.

Örn.: *ḳaḷın ve ḳavi ḳundaraḷar öyle isḳarpin gibi dar oḷamaz.*

404. *Şöyle* zarfı çok defa 'biraz, hafifçe, sathice, belirsiz, yavaşça, usulca' anlamında olup çoğunlukla bu takdirde buna *+CA* edatı katılır.

Örn.: *Efendi elini şöylece uzadıp rast ğelen kitabı aḷdı* (MURAD BEY);

Onḷarḷa şöyle bir muarefesi var. Bu örnekte şöylece sıfat olarak kullanılmıştır.

şöylece sayacaḳ oḷursaḳ.

405. *Şöyle bir* deyimi, tasarlanan veya taslak hâlinde başlanılan bir iş veya davranış olduğu zaman *bakmak*, *göz atmak*, *el sürmek* vs. fiilleriyle (ve Fransızcanın *üne petite fois*, 'bir defacık' sözü karşılığı olarak) çok kullanılır.

Örn.: *şöyle bir baḳdı*;

Şöyle bir ğözden ğeçirdi;

Kirli duvarın ḳarşısında bir ḳaç daḳiḳa duraraḳ şöyle bir ğöz ğezdirdikten soñra... (EMIL ZOLA'nın NACI tarafından tercüme edilen *Therese Raquin* adlı eseri);

Şöyle bir düşündükten soñra.

Hatırlatma – *böyle* (*şöyle*, *öyle*)'nin yerine bunlardan *+lIK* § 528 ekiyle) yapım eki ve ile edatı katılmış şu adlar da kullanılabilir: *böylelikle*.

Örn.: *Böylelikle* (*şöylelikle*, *öylelikle*) *iş ğörülmez!*

---

düşünülebilirdi; fakat Türkçe olarak RADLOFF, IV *senmek*, Kırgız ve lehçemizde kalın ünlülerle *sanmak* 'itimat, itibar etmek', *senimli* 'mutemet, muteber' kelimelerine göre *senim*, *senem* 'itimat, itibar ve mutemet, muteber' anlamlarında olabilir.[AUE]

daḫi (de)

406. دخى [381] *daḫi* zarfı ve kısaltılmış biçimi olan *de* bir katılma fikri verir; daha önce ifade edilen veya hiç değilse altta gizlenik kalan bir anlam herhangi başka bir anlamın üstelik olarak gelip katıldığı bildirilmek istenildiği zaman kullanılır.

Bu kelime özellikle kısaltılmış biçimiyle çok kullanılır.

407. *daḫi* veya *de* zarfının tam anlamı aşağıdaki çeşitli örneklerden iyice çıkartılabilir:

1. Birbirine yaklaşık iki anlam arasındaki katıklık fikrine eş, benzer olma fikri de katılmış bulunur. Fransızcadaki karşılığı *aussi*, *egaḻement*'dir. Anlamdaşları *hem* (bk. § 424) *hem de* كذلك *ḵezaḻik*.

Örn.: *Siz daḫi* (*de*) *ģeliñiz*;

Bunu da yazmaḻısıñız.

1. hatırlatma – Benzerliği gürleştirmek için zarf iki defa söylenilebilir.

Örn.: *ḳurdu ģörèn de "ho!" der, ģörmeyen de "ho!" der* (atasözü).

2. hatırlatma – Benzerlik kavramı *ikiside*, *üçüde* (krş. § 363) ifadelerinde de görülür.

Örn.: *Müsāfir müsāfiri sevmez, ev sāḥibi ikisini de* (atasözü).

3. hatırlatma – Türkçede **ḵezā*, *defa*, *eyzan* 'aynı yer' de denir.

408. 2. Katıklık fikri iki kavram arasında alelade bir benzerliğe hatta bazen hafif bir zıtlığa yol açar (Fransızca karşılığı *quanta*).

Örn.: *Şimdi herkes çaḻışıyor, sen de ḵeyf sürüyorsuñ.*

Zıtlığı daha çok gürleştirmek için *halbuki* de kullanılabilir.

1. hatırlatma – Tekrar edilen iki edat arasındaki benzerliği açığa vurmak için bazen ikincisine de *de* zarfı getirilir:

ne... ne de;

hem... hem de;

kimi... kimi de.

2. hatırlatma – Ek fiilin şart kipinin teklik üçüncü kişisi olan *ise* kelimesi, 'de' anlamında bir edat gibi kullanılır. Bu edat, *de* gibi ait olduğu kelimenin ardınca getirilir.

---

[381] Bu kelime kökünde bir fiil şekli, *taḳ-* fiilinden bir *i-* zarf-fiili (§ 1340) gibi görünüyor (*takmak*; eski imlası دقمق Bibl. nat. A. f. t. 86, 44. yap., *iliştirmek*, *ḳatmak*). Krş. Çağatayca *taḳı* ki ile aynı anlamdadır. Yine krş. eski imlasıyla دقى (British Musium, Doğu yazmaları, 6815, 11. yaprak ve çeşitli yerlerde). Yakutçada bunun dengi kelimesi olan *doğanı* da bir fiil biçimidir.[JD]

Örn.: *Ev sahibi kurnazlıkla pasdırmayı ince doğrar, kurnaz müsafir ise ikişer üçer yutar* (atasözü);

buña ise hiç şüpe yoktur ki...;

Bu bahisde ise ārayı hükemā pek çok şuᶜbelere münkasimdir (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebîye*);

Herkes siyāsî bir muharrir olabilir; fakat herkesin edib olamayacağı ise müspetdir (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebîye*).

409. 3. Sıfatlık fikri, her türlü yan anlamdan sıyrılmış olarak sade bir düzenleyiş yerini tutar (Fransızca karşılığı *et*). Bu takdirde hakiki bir bağlaç olur. Onun bu yolda kullanışı bağlaçlar konusunda görülecektir (bk. § 960 ve aşağısı).

410. 4. Birinci kişi, bu zarflar ilave edildiği kelime üzerinde direnmek, o kelimeye yüklenmek ister (daha ileride bk. § 411).

Örn.: *Hakkı bu kadar da etmez.*

De zarfı, şart veya farazi bir fiil kipinden sonra (bk. § 1233) gelirse Fransızcanın aynı karşılığıyla tercüme edilir; fakat daha çok ifadeye veya cümleye daha kuvvetli bir ses tonu vermek de yeter.

Örn.: *Ālemde nè de cesur adamlar varmış*;

Hazır mı? Ne kadarda uzun (Önceki örnekteki aynı inceleme buna da gelir.)?;

Bunu yapmak hiçde maᶜkûl olmayacak;

(Adam) sen de;

Aman sizde (daha nezaketli).

Yine krş. *bir de* (§ 413), *hem de* (§ 424) ifadeleri.

Hatırlatma – Şart cümlesinin ana cümleciğinin başına belirsiz anlamlı bir işaret zamirinden sonra (krş. § 316) çok defa *de* katılır: *o da, bu da..*

Örn.: *İnsanıñ kabûl edemeyeceyi bir şey varsa o da hakikatin ortadan kayb olmasıdır.*

411. *dahi* veya *de* zarfının cümledeki yeri *dahi* zarfı ve bunun kısaltılmış biçimi olan *de* yalnızca *en çok ait oldukları kelimeden sonra* gelir. Bu kelime cümlede özne veya tümleç görevini oynayabilir. Burada fiil olması düşünülemez; çünkü *de* fiillik şahsi bir kipten sonra gelince hakiki bir *bağlaç* olur [§ 960] ki yalnız § 408, hatırlatmada incelenen durumu istisnadır.

Örn.: *Bèn de bunu isterim.*

Ben bunuda (yani bana verdiğinizden fazla olarak) *isterim.*[382]

---

[382] Şu örnekte de böyledir: *Ben bunu isterim de*; yani örneğin dil öğrenmesini severim, fazla

Bu örneklerde zarfın bulunduğu yere göre cümlenin aldığı anlam değişikliklerine dikkat edilmelidir.

412. *Bu zarfın kısaltılmış biçiminin uymaca (ekleme) niteliği* – *De* kelimesi özerkliğini kaybetmiş olup vurgusunu bütün veya bir kısım olarak ardınca geldiği kelimeye bırakır ve onunla birleşip tek vücut olur (Krş. ek fiilin şimdiki zaman kipinde de böyle bir durum olmaktadır § 550).

Bazen *de* zarfı eşlik ettiği kelime için aksanından tamamen kurtulu, bazen de aksan bu iki arasında paylaşılır (Bu birinci kişi olan zata ve sözün gidişine bağlıdır.).

***bènde* veya *bèndè*.**[383]

Böylece *de* zarfı (aynı ses birimleri içine alan) bulunma durum (*+DA hâli*) ekinden şu sebeple ayrılıyor ki o vurguyu kendisine almaktadır:

bendè.

Bazı Türk dilcileri bu iki benzer ögeyi yazıda ayırt etmek için bulunma hâli görevinde olanı kendisinden önceki kelimeye bitiştirmeği ve zarf görevinde bulunduğu zaman ise kelimesinden ayrı yazmayı (bk. geçen örneklere) önermekte iseler de bu kurala her zaman riayet edilmemektedir.

Ünlü uyumu kurallarına göre *a* olması gereken yerlerde bazen bu zarf *e* ile söylenmektedir: *bu da* yerine *bu de*[384] (krş. § 163).

bir de

413. *Bir de* 'bir kere de, fazla olarak' anlamlarındadır. Bu kelime 'bir defa' anlamına *bir* ile yukarıda (§ 410) da belirli *de* zarfından meydana getirilmiştir.

Birde zarfı, *dahi* zarfı gibi fakat ondan daha kuvvetli olarak sıfatlık ifade eder; *dahi* zarfından aşağıdaki noktalarla ayrılır:

1. Kendisinin en çok ait olduğu kelimeden *evvel* gelir.

Örn.: *Bir ḳadı ile tüccarden bir kimse bir de Nasreddin ḫoca yoļdaş oļmuşļar.*

414. 2. Daha çok öyle bir cümlenin başına gelir ki kendisi onun üzerine dikkati çekmeğe yardım eder; bunun kullanışı da buradan geliyor.

---

olarak da isterim, yerinedir.[AUE]

383 Yazar bunda yanılıyor 'ben dahi' anlamındaki 'bu ikinci kelimede vurgu yalnız kelimenin ilk hecesindeki *e* üzerindedir.[AUE]

384 Yazar bunda da yanılmaktadır, *da* gereken yerlerde uyum kuralının bozulup *de* ile söylendiği hiçbir kelime hatırlamıyoruz. Edebî dille ilgili § 163 hükümlerine de bu dâhil değildir. Bu bakımdan biz yazarın § 411'deki ikinci örneğinde *bunude* biçiminde verdiği kelimeyi de düzelttik.[AUE]

a) Bir tartışmaya son verecek bir delil getirmek için.

Örn.: *Birde ben size ḫaber vermeye mecbur deyildim.*

415. b) Ortaya sürülen bir varsayımın kabul edilir bir delil meydana getiremeyeceğini göstermek için:

Örn.: *Birde öyle demişim bundan ne çıḳar?*

416. c) Bir gözlemi daha görünür kılmak, örnek olarak onun birden bire ve gafletle olmuş olduğunu göstermek için... bu anlamı *baḳ-* fiiliyle çok kullanılır:

Örn.: *Süleyman Efendi aġaçı sarsmaġa başladı; birde baḳdım ki elma ile ḳarışıḳ zerdali dökülüyor* (MUALLIM NACI).

417. Hatırlatma – Bazen *birde* kelimesi, belirsiz bir zarf olan *bir* ile ardınca belirlediği bir addan oluşur (Örnek olarak bir *ḳuşaḳ* gibi; o zaman *de* yöntem üzere kelime kümesinden sonra gelecek yerde kümeyi meydana getiren iki kelime arasına girer.).

Örn.: *Birde ḳuşaḳ veriñiz; taḳım tekmīl olsun. birde ḳuşaḳ* deyimi şu ikisi arasında aracı bir ifade sayılabilir: Düzenli oluşumu bir ifade eden *bir ḳuşaḳda*; ifadesi ile *bi°rde* zarfının büsbütün bağımsız kaldığı bir ifade olan *bi°rde bir ḳuşaḳ* ifadesi arasında.

daha

418. *daha* zarfı Fransızcası *encore* (=tekrar) gibi aynı anlamlarda kullanılır.

1. Bir eylemin yenileşmesi (Bu anlam *dahi* zarfının anlamına çok yaklaşır.). Bunun anlamdaşı **tekrār*.

Örn.: *daha yarın ġelecek.*

Cümle, olumsuz ise 'hiçbir daha, bir daha' anlamında olur.

daha ġelmeyecek.

Hatırlatma – *bir daha* deyimi (bir kere daha) 'veyahut, yalnızca (daha)' anlamındadır.

Örn.: *Bir daha gitsin*;

Bir dāha ġelmeyecek.

419. 2. Artış, çoğalış anlamı (nicelik zarfı). Anlamdaşı *ziyāde* (krş. § 485).

Örn.: *daha ver.*

1. hatırlatma – *daha* kelimesi bir sıfattan önce gelince karşılaştırmağa veya karşılaştırmayı gürleştirmeğe yarar (krş. § 367).

2. hatırlatma – Bir toplam yapıldığını ifade etmek için de *daha* kelimesi kullanılır (bk. § 497).

420. 3. Bir ana kadar müddetin uzatılışı anlamı (zaman zarfı). Anlamdaşları **elān* (**el-yevm*; **ḥāla*).

Örn.: *Daha yatıyor;*

Daha ḫastadır;

Daha ǵelmedi.

421. Hatırlatma – Geçmiş zamana ait cümlelerde *daha* zarfı bir zaman zarfından (veya genellikle bir addan) *önce* gelirse bazen Fransızca *â peine. ne... que..; seulement* karşılığı olarak anlamdaşları olan *henüz* (bk. § 425), *hemen* (bk. § 426), *ancaḳ* (bk. § 429) gibi kullanılır.

Örn.: *Daha şimdi ǵeldim;*

Uşaḳ çamaşırımı daha bugün ǵetirdi.

Bu ifadelerde geçmiş bir hâdise o kadar yeni ve taze olarak gösterilir. Şu anda ayak basmıştır, denilebilir. Bu ise belli ki söz ettiğimiz müddet uzayışı anlamının bir gelişmesinden meydana gelmiştir.

422. Bu ifadelerde *daḥa*'nın yeri değişmekle anlamı da değişir.

Örn.: *Daha aḷtı ay var;*

Aḷtı ay daha var.

İkinci örnekteki *daha* kelimesi *artıḳ* 'ancaḳ, zar zor' anlamını vermediği gibi cümle de artık geçmiş zamana ait olmaz.

423. *daḥa* zarfı hakikatte *dahi* zarfının az farklısından başka bir şey değildir. *Dahi*'deki sıfatlık fikrinin alelade bir gelişmesinden doğan *daha* kelimesi, *dahi* kelimesine göre bütün serbestliğini son zaman Osmanlı Türkçesinde kazanmıştır.

Gerçek konuşma dili epeyce erkenden *dahi* ile *daḥa* arasındaki farkı yapıyordu; fakat *daha* diye söylenişi uzun zamanlar yabancı sayılmış, yazı dili bunları şu veya bu durumlarında olsun hep *dahi* biçiminde kullanmıştır.

Örn.: *dahi* (halk dilinde *daha*) *küçük.*

Uygurcada *ymä* edatı (MÜLLER, *Uygurca*, 6. s., I, 4; 7. s., I, 12; 37. s., I, 3 ve çeşitli yerlerde; Chuast. Man, 9. s.; I, 10) ki (*Divanü Lugati't-Türk*, III, 271. s. *yämä* olup *mä* [veya *ma*] biçiminde kısaltılmış olarak bazen bağlaç (krş. § 409) veya pekiştiriş edatı hâlinde [krş. § 410] görülür) *dahi* zarfına denktir.

Örn.: *Yädürür ḳamuġnı ma yämäz özi "Tanrı" yedirir herkesi, daḫi yemez kendisi* (*Kutadgu Bilig*, 4, 15);

Yaratḳan torätkän ma ḳadir kemaḷ "Yaradan, meydana getiren dahi güçlü tam (Tanrı)" (aynı eser 4, 12);

Yana ma ayıttı "Yine dahi söyledi." (aynı eser, 293).

Şuna da dikkat edilmeli ki Kahire yazmasındaki edatı bazen Uygurca metindeki

(belki *de* yerinde olan) *ta*'ya denk bulunuyor.

mA edatı uymacadır (krş. § 412).

Bu, Çin Türkistanında hâlâ yaşamaktadır.[385]

Örn.: *Uḷarma kälip kölniñ suiġa çomdi* "Onlar (güvercinler) de gelip gölün suyuna daldı." (RADLOFF, *Proben*, VI Tarançi lehçesi, 92. s.);

Sänme aġa mänme aġa atnı kim baḫa. "Sen de ağa ben de ağa ata kim baka (timar ede) (Krş. böyle bir atasözü, bu dil bilgisi kitabın 413. s. *ünde* § 646).

Bu edat, *hem*'den (§ 424) bazen önce bazen sonra getirilerek bazen onunla karışıyor.

Örn.: *Mänma häm barur män* "Ben de (hem) varırım." (*Yedi Uyurlar*, 229);

Biz hämmä keynimizdin ḳorḳadurmiz "Biz hem de geridekimizden korkarız." (aynı eser).

'Bütün, hep' anlamındaki Farsça ***heme*'de şüphesiz bundandır: *Bu törtülänniki hämmesi* 'bu dörtlenmişin hepsi' (aynı eser § 226).

Bazen bu edatın ünlüsü *u*, *o* arasında ortalama bir sese *ŭ*'ye kadar zayıflar:

Senimü xuda yaratḳan, biznimŭ xuda yaratḳan. "Seni de tanrı yaratıcı (dır), beni de tanrı yaratıcı (dır)." (aynı eser, 230);

Bu it boḷsamŭ xudanın maxlaġı "Bu köpek olsa dahi (köpek dahi olsa) tanrının mahlûku(dur)".

Bu bakımdan *ma* veya *mŭ* edatını soru edatı *mu*, *mi* (§ 442) ile belki akraba saymak lazım gelir.[386]

Aynı edat, 'her kim, hangisi dahi' anlamındaki *ḳayuma* (*Kutadgu Bilig*) ve *nämä*, *neme* (§ 319) kelimelerinde de görülür.

---

385 Anadolu'nun bazı taraflarında da hâlâ yaşadığı anlaşılıyor.
Şimdi genel dilde *nah*, *na*'ya çevrilen *mah (meh)* biçiminde:
– *Meh (me), şu on guruşu al da bağa bir cıgara getür* (Ordu);
(Bir şey verir veya getirirken) – *Meh*, şuracıkta yeyiver;
– Bunu mu istedin? *meh (me)*, al. (Yalvaç);
– Çoraplarım nerde? – *Meh oğlum* (Gerede);
– *Meh yavrum, meh, sen hiç üzülme*;
– Kitap burada *meh (me)*, sora getirirsin (Burdur).
– *Mah (meh)* (köpek, manda, inek gibi hayvanları çağırır ve onlara yem verirken) Yalvaç (İsparta).
Bu örnekler o yerler halkından olan talebeden derlenmiştir.[AUE]

386 Biz bütün bu *ma*, *mu*'ları işaret kelimesi olan bu (*b* > *m* değişimi) ile de ilgili görüyoruz.[AUE]

Bunu *ma*, *me* ünlemleriyle (§ 1042) karıştırmamalı.

Yine krş. tekrarlı iki ad veya iki sıfat arasında pekiştirme edatı olan *me*: *tez me tez* 'çabucak' (GUIGANOF, Dict. 68. s.).

Krş. Kırgızca *kösbökös*'deki *bö* Osmanlıca ve Farsçada *be* (krş. 261, 549. s., 2. hatırlatma).

ymä yerine *oḳ* edatı da kullanılırdı.

**** *hem***

424. ***hem* zarfı da sıfatlık bildirir. Bununla beraber tekrarlı olduğu zaman (En çok bulunduğu hâldir.) hakiki bir bağlaç olarak sayılmalıdır (bk. § 967).

Tek olarak kullanıldığı zaman *hem* edatı *bir de* (bk. § 414, 415) kelimesinin anlamdaşı olarak 'aslında, zaten, kaldı ki, üstelik ve sonra' karşılıkları olarak kullanılır.

Örn.: *Hem ben size söyledi idim;*

hem ne lüzûmu var.

Burada da *hem* kelimesine *de* edatı ilave edilebilir.

Çoḷuğu çocuğu eksik deyil, hem de hepsi güzel ve sağḷam.

Eski Osmanlıcada *hem* kelimesi bazen *ve* bağlacına ilave edilir (*ve hem*).

****henüz**

425. Zaman zarfı olan *henüz* (asli söylenişiyle *henüz* ve halk söyleyişiyle *heniz* krş. § 165) kelimesi şunları bildirir:

1. Bir ana kadar müddetin uzayışını (*daha*'nın 3. anlamdaşı, krş. § 420).

Örn.: *Validesi henüz ḳendisini bir küçük çocuḳ gibi şımartıyordu* (NACI);

Henüz ģelmedi.

2. *Yeni*, *son zamanlık* bir şey fikrini bildirir (=geçmişte olduğu hâlde devam eden bir eylemin hâle ayak basışı; krş. § 421). Bu anlam kısmı bir zaman birliği anlamına yaklaşıyor (Anlamdaşı *hemen* bk. § 426; *şimdi* bk. § 396).

Örn.: *Henüz ģeldi veya* (*şimdi ģeldi*);

Ḥayatı umûmiyeye henüz girmiş bir ḳavim;

Henüz çıḳmaḳ üzre idi.

****hemen**

426. *Hemen* (şiirde *hemān*) zarfı *hem* (krş. § 424) ile Farsça işaret zamiri *ān*'dan oluşmuştur, *zaman birliği* ifade eder. Bu kelime kökünde 'bizzat kendisi, ta kendisi, aynıyla o' anlamlarını ifade ederdi.

Farsçada *heman*, zamir veya gösterme sıfatı ve zarf olarak kullanılır. Türkçede

yalnız zarftır. Her hâlde Eski Osmanlıcada *hemen* kelimesinin sıfat olarak kullanıldığının izleri de görülüyor.

Örn.: *Heman saᶜat veya heman dem* 'aynı saat, aynı dem'.

heman kelimesinin tam benzeri olarak *hem ol* da kullanılıyordu.

O zamandan beri bu kullanış bırakılmıştır. Bugün *hemen o saᶜat* denilebilir. Bu ifade öncekinden biraz değişik olmakla beraber *hemen* kelimesinde *tam* gibi bir zarf değeri olup işaret zamiri ayrıca *o* ile ifade edilir.

427. Niteleme zarfı olarak *hemen* kelimesinin şu anlamları vardır:

1. Aşağı yukarı, denebilir ki az kaldı, eli kulağında (müezzin durumu):

Örn.: *Hemen büsbütün ḫālī bir ada*;

Odanıñ hemen ta ortasında;

Hemen düşüyordum (krş. *ḫanda ise* § 388 ve 825);

Hemen yarı aç yarı toḳ ḳaldım;

Hemen çoğu noḳsan.

2. Sadece, yalnız, tek, yeter ki (anlamdaşı *ancaḳ* bk. § 429).

Örn.: *Hemen bir evimiz vardır*;

Hemen şu iy(i)liyi var.[387]

428. Zaman zarfı olarak *hemen* şunları ifade eder:

1. Dakikasında, bu dakika, şimdicik (anlamdaşı *şimdi* krş. § 396).

Örn.: *Hemen gideceyim*;

Hemen soyunup yatdı;

Hemen bendeñizi terk mi edeceksiñiz (krş. yine § 1017)?

2. krş. *şimdi* (§ 396) ve *henüz* (§ 424).

Örn.: *Siz geldiğiñizde ben hemen ḳalḳmışdım.*

3. Her dakika, her an, her zaman, daima, bir düziye (krş. hep § 401).

Örn.: *Hemen söyler*;

Deme ḳış yaz, durma, hemen oḳu yaz (halk sözü).

1. hatırlatma – *Hemen* zarfı daha çok ikizlenir.

Örn.: *İşiñizi bitirdiñiz mi*? sorusuna cevap olarak: *hemen hemen.*

Yukarıda bütün örneklerdeki zarflar da ikizlenebilir.

2. hatırlatma – Yukarıdan beri geçen bütün anlamlar Farsçada da zaten vardır.

3. hatırlatma – Eski Osmanlıcada ***hemīn, hem+īn* 'bizzat bu' da kullanılırdı.

---

[387] Buraya şu örneği de ilave edebiliriz: *hemen siz sağ oluñ.*[AUE]

ancaḳ

429. *ancaḳ* zarfı, daraltış ve sınırlayış ifade eder.

İşaret kelimesi olan *an* (krş. § 295) ile *caḳ* (krş. § 918) edatından yapılmıştır. Bu bakımdan kökünde 'bunun gibi bu kadar' anlamında olup anlamdaşları da *ancılayın* (krş. § 890), *o ḳadar*, *o gibi* idi.

430. Sonraları bu kelime 'yalnız bu kadar'[388] ve daha sonra da 'yalnız' anlamını vermiştir. Krş. Rusçada böyle bir gelişme: **столько** '*o kadar*' ve **только** '*yalnız*' (krş. §. 479, 2.).

ŞEMSEDDIN SAMI, *Kâmūs-ı Türkî*'sinde *ancaḳ* kelimesinin bugünkü anlamlarını şu sıra ile vermektedir:

1. Tek, yalnız, sade, yalın, tam, sırf, özellikle (anlamdaşı *yalıñız* krş. § 469, 1. hatırlatma).

Örn.: *Dün biz ancaḳ Üsküdara gitdik.*

431. 2. Tamı tamına, daradar, güç hâl ile.

Bu çuval, ancaḳ bir kile alır.

Vapur ancaḳ yarın yetişecek.

Hatırlatma – Eski Osmanlıcada örnekleri belirli *nadiren* anlamını da bu anlama yaklaştırmalı.

Örn.: *Bir cünbişi lātif idi ki ancaḳ olur.*[389] (MEHMED EFENDI);

ᶜAhde riᶜāyet ancaḳ bu ḳadar olur (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, II, 11).[390]

432. 3. *Ancaḳ* kelimesi 'lâkin, fakat' anlamında bağlaç olarak da kullanılır (anlamdaşı *amma* § 981).

Örn.: *Ava gidecekdim, ancaḳ hava müsāade etmedi*;

Çoḳ söyledi ancaḳ bir şey anlaşılmadı.

433. *Ancaḳ* yerine bazen 'sırf, tam, yalın' anlamında Arapçanın *faḳat* zarfı kullanılır.[391]

Bunu faḳat size söyleyorum.

---

[388] Krş. FERIDUDDIN ATTÂR, *Tezkiratü'l Evliya*, 128. yaprak (Çağatayca) *Āmdi ancaḳ sözlängiz* "İmdi, o kadar söyleyiniz.".[JD]

[389] Bizce burada *ancaḳ* kelimesinin anlamı 'o gibi öyle, o kadar'dır: "Hoş bir eğlenti idi ki (olursa) o kadar (o gibi öyle) olur.".[AUE]

[390] Bu ve böyle örnekler Eski Osmanlıcaya özgü olmayıp lehçemizde aynı kuvvetle yaşamaktadır. Buradaki *ancaḳ*'da öncekisi gibi 'olursa, olsa olsa' anlamlarında olup 'nadiren' anlamı her ikisinde de yoktur.[AUE]

[391] Bu kullanış eskiden tek tük yazarlarda görülen bir şey olup lehçemiz bunu tutmamıştır: *Sizi uzaḳdan yaḳından tehdid eden inhidam faḳat bizi ezdi.*" (SÜLEYMAN NAZIF).[AUE]

Bu edat bağlaç olarak da kullanılır (krş. § 984).

yine

434. *Yine*, halk dilinde ve Eski Osmanlıcada *ğene*, *gine* zarfı aslı ve mecazi kullanışlarıyla 'yenileşme, yeniden başlama' anlamlarıyla *yeniden*, *yeni baştan* gibi kullanılır (anlamdaşları *bir daha*, *tekrar* § 418).

Örn.: *Dün ğelen adam bugün yine ğeldi*;

Yine mi başladıñ (sitem);

Meşrutiyet-i idāre başḳadır, meşrūtiyet-i tatbiḳ edecek insanlar yine başḳadır.

435. Müsait olmayan durumların çatıp gelmesine rağmen bir işin *hâliyle kaldığını* bildirmek lazım gelince de bu zarf kullanılır.

Örn.: *Elması çamura atmışlar yine elmas, yine elmas* (*Sabr-ü Sebat*, ABDÜLHAK HÂMIT)[392];

Māᶜmāfi(h) dönen yine küredir (GALILEE'nin meşhur *e pursi muove* ünleminın tercümesi).

Zarfın bu kavramı, bağlı şart cümlelerinin tutarsız yan cümlesinde özellikle sık sık görülür (bk. § 1236, yine krş. § 983).

436. *yine* bir işaret kelimesinden önce gelirse 'aynıyla, aynı *le même*' anlamındadır.

yine o;

yine bu ḳadar vs.

Yenileşme, yeniden başlama fikrinin yerini aynilik, tıpkılık fikri tutar.

Örn.: *ḫatırlayoram (ḫatırnişanımdır) ki ğeçen hafta*[393] *biz yine bu eve daᶜvet edilmiş idik*;

Dün nasıl, yazdıñızsa yine öyle yazmalısıñız.

bile

437. *bile* zarfı, herhangi bir işin beklenilmeyen bir genişlik ve yaygınlık aldığını ifade etmekte kullanılır. Anlamdaşı *ḫatta* (bk. aşağıdaki paragrafa). Bu zarf ait olduğu kelimeden daima *sonra* yer alır.

Örn.: *Bir çocuḳ bile bunu yapabilir*;

ḫoros bile vaḳitsiz ötmez (atasözü).

bile kelimesinin şart ve tahmin kipiyle kullanışı hakkında bk. § 1233.[394]

---

[392] Yazarın bundan sonraki cümlesi şöyledir: *Yine kıymetine halel gelmemiş.*[AUE]

[393] Yazar bu kelimeyi bizde olmayan Fars telaffuzuyla *hefte* yazıyor.[AUE]

[394] *Bile*'nin kullanış yerlerine dair şu örneklerde faydalı olur:

Hatırlatma – Eskiden *bile* kelimesi 'birlikte' anlamını ifade ederdi (Bugün bu anlamda ****berāber** denir.). Bu kelime, çoğu Türk lehçelerinde kullanılan *birgä*'ya denktir, hâlbuki *bile* kelimesi aynı lehçelerde *ile* anlamındadır.

Nerede gül oḻsa biledir ẖār[AUE];

Nerede yār oḻsa bile aġyār.

Bile yatup bile oturmaḳ

Aḳdenizin size on sene kürsī-ı istiġrāḳ oḻan adaḻarı dört yüz, beş yüz senelik bir tāriẖi unutmuş bile. (Süleyman Nazif, *Namık Kemal ile ḥasbıhāl*);

Ona acıyaraḳ para verseñiz (bile) nafiledir;

Ona acıyaraḳ para (bile) verseñiz nafiledir;

Ona acıyaraḳ (bile) para verseñiz nafiledir.

Bütün bu örneklerde *bile*, kendisinden önceki kelimenin anlamında bir önem ve üstünlük yaratmaktadır.

Bizce bu iki *bile*, söylenişte bir olmakla beraber kökenleri itibarıyla da cümledeki yerine göre işlemleri itibarıyla da büsbütün ayrı iki kelimedir.

Cümlede *her* kelimesinden sonra gelebilerek o kelimeye hususi bir önem ve üstünlük veren *bile* kelimesi, bizce Eski Türkçenin *bil e* 'bil ha' biçimindeki bir kalıntısıdır. İkaz ve hatırlatma anlamıyla ufak bir ara cümlesidir.

Divanü Lugati't-Türk, (II., 22. s.):

Külsä kişi atma anġar örter (kül e),

Baḳḳıl angar eḏgülükün ağzın küle. "Bak ona eyilikle, ağızla gülerek..

kişi, atma ona yanar (kül ẖa); (Yüzüne) gülse (bir) (*Divanü Lugati't-Türk,* III, 129).

Koḏ ġıḻ menġe aḳıḻıḳ boḻsun menġe (ayaġ a)

Iḏġıḻ meni toḳışġa yüvgil menġe (uḻaġ a).

"Koy bana cömertlik (ahilik adını ki) olsun bana lâkab ha,

Gönder beni savaşa, ikram et bana ulaştıracak at ha."

(*Aybetül-Hakāyık,* 43. s.).

Tili yaḻġan irtin yıraḳ tur (tiz e)

"Dili aldatan erden uzak dur çabuk ha." (*Aybetül-Hakāyık,* 68. s.) vs.

Asız kıḻ ġan ergä sen edgü (ḳıḻ a)

Kerem ning başı bu irür kät (bil e).

"Kötülük eden ere sen iyi et ha;

İyiliğin başı bu olur iyi bil ha." (Eski Osmanlıcada: *baḳ a* 'bak ha').

Görüldüğü gibi lehçemizin hatırlatmış, pekiştirme *ḥa*'sı bu eski lehçelerde uyuma uyan bir *a*, *e*'den ibaret olarak *her* kelimesinden sonra (hatta bitişik yazılarak) getirilirdi.

'Birlikte, beraber' anlamındaki *bile* ise (Eski Türkçenin *birlä*) *bir, beraber* kelimesi sonradan *r*'si düşerek *bile* biçiminde kalmıştır.

Lehçemizdeki *ile* kelimesi ise eski *boḻmaḳ* < *oḻmāḳ*'ta olduğu gibi *b*'si düşerek *ile* biçiminde kalmıştır veya *ile* kelimesi bağımsız olarak *ilmek* (ilişik = taallûk etmek) fiil adından *güle, eğlene* gibi bir hâl kipidir ki 'ilişerek, ilgili olarak' anlamındadır: *Ahmed ile* 'Ahmed'e ilişik, onunla birlikte olarak' vs.[AUE]

+*CA* (§ 917) edatıyla beraber olarak *bilece* de denir.

Eski kullanışta *bile* kelimesinden sonra iyelik eki ve onun ardınca +*CA* getirilir: *bilemce*, *bileñce*, *bilesince* vs. denirdi.

Örn.: *Bilemizce bir çaḻgıcı vardı.*

Bazen de *bilesinde* (bulunma hâlinde) kullanılırdı. Başka birtakım Türk lehçeleri yönelme hâli ile *birgäm[ñ, sin]-ä* vs. kullanırlar, krş. *Bibliothèque Nationale Yazmaları* (Ermeni harfleriyle) 194, 36, 41. yap.):

Bu deyimler bugün hâlâ kullanılmaktadır.

Bilesince gitdi;

Aḻḻah bileñce oḻsun (BONELLI, Turca parlaio ve Boudagov, Rusça, Dictionnaire).

bile (*berāber* gibi: krş. § 878) *ile* edatına ilave edilebiliyordu; nasıl ki Doğu Türkçesinde *birga*, *ile* demek olan *biḻä*'ye ilave edilebilir. Yine krş. *mäniñ bilän bilä* 'benim ile' (BEVERIDGE, *Bâbur-nâma*, 11, 12. yap.) .

ḥatta

438. *Ḥatta* kelimesi Arapçada bir boğumlanma fikri verir ve edat olarak *a ḳadar* ve bağlaç anlamını bildirir.

Türkçede, bir işe verilen daha büyük bir genişlik veya yaygınlığı ifade eder (Fransızca en çok, *bile* kelimesindeki gibi *même* ile tercüme edilmelidir; bazen de *öyle ki*, *o kadar ki*, *o derecede ki* karşılığı olarak *tellementi que*... *si bien que*.. ile tercüme edilebilir.).

Örn.: *ġörmemiş*, *ḥattā işitmemiş*;

Çoḳ yaġmur yaġmış, *ḥattā evleri su basmış*;

Devlet-i Osmaniye ve ḥattā bütün ᶜālem-i isl'ām.

ḥatta zarfı cümlede ait olduğu kelimeden önce gelir.

439. *ḥatta* kelimesi yalnızca bir iş hakkındaki bilginin daha önce verilenlerden ibaret kalmayıp (sayılıp dökülmek suretiyle) onun hakkında daha başka bilgi de edinilmiş olduğunu bildirmeğe yarayabilir.[395]

Örn.: *Rüşdi Efendi bu sabaḥ ḳayıḳda idi*, *ḥatta Boğaziçi'ne doğru gidiyordu.*

440. *ḥatta*'nın anlamı *bile*'nin anlamından şu sebepten farklıdır: *ḥatta* ile ifade edilen genişleyiş ve yayılışın önceden düşünülmeyen niteliği üzerinde daha az ısrar edilir. Bunun için bu iki zarf aynı cümle içinde bulunabilir ve bu takdirde *bile* kelimesi *ḥatta* ile daha önce bildirilen anlamı gürleştirmeğe yarar. Böyle bir durumda bu

---

[395] 'Şunu da (şurasını da) biliyorum ki (veya söyliyeyim ki...)' anlamındadır.[AUE]

iki kelime, ait oldukları kelimeyi veya cümle uzviyetini aralarına alarak çerçevelemiş olur.

Örn.: *Serdār-ı ekremler orduda serasḵer ve sāir ḳumandanḷarı nasb-u azḷ ḥatta idām bile ederlerdi* (AHMET RASIM, *Osmanlı Tarihi*).

ta

441. Türkçe ve Farsçada (§ 390) ortaklaşa kullanılan *ta* edatı *hemende* karşılığı olarak şu anlamlardadır:[396]

1. Zaman veya yerin aşırı uzayışını ifade için olur. Bu durumunda *ta* kelimesi eğer bir boğumlanma noktasını bildiriyorsa yönelme hâli ile eğer kopup ayrılış noktasını bildiriyorsa ayrılma hâli ile birlikte olur (krş. § 261).

Örn.: *Ta sabāḥa ḳadar yanımda oturdu*;

ta bidāyeti ḥarbden beri;

ta Edirne'den Basra ḵörfezine varıncaya ḳadar.

2. Bir şeyin tam yerinin açıkça belirtilmesi için olur.

Örn.: *ta ḳarşısında*;

bir aġacın ta tepesinde.

3. *kendisi* zamirinin anlamını pekleştirmek için olur:

Örn.: *İşte ta ḵendisi.*

1. hatırlatma – *Ta* ardınca, *be* gelmek üzere Farsça hazır deyimlerde 'a kadar' anlamıyla kullanılır.

Örn.: *Ta besabāḥ* 'sabaha kadar'.

2. hatırlatma – *Ta* bazen *-IncA* zarf-fiiliyle beraber olur (krş. § 1387). Eski Osmanlıcada kişi kipli fiillerle bağlaç olarak kullanılırdı:

1. Bildirme kipinde *-DIkçA* anlamıyla:

Örn.: *Ta hüsrevi seyyare* (gezgin yıldızların pâdişâhı = güneş) *felekde sefer eyler* ve 'öyle ki o kadar ki' anlamıyla:

Örn.: *Ta sopamı ḳırdım.* 2. Tasarlama kipinde 'sonunda, binnetice' anlamıyla:

Örn.: *Ta ġörmiye.* Bu son anlamında bugün birleşik bağlaç olan *tâ ki* kullanılmaktadır (krş. § 999).[397]

---

[396] Farsçasında *ta*'nın *a*'sı daima uzun, Türkçesinde kısa ise de Türkçede abartma için her kelimenin ünlüsünde olduğu gibi bu da hatta abartmanın derecesine göre istenilen sayıda uzatılır. Bundan başka Rumeli lehçelerinde *te* biçiminde de kullanılır ve bunda da *e* abartma için uzatılabilir.[AUE]

[397] Bu anlamdaki *siz* olarak yalnız *tā* biçiminde de kullanılır:

mi

442. Soru zarfı olan *mi* (Doğu Türkçesinde *mu*) uymaca (ekleme)dır. Sorulan kelimeye katılır (bk. § 688) ve genellikle ünlü uyumu kurallarına uyar.

Örn.: *Pederiñiz mi ġelecek?*

Pederiñiz yarın mı ġelecek?

Pederiñiz ġelecek mi?[398]

443. Cümledeki soru anlamı *acaba, aceba* veya **acep* (Arapça: taacüp, şaşma) zarfıyla gürleştirilir.

Örn.: *Çamaşırcı ġeldi mi acaba? acabā* kelimesi cümlenin başına da getirilebilir:

Bugün bayrammı aceb?;

Ne yapsam acaba?

444. *Acaba* yerine eski dilde Farsça *āyā* kelimesi, özellikle ardınca başka bir soru edatı geldiği zaman sık sık kullanılırdı.

Örn.: *Āyā niçün içeri girdi* (*Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 260. yap.)?

Bu edat şiirde hâlâ kullanılır:

Soru cümlelerinde *hiç* zarfının niteliği hakkında bk. § 450.

deyil

445. Olumsuz *deyil*[399] zarfı özellikle ad cümlelerinin sonlarında; yani bu cümle-

---

Bālāḷara doğru etme pervāz + (tā) oḷmıyasın düçār-ı şehbāz. "Yükseklere doğru uçma, ta ki şahine yaḳalanmıyasın." (Muallim Naci).
Bu anlamda yalnızca *ki* de kullanılır:
Yükseklere doğru uçma (ki) seni şahin tutmasın.[AUE]

[398] Örneğin: "Siz bugün komşunuzu görmek için ilk vapurla Boğaziçinden İstanbul'a gidersiniz." cümlesinin herhangi bir kelimesinden sonra soru zarfı gelir ve yalnız onu önemle sormak için kullanılır:
1. *Siz (mi), yoksa başḳası mı.* 2. *Bugün (mü) yoksa başḳa zamanı mı.* 3. *Komşunuzu (mu) yoksa başḳa birini mi.* 4. *Görmek için (mi) yoksa başḳa bir şey için mi.* 5. *İlk vapurla (mı) yoksa başḳa bir vapurla mı.* 6. *Boğaziçinden (mi) yoksa başḳa bir yerden mi.* 7. *İstanbul'a (mı) yoksa başḳa bir yere mi.* 8. *Gider (mi) siniz yoksa gitmez misiniz* vs.[AUE]

[399] *Değil, deyil* kelimesinin köken bilgisi pek aydınlanmış değildir. 18. yüzyıla kadar *deyül* biçiminde söyleniyordu ve Doğu lehçelerinde *twgwl* (Burada dudak ünlüleri olan *ü, ö*'yü, *w* ile gösteriyoruz.) tipinde kelimelere denktir.
Bütün anlamında olan *twgwl* (bk. § 349) ile bunun yaklaştırılması zaruri görünüyor (krş. Fransızca, olumsuz anlam ile *du tout*!).[JD]
Biz yazarın bu fikrine iştirak edemiyoruz; KÂŞGARLI, *Divanü Lugati't-Türk*, III, 114 şöyle der:
"*dağ, ḍağ* (Argu lehçesi) Arapça ليس anlamında edattır:
oḷ, andağ dağ oḷ. (O onun gibi (öyle) değil.).

lerin yüklemi olarak kullanılır:

Örn.: *ḫasta deyil.*

Krş. § 562 eksiltilmiş ek fiil olan *i-* ile kullanışına dair şeyler hakkındaki *-me-* edatının başka fiillerde oynadığı aynı görevi oynamaktadır:

ben...	*deyil*	*im*	*biz...*	*deyil*	*iz*
sen...		*sin*	*siz...*		*sin*
o...		*dir*	*on\ar...*		*ler (dir, dirler).*

446. *Deyil* zarfı, olumsuz bir anlama koyduğu cümlenin bir unsuru ardınca olumlu bir cümle unsuru geldiği zaman da kullanılır. O zaman bu olumlu cümle unsuru öteki olumsuz cümle unsurunun sanki yerini tutucu nitelikte olur.

Bu iki cümle unsuru adlık cümlelerden ibaret olursa bunların Fransızca karşılıkları *fakat* bağlacıyla birleştirilebilir.

Örn.: *Kişi doğduğu yerde deyil, doyduğu yerdedir* (atasözü).

Fiil cümlelerinde iki yüklem arasında bulunur (Fransızca karşılığı *non pas*).

Örn.: *İstemedim deyil yapamadım.*

İki tümleç arasında bulunur.

Örn.: *Eñ mükemmel bir aḷeti acemi bir el fena ḳuḷḷanırsa bunuñ ḳabāḥati aḷete deyil ḳuḷḷanana ait oḷmaḳ tabīidir.*

447. Bir ağırlaştırılış artma, fazlalaşma fikrini ifade etmek için kullanılır.

Örn.: *Deyil yasmağa (yazmaya) oḳumağa (oḳumaya) bile iḳtidārı yoḳtur.*

Bu örnekte görüldüğü üzere *deyil* zarfı ait olduğu kelimeden önce gelebilir.

Oğuz Arguya komşu olduğu ve kelimeleri onlarla karışık bulunduğu için onların bu *dağ oḷ*, kelimesini alıp değiştirerek *tekül* demiştir.

Görüldüğü gibi kelime bağımsız olarak *ḍağ*; *dağ* ile *dır* anlamına *oḷ*'dan meydana gelmiştir. *ḍ* ise bir taraftan *d* ile olduğu gibi KÂŞGARLI'nın söylediği üzere başka lehçelerde bir taraftan *y* ile *de* değişebildiği için *yağ* biçiminde de söylenebilir. Bu, lehçenizin ve bu eski lehçelerin de kullandığı *yoḳ* = *yoğ*'ın aynı anlamlı bir çeşididir: şu hâlde *dağ oḷ (değil)*, aslında 'yoktur' anlamında olmalıdır.

Diğer taraftan her ikisi de *Divanü Lugati't-Türk*, III, 185, *tıḍmaḳ* 'engel olmak, fiil adının kökünü meydana getiren *tıḍ* (yaklaştırınız III, 92, *tug: sed, mânia, bend*) lehçemizde *tıḳamak, tıḳaç* 'Adana'da pencere kepengi' anlamında *taka* ve sonra *toka* köküyle ilgili görünmektedir. 'dir' anlamına *oḷ Divanü Lugati't-Türk*, III, 93, *bu ḳarı oḷ oğḷansığ*. "Bu ihtiyar(dır) oğlansı (tabiatça çocuğa benziyen, çocuksu, çocuğumsu).". Bu *sığ* ise lehçemizin *+sI* eşitlik ekini ve *+CIK* küçültme ekini vermiştir.[AUE]

448. 1. hatırlatma – Aynı anlam *-dIktAn başka* (bk. § 1468) zarf-fiiliyle veya *şöyle dursun* deyimiyle ifade edilebilir, *şöyle* kelimesinin anlamı § 402'de açıklanmıştır. *Dursun* kelimesi ise *durmaḳ* fiil adının üçüncü kişi buyruk kipidir. Böyle bir deyimin kelimesi kelimesine anlamı şöyledir: (üzerinde fazla durulmayarak) *bu şey olduğu gibi kalsın, ancak…, hesaba katılmaksızın, dile alınmaksızın.*

Örn.: *Selātin-i izām ḥazerātınıñ evḳāf-ı aļiyeleri şöyle dursuñ vüzera ve ümerānıñ te'sisātı bugün taḥsin ve teḥayyürümüzü celb etmekdedir.*

Daha çok bu deyimin ait olduğu fiil yalın hâlinde kullanılır.

Örn.: *Yazmaḳ şöyle dursun oḳumağa da iḳtidarı yoḳdur* (447. paragraftaki örnek ile aynı anlam).

Düşman ilerilemek şöyle dursun ğeri çekiliyor.

2. hatırlatma – *Nerede ḳaļdı?*; yani bu şey o kadar uzak kaldı, üzerinden o kadar zaman geçti (artık dile alınamaz).

Örn.: *Siziñle o ḳadar ḥuḳuḳa varḵen siziñ içün bu işi yapmazsa nerede ḳaļdı bizim içün yapmaḳ* (ŞEMSEDDIN SAMI).

****hiç**

449. *Hiç* edatı *yokluk* fikri bildirir. Olumsuz cümlelerde 'bir şey, asla' anlamlarını bildirir. Başka bir deyimle söyleyelim, olumsuzluğu pekleştirir.

Örn.: *Hiç ḳazanmadım;*

Hiç eyi deÿil;

Hiç ğörmedim.

Bazen bir yasağı pekleştirmek için kullanılır.

Hiç sorma;

Hiç ḳorḳmayıñız.

Hatırlatma – Aynı anlamda *asļā* (Arapçada *asl*^{en} 'asıl, esas olarak') ve *ḳat*^{c}*ā* (Arapçada *ḳat*^{can} 'kat^{c}i 'kesin olarak') kullanılır: *asļā istemem.*

450. Soru cümlelerinde *hiç*, aynı şartlar içinde kullanıldığı zaman 'rastgele, herhangi bir sırada, zamanda' vs. anlamıyla (Fransızca *jamais* gibi) kullanılır:

Örn.: *Onuñ gibi bir ḥastaya hiç tesādüf etdiñiz mi?*

Örn.: *Birāderimi hiç ğördüÿüñ var mı?*

Bazen *hiç* kelimesi, bir soruya verilecek cevabın olumsuz bir cevaptan başka bir şey olamayacağını göstermek için kullanılır:

Örn.: *Hiç öyle şey oļur mu?* gibi. Bunun içinde *şüphesiz ḥayır*, *oļamaz*,*oļumsuz* cevabı gizlidir.

****hele**

451. *Hele* zarfı (Farsçada da *helā*'dır) özelleyiş bildirir. Söyleyen zatın herhangi bir inceleme ve gözlem üzerinde özel bir biçimde durup ısrar ettiği anlamını verir. Bu kelime zarf olduğu kadar ünlem görevinde de bulunur (krş. § 464). Krş. *ḥallâ*, CASPARI, Gr. arabe § 534.

Anlamdaşları: *ḫususu ile*; *al'ā-l-ḫusūs* (ve çoğunlukla Fransızca karşılığı *surtout*).

Örn.: *Ne güzel çocuḳlar! Hele oğlan*;

Hele size o söz hiç düşmezdi.

Bununla beraber aşağıdaki kullanımlarda *hele* zarfı başka anlamlar alır (Fransızcada epeyce değişik karşılıklarla kullanmak lazımdır.):

452. 1. Söyleyen zatın vereceği hükümde bir *çekince fikrini* iliştirir: *(baña) ḳalırsa*, *(ben)ce*, *ne de olsa*.

Örn.: *Hele ben bundan bir şey añlayamadım.*

453. 2. Söyleyen zat bir şey üzerinde durmak, ısrar etmek ister. Bu takdirde *hele* edatı bir buyruk veya istek kipiyle beraber bulunur. Bu kullanışta *artıḳ* (krş. § 463, 3.) zarfına yaklaşır: *Her hâlde, bir kere de bakalım* vs. yerlerinde kullanılır:

Örn.: *Hele paşa efendimizi ǵöreyim*;

Hele bir az ḳoḳla;

Durunuz hele, çapḳınlar;

Hele bir ḵere şunuñ rengine baḳınız.

Çoğunlukla buyruk kipinden sonra *ǵöreyim* veya *baḳalım* kelimesi gelir.

Örn.: *Hekim baña dedi ki hele öksür ǵöreyim*. Krş. Halk Fransızcası *pour vous.*

Cümle 'bir meydan okuma, tehdit etme' anlamı da alabilir.

Örn.: *Hele vursun ǵöreyim*;

Hele çocuğuma ḫatā ǵelsin (halk ağzı).[400]

454. 3. Sabırsızlıkla beklenen, *özel olarak* üzerinde durulup önem verilen bir hâdise hakkında söylenir. Anlamdaşları *niḫayet*, *artıḳ* § 463 (Fransızca karşılığı *finalement, enfin*).

Örn.: *Hele imdadımıza ǵeldiler.*

Bu durumunda *hele şükür*, *hele nihāyet* taşra dilindeki *hele ki* bundandır. İstanbul'da bu makamda *bereḵet versin ki* ifadesi kullanılır. *Teşekkür ederim*, *bahtın açıḳ*, *talihin açıḳ olsun* demektir.[401]

---

400 Halk ağzında *hele bir ḳılına doḳunsunlar* da denir.[AUE]

401 Ki'li olmayarak yalnızca *bereket versin* de bu anlamlara gelebilir.[AUE]

Hele ki düşmedim 'Neyse ki düşmedim.".

Hatırlatma – *Hele* kelimesi yalnızca sabırsızlanış bildirmeğe de yarar.

Örn.: *Dört yüz aḷtuñ deyil mi hele?*[402] (RUZICKA OSTOIS, *Ayyar-Hamza*[403], 52. s.).

****belki**

455. *Belki* (eski metinlerde *belkim*) zarfı Arapça 'daha iyisi' anlamındaki *bel* ile *ki* bağlacından yapılmış olup aşağıdaki anlamlarda kullanılır:

1. *Olabilir ki* anlamdaşları *iḥtimal ki*, *şāyet* (bk. § 457).

Örn.: *Gürültü etme belki uyanır*;

Sofrada ısrār etmeyiñiz, belki ḳarnı toḳdur.

456. 1. 'Daha önem kazanma' anlamıyla 'hatta, daha iyisi, daha ötesi, zıddına':

Örn.: *Mārifet, ḥayat ḳadar ḳıymetli, belki erbāb-ı indinde ondan ziyāde mü^cteberdir.*

Bu anlamda *belki* kelimesinden önce daima *deyil* (§ 445) kelimesi bulunur:

Örn.: *Onu yaḷñız sāir aḥibbāsına deyil belki aḳrabasına tercīḥ eder.*

Belki'nin bu kullanışı şimdiki Türkçede önceki kullanışından daha az ise de zarfın ilkleme anlamına daha yakındır.

Eski Osmanlıcada buna bir örnek:

Eğer bu risaḷetden baña bir āfet müterettib oḷa lāyıḳım, belki biñ oḷ ḳadara müstaḥıḳḳım (ALİ ÇELEBİ, *Hümâyûn-nâme*, 96. s.).

Hatırlatma – Halk dilinde bazen *belkim* ve *belkilim* yanlışları kullanılır.

****şāyed**

457. Aslında Farsça 'münasip' ve 'lâyık' anlamındaki *şāyesten* fiil adının geniş zaman teklik üçüncü kişisi olan *şāyed* kelimesi olabilirlik (ihtimal) bildirir.

Bu zarf en çok şart cümlelerinin birinci şart yan cümlesinde bulunur.

Örn.: *Şāyet bu aḳşam ġelmeyecek ise yarın sabaḥ mutḷaḳa ġelmelidir.* Şâyed bildirme kipiyle kullanılınca, belki anlamını verir.

Örn.: *Şāyet ġeliverirsiñiz diye bir yere çıḳmamış idim.*

Hatırlatma – Eski Osmanlıcada *şāyed ki* sözü de aynı anlamda kullanılırdı.

***Vaḳıa**

458. *vāḳıā*, *vāḳaa*, *vāḳ^ca*[404] (Arapça, 'düşen, olan, vukua gelen' anlamındaki ol-

---

402 Bu ifadede 'sabırsızlanış' anlamı değil 'çoğumsanan bir şeyde azalış ummak' anlamı var.[AUE]

403 *Ayyar Hamza* olacak.[AUE]

muş ismi failin zarflık hâli *vāki*[an] yerine) bir zarf ki krş. **fi-l-vāḳi*, Çağatayca **vāki*ᶜ*i*, *ḥaḳiḳat*[en] gibi Eski Osmanlıcada 'gerçek, aslında, cidden' anlamlarını da verirdi.

Örn.: *Vāḳıā pāk ve tüvānā asḳer idi* (MEHMED EFENDI, *Sefāret-nāme*).

Bugün bu zarf, ardınca *amma* ile başlayan bir cümlenin dışında kullanılmaz, 'aslında... ama (fakat)...; itiraf (tasdik) ederim ki... amma (fakat)...' anlamlarıyladır.

*Vaḳaa ben o sözü söyledim, amma o ma*ᶜ *na ile söylemedim.*

***bari**

459. *bāri* (halk ağzında *bārim*[405]) zarfı. Anlamdaşı *hiç olmazsa.*

Örn.: *Bir iş yapacaḳsan bāri lāiḳıyle yap.*

***zaten**

460. *Zaten* (halk ağzında *zati*) zarfı. Arapçada *zatında, ḥaddi zatında, aslında, esasında, esasen.*

Türkçede ortada artık *olup bitmiş* görünen ve bu bakımdan diğer işlerin de üstelik katılmış sayılması gereken *esaslı bir* iş bulunduğunu bildirir.

Örn.: *Zāten za*ᶜ*if idi bu ḥastalıḳ ḳendisini büsbütün düşürdü;*

*O zāten çarşıya gidecekdi, bende ba*ᶜ*zı şeyler ısmarladım* (ŞEMSEDDIN SAMI).

Araplar topdan tüfe(n)ğden ḳorḳmazlardı; zāten düşmanıñ ḳurşunları bir şey yapmazdı (Tarabulus harbine dair bir gazete makalesinden).

Fransızcada tam karşılığı olmayan bu zarfın kullanışındaki güçlükler dolayısıyla meşhur Nasreddin Hoca'ya atfedilen bir iki hikâyeyi burada söylemeği faydalı buluyoruz. Bunların içinde bu kelimenin çok dikkate değer nitelikteki kullanışları görülmektedir.

Nasreddin Hoca nasılsa attan düşmüş ve kendisini yuhaya tutan bir alay çocuk başına üşmüş; hoca dönüp onlara:

A! Çocuḳlar düşmesem de zāten ben inecekdim (İslam dininde karı ölünce kocasından boş düşmüş sayılır.). Hocaya karısının öldüğünü haber vermişler (yiğitlik kendisinde kalsın diye) demiş ki:

Ölmese de zāten ben onu boşayacaḳdım.

Bir gün hamamda beraber yıkanırlarken (TIMURLENK'in) kendisince elli akçe etti-

---

404 Yazarın ayrıca verdiği *vaḳıā, vaḳ'a* gibi söylenişler bizce şüphelidir. Bunun yerine kendisinin örneklerde kaydedip burada vermediği *vāḳaā* söylenir.[AUE]

405 Rumeli lehçelerinde *bariliğim* ve hatta *bāriliğime* çeşitlerini duymuşumdur.[AUE]

ğini nasılsa ağzından kaçırmış. TIMURLENK kızmış: "Yalnız şu üstümdeki (futa) peştemal o kadar eder." deyince, o da hemen:

Ben de zāten futaya beha biçmiş idim, demiş.

***ḥazır**

461. *ḥazır* zarfı.

Bu kelime sıfat olarak kullanıldığı zaman 'var, eli kulağında (müezzinin ezan okuduğu hâli)' anlamlarını verir. Zarf olarak kullanıldığı zaman bir iş veya vakanın, istifade edilecek (hap hazır) bir *fırsat* olarak göründüğünü bildirir.

Fransızcadaki karşılıkları oldukça değişik olabilir: *Mademki (çünkü)*..., *-dAn istifade ederek*, tam zamanıdır.

Örn.: *Ḥazır çıḳıyorsuñ baña bir ḳaç pul̦ satın al̦.*

Daha çok bunun ardınca şimdiki zaman zarf-fiili olan *-ken* gelir.

Örn.: *Ḥazır abdestim varken ben de cemāᶜate yetişeyim* (altta gizli);

Ḥazır ģezerḵen bizede uğramal̦ı idiñiz.

Artıḳ

462. *Artıḳ* (eski biçimi *artuḳ*) zarfı (bu böyle işte böyle = nihayet, akıbet = en sonunda).

Vurgusu son hecede olan *artıḳ* kelimesi ise aslında *art-*[406] fiilinin köküne *-ik* (*-ıḳ*) eklenmesiyle yapılan (bk. § 860) bir türemiştir (krş. Yakutça *orduḳ*).

İlkleme anlamıyla:

1. Fazla, üstelik, kalıntı (eksiğin zıddı); ad, sıfat ve zarf olarak kullanılırdı.

Örn.: *Ḫancı tavuğu gibi yol̦cu artığı ile ģeçinir* (halk sözü);

Zenbiñ ne ḳadar çoḳsa ümidiñ anden artıḳ ol̦ur (atasözü);

ᶜibādeti artıcaḳ itmegiçün (*artıcaḳ*, *artıḳ*'ın küçültümü) (MUHAMMED EFENDI, *Risâle-i Birgivi*, 36. s.).

2. Başka, başkaca (sıfat); ayrı, ayrıca (zarf) anlamıyla.

İhtimal ki 'ayrı' demek olan *ayruḳ*, *adruḳ*= *ayrı* ile karışması dolayısıyla bk. § 465.

463. *Artıḳ* kelimesi zarf olduğu zaman vurgu ilk hecesindedir. Türkçede fazlalık olma fikrine bağlı olan epeyce çeşitli anlamlar alır.

Bu farklı anlamlar aşağıdaki örneklere indirgenir:

1. Söyleyen zat, falanca gözleminin kendi gözünde *olup bitmiş* bir kıvama geldi-

---

406 Veya RADLOFF (*Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, I, 87) göre aynı anlamda olan *ar-*'tan ki o zaman ek *tıḳ* (*tuḳ*) olur.[JD]

ğini, *bundan böyle* ortada edinilmiş bir vakıa bulunduğunu bildirmek ister.[407]

Örn.: *Artık ihtiyar oldum*;

Artık hava gitdikçe ısınır;

Artık hepsi hepsi bitdi;

Artık dilenmeye başladı.

2. Söyleyen zat kendisince *haddinden çok* devam etmiş görünen bir hâle son vermeği arzu eder (Bu öncekine yakın bir anlamdadır.).

Örn.: *Yeter artık*,

sus artık.

Bir şeyin bittiğini görmek hususundaki sabırsızlığı daha çok bildirmek için halk dilinde bazen *ill'allah* (*lā ilāhe ill'allah* düsturunun kısaltığıdır.) kelimesi bu *artık* kelimesine katılarak söylenir:

Örn.: *bıkdım artık ill'allah*

3. Sonra *artık* zarfı, yukarıdaki iki başlıkta bildirilen anlamların hep gelişme veya zayıflamasından ibaret epeyce çeşitli anlamlarda kullanılır.

artık kelimesi bazen şaşırışı ve kabullenmeyişi bildirmeğe yarar.

Örn.: *Artık bu kadarı da kāfi deyil.*

Bazen sözü daha kandırıcı veya daha etkileyici yapar.

Örn.: *Artık benim gibi bir ihtiyar nasihat verebilir*;

Bu mes'eleye gazetelerde karışacak, artık seyr eyleyiñ gümbürdüyü.

464. Yukarıdaki örneklerle anlaşılıyor. Bu zarf gürleştirici, pekiştirme edatı olup nesnelik olmaktan ziyade *kimesnelik*[408] bir anlamı vardır; çünkü teklifsiz konuşmada hiç kullanılmayıp çoğunlukla özel bir duygu durumunu (özellikle hoşnutsuzluk duygusunu) açığa vurur ve bu bakımdan ünlemlere yaklaşır. Bu takdirde *hele* (§ 451) ile anlamdaştır.

Artık zarfının cümlede sabit bir yeri yoktur (krş. § 418 ve 485. 1. hatırlatma).

Örn.: *Bir kere söze başladımı, artık susmak bilmez* (FAIK REŞAD, *Külliyât-ı Letâif*);

Müslümanlar mağlüb oldukları memleketlerde artık yaşayamayorlar (HÜSEYIN CAHID).

465. *Artık* yerine bazen *ġayri*, *ġayrı* (halk dilinde *kayrı*) ve Eski Osmanlıcada *ayruk* kelimeleri bir *ayırt* fikri bildirir ki *fazla* fikrine yakındır.

---

407 'Bu böyle, işte böyle, bundan böyle' anlamlarını da duyuruyor. Halk dilinde *lâmı cimi yok* deyiminin anlamı sezilir.[AUE]

408 *Kimselik* de olabilir.[AUE]

Örn.: *Bitdi ġayri;*

İstemem ġayri;

Ayruḳ sābitle ben bir yere cem oḷmazın (SABIT, 1426 yazmaları, 130. yap.).

***iḷḷā**

466. *Iḷḷā* (krş. CASPARI § 534) ve *ille*'nin aşağıdaki anlamları vardır:

1. *yoḳsa*'nın anlamdaşıdır. Türkçede bu anlamıyla kullanıldığı zaman başına *ve* bağlacı getirilir (Bu kullanış eskimiştir.).

Örn.: *Oda bu şirkete girmelidir ve iḷḷā para ḳazanamaz.*

2. Olumsuz bir cümleden sonra 'istisna olarak, ancak, olsa olsa' yerine gelir ve bu *yoksa* anlamındadır.

Örn.: *Beni senden kimse ayıramaz iḷḷā ecel* (*ancaḳ*'ın anlamdaşı § 429). Çoğunlukla bu çeşit cümlelerde olumsuz fiil olumlu olarak tekrarlanır: ...*iḷḷā ecel ayırır* (yine bk. § 985).

3. *hele*'nin anlamdaşı (bk. § 451) olur. O zaman *ille* biçiminde söylenir (Bu kullanış Arapçada yoktur.).

a) Özellikle[409].

Örn.: *Bunḷarı da severim amma ille seni;*

Oda yaramaz amma ille sen.

b) 'Muhakkak, mutlaka, ne yapıp yapıp' anlamında olur.[410]

Örn.: *İlle içkiden vaz ġeçeceksiñ;*

Ḳan dö ḵeceğiz ille Edirne bizim oḷacaḳ

yoḳsa

467. *Yoḳsa* veya *yoḫsa* (aslı *yoḳ ise*'dir) zarf veya bağlacı farazi bir görüşün, bir zan ve tahminin, reddedildikten sonra varılan hükmün önüne getirilir.

Örn.: *Ben böyle oḷduğunu bilmiyordum yoḳsa māni oḷmazdım.*

Bazen *yoḳsa* kelimesi, girmiş bulunduğu cümlenin yalnızca önceki cümle anlamını bozduğunu bildirmeğe yarar.

Örn.: *Mazḷum oḷanḷarın merciᶜi Aḷḷahdır yoḳsa yaḷıñız insanḷarın adāḷeti deyil.*

468. Bir soru cümlesinde *yoḳsa* kelimesi 'veya' anlamını bildirir (krş. § 980).

Örn.: *Feriḳ paşa ġeldi mi yoḳsa ġelmedi mi?;*

Piyāde feriḳi yoḳsa süvāri feriḳi?

---

409 Eski Osmanlıcada yine bu anlamda *illā* biçiminde de kullanılırdı:
Bir hiḵāyet eyleriz illā size (SÜLEYMAN ÇELEBİ, *Mevlid*).

410 'Ne pahasına olursa olsun' anlamıyla da.[AUE]

Hatırlatma – Şiirde bazen (aynı anlamda) *yoḳsa ki* deyimi kullanılır ki o zaman *ki* bir dolgu (gereksiz)dan meydana gelmiştir.

bayağı

469. *Bayağı* kelimesi sıfat olarak 'âdi, alelade, basit, âmiyane, pespaye' anlamlarındadır. Belki Kırgızcada, Kazan Türkçesinde ve Eski Osmanlıcada (krş. *Menakıb-ı Gazevât-ı Seyyid Battal Gazi*, 32 ve 36. s.) 'mukaddema, eskiden beri, öteden beri' anlamındaki bayağı ile yaklaştırılabilir. Bu da *avant* anlamında olan *baya* ile *ki* + (§ 284)'den meydana gelmiştir (krş. *baya: Kitâb-ı Dede Korkut*, BARTHOLD, 210. s., I, 17). Altaycada *paya* veya *piya önce* (yine krş. *bıyaḳ*'tan § 396, dipnot).[411]

Bu kelime, çok beklenmedik, şaşırtıcı veya üzücü görünmekle beraber verilmesi zaruri bir hüküm hakkında zarf olarak kullanılır.[412]

Örn.: *k̲endini bayağı maᶜl̤ūmātlı bir şey zan(n) ediyor.*

***ādetā**

Ādetā kelimesi aslında (krş. § 103) 'âdet, alışılagelmiş olduğu üzere' anlamını veriyordu.

Örn.: *Ādetā üçer dörder ḳat çatı iderler iken bunu faḳat bir ḳat çatı etmişler* (MEHMED EFENDI, *Sefāret-nāme*);

"Bunu nasıl pişireceksiñ?" sorusuna cevap olarak *ādetā* (KÚNOS, *Nasreddin Hoca Hikâyeleri*).

ādetā zarfı daha çok yukarıdaki *bayağı* kelimesinin anlamdaşı olur.

Ortal̤ıḳ ādetā g̲ece gibi ḳarañl̤ıḳ ol̤du;

k̲edi ādetā küçülmüş asl̤an gibidir;

Demir yol̤l̤arı bir memlek̲etiñ ādetā kan damarlarıdır;

Ādetā bir l̤aboratuvar tertīb etmiş.

1. hatırlatma – Türkçede bu anlamlarla ilgili *sal̤t; *sırf; *maḥzā; **sāde; *mücerred* kelimeleri de vardır (Fransızcada *uniquement, purement et seulement* gibi ifadelerle karşılanır.). Yine krş. *tek* (§ 1000 ve § 538), *yal̤ıñız* ve *ancaḳ* (§ 469).

2. hatırlatma – Balkanlarda (Rumeli'de) *bayağı* kelimesi çoğunlukla *baya* biçiminde kısaltılmış olarak 'pek' anlamını almıştır (krş. Kazan ve Tobolskça *boytaḳ*).

---

[411] Daha önce bu kelime hakkındaki görüşlerimiz hakkında, bk. bu eserin tercümesi § 126, notlar aynı kök ve anlamdan bozulup sonradan iki ayrı anlamda gelişmiş olan bu kelime, basbayağı biçiminde her ikisinde pekiştirmeli olarak da kullanılır.[AUE]

[412] Bu Fransızca deyimlerin Türkçede aşağı yukarı karşılıkları *durmuş ta, hâline bakmadan, düzcesi, gerçekten, eni ḳonu, adam aḳıllı, gûya, sözüm yabana, az çok* gibi kelimelerdir.[AUE]

sanki

470. *Sanki* zarfı *san-* fiilinin emri ardınca getirilen *ki* ile bağ yapılmış olup 'zannet ki.., itibar et ki.., farz et ki...' anlamlarındadır.

Bu zarfın başlıca kullanışları şunlardır:

1. Aynı zamanda bir çekiniş ilintisi 'kaydı ihtirazi, reserve' ortaya sürmek üzere farazi bir hükmün kabul ve teslim edildiğini bildirir. Anlamdaşı *tutaḷım.*[413]

Örn.: *Sanki ḳırdım* (ne olacak?).

Bazen bu kelimenin aynı anlamda kullanılan kısaltılmış *san* biçimine de rastlanır.[414]

2. İddia edilen bir şeyin ancak bir zan ve tahminden, yersiz ve asılsız bir ifadeden haksız veya uydurma bir isnat ve iftiradan ibaret olduğunu bildirir. Anlamdaşları ***ğöyā*, *k̲een* veya * *k̲eennehü*, ***hemānā.*

Örn.: *Sanki ben bunu demişim.*

3. Sözü daha imalı veya daha kandırıcı kılmak için bazen de ona yalnızca bir aydınlık ve açıklık getirmek üzere pekiştirme edatı olarak kullanılır.

Bu takdirde Fransızca karşılıkları epeyce değişik olur:

Örn.: *k̲enara atmayıñız, o da sanki adamdır ḥa!*

Baᶜzı yerlerde şahini terbiye ederler sanki aḷışdırıp avcıḷıḳda ḳuḷḷanırḷar (KARAY, *Memleket Hikâyeleri*, 4. s.).

4. Çok defa *sanki* zarfı, bir soruyu pekleştirmeğe yarar.

Örn.: *Sanki ona bir mektub ğöndersem oḷmaz mı? (Ne dersiñiz?)*;

Ağaçḷarı niçün budarḷar sanki?;

Sanki adam mı o?;

A, sıḳıḷdım niçin öyle gülüyorsuñuz sanki?

*****k̲eşki***

471. *k̲eşki* (halk dilinde *k̲eşke*) zarfı. Farsça *k̲āş* veya *k̲ac* ile *ki*'den olup 'Allah vere de' anlamını verir. Bulunduğu cümlenin fiili dilek (ve bazen bunun yerine şart) olur.

Eskiden *k̲āş ki*, *k̲āşki* biçimlerinde de yazılırdı. Krş. *k̲āş(i)ke* (1426 yılı yazmaları, 43., 206. yap.vs.)

Örn.: *k̲āşki dünden ğelmiş oḷayıdıñız.*

Eski Osmanlıcada *k̲āş* kelimesi ardınca *ki*'si olmayarak kullanıldığı gibi *noḷa(yıdı)*

---

[413] *Tutalım* gibi *tutalım ki* ve hatta *tut ki* de kullanılır: *Tut ki yedim.*[AUE]

[414] Bunun böyle kullanıldığına rastlamadım.[AUE]

[*ne oḷa(-yıdı)*] ve *boḷay ki*[415] (krş. § 620, hatırlatma) gibi anlamdaşları da kullanılırdı. *Noḷa k̲aşki* de derlerdi.

ḥāşā

472. *ḥāşā* 'Allah saklasın, Allah esirgesin, Allah etmesin' anlamlarında bir ifade olup Arapçadan 'dışında, hariç' anlamından alınarak Türk diline Kur'an'daki ibaresinden girmiştir.

ḥāşā ki (şiirde) de denir.

Bu kelime haksız bir suça, iftiraya karşı ret ve inkâr göreviyle kullanılır.

Örn.: *O dük'k'āncı nāmussuz mudur? Ḥāşā maḳsadım şik'āyet deẏil.*

Bazen aynı tabir ayıplanacak veya uygunsuz, münasebetsiz bir şey olduğunu bildirir.

Örn.: *Mektebi tıbbiyede ḥāşā Aḷḷahı ink'ār ediyorḷarmış;*

Seneviyye ta'ifesi derler ki ḥāşā Hâlik ikidir (MÜTERCIM AHMED ÂSIM, *Burhân-ı Katı*, 59. s.).

Krş. *Ḥāşā ḥuzurdan, ḥāşā min ḥuzur*.

Daha eskiden Arapçanın *ḥāşā mine(l)'s sāmiᶜīn* 'işidenlerden uzak' deyimi kullanılırdı.

Krş. şu anlamdaş deyimleri:

Bizden uzaḳ;

işidenden ıraḳ;

Aḷḷah ģöstermesin;

Neᶜüzü billạhi mine şeytān, irracim "(Taşlanmış Şeytandan) Allaha sığınırız.";

Sözüm yabaña (krş. § 912, 2. örnek) *ḷā teşbih*; *Aḷḷah saḳḷasın*;

***h̲udā nek'erde, Aḷḷah etmesin* vs.[416]

---

[415] *boḷay* kelimesini Rumeli'de *boḷay ki* ve daha çok *boḷa ki* biçimlerinde işittim.
Bu kelime eski *boḷmak= oḷmak* fiil adının o zamanlarda yaşayan istek teklik üçüncü kişisi *bolay*'dır. Bunun *bu ola ki*'den ses düşmesinden dolayısıyla *u* düşerek *boḷa ki* olması uzaktır.[AUE]

[416] Edebe uymayan veya tiksindirici bir şey söylemek zoruyla söyleyen kişi o şeyi bildiren sözden önce konuşma dilinde *desturuñ* der. Bu da bu kelimeler arasına girer: *desturuñ abdesti ģelmiş* vs.
Bu kelime de halk dilinde 'af edersin' anlamıyla ve *ḥaydiñ* gibi bir buyruk kipi olarak kullanılır.[AUE]

****hod**

473. *ẖod* edatı Farsçada (Fransızcanın *lui-meme, moi-mēme* vs.'deki) *meme* kelimesi gibi bir anlamda olup artık bugün Türkçede kullanılmaz. Eski Osmanlıcada şu özellikleri vardır:

1. *ise* (krş. § 408, hatırlatma) veya *hālbuki* kelimelerinin anlamdaşı.

Örn.: *Geçende Mehmed Paşa vezir iken verdiñiz bu ẖod bir defterdardır virüb fitneyi def ediñ* (*Naᶜīmâ Tarihi*);

Ādem ẖoḏ Aḻḻahḻa ᶜahd eyledi kim oḻ aġaçdan yimeye[417] (*Bibliothèque Nationale Yazmaları, Envâr-ı-'Aşikîn*, 25. yap.).

Hatırlatma – Daha çok *ẖod* kelimesi bir zamirden sonra gelirdi:

ben ẖod sen ẖod vs.

2. Bir hükmü veya bir emri daha tesirli kılmak için *artıḳ* (krş. § 462) veya *hele* (15 -153) gibi pekiştirme edatı niteliğindedir.

Örn.: *Ve illā ẖod virmezüz* (*Kırk Vezir*, 113. s.);

Biñ virmezse yüz ẖod vire (aynı eser, 3. 184).

Diğer tavır zarfları[418]

474. *Tıbḳı.*

zar zor ister istemez (krş. 1020.[419] s.);

ḥāsıḻı (**ḥasili* yerine), *el-ḥasıḻ*;

ḥasıḻı ḵeḻām ẖuḻasa;

ẖüḻāsai ḵeḻam, netice-i kelām;

sözün ḳısası, **el-ḳıssa.* krş. Eski Osmanlıcada *maḥasaḻ* ve *muḥassaḻ;*

**binā'enᶜaḻeyh, bināberin*;

başlıca;

ẖususi ile, bā ẖusus, ẖusūsen, aḻelẖusus (krş. BIANCHI);

ayrıca, bilẖāssa;

**maẖsūs*;

Bililtizām, bil-iltizam;

*bilerek, *ḳasden amden*;

yaḻandan.

---

417 Farsçada *d*'lerin birtakımı *ḏ* ile de olur. Bu da bunlar arasında olduğu farz edilerek burada böyle yazılmıştır. Yazar bu münasebetle 'tuhaf, ne münasebet' anlamında *sic* diyor.[AUE]

418 § 885 ve aşağısına da bakınız.

419 *çār nā çār* ve *hāh nā hāh* kelimeleri de bu araya girer.[AUE]

V. Nicelik zarfları

475. Nicelik zarfları *ne ḳadar* sorusunun cevabıdır (krş. bu konu ile ilgili olarak § 1076 ve aşağısı). Bu zarfların birkaçı miktar belirtebilir (bk. § 1076 ve aşağısı, 891 ve aşağısı).

476. Nicelik işaret zarfları şunlardır: *bu (şu, o) ḳadar*. Bu deyimler işaret zamirleri olan *bu, şu o* ardınca gelen *ḳadar* edatından yapılmıştır.

Eski Osmanlıcada aynı anlamda *bunca, şunca, olḳadar* da denirdi.

Bu zarflar sıfatlarla kullanılır. Bazen bir işaretli harekete dayanır.

Örn.: *Bu ḳadar uzun.* Sayı belirtmek için de kullanılırlar (krş. § 1070).

477. Bu zarflardan önce *bir* geldiği zaman 'bir daha, o miktar' anlamı verir (krş. § 895).

Örn.: *Bir o ḳadar daha bekledim.*

478. Bu zarflar küçültme eki olan *+CIK*'ta alırlar. O zaman 'ufak bir miktar' anlamını verirler.

Örn.: *O ḳadarcıḳ ufaḳ.*

Bir hükmün belirtkenleri olarak kullanıldıkları zaman bir tanımlık edatını alır.

Örn.: *Bu ḳadarcıḳ bir para.*

479. *bu ḳadar* kelimesi şu anlamları alabilir:

1. Bir sayı adından sonra geldiği zaman 'aşağı yukarı, takriben, tahminen' anlamını verir.

Örn.: *Otuz bu ḳadar sene evvel.*

2. *Yalnız, yalnızca* anlamını verir (yani olsa olsa bu miktar). Anlamdaşı *ancaḳ* (krş. § 429).

Örn.: *Mastarsız yazılan kitabıñ oḳunacağı bu ḳadardır* (halk sözü). *Mastar*[420] yerine *cedvel* de kullanılır.

480. *o ḳadar* kelimesi, olumsuz bir cümlede bazen 'pek' anlamını verir (krş. Fransızca teklifsiz konuşma dili).

Örn.: *Ḳışın ḳuşlar insandan o ḳadar ḳaçmaz.*[421]

o ḳadar zarfından önce *pek* kelimesi de (§ 487) getirilebilir.

---

[420] *Mastar*, cetvel değildir. Çizgisiz kâğıtlar üzerinde eski nasih ve kâtiplerin düzgün satırla yazmaları için kâğıt boyunda mukavva üzerine ölçülü ve düzenli olarak iplikler hâlinde önceden tasarlanmış sayfanın satırları gergin dikilip dizilenir. Yazılacak kâğıtlar bunun üzerine bastırılınca izleri, satırsız olan o kâğıt üzerinde kalır ve bunun üzerinden yazı yazılırdı. İşte bu satırlık mukavvaya denilir.[AUE]

[421] Bu yerde *pek* de kullanılır: *pek ḳaçmaz*.[AUE]

Örn.: *Bunuñ çāresini buḷmaḳ pek o ḳadar ḳoḷay oḷmasa ġerek.*

481. *bu* (*şu*, *o*) *ḳadar* zarfları bir kişi bildiren adın önüne gelince 'bu, şu o yaşta' anlamını bildirir (krş. 1205).

Şu ḳadar çocuḳ yaḷıñız ġezemez.

482. Bağlaç deyimi *locution conjonctive* olan *şu ḳadar (var) ki* ifadesinin, bununla beraber *méanmoins*, *pourtant* biçiminde daraltıcı bir anlamı vardır.

483. Zarf olarak kullanılan *çoḳ* kelimesi (krş. § 1076) şu anlamları verir:

1. Sıfatlarla *pek* anlamını:

Örn.: *Çoḳ çaḷışḳan.*

2. Fiillerle 'ziyade, daha çok, çoğunlukla, çok zaman, uzun müddet' anlamlarını:

Örn.: *Sizi çoḳ severim*;

Bize çoḳ ġelirdi[422];

Ben Erzurumda çoḳ oturdum.

Hatırlatma – *Çoḳdan* kelimesi *çoḳ zamandan beri*, *çoḳ çoḳ* veya *pek pek* kelimeleri 'en çok, azami' anlamlarını verir (krş. § 1238).

3. 'Fazla' anlamını.

Örn.: *Çoḳ aḷdıñız.* Fransızcadaki *beaucoup*, *trop* kelimelerini Türkçe, ayırt etmeyerek *çoḳ* ile bildirir.

484. *Az* kelimesi (öncekinin zıt anlamı) şunları bildirir:

1. 'az' anlamını.

Örn.: *Az ver çoḳ yaḷvar.*

2. *seyrek* (nadiren) anlamını. Anlamdaşları *az ḵere (defa)*.

Örn.: *Böyle bir at az buḷunur.*

Hatırlatma – *Biraz*, 'bir miktar az, az bir miktar ve bir parça[423] bir ufak kıta ve yine biraz' anlamıyla kullanılır: *bir az (bir parça) raḥatsız.*

Eski Osmanlıcada aynı anlamda *bir miktar* (Bu ikinci kelime bugün 'sadece' anlamındadır.) ve *sehl* (kolay) denirdi.

---

[422] Yazar bu kelimenin Osmanlıca ارزروم imlasını ve Fransızca imlasını *Erzeroum* biçiminde veriyor.[AUE]

[423] Yazar *parça* kelimesinin Farsça olduğunu ** işaretiyle gösteriyor. Hâlbuki Farsçaya Türkçeden geçen bu kelimenin *p* (*b*) *r* maddesi 'şubelere ayrılmış' anlamında (bk. RADLOFF IV, 'parçalanmış' anlamında) *pırtıḷ*; *pırtıḳ*, *partaḷ*, *börtük*; (*pıḷı*) *pırtı*, *börtür*', *burtaḳ*, *bürtek*, *burçaḳ* ve *para*, *paraḷamak* kelimelerinde de görülmektedir. Hepsinde ayrılma, dağılma, tanelenme fikri vardır.[AUE]

485. **Ziyāde* kelimesi 'çok, artık, fazla' anlamlarını bildirir. Bu zarf, *daha* (krş. § 418) kelimesinden daha etkileyici (mânidar)dır.

Örn.: *Aḷḷah ziyāde etsin* örnek olarak bir yemeği almayacağımız zaman teşekkür ederim *merci* yerine kullanılır:

Bu çuḫa ziyāde ġeldi.

Ziyāde zarfı bir sıfattan önce geldiği zaman *çoḳ* ve *pek* kelimelerinin anlamdaşı olur: *ziyāde çaḷışḳan, pek ziyāde çaḷışḳan* da denir.

1. hatırlatma – Olumsuz bir cümlede 'artık, fazla' anlamındadır: *ziyāde istemem* (krş. § 413 ve 464).

2. hatırlatma – *Daḫa* kelimesi gibi karşılaştırmaya, pekiştirmeğe yarar:

Benden ziyāde bü(ö)yük (krş. § 367).

486. **Fazḷa* kelimesi *ziyāde* kelimesinin anlamdaşı olarak kullanılır:

Örn.: *lüzümundan fazḷa*;

fazḷa söyleme.

Hatırlatma – Edebî dilde bazen 'fazla' anlamında **mütecāviz* (aşkın, geçkin) ve **ezyed* (çok ziyāde) kelimeleri ayrılma hâliyle kullanılırdı (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, I, 111, 137, 142).

487. *Pek.*

Bu kelime sıfat olarak kullanıldığı zaman 'sert, katı, sağlam' anlamlarında olur.

Örn.: *yüreỳi pek*;

aġzım pek;

ġözü pek.[424]

pek kelimesi, zarf olarak 'çok, kuvvetli, kuvvetle, şiddetli, şiddetle' anlamlarını verir.

Örn.: *pek ḳoşmaḳ*;

pek ḳızmaḳ vs.

Sıfatlardan önce gelirse *ziyāde* ve *çoḳ* kelimelerinin anlamdaşı olur:

Örn.: *Pek çaḷışḳan.*

488. Şu kelimeler de aynı anlamda kullanılabilir:

**gāyet* (*ġāyetle, ġāyet de beġāyet*); *aşırı* (*aşuru* eskimiştir krş. 905. s.);

ḳatı (asıl anlamıyla *sert*); *soñ derece* (*-de*); *ḥadden ziyāde* (*taşra, daşra*) (*daşra* eskimiştir) veya *bī ḥadd*;

---

[424] Yazarın bu kelimeye verdiği 'zalim' anlamı yerinde değildir. Bu ifade 'pervasız; korkusuz; cüretkâr; cesur' anlamındadır. Bu örnekler arasına *sırtı pek* 'sağlam giyinmiş' de katılabilirdi.[AUE]

**fevḳ, al^cāde*[425] vs. (yine krş. § 459, 2. hatırlatma).

Hatırlatma – Eski Osmanlıcada *^c*azim ġey* (krş. Uygurca *käd*) ve *yavļaḳ* kelimeleri de aynı anlamda kullanılırdı.

Cafer içün azim perişān oļduļar.

^cazim büyük (*Menakıb-ı Gazevât-ı Seyyid Battal Gazi*, 10 ve 12. s.);

ġey saḳın (*Kırk Vezir*, 95 ve 225. s.);

yavļaḳ sevgilü (*Bibliothèque Nationale Yazmaları, AFT*, 5. nu., 69. yap.).

Zarfların karşılaştırma dereceleri, aynıyla sıfatlar da olduğu gibi ifade edilir (§ 367 ve aşağısı).

Örn.: *Daḫa yuḳarı çıḳdı; eñ aşağı oturdu;*

eñ evvel.

ile (§ 875) ve bu bağlamda *+lI* ile türetilen adlar da olduğu gibi iş gören *siz* (§ 881) edatlarını içine alan zarflık deyimlerde de böyledir.

Örn.: *Ḳler ellerini bu sefer daha şiddetle çırpdı* (KARAOSMANOĞLU, *Bir Serencam*, 101. s.).

+lIK veya *+lI*'lı adlarla *ile*'den yapılmış deyimler arasındaki bu iş benzerliği, 521. paragrafta söylenenleri pekleştirmektedir.

III. Bölüm: Sayı adları

489. Sayı adları; *asıl sayı*, *sıra sayı ve üleştirme sayı* adlarına ayrılır.

I. Asıl sayı adları

490. Türkçede birliklere *birler* ya da **aḫād* denir. Şunlardır:

1. bir	*6. aļtı*
2. iki	*7. yedi*
3. üç	*8. sekiz*
4. dört	*9. doḳuz*
5. beş	

[425] Aynı anlamda **fevḳ, al-ġāye* de kullanılırdı.[AUE]

onlar şunlardır:

10. on	*60 altmış*
20. yirmi	*70 yetmiş*
30. otuz	*80 seksen*
40. kırk	*90 doksan*
50. elli	

Başka sınıftan sayı adları şunlardır:

yüz;

biñ;

on biñ[426] ;

yüz biñ;

milyon (Eski Osm.: *biñ ğez*[427]*biñ*);

milyar.

Türkçede, Fransızcada olduğu gibi *on bir*'den *on altıya*'ya[428] kadar özel adlar yoktur.

1. hatırlatma – *Bir* şu anlamlara da gelir:

---

426 Eski Türkçede buna *tuman* veya *tümān* denilirdi.[JD]
Bu kelime daha önce de söylediğimiz üzere *çok* anlamında olan *tük* (lehçemizde *tek tük* 'bir veya çok') ile *bin* anlamına olan *minğ*'den oluşturulmuş olarak 'çok bin' anlamındaki *tük minğ*'den bozma görünüyor: *Divanü Lugati't-Türk,* I, 280: *dük minğ* 'binlerce'.[AUE]

427 *ğez* Türkçede 'kerre, defa' anlamındadır. Bu bakımdan *bin kere bin* demektir. Diğer taraftan *ğez* aynı anlam ilgisiyle (nöbet ve humma) anlamlarını alarak *Divanü Lugati't-Türk,* III, 8. *kezik* biçiminde kullanılmıştır: *sarig kezik* 'sarı sıtma'; (krş. Doğu illerinde *çemiş kezik (kezek)* = [*çömüş? çömük*: Çağatayca, bataklık] 'bataklık sıtması?') yine *Divanü Lugati't-Türk,* III, 8. *kezik* 'nöbet, sıra' ki lehçemizde ş < z değişimiyle *keşik*'tir: *keşikleme* (rüzgâr nöbetleşmesi)= *keşişleme.*[AUE]

428 Yazar (11'den 19) diyor. Hâlbuki Fransızcada yalnızca *on + bir* yerine *onze on + iki* yerine *douze*; *on + üç* yerine *treize*; *on + dört* yerine *quatarze*; *on + beş* yerine *quinze*; *on + altı* yerine *seize* denir. 19'a kadar olanları ise örneğin 17 Türkçede olduğu gibi on + yedi = *dix-sept.* 18 için on + sekiz = *dix-ḫait*: 19 için on + dokuz = *dix-neuf* dür. Eski Türkçede de bunların aralarında *zaidi* anlamında *artukı* kelimesi kullanılırdı: *Yüz artukı iki* '100 + 2 = 102'.
Bundan başka, Türkçedeki *yetmiş* yerine *altmış + on = soixante-dix*, *seksen* yerine *dört X yirmi = guatre-vingt, doksan* yerine *dört X yirmi + on = quatre-vingt-dix* derler.
Türkçe *altmış, yetmiş* kelimeleri 'on' anlamına olması muhtemel *+mIş* ile oluşturulmuş olarak *altı mış* = altı X on; *yedi mis* [Eski Türkçede yedi = yeti] 'yedi X on' anlamlarında ve *seksen, doksan* ise sekiz X on; dokuz X on yerinedir.
+mIş (Doğu Türkçesinde *biş* ki *m < b* değişimli olacak) sayı adının, ilkin bir eldeki parmak sayısı olan *beş* olduğu ve bunun sonradan iki eldeki beş '10' anlamına kullanıldığı düşünülebilir.[AUE]

1. Tek bir, biricik:

Örn.: *Aḷḷah birdir.*

2. Aynı şey.

Örn.: *hepsi bir;*

Her daᶜvā bir oḷmaz.

Bilen ile bilmeyeniñ ḥâli bir mi dir (atasözü)?

3. Bir defa (bk. § 492).

Örn.: *Bir aḷdanan yine aḷdanır* (atasözü);

Merk'eb bile bir düşdüyü yere bir daha düşmez;

Bir varmış bir yoğumuş (masal başlangıcı krş. Macar ve Arnavud masalları);

Bir doḷaşda ğel;

Berber beni bir traş eyle;

Bunu bir temiz dövdü.

Son örneklerde görüldüğü üzere *bir* kelimesine Fransızcada daima bir karşılık vermek gerekmez. Öyle hazır ifadeler olur. *Bir* kelimesi yerine *bir defa* karşılığını koyayım derken ifadenin anlamı değişir.

2. hatırlatma – *bir bir* 'birer birer' anlamını verir.

Örn.: *Sayıb ortaḳḷarı esed (arslan) bir bir* (EKREM BEY, *Lafontaine*'den).[429]

Bir kelimesi, tümleç hâliyle ve başka kelimelerle tamlanarak türlü anlamlar alır.[430]

Örn.: *birden* ve *hep birden* (Bu anlamda *bir oğurdan* da denilebilir.);

birden bire (yine krş. § 401)

Defᶜaten kelimesi bu iki ifadenin anlamını kendisinde birleştirmiştir.

bire ḳadar;

bire bir (ilâç vs. hakkında).

3. hatırlatma – *Beş* sayısı çoğunlukla hazır ifadelerde kullanılır:

Örn.: *bir beş, en niḥayet, gitgide, böyle gidince* (giderse) (kelime kelimesine bir defa, beş defa anlamındadır.).[431]

biri beş yazmaḳ;

---

429 Verilmesi gereken bu örnek yazar tarafından verilmemiş olduğundan tarafımızdan ilave edilmiştir.

430 Numaralı satır da aşağıdaki örneklere göre önceden verilmek gerektiği hâlde yazarı vermemiş olduğu için yine tarafımızdan konulmuştur.[AUE]

431 *Bir beş, usanç geldi; bir beş, canım sıḳıldı, dayanamadım* vs.[AUE]

bire beşe bakmamak;

beş yokarı beş aşağı ǵezmek;

hoş ǵeldik beş[432] *gitdik* (Bundan da şu ifade doğmuştur.).

hoş beşler (krş. başka bir örnek. § 955).

491. Türkçede sayılama (Fransızcada olduğu gibi) yukarı sınıftan başlar ve her sınıfta yukarı dereceler düzeniyle devam eder. Bu bakımdan örnek olarak 123, 456, 789 sayısı şöyle okunur:

Yüz-yirmi-üç (milyon), dört-yüz-elli-altı (biñ), yedi-yüz-seksen-dokuz.

Arapçadan alınan yazım tekniği -rakamların görünüm farkı istisna- tamamı ile Avrupa'da kullanılanların aynıdır; yine Avrupa'da olduğu gibi soldan sağa yazılır:

1914 = ١٩١٤

Abece harfleri kıymetleriyle yazım tekniği ise yalnız *tarihler* için kullanılır (krş. § 10, dipnot).

492. *Çift* (*çüft* yerine), *tek* (krş. § 930).

Örn.: *çift aded.*

kerre (kere) veya *defā* (Eski Osmanlıcada گز *ǵez*).[433]

Vaktiyle ifadesinin (§ 453) anlamdaşı olarak bir pekiştirme edatı niteliğinde de kullanılır:

Örn.: *düşünüñ bir kere.*[434]

493. *Kesirler* ve *kesirlik sayılar* – Türkçede kesirler, payda da bulunma hâline konduktan sonra ardınca üleştirme sayısı getirmekle olur.

---

432 Bu *beş* kelimesi, dilimize Farsçadan geçmiş olup *güler yüzlü, beşaşetli* demektir ki bunun da aslı, Arapçada güler yüzlü *beşuş* olmak, birisini veya bir şeyi güler yüzle karşılamak anlamında ikizlenik *beşş tir* veya *hoş moş*'daki *moş* yerinedir.[AUE]

433 Veya *giz* ki Farsçada *her giz* esas anlamı *her defa* olup *hiçbir defa, hiçbir zaman, asla* anlamıyla kullanılandır.[AUE]
Bir ker(r)e (defa) (Eski Osmanlıcada *def'i* veya *bir ǵez*)

434 Asıl sayı adları başka adlar gibi *+lI* ve *+lIK* eklerini alarak tekrar sıfat oldukları gibi içlerinden birtakımı bu hâlleriyle ad hâline geçerler veya tamlananları kaldırılmış sıfatlar gibi alelade ad olarak da kullanılırlar:
Birli, ikili, üçlü, dörtlü, beşli, altılı, yedili, sekizli, dokuzlu, onlu (oyun kâğıtlarında); 308'li (308 yılı doğumlu) vs.
Birlik, ikilik, üçlük, dörtlük, beşlik, altılık, yedilik, sekizlik, dokuzluk, onluk; yirmilik, otuzluk, kırklık, ellilik, altmışlık, yetmişlik, seksenlik, doksanlık, yüzlük, binlik, milyonluk, milyarlık: seksenlik ihtiyar, yüzlük sigara, binlik şişe, milyonluk adam; bana bir yirmilik (cigara) al; şu yüzlüğü (yüz para) ona ver vs.[AUE]

Örn.: *üçde bir*; yani üç payda bir pay;

aļtmışda onyedi 'altmış hissede on yedi hisse'.

Hatırlatma – Türkçede *yüze, yüz için* karşılığı olarak da kelimeye *de* eklenir:

yüzde altı (% 6) 'her yüze (her yüz için) altı'.

494. 1/2 ve 1/4 kesirleri için özel kelimeler kullanılır.

Sayı belirtkeni olan *yarım* 1/2 kesrini ifade için sıfat olarak kullanılır.

Örn.: *yarım lira*;

yarım saat;

yarım tedbīr (mecaz anlamda);

yarım eldiven.

Yarı kesri ad veya zarf olarak kullanılır.

Örn.: *soḳağın yarısı*;

ġece yarısı;

Yarı Türkçe yarı Arabca (Arapça) ḳonuşuyor (ŞEMSEDDİN SAMİ);

yarıya batdı;

495. *Yarı* kelimesi de bir belirtken olabilir. Bu takdirde 'bir şeyin yarısına eşit miktar' anlamını değil 'başla sondan *eşit uzaklıkta* bulunan nokta veya zaman, orta' anlamını verir.

Örn.: *yarı yoļda*;

yarı ġece.

Kesir sayıları için bir de[435] *buçuḳ* vardır.

Örn.: *beş buçuḳ oḳka.*

Hatırlatma – *yarı buçuḳ* veya[436] *az buçuḳ* deyimleri 'iyi kötü' anlamını verir ki *yarım yamaļaḳ* da aynı anlamdadır.

496. 1/4 kesri için *dörtde bir* deyimi kadar (Farsça *çeḫāryek* kelimesinin çeşidi olan *çāryek*'ten bozma olarak) *çeyrek* kelimesi özellikle *saat* veya *mecidiye* dedikleri paranın dörtte biri hakkında kullanılır.

---

[435] Bu kelime *bıçmaḳ* fiil adından *bıçuḳ* > *buçuḳ* 'ikiye biçilmiş' anlamındadır.[AUE]

[436] Yarı buçuk 'yarı ve buçuk'; az buçuk 'az ve buçuk'; yarım yamalak 'yarım ve yablak' yerinedir.

Yamalak kelimesi 'kötü ve berbat' anlamında olan *yamlaḳ* < *yabļaḳ*'tan bozulmuş görünüyor. Bu takdirde tabir *yarım ve berbat* demektir.

Yabļaḳ kelimesi, Eski Osmanlıcada yine 'kötü ve berbat' anlamıyla ve *v* < *b* değişimli olarak *yavļaḳ* biçimindedir.[AUE]

Örn.: *bir çeyrek saᶜat*;

bir çeyrek mecidiye (veya yalnızca *bir çeyrek*).

Bazen Arapça kesir adları (§ 507) kullanılır.

497. Sayı adları (örnek olarak sayılanma hesap makinesinde olduğu gibi) soyut sayıları bildirdikleri zaman hakiki adlar olurlar.

Örn.: *Beş, iki daha, yedi (eder)*;

Beşden iki çıḳtı üç ḳaldı;

Beş ḵere beş, yirmi beş.

Saati bildirmek için sayı adları çoğunlukla oldukları gibi kısaca söylenir. Bu takdirde de çekimlenirler.

Örn.: *doḳuzda* (*saat doḳuzda*[437] yerine). Seneleri[438] söylemekte de böyledir.

Örn.: *biñde* (*biñ yılında* yerine).

Sayılı eşya adı sayısıyla beraber söylendiği zaman sayı adı gerçek bir sıfattır (krş. § 1078).

1/2 kesrinin ad, sıfat ve zarf olarak kullanıldığı görülmüştür (§ 494).

Hatırlatma – Sayı adlarından sonra gelen adlar çokluk ekini almazlar (krş. § 1080).

Örn.: *on kitab*.

Sayı adları bazen çokluk eki alabilirler (Krş. daha yukarılardaki birlik adları olan *birler*, *onlar*, *yüzler* vs.).

Şunlarda da öyledir:

üçler;

dörtler meclisi.

İslam tasavvuf türbesinde *üçler*, *yediler*, *ḳırḳlar*'dan anılanlar vardır.

ḳırḳlar kelimesi *ḳırḳ gün* de demektir ve doğuran bir kadın bu müddet içinde evden çıkmaz.

Bunubla beraber bazı durumlarda aşkınlığın (abartma) çokluğu kullanılır.[439]

---

437 *Saat dokuzda* biçimindeki deyimler saat (itibarı ile) dokuzda vs. demektir. Bunlar eksiltili anlatımdırlar.[AUE]

438 Ay, gün, hafta gibi bütün zaman adlarında de böyledir:
Eylül (de) geldi; cumartesi gitti; perşembe gelir vs.
Ancak gün adları bulunma hâl eki olan +*DA*'yı almazlar. Yalnız fiil gelecek zaman olursa yönelme hâl eki olan +*A*'yı alabilirler: *Perşembe(ye) geliniz, cuma(ya) ḳalmam, gelirim; salı(ya) gidecek* vs. Bu bir durum değişimi gibi görünmektedir.[AUE]

439 Yazarın bu örneği iyi seçilmiş görünmüyor; çünkü böyle kullanış yoktur. Bunun yerine örneğin daha önceki örnek için *iki ahbap çavuş, üç silâhşör, beş ḳardeş* gibi bir şey verip bu

Örn.: *on kitabḷar*.

Bu ise daha genel bir kuralın ancak özel bir durumundan meydana gelmiştir (bk. § 212).

Yine krş. *üç ayḷar* (Recep, Şaban, Ramazan'dır.) biçimindeki özel ifadeler. (**)

II. Sıra sayı adları

498. Bunlar asıl sayılara *+ncI* getirmekle yapılır (krş. Uygurcada *+inç* veya *+inc*; Azericede *+inci* ve Çağataycada *+lànçi* eklerini).

Örn.: *birinci*;

ikinci.

Soñ'un zıddı olarak birinci için *ilk* denir:

ilkbahar;

soñbaḫar = *ǵüz*.

+ncI eki, ikiz değişmeli (uyumlu) olduğundan şu ünlü çeşitlenmesiyle görünür.

+inci: 1, 5, 8, 7, 70, 80, 1000;

+ıncı: 40, 60, 90;

+üncü: 3, 4, 100;

+uncu: 9, 10, 30.

Son olarak *+ncı*: 6;

+nci: 2, 7, 20, 50.

Dörtten *dördüncü* olur (krş. § 179).

Birleşik sayılarda sıra eki sayıların en sonuncusuna katılır.

Örn.: *otuz üçüncü* ($33^{\text{üncü}}$) *aḷay*.

499. Aşağıdaki kelimeler sayı adları olmadıkları hâlde benzeşme yoluyla sıra ekleri alırlar.

Öteki Türk dillerinde krş. Azerice *aḫırımcı* (sonuncu) ve Altayca *ḳaḷǵançı* (kalıcı).

ḳaç - *ḳaçıncı*;

**fiḷan* - *fiḷanıncı*;

bu ḳadar (§ 476) - *bu ḳadarıncı*[440];

örneği de *iki ahbap çavuşlar, üç silâhşörlar, beş ḳardeşler* yani 'tokat, sille' biçiminde göstermeli idi.[AUE]

440 Türkçede böyle bir kullanış olduğunu bilmiyoruz.[AUE]

soñ - soñuncu;

baş - başıncı[441];

orta - ortancı.[442]

500. Sıra sayı adları sıfattırlar:

Örn.: *birinci (ilk) defa.*

III. Üleştirme sayı adları

501. Üleştirme sayı adları, asıl sayı adlarına +(ş)*Ar* eki getirilmekle yapılır.

Örn.: *birer*;

ikişer;

aḽtışar;

onar;

Yarışar yerine istisna olarak *yarımşar* denir.

502. Eşya ve kişiler eşit miktarlı kümeler hâlinde üleştirilmiş (pay edilmiş) olarak sayılacakları zaman üleştirme sayı adları kullanılır. Bunlar şöylece kullanılırlar:

1. Sıfat olarak.

Örn.: *ḫam(m)aḽḽara yedişer guruş veriñiz.*

2. Zarf olarak (O zaman tekrarlı kullanılırlar.):

Örn.: *Üçer üçer ģeldiler.*

503. Aşağıdaki adlar benzerlik yoluyla üleştirme sayı ekleri alabilirler:

tek' - tek'er tek'er;

çoḳ - çoġar çoġur;

az - azar azar;

ḳaç - ḳaçar (ḳaçar).[443]

Üleştirme sayı ekinden sonra *+lI* veya *+lIk* da gelebilir.

Örn.: *Taburḽar biñerlidir* (veya *biñerlikdir*).

---

[441] Lehçemizde böyle bir kullanış da yoktur.[AUE]

[442] Bu kelimedeki *+nci* eki, lehçemizde *+nca* biçimiyle söylenerek kelime ortanca şeklini alır.[AUE]

[443] Tek olarak *kaçar* 'her biri kaç'; *Yumurtaları kaçar paraya (her birini kaç paraya) aldınız?* Çift olarak *kaçar* (hep birden kaç); *Kirazları kaçar kaçar (hep birden kaç tane olarak) yeyorsun* vs.
Bu itibarla bu ek, bu iki kullanışında ayrı anlamlardadır. Birincide pay ediş fikri ikincide topluluk fikri vardır ve başka tek veya çift kullanılan *r*'li sayılarda da bu böyledir.[AUE]

504. *+z* eki bazı asıl sayı adlarına eklenince çift çift, ikişer olan şeyleri bildirir.

ikiz (çocuk);

üçüz (Kullanılmaz.).[444]

Yukarıdaki iki kelimeye *+lI* eki (§ 529) ve 4'ten 7'ye kadar sayı adlarına *+(I)zlI* *dördüzlü*, *beşizli*, *aḻtızḻı*, *yedizli* getirilmekle *ikili*, *üçlü*, *dörtlü*, *beşli*, *aḻtıḻı*, *yedili*; yani iki, üç, dört, beş, altı, yedi kola veya kısma ayrılmış (şeyler) anlamını verir.

Örn.: *üçüzlü şamdan.*

Topluluk sayı adları Osmanlıcada asıl sayı adlarına iyelik eki katılarak *ikimiz*, *ikiniz*, *ikisi* (ve krş. § 363) biçiminde toplu sayı fikri verilir.

Öteki Türk lehçelerinde ise bunun için özel ekler kullanılır: (Uygurcada) *-gü* (krş. 215. s., 1. hatırlatma), (Kazanda) *+âv*, (Çin Türkistanında) *+ilän*, (Çağataycada) *ävlä* veya *ävläp.*

Azericenin hem Osmanlıcaya hem Doğu lehçelerine yaklaşan bir biçimi vardır: *+lä* ardınca bir iyelik eki. Bu biçime Çağataycada da rastlanır.

IV. Türkçede kullanılan Arapça sayı adları

505. Türkçede Arapça sayı adlarının kullanışı tam da Klasik Arapçada olduğu gibidir (*bir* kelimesinin karşılığı istisna). Arapçanın asıl sayı adları daima dişilik biçimini alır.

eḥad veya *vāḥid= bir*	*sitte= aḻtı*
isneyn= iki	*sebᶜa= yedi*
selāse= üç	*semāniye= sekiz*
erbaᶜa= dört	*tisᶜa= doḳuz*
ḫamse= beş	*ᶜaşere= on*

Yirmiye *ᶜişrin* denilir.

Otuz, *kırk* vs. sayılarını meydana getirmek için asıl sayı adlarının dişiliklerindeki (veya *+(y)e* veya *+iye*) kaldırılıp yerine *+In* getirilir.

selāsin (otuz).

Bu adlar, Farsça söz dizimi kurallarına göre yapılmış olup ancak az bir sayıdaki hazır ifadelerde görülür (bk. bu anlamda § 1142).

---

[444] Yalnız *ikiz* değil *üçüz, dördüz, beşiz, altız, yediz* kelimeleri de sıfat olarak kullanılmaya müsaittir; fakat *biriz* de dâhil olduğu hâlde hepsi *+lI* ile kullanılır. Sonu aslında *z*'li olan asıl sayılara *z* eklenemez. *Sekiziz, doḳuzuz, otuzuz* denemez. Aslında yediden ötesinin kullanıldığı görülmemiştir. Bu bakımdan yazarın yalnız çiftleşik, ikileşik şeyleri gösterir, demesi doğru değildir.[AUE]

506. Türkçede Arapçanın sıra sayı adları çok kullanılır.

evvel 'birinci'

sāni 'ikinci'

sālis 'üçüncü'

rābi^{c} 'dördüncü'[447]

ḫāmis 'beşinci'

sādis 'altıncı'[445]

Sābi^{c} 'yedinci'

sāmin 'sekizinci'[446]

Tāsi^{c} 'dokuzuncu'[448]

^{c}*āşır* 'onuncu'[449]

Onuncudan sonraki Arapça sıra sayı adları şu örnekte olur:

ḥadi ^{c}*aşer* '11inci',

sāni ^{c}*aşer* '12nci' vs.

20nci, 30uncu vs. için ^{c}*işrīn selāsīn* vs. denir.

elḥādi vel^{c}*işrīn* '21inci';

essāni vel^{c}*işrīn* '22nci' vs.

evvel kelimesinin dişiliği اولى *ūlā* olur. Ötekilerini meydana getirmek için başı elifle başlayan Arapça asıl sayı adlarının ilk harfinden sonra bir uzun elif *ā* getirilir.[450]

Bunların dişiliği ise böylece meydana getirilen sıra sayı adlarının sonuna *-e* getirilerek yapılır: sâlis; *sālise* 'üçüncü'.

Arapça sıra sayı adlarının yer aldığı bölümler için anlaşmalar, akitler, mukaveleler, idari metinler vs. için kullanılır. Bunlar daima Farsça söz dizimine göre meydana getirilmiş bulunurlar (bk. § 1143).

Hatırlatma – *evvel* kelimesi Türkçede 'önce' anlamıyla zarf ve edat olarak da kullanılır. Eski Osmanlicada *evvelki* kelimesi 'birinci' anlamında sıra bir sayı adı idi; fakat bugün yalnız 'önde olan' anlamındadır.

507. Türkçede Arapçanın kesir adları de epeyce kullanılır:

nıs(ı)f 'yarı'

1/3'e karşılık olan kesirlerden itibaren diğerlerini elde etmek için sıra sayı adlarının birinci harfinden sonra gelen uzun *ā* ünlüleri yerine *ü* (veya *u*) ve ikinci harfinden sonra da yine kararsız bir *ü* (veya *u*) getirilir (krş. § 114 ve 115).

sül(ü)s;

rub(u)^{c}.

---

445 Yazar bunları vermemiş olup tarafımızdan ilave edilmiştir.[AUE]

446 Yazar bunları vermemiş olup tarafımızdan ilave edilmiştir.[AUE]

447 Yazar bunları vermemiş olup tarafımızdan ilave edilmiştir.[AUE]

448 Yazar bunları vermemiş olup tarafımızdan ilave edilmiştir.[AUE]

449 Yazar bunları vermemiş olup tarafımızdan ilave edilmiştir.[AUE]

450 Ve bundan sonraki *e*'ler kaldırılır, ünlülerinde de değişiklik olur.[AUE]

Bu son kelime halk dilinde *urub* biçiminde söylenir.

Hatırlatma – Farsça sayı adları ancak münferit birkaç ifadede ve tavla oyunundaki zar atışında kullanılır.

IV. Bölüm: Başka bir addan türemiş adlar

508. Bu bölümde yalnız kökü yine bir ad olan adlardan söz edilecektir. Fiilden türemiş olanlar ise ileride § 852 ve aşağısında fiil başlığı altında söylenecektir.

Önce nispeten çok önemli bir anlam değişikliği göstermeyen küçümsenik[451] küçültme eklerinden sonra da asıl türemişlerden söz edeceğiz.

I. Küçümsenikler

-cik / -cıḳ. -cek / -caḳ ekleri

509. Küçümseniklerin alelade eki, kökünde eşitlik edatı olan *+cAK* edatı (köken bilgisi hakkında bk. § 918) idi.

Bu ek, ancak çok az sayıda adlarda bu biçimiyle kalmıştır: *büyücek* 'büyük kelimesinin küçümseniği', *oyuncaḳ*, 'oyun kelimesinin küçukseniği'[452]; *tomrucuḳ* (veya *tomrucaḳ*), 'tomruk kelimesinin (yine krş. *sağḷıcaḳ*, *sağḷıḳ*) küçümseniği'. Eski Osmanlıcada şu kelimeler de öyledir: *tizcek* (1426 yılı yazmaları, 50. yap.); *yaḷıncaḳ* (126. yap.); *ısıcaḳ* (şimdiki *sıcaḳ*) 'ısı veya ısık kelimesinin küçümseniği'; *ḵemücek* (123. yap.); *açucaḳ* (aynı yazmalar); *çocucaḳ* (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, II, 13).

Krş. *çuḳurcaḳ* (1426 yılı yazmaları, yaprak 232 7.).

Sıcaḳ kelimesi de *ıḷıḳ* kelimesinin küçümseniği olan *ıḷıcaḳ* kelimesine yaklaştırılmalı. Bu ekin uzatmalı biçimi *caẏaz*, *ceẏez* idi (bk. § 510).

dostcağaz, *ḳaḷbcağaz* (bk. *Risale-i Birgevi* 36. s., 63, Üsküdar baskısı, yazarının yazmasından).

+CAK eki, daha *erkenden* şu başka iki biçime kendisinden farklı bir hâldedirler:

1. *+CIK* (krş. eklerdeki geniş ve dar ünlülerde değişmeli diğer örnekler § 156).

2. *+cA* (soldaki gırtlak sesinin düşmesiyle krş. § 124). Bundan daha ileride (§ 517) söz edilecektir.

---

451 Bunlarda 'azımsanık' anlamı da vardır.[AUE]

452 Bu kelime lehçemizde *tomurcuḳ* biçiminde söylenir.[AUE]

510. *+cIK* eki adlara eklenir.

Örn.: *elcik*, *el* kelimesinin küçümseniği.

Bazen 'küçümsenik' anlamından tek başına çok heceli kelimelerde bir 'şefkat' anlamını alır:[453]

Örn.: *yavrucuḳ*, *yavru*'nun sevgi küçümseniği.[454]

Aynı ekin uzatmalı bir biçimi olan *+ceÿiz/ +caġız*[455] eki de 'şefkat' gibi bir anlam farkı duyurur.

Örn.: *elceÿiz;elceğiz*

ḳızcaġız.

Bazen bu ek, küçümsenik anlamından tek başına çok heceli kelimelerde 'nezaketli bir acıyış' anlamını alır:[456]

Örn.: *adamcaġız* (zavallı, sevgili adam). *adam* kelimesinin seviş ve acıyış küçümseniği.

Bu ekler, özel adlara de eklenebilir.

Örn.: *ᶜOsmancıḳ* 'Türk tarihçilerinin Osmanlı imparatorluğunu kuran zata verdikleri ad'. *+cIK*'lı küçümsenikler istisna olarak aşağılayıcı bir anlam alabilir:

şāᶜircik; şair taslağı.

511. İsmin sonunda gırtlaklı ünlü *k*, *ḳ*'dan biri varsa düşer.

Örn.: *bebecik*, *bebek*;

oğḷacıḳ, *oğḷaḳ*.

Bununla beraber bazen hem böylesi hem de gırtlaklı ünlüsü kalmış olarak kullanılır.

Örn.: *eşek*, *eşecik* veya *eşekcik*.

512. Yukarıda geçen ekler addan başka olan şu kelime kısımlarına da eklenir:

a) Bazı sıfatlarda (Fransızcasında sıfattan önce getirilen *tout* bunun tam karşılığı oluyor.).

---

[453] Yazar metinde olmayan bu açıklamaların sonradan verdiği raporunda buraya ilavesi lazım geldiğini bildiriyor ki biz de öyle yaptık.[AUE]

[454] *Anneciğim* 'sevgili annem'; *babacığım* 'sevgili babam' vs.[AUE]

[455] Örneklerinde yazarın verdiği *ciÿez-cığaz* okunuşları doğru değildir. Lehçemizde *+ceğiz,+cağız* biçimlerinde yazılıp söylendiği gibi Eski Osmanlıcada *+ceğez*, *+cağaz* da söylenir: *cancağazım.*[AUE]

[456] Yazar metinde olmayan bu açıklamaların sonradan verdiği raporunda buraya ilavesi lazım geldiğini bildiriyor ki biz de öyle yaptık.[AUE]

Örn.: *ince, incecik;*

ḳısa, ḳısacıḳ;

küçük, küçücük;[457]

ufaḳ (tefek), ufacıḳ (tefecik);

yüksek, yükseciḳ;

aḷcaḳ, aḷcacıḳ;

yumuşaḳ, yumuşacıḳ.

513. b) Bazı zamirlere;

Örn.: *buncağız, şuncağız, oncağız*[458]*; kimsecik, ḵendiceği.*

Bu biçimlerde *bu, şu, o, kimse, kendi* kelimelerinin aynı anlamları vardır; fakat cümlenin okşayıcı bir ses tonu ile söylenmiş olduğunu bildirirler.[459]

514. c) Bazı zarflarda.

Örn.: *şimdi, şimdicik*[460];

bur(a)da, buracıḳda;

şurada, şuracıḳ'ta[461];

bu ḳadar, bu ḳadarcıḳ (şu kadarcık ve o kadarcık).

Yine krş. halk sözü: *seni nereciẏe*[462] *asaẏım* (alaylı seviş).

515. ç) Bazı sıfat-fiil biçimlerinde:

Örn.: *sevdiẏim, sevdiceẏim;*

çekdiẏim, çekdiceẏim (okşayış deyimi).[463]

---

457 Veya *kücücek.*[AUE]

458 Yazarın verdiği *bun* (şun, on) *-cağaz* (cağız, yerine) okuyuşları lehçemizde yoktur.[AUE]

459 Bizce cümleye okşayıcı bir mana vermekten ziyade, bu *+cAğIz*'lar eklendikleri kelimelere hususi bir mana verirler. *buncağız, şuncağız, oncağız* kelimelerinde bu anlam sevüp okşama niteliğinde görünüyor *kimsecik, kimsecikler* de ise *+cIK*'da 'bir tek ve dolayısıyla hiç kimse' anlamı vardır. *Kimsecik, kimsecikler* (ferdî vahid, hiç kimse(ler) demektir.[AUE]

460 *Şimdicek.*

461 Ve *oracıkta.* Bunlarda *+cIK* esas *tam* anlamını almıştır: *Buracıkta, şuracıkta, oracıkta* 'tam, asıl, bizzat' *burada, şurada, orada* demektir.[AUE]

462 *Hangi sevgili (hayırlı) yere* demektir.– *Ne*'nin küçümseniği olan *necik.*
Rumeli'de bahse konulacak şey için kullanılır: *Seninle (neciğine) istersen bahsederim* (veya *oynarım*).[AUE]

463 *Sevdiceğim, çekticeğim* kelimelerindeki küçümsenikleri yazar *+ciğim* biçiminde veriyor. Bu söyleyiş lehçemizde yoktur.[AUE]
Bu kelimelerde bizce 'okşayış' anlamı da yoktur. Bu anlam *sevdiceğim*'de biraz hissedilse bile *çekdiceğim*'de hiç görülmüyor. Kaldı ki buradaki *+cIK*'lar yine 'asıl, bizzat, tam' anlam-

516. *Az*, *dar* kelimelerinin küçümsenik yapılışları biraz kural dışıdır; ekten önce yardımcı bir ünlü alırlar:

aza(ı)cıḳ[464] (halk dilinde *acıḳ*);

dar(a)cıḳ.

bir(i)cik, *bir*'in küçümseniği (krş. 30. s.).

+cA eki

517. Bu ek sıfatlara eklenir ve cümlenin anlamına göre *hemen de*, *oldukça*, *biraz* niteliğinde azımsanık bazen *pek*, *çok iyice* niteliğinde çoğumsanık bir kıymet alır. Çok defa sesin ses tonu, bu iki kavramdan hangisinin kastedildiğini göstermeğe yeter.[465]

---

larındadır. *Sevdiceğim* 'asıl, bizzat sevdiğim'; *çekticeğim* 'asıl, bizzat' çektiğim vs. Bundan başka bu ek sıfat-fiillere katıldığı zaman lehçelerde 'hemen, tez' anlamını da verir: Örn.: *Kara vapuruna bindiceğin (hemen binerek) soluğu Edirne'de aldı*.. vs.[AUE]

464 Rumelinde *azacıḳ* ile birlikte olarak *çoğacıḳ* da nadiren kullanılır.[AUE]

465 Bizce mesele sesin ses tonundan ziyade vurgunun 1. sıfat ve zarflara, 2. Azımsanık ve çoğumsanık anlamlarına göre yer değiştirmesindedir.

Azımsanık

Sıfatlarda: *Güzelce Hisar, Börklüce Mustafa, Akça Koca, ḥoşça bir zaman, yaşlıca bir adam, tatlıca bir vaḳit* vs.;

Zarflarda: *Hızlıca söyle; sertçe vurdu* vs.

Bunlar da vurgu +*CA* ekindedir.

Çoğumsanık

Sıfatlarda: *Başlıca görevimiz*.

Bunlarda vurgu kelimenin ilk hecesindedir.

Zarflarda: *Güzelce haşla; iyice düşündüm; uzunca söyledi* vs.

Bunlarda vurgu +*cA*'dan önceki hecededir.

Bunların dışında ki +*cA* eki:

1.Azımsanık ve çogumsanık anlamlarını içinde bulundurmadan alelade sıfat anlamıyla zarf görevinde bulunur.

ḥoşçaḳal, gizlice söyledim, uzunca anlattı vs.

Bunlar da vurgu kelimenin ilk hecesindedir.

2. a) +*A yakışır, bakımından, itibarıyla* anlamında:

Sıfat görevinde: *Nüfusça zayiat, insanca muamele, çocukça ḥareket; Türkçe imla, ilimce üstün* vs.

b) +*A göre* 'görecelik' anlamında:

Zarf görevinde: *bence böyledir, insanca baḳ, Türkçe düşün, ḳahramanca dövüştü, ahbapça ḳonuşalım* vs.

c) Aynı anlamda temyiz görevinde bulunur:

Güzelce, güzel'in küçümseniği;

uzunca, uzun'un küçümseniği,

iḫtiyarca iḫtiyar'ın küçümseniği. +*CA* eki zarflarına da eklenebilir.

Örn.: *çoḳça* (ver)[466] *çoḳ*'un küçümseniği,

ziyādece (*aḷdı*) *ziyāde*'nin küçümseniği.

+*CA* ekinin anlamı ayrıca +*CIK* (§ 510) katılmakla gürleşitirilir.

Örn.: *Yaḳınca*, *yaḳın*'nın küçümseniği.

Yaḳıncacıḳ (çok yakınca) *yaḳınca*'nın küçümseniği.

+*CA* ekinin daha başka kullanışları vardır ve ileride (§ 917 ve aşağısı) görülecektir.

Sıfatların (ve zarfların) küçümsenikleri için bir de +*CAnA* eki vardır ki daha önce *Codex Comanicus* (161)'da görülmüştür: *şöylecene*[467] buna şimdiki halk dilinde de rastlanır: *güzelcene* (*Kahveci Güzeli Hikāyesi*); *çabuḳçana* (KÚNOS, *Orta Oyunu*, 9. s.).

Arap harfli metin *çabuḳcağına* biçimini veriyor. +*CAnA*'nın [*cak(ğ)* + iyelik ekinin teklik üçüncü kişisi + yönelme hâlinden ibaret olduğu anlaşılmaktadır.]. Bu açıklama makul görünüyor (krş. buna benzer bir oluşum +*cAsInA* § 929).

Şu teklifsiz konuşma ifadesinde aynı oluşuma iyelik ekinin teklik birinci kişisiyle rastlanmaktadır:

andan soñra yerine *andan soñracığıma* (GÜRPINAR, *Toraman*) krş. § 911.

-rAK eki

518. Miktarca çok az olan bir kısım sıfatların küçümsenikleri bu ekle yapılır. Ke-

---

O benden yaşça büyük bir insandır; bu kitap ötekisinden hacimce küçüktür vs.

Bu sıfat ve adlara eklenen +*CA*'lı kelimelerde vurgu yine ekin üst başındaki hecededir. Vurgunun bu görevleri daha önce vurgu sözünde söylenilenlere ilave edilince, yazımızda vurgunun hiç olmazsa böyle zaruri yerlerde ayırd edilmek için işareti olmaması ne kadar sakıncalı olduğu bir daha anlaşılır.[AUE]

466 *ver*, *aldı* kelimelerini içinde bulunduran örnekler metinde olmayıp zarf hâlini verebilmek için tarafımızdan ilave edilmiştir.[AUE]

467 *Şöylecene*, *çabuḳçana* yazar bu ikincisini +*çene* biçiminde veriyor, bizce *şöyleciğine*, *çabuḳcuğuna*'dan bozma kelimelerdir. +*cik*, +*cuḳ* eklerinin +*cek*, +*caḳ* çeşitli olabileceği de tabiidir (Arap harfli metindeki *çabuḳçağına*'daki gibi). Bu ise Rumeli'de konu ve iddia için kullanılan *neciğine* oynayalım; seninle on *portaḳalcığına* bahsederim vs.'deki örneklere uygundur ve bu bakımdan *andan sonracığıma* ifadesindeki *m*'de *n*'den değişme olacaktır: *soñracığma*; +*In* üçüncü kişi iyelik zamiri; *a*'da için anlamına ek olduğuna göre [onun asıl sonrası için] demektir.

Krş. Rumeli (Üsküp taraflarında): Süt, yumurta ve şekerle yapılır bir çeşit krema adı olan *ḳaymacına* (= *ḳaymaḳçığına*) 'kaymağa benzer biçimde': *ḳaymaḳça*.[AUE]

limenin sonundaki gırtlaklı ünlü ünsüz *+cIK* ekinde olduğu gibi düşer.

Örn.: *küçürek*[468] 'küçük kelimesinin küçümseniği';

ufarak̡ 'ufak̡ kelimesinin küçümseniği';

acırak̡ (az kullanılır) 'acı kelimesinin küçümseniği';

bozrak̡ (az kullanılır) 'boz kelimesinin küçümseniği'.

Yine krş. *incerek, yufk̡arak̡, k̡ısarak̡, yükserek, al̡çarak̡.*

Hatırlatma – Bu eski bir üstünlük ekidir. Daha çok eskiden *+irek, +ırak̡* biçimlerinde söylendiğine göre bunun uzak anlamındaki *-ırak̡*'tan gelmiş olduğu varsayım edilebilir[469] (krş. 1426 yılı yazmaları: *āsānırak̡*, 51, 72. yap.; *mükerrem irek* 'daha çok ikram edilen', 97. yap. vs.).

519. Sonra yine sınırlı olarak kullanılan ve ancak bazı sıfatlara, eklenebilen birtakım ekler vardır. Bunlar küçümsenik anlamlı bir benzerlik fikrini taşıyan türemişler meydana getirirler (Fransızca karşılığı başlıca *âtres* ile olur.).

Bunlar da *+sI, +msI, +mtrAK* ekleridir.

Renk bildiren sıfatların çoğuna katılırlar:

Örn.: Beyaz: *beyazımsı, beyazımtrak̡*[470]

---

468 Bu ek hakkında *Divanü Lugati't-Türk,* I, 6. "Üstünlük edatı olarak kullanılır." der. Krş. *Mikyasü'l-lisan, k̡ıstāsü'l-beyān*, 30. s.: Bu ondan düşkünrektir; *Aẖteri-i Kebir* maddesi: Boğumluca dedikleri bir çeşit ottur ki ufacık yaprağı ve kırmızı çiçeği ve öncülmek gibi 'akrak ve saruraks' tohumu olur (Burada 'akça ve saruca' anlamıyla küçümsenik görevinde görünüyor.).[AUE]

469 Yazarın bu ek hakkında *ırak̡* kelimesinden gelebileceği yolunda yaptığı tahmin bizce uzak görünüyor. Vakıa edatların, eklerin çok eski bağımsız kelimeler olup aynı görevlerde başka kelimelerden sonra kullanıla kullanıla özelliklerini kaybederek sonraları edat niteliğini almış olmalarına ve Türkçe kelimelerin ilk harfleri de *r*'li olamayacağına göre *ırak̡* olabilmeleri bakımından bu tahmin yerinde sayılabilir. Ancak bu hâliyle ekin *r* değişimine sonradan uğrayan *al̡ak* olması da düşünülebilir. Böyle yapılmış Eski Türkçe kelime örnekleri görülüyor: (Çağatay sözlüğü 246. s.: *k̡ızal̡ak̡* 'kırmızırak; gelincik çiçeği; ufak ve küçük kız çocuğu'), *dangal̡ak̡* (*tang*: şaşma, şaşırma:) 'çok şaşkın' vs. Çağatay sözlüğünün bu açıklaması tahminimizi teyit eder nitelikte görünüyor.[AUE]

470 *+trak̡, +trek* ekleri başındaki *tr*'de olduğu gibi iki ünsüzün birden söylenmesi Türkçenin söyleyişine uygun değildir. Bunların aslı *+tırak̡, +tirek* olmalıdır; söylenişinde aralarındaki *I*'ya kaybolmuş ya duyulur duyulmaz derecede zayıflamıştır. Şu hâlde ek *+ımtırak̡, +imtirek* biçiminde ve daha doğrusu daha önce bir *m* < *n* değişimi dolayısıyla *+ıntırak̡, +intirek* olmalıdır ki üç ayrı ekten birleşik demektir. Hâlbuki *m* hâl ve araç eki olarak kendisinden önceki kelimeye aittir. *Beyazın* beyaz ile + turak (Çağatay sözlüğü turamak= türemek, meydana gelmek, zahir olmak) fiil adından sıfat-fiil türemiş. Bundan da bunların iki kelimeden birleşik olduğu anlaşılıyor: *beyazım* + *trak̡* (beyaz ile meydana gelmiş,

Ḳırmızı: *ḳırmızımsı*, *ḳırmızımtraḳ*

Sarı: *sarımsı*, *sarımtraḳ*

Mor: *morumsu*, *morumtraḳ*

Mavi: *mavimsi*, *mavimtrek*.

+ImtrAḲ için yine krş.

yeşilimtrek (VIGUIER, *Türk Dili Unsurları*, 453. s.)[471]

bozumtraḳ (MÜTERCIM AHMED ÂSIM, *Burhân-ı Katı*, 124.s., I, 24);

kösemtrek (TAMBURI ARUTIN, 10.s.)

+sI için krş.

ḳızılsı (ŞEMSEDDIN SAMI, *Kâmûs-ı Türkî*, I, 930); *ḳumralsı*.

Dikkat edilmeli ki *+sI* kısaltılmış biçimine *+k*, *+ḳ*, *+n* (596. s.) ve l'den ve bazen *e* veya *a* ünlülerinden sonra rastlanıyor. *ı* (i) ünlüsünden sonra ise daima *+msI* biçimi geliyor.

Tat bildiren sıfatlara eklenir:

Örn.: *acımtraḳ*;

ekşimsi veya *ekşimtrek*,

tatlımsı;

kekremsi, *kekresi* (kullanılmaz).

Diğer birtakım (ad yerinde olan bk. 596. s.) sıfatlara eklenir.

abdal: *abdalsı*;

budala: *budalamsı* ve *budalası*;

erkek: *erk'eksi*;

cüce: *cücemsi*;

alafrangamsı döşenmiş bir oda;

şeffafımsı.

Sivrimsi, *ḳolayımsı*, *bayatımsı*, *arıḳsı*, *balanıḳsı*, *yanıḳsı* kelimelerinde de böyledir.

1. hatırlatma – *+sI*, *+ImsI* ekleri Kazan, Altaycadaki uzun ünlülü *+su*, *+sü* ekine ve yine (Kazanca ve Altaycadaki; krş. *+man* § 520 eki) *+simen*, *+sıman* eklerine Çor lehçesinde *+sıban* ekine, Tobol lehçesinde *+sımal* ekine Kırgız lehçesinde *+sımaḳ*

---

türemiş), *yeşilin + türek* yeşil ile meydana gelmiş, türemiş vs. (Eski bağımsız kelimelerin nasıl edatlaştıklarına bu da bir örnektir.). Ayrıca (Çağatay sözlüğü, 117. s.) *turluġ*, *türlüg*: çeşit ve elvan (türlü). Bu bakımdan *beyazımturak (türek)* 'beyazla renklenmiş (veya çeşitlenmiş)' biçiminde de düşünülebilir.[AUE]

471 Metinde böyle ise de *yeşilimtrek* olacak.[AUE]

ekine Kazan lehçesinde *+sim* ve yine Kazan lehçesinde *+sıḷ* eklerine yaklaştırılabilir gibi geliyor.

Bu farklı lehçelerde *ḳaramsı* yerine *ḳarasu*, *ḳarasıman*, *ḳarasımaḳ* vs. denilir. *Yeşiḷimsi* yerine de *yeşilsü*, *yeşilsimen*, *yeşilsim* ve (Teleutça) *yajil*, *+zıman* vs. denilir. *ḳızıḷ*, *kök*, *sarı* kelimelerinde de böyledir.

+sI eki *+CAK* eki gibi özünde bir benzetme edatı idi (krş. § 890).

2. hatırlatma – *+ImtrAk* eki gibi *ḳaramtıḳ* da belirli *+mtIḳ* eki ve *ǵöyümtül* de belirli *+ImtIl* eki de akıcı ünsüz ardınca gelmiş bir dişliden ibaret *mt* ses kümesini taşımaktadır. Bu durum kendilerinin öteki Türk lehçelerinde renk bildiren sıfatlardaki küçümsenik eklerine yaklaştırılmalarına müsaittir. Hakikaten birinci hatırlatmada bahsedilenler hariç tutulursa görülüyor ve görünürde pek değişik görünüşlü olan bütün bu eklerde de akıcı ünsüz ardınca bir dişliden ibaret ses kümesi vardır:

Teleutçada *ḳara(mt)ıḳ*, Çağataycada *ḳara(mt)uḳ*, Sagayca ve Koybalcada *ḳıza(mt)ıḳ*, Kaçacada *yajıḷı(md)ıḳ*, Sagaycada *sarı(md)ıḳ*, Sagaycada *sarğı(md)ıḳ*, Şor ve Sagaycada *kögü(md)ük*, Şorcada *sarı(md)aḳ*, Şorcada *sarı(mz)aḳ*, Çağataycada *yaşı(mt)uḷ*, Kazancada *yeşki(ld)im*,[472] Kırgızcada *ḳığı(ld)ım*,[473] Kazancada *ḳızğı(ḷt)*,[474] Kazancada *sarğı(ı't)*, Kazancada *yeşki(lt)*, Şorcada *kögü(ld)ügüm*,[475] Kazancada *kögü(lc)im*, Şorcada *kögülü(md)rik*.[476]

Bunlarda, özellikle anlamlı kelimelere özgü (krş. § 850 ve 858) kendi çeşidinden özel bir oluşum var gibi görünüyor.

+ImtIḳ eki, eskiden daha çok kullanılırdı: *sarımtıḳ*, *bozumtuḳ* (ŞEMSEDDIN SAMI, *Kâmûs-ı Türkî*, I, 113).

Fiil tabanlarıyla kullanılan aynı ek hakkında bk. 553. s.

Çoğumsanık +mAn eki

520. Bu ekle çok az sayıda türemişler meydana getirilmiştir.

---

472 *Yeşkildim*.

473 *ḳızğıḷdum*.

474 *ḳızğıḷt* kelimelerinde *yeşiḷ ḳızıḷ* sıfatlarının ilk biçimlerinde *k, ḳ, ǵ, g* gibi bir boğazlı olduğu anlaşılıyor. *Mt, md* biçimindeki ses kümelerinde *m*'lerin *n*'den çevrilmiş olmaları pek mümkündür. Şu hâlde bütün bu lehçelerdeki ekler *n*'den sonra olsun olmasın, uyuma göre değişen *+t(d)ek*, *+t(d)ik*, *+t(d)iḷ*, *s(z)ik*, *+t(d)im*, *+cim*, *+t*'den ibaret görünüyor.[AUE]

475 Bunlar arasında *dügüm* ile görünen birleşik ekli örneğe göre *-t(d)im* eklerinin daha eskiden bu biçimde olduğu anlamı çıkarılabilir.

476 *Dirik* ile biten örnekteki bu ek de *dirik* biçiminde birleşik görünüyor. Bu gibilerin daha aşağı örneklerde görülen *tik* ekini vermiş oldukları düşünülebilir.[AUE]

Örn.: *ḳocaman*;

ḳaraman;

Türk veya *Türkmen*;

kölemen;

şişman;

k'ösemen[477];

deyirmen (*tekirmen* yerine) [Çağatayca *tekir*[478]].

Yine krş. *delişmen*[479] ve Balkanlarda[480] şöyle bazı adlar:

Dikmen, *çölmen* krş. Çağatayca *ağırman ağır*; *cücüman* 'tatlımsı', çucuk, cücük'ten, *+men* ögesinin Kazanca, Altaycadaki yukarıda adı geçen *+sıman* (§ 519. 1. hatırlatma) ekine yaklaştırılması da mümkündür.

Aynı ek fiil tabanlarına da eklenebilir görünüyor: *azman*, *sarman*[481], *ḳodaman*, anlamdaşları; *taḷaşman*, *türemen* (*toraman*), *sağman* (*sağmaḷ*).

II. Asıl türemişler

+lIK ve +lI ekleri

521. *+lI* eki, *+lIK* ekinin solundaki gırtlak sesinin düşmesiyle ondan türemiş bir ektir. Türkiye Türkçesi *+lI* biçimini sıfat türemine, *+lIK* biçimini de ad türemine ayırmıştır. Bu kuralın istisnalarına örnektir.

Örn.: *raḥmetlik* veya *raḥmetli* (Tanrının rahmetine namzet) kelimeleri *raḥmet*[482] kelimesinden türemiş olarak birbiri yerine *merhum* gibi kullanılır.

+lI eki Eski Türkçede yine sıfat meydana getirmeğe yarayan (çınlamalı gırtlak sesi *g* ile) *+lIg* ekine denktir. *+lIK* eki daha önce Eski Türkçede de (Boguk gırtlak sesi *k* ile) vardı (krş. THOMSEN, MELIORANSKI ve Türkçeden Arapçaya eski kelime sözlükleri).

---

477 Yazar *kösemen* kelimesini verirken, sürü başında giden keçi (ve koç) için söylendiğini kastediyor. 'Seyrek sakallı, köse' anlamının *keçi* için geçerli olması doğru ise de koç hakkında böyle değildir. Bizce sürü başındaki *keçi* veya *koça* verilen bu ad köselikle ilgili değildir. Aslı *gözemen*'dir. Gözcü, *nigehban* demektir ("Menüm ulu dergâhımda *gözemenlik* eyleye." dedi. *Kitâb-ı Dede Korkut*, 88. s.).AUE

478 Lehçemizde *teker*, *tekerlek*.

479 *Daḷaşman*'ın incelenmişi olması muhtemeldir.AUE

480 Ve başka Türk ellerinde.AUE

481 Bu kelime Karaman gibi *sar[ı]man* olsa gerek ki fiil tabanından değildir.AUE

482 Yine krş. *lāzimlik* ve *lāzimli* (bk. Sözlükler)JD

Örn.: Eski Türkçede *uḷug* (sıfat), *uḷugluḳ* (ad) 'ululuk';

körk (ad), *körklüg* (sıfat) güzel.

Çağataycanın çoğunlukla birbirine karıştırdığı *+lig* ve *+lik* ses birimleri, çift ünlüylenişli olan daha eski bir eke (§ 156) bağlı gibi görünüyor (krş. Yakutça *-lāx*). Bunların *ile(n)* (bk. § 876, 2. hatırlatma § 488 ve 533) edatı ile anlamca ve dil bilgisi bakımından ilgileri de var. Şüphesiz ki bir *-ḷañ* ekinin varlığını kabul etmek icap eder.[483]

+lIK eki

522. Bu ek[484] yalın veya somut anlamlı adlar meydana getirmeye yarar.

1. Bu adlar yalın anlamlı olur.

a) Bir sıfattan türemiş oldukları zaman.

Örn.: *ḳoḷayḷıḳ;*

güçlük;

güzellik;

çirkinlik;

ey(i)lik veya *eyilik;*

k'ötülük;

fenaḷıḳ;

daḷgınḷıḳ.

Ağırlık ve somut bir anlam ile koca tarafından peşin olarak verilen 'izaz ve ikram ağırlama' parası, *mehri muaccel.*

Faḳirlik oğruḷuğa bāʿisdir; krş. Azerice (FETH ALI AHUNDOF, *Temsilât*, 28. s.):

Adam acḷuḳundan susuzḷuḳundan ogurluḳa, ḳoḷdurḷuḳa ḳurşanur;

Sağlıḳ varḷıḳdan yegdir.

b) Bir kişi adından türemiş oldukları zaman.

Örn.: *askerlik*;

---

483 *r* için de söylediğimiz gibi edatlar dilin eski bağımsız kelimeleri olduğu hâlde diğer kelimelerden sonra aynı yerlerde ve aynı görevlerde çok kullanılarak tâbi duruma düşmüş, geleceklerini kaybetmişlerdir. Türkçede ise *r* gibi *l*'de kelimelerin baş harfi olarak bulunmaz. Şu hâlde *+lA(n)* kelimesinin aslı 'cezbetmek; lemsetmek, temas etmek, vasletmek' anlamlarında olan *ilmek* fiil adından *düşe, ḳaḷḳa* gibi kelimelerde örneği görülen hâl kipidir. Örneğin *Ahmed ile* 'Ahmed'e ilişik olarak, onunla beraberce' demek olur; halk dilinde *ilen* ki bu *n, yazın, ḳışın*'daki hâl ekidir.[AUE]

484 Bu ek de *l* ile başladığına göre aslında 'ilişmek' anlamında olan (Dergi, bk.) *il-*'den tümleç olan *ilik* 'ilişilen' kelimesinin bozuntusu olsa gerek.[AUE]

ḳadılıḳ;

çobanlıḳ;

çocuḳluḳ;

avcılıḳ;

tayyarecilik.

523. Şu türemişler de bir kişi adından yapılmış olmakla beraber yalın anlamlı olabilirler:

babalıḳ (yalın anlamlı) ve *üvey baba* (somut anlamlı); krş. *ata*, *atalıḳ*;

analıḳ (yalın) ve *üvey ana* (somut);

ġelinlik (yalın) 'evlenecek çağda olan genç kız' (somut).[485]

evladlıḳ (yalın) 'üvey evlât' (somut);

oğulluḳ aynı anlam (bu makamda *aḫretlik* de derler ki ahretini (ebedî hayatını kazanmaya vesile olan ahirete özgü) demektir [*āḫiret**].[486]

524. 2. *+lIK* ile türemiş kelimeler, cansız bir şey adından (bazen bir kişi adından) yapılmış iseler yalın anlamlıdırlar.

a) ... *e özgü şey*, ... *e yarar* anlamında olurlar.

Örn.: *Yemeklik;*

yemlik;

**esvablıḳ* veya *elbiselik;*

satılıḳ;

**'kira' kiralıḳ;*

ḳarşılıḳ;

salonluḳ hizmetinide ifā eden yemek odası.

Krş. kişi ile ilgili şu örnekleri:

odalıḳ 'eskiden oda hizmeti için alınan kız, hâlayık';

**cennetlik.*

---

485 Gelinlik elbiseye de yalnızca *gelinlik* denir.[AUE]

486 Bizce *+lIK* eki eklenen adlar genel kurala göre başlıca:
1. Nitelikleriyle beraber daima sıfat olurlar: *Gecelik entari.*
2. Nitelikleri kaldırılınca bütün bu durumdaki sıfatlar gibi ad yerine kullanılırlar: "Geceliğ(entari)imi getir.".
3. Bunların içinde aleniliğe geçmiş olarak hep öyle kullanılan birçok kelime vardır: *Gözlük* (göze özgü âlet), *tuzluk* (a özgü kab), *yağmurluk* (a özgü manto) vs. Birinci durumdan başkasında daima münasip bir niteliği uygun görmek mümkündür.[AUE]

525. Bu belirsiz kavramda alınınca bu türemişler sıfat olarak kullanılabilirler. O zaman bunlar yalnızca ... *e özgü* anlamını bildirirler.

Örn.: *Yemeklik sebze*;

yemlik ot;

(acele) *satılık bağçe*;

kiralık ev.

Sıfat olarak kullanıldığına diğer örnekler:

yazlık tiyatro;

yazlık elbise;

kışlık elbise;

bayramlık elbise;

yabanlık elbise;

gömleklik bez[AUE];

gecelik kıyāfet.

526. Diğer taraftan, aynı sınıftan kelimelerin 'belirsizlik' anlamında kullanılacak yerde pek belirli bir anlam almaları, açık maddeleri bildirmeleri ve kısaca yalın anlamlı adlar[487] olmaları mümkündür.

Örn.: *gecelik*;

yemlik [488];

gözlük;

kolluk;

ağızlık;

yağmurluk;

yağlık;

fişeklik;

tozluk;

tuzluk.

Yine krş. Eski Osmanlıcada *arpalık*[489], *başmaklık*[490] (bk. BIANCHI).

---

487 523. paragrafta istisna diye kaydettiğimiz beş kelime, tabiidir ki kişi bildiren adlardan türemiş olmasalardı burada yer alabilirlerdi. Onlar 'baba, ana, gelin, evlât, oğul görevini görecek' anlamındadırlar. Bu takdirde kısmen kuralsızdırlar.[JD]

488 Krş. daha yukarıda (başka bir yoldan meydana gelen) *yemlik* kelimesinin diğer bir anlamı.[JD]

489 İlmî tarik ricaline aynen veya nakden verilen muhassesat. [AUE]

527. b) *+lIK* ekinin katıldığı ad o adın bildirdiği şeyin miktarca çok olduğu yeri bildirir.

Örn.: *a(ġ)açḷıḳ*;

ormanḷıḳ;

bataḳlıḳ;

çamurluḳ;

meyvelik (veya *meyvaḷık*);

elmaḷıḳ;

ayvaḷıḳ;

zeytinḷik (krş. 125.s.).

528. *+lIK* ekinin bazı özel kullanışları.

1. İsim kümelerine eklenebilir: *çoḳ ve sıḳ aġaçlıḳ yer* (ŞEMSEDDIN SAMI, *Kâmûs-ı Türkî*, I, 648). Bazı ad kümeleriyle ölçü belirtkenleri meydana getirir (krş. § 1083).

2. Bazen fiil adına katılır (§ 712).

3. Olumsuz fiillerin geniş zaman sıfat-fiillerine katılarak (bk. § 1462) özel deyimler meydana getirmeğe yarar.

4. Birkaç münferit hâlde zamirlere, zarflara ve hatta bir veya iki adlı bulunma hâline katılır:

Benlik;

hiçlik;

çoḳḷuḳ (zarf olarak kullanıldığı zaman);

gündelik;

ondaḷıḳ .

krş. *ḳandaḷıḳ* (VAMBERY, *Eski Osmanlı Dili Çalışmaları*, 186. s.).[491]

Yine krş. *böylelik* (§ 405, hatırlatma), *şimdilik* (§ 396), *ḵendilik* (§ 310, 2. hatırlatma) ve Eski Osmanlıcada *nitelik* türemişleri (bk. BIANCHI).

Aşağıdaki ifadeler *şimdilik* (§ 396) örneğine göre yapılmış olup daraltık bir anlam *bugün* bildirirler.

bugünlük de hemen hemen aynı anlamdadır;

bir defāḷıḳ oḷaraḳ bir defā oḷaraḳ deyimi ile aynı anlamdadır.

krş. *bu seferlik*; *bu ġecelik* (**).

---

[490] Eskiden sultanların tahsisatı, özel Arpalık.[AUE]

[491] Neredelik, nerde oturmuş, nerde bulunmuş.[AUE]

Şuna dikkat edilmeli ki bu ifadeler 524. paragrafta incelenen anlama bağlanırlar.

1. hatırlatma – +*lIK* eki hâlâ çok canlı ve doğurgan kalmış bulunuyor. Birçok yeni kelime, alaycı ve tuhaf deyimler vermektedir.

Örn.: *maḥafazak'ārḷıḳ* ve *liberallik*; *Osmanlı İmperatorḷuğu* (Yeni kelimedir ve öteden beri *Devlet-i Aḷiye* veya *Memālik-i Osmaniye* denir.);

fazḷaḷıḳ ve eksiklik;

İtaḷya düvel-i muazzamaḷıḳtan süḳut etmek istemeyor;

ben bu ḳazanı kil ḳutuḷuğa zamanından beri bilirim 'kil ḳutu(su)luḳ yerine'.

Krş. iyelik eki olan +*sI*'nın çıkarımı hakkında § 535 (KÚNOS, *Nasreddin Hoca Hikâyeleri*). (***)

Krş. şu örneği: *Gaḷiba ḳahve tepsiliğinden müteḳa'id teneke parçası* (GÜRPINAR).

2. hatırlatma – -*AḷIK* eki hakkında bk. 582. s.

+*lI* eki

529. Bu ek, öncesinden farklı olarak türemiş *sıfatlar* meydana getirmeye yarar.

Bundan dolayı zaten sıfat anlamı olan adlara hiç eklenmezler (Bu da +*lIK* ekiyle başkaca bir farktır.).

+*lI* eki şunlara ilave edilir:

İyelik, sahiplik sıfatları meydana getirmek üzere farklı adlara katılır: ...*e sahip*, ...*i içinde bulunduran*, ...*i olan* anlamlarına gelir.

Örn.: deyer	*deÿerli*;
paha	*paḥaḷı*;
*kıymet	*ḳıymetli*;
tat	*tatḷı*;
fes	*fesli*;
şapka	*şapḳaḷı*;
emek	*emekli*;
dalga	*daḷġaḷı*;
su	*suḷu*;
mantık (ad)	*mantıḳḷı* (sıfat);
sigorta	*sigortaḷı*;
teahhüd	*teahhüdlü*;
cazibe	*cāzibeli*;
hayır	*ḫayırḷı*;

nişan	*nişanlı* (Anadoluda *yavuḳlu* da derler);
sabıka	*sabıḳalı* (anlamdaşı: yinelenen);
oruç	*oruçlu*.[492]

530. Bu sınıfa resmî Osmanlı rütbe sıralarına göre belirtilen fahri unvanlara (elkab-ı resmiye) da aittir. Bunlar hâlâ eski yazımları üzere çoğunlukla لو biçiminde yazılmakla beraber bazen +*lü* ile söylenir (krş. § 164):

Örn.: *şevketli* (veya +*lü*);

ḳudretli (veya +*lü*).

Bu iki lakap sultana özgüdür. Yabancı hükümdarlara *ḥaşmetli* debdebe ve dârât sahibi unvanı verilir.

Feḫāmetli (veya +*lü*) ululuk sahibi ki Fransızcada *altesse* denir (sadrıâzama ve Mısır Hidivine verilen unvan);

devletli (veya +*lü*) eli üstün, galip olan, ikbal sahibi, kutlu (vezir veya mareşal rütbesinde olan memurlara verilen lakap);

ᶜatufetli (veya +*lü*) (veya *ulufetli*) *şefḳatli rütbe+i bālā* sahiplerine verilen lakap);

sa'ādetli (veya +*lü*) *mutlu* (*rütbe+i ūlā* sahiplerine verilen lakap).

Bu son üç lakap Fransızcada *excellence* kelimesiyle ifade edilir.

Diğer resmî rütbeler sırasının unvanları şunlardır:

izzetli(*lü*) şeref, büyüklük sahibi (miralay, kaymakam ve bunlara eşit rütbelerde olan mülkiye memurları unvanı);

rifᶜatlı(*lü*) yücelik sahibi binbaşılara, bahriye miralaylarına ve bunlara eşit rütbedeki mülkiye memurlarına verilen unvan);

fütuvvetli(*lü*) cömertlik, keremkârlık sahibi (râbias rütbesinde yüzbaşılara ve bu rütbeye eşit rütbesi olan mülkiye memurlarına verilen unvan);

ḥamiyetli(*lü*) yurt sever (*mādūn* zabitlere ve bunlara eşit mülkiye memurlarına verilen unvan) vs.

Sefir, konsolos, sefarethane ve konsolosluk memurlarının şefleri gibi yabancı devletler temsilcilerine rütbe ayırt etmeksizin *asaḷetli* unvanı verilir.

Genellikle din mensuplarına *faziletli*(+*lü*); kadınlara *ismetli*(+*lü*) nitelik verilirdi.

---

[492] Bu kelime aslen Farsça 'bir günlük' anlamında olan *rūze*'den bozmadır. Türkçede başı *r*'li kelimelerden önce, kelimenin ilk hece uyumuna göre *u* getirilerek (*a*)*ruze* olarak söylenmiş, sonra *c* < z değişimiyle ve son ünlünün düşmesiyle kelime *uruc* ve sonra *oruç* olmuş görünüyor.[AUE]

531. 2. Menşe bildiren nisbet sıfatları meydana getirmek üzere bir *mekân*, *yer* adlarına katılır.

Altaycada *+lu*, *+du*, *+tu* ekleri *...de bulunan* anlamını verir:

Ayaḳtu su 'kadehde su' (GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi*, 20. s.).[493]

Bunlar şöyle olabilir:

a) Özel adlar (birtakım ülke adları ve bütün şehir, kasaba, köy veya yer adları).

Örn.: *Avrupaḷı*;

Yunanḷı;

Avusturyaḷı;

İtaḷyaḷı[494] veya *İtaḷyan*;

İstanboḷḷu;

Parisli;

Londraḷı;

Berlinli;

Viyanaḷı (Eski Osmanlıcada *Beçli*);

Romaḷı;

---

493 Yazar Altaycanın *-lu,-du,-tu* eklerini aynı anlamda görerek bir tutmak istiyor. Ancak biz de *-tu* ekinin *-tu*'ya yakın anlamı olmakla beraber, bazı farklılıkları vardır. Bu bizim bulunma durum eki *+DA*'nın bir çeşidi olabilir; bu ek lehçemizde de aynı durumda şekil verici (formatif) bir rol oynar:
Isgarada balık, dilde destan, dalda kebap, sözde hasta, başta çiçek vs.[AUE]

494 Eskiden Fransıza *Françaḷu* veya *Fransaḷu* derlerdi. Bugün özel adları olan millet adlarının çoğunluğu eskiden *+lI* ile türemiş adlardan yapılmıştır.[JD]
Örneğin bugünkü Avusturyalı eskiden; *nemçelü* veya *nemselü*
Örneğin bugünkü İngiliz eskiden; *İngilterelü*
Örneğin bugünkü İspanyol eskiden; *İspanyalı*
Örneğin bugünkü Amerikan eskiden; *Ameriḳalı*
Örneğin bugünkü *Maltız* eskiden; *Maltalı*
Örneğin bugünkü Palonyalı, Polonez, Leh, Lehistanlı eskiden; *Lehli*
Örneğin bugünkü Romen, Romanyalı eskiden; *Eflâk, Boğdanḷı*
Örneğin bugünkü Rus eskiden; *Rusyalı, Moskof*
Örneğin bugünkü Sırbıyalı, Sırbitanlı eskiden; *Sırpḷu*
Örneğin bugünkü Bulgar, Bulgaryalı eskiden; *Buḷgar(istanḷı)*
Örneğin bugünkü Boşnak eskiden; *Bosnaḷu*
Örneğin bugünkü İran, Fars eskiden; *İranlı, Acem*
Örneğin bugünkü Kafkasyalı eskiden; *Kafḳaslu*
Örneğin bugünkü Macar, Macaristanlı eskiden; *Engerüslü* vs.[AUE]

Ḳıbrıslı;

Edirneli;

İşḳodraḷı;

Üsküdarlı vs.

Hatırlatma – Bu türemişlerin birkaçı gerçek aile adı olmuştur.

Örn.:*Köprülü* (meşhur devlet adamları yetiştiren bir aile adı).

b) Birtakım cins adlara katılır.

Örn.: *yerli*;

k'öylü;

şeh(i)rli;

taşraḷı;

maḥalleli.

Memleketli; *vilāyetli*; *adaḷı*; *dağḷı*; *sarayḷı* (Sultanın kadınlarına verilen ad); *aḷaglı*; *mektebli*; *Harbiye mektebinden yetişmiş* olan) kelimelerinde de böyledir. Yine krş. *tıbbiyeli*; *deñizli*; *çarşıḷı*. Yine krş. bugün kullanılmayan şu kelimeleri:

uçmaḳḷu;

tamuḷu;

ocaḳḷu yeniçeri mensubu veya Cezair beyliği mensubu (***).

Bu kelime bazen Ḳapukulu Bab-ı âliye bağlı askerin zıddı olarak kullanılırdı (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, II, 179). İmparatorluğun sınırlarında yerleşmiş askere ise *serḥadlu* denilirdi.

eyāḷetli 'illerdeki eski milis askeri'.

Hatırlatma – Aşağıdaki türemişler, bu adların örneğine göre zarflardan yapılmıştır:

Nere (Munsarı hâllerinde nereye, nerede de olur.) kelimesinden soru adları yapılmıştır:

nereli;

nerelidir?

bura, *şura*, *ora ögelerinde* de böyledir:

buraḷı;

şuraḷı;

oraḷı

532. 3. Eski Osmanlıcada özel kişi adlarına katılarak bu kişilerin hizmetkârları veya mensupları olduğunu bildirir.

Örn.: *Ahmed paşaḷı* veya *yalnızca paşaḷı.*

Krş. *kethudāḷıḷar 33. yeniçeri ortası adı.*

Osmanlı adı da ihtimal ki bu tarz kullanıştan doğmuş olacak (Osmanlı İmparatorluğunu kuran) Osmanın adamları, mensupları.

533. Yalın adlarla yapılan birtakım *+lI*'lı türemişler zarf olarak kullanılabilirler.

Örn.: *maᶜnālı maᶜnālı baḳmaḳ.*

O zaman *+lI* ekinin niteliği hissedilir derecede *ile* (§ 875) edatının anlamına yaklaşır. Hatta bazı durumlarda bunları birbiri yerinde farksız olarak kullanmak mümkündür.

Azericede de böyledir. *(Bir şeyi) ike elli(ḷa) (tutmaḳ)* (FETH ALI AHUNDOF, *Temsilât*, 147. s., 222 ve 117); *aḫşam vaḳıtlu ḳaydan* (aynı eser, 172. s.).

Yine karşılaştırma *bizi köklü bıraḳdıñ, ğözükmeyoñ (Maraş);*

Örn.: *sürᶜatli* (veya *sürᶜatle*) *gitmek;*

diḳḳatli (veya *diḳḳatle*) *baḳmaḳ.*

Aslında daha ileride *siz* (§ 881) edatının hem *ile* hem *+lI* (§ 540)'ye zıt anlama gelebileceği görülecektir.[495]

---

[495] *+lI* ekinin başka bir özel anlamlı kullanılışını da bu paragrafta veya geçen 532. paragrafta koymak gerekti:

1. *+lI* eki çoğunlukla insan ve hayvan bedeninin uzuvlarından veya kısımlarından birinin adına eklendiği zaman zaten var olan bir şeyin kendisinde var olduğunu haber vermek yüzünden pekiştirme niteliğinde olarak o uzuv veya kadın büyük olduğunu ifade eder ki bu biçimle abartma anlamını veren bir edat olur:

Gövdeli 'büyük gövdesi olan'; *ḳafalı* 'büyük kafa (mecazen akıl)' olan; *gerdanḷı*, 'büyük gerdanı olan'; *ḳarınḷı*, 'büyük karnı olan'; *vücudḷu*, 'büyük vücudu olan'; *çeñeli*, 'kuvvetli çenesi olan (mecazen, çok söyleyen)'; *dişli*, 'kuvvetli dişleri olan (mecazen, diş geçiren, zarar verebilen)'; *boyḷu bosḷu*, 'yüksek boyu olan (mecazen, güzel endamlı)'; *göğüslü* (mecazen *meme* anlamıyla) 'büyük ve dolgun memeleri olan'; *dilli*, 'işlek dili olan (mecazen, çok ve iyi söyleyen)'; *alınlı*, 'geniş alnı olan' ;*omuzlu*, 'geniş omuzları olan' vs.

Krş. *Divanü Lugati't-Türk*, I, 131: *aḷınḷıg er* yani büyük alınlı adam.

Hatırlatma – *+lI* ekinin zıddı olan *+sIz* eki bu anlamda olanlara eklenemez; eklense de *+lI*'nın olumlu olarak verdiği anlamı bu, olumsuz olarak veremez. Ancak *ḳafa, dil, boğaz* gibi 'zekâ, natıka, yeyicilik' mecaz anlamlarıyla da kullanılır olduklarından *ḳafasız, dilsiz, boğazsız* gibi kelimeler yine *+lI*'daki (büyüklük) anlamının zıddı olmayarak yalnızca mecaz anlamlarıyla 'zekâsız ve natıkasız, çok yemeyen' anlamlarında kullanılır. Yoksa *yaşḷı* = çok yaşlı kelimesinin zıddı olarak örneğin az yaşlı anlamında *yaşsız* denemez.

2. Yine aynı mana görevinde cansız anlamlı adlara da eklendiği görülüyor: *dallı budaḳlı* 'çok dalı, kökü olan (ağaç)', *yoḷlu bir vapur* 'çok yol alan bir vapur'; *yaşḷı bir ḳadın* 'çok yaşlı bir ḳadın' vs.[AUE]

534. *+lI* ekinin (*+lIK* eki gibi krş. § 528, 1.) yalnız münferit adlara değil, ad kümelerine de eklenmek kabiliyeti vardır.

Örn.: *Siyah çarşaflı* (*ḳadın*);

ḳırmızı ḳabḷı;

dört ayaḳḷı;

çift [*çifte*] *ḳanadlı;*

ince ve güzel tüylü;

maḥdūd fikirli;

aḷcaḳ ökçeli (potin);

iri ḳaḷpaḳḷı (ḷamba).

Hatırlatma – Bir kelime hâlinde دليقانلى biçiminde yazılıp 'büluğa ermiş genç' demek olan *deli ḳanlı* ifadesi aslında 'kanı deli' demektir.

535. Söz edilen küme böyle bir hâlde mecburi olarak ilk sözcüğü yalın: olan bir ad tamlaması ise sonda iyelik eki düşer (krş. § 1097);

asker kıyafeti;

asker kıyafetli;

acem kılığı;

acem kılıklı;

7 nisān tāriḫi; 7 nisān tāriḫli (mektub);

cihān-nümā invānı; cihān-nümā unvānlı (kitab);

bunuñ misli; bu misillü(li)[496] (*müsüllü* eskimiştir).[497]

536. Özel kullanışı; çoğunluğu zıt anlamdan ibaret olarak iki addan yapılmış ve her ikisi de *+lI* ekini almış az sayıda deyim vardır. Bunlar bu hâlleriyle bütünlük, genellik veya çeşitlilik kavramlarını taşırlar:

ğeceli gündüzlü: Hem geceleyin hem gündüzleyin olan (ve zarf hâlinde olarak) anlamında;

inceli ḳaḷınlı: Hem incesi hem kalını olan (ve zarf hâlinde olarak) anlamında;

içli dişli: Hem içten hem dıştan yakın olan (ve zarf hâlinde olarak) anlamında;

---

[496] *Anadolu Hisar(ı)lı, Sultantepe(si)li, baş örtü(sü)lü* vs. de böyledir. Ancak *bu misillü* örneğinde yazar yanılmış görünüyor; çünkü bunda bu *bu misil* sıfat tamlamasına (ad tamlamasına değil) *+lü* katılmıştır.[AUE]

[497] *Bunda* zamirinin ilgi eki olan *+In* kaldırılmıştır (krş. § 887) *misillü(li), müsüllü* (? böylesi yoktur.[AUE]) *ḳılıḳlı* ve aynı anlamda olan *yollu* gibi kelimeler hakiki edatlar özelliğini almıştır. Bk. 599, 5 ve 763. s.[JD]

altlı üstlü: Hem altı hem üstü olan (ve zarf hâlinde olarak) anlamında;

yazlı kışlı: Hem yazın hem kışın için olan (ve zarf hâlinde olarak) anlamında;

erk'ekli dişili.: Hem erkekleri hem dişileri beraber olan (ve zarf hâlinde olarak) anlamında;

irili ufaklı: Hem irileri hem ufakları olan (ve zarf hâlinde olarak) anlamında;

yeñili eskili: Hem yenileri hem eskileri olan (ve zarf hâlinde olarak) anlamında.[498]

Krş. Eski Osmanlıcadaki şu örneği:

Açar ol zemîne dirler ki enişli yokuşlu ve alçaklı yüksekli ola (Farsçada) (MÜTERCIM AHMED ÂSIM, *Burhân-ı Katı*, 40. s.).

Krş. *aşağılı yüksekli* (ŞEMSEDDIN SAMI, *Kâmûs-ı Türkî*, 56); *yukarılı aşağılı* (ŞEMSEDDIN SAMI, *Kâmûs-ı Türkî*, 347); *sağlı sollu* (ŞEMSEDDIN SAMI, *Kâmûs-ı Türkî*, 104) (krş. BIANCHI: her iki elini de kullanabilen = sag ve sol ile işleyebilen).

1. hatırlatma – Böyle ifade ediş tarzı Osmanlıcaya özgü olmayıp diğer çeşitli lehçelerde de görülür: *arılı berili* (Kırgızcada) 'öte beri (ye, de)'. Buna Orhun yazılarında da rastlanır.(**)

Krş. *Kutadgu Bilig*; *yârli köklü yaratkan* 'hem yeri hem gökü yaratan'. Altaycada *-lu* (*-du*, *-tu*) ekleri aynı görevi üstlenir: *ağalu açılu* "hem büyük kardeş hem küçük kardeş" (GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi*, 24. s.). Yine krş. Azericeden alınan şu örnekleri:

Analu kızlu (ana ve kız her ikinizin) iki pulluk aklınız yohdur (FETH ALI AHUNDOF, *Temsilât*, 30. s.);

Menüm hakkum yerlü diblü (yere ve dibe) batsa da men ağa Hasan'a giden değilem (aynı eser, 223. s.).

2. hatırlatma – *+lI* eki iki veya daha çok renk adlarıyla bulunur ki 'hep birlikte şu bu renkleri olan; kısmen şu kısmen bu renkte olan' anlamlarını verir:

kırmızılı sarılı çiçek;

aklu karalu alaca (FIRUZÂBÂDI, *Kâmûsu'l-Muhît*, I, 153, 336 ve 389).

3. hatırlatma – Anlamdaş terimli bazı ikili örnekler de vardır.[499]

---

[498] *Geceli gündüzlü*'den beri devam eden bu örnekler gerek sıfat ve gerek zarf olarak kullanılabilir. Metinde zarf durumları gösterilmemiş olduğu için hepsinin yanına kereler içinde bu durumları açıklayan ilaveler tarafımızdan katılmıştır.[AUE]

[499] Yazarın bu iki terimli örnekleri anlamdaş saymasını doğru bulmuyoruz: Örneğin verdiği örneklerden *yaşlı başlı* 'yaşlı başlı' demektir ki ikinci sözcüğün başındaki dudaklı *b, m* yerinedir. Yoksa *yaş, baş* kelimelerinin anlamdaş olması mümkün değildir, nitekim *m* yerine yine dudaklılardan *f*'de kullanılır: *sıkı fıkı*'da olduğu gibi *yaşı ne başı ne* ifadesinde de ikinci

Yaşlı başlı "Yaşı ne başı ne?";

Belli başlı.

537. Başka bir yapılış tarzı daha vardır. Bu, bir adın sonuna *+lI* eki eklendikten sonra ardınca aynı adı, onun da sonuna iyelik ekinin teklik üçüncü kişisini getirmektir.[500]

Örn.: *yerli yerinde*[501];

boyḷu boyunca[502];

başlı başına.[503]

Pekiştirme bir anlamda olan bu çeşit deyimler az sayıdadır. Eski Osmanlıcada ise daha sık kullanılır olmakla beraber, üleştirici bir anlamda idiler.

Örn.: *Her biri evlü evine gitdiler*[504] (*Menakıb-ı Gazevât-ı Seyyid Battal Gazi*, 8. s.);

Adlu adıyle yazıḷı idi (aynı eser, 5. s.).[505]

Her bir ḳaḷemlü ḳaḷemin o ırmaga bıraḳdıḷar (1426 yılı yazmaları, 170. yap.).[506] (Bu son örnekte) anlam gelişimi şöyle görünüyor:

1. Kelime kelimesine "Her bir kalem sahibi kalemini o ırmağa bıraktı.".

2. Üleştirici anlam: Her biri kalemini o ırmağa bıraktı.[507]

Krş. *yārlıġ yārındā* (T. E., 12, I, 1); (krş. PAVET de COURTEILLE) her biri kendisince.[508]

---

sözcükteki *b* yine *m* yerinedir, *yaşını, başını almış* ifadesinde de yine böyledir.

Belli başḷı örneğine gelince: Bu iki kelime de birbirine anlamdaş olamaz. *Belli* bellenmiş, maruf *başlı* başa geçmiş, ileri gelen, mütehayyiz + bağımsız anlamında olup ikisi birlikte *maruf ve mütehayyiz* demektir. Başlı kelimesini *başlıca* biçiminde de görürüz ki bu (mütehayyiz ve başa geçmiş olarak) esas anlamında olur.[AUE]

500 Bu hükümden sonra şu kaytları da katmak icabeder: O zaman ikinci kelime bu yalın hâliyle kalmayıp çekimli hâlleriyle de kullanılır.[AUE]

501 Bunlar *yeri olan, kendi yerinde*;

502 *Boyu olan* 'boyu miktarınca';

503 *Bağımsız olarak* 'kendi başına';

504 *Evi olan evine*;

505 Adı olan (kendi adıyla);

506 Kalemi olan kalemini gibi esas anlamlarında görünmektedir.[AUE]

507 Bizce bunlarda yazarın dediği üleştirici (distributif) anlam görünmüyor.[AUE]

508 PAVET de COURTEILLE'in tercümesini yaptığı Çağatay sözlüğü bu örneği şu beyit içinde veriyor:

Ḳapab ḳurġannı dapḳur dapḳur oḷ ḫayl
Tūşār gā ḳıldıḷar tuşluḳ tuşu meyl,
"Muhasara edip kaleyi tabur tabur o süvariler

Hatırlatma – Eski Osmanlıcada *+lI*'nın 'pekleştirici' anlamıyla göründüğü örnekler var: *ḷāzimlü* veya *ġereklü*.[509]

Yine krş. şu eski atasözünü:[510]

Eğer rāmī iseñ rumḷu oḷ, eğer zengī iseñ zengīlü oḷ.

Yine krş. Baraba lehçesinden alınan şu örneği:

Yârlü yârsâdim suḷu susadım. "Toprağına yerleşmek istedim, suyuna susadım." (RADLOFF, *Proben* IV, 16. s., I, 19). *-sâ* eki için krş. § 844.

Bunda 536 ve 537. paragraflarda görülenlere oldukça benzeyen ikizlenmeler var.

Krş. Altaycada:

Yârlü yerine suḷu suuna yandı. "Yerli yerine sulu suyuna geri döndü." (GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi*, 117. s.).[511]

538. *+lI* ve *+lIK* ekleri aynı kelimede beraber bulunabilir.

Örn.: *bataḳ*;

bataḳḷıḳ;

bataḳḷıḳlı bir ova (az kullanılır);

Öbür örnekler:

serin ḳan;

serin ḳanḷı;

serin ḳanlıḷıḳ.

Krş. *ḫastaḷıḳḷı*;

ağrıḷıḳḷı.

(Attan) inmeğe kıldılar kuşluk vakti meyil..".
Bu takdirde *tuşluk tuşu* ad tamlamasının yukarıdaki örneklere uygun olmadığı anlaşılıyor.[AUE]

509 Bu kelimelere *+lü* eklenmekle pekleştirici anlamı bizce çıkmıyor, alelade 'gereği içinde bulunduran, lazım olan' anlamlarındadır.[AUE]

510 Bu örnek de diğerleri arasında bir özel anlam vermek durumunda olmadığı için yerinde görünmüyor.[AUE]

511 Bu paragrafta veya geçen paragraflar arasında geneli bağımsız olarak kullanılmadığı hâlde yalnız *-lI* ekiyle kullanılanlara yer vermek iyi olurdu: *saḳ*: *saḳlı*; *giz*: *gizli* gibi ki bunlar *saḳ* ve *giz* biçiminde eskiden bağımsız kullanılan adlardan olup *saḳla- gizle-* tabanlarından değildir: *Divanü Lugati't-Türk, I*, 279. *saḳ* 'haraset, hıfz'; *Divanü Lugati't-Türk*, 1, 275 *Kiz* 'mahfaza': *kizdeki kiz(lig) yıpar*; yani mahfazadaki gizli misk kokusu (kız ağzındaki güzel koku kastedilir); Arthur Lumley DAVIDS, *Grammaire Turk*, XXXI *Kyed: Abḷayyın kyed* 'Ablay'ın kütüphanesi' (Cengiz hanedanından *Abḷay* adlı birinin kütüphanesi. Büyük sayıda türlü türlü Doğu dillerinde yazmalarla dolu olup Rus istilâsında tahrip edilmiştir.).[AUE]

539. *-lI* eki *-IlI* (bk. § 855) biçimindeki fiil eki içinde de bulunur. *-Ik* ve *-Ak* ile kullanışı hakkında bk. § 863.[512]

540. *+lI* ile türemiş adların zıt adları, çoğunlukla yoksun bırakıcı edatı olan *+sIz* ile yapılmış ifadeler olur (krş. § 881).

Örn.: *terbiyeli*;

terbiyesiz;

aḳıḷlı;

aḳıḷsız;

fayideli;

fayidesiz;

ḥaḳḳlı;

ḥaḳḳsız.

Bazen *+lI* ile türemiş kelimeler sonu *+sIz*'lı ifadelerle komşu olarak kullanılır.

arabaḷı arabasız (GÜRPINAR, *Tesadüf*, 525. s.).

541. *+sIz*'la biten kelimelerden ikinci bir defa *+lIK* ile de (genellikle yalın anlamlı adlar hâlinde) türemişler meydana getirilebilirler.

ḥaḳḳsızḷıḳ;

aḳıḷsızḷıḳ;

susuzḷuḳ;

uyḳusuzḷuḳ vs.

+CI eki (meslek ve sanat adları)

542. *+CI* eki meslek ve sanat sahipleri adlarıni meydana getirmeğe yarar.

---

[512] Bu *-lI* eki, *-Il* ile yapılmış edilgen fiil tabanlarına ayrıca *-Ik* ekinin yalnız *-I*'sı katılarak yapılan sıfatlarla bazen belirsizlik hâlinde bulunur.
yazılı 'yazılmış' ve *yazılı* 'yazıyı içine alan';
sarıḷı 'sarılmış' ve *sarıḷı* 'sarı rengi içine alan';
dizili 'dizilmiş' ve *dizili* 'diziyi içine alan';
örtülü 'örtülmüş' ve *örtülü* 'örtüyü içine alan' vs.
Ancak yalın bir ad ve sıfata benzemeyenlerde bu karışıklık yoktur.
Asıḷı 'asılmış'; *basıḷı*; *ǵerili* 'gerilmiş'; *serili* 'serilmiş'; *örülü* 'örülmüş' vs.
n'li edilgen fiillerin tabanlarına bu *-i* katılacağı zaman *l* > *n* değişimi olur: *ḳapan*: *ḳapalı* 'kapanmış';
döşen: *döşeli* 'döşenmiş';
dayan: *dayalı* 'dayanmış' vs.[AUE]

Örn.: *aşcı* (*aḳcı*);

**ḫizmetçi*;

**sofracı*;

loḳantacı;

**ḳahveci*;

boyacı;

sucu;

sütcü;

baḷıḳcı;

**sāᶜatçı*;

**müzāk'ereci*;

demirci;

**kiracı*;

**arzuḫālcı*;

sigortacı;

tuḷumbacı;

baḷoncu;

**tayyāreci.*

Büyük sayıda daha birçokları..

543. Bazen bu adlar tamamıyla bir meslek ve sanat ehlini değil, yalnızca belirli bir fiil ve hareketi alışkanlık üzere veya tesadüfen yapan ve çoğunlukla latife ve alay yollu meslek ve sanat sahiplerine benzetilmek istenilen kimseleri bildirirler. Bu takdirde dahi *+cI* eki sıfat veya zarflara eklenebilir.

Örn.: **daᶜvacı*;

daᶜvetci;

**duᶜācı*;

**b(p)ahacı*;

ucuzcu;

atcı;

**yaḷancı*[513];

**nazariyatcı*;

eskici;

513 'Sahtekâr' anlamına alınan *yalancı*'nın zıddı olarak *gerçekci* denilir.[JD]

**ezberci[514];

pekici.[515]

Şu sorgu adı da bütün bu türemiş örneklerine göre yapılmış bulunuyor:

Ne, neci.

Örn.: *Sen necisiñ?*

Krş. böyle bir oluşumu § 531 hatırlatma.

544. *+CI* eki, *+lIK* eki kadar büyük bir canlılık muhafaza etmiş olup alışılmış yeni kelimeler de vermektedir:

İttiḥādcı;

i'tilāfcı.

545. *+CI* eki *+IcI* fiil kökünde de bulunuyor (krş. § 852 ve aşağısı).

+daş eki

546. *+daş*[516] eki arkadaşlık, hayat veya içtimai durum beraberliği ifade eder. Ünlü uyumu kurallarına uymamak gibi bir özellik gösterir ve eklendiği kelime ne olursa olsun *a* ünlüsünü muhafaza eder.

Örn.: **vatandaş;*

**dindaş;*

ḳarındaş veya *ḳardaş (kardeş);*

arḳadaş;

514 'Hâfızadan' anlamıyla kullanılıp aslında *göğüsten* karşılığı olarak Farsça sayılan bu kelimenin Farsçalığı bizce şüpheli görünüyor.
Türkçede (bk. Dergi) *es* maddesi *us* gibi 'akıl + hatır, zihin kuvveti, hafıza' anlamındadır. Eski Türkçede *br* ile yapılan ekler vardır. *Divanü Lugati't-Türk, I*, 106, *aşbar* saman ve kepek karıştırılarak atlara verilen yem; *m > b* değişimli olarak *br* eki lehçemizde *ısmarlamak* gibi *ısmar* (*ıs* 'sahip'; *ısmar* 'bir sahibe mensup') sıfatına *-lAmAḳ* katılmakla yapılmış olacak ki ana anlamı 'bir sahibe mensup kılmak' olsa gerek krş. *ḳamber, cılbır, ḳambur* ve yine *mr* ile: *yağmur, ıhlamur* vs.
Gamze 'işaret' anlamında *işmar*'da böyle yapılmış bir ad görünüyor, *iş* kelimesi (Eski Türkçe, *oş da* 'işte', *oş bu* 'işte bu kelimelerinde görülen) *oş* 'işaret' kelimesinin bir çeşidi olabilir. Arapça *işaret* kelimesinin maddesiyle yakınlığı dikkate değer.[AUE]

515 *ġurbetci, yabancı* kelimelerinin de belki aynı sıraya konulması gerekirdi.[JD]

516 Bu ek şüphesiz 'hemnam, arkadaş, sevgili' anlamlarındaki *adaş* kelimesinden gelmektedir. Bu da 'birbirinin adını karşılıklı söylemek' demek olan *adaşmak (ataşmak)* karşılıklı fiilinde görülendir. Nasıl ki *oynaş (āşık)* kelimesi de 'birlikte oynamak' anlamında *oynaşmaḳ*'tandır. (krş. 541. s.) (RADLOFF, bu *adaş* kelimesini (*at*) *ad* + *eş* biçiminde; ŞEMSEDDIN SAMI Bey de *addaş* biçiminde tahlil etmektedir.[JD]

yoḷdaş (yol arkadaşı, silâh arkadaşı, rütbesi olmayan yeniçeri).

Krş. *ayaḳdaş*, *meslekdaş*, *ḥāldaş*, *ocaḳdaş*, *ḳöydaş*, *ḳadehdaş*, *sırdaş*, *ḳoḷdaş*, *pirdaş*, *sıñurdaş* (bk. sözlüklere), *yaşdaş* (yaşıt) (ŞEMSEDDIN SAMI, *Kâmûs-ı Türkî*, I, 713), *ğönüldaş* (KÚNOS, *Türkçe Parçalar ve Dil Bilgisi*) ve belki *bektaş* (Özel ad olarak da kullanılır.).

Yine krş. *boydaş*; *ᶜahddaş* (AUCHER ve HINDOĞLU); *sünnetdaş* (BIANCHI); *ḫocadaş* veya *sebaḳtaş* (BIANCHI); *āhengdaş* (S. B. *fr. t.*); *şehirdaş*; *milletdaş*, *hemvatandaş*[517](TEQ).

+cIl ve +cIn eki

547. *+CIḷ* ve *+CIn* eklerinin ancak on kadar türemişi var.[518] Bu kelimelerin çoğunluğu kuş adlarıdir.

Örn.: *adamcıḷ*;

ölümcül (kullanılmaz)[519];

tavşancıḷ deniz tavşancılı (tavşanları avlar);

yıḷancıḷ;

baḷıḳcıḷ (veya *baḷıḳcın*);

ḳaşıḳcın 'kaşıkçı kuşu dahi denilen büyük saka kuşu *pelican*' (yine krş. *güvercin*[520], *bıḷdırcın*);

doḳurcun[521] *doḳuz*, "iki taraftan dokuz taşla oynanılan ve üçleme de denilen bir çeşit dama oyunu; onuncusu öşür (ondalık) için tutalan dokuz buğday demetinden ibaret yığın".

1. hatırlatma – *+cIn* ekine Moğolca kuş adlarında da rastlanır. Yine krş. *fülürcin* (BARBIER de MEYNARD ve S. B.), ördek adı.

2. hatırlatma – *aḳçıḷ*, *ğökçül*, *ḳırçıḷ* gibi kelimelerdeki *çıḷ* sıfatları ise Türk sözlükçülerinin fikri tersine bir ek değildir. Bunlar hakikatta kül rengi *gri* 'benekli' anlamında bir *çıḷdır* ki önceki kelimelerle birleşik sıfat hâlindedirler. Krş. *Demirçil* 'demir kırı' (Arnavutçadaki efsanelik at).[522]

---

517 Farsça *hem* Türkçe *daş* anlamına karşılık olduğundan ikisinin bir yerde kullanılması yanlıştır.AUE

518 Lehçelerde bu sayıyı çoğaltacak başka örnekler var (bk. Dergi).AUE

519 Lehçelerde 'can çekişme; can çekişen; öldürücü' anlamlarındadır (Dergi).AUE

520 Bu kelimeler *Divanü Lugati't-Türk*, III, 309, *kügürcgün*; I, 423, *budursın* biçimlerindedir.AUE

521 *z* > *r* değişimiyle.AUE

522 Yazarın bu hükmünün tersine biz yine Türk sözlükçülerinin fikrini paylaşmaktayız: *cıl, çıl* aynı nispet ekidir. Bunlardaki *c* bazen sert ünsüzlerden sonra *ç* söylenir. Yoksa bunları

Kazan lehçesinde bir +*Cıl* eki vardır ki fiillere eklenir: *tatçıl̥* (kolayca kirleten, kirlenen) 'kirletmek' anlamındaki *tatmak̥*'dan.

Yine krş. ایرمکچل *irmekçil*[523] 'şen, ferahlı',[524] کابچیل 'geveze' (GUIGANOF tarafından 1802'de Sen Petresburg'da yayımlanan, abece bölümü 35. s.). Yine krş. § 1462.[525]

3. hatırlatma – Yine bk. 871. paragrafta verilen eklere.

4. hatırlatma – Kısaca (Asya'da olduğu gibi Balkanlarda da kullanılan) bir taşra deyimi vardır. Bu bir kişi bildiren ada getirilen +*gil* ekidir. Bu ek 'aile, nezd, ikamet yeri' anlamlarını aslında pek belirsiz bir biçimde ifade etmektedir (krş. İngilizce *home*, Almanca *heim*, Fransızcada tam karşılığı olmayıp çoğunlukla *chez* ile eda edilmekle yetinilir.).

Örn.: *Al̥igile gitdim;*

Ahmedgilde dir;

Anamgil yanında oturur.[526]

Yine krş. *içgil* veya *içgin* (iç, içeri anlamında) az kullanılır; *üçkil* ve *üçkül* (veya *üç-gül?*) 'üçgen biçiminde, üç kenarlı' anlamında (*Divanü Lugati't-Türk*, I, 97. s.);

törtkül (GUIGANOF, 228).

'benek' anlamındaki *çil* kelimesiyle birleşik saymak doğru değildir.[AUE]

523 *Divanü Lugati't-Türk*, III. 331, 'zevk ve refah' anlamındaki *ä(i)rinç* bu fiil adından türemiş olsa gerek.[AUE]

Çağatay sözlüğü: *kep, gep* 'söz, sohbet' (lehçemizdeki geveze *kepese(k)* söz söylemeğe meyleden), *geveze* > *kepese*: (k > g, p > u, s > z) değişimleriyle. Farsça 'talim yayı' anlamındaki *kebāde*'den bozma olduğu söylenilen *kepāze* kelimesinin de 'dile düşmeğe meyleden' anlamıyla aynı kelimeden gelmiş olduğu düşünülebilir.[AUE]

525 Krş. *Divanü Lugati't-Türk,* III, 43 *ikçil* 'çok hastalıklı'; III, 42 *yağmurçıl* 'yağmuru çok olan (yer)', III, 43, *tübcil* 'tipisi, fırtınası çok (yer)'. KÂŞGARLI, bu ek için şöyle der: "Bir şey, diğer bir şeyin üzerinde birbiri ardınca olur ve devam ederse o şeyi bildiren adın sonuna ziyade edilir ve o kelime o şeyin kesretle olduğu sıfatı olur. Bu karşılaştırma ancak dar bir karşılaştırma olup çok fazla örneği bulunmaz.".

Fikrimizce bunun böyle olması *c* > *s* değişimi yapmayan +*sIl* eklerinin daha fazla kullanılmış olmasındandır; çünkü bu +*sIl* > +*cIl* biçiminde *s* > *c* değişmesinden meydana gelmiştir. Bu da +*sIl*'dan birleşik bir ek olup 'meyil eden' anlamındadır. Yukarıdaki bütün örneklerde de hakim olan asli mana budur.[AUE]

526 *Yazındı yaz Ömer Osman gile selām ederim* (ALI EKREM). Bu ekin +*cIl* ile münasebetini göremiyoruz. Bizce bu *yarınki* 'yarına mensup' vs. kelimelerdeki +*ki* nispet ekinin +*k̥ıl̥* biçiminde bir birleşik çeşididir. Belirsizliklik de yalnızca bir nispet eki olmasındandır. *Osmangil* 'Osmana mensup olan, olanlar'.[AUE]

İkinci ayrım: Fiil

548. Genellikle Türkçe fiili söylemeden önce, yardımcı fiil görevini gören ve bazı kipleri Türkçe çekimde gerçekten fiil ekleri hâlini alan ek fiileri görmek gerekir.

I. Bölüm: Ek fiil

549. Osmanlıcada ek fiil kipleri birbirine uymaz durumlarda olduğundan bunları daha fazla aydınlatmak için ayrı ayrı öbekler biçiminde veriyoruz:

A öbeği

Bu öbek, ek fiilin geniş zaman kipinden meydana gelmiştir.

Geniş zaman

Teklik	Birinci kişi +*Im*;[527]	Çokluk	Birinci kişi +*Iz*;
	İkinci kişi +*sIn*;		İkinci kişi +*sIñIz*;
	Üçüncü kişi ±*DIr*;		Üçüncü kişi ±*DIrlAr*.

550. Ek fiilin geniş zaman kipi gerçekten bir *ek* hâlinde, ad cümlelerinin yüklemlerine bitişir. Bundan şu sonuçlar doğar:

1. 157 ve 158. paragraflarda gösterilen ünlü değişmesi kurallarına uyar.

2. Teklik ve çokluk birinci kişilerde, ünlüyle başlayan eklere ait eki alan kelimelerin sonundaki gırtlak seslerinin yumuşaması ve aralarına *y* yardımcı harfinin geti-

[527] Bu geniş zaman kipi zannedildiği gibi *imek (irmek)* fiil adından türeme değildir. Bunlar *men (min), sen (sin) +miz, +siniz*'den ibaret ayrık kişi zamirleri olup kelimelerden sonra gelerek kullanıla kullanıla uymaca hâlinde o kelimeye bitişirken şekillerinde değişikliğe de uğramışlardır. Üçüncü kişi zamirleri olan *ol, olar* ise çok eski lehçelerde kullanıldğı hâlde Türkiye Türkçesinde düşmüştür. Burada onun yerine gösterilen *+dir* ise eski *turmak* fiil adından geniş zaman teklik üçüncü kişi *turur*'un uyumuna uymuş ve sonraları son *r*'sini kaybetmiş biçimidir ki görevi zamir değil pekiştirme edatıdır. Nitekim *hastayımdır, hastasındır, hastayızdır, hastasınızdır* biçimlerinde teklik birinci ve ikinci kişilerdeki *hasta* haberini pekiştirmek için de kullanılır. Bu şimdiki zaman kipi öteki fiillerin yapan zamirlerini oluşturmak üzere de kiplere girmiş bulunuyor. Ancak isteğin çokluk üçüncü kişi kipi *+iz* yerine *+lim* kullanılır. Geniş zamanın olumsuz kipinde ise geniş zamanın olumluluk işareti olan *r, z*'ye çevirilir; o zaman onun bu zamirlerle yapılan teklik ve çokluk birinci kişilerinda zamirlerden önceki *z*'ler düşer: *Bilmezim(em); bilmem; bilmeziz; bilmeyiz* gibi.[AUE]

rilmesi gibi (§ 202 ve aşağısı, 183) kurallara uygunluk gösterir.

Bununla beraber, bu ek *vurgusuz* olmak gibi bir özellik gösterir. Vurgu ondan önceki hecede[528]; yani eki alan kelimenin (Yüklem demektir.) son hecesinde bulunur. Şu hâlde ek fiilin geniş zaman kipi uymaca (ekleme) bir kip sayılabilir. Diğer taraftan yazıda genellikle yükleme bitişir.

Bütün bu geçen görüşlerin uygulaması şu örneklerde görülebilir:

(ben) küçüyüm;

(sen) zenginsiñ;

(o) fuḳarà°dır;

(biz) taļebè°(y)iz;

ḳorḳà°ḳsınız;

(onļar) cesurdırļa°r.[529]

Ek fiil ayrı olarak da yazılabilir:

(sen) zengin siñ.

551. Ek fiilin geniş zaman kipi, teklik ve çokluk birinci ve ikinci kişilerinde, aslen zamirdir. Eskiden bunlarla kişi zamirleri arasında bir karışım vardı; bugün de Doğu lehçelerinin çoğunluğunda yine böyledir:

män yaş män, sän yaş sän 'ben gencim, sen gençsin' vs.

Eski Osmanlıcada, ek fiilin kipleri kişi zamirlerine daha yakındı:

Teklik	Birinci kişi	*-im, -em; -in, -en; -ven; -vem;*
Teklik, çokluk	İkinci kişi	*-sin, -sen;-siz.*

Bu biçimlerle şimdiki Türkiye Türkçesi biçimleri karşılaştırılınca görülüyor. Türkiye Türkçesi biçimleri, asıl fiil ekleri ve iyelik eki ile (bk. § 605'deki tabloya) gösterilen başka bir zamir ögesinin benzeşme tesirine uymuştur. Teklik ikinci kişide bu tesir, yalnızca imla bakımından olmuştur. Doğrusu سك ekinin imlasında sağır nunun görünüşüne yakın denilecek bir durumdadır ve ك harfi Türkçede artık gırtlaklı ünlü söylenişi kalmadığı bir devre aittir. Bu sebeple çeviri yazılarımızda سك biçimini *+sıñ* ile değil daima *+sin* biçiminde göstermiş bulunuyoruz.[530]

---

[528] Yalnız çokluk üçüncü kişide sonda görülen *+l(A)r* istisnadır ki vurgu hep de onlardadır.

[529] Yazarın buralarda verdiği *cesurdır*, *cesurdırlar*, *cesurdirler* biçimindeki örnekler ünlü uyumuna uymadıkları için tarafımızdan düzeltilerek verilmiştir.[AUE]

[530] Aslı böyle olmakla beraber biz bunu *-siñ* biçiminde göstermeği tercih etmekteyiz; çünkü,

1. hatırlatma – Anadolu'da çokluk birinci kişilerde *+ıḳ*, *+ik* biçimine rastlanıyor.

2. hatırlatma – Teklik ve çokluk birinci kişilerde ek fiil kiplerinin zamir asıllı olduklarını sezmiş olan bu Türk dilcileri bu zamirlere *kişi eki* (pronom verbal) adını vermişlerdir.

552. Ek fiilin geniş zaman kipinin teklik üçüncü kişisi olan ±*DIr* fiil aslındandır: Alelade طورمق imlasıyla yazılan *dur-* fiilinden geniş zaman teklik üçüncü kişi olan *durur* kipinin kısaltılmışıdır.

Eski Türkiye Türkçesi, daha tam olan درر (Çağataycada دورر biçiminde yazılır) kipini muhafaza etmiştir. در biçimi bile Orta Asyanın bazı lehçelerinde دی ve hatta *t* biçiminde bir kısaltışa uğramıştır.

Türkçede ±*DIr* eki, ötedenberi asıl isnat edatı (copule) olmasıyla bildirme eki (*edāt-ı haber*) adı verilmiştir (bk. isnat edatı hakkında § 1175 ve aşağısı).

553. Çokluk üçüncü kişide +*lAr* eki isteğe bağlı ise de ek fiile katılmadığı zaman özneye bitiştirilmesi lazım gelir. Şu hâlde *onḷar cesurdurḷar* yerine[531] *onḷar cesur*(*dur*) veya *cesurdurḷar*[532] denilir.

Bazı durumlarda +*lAr* eki ±*DIr* ekinden önce gelir: +*lAr*(±*DIr*).

B öbeği

554. Türkiye Türkçesinde fiil adı olmayan *i-* (eksiltilmiş) fiil kökü ile meydana getirilen kiplerdir. Bunlar geçmiş zamanda geniş zaman hikâyesi, şartlı şimdiki zaman, rivayet geniş zaman, şartlı birleşik zamandır.[533]

Bitmemişlik

Teklik	Birinci kişi *idim*; İkinci kişi *idiñ*; Üçüncü kişi *idi*;	Çokluk	Birinci kişi *idik*; İkinci kişi *idiñiz*; Üçüncü kişi *idiler*.

özellikle İstanbul lehçesinde ن'dan farkı olmayan bu şekli genellikle ikinci kişilere tahsis ile ڭ'lıları üçüncü kişiyi ayırmakta pek büyük bir fayda temin edilmiş olacağı inancındayız: *geldiğine*, *geldiğiñe*, *gelsin*, *gelesiñ* vs.[AUE]

531 *Durmak* 'ayağa kalkmak, dikilmek' anlamındadır (krş. Latince aynı anlamda *stare* ki Fransızcanın aslen *estant*, *este* olan *etant été* yardımcı kiplerinin fiil adıdır.).[AUE]

532 Yazarın buralarda da verdiği *cesurdur*, *cesurdırlar*, *cesurdirler* biçimindeki örnekler ünlü uyumuna uygunsuz oldukları için tarafımızdan düzeltilmiştir.[AUE]

533 Buna bir de şartın *rivayeti kiplerini* de katmak lazımdı.[AUE]

Varsayım (geniş zaman)

Teklik	Birinci kişi *isem*;	Çokluk	Birinci kişi *isek*;
	İkinci kişi *iseñ*;		İkinci kişi *iseñiz*;
	Üçüncü kişi *ise*;		Üçüncü kişi *iseler*.

555. Geçmiş zamanda geniş zaman ile varsayımlı geniş zaman kiplerinin her ikisi de aynı *+m*, *+ñ*'den ibaret asıl fiil nekleriyle (bk. § 605'deki tabloya) meydana getirilmiştir. Farkları ancak birinin *-di-* ötekinin *-se-* gibi gövde[534] ekleri olan heceleri olmasından meydana gelmiştir. Daha ileride § 611 ve aşağısında, genellikle bu gövdelerden söz edilecektir.

-DI'lı gövdelerin imlası hakkında düşünceler – Arap harfli imlada *di*'nin *i*'si ancak açık hecelerde görülür. *di*, *diñiz* gibi kapalı hecelerde ise yalnız ünsüzler yazılıp bu gösterilmez.

دم ، دك ، دڭ = *d(.)m*, *d(.)ñ*, *d(.)k* gibi.

556. Şüphe kipliğinde

Teklik	Birinci kişi *imişim*;	Çokluk	Birinci kişi *imişiz*;
	İkinci kişi *imissiñ*;		İkinci kişi *imişsiñiz*;
	Üçüncü kişi *imiş*;		Üçüncü kişi *imişler (imişdirler)*.

Geniş zamanın rivayeti kipinde bir kesinlik olmayıp bir belirsizlik ve şüphe anlamı vardır. Söz söyleyenin kendisi tarafından gözlem ve tahkik edilmeyip yapıldığı, olduğu bir başkasından işitilen bir vakadan (rivayet biçimiyle) söz edilirken söylenir.

Örn.: *ḫasta imiş* = (geçmişte veya şimdide = geniş zaman) hasta olduğunu söylediler (*il est malade*, *dit-on*, *il serait malade*, *il était malade*, *parit-il*).

Zaman bakımından bu rivayet kipinin kavramı katmerlidir. Bazen bir şimdiki bazen bir geçmiş zaman kipidir[535] (bk. yukarıdaki örneğe).

Rivayet kipi, daha önce geçen iki kipten yalnız, *-mIş*'tan ibaret gövde ekiyle değil, bizzat ek fiilin aynıyla geniş zamanından başka bir şey olmayan ekiyle de ayırt edilir.

Hatırlatma – *i-* fiilinin incelenen üç kipi, dış görünümü bakımından alelade fiillerin bazı kiplerinden farklı değilse de aynı anlamda değildirler.

---

534 Frenkçe *theme* karşılığı olarak verdiğimiz *gövde* kelimesi, Çağataycada *temel* gibi 'payanda, destek' demektir. Burada da kiplerin zaman ve anlamlarını birbirinden ayırmağa yarayan ve kiplerin esasını meydana getiren kip ekleri yerinde kullanılmıştır.

535 Bir çeşit geniş zaman yalnız gelecek zaman bildirmeyen genel zaman.[AUE]

Örnek olarak *idim* kipi *sevdim* (bk. § 653) gibi alelade bir fiilin basit belirli (şuurlu geçmiş zaman) kipine benzemekle beraber, geçmiş zamanda şimdiki zaman hikâyesi anlamındadır. Birinci kişi, geçmiş zamanda cereyan üzere olup kendisine veya ikinci veya üçüncü kişiye ait olan bir fiil ve eylemi bununla ifade ve hikâye eder. Geçmişin şimdiki zamanında olan bir fiilin hikâyesi olur.

isem kipi dıştan *sevsem* (bk. § 654) gibi alelade bir fiilin basit *şart* kipinden farklı değildir; bununla beraber bunda bir varsayımlı kip anlamı vardır.

Yine *imişim* kipi aynıyla *sevmişim* (§ 632) gibi alelade basit bir belirsiz (şuursuz geçmiş zaman) kipi gibi oluşmuş ise de kip (muhakkak olmayış, daha büyük bir belirsizlik ve şüphe) bakımından ve bir de zaman (katmerli kavramı) bakımından ondan farklıdır (bk. § 656).

Fiillerin çekiminde bu kiplerin gördükleri görevler için bk. § 606.[536]

557. Birleşik kip:

Şartlı geçmişin hikâyesi

Teklik	Birinci kişi *ise(y)idim*;	Çokluk	Birinci kişi *ise(y)dik*;
	İkinci kişi *ise(y)idiñ*;		İkinci kişi *ise(y)idiñiz*;
	Üçüncü kişi *ise(y)idi*;		Üçüncü kişi *ise(y)idiler* [537]

Bu kip, ek fiilin varsayımlı geniş zaman kipiyle aynı fiilden yardımcı olarak kullanılan geçmiş zamanda şimdiki zaman kipinin buna katılmasından yapılmıştır.

1. hatırlatma – Bu kip aynıyla *sevse(y)idim* (bk.§ 683) gibi alelade birleşik fiillerden şartlı geçmiş zaman kipi ve başka bir deyişle *şartın geçmiş zaman hikâyesi* biçimindedir. Şu hâlde *-sA* gövdesi tabiatiyle basit kip hâlinde farzlı ve birleşik zaman hâlinde şartlı anlamını verir.

ise(y)idim kipi artık kullanılmaz. Bunun yerine *oḷ-* fiilinden geçmiş zaman şartının hikâye kipi olan *oḷsa(y)idim* kullanılır (bk. § 1221).

Farzlı ve şartlı arasındaki anlam farkı için bk. § 1213 ve aşağısı.

2. hatırlatma – *idim ise*, *idiñ ise* gibi kiplerin niteliği hakkında bk. § 686. Eski Osmanlıcada *imişisem* veya *-mişsem* kipi de kullanılırdı (bk. § 1223).

---

[536] Rivayet kiplerinin teklik ve çokluk ikinci kişilerindaki s'ler konuşma dilinde daha çok düşer: *-imişsiñ(iz)*, *- imişin(iz)*. Şartlılarda da böyledir.[AUE]

[537] Bugün dilde yeri olmayan bu oluşum yerine yazar, şu kullanılmakta olan kipleri *birleşik kip(ler)* başlığı altında göstermeli idi.[AUE]

Teklik	Birinci kişi *idi(y)isem*; İkinci kişi *idi(y)iseñ*; Üçüncü kişi *idi(y)ise*;	Çokluk	Birinci kişi *idi(y)isek*; İkinci kişi *idi(y)iseñiz*; Üçüncü kişi *idi(y)iseler*.

Bunlar şöyle de kullanılır: *idimse*, *idiñse*, *idi(y)se* vs.

Bu birleşik zamanlardan bir de şartın geçmiş zaman rivayeti vardır:

Teklik	Birinci kişi *imiş(i)isem*; İkinci kişi *imiş(i)iseñ*; Üçüncü kişi *imiş(i)ise*;	Çokluk	Birinci kişi *imiş(i)isek*; İkinci kişi *imiş(i)iseñiz*; Üçüncü kişi *imiş(i) iseler*.

Zarf-fiil

558. *ik'en.*

-k'en eki hakkında bakınız § 733, 2. hatırlatma. Burada da kipin anlamı, asıl ve köküyle uyuşmuyor.

Bu zarf-fiil, ana bir eylemle beraber olan edat anlamını; yani bir oluş durumunu ifade eder.

Bir maddeye bir insan sağlam ik'en başḳa türlü ḥükm eder, ḫasta ik'en başḳa, ayıḳ ik'en başḳa, sarḫoş ik'en başḳa (Bulgurluzade Rıza, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebîye*).

Burada zarf-fiilin öznesi ana eylemi bildiren (*hükm eder*) fiilinin öznesiyle birdir.

Ben orada ik'en öyle bir niyyet yoğudu (Şemseddin Sami).

– Zarf-fiilin öznesi ana fiilin öznesiyle bir değildir.

559. Bazen bu zarf-fiil kipi ana fiil ile anlamca çelişir ve zıt bir hâlde bulunur.

Örn.: *Ben ondan daha ğenç ik'en daha yaşlı ğörünüyorum.*

ik'en zarf-fiilinin kendisi de birleşik zarf-fiiller meydana getirmek için yardımcı fiil görevini görür (bk. § 1351 ve aşağısı).

Bazen bu zarf-fiil yerine *oldığum ḥalde* (bk. § 1362 ve aşağısı) zarf-fiil deyimi kullanılır.

Fiil adı

560. *i-dük* (*i-dik*) aslında nadir kullanılan bu kipe mecburi olarak bir iyelik eki katılmış bulunur. *-dik*, *-dük* eki hakkında § 688 ve aşağısı, bk. § 1351 hatırlatmadaki [538] örneklere.

561. *i-* fiilinin bütün kipleri bizzat bu kökün atılmasıyla kısaltılmış olabilir ve o

[538] § 1362 ve aşağısı.[AUE]

zaman bunlar ek fiilin geniş zamanı gibi aynı durumda olarak vurgusuz ekler görevine düşmüş olurlar. Bu hâl genellikle eklere ve başlıca ünlü uyumuna § 157 ve 158 dair kuralların uygulanmasına yol açar.

Ek fiilden önce gelen kelimenin sonunda ünlü bulunursa bu fiilin kullanılmakta olan tam biçimi olur ve ses düşmesi durumundan sakınmak için araya bir *y* getirilir (krş. § 116): *ḥasta(y)ise*. Yine krş. 948. s., hatırlatma.

Böylece bunlar şöyle olur.

Geçmiş zamanın hikâyesi:

-dim, -düm; -dım, -dum;

dıñ,-düñ; -dıñ, -duñ vs.

Farzlı kipliği:

-sem, -sam,

-señ, -sañ vs.

Şüphe kipliği:

-mişim; -müşüm; -mışım; -muşum;

-mişsiñ, -müşsüñ; -mışsıñ, -muşsuñ vs.

Bir ek yapmak gerektiği zaman sonunda bir gırtlaklı ünlü ünsüz bulunan kipler ekli kelimedeki son ünlünün ait olduğu sınıfa göre ayrı bir imla biçimi alır. Başlıca geçmiş zaman hikâyesi ve farzlı geniş zaman kiplerinin çokluk birinci kişilerinde böyle bir durum vardır:

Ön sınıf ünlüsünden sonra: *-dik, -dük,*
-sek,

Art sınıf ünlüsünden sonra: *-dıḳ, -duḳ,*
-saḳ.

Aslında *idim, isem, imişim* biçimindeki tam kiplerde bazen söyleyen kişilerin keyfine göre özelikle sözün gidişi hızlı olduğu zaman eklerdeki ünlü uyumu kurallarına tabi olur.

Örn.: *Ben dargın idim (isem, imişim)* veya *dargın ıdım* vs.

Kısaltılmış biçimleriyle:

Ben dargındım (-sam, -mışım).

Hatırlatma – Fiil adı kısaltılmış biçimiyle ancak en Eski Osmanlı metinlerinde bulunur: *gerektigin*[539] (1426 yılı yazmaları, 49, *batılduğın*, 111. yap.).

---

[539] *gerekdügin, bātıļdugın.*[AUE]

562. Ek fiilin olumsuz geniş zaman kipi ve *i-* nakıs fiilinin (tam veya kısaltılmış) kipleri, *değil* (§ 445) olumsuzluk zarfına bu kipleri ekler gibi katmakla elde edilir:

Geniş zaman

değilim;

değilsin;

değildir veya *değil* vs.

Geçmiş zamanda geniş zaman

değil idim veya değildim vs.

Farzlı geniş zaman, geniş zamanının rivayeti ve zarf-fiil kiplerinde de böyledir.

Hatırlatma –*i-* eksiltilmiş fiili, diğer Türk lehçelerindeki *är-* fiiline denktir. Osmanlıcada *er-* fiili 'irişmek' anlamındadır. دكل yerinde Çağataycada *irmäs* veya *imäs* denir.

C öbeği

563. Ek fiilin öbür kipleri ve hele fiil adı *oļmaķ* Çağatayca *boļ-*'tan alınmış olup olumlu ve olumsuzları düzenli olarak çekimlenir (bk. çekime). Bazen de *oļmaķ* yerine *buļunmaķ* fiil adı kullanılır.

Ç öbeği

564. § 284 ve aşağısında sözü geçen *ki* ekini ek fiilin sıfat-fiili diye saymak da mümkündür[540] (krş. § 1362, dipnot, son satır başı).

II. Bölüm: Genel olarak fiil ve fiil kökleri

565. *Türkiye Türkçesinde fiilde millî nitelik* – Osmanlıcada kullanılan birçok ad yabancı dillerden gelmedir. Aksine fiil Türkçe asıldandır ve Arap ve Fars kelimeleriyle o kadar dolu olan eski edebî üslupta (ek ve edatlarıyla beraber) biricik millî öge de budur.

566. *Fiilin biçim bilgisi ögeleri* – Daha önce (§ 131) görüldüğü üzere Türkçe fiil, ad gibi şöyle bir biçimlenme şeması ile gösterilir:

---

[540] Yazarın bu görüşüne ortak olamıyoruz ve *ki*'nin *i-* (*ir-*) eksiltilmiş fiilin bir sıfat-fiil olması ihtimalini uzak buluyoruz.[AUE]

Kök + (*tek veya çok yapım ek*) + (*tek veya çok çekim eki*). Kere içindekilerin açıklamaları için bk. § 131.

Bu üç ögeden her birini birbiri ardınca gözden geçireceğiz. Bununla beraber bir fiilin köküne eklenen yapım eklerine tarafımızdan özgelemeç[541] (*yapım eki*) (§ 570) adı verilmiş olup şimdiden şöyle bir şema kurabiliriz:

Kök+ (*tek veya çok yapım eki*) + (*tek veya çok çekim eki*).

567. *Fiil kökü* – 128. paragrafta ad köklerinin aksine fiil köklerinden söz edildi.

Tek heceli fiilden kökler 106. paragrafta işaret edilen (örneğin: *i-*; *sı-*; *öp-*; *ḳaḷ-*; *sürç-* örneklerindeki) biçimlerden birini alabilir.

Son örnekteki az sayıda birtakım fiillerde sondan bir önceki (akıcı) ünsüz yardımcıdır: *se(r)p-*; *ḳı(r)p-* (halk ağzı *ḳıp-*); *dirt-* (halk ağzında *dit-*).[542]

Bunların iki heceli kökler olacağı kuvvetli bir ihtimal değildir; fakat öyle de olsa ikinci hece ancak ünlü + ünsüz örneğinde; yani açık hece hâlinde olabilir.

Örn.: *çürü -*;

oẖşa-.

İkinci bir kapalı hece (*ünsüz* + *ünlü* + *ünsüz* düzenli)si olan birçok fiil vardır; fakat şuna da dikkat edilmeli. Bunların son ünsüzleri daima şunlardan biri olur:

l, *t*, *r*, *ş*, *n*.[543]

Bunlar ise *özgeleyenler* (bk. daha ileride § 570 ve aşağısı)'in son ünsüzleridir. Bunlar yalnızca bir tesadüf eseri sayılamayacağı sebeple: *düşün-*, *savaş-*, *çevir-*, *sorut-*, *yañıḷ-* gibi kelimelerin artık tek başına kullanılmayan köklerden türemiş kelimeler olduğunu tasdik ve iddia etmek bizce cüretkârlık görünmüyor.

---

541 KÜTAHYALI ABDURRAHMAN FEVZI EFENDI bu tabiri *Mukayes-el Lisan, Kıstas-ul Beyan* adlı Türkçe dil bilgisi kitabında daha önce; حروف مغيرةالاحداث yani fiilin bildirdiği eylemleri özgeleyici, başkalaştırıcı edatlar diye kullanmış bulunuyor.[AUE]

542 Biz bu ünsüzlerin yardımcı değil, ana olduklarına inanıyoruz; çünkü bu heceler bizce şimdiki gibi tek heceli değil, aslından iki hecelidirler. Nasıl ki *sevinç*, *iğrenç*, *ḳart* gibi birtakım kelimelerdeki son tek heceler *seviniş*, *iğreniş*, *ḳarıt* gibi asılların bozmalarıdır ki bunlarda *l*, *n*, *r* gibi akıcıların varlığı yüzünden alt yanlarındaki ünlüler düşüp birer hece eksiğine çevrilmiş bulunuyor (bk. *Divanü Lugati't-Türk*, III, 288, *zulâka harfleri*).
Yine bu bakımdandır ki *sürütmek*, *sürüşmek*, *ḳalḳımak* vs. kelimelerinde *m*, *r* gibi akıcıların tesiriyle yanlarındaki ünlüler düşmekle bu üç heceli kelimeler *sürtmek*, *sürçmek* (ş > ç değişimi), *ḳaḷḳmaḳ* gibi iki hecelilere inmiş bulunuyor.[AUE]

543 *l*, *r* ünsüzleri yapım ekleri diye de sayılabilir (§ 841, 842). Çok az sayıda iki heceli fiiller vardır. Bunlar *z* ile biter. Bu *z*'nin de aslen -(*k*)*üz* biçiminde (bk. 580 hatırlatma) edilgen bir ek olması mümkündür.

Diğer taraftan fiilin sonunda, fiilin ikinci açık hecesi sonunda bulunan *çürü-*, *ohşa-* gibi kelimelerdeki ünlülerin de bir ek olduğu ispat edilebilseydi bu Türkçede fiilden kökün tek heceli olduğu kararına varılmış olacaktı (krş. § 849).

568. Burada fiilden kökün kendi hâliyle de bir yapı görevini *buyruğun teklik ikinci kişi* görevini oynayabildiğini hatırlatırız. Bunun etken çatısına ait olduğunu ilave etmemiz gerekir (bk. daha ileride § 595). Öteki çatıların buyruğunda ise bir yapım ekinin (özgelemecin) var olması gerekmektedir (§ 570).

569. İsimden türemiş fiiller (§ 838) yapı bakımından, fiilden kökleri olanlar gibidir.

Örnek olarak iş addan kökü ele alınarak bundan *işle-* fiili yapılabilir. Bunda *işle-* ögeyi tıpkı *ver-* fiilden kökü sıfatıyla etken çatılı buyruğun teklik ikinci kişisine denktir. Şu hâlde, *kök* deyimi yerine daha genel bir deyim olan *ilk fiil tabanı* (§ 133) deyimini koymak yerinde olur. Bu yapım ekli fiil tabanına (§ 571) karşılık olur ve sonra bir de bunlara benzer *addan tabanlar* diye bir ayrılık gözetmeye de lüzum olmadığından yalnızca ve hiçbir karışıklık çıkmasına sebep olmadan kısaltılmış olarak bunlar için *ilk taban* ve *yapım ekli taban* demek de mümkündür.

Şu hâlde 566. paragrafta verilmiş olan fiilin biçim bilgisi şeması yerine şu şemayı koyabiliriz:

İlk taban + tek veya çok yapım ek + tek veya çok çekim ekleri.

III. Bölüm: Çatı bildiren fiil yapım ekleri

570. Başka fiiller meydana getirmek için ilk köke katılan fiil eklerine *yapım eki* adını veriyoruz.

Şu hâlde 838. paragraf ile aşağısında söz edilecek olan ekler yapım eki olmaz; çünkü onlar adlara katılmakla fiil meydana getirenlerdir ki aksine ancak ilk tabanları ortaya çıkarmaya çalışırlar.

Yapım ekleri fiilin anlamını ve daha çok fiilin bildirdiği eylemin yapılmasında eli olan öznenin ortak bulunduğu hâl ve şartları değiştirip başkalaştırır.

Bu başkalaşmalar (özgeleşme) Fransızcada etkenlik, edilgenlik, sıfat-fiillik *voix* dedikleri *çatı*ya kısmen eşit olur. Bu deyimi Türkçeye uygulamak için ona daha geniş bir kavrayış vermek; yani bu deyim içinde ettirgen, olumsuz ve olumsuz yeterlik fiillerini de varsaymak gerektir. Üstelik, bu ögelerden ikisi ve hatta üçü, tek ve aynı bir fiilde kümelenmiş olarak bulunabilir. O zaman fiil, birleşik çatılı olur (Son

zamanlara ait Türkçe dil bilgisi kitaplarında *çatı* yerine *anlam (sens)* denilir.).[544]

571. *Yapım ekli taban* deyimiyle bu yapım eklerinden bir veya birkaçının katılmış bulunduğu tabanı anlatmış oluyoruz ki şu şema bunu gösteriyor:

Yapım ekli taban = ilk taban + tek veya çok yapım ekleri.

İlk taban ise 569. paragrafta söylenildiği üzere şöyle gösterilebilir:

ilk taban = { *Fiilden kök* / *İsim + fiil yapım eki.* }

Yapım ekli tabanın biçim bilgisi bakımından görevi, bütün fiilden tabanların biçime dayalı göreviyle birdir; yani o da yalnız başına kullanıldığı zaman (etken çatısındaki) buyruk kipinin teklik ikinci kişisini bildirir (§ 133).

Yapım ekli tabanlara çekimsiz biçimleriyle; yani kendilerine hiçbir çekim eki katmadan örnekler vermek muhakkak ki daha makuldü. Bununla beraber böylelerini fiil adı hâline (krş. § 134, 2. hatırlatma) koymaktan ibaret olan alışkanlıktan ayrılmaya mecbur olduğumuzu zannetmiyoruz. Fiil adının ekini de kereler içine almayı yeter görüyoruz.

Uyarı – Bu sergileyişte yapım eki dediğimiz türemlik ekler, adlarda yapılanın aksine çekim eklerinin öncesine alınmış ise bu onların yalnızca yeni kelimeler meydana getirmeğe yaramalarından değil (çatı ifade etmekle) gerçek olarak bir dil bilgisi görevi oynamalarındandır. Bu sergileyişte biz bunlara kelimede tuttukları yere uygun bir yer verdik.

Aynı fiilde birçok yapım eki bulunduğu zaman bunlar, meydana getirdikleri düzen içinde sıraları ne ise burada o sıra ile gösterilecektir. Şuna dikkat edilmeli ki olumlu ve olumsuz yeterlik fiillerindekiler istisna, bütün bu eklerin başında yardımcı[545] *i* ünlüsü bulunmaktadır. Klasik imlada bu ünlü genellikle gösterilmezdi. Aksine, son zamanlardaki imlada ise bu, ünlülerin değişme kuralları gereğince (*ı*) *i* söy-

---

[544] Bununla beraber bu tabir sakıncalıdır; çünkü o zaman bu çatıların anlamlarından söz etmek lazım gelse, *filan mananın manası* demek zarureti ortaya çıkar ki bunun sebep olacağı karışıklık ve anlaşmazlık meydandadır. Fransızların *voix* tabiri karşılığı Arapça *bina*'dır ki bu, Türkçede *mâna yapısı* demektir.[AUE]

[545] Bunun yardımcı olduğuna hüküm edildiğine göre sonradan o ünsüzü okutmak için katılmış yardımcı bir ünlü olduğu anlaşılıyor. Burasını yazar iyice anlatmış değildir. Kaldı ki biz, dilde ilk oluşum esaslarına varan ve burada açıklaması uzun sürecek olan bazı delillere dayanarak bunun aslı olduğuna inanıyoruz.[AUE]

lenileceği zaman ى ile ve (*u*) *ü* söyleneceği zaman و ile gösterilirdi.

Türkçede bu fiiller dönüşlü çatı, işteş çatı, ettirgen çatı[546], edilgen çatı ve olumsuz yeterliği diye ayrılır (§ 595, hatırlatmaya da bakınız).

I. Dönüşlü ve işteş fiiller

572. Fiile gelen ekler sırasında ilk yer ya dönüşlü fiilin ekine ya işteş fiilinin ekine ait olur: Gerçekten bu iki ek aynı fiil içinde ve birlikte olarak bulunamaz.

1. Dönüşlü fiil

Dönüşlü fiil ilk tabana *-(I)n-* eki katılarak yapılır. Bu ek *-in-* (*-ın-*) söyleneceği zaman Arap harfleriyle -ين- biçiminde ve *-ün-* -un- söyleneceği zaman -ون- biçiminde yazılırdı.

Dönüşlü fiili öznenin isterse kendi üzerinde veya kendisi için olsun yaptığı fiil ve hareketin (eylemin) tesirlerine bizzat kendisinin doğrudan doğruya veya dolayısıyla uğradığını bildirir.

Dönüşlü fiilin eki ancak geçişli fiil olan ilk tabanlara katılabilir.

giyin	*-mek*	*giy-* (*-mek*)'ten;
edin	*-mek*	*et- (-mek)'ten;*
gezin	*-mek*	*ġez-* (*-mek*)'ten (Anlamca ikisi de birdir.);
taḳın	*-maḳ*	*taḳ-* (*-maḳ*)'tan;
yazın	*-maḳ*	*yaz- (-maḳ)'tan (kendisi için yazmaḳ [*FIRUZÂBÂDÎ*, Kâmûsu'l-Muhît, I, 563].*

Dönüşlü biçiminde olan bir fiil, 'bir şeyi *kendi için* yapmak' anlamını bildirirse ilk tabanların geçişli fiil olanları gibi yükleme hâli alır: *edinmek* (*ḳazanmaḳ* kelimesinin anlamdaşı).

Şunlar da geçişli fiil olabilirler:

Giyinmek 'bir şeyi kendi üzerine giymek, üzerine geçirmek' anlamında (krş. *Molḷayane ᶜimameler sarınup* 'Mollalar biçiminde sarıklar sarınıp', (NAIMA, *Tarih-i Naimâ. Ravzat ül-Hüseyn fi hulâsat il-Ahbar il-Hafikeyn*, I, 114); *saḳınmaḳ*, 'bir şeyi saklamak, korumak ve bir de kendisini bir şeyden korumak, saklamak' ki o zaman

[546] Oldurucu, oldurumlu (tasyirî = factitif) da dedikleri.[AUE]

çekinmek ve *ḳaçınmaḳ* anlamdaşı olarak ayrılma hâli alır.

573. Dönüşlü fiili, en çok hisleri ifade eden fiillerde âmilindeki iç varlığın az çok büyük bir hissesi olduğu eylemleri bildirmekte kullanılır (Fransızcada da *se facher* 'darılmak, gücenmek'; *se rijouir* 'sevinmek' gibi dönüşlü hâllerde kullanılır.).

Örn.: *sevin-*, *sev-*'ten

krş. yine *utanmaḳ*, *gücenmek;*

ḳısḳanmaḳ vs.

Doğrusu, dönüşlünün kullanılışı pek iyi belirtilmiş değildir. Bu kip, ileride görüleceği üzere işteş çatı (§ 576 ve çeşitli yerlerde § 586) ile oldukça çok olarak karıştırılmaktadır.

Divanü Lugati't-Türk, II, 112 ve 125. s.'e göre *-(I)n*'lı fiiller *-ir gibi yapmak*, *-ir görünmek*, *-mezlikten gelmek* anlamını da verir.

2. İşteş çatı

Divanü Lugati't-Türk (I, 157. s. ve aşağısı; II 72. s. ve aşağısı vs.) *-Iş*'lı fiilin bildirdiği karşılıklı veya bir taraflı (paylaşılır) hizmet ve yardım anlamları üzerinde ısrar etmekte ve böylece dönüşlü ve deyim caizse bencil bir eylem bildiren dönüşlü fiilin zıddı olduğunu göstermektedir. İşte bu ayırt edişini görünürlemek için *contributif* ve *individuel* deyimlerini teklif ediyoruz.

Aynı eser Osmanlıcada yaşamamış -veya gelişmemiş- olan kayda değer bir kavramından daha söz ediyor. Bu 'bir şeyi birisine yardım için yapmak (yönelme hâli ile)' anlamından meydana gelmiştir.

Örn.: *Ol manga (maña) ḳäyik tutuşdı.* "O bana geyik tutmakta yardım etti." (II 72. s.);

Ol maña ḳapuġ açışdı. "O bana kapıyı açmakta yardım etti." (I, 158. s.) vs.

574. İşteş fiili ilk tabanına *-I-* eki katılmakla yapılır ki Arap harfli imlası *-iş-(-ış-)* söylenişinde ve *-uş-* (-üş-) söylenişinde -وش- tur.

Şu anlamları bildirir:

1. Kökün anlattığı eylemin yapılmasında birçok öznenin hissesi olduğunu:

a) Gerek bu eylemi karşılıklı olarak birbirine yapmak suretiyle bildirir (ödeşirlik, işteş çatı).

Örn.: *ġörüş-* 'birbirini karşılıklı görmek (ve bu durum icabı) konuşmak',

söyleş- 'birbiriyle karşılıklı konuşmak',

vuruş- 'birbirine karşılıklı vurmak',

dövüş- öncekisi gibi 'birbirini karşılıklı dövmek'.

575. b) Gerek bu eylemi emek birliği (emektaşlık) fikri olmadan aynı zaman içinde yapmak biçimiyle bildirir.

Örn.: *uçuş-* 'her biri bir tarafa uçmak',

ḳoşuş- 'aynı zamanda ve büyük sayıda olarak koşmak',

gülüş- 'çok kişi gülmek, beraber gülmek'.

baḳış- fiili şu iki kavramı bir arada bulundurmaktadır: a) Birbirine bakmak, b) Birçok kimse aynı zamanda bakmak (ŞEMSEDDIN SAMI, *Kâmûs-ı Türkî*, I, 768).

Emek birliği fikrini bildiren *-Iş*'lı fiil geçişli olabilir:

Örn.: *Bir sepet üzümü ḳapışdılar* (ŞEMSEDDIN SAMI).

Krş. *Divanü Lugati't-Türk*, I, 158: *ol mäning birlä süt içişdi.*

576. 2. Kökün bildirdiği eylemin yapılmasında tek bir öznenin sıkı sıkıya hissesi olduğunu bildirir.

a) Temas, bağlantı, uygunlaşma bildiren birtakım fiiller böyledir:

yapış-;

iliş-;

bitiş-;

yetiş-;

eriş-;

ulaş-;

bulaş-;

çatış-.

b) Bir çabalayış, bir işleyiş fikri bildiren fiiller de böyledir:

çalış-;

oğraş- ve *dürüş-* (FIRUZÂBÂDI, *Kâmûsu'l-Muhît*, I, 97, 551);

ḳalḳış-, *giriş-;*

can çekiş-.

c) Anlamları *-(I)n-* ekli dönüşlü fiilleri anlamından açık bir biçimde ayırt edilmeyen bazı fiiller de böyledir:

dolaş-, *dola(maḳ)tan;*

tutuş-, *tut(maḳ)tan*[547]*;*

---

[547] *Divanü Lugati't-Türk, I,* 196 *tutmaḳ* 'yanmak'; lehçemizde 'ateşten duman çıkmak' anlamında ince ahenklisi: *tütmek*, *tutmak* fiil adının kökü olan *tut-* bir ad hâlinde ve *düd* 'du-

yatış-, *yat(maḳ)tan*.

Divanü Lugati't-Türk (I, 158. s.) *-Iş*'lı fiillerin, öznenin 'her tarafına girip sinmek' anlamında olduğunu haber vermekle bizim gösterdiğimiz anlama yaklaşan yeni bir kavramı göstermiş oluyor.

Ton tärni içişdi;

sirkä acışdı.

Bu anlam zayıflayarak basit başlangıç fiilleri derecesine düşer:

Od soğuşdu. "Hava soğudu." (II, 82. s.);

Yaş soḷuşdı. "Sebzeler sölptü." (II, 87. s.).

Krş. Osmanlıcada başlangıç anlamlı *-leş*'le türemiş (§ 840) fiiller *-len*'li dönüşlü fiillerinin anlamdaşlarıdır.

Böylece dönüşlü fiil ile işteş fiil gibi esasta zıt anlamlı fiillerin nasıl olup da aynı başlangıç anlamına düşebildiği anlaşılır.

Hatırlatma – Tarafsız anlamlı *değiş-* fiili *değ-* fiilinden gelir ki eskiden 'karşılıklı değmek' anlamındadır.[548](**)

Eski Osmanlıcada işteş çatı ekinin *dar ünlü* ile *-Iş* biçiminde kullanıldığını gösterir bazı örnekleri görülmektedir:

oḳuşmaḳ yerine *oḳuyuşmaḳ* (ŞEMSEDDIN SAMI, *Kâmûs-ı Türkî*, I, 44);

yürüyüşmek (ŞEMSEDDIN SAMI, *Kâmûs-ı Türkî*, I, 75).

II. Ettirgen veya oldurucu fiil

577. Ettirgen fiil, kendisini doğuran ilk fiilden şu sebeple ayrılır. Bunda özne bir eylemin yapılmasına meydan verir, yol açar, sebep olur, o eylemi oldurur; bu eylem ise *oturtmaḳ* gibi tarafsız veya *bir şeyi yaptırmaḳ* gibi geçişli fiil olabilir.

Ettirgen fiil ekleri başlıca şu iki biçimde görünür:

1. *-DIr-* bütün tek heceli köklerde ve sonları *l*, *r* akıcılarından başka bir ünsüzle biten çok heceli tabanlarda kullanılır. Bu ek *-dir-*, *-dır-* ve *-dür-*, *-dur-* biçimlerinde de yazılır.[549]

---

man' biçiminde Farsçaya geçmiş gibi geliyor.[AUE]

548 *değiş-* fiili bizce *dengişmek* aslından olup Türkiyenin bazı taraflarında *n*'si düşerek *değişmek*, bazı taraflarında ise *ğ*'si düşerek *denişmek* biçimlerinde kullanılır ki ana anlamı 'birbirine denk, denk, küfüv olmak'tır. Yine temas etmekten ayrı bir anlamda olan *değmek*'de aslında *deng-*'ten *n* düşmekle meydana gelmiş bir çeşittir ki 'denk, adil olmak' anlamındadır. Bu para bu zahmete değmez 'denk ve adil olmaz'.[AUE]

549 Yazar az da olsa bunların (*ter*, *tar=*) *der*, *dar* çeşitlilerinden olan bazılarını burada bu

yedir-;

sordur-;

bindir-;

öldür-;

dedir-;

değişdir-;

ḳazandır-.

578. 2. *-t-* eki *r*, *l* ünsüzlerinden veya ünlülerden biriyle biten çok heceli fiil tabanlarında kullanılır:

ģöstert-;

ufaḻt-;

aġḻat-;

söylet-.

579. *Kuralsız ettirgenler* – Tek heceli birtakım fiil köklerinin ettirgen biçimleri bu fiil köklerine kıyası olmayarak *-ir-* veya *-er-* ve daha nadir olarak *-it-* ekleri eklenmekle yapılır.

1. *-ir-*(-ر) eki ki *-ir-,-ır-* okunmak üzere (-یر-) ve *-ur-,-ür-* okunmak üzere -ور- imlasıyla da yazılırdı.

Örn.:*-i- (-ı-):*

aşır-;	*deÿir-;*
içir-;	*şişir-;*
batır-;	*sızır- (kıllanılmaz);*
bitir-;	*taşır-;*
pişir-;	*kaçır-;*
gidir-;	*yatır-;*
siñir-;	*ģeçir-;*
şaşır- (şaş- anlamında).	*gider-*[550]*;*

-ü- (-u-):

uçur-;	*çökür-;*
ölçür-;	*düşür-;*

münasebetle vermeliydi: *gönder-* (-mek); *aḳdar(-maḳ)*; *bartar-(-mak)*; *ko(ğ)tar(-maḳ)*.

[550] Yazar bu biçimin Eski Osmanlıcaya ait olup yenisinin *gidir-* olduğunu söylüyor ki bizce bu son biçim yoktur.[AUE]

doyur-;	*doġur-;*
ġöçür-;	*yoġur-;*
	duyur-;

580. 2. *-er-* veya - (*-ar* -) eki:

Örn.: *gider-*[551] *çıḳar-; ḳopar-.*

Aşağıdaki az kullanılan şu fiiller de bunlara katılabilir:

oñar-;

burtar-[552] (*suratı buruşturmaḳ, surat asmaḳ*);

uyar- fiilinin ettirgeni *uyan-* (Eski Osmanlıca).

Hatırlatma – *-ir-* ve *-er-* ekleri Doğu lehçelerinde (gırtlaklı ünlü ünsüzleriyle) daha tam bir hâlde:

-ḳar, -ġar	*-ker, -ger*
(-ḳır), -ġır	*-kir, -gir*
(-ḳur), -ġur	*-kür, -gür*

biçimlerinde yaşamaktadır. Bunlara *-küz, -kiz* eklerini de yaklaştırmak gerekir.

Eski Osmanlıcada bu ettirgen ekinin tam biçimi bazı fiillerde kalmıştır:

irġürmek = erdirmek.

turġurmaḳ, durdurmaḳ, duruşturmaḳ.

Şu hâlde katmerli ünlüylenen bir: *-arḳar* eki var demektir (krş. § 156).

Aslında aynı ünlüylenmelerin izleri *-dir* (*-dar*) ekinde de bulunur.

döndermek (eski yazmalarda *döndürmek* yanında);

Krş. *gönder-* fiilini MENINSKI bunu *göndür-* biçiminde okumuştur.

Yine işteş çatının ettirgen olan *-[i]ş + ir-* biçiminde birleşik bir oluşumu *-şür-*(*-şir-*) ekinin de var olduğu kayda değer. Bunun izleri Eski Osmanlıcada görülmektedir:

derişürmek yerine *derşürmek* (1426 yılı yazmaları; krş. VAMBERY, *Eski Osmanlı Dili Çalışmaları*, 161. s.). Yeni Osmanlıcada bu *devşirmek* biçimine çevrilmiştir (bk. § 22).

El ḳavşürup 'el ḳavuşdurup' (Cezayir yazmaları 1716. numara, 76-75. yap.).

Eski Osmanlıcada kullanılan aşağıdaki ettirgen fiilleri örneklenim yoluyla oluşmuş fiillere benziyor:

---

[551] Yazar bu biçimin Eski Osmanlıcaya ait olup yenisinin *gidir-* olduğunu söylüyor ki bizce bu son biçim yoktur.[AUE]

[552] Yazar *burmak* ilk tabanından *-tar* ekleriyle yapılan fiil adı yanlış olarak *-Ar*'lılar arasında *burtar-* biçiminde gösteriyor ki *burtarmak* olacak.[AUE]

düz gütmek 'düzgün sürmek' (BIANCHI);

durgutmaḳ (BIANCHI);

dirgürmek 'diriltmek' (1426 yılı yazmaları, 53. yap.).[553]

581. 3. *-it-* eki ki Arap harfli imlada *-it-*, *-ıt-* yerine - يدّ - ve *-üt-*, *-ut-* yerine ود de yazılır.

Örn.: *-it- (-ıt-)*, *-üt- (-ut-)*

aḳıt-;

sapıt-;

sarḳıt-;

dağıt-;

ürküt-;

ḳoḳut-;

ḳorḳut.

avut- fiili de ettirgen bir fiildir (krş. *avun-* dönüşlü fiili) krş. *sürçüt-* (1426 yılı yazmaları, 118. yap.).

582. *Ettirgen fiilin anlamı* – Daha önce işaret edilen anlamdan ayrı olarak ettirgen veya oldurucu fiil, istemeyerek sebep olunan veya yalnızca hoş görünüp göz yumulan eylemleri, öznenin önüne geçmeyerek yapılmasına meydan verilen eylemleri de bildirir.

Örn.: *söyletmek;*

çaḻdırmaḳ;

öpdürmek;

vurdurmaḳ.

Fiilde olumsuz eki *-mA-* bulunduğu zaman (bk. § 632) özellikle bu anlamıyla çok görünür:

söyletme-;

açtırma-.

583. Sonra bazı durumlarda *-DIr-* veya *-t-* ile biten fiil tabanında edilgen bir anlam da olur.

Örn.: *saḻdır-;*

seğirt-.

---

[553] Bu *dirgürmek* örneğinin yeri burası olmayıp § 10, 579'dur. Kaldı ki biz öteki iki geçişli gibi bunun da örnekleme yoluyla edilgen fiiller olmayıp Eski Türkçenin ana oluşumları olduğuna inanıyoruz.

Hatırlatma – *ǵetir-* fiili (Bunu *ǵötür-*'le karıştırmamalı.) *gel(-mek)* fiilinin ettirgeni olan *geltirmek* fiil adının bozuntusudur.

Bu 'hakkından geldirmek' *ḥaḳḳından ǵeldir-* gibi deyimler de yaşayıp kalmıştır.

584. *Birleşik ekli fiil tabanlarında ettirgen ekinin alındığı yer.*

Ettirgen fiili gerek doğrudan doğruya ilk taban üzerinden gerek dönüşlü veya işteş çatı tabanı üzerinden meydana getirilebilir.

Şu hâlde ettirgen eki, kendisi daima onlardan sonra yer almak şartıyla *-(I)n-* veya *-(I)ş-* ekiyle tamlama yapılır. Bundan da şu çıkar ki daha önce bir ekli olan taban bu defa mecburi olarak çok heceli olur; diğer taraftan da *l ve r*'den başka bir ünsüzle (yani *n* veya *ş* ünsüzüyle) bitmiş olacağı için bunun ettirgen eki de ancak *-DIr-* olacaktır.

Örn.:	Ana fiil:	*bul-* (bk. § 595).
	Dönüşlü:	*buḷun-.*
	Dönüşlünün ettirgeni:	*buḷundur-.*
	Ana fiil:	*tep-.*
	Dönüşlü:	*tepin-.*
	Dönüşlünün ettirgeni:	*tepindir-.*
	Ana fiil:	*uy-.*
	İşteş çatı:	*uyuş-.*
	Dönüşlünün ettirgeni:	*uyuşdur-.*
	Başka örnek:	*ǵörüşdür-.*

585. *Katmerli ettirgen* – Ettirgen ekini katmerlemekle öznenin bir ettirgen fiil ve hareketini körüklediği anlaşılır. Bunda bir işi Bay Birinci, Bay Üçüncünün aracılığına başvurarak Bay İkinciye yaptırır.

Örn.: *(Kendisi) soḳağı süpürmek*: (Ev sahibi) sokağı süpürtmek; yani bir ikinciye "Sokağı süpür." diye emretmek ve o da süpürmek. *(Belediye) soḳaģı süpürttürmek* = yani belediye âmiri (birinci), bir memura (ikinci) *sokağı süpürt* demek, o memur (ikinci) da süpürücü (üçüncü)'ye *sokağı süpürün* demek ve süpürücü de bunu yapmak.

Bunlardaki üç aracı (agent), az çok görüneni olabilir. Örnek olarak *gelmek* gibi bir fiil ele alınırsa bunun basit ettirgeni (*geldirmek* =) *getirmek*'tir ki (gelme işini bir üçüncü yapsın diye bir ikinciye emretmek değil), bu işi kendisi yapmaktır. Bunun katmerlisi olan *getirtmek*, 'bir üçüncü gelsin diye bir ikinciye buyruk vermek' (Ancak bu katmerli, anlamca bir vasıtalı ettirgendir.).

Bu katmerleyiş, ettirgen ekinin iki biçimi birbiri ardınca bir arada *+DIr + t* veya *-t + -tIr*) biçimlerinde söylemekten ibaret olup yoksa ya *+DIr*'ları ya *-t*'leri birbiri

ardınca aynen tekrarlayış değildir,

Kökte daha önce *-DIr-* eki varsa *-t-* ve *-t-* (veya kuralsız olarak[554] *-it-*) varsa *-DIr-* katılır.

Aslında bu, yukarıda § 577 ve 578'de söylenmiş olan kuralların bir sonucundan başka bir şey değildir.

Örn.: Ana fiil: *en-*

Ettirgen: *endir-;*

Katmerli ettirgen: *endirt-;*

Ana fiil: *añla-*

Ettirgen: *añlat-;*

Katmerli ettirgen: *añlatdır-.*

Başka örnekler: *dedirt-;*

pişirt-.

Hatırlatma – Öyle işteş çatı ve ettirgen geçişli eklerinden düzenler vardır. Bunlar gerçek anlamıyla eşit bir işteş fiilinin ettirgen kipi olmayıp özel bir anlam bildirirler:

Örn.: *araşdırmaḳ* 'dikkatle aramak';

geçişdirmek 'eyi kötü geçirmek, zaman kazanmak'.

III. Edilgen fiil

586. Türkçede edilgen şunlarla bildirilir:

1. l'den başka ünsüzlerden sonra getirilen *-Iḷ-* ekiyle.

Örn.: *sarıḷ-*, *sar-*'tan;

sarḳ-;

satıḷ-.

2. *-l-* ünsüzünden ve ünlülerden sonra getirilen *-n-* ekiyle.

Örn.: *yen-*[555];

aran-;

aḷın-.

587. *Edilgen ekinin katmerlenmesi* – Fiil tabanı ünlüyle sonlanmış ise edilgen eki

---

554 Bunun kuralsız olmasında tereddüdümüz vardır.[AUE]

555 Şimdiki imlamızda *n*, *ñ* farkı gözetilmediğinden *yenmek* 'ekl edilmek, yenmek', *mağlûb etmek* 'yenmek'. *yenilmek* 'ekledilmek, yenilmek', *mağlûb edilmek* 'yenilmek' gibi biçim ve söyleniş birliği yüzünden anlam karışıklıklarından kurtulunamıyor.[AUE]

dönüşlülük eki olan *-n-* ile aynı biçimde olur. Bundan doğabilecek anlam karışmasından sakınmak için edilgen ekini katmerlemek alışkanlığı vardır:

Örn.: *yenil-*;

aranıḷ-;

denil-;

söylenil-;

beklenil-;

istenil-.

Şüphesiz ki bunlarda bir benzeşmezlik meselesi düşünülmektedir. Çağataycada bazen sonu *l* ile biten bir tabandan sonra bile *-l* ekinin bulunduğu görülüyor: *teftiş ḳıḷıḷdı* (ALI ŞIR NEVAI, *Târîh-î Mülûk-i Acem*, 72. s.). *Divanü Lugati't-Türk* (I, 248)'e göre *-le-*'li türemişlerin edilgenleri *-le-l-* biçiminde oluyordu:

işleldi vs. Bununla beraber krş. RAMŞTEDT, *Joarnal Soc. fin.- Ougr.*, 1912, 9. s.

Divanü Lugati't-Türk (III, 78. s.) sonu ünsüzle biten tabanlardan sonra *+lin-* biçiminde katmerli bir ekle yapılmış bir edilgen kipi daha vermektedir: *yazḷındı* 'çözüldü'; *yuvḷundu* 'yuvarlandı' vs. Aynı kip Yakutçada da (BOHTLINGK § 483) var.

588. Edilgen fiilin anlamı – Türkçede edilgen fiilin şöyle kullanışları vardır.

1. Fransızcada olduğu gibi öznenin başka bir zihnî kavram tarafından işlenilmiş eyleme uğradığını bildirir.[556]

589. 2. Bir eylemin konusu olmaktan ibaret alelade (normal) bir anlam alacak yerde çoğunlukla bir eylemin konusu olabilmek anlamını alır:

Örn.: *yenil-* (yani yenilmeğe müsait olmak[AUE]).

içil- (yani içilmeğe müsait olmak[AUE])

590. 3. Cümlenin öznesi belirsizlik bildirilmeyen (indefini) bir kişi olduğu zaman kullanılabilir (O zaman Fransızcanın *on* kelimesine (bk. cümle yapısı § 1185) karşılık olur.). Bu takdirde edilgen (yalnız ettirgen çatıların edilgen biçimini almaya müsait bulunduğu Fransız dilinin aksine) edilgen anlamlı tabanlar üzerinden meydana getirilebilir.[557]

---

[556] Örneğin "Su dolduruldu." cümlesinde *su* dil bilgisi bakımından özne, kim olduğu bilinmeyen başka kimseden ibaret bir zihnî varlık tarafından işlenilmiş *doḷduruḷ-* eylemine uğramıştır. Başka bir açıklamayla da bu cümledeki *su* dil bilgisi bakımından özne *doḷdurul-* eyleminin konusu olmuştur. Yazarın vermediği örneği biz burada böylece verip onun tanımına göre açıklamış bulunuyoruz.[AUE]

[557] Türkçede bu oluşumlar, Fransızcanın müsait olmadığı edilgen tabanlar üzerinde olduğu gibi Fransızcanın müsait olduğu geçişli fiil tabanları üzerinde de vücuda getirilir.[AUE]

591. *Birleşik yapım ekli fiil tabanlarında edilgen ekinin aldığı yer* – İlk tabanlar dışında alelade edilgen eki (1 ve 2. kullanışlısı), ancak ettirgen bir tabana katılabilir. Bu takdirde yeri ettirgen ekinden *sonra*dır.

Örn.:	Ana fiil	: *doļ-*.
	Ettirgen	: *doļdur-*;
	Edilgen ettirgen	: *doļduruļ-*.

Burada edilgen bir fiil olan *doļ-* yerine geçişli fiil anlamlı olan *doļduruļ-* fiili getirmenin, dolaylı bir yolu olduğu bu örnekten anlaşılmaktadır.

Başka örnekler:

İlişdiril-. Bu fiil *ilişdir-* fiilinin edilgenidir. Bu *ilişdir-* de *iliş-* fiilinin ettirgenidir. Bu *iliş-* ise *il-* fiilinin işteş çatıdır;

buļunduruļ- bir dönüşlü fiilin ettirgeni üzerinden meydana getirilmiştir.

IV. Olumsuz ve yetersizlik fiili

592. Dönüşlü ve işteş çatı eklerinde (bk. § 572) olduğu gibi olumsuz eki *-mA-* ile olumsuz yeterlilik *-AmA* eki de fiil tabanlarındaki çoğu ek düzeni içinde aynı yeri almakta ve biri bulunduğu zaman öteki bulunmamaktadır.

Bunlardan her biri herhangi bir fiil tabanına katılabilir, şu şartla ki o fiil tabanında yapım eklerinden birkaçı bulunduğu zaman bu iki olumsuz ekten her biri öbürlerinin hepsinden sonra gelir.

Osmanlıcada *-mA-* eki ince sınıftan kelimelerde - مه - veya - مـه - biçimlerinde ve kalın sınıftan kelimelerde genellikle - ما - biçiminde yazılır.

Bunlara karşılık olan olumsuz yeterlilik ekleri şunlardır:

-eme- (bazen de kalın sınıftan kelimelerde *-ama-*).[558]

---

[558] Bu olumsuz ve olumsuz yeterlilik eklerinin sonundaki üstün *e*, *a* ünlüleri, alt yanında başı *y*'li bir ek bulunduğu zaman, uyuma göre esre ve ötre *i*, *ı*, *ü*, *u* söylenişlerini atmaktadır. O zaman bunlar yine uyuma göre değişen *mi*, *mı*, *mü*, *mu* soru eklerine benziyor (bunlar hakkında bakınız kitabın başlarında ses bilgisi sözündeki notlarımıza).
Bazı örnekler:

Sonu ünsüzle biten tabanlar

Örn.: Ana fiil: *gel-*;

Olumsuz: *gelme-*;

Olumsuz yeterlilik: *geleme-*;

Dönüşlü fiili: *ǵörün-*;

Olumsuz: *ǵörü°nme-*;

Olumsuz yeterlilik: *ǵörüneme-*;

İşteş fiili: *ǵörüş-*;

Olumsuz: *ǵörü°şme-*;

Olumsuz yeterlilik: *ǵörüşeme-.*;

Ettirgen fiil: *yapdır-*;

Olumsuz ettirgen: *yapdırama-*.

Öteki birleşik ettirgen fiillerde ve yine edilgen, ettirgen edilgen, birleşik edilgen edilgen kiplerinde de böyledir ve bunlardan sonuncusu; yani birleşik edilgen edilgen, içlerinde en uzunu bu sonuncusudur.

Örn.: Olumsuz : *ilişdiri°lme-*;

Olumsuz yeterlilik : *ilişdirileme-*.

Sonu ünlüyle biten tabanlar

Ana fiil : *uyu-*;

Olumsuz : *uyuma-*;

Olumsuz yeterlilik: *uyuyama-*.

Bütün hâllerde olumsuz ve olumsuz yeterlilik ekleri görülüyor ki hep *en sonra* gelmektedir.

593. Hatırlatma – Eski Osmanlıcada bu ekin başı dar ünlülü bir çeşidine ait izler bulunmaktadır.

---

gel, bil	*-mi*	*yen,yecek,yor;*
al, ḳır	*-mı*	*yan,yacak,yor;*
gör, gül	*-mi (mü)*	*yen,yecek,yor;*
dol, bul	*-mu*	*yan,yacak, yor*
söyle, eski	*-mi*	*yen,yecek,yor;*
ara, şaḳı	*-mı*	*yan,yacak,yor;*
büyü	*-mi(mü)*	*yen, yecek, yor;*
uyu	*-mu*	*yan,yacak,yor* vs.

Bu durumlardaki gelecek zaman kiplerinin *y*'den sonraki *e*, *a*'ları söylenişten düşer.[AUE]

Nitekim MENINSKI (161. s.) *sevememek* fiil adı yanında *sevimemek* biçimini veriyor. Krş. کلیومامش ve کوزلیومدم [559] (*Kırk Vezir*, 115 ve 47. s.). Bu eklerin *-uma-* ve *-üme-* söylenişli olduklarını (*añḷayumamış*, *ğözleyümedim*) tahmin ediyor.

Bu eski zamanlardan arta kalmış kelimeler yardımıyla olumsuz yeterlik fiili eski bir birleşik fiil sayılabilir. Bunda *u-* 'kadir olmak' ve *uma-* 'kadir olmamak' fiilleri yardımcı olarak bulunmaktadır.[560] Bunun böyle olduğu MÜLLER, *Uigarica I*'daki şu cümlelerin yardımıyla anlaşılmaktadır.

Kötürü umatı, kötürgäli umatıḷar, bilgäli udung.

Çağataycada, Kırgızcada ve diğer birtakım lehçelerde aynı anlamda bir yardımcı olarak *aḷ-* fiili kullanılmaktadır.

594. *Vurgulama* – Olumsuz ve olumsuz yeterlik fiillerinde vurgu daima *-mA-* hecesinden önceki hecededir. Krş. yukarıdaki örnekleri. Bununla beraber olumsuz fiilin geniş zaman gövdesinin *-mA* olumsuzluk ekini içinde bulunduran son hecesinin: *sevme°z* (bk. § 616) biçiminde vurguyu kendi üzerine aldığı görülecektir.

Uyarı – Bu olumsuz *-mA-* ekini, aynı ses birimleri içinde bulundurmasıyla beraber *-mA°-* biçimindeki fiil adının vurgulu ekiyle karıştırılmamalı bk. § 711.

V. *Etken fiil*

595. Daha önceki sergileyişimizden sezileceği üzere *etken fiil* adını verebileceğimiz şeyin ne olduğu anlaşılır: Türkçede etken fiil ne dönüşlü ne işteş ne edilgen geçişli fiil ne edilgen ne olumlu ne olumsuz yeterlilik olmayan her fiildir.

Bu fiil *yapım eki* denilen eklerden hiçbirinin kendisinde bulunmaması ve buyruk kipinin teklik ikinci kişisi kök ile aynı biçimde olmasıyla öbürlerinden ayırt edilir (krş. § 568).

Etken kelimesinin bu şekilde algılanışı Fransızcadakinden gözle görülür şekilde ayrılıyor. Bunun için bunun adına *ana* (aslî) demek daha iyidir; çünkü hakikaten bunun tabanı esas unsurdur (§ 571).

Hatırlatma – Şimdiye kadar incelenen çatılardan bağımsız olarak *-AlA-* biçiminde devam ve sürerlik fiil eki izleri görülüyor. Bu fiiller şunlardır: *ḳovaḷamaḳ*, *ovaḷamaḳ* (bk. § 47), *tepelemek*,[561] *gevelemek*, *eşelemek*. Bunların ana fiilleri: *ḳovmaḳ*, *ovmaḳ*,

[559] Açıklaması önceki sayfa notundadır.

[560] *Götüremedi* 'götürmeğe kadir olmadı', götürmek için kadir olmadılar, bilmek için kadir oldun.[AUE]

[561] Bunu *tepelemek* 'başın tepesine vurmak' anlamında olmamalı: *devamlı tepmek*, demektir.[AUE]

tepmek vs.'dir. Yine şüphesiz bunlar da öyledir: *tırmaḷamaḳ* krş. *tırmamaḳ*, *ırgaḷamaḳ* krş. *ırganmaḳ* ve *gürelemek* krş. *güremek*). krş. Altayca, *-gıḷa-* eki (yine krş. § 864 ve hatırlatma).[562]

IV. Bölüm: Fiil çekim ekleri

596. Farklı fiil kipleri çeşitli eklerle elde edilir. 569 ve 571. paragraflarda verilen kayıtları karıştırarak bu kiplerin şemasını şöylece verebiliriz:

Ana veya yapım ekli taban + tek veya çok çekim eki.

Yalnız tek bir fiil kipi: Buyruğun teklik ikinci kişisi hiçbir ek almaz. Bununla beraber, bir sıfır ek aldığını farzedersek onu da bu şemaya sokabiliriz.

597. Fiil kipleri bütün fiillerde aynıdır; çünkü farklı fiil ekleri ancak ünlü uyumu kuralının belirttiği çeşitlenmelerden başka bir değişikliğe uğramazlar.

Bunun sonucu olarak da Türkçede yalnız bir türlü çekim vardır, *sakil fiiller* diye ayrı bir şey yoktur (bununla beraber bk. § 615).

598. Birbirinden ayırt edilmesi gereken iki çeşit fiil biçimi vardır.

1. *Kişi*, *kip*, *zaman* (Bunda çatısı yapım eki tarafından bildirilir.) gibi fiilin taşıdığı bütün anlamları aynı zamanda ifade eden fiil kipleri. Bunlar Fransızcanın *seviyorum*, *seviyorsun* gibi kiplerine denktir.

2. Kişisiz veya çekimsiz fiil (fiilimsi) kipleri.

Bunlar: Ad-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiildir (bk. § 694).

Ayrıca bu kipler kişili kiplerin bildirdiği aynı çeşitli anlamların hepsini fakat onlardan daha az tam anlamıyla ifade edebilir.

Bunlar *ediş* ve *oluş* bildirerek bir taraftan fiile çekerler ki özel önemde bir vakıa olarak bunların *özne* ve *tümleçler* almak özelliği vardır.

Bir taraftan da ada çekerler. Bunlara *çekimsiz* (nominal) dememizin sebebi de budur; yani bunlar yapı bakımından adlar gibidir. Bu ad anlamını burada daha geniş anlamıyla: 1. ad 2. sıfat, zarf diye almalıdır.

---

[562] Yazarın bu yönü işaret etmesi çok yerinedir. Ancak bunlar yalnız *-aḷa (ele-)* biçiminde değil *ḳaḷa (-kele)* gibi besbelli daha eski biçimlerdeki ekler hâlinde de görülmektedir: Nitekim *duraḷamaḳ* 'duraklamak', *itelemek*, *güdelemek* gibi yukarıdaki örneklere ilave edilecek daha birtakımları arasında *çalḳalamak*, *silkelemek* gibi fiil adlarına da (aynı anlamda) rastlanmaktadır.[AUE]

Bunun sonucu olarak bunlar bazen çekimli bazen çekimsiz olurlar (bk. daha ileriye).

Çekimsiz fiil kiplerinin bu melez niteliği şu yolla da açıklanabilir:

Sevmiş 'geçmiş zamanda seven, sevdi' anlamlarında olan bu kelimede *-mIş* fiil eki olduğuna göre bir ektir (krş. § 134).

Çekimsiz fiil eki olduğuna göre bu bir türetme ekidir.

Bu takdirde çekimsiz fiil, örnek olarak ad ve çekimli olarak alındığı zaman adlık taban gibi kullanılabilir ve kısaca denilebilir ki çekimsiz fiil birleşik bir tabana; yani 852. ve aşağısındaki paragraflarda sözü geçecek olanlara kıyaslanabilecek olan fiile ait ad tabanına yaklaşır. Bu ondan farklı bulunuyorsa sebebi, bunun anlamının daha yalın ve daha dil bilgisi bakımından olması ve her fiil üzerinden meydana getirilmek özelliği bulunmasıdır. Aslında bugünkü Osmanlıcadaki yapım eklerinden birçoğunun, özünde çekimsiz fiil ekleri olduğu görülecektir (krş. § 852, 860, 865, 868).

599. *Çekimsiz fiillerin baskınlığı ve görevlerinin önemi* – Çekimsiz fiiller çoktur ve çeşitlidir.

Üstelik, kişili kipler dahi ada ait niteliklerinden tamamıyla kurtulmuş değildirler.

Hakikaten ileride görüleceği üzere kişili kiplerin çoğu, karşılıkları olan çekimsiz fiillerden ancak kendilerinde bir kişi eki bulunmakla ayırt edilirler. Kişili kiplerin kalan kısmı; yani gövde (bk. daha ileride § 611), biçim bilimi bakımından birtakım çekimsiz fiillerle aynı görünüştedir.

Gövdenin ada ait niteliği, şu iki sonucu doğurmaktadır:

1. Kişi ekinin bazen sıfır görünüşlü olduğu teklik üçüncü kişideki bir fiil kipi, gövdeden ibaret bir duruma düşebilir ve o zaman ada ait bir kipin aynı yapı görünüşünü almış bulunur.

Örn.: *sevmiş*: 1. *Sevdi* (kişili kip), 2. Geçmiş zamanda veya şimdiki hâlde *seven* (kişisiz kip).

600. 2. Daha çok Türkçede fiil kiplerinin kökeni, görünüşlerinden de anlaşıldığı üzere yüklem olarak ada ait bir kip (bir sıfat-fiil) ile bunun ardınca gelen ek fiilden ibaret ad cümleleridir.

Örn.: *Sevmişim. Sevmişim* 'sevmiş olan (kimseyim)' (krş. Fransızcanın *je suis parti*, Almancanın *ich bin gegangen* geçmiş zamanı ki 'gitmiş (kimse)yim' (= gittim) anlamındadır ve İngilizcenin *I am going*, şimdiki zaman-geniş zaman kipi (ki) *gider(kimse)yim* 'giderim, gidiyorum', demektir.).

Bu takdirde Osmanlıca daha çok bu örnekten ad cümleleri kullanmakta ve mümkün olan her kipe (içlerinde *ol-* fiilinden alınmış olanlarda dâhil) ek fiili getir-

mek suretiyle o cümlelerin görünümünü çeşitlemekten hoşlanıyor.

Hatırlatma – Aşağıdaki örneklerde olduğu üzere bu ifadelerin birtakımı kendi özel karakterlerini kaybederek hakikaten (kişili) fiil kipleri niteliğini almış olmakla beraber, birtakımlarını bu görevi üzerine ancak kısmen almış oldukları için bu yüzden bir ikircinlik niteliği göstermektedirler.

Örn.: *ğelmiş oḷacaḳsın*. 1. *gelmiş* (olan bir kimse) *oḷacaḳsın*, 2. *geleceksin*.

Birinci takdirde; yani *gelmiş olan bir kimse olacaksın*'da tam anlamıyla bir ad cümlesi karşısındayız. İkinci takdir *geleceksin*'de öncül gelecek zaman (fütur anterieur) biçiminde kişili bir fiil kipi; yani oldukça tereddütlü bir nitelikte olan; fakat alelade çekimin ifade edemeyeceği anlam farklılıkları edaya müsait bulunan ikinci bir çekim karşısındayız (Daha ileride § 810 ve aşağısı bu kiplerden söz edilecektir.).

601. Kişili kiplerle asıl kişisiz kipler arasındaki ayırt edilmemiş veya aracı kipler.

Yukarıda (§ 599) da aynı bir fiil kipinin ada ait (sıfat-fiil) kip veya (teklik üçüncü kişi hâlinde) kişili bir kip görevini yapabildiğini görmüştük.

Esas itibarıyla sözün anlamı ve yapılışı, onun bu iki kavramdan hangisi için kullanılmış olduğunu gösterir. Başka bir deyişle söyleyeyim, bu kiplerin ve elbette ki diğer fiil kiplerinin -görünüşü değilse bile anlamı çoğu hâllerde ayırt edilir.

Bununla beraber öyle hâl ve durumlar olur ki bunlarda bizzat birinci kişinin şuurunda dahi bu ayırt ediliş yapılmaz. Bunun sonucu olarak bu kiplerin bazen ne asıl kişisiz kipler görevini ne de kişili kipler görevini oynamayıp bu iki kullanış sözcüğü içinde bulunan ortalama kullanışlar hâlinde göründüğünü kabul etmek zorundayız. Bu sıfat-fiil (ve ayrıca türemiş) kiplerini ayırt etmek için bunlar gövdeler biçiminde kullanılır diyeceğiz ve hakikatte çekimli gövdeler olan kişili kiplerden bunları ayırt etmek için de *çekimsiz gövdeler*'in bir çeşididir, diyeceğiz (Bunlardan daha ileride § 799 ve aşağısı, söz edilecektir.).

602. Bu söylenilen şeylerden şu çıkar ki kişisiz kiplerle kişili kipler arasında yapılan farkın yalnızca yapmacık olduğu hâller vardır. Ancak fevkalade, hâllerde örnek olarak bir taraftan *-DIm*'lı kişi kipinde, diğer taraftan *-An*'lı sıfat-fiilde bu fark gerçek olur. Bununla beraber Türk-Tatar dillerinin karşılaştırmalı incelemesine gidilirse bunda da şimdiki zaman-geçmiş zaman sıfat-fiilliğini eden ve bugün o kadar tam ve sahih bir görevi olan *-An* ekinin eskiden *-kAn* biçimiyle (kişili) çekimli fiil gövdesi görevini yapmış olduğu görülür.

Örn.: (Altayca) *atḳanım* 'atan (kimse)yim'; yani attım.

Fiilde bu ada ait karakterin baskınlığı, Türkçede kelime kısımlarının birbirine

karşılıklı girişik olması hakkında söylediklerimizi (§ 198) teyit etmektedir, denilebilir. Birçok hâlde (burada mantıkça farkından söz etmiyoruz) *dil bilgisi bakımından* fiil addan ayırt edilmez.

I. Konu: Fiil kipleri

603. Fiil kiplerinin yapılışı çekimsiz fiil kiplerinin yapılışından daha karmaşıktır. Çekimsiz fiil kiplerinde ancak tek bir çekim eki vardır. Hâlbuki fiil kiplerinde daha çok bunlardan iki tanesi bulunur: zaman ve kip bildiren gövde ve kişi eki.

Şu hâlde, fiil kiplerinin genel şeması (bk. yukarıda § 596) kişili kiplere uygulanınca, şöyle bir kural ile ifade edilir:

Ana veya yapım ekli taban + gövde eki + kişi eki.

Buyruk kipini bu şemaya koyabilmek için onda sıfır gövde eki olduğunu kabul etmek yeter. Bunun sonucu olarak teklik ikinci kişi buyruk kipi şu şema ile gösterilir:

Ana veya yapım ekli taban + sıfır gövde eki + sıfır kişi eki.

604. Asıl söylemek gerekirse yukarıda gösterilen kural, yalnız basit kipler için (bk. § 623 ve aşağısı) şema görevini görür. Kişili birleşik kiplerin şemasını ortaya çıkarmak için *kişi eki* kelimeleri yerine *yardımcı fiil* kelimelerini koymak yeter.

605. Sekiz taneden ibaret olan farklı gövde ekleri daha ileride § 611 ve aşağısında incelenecektir. Bunun aksine kişi eklerinin üç çeşidini bir arada kümeleyerek şimdiden göstermeyi faydalı buluyoruz.

Bunlar Osmanlı (ve genellikle bütün Türk) dilinde zamirli oluşumun kelime uçlarına özgü iki tipidir. Bir taraftan kişi zamirleriyle bir taraftan iyelik ekleriyle karşılaştırma yapılacaktır.

Kişi eki olarak kullanılan ek fiil, özellikle kişi zamirine (krş. § 551) ve asıl fiil ekleri ise iyelik ekine yaklaşır. Üçüncü kişideki biçim birimlerde bir başkalık olduğu için bu inceleme ancak ilk birinci kişiler ile teklik ve çokluk birinci ve ikinci kişilerde kullanılabilir (krş. § 552).

Bu tabloya (beş taneden ibaret) hâl eklerini (krş. § 243) ve aslında epeyce sayıda olan çekimsiz fiil eklerini ilave etmekle bütün Türk yapısının bir özeti elde edilmiş olur ve hemen anlaşılır. Bunları iyice akılda tutmanın çok önemi vardır.

		Kişiler	Kişi zamirleri	Buyruk eki	Ek fiilin geniş zamanı	Asıl fiil eki	İyelik eki
Teklik		1. kişi	*ben*	.... (Eski Osm.: *-eyin*)	*-yim* (Eski Osm.: *-em*, *-in*, *ven*).	*-m*	-(*I*)*m*.
		2. kişi	*sen*	Sıfır (Eski Osm.: *-ḳıl* *-kil*).	*-sin* (Eski Osm.: *-sen*).	*-ñ*	-(i)*ñ*.
		3. kişi	*o*	*-sIn*	±*DIr*	*Sıfır*	-(*s*) *i*.
Çokl		1. kişi	*biz*	*-AlIm*	*-Iz* (lehçe: *-Ik*).	*-k* (-*ḳ*).	-(*I*)*mIz*.
		2. kişi	*siz*	*-In*, *-IñIz* (Eski Osm.: -[*i*]*ñ*).	*-sIñIz* (Eski Osm.: *-sIz*).	*-ñIz*.	-(i)*ñiz*.
		3. kişi	*onḷar* *anḷar*[563].	*-sInlAr*.	±*DIrlAr*.	+*lAr*.	+*lArI*.

606. Kişili kipler şunlardır:

1. Buyruk kipi:

2. Buyruk kipinden başka zaman ve kiplerden ibaret sekiz fiil gövdesinden yapılmış farklı kipler.

Uyarı – Bu sergileniş devamınca çekim örnekleri olarak:

sevmek,

uyumaḳ,

fiil adlarını kullanacağız. Birincisi bütün Türk dilcilerinin geleneğine uygun olarak tarafımızdan da kullanılmış ince sınıftan bir örnektir; ikincisi ise kalın sınıftan bir örnek olup sonu ünlülü olan ve bu yüzden birtakım özellikler gösterdiği için ilerledikçe tarafımızdan kaydedilen bir kök göstermektedir.

Yine son derecede sık kullanılması dolayısıyla *oḷ-* fiilinin çekimine de alışmak iyi olur. Aşağıda Türkçenin sekiz çeşit ünlüsünden her biriyle edilgen fiil köklerini bir arada gösterir fiil adları veriyoruz.

Kalın sınıftan	*as* *tıḳ* *soḳ* *tut*	*-maḳ*		İnce sınıftan	*es* *dik* *sök* *tüt*	*-mek*

563 Yazara göre *anler*.[AUE]

I. Buyruk

607. Buyruk kipinin gövde eki bulunmadığı için diğer kişilerden ayrıldığı ve ikinci teklik kişide kökle ya da tabanla karıştığı biliniyor.

Buyruk kipinin öteki kişileri fiil tabanına kişi ekleri katılmakla elde edilir; yani uygulama açısından hepsi sanki teklik ikinci kişiye bu eklerin katılmasıyla oluyor gibidir. Diğer taraftan buyruk kipinin ekleri öbür kişili kiplerin eklerinden farklıdır (bk. 605. paragrafa). Bunlar birinci ve üçüncü kişilerde vurgulu olurlar.

Örn.: *sevmek*,

teklik	ikinci kişi	*sev;*
	üçüncü kişi	*sevsi°n*
çokluk	birinci kişi	*seveli°m*, krş. 933. s. aşağısı
	ikinci kişi	*seviñ, seviñiz*
	üçüncü kişi	*sevsinler*

uyumaḳ

teklik	birinci kişi	*uyu*
	ikinci kişi	*uyusun*
	birinci kişi	*uyuyaḷım*
çokluk	ikinci kişi	*uyuyuñ* veya *uyuyuñuz*
	üçüncü kişi	*uyusunḷar*[564]

oḷmaḳ,

Buyruk:

teklik	ikinci kişi	*oḷ;*
	üçüncü kişi	*olsun*

Örn.: *Padişahım çoḳ yaşa.*[565]

608. 1. hatırlatma – *-IñIz*'lı çokluk ikinci kişi kipi daha kibar ve nazik sayılır.

---

[564] Bu örneklerden de anlaşılıyor ki yazar ayrı oluşumlu olan istek kipimizi de buyruk kipine katarak ikisini bir tutuyor. Yalnız ikinci ve üçüncü kişi olan (Birinci kişinin birinci kişiye; yani kendisine buyruk veremeyeceği için) buyruk kipi gibi istek kipi de genellikle bir talep anlamı verdiği için bu iki kipin üçüncü kişilerini isteğe bağlı olarak birbiri yerinde kullanıyor: *Allah vere – Allah versin*... gibi. Bununla birlikte Fransızların kullandığı gibi örneğin *sevelim* kipi, onlar için buyruk kipinin çokluk birinci kişisi olmakla beraber, bizim için yalnız 'talep' anlamındadır. Bu bakımdan istek kipi 'talep' anlamında buyruk kipiyle birleştiği zamanlar olsa dahi 'tahakkümlü talep; yani buyurmak' anlamında ki asıl buyrukla birleşemez. Oluşum itibarıyla da buyruk kipinin (gövde eki) olmadığı hâlde diğer bir talep kipi olan isteğin gövde eki vardır.[AUE]

[565] Bu *yaşa* biçiminde yazılırdı, bu biçimde değildi.[AUE]

-In eki bazen *aman* (§ 1046 hatırlatma) ve[566] *haydi* (§ 1032 hatırlatma) zarflarına bir çeşit benzeşmeli oluşum ile katılır. Eski Osmanlıcada çokluk ikinci kişi kipi eki olan *-Iñ* ünlüsü kararsız veya yardımcı; yani şöyle: *-[I]ñ* idi.

Örn.: *ḳalḳmañ* (=*ḳalḳmayıñ*);

haydiñ.[567]

609. 2. hatırlatma – Doğu lehçelerinde bilinen *-gIl* eki, (Bu da bizzat *ḳıl-* (yardımcı) fiilinin buyruk kipi *-gIl* görevinde bulunmuşa benziyor.). Eski Osmanlıcada da buyruğun teklik ikinci kişisine katılmış olarak kullanılırdı. Bununla beraber krş. Çin Türkistanındaki *-kin* eki:

Örn.: *Yā ilāhi ümmetim virgil baña* (SÜLEYMAN ÇELEBI, *Mevlid-i Şerif*, 121. beyit);

Sanmagıl bu yere sen seni ġarib "Sen kendisini bu yere yabancı sanma." (aynı yer, 217. beyt).

610. Teklik ikinci kişi kipi istisna[568] buyruk kipi yeni Osmanlı dilinde istek-tasarlama kipi yerine de kullanılır (bk. § 643):

Örn.: *İsterim ki ġelsin.*

Buyruk kipi, özellikle tekrarlı olarak bazen eylemde 'ısrar ve devam' anlamını bildirmeğe yarar.

Örn.: *Hep siz söyle, hep ben diñle, ey bu lāyıḳmı?* (25. s.);

Ben ġevezeleri sevmem onlar deyirmen gibi öyüt öyüt.

Krş. bundan hafifçe farklı olan; fakat içinde yine buyruk kipi bulunan bir oluşum § 1025 hatırlatma.

Buyruk kipinin bir başka kullanışı için bk. 903. s., dipnot.

II. Çekimin basit kipleri ve sekiz gövdeden yapılma birleşik kipleri

A) Gövdeler

611. Buyruk kipi bir tarafa dursun, Türkçede fiil kiplerinin hepsi doğrudan doğruya fiil tabanı üzerinden değil (§ 133 ve 569), gövde üzerinden meydana getirilir.

566 Bu da uyuma uygun olmayarak *ḥaydi* olacak.AUE

567 Bu örnek yazar tarafından besbelli unutulmuş olup tarafımızdan verilmiştir.AUE

568 Bununla beraber son zamanlardaki Osmanlıcada ilk defa çokluk ikinci kişiye buyruk kipi yine tasarlama kipi görevinde (fakat yalnız şiirde) kullanılmıştır:

... faḳat vatan ikmāl-i şān için
Evlādının kemālini ister; o mutlakā ister ki
Siz de himmet ediñ, siz de yükseliñ (TEVFIK FIKRET, *Hālūk'un defteri*).AUE

Gövde = fiil tabanı + gövde eki.

Bu bazen zaman anlamını bazen kip anlamını bildirir.

Görüldüğü gibi bizim kendi itibarımıza göre gövde ekleri bu eklere dâhildir.

612. Bu ekler sekiz taneden ibaret olup şöyle sekiz gövdenin doğmasına sebep olmaktadır:

1. *-(I)yor*[569]

2. *Süremli* (veya *zamanelik*) gövde eki birinci kişinin daha haberini verirken bulunan şimdiki zaman bir eylemi bildirir.

Örn.: *seviyor*;

uyuyor;

oḷuyor.

Hatırlatma – Gövdelerin ancak teorik bir varlığı olduğu için Fransızcada bunlara karşılık bir kelime verilemez.[570] Bunların anlamı burada verilen açıklamalardan ve özellikle çekimin basit kiplerini incelemeden (bk. § 623 ve aşağısı) yeteri kadar anlaşılacaktır.

613. *-(I)yor* biçimindeki gövde eki 140. paragraftaki kurala farklı olarak *o* ünlüsünü alan biricik Osmanlıca ekidir. Ünlü uyumuna uymaz ve katıldığı fiil gövdesi her ne türlü olursa olsun aynı *o*'yu muhafaza eder.

Bu kural sapkınlığı, bunun eski kökeniyle açıklanmaktadır. Örnek olarak *seviyor* kipinin aslı ilk zamanlarda *seviyorır* biçiminde bir geniş zaman gövdesiydi. Bunun da fiil adı *seviyor-*'tan ibaret birleşik bir fiil adıydı. Bu fiil adı ise *sev-* köküne *-(y)i* eklemekle yapılmış bir zarf-fiil (§ 1337 ve aşağısı) ile *yürümek* anlamında *ı-* olan eski yardımcı fiillerden *yorımaḳ* kelimesi birleştirilip yapılmıştı. Bu aynı yardımcı fiil *-AḷI* bir zarf-fiil olarak da kullanılırdı. Hâlen bazı yazılı metinlerde *seveyorır* yerine *seveyor* biçiminde kullanılan kip de böyledir. Krş. III Praesens (Chiva): *-yormen-*

---

[569] *-(I)yor* gövdesi sonu ünlü ile biten fiil kök veya tabanlarından sonra hep bu hâldedir:

şaḳı	*eski*	*-yor*
uyu,	*yürü*	

Bununla birlikte sonu ünsüzle ile bitenlerde *-(I)yor*'dan önce söylenişte daima uyuma göre değişen bir ünlü almaktadır. Şimdiki yazımızda gösterilen bu değişiklik eskiden Arap harfli imlada gösterilmezdi.[AUE]

al';	*ḳır*	*-(ı)yor*	*buḷ*	*-(u)yor*
gel;	*bil*	*-(i)yor*	*gül*	*-(ü)yor*

[570] Bununla beraber daha ilerideki (§ 795, hatırlatma) birtakım kullanımlara bakınız ki bunlarda fiil, salt ve çekimsiz bir gövde olarak sayılabilir.[JD]

AMB. *Çağatay Sözlüğü*, 26. s.

Eski Osmanlıca metinlerde bu kipler tam görünümüyle görülmektedir:

Örn.: *ol-* (اولیوق[571]) fiilinden (*Kırk Vezir*, 15. s.); *olıyorır*,

gör- (كورمك[572]) fiilinden (aynı eser, 75. s.) *göreyorır*.

MENINSKI (Instit. Ling. Turc. 147. s.)'nin ifadesine göre یورر kelimesi, *yürür* söylenirmiş. Altaycada *-yür-* ünlüsü de var.

Bunda diğer süremli şimdiki zaman fiillerin oluşumuna benzeyen (§ 826) ve Türk dillerince alışılmış olan bir oluşum var (krş. GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi*, 57. s.) krş. yine bu dil bilgisi kitabın 923. s (1342. paragrafın sonu).[573]

614. 2. *-Ir-* veya *-Ar*

Geniş zaman eki (şimdiki zamanda olduğu gibi) söylendiği sıradaki hâli hazır an-

---

[571] *oḷıyorır.*[AUE]

[572] *gōreyorır.*[AUE]

[573] KÂŞGARLI (*Divanü Lugati't-Türk*, III, 201) *ḳaḳımaḳ*, *ḳaḳır* fiil adı vesilesiyle bu kip hakkında bazı bilgi veriyor ki çok dikkate değer:

"Argu lehçesinde bu fiil adının geniş zamanı *ḳaḳıyur*'dır. Onlar bu babtan olan geçmiş zaman fiillerini ötreli söylerler; fakat bu lehçede bir dil tutukluğundan ibaret olup bu ötresinden dolayı ona karşılaştırma ve uyum edilmez.".

Bundan da başka *Divanü Lugati't-Türk*'te yer yer başka örneklerine de rastlanmaktadır:

Ụdik meni küçeyür	Hasret beni kahrediyor,
Tün kün turub yıgḷayu	Gece gündüz durup ağlayarak.
Er at menin yavrıyur	İnsanlar atlar benimle güçleniyor.
Iğler yeme savrıyur 3.c., 207.s.	Hastalıklar da savıyor.[AUE]

Bu Orhun kitaberinde de görülmektedir: IN, 2:

𐰚𐰇𐰠 𐱅𐰃𐰏𐰤 : 𐰋𐰃𐰼 𐰴𐰺𐰴 : 𐰖𐱁𐰖𐰆𐰺 𐰼𐱅𐰃

Kōl Tig(i)n bir ḳırḳ y(a)ş(a)yur erti "Göl tigin Bir kırkını (=31) yaşıyordu.".

Bu misaller arasında yazarın bahsettiği üzere *savrı yorır, yavrı yorır, küçe yorır* veya *koşa yorır* gibi birleşik fiil hâlinde kipler değil, ancak böyle Argu lehçesinin kullandığı geniş zaman çeşitleri görülüyor. Erzincan taraflarında da yine böyle mesela *geliyür, yazıyur* biçimleri bu defa şimdiki zaman anlamını almış olarak kullanılmaktadır.

Bu hâlde Eski Osmanlcada görülen *göre yorır, alı yorır* gibi birleşik oluşumlar öteki birleşikler gibi sonradan meydana gelmiş olabilir. Bunlar kendi başlarına böyle kullanılmış olmakla kalarak *aḷıyor, gōrüyor* gibi şimdiki zaman kiplerimizi vermiş değildir.

Fikrimizce bu şimdiki zaman (ve daha önce geniş zaman) kiplerinin de kökeni öteki kiplerimiz gibi ada aittir; yani bunlar eski sıfat-fiillerdir ki ilkin sıfat olarak kullanılmışlardır:

uygur (uyanıcı)

tınmagur (dinlenmeyici), g sonraları iki ünlü arasında hemzeleşip *y* olarak *tanımayur* vs. olmuştur (bk. Çağatayca sözlüğe).[AUE]

lamı sınırlanmış olmadan geniş durum zamanında yapılan bir eylemi bildirir; başka bir deyişle söyleyelim, bu gövde örnek olarak "Tütün içici misiniz?" yerine "Tütün içer misiniz?" fiilin gösterdiği bir alışılmış eylemi ifade eder.

Daha ileride bu gövdenin basit kipte iken gelecek zaman anlamını da alabileceği görülecektir (bk. § 629).

Geniş zaman eki, katıldığı fiil tabanının niteliğine[574] göre çeşitlenen tek gövde ekidir:

a) Çok heceli fiil tabanlarında geniş zamanın özelliği şu gövde ekini *-Ir* almasıdır.

Örn.: *çevirir-*, *çevir-*'ten;

bozdurur-, *bozdur-*'tan;

uyur-, *uyu-*'tan.

b) Tek heceli fiil tabanlarında; yani köklerde geniş zamanın özelliği *-(A)r-* gövde ekini almasıdır.

Sever-, *sev-*'ten;

yazar-, *yaz-*'tan;

yer-, *ye-*'ten;

der-, *de-*'ten;

ḳor-, *ḳo-*'tan.

615. İstisnalar – Aşağıdaki tek heceli köklerin geniş zaman gövdesi *-Ir-* olur:

1. *aḷır*, *aḷ-*'tan;
2. *ḳaḷır*, *ḳaḷ-*'tan;
3. *sanır*, *san-*'tan;
4. *varır*, *var-*'tan;
5. *gelir*, *gel-*'ten;
6. *verir*, *ver-*'ten;
7. *erir*, *er-*'ten;[575]
8. *bilir*, *bil-*'ten;
9. *vurur*, *vur-*'tan;
10. *buḷur*, *buḷ-*'tan;

---

[574] Daha önceki yerli ve yabancı dil bilgisi kitapları gibi yazar da bu özelliği incelememiş, bunlarda gerekli olan kuralları ortaya koymamıştır. Bunları ilk olarak burada veriyoruz. Bk. yine buna dair incelemelerimiz *Divanü Lugati't-Türk*'teki halk şiirleri adlı eserimize.[AUE]

[575] Bu fiil adının geniş zamanı *-irer* daha doğrusu *-erer* olduğu hâlde, yazar bunu *-ir-ir* biçiminde görüp *-erer* diye yanlış okuduğu için bu düzene sokmuştur.[AUE]

11. *durur*, *dur-*'tan;

12. *oḷur*, *oḷ-*'tan;

13. *ölür*, *öl-*'ten;

14. *bölür*,[576] *böl-*'ten;

15. *ģörür*, *ģör-*'ten;

bıraḳmaḳ ve *yatmaḳ* fiil adlarının geniş zamanları, farksız olarak *bıraḳar* veya *bıraḳır* (veya *bırağır*)[577] *yatar* veya *yatır* olur.

sormaḳ fiil adı 'soru sormak' anlamında olduğu zaman geniş zamanı düzenli olarak 'sorar ve emmek' anlamında olduğu zaman *sorur* olur.

Dikkat edilmeli ki bütün bu istisnalarda kök sonlarında bir kaypak (*r* veya *l*) vardır.

Hatırlatma – Bugün az kullanılan *ḳıḷmaḳ* fiil adının geniş zaman gövdesi *ḳıḷar*'dır. Bu eskiden *ḳıḷur* biçiminde söylenirdi (*deẏmek* fiil adında da böyledir.).

616. Olumsuz ve olumsuz yeterlik fiillerinin geniş zaman gövdesi, kuralsız olarak *-r-* yerine *-z-* ünsüzü katılmakla yapılır.

Örn.: *sevmez*, *sevme-*'ten,

sevemez, *seveme-*'ten,

uyumàz, *uyuma-*'tan,

uyuyàmaz, *uyuyàma-*'tan.

Geniş zaman gövdesi biçimce geniş zaman sıfat-fiiliyle aynı biçimde olduğu için bunlar birbirine karışır.

§ 594'te verilen kuralın tersine vurguyu alan olumsuz gövdesi hecesidir.[578]

---

[576] Bunun da geniş zamanı *böler* olduğu hâlde, yazar *bölür* biçiminde yanlış okuduğu için bu sıraya almış.[AUE]

[577] Halk ağzında bazen tek heceli kökle *braḳmaḳ* diye söylenilen fiil adının geniş zamanı *braḳr* (= *brağır*) gibi söylenir olmakla beraber yazı dilinde bunun fiil adı *bıraḳmaḳ* ve geniş zamanı *bıraḳır* (=*bırağır*) biçimindedir. *b*'den sonraki *ı* ünlüsü bir az belirsiz olmakla beraber yine vardır. Hele şiirde muhakkak gösterilen yerleri de olur. *Yatır* geniş zamanı kullanışta yalnız 'evliya' anlamında ad olarak kullanılır; *yatmak* fiil adının geniş zamanı daima *yatar* olur.[AUE]

[578] Olumsuz yeterlilikteki *-AmA-*'larda ise yine vurgu *-mA*'dan önce gelen *e*, *a* ünlülerindedir[AUE]:

*Geniş zaman gövdelerinin çeşitlenmesindeki esaslar: Kendi incelemelerimize göre şöyledir:

1. a) Tek veya çok heceli olumlu hâlindeki kök ve gövdelerin son harfi ünlü ise katılan geniş zaman gövdesinin çeşidi daima *-r-*'dir.

A) Sonu Ünlülü

Tek hecelide	e'den sonra:	*yer, der;*
	o, u'dan sonra:	*ḳor, yur*

Çok hecelide	e'den sonra:	*Söyler, biler, ister, iñler, diñler, döşer, benzer, gülümser* vs.
	a'dan sonra:	*Añlar, uzar, yaşar, ḳapar, tıḳar, yıprar, uğrar, yıḳar* vs.
	i'den sonra:	*Eskir* vs.
	ı'dan sonra:	*Şaḳır, acır, ḳazır* vs.
	ü'den sonra:	*Büyür, sürür* vs.
	u'dan sonra:	*Ḳorur, ḳurur, uḷur, uyur* vs.

b) Çok heceli olumsuz durumundaki tabanların son harfi, esasen olumsuz ekinin ünlüsü olduğu için katılan geniş zaman gövdesinin çeşidi daima *r*'den değişme ve onun yerine *z*'dir:
yemez, demez, ḳomaz, söylemez, anlamaz, eskimez, şaḳımaz, ḳarumaz, büyümez, sevmez, bilmez, görmez, gülmez, baḳmaz, bıḳmaz, ḳoşmaz, bulmaz.
Yeyemz, diyemez, ḳoyamaz, söyleyemez, anlayamaz, eskiyemez, şaḳıyamaz, ḳoruyamaz, büyüyemez, sevemez, bilemez, göremez, gülemez, baḳamaz, bıḳamaz, ḳoşamaz, buḷamaz vs.
2. Çok heceli olumlu durumundaki tabanların son harfi ünsüz ise kalın uyumlularda *-ar, -ır, -ur;* ince uyumlularda *-er, -ir,* ür'den biri olur.
a) Kalın uyumlularda tabanın son hecesi ünlüsü *a,* ı'dan biri ise geniş zaman eki daima *-ır* ve *u* ise daima *ur* olur.
b) İnce uyumlularda tabanın son hecesi ünlüsü *e,* i'den biri ise geniş zaman eki daima *-ir* ve ü ise daima *-ür* olur.

B. Sonu ünsüzlü

a. *Kalın uyumlu tabanlarda*

Son taban hecesi *a* veya *ı* olan	*ḳar(a)r* *ḳap(a)n* *şav(a)ş* *ald(a)t* *az(a)l* *ay(ı)r* *çırp(ı)n* *çal(ı)ş* *ḳaç(ı)rt* *ḳap(ı)l*	*-ır*

Son taban hecesi u'lu	*sav(u)r* *yol(u)n* *tut(u)ş* *uy(u)t* *boz(u)l*	*-ur*

b. İnce uyumlu tabanlarda

Son taban hecesi *e* veya *i* olan			Son taban hecesi *ü*'lü		
	ḳar(a)r *göst(e)r* *dinl(e)n* *söyl(e)ş* *cinl(e)t* *çev(i)r* *bil(i)n* *gir(i)ş* *inc(i)t* *çek(i)l*	-*ir*		*köp(ü)r* *gör(ü)n* *öt(ü)ş* *büy(ü)t* *üz(ü)l*	-*ür*

3. Tek heceli olumlu durumdaki *yu+u, ḳo+n, de+n, ye+n* gibi kök ve tabanların son harfi ünsüz ise;

a) Kalın uyumlularda son hecenin ünlüsü ne olursa (*a, ı, o, u*) olsun, geniş zaman eki daima -*ar* ve istina olarak bazen -*ır* veya -*ur*'dan biri olur.

b) İnce uyumlularda son hecenin ünlüsü ne olursa (e, i, ö, ü) olsun , geniş zaman eki daima -*er* ve istisna olarak bazen -*ir* veya -*ür*'den biri olur.

a. Kalın uyumlu tabanlarda

Tek hecelide		
	aç, saç, sanç, ḳaç, aç *aḳ, baḳ, çaḳ, sarḳ, ḳalḳ, yaḳ; bıḳ, çıḳ, sıḳ, tıḳ, ḳırḳ, yıḳ;* *soḳ, ḳoḳ, ḳorḳ, barḳ* *çal, dal, sal, ḳal, ḳıl, yıl, dol, şol, yol.* *dum, um, yum* *añ, ban, yan, tın, oñ, doñ, yon (ḳon); (yun)* *çarp, sap, ḳap, yup, çırp, ḳıp, ḳırp, ḳop* *Sar, yar, ḳır, sor, yor, bur, ḳur* *As, bas, sars, ḳas, yas, ḳıs, pus, ḳus* *Şaş, taş, coş, ḳoş* *At, art, bat, çat, sat, ḳat, yat; yırt, yort (yont), burt, tut, yut.* *ağ, sağ, yağ, sığ, yığ, bağ, dağ* *sav, ov, ḳav* *ay, say, ḳay, yay, ḳıy, oy, doy, soy, ḳoy, uy, duy* *az, ḳaz, yaz, sız, ḳız, boz*	-*ar*

İstisnalar

gel-, ver-; bil-	-*ir*
öl-, gör-	-*ür*

617. 3. *-mIş*

Belirsiz geçmiş zaman eki geçmiş bir fiili ifade eder.

Bu gövde belirli geçmiş zaman gövdesinden (bk. daha ileride § 621) kesin ve sabit bir anlama sahip olmamak bakımından ayrılır. Esas itibarıyla kendisi tarafından görülmüş olmayıp başkasından işitildiği için nakledilen *belirsiz* geçmiş bir fiili bildirir.[579]

Bu anlam ayrımı kullanışta her zaman hesaba alınmaz.

Örn.: *sevmiş-*;

uyumuş-;

oḷmuş-.

618. 4. *-AcAK* (krş. § 183)

Niyetli gelecek zaman eki şunları bildirir.

a) Kast ve niyet edilen (bazen de belkili *muhtemel* olan) eylemleri.

b) Gelecek zaman fiilleri.

Örn.: *sevecek* (sonraki bir ünlüyle *seveceẏ-*);

uyuyacaḳ (sonraki bir ünlüyle *uyuyacaġ-*);

oḷacaḳ (sonraki bir ünlüyle *oḷacaġ-*).

Bu gövde biçimce niyetli gelecek zaman sıfat-fiiliyle bir olup birbirine karışır.

619. 5. *-mAlI*

Gereklilik eki yapılmak gereken, yapılmak zorunda bulunulan bir fiili, gerekli (ve bazen muhtemel olan) bir fiili bildirir.

Örn.: *sevmeli-*;

uyumaḷı-;

oḷmaḷı-.

620. 6. *-A-* (krş. § 183).

İstek-tasarlama kipi eki arzu edilen fiilleri ve başkalarına tabi olan bağımlı fiilleri bildirir.

---

[579] *Şuhûdi* dediğimiz belirli geçmiş zaman, bir şuurlu geçmiş zamandır ki geçmiş zamanda yapılan bir işin birinci kişinin şuuru dâhilinde olduğunu bildirir.
Nakli dediğimiz belirsiz geçmiş zaman ise bir şuursuz geçmiş zamandır ki geçmiş zamanda yapılan bir işin birinci kişinin şuuru dâhilinde olmadığını bildirir; bunda şuursuz geçmiş zaman 'öğrenilen' anlamı da vardır: *A! ḳar yağmış* (– yağdı da haberim yok); *uyumuşum* (kendim farkında olmadan uyudum); *Tiren ḳalḳmış* (başkasından işittiğime göre tren kalktı) vs. şuursuz geçmiş zamanın belirli geçmiş zamanı yerine kullanıldığı da olur: *Tiren ḳalḳmış(dır)*. *İmek* fiil adının şuursuz kipleri, geçmiş zaman anlamında da olabilir: *Hava güzel imiş* (hava güzeldir de benim haberim yok.).[AUE]

Örn.: *seve-*;

uyuya-;

oḷa-.

Hatırlatma – Doğu Türkçesinde (örnek olarak Çağataycada) bu gövdenin eki -*ġAy* ve -*ġA*'dır (bk. § 1343).

Eski Osmanlıcada kullanılmış olan *boḷayki* deyimini de bu kip açıklatmaktadır.

Boḷay (veya *buḷay**) *ki* 'ola ki' anlamında eskiden *boḷmaḳ* ve şimdi *oḷmaḳ* fiil adının dilek-şart kipidir ki geçmiş zamanı *boḷaydıki* (=*boḷaydı ki*). Bu deyimin yerini bugün Farsçanın *ḵāşki* (= *keşke* kelimesi § 471) almıştır.

621. 7. *-DI-*

Belirli geçmiş zaman gövde eki olup yapıldığı belirli veya yapıldığından emin olunan bir fiili ifade eder.

Sevdi-;

uyudu-;

oḷdu-.[580]

Krş. belirsiz geçmiş zaman için daha yukarıda (§ 617) söylediklerimizi.

622. 8. *-sA-*

Şart gövdesi eki bir başkasına şart görevini gören bir fiili, başka bir deyimle farzedilmiş bir fiili ifade eder:

Örn.: *sevse-*;

uyusa-;

oḷsa-.

Uyarı – Daha ileride görüleceği üzere farzlı fiiller özel bir birleşik kip hâlinde belirli farzlı kip ile de ifade edilir. Şart, çoğunlukla gerçekleşmeyen bir anlam almak yüzünden farziyeden ayrılır (bk. bu hususta § 1218).

Hatırlatma – Eski Osmanlıcada *-IsAr-* biçiminde gelecek zaman anlamlı dokuzuncu bir kip de vardı:

Örn.: *İdiserem terkini cānü teniñ.*[AUE]

Ger Muhammed oḷmaya idi ᶜayān.[AUE]

---

[580] Bunun başka anlamdaki bir biçimine *İbni Mühennâ Lügati*, 100. sayfasında rastlanmaktadır: "Geçmiş zaman fiillerinde kökün son harfi esre ile harekeli; yani *ı*, *i* ile ünlüylenmiş olduğu zaman, bu kip fiilin çabuk ve birdenbire yapılışını bildirir: *Gelidi, barıdı, ḳazıdı* "Çabuk ve ansızın geldi, vardı, kazdı.".
Bu esre kelimenin içine yidirilerek: *Sözle(y)idi.* "Çabuk ve ansızın söyledi." biçiminde söylenişte ve yazıda *y* ile tespit edilir.".[AUE]

Olmayısardı zemīnü āsumān[AUE] (SÜLEYMAN ÇELEBI, *Mevlid-i Şerif*).

Anadolu'da gelecek zaman için *-IcI* biçiminde özel bir gövde de kullanılır (bk. § 639 ve belirsiz geçmiş zaman için § 634 hatırlatma).

1309. paragrafta kişili kipler gövdesi olarak *-Ip*'lı bir zarf-fiil kullanıldığının izlerine bakınız (yine bk. § 1223).

-iser yerine istisna olarak *-ser* biçimi de (krş. Orhon kitabelerindeki *-sar-* eki) bulunmaktadır.

Örn.: *Cemīᶜi enbiyā kefenlendiler ben dahi kefenleniserin*;

Cemīᶜi enbiyā öldükten soñra yunıldı ben dahi yunılsaram[AUE] (1426 yılı yazmaları, 206. yap.).

Yine krş. şu örnek:

Mihri vermeyesersin[AUE] (VAMBERY, *Eski Osmanlı Dili Çalışmaları*, 54. s., I, 19).

Bunda bir yazıcı yanlışlığı yoksa bu ekin çifte ünlüylenişli *-aser-* olduğunu kabul etmek gerekir (krş. § 156).

B) Basit kipler

623. Türkçenin çekimindeki basit kipler, yukarıda adları anılan sekiz gövdeye kişi ekleri katılmakla yapılır. Bu kişi ekleri iki türlüdür (bk. § 605'teki tabloya).

1. İlk altı gövde (süremli şimdiki zaman, geniş zaman, belirli geçmiş zaman, niyetli gelecek zaman, gereklilik, istek) için ek fiilinin geniş zamanından alınmış olan uymaca kişi ekleri. Bu eklerin niteliği 655. paragrafta daha tam olarak tanımlanacaktır.

Hatırlatma – Teklik ve çokluk üçüncü kişide *-DIr* eklerinin katılması kullanışta yer tutmuş değildir. Sürerlik, geniş zaman, istek gibi bazı gövdelerde ünlü düşer; öbürlerinde kullanılması ise isteğe bağlıdır; çokluğunda *-DIrlAr* yerine *-lArdIr* biçiminde yer değiştirir (bk. örneklerine krş. § 1181 ve aşağısı).

2. Son iki belirli geçmiş zaman ve şart gövdeleri için asıl fiil ekleri dediğimiz kişi ekleri.

624. Şu hâlde birincisinin altı, ikincisinin yalnız iki kipi bulunması dolayısıyla sayıca aynı sayıda olmayan iki takım basit kip vardır.

Bu iki takım arasında bazı farklar görülebiliyor:

1. Vurgunun yeri bakımından: Birinci takımdan olan basit kiplerde gövdenin son hecesi vurgulanır; yalnız çokluk üçüncü kişide son hece daima vurguyu kendisine alır: *+lAr*; aksine ikinci takımdan olan basit kiplerin teklik çokluk bütün kişilerinde kipin bütünündeki son hece vurgulanır (bk. daha ilerideki örneklerde § 627 ve aşağısı).

625. 2. Kişi eklerinin gövdeye oranla az çok büyük olan gelecekleri bakımından. Nitekim birinci takımdan gövdelerin çoğunda kişi ekleri bazı durumlarda gövdeden ayrılabilir (bk. § 688 ve 687).

İkinci takımdan olan belirli geçmiş zaman ve şart gövdelerde ise şimdiki zaman böyle değildir, bunlarda kişi eki (basit kiplerde) gövdeden ayrılmazlık hâlindedir.

3. Bu kiplerde görünüm bakımından birinci takımdakilerinin görünümü, kökenlerindekine; yani ad cümlelerine benzer (krş. § 600, 1174 hatırlatma, 1181).

626. Hatırlatma – İsteğin gövdesinde eskiden her iki takıma da ait ekler vardı (krş. § 645).

Yine Anadolu'nun lehçe budaklarında birinci takımdan kipler yerine (asıl fiil ekli) ikinci takımdan alınmış benzeşmelik kipler getirmek meyli de kaydedilmelidir. Bu benzeşme özellikle teklik birinci ve ikinci kişide ile çokluk birinci kişide sık sık görülür (bk. § 627, 4. hatırlatma; 630 hatırlatma; 639, 631 hatırlatma ve krş. § 635).

1. Sekiz gövdenin basit kipleri tanımı

A) Basit kiplerin birinci takımı

627. *Birinci Gövde* – Süremli (§ 612) gövdesinin basit kipi, başka bir deyişle *birinci şimdiki zaman* veya *süremli şimdiki zaman* (Türkçede şimdiki zaman) kipi:

Şimdi seviyorum = şimdiki hâlde sevmekte devamlıyım.

Teklik	Birinci kişi	*sevi°yorum;*	Çokluk	Birinci kişi	*sevi°yoruz,*
	İkinci kişi	*sevi°yorsun;*		İkinci kişi	*sevi°yorsuñuz;*
	Üçüncü kişi	*sevi°yor:*		Üçüncü kişi	*sevi°yorḷar;*[581]

Şunlar da aynıyla çekimlenir:

uyuyorum = şimdiki hâlde uyumakta devamlıyım, devamlı uyumak hâlindeyim vs.

oḷuyorum 1. = şimdi oluyorum, 2. (Halk ağzı) *Sen kimiñ ḳızı oḷuyorsuñ* (= *Sen kimin ḳızısın?*)?

Gövde ünlüsünün daralması [krş. § 613] olması sonucu fiil ne olursa olsun, öteki eklerin ünlüleri de daima aynı kalır.

[581] Yazar *seviyorum*, *seviyorsuñ*, *seviyoruz*, *seviyorsuñuz*, *seviyorlar*'da vurguyu *o* ve *a* üzerinde veriyor. Doğru olmadığı için tarafımızdan düzeltilmiştir.[AUE]

Örn.: (*Siz*) *ne içiyorsuñuz*?

1. hatırlatma – Bazen *seveyorum* biçimine de rastlanıyor (§ 613).

2. hatırlatma – Kökün (veya fiil tabanının) sonunda *A* ünlüsü varsa konuşma dilinde bazen bu *I*'ya çevrilir: *ağlayor* yerine *ağlıyor*. Bu şimdiki zaman ekindeki *y* ünsüzünün yakınlığından doğmuş bir benzeşme hadisesidir (§ 189). Yukarıda olduğu gibi *seveyor* biçiminin ortadan kalkmış olmasının sebebi de bu olsa gerekir.

3. hatırlatma – Üçüncü kişideki kuralsız vurgulanmaya dikkat edilmeli (bk. örneklere).

4. hatırlatma – Anadolu köylüsü teklik birinci ve ikinci kişisinde büzülmüş biçimler kullanır: *seviyom*, *seviyoñ*; fakat çokluk ikinci ve üçüncü kişi kurallı olarak kullanır: çokluk birinci kişide *seviyoruḳ*'dur. Çokluk üçüncü kişide ise *seviyollar*[582]'dır (krş. 626).

628. Birinci şimdiki zaman kipinin öteki biçimi.

-yorun biçiminin süremli anlamında eskiden karmaşık, fiil hâlinde bulunduğu zamanlardaki o eski kuvvet bugün artık yoktur.

Şüphesiz bu anlam zayıflayışına bir çare olsun diye olacak ki bu *seviyorum* biçimi yanında daha çok şu yardımcı fiil kipi kullanılmaktadır: *sevmekde*(*te*)*yim* = sevmek işinde (hâlinde) yim.

Bu kip (yükleme hâlinde) fiil adının ardınca ek fiil getirmekle yapılmıştır.

Teklik	Birinci kişi	*sevmekdeyim*.	Çokluk	Birinci kişi	*sevmekdeyiz*;
	İkinci kişi	*sevmekdesin*;		İkinci kişi	*sevmekdesiñiz*;
	Üçüncü kişi	*sevmekdedir*;		Üçüncü kişi	*sevmekdedirler*.;

uyumaḳdâyım da aynıyla çekimlenir. Bu kip hakkında bk. § 811.

629. İkinci gövde – *Geniş zaman gövdesinin basit kipi* (§ 614), başka bir deyimle *ikinci şimdiki zaman* veya *şimdiki geniş zaman* (Türkçede *geniş zaman)

Severim (= her zaman, alışkanlık):

VIGUIER'in topladığı halk metinlerinde *veririm* yerine *verrim* biçimindeki idgamlı kip de bulunuyor (333 ve 336. s.).

Aynı kipler Azericede de vardır.

[582] Çok hecelilerde *l*'den önce gelen *r*'lerin de *l*'ye çevrilişi İstanbul şivesinde de vardır: *alıllar*, *geliller*, *kelli felli* (*adam*) *şekerli* (*ḳahve*) vs.[AUE]

Teklik	Birinci kişi	*sevèrim*;	Çokluk	Birinci kişi	*sevèriz*;
	İkinci kişi	*sevèrsin*;		İkinci kişi	*sevèrsiñiz*;
	Üçüncü kişi	*sevèr*;		Üçüncü kişi	*severlèr*.

Uyurum (= alışkanlık).

Teklik	Birinci kişi	*uyurum*;	Çokluk	Birinci kişi	*uyuruz*;
	İkinci kişi	*uyusun*;		İkinci kişi	*uyursuñuz*;
	Üçüncü kişi	*uyur*;		Üçüncü kişi	*uyurḷâr*.

oḷurum da böyledir. Bunun teklik üçüncü kişisi *oḷur* kelimesi, şu anlamları da verir: *olağandır; olabilir; olmasına razıyım, pekâlâ.*

Örn.: *Ben her gün iki nargile içerim;*

Mebᶜusān intiḫāb-ı umūmīsi dört senede bir kerre icra oḷunur;

İ(n)şaḷḷah muvaffaḳ oḷursuñuz.

630. Basit geniş zaman kipi -*AcAK*- gövdeli basit kipte olduğu gibi kendiliğinden gelecek zaman bildirmez; fakat cümlenin gelişine gidişine göre gelişine ait olan fiilleri bildirmeğe çalışabilir (bk. yukarıdaki son örneğe).

Bununla beraber, bu -*AcAK*'lı kipten daha kullanışlı ve kesindir. Söz verme çoğunlukla geniş zaman kipiyle kullanılır (krş. § 635).

Bazı durumlarda şimdiki zaman fiilinin iki kipi (süremli şimdiki ve geniş zamanlı durumunda) farksız olarak kullanılır:

Ben bunu bilirim veya *biliyorum.*

Bununla beraber yenilikçiler daha önce belirttiğimiz kurallara uyarsa iyi olur.

Hikâye üslûbunda ikinci şimdiki zaman kipi, aslında Fransızcada da olduğu gibi çoğunlukla geçmiş zaman kipi yerine kullanılır.

Örn.: *gelir*, *aḷır*, *gider* ki geldi, aldı, gitti.[583]

Hatırlatma – Anadolu'da teklik ikinci kişide *seversiñ* yerine *seveñ*, çokluk birinci kişide *severiz* yerine *severik*, çokluk üçüncü kişide *severler* yerine *seveller* derler. Öteki kişilerin kipleri kurallıdır (krş. § 626).

[583] "...birtakım *teşrifat-ı ᶜuzmā* arasında *ḳ*avlinin hata olduğunu itirâf eder; istedikleri gibi "tâip ve müstağfir." olur; fakat kiliseden çıkarken yine efkârında olan cihet-i tabiiye galayâna başlar, bir türlü kendini alamaz; ayağını birkaç kere yere vurur da (Bununla birlikte yine dönen küredir.) der (GALILE). *Hürriyet-i Efkâr* makalesi, Namık Kemal.[AUE]

631. Yeni Osmanlıcada geniş zamanın (ikinci hâl) olumsuzu ve yeterliğin olumsuzu teklik ve çokluk birinci kişilerde kuralsızlık gösteriyor:

Sevmem yerine *sevmezim*, *sevmeyiz* yerine *sevmeziz*.

Basit olumsuz geniş zaman kipinin tam çekimi:

Teklik	Birinci kişi *sevmèm*;	Çokluk	Birinci kişi *sevmèyiz*;
	İkinci kişi *sevmèzsin*;		İkinci kişi *sevmèzsiñiz*;
	Üçüncü kişi *sevmèz*;		Üçüncü kişi *sevmezlèr*

Basit olumsuz yeterlilik geniş zaman kipinin tam çekimi:

Teklik	Birinci kişi *sevèmem*;	Çokluk	Birinci kişi *sevemèyiz*;
	İkinci kişi *sevemèzsin*;		İkinci kişi *sevemèzsiñiz*;
	Üçüncü kişi *sevemèz*;		Üçüncü kişi *sevemèzler*

Kalın sınıftan fiillerde de böyledir:

uyumàm;

uyumàyız;

uyuyàmam;

uyuyamàzsın vs.

oļmàm. Olumsuz teklik üçüncü kişi *oļmaz* kipi de olumlusu olan *oļur* gibidir: *oļamaz* 'münasip değil, olmasın, yasaktır'.

oļàmam vs.

Hatırlatma – Eski Osmanlıcada *sevmez* gövdesi bütün kişilerde eksiz bulunurdu: *sevmezem*, *sevmeziz*.

Anadolu'nun lehçe budaklarında (teklik ikinci kişi) *sevmeñ* ve *sevmem*'den benzeşme yoluyla (çokluk birinci kişi) *sevmek* biçimleri de vardır.

-mA eki ikinci takımın gövde eki değerini alır (krş. 626).

Makedonya (Rumeli)'da geniş zaman kipi soru edatı olan *mı* (§ 686)'yı aldığı zaman da aynı hâdise olur: *sevmemisin*?

632. *Üçüncü gövde* – Belirsiz geçmiş zaman (§ 617) gövdesinin basit kipi ve daha kısacası belirsiz geçmiş zaman ki geleneksel geçmiş dedikleri.

sevmişim.

Teklik	Birinci kişi *sevmişim*;	Çokluk	Birinci kişi *sevmişiz*;
	İkinci kişi *sevmiş(s)in* veya *sevmişin*;		İkinci kişi *sevmişsiñiz*;
	Üçüncü kişi *sevmiş(dir)*;		Üçüncü kişi *sevmişler(dir)*, *sevmişdirler*..

uyumuşum.

Teklik	Birinci kişi *uyumuşum*;	Çokluk	Birinci kişi *uyumuşuz*;
	İkinci kişi *uyumuşsun*;		İkinci kişi *uyumuşsuñuz*;
	Üçüncü kişi *uyumuş(dur)*.;		Üçüncü kişi *uyumuşlar(dır)*.

*olmuşum*da da böyledir.

Bu basit kipin ve daha doğru bir deyişle bu gövdenin anlamındaki belirsizlik Fransızca çevirisinde itibara alınmıyor. Bu anlam farkının daha yukarıda (§ 617) sözü geçmişti.

Türkçedeki belirli geçmiş zaman; yani belirli ile belirsiz geçmiş zaman; yani nakli arasında kurulmuş olan ayrılık, Fransızcadaki belirli geçmiş zaman ile belirsiz geçmiş zaman arasında gözetilen farkla bir değildir.[584]

633. Yukarıdaki çekim örneğine ek fiilinin teklik üçüncü kişisi olan ±*DIr* katılarak belirsiz geçmiş zamanın anlamı kuvvetlendirilebilir. Bu teklik ve çokluk bütün

---

[584] Daha önce de söylediğimiz gibi belirsiz geçmiş zaman denilen fiil şuursuz bir fiildir ki (nakli) anlamı da bu genel mana içinde bir türlüsüdür. Bir kış sabahı pencereyi açıp da "A... bu gece kar yağmış." denildiği zaman, buradaki *yağmış* fiili birinci kişinin haberi 'şuuru' olmadan o gece kar yağdığını bildirir.

Yine "O gece sabaha kadar uyumuşum." denildiği zaman, buradaki *uyumuşum* fiili birinci kişi olan kendimin farkında olmadan 'şuurum olmaksızın' sabaha kadar uyuduğumu bildirir.

Aynı "O gece sabaha kadar uyumuşum." cümlesindeki *uyumuşum* fiili 'uyumuşum diyorlar' anlamında; yani cümle "Diyorlar ki o gece sabaha kadar uyudum." anlamında da olur. Bu anlamıyla kip (belirli) olur.

Bununla birlikte ister önceki anlamda ister bu anlamda olsun, her ikisinde de genel kavram, fiil geçmiş zamanda yapılırken bu yapılış öznenin haberi, vukufu, ıttılaı dışında bir oluştur.

Belirli geçmiş zaman denilen fiil ise şuurlu bir fiildir ki görülen anlamı da bu genel anlamı içinde bir türlüsüdür. "Tren bugün geldi." cümlesinde *geldi* fiili birinci kişinin şuuru dâhilinde olduğunu; yani onun gözü önünde yapıldığını, yapılırken onun orada bulunduğunu bildirir ki işte bu gerçek görülenidir; bir de bir fiilin yapıldığını anlatan hakkında birinci kişinin inan ve itimadı olduğu için örneğin "Tren bugün gelmiş." demesi lazım gelen yerde "Tren bugün geldi." demesi de bu fiil geçmiş zamanda yapılırken bu yapılış öznenin haberi, vukufu, ıttılaı içinde olduğundandır.

ABDURRAHMAN FEVZİ EFENDİ'nin *Mikyâsu'l-lisân Kıstâsu'l Beyân* adlı Türkçe dil bilgisi kitabında (111. s.) belirli geçmiş zaman için *mâzı-i mahsûs-ün-nisbe*, nakli geçmiş zaman için *mâzı-i menkül-ün-nisbe* deyimlerini kullanır.[AUE]

Yine bu şuursuz geçmiş zamanın her kişisine *dır, dir* katılmakla o kip, bu anlamından çıkıp şuurlu geçmiş zaman anlamını alır: "Ben onu kaç defa söylemişimdir (=söyledim)."; "Siz bunu hiç anlamamışsıñızdır (=anlamadıñız).".[AUE]

kişilerde aynı yolla yapılır.

Örn.: *sevmişimdir* 'sevdim, muhakkak ki sevmişim'.

634. Teklik ikinci kişide *sevmişsiñ* yerine bazen *sevmişiñ* söylendiği işitilir.[585]

Hatırlatma – Anadolu'da köylü (çokluk birinci kişide) *sevmişiz* de *sevmişik* de söyler. Üstelik *-mIş*'lı gövde yerinde bazen *-Ig*'lı gövde kullanırlar: sonda § 860 yklş. (*sevigsin*, *sevigim*, *sevig*'de incelenen *-Ik* ekine:)

635. *Dördüncü gövde* – Niyetli gelecek zaman (§ 618) gövdesinin basit kipi ve kısaca niyetli gelecek zaman denilen gelesi (avenir) kipi.

Seveceğim.

Teklik	Birinci kişi *seveceẏim*;	Çokluk	Birinci kişi *seveceẏiz*;
	İkinci kişi *seveceksin*[586];		İkinci kişi *seveceksiñiz*;
	Üçüncü kişi *sevecek(dir)*;		Üçüncü kişi *sevecek(lèrdir)*.

uyuyacağım.

Teklik	Birinci kişi *uyuyacàğım*;	Çokluk	Birinci kişi *uyuyacağız*;
	İkinci kişi *uyuyacàḳsın*;		İkinci kişi *uyuyacaḳsıñız*;
	Üçüncü kişi *uyuyacàḳ(dır)*;		Üçüncü kişi *uyuyacaḳḷar(dır)*.

oḷacağım'da da böyledir.

Örn.: *Yarın size ġeleceẏim.* Bu ifadenin hakiki bir 'söz verme' anlamına eşit olması için fiilini geniş zaman kipiyle kullanmalı [krş. § 630].

Caket zābitān içün "ḫākī" şayaḳtan, efrād içün ayni rengde abadan yapıḷacaḳ.

İlle bundan vaz ġeçeceksin. Bu örnekte de görüldüğü gibi niyetli gelecek zaman zorunlu hâle getirilen bir eylemi açıklayabilir. O hâlde gerekliliğe yaklaşır [krş. § 640].

636. *oḷ-* fiilinin bu kipten teklik üçüncü kişisi ayrıca bir ihtimali oluş anlamını bildirir:

öyle oḷacaḳ; soru cümlelerinde 'şüphe' anlamını bildirir:

Bu ev kimiñ oḷacaḳ?

637. Bu kipin anlamlarındaki çeşitlenmeler ne olursa olsun, denilebilir ki basit kipte gelecek zaman (gelesi) fiili anlamı baskındır. 'Niyet' anlamı açıkça ancak birleşik fiillerde görülür. Bununla beraber basit kipte de 'niyet' anlamı olduğuna bir örnek:

---

[585] Çokluk ikinci kişide de böyledir: *sevmişiñiz* 'sevmiş(s)iñiz'.[AUE]

[586] Bu teklik ikinci kişi kipindeki *siñ*'den de s'nin düşerek kipin *seveceẏiñ* biçiminde kullanıldığı İstanbul şivesinde işitilmektedir.[AUE]

Efendiyi ĝöreceỳim.

638. Teklik ve çokluk üçüncü kişilerde ±*DIr*'ın kullanılması isteğe bağlıdır. Teklik ve çokluk birinci kişide gırtlak ünsüzünün uğradığı durumla ilgili bk. § 202 ve 203. Kısaca gövdeler, ses bilgisi bakımından adlar gibi işlem görürler; çünkü bunlar özünde çekimsiz fiillerdir.[587]

639. Hatırlatma – Anadolu'da *sevecem*, *sevecen̄* biçiminde idgamlı kiplerin işidildiği de olur.

Bazen de niyetlilik anlamında *-IcI* biçiminde bir gövdede kullanılır. Bu § 852'de incelenen türemli sıfatla aynı biçimdedir.

---

587 KÂŞGARLI, *Divanü Lugati't-Türk*'ün çeşitli yerlerinde bir kipten bahseder ki bu, niyet kipiyle çok yakından ilgilidir:

1.c. 23. s.: "Üçüncüsü, olmasını temenni ettiği fiilin yapılmasına azmeden öznedir:

Ol̦ er ol̦ evgä barıgsak̦. "O adamdır eve varmayı arzu edip buna azim ve kasteden.".

Ol̦ kişi ol̦ bizgä keligsäk. "O kişidir bize gelmeyi arzu ve temenni eden.".

2.c. 45. s.: üçüncüsü, fiil kendisi tarafından yapılmadan önce yapılmasını arzu ve temenni etmek anlamıyla nitelenen öznedir. Bu kip buyruk üzerine çatı edilmeyip buyruğun son ünlüsüz ana harfi esre ile harekelendikten sonra kelime kaf'lı, ayın'lı ve işba'lı (tok, kalın) ise *-gsak* ve kefli, imaleli harfli ve rikketlî ise (zaif, ince) *-gsäk* ziyade etmekle yapılır:

Ol̦ evgä barıgsak̦ ol̦. "O eve varmağa arzuludur.";

Ol̦ munda turıgsak̦ ol̦. "O burada durmağa arzuludur.";

Ol̦ berü k̦älıgsäk erdi. "O beri gelmeğe niyetli idi.";

Ol̦ evga kirigsäk ol̦. "O eve girmeğe heveslidir.";

Ol̦ tavar tirigsäk ol̦. "O davar toplamağa iştahlıdır.";

2.c. 201. s.: fiilin yapılmasını kasıt ve temenni etmek anlamıyla nitelenen öznedir:

Ol̦ at suvgarıgsak̦ erdi. "O at suvarmağa arzulu ve niyetli idi.";

Ol̦ anı savdın keçrüşsäk erdi. "O onun sudan geçmesine yardım etmeğe niyetli ve arzulu idi.".

2.c. 257. s.: fiilin yapılmasını temenni edici olmak anlamıyla nitelenen öznedir:

Ol̦ tarıg tarıtıgsak̦ ol̦. "O ekin ektirmeğe arzulu ve hırslıdır.";

Ol̦ evin bezetigsäk ol̦. "O evini bezetmeği (süslemeği) temenni edicidir.".

Bütün bu açıklamalardan anlaşıldığına göre (katkısız, katkılı) buyruğun sonuna fiil adı eki *+Ig* getirilmekle edilgen fiil adı adına, meyil ve dilek anlamındaki *+sA* getirildikten sonra yapan eki olan *k̦* (*k*) da katılınca yukarıdaki bütün fiilden türemiş sıfatlar meydana gelmiştir. Bunlar bizim niyetli gelecek zaman dediğimiz kipin köken ve anlamca aynıdır.

Barıgsak̦ 'varacak', *turıgsak̦* 'duracak', *keligsäk* 'gelecek', *kirigsäk* 'girecek', *tirigsäk* 'derecek', *suvarıgsak̦* 'suvaracak', *keçrüşsäk* 'geçirecek', *tarıtıgsak̦* 'darıtacak', *bezetigsäk* 'bezetecek'. Daha önce bunlar Eski Osmanlıcadaki takibiye zaman bağlaçlarını da vermiş görünüyor: *Barıgsak̦* 'varıcak, varınca' vs. Lehçemizde bu eski kiplerin *g*'leri düşmüş, *s*'leri *c*'ye çevrilmiş görünüyor.[AUE]

* KÂŞGARLI söylememekle beraber, bu örnekten anlaşıldığına göre *-Iş*'lı fiil adına *säk* ilavesiyle de buradaki gibi buyruğa *üşsek* katılmakla da yapılıyordu.[AUE]

Bu kipin *de-* fiilinden çekimi şöyledir:

deyiciyim (veya *deyicīm*); *deyicñ*; *deyici*; *deyiciyik*; *deyiciñiz*; *deyiciler* krş. § 626.

640. *Beşinci gövde* – Gereklilik gövdesinin basit kipi (§ 619) başka bir deyişle şimdiki zamanda gereklilik).

sevmeliyim = sevmem gerek, sevmek zorundayım.

Teklik	Birinci kişi *sevmeli°yim*;	Çokluk	Birinci kişi *sevmeliyiz*;
	İkinci kişi *sevmelisin*;		İkinci kişi *sevmelisiñiz*;
	Üçüncü kişi *sevmeli(dir)*;		Üçüncü kişi *sevmeli°ler* veya *sevmeli°dirler*.[588]

uyumaḷı°yım[589] veya *uyumaḷı°sın* vs. veya *oḷmaḷıyım* vs.'da da böyledir.

Teklik ve çokluk üçüncü kişilerde *±DIr* eki isteğe bağlıdır.

641. Şimdiki zamanın gereklilik kipi şunları bildirir:

a) Zorlanış – O zaman fiil, şimdiki veya gelecek zamana ait olabilir.

Örn.: *Hangisini aḷmaḷıyım?*;

Yarın ğelmelisiñ.

b) İhtimali oluş, belkileniş – O zaman fiil geçmiş zamana da ait olabilir.

Örn.: *ḫasta oḷmaḷı.*

Soru: Mehmed yazdı mı, yazmadı mı? Cevap: Pek de bilmiyorum ama yazmaḷı (ABDURRAHMAN FEVZI EFENDI, *Mikyâsü'l-lisân Kıstasü'l Beyân*).

Bir hükmü onaylama hususunda emin olmayışı daha çok göstermek için bu kipe *gibi* (§ 886) kelimesi ilave edilebilir: *yazmalı gibi*.

Hatırlatma – Gereklilik kipinde iki fiil bir uymaca (eke) bağlaç olan *de* (bk. § 960) ile birleştirilmiş ise 'dilek' anlamı verebilirler.

Örn.: *Ahmed ğelmelide gitmeliyiz* (ABDURRAHMAN FEVZI EFENDI, *Mikyâsü'l-lisân Kıstasü'l Beyân*).

642. Gereklilik, bütün fiillerin teklik üçüncü kişisinde kişisiz bir anlam bildirmek gibi bir özellik gösterir. Bu, öbür gövdelerin ancak bazı fiillerinde (nitekim *oḷmaḳ*'ta) belirli bir şeydir. Krş. § 1188 ve 1189. Şu durumda aşağıdaki (teklik üçüncü kişili) çekim örneklerini şöylece tamamlamak lazım gelecek: *sevmeli* '(onun) sevmesi lazım ve bir de (fikrimce) sevmek lazım', *uyumaḷı* '(onun) uyuması lazım ve

[588] Yazarın burada *seveyiz, uyuyayız* gibi verdiği biçimler, kullanılır değildir. Eski Osmanlıcada bunların *y* yerine *v*'li biçimleri vardır: *sevevüz, uyuyavuz* Osmanlıcada istek kipinin bu çokluk üçüncü kişisi için yazarca kendi dilindekine karşılık olarak buyruk kipine ayrılan *sevelim, uyuyalım* biçimleri kullanılır. AUE

[589] Yazar bu kişilerin bir takımında vurgu yerlerini yanlış göstermiştir. Şöyle olacak: *seveyi°m, seve°siñ, seve°, seveli°m, seve°siñiz, sevele°r.* AUE

bir de (bana kalırsa) uyumak lazım'. Bu gibi durumlarda bu gereklilik kipindedir, daima kaldırılmış bulunur.

Örn.: *Suyu bardaḳta ġemiyi duvarda seyretmeli* 'deniz yolculuğu yapmamalı' hükmünde bir halk sözü.

Sırçadan evde oturan ḳomşuḷara taş atmamaḷı (atasözü) (Yine bk. § 1343, 3. ek, 2. dipnot.).

643. *Altıncı gövde* – Dilek-tasarlama gövdesinin basit kipi (Osm. *İltizami*)

seveyim.

Teklik	Birinci kişi *sevèyim*;	Çokluk	Birinci kişi *sevèyiz*[591];
	İkinci kişi *sevèsiñ*;		İkinci kişi *sevèsiñiz*;
	Üçüncü kişi *sevè*;		Üçüncü kişi *sevelèr*[592].

Uyuyayım.

Teklik	Birinci kişi *uyuyayım*;	Çokluk	Birinci kişi *uyuyayız*;
	İkinci kişi *uyuyasıñ*;		İkinci kişi *uyuyasıñız*;
	Üçüncü kişi *uyuya*;		Üçüncü kişi *uyuyaḷar*.

oḷayım.

644. Fiil tabanı bir *-A* ile sonlanmış ise konuşma dilinde çok defa *-yA* gövde eki kaldırılır:

söyleyeyim < *söyleyim*.

Hatırlatma – Her günkü kullanışta isteğin gövde eki olan *-A* teklik birinci kişide bazen *-I* biçiminde söylenir:

ne yapayım yerine *ne yapı(y)ım*.

Bu hâl yardımcı bir ses olan *y*'nin tesirinden ileri gelmiştir (krş. bu hususta § 189). Kişi ekindeki *ı*'nın yerine o zaman *i* söylenişi geldiğine dikkat edilmeli.[590]

645. Eski Osmanlıcada ek olarak şunlar da vardı:

Teklik birinci kişide *-m* : *sevem*.

Çokluk birinci kişide *-vüz*, *-vuz* : *sevevüz*

Anadolu'da aynı kişi için *-AḷIm*'lı buyruğun[591] çokluk birinci kişisi yerine *sevek* kullanılır:

646. Bugünkü kullanışta artık bu kipin ancak teklik birinci kişide yeri vardır.

590 Bu da *y*'nin tesiriyledir.[AUE]

591 Daha önce de söylediğimiz gibi bu istek-talep kipi, çokluk birinci kişisi için kullanılır. Yazar yine 'talep' anlamında da olan buyruk kipi için bunu kendi diline göre yalnız buyruk kipine ayırmak istiyor.[AUE]

Teklik ve çokluk ikinci kişilerinin kullanışı seyrektir. Diğer kişilere (çokluk birinci ve teklik ile çokluk üçüncü kişilere) gelince, bunların yerine daima buyruk kipinin *sevsin, sevelim, sevsinler; uyusun, uyuyaḷım, uyusunḷar* gibi karşılıkları olan kipler kullanılır (bk. § 607).

Bununla beraber Allah adının gizlenik bulunduğu bazı deyimlerle halk (ata) sözlerinde teklik üçüncü kişinin eski biçimi yaşamaktadır:

Örn.: *ᶜİnāyet oḷa* (=*olsun*) (Bir dilenciyi baştan savmak için söylenir).

Aḷḷah vere (krş. *ḥaḳḳ ġetire* BONELLI Kel. Sz. I, 317);

sen aġa ben aġa bu ineyi kim saġa.

647. İstek-tasarlama kipi şunları bildirir.

a) İstek:

Örn.: *ḳurban* (*ḳurbanıñ*) *oḷayım*;

İşte ġeldik gidiyoruz şen oḷasın Ḥāleb şehri (Halk deyişi).

648. b) İsteklendirme.

Örn.: *Tuzḷa(ya)yımda ḳoḳmayasıñ* (=*ḳoḳma*). Birini susturmak için söylenir laubali bir söylence.

Eskiden bu kipin ikinci kişisi, resmî üslupta buyruk deyimi olarak çok kullanılırdı.

Örn.: *Şöyle bilesiz, ᶜaḷāmet-i şerīfeme iᶜtimād ḳıḷasız* (Bu ibare ferman sonlarında gelen değişmez bir kural idi.).

g'öñlüñüzü ḫoş tutup āzürde-ḫāṭır oḷmayasız (Pavie muharebesinden sonra Kânunî Süleyman'ın Birinci Fransuva'ya mektubundan).

Hatırlatma – Bu kavram buyruk anlamına çok yakındır. Hatta bu, buyruk kipine de bağlanabilir ki o zaman onun teklik ikinci kişisini meydana getirmek suretiyle çekim eksikliğini tamamlamış da olur.

Eski Osmanlıcada aynı kişi için *ayın*'lı bir kip de kullanılırdı. Bu, daha önce Orhon kitabelerinde tespit edilmişti (RADLOFF, *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, II, 90). Bu ek ve buna benzer kipler hakkında bk. bu dil bilgisi kitabında § 1343, 10. yap.

649. c) Bir fiilin diğer bir fiile isteği.

Genellikle Türkçenin bu istek kipi (isteme) Fransızcanınkini karşılayacak bir anlamdadır.

Örn.: *Ada baña ki adayım* (*adayayım* yerinde) *saña* (atasözü).

650. Bununla beraber Türkçenin bu tasarlama kipi, Fransızcadakinden farklı olarak bazı cümleler içinde kullanılır. Bunlarda bir soru kipi olarak bir fiil, ikinci

kişinin gizli rızasına veya onay ve beğenisine arzedilmiş olur.

Örn.: *Ben saña bir şey söyle(ye)yim mi?*;

Nasıḷ sabr edeyim?;

Neden baña minnetdar oḷasıñız?;

Ben seniñ içün cayır cayır yanayım da sen baña bu ḳadar soġuḳ durasıñ ha! (FAI RECHAD).

651. Eski Osmanlıcada, istek-tasarlama kipi (Fransızcadan daha fazla) çok kullanılırdı.

Örn.: *Aḥmaḳ oḷdur dünya içün ġamm yeye;*

Ne bilürsün kim ḳazana kim yeye;

Ne ḥācet ḳıḷavuz sözü çoḳ[592]*;*

Bidᶜat oḷdur ki umūr-i diniyyeden ve dünyeviyyeden sadr-ı sānide yaẖod daẖı (daha) soñra zuhur eyleye (Hacı Kalfa).

652. İstek kipi bazen bir fiilin ihtimalli olduğunu da bildirmeğe yarardı.

Örn.: *oḷaḳi(m)*;

Bir maᶜna daẖı keşf oḷa (BIANCHI, *lügati* اولا kelimesi.)

İstek kipi, bu son kavramıyla bazı Doğu lehçelerinde dengi olan bir gelecek zaman ekinin kullanışına yaklaşır.

B) Basit kiplerin ikinci takımı

653. *Yedinci gövde* – Belirli geçmiş zaman (§ 621) gövdesinin basit kipi ve kısaca belirli geçmiş zaman

Sevdim.

Teklik	Birinci kişi *sevdim*;	Çokluk	Birinci kişi *sevdik*;
	İkinci kişi *sevdiñ*;		İkinci kişi *sevdiñiz*;
	Üçüncü kişi *sevdi*;		Üçüncü kişi *sevdilèr*.

Uyudum.

Teklik	Birinci kişi *uyudum*;	Çokluk	Birinci kişi *uyuduḳ*;
	İkinci kişi *uyuduñ*;		İkinci kişi *uyuduñuz*;
	Üçüncü kişi *uyudu*;		Üçüncü kişi *uyuduḷàr*.

Oḷdum'da da böyledir.

---

592 Bu ibarenin Fransızca tercümesi "sözü çoğaltmaya ne hacet" biçimindedir ki Türkçesinin ifade ettiğini karşılayıp karşılamadığı, kullanıldığı yerin önü sonu bilinmediği için bizce şüphelidir.[AUE]

Örn.: *Zurnayı biz çaļdıḳ parsayı el ţopļadı.*

Belirli geçmiş zaman ile belirsiz geçmiş zaman arasındaki anlam farkı için bk. § 617.

Melioranski tarafından yapılan çekinme kayıtlara rağmen, biz *-DI* gövde ekinin *-DIk* ekinden geldiğine inanıyoruz.

Divanü Lugati't-Türk'ün bu hususta verdiği bilgi açık ve nettir. Burada (II, 50 ve 51. s.) şöyle deniliyor: Yağma, Tuhsı, Çigil, Argu ve Uygur lehçelerinde teklik birinci ve üçüncü kişi için *-DIm*'lı ve *-DI*'lı kipler kullanıldığı hâlde, Oğuz'da ve bazı Kıpçak lehçelerinde teklik ve çokluk aynı kişilerde değişmez bir biçimde ve bunlara bir sonuçta katılmayarak yalnızca *-dük*, *-duk* eki kullanılır. Bu ap aşikâr Türk çekiminin ilk merhâlesine uygun gelir:

Män yarmaḳ tirdük;

Biz ya ḳurduḳ;

Oļ(ال) *anı urduḳ*;

Oļar(الار) *ävgä kirdik.*

Teklik ikinci kişiden ise aynı eserin başka bir yerinde (II, 131. s.) söz edilmekte ve şöyle denilmektedir.

Bazı Argu lehçelerinde bu kip için *-duy* eki kullanılır:

Tapındug, ḳaçurdug.

Diğer taraftan Ebu Hayyan çokluk üçüncü kişi için *-dükler*'i biçimini vermektedir.

Orhon kitabeleriyle *Divanü Lugati't-Türk* (I, 275 ve 273. s.) çokluk birinci kişide *-mIz* biçimini vermektedir. Bu, çekimin (gövde + [uymaca eki olarak] ek fiil) merhâlesi izlerini gösterir, gibidir.

Bugün kullanılmakta olan *-dim*, *-diñ* vs.'lı biçimindeki kipler -çok eski olmakla beraber- Türkçe çekim gelişiminin son merhâlesidir.

-sA'lı (§ 654) ve *-A*'lı (§ 645) gövdelerde de buna benzer bir hadisenin izlerine dikkat edilmelidir.

Şunu da söyleyelim ki yazı dilinde durdurulan bu gelişme Osmanlıcanın lehçe budaklarında kendisini hissettirmektedir (bk. bu hususta § 626 dipnot).

654. *Sekizinci gövde* – Şartın basit kipi (krş. § 622) ve kısacası şimdiki zamanın şartı.

Teklik	Birinci kişi *sevsèm*;	Çokluk	Birinci kişi *sevsèk* ;
	İkinci kişi *sevsèñ*;		İkinci kişi *sevseñiz*;
	Üçüncü kişi *sevsè*;		Üçüncü kişi *sevselèr*.

Teklik	Birinci kişi *uyusàm*;	Çokluk	Birinci kişi *uyusàķ*;
	İkinci kişi *uyusàñ*;		İkinci kişi *uyusañız*;
	Üçüncü kişi *uyusa*;		Üçüncü kişi *uyusaļàr*.

Oļsam'da da böyledir.

Eski Osmanlıcada *sevüz* biçimi de (çokluk birinci kişi için) kullanılırdı (Yklş. -*evüz* § 645).

Divanü Lugati't-Türk (I, 113, 120, III, 156 s.) teklik ikinci kişide *säsän* biçimini veriyor.

Demek ki -*sA* gövdesinin uymaca eklerle (ek fiille) çekimlendiğine dair izler var (krş. § 653).

Şart kipi tabii hâliyle şartlı olarak karşılıklı bağlanmış cümlelerin yan cümlesinde kullanılır. (§ 1219 ve 1216; § 1221 bakınız aşağısına).

Bununla beraber münferit cümlelerde de bazen rastlanır. O zaman dilek-tasarlama kipi için söylemiş olduklarımıza benzer biçimde bir 'dilek veya kışkırtış' anlamını bildirir.

Örn.: *bir atım oļsa;*

bunu aļsaķ

Bu hâlinde ardınca *a!* (*e!*) ve *ya!* edatlarını alır: *baķsaña*; *ģelseñe* (krş. § 1021 ve 1232)

Soru cümlelerinde şart kipi 'tereddüt, kararsızlık' bildirir.

Örn.: *Ne yapsam aceba?*

2. Kişili uymaca ekler türünün tanımı

655. 605. paragraftaki tablonun üçüncü sütununda belirli *+Im*, *+sIñ*, *±DIr* vs. kipleri şöyle kullanılabilirler:

1. Ek fiilin şimdiki zamanı olarak,

2. İlk altı gövdenin basit kipleri çekiminde kişi ekleri olarak.

Birinci takdirde fiile ait üç fikir bildirir:

Zaman (şimdiki zaman).

Kip (haber).

Kişi.

İkinci durumda, sadece konu içinde açıklanan basit şeklin bütününü içine alan kişi, zaman kavram ve kipi açıklar. O zaman bunlar fiil gibi değil de sonuncu gibi konuşan özneden anlaşılırlar.

Başka bir deyişle söylersek, ek fiilinin şimdiki zaman kipi kişili kısaca kullanıldığı zaman bir anlam kaybına uğrar.

Hatırlatma – Son iki gövdenin ekleri kişiden başka birşey ifade etmez ve hiçbir zaman etmemiştir de.

C) Birleşik kipler

656. Basit kipten başka bir de her gövdenin üç birleşik zamanı vardır.

Bunlar ait olduğu gövdeye yardımcı fiil olarak kullanılan ek fiilinin şu üç kipini ilave etmekle yapılır:

1. Hikâye birleşik zaman anlamlı *idim *ḥikâye* dediğimiz birleşik geçmiş zaman kipini meydana getirmeğe yarar.

Birinci gövdeden örnek:

seviyor idim.

2. Şartın şimdiki zaman kipi olan *isem *şartiy(y)e* denilen birleşik tahmin kipini meydana getirmeğe yarar.

Örn.: *seviyor isem.*

3. Şüphelik (rivayet) (şimdiki zaman- geçmiş zaman) kipi ki *imişim *rivayet* denilen şüpheli birleşik zamanı meydana getirmeğe yarar.

Örn.: *seviyor imişim.*

Hatırlatma – Türkçe deyimlerin kendi çeşitlerinde kısa olmak gibi bir iyiliği olduğu için bunlarda *hikâye*, *şart*, *rivayet* kelimelerinin kullanılmasını tavsiye ederiz.

657. 655. paragrafta *yim* kipi için yaptığımız gibi *idim*, *isem*, *imişim* kiplerini incelerken görülür. Bunlar *ek fiil kipleri* olmak gibi asıl kavramlarıyla dikkate alındıkları zaman, kişi fikrinden bağımsız olarak şu fiil fikirlerini içinde barındırır:

Kipler	Zamanlar	Kip türleri
idim	Geçmiş	Haberlik
isem	Şimdiki zaman	Şart
imişim	1. şimdiki zaman 2. geçmiş zaman	Rivayet

Buna karşılık, aynı kipler yardımcı fiil olarak kullanıldıkları zaman -*(u)im* kipinde gördüğümüz gibi anlam kaybıyla şimdiki zaman ve yüklemlik fikrinden sıyrılır. Muhafaza ettikleri anlamlar ise tabii, kişi kavramını taşımakla birlikte aşağıdaki tabloda özetlenmiş hâlde bulunur:

Kipler	Zamanlar	Kip türleri
idim	Geçmiş	...
isem	...	Şart
imişim	1. .. 2. geçmiş	Rivayet

658. Birleşik zarf-fiil kipi – Bu incelenen birleşik kipler dışında birleşik zarf-fiil kipleri adlı diğer kipler de vardır ki yardımcı fiil sayılan *iken* (§ 558) gibi ek fiilin bir zarf-fiil kipiyle meydana getirilir.

Bu zarf-fiiller ancak bazı gövdelerle (birleşik fiiller vermeğe yarayan aynı gövdelerle) meydana getirilir. Bunlardan zarf-fiiller sebebiyle söz edilecektir (bk. § 1351 ve aşağısı).

Hatırlatma – Daha önce söylenilen yardımcı fiil kipleri daha yukarıda gösterilen tarzda özetlenebilir.

561. paragrafta söylenmiş olanlara uygun olarak kısaltılmış biçimler daha çok sonu ünsüzlü gövdelerde kullanılır.

659. *Birleşik kiplerin anlamı* – Bir gövdenin birleşik kipleri anlamını belirtmek için bunları aynı gövdenin basit kipiyle karşılaştırmalı.

Örnek olarak geniş zaman gövdesini alalım. Basit kipi olan *severim* de anlam bakımından şu ögeler vardır:

Geniş zaman gövdesine bağlı fikirler + kişi eki.

Severidim, *severisem*, *severimişim* kiplerinde şunlar bulunur:

Geniş zaman gövdesine bağlı fikirler + yardımcı fiile bağlı fikirler.

Bu yardımcı fiillerin kendileri de zaman veya kip fikirleri + kişi eki hâlinde çözümlendikleri sebeple birleşik zamanın basit kipten ancak zaman (geçmiş zaman) ve kip (şart veya rivayet) fikir ve anlamları ile ayrıldıkları ve bunları fazla olarak yardımcı fiillerin bildirdikleri görülür.

Bu yeni kavramlar basit kipin anlamı üzerinde şöyle tesirler yapar:

İdim ve *imişim* yardımcılarındaki geçmiş zaman anlamının katılması ile aynı gövdenin basit kipi anlamı, geçmiş zaman anlamına nakledilir. Bunun sonucu olarak basit kip şimdiki zamanı ifade ederse onun birleşik zamanı bir hikâye birleşik zamana eşit olur. Basit kip geçmiş zamanı ifade ederse onun birleşik kipine dengi olur.[593]

[593] Şu hâlde bu katma anlamlı birleşik kipleri mihaniki (alışkanlığın verdiği bir kolaylıkla[AB]) denilebilecek bir şekilde Fransızcaya çevirmek kolaydır. Örnek olarak birleşik zamanın

Örn.:

Şimdilik durum gövdesi	Basit kip: *seviyorum*
	Birleşik geçmiş zaman kipi (=hikâye) *seviyor idim.*
Belirli geçmiş zaman gövdesi	Basit kip: *sevmişim*
	Birleşik geçmiş zaman kipi (=hikâye) *sevmiş idim.*

İsem ve *imişim* yardımcılarının her birinde bulunan (şart ve rivayet) gibi yeni tarz anlamlarına gelince, bunlar aslında basit kiplerde bulunan anlamlara yalnızca katılmış olurlar.

660. Yukarıdaki düşüncelerdan şu çıkıyor:

1. Birleşik geçmiş zaman (*ḥikâye*) kipi farklı gövdelerle Fransızcanın ana cümledeki birleşik hikâye kiplerini vermiş olur:

Dikkat edilmeli ki *hikâye* kipi bazen Fransızca bir şart kipine karşılık olur. Bu durum daha çok kereler birbirine karşılıklı bağlanmış şart cümlelerin yan cümlesinde; yani tabi cümlelerde olur; fakat ana cümlelerde de bunun örnekleri bulunur.

Örn.: *Faḳat kim derdi ki o souḳ ḳaba yabancı adamdan... böyle muāşıḳ ve kibar bir zevc çıḳacaḳ* (KARAOSMANOĞLU, *Bir Serencam*, 115. s.).

2. Şartlı birleşik zaman, yeni bir kip (farklı basit kiplerin şartlarını) verir.

3. Rivayet birleşik kipinin iki anlamı vardır:

Birinci anlam: Basit kipin şüpheliği.

İkinci anlam: Bu en çapraşık olanıdır. İçeriye iki yeni kavramın daha girdiğini gösterir. Biri geçmiş zaman bildiren zaman olup basit kipi (hikâye kipi gibi) bir hikâye birleşik zamana çevirir; ötekide kip bildirendir ki aynı basit kipi bir rivayet kip yapar. Bu bakımdan o, bu ikinci anlamında *ḥikâye* kipinin bir şüpheliği sayılabilir.

Örn.: *Sevecek imişim.*

Hatırlatma – Geçmiş zaman birleşik ve şüphelik (rivayet) kipleri daha ileride bulundurulacak olan örneklerle açıkça anlatılacaktır. Şart kipine ait olanlar ise ancak arta kalan konuda (§ 1213 ve aşağısı) verilecektir.

---

karşılığı olan basit kipe şöyle kelimeler ilave edilebilir:

1. Farzlık olduğu zaman, Fransızca karşılığının öncesine *si* bağlacı getirilmekle:

Basit kip: *seveceğim*,

Şartlı birleşik zaman: *sevecek isem*.

2. Rivayet birleşik zaman olduğu gibi bir deyimi basit kipin karşılığından sonra getirmekle:

Örn.: *Sevecek imişim.*[JD]

Bu kısım, metin içinde olduğu hâlde tarafımızdan buraya alınmıştır.[AUE]

661. *Fiil kipleri için kabul edilecek adlandırmalar* – Farklı fiil kipleri gerek oluşum biçimlerini gösteren adlarla gerek anlamlarını gösteren adlarla anlatılabilir.

Birinci yöntem, düzenli olması dolayısıyla hafıza için daha elverişlidir; çünkü bunda sekiz gövdenin adlarıni akılda tutmak ve kipleri *filan gövdenin basit kipi*, *filan gövdenin birleşik zamanı* gibi deyimlerle ifade etmek yeter.

Bununla beraber bu deyimleyişin, her kipin özel kullanışını gösterememesi gibi bir sakıncası vardır.

Bu sebeple biz özel yapılışlarını da itibara alan deyimlerle bu deyimleri katmerlemeyi gerekli buluyoruz (bk. aşağıdaki paragraflara).[594]

Farklı birleşik kipleri aşağıda sıradan geçirerek söylüyoruz:

662. Birinci gövde – a) *Süremli geçmiş zamanın hikâyesi* (Türkçesi **ḥikāye-i ḥāl*).

Teklik	Birinci kişi *seviyor idim* ve *udum*[595];	Çokluk	Birinci kişi *seviyor idik* ve *uduḳ*;
	İkinci kişi *seviyor idiñ* ve *uduñ*;		İkinci kişi *seviyor idiñiz* ve *uduñuz*;
	Üçüncü kişi seviyor *idi* ve *udu*;		Üçüncü kişi *seviyor idiler* ve *udula*;

[594] Aslında her basit kipe imkân oldukça gövdenin kendi adından alınma özel bir ad veriyoruz: "Belirli geçmiş zaman gövdesinin basit kipi (yerine) belirli geçmiş zaman" gibi.
Her gövdenin birleşik kipleri adları ise bu üç basit kipin adlarından birtakım değişiklikler ve ilavelerle alınmıştır ki bunların kapsamı, birleşik kiplerin basit kiplerle karşılaştırma edildiği 657 ve aşağısındaki paragrafta müracaat edilince kolaylıkla anlaşılabilir.
Bu biçimledir ki *hikâye* kipi için geçmiş (mazi) zaman adının bulunduğu her basit kip yerine Fransızca *plus-que-parfait* ve diğer hâllerde *imparfait* (bitmemişlik) konulacaktır.
Farzlık (şartiye) kipi için karşılığı olan basit kip adının öncesine şart kelimesi verilecektir.
Şüpheliğin iki kavramı vardır. Birinci tabirleme yapımıza göre yalnızca *falan gövdenin şüpheliği* demek biçimiyle bunu ifade etmek daha iyidir; fakat iki kavram arasında fark gözetmek istenildiği zaman, birinci anlamı ancak şüphelik rivayet kelimesi ve ikinci anlamı için de *hikâye kipi* adını basit kip adından önce getirmek mümkündür.
Daha ileride § 693'te görülecek olan kişili fiil kipleri tablosunun kurulmasında esas görevini gören düşünceler bunlardır.[JD]
Bu görüşler metne dâhil iken tarafımızdan not hâlinde olarak buraya alınmıştır.[AUE]

[595] Yazar *udum* ve vs. biçimlerinden başka *-dum, -duñ* vs. biçimlerini de veriyor. Bunlarda vurgu hep daha önce gelen *-yor*'lar üzerindedir (Çoğul üçüncü kişide *+lAr* üzerinde). Biz bu *udum, uduñ* biçimlerini kısaltılmış *-(u)dum -(u)duñ* biçiminde göstererek *-dum, -duñ* vs.'lerle birleştirdik; fakat bu *udum* vs. biçiminde başı *-u*'luların İstanbul kullanışında var olduğunu kabul etmiyoruz.[AUE]

Teklik	Birinci kişi *seviyordum*; İkinci kişi *seviyorduñ*; Üçüncü kişi *seviyordu*;	Çokluk	Birinci kişi *seviyorduḳ*; İkinci kişi *seviyorduñuz*; Üçüncü kişi *seviyorlardı*.

Bunlar da öyledir:

uyuyor idim, -udum, -dum;

oluyor idim, -udum, -dum.

Örn.: *Sen beni ġörüyorduñ niçün çağırmadıñ.*

663. b) *Aynı gövdenin şartlı birleşik zamanı* (Türkçesi *şartiye-i ḥāl*).

Teklik	Birinci kişi *seviyor isem* veya *seviyorsam*; İkinci kişi *seviyor iseñ* veya *seviyorsañ*; Üçüncü kişi *seviyor ise* veya *seviyorsa*;	Çokluk	Birinci kişi *seviyor isek* veya *seviyorsaḳ*; İkinci kişi *seviyor iseñiz* veya *seviyorsañız*; Üçüncü kişi *seviyor iseler* veya *seviyorlar*.

uyuyor isem veya *uyuyorsam*.

Genellikle şartın birleşik kiplerine ait farklı örnekler için bk. § 1213 ve aşağısı.

664. c) *Aynı gövdenin şüphe kipi. Şüphelik (rivāyet-i ḥāl): Birinci anlamı şüphelik şimdiki zaman ikinci anlamı: Şüphelik geçmiş zaman* (Türkçesi **rivāyet-i ḥāl*).

Birinci anlamı: Öyle görünüyor ki şimdilik seviyorum.

İkinci kavramı: Öyle görünüyor ki daha önce sevdim.[596]

---

[596] Seviyor	1. Genel olarak seviyordum veya itiyat üzere seviyordum da haberim yok; Genel olarak seviyorum veya itiyat üzere seviyorum, diyorlar;	Şimdiki zamanda	Şuursuzluk Rivayet
	2. Genel olarak seviyordum veya itiyat üzere seviyordum da haberim yoktu; Genel olarak seviyordum veya itiyat üzere seviyordum, diyorlar.	Geçmiş zamanda	Şuursuzluk rivayet

Bizce, bunların şimdiki ve geçmiş zamanlardaki iki kavramı, bunlardan ibarettir. [AUE]

	Teklik		Çokluk
Teklik	Birinci kişi *seviyor imişim, -umuşum, -muşum;* İkinci kişi *seviyor imişsiñ, -umuşsuñ, -muşsuñ;* Üçüncü kişi *seviyor imiş, -umuş, -muş;*	Çokluk	Birinci kişi *seviyor imişiz, -umuşuz, -muşuz;* İkinci kişi *seviyor imişsiñiz, -umuşsuñuz, -muşsuñuz;* Üçüncü kişi *seviyorimişler* veya *seviyorḷarmış.*

Bunlarda da öyledir:

uyuyor imişim,-umuşum, -muşum. 1. Öyle görünüyor ki şimdi uyuyorum, uyumak üzereyim. 2. Öyle görünüyor ki o zaman uyuyordum, uyumakta idim.

oḷuyor imişim, -muşum.

Örn.: *Şimdi Gaḷatada oturuyormuş;*

Vaḳtıile her gün buraya ġeliyormuş.

665. İkinci gövde – a) *Geniş zaman gövdesinin geçmiş zaman birleşik (ḥikâye) kipi* (Türkçesi *ḥik'āye-i muzāri*[c]).

Sever idim (severdim).

Teklik	Birinci kişi *sever idim, -dim;* İkinci kişi *sever idiñ, -diñ;* Üçüncü kişi *sever idi, -di;*	Çokluk	Birinci kişi *sever idik, -dik;* İkinci kişi *sever idiñiz, -diñiz;* Üçüncü kişi *sever idiler* veya *sever-ler(i)di.*

Uyur idim (uyurdum).

Teklik	Birinci kişi *uyur idim, -dum;* İkinci kişi *uyur idiñ, -duñ;* Üçüncü kişi *uyur idi, -du;*	Çokluk	Birinci kişi *uyur idik, -duḳ;* İkinci kişi *uyur idiñiz, -duñuz;* Üçüncü kişi *uyur idiler, -ḷardı.*

Bunlarda da öyledir:

oḷuyor idim, -dum.

Örn.: *Ḳānūni Sulṭān Süleyman zāmanına ḳadar sadr-ı a*[c]*zamḷara vezir-i evvel denirdi.*

666. b) *Aynı gövdenin şartlı birleşik zamanı* (Türkçesi *şartiye-i muzāri*[c]).

sever isem (seversem).

Teklik	Birinci kişi *sever isem, -sem;* İkinci kişi *sever iseñ, -señ;* Üçüncü kişi *sever ise, -se;*	Çokluk	Birinci kişi *sever isek, -sek;* İkinci kişi *sever iseñiz, -señiz;* Üçüncü kişi *sever iseler* veya *sever-ler(i)se.*

Uyur isem (uyursam).

Teklik	Çokluk
Birinci kişi *uyur isem, -sam;*[597]	Birinci kişi *uyur isek, -saḳ;*
İkinci kişi *uyur iseñ, -sañ;*	İkinci kişi *uyur iseñiz, -sañız;*
Üçüncü kişi *uyur ise, -sa;*	Üçüncü kişi *uyur iseler, -ḷarsa.*

Bunlar da böyledir.

oḷur isem-sam.

667. c) Aynı gövdenin şüphelik (rivayet) birleşik zamanı (geniş zamanın rivayeti). Birinci anlamı: *ikinci hâli ḥazır.*

sever-imişi-mmuşum[598]; yani öyle derler ki (genel olarak, alışkanlık olarak) seviyorum, öyle görünüyor ki seveceğim.

İkinci kavramı: Şüphelik (rivayet) geçmiş zaman (geçmiş zaman kipinin rivayeti)

Öyle derler ki (genel olarak alışılmış olarak) *sever idim* (*Severmişsiñ, severmiş, severmişiz, severmişsiñiz, severmişler = severlermiş*).

Teklik	Çokluk
Birinci kişi *sever imişim, -mişi*	Birinci kişi *sever imişiz, -mi*
İkinci kişi *sever imişsiñ, -mişs*	İkinci kişi *sever imişsiñiz, -mişsiñiz;*
Üçüncü kişi *sever imiş, -miş;*	Üçüncü kişi *sever imişler* veya *sever-ler*(i)*miş.*

uyur imişim-muşum. 1. Öyle derler ki (genel olarak, alışkanlık olarak) *uyuyorum.* 2. Öyle görünüyor ki uyuyacağım (*uyurmuşsuñ, uyurmuş, uyurmuşuz, uyurmuşsuñuz, uyurmuşḷar = uyurlarmış*).

Teklik	Çokluk
Birinci kişi *uyur imişim, -muşum;*	Birinci kişi *uyur imişiz, -muşuz;*
İkinci kişi *uyur imişsiñ, -muşsuñ;*	İkinci kişi *uyur imişsiñiz, -muşsuñuz;*
Üçüncü kişi *uyur imiş, -muş;*	Üçüncü kişi *uyur imişler* veya *uyurlar imiş, -(mış).*

Bunlar da öyledir:

oḷur imişim-muşum

[597] *Sanırsam, zannedersem* kipleri biçimce geniş zamanın şartları gibi iseler de kendilerinde şart anlamı olmadığından anlamca bunlardan değildir. Bunlar yalnızca *sanırım ki, zannederim ki* anlamında alelade geniş zaman kullanımlarıdır.[AUE]

[598] Bu örnek *sever-imişim-mişim-umuşum-muşum; sever-imişim-umuşum* biçiminde olmalıydı; çünkü Osmanlıca yazılışı şöyle: سورمشم ، سورايمشم.[AB]

Örn.: *Aḥmaḳ ğelin yenğe(yi)*[599] *ḫāļayığı*[600] *sanırmış* (atasözü).

668. Olumsuz *fiilin geniş zaman gövdesinin birleşik zamanı.*

Geçmiş birleşik zaman kipi:

sevmez idim, -dim.

uyumaz idim, -dım.

Başka örnekler:

oļmaz idim, -dım.

Farzlı birleşik kip:

sevmez isem-sem (*sevmezseñ, sevmezse, sevmezsek, sevmezseñiz, sevmezseler = sevmezlerse*).

uyumaz isem, -sam (*uyumazsañ, uyumazsa, uyumazsaḳ, uyumazsañız, uyumazsaļar = uyumazļarsa.*

Başka örnek:

oļmaz isem, -sam.

Şüpheli birleşik kip:

sevmez imişim, -mişim (*sevmezmişsiñ, sevmezmiş, sevmezmişiz, sevemezmişsiñiz, sevmezmişler = sevmezlermiş*).

uyumaz imişim -mışım (*uyumazmışsıñ, uyumazmış, uyumazmışız, uyumazmışsıñız, uyumazmışļar= uyumazļarmış*).

Bunlarda da böyledir:

oļmaz imişim, -mışım.

Olumsuz yeterlik fiil kipleri *sevmez* yerine *sevèmez* getirilerek yapılır.

669. Üçüncü gövde – a) *Belirsiz geçmiş zaman (ḥikāye) gövdesinin birleşik geçmiş zamanı* (Türkçesi *ḥik'āye-i māzi-i naḳli*).

Sevmiş.

Teklik	Birinci kişi *sevmiş idim, -dim;* İkinci kişi *sevmiş idiñ, -diñ;* Üçüncü kişi *sevmiş idi, -di.*	Çokluk	Birinci kişi *sevmiş idik, -dik;* İkinci kişi *sevmiş idiñiz, -diñiz;* Üçüncü kişi *sevmiş idiler* veya *sevmişlerdi.*

[599] Metinde yalnızca *yenge.*[AUE]
[600] Metinde *ḥaļayıḳı.*[AUE]

Uyumuş.

Teklik	Birinci kişi *uyumuş idim, -dum*;	Çokluk	Birinci kişi *uyumuş idiḳ, -duḳ*;
	İkinci kişi *uyumuş idiñ, -duñ*;		İkinci kişi *uymuş idiñiz, -duñuz*;
	Üçüncü kişi *uyumuş idi, -du*;		Üçüncü kişi *uyumuş idiler* veya *uyumuşḷardı.*

Bunlarda da öyledir:

oḷmuş idim, oḷmuşdum.

Belirsiz geçmiş zaman hikâyesi, belirli geçmiş zamanın hikâyesinden daha çok kullanılır ve denilebilir ki Fransızcadaki *plus-que-parfait*'ne karşılık Türkçedeki tabii kip budur.

Örn.: *Ben bir ḫastayı ʿiyādet etmeye gitdim, oda çıḳmışdı.*

670. b) *Aynı gövdenin şartlı birleşik zamanı* (Türkçesi *şartiye-i māzi-i naḳli*).

sevmiş isem, sevmişsem.

Teklik	Birinci kişi *sevmiş isem, -sem*;	Çokluk	Birinci kişi *sevmiş isek, -sek*;
	İkinci kişi *sevmiş iseñ, -señ*;		İkinci kişi *sevmiş iseñiz, -señiz*;
	Üçüncü kişi *sevmiş ise, -se.*		Üçüncü kişi *sevmiş iseler* veya *sevmişlerse.*

Bunlar da böyledir:

uyumuş isem, uyumuşsam vs.

oḷmuş isem, oḷmuşsam vs.

671. c) *Aynı gövdenin şüphe (rivayet) birleşik zamanı* (Türkçesi *rivāyet-i māzi-i naḳli*).

Sevmiş imişim= sevmiş-mişim	Birinci anlamı: Geçmişte sevdim de haberim yok; geçmişte sevdim, diyorlar. İkinci anlamı: Geçmişte sevmiş bulundum da haberim olmadı; geçmişte sevmiş bulundum, diyorlar.

Teklik	Birinci kişi *sevmiş imişim*;	Çokluk	Birinci kişi *sevmiş imişiz*;
	İkinci kişi *sevmiş imişsiñ*;		İkinci kişi *sevmiş imişsiñiz*;
	Üçüncü kişi *sevmiş imiş.*		Üçüncü kişi *sevmiş imişler* veya *sevmişler(i)miş.*

Bunlarda da böyledir

uyumuş imişim 1. *uyudum da haberim yok, bana uyudum gibi geliyor; uyudum diyorlar* (geçmiş zamanda). 2. *uyumuş bulundum diyorlar* (geçmiş zamanda).

olmuş imişim 1. *Oldum da haberim yok, bana oldum gibi geliyor; oldum diyorlar.* 2. *Olmuş bulundum diyorlar.*

Ben kendisinden para almış imişim![601]

672. Dördüncü gövde – a) *Niyetli birleşik geçmiş zaman gövde kipi* (Türkçesi *ḥik'āye-i müstaḳbil).*

Sevecek idim,[602] *sevecekdim.*

Teklik	Birinci kişi *sevecek idim*[603], *-dim*;	Çokluk	Birinci kişi *sevecek idik*, *-dik*;
	İkinci kişi *sevecek idiñ*, *-diñ*;		İkinci kişi *sevecek idiñiz*, *-diñiz*;
	Üçüncü kişi *sevecek idi*, *-di*;		Üçüncü kişi *sevecek idiler* veya *seveceklerdi*.

Bunlarda da böyledir:

uyuyacaḳ idim, uyuyacaḳdım.

Uyuyacaḳdıñ, uyuyacaḳdı, uyuyacaḳdıḳ, uyuyacaḳdıñız, uyuyacaḳdıḷar= uyuyacaḳḷar(ı)dı.

oḷacaḳ idim, oḷacaḳdım

(Biz) köye gidecekdik, ḷākin yoḷḷar yağmurdan bozuḷdu.

673. b) *Aynı gövdenin şartlı birleşik zamanı* (Türkçesi *şartiyye-i müstaḳbil).*

Sevecek isem – seveceksem "ileride seversem, sevmek niyetinde, tasavvurunda veya zorunda olursam".

Teklik	Birinci kişi *sevecek isem*, *-sem*;	Çokluk	Birinci kişi *sevecek isek*, *-sek*;
	İkinci kişi *sevecek iseñ*, *-señ*;		İkinci kişi *sevecek iseñiz*, *señiz*;
	Üçüncü kişi *sevecek ise*, *-se*;		Üçüncü kişi *sevecek iseler* veya *seveceklerse*.

Bunlarda da öyledir:

uyuyacaḳ isem, uyuyacaḳsam

oḷacaḳ isem, oḷacaḳsam.

674. c) *Aynı gövdenin şüphe (rivayet) birleşik zamanı* (Türkçesi *rivāyet-i müstaḳbil*).

---

601 *-mIş*'ların art arda gelmesiyle doğan ses çetrefilliği yüzünden bunların çoğunlukla bu türlüleri (kısaltılmış olmayanları) tercih edilir. Lehçelerde *sevmişiymişim* gibi söyleyişler de işitilir.[AUE]

602 Lehçelerde *seveceğiydim* gibi söylenişler de işitilir.[AUE]

603 Lehçelerde *seveceğidim, seveceğisem* gibi söyleyişler de işitilir.[AUE]

sevecek imişim= sevecekmişim	Birinci anlamı: Niyetli geleceğin rivayeti. Gelecekte sevmek niyetinde veya zorunda olacağım, diyorlar (gibi görünüyor). İkinci anlamı: Geçmişte sevmek niyetinde veya zorunda olacaktım, diyorlar.

Teklik	Birinci kişi *sevecek imişim, -mişim;* İkinci kişi *sevecek imişsiñ, -mişsiñ;* Üçüncü kişi *sevecek imiş, -miş;*	Çokluk	Birinci kişi *sevecek imişiz, -mişiz;* İkinci kişi *sevecek imişsiñiz, -mişsiñiz;* Üçüncü kişi *sevecek imişler* veya *sevecekler imiş, -lermiş.*

Bunlarda da öyledir:

uyuyacaḳ imişim[604], *uyuyacaḳmışım.* 1. *Uyumak niyetinde veya zorunda oḷacağım, diyorḷar (gibi ġeliyor).* 2. *Uyumaḳkniyetinde veya zorunda oḷacaḳdım, diyorḷar (gibi ġeliyor).*

oḷacaḳ imişim, oḷacaḳmışım.

Örn.: *Padişah yarın seḷamlığa gitmeyecekmiş.*

Parise gidecekmiş ḷākin babası bıraḳmamış imiş.

675. Beşinci Gövde – a) *Gereklilik gövdesinin birleşik geçmiş zaman kipi* (Türkçesi *ḥik'āye-i vücūbi).*

Örn.: *sevmeli idim, sevmeli(y)idim*[605] 'sevmek gereğinde ve zorunda idim'.

Sevmeliydiñ, sevmeliydi, sevmeliydik, sevmeliydiñiz, sevmeliydiler = sevmelilerdi.

Uyumaḷı idim, uyumaḷı(y)ıdım= uyumam gerekti.

Taḳrīrimi daha dün bitirmeliyidim; faḳaṭ vaḳıt buḷamadım.

676. b) *Aynı gövdenin şartlı birleşik kipi* (Türkçesi *şartiye-i vücūbi).*

Örn.: *sevmeli isem, sevmeli(y)isem;*

uyumaḷı isem, uyumaḷı(y)ısam.

677. c) *Aynı gövdenin şüphe (rivayet) birleşik zamanı* (Türkçesi *rivāyet-i vücūbi).*

sevmeli imişim sevmeli(y)imişim: Birinci anlamı: Sevmek gereğinde veya zorundayım da haberim yok (veya öyle diyorlar). İkinci anlamı: Sevmek gereğinde veya

---

[604] Lehçelerde *seveceğiymişim* gibi söyleyişler de işitilir.[AUE]

[605] Yazar böyle iki kelimeden ibaret olup birincinin sonunda ve ikincinin başında bulunan ünlüler arasında çoğunlukla *y* olduğunu, birtakımlarında da ikinciden ünlünün atıldığını gösteriyor: *sevmelidim, sevmelimişim, sevmelisem* gibi. Hâlbuki yazar böylelerinde yanılıyor; çünkü bunlarda ikinci ünlü düşmez. Yalnız ünlüleri arasında *y* bulunanlardan ikinci ünlünün düştüğü olur: *sevmeli(y)imişim = sevmeli(y)mişim.*[AUE]

zorunda idim de haberim yok (veya öyle diyorlar).

uyumalı imişim, uyumalı(y)ımışım.

678. Altıncı gövde – a) *İstek* gövdesinin birleşik geçmiş zamanı (Türkçesi *ḥik'āye-i iltizami*).

Örn.: *seve(y)idim dilek*[606], *istek*[607], *şart*[608] vs.

uyuya(y)idim, uyuya(y)ıdım vs.

Dilek kipinin hikâyesi istekleri, elde edilmemiş emelleri veya esefleri ifade etmekte tabii olarak kullanılan kiptir.

Örn.: *ḵeşke dünyaya ğelmeyey(i)dim.*

Şart anlamında alınırsa bu kip, şartın hikâyesinin ikinci bir türü olarak kullanılır (bk. § 683).

679. b) Altıncı gövdenin şartlı birleşik zamanı yoktur.

c) *Aynı gövdenin şüphe (rivayet) birleşik zamanı* (Türkçesi *rivāyet-i iltizāmi*). Biricik anlamı şartın rivayeti anlamıyla kullanılır.

Örn.: *seve imişim;*

uyuya imişim.

680. a) Belirli geçmiş zamanın hikâye birleşik zamanı (Türkçesi *ḥik'āye-i māzi-i şühüdi*).

sevdi(y)idim.

Teklik	Birinci kişi *sevdi(y)idim;*	Çokluk	Birinci kişi *sevdi(y)idik;*
	İkinci kişi *sevdi(y)idiñ;*		İkinci kişi *sevdi(y)idiñiz;*
	Üçüncü kişi *sevdi(y)idi;*		Üçüncü kişi *sevdi(y)idiler* veya *sevdiler(i)di.*

Bunlarda da böyledir:

uyudu(y)idim, uyudu(y)udum.

Bu kipi meydana getirmenin başka bir yolu da belirli geçmiş zamanın basit kipinin her kişisi üzerine bir değişmez yardımcı fiil olan *i-* fiilini getirmekten meydana gelmiştir.

sevdim idi,

sevdiñ idi,

sevdi idi vs.

---

606 = *(Keşke) seveydim.*[AUE]

607 = Yazarın verdiği bu mana bu biçimde değil, *ki seveyim* biçiminde vardır: *O bende iyi bir tesir bırakmadı ki seveyim.*[AUE]

608 *(Eğer) seveydim.*[AUE]

Yardımcı *idim* fiilinin de *idi-m* biçiminde çözümlendiği düşünülürse (bk. § 554) aynı kip olan bu iki biçimin ancak meydana getirici ögelerinin yer değiştirilmeleri yüzünden fark gösterdikleri görülür:

Sevdi+idi+m = sevdi+m+idi.

Belirli geçmiş zaman hikâyesi, belirsiz geçmiş zaman hikâyesi anlamıyla birdir. Belirsiz geçmiş zaman hikâyesinin daha önce (§ 669) daha çok kullanılır olduğu görülmüştü.

Örn.: *Ben ḵendisine söyledimdi, o da inanmadı.*

681. b) *Aynı gövdenin şartlı birleşik zamanı* (Türkçesi *şartiye-i māzi-i şühüdi*).

Örn.: *sevdi isem;*

uyudu isem.

Hikâye kipinde olduğu gibi basit kipten sonra ise biçiminde bir değişmez yardımcı fiil de kullanılabilir.

Örn.: *sevdi ise;*

sevdiñ ise vs.

Yukarıda olduğu gibi şu kipler de aynı anlamda birbiri yerine kullanılır:

Sevdi+ise+m = sevdi+m+ise.

682. c) *Aynı gövdenin rivayet birleşik zamanı* (Türkçesi *rivāyet-i māzi-i şühūdi*). Bu gövdenin şüphe (rivayet) birleşik zamanı yoktur).[609]

683. Sekizinci Gövde a) *Şartlı gövdenin birleşik geçmiş zamanı.* (Türkçesi *ḥik'āye-i şart*).

sevsey(i)dim;

uyusayidim, -y(ı)dım.[610]

Bu kip yerinde isteğin hikâyesi de kullanılabilir (§ 678).

684. b) Bu gövdenin şartlı birleşik zamanı yoktur.[611]

---

[609] Metinde yeri olmayan bu ibare tarafımızdan ilave edilmiştir; çünkü *sevseydim imiş, sevseymiş idim* kelimelerinde olduğu gibi bir taraftan belirli geçmiş zamanı, öte taraftan belirsiz geçmiş zamanı bildiren *imiş, idi* kelimelerinin bir fiil tamlamasına girmesi gerekirdi. Bu söylenişte mümkün olsa da anlam itibarıyla imkânsızdır.[AUE]

[610] *Ya Rab ne eksilirdi deryā-yi izzetiñden*
Peymāne-i vücūda zehrāb doḷmasaydı!
Āzāde-ser oḷurdum āsîb-i derd-ü gamdan
Yā dehre gelmeseydim, ya aklım oḷmasaydı. ZİYA PAŞA.[AUE]

[611] Önceki sayfadaki dipnotta bildirilen aynı sebeplerle *imiş, idi*'nin aynı fiil tamlamasında bulunması imkânsızdır.[AUE]

c) *Şüphe (rivayet) birleşik kipi* (Türkçesi *rivāyet-i şart*).

Örn.: *sevse imişim* = *sevsey(i)mişim* öyle görünüyor. Ben (geçmiş zamanda) *sevse idim.*

uyusa imişim = *uyusay(ı)mışım* = öyle görünüyor. Ben (geçmiş zamanda) uyusa idim.

Bunlar nadir kullanılır.

Ç) Katmerli birleşik kipler

685. Katmerli olarak birleşik olan kiplerin de izleri bulunmaktadır. Bu biçimledir ki bazen *hikâye*den sonra yardımcı *ise* fiiline rastlanmaktadır ve bu birleşik fiil bir birleşik hikâye kipine bir şart katılmakla yapılmış bir kiptir.

Örn.: *Eski orduḳar muḫarebede oḳ ḳullanıyordu ise de bunuñ zamanı o ḳadar ğeçdi ki...;*

Muḳaddem ḫademe maḳulesi her ne ğeyerlerdiyise yine oḷveçhile cāme kesilmesi ekīden tenbih ḳıḷındı (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, I, 121).

Bu gibi kullanımlarda *ise* fiili, ardınca *de* edatı gelsin gelmesin ve katılmış olduğu hikâye kipinin kişisi ne olursa olsun, daima teklik üçüncü kişi olarak kalır.[612]

[612] Şart veya farz anlamlı *ise*'nin ardınca *de* edatı geldiği biçimde, meydana gelen tamlama bu şartın katmerli birleşik zamanı değildir, *ise* edatı böylelerinde şimdiki zaman anlamında olup *de* edatı ile beraber 'öyle olmaya rağmen' anlamında bir bağlaç görevinde olur ve bu görev ile bütün kişilere de eklenebilir (§ 408 2. hatırlatma, 1234 ve § 1473).

seviyor (sevmekte)	*idi veya imiş*	*(i)sem (i)señ (i)se*	*de.*
sever		*(i)sek (i)señiz (i)seler*	
sevmiş			
sevecek			
sevmeli			
sevdi			

Resim yapmayı seviyor (sever, sevmiş, sevecek, sevmeli, sevdi) + (i) se de...;
Resim yapmayı seviyor (sever, sevmiş, sevecek, sevmeli, sevdi) + (i)di ise de...;
Resim yapmayı seviyor (sever, sevmiş, sevecek, sevmeli, sevdi) + (i)miş (i)se de...
Başka örnekler:
Hasta isem de (hasta olmama rağmen, olduğum hâlde; hastayım, öyle iken.. hastayım, bununla beraber..) *yine çalışacağım.*
Ata binemezmiş (i)se de binenleri pek takdir edermiş;
Bu gece evde ḳalmıyacaḳ (i)se de (kalmayacak idi ise de kalmayacak imişse de) *akşam bir defa uğrayacaḳ* (uğrayacak idi, uğrayacak imiş).[AUE]

686. Bu türlü ifade tarzı Türkçe fiillerin çekim örneklerinde noksan kalan hikâyelerin şartlarını temin etmektedir (§ 693).[613]

---

[613] Yazarın bu konuya ancak yüzeysel olarak temas ettiği görülüyor. O kadar ki hazırlamış olduğu kipler tablosunda dahi bu katmerli birleşik kip oluşumlarına yer de vermemiştir. Biz bunları burada ayrı ayrı gözden geçirdiğimiz gibi daha sonra yazarın tablosuna da ek olarak geçirmiş bulunuyoruz:

I. *Hikaye şartiyesi:*

a) Şimdiki zamanın hikâye şartı

	isem, isek;		*idim, idik;*	
seviyor(i)di(y)	*iseñ, iseñiz;*	veya *seviyor*	*idiñ, idiñiz;*	*(i)se*
	ise, iseler.		*idi, idiler.*	

Farzedelim ki (geçmişte) *seviyordum, seviyorduñ* vs. :
Ata binemiyor idiyse, neye at besliyordu (besliyormuş).
[*idi, imiş, ise*'nin başlarındaki vokaller hemen bütün böyle birleşik kiplerden atılarak kalan kısımların daha önceki fiilin son hece uyumuna uyarak kullanıldığı da olur.].

b) Geniş zamanın hikâye şartı

	isem, isek;		*idim, idik;*	
sever(i)di(y)	*iseñ, iseñiz;*	veya *sever*	*idiñ, idiñiz;*	*(i)se*
	ise, iseler.		*idi, idiler.*	

Farzedelim ki (geçmişte) *severdim, severdiñ* vs. :
Riyādan hoşlanmazidiyse niçin başına o ḳadar dalḳavuḳ toplamışdı.

c) Belirsiz geçmişin hikāye şartı

	isem, isek;		*idim, idik;*	
sevmiş(i)di(y)	*iseñ, iseñiz;*	veya *sevmiş*	*idiñ, idiñiz;*	*(i)se*
	ise, iseler.		*idi, idiler.*	

Farzedelim ki (geçmişte) *sevmiştim, sevmiştiñ,* vs. :
Hasta oḷmuş idi(y)ise kendisini tedavi etdirmesi lāzım deyil mi y(i)di.

ç) Niyetli geleceğin hikâye şartı

	isem, isek;		*idim, idik;*	
sevecek(i)di(y)	*iseñ, iseñiz;*	veya *sevecek*	*idiñ, idiñiz;*	*(i)se*
	ise, iseler.		*idi, idiler.*	

Farzedelim ki (geçmişte) *sevecek idim, idiñ,* vs. :
Yoḷa çıḳacaḳ(i)di(y)ise, daḫa eroken davranması lāzım gelirdi.

d) İsteğin hikâye şartı

seveydi isem veya *seveydim ise* gibi dilek ile şartın bir yerde toplanması mana bakımından mümkün olamadığı için böyle kipler kullanılmaz.
e) Gerekliliğin hikâye şartı

	isem, isek;		*idim, idik;*	
sevmeli (i)di(y)	*iseñ, iseñiz;*	veya *sevmeli(y)*	*idiñ, idiñiz;*	*(i)se*
	ise, iseler.		*idi, idiler.*	

Farzedelim ki (geçmişte) *sevmeli idim, idiñ*, vs. :
Herkes gençliğinde çalışıp ḳazanmalı idi(y)ise kendisi bunu neden düşünememişdi.
f) Belirli geçmişin hikâye şartı

	isem, isek;		*idim, idik;*	
sevdi(y)idi(y)	*iseñ, iseñiz;*	veya *sevdi(y)*	*idiñ, idiñiz;*	*(i)se*
	ise, iseler.		*idi, idiler.*	

Farzedelim ki (geçmişte) *sevdim, sevdiñ* vs. :
Yüzüne bir az güldü idiyseñiz şımarması mı lāzımdı.
Bütün bunlarda ya birinci ya ikinci biçimdeki kipler ötekine tercih edilerek kullanılır.

II. Rivayetin şartları

a) Şimdiki zamanın rivayetin şartı
isem, isek;
uyuyor(i)mişiseñ, iseñiz;
ise, iseler.
uyuyor idim, öyle ise...(geçmişte) :
Hasta raḥat uyuyor(i) miş(i)se onun uyanmamasına diḳḳat etmeliydiñiz.
b) Geniş zamanın rivayetin şartı
isem, isek;
uyur(i)mişiseñ, iseñiz;
ise, iseler.
uyur imişim diyorlar, öyle ise... (geçmişte):
Buraya ḳadar gelemez imiş(i)se siz gidip kendisini göremez miydiñiz.
c) Belirsiz geçmiş zamanın rivayetin şartı
isem, isek;
uyumuş(i)mişiseñ, iseñiz;
ise, iseler.
uyumuş imişim diyorlar, öyle ise... (geçmişte):
Çocuk mektebe devam edememiş imişse, bunun ḳabaḥatı sırf kendisine mi aitdir.
ç) *(Niyetli) geleceğin rivayetinin şartı*
isem, isek;
uyuyacaḳ imişiseñ, iseñiz;
ise, iseler.

Bununla beraber bu oluşumla *ise* ögesinin (itibari olarak) değişmez nitelikte olması dolayısıyla ardınca bir edat bulunan yalın birleşik kipleri meydana getirmiş sayılabilirler. Bunlar Fransızcanın *si* veya *bien que* bağlaçlarına denktir (§ 408, 2. hatırlatma, § 1234 ve1473).

-mişse-m şartı da kökünde birleşik bir kip idi.

D) Birbirine benzeyen kişili kiplerin ardlaşmasına dair kurallar

687. Bir söz içinde birbirine benzeyen kişili kipler ard arda gelirse o kiplerin yalnız gövdeleri anılarak öteki ögelerini (yani kipler basit ise kişi eklerini, birleşik ise yardımcı fiili) bırakmak ve bunları yalnızca en sonda gelen fiilin gövdesinde vermek mümkündür.

Örn.: *Ben, her sabaḥ erk'en ḳalḳar* (*ḳalḳarım* veya *ḳalḳardım* yerine), *ḳaleme giderim* (veya *giderdim*).

Bu türlü ifade ediş, gövdenin sonuca oranla taşıdığı gelecek zamanın bir sonucudur (krş. § 625). Aslında bu durum ancak bu gelecek zamanın daha büyük olduğu kiplerde mümkündür. Bu sebeple belirli geçmiş zaman ve şart gövdelerine ait kiplerde bu gösterdiğimiz yoldaki kısaltış yapılanmaz.[614]

(geçmişte) *uyuyacak imişim* diyorlar, öyle ise... :
O bu köşkü satın alacaḳ(ı)miş(i)se şimdiye ḳadar neye beklemiş.
d) *Şartın rivayetin şartı*
Uyuya-yimiş(i)-se gibi dilek ile şartın bir yerde toplanması anlam bakımından mümkün olmadığı için, böyle kipler kullanılmaz.
e) *Gerekliliğin rivayetinin şartı*
isem, isek;
uyumalı imiş iseñ, iseñiz;
ise, iseler.
(geçmişte) *uyumalı imişim* diyorlar, öyle ise...:
Çocuḳlar böyle iyi havalarda gezmeliyimiş(i)se, onları neden dört duvar arasında tutuyorlardı.
f) Belirsiz geçmiş zamanın rivayetin şartı
isem, isek;
uyudu imişiseñ, iseñiz;
ise, iseler.
(geçmişte) *uyudum* diyorlar, öyle ise.. :
Bu kip yerine nakli geçmişin hikaye şartiyesi: *uyumuş idim ise*, *uyumuş idiysem* kullanılır (bk. onun örneğine.)
Bu katmerli birleşiklerin kullanışı alelade (yalın) ortak kiplerin kullanışına göre daha azdır.[AUE]

614 Belirli, şart (ve buyruk) kiplerinin ekleri olan ve aynı zamanda bu fiillerin öznesi bulunan

1. hatırlatma – Bir taraftan olumsuz öteki taraftan olumlu bir fiil karşısında bulunulsa bile geniş zaman gövdesinin kipleri bu takdirde büsbütün aynı olmamakla beraber bu yolda kısaltılabilir.

Örn.: *O beni sevmez* (*sevmezdi* yerine), *lākin biraderime çoḳ iltifāt ĝösterir(di).*

2. hatırlatma – Bu incelediğimiz kural, Türkçenin anlamca beraber düzenlenmiş (=düzendeş) birçok söz uzuvlarına ait edatları tekrar etmemekteki genel eğilimi sonucudur.

Örn.: *İşini bitirdikten ve aletlerini topladıḳtan soñra eve gitdi* (*bitirdikten* kelimesi ardınca gelmesi gereken sonra burada bırakılıp daha sonra gelen topladıktan kelimesi ardınca gelen sonraya bağlanmıştır.).

E) Kişili kiplerle beraber bulunan 'mi, gibi, deyil' edatlarının tuttukları yer

688. Bilindiği üzere fiilin kişili kiplerinden çoğu, besbelli ki ardınca ek fiil gelen bir sıfat-fiilin yüklem hâlinde bulunduğu eski ad cümleleridir.

Örn.: *yazmışım* 'yazdım da haberim yok; diyorlar ki yazdım (geçmiş zamanda) yazmışım, yazan (kimse)im'.

Bundan da *yazmış* gövdesiyle *-im* eki arasına ad cümlelerinde de görüldüğü üzere yüklem adıyla ek fiili arasına giren aynı ögelerin; yani *mi*, *gibi* ve *deyil* edatlarının niçin girebildikleri anlaşılır. Yine verdiğimiz açıklamalardan anlaşıldığına göre bunların basit kipler arasına girebilmeleri, ancak (kişi ekleri ek fiilinin şimdiki zaman şimdiki zaman kipinden ibaret olan krş. § 625) gövdelerin birinci takımında mümkündür. Bununla beraber istek gövdesi istisnadır.

Belirli geçmiş zaman ve şart gövdeleri gibi o da basit kipte böyle araya girişi kabul etmez (krş. § 626). Birleşik kiplerde bu araya giriş bütün gövdelerde mümkündür.

689. *mI* edatı – İçinde kişili kip bulunan bir cümle sorulu olur ve bu sorgu fiile ait bulunursa sorgu edatı olan *mI* (§ 442) bütün fiil kiplerinden sonra geleceği yerde, bazen gövde ile kişi eki veya yardımcı fiil arasına girer.

Basit kiplerde bu araya giriş dört birinci gövde (süremlik şimdiki zaman, geniş zaman, belirsiz geçmiş zaman, niyetli gelecek zaman) de olur. Bunlarda mecburidir ve beşinci gövde (gereklilik) de olur. Bunlarda isteğe bağlıdır.

Örn.: 1. *seviyor musuñ?*

2. *sever miyim?*

---

bitişik zamirlerin, bütün öteki kiplerde yine sonuçları olan ve aynı zamanda onların öznesi bulunan başka bitişik zamirlerden bir az farklı olduklarına dikkat edilmelidir.[AUE]

3. *sevmiş miyim?*
4. *sevecek miyim?*
5. *sevmeli miyim?* veya *sevmeliyim mi?*[615]

---

[615] Yazar *sevmeliyim mi* kelimesini *sevmeli miyim* kipinin ikinci bir çeşidi olarak veriyor. Hâlbuki bunların ikisi aynı anlamda ve görevde kelimeler değildir.
Sevmeli miyim asıl gerekliliğin soru kipidir ki bunda mı, fiilin özne tarafından yapılması lazım geldiğini (veya *gelmediğini* olumsuz olursa) sormak içindir.
Sevmeliyim mi kelimesi ise başka anlam ve görevdedir. Bunda kip yalnızca gereklilik *sevmeliyim* kelimesidir ve buna katılan *mi* bu fiil ve hareketin yapılması gerekip gerekmediğini sormak için değil, *sevmeliyim* sözünün söylenip söylenmediğini sormak içindir. Bu türlülerinden sonra *dediñiz, söylediñiz* gibi başka bir fiil gelebilir.
Sevmeliyim mi (*sevmeliyim* sözünü *mü*) dediniz.
Şu hâlde *sevmeli miyim* biçimi asıl fiili soruş, *sevmeliyim mi* biçimi ise birinci, ikinci, üçüncü kişinin bu *sevmeliyim, sevmelisiñ, sevmeli* vs. sözünü söyleyip söylemediğini anlamak için cümleyi soruş yerinedir. Yalnız *mi*'nin kip sonunda bulunmak zorunda olduğu istek, belirli geçmiş zaman, şart kiplerinde aynı biçim hem fiilin soruşu hem cümlenin soruşu için kullanılır ki hangisi için olduğu cümlenin gelişinden gidişinden belli olur:
Bu kitabı sevdiñiz mi (fiili soruş anlamıyla);
Bu kitabı sevdiñiz mi dediniz (cümleyi soruş anlamıyla).
mi'nin bu durumları şöylece özetlenebilir:

sev	*iyor* *er* *miş* *ecek* *meli*	*mi*	*(y)im, siñ, ( ), iz ,siñiz,* *(dir)ler= (lermi)*

sev	*iyor* *er* *miş* *ecek* *meli*	*(y)im, siñ, ( ), iz ,siñiz, ler*	*mi dediñiz?*

sev	*e*	*(y)im, siñ, ( ), lim ,siñiz, ler*	*mi*
	di	*m, ñ, k, ñiz, ler*	
	se	*m, ñ, k, ñiz, ler*	

sev	*e*	*(y)im, siñ, ( ), lim ,siñiz, ler*	*mi dediñiz.*[AUE]
	di	*m, ñ, k, ñiz, ler*	
	se	*m, ñ, k, ñiz, ler*	

690. Bu araya, giriş son üç gövde (istek, belirli geçmiş zaman ve şart) de mümkün olmadığından *mi* edatı o zaman kip sonuna gelir:

Örn.: 6. *seveyim mi?*

7. *sevdim mi?*

8. *sevsem mi?*

691. *gibi* benzerlik edatı (§ 886) – Taklit edilen, benzetilen, az çok birbirini okşayan, başkalarıyla karşılaştırılan fiil ve hareketleri ifade etmek istenildiği zaman, bu edat fiile ilave edilir. *Sanki, güya ki öyle görünüyor*; *bana öyle geliyor, ki denilebilir* ve *ki* deyimlerine denk olur.

Örn.: *seviyor gibiyim.*

Bu ifade tarzı anlam itibarıyla rivayet birleşik zamana yaklaşır. Bununla beraber *gibi* edatının birleşik fiil arasına girişi hiç de mecburi olmayıp bu, kipin sonuna da getirilebilir.[616]

---

[616] Öyle ama o zaman yine bunun görevi ve anlamı, ötekinin görevi ve anlamından ayrı olur: Araya giren *gibi* kelimesi, fiilin tam olarak değil, tam olmaya yakın bir hâlde yapıldığını veya o fiilin yapılır göründüğünü bildirmek içindir.

Seviyor gibiyim 'öyle görünüyor ki bana öyle geliyor ki seviyorum (tam ve kesin sevmek değil)'.

Bu aynı kiplerde *gibi* kelimesi, fiilden sonra geldiği zaman, bulunduğu cümlenin sözlere örnek olduğunu bildirmek içindir:

Seviyorum gibi sözlerle onu avutmağa çalışıyordu.

Gibi'nin de bu durumları şöylece özetlenebilir:

sev	*iyor* *er* *miş* *ecek*	*gibi*	*(y)im, siñ,( ), iz ,siñiz, (dir)ler= (ler gibidir)*

sev	*iyor* *er* *miş* *ecek* *meli*	*(y)im, siñ,( ), iz ,siñiz, (dir)ler*	*gibi sözler*, vs.

sev	*di*	*m, ñ,( ), k, ñiz, ler*	*gibi*

sev	*e* *di* *se*	*(y)im, siñ,( ),lim ,siñiz, ler* *m, ñ, k, ñiz, ler* *m, ñ, k, ñiz, ler*	*gibi sözler*, vs.

-mI soru edatının araya girişi mümkün olmadığı aynı yerlerde *gibi* edatı da araya giremeyip sona kalır.

Örn.: *sevdim gibi*.

1. hatırlatma – *mi*'den farklı olarak *gibi* edatı eklerdeki ünlü uyumu kuralına tabi olmaz.

2. hatırlatma – *imişim* yardımcı fiili hemen hemen *gibi* anlamındadır.

692. *Deyil* olumsuzluk zarfı (krş. § 445) – Bilindiği üzere fiil kiplerinin olumsuzluğu özel bir *özgeleyenle* (*yapım eki*) ifade edilir (krş. § 592):

yazmamışım.

Bu olumsuzluğu daha tesirli olarak ifade etmenin başka bir yolu vardır. Bu da gövde ile son ek arasına *deyil* zarfının sokuşturulmasıdır.

Örn.: *yazmış deyilim* veya *yazmış* (*kimse*) *deyilim*.

Bu ifade tarzına birkaç örnek daha:

Her istediyiñi yapacaḳ deyilim;

Bütün Türkler Asyada topḻanmış deyildir.

Şu örnekte ise birleşik bir cümle içinde bulunuyor:

Gitmiş deyilisem, niçin böyle söyleyorsuñuz.[617]

Bu biçimle *gibi* hem kipe hem de yukarıda (§ 691, hatırlatma) olduğu gibi icabında bütün cümleye ait olmak üzere benzetme ve karşılaştırma yoluyla girer:

Bu kitabı *sevdim gibi* 'bu kitabı (tam değilse de ona yakın bir durumda) sevdim (*gibi* fiile ait)'; bu kitabı *sevdim* gibi sözlerle kendisini kandırıp elinden aldı (sevdim sözü gibi sözlerle *gibi* cümleye ait).[AUE]

[617] *Deyil* kelimesi kipin ögeleri arasına girdiği zaman üst başında kalan kısım sıfat görevinde bir sıfat-fiildir ve bu sıfat-fiil ya olumlu ya olumsuz durumda da bulunur. İşte bu *deyil* zarfı, böyle olan bir sıfat-fiilin anlamını olumsuzlamak için getirilir ve meydana getirdiği cümle de bir ad cümlesi olur:

Örneğin: *Gitmişim, gitmemişim* birer fiil cümlesi meydana getirir; fakat *gitmiş, gitmemiş* ögeleriyle *im* ek fiili arasına *deyil* getirilirse o zaman bunlar sanki *gitmiş, gitmemişten*'den ibaret ve ek fiil ile birleşmiş bir sıfat-fiilin olumsuzlarını meydana getirirler ve o zaman ad cümlesi olurlar:

Gitmiş deyil -im,siñ ,(.), iz, siñiz, ler.

Gitmemiş deyil -im, siñ , iz, siñiz, ler.

Birincisi özne kendisinin gitmiş bir durumda olduğunu inkâr eder anlamıyla kullanılmıştır.

İkincisi özne kendisinin gitmemiş bir durumda olduğunu inkâr eder anlamıyla kullanılmıştır.

Bu ikincisinde bir taraftan fiillere özgü olumsuzluk eki *me* bir taraftan da sıfat-fiile; yani bir bakımdan adlara özgü olan olumsuzluk eki değil hep bir arada gelmiş olmakla iki

Hatırlatma– Belirli geçmiş zaman veya şart gövdesi olduğu zaman benzetim (örnekleme) yoluyla şöyle birtakım ifadeler de meydana getirilebilir:

yazmadı deyilim.

Bu tür cümleler ad cümleleriyle fiil cümleleri arasında sayılacak bir yer tutmaktadırlar.

693. Kişili kiplerin tablosunu veriyoruz:

---

olumsuzun hasıl, müsbet olduğu gibi bunun da anlamı olumluluğa varır:
"Şu hâlde *gitmemiş değilim.*" cümlesinin hükmü 'gitmişim' anlamında olumlu olur.
Bu açıklamalara göre bunlar yazarın dediği gibi rastgele birtakım ifadeler meydana getirmiş değildirler; teklik hâliyle her gövdenin olumlusuna olumsuzuna katılarak, az önce bildirilen yoldaki anlamlarıyla ayrı oluşumlar ortaya çıkarırlar: "Ben size bunu anlatacak değilim; bunu söyleyemez değilsiñiz." vs.
Bütün bu oluşumlar, yapılışları bakımından ad cümlesi olmakla beraber, anlamları, bakımından üst taraftaki sıfat-fiillerin anlamı da katılması dolayısıyla ayrı anlamlı birleşik fiiller olurlar.
Bunların bütün gövdelere birleşik fiiller hâlinde yapılışlarını şu tabloda gösteriyoruz:
Bu biçimler birleşik fiil hâllerini gösterirler ki bunlarda *deyil* kelimesi daha önceki (olumlu veya olumsuz) kiplerin her birini olumsuzlamaktadır.
Deyil bunlarda olduğu üzere yalnız katıldığı olumlu kipi olumsuzlaştırmak veya olumsuz kipi, reddetmekle anlamını yine olumluya çevirmek görevinde olduğu gibi cümlesinin olumlu veya olumsuz hükmünü reddetmek anlamıyla da düşünülebilir.
Bununla birlikte aşağıdaki gövdelere katıldığı zaman, bu defa katıldığı fiilin değil, yalnızca bütün cümlenin olumlu veya olumsuz anlamını reddetmek anlamıyla kullanılır:

(693) Türkçe Çekim Tablosu (Buyruk Kipinden Başka Şahıslı Kipler)

	Gövdeler	1. Şimdiki zaman (süremli)	2. Geniş zaman (istimrar)	3. Belirsiz geçmiş zaman.	4. Niyetli gelecek zaman	5. Gereklilik	6. Dilek-tasarlama	7. Belirli geçmiş zaman	8. Şart
	Gövde İşaretleri	*-(I)yor*	*-(e)r, sonu ünlülerde:* *-(i)r, sonu ünsüzlülerde*	*-mIş*	*-AcAK*	*-mAlI*	*-A*	*-DI*	*-sA*
	Basit kip Gövde 1. İlk altı gövdede ek fiilinin şimdiki zaman hâli; 2. 7 ve 8. gövdelerde asıl fiil eki.	**Şimdiki zaman** *seviyorum*	**Geniş zaman** *severim*	**Belirsiz geçmiş** *sevmişim*	**Niyetli gelecek zaman** *seveceği*	**Gereklilik** *sevmeli(y)im*	**İstek** *seve(y)im*	**Belirli geçmiş** *sevdim*	**Şart** *sevsem*
Birleşik kipler	Hikaye Gövde-*idim* Basit kipin anlamını geçmişe ait kılar	**Şimdiki zamanın hikayesi** *seviyor idim, -dum*	**Geniş zamanın hikayesi** *sever idim, -dim*	**Belirsiz geçmişin hikayesi** *sevmiş idim, -dim*	**Niyetli gelecek zaman hikayesi** *sevecek idim, -dim*	**Gereklilik hikayesi** *sevmeli idim, -ydim*	**İstek hikayesi** *seve yidim, -ydm*	**Belirli geçmişin hikayesi** *sevdiyidim veya sevdim (i)di*	**Şartın hikayesi** *sevsedim veya sevsem (i)di?*
Birleşik kipler	Şart Gövde-*isem* Basit kipin anlamına şart (farz ve tahmin) anlamı verir.	**Şimdiki zamanın şartı** *seviyor isem, -sam*	**Geniş zamanın şartı** *sever isem, -sem*	**Belirsiz geçmişin şartı** *sevmiş isem, -sem*	**Niyetli gelecek zaman şartı** *sevecek isem, -sem*	**Gereklilik şartiyesi** *sevmeli-isem, ysem*	**İstek şartı** *yoktur.*	**Belirli geçmişin şartı** *sevdiyisem veya sevdim(i)se*	**Şartın şartı** *yoktur.*
Birleşik kipler	Rivayet Gövde-*imişim* 1. Ait olduğu basit kipin anlamına: 2. Dengi olan basit kipin anlamına, rivayet anlamı katar.	**Şimdiki zamanın rivayeti** *seviyor imişim, -muşum*	**Geniş zamanın rivayeti** *sever imişim, -mişim*	**Belirsiz geçmişin rivayeti** *sevmiş imişim, -mişim*	**Niyetli gelecek rivayeti** *sevecek imişim, -mişim*	**Gereklilik rivayeti** *sevmeli imişim, ymisim*	**İstek rivayeti** *seveyimişim, -ymişim*	**Belirli geçmişin rivayeti** *yoktur.*	**Şartın rivayeti** *sevse imişim, sevsem(i)miş.*

II. Konu: Kişisiz fiil kipleri (çekimsiz fiiller)

694. Fiilin § 598'de tanımlamış olduğumuz çekimsiz fiiller öbeği kendiliklerinden *kişi* bildirmezler. Yalnız bunlardan bazılarında bir *zaman* fikri bulunur.

Şu hâlde çekimsiz fiiller görevi, alelade fiil fikirlerini ifade etmekten çok, fiili bir ad kılığı altında göstermekten; yani söz içinde onun ad görevini oynamasına ve gereği hâlinde adın aldığı aynı çekimlerini onun da almasına izin vermekten meydana gelmiştir.

695. İsmin genel sınıfına (türüne) ikinci derecede şu üç sınıfın da dâhil olduğunu (§ 197 ve aşağısı) görmüştük:

1. ad, 2. sıfat, 3. zarf (Burada zamiri dikkate almıyoruz.).[618]

Böyle bir ayrıma benzer olarak çekimsiz fiiller arasında şunları ayırdediyoruz:

1. Adlık kipler veya çekimli kipler (fiil adı) salt ve mutlak bir biçimde eylemi bildirirler. Yemek (fiil adı), yemek (fiil adı); dolma (fiil adı), dolma (fiil adı) vs.[619]

2. Sıfat-fiil kipleri sayesinde öznenin yaptığı veya onun uğradığı bir fiil ve hareket aynı şekilde sıfat gibi bir kavramı belirlemeğe çalışabilir; şu örnekleri karşılaştırınız: Padişah tarafından azat edilen esirler ve hasta esirler ki bunlardaki azat edilen kelimesiyle *ḥasta* kelimesinin her ikisi de "Nasıl esirler?" sorusuna cevap olan sıfatlardır.

3. Zarf-fiillerdeki fiil ve hareket bir tavır, zaman, sebep vs. hâl ve şartlar olarak itibara alınmaya müsaittir.[620]

696. Adcıl kipler değişmelidir. Sıfat-fiiller, ilkece değişmezdir; fakat ad olarak kullanıldıkları zaman değişmeli olurlar.

---

[618] Yazar kelime tasnifini şöyle yapmıştı:

İSİM	*değişimli*	*ad* *zamir*
	değişimsiz	*sıfat* *zarf*

FİİL;
EDAT.[AUE]

[619] Yazar burada örnek olarak Fransızca *rire, dormir* ve *le rire, le dormir* örneklerini veriyor. Biz bunları burada Türkçe örneklerle değiştirdik.[AUE]

[620] Fransızcada *Il arriva, en coarant; se: oyant pris, il ne chercha plus ā fuîr* "Koşarak geldi; yakalandığını görünce kaçmağa yeltenmedi.".[JD]

Zarf-fiiller de değişmezdir; fakat içlerinden bazıları kısmi çekimlenebilirler. Bu çekimler ancak belirli durumlarda görünür ve pek belirli olan özel durumlara karşılık olur (krş. § 1404).

697. Aşağıda yapılan bu sınıflama tamamıyla kesin değildir; hiç olmazsa bu sebepten değildir ki fiilin aynı bir çekimsiz fiili, bazen bir fiil adı bazen bir sıfat-fiil bazen (bunun daha göze batar bir özelliği olmasına rağmen) bir zarf-fiil görevini görebilir. Asıl ad olan bazılarının zaman zaman ad, sıfat veya zarf olarak kullanılmalarında (krş. § 198) belirli bir esneklik aynı bunlarda da bulunmaktadır; fakat bütün bu kullanma dalgalanışları asıl ad olan bir kelimenin, filan veya falan niteliği baskın olmasıyla *ad*, *sıfat*, *zarf* gibi üç sınıftan biri içinde ayrıca sınıflanabilmesine engel değildir. O zaman ad unvanı, ancak çeşitli sınıfları içine alan genel bir terim olarak kalmaktadır.

Genellikle filan falan kullanışlarda özelleşmiş olan çekimsiz fiillerin de (Örnek olarak *-An* eki bugün ancak sıfat-fiilleri meydana getirmektedir.) çoğu hâllerde böyle olmakla beraber, bunlardaki ayrılık gayrılık çoğunlukla pek açık değildir ve bu kipler içinde bazıları vardır. Baskın bir niteliği olmaması yüzünden yukarıda gösterilen üç sınıfın tercihen hangisinde kendisine yer verileceği bilinemez, işte bu bakımdan ad genel unvanına karşılık olarak bunları (sadece ve yalnızca) sıfat-fiiller biçiminde bir genel tabir altında tutmak zaruri görünüyor.

Şu hâlde Türkiye Türkçesinde iki sıfat-fiil vardır: *-DIK*'lı kipler, *-AcAK*'lı kipler.

-DIK'lı ve -AcAK'lı kipler

698. *-DIK* ve *-AcAK* ekleri kendiliklerinden bir zaman fikri bildirirler (her hâlde bk. *-DIK* ekine dair § 1275) ve bu sebepten birbirine zıddırlar.

-DIK eki tercihen, daha önce olup bitmiş fiil ve hareketlere özgüdür. Çoğunlukla onun ardınca bir iyelik eki görülür (bununla beraber krş. § 714, 743'ten 745, 753 ve 763'e kadar).

-AcAK eki gelecek zamanda, tasavvurda, ihtimal ve imkân içinde olan fiil ve hareketleri bildirir. Bu kipin çok büyük sayıda bir kullanış alanı vardır. İsme ait bir kip olmak bakımından yalnız çok çeşitli kullanışları olmakla kalmayıp kişili bir kipin gövde görevini de görebilir (bk. § 1396'daki tablo).

699. *-DIK ekinin imlasına dair görüşler* – Bu ekin ardınca bir ünlü; yani başında ünlü olan başka bir ek geldiği zaman, icabına göre dolu dolu (*scriptio plena*) -ديك- veya - ديغ - biçiminde yazılır (Son zaman imlasında ünlü uyumuna göre söylenişin *ü* veya *u* yuvarlak ünlüleriyle olduğuna göre -دوك- veya -دوغ- biçiminde de yazılıyor.).

Örn.: *sevdiyim*;

uyuduğum.

Bütün öteki hâllerde kelime sonunda veya bir ünsüzden önce yazılır.

Örn.: *sevdikde*;

o̧lduķ.

700. Burada bu kipler hakkında söylenecek şeylerin hepsi daha önce geçen açıklamalarda belirtilmiştir. Nitekim bunların müsait olduğu farklı kullanışlar yukarıda (§ 695) bildirilen üç sınıf arasında bölüşüktür. Bu sebeple bunları sırasıyla aynı sınıflara aid olan diğer kiplerle beraber incelemekte fayda vardır. *-DIK*'lı kip ad olarak kullanıldığı zaman fiil adlarıyla yine aynı kip sıfat olarak kullanıldığı zaman sıfat-fiillerle vs. irdelenecektir.

-DIK eki Yakutçanın *täx/ tax* veya *däx/ dax* (378 § BOTHLINK) ekine denktir. Bundan bu ekin eskiden katmer ünlüylenişli *daķ* olduğu sonucu çıkarılabilir.

-DIK vesilesiyle krş. § 635.

701. Hiç olmazsa *-DIK* ve *-AcAK* sebebiyle görüldüğü gibi üç türlü sıfat-fiilli bir ayrım yapılması sunidir ve sıfat-fiili daha geniş bir kavramda anlamağa çalışmak zaruridir.

Bu kavramın daha köklü devirlerinde Türkçe fiilin ada ait eklerinden çoğuna uygulanır bir hâlde bulunmuş olması icabeder. Nitekim *-An* eki (§ 733) Türkiye Türkçesinde yalnızca sıfat-fiilleri meydana getirmekten başka bir şey için kullanılmaz olmuştur; fakat Doğu lehçelerinin çoğunda bunun *-ķan*, *-ken* biçiminde *-DIK*'lı ve *-AcAK*'lı sıfat-fiiller gibi aynı çeşitli kullanışları vardır:

1. Fiilin ada ait kipi (fiil adı) olarak:

oķ atķanım 'ok atmam'.

2. Fiilin sıfat-fiili olarak; yani:

a) Alelade sıfat-fiil olarak:

oķ atķan kişi 'ok atan kişi'.

b) Yarı edilgen bir sıfat-fiil olarak (krş. § 756):

atķan oķ 'atılan ok'.

c) Sıfat-fiil olarak (krş. § 747):

atķan oķum 'attığım ok'.

3. Fiilin zarf-fiil olarak:

oķ atķanda '(ben, sen, o) ok attık ta'.

Veya bir zarf-fiil deyiminde:

oḳ atḳanımda 'ok attığımda'.

I. Çekimsiz fiiller

702. Çekimsiz fiiller şunlardır:

1. Fiil adı,
2. Ad-fiil,
3. Fiil adı olarak kullanılan *-DIK*'lı ve *-AcAK*'lı kipler.

703. *Çekimsiz fiillerin 'biçim bilgisi' kısımları* – Çekimsiz fiillerin biçimlenişi esas itibarıyla asıl ad biçimlenişinin aynıdır (bk. § 210).

Her hâlde çekimsiz fiiller hiçbir zaman çokluk eki almamakla bunların alabilecekleri çekim ekleri şunlardan ibaret kalır:

1. İyelik ekleri (yalnız fiil adında);
2. Hâl ekleri.

-ki eki çekimsiz fiillerle nadir kullanılır:

Bu sınırlamalara karşılık, aşağıda (717. paragraftan itibaren) devam edecek olan sergileyişte kabul ettiğimiz sıra ve düzen asıl adlardakinin aynı olacaktır.

A) Fiil adı

704. Fiil adı eki *-mAK* hecesidir.

Örn.: *sevmek;*

uyumaḳ.

Fiil adı, zaman fikri bildirmez.

Fiil adı, çekimsiz fiiller içinde iyelik ekini alamayan biricik kiptir. Bu farklılık kişili kiplerle kişisiz kipler sınırında yer alan fiil adının özel bir durumunu öne çıkarmaktadır (krş. § 1292 ve aşağısı).

Hatırlatma – Bütün Türk dillerinde bu böyle değildir. Örnek olarak Çağatay metinlerinde *-mAK*'lı fiil adı, bazen iyelik ekini almaktadır.

Eski Osmanlıcada da bu böyle idi:

Örn.: *ᶜAsker ḫalḳınıñ ṭoyulmaġı oḷa*[621] (RAEN, 1502 yazmaları, 38. yap.);

Anuñ ḫelāl oḷmaġına ṭayyibi nefes[622] *şarṭ eyledi* (1426 yılı yazmaları, 215. yap.).

Çok önceden ortaya çıkmamakla birlikte *-mAK*'lı fiil adı daha önceden miladi XI.

[621] Bu kelime belki aslında yanlıştır veya aslından yanlış okunmuştur *toyumluğu* da olabilir.[AUE]

[622] Bu okunuşu şüpheli görüyoruz; *tıyb-i* biçiminde olsa gerek.[AUE]

yüzyılda gösteriliyor (bk. *Divanü Lugati't-Türk*'ün çeşitli yerleri). Bu ek ancak gitgide böyle yalın bir kip niteliği almıştır.

Diğer Türk dilleri (örnek olarak Kırgızca), fiil adı görevini *-gü* (*-kü*) yerinde olan *ū*, *ǖ*'ye vermiştir. Bu eski bir sıfat-fiildir (krş. 926. s.; krş. MELIORANSKI, *Kazak-Kırgızların Kısaltılmış Dil Bilgisi*, II, 60).

-mAK eki de bizzat sıfat-fiil olarak veya etken yahut yarı edilgen (§ 755) anlamdaki bir niyetli gelecek zaman gibi buna yakın bir anlamda kullanılmıştır. Bunun Osmanlıcada karşılığı (sözü geçen *-gü*'lü kip ile yakınlığı olan) *-AcAK*'tır.

Örn.: *Körmök manzara*, *ğörülecek şey* krş. Osmanlıca *ğörecek*; *uḳmaḳ ḫaber*; *sos aḷmaḳ; meraḳlı*; *tuḥaf* vs. (§ 4 ve GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi*, § 41).

Çoğunlukla *-mAK*, *boḷ-* fiiliyle kullanılır. Bu biçimlendirme Osmanlıcanın *-AcAK oḷ-* biçimindeki katmerli fiiline denktir (krş. § 811 ve aşağısı).

Örn.: *Turan yurtıga ḳayıtmaḳ boḷdı.* "Turan ülkesine geri dönmek oldu (dönmeğe hazırlandı)." (EBÜLGAZI BAHADIR HAN, *Moğol ve Tatarların Tarihi*, 74. s.);

İşḳarga (Farsça *şikâr*) *barmaḳ*, *boḷdı* (*Yedi Uyurlar*, 227);

İndi üçevin darga asbaḳ (veya *aspaḳ*) *boḷdı.* "İmdi üçünü birden darağacına asacak oldu." (*ḳıssa-i Saḷsaḷ*, 26. s.).

Krş. başka bir örnek, bu dil bilgisi kitabın § 1343.

-mAK ekinin eski anlamı, Türkiye Türkçesinde fiil adının neden o kadar kolayca bir özne alabildiğini açıklar (§ 1292 ve aşağısı).

705. *-mA*'lı ve *-mAKlIK*'lı fiil adları, iyelik eki almadan kullanıldıkları zaman fiil adı da sayılabilirler (bk. § 710, 711).

706. Fiilin diğer çekimsiz fiillerinden farklı olarak *-mAK*'lı fiil adı, Türk diline (§ 852 ve aşağısındaki paragraflarda incelenen türemiş adlara benzer) somut anlamlı adlar vermiş değildir.

Bu kuralın istisnaları pek nadirdir: *yemek* 'taam, yeyecek şey' ki şu ifade bundan ileri geliyor: *yemek yemek* 'yeyecek şey yemek'. Krş. Eski Osmanlıcada *oğunmaḳ* 'bayılmak ve baygınlık' (1426 yılı yazmaları, 174. yap.).

Hatırlatma – Osmanlı imlasında genellikle الف ile ماق biçiminde yazılıp az sayıda kelimelerde görülmekte olan *-mAK* ekine gelince bunda iki şık arasında kalınmaktadır:

1. *-mAK* ekinin sıfat-fiil olarak kullanılışının bir kalıntısıdır (krş. § 704).

2. *-AmAK* ekine yaklaştırılabilecek olan bağımsız bir ektir (bk. § 871, 581. s.).

Örn.: چا قماق *çaḳmāḳ*; krş. چا قمق *çaḳmaḳ* 'vurmak'.

toḳmaḳ daha eskiden *toḳımaḳ* eski kapıları arkadan destekleyen hareket ettirilen direk (MÜLLER, *Uygurca*, 43. s.); krş. *toḳımaḳ* 'kapıyı vurmak, çalmak' (*Kutadgu Bilig*, 13. s., 140; *Uygurca*, 21. s.).

ilmek 'düğme geçtiği yer ve ilmeklemek (fiil)'.

Yine krş. *azmaḳ*, *oğmaḳ*, *boğmaḳ*, *çoḳmaḳ* 'çokman, çokmar' (bk. sözlüklere).

707. Türkçe fiil adının, bazen bulunduğu cümle öznesinden ayrı ve tek başına kendisine özgü bir öznesi olabilir (Bu hususta bk. § 1292 ve aşağısı krş. § 706).

708. Fiil adı, bazen zarf-fiil deyimleri meydana getirmeğe de yarar (bk. § 787).

B) Eylem (fiil adları) adları

709. *Genel gözlemler* – Türkçede iş adları son derece geniş olarak kullanılır (krş. § 1270 ve aşağısı).

İş adları, fiil adları gibi kendi hâlleriyle bir zaman kavramını ifade etmezler (Bununla beraber daha ileride bk. § 715).

İş adları, fiil adından çok asıl ad[623] dediklerimize yaklaşırlar (Gerçekten bunlar, fiil adından farklı olarak iyelik ekleri alabilirler.).

710. İş adlarının alabilecekleri eklere dair açıklayıcı bilgi, daha ileride § 717 ve aşağısında görülecektir.

711. İş adları şu eklerle yapılanır:

1. *-mA* ekiyle ki (hele *-ma* söylenişiyle) bazen ما ve (bir ek alacağı zaman ise) -مه- biçiminde yazılır.

-mA'lı iş adları dört kavrama elverişlidir.

a) İyelik eki almamak şartıyla *fiil adı* kavramlı olur ki *-mAK*'dan gırtlak sesi *k*, *ḳ* ünsüzü düştüğü için buna bazen *muhaffef* veya hafifletilmiş fiil adına *eksiltilmiş fiil adı* (son ses düşmesi) deniliyor.

Örn.: *sevmè* 'sevmek işi; sevmek',

uyumà 'uyumak işi; uyumak'.

b) *Asıl iş adı kavramlı olur* ki kendisinin mantıki faile ait olduğunu bildiren dönüşlülük eki görevini görücü bir iyelik ekiyle birlikte bulunur (bk. § 717 daha ilerisi).

Örn.: *sevmèm.* Geçmişteki, şimdiki veya gelecekteki sevmek işim vs.

uyumàñ. Geçmişteki, şimdiki veya gelecekteki uyumak işin.

c) *Yalın anlamlı fiile ait ad kavramlı* olur. Bu fiil kökünün bildirdiği eylemin man-

---

623 = *ʿalem.*[AUE]

tıki nesnesine ait olduğunu bildiren dönüşlülük eki görevini görecek bir iyelik ekiyle birlikte bulunur. Bunun kullanılması ancak fiil geçişli fiil olduğu zaman mümkündür.

Örn.: *yapma* 'yapmak işi';

bunuñ yapması ḳoļay örneğinde olduğu gibidir.

Bunlar daha çok asıl adlara yaklaşan anlamca zayıflamış iş adlarıdır.

ç) *Somut anlamlı fiile ait ad kavramlı* olur (İyelik ekiyle veya onsuz olarak da bulunur.). Bunlar artık, fiil menşeli olmalarının ancak köken bilgisi bakımından bir değeri olan (alemler veya sıfatlardan ibaret) gerçekten adlardır ki fiilden türemiş adlar vesilesiyle 854. paragrafta bunlardan söz edilecektir.

Hatırlatma – İş adı eki olan *-mA* ile olumsuz fiil eki olan *-mA*'yı yeni başlayanlar çok defa birbirine karıştırır (§ 592). Birincisi vurguludur; ikincisi bunun tersine vurguyu kendisinden önceki heceye çeker.

712. 2.*-mAKlIK* eki. Bu fiil adı eki (§ 704) ile yalın adları (§ 522) meydana getirmeğe yarayan ve görevi, fiil adının ada ait niteliğini kuvvetle duyurmaktan ibaret kalan *-lIk* ekinden birleşiktir. Daha ileride görüleceği üzere *-mAKlIK*'lı kip, iyelik eki alabilmesi bakımından fiil adından ayrılır. Fiil adıyla iş adı arasında ortalama bir yeri var.

Bu kip, *-mA*'lı kipten veya asıl fiil adından daha az kullanılır.

-mA'lı iş adının ilk iki anlamında katmerli bir kullanış vardır:

a) Fiil adı kavramında (iyelik eksiz kullanılmak şartıyla):

Örn.: *sevmeklik* 'sevmek eylemi, sevmek'

uyumaḳlıḳ, 'uyumak eylemi, uyumak'.

b) Asıl iş adı kavramında (iyelik ekiyle):

Örn.: *sevmekliyim* geçmişteki, şimdiki veya gelecekteki sevmek işim, sevmem vs.

uyumaḳlığıñ geçmişteki, şimdiki veya gelecekteki uyumak işin, uyuman vs.

713. 3. *-Iş* eki. Bazen tarafsız söylem olduğu zaman veya -iş veya -ış yuvarlak söylem olduğu zaman *-üş* veya *-uş* imlasıyla yazılır.

Bu kip daha çok bir fiilin yapılma tarzını bildirmesi bakımından öncekilerden farklı olur.

Örn.: *seviş* 'sevmek işi, sevme veya sevme kipi';

uyuyuş 'uyumak işi, uyuma veya uyuma kipi'.

Bazen zorlukla fark edilebilir olan bu anlam rengi, *-Iş*'lı kipin hatta iyelik eksiz olarak kullanıldığı zaman bile bir fiil adı sayılamamasına yeter.

-Iş'lı kip bazen yalın anlamlı fiile ait bir ad gibi kullanılır (örneğin: *baḳış*; *alışveriş* krş. § 856) bazen bir iş adı gibi kullanılır. Bu son takdirde alt yanında kendi mantıki öznesine ait olduğunu bildiren dönüşlülük eki bulunur: *sevişim* 'sevmek işim, sevmem' (krş. § 717).

C) Eylem (fiil adı) adları olarak kullanılan -DIK'lı ve -AcAK'lı kipler

714. Fiilin *-DIK*'lı ve *-AcAK*'lı sıfat-fiilleri (bk. yukarıda § 698) pek çok defalar asıl iş adları anlamıyla kullanılır. Bu gibi durumlarda daima alt yanındaki iyelik ekleriyle birlikte bulunur.

Bununla beraber iyelik eki almadan da *-DIK*'lı kipin birtakım zarf-fiillerde aynı anlam ile kullanıldığının izleri bulunmaktadır. Bu zarf-fiiller özünde bir zarf durumuna (bulunma (bk. § 1371); ayrılma (bk. § 1413 ve 1468) ve göreceli hâllerinde (bk. 1379) konulmuş iş adları idi.

715. Bu kipler, kendilerince bir zaman fikri ifade edebilmek yönünden asıl iş adlarından farklı olur.

a) *-DIK* veya daha doğrusu *-diỳ/ -dığ*, *-dik / -dıḳ* eki bazen *-düỳ/-duğ* söylendiği zaman - دوك - / - دوغ - imlasıyla da yazılır.

دك / دق İmlasına, ancak iş adı çokluk üçüncü kişi iyelik eki aldığı zamanlarda rastlanır. *-DIK*'lı iş adları bazen bizzat zaman kavramı olmadan da kullanılır. O zaman sözün anlamından çıkan zaman kavramını o da dolayısıyla almış olur; fakat genel olarak olup bitmiş veya başlayış eylemleri ifade eder.

Cümlede *-AcAK*'lı bir kipin tersine açıkça geçmiş zaman anlamı alır (krş. § 1273).

Örn.: İnce sınıftan fiil ile;

sevdiỳim 'geçmişteki veya şimdiki sevmek işim';

sevdiỳiñ 'geçmişteki veya şimdiki sevme işin' vs.

sevdiỳi;

sevdiỳimiz;

sevdiyiñiz;

sevdikleri (krş. § 224);

Kalın sınıftan fiil ile;

uyuduġum 'geçmişteki veya şimdiki uyuma işim';

uyuduġuñ;

uyuduġu;

uyuduġumuz;

uyuduġuñuz;

uyuduḳları (krş. § 224).

Krş. *Divanü Lugati't-Türk* (II, 35.s.):

anınğ barduḳı barmaduḳı bir.[AUE];

turduḳum turmaduḳum bir.[AUE]

Şuna dikkat edilsin ki *-DIK* ekinin gırtlak sesi *k*, (*ḳ*)'si, burada kendisinden sonra bir ünlü olduğu hâlde de patlamalı kalmaktadır.

-DIK eki eskiden çifte ünlüylenişli olsa gerek (krş. § 156). Hakikaten Yakutçadaki *-däx* ekine eşit bulunuyor.' Krş. § 871: *-di* eki.

716. b). *-AcAK* ve daha doğrusu *-eceỳ/ -acaġ* veya *-ecek/ -acaḳ* eki.

Örn.: İnce sınıftan fiil ile;

seveceỳim, 'gelecekte; sevmek işim, gelecekte sevmekliğim';

seveceỳiñ;

seveceỳi;

seveceỳimiz;

seveceỳiñiz;

sevecekleri (krş. § 224);

Kalın sınıftan fiil ile;

uyuyacaġım;

uyuyacaġıñ;

uyuyacaġı;

uyuyacaġımız;

uyuyacaġıñız;

uyuyacaḳları (söylenişe dikkat).

-DIK'lı ve *-AcAK*'lı sıfat-fiillerinin başka kullanışları hakkında bk. § 808 ve dizin.

Eskiden *-mIş*, *-Ar/Ir* (§ 807) ve *-Iğ*'lı (§ 860) kipler, iş adı gibi kullanılırdı.

C) İş adlarına katılmış iyelik ekleri

I. İş adlarının mantıki öznesi

717. İş adları tabii hâllerinde iyelik eki alırlar, almadıkları zaman ise bunları fiil adının yan kipleri saymak gerekir (krş. § 711 a. ve 712 a.). Bunu içermediği zaman iş adının ikinci hâllleri gibi düşünülen bunun ta kendisidir.

İş adının mantıki öznesi dediğimiz şey bu çekimsiz fiil (bk. § 1091 ve 1092)in ifade ettiği eylemi yapan bir kavramı bildiren addır.[624]

718. Mantıki fail aynı cümlede ifade edilmişse iş adıyla beraber bir ad tamlaması meydana getirir ki iş adı bu tamlamada ikinci terim (tamlanan) görevinde olur.

Özne birinci tamlayan olmak özelliğiyle bazen *+Iñ* (=ing)'lı ilgi bazen yalın hâlini alır.

Bununla beraber bu durumların kullanışında hakim olan kurallar, asıl adlarda olanın tamamıyla aynı değildir (§ 1101'den 1110).

Tabii hâlde bu *+Iñ*'lı görünüşüyle kullanılır.

719. Özne, aynı zamanda kişili bir kipin de öznesi görevinde olduğu takdirde, yalın hâlinde kalır.

Örn.: *Ḥük'ümet bir para taẑmināt veremeyeceÿini devletlere bildirdi.*

720. Eğer mantıki fail, bir kişi zamiri ise genel olarak söylenmez (krş. § 300, 2.).

Örn.: *ᶜAbdülḥaḳḳ Ḥāmidiñ asārını oḳumañı tavsiye ederim* (Mantıki fail olan *seniñ* kelimesi kişi zamiri olduğu için *oḳumañı* ad tamlamasından önce söylenmemiştir.).

Mantıki fail daha önceki bir cümlede söylenmişse yine böyledir.

Örn.: *Babam henüz ĝelmedi, ĝeleceÿi de şüpheli.*

721. Mantıki failin iş adlarıyla tamlama yapılışı, kişili kiplerin öznesiyle tamlama yapılışından önemli bir biçimde ayrılır. Kişili kiplerin öznesi daima yalın hâlinde bulunur ve bu hâliyle fiilinin yalnız mantıkça değil dil bilgisi bakımından da öznesi görevini üstlenir.

Örn.: *Selim uyuyor.*

Bunun tersine bir iş adının mantıki öznesi, dil bilgisi bakımından o adın tamlayanı imiş gibi tamlamaya girer. Hâlbuki yalnızca mantık bakımından bu kipin öznesidir. Onun için buna *mantıki fail* adını verdik.

Örn.: *Selimiñ uyuması.*

Bu görünüşüyle eylem öznesi tarafından yapılmış değil de onun tarafından temellük edilmiş[625] görünür. Bu, bu kiplerdeki adlık niteliğin bir sonucudur (krş. §

[624] Yani *gördüğüm* biçimindeki iyelik zamirli iş adında 'geçmiş zamanda görmek işi' demek olan *gördüg* fiil ve hareketin mantıkça öznesi, örneğin ALİ ULVİ adının bildirdiği kimse (kavram)dir. Bu iş adına katılı olan *-üm* birinci kişi zamiri de bu mantıkça özne olan ALİ ULVİ adının yerini tutan, ona delalet eden bir kelimedir ki yazar iyelik dediği bu ilgi hâli zamirine *irca eki* adını veriyor. Başka tabirle *gördük* 'görmek' anlamını, *-üm* birinci kişi zamirine aittir. Bu zamirin öncülü bu kelimeyi söyleyen zat, örneğin ALİ ULVİ'dir.[AUE]

[625] Bizce bunda *iyelik* anlamı yoktur. Öznesine nispet ve izafet edilmiş; yani öznesine ait

694). Hakikatte de adlar tabii hâlleriyle mülk edilebilecek[626] anlamlar bildirirler.[627]

722. *-mA*'lı ada ait kipi, fiile ait bir ad diye; yani 711 c paragrafında bildirilen anlamda bir kelime olarak kullandıkları zaman, bunun aldığı ek mantıki özne değil, mantıki tümleç iyelik üçüncü kişi zamiri görevini görür (bk. örneğe, aynı yer).

723. Yukarıdaki sözlerden her çekimsiz fiilin muhakkak bir öznesi olması lazım geleceği anlamı çıkarılmamalı. Bir çekimsiz fiil bundan yoksun kalabilir; nasıl ki fiil adı anlamında kullanılan başlıca *-mA* veya *-mAKlIK*'lı iş adlarında hâl böyledir.

Örn.: *Ḳurdu ḳulağından tutmaḳ güçdür* (atasözü);

İntizām-ı ḥāl ile yaşamanıñ lüzumunu ḥiss etmemek ḳabil olàmaz.

Bu örneklerde *tut-*, *yaşa-* ve *et-* fiillerinin söylenmiş özneleri yoktur.

D) İş adlarına katılmış hâl ekleri

724. Fiilin istisnasız bütün çekimsiz fiilleri iyelik ekiyle veya onsuz kullanılmış olsunlar, bütün durumlarda çekimlidirler.

725. Aşağıdaki paragraflarda iyelik eksiz çekimsiz fiillerin (Bilindiği üzere genellikle fiil adı anlamındadırlar; bk. § 709'dan 713) farklı ad hâllerinde kullanılışına dair bazı düşüncelerimizi söylemekle yetineceğiz.

İyelik ekli aynı kiplerin kullanışına gelince, bunlardan daha ileride (§ 1270 ve aşağısı) söz edilecektir.

726. Yalın hâlinde en çok kullanılan fiil adıdır.

Örn.: *Kişiye bilmemek ᶜayb deyil*, *sormamaḳ ᶜaybdır* (atasözü). (Bu örnekte fiil adı özne görevini görüyor.).

Pādişāh meclis-i meb'üsānı dağıtmaḳ ḥaḳḳını ḥāizdir (Bu örnekte fiil adı *ḥaḳḳ* kelimesinin ada ait tamlayanı olarak kullanılmıştır.).

727. *-mA*'lı ve *-mAklIk*'lı çekimsiz fiillerin yalın hâlinde kullanılışı çok azdır. Bununla beraber birkaç örnek veriyoruz:

Örn.: *Artıḳ yatma vaḳtı ğeldi*;

Bu fitnelik, *fassaḷḷıḳ*, *ḥaddini tecavüz etmekliktir* (MURAD BEY).

---

kılınmış demek daha doğrudur.[AUE]

626 Bizce 'tamlanan yani ait olabilecek' demek lazımdır ki temellük edilmiş olmak durumu da bu aitlik içindedir.[AUE]

627 Denilebilir ki böyle bir kuruluşta aslında çekimsiz fiiller pek imsak ile kullanan Fransızcada bilinmez bir şeydir. Nitekim bu dilde *Selimiñ uyuması* (le dormir de Selim) için kişili bir fiile ait kip kullanılarak *eylem ki Selim uyur* (le fait que Selim dort) denir. Daha fazla bilgi için bk. § 1270 ve aşağısı.[JD]

Hatırlatma – Arapça fiil adlarının karşılıklarını veren örnekler asil Türkçe sözlüklerde bulunur.

Örn.: *İstifāde – fāidelenme, ḳazanma, ḳār etme* (ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî*).

728. *-mAK*'lı kip, *+Iñ*'lı ilgi hâlinde seyrek kullanılır.[628] Böylesinde genel olarak *-mA*'lı kip üstün tutulur:

Örn.: *Sâbitḳadem oļmanıñ encāmı ḫayırlı oļur. olmaḳ* fiil adının *+Iñ*'lısı olan *oļmağın* yerine.

729. Konuşma dilinde yönelme hâli için *-mA*'lı kip üstün tutulur. Böylece kalın sınıftan fiillerdeki -g'nin varlığından doğacak gırtlaklı ünlü söyleyişten çekinilmiş olur.

Nitekim *ağļamağa başļamaḳ* diye yazıldığı hâlde *ağļamaya başļamaḳ* denilir.

İnce sınıftan bir fiil olduğu zaman *-mAK*'lı kip ile *-mA*'lı kipin yönelme hâli arasındaki fark ancak yazıdadır; söyleyiş her ikisinde de aynıdır.

sevmeye } *sevmeye*
sevmeye }

730. Yönelme hâli hakkında verdiğimiz bu görüşler, aynıyla yükleme hâlinde uygulanır.

Örn.: *Büyük adamdan tevellüd etmek büyük adam doğmayı iḳtiża etmez* (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebîye*);

evlenmeyi ḳurmuş;

ve dahı tezkir ideler tevbe itmeyi ve baş ḳazımağı ve ḳoļtuḳ ḳıļın yoļmayı ve ḳasıḳ yölimeyi ve bıyıḳ ḳırḳmağı ve tırnaḳ kesmeyi (MUHAMMED EFENDİ, *Risâle-i Birgivi*, 59. s. Cenazelerin temizlenmesine dair bir sıra hatırlatmalar).[629]

Hatırlatma – *iste-* ve *bil-* fiilleri fiil adı olarak dolaysız tümleç olduğu zaman, yükleme hâlini koymamak da olabilir:

Evlenmek istiyor;

Yüzmek biliyor.

731. Ayrılma ve bulunma hâlinde *-mAK*'lı ve *-mA*'lı kiplerin her ikisi de ayırt edilmeden kullanılır. Ayrılma hâline örnekler:

ᶜÂleme masḫara oļmaḳtan meydān süpürgesi oļmaḳ yegdir (atasözü);

---

[628] Seyrek değil, hiç kullanılmaz: örneğin *ġelmeġiñ*, *almağın* hiç söylenmez.[AUE]

[629] Yazar bu ibarenin yalnız Arap harfleriyle olanını vermiş; bizim tarafımızdan yapılan latin harfli çeviri yazısını vermediği gibi Fransızcaya tercümesini de koymamıştır; *yölimek* 'tıraş etmek', *yöligü* (*Divanü Lugati't-Türk*) 'ustura'.[AUE]

Aç ölmeden ṭoḳ ölmek yegdir (atasözü).

Bulunma hâlindeki örnek:

Vücüdu ısıtmaḳta Fransız çoḫasınıñ ᶜadī ᶜabāya ne reçḥanı oḷabilir?[630] (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebîye*);

Şimdi iş ehālinin efk'ārını añḷamada(-dır).

Hatırlatma – Daha yukarılarda (§ 628) görüldüğü üzere ardınca *i-* fiili gelen fiil adının bulunma hâlini (= süremli görünüşte) katmerli bir fiil meydana getirmektedir.

732. *Arapça fiil adları* – Arapça iş adları veya fiil adları (bk. 832. paragraftaki örneklere) salt anlamlı bir fiilcil ad (§ 711, *c*) niteliğinde oldukları zaman, tabii hâlleriyle Türkçede -*mA*'lı iş adı gibi zayıflamış bir anlamda kullanılırlar.

Örn.: *ḳaḷeniñ teslīmi*;

mektubuñ irsāli ki bu *mektûbuñ ğönderilmesi*[631] ile aynı anlamdadır.

Bununla beraber bazen fiile ait kip kavramını muhafaza eder ve bu selâhiyetle dolaysız ve dolaylı tümleçlere nâzım olabilir.

Örn.: *ḳaḷeyi teslīm*;

mektûbu irsāl.

Bu örnekler öncekilerle aynı anlamdadır; fakat yükleme hâllerindeki *ḳaḷe* ve *mektub* kelimeleri, burada iş adlarının (fiil adı) dolaysız tümleçleri olarak iş görmektedir.

Eski Osmanlıcada pek alışılmış olan bu yapılanma, bugün daha az kullanılmaktadır.

Başka bir örnek:

Bu maḳsadıñ temīn için; bu maḳsadıñ te'mīni içün yerine *bu maḳsadı te'mīn içün* ki böylesi ad tamlaması yapılanmasıdır.

Bunumla beraber, Arapça fiil adlar iş adları olarak kullanılmış olsalar bile Türkçede ancak ada ait tümleçleriyle ad tamlaması hâline konulabilirler. Bilindiği üzere asıl Türkçe iş adları mantıki failleriyle ad tamlaması hâline girebilirler.

Yine krş. Arapça fiil adları içinde bulunduran zarf-fiil deyimleri (§ 1344).

II. Sıfat-fiiller

733. Fiillin sıfat-fiilleri, asıl sıfat-fiillerle bazen ortaç bazen de sıfat-fiilimsi (bk. §

[630] Yünden yapılma kaba bir kumaş.[JD]

[631] Yazar bunu *ğöndermesi* biçiminde veriyor.[AUE]

747) gibi kullanılan *-DIK*'lı ve *-AcAK*'lı çekimsiz fiillerdir.

Sıfat-fiillerin çoğu, aynı zamanda fiile ait gövdeler (bk. § 611 ve aşağısı) olarak kullanılırlar.

Sıfat-fiiller, şu ekleriyle meydana getirilir:

1. *-An* şimdiki geçmiş zaman sıfat-fiili.

Eski Osmanlıcada bazen şimdiki zaman için ان geçmiş zaman için ن imlası kullanılırdı.[632]

Örn.: *seven*;

uyuyan.

Fiil, geçici bir eylem bildiriyorsa şimdiki zaman-geçmiş zaman sıfat-fiili bu fiil ve hareketinin artık olup bitmiş, geçmiş olduğunu gösterebilir.

Örn.: *vuran*= sözün gelişine gidişine göre şimdiki hâlde vuran, vurmakta olan veya geçmişte vuran, vurmuş olan.

1. hatırlatma – *-An*'lı sıfat-fiil, aynı zamanda çekimde bir gövdesi olmayan biricik bir sıfat-fiildir. *-DIK*'lı kip de böyledir; fakat bu sıfat-fiil olarak pek seyrek kullanılır.

2. hatırlatma – *-An* eki aslında *-ken, -ḳan* biçiminde olarak (krş. § 124) bir gırtlak sesi *k*, (*ḳ*) ünsüzünü de içinde bulunduran idi. Doğu lehçelerinde bu biçimiyle kalmış bulunuyor. Osmanlıcada ise ancak bunun şu arta kalanları gösterilebilir: *-ken* zarf-fiili (§ 558) ve *-ken*'li sıfat-fiiller (§ 865).

3. hatırlatma – *-An*'lı çekimsiz fiil bugün ancak sıfat-fiil olarak kullanılır; fakat eskiden iş adı görevini de görüyordu (bk. bu kullanışın arta kalmışlarına § 1372 ve 1407). Bunun gırtlaklı ünlüsüni de muhafaza eden eski biçiminin müsait olduğu kavramların genişliği ve çeşitliliği hakkında bk. § 701.

734. 2.*-Ar/Ir* geniş zaman sıfat-fiili eki.

Bu ekin özellikli ünlüsüne ait kurallar için bu sıfat-fiilin karıştığı geniş zaman gövdesi hakkında (bk. § 614 ve aşağısı) söylenilmiş olanlara müracaat edilmeli.

Geniş zaman sıfat-fiili, adet edilen fiilleri veya hâlleri bildirir.

Örn.: *sever* 'genel olarak genellikle seven';

uyur 'genel olarak genellikle uyuyan'.

Olumsuzunda:

sevmez, *uyumaz* (krş. § 616).

735. 3. *-mIş*'lı geçmiş zaman sıfat-fiili.

---

632 Yazarın bu görüşünü kuvvetlendirecek bir örneğe biz rastlamadık.[AUE]

Örn.: *sevmiş*;

uyumuş.

Bu sıfat-fiil belirsiz geçmiş zaman gövdesi olarak da kullanılır (§ 617) (yine krş. § 807).

736. *-DIK*'lı ve özellikle *-AcAK*'lı kiplerde sıfat-fiil olarak kullanılır.

4. *-DIK*'lı kip bu kullanışla ancak çok az sayıdaki hazır yapılı ifadelerde görünür (bk. § 743'ten 745 ve 753'teki örneklere).

5. *-AcAK*'lı kip, niyetli gelecek zaman sıfat-fiili görevini görür.

Örn.: *sevecek*= gelecek zamanda sevecek olan, sevmek niyetinde olan; *uyuyacaḳ*= gelecek zamanda uyuyacak olan, uyumak niyetinde olan bu kip, niyetli gelecek zaman gövdesi ile karışır (§ 618).

737. Türkçede sıfat-fiil, Fransızcada olduğundan daha sık kullanılır. Fransızcanın bağlaçlı yan cümlesine müracaat ettiği her yerde Türkçe böyleleri için sıfat-fiil kullanır.

A) Cümlede sıfat-fiillerinin görevi

738. Sıfat-fiillere ait cümle kuralları, esas bakımından asıl sıfata ait olanların aynıdır.

Böyle olmakla beraber, bu iki çeşit dil bilgisi sınıfı arasında önemli bir fark yok değildir. Sıfat, âdeti üzere bir nitelik bildirir; fiilin sıfat-fiili ise bir *fiil ve hareket* bildirir. Bu da şu doğmacalara meydan verir:

1. 352 ve 353. paragraflarda görüldüğü üzere asıl sıfat şu görevlerde kullanılır:

a) *Sıfat* (épithète)[633] olarak bu, bir *vasfın* bir kavramı nitelemesi; yani bir vasfın bir kavrama ilgi kurularak bağlanması ve aynı zamanda bu vasf ile o kavramın tanım ve sınırının belirtilmesidir: *ḳırmızı ev* gibi.

b) *Yüklem*[634] olarak bu, belirtmeksizin bir niteliğin bir kavrama yalnızca isnat

[633] Yazarın *épithéte* dediği, bizim *sıfat* dediğimizin aynıdır. Onun burada *adjectif* dememesinin sebebi, bu kelimenin asıl anlamı Fransızcada *katkın*; yani bir kelimeyi ya nitelemek ya tanım ve belirtmek için ona katılan başka bir kelime, olmasıdır. Yazar böyle iki türlü niteleyici ve tarif görevini gören *sıfat* kelimesini 'katılmış kelime' anlamıyla almaktan ise asıl sıfat demek olan *epithéte* tabirini kullanmayı tercih etmiş görünüyor. Biz şimdiye kadar bu eserde *katkın* yerine sıfat kullandığımız için şimdi burada ayırd olsun diye *épithéte* kelimesini yine sıfat demek olan *naʿt* ile ifade ediyoruz.[AUE]

[634] Veya *yüklem* de derler. Haber denilmesine sebep, bu durumdaki sıfatlar, tamlananlarının bir niteliğini haber verdikleri içindir. Nitekim "Ev ḳırmızıdır." örneğinde *ḳırmızı* sıfatı *ev*

edilmesidir: *Ev ḳırmızıdır* gibi.

Fiilin sıfat-fiili ancak sıfat görevini bir fiil ve hareketin bir kavrama isnat olunması ve aynı zamanda bu fiil ve hareket ile o kavramın tanım ve belirtilmesi işini görebilir.

Yüklemin tanım ve belirteci olmaksızın bir fiil ve hareketin bir kavrama isnat edilmesi görevi fiilin kişili kiplerine bırakılmıştır.[635]

2. Fiil ve hareketlerin, alışılmış olduğu üzere bir özne ile tümleçleri (veya mesulleri) olduğu sebeple fiilin sıfat-fiilini gösteren sıfatlar, bir cümle görünümü almağa meylederler (Bk. yarı cümle veya cümlecikler kuramına § 251).

Kısaca aşağıdaki paragraflar daha özel olarak cümle yapısı ile ilgili olan bu kuramı çiğneyici durumdadır.

3. Fiil ve hareket bizzat belirlenik ad[636] tarafından yapılmış olabilir; fakat aksine bu, başka bir kavramdan çıkıp gelmiş olarak belirlenik ada nâzım da olabilir. Her iki takdirde sıfatın yapılanması aynı olmaz (bk. § 741 ve aşağısı).

739. Fiilin bir sıfat-fiille meydana getirildiği sıfatlara *fiilcil* (=fiillik) adını veriyoruz.

Örn.: *yanan ev*;

yapdığım ev.

Daha yukarıda § 351'den 357'ye kadar incelenen asıl sıfatla meydana getirilmiş sıfatlara ise *adcıl* (adlık) adını veriyoruz.

Örn.: *ḳırmızı ev.*

740. Fiilcil ile adcıl sıfat (sıfat-fiil ile ad-fiil) arasındaki başlıca benzerlikler şunlardır:

1. Sıfat-fiil, cümlede aynıyla ad-fiilin bulunduğu yerde; yani belirlenik[637] kavramdan önce bulunur.[638]

---

tamlananının niteliklerinden birini haber veriyor. Buna ayrıca yüklem (isnad edilen şey) de derler. Yazarın tanımına göre burada bu tabir daha elverişli gibi görünüyor. Nitekim örnekte *ḳırmızı(lıḳ)* niteliği *ev* kavramına isnat edilmiştir. Ancak yüklem, özne tabirleri daha başka şeylerde de kullanılır. Nitekim "Ahmet geldi." cümlesinde *geldi* kelimesi yüklem, *Ahmet* de özne olur. Bunun için biz burada yüklem kelimesini karşılığı olarak göstermekten çekindik.[AUE]

635 Doğrusu aranılırsa bu görüş ancak Türkiye Türkçesinin şimdiki hâli içindir; yoksa hakikatte fiilin kişili kiplerinden çoğu (belki hepsi), aslında ad cümlelerinin haberleri olarak kullanılan fiilin ada ait (ad kökü) kipleridır.

636 Fransızcada ise *la maison est brûlante* "Ev yanıcıdır." demezler de bunun yerine *la maison brûle* "Ev yanıyor." dahi derler.[JD]

637 Yani niteliklenik, tamlanan.[AUE]

638 Böylece kelimelerin sırası Fransız dilindekinin aksine bir durumda olur ki bu dilde tam-

2. Ad-fiil, sıfat-fiilde olduğu gibi basit veya birleşik olabilir (krş. § 354 ve aşağısı).

B) Basit sıfat-fiillerin yapılanması

741. Önceden § 738, 3'te gösterildiği üzere sıfatların yapılanması değişmelidir. Bu bakımdan iki durumu ayırmak gerekir.

Birinci durum – Belirlenik ad, o fiilin mantıki öznesi olur.

Örn.: *Yanan ev.*

Hakikaten, *yan-* fiil ve hareketini yapan, belirlenik *ev* kavramıdır.[639]

İkinci durum – Belirlenik (=belirtik) ad bu fiilin mantıkî yapanıdır.

Örn.: *Yaptığım ev.*

Belirlenik olan *ev* kavramı, fiilin anlattığı eylemi yapmıyor; bu eylem (birinci kişi zamiri çeşidinden olan) bir başka kavramdan çıkıyor ve bu eylemin akibetlerine uğrayan, onun tümleç görevine katlanan da belirlenik ad oluyor.[640]

Şimdi bu iki duruma burada ayrıntılı olarak gözden geçireceğiz.

Birinci durum

742. Belirlenik ad, aynı zamanda basit sıfat-fiilin mantıki öznesi olursa bu tamlamada yer alan fiilin sıfat-fiili (daha doğrusu sıfatlık) bir sıfat-fiil biçiminde olur.[641]

Örn.: *yanan ev.*

Başka sıfat-fiillerde de böyledir:

Geniş zaman sıfat-fiili: *yanardağ.*

---

lanan cümle, belirlenik addan önce gelir (bk. yukarıdaki örneklere ve onların Fransızca karşılıklarına).[JD]

639 Yani *yanan* kelimesi *ev*'i tanımlıyor. Şu hâlde *ev* belirlenik bir addır ve yanan= "ki yandı ki yanıyor" demek olduğuna göre bu fiilleri bildiren *yanan* kelimesinin öznesi *ev* kelimesidir. Başka türlü söyliyelim: bir taraftan yanan bir belirtken olduğuna göre *ev* onun belirlenik adıdır; bir taraftan *yanan* fiil olduğuna göre belirlenik ad olan *ev* kelimesi onun öznesidir.[AUE]

640 *Yaptığım ev* "Öyle ev ki ben yaptım." ayarındadır ve ben yaptım fiiline göre *ev* kelimesi tümleç görevindedir. Başka türlü söyleyelim: *yaptığım ev* tamlamasında *yaptığım* kelimesi *ev* kelimesini belirliyor ve *belirleyen* sıfat görevini oynamakla *ev* adı ona (belirlenik ad) oluyor. Bir taraftan da *yaptığım* kelimesi 'ki ben yaptım' takdirinde olduğu için fiil ve öznesi içinde bulunduran bir kelimedir: *yaptık* (= fiil) + *im* (= özne). *ev* kelimesi ise buna tümleç olur.[AUE]

641 Fransızcada bu bağlama zamir olan *qui* ve arkasından gelen kişili bir fiil kipiyle tercüme edilir.[JD]

Geçmiş zaman sıfat-fiili: *yanmış ev.*

Gelecek zaman sıfat-fiili: *yanacaḳ ev.*

743. Pek seyrek olarak iyelik eksiz kullanılan *-DIK* kipi, ancak birtakım hazır ifadelerde sıfat-fiil görevini görür (Bunlarda fiilin daima olumsuz olduğu dikkate değer bir şeydir.).

Örn.: *Çıḳmadıḳ candan ümid ḵesilmez* (atasözü);

Ḫoros sesi işitmedik aḷtunu var (Hasisten söz edilirken, bir söylence);

Maḫlûḳ oḷmadıḳ bir şey;

Elde oḷmadıḳ sayd üzerine ᶜuḳd-i bey'ü şirā (His. de Djevd., I, 257);

Evlenmedik yigitle er ğörmedik ḳız (1426 yılı yazmaları, 219. yap.).

Aşağıdaki (Eski Osmanlıca) örnekler bu kipin olumsuz fiillere ne kadar özgü bir şey olduğunu gösterir:

O sığır işlemiş sığırdır yoḳsa işlemedük müdür (1426 yılı yazmaları, fol. 71. yap.; krş. aynı yer, 133. yap.)

744. Daha çok bu kip başlıca fiili *ḳaḷmamaḳ* olan cümlelerde görülür (krş. § 753).

Örn.: *Ḳırıḷmadıḳ tabaḳ ḳaḷmadı*;

Bilāl (Peygamberin müezzini onun cenazesi önünde) *"eşhedü enne Muḥammeden resûl'ullah" deyince aǧḷamadıḳ kimse ḳaḷmadı"* (= Şahidlik ederim ki Muhammet Tanrının peygamberidir) (ŞEMSEDDIN SAMI).

ḳaḷ- fiili olumsuz bir cevap anlatan sorulu bir cümlede kullanıldığı zaman aynı tamlama kullanılır:

Örn.:

Virmedik arzıhāl beylermi yaḷdı,

Zarbumı yimedik beylermi yaḷdı,

Yonsa baña yanmadıḳ illermi yaḷdı,

Kemendim, atmadıḳ dāḷarmı yaḷdı (GIESE, 55. s.).

745. Bu yolla kullanılan *-DIK*'lı kip birçok ifadede 'işitilmemiş, duyulmamış, tasavvur edilmez, inanılmaz vs.' anlamıyla görülür:

Örn.: *İşidilmedik* (*mesmuᶜ oḷmadıḳ*) 'duyulmamış, fevkalade, nâdir, hârikalı';

(*Bir yerde*) *ğörülmedik* (veya *meşhûd oḷmadıḳ*) 'hârikalı, şaşkınlık veren, fevkalade';

Ḫaṭıra ğelmedik (veya *ḫaṭır* ve *ḥayāle ğelmedik*) 'düşünülmez, inanılmaz'.

İkinci durum

746. Belirlenik olan kavram, belirleyen kelimenin mantıki tümleciyle belirsizlik

(birbirine karışma) durumunda bulunur.[642]

Örn.: *Yapdığım ev.*[643]

Türkçede bunun iki türlü yapılanma biçimi mümkün bulunuyor:

747. 1. Yapılanma – Ucunda bir iyelik eki de bulunan *-DIK*'lı ve *-AcAK*'lı sıfat-fiil olarak kullanılan kipler.

Örn.: *sevdiyim*; yani o zat ki ben onu sevdim[644];

sevdiyiñ; yani o zat ki sen onu sevdin vs.;

seveceyim; yani o zat ki ben onu sevmek niyetinde veya zorunda olacağım;

seveceyiñ; yani o zat ki sen onu sevmek niyetinde veya zorunda olacaksın vs.

İyelik ekinin varlığı, bu kiplerde kendi mantıki faillerine yol gösteren dönüşlülük ekleri olmalarından ileri geliyor. Bu mantıki failin adı geçerse o zaman bunlar o mantıki fail olan kelime ile birlikte ad tamlaması ortaya çıkarırlar. Bu bakımdan iş adları gibi (krş. § 715) muamele görürler; fakat iş adı 'sevmem, sevmek işim' anlamını bildirir; sıfat-fiil ise *sevdiğim, seveceğim (zatı)* bildirir.

Bu kipler sıfat görevini gördükleri adın hemen üst başında bulunurlar. Bu bakımdan fiilin öteki sıfat-fiilleri gibi hareket ederler.

Aşağıdaki örneklerde yukarıdan beri söylediğimiz bütün şeylerin uygulaması görülecektir.

yapdığım (yapacağım) ev;

Mehmedin yapdığı (yapacağı) ev.

---

642 Yani o kelime bir taraftan belirleyen sıfatın tamlananı, bir taraftan kendisinde fiil kavramı da olduğuna göre o fiilin tümleci görevinde olur.[AUE]

643 Fransızcada böyle hâllerde göreceli bir cümle kullanılır ki bu, durumuna göre dolaysız tümleç görevini gören *que* veya dolaylı tümleç görevini gören gibi bir bağlama zamiriyle başlar.[JD]
Türkçede bu gibi fiilden sıfat kipleri yanı başındaki belirlenik adı (nitelenen) belirtmek görevinde olduğu gibi bu katkılılarda fiil anlamı da olduğu için tamlanan (belirlenik) kelime, o fiilin tümleci olur. Ancak bu tümleç dolaysız veya dolaylı olabilir. Bunun dolaylı veya dolaysız olması o sıfat-fiilin geçişli veya edilgen olmasına bağlıdır:
Yaptığım ev tamlamasında *yapmak* fiili geçişli olduğu için belirlenik olan *ev* bu fiilin açık tümlecidir: *o evi ki yaptım*. Bu Fransızca *que* ile ifade edilir.
Uğradığım ev tamlamasında *uğra-* fiili edilgen olduğu için tamlanan denilen belirtik *ev* kelimesi, bu fiilin dolaylı tümleç "O ev ki ben ona uğradım.".
Böyleleri Fransızca fiilin gerektiği üzere gibi vaslî zamirle bağlanan vasli (sılalı) cümlelerle tercüme edilir.[AUE]

644 Yazarın dediği gibi yalnızca *que j'ai aimee* 'ki sevdim' demek yetmez; *que j'aime* 'ki sevdim' demekte lazım; çünkü *sevdiğim* örneği cümledeki gelişe gidişe göre hem geçmiş zamanda *sevdiğim* hem şimdiki zamanda *sevdiğim* anlamında olur.[AUE]

748. Bu kipler, cümledeki anlam ve görevleriyle sıfat-fiillere yaklaşır; fakat (iş adlarına benzeyen) biçim bilgisi yapılarıyla onlardan farklı bulunurlar. Sıfat-fiiller değişmesizdirler; bu kipler ise iyelik ekleri aldıkları için aksine değişmelidirler. Bunlara *sıfat-fiilimsi* veya *tümleç-sıfat-fiil* adının verilebilmesi bu yüzdendir. Türkçede böylelerine *sıla kipi* derler.

749. Aslında fiil geçişli veya geçişsiz fiil olabilir, başka türlü ifade ile fiil bir dolaylı veya dolaysız tümleci olabilir:

Örn.: *oḳuyacağım kitap* (Bir kitap ki onu gelecekte okumak niyetinde veya zorundayım.);

para verdiyiñ fuḳara (Bir fukara ki ona sen şimdi veya geçmişte para verdin.);

anamıñ oturacağı soḳaḳ (bir sokak ki orada anam oturacak);

indiğiñiz vapur (Bir vapur ki şimdi veya geçmişte ondan indiniz.);

ḵedi buḻunmadığı yerde fare başḳaḻdırır (Kedi olmadığı zaman fareler dans eder.).

750. Bir sıfat-fiilimsinin kullanılabilmesi için belirlenik adın bizzat o sıfat-fiilimsinin tümleci olması lazım gelmez. Aynı sıfat-fiilimsi gibi belirleyen bir öge arasına girmiş herhangi bir kelimenin kullanımına kalması[645] yeter. Bizim daha yukarıda (§ 746) belirlenik kavram belirleyen için mantıki tümleç görevini görür demekle anlatmak istediğimiz de budur.

Örn.: *yapmaḳ istediyim ev* (Bir ev ki onu yapmayı şimdi istiyorum veya daha önce istedim.); [burada *ev* kelimesi *yap-* fiilinin nazımlığına uymuş bulunmaktadır. Bu *yap-* fiili aynı zamanda *istediğim* biçimindeki belirleyenin bir kadını meydana getirmektedir.

751. 2. Yapılanma – Öncekinden daha seyrek olarak sıfat-fiilleri kullanmaktan meydana gelmiştir ve kısaca bu, birinci durumu da (§ 742) bulunana yaklaşır, şu fark ile ki bunda anlam başkalığı ve dışarıdan bir öznenin varlığı görülüyor.

Örn.: *Tāᶜūn oḻan*[646] *şehir* (bir şehir ki orada *tāᶜūn* var (veya var idi). (Atasözü: *Tāᶜūn oḻan şehre ne girmeli ne oradan ḳaçmaḻı*).

Bu örnekte belirlenik kavram olan *şehir* kelimesi 'var olmak, bulunmak' anlamlarında *oḻ-* fiilinin tümlecidir. Bununla beraber sıfat-fiil *oḻduğu* kelimesi yerine (Burada *tāᶜūnuñ* biçiminde *-Iñ*'lı bir mantıki failiyle beraber olarak aslında o da olabilirdi.)

---

645 Yani onun tümleci olması.[AUE]

646 Buradaki *oḻan* kelimesi 'bulunan' anlamındadır; yoksa 'öğretmen olan arkadaş' örneğindeki *oḻan* öğretmen kelimesiyle beraber birleşik bir fiil olup birbirinden ayrılmaz. Hâlbuki burada *tāᶜūn olan* kelimeleri birleşik bir fiil değildir.[AUE]

oḷan biçiminde bir sıfat-fiil bulunmaktadır.

752. Başka Türk lehçeleriyle yapılan karşılaştırma, özünde yalnız bu yapılanmanın kullanılmakta olduğunu (krş. § 701 ve 1269) tahmin ettirmeğe müsaittir. Kendisi bir çeşit kuralsızlık durumunda varlığını devam ettirmekle beraber yerini ancak sıfat-fiilimsilerin girdiği yapılanmaya bırakmağa meydan vermiştir.

Aslında sıfat-fiillerin kuralsız kullanışı ancak şu takdirlerde mümkündür:

1. Fiilin mantıki öznesi fiil ve hareketin yapılmasında pek tesirli bir biçimde olmayarak araya girer. Fiil çok zaman geçişsiz fiil (özellikle edilgen) ve pek istisna olarak da geçişli fiil olur.

2. Öznenin açıktan açığa görünük bir ferdiyeti, bir şahsiyeti olmaz: Bu, en üstünlük olarak cansız bir madde ve seyrek olarak bir kişi olur. Belirleyenin mantıki öznesi birinci ve ikinci kişi olan (söylenilmiş veya söylenilmemiş) bir kişi zamiri ise sıfat-fiilin kullanılması bile imkânsız olur.

Örn.: *Su buḷunmayan yerde teyemmüm cāizdir* (Atasözü yerine geçen dinî bir hüküm) ;

Lātin ḥarfleri ile (ḥurāfātiyle) tedrisāt icrā edilen mektebler;

terbiye verilmemiş saḳa (Arnavutluk'ta);

edyāna, müessesāt-ı diniyeye bil'ā istisnā ḥürmet oḷunan devletler; (Burada özne belirsizdir.);

Rüzğar ğelecek delikleri ḳapadı (söylence);

Yayıñ çaḳ oḳ çıḳan mevziği (ŞEMSEDDIN SAMI, *Kâmûs-ı Türkî*, I, 680);

Saban girmemiş arż (aynı yer, 775);

Yer ğök ğötürmez ᶜasker[647];

Taᶜam yenen ḳabḷar yıḳanan suḷar (*Hulviyât-ı Şâhî*, 71).[648]

753. *-DIK*'lı kipin kullanışına benzer bir kullanışı olan münferit bazı örneklerde söylenebilir:

Baḷta deÿmedik ağaç oḷmaz;

Kiriş ğeçürmedik yay (ŞEMSEDDIN SAMI, *Kâmûs-ı Türkî*, I, 481).

Bu ifadelerin birtakımı ana fiili *braḳmamaḳ* ve (Eski Osmanlıcada) *ḳomamaḳ* olan cümlelerde bulunur (krş. § 744).

---

[647] *Gōtürmek*, 'taşımak, yukarı tutmak' anlamlarında da olduğuna göre bu kelimenin Fransızca kelime tercümesi *porter, supporter* gibi bir fiil adıyla olur.[AUE]

[648] Birbirine manaca ulaşık aynı kipin ard arda gelişi telif za'fı ve ta'kit ortaya çıkarır: "Taᶜam yenen kabların yıkandığı sular." biçiminde bu kipleri çeşitlemek vuzuhu kolaylaştırır.[AUE]

Aramadık yer bırakmadım;

Bu melᶜun tilki bir köy halkına yapmadık ziyān brakmadı (KÚNOS, *Nasreddin Hoca Hikâyeleri*);

Eşkiya cāmilere bile etmedik hakāret bırakmadılar[649];

Hak taᶜālā bu ümmete kerāmetden hayırdan hiçbir işlemedük nesne komadı (1426 yılı yazmaları, 122.yap.).

754. Her ne kadar sıfat-fiillerin 2. yapılanması (§ 751) esas itibarıyla sıfat-fiilimsiler (birinci yapılanma § 747) ile iki türlü kullanış ortaya çıkarırsa da iki yapılanma arasında hafif anlam farkları bulunan hâller de vardır.

otuz kişiniñ oturacağı yer (1. yapılanma),

otuz kişi oturacak yer (İstanbul tramvaylarında ilân) (2. yapılanma).

Bu iki örnek arasındaki karşılaştırma bir defa daha gösteriyor ki ikinci yapılanma daha belirsiz bir anlam veriyor. Diğer taraftan ötekiden daha hafif olduğundan, tabii olarak birtakım hazır deyimlere alınmış bulunuyor.

Örn.: *Elinde sopa olan bir adam*.

Bu ifade *-ki* birleşik bir sıfat meydana getirmektedir (bk. § 354). Elinde sopa biçiminde hazır bir deyimi içinde bulunuyor ve bu deyim nitelik zarfı olarak kullanılabiliyor: *Elinde sopa içeri girdi*.

Daha yukarıda verilen *otuz kişi...* örneği de hazır bir ifade meydana getirmiş sayılabilir.

755. *Yarı edilgen sıfat-fiil* – Belirtik ad, sıfat-fiilin mantıki tümleci olduğu zaman, kullanılan yapılanmanın yukarıda verilen bütün örneklerinde (krş. § 749) bu sıfat-fiilin kendisine ait bir öznesi olur. Hâlbuki bu öznenin söylenmediği de olabilir.

Örn.: *okuyacak kitab*.

Bu yolla kullanılınca sıfat-fiil edilgen bir eylemi bildirir; fakat bundan dolayı edilgen fiilin eklerini almaz. İşte bunun için böylelerine yarı edilgen adını vermeği teklif ediyoruz. Çekimsiz fiillerin bu kullanışı öteki Türk lehçelerinde (krş. § 701 ve 1269) pek genel olduğu hâlde, Türkiye Türkçesinde *-DIK*'lı ve *-AcAK*'lı iki kipe kısılmış kalıyor.

1. *-DIK*'lı kip yarı edilgen sıfat-fiil olarak ancak gerçekten adlar (sıfatlar ve adlar) hâline gelen az sayıda kelimelerde kullanılır:

bildik;

bulduk;

---

[649] Yazar bunun yerine 'kilise' anlamında *église* diyor.[AUE]

siydik, siymek Latince *mingere*'den.

756. 2. *-AcAK*'lı kip yarı edilgen sıfat-fiil olarak sık sık kullanılmaktadır. O zaman onun bildirdiği eyleme uğramağa müsait diye sayılan bir adın sıfatı görevini görür (Sıfat-fiile yakın bir anlam. krş. § 1343).[650]

Örn.: *oḳuyacaḳ kitap* 'bakınız yukarıdaki aynı örneğe';

gidecek yer;

oturacaḳ ev.

Bu ifadeler yüklem olarak kullanılan *yoḳ* ve *var* kelimeleriyle beraber çok zaman çekimsiz fiillerin bir kadını meydana getirir (krş. § 1197 ve aşağısı).

Örn.: *oḳuyacaḳ kitabım yoḳ*;

Yiyecek bir şey yoḳ mu?

757. Türkiye Türkçesinin şimdiki hâlinde yan edilgen sıfat-fiil yalnızca edilgen fiilin özgelemeci bulunmayan biçimiyle değil, anlamıyla da asıl edilgen sıfat-fiilden ayrılır.

Nitekim *oḳunacaḳ* veya (katmerli yapım ekle) *oḳunulacaḳ kitab* gibi bir ifade yalnız okunmaya elverişli bir kitap değil, okunması gerekli ve ileride okunması tasavvur edilen kitap anlamlarını da verir.

758. *-AcAK*'lı bir kipin yarı edilgen sıfat-fiil veya alelade sıfat-fiil olduğunu anlamak için sözün anlamına bakmak gerekir. Genellikle mantık aksine bir muhakeme buna yeter. Bu madde kendisini tanım ve belirten eylemi yapamıyorsa o eyleme kendisi uğruyor demektir ki o zaman bu kip olsa olsa yarı edilgen bir sıfat-fiil olabilir.

Oḳuyacaḳ kitab ifadesinde böyledir, zira *kitap* okuyamaz, okunur.

Oḳuyacaḳ adam ifadesinde alelade bir sıfat-fiildir, zira *adam* okur ('nefes edilmek' anlamı hariç, kitap gibi) okunmaz.

Hatırlatma – *-DIK*'lı ve *-AcAK*'lı kiplerin yarı edilgen sıfat-fiiller biçiminde kullanılmaları için fiilin geçişli fiil olması zaruri değildir (bk. yukarıdaki örneklere).

759. Bilindiği üzere sıfat-fiiller içinde yarı edilgen sıfat-fiilin kullanılışı *-DIK*'lı ve *-AcAK*'lı kiplere kısıtlıdır, lâkin *-mA*'lı[651], *-Ik*'lı vs. adların anlamında da bunların

---

650 Fransızcadaki dengi *à* edatıyla birlikte fiil adıdır. Bir yer adı olursa *ā* yerine *oū* edatı getirilmeli. Aslında Fransızca dengi de yarı edilgen bir kullanış meydana getirir. O hâlde bu hâli yalnız Türkçeye özgü bir şey diye düşünmemeli. Bk. SUDRE, Gram., fr. cours sup. § 114, VII, 4.; yani üst yanında *à* bulunan fiil adı, meçhul bir biçimde olmakla beraber şu Türkçe edilgen bir fiil adı niteliğinde olabilir: *Işin yapması* 'yapılması' kolay değil.[AUE]

651 Bunun *sōylemesi (= sōylenmesi)* kolay; *yapması (yapılması)* güç iş vs.[AUE]

eserlerini görmek mümkündür. Şu kayd ile ki o zaman kiplerin (daima geçişli fiil olan) fiil kavramı, kendi yerini hemen hemen tamamıyla ad kavramına bırakmış bir durumda olur (bk. § 854, 860 vs.).

Divanü Lugati't-Türk'ün birçok kere ve sıkı sıkı belirttiği üzere Eski Türkçede -*mIş* ekinin bir edilgen sıfat-fiil anlamı vardı:

ḳurmış ya 'kurulmuş yay' (II, 49. s.);

közâtmiş nâñ 'gözetilmiş şey' (II, 133. s.);

uḍyurmış 'uyanmış' (II, 204);

bitimiş bitig 'yazılmış evrak' (II, 258) vs.

Şuna da dikkat edilmeli ki -*DIK*'lı ve -*AcAK*'lı kipler sıfat-fiilimsi olarak yegâne kullanılanlardır ve ihtimal ki bu hâl basit bir tesadüften ibaret değildir. Öyle görülüyor ki sıfat-fiilimsi kip, yarı edilgen kullanışının olsa olsa bir gelişmesidir.

760. Sıfat-fiilimsilerin oluşumu ilk zamanlarda belirlenik ada, uğrayan iyelik ekinin yer değiştirmesinden ileri gelir (krş. § 1269). Bu bakımdan Eski Osmanlıcanın şu ifadelerini karşılaştırınız:

Tā oḷ sevdüğüñüz maḷdan sadaḳa vermeyince, ta oḷ sevdük maḷıñuzdan zekāt vermeyince (1426 yılı yazmaları, fol. 184);

Yıḷanıñ ısıracağı yeri Aḷḷah bilir; yıḷanıñ ısıracaḳ yerini Aḷḷah bilir (ABDURRAHMAN FEVZI EFENDI, *Mikyâsü'l-lisân Kıstasü'l Beyân*).

C) Birleşik fiil sıfatları

761. Sıfat-fiil, ad-fiil gibi basit veya birleşik olabilir (krş. § 354 ve aşağısı).

Bilindiği üzere sıfat basit olduğu zaman bunda bulunan fiilin mantıki öznesi (fiil alelade sıfat-fiillerden olduğu takdirde) veya mantıki tümleci (fiil sıfat-fiilimsilerden olduğu takdirde) şu örneklerde bizzat belirlenik kavram olan ev olur; *yanan ev*, *yapdığım ev*.

Sıfat birleşik olduğu zaman fiilin öznesi veya tümleci bizzat belirlenik kavram olan *ev* değil, hâl ve takdire göre ortalama bir kavram; yani *damı* biçimindeki belirtik kavrama belirten iyelik üçüncü kişi zamirini içinde bulunduran bir ad olur.

Örn.: *damı yanan ev*. Bunda yanan *ev* değil *damı*'dır.

762. Basit sıfatlar için yukarıda gözden geçirilen bütün yapılanmalar (§ 741 ve aşağısı) birleşik sıfatlara uygulanabilir.

Birinci hâl (belirlenik ad=özne) için örnekler ki 741. paragrafta basit sıfatlar için verilenlere denktir.

İçi yanar dağ[652];

Damı yanmış ev, damı yanacaḳ ev.

Hatırlatma – Çok zaman bu ifadelerde 'var olmak' anlamına kullanılan *oḷ-* fiili bulunur. Ucunda iyelik eki bulunan bir ad bu fiilin öznesi olduğu zaman (Fransızca *avoir* fiili gibi aynı nitelikte) iyelik bildirmeğe yarar.[653]

Örn.: *ḳulesi oḷan ev* (krş. § 1204).

763. *-DIK*'lı kipin buna benzer bir kavramla kullanıldığı (krş. § 743) birkaç münferit ifadeyi burada zikredebiliriz:

saçı bitmedik yetim (*maᶜsūm*);

yaḳası ḵesilmedik ḷaḳırdı (söz)[654];

misli ğörülmedik ağaçḷar (MEHMED EFENDI, *Sefāret-nāme*).

764. İkinci durum (belirtik = belirlenik ad – tümleç) için örnekler ki 747'den 751. paragraflarda basit sıfatlar için verilen örneklere denktir:

1. yapılanma (sıfat-fiilimsiler).

damını yapdığım (*yapacağım*) *ev;*

Meḥmediñ damını yapdığı (*yapacağı*) *ev*;

çocuğuna para verdiyiñ fuḳara;

muḳaddemesini oḳuyacağım kitab;

ucunda anamıñ oturacağı soḳaḳ;

üstünden endiğiñiz iskemle.

2. yapılanma (sıfat-fiiller).

ḥavālisinde taᶜūn oḷan şehir;

ucunda ağır bir ḳurşuñ parçası saḷḷanan oḷta;

saḳaḷına ḳır ğelmiş (*serpmiş*) *bir adam.*

Bu örneklerde aracı kavramlar sırasıyla *saḳaḷ, uç, ḥavaḷi* kelimeleridir. Bunlar *oḷan, ğelmiş* ve *saḷḷanan* fiillerinin tümleçleridir.

---

[652] Örnekte görüldüğü üzere bu ifadelerin Fransızca karşılıkları, ilgi hâlinde vaslî zamirlerinden birini içinde bulunduran sıfat-fiilli cümlelerdir.[JD]

[653] Bu bakımdan birleşik sıfattaki aracı adda, Fransızcada bu ifadeleri *dont telle chose existe* biçiminde değil de *qui a telle chose* biçiminde tercüme etmelidir. [JD]

[654] Bu aslında 'henüz hiç işidilmemiş, yeni yeni duyulan' anlamında olup yazarın dediği gibi 'mantıksız, akılsız' demek değildir.[AUE]

765. Bu ifadelerin yabancı dillerde yapılışı tabiidir ki aynı düzende olamaz.[AUE655] Belirtme ve tanım tümleci fiilin dolaylı tümleci olduğu zaman (= Türkçede ikinci durumdaki biçimlerden biri) bu zamir, öncülün belirtme ve tanım tümlecinden sonra bulunur:

766. Sıfat-fiil birleşik sıfatla, ad-fiil birleşik sıfat arasındaki benzerliğin daha iyi kavranması için 761. paragrafta verilmiş olan kuralı şöyle basitleştirmek yeter. Fiile ait birleşik sıfattaki fiil, yapılan bir eylemi *yanan* veya bir aracı B kavramı örneğin *damı* tarafından uğranılan *yapdığım* gibi bir eylemi bildirmek suretiyle bir A örneğin *ev* kavramını belirtir ve tanımlar [krş. § 354 ve aşağısı].

Bu tanım, ada ait birleşik sıfat hakkında verilmiş olanlara değişecekleri değiştirmek suretiyle eşit olur. Niteleme fikrinin yerini yalnızca eylem fikri tutar.

Nitekim *damı yanan ev* ifadesinde *yan-* fiili *damı* kelimesinin mantıki olarak yüklemidir ve bu yüzden kendisine düşen (özneden sonraki) yeri alır; fakat kişili kip almaz. *Ev* kelimesine sıfat görevini gören bir ifade içinde yer tutmuş olarak bu kelimenin belirleyeni yalnızca kendisinin olduğu takdirde nasıl bir kip alacaksa onu; yani bir sıfat-fiil kipini alır. Şu hâlde bu sıfat-fiilin anlamı, burada tuttuğu yer gibi belirsizdir (krş. § 355).

767. Adcıl birleşik sıfatlarda olduğu gibi aracı ad ikiye bölünebilir; yani o *adın* yerine birinci sözcüğü (tamlananı), bizzat belirleyen adı bildiren iyelik üçüncü kişi zamirini içinde bulunduran bir ad tamlaması gelebilir (krş. § 356).

Örn.: *Damınıñ yarısı yanan ev*;

damınıñ yarısını yapdığım ev.

C) Ad olarak kullanılan sıfat-fiiller

768. Sıfat-fiiller, ad-fiiller gibi ad olarak kullanılabilirler (krş. § 358) ve hatta bunların kullanışları ötekilerden daha kolayca olur.

O zaman sıfatın kendisinde, belirttiği ve tanımladığı kavramda iç içe girmiş bulunur; başka türlü söyleyeyim, belirtik (=belirlenik) kavram (tamlanan) ancak sıfatı ile ifade edilir.

---

655 Şuna dikkat edilmeli ki bu ifadelerin Fransızca karşılıklarında *dont, duquel* vaslî zamiri, öncülü vaslî cümledeki fiilin öznesi olduğu zaman (= Türkçede birinci durum' krş. § 741 ve 762) cümlenin başında bulunur: *maison dont le toit brûle* veya öncülü vaslî cümledeki fiilin dolaysız tümleci olduğu zaman da böyledir: (= Türkçede ikinci durumdaki biçimlerden biri; krş. § 746 ve 747): *maison dont j'ai bati le toit.*

Örn.: *Ucuz aḷan* (*Ucuz aḷan pahaḷı aḷır.*) (atasözü).

769. Bu ifadelerin yabancı dilde yapılışı, tabiidir ki aynı düzende olamaz.[AUE656]

Örn.: *Bir àğızdan çıḳan biñ dile yayıḷır* (atasözü).

Hatırlatma – Eski Fransızcada *qui trop embrasse, mal etreint* gibi cümlelerde *celui que* 'o kimse ki' anlamında olan *qui* zamirinin kullanılışı Türkçenin tarzına daha çok yakındı.

770. İstisna olarak örneğin sıfat-fiilden önce *her* kelimesi bulunduğu zaman Fransızcada bazen gösterici (demonstratif) olmaksızın tercümelere de müracaat edilebilir.

Örn.: *Her yoruḷan içün ḫan yapıḷmaz.*

771. Fiilin bütün sıfat-fiilleri şöylece ad olarak kullanılmış sıfat görevinde görülebilir:

a) Asıl sıfat-fiiller, tabii kullanışlarıyla (741. paragrafta incelenen birinci duruma eşit olarak).

Örn.: *Ölüyü ǵören ḫastaḷıǵa rāżī oḷur*;

Avdan ifḷaḥ oḷmuş var mı?;

Görünenden ǵörünmez çoḳtur (atasözü)[657];

Oḷacaḳ oḷdu.

Hatırlatma – Çoğu zaman böyle kullanılan *-An*'lı sıfat-fiildir.

772. b) Sıfat-fiilimsiler (kullanışları ikinci durumun l. yapılanmasına eşit olanlar; krş. § 747).

Örn.: *ḳörüñ istediẏi bir ǵöz ikisi oḷursa ne söz*? (atasözü);

Söyleyeceẏi varsa işideceẏi de var.

Hatırlatma – Esas itibarıyla yalnız *geçişli* fiillerin sıfat-fiilimsileri ad olarak kullanılabilir (bk. yukarıdaki örneklere); bununla beraber istisna olarak bu kullanışta bazı geçişsiz çatılarla yapılmış sıfat-fiilimsilere de rastlanıyor:

Örn.: *Erdiğine erir*[658] *eremediğine taş atar* (atasözü). *Er-* fiili yönelme hâline nâzım olur.

---

[656] Fransızcada bu ifadelerin denklerini yapmak için Türkçe sıfat-fiil, sıfat olarak kullanılmış ise onun uygun olduğu çeviriye bir gösterme sıfatı ilave edilir: Böylece *ce qui, ce que, ce dont, celui qui, celui que, celui dont* vs. gibi ifadeler vücuda getirilir. Sıfatın içerdiği belirtik anlam (tamlanan) zarfsız bir anlamda olduğu zaman bu Fransızca *ce* kelimesi kullanılır: *chose qui, que*...[JD]

[657] Bunun Fransızca dengi *celui dont... ce dont...* olacak; fakat örneklerde görüleceği üzere tercüme değişebilir.[JD]

[658] *erer* olacak.[AUE]

773. c) Tabii kullanışlı olmayan asıl sıfat-fiiller (ikinci durumdaki 2. yapılanmaya eşit krş. § 751). Bu hâl nadirdir.

Örn.: *Sāᶜiḳa vurmuşa döndü;*

Sıçan düşenden on beş ǵölek çeküp (*Hulviyât-ı Şâhî*, 14.yap.).

774. Birleşik sıfat-fiiller ad olarak da kullanılabilirler.

Başı büyük olan bey, ayağı büyük olan çoban olur (atasözü).

Bu babda azacıḳ şüphesi ḳalan varsa...

Hatırlatma – Aşağıdaki örnekler § 762. hatırlatmada belirttiğimiz ifadelere denktir.

Balı olan bal yemezmi? (atasözü);

Hiçbir şeyi olmayan hiçbir şey ḳaybetmez (atasözü);

Eğer iki kişi seferde olsa birinüñ suyı olması (=olmasa) birinüñ olsa olmayan olandan dileye (*Hulviyât-ı Şâhî*, 39.yap.).

775. İsim olarak kullanılan sıfat-fiiller ad olarak kullanılan (isme ait) sıfatların aldığı aynı ekleri (krş. § 360 ve aşağısı) alabilirler.

a) Çokluk ekini:

Erbābı ḳalemden temeyyüz edenler ḫācegānlığa teraḳḳi ederlerdi (Hacegânlık, Eski Osmanlı idaresinin resmî kalemlerinde baş müsevvidlik unvanıdır.).

b) İyelik ekini:

Bu sözleriñ içinde doğru olanıda olmayanıda vardır.

c) Hâl eklerini:

Allahdan ḳorḳmayandan ḳorḳ (atasözü) (Basit sıfat; ayrılma hâli);

Eli bağlı olanı kim olsa döver (atasözü) (Birleşik sıfat; yükleme hâli).

776. Sıfat-fiilimsilerde de hâl böyledir; şu kayıt ile ki bunlara bir iyelik eki getirmek ciheti yoktur; çünkü sıfat-fiilimsi kipte tanımı gereğince bir iyelik eki zaten vardır.

Aşağıda çokluk ve hâl ekli sıfat-fiilimsilerden birkaç örnek veriyoruz:

Bütün sevdikleri (çokluk);

Rüyāda ǵördüklerim bütün çıḳıyor;

Misāfir umduğunu yemez, bulduğunu yer (yükleme hâli);

İş olacağına varır (yönelme hâli).

777. Fiile ait bir sıfatın sıfat veya ad olarak mı kullanıldığını ilk bakımda kestirmek her zaman kolay değildir. Sıfat-fiil (veya sıfat-fiilimsi) bir ek almışsa (şüphesiz bunu söylerken sıfat-fiilimsilerin tamamlayıcı parçası olan iyelik ekini hariç tutuyoruz), tereddüde mahâl yoktur, ad olarak kullanılmıştır; fakat sıfat-fiil hiçbir ek al-

mamışsa bunda tereddüdün yeri olabilir. Ardınca bir fiil veya bir edat varsa hiç olmazsa çoğu hâlde ad olarak kullanılmıştır. Ardınca bir ad varsa sıfat olarak kullanıldığı ihtimali daha çok olur.

Bununla beraber öyle örnekler olur. Bu hâlinde bile sıfat-fiil ad olarak kullanılmış bulunur:

Şeytan ile ortaḳ ek'en buğdayıñ samanını aḷır;

Aḷḷahıñ bildiyi ḳuldan saḳḷanmaz (atasözü).

Öyle ise bu anlamda rehber olacak şey, her hâlde sözün anlamı olmalıdır.

778. Ad olarak kullanılan sıfat-fiilimsilerde ise iş adları olarak kullanılan *-DIK*'lı ve *-AcAK*'lı kiplerden bunları dışarıdan ayıracak hiçbir şey olmaması yüzünden işler daha karışık bir durum alır.

Nitekim *yazdığını bilirim* gibi bir ifade:

Bilirim ki yazdı (iş adı) ve;

yazdığı şeyi bilirim (ad olarak kullanılmış sıfat-fiilimsi) anlamlarını verebilir.

III. Fiilin zarf-fiilleri

779. Fiilin zarflık kipleri (krş. § 695) zarf-fiiller ve vasli zarf-fiil deyimleridir.

Zarf-fiiller, hâl ve şarta ait uymak (subordonnées circonstancielles) eylemleri; yani ana eylem için zaman, sebep, hâl gibi hâl ve şartlar görevini yapan ikinci derece eylemleri bildirir.

Zarf-fiiller değişmesizdirler. Sıfat-fiillerden farklı olarak kendiliklerinden zaman bildirmezler. Tabii olarak da ne kip ne kişi gösterirler.

Bu iki ana ayrım (hâl ve şart olarak kullanış ve değişmezlik), zarf-fiil ile asıl zarf arasındaki benzerliği açık bir biçimde meydana koymaktadır.

780. Bazı zarf-fiillerdeki hâl ve şart ilgisi o kadar ince ve belirsiz olur ki çözümlemeye gelmez. Böyleleri sözün anlamını değil, görünüşünü değiştirdiği ve kişili kipler kullanmayı bırakmaktan başka bir maksat gözetmediği ve böylece iki bağımsız cümleyi tek bir cümleden ibaret bir zincirleme içinde kaynaştırdığı sebeple ikinci derecede fiil ve hareketin gerçekleşme sırası olsa olsa yalnızca resmî bir sıradır. Başka türlü bir deyişle bunlar hâl ve şart bildirmekten çok kişili kipleri birbirine bağlamak olarak kullanılırlar. Zaten şimdi zarf-fiil veya ulaç dediğimiz ulamlı (vasli) kipleri ifade etmek için Osmanlıcada genellikle *rabıt siygası* (forme de liaison) deyimi kullanılmıştır.

Örn.: *Para aḷdı ve ğitdi* (gibi kişili iki yanaşık kip) yerine şöyle denilebilir:

Para aḷıp gitdi (Farklı bir kipi olan aynı anlamda bir ifade ki kişili iki kipinden birinin yerinde bir zarf-fiil bulunuyor.).

781. Şimdi biz bu sergileyişte (asıl) zaman bağlacı adını zayıf bir hâl ve şart ilgisi bildiren zarf-fiillere vermeyi ve bu ilişkinin daha açık bir biçimde kendisini gösterdiği zarf-fiiller için ifade ettikleri hâl ve şartların niteliğine göre zaman, sebep vs. zarf-fiilleri deyimlerini kullanmayı daha iyi buluyoruz.

Örn.: *Para aḷınca gitdi* (zaman zarf-fiili).

782. Ana fiil kipinin öznesinden bağımsız olarak zarf-fiilin de kendisine özgü bir öznesi olursa fiili kişili bir kip imiş gibi bu özne yalın hâlinde bulunur.

Hem de genel kurala (bk. § 1064) uygun olarak zarf-fiilden önce gelir.

Rüzġār esmeyince yapraḳ ḳımıḷdanmaz (krş. § 1007).

783. Hatırlatma – Bağımlı eylem cümlede ana eylemden önce gelir; çünkü onun tümlecidir (bk. § 1064). Başka deyişle söyleyelim; zarf-fiil, tabi olduğu fiile ait kipten önce gelir.

Bir *C* eylemine nisbetle birincil olan bir *B* eylemi de bizzat bir *A* eylemine nisbetle ikincil olabilir.

Başka bir deyişle bir *B* zarf-fiiline tabi *C*, *D* gibi bir veya birçok zarf-fiil bulunabilir.

Örn.: *Bāyi^{c} ḥini bey^{c} ide mebī^{c}iñ bir ^{c}aybını beyān ederek* (C) *müşteri oḷ ^{c}ayb ile ḳabul etdikte* (B) *oḷ ^{c}ayb sebebiile muẖayyer oḷamaz* (A). (*Mecelle-i aẖk'âm-ı ^{c}adliyye*, 341. madde).

784. Zarf-fiiller özellikle yazı dilinde sayıca çok, kullanışça sıktır; Türkçede bağlaç (bağlama edatı) yokluğunun yerini tutarlar.

Şu son zamanlara kadar edebiyat dili pek uzun zincirleme dönemlerden hoşlandığı sebeple zarf-fiiller geniş bir biçimde kullanılırdı. Bir mektubu, bir buyruğu, bir fermanı, hatta bir kitabın bütün bir mukaddemesini tek bir cümleye sığdırmak gayreti bu kipleri gerçekten kötü bir kullanışa sürüklüyordu.

Zamanın yazarları aksine kısa cümlelere karşı beğenmezlik göstermiyorlar. Bu hâl bugünkü yazı diline hissedilir bir açıklık verdiriyor.

785. Bunların büyük miktarına rağmen (ve hatta bunların büyük miktarı yüzünden demek lazım) zarf-fiillerin her zaman birbirinden tamamıyla açık bir biçimde farklı anlamları yoktur ve bunlar çok zaman birbirinin sahasını çiğnerler. Bu sebeple bu kiplerden her birinin ayıracı olan esas kullanışı ayırd etmek gerektir.

786. Zarf-fiiller aşağıdaki eklerle görünürler:

1. *-Ip*

Örn.: *sevip*;

uyuyup.

2. *-ArAk*.

Örn.: *severek*;

uyuyarak̩.

3. *-A -A* (katmerli)

Örn.: *seve seve* (yani severek, sevmek sebebiyle);

-uyuya uyuya (yani; uyuyarak uyumak sebebiyle)

4. *-mAksIzIn*

Örn.: *sevmeksizin*;

uyumak̩sızın.

5. *ik'en*'li veya - *k̠en*'li zarf-fiil:

Örn.: *sever ik'en* veya *severk'en*; yani ben (sen, o) sevdiğim (sevdiğiñ, sevdiği) sırada; ben (sen, o) sevdiğim (sevdiğin, sevdiği) hâlde..

6. *-dIktA*

Örn.: *sevdikte*; yani ben sevdiğim, sen sevdiğin, o sevdiği, biz sevdiğimiz, siz sevdiğiñiz) onlar sevdikleri zaman;

uyuduk̩ta; yani ben uyuduğum, sen uyuduğun, o uyuduğu, biz uyuduğumuz, siz uyuduğuñuz, onlar uyudukları zaman.

7. *-DIkçA*

Örn.: *sevdikçe;*

uyuduk̩ça; yani gitgide, kerte kerte (ben, sen, o, biz, siz, onlar) severken (uyurken).

8. *-IncA*

Örn.: *sevince;*

uyuyunca; yani ben, sen, o, biz, siz, onlar sever sevmez, sevdikleri (uyudukları) zaman.

9. *-IncAyA* kadar

Örn.: *sevinceye k̩adar;*

uyuyuncaya k̩adar; yani ben, sen, o, biz, siz, onlar sevene değin (uyuyana kadar).

10. *-Al̩I (-dAn beri)*[659]

---

[659] Yazarın gösterdiği *-yeli* ve *-yeliden beri* biçimlerinden başka *-yeli beri* biçimi de vardır.[AUE]

Örn.: *seveli* veya *seveliden beri.*

uyuyalı veya *uyuyalıdan beri*; yani ben, sen, o, biz, siz, onların sevmesinden (uyumasından).

11. *-dIktAn soñra*

Örn.: *Sevdikten soñra;*

uyuduktan soñra; yani ben, sen, o, biz, siz onların sevmesinden sonra.

12. *-mAdAn (-mAzdAn) evvel*

Örn.: *sevmeden (-mezden) evvel;*

uyumadan (-mazdan) evvel; yani ben, sen, o, biz, siz onların sevmesinden (uyumasından daha önce).

787. *Zarf-fiil deyimleri.* Zarf-fiillerin yanında büyük sayıda zarf-fiil deyimleri de vardır. Bunları iki çeşite ayırıyoruz:

1. Değişmesiz zarf-fiil deyimleri.

Örneğin *olmak üz(e)re* (§ 1328) deyimi gibi ki; yani *olmak için* anlamında olup bazen *olarak* zarf-fiiliyle aynı anlamda kullanılır.

Bu deyimler çok olmayıp özel hâllerinin yeri geldikçe bunların yapılanma biçimini (Çok defa bir fiil adı içinde bulundururlar.) göstereceğiz.

788. 2. değişmeli zarf-fiil deyimleri.

Bunlar ötekisine bakınca epeycedir.

789. Değişmeli zarf-fiil deyimleri genellikle bir iş adıyla ona bağlı bir iyelik ekinden ve onun ardınca gelen bir edattan, bir zarf deyiminden veya hâl ekinden tamlama oluşturur.

Bu kullanışta çoğu zaman belirli *-DIK*'lı ad kipidir.

Örn.: *sevdiyim gibi*; yani *nasıl sevdim* veya *seversem*; *ben sever sevmez, sevince*".

sevdiyim hâlde; yani ben sevdim veya seviyorum (severim), hâlbuki...

sevdiyimde; yani ne zaman ki sevdim (seviyorum, severim).

Sevdiyimden; yani (çünkü seviyorum (severim), sevdim).

Niyetli kip veya gelecek zaman kipi söylenmek istenilirse *-AcAK*'lı çekimsiz fiil kullanılır; *-mA*'lı iş adı daha seyrek kullanılır.

790. Bu zarf-fiil deyimleri için kabul ettiğimiz *değişmeli* sıfat şu sebepten haklı ve yerindedir. Bunlar *daima* kişiye göre değişen iyelik eki alırlar.

Bu iyelik ekinin görevi ise iş adı (§ 717) dolayısıyla gösterilmiş bulunuyor: zarf-fiil deyiminin öznesini bildiren iyelik üçüncü kişi zamiri görevini görür.

Bu takdirde değişmeli zarf-fiil deyimlerinin öznesi, zarf-fiillerin öznesi yalın hâl-

de bulunur (bk. § 782) gibi aynı muameleye tabi olmaz.

791. Birtakım zarf-fiil deyimleri gerçekten belirtkenler gibi kullanılır. Bunda fiilin zarflık deyimlerinin fiilin sıfatlık deyimlerine ait sahayı çiğnemesi gibi bir şey var (krş. § 1331, 1459, 1464). Zarf-fiiller ve zarf-fiil deyimleri için ileride (§ 1297 ve aşağısı) tafsilli bir sergileyiş yapılacaktır.

IV. -AsI eki

792. Bugün bu ek ancak birtakım hazır yapılı ifadelerde kullanılır. Bu gibilerini fiile ait kiplerin çeşitli unvanları altına dağıtacağımız yerde, özel mizaçları dolayısıyla farklı kavramlarını bir yerde toplu olarak göstermeyi daha iyi bulduk.

Hakikatte de bu *-AcAK* ekiyle (bk. § 868, 3. hatırlatma aşağısı) yakından akrabadır ve bu *-AcAK* ekini de birlikte inceleyecek olsaydık *-AsI* ekini onun ardınca irdelememiz gerekirdi.

793. *-AsI* eki, *-gü* (*-kü*)'den edilgen fiilin eski bir sıfat-fiili ile onun adınca gelen ve benzetme ve küçültme edatı olan[660] *-sI* (bk. § 868, hatırlatma aşağısı ve § 1343, 2.)'dan çıkmış bulunuyor.

Örn.: *tilâgüsi turur* (FERIDUDDÎN ATTÂR, *Tezkiratü'l Evliya*, çeşitli yerler); yani istemek üzeredir, istiyor (bk. bir başka örneğe § 798. 2. hatırlatma).

Metindekinin de onayladığı (bk. aşağıdaki paragrafta 3.) *-esi* ekinin Eski Osmanlıcada *–isi* eki de vardı. Bu tamamıyla *-güsi* ekine denktir; *-isi*'nin gırtlaklı ünlü *g*'si düşmüş olacak.

794. *-esi* ekinin daha yaşamakta olduğu Eski Osmanlıcadaki kullanışlarıyla *-ecek* ekinin kullanışları arasındaki benzeşme, özellikle göze çarpacak hâlde idi (Bugün hâlâ Azericede de böyledir.).

Şöyle kullanışları vardır:

1. Birincil olarak normal sıfat-fiil (niyetli gelecek).

Örn.: *Anuñ yüzine baḳası ġözüm yoḳ*[AUE] (*Bibliothèque Nationale Yazmaları*, Eski Türk kalma eşyası, 313. 46. yap.);

baḳası yerine *baḳacaḳ* kelimesi getirilmiş olsaydı, anlam tamamıyla aynı kalırdı.

2. Yarı edilgen sıfat-fiil (niyetli gelecek).

Örn.: *Aḷḷahdan özgâ sıgınası nesne buḷmadım*[AUE] (*Bibliothèque Nationale Yazmaları*,

---

660 Bizce bunun karşılığı *dilediği dir*; yani onun istediği, arzu ettiğidir, olacak. Buradaki *si*, yazarın dediği gibi benzetme ve küçültme edatı değil, yalnızca iyelik eklerinin teklik üçüncü kişi biçimidir.[AUE]

Türkçe ilave 200, 15. yap.).

Yine aynıyla *sığınası* yerine *sığınacaḳ* getirilmekle anlam tamamıyla aynı olurdu. Yine krş. *giyesile giyecek* kelimesine denktir (= ad olarak kullanılan bir yarı edilgen sıfat-fiil).

3. Niyetli gelecek zaman anlamında fiile ait gövde ile ardınca gelen *oḷ-* fiili. Bununla böylece bir birleşik fiil meydana getiriliyordu (krş. § 812).

Bu kullanıştan dil bilgisi kitabında (149. s.) bir eskimiş kip diye söz eden MENINSKI, bundaki söylenişi *-esi* ve *-isi* biçiminde gösteriyor: *sevesi* ve *sevisi.*

Gidesî oḷursa, ğidecek oḷursa vs.

Elbette oḷasıdur (bk. aynı yer, başka örneklere.)

795. Şimdiki Osmanlıcada *-AsI* kipi şöyle kullanılır.

1. Beddua, küfür deyimlerinde.

Örn.: *k̲ör oḷası;*

yoḳ oḷası;

yere ğeçesi;

saḳaḷı kesilesi;

sürünesi.

Bu kelimeler sıfat olarak kullanılabilir.

Örn.: *Bu yoḳ oḷası iẖtiyarlıḳ beni yerimden ḳaḷdırmayor.*[661]

Veya ad olarak kullanılır.

Örn.: *Sürünesiniñ zoruna baḳ.* (Yani, sürünmesini dilediğini (herif) in cüretine bak[AUE])

Bazen böyle yerlerde bir aşağılama, küçültme kavramı *+CA* da ilave edilir (krş. § 517).

Örn.: *k̲ör oḷasıca;*

k'ör oḷasıca diye ḥayḳırmaḳ.

Bu ifadeler çekimlidirler de.

Örn.: *ğeberesiceniñ yürüyecek ḥâli yoḳ.*

Başka örnekler:

Hay canı çıḳası ḳarı; o yaşı yerlerde sayıḷası fiḷan; o parça parça oḷasıca ḳaḷtaḳ

---

[661] *Ḥayâline çıḷgın çıḷgın baḳarken*
Ḳapanası gözümü ḳan bürüyor
(NEJAT EKREM'den-RECÂIZADE MAHMUD EKREM).[AUE]

ḳulpḷarı yapanın ģözüne giresice çömlek (birleşik sıfat).

Birtakım ifadelerde *-AsI* ile birlikte bulunan yönelme hâli, tabii olarak bu hâli alan bir fiilin kullanılması dolayısıyla görülür.

Örn.: *Batasıya gitdi? Padişah... "Nirde elenirmiş sormadıñmı." dedi de "Ḥayır, padişahım sorasıya ḳaḷmadı ģeçiverdiler."* (GIESE, 40. s.).

Hatırlatma – Bu ifadeler, *-AcAK* ekini içine alan başka buna benzer ifadelere yaklaştırılabilir.

Örn.: *ḳahr oḷacaḳ filan*;

asıḷacaḳ.

796. 2. Yönelme hâliyle az sayıda birtakım ifadelerde *-cAsInA* (bk. § 929) ekiyle yapılanlara yakın bir anlamda.

Örn.: *çıḷdırasıya sevmek*;

ölesiye ḳoşdu;

atı öldüresiye ḳoşdurdu ki *ḥayvanı çatḷadasıya sürdü* de denilir;

bayıḷasıya ģülmek;

Aģaçḷar öyle oḷdu oḷasıya büyük deyildir (*Rifat Efendi hikâyeleri, Muḳaddeme*). Bu *oḷdum oḷası* deyimi *tam oḷdum oḷaḷı*'nın anlamını almış bulunuyor (krş. § 1411, hatırlatma).

Çok kullanılan *veresiye* kelimesini de bu takıma koymalı.

Bu ifadeler 1408. paragrafta sözü geçenlerin basit bir çeşidi gibi görünüyor (krş. aşağıdaki paragraf).

Şu deyimler *-cAsInA*'lı olanlar (§ 929) gibi bir adın belirtkeni olarak kullanılabilirler:

çıḷdırasıya bir muḫabbet;

maḫv oḷasıya bir şiddet;

helāk oḷasıya bir muzārebe.

797. 3. Yönelme hâlinden sonra *deyin (dek)*'li olarak.

O zaman bir zarf-fiil deyimi hasıl olur. Bundan § 1408'de bahşedilecektir.

798. 4. Halk dilinde *gel-* filinin öznesi olarak 'arzusunda olmak...' anlamıyla.

Örn.: *İçesim ģeliyor*.

Teklik üçüncü kişide *-sI*'lardan birisi kaldırılır.

Örn.: *Yeyesi* (*yeyesisi* yerine) *ģeldi*.

1. hatırlatma – İstanbul'da aynı anlamda *-AcAK*'lı kip kullanılır.

Örn.: *Aḳsıracağım ģeliyor*.

Bazen *ģel-* yerinde *tut-* fiili de kullanılır.

2. hatırlatma – Çağatay metinlerinde aynı kullanış görülüyor.

Örn.: *Yıġlagusı kâlüp* (FERIDUDDÎN ATTÂR, *Tezkiratü'l Evliya*, *Uygurca*, 143. s.).

3. hatırlatma – Bu yolda ifade ediş tarzını, bazı Balkan dillerine tesir etmiş görüyoruz (bk. Rumca, Bulgarca).

Tarafımızdan Maraş'ta derlenen şu kıtadaki gibi:

Dama çıḳasım ģeldi.

Yāre baḳasım ģeldi.

Baḳdım o yār elde yoḳ.

Damı yıḳasım ģeldi.

Aynı bölgede *yoḳ* ile beraber olumsuz anlamında aynı kullanış var.

Örn.: *Buyuruñ, şarab sigara içiñ. -Hayır, içesim yoḳ;*

Orda ḳaḻayıdıñız! ḳaḻasım yoğudu ki.

Birtakım lehçelerde aynı anlamda (*-si -siz* olarak) *-gü* eki kullanılır.

Yegim kilâde. "Yemek yiyeceğim geldi, karnım acıktı." (GUIGANOF, *Tatar Dil Bilgisi*, 675. s.; krş. KOUZNIETSOF), *yeğim geldi* (krş. § 1343, 2. aşağısı). *-AsI* eki hakkında bk. BOHTLINGK, 308. s.; MAXIMOF, 85. s. ve aşağısı.

V. Fiile ait kiplerin farksız olarak kullanılışı

799. Bilindiği üzere *-Ar/Ir*, *-mIş* ve *-AcAK* eklerini içinde bulunduran fiile ait kipler bazen bir sıfat-fiil (bk. § 734 ve aşağısı); yani asıl bir sıfat-fiil görevini bazen basit kişili bir kipin (sıfır gövde ile çekimli) teklik üçüncü kişisi görevini görebilir.

Örn.: *sever*; şimdiki zamanda seven, şimdiki zamanda seviyor;

sevmiş; geçmiş zamanda seven, diyorlar ki geçmiş zamanda sevdi;

sevecek; gelecek zamanda sevmek niyetinde olan, gelecek zamanda sevmek niyetindedir.

Şimdi birbirinden açıktan açığa farklı iki kullanıştan ayrı olarak burada gösterdiğimiz bu kiplerin üçüncü bir kullanışı daha olabilir. Bunu daha yukarıda (§ 601) *çekimsiz gövde* adıyla göstermiştik.

800. Esas itibarıyla çekimsiz gövdelerin ekleri sıfat-fiillerdekilerin aynıdır (bk. yukarıdaki paragrafa). Bununla beraber sıfat-fiil olarak hiçbir zaman kullanılmayan -*(I)yor* kipi çekimsiz gövde görevini görebilir. Bu onun geniş zaman gövdesiyle ortaklaşmasından ileri geliyor. Aslında bu bilindiği üzere birleşik bir fiilin geniş zaman

gövdesinden başka bir şey değildi (krş. § 613).[662]

801. Daha ileride (§ 1458) görüleceği üzere belirsiz geçmiş zaman gövdesiyle benzeşmesi dolayısıyla gövde kullanılışı hatta rivayet birleşik zamana kadar yaygınlaştırılmıştır:

---

[662] Yazarın fikrince şimdiki zaman kipi, örneğin *geli yorur* biçiminde *gelmek* fiil adı kökūne bir ı ünlüsü katıldıktan sonra 'yürümek' anlamında eski *yormaḳ* fiil adının geçmiş zaman teklik üçüncü kişisi getirilerek yapılan birleşik bir fiilden daha sonraları sondaki *-ur* geçmiş zaman gövdesi aşınıp düşmekle olmuştur.

Bununla birlikte bizce daha çok ihtimal dâhilinde olan bir cihet vardır ki o da şimdiki zaman kipinin de hemen bütün öteki kipler gibi basit bir sıfat-fiil (sıfat)den doğmuş olmasıdır.

Bu sıfat, olumlu ve olumsuzu da olabilen bir fiil adı kökūne uyuma göre *-gür/-gur, -ger/-gar* ekleri getirilmekle yapılır. Fiil adı kökü geçişsiz ise bu sıfat geniş zaman sıfat-fiili, geçişli anlamlı ise geçmiş zaman sıfat-fiili görevinde olur. Geçişsiz fiiller 'bilinen' anlamı verdikleri için bunlara geniş zaman sıfat-fiili, geçişli fiiller 'edilgen' anlamı verdikleri için bunlara geçmiş zaman sıfat-fiili denilir.

Çağatay sözlüğünde 17. s.'de: "*-gur,-gür* ekleri olumsuz özne anlamı da beyan eyler." diye bir kayıt vardır ki gerek yanı başında gerek sözlüğün farklı yerlerinde verilen ve bazıları aşağıya nakledilen örneklere göre bu, tam bir tanım değildir. Tam olabilmek için "*-gur,-gür* hatta *-gar,-ger* ekleri geçişsiz ve geçişli fiil anlamlı olumlu ve olumsuz fiil adı köklerinin sonlarına katılarak bunları fiil adı geçişsiz ise geniş zaman sıfat-fiili, fiil adı geçişli fiil ise geçmiş zaman sıfat-fiili anlamlı sıfat-fiil sıfatlar yapar." denilmeli idi:

1. *Buḷgar* 'bulanır, bulaşır olan, mülevves'; *uçgur* 'uçar olan'; *taygur* 'kayar olan'; *toygur* 'doyar olan, tok'; *ötgür* 'geçer olan'; *geçgür* 'geçer olan'; *yıḳılgur* 'yıkılır olan, harap';

2. *Yıgḷagur* 'ağlar olan'; *uyganmagur* 'uyanmaz olan, gafil'; *taymagur* 'kaymaz olan'; *toymagur* 'doymaz olan'; *yaramagur* 'yaramaz olan'; *yıḳıḷmagur* 'yıkılmaz olan' vs.

1. numaradaki örnekler *gar, gür* eklerinin, sonu ünsüzlü ile biten fiil adı köklerine katılarak sıfat-fiil (sıfat) meydana getirenleridir ki *algan = alan* da olduğu gibi sonraları bunlardaki g düşmekle:

Buḷar 'bulanır', edilgen anlamından çıkarak *uçur, tayur, toyur, ötür, geçür yıḳıḷur* biçimlerine girmiş ve tek hecelilerde ünlü değiştirerek *uçar, tayar, toyar, öter, geçer* gibi geçmiş zaman biçimlerini almış ve *yıḳıḷur* biçimindeki çok hecelilerde ise olduğu gibi kalarak zamanlı kipler meydana getirmişlerdir.

2. numaradaki örnekler *-gar, -gür* eklerinin sonu ünlü ile biten fiil adı köklerine katılarak (sıfat) meydana getirenleridir. İki ünlü arasında kalan *g*'leri (lehçemizde olduğu gibi) *ğ*'ye çevrildikten sonra *y*'ye *çağlagan, çağlayan* da çevrilmiş olmakla:

Yıgla(y)ur,uy(g)anma(y)ur,tayma(y)ur,toyma(y)ur,yarama(y)ur,yıḳıḷma(y)ur geçmiş zaman biçimlerine girmişlerdir ki işte bu türlüleri hâl anlamına geldikten sonra, 1. numaradaki geçmiş zamanlar dahi benzeşme yoluyla bu *-yur* ekini almışlar; fakat bunu alırken söylenmeyi kolaylaştırmak için bundan sonra uyuma göre bir ünlüye de muhtaç olmuşlardır. *Gel(i)yur, a(ı)yur.* Bu biçimle kullanış Erzincan ve yöresinde hâlâ yaşamaktadır; *u, ü*'lerin ise sonradan batı illerinde *o*'ya çevrildiği anlaşılıyor.[AUE]

802. Çekimsiz fiiller şöyle kullanılır:

1. *gibi* edatı veya *-cAsInA* ekiyle. O zaman bunlar benzetme ve karşılaştırma anlamlı zarf-fiil deyimleri meydana getirirler. Bunlardan daha ileride § 1457 ve aşağısında söz edilecektir, *-AcAK*'lı kip de *ḳadar* kelimesiyle böyle deyimler meydana getirebilir (krş. § 1464 ve aşağısı).

803. 2. *bir durum* kelimelerinin belirtkeni olarak.

Geniş zaman, belirsiz geçmiş zaman ve niyetli gelecek zaman kiplerinin gövdeleri ardınca *bir durum* kelimeleri gelerek (belirtken ve belirtiklerden yapılmış[AUE]) ifadeler ortaya çıkarılır[663]:

Geniş zamanlı:

İnsan deryāyı saḥrā gibi her tarafında ġezilir, havayı deryā gibi içinde yüzülür bir ḥāle getiriyor (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebîye*).

Evimiz oturulamaz bir ḥale ġelmiş.

Belirsiz geçmiş zamanlı:

Memlek'etde her şey yoluna girmiş bir ḥalde bulunsa idi;

O vaḳit Hind ve Çin maᶜlūm denilecek bir ḥalde deyil idi (AHMED RASIM, *Osmanlı Tarihi*).

804. Bu ifadelerde fiile ait kip *bir durum* kelimelerine (sanki bir sıfat-fiil gibi) belirtken görevini görür. Bunun böyle olduğuna kanaat getirmek için bu deyimleri, fiile ait kip yerine sıfat bulunan deyimlerle karşılaştırmak yeterlidir.

Örn.: *Pek faḳir bir ḥale ġelmiş;*

Boynu bökük ṭavrı ḥazin bir ḥalde.

Bununla beraber bu (geniş zamanlı, belirsiz geçmiş zamanlı[AUE]) fiile ait kipi sıfat-fiil diye kabul etmek mümkün değildir. Şu itibar ile ki bunların belirtik adları (tamlananları) olan (örnek olarak *bir durum* sınıfından) kelimeler, bu fiile ait kiplerin bildirdikleri eylemi yapanlar değildir.[664]

Bu yapılanma yapay kullanışlı sıfat-fiillerin (II. durum, 2. yapılanma; § 751) gibilerine daha çok yaklaşır; fakat çoğunlukla böyle bir hâlde kullanılan *-An*'lı sıfat-fiil, *bir durum* kelimeleriyle karşılaşmadığı sebeple onu bununla karıştırmamak şarttır.

---

663 Bunun Fransızcaya tercümesi şöyle olur: *état tel (une situation telle) que je, tu..*[JD]

664 Yazarın anlatmak istediği şudur: Örneğin "*Okur yazar adam.*" ifadesinde *adam* tamlananı, *oḳur yazar* sıfatının aynı zamanda bildirdiği *okumaḳ yazmaḳ* eylemlerini yaptığı için *oḳur yazar* kelimeleri sıfat-fiildirler; fakat yine örneğin *oḳuyup yazar bir ḥalde* ifadesinde tamlanan olan *ḥal* kelimesi, *oḳur yazar* sıfatlarının bildirdiği *oḳumaḳ yazmaḳ* eylemlerini yapmamış olduğuna göre bu *oḳur yazar* kelimelerine sıfat-fiil denilemez.[AUE]

Şu hâlde mesele, çekimsiz bir gövde karşısında bulunulmasıdır.

-AcAK'lı kipe gelince: Şuna dikkat edilmeli ki zikredilen bir özne olmadığı zaman bunun çekimsiz bir gövde gibi kullanılışı, daha çok yarı edilgen anlamıyla kullanılışına yaklaşır. O zaman 754. paragrafta gösterilen sözlerin tipine pek benzeyen ifadeler karşısında bulunulmuş olur. İhtimal bunun etkisiyle olacak. *Bir durum* kelimelerindeki belirsizlik tanımlık edatı (belirsizlik sıfatı) olan *bir* kelimesi kaldırılır.

Örn.: *Yaḳasını topḷayacaḳ ḥaḷi yoḳ* (söylence);

Yerimden ḳımıḷdayacaḳ ḥaḷim oḷsa.

805. Hatırlatma – *-AcAK* eki bazı hazır deyimlerde çekimsiz bir gövde olarak kullanılmış gibi görünüyor.

Örn.: *Bunu bilemeyecek ne var?*

Bunda añḷaşıḷmayacaḳ ne var? (yukarıdaki ile aynı anlamda).

Yine krş. *bunda gülecek (meeyûs olacaḳ) ne var.*

Aynı ifadelerde bu kipin yeri değiştirilebilir:

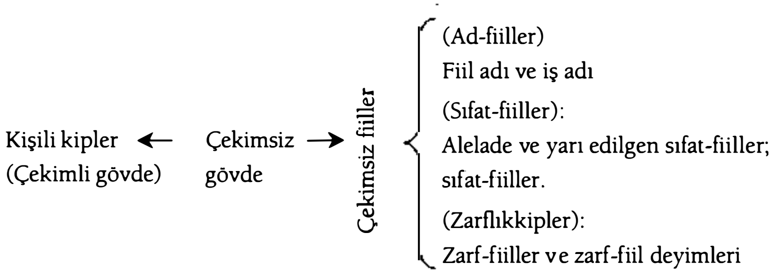
Añḷamayacaḳ bunda ne var.

Ne var bunu bilemeyecek?

[Bu ifadelerin muhtemel kökeni hakkında bk. § 1393]

Fiile ait oluşumun özeti

806. Burada, insanı hayrete düşüren çeşitlenişi hakkında bir fikir edinilebilmiş olan Türkçe fiilin biçim bilgisi (sarfça biçimlenişi), şöyle bir şema ile özetlenebilir:

Şuna dikkat edilmeli ki çekimsiz gövdeye en çok yaklaşmış olanlar sıfat-fiillerdir.

Aşağıda yalnızca bir hatırlatış olarak, yapan, nesne, sıfat-fiil ve bununla ilgili olan (bk. § 1343) dilek-şart, buyruk, gereklilik fiillerinin kişisiz kullanışlarını belirtilir. Bunların Türkiye Türkçesindeki izlerini yeri geldikçe belirteceğiz.

Bu kipler kişisiz nitelikleriyle çekimsiz gövdeye yaklaşırlar.

807. Aşağıdaki tablo her fiil ekinin dil bilgisi görevi hakkında bir fikir edinmeğe yardım edecektir. Burada buyruk kipine ait sıfır gövde eki ancak hatırlama amacıyla gösteriliyor.

Sonra buraya *-AcAK* ekini geçirdik ki kullanışlarının çeşitliliği sayesinde Türkçe fiil eklerinin niteliği hakkında tam bir fikir vermektedir. Bunun hemen ardınca da anlam bakımından ona hakikaten yaklaşan *-AsI* gelmektedir. Bundan sonra *-AcAK* ekinin bir karşılık kısmı gibi olan *-DIK* eki geliyor. Diğer biçim birimlere gelince: Bunların, genellikle sınırlı kullanışları olan bir kısım meydana getirdiği görülecektir. Ancak, bu tabloda büyük sayıdaki boş haneleri doldurmak için öteki Türk lehçelerine başvurmak yeter. Tablomuzda *-An* biçiminde belirli *-ḳan* ekinin anlam bakımından önemli bir biçimde uğradığı budaklanışlardan daha önce söz etmiştik (§ 701). Çağataycada *-Ar/Ir* ve *-mIş* ekleri, Türkiye Türkçesinin ortaklaşa kullanışlarından başka fiilin ad köklü kiplerini meydana getirirler. Bunlar ad hallerine uğrarlar ve iyelik ekleri alırlar.

Örn.: *Mâni körmişiñ yoḳ ârdi* (FERIDUDDÎN ATTÂR, *Tezkiratü'l Evliya*, 27. s., I, 5). Bizim lehçemizde *Beni ġördüğüñ yoḳ idi.*[AUE] (krş. MÜLLER, *Uygurca*, 9. s.'daki başka örneklere. Yine bakınız bu dil bilgisi kitabında § 1372).

Görüşler – Tabloda iyelik ekinin ilavesine müsait bulunan bir biçim birim gelince, bunu (onun en çok kullanıldığı) üçüncü kişi biçiminde gösteriyoruz:

808. Fiile ait oluşumu özetleyen tablo:

Kişili kipler çekimli kipler (teklik 3. kişi ile)	Farksız kullanışlar çekimsiz gövdeler	**Çekimsiz Fiiller**						Zarf-fiiller
		Ad-fiiller			Sıfat-fiiller			
		Fiil adı	İyilik eksiz iş adları	İyilik ekli eylem adları	Alelade sıfat-fiiller	Yarı edilgen sıfat-fiiller	Sıfat-fiiller	
01. *sıfır* (*buyruk*)								
02. *-AcAK* (*±DIr*).	*-AcAK*	...	..	*-AcAğI*	*-AcAK*	*-AcAK*	*-AcAğI*	*-AcAK* veya *-icek*, bk. § 1400
03....	...	...	...	*-AsI*	*-AsI*	*-AsI* (Eski Osm.'da)	...	*-esiye*
04. (*-DIK* § 653).	...	...	(*-DIK*, Bazı zarf-fiilleri teşkil etmek için bulunma ve ayrılma hâli ile bak, bunun karşısına)	*-dIğI*	- *DIK*. Nadirdir.	- *DIK*. Nadirdir.	-diğ-i	*-dikde* (*-çe*). *-dIktAn* sonra (başka).
05.(*A*)*r*, (*I*)*r*...	-(i)*r* veya (*e*)*r*	...	...		-(i)*r*	..	...	*-mezden önce* (olumsuz tabanda)
06.-(*I*)*yor*	-(*I*)*yor*							
07. *-mIş* (*±DIr*).	*-mIş*		...	bk. § 807	*-mIş*			
08. *-mAlI* (*dir*).	(*-mAlI*)	...		...	§ 1343, 3. dipnot, 2.	§ 1343 3. dipnot, 2.		
09. *-A*								
10. *-DI*; *krş*.4.*-DIK*								
11. *-sA*.								
12. *-IsAr*								
13....			...	...	*-An*	...		*ik'en* *-ende* } *lehçelerde* *-enede k*
14....		*-mAK*		...	...	...	...	*-meksizin* *-meğin*
15...	...	...	*-mA*	*-me.si*	(*-mA*). Pek nadirdir.			
16....	...	...	*-meklik.*	*-mek.liğ.i*				
17....		..	*-Iş-i.*	*-Iş-i*				
18....	...		...		...			*-Ip*
19....	...	...		...	...		...	*-ArAk*
20....	...	...	...	...	...	...		*-e veya –i*
21....	...	...	...	...	...		...	*-IncA -e kadar*
22....	...	...	...	...	...	...	...	*-AlI -den beri*

V. Bölüm: Katmerli ve birleşik fiiller

809. Şimdiye kadar incelediğimiz fiiller basit; yani tek bir kelimeden yapılmış fiillerdi. Bu bölümde söz edeceğimiz fiiller ise iki kelimeden oluşturulmuştur.

I. Katmerli veya yardımcı fiiller

810. İkincisi yardımcı olarak kullanılan iki fiilli bir küme biçimindeki fiillere katmerli veya yardımcı adını veriyoruz.

A) Ol- yardımcı fiiliyle yapılan katmerli fiiller

811. Bilindiği üzere (krş. § 600) birtakım kişi kipleri, aslında ad cümlelerinden ibarettir. Bunlarda yüklem olarak bir sıfat-fiil ile bunun ardınca gelen **imek* biçimindeki eksiltilmiş bir ek fiil vardı.

Örn.: *Yazmışım* gibi ki bu *yazmışım*; yani *yazmış oḷanım* yerindedir.[665]

Yine bilindiği üzere Türk dilinde *i-* fiilinin çekimi *oḷ-* (§ 563) fiiliyle tamamlanmaktadır.

Bunun sonucu olarak yukarıda gösterilen tipteki ad cümleleri dışında (Hepsi *yaz-* fiilinin fiil kipleri niteliğini almıştır.), yüklemi *oḷ-* fiiliyle beraber bulunan başka ad cümleleri bulunuyordu.

Örn.: *Yazmış oḷacağım*; yani, yazmış olan 'kimse' olacağım.[AUE]

İşte bu ad cümleleri, bu defa *yazmış oḷmaḳ* biçiminde katmerli bir fiilin kişili kipleri hâlini almak yolunu tutuyorlar. Buna katmerli adını verdiğimizin sebebi *oḷ-* filinin ayrıca tam bir çekimi de bulunmasıdır.

Böylece örnek olarak basit *sev-* filinin esas çekimi yanında daha çözümlenişli, an-

---

[665] Yazar böylece *imek* fiil adının *-im, -iz; -siñ, -siñiz; (-dir, -dirler)* biçiminde bir geçmiş zaman kipi olduğunu kabul ediyor ki bunları *yazmış, yazar, yazacaḳ* gibi sıfat-fiillerle birleşik sayıyor. Hâlbuki bizce *i-* fiilinin bu biçimde bir geçmiş zamanı yoktur. Bunlar, bunlara veya herhangi ad ve sıfatlara eklenen eskiden bağımsız ayrık zamirlerin sonradan bitişik şeklini alanlarıdır.
Men barır men. "Ben varırım.", *Divanü Lugati't-Türk,* II, 54;
Men sañga barıgḷı men. "Ben sana varışlıyım." (aynı eser, II, 48). (özel anlamlı bir kip);
Men bargaḷır men. "Ben gitmek üzereyim." (aynı eser, II, 56);
Biz barmaz mız. "Biz varmaz ız = varmayız."(aynı eser, II, 55).
Aslı *irmek* veya *ermek* olan *i-* fiilinin eski geçmiş zaman teklik üçüncü kişisi olumlularda *erür* olumsuzlarda *ermes* (Çağatayca *imās*) biçimlerinde görülüyor ki bu gibiler tabii burada yardımcı görevini yapanlar değildir.[AUE]

lamca daha dalgalı (ince farklı) kiplerden ibaret şöyle üç tane destekleyici çekim meydana gelmiştir:

sever oḷmaḳ

sevmiş oḷmaḳ;

sevecek oḷmaḳ.

Bunlara;

sevmekde olmaḳ katmerli fiilinin çekimi de ilave edilebilir.

Bu kipler, basit fiilin bildirdiği zaman ve kip anlamları üzerine yükletilmiş ikinci derecedeki anlam biçimlerini ifade ettiğinden, bunları aynı fiilin farklı görünüşleri[666] ile karşılaştırmak mümkündür.

812. Katmerli kipler şunlardır:

1. Geniş zaman gövdesiyle katmerli kip (başlayış görünüşlü): *yazar oḷmaḳ*.[667]

2. Belirsiz geçmiş zaman gövdesiyle katmerli kip (öncelenik görünüşlü): *yazmış olmaḳ* (Olup bitmiş; yani geçmiş zamana başvurulmuş olarak düşünülen bir fiil).

3. Niyetli gelecek zaman gövdesiyle katmerli kip (niyetli görünüş): *yazacaḳ oḷmaḳ* (belkilenik olarak düşünülen fiil).[668]

4. Bulunma hâlinde fiil adlı katmerli kip (süremli görünüş): *yazmaḳta oḷmaḳ*.

813. Burada, kiplerin zaten pek büyük olan miktarını lüzumsuz yere dört defa daha artırmasından çekinerek, bu dört biçimin dört çekimini ayrıca göstermeyi gerekli bulmadık.

---

666 Görünüş[AB] (manzara[AUE]) (aspect) kavramı, Sılav dillerinde pek alışılmıştır. Bunlarda bitmişlik ve başka bitmemişlik görünüşleri biçiminde gözetilen ayrılık büyük bir rol oynar.[JD]

667 Yani yazmak alışkanlığında olan bir kimse niteliğini almak. Bu birleşik kipin olumlularında olduğu gibi olumsuzlarında da anlam daha önce devam ve alışkanlık üzere olan bir fiilin bir zamandan sonra değişip onun aksi bir fiilinde devam ve alışkanlık üzere bulunulduğu merkezindedir.
Yazar oḷdum; yani daha önce yazmamakta devam ve alışkanlık üzere iken, bir zamandan beri yazmakta devam ve alışkanlık üzere oldum;
Yazmaz oḷdum; yani daha önce yazmakta devam ve alışkanlık üzere iken bir zamandan beri yazmamakta devam ve alışkanlık üzere oldum demektir. *İmek* fiil adı değişikliğe uğramadan devam eden bir fiili bildirmeğe özgü olduğu hâlde, *oḷmaḳ* fiil adı daha önce devam eden bir fiilin bir zaman sonra değişerek başka bir durum aldığını bildirir: *Öğretmen idim* geçmiş zamanda değişmeden, devam üzere öğretmen olarak bulunuyordum; *öğretmen oḷdum* daha önce öğretmen değil iken bir zamandan beri o durumu değiştirerek öğretmen durumuna *girdim* demektir. Bu takdirde *yazar, yazmaz* gibi sıfat-fiillerde görünen bu mana değişimi, *oḷmaḳ* fiil adının esasında var olan bu anlamdan doğmaktadır.[AUE]

668 Yazmaya niyeti olmak, yazmaya yeltenmek.[AUE]

Bu, aslında çekim tablomuzdaki *sev-* kökü yerine ayrı ayrı *sever ol-*, *sevmiş ol-*, *sevecek ol-*, *sevmekde ol-* biçimleri getirilerek daha önceden hasıl olmuş bir alıştırma ile herkesin kendi kendisine yapabileceği bir şeydir.

Hatırlatma – *ol-* fiili yerine *bulun-* fiili de kullanılabilir.[669]

814. Bununla beraber bu fiil görünüşlerinin en tipik kullanışlarını burada gösteriyoruz:

1. Başlayışlı görünüş, çoğu zaman geçmiş zaman kipiyle kullanılır.

Örn.: *az yer oldu* (yani az yemeye başladı, ... alışkanlığını aldı).[670]

815. 2. Öncelenik görünüş, gelecek zaman kiplerinden birinde kullanılarak basit fiil çekiminde eksik olan öncelenik gelecek kipini de vermiş olur.

Örn.: *Siz ġelmeden işiñizi bitirmiş oluruz* (*olacağız*).

Niyetli gelecek zaman böyle kullanıldığı takdirde, 'belkilik' anlamını verebilir (Aynı durumlarda tamamıyla Fransızcadaki karşılığı olan *futur antérieur* görevinde olur.).

Örn.: *Unutmuş olacaḳ.*[671]

816. 3. Niyetli görünüş, varsayım veya şart biçiminde bulunduğu zaman, daha çok belli başlı bir anlam değişikliği olmadan, karşılığı olan basit fiil kipleri yerine kullanılır (bk. § 1221).[672]

---

669 Anlama gelince bu, bizim gösterdiklerimizi hareket noktası diye almakla ve zorluk çıktığı takdirde bunu parçalara ayırmakla; yani bir fiil kipi değil de bir ad (sıfat-fiil) cümlesi karşısında bulunuluyor imiş gibi daha yukarıda gösterilen tarza göre kelimesi kelimesine bir *yörüyüş* kurmakla kolayca anlaşılır.[JD]
Aslında *ol-* fiili bazen 'bulunmak' anlamında da kullanılır:
Şöhreti gittikçe azaldığından buña ḳulaḳ asan olmamıştı (bulunmamıştı). REFİK HÂLİD, "yatır", *Memleket Hikâyeleri,* 146. s.[AUE]

670 Bizce bunun anlamı şöyledir: "Önceden öyle olmadığı hâlde, bir zaman geldi ki ondan başlayarak az yemek alışkanlığını aldı veya daha önce öyle olmadığı hâlde bir zamandan beri az yemeğe başladı.".[AUE]

671 *Unutmuş olacaḳ* gibi oluşumlarda yardımcı fiil görevini yapan *olacak* fiili, yalnız biçimce bir gelecek zaman kipi olup hakikatte 'belkilik' anlamını verir ve bu, birleşik fiilin bildirdiği zaman geçmiş zamandır ki bu da *unutmuş* fiilinden çıkar:
Unutmuş olacaḳ = unuttu belki.
Unutmuş olmalı biçimindeki gereklilik kipli yardımcı fiil ile de aynı anlamdadır:
Ḳardeşiniz artıḳ bu fena daḳiḳaları unutmuş olmalı (1. = Unutması gerekir, unutmalı 2. unuttu belki).[AUE]

672 Bu bakımdan bunu Fransızca ya ... *s'appreter â*; yani ...*e ḥazırlanmak* biçiminde değil, alelade basit bir kipmiş gibi çevirmek lazımdır.[JD]

817. Bu kiplerin özgelenik (yapım ekli) tabanları (krş. § 571). Ana fiilin tabanını özgelemekle elde edilir, yalnız olumlu ve olumsuz yeterlilik istisna ki bunların ekleri (isteğe bağlı olarak) yardımcı fiile de getirilebilir.

Örn.: *yazmamış oḷmaḳ*;

yazmış oḷmamaḳ.[673]

818. 1. hatırlatma – En sonra gereklilik gövdesiyle katmerli bir kip *yazmaḷı oḷmaḳ* da vardır ki çok az kullanılır. Bu kip kendisinde niyet gövdesi olan katmerli kip (niyetli görünüş) ile aynı anlamdadır.

Örn.: *ağḷamaḷı oḷdu* yani ağlayacak oldu, ağlamak raddesine geldi (GÜRPINAR). krş. ABDURRAHMAN FEVZI EFENDI, *Mikyâsü'l-lisân Kıstasü'l Beyân.*

Bu kullanış, *-mAḷI*'lı kipin, aslında ada ait olduğunu gösteriyor (yine krş. § 1343. 3'e ait 2. dipnot).

Eski Osmanlıcada bu daha çok kullanılır idi.

Örn.: *Ḳul ve ḳaravaş yazıḷmaḷu oḷsa nefer diyü yazaḷar*[AUE] [krş. § 1082] *Bibliothèque Nationale Yazmaları, AFT*, 41 yazmaları ki bunda böyle bir sıra örnekler bulunmaktadır (33-34. yap.);

Elliden tecāvüz etmelü oḷsa elbette ᶜarz oḷuna[AUE] (*Kânunnâme-i Mısr*, ROUEN, ms. ör. 28., 30. yap.).

Hatırlatma – Eski Osmanlıcada *-AcAK* yerine *-AsI* ekli niyetli görünüş de kullanılırdı:

Örn.: *Anuñ soḥbeti size ḫoş ğelmeyesi oḷursa*[AUE] (1426 yılı yazmaları, 221. yap.); bk. başka örneklere § 794, 3.

819. Katmerli kipler arzu bildiren sözlerde (buyruk veya dilek-şart kipi olan gereklilik ile) epeyce çok olarak kullanılır.

Örn.: *Ḳaḷḳamaz oḷ*[674];

Sen bu ḷaḳırdıyı işitmemiş oḷ;

---

[673] Olumsuz eki birleşik fiillerin birincisinde veya ikincisinde bulunmakla kastedilen mana tam aynı değildir:
Yazmamış oḷmaḳ (olumsuz eki birinci fiilde): "Bir an gelip yazmamış bir kimse durumunda bulunmak" (yani bu durumda bulunduğunu tasdik etmek)';
Yazmış oḷmamaḳ (olumsuz eki ikinci fiilde): "Bir an gelip yazmış bir kimse durumunda bulunmamak" (yani bu durumda bulunduğunu red ve inkâr etmek).
Bununla beraber her iki olumsuzun olumlu biçimi aynıdır: *Yazmış oḷmaḳ*.[AUE]

[674] Bunların asıl anlamı şudur: "Daha önce kalkar bir adam iken artık kalkamayan bir adam hâline gel..", "Sen bu lakırdıyı işitmiş iken şimdi işitmemiş bir kimse niteliğinde ol.[AUE]

Sen gidecek oḷda masrafı ben çek'eyim[675];

Geçmiş oḷsun[676];

Gidèmez oḷayıdım.[677]

B) -A veya -I'lı bir zarf-fiil üzerine kurulmuş katmerli fiiller

820. Bir fiili -*A*'lı veya -*I*'lı bir zarf-fiil (§ 1332 ve 1331) hâline koymak ve ardınca aşağıdaki yardımcı fiilleri (Anlamları daha ileride açıklanacaktır.) getirmek suretiyle de yardımcı fiiller elde edilir:

Bilmek, vermek, yazmaḳ, durmaḳ, yatmaḳ, ğelmek, gitmek, ḳaḷmaḳ, ḳomaḳ vs.

Yeterlilik fiili (§ 821) istisna, bütün bu oluşumlar aslında içinde bulundurdukları zarf-fiiller gibi kullanıştan kaybolmağa yüz tutmuş bulunuyorlar.

1. Yeterlilik fiili[678]

821. Bir eylemin olabilirliğini ifade etmek için fiil zarf-fiil hâline konulup ardınca *bil-*[679] yardımcı fiili getirilir.

---

675 *Asıl sen gitmeğe niyetli oḷ* demektir.[AUE]

676 Başınıza gelen hâl sizce geçmiş (bir şey) durumunda olsun.[AUE]

677 Daha önce gidebilir bir insan durumunda iken keşke sonradan gidemez bir kimse, olsaydım.[AUE]

678 *Yeterlilik fiili* deyimini ABDURRAHMAN FEVZI EFENDI'nin *Mikyâsu'l-lisân Kıstâsu'l Beyân* adlı dil bilgisi kitabında 'makturiyet ve imkân fiili' adını veriyor.[AUE]
İbni Mühennâ Lûgati'nde (150. s.) buna 'istitaat ve mukarenet?' adı verilmekte ve şöyle açıklanmaktadır: "Geçmiş zaman fiilinde fiil maddesinin son harfi ötreli yapılırsa 'istitaat ve mukarenet' anlamına delalet eder:
gelüdi 'gelebildi'; *barudı* 'varabildi'.
Bu *ötre* yazıda *ve* söylenişte *vav* (Arap yazısının *u*'su[AUE]) biçiminde tespit edilir.
Bundan anlaşıldığına göre bu fiiller iki fiil adı kökünü içinde bulundurması dolayısıyla birleşik fiillerdir:
Barudı 'varudı' gibi ki bu *bar* (=*var* fiil adı köküyle) 'kadir olmak' anlamında *umak* (krş. *ugan* = kadir olan 'tanrı') fiil adının kökü *u*'nun birleşmesiyle olmuştur:
U- fiilinin başka fiil adı köklerine katılmasıyla yapılan bu olumlu birleşik fiil lehçemizde kullanılmayıp bunun yerine örneğin *ğele bilmek* birleşik fiili kullanılır:
Bununla beraber bunun olumsuzu olarak kullanılan *geleme-*, *varama-* fiilleri genellikle (yazarca da) sanıldığı üzere basit değil birleşik bir fiildir.
Bunlar yukarıda *İbni Mühennâ Lûgati*'nden naklettiğimiz *gelü-*, *baru-* yeterlilik fiillerinin olumsuz biçimleridir: *gelümemek* 'gelememek', *varumamak* 'varamamak'.
Yalnız bunlarda önceki bir fiil adı köküne katılmış *umamak* olumsuz fiil adının kökü olan *u* (*ü*), lehçemizde *a* (*e*)'ye çevrilmiş bulunuyor.[AUE]

679 Krş. Fransızcanın 'bilmek' anlamındaki *savoir* fiili de bazen 'gücü yetmek' anlamıyla kul-

Örn.: *seve bilmek*;

uyuya bilmek.

Eski Osmanlıcada bazen *-I*'lı zarf-fiil kullanılırdı:

Örn.: *ḳurtarı bilürsen*[AUE] (Bibl. ROUEN, ms. Nu. 1493; 22. yap.).

Bk. § 593 Türk dilinde kullanılan yeterlik fiilinin başka açıklamalarına.

822. Yeterlik fiili olumsuz bir fiil tabanı üzerinde de meydana getirilebilir.

gitmeye bilirsiñ.[AUE]

fakat yeterlik fiilinin olumsuzu da yetersiz, imkânsız fiilin (§ 592) yardımıyla ifade edilir.

Nitekim **seve bilmemek* yerine *sevememek* denilir.

Örn.: *Añḻada bildim mi? – Ḫayır efendim añḻayamadım.*

1. hatırlatma – Bilakis Çağataycada ve Eski Osmanlıcada *bil-* yardımcı fiiline olumsuzluk eki olan *-mA* getirilerek olumsuz yeterlilik (yetersiz) fiilleri meydana getirilebiliyordu.

Örn.: *Baḳa bilmez kişi yüzingâ*[AUE] (*Hüsrev ü Şirin*, 48. yap.)[680];

Żarar irişdirü bilmezler[AUE] (1426 yılı yazmaları, 48. yap.); yine krş. VIGUIER, *Türk Dili Unsurları*, 158. s.

2. hatırlatma – Hakikatte bugünkü olumsuz yeterlilik fiil ekinin aslı bir olumsuz yeterlilik yardımcı fiilidir (§ 593).

2. Tezlik Fiili

823. Çabuk bitirilen veya birdenbire ve beklenmedik olan bir eylemi bildirmek için fiil *-I*'lı zarf-fiil hâline konulup bunun ardınca *ver-* fiili getirilir. Burada bu yardımcı fiil bulunduğu müddetçe 'çabuk, tereddüdsüz, düşünmeden yapmak' anlamını alır ve yazıda asıl fiile bitiştirilir.

Örn.: *yazıver gitsin*;

alıvermek.

Bakınız başka örneklere § 828, hatırlatma.[681]

lanılır.[JD]

680 Lehçemizde kullanılmayan bu kipin ABDÜLHAK HÂMIT BEY tarafından yalnız aşağıda kullanıldığı görülüyor:
Uzaḳ düşerse de yârinden, ey göñül dehrin
Kişi uzaḳ "düşe biḻmez" ya girdigârından. - Ölü.[AUE]

681 Bizim *tezlik* dediğimiz ve yazar da dâhil hemen bütün Doğu ve Batı dilcilerinin *tezlik;* yani *tezleme* fiili diye adlandırdığı bu kipte biz 'tezlik' anlamı görmüyoruz. KÜTAHYALI

Hatırlatma – Eski Türkçede *-I*'lı ve *-A*'lı zarf-fiil, farksız olarak kullanılırdı.

Örn.: *aça bir*[AUE];

ḳılu bir[AUE] (*Hūsrev ū Şirin*, 1. yap.).

824. Bu fiilin gerek yardımcı fiil tabanına gerek asıl fiil tabanına *-mA* eki getirilmekle yapılan olumsuzu, böyle bir yapılanmanın ifade ettiği kuruntuya düşme (eylemin vücut bulmasına ait vehimleniş)[682] fikrini pekiştirmek için özellikle tasarlama veya şart kipi ile kullanılır.

Örn.: *Ya ǵelivermezse* veya *ya ǵelmeyi verirse.*

3. Yaklaşma fiili

825. Yapılmasına çok az kalan, az kalsın yapılacak olan eylemleri bildirmek için *-A*'lı zarf-fiillere *yazmaḳ* yardımcı fiili ilave edilir.

Örn.: *dūşe yazdı* (yani az kaldı düşecekti[AUE]).

Eski *yaz-* fiili '(düğümü) çözmek; (ok hedefini) kaçırmak; (at ayağı) kaymak, sürçmek (*Divanū Lugati't-Türk*, III, 45. s.), günah etmek' anlamlarını veriyordu ki Osmanlıcada *yazıḳ* (§ 1052) 'günah' kelimesi, bu son anlamındadır. *Uru yazdıḳ* bi-

---

ABDURRAHMAN FEVZİ EFENDİ dil bilgisi kitabında ilk olarak buna *tezlik* demiyor: *ḥarf* diyor ve "Cüz'ü evvelin medlûlünde kâin olan izafete delalet etmekle fiil *mürekkeb-i izafî* (ad tamlamasına eklenen tamlayan ve tamlanan ekleri.[AB]): (*Kıstas-ü'l Beyan*, 122. s.) diyor ve aynı eserin 128. sayfasında bu birleşik fiili: "Bir fiil ve eylemin el âlem için işlenmesi veya ele güne işliyor gibi dikkatli davranılmayarak işlenmesi" diye tanımlıyor; (*harf* 'Kamus': işin ucuna yapışmak). Aslında böyle fiilleri yapmak için yardımcı olarak kullanılan *ver-* fiilinde veriş *iᶜta* anlamından başka, razı oluş ve kendini bırakış 'rıza ve teslim' anlamları da vardır ki bunlardan 'terk ve önemsememe' anlamı çıktığı anlaşılıyor; nitekim lehçemizdeki 'terk ve önemsememe' anlamındaki *bıraḳmaḳ* fiil adı *vermek* kelimesinin eski şekli olan *birmek* fiil adının kalın çeşidi olan *bırmaḳ* (*İbni Mühennâ Lûgati*, 104. s. = el -'ata)'tan gelmiş görünüyor.

Bıraḳmaḳ (*İbni Mühennâ Lûgati*, 114. s.) 'inanmak ve razı olmak'; *bırḷamaḳ* (*İbni Mühennâ Lûgati*, 120. s.) 'razı olmak'.

Demek oluyor ki bu kipin esas anlamı bir fiili özensiz, dikkatsiz, ihmalkâr bir biçimde yapmaktır; bunun için buna önemsememek ve özensizlik fiili demek en doğrusudur.

Bunda 'tezlik' anlamı olmadığı ayrıca tezleme fikrini veren zarflarla da kullanıldığından anlaşılır:

Niḥayet bezgin müezzinlerin vazifelerini bitirivermek için minâreye ḳadar çıḳmağa lüzum ǵörmeden son cemāᶜat yerlerinde "acele acele" oḳuyuverdikleri ezanḷarḷa beraber her yerde iş bitiyor (REFİK HÂLİD, Memleket Hikâyeleri, 113. s.).[AUE]

682 Biz yazarın bunda gördüğü zan fikrinin varlığına delalet edecek bir anlam göremiyoruz; asıl onun zanettiği bu anlam bizce şart kipinden doğan bir şey olsa gerek.[AUE]

çiminde yardımcı olarak kullanışını zikreden *Divanü Lugati't-Türk*, *yaz-* fiilinin 'yazı yazmak' anlamıyla (Osmanlıcada olduğu gibi) Oğuzlarda kullanıldığını ilave ediyor. Yine krş. *yasta-* fiili ki Altaycada yaklaşma yardımcı fiili görevini görmekte olup *-A* zarf-fiiliyle aynı tarzda yapılanır.

Bu biçimdeki ifade tarzı eskimiştir, bunun yerine *az ḳaldı* biçimindeki kişisiz deyim kullanılır.

Örn.: "Az kaldı düşüyordu." veya "Düşecekdi." veya "Ki düşsün.", "Hemen düşüyordu." da denir (§ 427).

Sonra *az ḳalmaḳ*, *yazmaḳ* kelimelerinin aynı zamanda beraber kullanıldığına dair örnekler görülür. Bu takdirde iki fiil de aynı kipte bulunur.

Örn.: *Az ḳaldı ki zāyiᶜ ola yazdı* (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, II, 65);

Az ḳalmışki bir büyük cenk... ola yazmış[AUE] (aynı yer, III, 6);

Az ḳaldı yerinde, bazen *dikiş ḳaldı*[683] ve *ramaḳ ḳaldı* ifadeleri de bulunur.

Sonra (buyruk kipiyle) *az ḳalsın* biçimindeki yapılanma da vardır:

Örn.: *Bu ad müşābehetinden az ḳalsın yanlışlıḳla iᶜdam edilecek olan ümerāyı askeriyyeden biri* (*Alemdar Gazetesi*, 12 Nisan 1919);

Düşdüñüz az ḳalsın başıñız yarılıyordu (*Ayyar Hamza*, 35. s.).[684]

4. Süremli[685] fiili

826. Osmanlıcada eylemin devam ve sürerliliğini göstermek bir şeyin arasız, kararlı, sürekli bir biçimde yapıldığını bildirmek için yardımcı olarak;

durmaḳ,

yatmaḳ,

ğörmek,

ğelmek (bk. § 827),

gitmek (bk. § 827) fiil adları kullanılırdı. Bunlar bazen (daha kadîm olan) *-I*'lı

---

683 Yazar bunu alelade 'terzi dikişi' anlamını alıyor. Hâlbuki bunun başka anlamları da var: Örneğin *tākiş* (*Divanü Lugati't-Türk*, I., 307) 'müddet, mesafe' anlamında olduğu gibi *tikiş* (*Çağatay sözlüğü*, 136. s.) 'tesadüf, isabet' anlamındadır. Şu hâlde buradaki *dikiş ḳaldı* sözü (İsabet etmesi; yani değmesi kaldı.) demek olup *dikiş* 'değiş, isabet ediş' anlamında eski *tikiş* kelimesinin değişmiş biçimidir.[AUE]

684 Bu gibi yerlerde *ḥa düşüyordu, ḥa düşecekti* gibi ifadeler de kullanılır.[AUE]

685 KÜTAHYALI ABDURRAHMAN FEVZI EFENDI, dil bilgisi kitabında (122. s.) bu yardımcı fiillerden bazılarıyla yapılanlara *istimrār-ı muvakkat* bazılarıyla yapılanlara da *istimrāri-i intişārı* tabirlerini verir.[AUE]

zarf-fiillere bazen *-A*'lılara ilave edilirdi. Yeni kullanışta bu anlam da ancak *dur-* fiili ele alınmaktadır:

Sen gide dur gibi; fakat bu yardımcı, çoğu zaman *-Ip*'lı zarf-fiile katılmaktadır: *yazıp durmaḳ* (*yaza durmaḳ*),

Bir de bunḷar oturup dururken baḳarḷar ki (KÚNOS, *Türkçe Parçalar ve Dil Bilgisi*, 45. s.);

durup dururken... ifadesi için bk. § 1305.

Dur- fiilinin yardımcı olarak katıldığı fiil, aynı kipte olmak suretiyle de 'sürerlik' anlamını verebilir (ŞEMSEDDIN SAMI).

Örn.: *Vapur bizi bütün gün çaḷḳadı durdu*;

Aşḳından ġece gündüz aġḷar durурk'en (KÚNOS, *Türkçe Parçalar ve Dil Bilgisi*, 44. s.).

Aslında aynı yapılanmaya *ḳaḷ-* fiiliyle de rastlanır: (*şaşa ḳaḷdı* yerine) *şaştı ḳaḷdı* (§ 828).

Bu yapılanma Eski Osmanlıcada zaten bilinen bir şeydi; fakat 'sürerlik' anlamında değildi (bk. § 1309):

Görüp durur musuñ (*Cezâyir Yazmaları*, 1719. nu., 24. yap.).

Bu, *yatmaḳ* yardımcı fiilinin de yerini tutmuştur: *düşünüp yatmaḳ* (*düşüne yatmaḳ* yerinde).

Bugün yardımcı olarak kullanılmayan *ġör-* fiili de bir itina ve dikkat fikri veriyordu.

Örn.: *aḷa ġörmek.*[686]

Bu fiillerin Eski Osmanlıcadaki kullanışlarına birkaç örnek:

Nazar ḳıḷı ḍururduñuz[AUE] Kur'an'daki وانتم تنظرون cümlesinin tercümesi (1426 yılı yazmaları, 64. yap.);

Siz dağıñ eteğinde ḍuruḍuruñ[AUE] (65. yap.). Krş. aynı yer: *ġöre durur* (65. yap.);

ġöre dururḷar (80. yap.);

çeke dura (63. yap.);

yürüyü ḍururk'en (40. yap.);

aḷı ġör (6. yap.);

dire ġör (6. yap.);

Cezzar Bey... oḷ ḥavālide serseri ġeşt ü güzār ede ḍursun biz ġelelim yine Mısırıñ aḥvāline[AUE] (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, III, 10).

---

686 *Harb ateşi bir kerre yanmaya ġörsün, tutuşduracağı yangınlar bütün ciḥanı sarar.*[AUE]

Hatırlatma – Bilindiği üzere süremli görünüş *yürü-* çeşidi olan *yorı-* yardımcı fiiliyle böyle bir oluşumdan gelmedir (§ 613).

827. *geḷ-*, *git-* yardımcı fiilleri alışkanlık edilen eylemlerle de devam ve sürerlik bildirir; hâlbuki ötekiler *durmaḳ*, *yatmaḳ* ve *ģörmek* beklenmedik durumlarda, rastgele eylemleri ifade edebilirler.

Bundan başka *git-* fiili geçmiş eylemlerde *ģel-* fiili ise şimdiki veya gelecekteki eylemlerde kullanılırlar.

Örn.: *Eyiliye ḵemlik oḷa ģelmiş oḷa gider* (atasözü).

-I'lı zarf-fiilli başka örnekler:

Kadimden yeniçeri važᶜ oḷunu ģelen ḫidmetler[AUE] (Bibl. ROUEN, MS. 28, 31. yap.);

Māteḳaddemden fuḳaraya virilü ģelmiş mal[AUE] (aynı yer, 58. yap.).

Hatırlatma – Bu fiiller ilkin (örneğin; *var-*, *dön-* biçimindeki başka fiiller gibi) devam ve sürerlik kavramını içinde bulundurmadan yardımcı olarak kullanılırdı.

Örn.: *N'oḷdı saña ki bizi bir ģöre ģelmezsiñ*[AUE] (1426 yılı yazmaları, 211. yap.);

Resūl ḍuru ģeldi ḳırbadan yaña vardı[AUE] (aynı yer; aynı yap.);

Ardınca ḳova gitdiler[AUE] (Bibl. ROUEN, MS. Nu. 1493, 81. yap.);

Bir saḥrāyı dilkeşe çıḳa vardım[AUE] (Bibl. ALGER, MS. Nu. 719, 73. yap.);

Ḫortlaḳ cenāzesin süriyü döndi[AUE687] (1426 yılı yazmaları, 174. yap.).

Bugün hâlâ kullanılmakta olan *çıḳa ģelmek* katmerli fiilini de bu ifadelere katmalıdır.

5. Başka yardımcı fiiller

828. Aşağıdaki iki fiil bugün de birkaç hazır ifadede yardımcı olarak kullanılmaktadır.

1. *ḳaḷmaḳ* (genellikle hayal yıkılışı fikriyle);

2. *ḳo(y)maḳ;*

baḳa ḳaḷmaḳ;

şaşa ḳaḷmaḳ[688];

sarara ḳaḷmaḳ;

çatḷaya ḳaḷmaḳ;

ģevreye ḳaḷmaḳ;

---

[687] Bu Fransızca kelime 'tabut' anlamında olup Türkçesindeki *cenaze* karşılığı olamaz sanıyorum.[AUE]

[688] *doña ḳaḷmaḳ* (aslı *[t]dana ḳalkmaḳ*, bk. *tanmaḳ* 'şaşmak')'ta bu takıma girer.[AUE]

yapışı ḳalmaḳ (FIRUZÂBÂDI, *Kâmûsu'l-Muhît*, 1436) vs *ḳo(y)maḳ*.

ḳomaḳ, ḳoymaḳ,

2. *ğöme ḳomaḳ*;

bağlaya ḳomaḳ;

asa ḳomaḳ vs.

1. hatırlatma – Aşağıdaki örnekler Eski Osmanlıcadan alınmıştır:

ol kölgede eşeşğin bağlayu ḳodu.[AUE] (1426 yılı yazmaları, 144. yap.);

anı bilürken gizleyü ḳorsız[AUE] (aynı yer, 179. yap.).

2. hatırlatma – Bugün hâlâ çok kullanılmakta olan *alı ḳo-*[689] fiili bu takıma aittir; fakat birinci kişi tarafından basit bir fiil hissiyle kullanılır.

Bunun zıt anlamlısı olarak yine basit bir fiil dolayısıyla ve çok kullanılır olan (tezlik fiili § 823 biçiminde) iki fiil vardır.

ḳoyvermek (Bunun daha eski ve köken bilgisine daha uygun imlası *ḳoyı vermek* krş. § 126);

salı vermek (*salmaḳ*'dan) ki öncekinin anlamdaşıdır.

829. Eski Osmanlıcada başka yardımcı fiillerin kullanıldığına dair örnekler görülüyor (krş. bu bölümde GUIGANOF, *Tatar Dil Bilgisi*, 171.'den 173. s.):

düşmek.

Örn.: *yata (otura) düşmek*;

Yıldırayu düşer[AUE] (1426 yılı yazmaları, 43. yap.);

Gelin̄ Teke Oğluna ḫalḳ ziyāde olmadın basa düşelüm (Bibl. ROUEN, MS. Nu. 1493, 53. yap.).

tutmaḳ.

Örn.: *ᶜacebleyü tut (dut)maḳ*[AUE] (Bibl. ROUEN, MS. 12 ve 54 kelimeleri altında);

saḳlayı dutmaḳ[AUE] (aynı yer ve kelimeleri altında);

başlamaḳ.

Örn.: *ğöre başlar*[AUE] (KREHL, *Nüzhet-ül-Ervāh*, 45);

seçä başladılar[AUE] (*Hüsrev ü Şirin*, 15. yap.);

yuyınu başladı[AUE] (aynı yer).

Hatırlatma – Birincisi *-A*'lı veya *-I*'lı zarf-fiil olan ikincisi ise yardımcı sanılamıyacak kadar serbestliğini iyice muhafaza etmiş olan iki fiilin alelade tesadüfünden ortaya çıkan ifadeleri bu yardımcı fiillerle karıştırmamalı.

---

[689] =*ala ḳomaḳ.*[AUE]

Örn.: ᶜ*Avrat erinüñ üzerine çağırı söylemeye*[AUE] (1426 yılı yazmaları, 123. yap.); *süpürü aḷmaḳ* [*ğötürmek, yemek*][AUE] (FIRUZÂBÂDI, *Kâmûsu'l-Muhît*, I., 537, 511, 509. s.).

II. Birleşik fiiller

830. Birleşik fiil adını (Türkçe ve yabancı) bir adla onun ardınca gelen yardımcı bir fiilden meydana getirilmiş olanlara veriyoruz.

A) et- yardımcı fiili

831. En çok kullanılan *et-* fiilidir.

Türkçe adlarla:

Örn.: *yardım etmek* (*yardım*)[690];

yañḷış etmek (*yanlış*);

yasaḳ etmek (*yasak*), eskiden *nizam*, *kanun*, *kuraḷ*.

Farsça adlarla:

Örn.: *ümid etmek*;

diriğ etmek;

feryād etmek.

Başka yabancı dillerden alınma adlarla:

Örn.: *moḷa etmek* (İtalyanca);

prova etmek (İtalyanca);

protesto etmek (İtalyancadan);

vaftis etmek (Hristiyanlar) (Yun. *vaftisis*).

Modern resmî dilinde Fransızcanın geçmiş zaman sıfat-fiilleriyle yapılmış birleşik fiil örnekleri de görülür: *prezante* (= presenté) *etmek; envité* (= invité) *etmek; röfüze* (= refuse) *etmek*.[691]

832. Bu birleşik fiillerin en büyük kısmı ise Arapça iş adlarından (veya fiil adlarından) geliyor. Arapça sıfat-fiiller seyrek olarak kullanılır. En çok kullanılan fiil

---

690 Bu Fransızca kelimenin Osmanlıcası *öğüt,nasiḥat* olduğuna göre *yardım* kelimesiyle ilişkisini anlayamadık.[AUE]

691 Bunlar bazı frenklik budalası çevreler ve kişilerce ve kibar modern görünmek sevdasıyla kullanılan karışık dil (eski edebiyattaki *mülemma*ᶜ) çeşidinden yapmacık tamlamalardır ki Türk dilinden sayılamaz. Sonra yazarın dediği gibi bunlar Fransızca sıfat-fiillerin değil, doğrudan doğruya Fransızca fiil adlarının Türkçe yardımcı fiiliyle birleştirilmesinden yapılmıştır.[AUE]

adlarının aynı zamanda listesini de vermiş olmak için örnekleri çoğaltıyoruz (Daha fazla ayrıntı için Arapça dil bilgisi kitaplarına bakınız.).

Örn.: *ḳabül etmek* (1. çekil fiil adı);

redd etmek (aynıyla);

żapṭ etmek (aynıyla);

teşkīl etmek (2. şekil fiil adı);

ḳıyās etmek (3. şekil);

müzākere etmek (aynıyla);

irsāl etmek (4. şekil);

teşekkül etmek (5. şekil);

tezevvüc (teehhül) etmek (aynıyla);

tezāyüd etmek (düz; 6. şekil);

inḳısām etmek (7. şekil);

içtimāᶜ etmek (8. şekil);

istiᶜmāl etmek (10. şekil);

meʾmūl etmek.

Yukarıdaki örnekler geçişli bir yardımcı fiil ile kullanılmasına rağmen Arapça fiil adıyla (iş adıyla) yapılan şeye göre birleşik fiilin dönüşlü anlamında olabileceğini gösterir.

833. *etmek* yerine bu fiilin şu anlamdaşları kullanılabilir:

1. *eylemek* ki *et-* fiilini daha çok tekrarlamaktan sakınmak için edebî dilde pek kullanılır.

2. *ḳılmaḳ* ki kullanıştan kalkmıştır. Bu fiil (özellikle *ḳılınmaḳ* biçimindeki edilgen gövdesiyle) ancak resmî yazışmalarda kalmıştır. Konuşma dilinde yalnız *namaz ḳılmaḳ* fiilinde kalmış bulunuyor.

3. *buyurmaḳ* aslında 'emretmek' anlamındadır. Allah'ın, hükümdarın, önemli bir zatın veya kendisine hürmet gösterilmek istenilen bir ikinci kişinin yaptığı bir iş olunca, bu fiil adı *et-* fiili yerine kullanılır.

Örn.: *Hemān cenāb-ı rabb-il-ᶜālemīn sülāle-i tāhiremizi ilā-l-ebed bāḳi ve dāyim ve her ḥālde ᶜibādu-llaha kemāl-i refāh-ü āsāyiş iḥsān buyursun* (SULTAN ABDÜLMECID, oğlu II. ABDÜLHAMID'in doğumunu haber verdiği 17 Şabān 1258 tarihli *Hatt-ı Humāyūn* sonu);

Diḳḳat buyuruñuz (*diḳḳat ediñiz*) yerine.

Hatırlatma – *buyur-* fiili davet ve nezaket fiili olarak yalnız başına buyruk kipiyle kullanılır.

Örn.: *buyuruñ* veya *buyuruñuz* (yani zahmet edip geçiniz, lütfen yemekten alınız, alçak gönüllülükle oturunuz) – tavır ve hareket, ifadeden eksik kalanı tamamlar; krş. Farsça *befermāid*. Bu ifadeler Suriye Arapçasının *tefaddal* Rumcanın *oriste*, İtalyancanın *favorisca*, Rusça (Bulgarca ve Sırpça)'nın *izvolte* kelimeleriyle aynı anlamdadır.

Yine krş. *Ne buyuruyorsuñuz* (Ne diyorsunuz?)?

834. Edilgenlik eki, yardımcı fiillere düzenli olarak getirilmekle birleşik fiillerin edilgeni yapılmış olur.

Örn.: *et-* fiilinin edilgeni *edilmek*);

ḳabul edilmek;

ḳıl- fiilinin edilgeni *ḳılınmaḳ*;

irsāl ḳılınmaḳ;

buyur- fiilinin edilgeni *buyurulmaḳ*;

iḥsān buyrulmaḳ.

Uyarı – *eyle-* fiilinin edilgeni kullanılmaz.

edilmek yerine çoğu zaman *ol-* fiilinin edilgeni *olunmaḳ* kullanılır.

Örn.: *ḳabul olunmaḳ*.

Eski Osmanlıcada aslında az sayıda, *et-* fiilinin edilgeni olarak *ol-* fiili kullanıldığına dair örnekler vardır:

ḳabul olmaḳ (MUHAMMED EFENDI, *Risâle-i Birgivi*, 38. s.).

Çağatayca *ḳabul bolmaḳ* (HAKIM ATA, I, 110 ve 112).

ḳabz olmaḳ (aynı yer, 59).

B) ol- yardımcı fiili

835. *ol-* fiili birleşik fiillerde yardımcı olarak az kullanılır (birleşik fililerdeki görevi hakkında bk. § 811).

Bu kullanışı, duruma göre ya 834. paragrafın sonunda veya 836. paragrafta gösterilenlerin bir yarıntısı (aboutissement) diye saymak gerektir.

Bunlardan Arapça iş adları (fiil adı) ile birkaç örnek veriyoruz:

telef olmaḳ;

helāk olmaḳ;

fevt olmaḳ veya *vefat etmek;*

garḳ olmaḳ;

ḫalās olmaḳ;

feth̠ o̩lmak̠;

def^c o̩lmak̠.

Aşağıdaki örneklerde görülenler (ad veya sıfat biçiminde) alelade adlardır.

nezle o̩lmak̠;

***traş o̩lmak̠.*

Yine krş. halk dilinde ve pek genel bir fiil olan *cehennem o̩lmak̠: cehennem o̩lup gitdi; *cehennem.*

Eski Osmanlıcada *doyum o̩lmak̠* (yani doya doya ganimet almak, ganimetten doyar olmak) denilirdi: *doymak̠, doyum.*

Gāziler doyum o̩ldu̩lar[AUE] (ROUEN, MS. Nu. 1493, 35. yap.).[692]

teslim o̩lmak̠;

k̠ahr o̩lmak̠[AUE]; *k̠ahr o̩lsun.*

Yine krş. *telef o̩l-* fiilinin anlamdaşları olan 'yok olmak, mahvolmak' anlamındaki şu fiiller:

yuf o̩lmak̠; mah̠v[693] *o̩lmak̠; h̠arāb o̩lmak̠; hebā o̩lmak̠; heder o̩lmak̠.*

836. *mesrūr o̩lmak̠* gibi *ālim o̩lmak̠* gibi bir durumu bir kişiye ya da sebebe bağlama gibi bir anlamı olan sıfat-fiil veya sıfatlardan yapılmış olmakla birleşik fiil olmayan ifadeleri, birleşik fiil saymıyoruz. Nasıl ki bunların Fransızca tercümeleri de birleşik fiil değildir. *o̩l-* fiili bunlarda ek fiil gibidir. Nitekim geçmiş zamanın teklik birinci ve ikinci kişisinde örnek olarak şöyle kullanılır:

ben mesrūrum;

sen ^cālim siñ.

Bununla beraber bu ifadeler (şüphesiz haksız olarak) edebî dilde pek bayağı sayılan alelade Türkçe fiillerin yerine çoğu zaman kullanılarak birleşik fiillere yaklaşırlar. Böylece yukarıda demin söylediğimiz *mesrūr o̩lmak̠* ifadesi bazen *sevin-* fiili yerine kullanılır. Geçişli ve geçişsiz Arapça sıfat-fiiller böylece birtakım ifadeler meydana getirmeğe yarar. Bunlardan her biri kendi karşılığı olan geçişli ve geçişsiz fiillerin yerini tutarlar.

Örn.: *fāriġ o̩lmak̠;*

mah̠k'ūm o̩lmak̠.

---

692 Bu kelime, şimdiki lehçemizde 'doyma, doyuş' anlamıyla kullanılır; sözüne, sohbetine, yarenliğine arkadaşlığına, doyulamayan kimselere ayrılırken veda kelimesinden önce: *size doyum o̩lmaz* denilir.[AUE]

693 Yazarın bunun yanında verdiği *maf* söyleyişi Türk ağzında yoktur.[AUE]

Hatırlatma – Şunu gözden kaçırmamak gerekir ki *olun-* fiilini içine alan ifade biçimlerinin verebileceği ihtimalin tersine *olmaḳ*'lı birleşik fiillerin değil *etmek*'li birleşik fiillerin edilgenini meydana getirirler.

Üçüncü ayrım: Addan türemiş fiiller ve fiilden türemiş adlar

837. Daha önce addan türemiş adlar (§ 508-547)'dan ve fiilden türemiş fiillerden (570 ve aşağısı) söz edilmişti.

Şimdi burada addan türemiş fiillerden ve fiilden türemiş adlardan söz etmek sırası gelmiştir.

Biçim bilgisi (§ 127 ve aşağısı) bakımından bu türemişleri *karma tabanlar* saymak mümkündür ve hakikaten bunlar gerek adlık bir tabandan türemiş gerekse fiile ait bir tabandan türemiş fiil tabanlarıdır.

Dilde çok eski görünen birtakım türemiş ekleri de bazen fiile ait bir tabana bazen de ada ait bir tabana katılırlar.

Örneklemenin türemişdeki görevine dair görüşler

Bu türemişlilerin meydana gelişi Osmanlıcada her zaman karşılaştırma ile değil; bazen de örneklemelidir. Bazı ekler kullanıla kullanıla türemiş kelimelerde birtakım tipik eklerin ortaya çıkmasına yol açılmış ve artık birtakım kelimeler aynı ekin yeni köklere ilave edilmesi suretiyle değil, yalnızca bu örnek eklerden herhangi birine uygun bir ekin eklenmesi suretiyle sanki doğrudan doğruya yeniden meydana getirilmiş gibi oluyor. Bu sebeple kelimede zaten türemişli kelimenin örnek eki kendisine alabilecek biçimde sona eklenen bir ek bulunuyorsa o kelimeye kendisinde bulunmayan sona eklenen ögeleri vermek yeter. Örnek olarak *-IntI* örneğinde bir ek (krş. § 857) elde etmek için *birik-* fiilinin buyruk kipine *-IntI* eki katılır: *birikinti* gibi; fakat kelime *salınmaḳ* gibi bir fiil ise yalnız *-tI* ögesini katmak yeter: *salıntı* gibi.

Sonra örnekleme yalnız aynı ek sınırları içinde kalmayıp ayrı ayrı iki ek arasında da olabilir. O zaman bu ögeler arasında bir dayanışma bir yardımlaşma olur. Bu da az çok kararlı denklikler meydana getirmekle sonuçlanır. Nitekim ada ait *+lI* eki fiile ait *-lA* (§ 853, hatırlatma) ekiyle nasıl keşikleniyorsa buna uyumlu olarak ada ait *+DI* eki de yansıma kelimelerdeki (§ 850, 2.) fiile ait *-DA* ekiyle öylece keşiklenir.

I. Konu: İsimden türemiş fiiller

838. Bilindiği üzere addan türemiş fiiller, biçim bilgisi bakımından aynı fiile ait kökler gibi vazife görürler (krş. buna dair § 569).

Türkçe ve yabancı kelimelere (genellikle adlara) *+lA-* eki katılmakla büyük bir sayıda fiiller ortaya çıkarılabilir ve böylece de *+lAmAK*'lı fiil adlar meydana çıkar.

başḷamaḳ;

otḷamaḳ;

atḷamaḳ;

avḷamaḳ;

işlemek;

temizlemek;

patḷamaḳ;

çatḷamaḳ;

parḷamaḳ;

hopḷamaḳ;

fırḷamaḳ;

ġözlemek;

beklemek;

saḳḷamaḳ (krş. Eski Osmanlıca: *saḳçı*; bk. 1426 yılı yazmaları, 198. yap.);

ḥazırḷamaḳ;

ḳapuyu ġöğüslemek.

1. hatırlatma – Bu fiillerin birtakımı ...*muamelesi etmek*... gibi 'saymak' anlamlarını verirler.

ağırḷamaḳ 'ağır saymak';

uluḷamaḳ aynı anlamda; fakat artık kullanılmıyor;

ḳonuḳḷamaḳ 'konuk, misafir' gibi tutmak;

acabḷamaḳ (krş. § 829) ve *tañḷamaḳ* (*tañ*, kullanılmaz).

2. hatırlatma – *+lA* eki Arapça fiil adlarına (iş adlarına) seyrek olarak katılır. *etmek* yardımcısıyla yapılmış birleşik fiiller kullanmasını tercih eden bugünkü dile bakınca, eski dil bu hususta daha serbest davranıyordu (§ 832).

Bu fiiller yapım ekleri alabilir.

Örn.: Dönüşlü çatıdan:

ḳatḷanmaḳ (*ḳatḷamaḳ*)

İşteş çatı

ḥesabḷanmaḳ, *ḥisabḷaşmaḳ* (*ḥisābḷamaḳ*, *ḥisap*)

Ettirgen çatı:

ḳatḷatmaḳ

Edilgen çatı:

sıraḷanmaḳ, *sıraḷamaḳ*; *sıra*

Katmerli edilgen:

topḷanıḷmaḳ (*topḷamaḳ*; *top*).

Daha ileride bk. yapım ekli birleşik tabanlardaki örneklere; *püsküllendirmek*, *ḳararḷaşdırıḷmaḳ*.

839. Bu fiillerden birtakımı ancak yapım ekli bir tabanla (§ 571) kullanılır; fakat ister niteliğinin kaybolması yüzünden olsun ister yapım ekli tabanının doğrudan doğruya addan meydana getirilmiş olması yüzünden olsun, bunlardaki ana kipin belirteni olmasa da olur.

Örn.: Dönüşlü çatı:

evlenmek; yazar Eski Osmanlıcada anlamdaşları *nik'āḥḷanmaḳ* ve *çiftlenmek* (1426 yılı yazmaları, 124. yap.);

İşteş çatı:

derdleşmek

Katmerli taban;

Püsküllendirmek (*püskül*).

840. Dönüşlü çatı eki olan *+lAn* ve işteş çatı eki olan *+lAş-*, üstelik başlangıç bildiren fiiller de meydana getirirler. Birtakım adlar, bu eklerden birini veya ötekini farksız olarak alabilirler:

Örn.: *güzel*;

**müşkil*;

güzellenmek;

güzelleşmek.

+lAş-'lı kip, daha çok kullanılır görünüyor:

çirkinleşmek (=*çirkin*);

sertleşmek (=*sert*);

ḳaḷınḷaşmaḳ (=*ḳaḷın*).

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere bu kipler çok kerre sıfatlardan meydana

getirilmektedir; fakat (Türkçe ve yabancı) adlardan de meydana getirilebilir.

ḳararḷaşma veya *ḳararḷaşdırıḷmaḳ*.

1. hatırlatma – Bu türemiş fiillerin kullanışı, gelişi güzel bir yapılışa bağlıdır; yoksa herhangi bir sıfattan yenilerini yapmak veya önceden var olan türemiş bir fiilin tabanını isteğe göre özgelemeğe kalkışmak tedbirsizce bir hareket olur.

2. hatırlatma – Doğu lehçelerinde *+lA* eki sonu ünsüzle biten bir kelimeye katıldığı zaman çok kerre *-te-* veya *-de-*'ye çevrilir. Osmanlıcada bu değişmenin ancak pek zaif eserleri kaydedilebilir: *aḷdatmaḳ*, *aḷdanmaḳ*, *aḷ*'dan;[694] *istemek* Eski Osmanlıcada (*aramaḳ*), *is* veya *iz*, bir yandan da *izlemek; bağdamaḳ* (Bundan *bağdaşmaḳ* 'terzi biçiminde oturmak, bağdaş kurmak', *bağ*'dan) ve bunun yanında *bağḷamaḳ*; *öñüldemek* belki *öñgül*'den (kullanılmıyor). Yine krş. bir yansıma kelimedan türemiş fiillerdeki *-de-* eki (§ 850).

841. Sonu akıcı ünsüzle biten bir ek ile meydana getirilmiş nispeten sınırlı sayıda türemiş fiil vardır. Bunlar genellikle başlayışlı görünüş anlamındadır.

1.-(*A*)*l-* eki bu kuralın aksine (§ 37, hatırlatma), kararsız geniş ünlüdür.

Örn.: *azaḷmaḳ* (*az*'dan);

çoğaḷmaḳ (*çoḳ*'tan) (Eski biçimi *çoḳaḷmaḳ* 1326 yılı yazmaları, 54. yap.);

düzelmek (*düz*'den);

dirilmek (*diri*'den).

Bu takımdan olan başka türemişler şunlardır:

eỷrilmek	*doğrulmaḳ*
oñaḷmaḳ	*tomaḷmaḳ* ve *tümelmek*
İncelmek	*durulmaḳ*
boşaḷmaḳ	*ḳatıḷmaḳ*
boḷaḷmaḳ	*ḳocaḷmaḳ*
sivrilmek (krş. *sivelmek* [FIRUZÂBÂDI, *Kâmûsu'l-Muhît*, I, 56 ve 211)	*ḳısaḷmaḳ*
sağaḷmaḳ	*yasıḷmaḳ*
daraḷmaḳ	*yünelmek*[695]

694 *Al* (*Divanü Lugati't-Türk*, I, s. 77)= hiyle: *aḷdamaḳ* (*Divanü Lugati't-Türk*, I, s. 229): *Oḷ yagını aḷdadı.* "O düşmanı aldattı."; *Adamı aḷdayup magrur iden.*[AUE] (*Kâmûs-ı Türkî*, II. c., 52. s.).

695 *yönelmek* (MUHAMMED EFENDI, *Risâle-i Birgivi*, 72, 1026 yazmaları, 87 ve 134. yaprak); *yün* hakkında bk. § 915.[JD]
Yazar *yön* kelimesini *yün* okuyor.[AUE]

taşaļmaḳ	*yeynilmek*
Eksiltmek	*eskitmek*

Ettirgen *eskiltmek*, daha çok kullanılan *eskit-* fiilinin anlamdaşı ve eşidir.

Uļaļ- fiili de *uļu* sıfatından yapılmadır.

İki heceli sıfatların sonundaki gırtlaklı ünlü ünsüzler böyle oluşumlarda kaybolur (krş. § 124, hatırlatma).

Aşağıdaki türemiş fiiller de böyledir:

aļçaļmaḳ (*aļçaḳ*'tan);	*dişilmek* (*dişik*'ten):
eksilmek (*eksik*'ten);	*ǧevşelmek* (*ǧevşek*'ten);
küçülmek (*küçük*'ten);	*yañşaļmaḳ* (*yanşaḳ*'tan);
ufaļmaḳ (*ufaḳ*'tan).	*ḳayraļmaḳ* (*ḳayraḳ*'tan);
bunaļmaḳ (*bunaḳ*'tan);	*yükselmek* (*yüksek*'ten).
tümselmek (*tümsek*'ten);	

Bunlarda da öyledir:

seyrek sıfatı **seyrelmek* yerine *seyrilmek* fiil adınını vermiştir.

842. 2. *-Ar* ve *-Ir* eklerinin daha önce birtakım fiillerin ettirgenleri olarak kullanıldığı görülmüştü (§ 579 ve 580).

Örn.: *aǧarmaḳ* (*aḳ*'tan);

ḳararmaḳ (*ḳara*'dan).

Başka birtakım renk fiillerinde de böyledir. Bunlardan birkaçı yapıldıkları sıfatın son kelimesindeki ünlüsü ne olursa olsun *-Ar* ekini alır:

bozarmaḳ (*boz*);	*sararmaḳ* (*sarı*);
morarmaḳ (*mor*);	*ḳızarmaḳ* (*ḳızıļ*);

Bununla beraber *yeşirmek*[696](*yeşil*) denilir.

Bu takımdan çoğunluğu kullanılmayan başka fiiller de vardır:

otarmaḳ (*ot*'dan);	*sırtarmaḳ* (*sırt*'dan);
öcürmek (*öc*'den);	*ḳaygurmaḳ* (*ḳayırmaḳ* kelimesinin aslı) (*ḳaygu*'dan);
evermek (*ev*'den);	*yaşarmaḳ* (*yaş*'tan).
oḳarmaḳ (*oḳ*'tan);	Şu fiillerin yapılışı daha az kurallı görünüyor:
başarmaḳ (*baş*'tan):	*k'öpürmek* (*köpük*'ten); krş.

[696] Yazar bunu yanlış olarak *yeşirmek* okuyor ki *yeşermek* olacak.[AUE]

gırtlaklı ünlü ünsüzün düşümü hakkında § 841);

bayırmaḳ (*bay*'dan);
tozarmaḳ (*toz*'dan);
tañırmah (*tan*'dan);
ḳanırmaḳ (*ḳan*'dan),
delirmek (*deli*'den);
semirmek (*semiz*'den);
belirmek (*belli*'den);
sivirmek (*sivri*'den);
yumurmaḳ (*yumru*'dan).

-Ik- eki

843. *-ik/ -ık*, *-uk/ -ük* eki çok az sayıda birtakım dönüşlü fiiller meydana getirirler. Doğrusu bunların hepsi de çok kullanılır.

ğecikmek (*geç*'ten);
birikmek (*bir*'den);
acıḳmaḳ (*aç*'tan);
ğözükmek (*ğöz*'den);
ḳanıḳmaḳ[697] (*ḳan*'dan).

Krş. Çağataycada *yoḷuḳmaḳ* (*yoḷ*'dan).

Hatırlatma – Eski Osmanlıcada aynı örnekten türemiş birkaç fiil bulunur; fakat bunlar bir adın sonuna *-Ik* eki katılmakla oluşmamıştır; *sürükmek* (1426 yılı yazmaları. 183. yap.). Bu *sürü-* fiilinin anlamdaşıdır; *sınıḳ-* (aynı yer, 192. yap.), *sın-* fiilinin anlamdaşıdır.

Acaba bunlardaki durum (*sürü-* ve *sın-*[698] gibi fiillerin uzaması olmaktan veya (-*Ik-* § 860 ile) türemiş bir addan oluşmuş bir fiil olduktan sonra o da bir fiil tabanı (krş. § 849) hâline gelmiş bulunmaktan ibaret bir durum mu?[699]

697 Bu fiil adı lehçemizde *-sA* katılmış olarak *ḳanıḳsamaḳ* biçiminde kullanılır ki 'bir şeye kanmak, doymak hâline meyletmek' anlamı da vardır.[AUE]

698 Bu da § 595, hatırlatmada ve § 864'te kaydettiklerimize benzeyen rüşeyim hâlinde bir fiil çatısının varlığını farzetmeye sebep oluyor.[JD]

699 Aynı soru şu üç fiile de aittir.
yutḳunmaḳ 'tükürüğünü yutmak';
uçḳunmaḳ 'birdenbire korkmak'; (krş. *uçmak*);
taşḳınmaḳ "Meriç suyu taşkındı." (ROUEN, ms. 1493, yap. 10); krş. *taşmak*.[JD]
Bizce yazar iki ayrı yapılışlı fiili birbirine karıştırıyor: Öncekiler *-Ik* katılarak yapılanlardır ki asıl mevzu budur. Sonrakiler ise ilk fiil maddesine *-KA* ekleri verilerek yapılanlardır ki bunlar katıldıkları asıl kökün anlamına 'abartma (devam, şiddet, tekrar vs.)' fikri katarlar:

Divanü Lugati't-Türk'te (I, 165. s. ve aşağısı, 205. s. ve aşağısı, II, 92. s. ve aşağısı, 179. s. ve aşağısı, III, 55. s.) *-ik* ekinin ada ait bir tabana katılmasıyla türemiş bir sıra başlayışlı fiilleri verilmektedir.

Örn.: *tarıḳmaḳ* 'dar olmak' (Çağataycada 'gücenmek'; Krş. Osm. *darıḷmaḳ*);

ḳarıḳmaḳ (*köz*) 'göz kardan kamaşmak' (II, 92. s.);

Türk tatıḳtı "Türk acemleşti, acem adetlerini benimsedi." *tat* 'acem, yabancı' (aynı yer, II, 234. s.);

äçkü (krş. Osm. *keçi* (*tagıḳtı* "Keçi dağa çıktı – vahşileşti." (II, 93. s.);

Söz çınıḳtı "Söz onaylandı." (II, 94. s.);

Ton kirikti "Elbise kirlendi." (II, 94. s.);

Yil[700] *yazıḳtı* (*küzükti*) "Hava baharlaştı (güzleşti)." (III, 55. s.);

Yatıḳtı "Yad, yabancı oldu."(krş. § 845, 2.);

Yagıḳtı[701] "Düşmanlaştı.".

Birtakım fiiller fiile ait bir tabandan türemiş görünüyor:

Bölükmek[702] 'bölünmek, dağılmak' (94. s.);

sancıḳmaḳ (180. s.);

sizikmek 'duymak, inanmak'.

Bunlar *bölük*, *sizik* (II, 119. s.) gibi ada ait türemişlerden de meydana getirilmiş olabilirler. *bulduḳmaḳ* ('kaybolan şey' bulunmak, II, 179. s.) gibi bir fiilde bu (*bulduḳ* krş. § 755) örneğinde fiilden türemiş ada ait bir tabanın da fiile ait bir taban olabileceğini açıkça gösteriyor.

Şu hâlde *-Ik*-'lı bir çatının var olabileceği hakkındaki varsayımı bırakmak lazım gelecek gibi görünüyor.

Bu oluşumların birçoğu da yalnızca benzeşme ile vücut bulmuş olsa gerektir.

-se/-sa veya -si/+sı eki[703]

844. Bu ek genellikle az kullanılan yine az sayıda fiillerde arta kalmış bir hâlde

---

çalḳamak 'devamlı biçimde çalmak, vurmak';

yu(y)ḳamaḳ 'devamlı olarak, yumak), yıkamak';

tıḳ(k)amaḳ 'şiddetle tıkmak' vs.[AUE]

700 Yazar bunu 'rüzgâr, hava' anlamında *yil* değil, 'sene' anlamında *yıl* gibi okuyor.[AUE]

701 Yazar *yagı* olması gereken bunu *yag* biçiminde öteki parçalardan ayırıyor.[AUE]

702 Yazar bunu *bül* biçiminde okuyor.[AUE]

703 Dudaklaşık *-sü (-su)* söylenişleri olmadığına dikkat edilsin. Belki ünlülere ait kurallarının (§ 158) tamam olmayan bir uygulama eseri diye farzedilen şu hadise, bu ekin çok eski bir niteliği olmasıyla açıklanabilir.[JD]

yaşıyor. Şu anlamları vardır:

a) Arzu, istek, meyil fikri (özellikle fiziki):

Susamaḳ 'canı su istemek'; *ṭalapsamaḳ* ŞEMSEDDIN SAMI'e göre istek anlamına Arapça *ṭalab*'tan[704]; *gürüksemek* 'yumurtlayan tavuk' anlamına *gürük* veya *gurk*'tan (hayvanın kızışma hâlinde olması).

Şu fiiller dişi erkeği, erkek dişiyi istemek, aramak anlamını verirler: *b(p)ugursımaḳ* 'dişi deve (deve aygırı) istemek'; *tekesimek* 'dişi keçi, teke istemek'; *düğesimek* 'erkeği doğurmamış inek', *düğe istemek*.

Şunlar da aynı sıraya yaklaştırılır: *öksimek* 'arzu etmek, tükenmek'; *ğöresimek* 'görmek istemek (*ğörmek*ten)'.[705]

İhtimal ki bu ikincisi gerek yukarıdaki fiillerle ve gerekse *ğöresi* kipinin tesiriyle vücut bulmuş örneklemeli bir oluşumdur (§ 792).[706]

Krş. *tütünsimek* 'canı tütün içmek istemek' (KHLOROS, *Gram*, 146. s.)

b) Takdir ve tahmin fikri '... saymak'

Bu anlamıyla hiç olmazsa *-sen-/ -san* ve *-sin-/sın-* (krş. Altayca *-zın-*) biçimleri de bulunur. Bugün az kullanılır olmakla beraber *-sın* biçimi Eski Osmanlıcada uzun bir süre canlı olup kullanılmaktaydı ve hatta ödünçlenik adlara de katılırdı:

Çoḳsamaḳ, *çoḳsanmaḳ*, *çoḳsımaḳ*, *çoḳsınmaḳ* 'çok ve aşırı bulmak' (krş. 1426 yılı yazmaları, 13. yap. *çoḳsınup*); *umursanmaḳ* (işler) anlamına *umur*'dan[707]; *mühimsemek* 'mühim saymak, önem vermek', **mühimm*'den (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, 98. s.): *benimsemek* 'benim saymak, kendisine mal etmek'; *garibsemek* 'kendisini **garib*, yalnız, yabancı saymak'; *çirkinse(si)mek* 'çirkin bulmak' (ŞEMSEDDIN SAMI, *Kâmûs-ı Türkî*, 1, 503); *yüksimek* 'yük, ağır saymak'; *ıraḳsınmaḳ*, 'ırak saymak'

---

704 Bizce *taḷ-* köküyle ilgili olarak 'kendi için seçmeğe meyl etmek' anlamında. Bk. *Divanü Lugati't-Türk*, III, 176 *taḷu* seçilmiş ve aynı eser III, 241, 256 *taḷuḷamaḳ* seçmek ailesinden olması gereken bir *taḷamaḳ*? fiil adının *taḷab* 'seçilip alınmış' kipinden.[AUE]

705 Yine krş. ŞEMSEDDIN SAMI'ye göre okunuşu *görsitmek* ve *Kâmûs-ı Türkî*'sine göre *göstürmek* olup bugünkü lehçede karşılığı *göstermek*'tir ki acaba bu da *-sI* ile türemiş bir fiilin sebepçi kipi mi?[JD]

Aslı *görse(sü)tmek* olduğu takdirde 'görmeye meyil ettirmek' anlamıyladır; fakat bu *göz*, ad kökünden 'gördürmek' anlamıyla de bir teşekkül olabilir.[AUE]

706 Aynı anlamda *kösni(ne)mek* (*Kâmûs-ı Türkî*, I, 50) denir.[JD]

707 Yazarın Arapça emirin çokluğu olan *umur*'dan geldiğini söylediği bu kelime bizce 'ummak, bir şey beklemekten 'umud' anlamıyla türemiş *umur* Türkçe kelimesidir. Umur Bey adındaki tarihî kişinin de adı bu Türkçe kelime olması lazım gelir. Ykl. *umurumda bile deyil* "(umudunda) ümit ettiğim şeyler için de dahi değil.".[AUE]

(ŞEMSEDDIN SAMI, *Kâmûs-ı Türkî*, I, 577); *ayıbsınmaḳ* 'ayıp saymak' (ŞEMSEDDIN SAMI, *Kâmûs-ı Türkî*, I, 89); *kerihsinmek* (kerih saymak § 114) (1946 yılı yazmaları, 148. yap.). Krş. aynı yerde *zahmetsindiler* 'kendilerine zahmet saydılar'.

c) Bazı *-sI-*'lı fiil adların başlayışlı veya ettirgen anlamları vardır: *bünsimek*[708] 'bön, aptal olmak'; *çiẏsemek*[709], *çiẏsimek* veya *çiẏselemek* (belki abartılılarla örnekleme yoluyla? § 595, hatırlatma ve 864) *çiğsilemek* veya *çiy* veya *çiyse*[710], *çiğsinti*'den, *çiy* gibi yağmak ki bu da § 849'da kaydedilen oluşuma uyarak yapılmıştır. *Yansımaḳ* veya *yañsıḷamaḳ* (belki abartılılarla örneklemeli olarak? § 595, hatırlatma ve § 864) 'yan yan gitmek, birini takip etmek'[711], *yan*'dan veya *yansı*'dan: krş. *añsıḷamaḳ*, *añsaḷamaḳ* 'çehresini değiştirerek birini taklid etmek' (krş. § 890, 1. hatırlatma). (**)

Yine krş. Eski Osmanlıcada *ayrıḳsımaḳ* 'ayrı, başka olmak, değişmek' (örn.: *Bibliothèque Nationale Yazmaları, AFT*, 86, 11. yap.= Arapça:). Yaklş. *ayruḳsı* 'ayrı, başka'.

1. hatırlatma – Çok az sayıdaki birtakım fiillerde bir *-(I)msA*; *-(I)msI* eki vardır. Bu *-sI* ve *-(I)msI* (§ 519)'lı türemiş, adlarla örnekleme biçimiyle *+sA*, *+sI* ekinin anlamlı gelişmesinden ibaret görünüyor. Özellikle fiile ait tabanlara katılmak ve küçültümlü (küçültme eki) anlamına sahip görünüyor (krş. § 843, 1. uyarı):

Aġḷamsamaḳ (= Altayca *ayḷamzramaḳ*) *aġḷa-*'tan; *gülümsemek* veya *gülümsinmek* (1426 yılı yazmaları, 110. yap.) Krş. Altayca *külümzremek* *gül-*'ten; *sınamsamaḳ*, *sınamaḳ* (bk. ŞEMSEDDIN SAMI); *umsanmaḳ*, *ummaḳ*[712] (veya Eski Osmanlıcada 'umud' demek olan *um*'dan (VAMBERY, *Eski Osmanlı Dili Çalışmaları*, 212. s.). Aşağıdaki fiilde *+(I)msA* eki yukarıdaki *b* kadında gösterilen anlam ile bir ada ait tabana katılır: *azımsamaḳ* 'az bulmak, az saymak' *çoḳsa-* fiilinin zıt anlamı.(***)

KHLOROS (*Dictionnaire*), *çoğumsamaḳ* (*çoḳsa-* fiilinin anlamdaşı) fiilini de veriyor.

Şuna dikkat edilmeli ki Osmanlıca, bu sözü geçen eklerin farklı anlamlarını

---

708 Yazar bunu *bünsimek* okuyor.AUE

709 Bk. *Türkçeden Fransızcaya Sözlük*, ŞEMSEDDIN SAMI, *bruiner* kelimesi.JD

710 BIANCHI, 'çisemek' anlamında bir *titsi-* fiili de veriyor. Bu *çiğsi-* fiilini 'uykusuz kalmak' anlamına *çiysen-* fiiliyle karıştırmamalı.JD

Yazarın bu kelimeyi Fransızca *bruine* karşılığı olarak verdiğine bakılırsa bir ad olması lazım gelir; fakat Türkçede böyle bir ad olduğunu bilmiyoruz.AUE

711 'Geri dönmek ve bir şeyi tekrar etmek, aynını yapmak' anlamında *yanmaḳ* fiil adından (*Divanü Lugati't-Türk*, III, 11, 48).AUE

712 *Em-* ve *dam-* (Doğu Türkçesinde *tam-* ve Osmanlıcada *damḷa-*) 'damla damla akmak' ve *düş-* fiilleri *emzir-* ve *damzır-* (bk. BIANCHI دامزمق) türemiş fiillerini vermişlerdir.JD

karma karışık etmişe benziyor. Özellikle *Divanü Lugati't-Türk* yardımıyla bu biçim birimlerin daha eski bir devirde kullanış tarzını işte şöyle yeniden kurup meydana koymak mümkündür. 844. paragrafımızda kabul ettiğimiz sınıflamayı burada da uyguluyor ve muhafaza ediyoruz:

a) Özellikle fizikî, arzu, istek, meyil fikri:

Divanü Lugati't-Türk'te (I, 231. s. ve aşağısı, 253 ve aşağısı) bu anlam ile bir sıra örnekler verilmektedir. Bunlarda *-sä* eki bazen *fiile ait tabanlara* bazen ada *ait tabanlara* katılmaktadır:

öpsämaḳ 'öpmek istemek, öpmeğe iştahlı olmak';

atsamaḳ 'atmak istemek';

ursamaḳ 'vurmak istemek';

oḳıtsamaḳ 'okutmak istemek';

içsemek 'içmek istemek'; vs.

ätsemek 'canı et istemek';

balıḳsamaḳ 'canı balık istemek';

ḳagunsamaḳ 'canı kavun istemek' vs.

Aynı eser III, 247. s. de başka örneklere bakınız.

Yine krş. örnek bir örnek § 537.

Suvsa- 'canı su istemek' (*Divanü Lugati't-Türk*, III, 211. s.) fiili Osmanlıcada *susa-* fiiline denktir.

Yazsa- 'çözmek istemek' (aynı yer, III, 225. s.) fiili 825. paragrafta sözü geçen Altayca *-yasta* fiilinin kökeni olmuş görünüyor.

Bu fiillerin *sät-*'li olarak ettirgen bir çatısı da vardı (aynı yer, II, 270. s.).

Altaycanın '...e meraklı' anlamındaki *-saḳ -säk* ekleri (krş. § 861) besbelli bu fiillerden meydana getirilmiş olacaktır:

ıraḳızaḳ[713] 'rakıya meraklı, rakıya düşkün';

çayzaḳ 'çay meraklısı';

törzök 'şeref yerinde oturmasını seven' (GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi* § 29).

Yine krş. Yakutça *-msäx*: *bisigimsäx* 'bizimkine meyleden, bizim tarafa meyleden, bize sadık kalan'.

---

[713] Yazar bu ekin aslında *s*'li olduğunu söylüyor da örneklerdeki *z*'lerin nereden geldiğini haber vermiyor. Bizce ünlüler ve yumuşak harflerden sonra *s*'ler bazen *z* oluyor. Sonra *-sek*, *-saḳ* diye gösterilen bu ekin *törzök* gibi örnekler arasında görüldüğü üzere *-sök* (*zök*)'lü olduğu da söylenmeli idi.[AUE]

Divanü Lugati't-Türk'te (III. 236. s. ve aşağısı) fiil tabanlarından *-igsä* (=*ig* + *sä*) eki yardımıyla meydana getirilen başka bir sıra dilek-şart fiilleri vardır. Bunlar bazen bir takdir ve aşağı yukarı bir tahmin anlamını da verir (krş. § 825). Bunlar şüphesiz, özünde fiil kökünden türemiş *+Ig*'lı ada ait tabanlara *-sÄ* eki katılmakla yapılmıştır. Birkaç örnek:

barıgsamaḳ 'varmak istemek';

turugsamaḳ 'durmak (ayağa kalkmak) istemek';

satıgsamaḳ 'satmak istemek';

bärigsämäk 'vermek istemek verecek olmak' (III, 274. s.);

biligsämäk 'bilmek istemek' vs. krş. Osmanlıcada buna benzeyen; fakat başka bir anlamda olan bir oluşum § 844, 2. hatırlatma.

-igsä eki de gerçek bir dil bilgisi kipi değerinde olan *-(I)gsÄk* ekine denktir. *Divanü Lugati't-Türk* (II, 45, 132, 203 ve 290. s. ve III. 233. s.)'te bu, kendisinde 'niyet' anlamı olduğu söylenilen bir sıfat-fiil olarak kabul edilmektedir.

Eski Osmanlıcanın *-IsAr* (§ 622, hatırlatma) kipi şüphesiz özünde buna benzer bir oluşumla vücut bulan bir geniş zaman idi: *-ig* veya *-gü* ekini alarak fiilden türemiş bir ada *-sär* biçimindeki meyil anlamlı ek ile geniş zaman ekinin katılmasından yapılmış; yani:

-ig + -sär;

-gü + -sär.

b) Takdir ve tahmin fikri (...dan saymak):

Belki bu *-sin- (-san)* eki 'saymak, sanmak' anlamındaki *san-* fiilinin zayıflamış hâlinde kabul edilmelidir. *Divanü Lugati't-Türk* buna dair hiçbir açılım sağlamıyor.

c) Başlayışlı anlam.

Divanü Lugati't-Türk, *-sI-* ekini içinde bulunduran başlayışlı fiilleri veriyor ve böylece *suvsı-* 'sulanmak (örnek olarak sirke) sulu olmak' (III, 211. s.) fiilini ve *suvsa-* ('susamak', bak yukarıya) fiillerini birbirinden ayırt ediyor. Aynı eserden başka örnekler;

ḳurugsımaḳ 'kurumak' (III, 247. s.);

oguḷ ersindi "Çocuk erleşti, erkek, adam oldu." (I, 213. s.).

1. hatırlatma – Küçültüm veya yapmacık anlamı.

Divanü Lugati't-Türk, II, 205. s. ve aşağısı da 'yapmacıklı eylem' anlamında *+(I)msIn* eki veriliyor:

barımsınmaḳ 'varır, gider gibi yapmak';

tarımsınmaḳ 'eker gibi yapmak';

kälimsinmäk 'gelir gibi yapmak';

külimsinmäk 'gülümsemek, gülümsinmek';

turumsınmaḳ 'durur, ayağa kalkar gibi yapmak';

tilämsinmäk 'diler gibi yapmak';

bilämsinmäk 'biler gibi yapmak';

ḳäçrumsınmaḳ 'kaçırır gibi yapmak' (*ḳaçur-*'tan);

käçrümsınmäk 'affeder gibi yapmak' (*käçur-*'ten) vs.

Krş. III, 77. s.: *yämsinmäk* 'yer gibi yapmak'.

Krş. *-gän*'li (olumsuz) sıfat-fiillerde *...maz gibi yapmak* anlamıyla kullanılan Kırgızca *-mäksi* (*-mäk + si*) eki:

ḳaramaḳsığan 'görmez gibi yapan, görmezlikten gelen';

eşitpäk[714]*sigän* 'eşitmez gibi yapan, eşitmezlikten gelen' (MELIORANSKI, *Kazak-Kırgızların Kısaltılmış Dil Bilgisi*, 61. s.).

Belki de bu biçim *mäzsi* ile bir benzeşmezlik dolayısıyla doğmuş kabul edilebilir (krş. Osmanlıcadaki benzer deyimler § 1461, 1462).

2. hatırlatma – (bk. yukarıda *a.* Maddesindeki *-igsä* eki).

3. hatırlatma – *Divanü Lugati't-Türk*, *-sIk* biçiminde pek acayip bir ekin de varlığını haber veriyor. Bu, fiil tabanlarına katılarak (edilgen bir anlama yakın) zorlanış ve yeniliş anlamı veren fiiller meydana getiriyordu. Öyle görünüyor ki bunlar, örneklemeli bir oluşumla vücut bulan küçük bir kelime takımından meydana gelmiştir. Sözü geçen bu ekin § 889 c, 1. hatırlatma sonlarında söylenen ekleriyle akraba olması da mümkündür.

Bu fiiller şunlardır:

är yagıḳa tutsuḳdu[715] (veya *bassıḳtı*) "Adam düşman tarafından tutulmuş (baskına uğratılmış) oldu (II, 179. s.).", krş. Osm. *tutsaḳ*.

anıng[716] *yaşut işi bilsikti* "Onun gizli işi bilinmiş oldu.";

utsuḳmaḳ 'oyunda yutulmuş olmak' (I, 205. s.; krş. Osm. *utmaḳ*);

---

714 Yazar bu lehçede *-mäk, -maḳ* biçimlerinde kullanılan fiil adı eklerinin *p* < *m* değişimli olarak *-päk,-paḳ* çeşitleri de olduğunu söylemiyor.[AUE]

715 *tutşuḳdı* olacak.[AUE]

716 Yazar Arap imlasıyla biçiminde gösterilen bu kelimeyi *anıg* okumuştur; biz ise bunun Arap yazılı metinde üzerine konulmadığı hâlde varlığı takdir edilen bir noktalama ile *anıng* okunması lazım geleceği fikrindeyiz.[AUE]

ursuḳmaḳ 'vurulmuş olmak';

oḷ tavarın aḷsıḳtı "O davarını aldırmış, kaptırmış oldu.";

yarsıḳmaḳ 'birinden ayrılmış olmak' (III, 74);

yätsikmäḳ '(kaçan adam) yetişilmiş olmak'.

Osmanlıcada buna benzer bir oluşum tanımıyoruz.

4. hatırlatma – İki veya üç fiilde *-sI* eki *-Ik* ekiyle birleşiyor (§ 843 veya 860).

Bu türemişlerin oldukça değişen anlamları vardır:

ḳanıḳsa(sı)maḳ = *ḳanıḳmaḳ* (§ 843);

geciksinmek 'çok geç diye saymak' krş. *ġecikmek* (§ 843);

duruḳsımaḳ 'yerinde durup beklemek'; krş. *durmaḳ*.

Daha ileride (§ 864) *-Ak* ekinin *-lA* ekiyle bir kaynaşıklığı görülecektir.

-(ı)rga-, -(ı)rgan-, -(I)rgIn eki

845. Altaycadaki *-rḳa* ekine yaklaştırılması gereken ve dengi öncül *-(i)rge-* biçimi yok görünen bu ek *-Ik-* ve *-sI-* eklerinden çok daha az kullanılır. Değişmeli anlamları olup bazen ada ait tabanlara bazen de fiile ait tabanlara katılır (krş. § 843, dipnot):

yadırgamaḳ 'yabancı saymak (*yad*, *yat*, bk. § 871, dipnotu: 'fena, kötü', krş. *yadırgı* 'yabancı, garip, edilgen' (Γ. 1, 203, 204, 217), *ḳaçmaḳ*, *çekinmek*; *acırgamaḳ* 'birisine acımak'; *azırganmaḳ* 'az vermek, parasını harcamakta eli sıkı davranmak'; *ḳısırganmaḳ* aynı anlam[717]: *ḳısmaḳ*, *kes*-'ten; *basırganmaḳ* 'kâbuslanmak'; *basmaḳ*,

[717] Yine krş. *esirge-* fiili ki *azırgan-* fiiliyle aynı görünüş ve anlamdadır; yine *ḳısırgan-* fiiliyle de aynı anlamda ise de bunun köken bilgisi edilgendir. Çağataycada ? اسرامك biçimindedir.[JD]

Fikrimizce *esirge-* ve *azırgan-* fiilleri, yazarın dediği gibi aynı yapılış manzarası vermekle beraber, aynı anlamda değildir ve *esirge-* fiilinin köken bilgisi de edilgen olmasa gerektir: *Azırgan-* fiili Çağatayca 'az görmek, az saymak' anlamında olup *az* sıfatından türemiş görünüyor.

Esirgemek ise Çağatayca *asragamak* 'gizlemek, muhafaza etmek' kelimesinin zayıflamışı görünmektedir. Çağataycada buna yakın başka kelimeler de vardır:

asramaḳ 'hıfz, himaye, vikaye, sıyanet etmek, korumak';

asraganlıg 'korunulmağa, saklanılmağa lâyık'.

arsaḷmaḳ 'saklanılmak';

Bütün bu kelimelerin başlarındaki kök 'alt' anlamındaki *ast* ve *as* olsa gerektir (ykl. *aşağı* kelimesindeki *aş*); nitekim lehçemizdeki *astar*, 'elbise altına konulan, elbise altında gizli kalan kumaş' demektir. Şu hâlde 'muhafaza etmek, korumak, gizlemek, saklamak' gibi anlamlar aslında (bir şey altına koymak) ana anlamından türemiş olmalıdır. *Huastuanift* adlı eserde Mani mezhebindeki Uygur Türklerinin dualarında yer yer tekrar edilen bir dua

birine *ağırlıḳ çök-*'ten.[718]

-e-/ -a- veya -i-/ -ı- eki

846. *-e-/ -a-* veya *-i-/ -ı-* ünlüleri bir ad tabanına katılmakla, birtakım fiile ait tabanlar meydana getirilir: *benzemek, beñiz*'den; *boşamaḳ* 'eşini bırakmak', *boş*'tan; *yaşamaḳ* 'ömür sürmek', *yaş*'tan; *denemek*, 'sınamak, tecrübe etmek, tarz, tecrübe' anlamına *den*'den; *ḳanamaḳ*, 'kan akmak', *ḳan*'dan; *oġramaḳ*, 'yolda karşılaşmak, bir şeye maruz kalmak', *oġur* 'tesadüf, fal (mecaz anlamıyla)' *yoḷ*'dan; *oynamaḳ*, *oy(u)n*'dan krş. § 121; *sanamaḳ*, 'birisine san: saygı göstermek'; *ḫarcamaḳ*, 'elden çıkarmak', **ḫarc sarf*'tan; 'birine tuzak kurmak, onu fena bir duruma koymak'; *tozamaḳ* ve *n*'li dönüşlüleri: *tozanmaḳ* ve *tozunmaḳ* 'toz kaldırmak'[719]; *yavaşımaḳ*, 'yumuşamak talim kabul etmek' (ŞEMSEDDIN SAMI, *Kâmûs-ı Türkî*, I, 481 ve 554).

Şu fiiller daha az kullanılır:

tebsimek, tebesimek, taḷab(p)ımaḳ, yaḷabımaḳ; *ḳıvramaḳ* (*ḳıvır* § 121); *şaḳımaḳ* (ŞEMSEDDIN SAMI, *Kâmûs-ı Türkî*, I, 610), *çoḳramaḳ* (*çoḳur* § 121); *ḳağşamaḳ* (*ḳağış* § 121); *artamaḳ*.

Hatırlatma – Eski Osmanlıcanın şu iki fiili aynı oluşumla vücut bulmuş görünüyor: *Darlıganmaḳ*, 'darda olmak, rahatsız olmak' (1426 yılı yazmaları, yap ve 38) *darlıḳ*'dan; *yarlıgamaḳ*, 'affetmek, bağışlamak' *yarlıḳ, yarlığ* 'buyruk, ferman, mağfiret...'. Yine krş. Eski Osmanlıcada *rencemek* (*rencimek*).

847. Hatırlatma – Bir ünlüyle biten çok heceli öyle fiil tabanları vardır. Bunlar bundan önceki paragrafta incelenen türemişlerle aynı örnekte oldukları hâlde, son-

---

hatimesinde *astar* biçiminde görünen bir buyruk kipi vardır ki bundan *astarmaḳ* biçiminde bir fiil adının da var olduğu düşünülebilir:

Man astar hırza 'hemen esirge, koru'.

Huastuanift'de tercümesiz bırakılan ve Sanskritçeye atfedilen bu ibare bizce verdiğimiz mana ile Türkçedir: Yine *hırza* buyruk kipine göre bir de *hırzamaḳ* (*ḳırzamaḳ*) fiil adının varlığı sezilebilir. Bk. (RADLOFF, II. Kazan) *ḳırşamaḳ* 'kuşatmak, etrafı sarmak, muhafaza etmek' veya (RADLOFF, II. Kazan *Sor*), *hırsanmaḳ*, 'hasislik etmek, elde tutup harcamamak, saklamak' yklş. *ḳırş* (iktisat, tutum – Konya).[AUE]

[718] Yine krş. *ımızganmaḳ* veya *imizgenmek* fiil adı (ki köken bilgisi edilgendir); (BARBIER de MEYNARD'ye göre *taşırḳamaḳ* 'yoldaki taşlardan ayak yaralanmak' (*Kâmûs-ı Türkî*, I, 274) iki defa geçiyor.

'Saşmak' anlamında Çağataycada *Tanızgamaḳ* (Ab., 177) ve Altaycada *tañarga-* veya (*tañda-*) (*GA*, 260. s.) biçiminde fiil adları da vardır.[JD]

[719] Krş. geçişli *tozutmaḳ* fiilinin anlamdaşıdır (*Kâmûs-ı Türkî*, I, 109, 213, 218, 263) ve (aynı eser, 109).

larındaki bu ünlünün köke mi ait bulunduğunu yoksa bir yapım eki mi olduğunu kestirmek Türk dili incelemelerinin bugünkü hâlinde zordur (krş. § 567).

Örn.: *barımaḳ* 'saklamak, korumak';

taşımaḳ.

Bu son ünlü kararlı bir öge olmadığı zamanda da yine böyle bir şüphe var. Nitekim *uza-* fiili, besbelli bir kökten olan *uzun* kelimesiyle karşılaştırılır ve Türkçenin biçim bilgisi kurallarına (krş. § 9) sıkı sıkıya bağlı kalarak *uz* ögesinin bu iki kelimede ortak olduğuna bakılırsa her ikisinin de kökünü aynı *uz* biçiminin meydana getirmekte olduğuna insanın meyledeceği gelir; fakat henüz böyle bir karara varış da pek acele bir şey olur; çünkü bunlardaki kökün iki heceli olması ve sonundaki ünlünün değişken olmasıyla bazen geniş bazen dar çeşitten bulunması da mümkündür (§ 37 ve 155). Asıl bu kökte görülen nitelik, kökün niteliği değil, sonunun ünlü olmasıdır.

Nasıl ki *uza-* fiilinde ve bundan türemiş *-(I)k* ekli *uzaḳ* kelimesinde kökün sonunda geniş bir ünlü olduğu hâlde, *uzuñ* kelimesinde bu *a* geniş ünlüsü, *u* dar ünlüsü biçimine girmiş bulunuyor.[720]

Bu açıdan daha geniş bir biçimde bilgilenmiş oluncaya kadar[721] burada yalnızca sonundaki dar ünlülerin geniş ünlülerle keşiklendiği fiil tabanları da var olduğunu kaydetmekle yetiniyoruz:

ödemek X *ödünç; iğremek* X *iğrik*[722]; *dişemek* X *dişik*; *sagamaḳ* (veya) *sayamaḳ* X *sağu*; *ḳurumaḳ* X *ḳuraḳ*; *k̠ökremek* X *kökrü*[723]; *yasdanmaḳ* X *yasdıḳ* ve *yasdıḳ* (yassı bir burnu olan); *seyrilmek* X *seyrek*[724]; *uḻaḻmaḳ* X *uḻu*; *usanmaḳ* X *usuñ* (BIANCHI اوصوك kelimesinde).

848. İsimden türemiş olan birtakım fiiller yapım ekli tabanlar (§ 569) hâlinde görünmekle beraber, bunların ana tabanlı fiillerini bulup göstermek mümkün değildir:

İşteş çatı tabanlı: *pekişmek* (Eski Osm. *berkişmek*);

---

[720] Bu hadiseyi, dilin kendi yapısını ne kadar az da olsa yumuşatıp kıvraklaştırmak yolunda bir meyli gibi görmek gerekir. Bu bir çekim başlangıcı gibi bir şeydir (krş. § 9).[JD]

[721] Başka Türk lehçeleriyle kıyaslanınca, bazı hâller birinci varsayıma hak verir gibi oluyor. Nitekim *ḳapamaḳ* ve *ḳapaḳ* kelimeleri yanında *ḳapḳaḳ* (= *ḳapak*)'ta görüldüğü gibi bundan tek heceli bir *ḳap-* kökünün varlığı meydana çıkıyor. Yine krş. *ḳapḻamaḳ* ve *ḳapḻı* (§ 853, hatırlatma).[JD]

[722] Yazar Arap abecesinin noktasız bırakılan ك'ini *nğ* okuyacak yerde, yalnızca g okumuş olacak *inğremek* olsa gerek.[AUE]

[723] Yazarın besbelli Arap harfli imlasından okuduğu bu kelimeler *göğermek* ve *göğeri* (krş. *göveri āşārı*) olacak ki o zaman bu, topluluğa girmemek lazımdır.[AUE]

[724] Yazarın belki Arap abeceli imlasından okuduğu bu fiil adı, hâlâ kullanıldığı gibi *seyrelmek* olacak ki o zaman yine bu takıma girmemesi gerektir.[AUE]

Ettirgen tabanlı: *pekitmek* (Eski Osm. *berkitmek*); *pek* (Eski Osm. *berk*).

Böyleleri şu iki durumdan biriyle açıklanabilir: Ya bunların ana tabanlı fiilleri kullanılıyordu da sonradan kullanılmaz olup ortadan kalktı[725] ya da bunların ana tabanlı fiilileri hiçbir zaman var olmamış olup bu türemli fiiller, yapım ekli tabanları olan fiilleri örnekseyiş yoluyla doğrudan doğruya addan meydana getirildi.

Daha başka örnekler: *çitişmek, çit; eğrilmek, eğri; başınmaḳ, baş; öcüşmek, öc; öngüşmek, öngü; ḳaygınmaḳ, ḳaygı; gırgırışmaḳ, gırgır; öñünmek, öñ; gicişmek* (kaşındırmak), *gici* veya *gicik* (kaşıntı) bk. BIANCHI (چولغق fısıldamak, yansıma; bk. § 850); دورتمق *durutmaḳ* (durultmak, arıtıcı) krş. *duruḷmaḳ* § 841 bk. BIANCHI, kelimesi.

donatmaḳ, donanmaḳ; don (donanmaḳk); öyrenmek; öyretmek, öyür; utanmaḳ; dadanmaḳ, dat.

849. Birtakım kelimeler bazen fiil tabanı bazen ad tabanı (§ 133) olarak kullanılmıştır. Bunların ilk kullanışlarının hangisi olduğunu ayırt etmek her zaman kolay bir şey değildir. Birtakım hâllerde ve başlıca iki heceli birtakım kelimelerde öyle görünüyor. Bunların en eskisi apaşikâr ad tabanıdır: her hâlde *ekşi* kelimesi *ekşimek* kelimesinden öncedir. Şu hâlde bu fiil adının (bir *sıfır* yapım ekiyle) türemiş bir kelime sayılması gerektir. Böyle tabanların aşağıda bir listesini veriyoruz.

1. tek heceliler:

dat, datmaḳ[726];

doñ, doñmaḳ;

şiş, şişmek.

Bunlar da öyledir: *añ; iv* (BIANCHI: ايو); *pus; tüm, töz* (krş. § 846 dipnot, 2); *dik; diñ; sürç. sik; siñ; sañ; sıḳ; tañ; ğev* (BARBIER de MEYNARD); *um; ses* (Eski Osm.).

2. İki heceliler:

ağrı, ağrımaḳ;

sancı, sancımaḳ;

ḳuru, ḳurumaḳ (krş. § 847'deki örnekler listesi);

eski, eskimek (cansız şeyler hakkında);

ḳoca, ḳocamaḳ (canlılardan söz ederken);

ḳarı (Eski Osm.) (genellikle) kadın; *ḳarımaḳ* 'ihtiyarlamak' (Eski Osm.)[727];

---

[725] Nasıl ki *peki-* fiilindeki durum böyledir: Doğu Türkçesinde varlığı görülen *bigimäk* (G.D 635).[JD]

[726] Yazar bunu *dat* biçiminde kaydediyor ki lehçelerde bu yolda bir söylenişte vardır.[AUE]

[727] *anda ölmek* ve *ḳocamaḳ* ve *ḳarımaḳ oḷmaz* (MUHAMMED EFENDI, *Risâle-i Birgivi*, 21. s.).[JD]

boya, boyamaḳ;

sıva, sıvamaḳ;

ġerek, ġerekmek.

Bunlar da öyledir:

arı (Eski Osm.); *ekşi* (bk. daha yukarıya); *iti, ılı, bavlı; terki; sivri; salḳı; damla; ḳama; ḳoḳu; kekre; kükre; keke; yama; yañsı; gıcı; gicik; arıḳ, ḳıvır; ölçer; kerkin* (§ 843, sonlarında) *ıraḳ* (CLODIUS, 33).

3. Üç heceliler: *oyulga, oyulgamaḳ.*[728]

Hatırlatma – Bundan başka yapım ekli fiil tabanlarına örnekseniş biçimiyle meydana getirilmiş (hem fiile ait hem ada ait) müşterek tabanlı fiiller de vardır ki şunlardır:

1. Dönüşlü fiilleri örneğinde tabanları olanlardan birtakım:

inanmaḳ X *inan* (krş. *ınaḳ*); *utanmaḳ* X *utan* (krş. *ut.* 840); *bezenmek* X *bezen* (krş. *bezemek*); *üzenmek* X *üzen* (*özenmek*); *üşenmek* X *üşen* (bugün *üşenildik* derler)[729]; *usanmaḳ* X *usan* (Bugün *usanç* derler.).

2. İşteş fiilleri tipinde tabanları olanlardan birtakım:

dolaşmaḳ X *dolaş; oġraşmaḳ* X *oġraş; oynaşmaḳ* X *oynaş* krş.: *baġdaşmaḳ* X *baġdaş; sarmaşmaḳ* (§ 854, 2. hatırlatma) X *sarmaş dolaş; savaşmaḳ* X *savaş; barışmaḳ* X *barış; deġişmek* X *deġiş* (§ 576, hatırlatma); *sivişmek* X *siviş; güreşmek* X *güreş; yarışmaḳ* X *yarış; karışmaḳ* X *karış muruş; apışmaḳ* X *apış; ḳıġışmaḳ* X *ḳıġış* (§ 850, hatırlatma); *tavuşmaḳ* X *tavuş; ḳargışmaḳ* X *ḳargış*[730].

uġraş(-); güre-(ş)-; sava-(ş)- gibi çoğu 'saldırışma ve çarpışma' anlamını veren bu fiil tabanlarında karşılıklı yapış fikri pek açık olarak görülmektedir. Şunları da bu gibilerine katmak lazım:

dövüş(-); vuruş(-); doḳuş(-) ve Doğu Türkçesinde yine 'savaş' anlamında *çabgulaş* veya *atgulaş* veya *soġuş;*

cabgulaşmaḳ (PAVET de COURTEILLE); *talaş, dalaş, ḳavga;*

söġuş (kınama, küfürleşme) (krş. Osm. *sövüşmek*),

Osmanlıcada *muttasıl* (bitişik) anlamında *tutaş* kelimesi, Doğu Türkçesinde fiil

---

728 *oyulgalamaḳ* ve *oygalamaḳ* da derler.[JD]

729 *üşenġenlik* de denir.[AUE]

730 Oldukça uzun olan bu kelime takımı da gösteriyor ki Yakutça dil bilgisi kitabında ad kökleri (tabanları) ile fiil kökleri (tabanları) arasında pek açık bir ayrılış sınırı var olduğunu iddia eden BOCHTLING kuramına da harfi harfine bel bağlamak gerekmez.[JD]

tabanı olarak kullanılır. Yine krş. *yaraş* 'uzlaşma' (Osm. *barış*);

kiñgäş 'danışma' (*Ab.* 361);

aļmaş[731] (D. G., 372) krş. Osmanlıca *değiş doķuş*;

çırmaş (*sarmaş doļaş* anlamdaşı *Ab.* 240). Yine krş. *Divanü Lugati't-Türk*, I., 307. s. ve aşağısı.

Bütün bu kelimeler de fiil tabanı olarak kullanılırlar, *ķargış* kelimesi Abuşka sözlüğünde Osmanlıca karşılığıyla (318. s.) *ķarış ķatış* biçiminde açıklanmıştır. Krş. Osm., *ķarma ķarış*, *ķarış muruş*.

Yine krş. Osmanlıca *doķuş* 'çarpışma'.

850. *-dA-* eki, bir yansıma kelimelerden türemiş fiillerde.

Türkçede sayıca çok olan yansıma kelimelerin genellikle iki biçimi vardır:

1. Kapalı hece hâlinde tek heceli bir yansıma kelime: *pat* 'gürültü'; *par* 'ışıldayan bir ziya fikri'; *ķıp* 'kıpırdama'; *şaķ* 'çarpma'; *güm* 'çınlayan gürültü'; *hış* 'hışırtı'; *fıs* 'dudak ucuyla konuşma'; *vız* 'böcek vızıltısı'.

Bu yansıma kelimeler *+ļA-* ekiyle türemiş fiiller meydana getirirler (bk. § 838'de örneklerine). Şu yansıma kelimelerda da böyledir: *pat*, *çat*, *küt*, *par*, *ḥar*, *ḥor*, *ḥır*, *zır*, *şar*, *şır*, *tır*, *gur* (*gurgur*), *gür*, *fır*, *cır*, *vır* (*vırvır*), *dır* (*dırdır*), *sap*, *güm*, *ḥış*, *fış* (*fısļaşmaķ*), *cız*, *vız*, *dız* (*dızdız*), *şaķ*, *ıķ* (*vıķ*), *fıķ*, *püf*. Şunlarda da böyledir; fakat daha aşağıda söz edilecek olan uzatmalı biçim bunlarda yoktur: *of*, *uf*, *pof*, *tüf*, *ıḥ* (ıhlamak), *ḥort*, *mav*, *ḥav*, *zıb*, *inc* (BIANCHI انجلك kelimesinde). *ğırt* yansıma kelimesi *ğırtļaķ* adını verir.

2. Bazen önceki biçimden türemiş olan bazen kendisinin tek heceli biçimi bulunmayan çok heceli uzatmalı bir biçim. Bu uzama *t*, *p*, *b*, *k*, *c* seslerinden sonra geldiği zaman *+ir* biçiminde ve *r*'den sonra *+il* biçimindedir. *ğ*, *g*, *s*, *ş*, *z*, *v*, *m* seslerinden sonra ise bazen *+ir*, bazen *+il* biçimindedir. Örnek için yukarıda verilmiş olan yansıma kelimeler şöyle uzatılırlar: *patır*, *parıļ*, *ķıpır*, *şapır*, *ḥışır* veya *ḥışıļ*, *fısır* veya *fısıļ*; *vızır* veya *vızıļ*.

İki heceli yansıma kelimeler *+DA-* ekiyle türemiş fiiller meydana getirirler. *-di* (veya *-ti*) ile türemli olan adlar daima bu fiillerle karşılıklıdır (krş. bunun hakkında § 519 2. hatırlatma).

---

[731] Filozofi adlandırmalarimiz arasına *alternance* karşılığı olarak verilen bu *aļmaş* karşılıklı alma 'söylemek mümkün olsa': *te'āḫuz* veya karşılıklı verme *te'āti* anlamında olduğuna göre yanlış olduğu ve bunun yerine Anadolu'da yer yer kullanılan *keşik*'ten türemiş *keşikleme* (Bu nöbetleşe esen rüzgâr için *keşişleme* biçiminde de kullanılmıştır.) tabiri kanaatimizce pek yerinde ve elverişli olduğu bundan da anlaşılıyor.[AUE]

Örn.: *patır, patırda-* fiilini ve *patırdı* veya *patırtı*[732] türemiş adını verir.

Parıl, parıldamak ve *parıldı* veya *parıltı*[733] adını verir. İçlerinde çoğunun anlamı § 858'de gösterilmiş olan şu uzatmalı yansıma kelimelerle de böyle olur: *Patır, pıtır, çatır, çıtır*[734], *götür, kıtır, parıl, cırıl*[735] *harıl, horul, hırıl, zırıl, şarıl, şırıl, tırıl, gurul* veya *kurul, gürül, fırıl, vırıl, şapır, gümür, hışır* ve *hışıl, fışır* ve *fışıl, fısıl, fisil* (FIRUZÂBÂDI, *Kâmûsu'l-Muhît*, 321), *vızır* ve *vızıl, cızır, çakıl, takır, tıkır, şakır, fıkır, kıkır* (ŞEMSEDDIN SAMI *gevrek* kelimesinde), *cıvıl, tıpır, kıpır, cıñır* veya *ciñir* (krş. FIRUZÂBÂDI, *Kâmûsu'l-Muhît*, I.110 *çingirdi*).

Tek heceli karşılıkları yok görünen aşağıdaki yansıma kelimelerle de böyle olur. *cağıl* veya *çağıl* (hatırlatma, I), *şadır, şıkır, sakır, gümbür, cunbur* (krş. *cunbadak*), *cunbul, kakır* (krş. *kık*) *(h)öngür, çangır (-çungur), çıngır* (krş. *çın*), *zangır, zıngır, şangır (-şungur), şıngır, tangır (-tungur), tıngır, gıcır* veya *kıcır*[736], *cayır*.

1. hatırlatma – Aşağıdaki türemişler, kendilerinden doğmuş oldukları iki heceli yansıma kelimelerin de kullanıldıklarına işaret edecek elde bir şey olmamakla beraber, birbirine benzer oluşumlardır:

uğuldamak 'vızıldamak, mırıldanmak' *uğuldu*;

kımıldamak (krş. *kımıldı* ve *kimlanmak* [PAVET de COURTEILLE];

cığıldamak (krş. *cağıl*) *cığıldı*;

fısıldamak [FIRUZÂBÂDI, *Kâmûsu'l-Muhît*, I, 552] *fısıldı*;

sumurdanmak, humurdanmak, sumur (humur)tu;

---

[732] Yazar bunların sonundaki eklerin çok zaman *d* biçimindeki imlasına bakarak okunuşlarında yanılıyor. Sonu *r*'li veya *l*'li yansıma kelimelere katılan bu ekler lehçemizde daima *tı* söylenir. Bazen *dı* söylendiği de olur; fakat bu hâl yansıma kelimenin ilk hecesi sonunda bir *t* ünsüzü olmasına bağlıdır:
Patırdı, çatırdı, kütürdü. vs.
Şu hâlde *patırtı* biçiminde verilen okunuş, lehçemizin söyleyişine uygun değildir.[AUE]

[733] Çoğu yansıma kelimelerden ibaret olan bu kelimeler içinde böyle ışık adları da vardır. Bunlar ötekilere nisbetle çok azdır.[AUE]

[734] *pıtır, çıtır, götür, cırıl, takır, tıkır* kelimelerinin tek hecelileri *pıt (tıt pıt), çıt, cır, tak (-tuk), tık, küt* olup türemişleri *+lA* ile teşkil edilmez.[JD]
Yazarın bunlar arasında verdiği *götür* kelimesi *kütür* olacak.[AUE]

[735] *çırıl* olacak.[AUE]

[736] Şu iki heceli yansıma kelimelerin *-de*'li türemişleri olmaz görünüyor:
ıkıl, ıgıl, fıldır, fısır (krş. *fıs*) *kıvır, çangıl (çungul), katır (kutur), vakır* (*Kâmûs-ı Türkî*, I, 446); *eñül eñül* (hafif hafif (1426 yazmaları, 109. yap.; krş. BIANCHI); *üfür* (BIANCHI افور kelimesinde, fena açıklanmış; krş. *üfürmek*); *püfür* (*koşmak*; HÜSEYIN RAHMI, *Metres*, 543. s.).[JD]

muşuḷdamak 'horlamak'; *çekirdemek*; *ḳoḳoğdamaḳ*[737] (BIANCHI قوقوغدمق kelimesi); *dızıḷdamak* (BIANCHI ديزلدمق kelimesi); *tapırdamaḳ tapırdı* (BIANCHI طاپردمق kelimesi).

krş. *zımbırdatmaḳ*; *zımbır zımbır*;

gırıḷdatmaḳ (*nargileyi*);

yelpirdetmek;

zıngıḷdamak, *zıngıḷ* (BARBIER de MEYNARD);

tuḳuldamak, *tuḳuḷ* (BARBIER de MEYNARD);

cazırdamak;

şıpırtı, *şıpır*;

çuguḷdaşmaḳ (VAMBERY, *Eski Osmanlı Dili Çalışmaları*, 157. s.);

lopur, *lop*;

opul;

sapır, *sopur*;

paḷdır küldür bu oluşum için krş. [*çaḷdır çuḷdur*AUE] J. AS., 1887, 354. s.); yine krş. Eski Osmanlıca şu örnekler:

*Heman Caᶜfer köpür köpür nerdübandan aşga indi.*AUE (*Menakıb-ı Gazevât-ı Seyyid Battal Gazi*, 27. s.);

*Göksi ötür ötür ötürdi.*AUE (aynı yer).

Türkçenin daha derinlemesine incelenmesiyle şüphesiz bunlarda eksik kalan aracı biçimler ortaya çıkarılacaktır. Bazen bunların bu aracı biçimlerinin ortaya çıkması kendiliğinden oluyor. Örnek olarak *iñlemek*, *iñildemek*, *iñildi* kelimeleri ister istemez bizi *iñ* biçimindeki yansıma kelimeye (ve uzatmalı: *iñil*) götürüyor. Yine *çağḷamaḳ*, *çağıḷdamaḳ çağıḷdı* türemişleri *çağ* ve *çağıḷ* kelimelerine dayanıyor.

2. hatırlatma – *de-*'li fiiller, yapım ekleri (§ 570) alabilirler: *ḳımıḷdañmaḳ*; *ḳımıḷdatmaḳ*.

3. hatırlatma – Birtakım uzatmalı yansıma kelimeler *-dAK*'lı (ve istisna olarak *dayıḳ*) adlar da meydana getirirler. Bunlar genellikle *de-*, *da-* fiilleriyle ilgilidirler:

fırıḷdamaḳ, *fırıḷdaḳ*;

çekirdemek (*çekirdek*);

çaḳıḷdamaḳ;

çaḳıḷdaḳ.

Yine krş. *ḳıḳırdaḳ* (*ḳıḳır*); *bıngıḷdaḳ* veya *bıngıḷdayıḳ* (FIRUZÂBÂDI, *Kâmûsu'l-Muhît*, I,

737 Bu kelime hem yapılış hem söyleniş hem mana bakımından anlaşılamıyor.AUE

535); *k̲emirdek* (krş. *k̲emik*; *k̲emirmek*.) Yine krş. aynı zamanda (?): *bağırdaḳ* veya *bağıḽdaḳ*, *baḳıḽdaḳ*, *bübürdek* (*büyürdek*)[738] anlamları için bakınız sözlüklere.(**)

AUCHER, *ḳımırdıḳ* kelimesini de veriyor. Krş. *k̲emircik* (Sartça: *kemirçäk* aynı anlam).

bıngıḽdaḳ kelimesi *bıngıḽda-* fiiline yaklaştırılmalı (*ḳaraman ḳuyruğu gibi bıngıḽdayaraḳ yürüyor*).

Yine krş. *ḳıḳırdaḳ*; *fiḳırdaḳ*;

Krş. *fiḳır bir eda*; *çıñırdaḳ* veya *doñurdaḳ* veya *çıngraḳ* (krş. Eski Osmanlıca *çıñramaḳ*, *çıñırdamak* ve Tobolskça *tungurta-*).

4. hatırlatma – *-Iş*'la uzatmalı az sayıda birtakım yansıma kelimeler vardır ki onların da türemişleri *-de* ve *-di* ile olur:

ḳığış (veya *çığış*[739] (FIRUZÂBÂDI, *Kâmûsu'l-Muhît*, I, 838); *ḳığışdamaḳ*; *ḳığışdı* krş. tıkırtı (FIRUZÂBÂDI, *Kâmûsu'l-Muhît*, I, 312);

ḳağış, *ḳağışdı*; fakat bunun türemli fiili *ḳağşamaḳ*.

Yaklaştırınız bu kelimeleri: *çaḳşağı* kaynana zırıltısı (oyuncak) (FIRUZÂBÂDI, *Kâmûsu'l-Muhît*, I, 361, 838; MÜTERCIM AHMED ÂSIM, *Burhân-ı Katı*, 108) *-eki* ekiyle (§ 868, 2. hatırlatma);

tıpış (krş. *tıp*.) ve *tavuş*.

851. Yansıma kelimelerden türemiş fiillerdeki başka ekler:

1. *-ḳır-/ -kir-* ve *-ḳar-/ -ker-*(?) ekleri (krş. § 580, hatırlatma) ki az sayıdaki yansıma kelimelere veya ünlemlere katılır:

ḥayḳırmaḳ (krş. *ḥay* ünlemi § 1030);

(h)ıçḳırmaḳ veya *hınçḳırmaḳ* (krş. BIANCHI *inclemek*, Çağatayca *inçkirmek*; *ınçḳa-* (*Codex Comanicus* ve Ar. Fil., 974. s.);

fışḳırmaḳ (krş. *fış* yansıma kelime ve türemişleri § 850);

töskürmek veya *tısḳırmaḳ*;

tükürmek;

püfkürmek (krş. *püflemek*) ve *püskürmek*;

ofḳarmaḳ;

ışḳırmaḳ;

---

[738] Yazar bunların ilk hecelerindeki *ö*'leri *ü* biçiminde veriyor.[AUE]

[739] *ḳağ X çağ* (*cağ*) ve *ḳığ X çığ* (*cıg*) denkleri *ḳığırmaḳ X çığırmaḳ* (*çağırmaḳ*) fiillerinde de görülür. Yine krş. (?) *ḳaḳmaḳ X çaḳmaḳ*.[JD]

ḳışḳırmaḳ, kış kuşları kaçırmak için yansıma kelime.[740]

2. *r* ünsüzüyle biten birkaç anlamlı fiili de aynı takıma yaklaştırmak münasiptir ki insan veya hayvanların tabii olarak çıkardıkları gürültüleri bildiren bu fiiller örneklemeli bir oluşumla vücut bulmuş görünüyor.

sümkürmek krş. *sümük*;

aḳsırmaḳ veya *añsırmaḳ*;

öksürmek ve *tıḳsırmaḳ*;

üfürmek (krş. § 850, 5. dipnot);

ġeyirmek;

usurmaḳ[741];

üyürmek[742];

büyürmek[743];

añırmaḳ;

(*bağır bağır* veya *bār bār*) *bağırmaḳ*; *bağırtı*;

çağırmaḳ çığırmaḳ veya *ḳığırmaḳ*; krş. *çığ*;

ḳızgırmaḳ (BARBIER de MEYNARD: *ḳıjgırmaḳ*).

3. Tabanı +*kre*- ile biten şu fiiller de önceki takımlara bağlı görünüyor:

oḳramaḳ;

iyremek[744];

çoḳramaḳ (krş. çokur).

1. *af ḳur*- fiili (Belki bunun aslı 'havlamak' anlamdaşı olan *af ḳurmaḳ*'tır, BONELLI-LASIGIIAN, *abbajare* kelimesinde) şüphesiz aynı takıma aittir.

Yine krş. başka lehçelerde:

Altayca *yötkür*- veya *yödülde*- (krş. *yödül* § 850);

tab. *ḳışḳır* Osm. anlamdaşı *püskürmek*;

saçḳır- '(yağmur) kamçılamak' krş. Osm. *saçmaḳ*;

(*h*)*uşkür* -;

aḳır -, 'haykırmak';

---

740 Eski bir *ḳışmaḳ* (*Divanü Lugati't-Türk*, III, 137) 'savulmak' fiil adının buyruk kipidir.[AUE]

741 Yazar bu kelimeyi başta *u* ile kaydediyor.[AUE]

742 Yazar bu kelimeyi başta *ü* ile kaydediyor.[AUE]

743 Yazar bu kelimeyi başta *ü* ile kaydediyor.[AUE]

744 Yazar bu kelimeyi Arap imlasıyla g'li olduğuna bakarak aynıyla kaydediyor. Hâlbuki *ng*'de okunabilen bu ünsüz ile kelime *inğremek* olması lazım gelir.[AUE]

yañgır- 'yankılamak';

Altayca *çıngır -*;

ḳagır -;

*ḳatḳır-*veya *ḳaḳtır* 'rire, katılmak, gülmek';

Çağatayca *çüşkürmäk* (Ab., 250);

sıbgarmaḳ (Ab., 284).

2. *bangır bangır bağırmaḳ* da derler (krş. *bıngır bıngır ağl̯amaḳ*). *bağır-* fiiline lehçelerdeki *bağlıḳ* adı ilgilidir (TEQ), nasıl ki *çığırmaḳ* kelimesinin de *çığlıḳ* adıyla ilgisi bulunuyor.

Yine krş. *ıslıḳ* kelimesi. Bu Eski Türkçe *sıḳırmaḳ* 'ıslık çalmak' (*Divanü Lugati't-Türk*, II, 68. s.) kelimesine yaklaştırılmak gerektir.

Türkiye Türkçesinde belirli fiillerin çoğuna başka lehçelerde de rastlanır. Altaycada da *ḳıçır-* 'çağırmak, bağırmak' fiili vardır.

3. Ya bir *+rA* ekinin var olduğu veya *+rA*'lı bir örneklemeli oluşum bulunduğu meselesi var.

Krş. Eski Osmanlıcada:

çañramaḳ 'çınlamak' ve lehçelerde *ḳıpratmaḳ* 'kıpırdatmak' ve *ḳıp*, *ḳıpır*, *ḳıpırdamaḳ* ve *ḳımıl̯damaḳ* yansıma kelimeleri.

Krş. başka lehçelerde:

Tobolskça *tumavra* 'tumagulamak, nezlelenmek', *tumav*'dan;

yarıgra- 'yaruklamak (yıldızlar) ışıldamak, *yarıg*';

munra-, *muḳra-* 'böğürmek';

mañra-, *magra-* 'melemek';

külträ- 'gıcırdamak';

ḳal̯tıra-, *ḳal̯tra-*, *kälträ-* (krş. Osm. *titremek*);

tibrä- ve *tirbä-* (krş. Osm. *teprenmek*, *tepretmek*);

ḳuñra- 'çınl̯amaḳ';

Çağatayca; *ingrämaḳ*, *singrämäk* (ALI ŞIR NEVAI, *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, 9. s.);

çıḳramaḳ 'gıcırdamak' (*Divanü Lugati't-Türk*, III, 209. s.).

Yine Tobolskçada birleşik bir *-si -re* eki vardır ki § 844'te ve § 890'da incelenenlerin bir uzantısı gibi görünüyor:

souḳsıra 'soğuk duymak';

ıssısıra 'sıcak duymak';

awl̯aḳsıra- 'yalnız kalmak'.

Yine krş. Altayca *-mzre* eki (§ 844 1. dipnot).

Aynı lehçede yoksunluk, olumsuzluk edatı olan *+sIz* ekini içinde bulunduran (yabancı) adlardan *+rA*'lı fiil tabanları meydana getirilir:

umıdsızra- 'umudsuzlamak';

yādkāşsizrä-[745] veya *aḳıḷsızra-*;

halsızra- 'hâlsizlenmek'.

II. Konu: Fiilden türemiş adlar

Fiillerden birtakım adlar yapılır. Bunlar şu ekleriyle elde edilir.

-IcI eki

852. *-ici, -ıcı, -ücü, -ucu* eki, fiil tabanının gösterdiği eylemi (yapan anlamıyla) alışkanlık üzere yapan varlıkları bildirici (ad ve sıfat görevinde) adlar meydana getirmeğe yarar.

Örn.: *ğeçici* (*ğeçici bir hastaḷıḳ*);

yırtıcı;

arayıcı (*arayıcı fişek*);

yaḳıcı, tırmaḷayıcı, ısırıcı bir derd;

çürük baḳḷanıñ ḵör aḷıcısı var (krş. CARLO LANDBERG, *Suriye İlinin Darb-ı Meselleri ve Söylenceleri*, VI, atasözü);

zarara gülücü oḷma.

Bu sıfatlardaki anlamının aynı fiillerden yapılmış geniş zaman sıfat-fiillerindeki anlama yaklaştığı, yukarıdaki örneklerden anlaşılmaktadır. *-IcI*'lı adların (geniş zaman gövdesi gibi) bazen şimdiki zaman bazen de gelecek zaman gövdesi değerinde bulunur ve bu benzeyiş Eski Osmanlıcada çok daha göze çarpıcıdır.

Örn.: *Aḷḷāhu teᶜālā ḥoḏ anı ğey bilicidür.*[AUE] (1426 yılı yazmaları, 169. yap.);

Yā ᶜĪsā ben seni dünyadan ğögä ketürüciyin ve kerü āḫir zamanda Deccāl ᶜasrında yire indiriciyin ve anda seni öldürüb bāḳi ḳardaşḷaruña uḷaşdurıcıyın.[AUE] (aynı yer, 176. yap.)

---

[745] Bu kelime başındaki *yād-kāş* kısmı Farsça görünüyor.[AUE]

Anadolu'da bu kip *-AcAK* (§ 639) ekli kipin anlamına yakın bir anlamda kullanılır.[746]

Çoğu zaman *-IcI*'lı türemişler sanat sahipleri adı olarak kullanılırlar (krş. ad tabanlarından türemiş *-cI*'lı sanat sahipleri adları § 542):

arayıcı 'gümrük yoklayıcısı';

örücü;

baḳıcı 'falcı';

satıcı;

(ḳız) ğörücü (ḳız, ğörmek);

ḳahve dökücü[747]*nüñ hınḳ déyicisi*;

dilenci Eski Osm. *dilenici* yerine.

Krş. Eski Osmanlıcadan alınan şu örnekleri:

can alıcı, 'Azrāil, ölüm meleği' (MUHAMMED EFENDI, *Risâle-i Birgivi*, 49. s.);

ḳabir ḳazıcı (aynı yer, 61);

ᶜöşür diriciler 'ondalıkçılar' (1426 yılı yazmaları, 174. yap.);

donları arı idiciler 'elbise temizleyiciler' (aynı yer, 175. yap.). Krş. Şimdiki Osmanlıca *çırpıcı*.

1. hatırlatma – *-IcI* eki oldukça oldukça verimli kalmış ise de bunu her fiil köküne katmak olmaz. Bu hususta şiveye ve kullanışa sıkı sıkıya riayet etmek gerektir.

2. hatırlatma – *-IcI* eki Doğu Türkçesindeki *-küçi* ekine karşılıktır. Bu da *-kü* (*-gü*) [bk. § 867] ile *-çı* (*+ci*: Osm.)'den oluşturulmuştur.

-güçi eki *-AcAK*, *-IcAk* vs. ekleriyle akrabadır (bk. § 1394).

Doğu lehçelerinde bu *-güçi* ekine benzer bir de *-mākçi* biçimi bulunmaktadır:

---

[746] Yalnız Anadolu'da değil genel lehçemizde de bu böyledir:
Bu ḫasta ölücü (= ölecek) dir;
ben bu işi yapıcı (= yapacak) olsam böyle durmazdım;
ḳardeşim burada ḳalıcı (= ḳalacak: ḳalmıya niyetli) deyil ki vs.
Görüldüğü gibi bu kiplerden 'sanat' ve 'alışkanlık' anlamında olanların olumsuzu olmaz; olumsuz olabilenler *-AcAK*'lı kipler anlamında hadis sıfatlardır. Alışkanlık ve sanat anlamında olanlar daima olumlu kalırlar ki böyleleri sabit sıfatlardır.
Görücü, örücü, yüzücü (alışkanlık ve sanat = sabit sıfat);
Bir aralık ben bu işi görücü (görecek) oldum (hadis sıfat);
Bununla beraber hadis sıfat anlamında olanlarda (yani sanat ve alışkanlık bildirmeyenler de) *-AcAK*'lı kipler daha çok kullanılır.[AUE]

[747] Yazar bunu *döküğü* biçiminde kaydediyor.[AUE]

Örn.: *ḳadınıng aḷdıga barmaḳçı idim*[AUE] (krş. Osm.: *varacaḳ idim*) (GRENARD, *Çin Türkistanı Yeni Edebiyatı Örnekleri*, 323. s.).

-*gü* ve -*mAḳ* eklerinin anlamca denkleri hakkında bk. § 704.[748]

-*Ill eki*

853. -*ili*/ -*ılı*, -*ulu*/ -*ülü* eki birtakım fiile ait adlar meydana getirmeye yarar. Bu adları daha yukarılarda (§ 521 ve aşağısı) incelenen -*IlI* türemişlerle karıştırmamak gerektir.

Bu ek edilgen sıfat-fiillerle ve daha doğrusu -*l*'lı edilgen fiil tabanlarından yapılmış olan alelade sıfat-fiillerle aynı anlamda ve miktarca az birtakım sıfatlar yapmağa yarar.

Hatta bizim *II. durum, 2. yapılanma* (bk. § 750) adı altında gösterdiğimiz kullanışı dahi alan fiile ait yapılarda da bulunur:

Öküz ḳoşuḷu araba;

şilte serili bir minder.

Örn.: *asıḷı* (*asıḷan*, *asıḷmış*'ın anlamdaşı) *as*-'tan;

ḳapaḷı, *ḳapa*-'tan.

Bunlar da böyledir: *ekili*; *örtülü*; *basıḷı*; *bükülü*; *çizili*; *düzülü*; *dökülü*; *dizili*; *dikili*; *sarıḷı*; *sayıḷı*; *taḳıḷı*; *tartıḷı*; *tıḳaḷı*; *ģömülü*; *geçirili*; *yazıḷı*; *yığıḷı*; *döşeli dayaḷı*; *serili*; *ḳuruḷu*; *dürülü*; *ģeyili*; *soḳuḷu*; *yapıḷı*; *örülü*; *ütülü*.(**)

Hatırlatma – Aynı oluşumlu birkaç sıfat-fiil vardır. Bunların dayandığı -*li* ögeyi addan fiillerdeki (adlandırıcı) -*le* biçiminde bir fiil ekiyle keşiklenir (krş. § 837, görüşler):

saḳḷı, *saḳḷa*-'tan;

gizli, *ģizlemek* (§ 847, 2. dipnot)'ten;

ḳapḷı, *ḳapḷa*-'tan;

bağḷı, *bağḷa*-'tan;

mıhḷı (*muhlu*), *mıhḷa*-'tan;

topḷu, *topḷa*-'tan (krş. *derli* [*derili* yerine bk. § 121] *toplu*).

besle- fiili *besli* kelimesini vermiştir. Bugün *besili* denilir.(***)

Yine krş. kitli (halk dilindeki *kilidli* yerine), *kitlemek* (halk dilindeki *kilidlemek*) yerine.

---

[748] Bu takdirde -*çı* eki, -*mek* veya -*gü* ile biten fiil adları katılmış olmakla, aslında yine alelade adlara katılmış demektir; *görgücü* (= ikinci *g* düşerek) *görücü*.[AUE]

sal̤l̤ı, sal̤l̤a-'tan: *ḳaçan uyurk'en sal̤lı beşikde* (şarkı MIHRI, Let. As. 20. s.).

Hiç değilse bu türemişlerden birtakımı 529. paragrafta sözü geçen: ad + *-lI* eki biçiminde olanların aynı olarak sayılabilir.

Yine böylece hiç olmazsa *-llI*'lı türemişlerden birkaçı *-I*'lı (§ 869) bir addan meydana getirilmiş sayılabilir: *küsülü* 'küsgün' = *küsü* 'kin' + *-lü*; *ütülü* = *ütü* + *-lü*

-lI eki doğu lehçelerininin *-ig* eki sebeplik anlamını bundan alıyor (krş. § 860) ile *-lIg* (§ 521)'den yapılmış olan *-iglig* (*-iklik*) ekine denktir.

Örn.: *kömüglüg* ki *ğömülmüş* diye anlam verilmiştir. = şimdiki *ğömülü* (Ab. 372); *yazıglıg* ki *yazılmış* diye anlam verilir = şimdiki *yazı̤lı*.

Krş. *Tezkiratü'l Evliya*'da aynı anlam ile verilen *bitiglig* ve bundan başka aynı eserdeki şu türemişler:

asıgl̤ıg 'asılı'; *üzüglüg* 'üzülü' ve *bağl̤ıg* 'bağlı'.

Yine krş. aşağıdaki örnekler:

Yol̤da bir çadır tikiklik bā ikān (Osm. *dikili*) (KÜNOS, *Yarkend Lehçesiyle Metinler*, 31. s., I, 5);

Bu it ḳol̤ı bağl̤aḳl̤ıḳ ikk' ayegi kesiklik (*Yedi Uyurlar*).

Bununla beraber, doğu lehçelerinde bile *-iglig* ekinin Osmanlıcadaki gibi bir gelişimi kaydedilebilir:

Altayca *tañdul̤u* veya *tañarḳal̤u*;

tañda veya *tañarḳa*.

Osmanlıcada *başl̤a-* fiili başka lehçelerde 'bir topluluğun başına geçmek' anlamındadır (örneğin: ALI ŞIR NEVAI, *Târîh-î Mülûk-i Acem*, 312. s.) ve *başl̤ıg* (başlık) gibi bir adla ilgilidir.

Örn.: *Tört yüz ḫakim ḫidmetidä irdilär Eflātuñ ilāhı başl̤ıg*[AUE] (aynı eser, 98. s.).

Çınlamalı gırtlak seslerini olan *-iglig*'li türemişlerdeki (tümleç) 'edilgen' anlamı, evelden beri (*Divanü Lugati't-Türk*, 422, 413 s., I ve III, 38. s.) de şöyle örneklerle kaydedilmiştir:

ḳurugl̤ug ya 'kurulu yay';

bilig kişi ara ülüglüg ol̤[AUE];

yadıgl̤ıg tāşäk 'krş. Osm. *yayıl̤mış döşek*'[AUE];

yazıgl̤ıg at (krş. *yaz-* fiili § 875).[749]

---

[749] *+lI* eklerinin (ki bu daima *-ıl̤ı*, *-ili*; *-ul̤u*,*-ülü* biçimlerindedir) durumu şöyle görünüyor:
a) *bitiglig* örneğinde olduğu gibi *-ig-lig* eklerinden doğma olması ihtimalinden bahsediliyor. Bu birleşik ekin birinci ögeyi olan *-ig* fiil köküne eklenmekle onu, fiil adı yapar ki bu

-mA eki (birtakım özel kullanışlarda)

854. Bilindiği üzere *-mA*'lı kip özellikle iş adı olarak kullanılır: *asma*, 'asmak eylemi' (§ 711); fakat bunun fiile ait bir sıfat kipi (§ 733), bir çeşit şimdiki - geçmiş zaman sıfat-fiili olarak kullanıldığına dair izler de bulunmaktadır. Bu sıfat-fiil görevinde iken türediği fiil geçişli fiil ise geçmiş zaman sıfat-fiili anlamındadır: *asma* 'asılmış, asılan'; türediği fiil lazım ise ad-fiil anlamındadır: *çıḳma* 'çıkmış, çıkan'.

Bu çeşitten olan bütün kipler gibi bu da ya sıfat olarak kullanılabilir: *Asma sāᶜat* ya ad olarak kullanılır: *Asma* 'asılı olan, asılmış şey' (§ 768).

Bu sonuncu olup somut adlar doğurur: *asma.*

-mA'lı kipin sıfat-fiil olarak kullanışına dair başka örnekler:

basma (*kitab*);

yazma (*kitab*);

ḳabartma (*naḳış*);

taḳma (ad);

yapma (*diş*);

düzme (*söz*);

düzme (*Mustafa*) (Osmanlı tarihinde meşhur sahtekâr);

yeni çıḳma 'yeni çıkan, yeni çıkmış';

---

takdirde *-ig*, eski bir fiil adı edatıdır (bk. *Divanü Lugati't-Türk*, I. c. 25, 26. s.):
barıg, kelig, urug 'varış, geliş, vuruş', yoruḳ 'gidiş', sögük 'sövüş'.
Lehçemizde bu fiil adı edatı *-Ik* biçiminde birkaç münferit kelimede bulunur: *ilişik* 'ilişme, münasebet' (onunla hiçbir ilişiğim kalmadı) gibi.
Şimdi böyle fiil adlarına *+lIg* eki katılınca *barıgḷıg. keligḷig, urugḷug, yoruḳḷug, sögükḷüg* 'varışlı, gelişli, vuruşlu, gidişli, yürüyüşlü, sövüşlü' gibi sıfatlar olur ki bunlar 'varılmış, gelinmiş, vurulmuş, gidilmiş, sövülmüş' anlamlarında daima tümleç anlamını alıyor.
b) Yine örneğin eski *-ig -lig* biçimindeki oluşumlar dışında, *yazıḷı(ḳ)*, *çizili(k)*, *döşeli(k)*, *dayaḷı(ḳ)* gibi *n*, *l*'den birini içinde bulunduran fiil tabanlarına (uyuma göre değişir) bir *+k* eki getirilmekle yapılan sıfatlardan, sonralarındaki *k*, *ḳ* düşerek bu *+lI* eklerinin de meydana geldiği anlaşılıyor ve o zaman bu, tıpkı *ölü*, *yazı*'da olduğu gibi fiil tabanlarına bir ünlü getirilmekle yapılmış demek oluyor. Böylece türeyen sıfatlar tıpkı öncekiler gibi tümleç anlamındadır. *yazıḷı* (*yazıḷıḳ*, *çizili* (= *çizilik*), *döşeli* (= *döşelik* döşenmiş ki bunda *düşen* tabanındaki *n*, kelime türemli sıfat olurken *l* ile değişim yapıyor) *dayaḷı* (= *dayaḷık*, dayanmış ki yine bundaki *n*, *l* olmuştur.) vs.
Bu gibi sıfatlardan birtakımı adların sonuna *+lI* eki getirilerek yapılanlarla aynı imla ve söylenişte olmakla beraber manaca farklıdır, birbirine karıştırmamalıdır:
örtülü .. *örtülü* 'örtüsü olan';
dizili ..*dizili* 'dizisi olan' vs.[AUE]

soñradan ģörme;

saļma (*at*) 'başı boş salınmış at'.

-*mA*'lı kipin somut ad olarak kullanışına dair birkaç örnek:

basma 'emprime kumaş, tabı, matbua';

sürme 'göz boyası: (*sür*-'ten)';

donanma (*doñan*-'tan);

(*Yaḫudiden*) *dönme* '(Rabbi Sabetay tarafından Müslümanlaştırılan Selānik yahudileri) dönmek, çevrilmek, din değiştirmek';

burma (*bur*-'tan);

çıġırtma (*çıġırt*-'tan vs.).

Aşçılık üzerine olan birkaç ad de bu takıma aittir:

doļma;

ḳızartma;

ḫaşļama;

doñdurma;

ezme;

(sarıġı) burma.

Yine krş. şu aşçılık adları

ḳıyma;

ḳavurma;

ḳapama;

ģözleme;

aḳıtma;

patļıcan oturtması;

sögülme? (GORDLEVSKI) Eski Osmanlıca *kebab;*

ḳatļama (NEVAI) Çağatayca;

ḳoruma? (RAQUETTE) Çağatayca.

1. hatırlatma – Çekimsiz fiiller gibi -*mA*'lı birtakım adlar bir tümleç almak istidadındadırlar; fakat bu eğilim oluşum hālinde olup ancak ayrılma hāline kısılı kalmıştır:

ecdādımızdan ḳaļma bir ʿādet;

anadan doġma ḵör;

dayaḳ cennetden çıḳmadır;

adamdan döñme maymun (BIANCHI دو نمه kelimesi).

2. hatırlatma – İki üç ifade olup bunlarda *-mA*'lı ad ardınca gelen kelimenin anlamını kuvvetlendirmek için ünsüz tekrarı hâliyle kullanılır:

darma dağan (veya *dar dağan*; Azerice *darba dağın;*[750]

ḳarma karış(ıḳ) krş. § 487.[751]

İhtimal bu kullanış tesiriyle olup şu örneklemeli fiiller doğmuştur:

ḳarmaşmaḳ (krş. *ḳarışmaḳ*);

sarmaşmaḳ, *sarmaş* (§ 849, hatırlatma) [krş. *sarmaḳ*] § 857, sondan önceki satır başı).(**)

Yine krş. şu fiil ikizi: *sarmaḳ sarmaḷamaḳ* (VAMBERY, *Eski Osmanlı Dili Çalışmaları*, 39. s.).

Altaycada aynı bir oluşumun izleri bulunuyor: *ör-* veya *örmölö-* (Osmanlıca *örmek*)[752];

ḳamaşmaḳ (krş. *ḳaşımaḳ* ve *ḳaşınmaḳ*).[753]

-Im eki

855. Bu ek *-im*, *-ım* ve *-üm*, *-um* söylenişiyle رم biçiminde yazılır. *-em*, *-am* söylenişli biçimini pek seyrek olarak kullanılır.

Bir defalık iş adları veya yalnızca *bir defalık adlar*[754] adı verilebilecek özel bir nite-

---

[750] Fikrimizce bunlar aynı anlamdaki bir kökün iki çeşidinden doğan kelimelerin ikileme biçimiyle kullanılmasından meydana gelmiştir.
1. *t(d)armaḳ*= (krş. *tarla* (tarıglag) 'ekin saçılan yer');
darı 'saçılan şey'; *taraḳ* 'saçları ayırıp dağıtan alet';
2. a) *dağmaḳ* ve bundan *dağıḷmaḳ*, *dağıtmaḳ*;
b) *darmaḳ* bundan *darılmaḳ* 'birinden ayrılmak, ona küsmek, dağınmak (dağınık)'.
Şu hâlde *darma*, *t(d)armaḳ* fiil adından (*-mA*'lı bir sıfat)
+ *dağan* (*dağın* olacak, bak Azerice) *dağmaḳ* 'dağılmış'.[AUE]

[751] Bunlarda öncekiler gibi aynı kökün iki çeşidinden doğan kelimelerin ikileme biçimiyle kullanılmasından meydana gelmiştir.
1. *ḳarma*: *ḳar-* fiilinden *-mA*'lı sıfat (=karıştırılmış);
2. *ḳarışıḳ*: *ḳarış-* fiilinden sıfat (karışmış).[AUE]

[752] Yazar bunu *ürmek* biçiminde kaydediyor.

[753] Yazarın *ḳamaşmaḳ* kelimesini *demanger* ile tercüme ederek, yine *ḳaşınmaḳ demanger* ile karşılaştırmasının sebebi anlaşılamıyor.[AUE]

[754] Fikrimizce yazarın bu gibi kelimelerde 'bir defalık' anlamı düşüncesi, yerinde değildir; çünkü böyle bir mana bu kelimelerin öncelerine *bir* kelimesi getirilmekle mümkün olur. *Bir içim, bir baḳım* vs. bunlar öteki iş adları gibi fiil adı anlamında bir iş adıdır. Bunun için yazarın birtakım örneklerinde verdiği anlamlar bu yüzden düzeltilmeye muhtaçtır.[AUE]

likte iş adları meydana getirmeğe yarar ki bu adlar bir defada, birden yapılan bir eylemi ve daha somut bir biçimde bu eylemin sonucunu veya mevzuunu örneğin bir defada yapılan, yutulan, bitirilen vs. bir şeyi bildirir.[755]

içim;

yudum veya *yutum* (*yut-*'tan);

atım (*at-*'tan);

aļım (*al-*'tan);

yayļım (*yayıļmaḳ* § 121);

baḳım;

büküm;

bitirim, *ay bitimi* (GÜRPINAR, *Metres*, 531. s.);

bitim (HINDOĞLU);

ölüm;

pişim veya *pişirim;*

çaḳım veya *çaḳın* (krş. *şimşek çaḳmaḳ*);

yıļdırım (krş. *yıļdıramaḳ*[756] § 121);

dilim ve *çizim* (*dilmek* ve *çizmek*);

çıḳım;

dürüm;

doļam;

büklüm (*bükülmek* krş. § 121) ve *ḳıvrım* (*ḳıvıramaḳ*[757] krş. § 121);

düyüm (Eski Osm. *düğmek*);

devşirim;

dönüm: 1/10 hektar;

seyirdim;

datım veya *datıḳ*[758];

taşım;

taḳım ve *uļam* (*taḳmaḳ*'dan; *uļa-*'tan);

---

[755] Krş. Fransızcada dişilik hâlinde geçmiş zaman sıfat-fiilleri: *participes passes: volee, prise, battue, etc.*[JD]

[756] Yazarın verdiği *(y)ıļdıramaḳ* fiil adı 'parıltı' anlamındadır.[AUE]

[757] Yazarın bunu *ḳıvramaḳ* fiil adından göstermesi doğru değildir, *ḳıvırmaḳ* fiil adından olacak.[AUE]

[758] Yazarın *datım*, *datıḳ* diye kaydettiği kelimeler *tadım*, *tadıḳ* olacak.[AUE]

tutam, *ḳısım*; krş. *bağḷam* (*T*, II, 79, 80);

ḳıvrım;

ḳıyım;

ġeyim; krş. *ġeyimli ḳuşamḷı*;

verim;

doyum ve *suġum* (krş. *suġuşmaḳ*);

üfürüm ve *esim* (FIRUZÂBÂDI, *Kâmüsu'l-Muhît*, I, 529) (*üfürmek* ve *esmek*);

ḳoḳam (FIRUZÂBÂDI, *Kâmüsu'l-Muhît*, I, 529);

saġım (FIRUZÂBÂDI, *Kâmüsu'l-Muhît*, I, 595).

Birtakım +*Im*'lı adlar *bir defaḷıḳ* fikri hariç kalmaksızın daha genel bir kavramda, alelade fiil adlarıyla veya -*mA*'lı ve -*Iş*'lı (§ 709) fiile ait adlarla aynı nitelikte kullanılır.

seçim veya *seçiş*;

gülüm;

aḷım satım (krş. *aḷışveriş*, Arapça *aḫz-u iʿṭā* ki halk ağzında *aḳsuata*, *aḳsata* derler.).

ḳurum (*ḳurmaḳ*);

yurtum[759] (ROUEN, 1493 yazmaları, 27. yap.);

ḳoşum;

ölçüm veya *ölçü*;

yüz ġörümü.

Bunlar da öyledir: *dikim*, *çıdam*, *sürüm*, *yatım*, *ḳırḳım*, *doġram*, *döküm*, *yıḳım*, *devrim* (§ 121), *ḳatım* (BARBIER de MEYNARD).

bıḷaşım (BARBIER de MEYNARD);

(*yoḷ*) *ayırdımı*;

doġum.

Şu adlar da başka anlamlar arasında 'tarz, biçim' anlamlarını bildirir: *biçim*, *kesim*, *çaḷım*, *çelim*, *tutum*...(Krş. *bitim*; GÜRPINAR, *Metres*, 391. s.).

Az sayıda birkaç +*Im*'lı ad özelleşmiş veya somut bir anlam almış bulunuyor:

uçurum;

saḷḳım (*saḷḳı*-'tan);

---

[759] Belki 'yürümek' anlamında *yormaḳ* veya *yorumaḳ* (bk. *Divanü Lugati't-Türk*) fiil adından *yorutum*. Yazar bunu *u* ile *yurtum* biçiminde kaydediyor.[AUE]

ḳoyum[760];

taḳım;

ağım veya *aḫım* (*ağmaḳtan*; krş. *ağaç*);

sarım;

ḳaldırım;

erim;

yasdım veya *yastım* (§ 847);

soḳum;

yarım;

ġerim.

Şu kelimelerde +(*I*)*m* eki ada ait bir tabana katılıyor (*taḳım*, *ḳoşum* vs. ile örnekleme biçimiyle): *eỳrim eỳerden* (krş. § 122); *ḵösem* = *kösemen* (§ 520); krş. *ḵöse.*[761]

Aynı eki içine alan şu kelimelerin kökeni belirsizdir:[762] *üzüm*; *ildim* 'pişmanlık'; *kötürüm*; *tulum*; *döşüm* 'mide'; *ḳıġılcım*; *ılgım*, *salgım*; *yordam*; *epsem*; *saglam* 'metin, sihhatli' (*krş. sağlamaḳ*); (*sır*) *sıḳlam*.

1. hatırlatma – +(*I*)*m* eki kendisinden sonra getirilen +*lI* ekiyle (§ 529) birleşerek birtakım adlar ortaya çıkarır. Hiç değilse içlerinden bazısı bir yararlık, bir yetenek anlamını içinde bulundurur:

yatımlı;

sağımlı;

---

760 Yazar bunu *ḳoyum* biçiminde kaydediyor. Hâlbuki 'isaga etmek, boşaltmak, dökmek' anlamında olan fiil adı (Kütahya ve başka yerlerde) *ḳuymaḳ*'tır. Böylece aslı *döküm* olan bu kelime, döküm biçimiyle yapılan ziynet eşyası anlamında da kullanılır.[AUE]

761 *Eğrim* de *eğer* gibi *eğ-*'ten olduğuna göre ikisi de fiil kökündendir. *kösem*, *kösemen* 'rehber' kelimelerine gelince, bunlar da *közemek* 'nezaret etmek' gibi bir fiil adından olsa gerek: *közem*, *közemen* 'nezaretçi ve dolayısıyla rehber' (bk. *Kitâb-ı Dede Korkut*, Deli Dumrul Hikâyesi, 88. s., l: *Menüm ulu dergâhımda gözemenlik eyleye didi.*[AUE]

762 Yazarın orada verdiği örneklerden birtakımının ad menşeli olduğu şüphelidir.
üzüm (*Divanü Lugati't-Türk*, I, 71 vs. *üzmek* = *kesmek*) bk. dalından kesilip ayrılacak salkım; *kötürüm* 'kendi yürüyemediği için kaldırılıp götürülmeye muhtaç';
tulum (*tolum*) 'içine bir şey doldurulacak olan veya ağzı tıkanacak kap' (*Divanü Lugati't-Türk tumaḳ* III, 187 ykl. *tuḳamaḳ*, tıkamak); *ḳıgılcım* 'belki ateşten kopup kıvrıla kıvrıla dolaşan'; *ılarmaḳ*, 'tahayyül etmek' *Divanü Lugati't-Türk*, *ılgım* 'ıldıramak', *lemᶜān etmek, teşaᶜşuᶜ etmek* 'uzaktan parıldamak' (ykl. *ılgat*: belirsizlik) *yordam* (gidiş, *yormaḳ* = yürümek); *epsem* 'noksana meyledici', ykl. *epsik* 'noksan, eksiklik';
sağlam 'sağlılık, mahfuz', *sıḳlam* ykl. *sıgtamaḳ* 'ağlamak, yaş dökmek'.

içimli;

ģerimli (FIRUZÂBÂDI, *Kâmûsu'l-Muhît*, I, 130, 160, 195);

düyümlü[763];

boğumļu;

devşirimli (FIRUZÂBÂDI, *Kâmûsu'l-Muhît*, I, 28, 322);

ağımļı;

verimli;

aļımļı Eski Osm. (1426 yılı yazmaları, 153. yap.): aynı yerde *aļım* krş. yeni kullanışla *aļacaķlı*;

doyumļu (BIANCHI);

ģeyimli ķuşamļı vs.

2. hatırlatma +(*I*)*m*'lı adların yalnızca bir uzantısı olarak +*lIK* ekiyle de kullanıldıklarının izleri bulunuyor:

oturumļuķ (FIRUZÂBÂDI, *Kâmûsu'l-Muhît*, I, 672);

doyumļuķ (BIANCHI kelimesi).

3. hatırlatma – *Kâmûsu'l-Muhît* (I, 263)'nin -*mtIk*'lı fiile ait türemişlerden tuhaf bir örnek veriyor:

çiğnemtik 'bir defada çiğnenecek yemek miktarı';

yaļamtıķ 'bir defada yalanan, dille yalanıp alınan'.

Bunlar birtakım +*mtIk*'lı anlamlı kelimelerdeki bu ek ile örnekleme yapan -(*I*)*m*'lı adların bir uzantısı gibi görünüyor (bk. § 519, 2. hatırlatma).

4. hatırlatma – Birtakım +(*I*)*m*'lı adlar, zarf deyimleri meydana getirmek üzere çoğunlukla ikizli olarak kullanılır. Bu hâl onların bir defalık iş adları niteliğinde olmalarından ileri gelir.

Taķım taķım (*uļam uļam*);

burum burum ķoparmaķ (*bura bura*) (*burmaķ*);

büklüm büklüm (veya *dürüm, dürüm* veya *ķıvrım ķıvrım*) *ķıvrıļmaķ*;

boram, boram[764].

Bazen bu ikizlemelerin ancak anlamlı bir değeri olur[765]:

sürüm sürüm sürünmek;

---

763 Yazarın tercümesine göre 'düğmeli, düğümlenmiş' anlamında gösterilen bu kelime 'kuvvetli bağlanmış, düğümlü, düğümlenmiş demektir.[AUE]

764 Yazar bunu *boram boram* biçiminde kaydediyor.[AUE]

765 Fikrimizce bu ikizleniş, zarfı oldukları fiilin anlamına 'abartı' anlamını katar.[AUE]

sarım sarım sarılmak.

Bahçelerde sarımsak

Sarım sarım sarılsak

İkimiz bir döşekte

Bayım bayım bayılsak. (ALRIC, 1889, 186. s.; KÚNOS, *Türkçe Parçalar ve Dil Bilgisi,* 17. s.);

eylim eylim sürme çekmiş ğözüne (GIESE, 65. s.);

oyum oyum oymak;

sızım sızım sızmak;

Aksarayıñ kilidi;

ilim ilim ilidi[766];

için için iñim iñim yanmak[767];

güvem güvem güvermek.

Yine krş. *yelim yeperek* 'çok hızlı koşarak' § 861.

-Iş eki

856. Bu ek ile fiile ait adlar bir eylemin yapılma tarzını gösterir:

uyuyuş 'uyuma tarzı';

ağlayış 'ağlama tarzı';

uçuş 'uçma ve uçma tarzı';

ölüş 'ölme tarzı' (FIRUZÂBÂDI, *Kâmûsu'l-Muhît,* I, 328);

ğörünüş.

Örn.: *gelişi güzel;*

Ay doğuşundan insan yürüyüşünden bellidir (atasözü);

Onlarda taklid edilemeyen şey ğeydikleri deyil, ğeyinişleri idi... peçelerini bir ilişdirişleri vardı ki onu her kesiñ peçesinden başka bir şey yapardı (HALID ZIYA). Krş. *örtü tutunuşu* veya yalnızca *tutunuş* (FIRUZÂBÂDI, *Kâmûsu'l-Muhît,* I, 846 ve 747).

-Iş'lı kipler çoğu zaman (*-mA*'lı kiplerle anlamdaş olarak) halis muhlis iş adları gibi kullanılırlar [bk. § 713, 1350 ve 1275].

-Iş eki *-mA* ekinden farklı olarak açıktan açığa hususileşmiş veya somut bir anlamda pek nadir kullanılır: *buluş* (veya *bulgu*) 'süratli zekâ, keşifçi kafa'; *biliş* (= *bil-*

---

766 'ilişmek, takılmak' anlamında *ili-*'ten.AUE

767 Lehçemizde *için için yanmak* ve *inim inim inlemek* denir.AUE

dik) (Eski Osmanlıcada): *gerek biliş ol̥sun ġerek yad*[AUE] (1426 yılı yazmaları, 128. yap.); *sağış* 'sayı' (Ris., B. 4. s.); *eÿiş* 'eğe, törpü tozu' (BARBIER de MEYNARD).

1. hatırlatma – *-Iş*'lı adlar *-lI* ekini pek seyrek olarak alırlar.

bul̥uşl̥u 'zeki';

yaġışl̥ı 'yağmurlu';

elverişli 'yarar, yetişir, yeter'.

2. hatırlatma – *Geniş* kelimesi (Eski Osmanlıca ve Doğu Türkçesinde) 'geniş' anlamında olan *gen* biçiminde bir ad tabanından meydana getirilmiştir: *ḳoġuş*, *ḳovuş* 'yer altı odası, kışla salonu' kelimesi de böyledir. Krş. *ḳovuḳ*, *ḳof* 'boş'; *güneş* de böyledir (krş. 3. hatırlatma).

3. hatırlatma – *tutaş* 'yapışkan, dolu' (*tut-*'tan) gibi fiile ait tabanlara olduğu kadar (Eski Osmanlıcada aynı anlamdaki *gün*'den yapılmış *güneş* gibi) ada ait tabanlara da katılabildiği anlaşılan geniş ünlülü bir *-eş* ekinin izleri de bulunmaktadır. Meğerki bu § 849, 2. hatırlatmada görüş bildirilen fiiller örneğine göre yapılmış örneklemeli bir oluşum olsun.

4. hatırlatma – *dol̥aş*, *oynaş* gibi sonu -ş'li birtakım kelimeler vardır.[768] Bunları

---

[768] Yine başka anlamda bir *iş*, *iş*… *uş*, *üş* ve hatta *-oş* veya yalnızca -ş eki de vardır. Gerek yerli gerek yabancı dil bilgisi kitaplarınca şimdiye kadar sözü geçmemiştir. Bu ek çoğunlukla sevdirmek edatı göreviyle:

a) İnsan özel adlarına katılır ve bu ek gelince geri kalan kelime kısmı hep atılır.

1. İlk kapalı heceye katılır:

İbrahim = İbiş, İboş;

Ümmeḥan = Ümüş;

Havva = Havoş;

Fatma = Fatış, Fatoş;

2. İlk kapalı veya açık hece ile beraber ikinci hecenin baş harfi olan ünsüz alınarak bunlara katılır:

İbrahim = İbroş;

Ali = Aliş, Aloş;

Dudu = Duduş;

Hatice = Hatoş;

Hafife = Hafoş;

Rabia = Rabiş;

Rukiye = Ruḳuş (Rükûş);

3. Kapalı hecenin sonundaki ünsüz atılıp açık hece yapıldıktan sonra ikinci hecenin baş tarafı olan ünsüz alınarak bunlara katılır:

Me(h)med = Memiş;

Mustafa = Mutoş, Mıtış;

doḷayış, *oynayış* gibi *-Iş*'lı adlarla karıştırmamalı (bk. § 849, 2. hatırlatma).

---

4. Açık heceden sonra gelen kapalı hecenin sonu ünlü ise atılarak ondan sonraki üçüncü hecenin baş harfi olan ünsüz alınıp onlara katılır:
Emine = *Emnoş*;
Fatma = *Fatmoş* vs.
Bunların ince ahenkli baş kısımlarına *-oş*, *ış* eki gelmekle ahenksiz kelimeler doğuyor.
b) Bazı sıfatlara da yine aynı mana ile girer ve bu defa girdiği kelimenin yapısında değişiklik yapmadığı olur:
gök = *gökűş*;
mavi = *maviş*.
1. hatırlatma. *Divanü Lugati't-Türk* (I, 53, II, 198)'de *oḷıc* (Karluk lehçesi) kelimesi veriliyor ve 'sevgili oğul' anlamında olduğu, bu edat için *tahannun* ve *taᶜattuf*; yani özlem ve şefkat edatı denilmesinden anlaşılıyor. Şu hâlde kelimenin aslı *ogḷıç* olmalıdır ve yukarıda *tahbib edatı* dediğimiz de özlem ve şefkat edatı demek olup *-(I)ş* eklerinin bu *-Ic* aslından doğma olduğu görünmektedir: (*c* > *ş* değişimi ile). Bundan başka *-(I)ş* eklerinin kullanıldığı aynı veya başka kelimeler (özellikle özel adlar) *-ḳo* veya aynı ekin *k*'sı düşmüş çeşidi olan *-o* ve bazen *-I* ekleriyle ve yine tahbib anlamıyla kullanılmaktadır.
Bu *-ḳo*'nun da kökeni *-ḳı* eki olmalıdır. *Divanü Lugati't-Türk* (III, 159) bu ek akraba adlarının sonuna katılan atıf (yani şefekat) edatıdır; *ataḳı* 'sevgili baba', *anaḳı* 'sevgili ana' demektir.

Sevgili	*Ali* = *Aḷo*, *İbrahim* = *İbo*, *İbro* (ahenksiz), *Memet* = *Memi*, *Memo* (ahenksiz) [AUE] *Süleyman* = *Sülo* (ahenksiz), *Hasan* = *Haso*, *Şefiḳ* = *Şefḳo* (ahenksiz), *Ayşe* = *Eşḳo* (ahenksiz), *Zeynep* = *Zeyno*,	*Sevgili*	*Fatma* = *Fatı*, *Aliye* =*Aḷḳo*, *Emine* = *Emḳo* (ahenksiz), *Hasene* = *Hasḳo*, *Hanife* = *Hanḳo*, *Rābia* = *Rebîa* = *Rabḳo*, *Safiye* = *Safḳo*, *Mustafa* = *Musto* (*Mıstıḳ*)

Bunların aynı mana ile bazı ad ve sıfatlara da katıldığı görülüyor:

Sevgili	*Efe* = *Efo* (ahenksiz); *Can* = *Can* (i)*ḳo* (ahenksiz); *Şişman* = *Şişḳo* (ahenksiz).

Bilindiği üzere *-(I)yor* eki istisna, *o* ünlüsü yalnız çok heceli hecesinde bulunur. Bunlara şu tahbib ekleri olan *oş*, *ḳo*, *o*, *ı*'yı da katmak gerekir. Verdiğimiz örnekler Rumeli'de kendi işittiklerimizdir.[AUE]
[*] *Divanü Lugati't-Türk* (III, 178)'e göre zifaf gecesi gelinle beraber gönderilen kadına verilen genel tabir ki Türkçe aslından değildir. BROCKELMANN bunu *Mamu* okuyor ve Farsça aslındandır diyor: *Burhân-ı Katı* ise *mam* 'ana'. Belki halk şarkısındaki *Memo'mun ḳaşları ḳara – Sen açtın sineme yara – Bulmadım derdime çare – Aman Memo, ḳuzum Memo, canım Memom, vay* diye adı geçen Memo budur.[AUE]

857. *-IntI*'lı fiile ait adlar:

-inti / -ıntı söyleyişleriyle ve *-(ü)ntü / -(u)ntu* söyleyişleriyle biçiminde de imlaları olan *-IntI* veya *-(i)ndi* eki, çeşitli anlamları hep bir sebat, devam ve toplanma veya saçılıp dağılma fikrine bağlı adlar ortaya çıkarır.

Bunlardaki *-(I)n*, dönüşlü fiillerdeki (§ 572) ek ile akraba görünüyor.

Bu türemiş kelimeleri, ifade ettikleri kavramlara göre öbeklenmiş olarak aşağıda gösteriyoruz:

'Devamlı heyecan, hareket':

Çarpıntı, çırpıntı, çaḳḳantı, ırgantı, sarsıntı, saḷıntı, tapıntı, 'ayakla çiğneme', 'gidip geliş': *ġezinti, çevrinti* (§ 121) veya *ḳazıntı* (krş. *ḳarışmaḳ* ve Eski Osm. *ḳarmaḳ* 'kasırga'), *aḳıntı* 'cereyan'.

Birikinti 'toplanma', *irkinti* 'durgun su', *çiysinti* 'çisenti', *derinti* veya *ḳoşuntu* 'güruh', *üşüntü* 'kalabalık', *yığıntı, sızıntı, girintiler, çıḳıntıḷar* 'arızalık', *böküntü, ġeyinti, ḳuşantı* 'tereke', *yeyinti* (*yenti* yerine.. kelimeyi uzantılamak için eki sabit veya ana bir ünlüyle başlayış farzedilmiştir (§ 183 *-IntI*).

Tazyik veya zahmetli duygu, çeşitli huzursuzluk: (Tam anlamları için bk. sözlüklere)

Sıḳıntı, ezinti, üzüntü, bıḳıntı, iẏrinti, buḷantı, boġuntu, buruntu, ḳusuntu, ıḳıntı, ḳıyıntı. Krş. *silkinti, ürküntü, ḳuruntu, sarḳıntı* 'taciz eden, musallat olan kimse' *basıntı* 'ısrar ve ibram' (BARBIER de MEYNARD).

'Her çeşitten kalıntı (Her kökün anlamı kalıntının kökünü gösterir.)':

ḵesinti, ḳırıntı, ḳırḳıntı, ḳırpıntı, ḳazıntı, yıḳıntı, braġıntı, döküntü, saçıntı, tozuntu, söküntü, tarantı, soyuntu 'soyulan şeyin kabukları'; *çöküntü; süprüntü; üfürüntü* (üfürmekle ağızdan çıkarılan yemek kalıntısı *üfürmek* [FIRUZÂBÂDI, *Kâmûsu'l-Muhît*, I, 368]; *budantı; yayḳantı* (FIRUZÂBÂDI, *Kâmûsu'l-Muhît*, I, 335); *ḳıyıntı* (başka bir anlamda daha önce geçti); (krş. bunların anlamı için Fransızca *-ure* eki.)

Aşağıdaki kelimelerin daha az özellikli anlamları var:

Saḳḷantı 'saklanacak yer', *söküntü* 'birden bire meydana çıkıp görünüş (daha önce başka bir anlam ile de geçmişti), *ilinti* 'ilgi', *sayıntı* (BARBIER de MEYNARD), *uyuntu* 'taraftar, salik', *arındı*; 'şer'î temizlik, taharet' (1426 yılı yazmaları, 172. yap.).

soymantı kelimesinde (krş. *soyuntu*) araya sığınmış bir *-me* hecesi vardır. Bunun eşi *sarmaşmaḳ* ve *ḳarmaşmaḳ*'ta (§ 849, 2.; 854, 2. hatırlatma) görülmektedir.

Bazı *-ntI*'lı adlar yukarıdakilere örnekleme yoluyla ada ait tabanlardan yapılmıştır: *eẏinti* (*eẏe*'den) 'eğelemekten çıkan tozlar'; *ufantı* (krş. *ufaḳ*) 'ufanmaḳtan çıkan

kırıntılar'; *selinti* 'yağmur suyundan açılan hendek (*sel*'den)'; *artındı*; *asıntı*; *ḳaşıntı*; *silinti*; *bozuntu*; *baygıntı* (*baygın*'dan); *sep* (veya *serp*)*inti*; *süzüntü*; *aşıntı*; *yonunta* (KAZEM-BEK, *Türk-Tatar Dillerinin Genel Dil Bilgisi*).

Divanü Lugati't-Türk, I, 128. s.'de *-IndI*'lı kelimelerin Arapçada her çeşitten artık ve kalıntıyı bildiren *fuʿâlet* kipindeki kelimelerle aynı anlamda olduğunu daha önceden kaydetmiş bulunuyor.

ḳıvrıntı 'şarkvâri kıvrılmış mendil kenarı';

tümbültü (Eski Osm.: 'eşya paketi, yük'. Bu kelime Farsçaya da تنبليت biçiminde geçtiği için yanlış olarak Farsça sayılmıştır.);

Krş. *tüm*, *tümsek*, *tümbelek*. Bunlar bir yuvarlaklık fikri bildirirler.

Daha önce söylediğimiz *soymantı* kelimesi ZENKER'e göre 'kalın sopa, değnek' anlamındadır.

Yine krş. *şırfıntı çaḳıntı beslenti*; *eylenti*, *eylenti mahalli* (Karagöz de Salonique).

GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi*'ne göre (§ 44) *-ntI* eki, bir eylemin sonucunu bildirir: *ḳazantı* 'kazılmış; kuyu'; *ḳazantı suv* 'kuyu suyu'; *iğinti* veya *saḻıntı* 'azad edilmiş'.

Divanü Lugati't-Türk'te (I, 374) insanı ilgileyen bir sıra örnekler verilmektedir. Bu *-IndI*'lı kelimeler sıfat olarak kullanılmakta ve kısaca edilgen bir sıfat-fiil anlamına yakın bir anlam vermektedir:

süzündi suv 'süzülmüş su';

k'ömündi näñ 'gömülmüş şey' vs.

858. *-IltI* ve *-IrtI* ekleri. Bunlar *-IntI* ekinin çeşitleridir:

sızıḻtı (*sızḻa-*'tan)[769]

ḳaraḻtı, *ḳarartı* (krş. Altayca karantık);

ḳoşaḻtı.[770]

-IltI ve *-IrtI* ögelerine (aynı kökten olan *-ildemek* ve *-irdemek*'li fiilleriyle nöbetleşe olarak), çoğunlukla yansıma kelimelerden yapılmış adların sonunda rastlanır (bk. § 850). *-Iḻ-* ve *-Ir-* ardınca gelen *-tI* eklerinden yapılmış bu biçim birim, yukarıda mutalea edilen *-IntI*'lı kelimelerle oluşumları bakımından (§ 837 görüşler) benzeyiş ilgileri vardır. İkisinde de şema aynıdır. Akıcı ünsüz ardınca *-tI* veya akıcı ünsüz ardınca bir dişli (bk. § 519, 2. hatırlatma). *-IntI*'lı kelimelerin bir özelliği olan sebat ve devam fikri burada bir gürültünün (veya bir hareketin veya parıldayışın) tekrarı yahut karar ve devamı görünüşüyle bulunuyor:

---

769 *Sızḻamak*'tan *sızḻantı* olur; bu *sızıḻmaḳ* gibi şimdi kullanılmayan bir fiil adından olabilir.[AUE]

770 Bu *ḳoşaḻ-*'tan olduğuna göre *ḳoşaḻtı* veya *ḳoş-*'tan *ḳoşaḻtı.*[AUE]

patırdı veya *patırtı*[771]; *gürültü*; *götürtü*[772]; *cunbu|tu*[773]; *cunburtu*[774]; *dırı|tı*; *vızıltı*; *zırı|tı*; *çağıltı*; *ḫarı|tı*; *ḫırı|tı*; *çatırdı*; *çıtırdı*; *çaḳı|dı*; *ḳıtırdı*; *tıḳırtı*; *tıpırtı*; *çanġırtı*; *çıngırtı*; *tangırtı*; *tıngırtı*; *şangırtı*; *şınġırtı*; *uğu|tu*; *ġıcırtı* (*kıcırtı*); *gümbürtü*; *çağı|tı*; *şarı|tı*; *şırı|tı*; *şadırtı*; *cunbu|tu*; *cunburtu*; *fısı|tı*; *vırı|tı*; *ḫısı|tı*; *ḫırı|tı*; *horu|tu*; *gurultu*; *şapırtı*; *gümürtü*; *cıvı|tı*; *cıgıltı*; *tırı|tı*; *şaḳırtı*; *ḳıpırtı*; *ḳımı|dı*; *saḳırtı*; *zangırtı*; *parı|tı*.

1. hatırlatma – Daha önce (§ 37. hatırlatma) belirttiğimiz üzere ilk hecesi dar ünlülü yansıma kelimeler, denkleri olan geniş ünlülü yansıma kelimelerden daha zayıf gürültüleri bildirir. Bu bakımdan: *pıtırdı*, *çıtırdı*, *şıḳırtı*, *çığı|tı*, *şırı|tı*, *tıngırtı* gibi madenî sesler bildiren kelimeleri: *patırdı*, *çatırdı* vs. ile karşılaştırınız.

2. hatırlatma – Şu iki kelimenin *de-* biçiminde karşılık fiilleri yoktur (§ 850): *|aḳırdı* (bununla beraber krş. Doğu Türkçesinde *|arı|damaḳ* 'söz söylemek').[775]

kişirti (= *kişnemek* krş. § 850, 1. hatırlatma).

Bunlara *-r*'li tabanlardan yapılan şu kelimeler de ilave edilir:

bağırtı;

ḳabartı;

ürperti;

ḳızartı (krş. yukarıda *ḳarartı*).[776]

---

[771] Son ekin *-tI* olması, katıldığı maddede *t* olmamasına bağlıdır; *t* varsa *-ti* eki *-di* olur: *patırdı* olacak.

[772] *kütürdü* olacak. Yazar bunu *götürtü* biçiminde kaydediyor.[AUE]

[773] *b*'den önce gelen *n*'ler *m* okunur: *cumbultu* gibi.

[774] Bu da öyle: *cumbu|tu*.[AUE]

[775] Türkçede *l*, *r* ünsüzleriyle başlayan kelime olmadığına göre başı *l* ile görülen bu gibi kelimelerdeki *l*'ler, çok defa *y*'den değişmedir. Lapa lapa kar yağdı = yapa yapa (örte örte). *lapçın* (yapçın) = ayağı örtmeğe özgü (ayakkabı). *laçın* 'yaşın' yıldırım gibi atılan kuş. Bu da belki *yaḳırmaḳ* (belki yakın olmak, muvaneset, ünsiyet etmek anlamından) *yaḳırdı* 'ünsiyet ve musahabet'.

[776] *Divanü Lugati't-Türk* (*I*, 25, 26 ve II, 35, 36) ad tamlaması hâlinde veya ad tamlamasız kullanılan bir fiil adından bahsediyor ve bu fiil adının fiil köküne *-ig*(*k*) *-üg*(*k*); *-ıg*(*ḳ*); *-ug*(*ḳ*) ekleri katılmakla yapıldığını örnekleriyle gösteriyor:

barıg 'varma'; *kelig* 'gelme'; *urug* 'vurma'; *yoruḳ* 'yürüme'; *sögük* 'sövme'; *tepik* 'tepme'.

Bundan başka bir de *-duḳ*, *dük*'lü bir fiil adı olduğunu söylüyor ki böylesi yalnızca ad tamlaması hâlinde kullanılır:

Anın barduḳı barmaduḳı bir "Onun gitmesi gitmemesi bir.";

Meniñ turduḳam turmaduḳum bir "Benim durduğum 'ayağa kalkmam' durmadığım 'kalkmamam bir'.".

Seniñ kördükün̄ körmedükün̄ bir "Senin gördüğün 'geçmiş zamanda görmen' görmediğin 'geçmiş zamanda görmemen' bir".

Lehçemizde de böyledir:
Bu kitabı onun aldığı "geçmiş zamanda olması" nı gördünüz mü?
Fiil adı görevinde kullanılan bu ekin sıfat görevinde kullanıldığı da görülür (Nasıl ki lehçemizde *-mA*'lı fiil türemişleri fiil adı görevinde olduğu gibi ayrıca sıfat olarak da kullanılır: Bu kitabı yazmanız uygundur; *yazma kitap* gibi):
Bildik adam, *tanıdıḳ* çehre vs
Fiil adı ve sıfat görevlerinde kullanılabilen bu *-dig(k)* eklerinin son ünsüzü olan *-g(k)* düşerek *-di* (sonradan *-ti*) biçimini aldığı görülür ki bunlar da asılları üzere fiil adı ve sıfat gibi iki görevde bulunur (bunun ayrıca geçmiş zamanı belirlilik kipini verdiği görülüyor (bk. § 653):
Sıfat görevinde:
ḳıḷıç çaḷdı (= geçmiş zamanda çalan), *din açdı* (= açan) *şâh-ı merdan 'Ali görkli; 'Ali'nin oğulları Peygamber nevâleleri Kerbelâ yazısında Yezîdîler elinde şehîd oldu (= olan) Hasanla Hüseyin iki ḳardaş bile görkli; yazılıp düzülüp gökten indi (= inen) Tañrı 'ilmi Kur'ân görkli; ol Kur'ânı yazdı (yazan) düzdi (düzen), 'ulemâlar öğrenince köndi [=itiraf ve kabul eden), bıçdı [=ahd ve misak eden]'alimler serveri 'Osman'Affan oğlı görkli, ...ḳamusına benzemedi (= benzemeyen), cümle 'âlemleri yaradan Aḷḷah Tañrı görkli...* (*Kitâb-ı Dede Korkut*, 5. s.).
Lehçemizde de bunların sıfat veya tamlananları kaldırılmış sıfat (= ad) görevinde olanları veya büsbütün adlaşmiş olanları vardır;
çatḷadı kapı; *türedi* herif; dalları *basdı* kiraz vs.
Tamlananı yerinde ad veya doğrudan ad olarak kullanılanlar:
türedi; serden *geçdi*; *şıp sevdi*; zıp *çıḳtı*; kül *basdı*; *ḳapdı ḳaçdı* vs.
Yazarın birleşik olarak verdiği *-(i̯)nti* eki *-(i)n + ti* biçiminde iki ekten meydana gelmiştir ki birinci ek dönüşlü ve edilgen anlamlarındaki bir fiile ait ek olup fiil tabanına aittir. Şu hâlde esas ek, ana tabanlara olduğu gibi böyle fiil tabanlarına da katılabilen *-d(t)i* dir. Bunun da aslı *-d(t)ik* olup sondaki *ḳ* sonradan aşınarak düşmüş olacaktır.
(*ḳarantıḳ* Altayca, krş. § 858).
çarpıntı, çırpıntı, çaḷḳantı, ırgantı vs.
Yalnız fiil adları dönüşlü veya edilgen anlamlı *-(i)l* ekini almış bulunanlarda bu *l*, *n*'ye çevrilir (krş. döşenmek, döşeli, dayanmak: dayalı vs.) bunun aksi olarak *n* olur:

sarsıḷmak	: *sarsıntı*,	*ezilmek*	: *ezinti*,
birikilmek	: *birikinti*,	*üzülmek*	: *üzüntü*,
irkilmek	: *irkinti*,	*bıḳıḷmaḳ*	: *bıḳıntı*,
derilmek	: *derinti*,	*boğuḷmaḳ*	: *boğuntu*,
koşuḷmaḳ	: *ḳoşuntu*,	*buruḷmaḳ*	: *buruntu*,
yığıḷmaḳ	: *yığıntı*,	*ḳosuḷmaḳ*	: *kosuntu*,
sızıḷmaḳ	: *sızıntı*,	*ḳıyıḷmaḳ*	: *ḳıyıntı*,
girilmek	: *girinti*,	*ürkülmek*	: *ürküntü*,
çıḳıḷmaḳ	: *çıḳıntı*,	*ḳuruḷmaḳ*	: *ḳuruntu*,
bükülmek	: *büküntü*,	*sarḳıḷmaḳ*	: *sarḳıntı*,
sıḳıḷmaḳ	: *sıḳıntı*,	*basıḷmaḳ*	: *basıntı*.

Bu örnekler arasındaki *şırfıntı* belki *çırpıntı*: (vücudunu sallayarak çırpınan, kırıtan).

-ek/ -ak eki

859. *-ek* eki, oldukça sınırlı bir sayıda birbirine uymayan birtakım türemişler meydana getirir. Bunların en tipik örneklere uygulanması zordur. Bununla beraber bu türemişlerin kalın sınıftan *-aḳ*'lı olan bazıları yer adları ortaya çıkarırlar (krş. *-lAk* eki § 862):

duraḳ 'durulan yer';

oturaḳ 'oturulan yer';

kesilmek	: *kesinti,*	*çökülmek*	: *çöküntü,*
ḳırılmaḳ	: *ḳırıntı,*	*süprülmek*	: *süprüntü,*
ḳırḳılmaḳ	: *ḳırḳıntı,*	*üfürülmek*	: *üfürüntü,*
ḳırpılmaḳ	: *ḳırpıntı,*	*ḳıyılmaḳ*	: *ḳıyıntı,*
ḳazılmaḳ	: *ḳazıntı,*	*sökülmek*	: *söküntü,*
yıḳılmaḳ	: *yıḳıntı,*	*ufalmaḳ*	: *ufantı*
bırağılmaḳ	: *bırağıntı,*	*sayılmaḳ*	:*sayıntı*
dökülmek	: *döküntü,*	*uylmaḳ*	:*uyuntu*
saçılmaḳ	: *saçıntı,*	*soyulmaḳ*	:*soyuntu*
sökülmek	: *söküntü,*		
soyulmaḳ	: *soyuntu,*		

Sıfatlara -*(I)r* veya -*(I)l* katılmakla bunlar henüz fiil tabanı hâline getirilir. Bu fiil tabanlarına da aynı -*tI* eki katılarak yukarıdaki ad cinsinden türemişler yapılır. Sıfatı fiil tabanı hâline koyan bu *l*'yi, dönüşlü ve edilgen anlamlı -*(i)l* ekleriyle karıştırmamalı:

ḳararmaḳ: *ḳarartı* (veya *r* > *l* değişimli: *ḳaraltı*);

ḳoşalmaḳ: *koşaltı*;

ḳısalmaḳ: *ḳısaltı*;

daralmak: *daraltı* vs.

Bütün bu türemiş kelimelerde fiil adına göre dönüşlü veya edilgen anlamları vardır: *ḳırıntı* (edilgen), *çalḳantı* (dönüşlü). Yine ses, ışık bildiren tek heceli kelimelerin sonlarına -*(I)r* veya (I) l uzantıları getirildikten sonra bunların sonuna -*dA* eki getirmekle fiil tabanı meydana getirilir:

patırdamaḳ: *patır(da)tı*;

gürüldemek: *gürül(de)ti*;

ışıldamaḳ: *ışıl(da)tı*.

Bununla birlikte -*dA* ve -*tI* sesçe aynı nitelikte iki ek olup bunların yan yana gelişinden bir ses çetrefilliği meydana çıktığı için birinci -*de*, -*da* kaldırılır;

patırdı, *gürültü*, *ışıltı*

olur. Birinci örnekte *t* değil de *d* olması, katıldığı kelimenin ilk hecesinde bir *t* olmasından dolayıdır.

Şu hâlde bunların oluşumu: ses ve ışık bildiren tek heceli kelimelere sonu *r* veya *l* ile biten bir uzantı hece ilave edildikten sonra doğrudan doğruya -*tI* getirilmekle olur.[AUE]

yatak̦ 'üstünde yatılan yer';

k̦onak̦ 'konulan, inilen yer, menzil, merhale; eskiden misafirlere açık büyük ev; özel otel';

batak̦ 'batılan yer, sulak, çamurlu yer';

k̦avşak̦, *k̦avuşak̦* (§ 120) (=iki nehrin kavuştuğu yer); yine krş. Osmanlıca ve Azericede *yığınak̦* (*şeyâtin yığınağı*= Habis ruhların, cinlerin toplantı yeri);

k̦urak̦ 'kuru'; krş. *k̦urumak̦*.

-Ak eki bundan başka şunları da ortaya çıkarır:

1. Farklı sıfatlar:

atak̦ 'kendisini olur olmaz şeylere atan, salan';

dönek 'kararsız, kararından dönen; imtihanlarda başaramayıp tekrar aynı sınıfa dönen';

k̦ıyak̦ 'cana kıyan, zalim, müthiş (= dehşetli); bilinen anlamı: hayret veren'.

k̦ork̦ak̦ 'korkmak alışkanlığında olan';

ürkek 'ürkmek alışkanlığında olan';

sarsak̦ 'sarsılan, titreyen; titrek' § 861;

sürek 'çabuk yürüyen, giden, olak';

k̦açak̦ 'kaçan; gümrükten kaçırılan';

çatak̦ 'uç uca çatılmış, eklenmiş, bağlanmış';

yedek 'gereği hâlinde kullanılmak üzere bir şeyin fazla bulundurulan eşi';

binek 'binmeğe özgü olan';

ap(ı)şak̦ 'bacaklarını açıp ayıran, dik ve kaim duran (at)';

bıl̦aşak̦ (FIRUZÂBÂDI, *Kâmûsu'l-Muhît*, I, 364 *bul̦aşık̦* eş anlamlısı)' (**);

savrak̦ 'ebleh' (MÜTERCIM AHMED ÂSIM, *Burhân-ı Katı*, 121. s., I, 14).

2. Farklı adlar:

k̲esek 'kesmekle hasıl olan parça';

ölçek 'ölçmeğe vasıta olan alet';

bıçak̦ 'biçmeğe, kesmeğe araç olan alet' (§ 139 ve aşağısı);

saçak̦ 'elbise, perde vs. kenarına dikilen ve saç gibi dağınık saçılan süsler, sayvan';

sürek 'süren, devam eden zaman, müddet';

ğörek 'güzel görünüş';

dok̦unak̦ 'dokunma, tesir';

dernek (§ 120);

sancaḳ 'saplanıp dikilen, rekzedilen şey, bayrak; eski il ayrımından bir mutasarrıfın idaresine bırakılmış ülke parçası', *sancaḳ*'tan;

saḷaḳ 'başkasına salınan, havale edilen bir çeşit topuz';

siñek 'bir deliğe, koğuğa inen, sinen böcek' *sin-*'ten;

sirkek 'uykusuzluk'; krş. *sirkinmek* veya *siskinmek* 'uykusuzluktan zahmet çekmek';

yardaḳ 'yardımcı' krş. *yardım*;

çevrek 'çevirme, girdap, kasırga' *çevir-*'ten (§ 121).

dikek veya *tikek* (FIRUZÂBÂDI, *Kâmûsu'l-Muhît*, I, III, 141 ve 214) yahut *dikik* (ŞEMSEDDIN SAMI ve BIANCHI), 'dikili ağaç' vs. asma çubuğu (*dik-*'ten).

Hatırlatma – *-AK* eki bazen ad tabanlarına eklenir.

başaḳ;

baḷdıraḳ 'pantalonun, şalvarın aşağısı';

damaḳ;

beñek;

soḷaḳ;

ḳoḷaḳ veya *ḳoḷuḳ* ön bacaklarından: kollarından biri sakat olan (deve) (***). Krş. şu Kırgız ifadelerini: *ḳuyruğu çoḷaḳ, ḳuḷağı çonaḳ*[AUE]; "*kuyruğu sakat, kuḷağı kesik*" (J. As. 1887, 353. s.). *çoḷaḳ* kelimesi son iki kelimeye yaklaştırılacak).

topaḳ;

tomaḳ krş. *tümbe(le)k*;

topaḳ ve *tomaḳ* kelimeleri de *yumaḳ* kelimesine yaklaştırılabilir krş. Toblosk lehçesi *yumgaḳ* ve Osm. *yumru*, *yumruḳ*; *yumaḷaḳ* vs.

Aşağıdaki örneğe daha başkaları da katılabilir. Çoğu zaman Osmanlıcada *-AK* ekinin daha eski bir *-kAk* yerinde olduğunu göstermektedir:

yañaḳ veya *yanaḳ* (krş. *yañ*, *yan*).

-(I)k eki

860. *-(ı)ḳ/ -(i)k ve -(ü)k/-(u)ḳ* biçimlerinde yazılan bu ek oldukça büyük bir sayıdaki türemişleri meydana getirmeğe yarar. Bunula beraber bu ek canlı olmayıp bu sayfadaki birçok kelime kullanış dışında kalmıştır.

-(I)k'lı adlar, *-mA*'lı adlar gibi (sıfat-fiil olarak kullanışlarında § 854), eğer ettirgen çatıdan türemiş iseler edilgen bir anlam alırlar: *açıḳ*, *aç-*'tan; fakat daha çok

alelade sıfatlara ve adlara yaklaşırlar.

Ettirgen çatılardan yapılma edilgen anlamdaki *-Ik*'lı sıfatlar şunlardır:

yumuḳ 'yumulmuş';

basıḳ 'basılmış, geniş';

ezik 'ezilmiş';

bozuḳ 'bozulmuş';

söküк;

devrik (*devir-*'ten § 121);

dağıḳ (BIANCHI ve 1426 yılı yazmaları, 115. yap.) 'dağınık' (bugün kaybolmuş olan **dağmaḳ* fiil adından); krş. *dağıtmaḳ*, *dağınmaḳ darma dağan*';

yayıḳ 'Ural nehrinin Türkçe adı';

çarpıḳ 'Cin çarpmış olan';

çaḻıḳ, 'alık' kelimesinin anlamdaşı;

yitik (MUHAMMED EFENDI, *Risâle-i Birgivi*, 49. s.);

yazıḳ (Balkanlarda, lehçe sözlüğü olarak) 'yazılmış günah, ziyan';

ayrıḳ (krş. § 465);

asıḳ (surat);

süzük (bakış),

çızıḳ veya *çizik*,

ḳısıḳ,

dökük.

Aynı takımdan olan şu sıfatların anlamları için sözlüklere bakınız: *Çözük*, *silik*, *yıḳıḳ*, *k̲esik*, *ḳırıḳ*, *buruḳ*[777], *yarıḳ*, *oyuḳ*, *ḳavuruḳ*, *ġedik* (*krş. k̲ertik ve çentik*), *ayuḳ*, *sıḳıḳ*, *boġuḳ*, *yırtıḳ*, *sıyırıḳ*, *saçıḳ*, *sarsıḳ*, *ḳusuḳ*, *yoḻuḳ*, *tutuḳ*.

Geçişsiz fiillerden yapılma etken anlamlı sıfatlar şunlardır:

çıḳıḳ 'çıkmış, çıkan'[778];

batıḳ 'batmış, batan';

çökük 'çökmüş, çöken';

geniş;

---

777 Bu kelime $m > b$ değişimiyle lehçemizde 'yüzü buruşuk' ana anlamıyla 'ihtiyar' demek olan *moruḳ* kelimesini vermiş görünüyor.[AUE]

778 Bu kelime aynı zamanda 'bir uzuvda eklemlerden fırlayıp çıkan kemik' anlamıyla da kullanılır; *ḳırıḳ*'ta 'kırılan kemik' anlamıyla böyle kullanılır.[AUE]

çuḳur;

ḳaçıḳ 'kaçmış, kaçan (alın)';

düşük 'düşmüş, düşen (diş)'; vaktinden önce düşmüş, düşen, doğan (çocuk);

şımarıḳ, *donuḳ*, *soḷuḳ*, *ayıḳ*, *ḳaḷḳıḳ*, *ḳopuḳ*, *ḳabarıḳ*, *yanıḳ*, *yatıḳ*, *çevik* (krş. *çevirmek*)[779] gibileri de bunlardandır.[780]

Sarıḳ, *dönük*, *ǵevik*, *yetik* (herhangi bir makama, rütbeye veya bir yaşa yetişmiş); Karaman lehçesinde: *eñ yêtik ḫāneler* 'en iyi aileler'; *yetik ḵemaḷetinde*, 'yetişkinlik çağında'; burada *ḵemālet* kelimesi 'yaş, çağ' anlamındadır (II, 41 ve 74).

Aşağıdaki adların çoğu ad olarak kullanılabilirler;

tutuḳ (Eski Osmanlıcada) 'perde, yaşmak';[781]

yarıḳ 'yarılmış yer';

ǵedik 'çentik, rahne';

ǵöyük (Eski Osmanlıcada) 'sıtma'.

Aşağıdaki adlar yalnız ad olarak kullanılır:

Sarıḳ [*sar-*'tan] 'başa sarılan tülbent' (sarılmış, sarılan şey biçiminde asıl anlamıyla).

bölük 'kısım'; bir askerî birlik, belirli sayıda neferlerden ibaret kısım;

atıḳ 'bir çeşit yayık';

becerik, *buyuruḳ*, *soruḳ*, *ḳazıḳ*, *ḳatıḳ*, *yātıḳ*, *ḳonuḳ*, *doḷuḳ* (*krş. tuḷum*); *tom(u)şuḳ* (*krş. tomuşmaḳ*); *ilik*, *emik*, *emzik* (*krş. emzirmek*); *ivik*, *basırıḳ*, *ısırıḳ*, *saḷıḳ* (krş. *saḷaḳ*); *sürtük*, *beşik* (Eski Osmanlıcanın 'saḷḷamak' anlamındaki *bişmek* veya *beşmek* kelimesinden); *dikik* (bk. *dikek*).

Şuna dikkat edilmeli ki § 851, 2.'de söylenilen (açık bir ifadeyle) fiillerin çoğu -

---

779 Yazar bunu *çevir-*'den türemiş olarak gösteriyor ise de bizce bu 'tez davranmak' anlamındaki *ivmek*, *evmek* fiil adlarının ç > *hemze* değişimli *çevmek* fiil adından olsa gerek.[AUE]

780 Eski Osmanlıcada 'yazı yazmak' anlamıyla bazen geçişli ve 'sona ermek' anlamıyla bazen geçişsiz olan *bitmek* fiil adınının verdiği *bitik* biçimindeki türemiş kelimede bazen Eski Osmanlıcada 'yazılmış' anlamıyla edilgen olarak bazen 'sona ermiş, sona eren' anlamıyla meçhul olarak yine bu sınıfa dâhil bir kelimedir.[JD]

781 Türkçeden besbelli Farsçaya da geçmiş olan bu kelime TEVFIK FIKRET tarafından Farsça bir ad tamlamasında şöyle kullanılmıştı:
Sakin bir aḳşamıñ tutuḳı erguvānını "Durgun bir akşamın erguvan renginde ses tonunu".[AUE]
Bizce bu kelime aslında 'örtmek, kapamak' anlamındaki *tumak; Divanü Lugati't-Türk* 10, 87, III, *tuḳamaḳ*; *ykl. tıḳamaḳ*, *tuyuḳ* (= anlamı örtülü kıt'a, rubai), *duvaḳ* gelinin yüzüne koydukları örtü ki sonraları olduğu gibi ince değildi, *tutaḳ* 'ağzı' kapayandan yapılmış olsa gerek.[AUE]

Ik'lı türemişler meydana getirmektedir: *añsırık, üfürük, öksürük, tıksırık, ışkırık, ınçkırık, çığırık, sümük.*

Öteki Türk dillerindeki aynı oluşumları karşılaştırınız:

Tobolskça *simgirik*[782] ki *sümük* ile aynı anlamdadır;

Altayca *çıñgırık*[783] 'sümük'; Altayca *kakırık* veya *kağırık* ve Çağatayca *tüfkürük* 'tükrük';

yañgırık 'yankı' krş. Osm. *yanku*[784]; *akrık* 'bağırgan'; Azerice haykırı.

Özgelenik tabanlı fiiller arasında, birtakım işteş çatı ve (daha az sayıda) birkaç dönüşlü fiiller, çoğu zaman sıfat olarak kullanılan *-Ik*'lı türemişler meydana getirir: *Alışık, bitişik, ulaşık, uyuşuk, ilişik, barışık, buruşuk, çarpışık, sivişik, sıkışık, dolaşık, danışık, kavuşuk, yapışık, yaraşık, yakışık, yanaşık, yılışık, bozuşuk* (BIANCHI *querelle*)[785]; *karışık, sarmaşık, apışık, çapraşık* veya *çepreşik* ve benzeşme yoluyla *sıvışık, burğaşık*[786] (krş. *burğacık* ve *burğaç*). Yine krş. *yelimşik* (KHLOROS. krş. FIRUZÂBÂDI, *Kâmüsu'l-Muhît*, I, 160, 436)[787]; *oğuşuk, sırnaşık, uyanık, bulanık, donanık* (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, II, 74); *gücenik, üşenik, yenik, tıkanık, kapanık, dağınık.*

1. Görüşler – *-Ik*'lı sıfatlar eşyanın veya kişilerin dış görünüşlerine ait fizikçil nitelikleri sık sık ifade ederler. Bunları tasvirlerde seve seve ve takım takım kullanırlar:

Örn.: *O koca ebniyeniñ sarkık saçakları, kırık kafesleri, dökük kapakları, çarpık kapuları...* (GÜRPINAR);

Sınıfı sālis zencidir ki başı sıkık ve dar ve yanakları ğeniş ve üzerleri çıkık ve yumru ve burnu batık... ve dudakları kalın ve kıvrık[AUE] (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, III, 179, l. baskısı;

Krş. Eski Osmanlıcada:

---

782 *Sümük* kelimesi bir bakıma *sümkürük*'ten *-ür* parçasının aşınmasıyla meydana gelmiş gibi görünüyor (krş. Tobolskça: *singirik*) ise de bu ayrıca *süm* ve daha doğrusu *sim* ad kökünden türemiş olsa gerek; bu *s)im* ise hemze > *y* veya hemze > *s* ile *ın*'dan *s)in* veya *y)in*'den ibaret olup ayrıca *n* > *m* değişimine de uğramıştır. (R. III. 514 krş. in). *Divanü Lugati't-Türk*, I. 50; III, 4: *in, yin* = koyun tersi, pislik. Şu hâlde *sümük* (ki aslı *inük*) ve *simgirik* (ki aslı *ingirik*) kelimeleri 'pislenti' anlamında olsa gerek.[AUE]

783 Altaycanın aynı anlamdaki *çıngırık* kelimesinde asıl kökün *ın* olduğu görülmektedir. Yalnız bunda *hemze* > *ç* değişimi vardır ve kelime kalın ahenklidir: *cıngırık*.[AUE]

784 Yazar bunu *yanko* biçiminde kaydediyor. Bizim kaydettiğimiz üzere *yanku* olsa gerek: *Divanü Lugati't-Türk* (III, 11, 43) 'geri dönmek' anlamında *yanmak* fiil adından ki geri dönen 'ses' kavramıyla *yanku* olacak.[AUE]

785 Kavgalaşma, bozuşma.[AUE]

786 Lehçemizde *kargacık burgacık* dediğimiz sıfatların aslı *kargaşık burgaşık* olsa gerek.[AUE]

787 *Yelimşik* krş. *Divanü Lugati't-Türk*, III, 51; *çiriş, tutkal* (*gırā*).[AUE]

Kimi başı k̲esük ḳarnı eşük kimi ḳanı dökük kimi beli bükük yaturl̦ar[AUE] (VAMBERY, *Eski Osmanlı Dili Çalışmaları*, 166. s.).

2. Görüşler – -(*I*)*k* eki daha eski bir -(*I*)*g* yerinde gibi görünüyor.[788] *Divanü Lugati't-Türk*'te bu türemişler bazen bir boğuk gırtlaklı ünlü ile (I, 315 ve 319. s.) *buçuḳ*, *bozuḳ*, *saçuḳ* biçiminde bazen de çınlamalı bir gırtlaklı ünlü ile (I, 310. s.) *batıγ* ile bitmektedir. 316. s.'da *pışıh* 'pişmiş' kelimesi 311. s.'da *pışıγ* biçiminde de yazılıyor.

Hakikat bunda söz konusu, gövde olarak kullanıldığını (§ 634) gördüğümüz fiilin eski bir sıfat-fiilidir. *Divanü Lugati't-Türk* bunu bir iş adı olarak veriyor:

Ol̦ barıg bardı.[AUE];

Menıng̃ yorıḳım netek.[AUE] (I, S. 34 ve 44);

Anıng yük k̲ötrügi k̲ör (II, 130. s.);

Anıng̃ et togragı k̲ör.[AUE]

Miktarca az birtakım -(*I*)*k*'lı adlar, benzeşme yoluyla ada ait tabanlardan türemiş görünüyorlar:

topuḳ 'topuk kemiği';

potuḳ 'potlanmış, kabarmış';

ḳoğuḳ, *ḳovuḳ* 'içi boş şey ve *ḳavuḳ*';

ḳol̦uḳ (krş. *ḳol̦aḳ*);

cızıḳ 'cızlayan' krş. (*cızl̦amaḳ*);

pırtıḳ (*yırtıḳ* ile örnekleme yoluyla *pırtı*'dan krş. *hırtı pırtı*, *partal̦*).

'Oda arkadaşı' anlamında olan *odaşıḳ* (oda-şıḳ?)'da *oda* kelimesinden ve işteş fiillerine (bk. daha yukarıda: *al̦ışıḳ* vs.) benzeşme yoluyla bir ad tabanından meydana getirilmiştir.

En sonra şu keşiklenikleri de alalım: *sıvıḳ* X *sıva-*; *incik* X *ince*; *dişik* X *dişemek*; *iÿrik* X *iÿremek*.

861. Birtakım *-ek*'li ve *-ik*'li fiillerin birincileri *-e*'li, ikincileri *-i*'li fiil adlarıyla ilişkinlik gösterir; fakat bunların türemiş adlar sınıfından olduğu muhakkak değildir: Örnek olarak *buda-* fiilinin 'dal, düğüm' anlamındaki *budaḳ* kelimesinden daha eski olduğunu kabul etmek güçtür. O fiil adı, bu *budaḳ* kelimesinden ya daha sonra-

[788] Boğukların mı çınlamalılara yoksa çınlamalıların mı boğuklara esas olduğu hakkında THOMSEN'ın *Çözülmüş Orhon Yazıtları* adlı eserinde de bir konu geçmekte olup bu konu hakkında kesin bir fikir söylemenin şu anda mümkün olamayacağı anlaşılıyor.[AUE]

dır ya da hiç değilse onunla eş zamanlıdır.[789] Bu ilişkilerin şeması şöyledir:

ek (ik) X *e-*

esnek (sandalye vs. bükülür) X *esnemek*;

elek X *elemek*;

oynaḳ X *oynamaḳ*; krş. *oy(u)n*;

oğraḳ 'karşılaşma yeri' (ŞEMSEDDIN SAMI, *Kâmûs-ı Türkî*, I, 472) X *oğramaḳ*.

Şu kelimeler de böyledir. Sondaki gırtlaklı ünlüyi parantezler arasında koymak suretiyle her ilişkiyi tek kelime ile gösteriyoruz:

ada(ḳ), *krş. ad; ora(ḳ); uḷa(ḳ); buḷa(ḳ); toza(ḳ); daya(ḳ); tara(ḳ); tırma(ḳ); doḷa(ḳ); ḳapa(ḳ); ḳayna(ḳ); ḳuşa(ḳ); ḳıvra(ḳ)*, krş. *ḳıvır; yara(ḳ); yañşa(ḳ); yaḷa(ḳ); yaḷdıra(ḳ); yama(ḳ); yıra(ḳ); ene(k); iste(k); öde(k)*, krş. *ödünç; titre(k); döşe(k); dire(k); dile(k); düne(k); ġevre(k); ġevşe(k); yelte(k)* X *yeltenmek; küre(k); aḳsa(ḳ); yasa(ḳ); sıva(ḳ); çıngra(ḳ); yepre(k).*

-Iḳ X *I-* ilişkileri:

eksik X *eksimek*;

büyük X *büyümek*;

soḷuḳ X *soḷumaḳ*. Bu kelimeyi *soḷ-*'tan *soḷuḳ* ile karıştırmamalı.

Bunlar da öyledir: *acı(ḳ)*; *arı(ḳ)*; *avrı(ḳ)*; *ışı(ḳ)*; *ıḷı(ḳ)*; *obru(ḳ)*; *soġu(ḳ)*; *tanı(ḳ)*; *yaḷabı(ḳ)*; *esri(k)*; *cücü(k)*; *çürü(k)*; *yürü(k)*; *yülü(k)*; *inci(k)* X *incitmek*; *ışıḳ* veya *ısı X ısıtmaḳ*; *arı(ḳ)*; *porsu(ḳ)*.

Aşağıdaki kelimeler *-pi(k) ve -pe(k)* ilişkilerine dayanır:

ḳaypa(ḳ);

sölpü(k);

yelpi(k); krş. *yelpirdetmek*, *yelbirmek.*

-pek, *-pik* ögeyi bir yapım eki gibi görünüyor. *sölpir- ḳaypa-* ve *yelpirdet-* fiillerini şunlarla karşılaştırınız; *ḳaymaḳ sölmek*, *sölgü* 'gevşek', *yelmek* veya *yepermek* (MENINSKI, Dict. *yelüp yüpürmek*: MÜTERCIM AHMED ÂSIM, *Burhân-ı Katı*, 736, I, 6: *yelüp yupurmaḳ*) krş. *yeḷ yeperek yelken kürek* deyimi ki acele edişi bildirir (Lehçelerde *yel yepelek oḷmaḳ*, KÚNOS, *Adakale'den Türkce Halk Hikayelerir*, 17 s., I, 11). bk. § 835,

---

789 Bizce yazarın bu fikri düşünülmeğe değer. Her hâlde kesin olarak kabul edilemez. Bugün birtakımlarının fiil adı görülmez olmuş ise bu bunların eskiden kullanılmamış olmasına delalet etmez. Örneğin şu son örnekler arasında *oraḳ* (aslı *orgaḳ*, *Divanü Lugati't-Türk*, I, 14) kelimesi için yine *aynı yerde ordı*; yani otu kesti kelimesinden alınmıştır." deniliyor.[AUE]

sonlarda krş. sarkık deri (GUIGANOF, *Rusça-Tatarca Sözlük*, 236. s.).

862. *-ek* X *-e-* ilişkiler örneğine şu ilişkileri de yaklaştırmalı:

1. *-lek* X *-le-*(§ 838) X *+li*? (§ 853, hatırlatma);

2. *-dek* X *-de-* X *-di*.

Bu ilişkilerin ikincisini § 850, 2 ve 3. hatırlatmasında görüşlerimizi belirttiğimiz için burada yalnız birincisinden söz edilecektir. Şuna dikkat edilmelidir. Bunlar daima (*-ḷAk* X *+ḷA*'lı) ardcıl sınıftan kelimelerden ibaret bulunmaktadır ve bunun böyle olmasının anlamı da çoğu zaman açıktan açığa göze çarpıcı açık bir ifadeyle bir nitelikte olan bu kelimelerin *kemlemci* 'kötüleyici' edasıyla açıklanır. Bunların bazıları yansıma kelimelerden meydana getirilmiş bulunuyor (krş. § 850, 1.):

patḷaḳ veya çatḷaḳ X *patḷamaḳ* veya *çatḷamaḳ*;

zırḷaḳ veya *cır(t)ḷaḳ* X *zırḷamaḳ* veya *cır(t)ḷamaḳ*;

şapḷaḳ veya *şapḷa* 'sille, tokat' X *şapḷamaḳ* 'tokatlamak', krş. eski *çap(a)ḷa*[790];

fırḷaḳ veya *fırḷa* 'kırılmış bir kabın patlayışı'[791] veya *pırḷaḳ* 'topaç' X *fırḷamaḳ*;

parḷaḳ X *parḷamaḳ*;

hortḷaḳ 'cadı, vampir, kara koncolos, gulyabani' (*Dict.. de l'Acad.* 1814 baskı krş. Yunanlıların βρικόλακας veya βουδούλακας, Rusların Вурдалак ve Bulgarların Бъркoлакъ) X *hortḷamaḳ*.

Başka örnekler:

yamaḷaḳ X *yamaḷamaḳ*;

işlek X *işlemek*.

Bu ilişkilerde belirli *-lAk*'lı adlar, çoğu zaman yer adlarıdır (krş. *-AK* eki § 859 ve yine *+lIK* eki § 527):

ḳışḷaḳ (§ 124) X *ḳışḷamaḳ*;

yayḷaḳ (§ 124) X *yayḷamaḳ*;

tuzḷaḳ (§ 124) X *tuzḷamaḳ*;

otḷaḳ X *otḷamaḳ*;

suḷaḳ[792] X *suḷamaḳ*;

ḳumḷaḳ (BARBIER de MEYNARD altında),

---

790 Bu kelime 'vurmak' anlamındaki *çap-*, *çarp-* köküyle ilgili görünüyor.[AUE]

791 Yazar bunun için *eclat d'un recipient casse* diyor. *fırḷaḳ* kelimesinin bu anlamına biz rastlamadık; sonra bu kelimenin 'topaç' anlamıyla ne sebepten ilgili olduğu da anlaşılmıyor.[AUE]

792 Kuşların su içeceği küçük çanak anlamında olunca, bu kelime lehçemizdeki kullanışıyla *suḷuḳ* olmalı.[AUE]

Krş. *tarḷaḳ* veya *tarḷa*; krş. *Divanü Lugati't-Türk*, I, 414. s.: *tarıyḷay* krş. aynı yer: *turuyḷay* 'durulacak yer';

burtḷaḳ 'taşlı yer'.

+ḷAk ekinin söz konusu olan ilişki dışında bir varlığı olup olmadığını bilmek meselesi açıklanmaya muhtaç bir şeydir. Hakikaten bu ek ayrı olarak kullanılmış idiyse insanın hatırına o zaman ilişkilerin öteki sözcüğü çekilip gitmedi mi gibi bir soru gelebilir. Her ne ise biz şurada *+ḷAmaḳ*'lı bir ilişkinin fiili yok görünen *+ḷAḳ* ile ekleşen fiilleri ve türemli olmayarak örneklemeli oluşumlardan ibaret bulunan ve *+ḷAmAḳ*'lı bir fiil ile uygun olsun olmasın *-ḷaḳ*'la biten kelimeleri kümeliyoruz:

ġömlek Eski Osmanlıcanın *ġöñlek* (§ 73. hatırlatma) kelimesinden ilkin *ġöñ*'den ceket olarak kullanılmış; krş. Fransızcanın 'derilik' anlamındaki *cuirasse* kelimesi;

tur veya *turḷaḳ*[793] 'toy, tecrübesiz' (XV. yüzyılda padişaha karşı isyan eden dervişlere verilen ad);

tayḷaḳ 'deve sıpası'; krş. *tay*;

toyḷaḳ 'küçük toy kuşu', *toy*'dan; yine krş. *burtḷaḳ* 'domuz yavrusu'; *oğḷaḳ* 'keçi yavrusu';

ġırtḷaḳ (*ġırt*'dan);

boğurtḷuḳ;

yırtḷaḳ 'kapakları dışarıya çevrilmiş gibi görünen (göz)'; *yırt-* fiil tabanı üzerinde meydana getirilmiş bir kelime;

bağırtḷaḳ 'bir çeşit yaban ördeği' (krş. *bağırmaḳ* ve *bağırtmaḳ*[794] bir fiil tabanı üzerinde meydana getirilmiş kelime);

ḳurḷaḳ 'tuzak' (krş. *ḳurmaḳ*), fiile ait tabandan meydana getirilmiş kelime;

ayḷaḳ 'işsiz güçsüz' X *ayḷamaḳ* 'dönmek, dolaşmak'; (krş. 911. s., 1.dipnot);

aḷḷaḳ 'aldatan vefasız';

aḷḷaḳ buḷḷaḳ (krş. *buḷamaḳ*), *aḷḷaḳ maḷḷaḳ*, *aḷañ*, *aḷan taḷarı* 'karma karışık';

taḳḷa(ḳ) ve *cumbaḷaḳ* (krş. *cumbadaḳ* § 871, 2. hatırlatma) 'takla' yerinde.

Aşağıdaki kelimeler çıplaklık fikri veren birtakım oluşumlar meydana getirir:

çıpḷaḳ X *çıpḷatmaḳ* 'çıplak etmek'; krş. *çırḷaḳ* (BIANCHI چيلاق kelimesinde); *çır çıpḷaḳ* ve *çırıḷ çıpḷaḳ*;

(*cas*) *cayḷaḳ*;

---

793 Yazar bu kelimeleri *turḷaḳ*, *tur* biçiminde kaydediyor.[AUE]

794 Yazar bu ördek adını *bağır-*'tan türemliyor. Fikrimizce bu 'göğüs ve karaciğer' anlamlarındaki *bağır* veya 'bel, yan' anlamındaki *böğür*'le ilgili görünüyor.[AUE]

(*ḳas*) *ḳavḷaḳ* 'kabuğu büsbütün soyulmuş' X *ḳavḷamaḳ*.

tasḷaḳ 'başı saçsız, taz' (krş. Altayca aynı anlamda *tas*); 'yontulmamış, kaba, büyüklük satan' (Bu son anlamıyla bu kelime *tasḷa-* fiiliyle ilişginlik eder.);

dızḷaḳ, *saḷḷaḳ*, *şaḷḷaḳ*. *maḷḷaḳ* 'çır çıplak'.

Krş. *aşḷaḳ* mihnet ve sefalet içinde olan, fakir ve âciz (Bulgaristan'da) Tırnova yöresi lehçesinde. Bulgarcaya da **хѫшлакъ** biçiminde geçmiş.

1. hatırlatma – Sonra *-alaḳ* (ve seyrek olarak *-elek*) veya *-Arḷaḳ* biçiminde bir ek vardır. Bu bir açık bir ifadeyle sondalık olan *+ḷAḳ*'ın bir gelişimi gibi görünüyor: Bu takımın kelimeleri çoğunlukla bir irilik veya yuvarlaklık fikri taşımaktadır:[795]

topaḷaḳ veya *toparḷaḳ* 'yuvarlak' X *toparḷamaḳ* 'top hâlinde yuvarlamak';

Yine krş. *tek'erlek* X *tek'erlemek* ve başka lehçelerde *top*(**); *yumaḷaḳ* 'yuvarlanmış şey' X *yumarḷa* 'yuvarlamak'; krş. *yumḷatmaḳ* (Ab. 417. s. Osmanlıcasında *yuvaḷatmaḳ* diye açıklanmış); قوملاغ kürecik, tezek, fışkı[796] demet, yumak (PAVET de COURTEILLE, *Mirac-nâme*, 33. s., 10. dipnot). krş. Osmanlıca *ḳamaḷag* (VIGUIER, 336. s.); Altayca *togoḷoḳ*[797] küremsi, Tobolskça *tomruḳ* 'yuvarlak ağaç kütüğü'; Tobolskça *ḳaşḳaḷaḳ* 'bir su kuşu'; Kırgızca *sabaḷaḳ* 'bir çeşit ekmek'; Tobolskça *töngkelek* 'çember, daire'.

Krş. Aşağıdaki ibareyi ki tomruk ve kütük gibi şeyleri temsil için kullanılan (*-Ir*'lı § 850 ve *-AlAḳ*'lı) birtakım açık bir ifadeyle kelimeleri içinde bulunduran bir halk şarkısından alınmıştır:

Bursada[798] *odun satardım*;
Manav Seydi[799] *derler baña*;
Yañır yañır yañaḷaḳḷar;
Domur domur domaḷaḳḷar;
Yuvarḷarım yuvarḷaḳḷar;
Manav Şeydi derler baña (MEHMED TEVFIK, *İstanbul'da Bir Sene*, 1. *Ay*, 22. s.).

Diğer taraftan krş. (§ 862'deki) *hortḷaḳ kelimesi sebebiyle *purtḷaḳ* (vampire) ke-

[795] Gerek burada ve gerek bu sözün daha öncelerinde yer yer geçen bazı oluşumların hepsi hakkında birer birer ayrıca ön şartlar serdetmek mümkün değildir. Hâlbuki böylelerinden bazılarının gerçek menşe ve oluşumlarının tereddütlü ve belirsiz kalmış olduğu görülüyor. Bu sebepler daha yakın ve derin bir inceleme ile aydınlatılmağa muhtaçtır.[AUE]

[796] Bk. Çağatay sözlüğü *ḳomaḷ* 'yuvarlak, müdevver, togalak, küre-i arz'.[AUE]

[797] Bk. *ḳomaḷ* maddesi, *aynı yer*.[AUE]

[798] Yazar bunu *Brusa* diye kaydediyor.[AUE]

[799] Yazar bunu *Sidi* diye kaydediyor.[AUE]

limesi Blau tarafından 285. s.'de verilmiş ve yine onun tarafından *boġurtḷaḳ* kelimesine de yaklaştırılmıştı (bk. o dil bilgisi kitabına 564. s. aşağılarında).

yuvaḷaḳ veya *yuvarḷaḳ* X *yuvarḷamaḳ* (öncekilerinin anlamdaşı);

tom(b)aḷaḳ (krş. *tom, tombul, tümbül*);

tümbe(le)k 'dibine deri gerilmiş toprak bir testiden yapılmış bir çeşit küçük trampete, dümbelek' (krş. *tüm* ve *tümbül* 'toparlak, şişman');

apaḷaḳ 'şişman, iri ve semiz';

(krş. *abḷaḳ* 'yanaklı, iri ve sarkık yanaklı', yassı ve genel suratlı;

dangaḷaḳ[800] 'zarafetsiz, kaba saba';

yapaḷaḳ 'bir çeşit baykuş, puhu kuşu';

ḳocaḷaḳ 'avcı kuş, büyük çaylak çeşidinden' (BARBIER de MEYNARD).

ḳozaḷaḳ 'selvi yemişi, yabani, olmamış meyva, koza, yumuşak balmumundan mühürleri örtmeğe özgü kapsül', 'ceviz' anlamına *ḳoz*'dan;

ḳızaḷaḳ 'gelincik çiçeği' *ḳızıḷ*'dan;

ḳabaḷaḳ 'Osmanlı saltanatının son meşrutiyet devrinde fes yerine askere giydirilen serpuş';

ışḳırḷaḳ 'Karagöz'ün özel serpuşu';

ḳavaḷaḳ 'geveze, azamet satan' (BARBIER de MEYNARD).

2. hatırlatma – Bilindiği üzere *-ik* ekinin ünlüsü *-(I)k* biçiminde yardımcı ve kararsız bir ünlüdür (§ 182). Bununla beraber az sayıda birtakım *-ḷAyIk*'lı türemişler vardır. Bunlar aynı ekin meydana getirici veya kararlı ünlüyle (§ 183) *-Ik* biçiminde bir çeşidi var olduğunu gösteriyor gibidir:

agḷayıḳ 'yalandan ağlayan';

çaġḷayıḳ[801] 'çağlayarak akan su' X *çaġḷa-*'tan;

cırḷayıḳ 'bir çeşit kuş' X *cırḷa-*'tan.

Bu kelimelerin açık bir ifadeyle niteliğine ve *-yIk* ögesinin her türlü hâlde *+ḷA*'dan sonra geldiğine bakarak bunun yukarıda ifade edilen *+ḷAk* ekinin bir (açık bir ifadeyle) gelişimi olması lazım geleceği kabul edilebilir.

Bu varsayımı onaylayan bir şey de *+DAK* ekinin *+ḷAk* ekine benzer olarak tek hâlde olsa da aynı gelişimi almasıdır: *bınḳıḷdayıḳ* (FIRUZÂBÂDI, *Kâmûsu'l-Muhît*, I, 335) (bk. § 850, 3. hatırlatma).

---

800 Bu kelime 'şaşmak' anlamında *t(d)anmaḳ* fiil adının *dangaḷmaḳ* 'kendi kendisine şaşa kalmak' biçimindeki dönüşlüden yapılmış olup 'şaşkın, ne yapacağını bilmez' gibi ana bir anlamdan alınmış olacak.[AUE]

801 Batı Makedonya'da (Karaferiye) akarsuları bol bir çayırlığın da adıdır.[JD]

Krş. Aynı nitelikte bir gelişmeyi; fakat dudak ünsüzü *v*'nin araya girmesiyle: *ḫırtḷavuḳ* X *ḫırtḷaḳ* (bk. BIANCHI *ḫırtḷavuḳ* ve *ḫırtḷaḳ* ve AUCHER).

863. *-ek*, *-ik* ekleri bazen, *+lI* ekiyle birleşik olarak adlar meydana getirir. Bunlardan bazıları bir istidat veya ehliyet fikri ifade eder (krş. § 855, 1. hatırlatma):

oḳunaḳḷı 'okunmaya elverişli okunmaktan';

doḳunaḳḷı 'dokunması olan, tesir eden (söz)';

dernekli 'toplu, kısa' (ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî*, 790);

oturaḳḷı 'yerine sağlam oturmuş, geniş bir tabanı olan';

dayanıḳḷı 'dayanması olan, iyi dayanan (zıddı: dayanıksız)';

ǵörekḷi 'görmesi hoş';

sınıḳḷı 'kırılır' (BIANCHI سنقلو kelimesi).

Divanü Lugati't-Türk, üç sıfat-fiil eki veriyor. Bunlar Osmanlıcanın *-ikli* ekine yaklaşıyor:

1. *-igli* ekinin anlamı: ... *e kast ve niyet eden*, ... *e niyeti olan*, ... *emek üzere olan*.

Örn.: *Oḷ at suvyarıylı ärdi* "O at suvarmak niyetinde idi.".

Oḷ anı todyuruyḷı oḷ "O onu doyurmağa niyetlidir." (II, 204. s.);

Oḷ täbrätigli oḷ "O tepretmek üzeredir." (II, a. 241: krş. aynı yer, 258. s. ve 133 ve III, 233).

2. *-iglik* ekinin anlamı: ...*de haklı olan*, ... *e kabiliyetli?*.

Örn.: *Oḷ saña oyrayḷıḳ oḷ* "O sana karşıcı çıkmakta haklıdır.".[802]

3. *-iglig* eki: (bk. § 853).

864. *-ekle-*(*-ikle-*) eki ufak bir sayıdaki fiillerde bulunup *-ek* (*-ik*) ekinin *-lA-* ekiyle birleşmesinden doğmuş olsa gerektir; fakat bugün tekrarlı oluş anlamını veren özel bir biçim birim meydana getirmektedir. Bu *-AlA-* ekine yaklaştırılabilir (§ 595, hatırlatma).[803]

---

[802] KÂŞGARLI'nın bunu tercüme ederken kullandığı *mie ḥaḳḳihi* kelimesine bakarak, yazar bunu Fransızcaya 'hak' karşılığı *droit* ile naklediyor. Hâlbuki *ḥaḳ* kelimesinin Arapçada bir anlamı da *icab*'tır. Bu biçimle burada bu kipin 'gereklilik' anlamlı bir fiil olduğu anlaşılır ve bu bakımdan KÂŞGARLI'nın örneğini "O sana karşıcı çıkmalıdır." biçiminde tercüme etmek gerekir.[AUE]

[803] § 595, hatırlatmada verilen *-ele-*'li fiillerin listesi şu örneklerle tamamlanır:
şaşaḷamaḳ X şaşmaḳ;
bağdaḷamaḳ X bağdamaḳ 'çelme atmak';
silkelemek (*Hulviyât-ı Şâhî*, 37. yaprak) X *silkmek*;
Krş. köken bilgisileri karanlık kalan aşağıdaki fiilleri:

Buna benzer ekler öteki Türk lehçelerinde de vardır:

Tobolskça *ḳıçḳırıḳla ḫayḳırışmaḳ*; *sigiriklä* 'sıçraşmak'; *ḳamagḷa-* 'sıkı kuşatmak', *ḳama-*'ın tekrarlı biçimi.

-ikle- ve *-gile-*(*-gıḷa-*) eklerinin örneksenmesinden, bu sonuncu ekin de *-gü* (veya *-ki* § 868) + *-le-* biçiminde çözümlenebileceğini tahmin etmek mümkün görünüyor.

Doğu lehçelerinde de *-ele-*'li tekrarlık kipler bulunmaktadır:

ḳaraḷa- bakmak anlamında *ḳara-* fiil adının tekrarlığı. (krş. Bulgarcanın Türkçeden şu tuhaf kelime alışını **Караламадань** (*ḳaraḷama*'dan)= tahmince aşağı yukarı, yaklaşık olarak bunun ana anlamı 'bakmadan'dır.) (§ 1349; belki Osmanlıca *ḳararḷarında* kelimesiyle karıştırılarak).

Osmanlıca tekrarlık örneklerine (§ 864, 1. dipnot) şunlar da ilave edilmeli:

çaḷḳaḷamaḳ, *çaḷḳamaḳ* fiil adının tekrarlısı; *kürelemek*, *küremek* fiil adının tekrarlığı.

Aynı dipnotta bahsedilen *sendelemek* kelimesi vesilesiyle VIGUIER'in (366. s.) de aynı anlamda *senderemek* kelimesini verdiğine dikkat edilmeli. Karaman lehçesinde *sendirlemek* derler (TEQ, II, 62, 1. 16).

öpeklemek[804] (BIANCHI kelimesi:) 'sık sık öpmek' (krş. BARBIER de MEYNARD: *öperlemek*) X *öpmek*;

tartaḳḷamaḳ X *tartmaḳ*;

dideklemek[805] X *ditmek*, *didişmek*;

uyuḳḷamaḳ (veya *pineklemek*, *pinek*'ten) X *uyumaḳ*;

sürüklemek X *sürünmek*;

çabaḷaḳḷanmaḳ (BIANCHI *tepmek*, *çifte atmak*, *kurallara uymamak*) X *çabaḷamaḳ*.

Krş. *sayıḳḷamaḳ* 'uykuda söylenmek'; *imeklemek* '(çocuklar, ihtiyarlar) emniyetsiz adımlarla yürümek' (krş. Tobolskça *imgäklä-*).

Pataḳḷamaḳ 'vurmak; muhtasarca süpürmek' fiil adı *pat* yansıma kelimesindan meydana getirilmiştir.

-KAn eki

ḫırpaḷamaḳ;
sendelemek.
Krş. BIANCHI ve PINAZOLA, *I*, 54. s. *ivetlemek* veya *evetlemek* X *ivmek* 'acele etmek'. (Yine bk. 840, *c*): *çiyselemek* ve *yañsaḷamaḳ*.[JD]
(Bunlara *duraḷamaḳ* X *durmaḳ*; *tepelemek* 'devamlı ve tekrarlı tepmek' X tepmek gibi daha başkaları da katılabilir.[AUE]

804 Bu belki *öpüklemek* olacak.[AUE]

805 Belki *didiklemek* olacak.[AUE]

865. Bu ek şu değişmeleriyle görünür:

Boğuk ünsüzlerden sonra *-k'en/ -ḳan* X çınlamalılardan sonra *-gen/ -gan*[806] (bk. § 173 ve 174).

Bu ek, şimdiki -geçmiş zaman sıfat-fiilinin eski biçimidir. Bugün gırtlak sesinden mahrum kalmış olarak lehçemizde *-An* (§ 733) biçimini almıştır.[807] O eski biçim birtakım sıfat-fiillerle yaşamakta devam etmiştir. Bu sıfat-fiiller sıfat veya daha seyrek olarak adı olmuşlardır.

Bu kelimeler karşılığı oldukları *-An*'lı sıfat-fiillerden ancak her türlü zaman kavramının kendilerinde bulunmaması ile ayırd edilirler. Onlar herhangi bir kavram tarafından alelade olarak yapıla yapıla o kavramın birbirinden farklı bir nitelik alırlar:

Örn.: *unutḳan*;

unutan (veya *unudan*)[808]

Aşağıdaki sıfatlarda da böyledir:

aḻıngan; aḻışḳan; eriğen; utangan veya *sıḳıḻgan* (GÜRPINAR, *Metres*, 141. s.); *üşenğen; ısırgan; çaḻışḳan; çözğen*[809]; *saḳıngan*; *soḳulgan*; *soḻuğan; sırıtḳan; dayangan; doğurgan; yapışḳan; oturgan* (BIANCHI ve BARBIER de MEYNARD); *erğen* (BIANCHI).

KÚNOS, *Türkçe Parçalar ve Dil Bilgisi*'nde şu örnekleri veriyor: *añırgan; usangan; işitk'en; dövüşk'en; çekişk'en; şaşırgan; savurgan; ḳonuşḳan; yanıḻgan.* Krş. *ilişk'en* (ŞEMSEDDIN SAMI, *Kâmüs-ı Türkî*, I, 352); *dökülğen* (ŞEMSEDDIN SAMI, *Kâmûs-ı Türkî*, I, 279); *ivğen* (ŞEMSEDDIN SAMI; *acayib*! BIANCHI *iveğen*[810]); *sumurtgan*[811] (GÜRPINAR); *şıcrağan.*

---

[806] Türkçede bu ekin farklı görünümleri arasında her zaman sıkı bir fark gözetilmiyor. Nitekim en iyi bir sözlükçü olan ŞEMSEDDIN SAMI, *Kâmûs-ı Türkî*'de aynı kelimeyi *unutgan* ve *Fransızcadan Türkçeye Lügat*'indeki *oublieux* kelimesinde *unutḳan* biçiminde yazıyor.[JD]

[807] Lehçemizde yalnız şöyle bir birleşik zarf-fiilde gelecek zaman olarak kullanılır: *ben gelene ḳadar (= gelinceye ḳadar) şu işi bitiriver.*[AUE]

[808] *-ḳan, -gan, -ğan, -ḵen, -ğen* + *-ağan, -eğen*'li sıfatlar, nitelenenleri olan zatlarda devam, karar ve sebat üzere bulunduklarını bildirdiği için bunlara *sabit sıfatlar* derler. Hâlbuki *-An*'la yapılan sıfatlar, nitelenenleri olan zatlarda geçici bir hâlde bulunduklarını bildirdiği için bunlara da *hâdis sıfatlar* derler ki sait ve hadis olmaları, anlam bakımından sıfatların ayrı bir sınıflanmasını teşkil eder.[AUE]

[809] Belki *çözülğen* olacak.[AUE]

[810] Yazar burada gerek kendisinin ve gerek KÚNOS'un örneklerini karışık verdiği hâlde, biz bunları eklerinin çeşidine göre sınıflamayı daha uygun bulduk. Bu sınıflamaya giren örneklerden de anlaşılacağı üzere *-ḳan, -ḵen* katıldığı fiilin tabanındaki son ünsüz boğuk olduğu zaman gelir ve bu takdirde *somurtgan, unutgan* gibi kelimelerin doğrusu *somurtḳan, unutḳan* olmalıdır. *-ğan, -ğen* katıldığı fiilin tabanındaki son ünsüz çınlamalı olduğu zaman

Aşağıdaki türemişler ad olarak kullanılır: *çağırgan*; *çığırgan*, *çığırtḳan*, *çağırtḳan* 'başka kuşları getirmek için avcıların kafese koyup öttürdükleri kuş'; *yıḷdırgan* 'yıldırım'; *ğöçğen* 'ada tavşanının yavrusu' (lehçemizde *göçen*[AUE]); *yapırgan* 'çiçeğin tüveycindeki yapracıkların her biri'; *ivğen* 'aceleci'; *osurgan*[812]; *çağıḷgan* (ŞEMSEDDIN SAMI, *Kâmüs-ı Türkî*, I, 179).

Hatırlatma – Bu ek bazen *-eğen* biçiminde de görülür. Bu, *-k'en*'in bir gelişimidir:

oḷagan 'çoğu zaman olan ve olduğu belirli';

çaḷağan 'kavgacı, şamatacı, hırçın';

ḳaçağan (BIANCHI ve ŞEMSEDDIN SAMI, *Kâmüs-ı Türkî*, I, 26);

tepğen 'çok tepen';

ğöreğen[813], *boragan* (krş. *boram boram; bora*)[814]; *ivegen* (BIANCHI, ŞEMSEDDIN SAMI: *ivgen*); *yatagan*[815] 'beldeki silahlıkta yatar gibi duran iri bir bıçak' (ŞEMSEDDIN SAMI);

ḳayagan[816] 'dağdan hızla kayıp inen sel, kayan ve bir çeşit düz, yaprak tabakalı karataş ki yazı taşı ve döşeme' için kullanırlar (ŞEMSEDDIN SAMI);

ötleyen 'sığırcık çeşidinden çok öteni bir cins siyah küçük kuş' (ŞEMSEDDIN SAMI);

sütleyen 'içinde süt gibi beyaz bir mayi dolaşan bitki çeşit' (ŞEMSEDDIN SAMI).

Kökenleri edilgen olanlar: *burdagan* 'kuluçka'.

---

gelir; *gan*, *gen* ise katıldığı fiil tabanının son harfi ünlülerden biri olduğu zaman gelir. Bunları şöyle bir şema ile gösteriyoruz:

1. Boğuklardan sonra *-ḵen/ -ḳan*
2. Çınlamalılardan sonra *-ğen/ -gan*
3. Ünlülerden sonra *-ğen/ -ğan*
4. Bazı boğuk veya çınlamalılardan sonra *-eğen/ -ağan*.[AUE]

811 Yazar bunu *sumurtgan* olarak kaydediyor. Bu kelimede boğuk ünsüzlerden sonra getirilen *gan*'ın *ḳan* olması gerekirdi; yazarın SAMI BEY'de kaydettiği *anutḳan*, *unutgan* ikizleniişinin bu da başka bir örneğidir.[AUE]

812 Yazar bunu *usurgan* biçiminde kaydediyor.[AUE]

813 Çok gören, müşahit.[AUE]

814 Yazar bunu *bora* kelimesinden farzederek *boragan* ve yanındaki kelimeleri de *boram boram* biçiminde kaydediyor. Hâlbuki kelime *burmak*'tan *buram buram*, 'tozu dumanı, suyu bura bura yükselen kasırga' *trompe* gibi bir anlamda olsa gerek (krş. Çağatay sözlüğü 78. yine bk. *Divanü Lugati't-Türk*, *burmak* 'havaya yükselmek').[AUE]

815 Bunun açıklaması eserde verilmiş olmayıp burada tarafımızdan ilave edilmiştir.[AUE]

816 Yazar bu kelimeleri kökenleri meçhul adı altında sıralamış ve anlamlarını da vermemiştir. Bunlar tarafımızdan anlamları verilmiş olarak kökenleri bilinenler arasına alınmıştır. Ancak son ikisinin yeri burası olmayıp *-gen*'liler sırasına kaydedilmesi gerektir.[AUE]

-KIn eki

866. Bu ek ayrı ayrı sekiz biçimde iki farklı küme içinde yer alıyor: 1. boğuklardan sonra *-kin/ -ḳın* ve *-kün/ -ḳun*. 2. çınlaklardan sonra *-gin/ -gın* ve *-gün/ -gun*.

Bu çeşitli ek, akrabası gibi görünen (krş. § 1361) önceki eke oranla daha çok türemiş meydana getirmeğe çalışmış bulunuyor. Şu hâlde *-ḳan* biçiminde kaydedebileceğimiz çifte ünlülenişli bir ekin (§ 156) varlığı anlaşılıyor (krş. § 1343 *-ḳay*'lılar tablosu).

Yine krş. Çağatayca *digin* ki *digän* kelimesinin anlamdaşı olup edilgen anlamıyla = Osm. *denilen* karşılığı *aydılan* (Ab. 262. s.). Bk. *-kin*, *-ken* eklerinin anlamdaşlığına dair bir başka örnek § 1361 sonlara doğru. Yine krş. *-kinçä*, *-käncä* ekleri § 1393.

Daha önce söylenilen türemişlere şunları da ilave etmeli:

sargın 'sargın düğün çiçeği';

asḳın 'askına baskına kalkışacak baba yiğitler';

Eski Osm. *ĝöçk'ün* 'göçlerde beraber götürülen eşya, pılıpırtı' (DERVIŞ AHMED ÂŞIKI, *Âşık Paşazâde Tarihi*, 5. s.).

Bu ek anlam bilimi bakımından daha çok *-(I)k* (§ 860) ekine yaklaşır. Onun gibi sıfat-fiilden çok alelade sıfat niteliğine çeker ve ettirgen çatılarla olduğu zaman *-(I)k*'tan daha az tek düze olmakla beraber, yine edilgen bir anlam taşır.

Bunun aksine *-(I)k*'lı sıfatlar daha çok göze görünen fizikî özelliklerini ve *-ḳın*'lı sıfatlar ise genellikle daha az görünür özelliklerini ifade etmeğe yarar.

İstisna olarak *ĝeçkin* ve *aşḳın* kelimeleri kısmen bir sıfat-fiil, niteliğini muhafaza etmiş olup yükleme hâline nâzım (=yedişleyici, dizginleyici) olurlar:

ellisini ĝeçkin (*aşḳın*).

Şu sıfatlar geçişsiz çatılarla yapılmıştır:

dalgın; *şaşḳın*; *olgun*, *ergin*; *pişkin; batḳın*; *baygın*; *bezgin; bitkin*; *coşḳun*, *taşḳın*, *aşḳın; çapḳın*; *düşk'ün*; *eşkin; siñgin; yıḳḳın*.

Krş. *ḳaçḳın*; *yapḳın*, *yatḳın*, *alışḳın*, *tutḳun*; *şişkin*, *küskün*; *azgın*, *uygun*, *salgın*, *durgun*, *dolgun*, *yılgın*, *ḳızgın*, *sapgın*? (*belki sapḳın* veya *zıbgın*'dan ayırd için); *semirgin*, *ĝezgin*, *girgin*.

Ettirgen çatıdan yapılan şu sıfatlar edilgen bir anlam taşırlar:

vurgun; *bozgun*; *düzgün*; *seçkin*; *sergin*; *sürgün*; *soygun*; *ḳırgın*; *ĝergin*; *yorgun; yaygın; çatḳın* 'intisap etmiş olan'; *argın*[817]; *genel* (ŞEMSEDDIN SAMI, *Kâmûs-ı Türkî*, I, 305); *çözgün* (bk. *çözgen*); *ezgin* (KÜNOS, *Türkçe Parçalar ve Dil Bilgisi*).

---

817 Yazar § 867'de şüpheli olarak bunu *argın*? biçiminde de gösteriyor.[AUE]

Aşağıdaki sıfatlar ettirgen çatıdan yapılmış olmakla beraber, etken bir anlamdadırlar:

aşḳın; *ḵeskin*; *basḳın*; *ǵeçkin*.

Ad olarak kullanılan *-kin*'li adlar (*uçḳun*; *tutḳun* (kullanılmaz) ve *düzgün* istisna) fiziki bir şiddet veya felâket fikrini taşırlar:

vurgun 'yara, sürek avı, oyunda yalnız başına birkaç kişiyle oynamak'

basḳın 'birden bire hücum, polisin birden bire gelişi';

bozgun 'hezimet';

sürgün 'atla, tazı ile yapılan av';

soygun 'yağma, çapul';

ḳırǵın 'veba' (ROUEN, 1493) yazmaları, 51. yap.: *bozgun*);

yangın.

Bazı *-ḳın*'lı sıfatların oluşumu daha az kurallı görünmektedir. Bunlar belki bir örnekleme hadisesiyle vücut bulmuştur:

çıḻgın[818] deli (krş. *çıḻdırmaḳ*);

çiẏskin[819] (krş. *çiysimek*, *çiysinti*);

çılgın (krş. *çıldırmaḳ*)

didirgin.

Pek istisna olarak *-kin* eki bir ada ait tabana da katılır:

içkin veya *içgil* (krş. § 547, 4. hatırlatma);

eñgin (*eñ* genişlik'ten) geniş; (Anadolu'da *aşağı*).[820]

-In eki

867. *-ün / -un* söylenişlilerde Osmanlıca ـون ile yazılır. Bu ek özellikle adlar meydana getirmeğe yarar:

ek'in;

tütün;

yıgın;

aḳın; krş. MELIORANSKI, *Türkçe Hakkında Arab-Filologlar*, 670. s.;

---

818 Belki aslı *çıggın* 'çok bağırıp çağıran?'.AUE

819 Aslı *çiğişkin* olacak.AUE

820 Bu anlamıyla 'çok inmiş ve aşağılaşmış' demek olan *engin*, *ingin* olmalıdır ki böylece bu bir fiil kökünden yapılmış olmakla ötekisinden ayrı sayılmalıdır.AUE

ḳaçın; (BARBIER de MEYNARD);

sökün;

boġun 'mafsal';

çaḷın 'çakmak';

ḳoşun; Krş. Doğu Türkçesi: *ḳarḳın* (Osm. *ḳargış*) küfür, beddua (BARBIER de MEYNARD).

eẏin (*eğ-*'ten ŞEMSEDDİN SAMİ'ye göre);

ışın 'ışıldama';

oran (Eskimiştir.);

dizin (veya *dizi*);

ötün afiv (BARBIER de MEYNARD)

Krş. *çaḳın* (veya *çaḳım*) *şimşek*.

Aşağıdaki türemişler sıfattır:

yoġun;

yeñin ve (ROUEN yazmaları No.19, 45; ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî*, 221) yenilmiş (eskimiş);

argın veya *argin*;

bütün (krş. § 38, 2. hatırlatma).

doḷuñ(ay);

sayın seçkin (eskimiş) Doğu Türkçesinde: üleşimli edatı olan *her*;

ḳoyun veya *ḳoyu* zarf olarak kullanılır.

satḳın yerine *satın aḷmaḳ* da görüldüğü üzere *satın* biçiminin kullanılması da gösteriyor ki *-In* eki bazen (gırtlak sesinin düşmesi § 124 ile) *-kin* ekinden gelmiş olabilir,

1. hatırlatma – Bu *-In* eki, adlar (ve özellikle zarfları: § 401, 1. hatırlatma) yapılmak üzere ad tabanlarına ilave edilen *-In* ekiyle karıştırılmamalı. Daha önce verilmiş olanlara ilave edilebilecek olan bu adlardan aşağıda birkaç örnek veriyoruz:

ġötün ġötün 'gerisin geri';

ilkin 'ilk olarak';

oḷ vaḳtın 'o vakitte'; krş. § 1376;

yanın 'yandan, yan yan';

öñün veya *öñü*;

güçün 'güçlükle';

tekin 'tek olan, yalnız';

arşın (krş. *arış*);

kökün 'köken';

yaşın yaşın (*ağlamak*) yaşlarla (ALGER, 1640, 65. yap.);

tekinsiz 'tek, yalnız olmayan';

kıçın kıçın, ardın ardın[821];

oğrun (yol) 'kestirme olarak (yol)' (ŞEMSEDDIN SAMI, *Kâmûs-ı Türkî*, I.,229) ve gizlice krş. *oğru* hırsız; yine krş. *için için* (*yanmak, ağlamak* (*humurdanmak*);

Eski Osm. *ayagın* (*durmak*) 'ayağa kalkmak'[AUE] (DERVIŞ AHMED ÂŞIKI, *Âşık Paşazâde Tarihi*, 10. s.); (BEHRNAUER, *Suleiman Des Gesetzgebers (Kanuni) Tageburch Auf Seinem Feldzuge Nah Wien*, 11. s.).

buğezin[AUE] (*Bibliothèque Nationale Yazmaları*, Türkçe ilaveler 1207, 83, 94. yap.).

'Meyve' anlamındaki *alın* kelimesi, Doğu Türkçesinde önde olarak (krş. *önün* § 867) *aldın* kelimesinin anlamdaşıdır (krş. EBÜLGAZI BAHADIR HAN, *Moğol ve Tatarların Tarihi*, 12. s.: önden ve arddan olarak Çağataycada (*arkun*[AUE]) ve Kazanda *arkan* 'arka arka' denir. Bu, bazı lehçelerde *i* ünlüsünün kararsız olduğunu gösterir. Azericede *arxayın* derler.

2. hatırlatma – *-In* eki yerine şunlarda bir *-Iñ* ekinin izleri bulunuyor:

yalın veya *yalıñ* (*yal*'dan);

belin veya *beliñ* şaşkın, hayran (ŞEMSEDDIN SAMI'ye göre *aşikār, zahir, belki* anlamına *bel*'den);

usañ usan (BIANCHI) kelimesinin anlamdaşı.

3. hatırlatma – (*-In* ekinin bir çeşidi olarak?) *-An*'lı bir ekin de izleri vardır:

oğlan (krş. *oğul* § 121);

Eski Osm. *çorlan* veya *çortun*[AUE] 'damın deresi' (BARBIER de MEYNARD).

Krş. *çörteng*[AUE] (*Hulviyât-ı Şâhî*, 11. yap).(**)

Öteki Türk lehçelerinde de bu ekler var:

+in: *talın* 'yorgun'; krş. *talıkmak* (*Ab.*, 174. s.);

tügün (*Kutadgu Bilig*) Osmanlıca *düğüm*'ün anlamdaşı.

yagın[AUE] 'yağmur' (Ab., 410. s.);

-en, -eñ veya *ñ* (Tobolskça *tuzan* 'toz', *tuz*);

kagırañ (krş. Osm. *kırağı*);

---

821 'Şehzade' anlamında olan başka bir *tekin ise tik(k)in* (hakanın yerine) 'dikilmiş nasp ve ikame edilmiş, mansup' anlamında fiil kökünden yapılmış görünüyor.[AUE]

çitan 'çit' (krş.· Osm. *çit*, *çitişmek*);

tuvan 'ana kazığı';

tuva- 'bir ana kazığı kurmak' (krş. Osm. *tavan*'dan);

Krş. *irin̄* MELIORANSKI, *Türkçe Hakkında Arab-Filologlar*.

Bu, fiilden gelme türemişlerdeki ekin *-ḳan*'la akrabalığı olan daha eski bir *-an̄*'dan ibaret olup olmadığını incelemek yerinde bir şey olur.

Sonunda *-In*'lı zarf-fiilin uzatmalı bir biçiminden söz edilen § 1340, hatırlatma ve § 1342, 1. paragraflara da bakınız.

-ki eki

868. Bu ekin alabileceği farklı görünümler hakkında *-kin* (§ 866) ekine müracaat edilmelidir; bunları meydana getirmek için onun sonundaki *n* ünsüzünü kaldırmak yeter:

-ki, *-ḳı*/ *-kü*, *-ḳu*, *-gi*, *-gı*/ *-gü*, *-gu*.

-ki eki yalnızca adlar meydana getirmeğe yarar.

Bugünkü kullanışta bu türemişlerin çoğu aletleri, ev gereçleri veya başka şeylere ait vasıtaları bildirir (krş. *-eç* eki § 870, 3.):

burgu[822];

sürgü;

süzgü;

yaygı;

silgi;

bıçḳı (*bıç-*'tan; krş. § 139);

bileği;

ḳaşağı

keski;

asḳı;

üzengi SAMI BEY'e göre *üzenmek*; yani birbiri ardınca kısalıp uzanmak;

açḳı;

---

822 Buraya Rumeli'de işittiğimiz şu tabir de katılabilir: *on̄durgu*; yani şifa vermek aracı, ilaç: Bir korku geçiren, sarılığa uğrayan veya uğraklanan? bir kimse için sırlı bir çanak içine bir az su koyup ve içinde bir iki ateş koru söndürürken okuyup nefes ederler; çanağı onun başı üzerinden gezdirirler; sonra el etek çekildikten, etraf tenhalaştıktan sonra evden dışarı tenha bir yere yine okuyarak o suyu boşaltırlar ki buna *on̄durgu* 'şifa vasıtası' derler.[AUE]

sergi;

sargı;

çalgı;

yülgü (*ustura* eski);

sırkı (bk. ŞEMSEDDIN SAMI, *Kâmûs-ı Türkî*, I, 98: *sıyırkı*AUE)[823];

dağlağı (ŞEMSEDDIN SAMI, *Kâmûs-ı Türkî*, I, 744) 'hayvanları dağlayıp işaretleyecek demir alet';[824]

namazlağı (*Hulviyât-ı Şâhî*,74. yap.).

Krş. *süngü* köken bilgisi edilgen.

Daha başka türemişler:

atkı;

donangı;

yavgu;

ğeygi.

Bunlar da şüphesiz aynı takımdandır:

ezgi 'bir nevi türkü, müzik, nakarat'; *tülüngi* (Eski Osm.) 'dilenci'; krş. Kırgızca *tülö*, 'dua, reca'; Osm. *dilek*, *dilenci*.

Pepeği veya *pepe* ve *titiği* (*tetiği*, BARBIER de MEYNARD) kelimelerine gelince bunlara açık bir ifadeyle türlerine nazaran sağlam bir menşe vermek güçtür.

Yine krş. *südrebeği* veya *südreme*.

Şuna dikkat edilmeli ki -*gili* kelimeler, -li' li basit türemişler (§ 529) diye telakki edilmesi gerektir ve bunların karşılıkları olan -*gülüg* (-*külük*) ekiyle aynı anlamda değildirler (krş. § 1343, 5.: *bilgili*; *sezgili*).

Öteki -*ki*'li adların birbirine uymayan anlamları vardır:

bilgi;

sezgi;

bulgu;

duygu;

---

823 Tarlalarda ve bahçelerde demirden veya tahtadan bir çeşit kürek ki toprağı çekmek için kullanılır. Yüzün derisini kavlatıp sıyıran, *yılancık* dedikleri hastalığın bir başka adı (Rumeli).AUE

824 Bunlara *okluğu* ve yine 'balıklanmış, balıklı yer' anlamında *balıkluğu* (=*balıklava*: Romanya'daki eski topraklarımızda bir kasaba adı), *baklava* yk. belki aslı *buklağu* dilinip parça parça bölünen şey, baklava. Çağatayca sözlüğü *bukmak*, 83. s.AUE

saygı;

ḳurgu (eskimiş);

uyḳu;

içki;

vergi;

çapḳı 'çapul, yağma';

yatḳı 'düz, yatırılmış bir kumaş üzerinde vücuda gelen kıvrım';

örgü;

çizgi veya *çızgı;*

çözgü (bir nevi yün kumaş [825]);

Krş. *ḳatınḳı*[AUE] 'bir sıvıyı çözmek için içice katılan şey' vs. (ŞEMSEDDIN SAMI, *Kâmûs-ı Türkî*, I, 440);

çatılḳı[826]?[AUE] (krş. ZENKER sözlüğü) sıfat: (birbirine) çatılmış, dayatılmış, birbirine girmiş (ŞEMSEDDIN SAMI, *Kâmûs-ı Türkî*, I, 74, 75, 648);

sölgü 'sölpük' kelimesi de sıfat olarak kullanılmıştır.

Şu iki ad, ada ait tabanlardan meydana getirilmişe benziyor:

ğözgü (eskimiştir) 'ayna' (alet adlarına örnekleme yoluyla);

ḳuşḳu (ŞEMSEDDIN SAMI'ye göre *ḳuş*'tan) 'korku, ürküntü' (*ḳorḳu* kelimesine örnekleme yoluyla [?])[827].

1. hatırlatma – *-ki* ekinin bir çeşidi gibi görünen *-k'e* eki, ancak çok az sayıdaki kelimeler de görülür:

yonga;

dizğe 'diz bağı' (eskimiştir; bir ad tabanından yapılmış)(**);

---

825 Yazar eserinde bütün bu örnekleri karışık ve dağınık vermiş olup burada tarafımızdan böylece düzenlenmiştir; *sevgi, sürgü, büzgü, göydürgü* 'yakıcı bir çıban' kelimeleri de buraya girebilir.[AUE]

826 Biz de bu kelimeyi tereddütlü olarak *çatılḳı* (çatılmak fiil adından türemiş) farzediyoruz. İnce ahenkli olsaydı *çitilki* okunmaya daha elverişli olacaktı. Bununla beraber ilkin böyle konulmuş olup sonradan kalın ahenklisine geçmiş olması da mümkündür ki o zaman 'çitilenmiş ve çitişmiş' gibi bir anlamı olabilirdi.[AUE]

827 Yazar bu kelime için besbelli ŞEMSEDDIN SAMI'nin ***kuş gibi korkup ürkme*** yolundaki tefsirine aldanarak, bunu öylece ad maddesinden türemiş ve belki örnekleme yoluyla böyle olmuştur, diye pek de kanmıyarak kaydediyor. Hâlbuki kelime fiil kökündendir. ***Divanü Lugati't-Türk***, III, 186 *ḳuymaḳ* 'ürküp kaçmak': *At ḳuyda* "At ürküp kaçtı". Şu hâlde bu kelimenin aslı *ḳuyuşḳu* olup *y* ile beraber üst yanındaki *u* ünlüsü de aşınmış olacak.[AUE]

süpürĝe[828];

Krş. Karaman lehçesinde *düşünge* (TEQ, 35-37) İstanbul şivesinde *düşünce.*

Aşağıdaki kelimelerde ise bir *-IrĝA* eki var gibi görünüyor:

acırga 'yaban turpu';

oñurga 'bel kemiği', gemi kaburgasını meydana getiren postaların aşağı taraftan bağlı oldukları yatay uzun parça (bk. *Divanü Lugati't-Türk*, III, 279: *uñra* 'sırt üstü': *uñra yattı* 'sırt üstü yattı'. Krş. *öñürtmek* Çağatayca 42: 'yıkmak, güreşte yıkıp basmak'. Bu takdirde *oñurga* 'sırt üstü, yatay yatırılan uzun parça' [*oñur-* X *öñür-*'ten] ykl. *ongda* 'hat, çizgi'.[AUE]

ḳaburga 'göğsü kaplayan eğri kemikler + geminin omurgası üzerine dikilen eğri ağaçlar.'[AUE829]

-Irtḳa eki Osmanlıcada gırtlak ünsüzünü kaybetmiş (§ 124); (Doğu Türkçesindeki: *yumurtḳa* yerine) *yumurta* olmuştur.

Yine (Doğu Türkçesindeki *çekürtge*) *çekirge* olmuştur.[830]

2. hatırlatma – *-ki* ekinin *-eki* biçiminde bir gelişimi olduğunun izleri görülüyor (krş. § 871 ki, orada böyle bir hâdisenin başka örnekleri de bulunmaktadır):

ḳıḷağı 'keskinlik, keskin kenar' (krş. *ḳıḷıç*);

ḳarağı 'bir şey karıştırmaya özgü ucu iğri demir çubuk' (krş. *ḳarışdırmaḳ*);

çaḳağı[831] 'kaynana zırıltısı, cırcır' (ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî*, I, 361);

krş. *çığış* 1. 338; *çığıştı*[AUE] (ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî*, I, 312)

Aşağıdaki adlar da aynı şekle bağlı görünüyorlar: *buḳağı* 'köstek, zincir, kelepçe[AUE]'[832]; *oḳḷağı* 'oklava'[833]; *yapağı* 'yapak'.[834] Yine krş. *ḳazağı* 'kazmak aleti'.

---

828 Bunları da belki bu takıma koymak mümkündür:
yorga 'çok yürüyen'; *ḳavga* belki aslı (*ḳovga*) *defi*, *tedâfüᶜ*; *oyuḷga* 'teyel, geçici ve seyrek dikiş'.
Kökenleri edilgen *daḷga*, *ḳarga*, *soyga* (bir çeşit ala karga) kelimeleri de bu takıma girebilir gibi görünüyor.[AUE]

829 Bunlar da aynı takıma girebilirler; *saḳırga* 'koyun, köpek gibi hayvanlara yapışıp kanını emen böcek, kene'; belki *sagmaḳ* 'sıkıp çıkarmak (Çağatayca)';
ısırga 'kulağa astıkları zeynet, küpe' belki *asırga*;
sirke kelimesi de aslında *isimek* 'hararetlenmek' anlamındaki fiil adından *isirke* 'hararet veren'.[AUE]

830 Çağatay sözlüğü *çökürtke.*[AUE]

831 Bu örneğin yeri *-ğI*'lılar sırasıdır.[AUE]

832 Yazar bunu *boḳağı* biçiminde gösteriyor.[AUE]

833 Önce de geçen bu kelimenin yeri *-ğI*'lılar sırasıdır.[AUE]

3. hatırlatma – Osmanlıcada o kadar fakir bir hâlde bırakılan *-ki* eki, *-gü* biçiminde bazı Türk lehçelerinde fiilin gerçek bir çekimsiz fiili olmak gibi önemli bir rol oynamış ve şu yolla kullanılmıştır:

1. *İş* (özellikle zuhurata tabi ârizi bir eylem) adı olarak:

Kitabı ḳılgu ḳa ḳıl tidi tedbir. "Kitabı kılmaya (yapmaya) et dedi tedbir."[AUE] (*Hüsrev ü Şirin*, 7. yap.).(***)

ᶜaḳıbat kälgüñ näçük turur. "En sonra senin gelmen nasıldır (nice olur)." (T E). Yine bk. § 1343, 2.

2. Gereklilik ve niyetli, gelecek zaman anlamında sıfat-fiil olarak:

Tamug içrä bilsün bu yatgu yirin. "Cehennem içinde bilsin o, yatacak yerini."[AUE] (5. yap.);

Yüzi nürınğa hiç yoḳ baḳgu imkān "Yüzünün nuruna hiç yok bakmak imkânı"[AUE] (6. yap.);

Yaraşturdı ḳamug atlangu esbāb "Yaptırdı bütün ata binecek vasıtaları"[AUE] (20. yap.);

Yoḳalgular ḳamugları yoḳalgay "Yok olacaklar(ın) hepsi yok olacak"[AUE] (2. yap.).

Bu ek aşağıdaki birleşik biçimleri doğurmuştur:

1. *-güsi*; Osmanlıca *-(y)esi* veya *-(y)isi* (§ 792),
2. *-gü+ci*; Osmanlıca *-(y)ici* (§ 852),
3. *-gü-teg*; Altayca *-güdöy*, *-gidiy* niyetli gelecek zaman anlamıyla.

§ 1343'te de sözü geçen *-gü* eki, ihtimal ki esasında *-ḳay* ekidir (bk. § 1343'teki tabloya; yine bakınız *-ḳay* + *çañ* eki, sebebiyle § 1396'daki tabloya ve § 1394 ve aşağısına).

Bu özellikle Türkiye Türkçesinin niyetli gelecek zaman kipini meydana getiren -*AcAK* ekinin kökündür ki *-güsi* ve *-güteg* ekleriyle örnekleme yüzünden vücut bulmuştur. Türkiye Türkçesinin bu ekindeki *-çek* ise ötekilerdeki *-si* ve *-teg* benzetme edatları gibi (§ 918) bir benzetme edatıdır; çünkü bu *-çek*'in de aslı *-çaḳ*'tır. Nitekim krş. *Mirac-nâme* (6. s.)'nin şu ibaresini: *kälgü çayıñ boldı* "Gelmek çağın oldu.". Buradaki *çaḳ*, 'henüz (başlı başına) zaman' anlamında olmakla beraber fiile ait bir ek niteliğini almağa da pek yakındır.

---

[834] Bu kelimenin aslı 'örtmek' anlamına olan *yap-*'tan olup hayvanın vücudunu örten şey demektir. Ykl. *yapraḳ* '(bitkileri) örten şey'.[AUE]

-I eki

869. *-I* eki hemen hemen yalnızca adlar meydana getirmekte kullanılır.

Yalnız hiç olmazsa sınırlı bir sayıdaki durumlarda gırtlak ünsüzünü kaybetmiş *-Ik* ekleri yerini tutarlar: *ölü(k)*, *dura(ḳ)*, *biti(k)*, *yazı(ḳ)* gibi.

Birkaç münferit hâlde *+I*'lı adların anlamı, *+In*'lı karşılığı olan türemişlerin anlamıyla aynı olur: *dizi* ve *dizim* (BIANCHI), *öñü* ve *öñün*, *ḳoyu* ve *ḳoyun*, *dolu* ve *dolun(ay)* (bk. § 867).

Kökenleri her ne olursa olsun *-I*'lı türemişler şunlardır:

ölü;

ölçü;

tartı;

çeki çeki düzen;

yapı;

batı;

doğu;

yazı ve Eski Osmanlıca *biti;*

ḳorḳu;

umu (eskimiş);

küsü;

sanı (eskimiş);

sayı;

ivi; ivi acele (eskimiş);

ḳapı veya *ḳapu*[835] (krş. *ḳapamaḳ* çağatayca:);

pusu (krş. Azerice);

büyü;

buru;

saçı;

tutu;

k'esi;

besî (krş. *beslemek*);

yaḳı;

[835] *ḳapu* biçimi *ḳapı* biçiminde önce ve daha eski bir söylenıştir.[AUE]

ḳoşu;

oġu (krş. *oġramaḳ*);

ḳomşu veya *ḳoñşu* (*ḳonuş*-'tan § 120);

ḳonu (*ḳon*-'tan) ve *ḳonu ḳomşu*[836];

dürtü;

çekdiri;

tartı;

Yine krş.

yaḳı 'dağlama';

sıḳı 'zor, darlık, çaresizlik, tüfek ve tabanca sıkısı, füşek hartucu';

ḳayı[837]; yani 'kaygı, kaygu'. Krş. *ḳasuba yaġ ḳayısı*[838], *k̲eçiye can ḳayısı.*

Eski Osm. *bilü*[AUE] (*Hulviyât-ı Şâhî*, 315. yap.).

Aşağıdaki türemişler sıfat olarak kullanılır:

doḻu (Bu hakikatte bir zarf-fiildir. Bk. § 1338, 14. s.)

duru;

şaşı;

bini.[839]

1. hatırlatma – Öncekinin bir çeşidine benzeyen *-e* ekine (acaba *-ek* yerine bir *-e* mi?) ancak bir iki kelimede rastlanır:

yara;

k'erte.[840]

---

836 Bunun *enmek, ḳon-*'tan türemiş anlamdaş kelimeler olması ihtimali vardır. Eski âdet üzere 'temelli ve devamlı kalmak üzere iniş ve konuş' anlamından gelmiş olarak her şey hakkında 'devamlı olmak' anlamı böylece türemiş olabilir.[AUE]

837 Yazar bunu *ḳıyı* biçiminde kaydediyor.

838 Lehçemizde şöyle de söylenir: *ḳasabın yağ ḳayısı, koyunun can ḳayısı* (veya *ḳaygusu*).[AUE]

839 Köken bilgisi bakımından belli olmayanlar da dâhil olmak üzere adı veya sıfatı olan şu türemeler de bunlara ilave edilebilir:

-ı, -u:

arı, aşı, ası, yatı, yası, satı, sası, sancı, sızı, çatı, darı, eğri, ayrı, bagı, pırtı, ḫırtı, çaḳı, ḳarı, yarı, yaḻı, soytarı, yoḳarı, aşırı, dışarı, doḻanı, doḻayı, buğu, ḳoyu, ḳuğu, ḳoḳu, tapu, ḳoru, ḳuru, ḳoçu, ḳonaru (ḳumru);

-ı, -ü:

iti, tipi, çeri, deri, dişi, sezi, seki, gidi, kesti, sivri, kirpi, gezi, geri, gemi, yeni, ileri, içeri, çökeri; çökü, örtü, örü, büğrü, bükü, könü, sürü, göçü, öğü, düğü, söğü, köprü, döndürü, götürü, ülüştürü vs.[AUE]

2. hatırlatma – *-i* (*-e*) eki *-ik* (*-ek*)'ten gelmiş görünmediği takdirde, acaba bunu zarf-fiil olan *-I*, *-A*'nın aynı olan bir biçim birimi gibi görmek mümkün mü (bk. § 1343)?

3. hatırlatma – Sonunda Farsçadan alınmış olan bir *-I* eki vardır ki *hatta Türkçe dahi* olan farklı kelimelere katılarak renk bildiren sıfatlar meydana getirirler. Birkaç örnek:

ḳırmızı (Arapça *kermes*'den);

ḥurmāyî (ŞEMSEDDIN SAMI, *Kâmûs-ı Türkî*, I, 323);

ḳuzgunî;

ḳurşūnî;

neftî;

barūdî;

angıtı.[841]

Yabancı dilden bir öge olmak itibarıyla bu ek her zaman ses uyumu kuralına uymaz.

Sonları -c veya -ç'li ekler

870. 1. - *ḵec* (*-k*'eç) ve *-kic* (-kiç) = *ḳaç* (§ 156) ekleri.

Bu eklerin alabildiği farklı görünümler için *-ken* ve *-kin* (§ 866) ekleri hakkında söylenmiş olanlara müracaat edilmelidir. Yalnız onlarda *n* yerine bunlarda *c* veya *ç* getirmek yeter.

---

840 Yine köken bilgisi belli olmayanlar da dâhil olmak üzere ad veya sıfat olan şu türemişler de bunlara ilave edilebilir:
-a, -e:
ağa, oba, oya, ana, baba, ḳısa, toḳa, sapa, sava, sıva, saya, yora, posa, çapa, ḳama, ḳoca, ḳoza, oda, ḳaya, ḳova, yuva, yasa, yama, yaya, yona, ḳoba, taşra, ḳargaşa, ḳanara, yaygara, çağana, zıvana (zebane?), ḳaygana, ḳabura, ḳavara, ḳavata, ḥaymana, ḥaydama, mangaḷa, ardaḷa, çaḷpara, saraḳa? ḳıranta, ḳoraaa, curcuna, ḳaravana;
öte, tepe, şişe, gece, keçe, güve, vire, göre geñe, yenge, dere, sere, söve, yöre öğendere vs.[AUE]

841 Dilimizde nisbet eki olan +ki (*-gi*); (evdeki, dünkü), Farsçaya geçmiş olarak bu *-i*'yi vermiş görünüyor. Yalnız bu -gi Farsça sonu ünlü ile bitenlerde kalmış, *hānegi* 'eve mensup', sonu ünsüzlü ile bitenlerde düşmüş olacak: *İranî* vs.
Dilimizde Türkçe kelimelere eklenmiş olanlarından şunları da bu araya koymak mümkündür (renkten madaları da vardır):
samānî, turuncî, fıstıḳî filîzî leylâkî, eflâtûnî, limönî, demirî, gümüşî, altûnî, zifirî, armûdî, Hindî, bayâtî, ağabânî, şâlî, tatârî, fındıḳî, zebellâyî, bulgarî, ilhânî, bektâşî, ḳırâlî, imparatorî, babayânî vs.[AUE]

Aslında bu iki çeşit ek arasında bir akrabalık var görünüyor; *-kec* eki çoğu zaman sonu *n*'li tabanlara katılmış göründüğüne göre acaba bunların varlığı hiç olmazsa kısmen olsun benzeşmezlikten ileri gelmiş değil mi diye insan şüpheleniyor. Zarf-fiil olarak kullanılan aynı ek hakkında bk. § 1395 ve aşağısı.

a) *-kec*'li türemişler[842]:

utangaç (krş. *utangan*);

dayangaç;

iẏrengeç;

dolangaç (KÚNOS);

yüzgeç;

süzgeç;

burgaç 'eğri büğrü, dolaşık';

erkeç teke (BIANCHI, krş. *erkek*[843]).

Aşağıdaki kelimelerde ek ada ait bir tabana katılmış bulunuyor:

yalıngaç 'kabuğu (kavak gibi çatlayıp) soyularak yalın kalan bir çeşit ağaç – yelengeç';

yengeç veya *yangeç* 'yan yan giden';

gırılḳaç[844] 'gırıl gırıl eden';

Krş. *dölengeç* veya *divlengeç* (kökeni belirsiz)[845].

b) *-kiç*[846] (bazen = alet adı eki olarak krş. Altayca *-kiş*):

başlangıç;

aldangıç;

atlangıç 'dereden atlayıp geçmek için suya yer yer konulan taş';

dürtlengiç (*dürt-*'ten) 'kısa öğendere'[847];

---

842 *-ḳaç/ -keç* X *-gaç/ -geç* yerinedir.[AUE]

843 Bu örnekler arasına şunlar da girebilir: *ḳısḳaç* 'kısaç'; *yasdangaç* 'hamur tahtası'; *salıngaç* 'salıncak'; *irgeç* 'uzun saplı, uzağa erişen fırıncı tahtası'; *ge(i)*veç 'kulakları gevşek ve düşük (hayvan)'; *üzgeç* 'çekilip alınabilen ipten el merdiveni' krş. *ğ*, *v* değişimiyle: *yalvaç* ve belki *yolavaç*, *saragaç* (*Divanü Lugati't-Türk*, *I*, 403) 'kadınların başlarına sardıkları şey'.[AUE]

844 *-ḳaç*, *l* ünsüzünden sonra geldiğine göre *-gaç* olmalıdır.[AUE]

845 Yazar tarafından dağınık verilen bu örnekler tarafımızca düzenlenmiştir. Yazarın kökeni edilgen dediği bu kelime, Bursa'da meşhur bir içme suyuna adını da verdiği *devlen* (=devren) -geç. Çağatay sözlüğü *çaylaḳ*, *dolanmaḳ* veya *tegrünmek* (bk. Çağatay sözlüğü tekrümek– dönüp dolaşmak) ile ilgili görünüyor.[AUE]

846 *-ḳıç/ -kiç* X *-gıç/ -giç* yerinedir.[AUE]

bızḷangıç (= *bizlengiç*) 'biz gibi sivri, öğendere';

patḷangıç 'kâğıttan veya kamıştan tüfek gibi patlar çocuk oyuncağı';

pırḷangıç 'delikli topaç, öterek dönen fırıldak';

bilgiç 'âlim taslağı';

basḳıç 'merdiven';

daḷgıç;

ülgüç (= *yaḷgüç* § 83) ustura; krş. *yülgü* (§ 868);

silgiç 'tahta bezi';

süzgūç (KÜNOS);

yüzgūç (KÜNOS).

erkeç (BIANCHI); krş. *erkek;*

ḳırḷangıç (kökeni belirsiz).

2. *-mAC* eki:[848]

Bu ek *-mAK* (veya *-mA*) ekinin bir ikili hâli gibi görünüyor ve Çağataycada olduğu gibi Osmanlıcada da yemek adlarında kullanılıyor:

oğmāç veya *oğmak*; *tutmaç* (BIANCHI); *buḷamaç*. (Çağatayca *bulamac*); *ḳavrulmaç*; *bazḷamaç* veya *bazḷambaç;* Krş. Bulgarca *ḳırtmaç* 'çok pişirilmiş süt'.

Başka örnekler:

aymaç 'çekik (göz)';

yırtmaç;

yanıḷtmaç 'söylenmesi güç olan düzme cümleleri yanılmadan söyletmekten ibaret oyun' ve 'içine girildikten sonra zor çıkılan girift ve dolambaçlı yolları olan yer';

soymaç çıpḷaḳ (Eski Osm. *Mohammediye*, KAZIM-BEK baskısı, 37. s.);

sığırtmaç (*-tmaç* eki?) 'sığır çobanı'.[849]

---

[847] Yazarın karışık verdiği bu örnekler tarafımızca düzenlenmiştir. Buraya *örgüç* 'kanbur, hörgüç', *angıç* 'çitten yapılmış döşemesiz araba' kelimeleri de girebilir.[AUE]

[848] *-mac/ -mec X -mıc/ -miç X -muc/ -müc* eki yerine.[AUE]

[849] Yazarın *-tmaç* eki olur mu gibi şüpheli davranması yerinedir. Bu kelime sığır da dâhil, ehlî hayvanların peşinden 'seğirdip gidici' anlamında *seğirtmec* (*segirt-*'ten)'in kalın ahenklisi olsa gerek.

Yazarın karışık verdiği bu örnekler tarafımızdan düzenlenmiştir. Şu kelimeleri de bu sıraya almak mümkündür: *dilmaç* (vurgusuz?) 'tercüman', *ḳandırtmaç* 'etrafına geçirilen huni biçiminde madeni bir tabloya saksı gibi toprak doldurup orada kök saldığı anlaşıldığı zaman dibinden kesilerek yere veya başka bir saksıya dikilen dal, ağaç, çiçek fidanı'; *gelmiç* 'balığın büyük kılçığı' vs.[AUE]

Katıldığı tabanın sonunda *n* ünsüzü olduğu zaman bu ekin *m*'si *b*'ye çevrilip *-bAç* olduğu gibi benzeşme yoluyla taban sonundaki *n*'de *m* olur: *doḷambac* veya *doḷanbac; saḳḷanbac*; *atḷambac* ve *bazḷambac*; *dönenbeç* (VIGUIER, *Türk Dili Unsurları*, 447. s.).

3. -eç ve *iç* (veya *-ec* ve *-ic*)[850] eki:

ḳısaç;

baḳraç (*baḳıraç* yerine § 121);

tıḳaç;

toḳaç;

ağaç (*ağmaḳ* krş. *ağım* 'ayak boynu');

ḳulaç (*ḳuḷ*'dan);

çe*kiç* (*çöküç* yerine);

topaç ve *düẏüğ* (*düymek* veya *dövmek*);

gümeç;

aḷıç 'kazanan aşık kemiği';

anaç (*ana*'dan?);

güleç;

ğeğec krş. *ğeğe* 'böcek ısırığı';

yamaç (ŞEMSEDDIN SAMI'ye göre *yama*'dan);

çekiç (*çöküç* yerine).

Şu bitki adlarıni krş. *ardıç*, *aḷıç* (kökeni belirsiz) – Sonra şu deyime bakınız: *yanıç yanıç yürümek*[AUE]? (ŞEMSEDDIN SAMI, *Kâmûs-ı Türkî*, I, 96). *tomaḷıç* veya *tomanıç* belki *tomaḷ-*'tan geliyor; *eẏiliç* bir çeşit bitki.[851]

4. *-dIC* eki

sağdıc 'güveyin (ve gelinin?) sağında giden ve yenge görevini gören kimse'; krş. Doğu Türkçesi *saḥduş*;

öñdüç 'önden giden haberci'.

Her iki örnekte de bir ada ait tabana katılmış bulunuyor krş. *iẏdic* (veya *iẏdiş*) [kökeni belirsiz].

5. *+InC*[852] eki. Krş. § 1393 *-kinç* 1. dipnot.

ḳorḳunc;

---

850 *-ac/ -ec X -ıc/ -ic X -uc/ -üc X -c yerine.*[AUE]

851 *Babaç* 'baba tabiatlı olan'; (Krş. *Divanü Lugati't-Türk*, *ataç*), *ḳıraç*, *ḳaḳaç*, *arḳaḷıç*, *eğiç*, *güveç*, *kireç*, *öñüç*, *döğüç*, *kendiç* (bk. *sarpun*) kelimeleri de böyledir.[AUE]

852 *-ınc/ +inc X +unc/ +ünc* X *+c* yerine.[AUE]

gülünc;

ödünc; krş. *ödemek* ve *ödek*;

sevinc;

ḳazanc;

ḳısḳanc;

usanc[853];

iỷrenc;

üşenc;

ḳıvanc 'iftihar'[854];

inanc 'mevsuk, muteme';

a|danc 'çabuk inanıp a|danan';

ilenc 'küfür, lânet';

yeñlenc (*yenil-*'ten? § 121) ve *yilenc* zayıf.

sağınc (1426 yılı yazmaları, 12. yap.); Doğu Türkçesi; *saḳınc* düşünce (*saḳınmaḳ* *Doğu* Türkçesi: düşünmek);

871. Bugünkü dilde ancak ufak miktarlardaki türemişlerde varlığı belirli diğer birtakım ekleri biz bu paragraf içinde bir araya toplamış bulunuyoruz. Bunların büyük birçoğu bugün hemen hemen tamamıyla dilden bırakılıp çıkmış pek eski yapım ekleri gibi görünüyor. Şuna dikkat edilmeli ki içlerinden birçoğu fark gözetmeyerek ya fiile ya da ada ait tabanlara katılmış bulunmaktadır:

-AmAK[855] (*-mAK*[856] ekinin gelişimi?) eki: *basamaḳ*; *batamaḳ*; *ḳaçamaḳ* (krş. § 706, hatırlatma).[857]

-mIk[858] eki: *tırmıḳ*, *yasmıḳ* (*yassı*'dan) *ḳıymıḳ*; *k̲esmik*; *çiynemik*[859]; *ḳaramaḳ*;

---

[853] Yazar bunu *usanmış* diye kaydediyor.[AUE]

[854] Yazar bunun yerine 'gurur getiren ve iftihar eden'anlamını veriyor.[AUE]

[855] *-amaḳ/ -emek* yerine.[AUE]

[856] Yazar fiil adı olan (*-mek*), *-maḳ*'lıları kasteddiği gibi belki şöyle ad olanları da anlatmak istemiş olabilir:
uçmaḳ, azmaḳ, oğmaḳ, oymaḳ, ırmaḳ, parmaḳ, başmaḳ, paşmaḳ, boğmaḳ, çaḳmaḳ, toḳmaḳ, tırmaḳ, ḳaymaḳ, ḳoymaḳ, yaşmaḳ, ilmek, çölmek, et(öt?)mek, yimek.[AUE]

[857] Şunu da ilave edebiliriz, *tutamaḳ, ḥaydamak?*[AUE]

[858] *-mıḳ/ -mik* X *-muḳ/ -mük* yerine.[AUE]

[859] Şunlar da ilave edilebilir:
ıpmık, ḳarmıḳ, yasmıḳ, yarmıḳ (bk. *irmik*), *boğmuḳ, ḳarmuḳ, ḳalmuḳ, irmik, çitmik, ekşimik, çatalmuḳ, do|amuḳ, moramuḳ* (Bursa köylerinde pourpoura (purpura[AB]) hastalığı);
Buraya şu ekleri de katmak uygun görünüyor:

ḳaramıḳ, *ḳızamuḳ*; *ḳızamıḳ*; *soymuḳ*; *ḳusmuḳ*.

-nek[860] eki (dönüşlü *n*'si ile mi acaba?):

........[861]

tırnaḳ kelimesinin anlamdaşı olan bir sıra kelimeler (belki örnekleme yoluyla) -*nek* ekiyle biter:

ḳaynaḳ ve *cırnaḳ* (GIESE, 32. s.);

cınaḳ (ŞEMSEDDİN SAMİ'ye ve BARBIER de MEYNARD'a göre: *caynaḳ* veya *çaynaḳ*) ;

duynaḳ;

baḳanaḳ; Yine krş. Tobolskça *çıganaḳ* 'kapı çengeli';

tuganaḳ 'kapı mandalı, sürmesi'.[862]

Krş. Çağatayca *çenḳa*[AUE] kelimesi.

-enek[863] eki (*-nek* ekinin gelişimi mi?): *bağanaḳ* (krş. *bağı*), *sağanaḳ* (*boğuñ aḳ zıddı*);

ġözenek, *ġörenek*[864];

+rAk (4) (krş. § 518), *+rIk*[865] (?) eki: *uğraḳ*, *bıtraḳ*, *potraḳ*, *ḳayraḳ*, *ḳıyıraḳ* (BARBIER de MEYNARD)[866];

tomruḳ (veya *tumruḳ*?).

-mış/ -miş eki.

altmış; yetmiş.

Hatırlatma – Bu *-miş* ekinini aslı *b* > *m* değişimiyle *biş* (*beş*) olması mümkündür. O zaman bu kelimenin yalnız bir elin parmakları tutarı hesabıyla *beş* sayısı anlamında kullanıldığı gibi eskiden iki elin parmakları tutarı hesabıyla on sayısı manasında da kullanılmış olduğu sezilebilir: O takdirde 10 x 6 = *altı mış*, 10 x 9 *yeti miş* demek olur ki bir kelime hâlinde bunlar kaynaştıkları zaman sayıların *ı*, *i* ünlülerini düşmüş olacak. Böylece bunların yapılışı 10 x 8 = *sekiz on* demek olan *seksen* ve 10 x 7 *doḳuz on* demek olan *doḳsan* kelimelerini yanlışlarıyla bir denklik göstermiş olur.[AUE]

860 *-naḳ/ nek* yerine.[AUE]

861 Yazar bunlara örnek vermiştir:
dayanaḳ, ḳarnaḳ, tırnaḳ, ḳasnaḳ, ḳığnaḳ, dernek, deynek (= degenek), örnek, kepenek (kepenk).[AUE]

862 Bunlara *-ne* eki de katılabilir: *kimesne* (eski), *nesne*, *özne* (=*yezne* 'enişte, damat').

863 *-anaḳ/ -enek* yerine.[AUE]

864 *-raḳ/ -rek* X *-rıḳ/ -rik* yerine.[AUE]

865 *eğrek.*[AUE]

866 Bunlara şu örnekler de katılabilir:
bayraḳ, *ḳısraḳ*, *ucraḳ* (*yapraḳ*, *topraḳ*, *ḳuyruḳ*)[AUE]

-ArAk[867] eki (*+rek*, *+rik* ekinin gelişimi mi?).

-derek[868]; *-dirik* (*drik*) eki: *eÿindirik*; *ĝömüldürük; oğaldurụk*; *boyunduruḳ*; *burunduruḳ; yabantıraḳ; öğendere(k)*.

Örn.: *Divanü Lugati't-Türk*, I, 435. s.'te bir sıra *-dürük*'lü adlar (bk. *-kek* eki).

-kek[869] eki:

erkek

-käk veya *-gäk* eki başka Türk lehçelerinde de görülür. Bunlar da fiilden türemişler meydana getirmeğe yararlar:

Altayca *yüül-* 'aklını bozmak, cin çarpmak'; *yüülgäk* 'cin çarpmış';

Krş. bir başka örnek § 847, 2. dipnot.

Bu ekler bazen çekimsiz fiil gibi kullanılırlar (bk. RAQUETTE, *Lesson XLI*, sonlarında). Belki bir taraftan *-ek* ve *-ik* (§ 859 ve 860) ekiyle bir taraflan *-kän* ekiyle (bk. § 1343. dipnot) akrabadır.

-AlIk[870] eki (*-lık* ekinin gelişimi § 522): *ḳoşalıḳ*, *susalıḳ* (ŞEMSEDDIN SAMI, *Kâmûs-ı Türkî*, I, 318); *çökelik, dibelik* (BIANCHI).[871]

-lA[872] ve *-AlA*[873]eki: *damla*[874]; *ardala*.

+rA, *+rI*[875] eki: *doñra; eÿri*, *sivri (sivelmek); yumru* (veya *yumru?*).[876]

-DA, *-DI*[877] eki: *basdı; sımızdı; elti* (ŞEMSEDDIN SAMI'ye göre); *erte* (krş. Ertesi), *örende* (BARBIER de MEYNARD) veya Eski Osm. *öründü*; *yarında*; *ḳuytu; türedi*; *ividi* (acaba ek

---

867 -araḳ , -erek; -ırıḳ , -irik; -uruḳ , -ürük yerine.
Verilmeyen bu örnekler için şunlar alınabilir:
tutaraḳ, tutarıḳ, pısırıḳ, ḳısırıḳ, çıḳırıḳ, içirik[AUE]?

868 *-daraḳ/ derek X -dırıḳ/ -dirik X -duruḳ/ dürük* yerine.[AUE]

869 *-ḳaḳ/ -kek* yerine.[AUE]

870 *-alıḳ/ -elik X -ılıḳ/ -ilik X -uluḳ/ -ülük* yerine. Bunlara *-alaḳ/ -elek* de ilave edilmeli; *ḳabalaḳ, debelek*.

871 Buraya şu eki de katmak yerinde olur:
-dam/ -dem X -dım/ -dim X -dum/ -düm eki.
yordam, yoldam, saydam (eski); *yardım, paldım, yasdım*; *çiğdem*; *yürüdüm* (cami veya kiliselerde veya saraylarda cümle kapısından asıl bina kapısına götüren yol), *mürdüm* (belki *mordum?*).[AUE]

872 *-la/ -le* yerine.[AUE]

873 *-ala/ -ele* yerine.[AUE]

874 Buna şu örnekler de katılabilir: *tuzla, yasla, ḳumla*.[AUE]

875 *-ra/ -re X -rı/ -ri X -ru/ -rü* yerine.[AUE]

876 Bunlara şu örnekler de katılabilir: (*nere?*), *içre; taşra, sonra*.[AUE]

877 *-d(t)a/ -d(t)e X -d(t)ı/ -d(t)i X -d(t)u/ -d(t)ü* yerine.[AUE]

idi mi?); *tañta* (doğu Türkçesi: *tañtası gün*); *düğdü.*[878]

-DI eki aslında kişili fiile ait kipler (belirli geçmiş zamanın teklik üçüncü kişisi) olan adlarda da bulunur:

dedi ḳodu;

imam bayıldı;

hünk'ār beyendi ve *bey beyendi* adlı bir çeşidi de olan çiçek adı.

külbastı;

topraḳ basdı veya *ḳaldırım basdı*;

krş. *dalları basdı kiraz.*

Belirli geçmiş zamanın gövde eki olan *-DI* eki ile çekimsiz fiil olan *-DIK* ve *ḳoltuḳ yastıḳ* (krş. *yassı*, *yastı* vs.); *köstek*; (krş. *Divanü Lugati't-Türk*, *küsürmäk*[AUE]) gibi birtakım addan türemiş kelimelerde izleri görülüre benzeyen katmer ünlüyleyişli (§ 156) *-tAḳ* arasında ne gibi münasebetler bulunduğunu araştırmak yerinde bir şey olur.

Buraya şu ekin katılması da uygun olur:

-d(t)ak/ -d(t)ek X *-d(t)ıḳ/ -d(t)ik* X *-d(t)uḳ/ -d(t)ük* eki (bk. *-d(+)aḳ* eki).

bardaḳ, *yardaḳ*, *bağırdaḳ*, *bağıldaḳ*, *ḳundaḳ*, *baldaḳ*, *sağdaḳ*, *ḳaltaḳ*; *yeltek*, *peltek*, *köstek*, *mertek*, *ördek*, *özdek*, *böğürdek*, *çekirdek*; *yandıḳ*, *yastıḳ*, *andıḳ*, *saltıḳ*; *ḳartuḳ*, *ḳoltuḳ*, *burunduḳ; çeltik* (*çaltıḳ*?) *çimdik*, *siğdik.*[AUE]

-t veya *-it* (*-et*?)[879] eki: *yaşıt*, *argıt* (krş. *argaç*) krş. § 1349, 1. dipnot); *binit* (FIRUZÂBÂDI, *Kâmûsu'l-Muhît*, I, 148); *geçit*; *ḳavut*; *düşüt; ayırt; yoğurt; ḳurut.*[880]

---

[878] Bunlara şu örneklerle katılabilir:

-da (ta): *balta, orta, ḥayta, ağda, arda, ḳondu, yondu, funda, manda (=banda, banmak?); hovarda, ḳıranta, ḳorada*;

-de (te): *külte, günde, göğde, iğae, güğende, enişte*;

-de (tı): *sındı, aḳtı, ik, (ek)ti* ve belki *yikti, eğdi, ikindi, eğreti, mantı, mıymıntı, soyman(l)tı, laḳırdı, bastı*;

-di (ti): *tümbelti, teyelti, kümelti, kümbelti, pinti.*

-du (tu): *yurdu, ordu, buyurdu, buyrultu, çortu*;

-dü (tü): *öñürdü.*[AUE]

[879] *-at/ et X -ıt/ -it X -ut/ -üt* yerine.[AUE]

[880] Şu örnekler de katılabilir:

-at: *savat, pusat, bayat, burḳat* (eski), *ḳanat, toḳat, ḳobat*;

-et: *ölet, öğet, buğet*;

-ıt: *çaşıt*;

-it: *sebit* (= şimdiki söyleyişimizle *sevit* olabilir) aşk mabudu Venüs: *Kutadgu Bilig.*

-ut: *bulut, çaput, korḳut, umut, ḳavut, avurt*;

-il, -el[881] eki: *burgul* (ve *bulgur*) (*burḳmaḳ, burgulmaḳ*), *çapul; tombul; çökül; öngül* (*krş. öngü*)[882]; *ḳanbıl* (BARBIER de MEYNARD krş. *ḳanbur*); *ḳangal* (*ḳan*'dan), *çatal; argıd* veya *argad* (bk. ŞEMSEDDIN SAMI: *argıd*); *ḳapal; dügel* (*krş. dügüz*).

-dil[883] eki: *öñdül.*[884]

-sel -sil[885] (bk. *-sel, -sil* eki) eki: *uysal; ḳumsal; yoḳsul.*[886]

-mAl[887] eki: *sagmal* veya *sagman.*[888]

-Az, -Iz[889] eki: *boğaz; burunaz; tıḳnaz; palaz* (ŞEMSEDDIN SAMI'ye göre); *yanaz; yalıñız* (krş. Eski Türkçe *yalñuḳ*); *tıḳız; ḳuduz; topuz; yavuz; deñiz* (ŞEMSEDDIN SAMI'ye göre); *düğüz* (krş. *dügel*); *ikiz; pürüz* (krş. § 928 aşağısına ve 930 1. dipnot).[890]

-üt: öğüt, söğüt, öğürt (*züğürt* belki *soygurt?*).[AUE]

881 *-al/ -el X -ıl/ -il X -ul/ -ül* yerine.[AUE]

882 Şu örnekler de katılabilir:
-al: coḳal , saḳal , ḳartal , topal , ḳaval;
-el: çepel, tiğ (teğ)el, çökel;
-ıl: ağıl , çaḳıl,, ḳızıl, ,yaşıl (yeşil), bıçıl;
-il: sigil;
-ul: oğul;
-ül: yöngül (eski), gönül.[AUE]

883 *-d(t)al/ -d(t)el X -d(t)ıl/ -d(t)il X -d(t)ul/ -d()t)ül* yerine.[AUE]

884 Bunlara şu örnekler de katılabilir: *partal, pestil.*

885 *-sal/ -sel X -sıl/ -sil X -sul/ -sül* yerine.[AUE]

886 Bunlara şu örnekler de katılabilir: *günsel, aysel, baysal, soysal* (bu son ikisi *ayseli, günseli*'den aşınma da olabilir).
Lehçemizde *s*'leri *c*'ye çevrilmiş olanları daha çoktur:
aḳçıl, ḳırçıl, ḳökçül, bencil, adamcıl, balıḳçıl, tavşancıl vs.
Buraya *-şın -çın* ekleri de katılabilir:
arşın, ḳurşun, gökşün;
balıḳçın, doḳurcun.[AUE]

887 *-mal/ -mel X -mıl/ -mil X -mul/ -mül* yerine.[AUE]

888 Buna şu da katılabilir: *-muy, - mul.*
Yine buraya şu eki katmak da yerinde olur.
-k(g)ol/ -k(g)el X -ḳıl/ -kil X -ḳul/ -kül eki.
tutḳal; engel; içkil, işkil, cingil, ezgil; çapağul, ḳarağul, yasağul; püskül öñgül; (*Divanü Lugati't-Türk*) *üçgül törtkül.*[AUE]

889 *-az/ -ez X -ız/ -iz X -uz/ -üz* yerine.[AUE]

890 Bunlara şu örnekler de katılabilir:
az(s) ḳurnaz, ayaz, alaz, tınaz, yobaz, talaz, tırḳaz, aylaz, ḳurgaz yañaz;
ez) çömez, güğez, kelez;
ız) saḳız, ağız, yağız;
iz) titiz, semiz, geniz, beniz, temiz beşiz;

-dIz eki:[891] *gündüz*[892]; *tumbadız.*

-din[893] (?) eki: *iydin*

-vAn (?) eki: *yayvan.*[894]

-Ar/Ir[895] eki: *öñür*[896]; *potur; soḳur; çuḳur; ḳısır; çığır.*

-mAr[897] eki: *çoḳmar; çomar* (krş. *çoḳmaḳ; çoḳman*); *ḳuşmar; ḳatmer* (Ünlü uyumuna uymaz.).[898]

-evi eki: *bitevi evi.*

1. hatırlatma – *+CA* eki fiile ait tabanlı şu iki kelimeye katılır:

eğlence;

düşünce.[899]

2. hatırlatma – Birkaç türemiş yansıma kelimesi *-adaḳ* (ve daha seyrek olarak *-edek*) eki katılarak yapılır ve sert bir düşüş gürültüsü ifade ederler:[900]

tıngadaḳ; loppadaḳ (gürültülü yeyiş içişte); *cumbadaḳ* (suya düşüş); *curpadaḳ* (çamura

---

uz) *aguz, ucuz, boynuz, ḳopuz, ayaz, domuz, oğuz, ḳulağuz;*
üz) *üçüz, dördüz, öküz, göğüs;*
z) *altız; yediz* (tıp edebiyatı 47 beşiz, 6 altız, 1 yediz kaydetmiştir. Dr. N. Aydın AYBERK'in bir yazısından).[AUE]

891 *-dız/ -diz X -duz/ -düz* yerine.[AUE]

892 Bunlara şu örnekler de katılabilir: *yıḷdız, yaḷdız, baḷdız, çuvaḷdız?*[AUE]

893 *-dın/ din X -dun/ -dün* yerine.[AUE]

894 Bunlara şu örnekler de katılabilir: *arvan, şırvan?*[AUE]

895 *-ar/-er X -ır/ -ir X -ur/ -ür* yerine.[AUE]

896 Bunlara şu örnekler de katılabilir:
-ar: astar, damar, tağar, tomar, saḳar, sancar, tımar, baḷar, yuḷar, çapar, davar, aḫar, sınar;
-er: eğer, güzer, güger, üzer (geçer, keser, değer, ölçer);
-ır: çığır, ḳısır, ağır, çaḳır, sağır, ḳatır, baḳır, taḳır, ḳayır, bağır, çayır, bayır;
-ir: siñir, eğir, eñir, tekir;
-ur:çopur, çomur, bodur, tabur, ḳopur, ḳoñur, boğur, obur, oḳur, çamur, mucur, uyur, tomur, acur, ḳubur;
-ür: düñür, öğür, böğür, düğür, cökür.[AUE]

897 *-mar/ -mer X -mır/ -mir X -mur/ -mür* yerine.[AUE]

898 Şu örnekler de katılabilir:
işmar;
yağmur, ıhḷamur, kömür (*köymür: köymek*, yakmak'tan).[AUE]

899 *-ca/ -ce* yerine... Buna *sarḳanca, dinlence* 'istirahat', *öğrence* 'ders' gibi kelimeleri de örnek olarak verebiliriz.[AUE]

900 Bu ekin katıldığı yansıma kelimelerinin son ünsüzleri tekrarlandığı da olur ki yazar bunu kaydetmiyor; tarafımızdan böyleleri tekrarlı gösterilmiştir.[AUE]

düşüş veya bir şeyin birden çıkıverişi, ani bir eylem); *pattadaḳ* (veya pattadan); *zırpadaḳ* (gürültülü çiğneyiş); *ḷarpadaḳ* (gürültülü çiğneyiş); *ḳartadaḳ* veya *ḥartadaḳ* (çiğneyiş); *gümbedek, gürredek şırpadaḳ, parradaḳ, zıng(ñ)adaḳ, trang(ñ)adaḳ, hoppadaḳ.*[901]

Örn.: *Gitdim yare özledim, yari evde buḷamadım ḳaḷa ḳaḷdım sıñadaḳ ḳapudan çıḳarken başımı direğe vurdum trañadaḳ... dereye düştüm cumbadaḳ* (RADLOFF, *Proben*, VIII (KÚNOS), 184. s., *tekerleme* veya *rendonnee turque*);

Tūti parradaḳ uçub.[AUE] (*Bibliothèque Nationale Yazmaları, AFT*, 13, 241. yap., 1. 17). Maraş'ta *zırpadaḳ* yerine *zırpada* derler.

3. hatırlatma – Yapmacık ve alaycı olan az sayıda birkaç kelimede yeni Yunancanın *-oz* veya *-os* eki kullanılmıştır:

ḳaparoz (*ḳap-*'tan);

ḳartaḷoz (BARBIER de MEYNARD) [*ḳart*].;

cadaḷos.[902]

Dördüncü ayrım: Edatlar (Aygıtlar)

872. Daha yukarılarda görmüş olduğumuz birçok zarf (ve özellikle durum zarfları § 402'den 474) edat sayılabilir. Bununla beraber biz onları Türkçede tabiatiyle ad genel unvanı altına giren zarf sözünden çekip buraya almak istemedik.[903]

---

901 Buna *küttedek* de katılabilir.[AUE]

902 Bunlara *ḳoḳoz* 'cebi boş', *hotoz* (aslı *ḳotaz*), *zifos* (*zıpos* 'zıplamak?'), *yelloz* 'havaî, başında yel esen kadın', *caḳaḷoz, çağanos, ḳavanos* gibi kelimelerimiz de katılabilir.
Bu kelimelerdeki *-os, -oz* eklerinin Yunancadan alınmış olduğuna inanan yazara biz bu kanaatinde iştirak edemeyiz: Sonu *o* hecesiyle biten bu ek, Eski Türkçenin *o*'lu olan ve şimdi çoğunluğu *u*'ya çevrilmiş olan *uz, us* (*üz, üs* + *az*(*s*), *ez*(*s*))'den ibaret bulunan, eklerinin arta kalan bir çeşidinden başka bir şey olmasa gerek:
Bu bakımdan bütün bu eklerin yeri daha önce geçen *az (ez), iz* (*iz*), *uz* (*üz*) ekleri sırasında olması gerekir.[AUE]

903 Addan sayılan *zarf* sözünün bütünlüğünü bozmamak için yazarın tuttuğu bu yol, şüphesiz ki doğrudur. Ancak bunlar içinde bir kadının ad olamayıp ancak edattan sayılması lazım geldiği unutulmamalı. Nasıl ki kelime türlerinin buna benzer bir girişikliği zamir + edat sayılan bitişik zamirler de vardır: *çantam ve geldik*'teki *m, k* gibi bunlardan öncekisinin tamlayanı birinci kişi zamiri olmakla *ad* kadından ve anlamca bağımsız olmamakla *edat* kısmındandır. İkincisi olan *k* özne birinci kişi zamiri olmakla ad kadından ve yine tek başına anlamı anlaşılır olmamakla edat kısmındandır.[AUE]

Bizim burada uğraşmak istediğimiz asıl edatlar ise şöyle bölümlenir:

1. İlgiçler (Edatlar[AB]),
2. Bağlaçlar,
3. Ünlemler.[904]

I. Konu: İlgiçler(Edatlar[AB])

873. Fransızca *préposition*'ın Türkçe karşılığı olarak önerilen *postposition* (yeri ardda olan) bu dilde aynıyla Fransızcadakiler gibi bir rol oynamaktadır. Bu adı vermemizin sebebi Fransızcada *préposition*lar (yeri önde olan) demek olup kelimenin önünde bulunarak görevlerini gördükleri hâlde, Türkçedekiler bu dilin hiçbir zaman ön ek alamayıp daima sondan eklemlenmesi yüzünden (krş. § 9, hatırlatma) görev aldıkları kelimenin ancak *ardı*'nda yer almış bulunmaktadır.[905]

Bunlar ancak adlarda ve birtakım çekimsiz fiillerde (ve hele fiil adında) kullanılırlar.[906]

Fiil adı veya bir iş adına (ediş, oluş) katılınca bazen zarf-fiil deyimleri meydana getirirler. Bunlardan daha ileride (§ 1426 ve aşağısı) söz edilecektir.

Hatırlatma – Tarifinin gerektirdiği üzere bunlar değişmesiz olmakla beraber, bazen zamir eki olan *-ki*'yi ve sonları ünlüyle bitmiş olduğu zaman üçüncü kişi ad tamlaması

---

904 Yazarın ünlemleri anlamca bağımsız olmayan edatlar arasına almasına gelince bir bakıma bunlar bütün bir cümlenin verebileceği bir kavramı tek başlarına verebilmektedirler. Bu bakımdan bunların edattan sayılması biraz güçtür; meğer ki yazar *parçacık* (particule), tabirini daha başka veya daha geniş bir anlamda almış olsun.[AUE]

905 Yazarın Fransızca *preposition* tabirine karşı Türkçe için verdiği *postposition* tabiri, Fransız çocuklarına bu kelimenin görevini daha iyi anlatmak için verilmiş bir terimdir, Arap tabiriyle *cer* ve *ilsak*; yani çekip ulaştırma edatı denilen bu kelimeyi biz *ilgiç* (edat) terimiyle karşılıyoruz ki birinci kelimenin sonuna katılan bu edat vasıtasıyla daha sonra gelen bir kelime arasında bir anlam ilgisi kurulmaktadır. Bir bakımdan bunlar takılara da benzerler ise de takı değildirler.[AUE]

906 *Gouverner, regir* karşılığı olarak öteden beri kullanılan *nâzım olmak, nâzımlık etmek* tabirini Türkçe bir terimle örneğin 'yedişlemek, yederlik etmek' biçimlerinde ifade edebiliriz: Örneğin "Sandalla geldi." cümlesinde *geldi* fiili ile *sandal* kelimesi arasında bir ilgi kuran edat *la*'dır ve *geldi* fiili *la* edatını yedişler, *la* edatına yederlik eder. Yine örneğin: *senin ḳadar* kümesinde *sen* ve *ḳadar* kelimeleri arasında ilgi kuran *+in* eki (veya edatı)dır ve *ḳadar* kelimesi *+in* edatını yedişler, *+In* edatına yederlik eder.[AUE]

(iyelik) zamiri olan +*sI*'yı alırlar. Böyle bir özellik şu sebepten açıklanabilir ki: adı geçen o kelime edatın asıl kendisine değil, ad ile edatın ortaya çıkardığı kelime kümesinin bütününe aittir (krş. § 1064, bk. örneklere 623 ve 626. s. aşağısı vs.).

I. Adların yalın hâlini ve birtakım zamirlerde ilgi hâlini alan edatlar

874. Birtakım edatlar katılmış oldukları ad adlarını *mutḷaḳ*; yani *yaḷın hâlinde* bırakırlar; fakat kişi zamirleriyle işaret zamirlerinde ilgi hâline yederlik ederler: *benim*, *seniñ*, *onuñ*, *bizim*, *siziñ*, *bunuñ*, *şunuñ*.

Bununla beraber şu söylenilen zamirler çokluk ekini almış iseler yalın hâlinde kalırlar: *bizler*, *sizler*, *onḷar*, *bunḷar*, *şunḷar*.

1. İle ve Siz edatları

ile

875. *ile* edatı, beraberlik bildirir:

Örn.: *arḳadaşım ile*;

sizler ile;

siziñ ile.

876. Kelime bir ünsüzle bitmiş ise *ile* edatı *le* biçimini alabilir. O zaman ünlüler ünlü uyumu kuralına uyar (Hâlbuki *ile* biçimi, esas bakımdan bu kurala girmez.) ve yazıda üst yanındaki kelimeye katılır.

Örn.: *def ᶜātḷa* (*defᶜât*, Arapça *defa*'nın çokluğu); kelime kelimesine *defaḷarḷa*; yani *çoḳ defaḷar*.

Kelime bir ünlüyle veya kendisinden önce başka bir ünsüz bulunan akıcı bir ünsüzle bitmiş ise tam biçim olan *ile* kullanılır:

Örn.: *para ile*;

ᶜadl ile.

Bununla beraber kelime üçüncü kişi iyelik zamiri olan +*I* ünlüsüyle bitmiş ise yine *ile* biçimindeki tam okunuş kalmak üzere +*ḷa*, +*le* kısaltılmış biçimi kullanılabilir.

Örn.: *ḥaḳḳı ile*;

rizāsı ile.

1. hatırlatma – *Veçh* kelimesi iki ünsüzle bitmiş olmakla beraber, çoğunlukla kısaltılmış +*lA* biçimini alır: *veçhle* (§ 899, hatırlatma ve 1451).

2. hatırlatma – Konuşma dilinde bazen yazı dilince tasdik edilmiş olmayan *ilen*[907] ve +*lAn* biçimleri kullanılır. Bununla beraber bu biçimlere *Kitâb-ı Dede Korkut*'da rastlanmaktadır. Yine bk. § 1343, 2. dipnot.

Birtakım zamirlerin ilgi hâli istediğine dair olan kurala bu hâlinde riayet edilmez: *sen(i)len* gibi ki *senile*[908] de denilir.

877. Çağataycanın *birlen* (*bilen*) ve *birle* edatları Osmanlıcanın *ilen* ve *ile* edatlarıyla aynı anlamdadır:

Örn.: *Gün birlä ay*[AUE] 'güneş ile ay' (*Hüsrev ü Şirin*, 7. yap.) [krş. § 880]; *gam birlän idim hem nefes*[AUE] (Mahz. Mîr Hayd., 3. yap.). Yine krş. § 439. *sonları*.

birle kelimesi Osmanlıcada (yalın adlarla bk. § 879, sonları; yine karşılaştırma § 1399) 'araç' anlamında bir eski kelime hâlinde kalmış bulunuyor.

878. *ile* edatının farklı anlamları şunlardır.

1. Arkadaşlık, yoldaşlık, beraberlik bildirir.

Selāmetle veya *devletle.*[909]

---

907 Bunlardaki *n*: *ḳışın*, *yazın*'daki aletlik edatı olan *n*'dir ve sonu ünlü ile biten kelimelerden sonra gelir.[AUE]

908 Bunlar lehçemizde *senlen* (= *sennen*) ve *senle* biçiminde kullanılmakta olup *ile* biçimiyle bu yolda kullanılmaz. (Ykl.: *unnan şeker*).
ile edatı ya böyle bütün hâliyle ya kısaltılmış hâliyle kullanılabilir:
Bütün hâliyle:
a) Sonu ünsüzlü ile biten kelimelerde: *Mehmet ile, göz ile* vs.
b) Sonu sesli kelimelerde: *Sıra ile, şişe ile, babası ile* vs.
Bu son durumda iki ünlü yan yana gelmiş olacağı için araya bir *y* getirerek idgamlı da söylenir: *dedesi(y)ile, şişe(y)ile, sıra(y)ile.*
Bu durumlarda *y*'den sonraki ünlü kalıp düşmekle iki biçimli bir söylenişe yol açılır:
a) *ile*'nin *i*'si düşmekle üst tarafındaki hecenin uyumuna uyarak +*la*, +*le* söylenir (eğer hece sonunda *a*, *e* varsa):
şişe(y)le, sıra(y)la.
Hatırlatma. Sonu ünlü ile bitenlerden sonra *ile*'nin kısaltılmışları olan +*la*, +*le* gelmez: *sırala... şişele* denmez.
b) *ile*'nin *i*'si düşmekle üst tarafındaki hecenin uyumuna uymaz ve yalnızca +*le* söylenir; fakat bu takdirde kelime sonundaki ünlünün *i* olması şarttır ki bu *i*, kendisinden sonraki *y*'le birleşik bir hâlde uzun, *î* ünlüsünü ortaya çıkarır: *dedes(iy)le.*
Eğer sonunda kalın *ı*, *u* veya ince *ü* bulunursa bütün bunlar yine *i*' ye çevrilerek uzun *î* ünlüsü hâlinde söylenir:
örtüsü(iy)le, ḳuzus(iy)le, ḳarıs(iy)le.
Bunlar halk konuşma dilinde hem *ḷan*, *len* ile hem de üçüncü kişi zamiri *n*'li olarak uyuma uygun söylenir:
örtüsü(n)len, ḳuzusu(n)lan, ḳarısı(n)lan gibi.[AUE]

Çocuḳ ile yoḷa gitme, yükün̄ düşerse güler (atasözü).

Bu kelime: ***berāber* ve *birlikte* ve Eski Osmanlıcada *bile* (krş. § 437, hatırlatma) kelimeleriyle pekiştirilir.

Örn.: *senin̄le berāber*;

*oğliyle bile heḷāḳ eylediler*AUE (ROUEN, 1493 yazmaları, 46. yap.).

Bu kelime ardınca *berāber* kelimesi geldiği zaman 'rağmen' anlamını da verebilir.

Örn.: *bunun̄ḷa beraber* (=*bun̄a raġmen* krş. § 908).

Eski Osmanlıcada *ile* kelimesi başlı başına bu anlama gelebiliyordu:

*Bu cümle ile*AUE 'bütün buna rağmen' (ALI ÇELEBI, *Hümâyûn-nâme*, 7. s.);

Kitābı mezbür bu nefāsetle zāviye-i nisyanda... metrük.... ḳaḷıdı[910] (aynı eser).

Hatırlatma – *ile* edatı Fransızcanın *avec* edatı gibi çoğu zaman yalın adların so-

---

909 Yazar bunu böyle 'Allaha emanet ol' anlamında bir kelime ile tercüme ediyorsa da bu bizce 'uğurlar olsun; yolun açık olsun; güle güle git; selâmetle, devletle git' anlamında, giden için hayırlı bir dilek yerinedir.AUE

910 Bu fiili *ḳaḷıdı* ve *ḳaḷaydı* biçimlerinde okumak mümkündür; fakat bunun nasıl okunmak gerektiği asıl bu cümlenin bulunduğu ibarenin gelişinden gidişinden daha iyi anlaşılabilir. *ḳaḷaydı* biçimi şart ve dilek bildiren bir kiptir ki (nefîs bir kitabın unutularak bir köşede bırakılmış olması) temenni edilir bir şey olmadığı için bu anlama gelmemesi lazımdır. Şart anlamında olsa bağlı olacağı ceza cümlesinin de bu cümle arkasından getirilmesi gerekirdi. Bu da yapılmadığına göre bu kipi *ḳaḷıdı* biçiminde almak ciheti kalıyor.

Böyle kipler için ise (*İbni Mühennâ Lûgati,*100. s., satır, 13-16) şöyle denilmektedir:

Geçmiş zaman fiillerinin kökündeki son harf, esre *i*, *ı* ile harekelenmiş olduğu zaman, fiilin 'çabuk ve birdenbire' olduğunu bildirir:

kelidi 'hemen ve birdenbire geldi'; *barıdı* 'hemen ve birdenbire gitti'; *ḳazıdı* 'hemen ve birdenbire kazdı'.

Sonu ünlü ile biten fiil köklerinin sonundaki esre ise işba edilerek söyleyişte ve yazıda *y*'ye çevrilir:

sözläyidi 'hemen ve birdenbire söyledi'.

Bu açıklama ve örneklerden anlaşıldığına göre geçmiş zaman kipindeki kökün sonuna getirilenler yalnızca *i*, *ı* ünlüleri gibi görünüyorsa da anlamının da gösterdiği üzere bu, *ivmek* 'acele etmek' fiilinin kökü olan *iv* olacaktır ve bundaki *v*, söyleyişte ve yazıda sonradan düşmüş olmalıdır. Şu hâlde asıl yapılış: fiil kökü üzerine *ivmek* fiil adı katılarak yapılan bir birleşik fiilden meydana gelmiştir.

Yazarın verdiği örneğe gelince fiil *ḳaḷıdı* 'hemen ve birdenbire kaldı' biçiminde olunca, cümlenin anlamı da:

"O kitap bu nefisliğiyle beraber unutularak bir köşede bırakılmış kalıverdi." olsa gerektir. *İbni Mühennâ Lûgati*'nin verdiği bu kip şekline ve örneklerine biz bir başka yerde rastlamış değiliz. Bu kitabın yazarı da böyle bir kipin varlığından gerek burada ve gerek eserinin başka bir yerinde söz etmiş değildir.AUE

nuna gelerek zarf deyimleri meydana getirir (krş. § 533 ve 488).

Örn.: *ḳolaylıḳla*;

memnüniyetle.

879. 2. *ile* kelimesi, Fransızcadaki benzeri gibi alet, araç bildiren adlarla beraber bulunur ve bu sebeple bir araç edatı görevini görür:

Örn.: *bıçaḳla kesmek*;

Bir taş ile iki ḳuş vurulmaz (atasözü);

Cehd ve sabr ile fare taḫtayı deler (atasözü).

880. 3. *ile* edatı, aynı kelime kısımlarından ikisi arasında yer almış bulunursa *ve* bağlacına eşit olur. Başka türlü söyleyelim, bu edatın anlamı zayıflayarak aslında kendisinde var olan 'bağımlılık' anlamı alelade bir 'düzendeşlik' anlamına çevrilmiş bulunur:

Örn.: *Ādemle ḥavvāyı İblis iġvā etdi*;

Ev yapanla evlenenin̄ Allah yardımcısıdır (söylence);

At ile ʿavrata inan olmaz (atasözü).

Böyle kullanılan *ile* 'bağımlılık' anlamı vermediği için zamirlere dair olan kuralı bu bakımdan hesaba katmaya mahâl yoktur; bunların hepsi yalın hâlleriyle yapılmış olurlar:

ben ile sen.

ile edatıyla ortaya çıkarılan zarflık deyimler için bk. § 1312 ve 1426.

siz

881. Eski Osmanlıcada *siz, sız, süz, suz* edatı şunların zıddıdır:

1. *ile* edatının:

Örn.: *sensiz yaşayamıyor*;

şemsiyesiz veya *şemşiyesiz çıḳmayın̄ız*;

bunu cevabsız bıraḳma.

2. *+lI* ekinin.

siz edatı bu hâliyle türemli bir sıfat eki görevini oynayıcı olarak da sayılabilir (bk. § 533, 540, 541 ve 488).

Hatırlatma – XV ve XVI. yüzyıllarda *siz* edatını alan kelimelerden önce bazen zamircil bir *n* getirilirdi (§ 253). Bu özellik başka yerlerde ancak adın hâllerinde (adın çekim hallerinde) ve o da *+ca*, *+ce* ekiyle birlikte olduğu zaman görülürdü. Bu ekin kendisi de eski bir hâl ekidir (§ 917, hatırlatma).

Örn.: *Yardımınsız, yardımunsuz.*[AUE] (1426 yılı yazmaları, 27. yap.; *Hulviyât-ı Şâhî*, 32. yap.)

Eri dü(e)sturunsuz "Erkeğinin izni olmadan".[AUE] (1426 yılı yazmaları, 127. yap., iki yerde); Krş. bir de VAMBERY, *Eski Osmanlı Dili Çalışmaları*, 48. s., I, 17.;

Nedir[911] *ansız suḥbet ve ᶜişü ᶜişret etmezdi*[AUE] (LÂMII, *İbretnâme*, 48. yap.);

ansuz[912] *oḷmaz*[AUE] (1426 yılı yazmaları, 15. yap.).

Zamircil *n*, üçüncü kişi zamirinde bir kalıntı olarak kalmış bulunuyor:

onsuz oḷmaz ḳabîlinden bir şart.[AUE]

2. içün edatı

882. *içün* edatı bugün daha çok *için* söylenişiyle kullanılmaktadır (Çağataycada *öçün* yazılır.).[913]

---

911 Bu kelimenin Arap harfli imlasında *d*'nin üzerinde yazılmamış bir nokta bulunması ve kelimenin esası "Nedir" olması da mümkündür. *Nedir adına* rastlamadığımız hâlde, Nezīr (= *Neḍir*) özel adı hâlâ yaşamaktadır.[AUE]

912 Yazarın üçüncü kişi zamiri dediği: *onsuz* kelimesindeki *n* olsa gerek ki bundaki *n* için eskimiştir, deniliyor; fakat bu *n* için zamircil denilmesinden maksat: "Bu yalnız zamirlerde görülür." anlamı ise doğrudur; yok "Kendisi de zamirdir." demek ise yanlıştır; çünkü bu, zamirlerin eski biçimlerinde aslında var olan bir ünsüzdür. Bugün örneğin lehçemizde yalın hâlinde düşmüş görünüyor:
Yalın hâlde:
bu, şu, o.
Çekimli hâllerinde:

bu(n) *şu(n)* *o(n) = a(n)*	*u, a, da, dan, uñcacılayınlar* vs.

O(n) zamiri *l > n* değişimiyle *oḷ* zamirinin bir çeşidi *a(n)* da yine bir başka çeşidi olsa gerek. Bu *n*'leri eski tabirle *vikâye nunu* diye sonradan söyleme kolaylığı için getirilmiş bir yardımcı ünsüz saymak bizce doğru görünmüyor. Öyle olsaydı yalnız iki ünlü arasına getirilmiş olması gerekirdi. Hâlbuki *bunda, bundan, bunca bunlar* gibilerde bir ünlü bir ünsüz arasında da görülmektedir.[AUE]

913 Bu kelimeyi 'gaye' anlamına *uç*'dan yapılmış *uçun* kelimesinin ince ahenklisi diye sayanlar varsa da bizce bu 'karşılık, misilleme' anlamındaki *öç* kelimesinden yapılmıştır:
öçün 'karşılık olarak, misilleme olarak'.
öç '1. konu tutuşulan şey; 2. bedel, garaz, karşılık; 3. kısas, 4. kin, intikam (dergi); *öçürlü*, *öçürü* 'sebebiyle, hasebiyle (dergi)'.
Kaldı ki Eski Türk (Orhun, Yenisey) kitabelerindeki Gök Türk harfleriyle de bunun *öçün* biçiminde olduğu anlaşılıyor: (Tonyokuk: 40-41 batı tarafı):

Örn.: *çocuḳlar içün*;

onuñ içün.

Bu edat *ile* (§ 876) edatıyla aynı biçimde ve aynı şartlar içinde (*çün* biçiminde) kısaltılmış olarak kullanılabilir; fakat şu fark ile bu kısaltış *ile*'den daha seyrekçe olur ve yalnız yazıya kısılı kalarak söylenişte bir tesiri olmaz (Şiirde ise ölçü zaruretlerine göre söylenişle tesir ettiği de olur.).

Örn.: *seniñ içün* (bazen şiirde *seniñçün*);

baġçesi içün.[914]

883. *İçün* edatının birtakım farklı anlamları vardır:

1. 'Gayelik' bir anlamı var ki Fransızcanın *en faveur de*, *en vue de*, *pour*, *au benefice de* deyimlerine denktir:

Örn.: *Aḳ aḳça ḳara gün içündür* (atasözü).

İçün edatı böyle kullanılınca, çoğu zaman fiil adının sonuna (bazen de iyelik zamirli veya iyelik zamirsiz *-mA*'lı bir iş adına) getirilir:

Örn.: *Sizi ġörmek* (ve daha seyrek olarak *ġörme*[915]) *içün ġeldi*;

Mücāhidīn-i İslāmiyeniñ nā'il-i muzafferiyet oḷmaḷarı içün duᶜā etdiler.

Eski Osmanlıcada aynı anlamda *ecli içün* biçiminde bir edat deyimi kullanılırdı:

Örn.: *Maḥzā ḫarac virmemek ecli içün müteferriḳ*[916] *oḷurḷarmış*[AUE] (ROUEN, 1052.

[illegible]

Biz Diye Çok İçin Fermanladığı Tanrı Savaştık Korkmadık.

[illegible]

İçin (Ben) Çalıştığım Devletim(E) Metbuᶜ İçin O Çalıştığı

[illegible]

Oldu Millet De Millet Oldu Devlet De Devlet.[AUE]

(Her üçüncü satırdaki kelimeler sağdan sola okunacak.).[AUE]

914 Aynı durumdaki *ile* edatı için söylediğimiz hükümler, bunda da geçerlidir:
Bahçes(iy)çin, babas(iy)çin, ḥaḳḳ(iy)çin, örtüs(iy)çin vs.[AUE]
ḫānemiñ ekser önünden geçdiġ(iy)çin mutlaḳā (İSMÂİL SAFÂ);
Hem sākin durduġ(iy)çün ḥicāb ider (LIBERTE HÂMİD);
ḳederimiñ artması için sevinmek isterim (HÂMİD).[AUE]

915 Bu türlüsü (hafif fiil adıyla olanı) hemen hiç kullanılmaz.
Başka fiil adıyla örnek:
Seni aḷmaḳ için seni verdim (HÂMİD, *Makber*).
Fiil adlarının arkasından ünlü ile başlayan *içün* gibi kelimeler geldiği zaman *k*, *ḳ*'lar *ġ*'ye çevrilerek bu ünlülerin *g*'ye ulandığı doğu ve güney illerimizde çok görülür: *almaġiçün*, *gelmeġiçün* vs.[AUE]

916 Yazar *müteferrik* kelimesini *disperse* diye tercüme ediyor ise de bunun Osmanlı tarihinde başka bir özel anlamı olsa gerek 'dağılmak' anlamı buraya uygun görünmüyor.

Yaz., 62. yap.).

1. hatırlatma – Edatların kişili bir fiil kipine yederlik edemeyecekleri hakkındaki kuralın dışında *içün* edatı bazen teklik üçüncü kişi buyruk kipiyle kullanılır ise de böylesi hiç de fasih sayılmıyor:

Sizi ġörsün içün ġeldi.

2. hatırlatma – *Ne içün* yerine *niçün, niçin* kelimeleri kullanıldığı gibi bu anlamda *neden* ve *neye* (ayrılma hâli ve yönelme hâllerinde *ne*) veya yalnızca *ne* de kullanılır: "Ne duruyorsun?". Bunun yerine yine yalnızca *sebeb*? kelimesi de kullanılır:

Krş. *onuñ içün* (veya *bu yüzden*).

3. hatırlatma – *İçün* 'daha çok kasem, yemin veya yalvarış' anlamlarıyla kullanılır:

Örn.: *Aḷḷah* (veya *dinim*) *içün*;

pādişāhıñ (veya *evḷādıñıñ*) *başı içün*;

Aḷḷah (veya *Tañrı* veya *peygāmber* veya *Keḷām-ı Ḳadīm*) *ḥaḳḳı içün*;

*Yemin iderimki yeri ve ġökü yaradan Ḥaḳ subḥāneḥu ve ta*ᶜ*ālā ḥazretleriniñ birliği ḥaḳḳı içün*[AUE] (1595 ᶜ*Ahd-nāmesi*; J. as., 1876 (2), 379. s.);

ḳarısınıñ boş düşmesi içün bir yemin vermek (yani sözden dönülürse karısını boşamayı üzerine alarak).

Ḳur'ān-ı münzel ḥaḳḳı içün o maḳūle kimse cezāsın buḷur[AUE] (Hicri 1198 yılı fermanı, AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, 195).

Azericede (*içün*'siz olarak) *Aḷḷah ḥaḳḳı Ḳur'ān ḥaḳḳı* denilir.

884. 2. Zayıflamış bir 'gayelik' anlamıdır.

içün edatı bu kavramıyla *+DAn*'a (ayrılma hâli) da yederlik edebilir. Bu türlüsü VIGUIER, *Türk Dili Unsurları* (202. s.) dil bilgisinin bir ibaresinden çıkar gibi görünüyor (krş. § 913).

Örn.: *Seniñ içün bir daha buraya ġelmesin diye emr etmişdim.*

3. 'Sebep olucu' anlamı var.

Bu kavrama ancak *onuñ içün, bunuñ içün* gibi işaret zamirleriyle ve *-DIK*'lı veya *-AcAK*'lı fiillerin sıfat-fiilleriyle (krş. § 1439) rastlanır.

Hatırlatma – *içün* edatı bazen iyelik zamirini almış veya almamış *öyle* (§ 402) zarfına katılmış bulunur.

Örn.: *öylesi içün, öyle içün;*

Örneğin bakınız *müteferriḳa poḷisi* 'merkezlerden birine tâyin olunmayıp çeşitli işler gören polis'.
Yine bakınız İBRAHIM MÜTEFERRIKA.[AUE]

ben yazıḳ ki öylesi içün bu k̟adar emek sarf etdim.

böyle ve *şöyle* de daima iyelik zamiri olan *si*'yi alır:

böylesi içün, şöylesi içün.

3. Karşılaştırma edatları

885. Karşılaştırma edatlarını şöyle ayırıyoruz:

a) Niteleyici karşılaştırma edatları (§ 886'dan 890);

b) Miktarlık karşılaştırma edatları (891'den 895).

Bu ayırış kesin bir şey değildir ve içlerinde birbirinin sahasını çiğneyenler vardır (niteleyici veya miktarlık). Karşılaştırma edatları *-e, -a* yönelme hâlini aldıkları zaman sınırlayışlı bir anlam alırlar (bk. § 903).

Katıldıkları adlarla hâl ve tarz bildiren zarflık deyimler meydana getirirler. Bunlar belirleyen olarak da kullanılabilirler (bk. § 887).

a) Niteleyici (veya tarzlık) karşılaştırma edatları

gibi

886. Yeni Osmanlıcada en çok kullanılan niteleyici edat *gibi*'dir.

Örn.: *Surre devesi gibi ağır gider* (Sultanın hediyelerini Mekke'ye götüren deve);

Sebilḫāne bardağı gibi dizilmişler (Bir söylence ki kalabalık bir aile için söylerler.).

Hatırlatma – *gibi* bazı lehçelerde, örneğin Tobolskçadaki *kibik* kelimesine denktir. *gibi'i daḫi, anıñ gibi'i daḫi anḷārıñ, bunuñ gibi'i.*[AUE] (ROUEN, Nu. 1502 yazmaları, 49, 53, 60 ve 76. yap.) biçimlerindeki ifadelerde görülenler belki de bunun benzerleri sayılabilir. Buralarda *gibi'i* kelimesi (üçüncü kişi iyelik zamirli olarak) *gibiği* olması mümkündür ve bütün bu ifadeler Fransızca *de meme* anlamıyla zarf olarak kullanılmıştır (krş. § 887).

Azericede *kimi* biçimi kullanılır:

Anadolu'da da *kimi* derler (Maraş'ta tarafımızdan kaydedilmiştir.). Krş. GIESE (56 ve 59 s.): *yel gimi, gül gimi..*

BOHTLINGK (§ 188 ve *Vocab.* 66. s.) (orenb.: *kö(ü)bik.*[AUE] ve *kö(ü)bi*[AUE]: *kebik* biçimlerinde olan) Osmanlıca *gibi* kelimesini, Yakutça 'biçim, suret, görünüş' anlamındaki *kiäb* kelimesine yaklaştırıyor. Krş. Uranha lehçesi: 'biçim, kıyafet' anlamındaki *käp*, Mogolcada (*Divanü Lugati't-Türk*, III, 85. s.) da *kib* kelimesi şu anlamlarda veriliyor:

1. Kalıp: *kerpiç kibi* 'kerpiç kalıbı';

2. Bir şeyin misli ve benzeri oluş:

Bu er anıñ kibi[AUE] "Bu adam onun benzeri.".

Bu eserde görüldüğü gibi *gibi* (*kibi*) kelimesi üçüncü kişi iyelik zamiri *i*'yi alan *kibi* biçiminde yapılmış bir kelimedir.

Eski Osmanlıcada *gibi* (ve göçüşmelisi olan[AUE]), *bigi* kelimeleri farksız olarak kullanılırdı:

Örn.: *Benüm bigi kişinüñ*[AUE] (*Bibliothèque Nationale Yazmaları*, 86, 3. yap.; XV. yüzyıl);

ḳaḷı gibi ya kilim bigi nesne[AUE] (*Hulviyât-ı Şâhî*, 78. yap.; krş. aynı eser, 2. yap., 6, 23, 24, 34. yap.).

bigi biçimi Çağataycanın *bigin* (*Mahzen-i Mir Haydar*, 40. yap.) kelimesine ve Eski Türkçenin *bigäw* (RADLOFF, VI, 1741, *Codex Comanicus*'a atfen) kelimesine yaklaştırılabilir.

887. Bir ad ile ardınca *gibi* kelimesinden meydana gelen ifadeler şöyle kullanılabilir.

1. Zarf olarak.

bunuñ gibi Arapça *kezālik*'in anlamdaşıdır. Bu ifade ardınca *daḫi* kelimesi de getirilirdi (bk. başka örneklere § 886).

2. Sıfat olarak.

pamuḳ gibi;

melek gibi bir adam.

Böyle bir deyim bir zamirle meydana getirilmiş ise o zamir en üstünlük olarak yalın hâlinde bırakılır:

Örn.: *bu gibi fırsatḷar*[917];

sen gibi bir adam;

Ne gibi şerait ile? (krş. § 341).

Eski Osmanlıcada ilgi hâli daha sık kullanışlı idi:

bunuñ gibi maddeler[AUE] (ROUEN, Nu. 1052 yazmaları, 53. yap. ve *farklı yerlerde*);

neniñ gibi rızḳa[AUE] (aynı yer, 76. yap.).

---

[917] Yazar bunu *fursat* biçiminde kaydediyor ki bizim kullandığımız 'nöbet' anlamıyla Arapçasının aslı da budur; fakat bugün hâlâ kullandığımız kelimenin söylenişi bizde bu değil, *fırsat*'tır. Bu biçim ise Arapçada 'hayiz gören hatunun silinip pak olacağı bez, yün ve pamuk parçası gibi şeyler' anlamındadır (bk. *Ahterî*).
Osmanlıca, Arapçanın ve Farsçanın kelimelerini çoğu zaman Arap, acem gibi söyleyemediği gibi anlamlarını da böyle değiştirdiği oluyor. Örneğin Farsçanın *serbest* kelimesi o dilde 'başı bağlı' anlamında olduğu hâlde, biz onu 'başı boş' anlamında ters ve yanlış almışızdır.[AUE]

3. Ad olarak:

O zaman adların aldığı aynı ekleri alırlar (§ 210); örnek olarak, çokluk ekini: *bunuñ gibiler*; hâl eklerini: *bunuñ gibiniñ sebebi*[AUE] (ROUEN, Nu. 1052, 59. yap.); *bunuñ gibiye*[AUE] (1426 yılı yazmaları, 146. yap.); iyelik zamirini: *bunuñ gibisi*, *bunḷarıñ gibileri.*[AUE]

Bu edatın fiil kipleriyle kullanışı hakkında bk. § 691 ve 1446 ve aşağısı.

888. Karşılaştırmanın iki sınırı arasındaki benzerliği daha çok görünürlemek için ikinci sözcükte *dA* edatı da katılır (§ 407).

Böyle bir durumda edatın görevi bağlaca yaklaşır (krş. § 960).

Örn.: *Aḥmed gibi Meḥmet de ġelecek*;

Soġuḳ havaḷarda ġezmek gibi sıcaḳ havaḷarda ġezmek te muzirrdir.

Hatırlatma – Doğu Türkçesinde bu edatın ...*a ḳadar* anlamında yönelme hâl ekli örnekleri bulunmaktadır (krş. § 905, hatırlatma).

tek (dek)

889. Osmanlıcada sınırlama edatı olarak kullanılan *-tek* (*dek*) edatı (bk. § 904), aslında *gibi* anlamında olan bir karşılaştırma edatı idi ve *gibi* (§ 886) +*CA* (§ 920, bunun kökü hakkında bk. § 930) biçiminde anlamdaşları vardı.

Karşılaştırma edatı bu anlamıyla Osmanlıcada hatta Eski Osmanlıcada dahi hemen edilgendir. Her ne kadar XVI. yüzyıl şairlerinden Fuzuli:

ḳand-i mükerrer tek leziz; yani *douş comme du suere candi* (katmerli bitki şekeri gibi lezzetli.[AUE]) diye bunu kullanmış ise de onun dili aslında doğu tesirlerine uğramış bulunuyordu.

Hâlbuki Osmanlıcanın aksine bu edata Orhon kitabeleri dilinde (VIII. yüzyıl): *tñrı tg* [*täñri tag*] 'tanrı gibi' (RADLOFF'tan *Ka. kitabesi*, 1. satır, 1. kelime) biçiminde... ve *tek*, *täg*, *dek*, *däg*, *deẏ (day)*, *diẏ (diy)*,*tig*,*dig*,*dik* biçiminde epeyce çeşitli görünümler almış olarak birçok doğu lehçesinde sık sık rastlanmaktadır.

Farklı Türk dillerinde başlıca kullanışları şöyledir:

1. Bir ad ile birlikte bulunur:

Örn.: *çiçäk tik(g)*.[AUE] (*Hüsrev ü Şirin*, 2. yap.).

2. Bir zamirle birlikte (yalın veya ilgi hâlinde) bulunur:

Örn.: *Sen tek(g) periler pādişāhı*[AUE] (FETH ALI AHUNDOF, *Temsilât*, 56. s.; krş. aynı eser, 40. s.).

Bu edat soru zamirleri olan *ḳay* (bk. § 1026, 2. hatırlatma) ve *ne* (§ 319)'den ve işaret adlarından olan (çekimli hâllerinde) *bu*, *şu*, *o* ve çekimli hâllerinde *an*'dan

sonra geldiği zaman onlarla bitişerek hâl ve nitelik zarfları oluşturulabilir. O zaman kendi geleceğini kaybederek hakiki bir ek hâlini alıp benzeşme (veya ünlü uyumu) kuralına uyarak (§ 136) icabına göre *daḳ* veya *daġ* biçimini alabilir.

ḳaydaġ (GRENARD, *Çin Türkistanı Yeni Edebiyatı Örnekleri*, 311. s.); *netik*, *netek*, *nitaḳ* (KATANOF, SÜLEYMAN HAKIM ATA, I, 129) krş. § 1001). Anlamdaşları; *nica*, *nice* (§ 402), *neçük*.

Bu ek +*CA*, +*CAK* eki (§ 917) gibi işaret zamirlerinde, zamircil bir *n* ile gelişirler (bk. § 254).

Örn.: (Çağatayca): *mundaḳ*, *mundag*[AUE];

şundaḳ, *şundag*[AUE];

ondaḳ, *ondag*[AUE];

andaḳ, *andag*[AUE];

Anlamdaşları: *anca*, *ancılayın*[AUE] (MENINSKI'ye göre *Deli Bürader*'den alınan örnek, *andaḳ* hemen bildirir).

Bununla beraber bazen işaret zamiri ilgi hâlini alır ve *tek* edatı ses bilgisi bakımdan geleceğini muhafaza eder: *mununğ tık* 'bunun gibi'[AUE]; *mununğdak*[AUE] (SÜLEYMAN HAKIM ATA, I, 141, 126).

anınğ tik[AUE] 'ancak'ın (§ 430) anlamdaşıdır.

3. Çekimsiz fiiliyle birlikte bulunur.

tek edatı bu takdirde zarf-fiil deyimleri veya çekimsiz fiillerinden daha başkalarını meydana getirmeye yarayabilir (bk. -*gen* eki için § 1450 ve -*gü* eki için § 868, 3. hatırlatma).

890. Öteki niteleyici karşılaştırma edatları:

1. +*CA* ve +*cAsInA* edatları (bk. § 920 ve 929).

2. +*sI* eki (özellikle kelime bir ünlüyle bitmiş ise) +*msI* biçiminde gelişimli olarak kullanılır.

a) Bu ek bir sıfata eklenince +*ce*, +*cik*, +*cek* gibi gerçekten azaltıcı (küçültme eki) niteliğini alır. Bu kullanış 519. paragrafta incelenmiştir.[918]

---

[918] 519. paragrafın l. hatırlatmasında verilen örneklere şu birkaçı da katılabilir:
tümseğimsi 'yuvarlak' (S. B, *ağırşak* kelimesi *altında*);
Başka Türk lehçelerinde;
çaḷsu veya *çaḷsımal* 'kir rengine çalan', 'kırlaşmış' (GUIGANOF, *Rusça-Tatarca Sözlük*, 593. s.);
qattısu 'katıca' (598. s.); *qawsu* 'sararmışça' (18. s.); *yassu* 'yaşça' veya *namsu* 'nemlice' veya *dımsu*? (592. s.); *ıragsu* 'ırakça' (RADLOFF, I, 1336).[JD]

b) Bir ada katılınca *gibi* anlamını verir ve şöyle birtakım sıfatlar ve zarflık deyimler yapılmasına yarar:

yıḷansı;

maymunsı;

ormansı;

Krş. *ḳarımsı yağmur*; *ḳadifemsi bir ḳumaş*; *bayırımsı*, *deremsi bir yer*; *taraçamsı* (S. B); *yagımsı* (BARBIER de MEYNARD)[AUE]; *yañsı* 'eğri'; *maḥallemsi* (KÚNOS).[AUE]

Örn.: *Ufacıḳ çocuḳḷara imtiḥansı şeyler sormaḳ ḥocaḷıḳ* (*hoācelik?*) *şānından deỳildir*[AUE] (HAFIZ REFI, *Yunanca Dil Bilgisi*, 32. s.).

c) Bu ek *-gü*'lü çekimsiz fiile ilave edilince (§ 868, 3. hatırlatma) özel bir kip meydana getirir. Bu, Osmanlıcada *-AsI* ekiyle (§ 792) ifade edilmektedir.

1. hatırlatma – Bu meydana getirici biçim bilgisinin sonu ünlüyle biten kelimelerin üçüncü kişi iyelik zamiri ile § 228 karıştırmamalı.

Bu bilakis başlayışlı fiil eki olan *+sI* ile akraba görünüyor (bk. § 844). *ayrıḳsımaḳ* (*ayruḳsı*); yine krş. başka Türk dillerinden alınmış olan şu örnekleri:

sovuḳsı- (GUIGANOF, *Rusça-Tatarca Sözlük*, 165. s.);

*ḥavf*sı-* (165. s.);

avḷaḳsı- (164. s.);

irämsi-[919] (99. s.).

Aşağıdaki Osmanlıca adlarda *-sI* eki *fiile ait tabanlara* katılıyor:

yatsı;

tütsü;

siñsi.

Bir *-sA* ekinin de izleri görülmektedir: *çiyse*.[920]

Krş. GUIGANOF, *Rusça-Tatarca Sözlük*, 107. s.: *kükse*, *kükräḳ* (kiyaslık) Osmanlıca *göỳüs* (*göks*).

Ad veya fiile ait tabanlara hiç ayırt etmeden katılan ve gırtlak ünsüzlerini de muhafaza etmiş bulunan aşağıdaki kelimelerle bütün bu meydana getirici ögelerin bir ilgileri olması ihtimali vardır:

-sAk, *-(I)msAk*; *-sIk*, *-(I)msIk*:

---

919 Bu kelime hakkında bir kanaatimiz yoktur. Sonra bütün bu örneklerde ve daha aşağılarda geçen kalın *ḳ*'lar, yazarın eserinde *g* biçiminde kayıtlıdır.[AUE]

920 Bunun hakkında da bir kanaatimiz yoktur.[AUE]

tümsek, tutsaḳ, bağırsaḳ (krş. *ḳursaḳ*), *yüksek* (krş. *yüce* Doğu Türkçesinde *yükgerü*), *agırsaḳ* (veya *ağırsaḳ*) *sarımsaḳ, ḳurumsaḳ, tañsuḳ* (Eski Osm.) *sümsük, ḳınamsıḳ, ağlamsıḳ* krş. GUIGANOF, *Rusça-Tatarca Sözlük*, 105. s.: *yälbürsäḳ* '(Tavukgillerde) ibik' krş. Osm. *yelbirmek* 163. s.: *ḳumsuḳ* 'kıskanç'.

Bu eke Orhon kitabelerinde *-sḳ* (*sıḳ*) ve (*-sk*) biçimlerinde rastlanıyor. RADLOFF bunları hep de dar bir ünlüyle *-sik, -sük* vs. biçimlerinde kaydetmektedir: *çsḳ* (RADLOFF: *açsıḳ*) açlık; *wl-sk* (RADLOFF: *ölsük*); *tw-sḳ* (RADLOFF: *el todsıḳ*) doyum (bk. RADLOFF, 1911, 436. s.); Yine krş. *il tut-sḳ* (RADLOFF: *el tutsıḳ* 'halk birliği?' *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*'de RADLOFF, 104); *kün twgsḳ* 'gün doğusu'; *kün batısıḳ* 'gün batısı' (RADLOFF, I, 4, 8; Ka. I, 2 krş. 618. s. hatırlatma). Yine krş. § 844.

2. hatırlatma – KÚNOS *arangamsı*,[921] *utangamsı* biçimlerini de veriyor.

3. *-layIn*[922]eki. Bu şöylelerine katılır:

a) Zaman adlarına katılarak zaman zarfları ortaya çıkarır (bk. 262. s., 2. hatırlatma). Şimdiki Osmanlı Türkçesinde bu edatın eskiden kalma biricik kullanışı budur.

b) Eski Osmanlıcada cins adlarına *gibi* anlamıyla katılarak hâl ve tarz bildiren zarflık deyimler ortaya çıkarır.

Örn.: *K(g)ö(ü)g(ğ)ercinleyin*[AUE] (1426 yılı yazmaları, 145. yap.);

k(g)ökdekileyin 'gökte olan(lar) gibi'[AUE] (55. yap.);

evvelkileyin oldı 'önceki gibi oldu'[AUE] (*Kırk Vezir*);

Biz daḫi kendileyin aña ḥamd senā ḳılavuz. "Biz de kendisi gibi ona hamd-ü sena kılalım."[AUE] (22. yap.);

---

921 Bunlardaki *m*'lerin aslı *n* olacak (bk. § 890).[AUE]

922 *Divanü Lugati't-Türk, I*, 103. 146; III, 140: *eyla* Oğuzca (öyle) 'kezalik, keza'. Bu *eylä* kelimesine aletlik eki olan *+In* katılmakla hasıl olan *eyle(y)in* 'öyle olarak' kelimesi, bu *+leyin* ve uyuma uyarak *+layın* ekini vermiş görünüyor. Sonra katıldığı kelimelerde *+ey* hecesi aşınmış ve düşmüş olsa gerektir.
Bir de gerek Osmanlı ve gerek şimdiki Türkiye Türkçesinde zaman bildirir adlara katılan başka bir *+leyin, +layın* eki vardır ki yazar bundan söz etmemiştir.
Bilindiği üzere *+In* aletlik eki sonu ünsüzlü ile biten veya ünlülü kelimelere katılarak o adları zaman zarfı yapmaktadır: *yazın, kışın, gündüzün, dönüşün, öyle(y)in* gibi.
İşte bu *+In* eki, *ile* edatına katılarak *ile(y)in* birleşik ekini ortaya çıkarır. Bu ek yine sonu ünsüzle ile biten veya ünlülü zaman adına katıldığı zaman baştaki *i*'si düşer: *akşamleyin, sabahleyin, geceleyin* biçiminde olup 'sabah ile akşam ile, gece ile beraber' anlamındadır. Bu birleşik ekin *Divanü Lugati't-Türk,* II, 314 Arapça *maᶜa* 'ile (beraber)' anlamında *+likin +lıḳın*'dan gelme olması da mümkündür.[AUE]

ogurḷayın (64 ve 87. yap.) veya *ogrıḷayın* 'hırsız (ogrı) gibi gizlice'.

Krş. Doğu Türkçesi *auḷ kişi ḷayın* 'ağıl (= köy) kadını gibi' (GUIGANOF, *Rusça-Tatarca Sözlük*, 121. s.);

ḥatunḷayın veya *ḥatundayın* (GUIGANOF, *Rusça-Tatarca Sözlük*, 389. s.).

c) (Eski Osmanlıcada) *-DIK*'lı ve *-AcAK*'lı fiil kiplerine katılarak art arda (§ 1398) veya karşılaştırmalı faraziyeli (§ 1452, 1461 ve 1466) anlamlı zarflık deyimler ortaya çıkarır. Şimdiki Osmanlıca aynı durumda *gibi* ve *ḳadar* kelimelerini kullanır.

-DIK'lı veya *AcAK*'lı kipin sonuna üçüncü kişi iyelik zamiri olan ek katıldığı zaman, karşılaştırma edatı olan *+CA*'da olduğu gibi zamircil bir *n*'de alıyordu: *sevdiğinleyin* sevmesiyle sevmesi sonucunda (bk. § 1452).

Bu edatı eski bir karşılaştırma eki (§ 917, hatırlatma) saymak da mümkündür.

1. hatırlatma – Doğu Türkçesinde *leyin* (*deyin*) edatı bazen zamirlerin yalın hâline bazen de iyelik hâline katılır: *oḷḷayın*[AUE] veya *anıñḡḷayın* onun *gibi* (182. s.).

2. hatırlatma – *-ḷAyIn* ögesi aşağıdaki ekte de bulunur.

4. *+cIḷAyIn* eki.

Bu da öncekisi gibi hâl ve tarz anlamlı zarflık deyimler ortaya çıkarmaya yarar ve cins adlarına ve zamirlere katılır:

Örn.: *adamcıḷayın*;

Aḷḷah söyler lākin bizcileyin dille deyil (MUHAMMED EFENDI, *Risâle-i Birgivi*, 8. s.).

Bu ek kendisinde işaret zamirleriyle zamircil bir *n* geliştirir ki aslında *+CA* edatında da böyle oluyor ve bu *+CA* edatıyla *+cIlAyIn* deki *ci* ögesiyle akraba olsa gerektir:[923]

[923] Bu takdirde örneğin *bencileyin*, *adamcıḷayın* kelimeleri aslından *benceleyin*, *adamcaḷayın* biçiminde 'adam gibi, benim gibi' anlamlarında olmalıdır. O zaman bu 'gibi' anlamı *+ce*, *+ca*'lardan çıkmış olmalı; hâlbuki bunlarda bu anlam yoktur. Diğer taraftan yazarın bu sözün hatırlatmasında haber verdiği üzere *böyle, şöyle, öyle*; yani 'bu gibi, şu gibi, o gibi' anlamları, *buḷay*, *şuḷay*, *oḷay*'dan çıkmakta olduğuna göre *bu, şu, o* ögeleri ayrıldıktan sonra kalan *-ley*, *ḷay* kısımları *gibi* anlamını vermiş olacaktır. Yazarın *+cileyin* ve *+leyin* edatlarının en kısa biçimleridir, dediği bu *-ḷay* (*-ley*) ve *+cıḷay* (*ciley*) ise fikrimizce *+cileyin* ve *-leyin* edatlarının aşınıp da kısalmışı zannedilmemeli; bizce bunlar (gibi) anlamında olan *eylä* (*Divanü Lugati't-Türk* bk.); *öyle, kezalik, keza*'nın çeşitleridir. *eylä* bir taraftan *-c)ilä(y)* biçimini almış bir taraftan da baştaki *ey* hecesini aşındırarak *+le(y)* kalmış olacaktır.
Daha önce de söylediğimiz gibi (§ 890 – *+leyin, +ḷayın* eki, 4. dipnot) yazar *+ḷayın, +leyin* eklerinde *+cılayın* (*+cileyin*) da olduğu gibi benzerlik bildiren örneklerle (örneğin lehçemizdeki *sabaḥleyin*, *aḳşamleyin* vs.'de) benzerlikten başka anlamları bildiren (örneğin *tirig läy* (*sevdiğinleyin*) örneklerini ayırt etmiş değildir. Hâlbuki menşe bakımından benzerlik

buncıḷayın[AUE], *şuncıḷayın*[AUE], *oḷarcıḷayın* (=onlar gibi[AUE]), *ancıḷayın.*[AUE]

Krş. 1426 yılı yazmaları: *oḷarcıḷayın*[AUE], *anḷarcıḷayın*[AUE] (110. yap.): *işbuncıḷayın.*[AUE]

Bu ifadeler belirten olarak kullanılabilirler:

Örn.: *Ben ancıḷayın ḳāfirden ᶜācizmiyin*[AUE] (ROUEN, 1493 yazmaları, 51. yap.); *Oḷ mil kim yıḳıḷmışdır ğene ancıḷayın bir mil yapdırdı*[AUE] (aynı eser, 63. yap.).

Hatırlatma – *-ḷAyIn* ve *+cIḷAyIn* ekleri aslında fiil ekleri (= *-le* ile türemiş fiillere katılan bitiş bildiren zarf-fiil ekleri idi (krş. § 1339). Bunlar Doğu Türkçesinde *-ley* ve *+ciley* gibi daha kısa biçimlerle görülmektedir: *buḷay* 'böyle'[AUE] *şuḷay* 'söyle'[AUE], *aḷay* 'öyle'[AUE] *neçik hetman aḷay pan, neçik nemiçnıng aḷay Ermeninig, tö(ü)küḷay*[AUE] (GUIGANOF, *Tatar Dil Bilgisi*, 61. s.); *vaḳıtḷay* 'vaktinde' (*Dic.* 68. s.), *ḳaḷay* 'nerede' (aynı eser 254. s.); krş. Eski Osm. *ḳanca* (§ 388). Krş. § 1338.

Örn.: *İskenderni oğuḷcıḷay asray İskenderi oğul gibi esirgeye(rek)* (ALI ŞIR NEVAİ, *Târîh-î Mülûk-i Acem*, 61. s.).

Krş. aynı eser, 63. s.: *oğuḷçıḷay* 'oğul gibi'[AUE] 59. s. *ferzend cıḷay asrab* 'evlat gibi esirgeyip'[AUE]

Etbāᶜın tirigḷāy çahḷarga kömdürdi. "Bağımlılıklarını (kendisine uyar olanları) diri olarak kuyulara gömdürdü."[AUE] (aynı eser, 96. s.);

Men anğa aḳçaḷay birgänım yoḳ maḷḷay birdim. "Ben(im) ona para olarak verdiğim yok, mal olarak verdim."[AUE] (GUIGANOF, *Tatar Dil Bilgisi*, 25. s.).

Son iki örnekte *+ley* Osmanlıcanın *+CA*'sı niteliğindedir (krş. § 920).

Fiil aslından olan öteki karşılaştırma ekleri şunlardır:

-çuḷayu, *-munçuḷayu* 'böyle, şöyle, öyle' (*Uygurca*, I, 30. s. ve 54, RADLOFF'un düzelttiği);

-lep (*-le* + zarf-fiil olan *-Ip*'tan); krş. § 1310) ki *+CA*'nın anlamdaşı olarak kullanılır: *yüzḷap* 'yüzlerce'[AUE]; *butḷap* 'pudlarca' (Rus ağırlık tartısı). Bu ek üleşimli sayı adlarına katılır: *birarlep*[AUE] 'birer birer', *ikişärlep*[AUE] 'ikişer ikişer' (GUIGANOF, *Tatar Dil Bilgisi*, 111. s.).

Altayca *çilep, gibi* anlamını verir.

Krş. *çilep* 'gibi' (CASTREN, 70. s.); *çehḷap* veya *çehḷayraḳ* (*Codex Comanicus*, 200. s.,

---

bildiren *+ḷayın* ile başka anlamlar bildiren *+leyin* bir değildir. Bu berikilerin aslı *+ileyin* veya *+lıkin* olsa gerektir.
Kaldı ki bizzat *+ḷay* (*+ley*) da her zaman 'gibi' anlamında olmadığı *vaḳıtḷay* 'vaktinde' gibi anlamlar vermiş olmasından da anlaşılmaktadır.[AUE]

282; 220.s., dipnot (Kaz'a müracaatı bildiren), *çiklä-*. Krş. § 1324.

Krş. *arslanlayu kükrelim* (*Divanü Lugati't-Türk*, II, 12. s.).[AUE]

İşteş çatı tabanı için aynı eser 91 ve 92. s.: *oynadım atlaşu* (*altınlaşu*).[AUE]

Ve sonunda Krş. topluluk bildiren *-ev*'li sayı adlarına katılan *-leşip* eki (§ 504): *ikävläşip*[AUE] 'ikisi birlikte olarak'; *üçävläşip*[AUE] 'üçü birlikte olarak' (aynı eser,18. s.).

5. Edat deyimleri: *misilli* veya (Gerileyici ünlü uyumu ile bk. § 161 hatırlatma bu ekinin kadim söylenişinden ileri gelir.) *müsüllü*[924] bu *gibi* kelimesinin anlamdaşıdır (§ 886).

Örn.: *Bu müsüllü adamlar.*

Bu deyim Çağataycada da vardı; fakat bu (anlamdaşı olan *ohşaş* edatı yönelme hâl ekini aldığı gibi) yönelme hâli ile kullanılırdı.

Örn.: *firiştegä misillik*[AUE] 'meleğe benzeyişli' (PAVET de COURTEILLE, *Mirac-nâme*, 5. yap.).

O zaman bundaki *+lIK* eki pekiştirmek için getirilmiş bir edat 'pekleştirimli' görevini üstlenir; fakat bu yalın hâlinde bulunarak § 535'te kaydedilen oluşuma benzer bir başka yapılışla kullanılır. *Çaklık* (§ 919), *yosunluk* (Çağataycada *bu yosunluk* 'bu tarzlı') ve belki *yanlık* 'hatırlatışlı, andırışlı'[AUE] deyimlerinde de böyle olsa gerektir: *bulut yanğlıg* 'bulut andırışlı'[AUE] (ALI ŞIR NEVAI, *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, 9. s.); *yüzü adamî kişi täg kuyruğı toynakları yinäk yañlık* (*Burak* denilen atın) (PAVET de COURTEILLE, *Mirac-nâme*, 3. yap.) Krş. Teke lehçesi *yalı*.

Edebî Osmanlıcada *misilli*, *misillik*'in anlamdaşı olarak *emsāl* (Arapça *mesel*'in çokluğu) ve *misāl* kelimeleri de kullanılır. Bunlar bir ad ile yapılan bir ad tamlamasının ikinci sözcüğü olarak bulunur.

Örn.: *Deñiz misāli ᶜasker* (ROUEN 1493 yazmaları, 81. yap.) ve Farsça tamlama tarzıyla: *misāl-i bahr*;

bunuñ emsāl-i tevābi' 'bunun gibi tebaalar'[AUE] (ROUEN, Nu. 1052 yazmaları, 58. yap., krş. aynı eser, 61. yap.).(**)

Bu yapılanma § 238, 1. görüşlerde kaydedilen istisna bir ifade çalımına yaklaşır.

Eski Osmanlıcada şu kelimelerle de kullanılırdı:

1. ...*e benzer* anlamlarıyla (karşılaştırma, benzetme) Farsçanın *mānend* kelimesiyle:

Örn.: *kan sel manend-i akdı* (*Menakıb-ı Gazevât-ı Seyyid Battal Gazi*, 29. s., I, 23).

---

[924] Bu, Osmanlıcada böyle değil, *misillü* biçiminde ahenksiz ve son ünlüsü medli olarak kullanılırdı. Bu sebeple bunda gerileyici bir ünlü uyumu yoktur.[AUE]

2. ...*takımdan*, ...*cinsten*, ...*gibi* anlamıyla (söylenecek örnekleri haber vermek üzere kullanılan) Arapça *maḳūle* kelimesiyle:

Örn.: *Çer çöp ve zibil ve süpürüntü ve fadaḷat (pislik) maḳūlesi murdar nesneler* vs. (MÜTERCIM AHMED ÂSIM, *Burhân-ı Katı*, 101. s., I, 16);

İnce sicim ve ḳınab maḳūlesi ip vs.[AUE] (aynı eser, 111. s., I, 11).

Bu örneklerdeki *maḳūlesi* kelimesi sıfat olarak kullanılıyor; fakat *gibi* ile yapılan ifadelerde olduğu gibi (§ 887, 3.) bu ad olarak da kullanılabilir:

Örn.: *Yapağı ve pamuḳ maḳūlesine denir.*[AUE] (aynı eser, 101. s., I, 22);

İyi adamıñ vücūdu kibriti aḥmer maḳūlesidir[AUE] (HEZARFENN, *ḳanunnāme*, BEHRNAUER, *Suleiman Des Gesetzgebers (Kanuni) Tageburch Auf Seinem Feldzuge Nah Wien*, XV, 327. s. de kaydedilen).

maḳūle kelimesi bazı ifadelerde (bir kişi zamirinden sonra) iyelik zamirini kaybeder ve bir edat görevini üstlenir.

Örn.: *Pes biz maḳūleye ahvāli esrārı mülūkdan istifsār heman mısdāḳı ḳıssa-i püzīne vügār* (mağara[AUE])*dır.*[AUE] (ALI ÇELEBI, *Hümâyûn-nâme*, 83. s., I, 20; krş. *bunuñ gibi*'ye § 887, 3.).

maḳūle kelimesi için bu söylenilen sözlerden *gibi* kelimesinin eskiden nasıl olup da bir ad gibi kullanıldığı hakkında bir fikir edinilebilir (krş. § 886 hatırlatma).

b) Miktarlık ve karşılaştırma edatları

kadar

891. Miktarlık edatları, beraber bulundukları adlarla miktarlık zarf deyimleri (§ 475 ve aşağısı) ve miktarlık tarif ediciler (sıfatlar) (§ 1075 ve aşağısı) ortaya çıkarırlar.

Bu edatların içinde en çok kullanılır olanı *ḳadar* (yapmacık kitap söylenişiyle *ḳader*) edatıdır ki asıl Türkçe olan *çaḳ*, *çağ* kelimesinin yerini almış ve bu ise *+CA* eki (§ 918) hâline girmiştir.

Yalın hâlinde bir addan veya ilgi hâlinde bir zamirden sonra geldiği zaman (yönelme hâliyle kullanılışı hakkında bk. § 903) 'miktarında, miktarınca' anlamını verir.

Örn.: *Pederi ḳadar*;

öteki ḳadar eyi deyil;

seniñ ḳadar.

Bazen *ḳadar* kelimesi *gibi* kelimesine yakın bir anlam alır (miktarlık karşılaştırma).

Örn.: *Çeşmi insāf ḳadar ḵāmile mīzān oḷmaz* (Türkçede terazi kefesine *göz* derler); *kişi noḳsānını bilmek ḳadar ᶜirfān oḷmaz* (TĀLIB).

892. *ḳadar* kelimesi bazen şu anlamlarda olabilir:

1. Kadar büyük, miktarınca büyük.

Örn.: *Deyirmen taşı ḳadar bir ḳavuḳ* (KÜNOS, *Nasreddin Hoca Hikâyeleri*);

çarşaf ḳadar bir f(i)reng ceridasi (GÜRPINAR, *Metres*, 23. s.);

*her bir ğözü tamam dünya ḳadar*AUE (*Bibliothèque Nationale Yazmaları, Türkçe ilāveler*, 181, 253. yap.).

2. Kadar bir yaşta, miktarında bir yaşta.

Örn.: *Ḳomşum Aḫmediñ oğlum ḳadar bir ḳızı var*;

ben seniñ ḳadarḱ'en (veya *iḱ'en*).

893. *ḳadar* kelimesi bazen de *aşağı yukarı... kadar*, *şöyle böyle... kadar*, *tahminen*, ... *kadar (miktarında)* anlamını verir:

yüz varaḳa ḳadar bir risāle;

ḳaç yaşında ḳadar var?; krş. *bu ḳadar* (§ 479).

Böyle bir sayı adıyla yapılan deyim, sayı adlarının tabi olduğu aynı şartlara uyarak iyelik eki alabilir (§ 363 ve 364).

Örn.: *Eşkiyā maglūb ve münhezim oḷaraḳ üç biñ ḳadarı ḳatl ü ī ᶜdām ḳıḷındı* (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, II, 116);

1. hatırlatma – Bu kelime Balkan Türklerince *ḳaa* biçiminde de söylenir.

Yine krş. Anadolu'da *ḳadaḳ* (*bu ḳadaḳ* GIESE, 40. s.) ve Makedonya Türklerince *ḳadan* (*verdiğim ḳadan* 'verdiğim kadar' Selanik'te kaydedilmiştir.) bk. § 904.

2. hatırlatma – Azericede *ḳadar* kelimesi ad tamlamasına da girer:

Örn.: *Bir tüg ḳadarı da inanmazḷar* (FETH ALI AHUNDOF, *Temsilât*, 99. s.).

894. Miktarlık ve karşılaştırma edatı olarak +*CA* (§ 919) ile ve yine Arapçanın *miktar* kelimesiyle meydana getirilip *ḳadar*'la anlamdaş olan ve yalın, bulunma hâli, +*CA*'lı nispet durumlarıyla veya alt yamada üçüncü kişi iyelik zamiri olmak ve bir ad tamlamasının ikinci sözcüğünü ortaya çıkarmak suretiyle de kullanılır:

Örn.: *lüzūmu miḳtar* (*miḳtarda*; *miḳtarca*; *miḳtarı*), *lüzūmu ḳadar* deyiminin anḷamdaşı);

Teşehhüd miḳdarı (asıl anlamıyla: namazda (son oturuşda) ayakların ökçeleri üzerinde otururken *teşehhüd* (şehadet getirme) denilen ve *şehādet* kelimesi (sözü) diye hep bildiğimiz iman tazeleme duası: *ḷā iḷāhe illaḷḷah* ...dan ibaret olan duayı ezbere okuyacak kadar zaman);

Yüz elli ḫane mikdarı leh yehudisi;

Filcümle her ǵök firiştiniñ Ḥazrete yaḳınlığı miḳtārca ḳorḳusu artıḳ vus'u ziyādedir "Genellikle gökteki her meleğin (firiştenin) hazreti Allah'a yakınlığı nispetinde korkusu ve gayreti çok olur."AUE (1426 yılı yazmaları, 64. yap.).

Bu deyimlerin başkaca anlamdaşları olarak *derece* ve Eski Osmanlıcada *rütbe* ve *mertebe* gibi Arapça kelimeler kullanılır: *lüzümu derecede lüzümu ḳadar* (bk. yukarıya).

Örn.: *Rumda merḥum Ebüssuᶜud derecesinde*[925] *ᶜArabça yazan ǵelmemiştir*[926];

Bu ziyan çekilmemek derecelerine bālig oldu.

derece kelimesi burada çokluk hâlinde olup bir ad ile bir edat arası niteliğindedir.

Örn.: *Bu mertebe ḳılıç çaldılar ki tatardan ancaḳ üç dört biñ adam ḫālās oldu*AUE (DIETERICI, *Liy. Mahm.* 9. s.).

895. *ḳadar* edatı ve onun anlamdaşı olanlar *gibi* (§ 887) edatında olduğu üzere kendisinden önce yalın hâlinde bir işaret veya sorgu zamiri bulunduğu zaman, ölçü zarfları veya ölçü belirtkenleri olabilirler:

Örn.: *Bu ḳadar, şu ḳadar, o ḳadar*AUE;

*bu rütbe, bu mertebe, bu derece*AUE;

*ne miḳtar, ne kaḳar?*AUE (Çağataycada *ni miḳtar*) Doğu Türkçesinde anlamdaşı *niçe.* Krş. Azerice "Siz ne miḳtarsınız?" (FETH ALI AHUNDOF, *Temsilât*, 86. s.).

Bu ifadelerden 475. paragrafta ve ardınca gelen paragraflarda söz edilmiştir.

Aşağıda, Eski Osmanlıcadan alınmış birkaç örnek veriyoruz. Bunlar 477. paragraftaki örnekleri tamamlamaktadır:

Örn.: *Ol ḳadar ki diledüñ senüñ olsun ve bir ol ḳadar daḫı bile olsuñ ve bir rivayetde ǵelür ki ol ḳadar on daḫi olsun.* "Ne kadar diledinse o kadarı senin olsun, hatta bir misli kadarıyla beraber olsun ve başka bir rivayete göre de on misli kadarı olsun."AUE (1426 yılı yazmaları, 194. yap.);

*ol ḳoganuñ... yanına bir ol ḳadar ḳuyu ḳazular*AUE (*Hulviyât-ı Şâhî*, 12. yap.).

Hatırlatma – Tekrarlı *bu ḳadar* deyimi *tant et tant* anlamında olur (1426 yılı yazmaları, 194. yap.) *işbu ḳadar, işbu ḳadar.*AUE

---

[925] Yazar bunu *derecede* biçiminde veriyor.AUE

[926] Yazar bunu *derecelere* biçiminde veriyor ki o zaman üst başındaki kelime *çekilmez* olmalıydı veya bu kelime *derecelerine* biçiminde olmalıdır.AUE

4. Yalın hâlini alan yer edatları

896. Bunlar az sayıda olup şunlardan meydana gelmiştir: *üzre*, *içre* ve *sıra* iki öncekiler eskimiş olup[927] her ikisinde de *-rA* ögesi bulunmaktadır.

-rA eki – Bu ek birçok yer veya zaman zarfında bulunur: *bura* 'içi'; *şura*, *ora* (§ 383); *nere*? Azerice *ḥara*?; *daşra* 'dışarıda': *soñra* 'sonra' (§ 911); Krş. Eski Türkçede: *käsrä*; *öñrä* 'önce' (Uygur metinleri); Eski Türkçede: *asra* 'aşağı'.

-rA eki *ara* (§ 389) addan sonra gelir. Bu *yer* ve *orta* kelimelerinin anlamdaşıdır:

Eski Osmanlıcadan alınmış olan şu örneklerdeki *ol̩ara*, *şol̩ara* vs. ifadeleri yerine *ora*, *şura* vs. kelimeleri getirebilir:

Ma ḥasal̩ı k̲elām derviş ol̩ arayı fetḥ idüb anda k̩arar eyledi ᶜak̩ıbet ol̩ arada vefāt idüb anda k̩al̩dı[AUE] (*ol̩ arayı* = *orayı* bk. § 383), (*ol̩ arada* = *or(a)da*) (ROUEN, 1493 yazmaları, 44. yap.);

Ol̩ ok̩tem Rumiline ǵeçmek ol̩ yerden ol̩dı ve Rumılı ol̩ aradan fetḥ ol̩dı[928AUE] (aynı eser, 12. yap.);

ᶜAk̩ıl̩l̩arın şol̩ araya irişdirdilerki[AUE] (*şol̩ araya* yenisi *şuraya*) (aynı eser, 57. yap).

Aynı cümle 68. yaprakta tekrarlanmış olup yalnız *şol̩ araya* yerinde *şol̩ yere* ve *şuna* kullanılmıştır.

Her zamankim oşbu araya ǵelürüm[AUE] (*Menakıb-ı Gazevât-ı Seyyid Battal Gazi*, II, 4. s.);

oşbu aradan vargıl̩[AUE] (aynı eser).

Ara kelimesi değişip *+rA* eki biçimine girmezden önce 'arasında, içinde' anlamıyla bir edat olarak kullanılmıştır. Osmanlıcada bunların arasındaki ilişkiyi gösteren herhangi bir örneğe rastlanılmamıştır (krş. § 946); fakat Doğu Türkçesinde bunun birçok örneği bulunmaktadır:

Sözler ara meşhur turur iki k̩oçk̩arnınğ başı bir k̩azanda k̩aynaması.[AUE] (SÜLEYMAN HAKIM ATA, I, 233). Krş. böyle bir atasözü, BONELLI, *Revue oriental̩e*, 1901.

---

927 *Üz(e)re* eskimiş değildir.[AUE]

928 Fransızca çevirisinde bu kelimeye yer verilmemiştir. Arap harfleriyle اولقدم imlasıyla görünen bu kelime *ol̩ok̩dem* biçiminde okunup 'asıl o zaman, bizzat o zaman' anlamındadır: *ok̩* gibi ince ahenklisi olan *ök* için *Divanü Lugati't-Türk*'te şöyle deniliyor:
ok̩ zarflarla beraber bulunur: *Baya ok̩ keldim.* "Asıl demin, demincek geldim.".
Emdi ok̩ aydım. "Bizzat şimdi, asıl şimdi, şimdicek söyledim." (I. 31, 4-6); *yaz ok̩*'yi asıl yazın ye (III. 451 ve 13); *Ol̩ erni ok̩ keldür.* "Asıl (bizzat) o adamı getir (1. 48, 5-6)." Eski lehçelerde *şol̩ok̩ sāᶜat*, *şol̩ok̩dem* biçimleri de vardır bk. (*Dâsitâni Ahmet Harâmî* – AHMET TALÂT).[AUE]

Bağ ara çünki girdi oḷ mahzūn[AUE] (VÉLIAMINOF-ZERNOF, *Abuşka*, 10. s.);

Ekin ara (göçüşme ile *kinra*) 'ikisi arasında' (*Çözülmüş Orhon Yazıtları*) RADLOFF'ta K, THOMSEN'da IE, 1. satır, 7. kelime ve 2. satır). Yine krş. *Divanü Lugati't-Türk*, I, 82. s.

Krş. *içinde* (veya *içre*) kelimesinin anlamdaşı olarak krş. *için ara*[929] ifadesini.(**)

Divanü Lugati't-Türk (I, 72. s.) aynı anlamda ardınca *ara* kelimesi gelen *için* kelimesini kullanıyor:

Oḷar için ara itişdilär[930] "Onlar (kendi) içlerinde aralarında barıştılar.".

Örn.: *Buḷar için ara münāzaᶜat* (*nizaᶜ*) *ḳıḷıb*[AUE] (ALI ŞIR NEVAI, *Târîh-î Mülûk-i Acem*, 65 ve 66. s.);

ḵörgäç anı için ara[AUE] (VÉLIAMINOF-ZERNOF, *Abuşka*, 48. s.).

Hatırlatma – Bu edatı yönelme hâlini destekleyen *+rA*, *+rI* yön eklerine (§ 906) yaklaştırmak belki yerinde olur.

üzre

897. *üzre* kelimesi de edat olarak kullanılır.

Bu daha eski bir *üzere* veya *özere*[931](1426 yılı yazmaları, 223. yap.; MUHAMMED EFENDI, *Risâle-i Birgivi*, 3. s.) yerine kullanılır. Bu da eskiden örneğin: *taht üze*[AUE] (ALI ŞIR NEVAI, *Târîh-î Mülûk-i Acem*, 86. s.), *kürzi öza* (PAVET de COURTEILLE, *Mirac-nâme*, 13. yap.) ifadelerinde zarf olarak kullanılır olan *üze*'den yapılmadır; krş. *wza kwk tñri* 'üstte mavi gök (var)' (Orhon) kitabeleri başlangıcı, RADLOFF'da K, THOMSEN'da IE ile gösterilen yerlerde). Bu kelime *üst*, *üstün* ve *üste* kelimelerine yaklaştırılmalı; Osm. *üstelemek*.[932]

Üzre ve *üst* kelimeleri sırasıyla zıt anlamları olan şu kelimelerle karşılaştırılmalı: *asra* (§ 139) 'altta' (aynı Orhon kitabesinin aşağısında: *asra yağız yar* [*sra yğz yr*]

---

929 Bizce bu iki kelime, aynı anlamda olmak üzere böyle ikileme durumda ve 'içinde, arasında' anlamıyla kullanılmıştır.[AUE]

930 Bu kelimenin aslı *eytişdilär*; yani karşılıklı iyileştiler olacak.[AUE]

931 Yazar *üzere* kelimesini yalnız Eski Osmanlıcadaki bir söyleniş olarak kabul ediyor ki bunda yanılıyor. Bugün hâlâ bu söyleniş *üzre* söylenişiyle beraber kullanılmaktadır. Hatta verdiği örneklerde hep *üzere* kullanılmıştır. Nazım dilinde *üzre*, *üzere*'den ziyade kullanılır. *özre* söylenişi ise yoktur. Bunun bir biçimi de *üzer*'dir ki yalnız ilgi zamirleriyle tamlama hâlinde kullanılır:
üzerim, *imiz..iñ*, *iñiz..i*, *leri*.
Bu hâllerinde *üzer* kelimesi bir addan meydana gelmiştir.[AUE]

932 Asıl anlamları *reprendre, revenir, avoir les dessus, vaincre* (Ş. B.).[AUE]

'aşağıda esmer toprak' ve *ast aḷt*[933]*astrı* (*Codex Comanicus*).

898. *Üzre* edatı (eski) Osmanlıcada kullanılır olup şu istisnaları da vardı:

1. Ana veya mecazlı olarak birşey üzerinde durumlanış:

Örn.: *Bir ayaḳ üzere turmaḳ*[AUE] (Bu namazı bozan şeylerden biridir.) MUHAMMED EFENDI, *Risâle-i Birgivi*, 76. s.;

ḳıyamda sag elin soḷ eli üzere ḳoyub[AUE] (MUHAMMED EFENDI, *Risâle-i Birgivi*, 74. s.);

Zirā ḥurre üzere eme çiftlenmek ḥaramdur[AUE] (1426 yılı yazmaları, 233. yap.) krş. § 936, 3.;

Yirmi ḳadem irtifāᶜ ve on iki ḳadem ᶜarz üzere[AUE] (*Gram. d'Adossides*, 190. s.).

2. Özellikle mecazlı olarak yerleştirme:

Örn.: *Ḥareket üzere oḷmaḳ*[AUE] (MUHAMMED EFENDI, *Risâle-i Birgivi*, 71. s.);

Raḥat üzere oḷmaḳ[AUE];

Zātı şerifesi bir ḥāl üzere sābitdir[AUE] (*Ris*, *B.*, 3. s.).

3. Uyumlanış, uygunluk ve nisbetin daha belirsiz kavramı (+*CA* edatının anlamdaşı § 922):

Örn.: *ᶜādet üz(e)re*[AUE] (MUHAMMED EFENDI, *Risâle-i Birgivi*, 42. s.);

murādı üz(e)re[AUE] (43. v);

uslūb-ı sābıḳ üz(e)re[AUE] (62. s.);

veçhi maḥsūs üz(e)re.[AUE]

Hatırlatma – *Üzre* edatı birinci anlamıyla alınınca yer, üçüncü anlamıyla alınınca hâl ve tarz, ikinci anlamıyla alınınca bazen yer, bazen hâl ve nitelik zarflık deyimleri ortaya çıkarır.

899. Şimdiki Osmanlıcada *üzre* yerine *üzer* + iyelik zamirlerinden ibaret edatlık deyimler (§ 932) kullanılmaktadır.

Üzre edatı artık yalnız edebî dilde kullanılıyor. Şiir dilinde Fransızcanın *sur* anlamına alınabilir:

Örn.: *çemenzār üzre.*

---

[933] Bu karşılaştırmadan anlaşıldığına göre *t* sesi *ast*, *üst* kelimelerinde yardımcı veya hiç değilse kararsız bir ögedir.

Yine Osmanlıcada 'aşağı' ve Doğu Türkçesinde 'ön' anlamındaki (§ 389 ve 938, 2. hatırlatma) *aḷt* kelimesinde de böyledir; *aḷga* veya *aḷtga* alta yani öne; *aḷun aḷdun* 'önden' (Osm. *aḷın*). (GUIGANOF, *Rusça-Tatarca Sözlük*, 65 ve 370. s.).

Belki de *art* veya *ard* kelimesindeki *t*'de böyledir. Krş. aynı anlamda *arḳa* ki eski bir yönelme hâl eki olarak *arḳa* diye de sayılabilir: *arḳa* (krş. § 243, 2. hatırlatma).[JD]

Şiirde artık bundan önceki paragrafın 3. numarasında gösterilen anlamlardan başkasında kullanılmaz.

Örn.: *ekseriyet üz(e)re*;

ᶜumūmiyet üz(e)re;

Bu sebebden maḥza lisānıñ terbiyesi ve sözüñ tarzı beḷāġat üzre oḷması içün ᶜuḷüm-ı edebîyeden elsine-i ᶜadide üzre bu ḳadar kitabḷar te'lif oḷunmuşdur (REŞID PAŞA);

Sıfatḷa ismiñ her ikiside ᶜarabî ve ya fārisî oḷsa daḫi bunḷarı Türkçe ḳaidesi üzre isti ᶜmāḷ cāiz ve şāyān-ı tavsiyedir (HÜSEYIN CAHID, *Türkçe Sarf ve Nahv*).

Hatırlatma – Bazen aynı anlamda *veçhile* (krş. § 876, hatırlatma ve 1451) biçimindeki edatlık tabir kullanılır.

Örn.: *ᶜArabi ve Fārisî is(i)mler kendi ḳāᶜideleri veçhle sıfat aḷabilirler* (aynı eser);

taḫminimiz veçhle;

ḫulāsa veçhle.

900. *üzre* fiil adıyla kullanıldığı zaman şu anlamları verir:

1. *içün* anlamını özellikle resmî kitabette pek kullanılır:

İrsāl oḷunmaḳ üzre;

yazıḷarımı yazmaḳ üzre size üç yüz ḳuruş ma ᶜaş taḫsis ede bilirim.

2. 'şartıyla' anlamını, önceki anlamının bir gelişmesinden meydana gelmiştir:

edā etmek üzre;

3. ...*e az ḳaldı* anlamını:

Örn.: *gitmek üzredir*;

O henüz odaya girmek üzre ik'en ḳapıyı içeriden ḳapadıḷar ve kilidlediler;

Sürümsüzlükten ḳapanmaḳ üzre buḷunan resāil-i mevḳuteden biri (GÜRPINAR, *Metres*, 177. s.).

Üzre edatının içinde bulunduğu zarflık deyimler için veya *veçh üzre* edatlık deyimi hakkında bk. § 1328 ve 1451.

içre

901. *içre* edatı 'içinde, arasında' anlamlarını da bildirir.

Bunun aksi bir anlamda olan *daşra, taşra* edatı gibi (§ 912) şimdiki dilde artık kullanılmaz olup yerini *iç* ile ardınca getirilen iyelik ekinden yapılmış bir edatlık tabire vermiştir (bk. § 941; krş. *üzere* hakkında söylenilenler § 899).

Bununla beraber bu edata şiirde rastlanılmaktadır.

Örn.: *Ruyime vurup ᶜusāt içre günāh-ı biḥaddim* (VASIF EFENDI, *Divān*, 2. s.)[934];

Sāḷ biñ iki güz bir içre heman[AUE] (*Tevārih*, 49. s.).

içre Çağatayca ve Uygurcada kullanılmıştır:

ehli cihān içre[AUE] (AHMED TABIBI, *Memoires de ḷa Soc. anh. russe*, sene 1910, 201. s.);

Boḷur bir nāñ içrä dälillär mıñä (XII. yüzyıl Uygur metni, *Bulletin Acad. rasse*, 1907, 380. s.).

sıra

902. *sıra* kelimesi '...ardınca, hizasınca' anlamında birtakım edatlık deyimlerde kullanılır:

Örn.: *ḳıyı sıra*;

ardım sıra;

öñüm sıra;

yanım sıra.

II. Yönelme hâlini destekleyen edatlar

903. Şunlardır:

1. Sınırlayışlı edatlar;

2. Bunların dışındaki az sayıda birtakım edatlardır. Bunlar yönelme hâlinin ifade ettiği (krş. § 261) *yöneliş, ... -e doğru gidiş, zıt oluş, uygun oluş* gibi anlamları pekiştirmeye veya açıklıkla belirtmeye yarar.

1. Sınırlayışlı edatlar

Bunlar *ḳadar*, *-dek*, *deyin* ve *cek* edatlarıdır. Yine bu edatlar karşılaştırmalık edatlar olarak da kullanılır. Bu iki kullanışın her biri, aslen miktar fikrini ifade eden bu kelimelerin ilk anlamında bir gelişmeden meydana gelmiştir (krş. § 1387).

En çok kullanılır olan sınırlayıcı edat *ḳadar*'dır (yalın hâlinde kullanılışı hakkında bk. § 891 ve aşağısı).

ḳadar

Yönelme hâli ve ardınca gelen *ḳadar* (yani ... *a ḳadar*[AUE]) edatının bildirdiği sınırlayış fikri şunlarda görülür:

---

[934] Yazar *rāyime (yüzüme) vurub* tabirini besbelli ana anlamda almış olacak ki cümleyi Fransızcaya şöyle çeviriyor: *je me frappe la face (yüzüme vuruyorum) et je suis parmi les pecheurs (mot ā mot: "les revoltes contre Allah") un fauteur aux fautes innombrables" [ve ben günahkârlar* (kelimesi kelimesine: *Allah'a karşı isyan edenler) arasında sayısız hatalar işleyen biriyim.]*.[AUE]

1. Bir işin (ediş ve oluşun) zaman veya yer içinde vardığı noktada (bu noktaya kadar ve gerekirse bu nokta da içinde):

Örn.: *ne vaḳte ḳadar*;

yārına ḳadar;

beşe ḳadar (*sāat beşe ḳadar*);

yarım asır evveline ḳadar;

nereye ḳadar?;

buraya ḳadar;

bir dereceye ḳadar;

mezeleri bire ḳadar yedi.

Onuñ yirmi ğöbeẏe ḳadar silsilesi bellidir (GÜRPINAR, *Metres*, 54. s.).

Aşağıdaki halk yapılanması da dikkate değer:

Şerbetçiden tutda ḵebabcıya ḳadar cümle ᶜālem duyacaḳ (aynı eser, 421. s.) krş. 627. s., 2. satır başı.

2. Bir eylem olup bitmeden *önce* 'bir anda ve bir eylem olup bitmeden *önce* geçen bir zaman aralığında..' bu anlamda alınınca sınırlayışlı edat *önce* (§ 910) edatına yaklaşır.

Örn.: *ne vaḳte ḳadar*;

yarına ḳadar;

(*sāat*) *beşe ḳadar* (aynı üç örneğin alabildiği başka anlamları için bk. biraz daha yukarıya);

beş on seneye ḳadar (krş. § 490. 3. hatırlatma).

Hatırlatma – Bu edatın *hemen de...* zarfında 'devamınca, müddetince' anlamları da buradan geliyor:

Örn.: *Duduya tesādüf ümidiile bir haftaya ḳadar orada burada doḷaşdı* (GÜRPINAR, *Metres*, 593. s.);

Bir aya ḳadar eẏleneceğim.

dek

904. *ḳadar* yerine bazen edebî dilde eski bir edat olarak, konuşma dilinde ise bir taşralık ağzı olarak aslen Türkçe olan *dek* veya *değin* kullanılır.

Örn.: *sabaḫa dek* (*deẏin*) 'sabaha kadar'ın anlamdaşı.

Yine Eski Osmanlıcada şu edatlar da görülmektedir:

deñlü veya *deñli* (krş. § 344, hatırlatma ve 930).

Örn.: *Beni bu zamana deñlü uyḳusuz aḷı ḳoduñ*[AUE] (MENINSKI, Ebu ᶜAli Sînâ *Avicenne*

menkabesine göre).

+DAn edatı ayrılma hâl ekiyle karıştırılmamalı (Aslında bunun önünde bulunan yönelme hâli bu karışıklığı gidermektedir.).

Örn.: (*Kıyāmetde*) *güneş başlarına bir mil ḳadar yaḳın ġelüb derleseler ġerekdir kimi topuġunadan kimi dizineden kimi boġazınadan kimi depesineden der içinde yatsa ġerekdir.*[AUE] (MUHAMMED EFENDI, *Risâle-i Birgivi*, 19. s.);

Teyemmümü nereyeden etmek ġerek Zohrı ḳatında ta yagrın[935]*adan amma bizim ᶜulemā ḳavlince abdest suyı yetişmek nereyeden farzise teyemmüm daḫi orayadan yetişmek farzdır*[AUE] (*Hulviyât-ı Şâhî*, 37. yap.; krş. aynı eser, 46. s. ve 47. yap.).

Bu edat bugün hâlâ Selanik'in Türkçe söyleyen halkı arasında kullanılmaktadır:

saat onadan;

şimdiyeden vs.

Azericede *ten* derler (BOUDAGOF aşağısında). Anadolu'da *ḳadaḳ* da denilir (krş. § 893): *o zamana yadaḳ* (GIESE, 37, 38. s.).

Muhakkak ki *dek* (*dan*, *daḳ*) edatlarıyla *ḳadar* (*ḳadaḳ*, *ḳadan*) edatları birbirine karıştırılmıştır ve bu karıştırılış belki (düşmeyen gırtlak sesiyle kullanılır olan) eski yönelme hâli *-kA*'nın *-dAk*'la beraber yaşamakta olmasından ileri gelebilir. *-DAk + -kA* BONELLI (*Kel. Sz.* I, 310. s.) da şu örneği veriyor:

Aġzı ḳulaḳlarına vardı.[936]

dek, *deyin*, *deñlü* ve *den* edatları Doğu Türkçesindeki şu kelimelerle karşılaştırılabilir: *tägi* (Orhon kitabeleri, RADLOFF'da *Ka*, THOMSEN'da IS, satır 4); *tämir ḳapıgḳa tägi*; *tigi*[AUE] (RUBGOUZI *maşrıḳden maġrıb ga tigi*[AUE] (Londra yazmaları, 5. yap.); *tigin*[AUE] (VÉLIAMINOF-ZERNOF, *Abuşka*, 191. s.); *digin*[AUE], *diğince* (ALI ŞIR NEVAI, *Târîh-î Mülûk-i Acem*, 56. s.; ALI ŞIR NEVAI, *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, 6. s.); *täginçä* veya *däginçä*? (PAVET de COURTEILLE, *Mirac-nâme*, 42. yap.); *tiginçi*[AUE] (RUBGOUZI, PAVET de COURTEILLE'e atfen, *Mirac-nâme*, 41. s., hatırlatma); *diyin* (Ermenice yazmalar 194, 13. yap.); *dein* (*Codex Comanicus*).

Örn.: *Uḷugdın kiçigi gä digince ve nökerdin bigi gä diginc*e[AUE] (ALI ŞIR NEVAI, *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, 6. s.).

Aynı lehçelerde şunlara da rastlanmaktadır: *tigrü* (VÉLIAMINOF-ZERNOF, *Abuşka* 191. s.); GUIGANOF, *Rusça-Tatarca Sözlük*, 137. s. *tikrü*; SÜLEYMAN HAKIM ATA, I, 357); *tägürü* ve *tägli* (krş. *-çe+li* § 905, 2.). Krş. *degri deyri* (*Codex Comanicus*, 146. 161,

---

[935] Çağatayca; iki omuz arasındaki yağlı yer.[AUE]

[936] Bu 'çok sevinmek sonucu olarak çok gülmek' anlamında bir tabirdir.[AUE]

162, 171); *tigrä, tirä* (BOUDAGOF); *dira* (Bibl. not. yazmaları, Arm. 194, 43. yap. ve *çeşitli yerlerde*). krş. Altayca *yättirä*, RADLOFF, III, 367.

Örn.: *niçä gä tiğü*[AUE] (*Hüsrev ü Şirin*, 7. yap.);

ḳıyamatḳa tägürü (PAVET de COURTEILLE, *Mirac-nâme*, 47. yap.).

Bu edatlardan birkaçı fiil aslından görünüyor:

tägi (krş. § 1332) *täg-*'tan (Osm. *değmek*).

Örn.: *Şanduñ yazıḳa tägi sülädim, taļuyḳa kiçig tägmädim.* "Şantung ovasına değin ordu yürüttüm, denize gecikmiş (olmakla) ulaşmadım."[AUE] (Orhon kitabeleri, aynı eser, I, 3). Krş. *tägürü* ki aynı fiilin ettirgen biçiminden yapılmıştır.

Öteki edatlar miktar adı olan *deñ* (*tek, tay*,)'den geliyor, bk § 930. Hiç değilse bu, Eski Osmanlıcanın *deñ* ve *deñlü* edatlarında böyledir. Şüphesiz ki *dek* (ve *täglı*), *değin* vs.'de de böyledir. Bunlarda miktar adları *ḳadar* (§ 903) ve *çaḳ* (§ 905) ile bir örnekleme vardır; yalnız (*deñ* yerindeki) *tek* ile fiil kökü olan *täg-* arasındaki benzerlik bizzat Türk olanlarca da bir belirsizliğe sebep olmaktadır.

Hatırlatma – *ḳadar* ve *dek* (*deyin*) ile yapılan zarf-fiil deyimleri için bk. § 1404 ve aşağısı.

+CAk

905. Anadolu'da halk dilinde sınırlayışlı edat olarak eski karşılaştırma edatı olan *+cek/ +caḳ* (*+çaḳ*) da kullanılır (bk. § 917 ve aşağısı). Krş. § 918.

Örn.: *sabaḥacaḳ* (KÚNOS, *Nasreddin Hoca Hikâyeleri*);

şimdiyecek (GÜRPINAR, *Metres*, 47 ve 52. s.);

Vazīfesini dibinecek ǵörmüşdür (aynı eser, 54. s.);

Burayacaḳ ǵeldim (aynı eser, 31. s.);

Yüz oḳḳayacaḳ ḥafif güreşçi sayıļır (Amasya lehçesi). Yine krş. § 1408.

Bu edat kayda değer bir kadim vücuda getiriyor. Doğu lehçelerinde aynı anlamda şunlar vardır:

1. *-ça* (sonundaki gırtlak sesinin düşmesiyle) krş. HARTMANN, *Çağatayca*, § 75.

Örn.: *Şart uļusınınğ erzālıdın eşrāfıgaça ve ʿāmisidin dānişmendigäçä hiç ḳaysı Türk tili bile tekellüm ḳıļa aļmas*[AUE] (ALI ŞIR NEVAI, *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, 6. s.);

ärtädin aḥşamgaça 'sabahtan akşama kadar'[AUE] (Yedi Uyurlar, Çin Türkistanı, *Mem. Soc. Arch. Pet.* 233. s.);

ärtä o güñgäçä 'yarın veya öbür gün'[AUE] (aynı eser, 228);

bir aygaça[AUE] (ALI ŞIR NEVAI, *Târîh-î Mülûk-i Acem*, 108. s.);

munğarça 'buraya kadar'[AUE] (eski yönelme hâli *ar* ile) (GUIGANOF, *Tatar Dil Bilgisi*).

2. *-çelik* ve *-çeli* ki *-çaḳlıḳ* (§ 918, hatırlatma) yerindedir.

Örn.: *aḫşamġa çelik* 'akşama kadar'[AUE] (*Yedi Uyurlar*, 227. s.);

anġa çelik 'oraya kadar, oraya gelinceye kadar'[AUE] (aynı eser, 228. s.);

dünyānıñ āḫırına çeli 'dünyanın sonuna kadar'[AUE] (Teke Türkmencesiyle Saint-Mathieu incili);

on güne celi[AUE] (aynı eser, 27 ve 64).

Hatırlatma – *kimi* (Osm. *gibi*) edatı bazı Türk lehçelerinde sınırlayış edatı gibi kullanılır.

Örn.: *İki sāatgā kimi* 'iki saate kadar'[AUE] (Bakü gazetesindeki bir ilândan).

Gibi kelimesi aslında 'miktar' fikri bildiren bir kelime olmadığına göre böyle bir kullanış öteki karşılaştırmalı-sınırlayışlı edatlarla olan benzeşme tesirinden ileri gelmiş olacak (krş. § 903).[937]

2. *Yönelme hâlini destekleyen öteki edatlar*

906. Yön veya yöneliş edatları – Bunlar bazen Türkçe ayrılma hâl ekiyle kullanılır (bk. § 914). Şunlardan meydana gelmiştir:

1. Eski *+rI* edatı:

Örn.: *ḳancaru azimet edersin* "Nereye gidersin?"[AUE] (LAMII, *İbretnāme*, Cezayir yazmaları, 1719. nu., 49. yap.);

ḳancaru gidersin "Nereye gidersin?"[AUE] (*Hikāyet-i Salsal, Bibliothèque Nationale Yazmaları*, I, ilave, 1207. nu., 92. yap.).

Bu edat 379. paragrafta incelenen zarflarda da görülmektedir. Bunlar da eski bir yönelme hâline[938] katılmaktadır: *dışarı* Doğu Türkçesinde *dışḳarı* veya *taşḳarı*; *içeri* (*içkeri*); *ileri* (*ilgärü* krş. § 379); *yoḳarı* (*yögärü* krş. § 139).

beri[AUE] **bengeri* yerine (krş. 243. s., hatırlatma) ki *añarı*[939]nın zıddı olup bu

---

[937] Bizce bu, Oğuzcada 'az bir zaman miktarı, kısa bir zaman parçası' anlamındaki *kiba* kelimesinden bozma görünüyor: *Kibā boldı.* "Az zaman oldu (*Divanü Lugati't-Türk*, III, 164).".[AUE]

[938] Biz yazarın verdiği örneklerde görülen *a(ḳa)*, *e(ke)*'nin bir yönelme hâli olduğunu kabulde tereddüt göstermekteyiz. Bunlar *çalḳa-*, *yu(ı)ḳa-* vs.'de gördüğümüz gibi fiil köklerinin anlamına devam ve sürerlik katan ekler çeşidinden olsa gerek.[AUE]

[939] Örn.: *Bir az añaru ḳonunğ bir az uzağa konun*[AUE] (ROUEN, 1493 yazmaları, 25. yap.);
Añarı tur daḫa uzak dur[AUE] (İbretnâme, LAMİİ, Cezayir yazmaları, 1719. nu., 44. yap.) (krş. § 912, 627. s. ve *öte*, 906. s.);
Dünyanıñ añaru berüsine aldanma. "Dünyanın ötesine berisine aldanma."[AUE] (Bibl. nat. yazmaları, A. F. T. 13, 241. yap., I. 22);
Añaru bārü yorıdı. "Öteye beriye yürüdü."[AUE] (MÜLLER, *Uygurca*, 1908, 39. s. = yanlış ola-

añarı Doğu Türkçesinde *narı*[940]ve *arı*[941]olmuştur; *+rI* edatı şüphesiz *ġeri* kelimesinde de bulunmaktadır (Orhon kitabeleri, RADLOFF'un *K*'sında, THOMSEN'in IE'sinde, satır 2: *kerü* ki harf çevirisi ile *kirw*) krş. *keyin*, *ḳäsrä* (Orkh.). Doğu Türkçesindeki şunlar da karşılaştırılmalı: *yañgarı* (GUIGANOF, *Rusça-Tatarca Sözlük*, 136, 346 ve 351. s.); *aḻtḳarı*; *artḳarı*. *yoḳarı* kelimesi *yoḳ yir*[AUE] kelimesine (*Divanü Lugati't-Türk*, III, 3. s.) yaklaştırılmalı.

Krş. Orhon kitabelerinde (bk. daha ileride 5. dipnot) belirli: *ḳurıgaru* (harf çevirisi ile *ḳwrıġarw*) 'geride'; *bergärü* veya *berigärü*? (harf çevirisi ile *birgrw*); *beriyä* (harf çevirisi ile *biryä*) *beride*, kelimesinin anlamdaşı; *yırġaru* veya *yırıġaru*? (harf çevirisi ile *yırġrw*) solda ki *yırıya* (harf çevirisi ile *yırya*)'nın anlamdaşı. Krş. aynı eser: *oḻ yergärü* (*yrgrw*) 'o yere kadar'.

Eski yönelme hâli edatı olan *-Ar* belki bu *-(ḳ)ar(ı)*, *-(k)er(i)* edatından geliyor. Krş. *muñarça* 'buna kadar, buraya kadar' (GUIGANOF, *Rusça-Tatarca Sözlük*, 137. s.). (**)

Krş. yine buna benzer bir ünlü düşümlü kelime olan *yoḳar* kelimesi *yoḳarı* yerinedir (*Divanü Lugati't-Türk*, I, 126. s. aşağısında).

Yine krş. Uranha lehçesinde *puruñgar*, 'nehrin başına 'kaynağa' doğru 'burun; ırmak kaynağı' anlamındaki *purun* kelimesinden (krş. Osm. *burun*, bk. 623. s.) ve *suñgar*[942] 'nehrin ayağına, dökülüş yerine' doğru ki KATANOF (s. a. 744) bunu 'uzunluk, yön, uzunluğuna olan mesafe' anlamındaki *suñ* kelimesine yaklaştırıyor.

Suñgar(ı) kelimesi belki *sarı* (bu dil bilgisi kitabın § 906, 2. sinde) ve *sıñar* (§ 915, 2. hatırlatma) kelimelerine yaklaştırmak yerinde bir şey gibi görünüyor.

2. *saru*, *sarı* edatı ki farklı Türk lehçelerinde kullanılmaktadır:

Örn.: *ḳapaya sara ġelir* (*oturur*) (Azerice).[AUE] (FETH ALI AHUNDOF, *Temsilât*, 89 ve 127. s.; krş. aynı eser, 56 ve 83. s.).

Aynı edat, yalın hâlli (veya zamirlerin ilgi hâli ile) oluşur.

Örn.: *Perde saru işare ider*[AUE] (aynı eser, 147. s.);

Menüm sarudan yoẖsa ḳorẖarsen[AUE] (aynı eser, 106. s. *menüm sarudan* 'benim yüzümden benim sebebime' anlamındadır);

ḳuyaş inişi sarı 'güneşin inişi (batışı) tarafı'[AUE];

---

rak: *inärü baru*).[JD]

[940] Örnek: *narı yüz* 'öte yaka'[AUE] (ALI ŞIR NEVAI, *Tārīh-ī Mülûk-i Acem*, 80. s.).[JD]

[941] Örnek: *arıyaḳ* 'öte yaka'[AUE] (GUIGANOF, *Rusça-Tatarca Sözlük*, 161. s.); *arıraḳ* 'daha uzak'[AUE], aynı eser, 112. s.; *arı beri* 'öte beri'[AUE] aynı eser; krş. daha yukarıda § 536 1. hatırlatma. RADLOFF, bilakis *narı* kelimesinin *arı* kelimesinden gelmiş olduğuna kabul etmiş bulunuyor.[JD]

[942] Ykl. *Çongara*. Bursa yakınlarında bir mesire ki oradan geçen bir su yüksekten çağlayarak dökülür.[AUE]

Kün togar sarudın 'güneşin doğduğu taraftan'[AUE] (SÜLEYMAN HAKIM ATA, 89, 291 ve 294. satır);

kätti yarım ḳun (acayib?) sarı 'gitti yarım gün (güney)e doğru'[AUE] (Ermenice yazmalar 194, 52. yap.);

Sind ḳıragıdın ᶜacem sarıgı vilāyet 'Sind kenarından İran'a doğru olan ülke'[AUE] (ALI ŞIR NEVAI, *Târîh-î Mülûk-i Acem*, 90. s.).

Aynı yapılanma Eski Osmanlıcada da görülür:

Örn.: *şehir saru* 'şehre doğru'[AUE] (*İbretnāme-i Lāmii*).

Aşağıdaki örnekte *sarı* kelimesi bir ad niteliğindedir:

Tavarları perākende boḷub her ḳaysısı bir sarı bölüb ayırdıḷar.[943] "Davarları, dağılmış olmakla her biriti bir tarafa bölünüp ayrıldılar."[AUE] (SÜLEYMAN HAKIM ATA, 338. satır).

3. Şimdiki Osmanlıcada *doğru*[944] sıfat anlamıyla 'doğruca, direkt, dik' diye de kullanılır.

Örn.: *garba doğru*;

sabaḥa doğru;

lāᶜalettaᶜyin ḳırḷara (soḳaḳḷara) doğru yürüdü (GÜRPINAR, *Metres*, 788 ve 825. s.);

Pancur yapraḳḷarından bir ḳaçını yoḳarı (*yoḳarıya* yerine bk. § 379) *doğru çekdi* (aynı eser, 652. s.).

Edebî dilde bazen *doğru* yerine (yönelme hâliyle) **müteveccihen* kelimesi ve edatlık deyimler (§ 931) kullanılmıştır.

Hatırlatma – Türkçede yön ve yöneliş edatları bazen bir sebeplik anlamı alırlar.

Örn.: *Menüm sarudan benim yüzümden*[AUE] (bk. daha yukarılara);

---

[943] Yazarın dediği gibi bu örnekteki *sarı* 'taraf' anlamına bir ad niteliğinde değil, yukarıdaki örnekte 'tarafa' anlamındadır. Şu şart ile yazarın bunun arkasından gelen kelimeyi *buḷub* okumayarak *bölüb* okuması gerekir ve burada meçhul biçimi *bölüb* ve *ayırdıḷar* biçimindeki fiil kipleri edilgen anlamlı *bölünüb, ayrıḷdıḷar* yerinedir. Meçhul biçimlerin edilgen anlamlı olarak da kullanılması hakkında (bk. *Divanü Lugati't-Türk*'ün çeşitli yerlerinde).[AUE]

[944] PAVET de COURTEILLE *doğru* kelimesini *doğmaḳ*'dan türetiyor (*Mir. Nāmeh* 32. s., 12. dipnot). Gerçek ki Türkçede halk dilinde şu ikisi de *gün doğusu* ve *gün doğrusu* diye söylenmektedir; fakat bunda belki de bir karışıklık olacaktır: Eski Türkler yön tayini için *doğu* ya *doğru* dönerlerdi; bk. *Çözülmüş Orhon Yazıtları*, RADLOFF da Ka, THOMSEN'da IS. satır, 2: *ilgärü kün togsı(ḳ)ḳa, bergärü kün ortusıñaru* (çeviri yazı: *wrtsıñarzw*) *ḳurıgaru kün batsıḳıña, yırgaru tün ortusuñaru.* "İleride (önde) gün doğusuna, beride (sağda) gün ortasına (güneye) doğru geride gün batısına, uzakta (solda) gece ortasına (şimale) doğru.".[AUE] Bk. aynı eser aynı kelimeler, 3 ve 4. satır.[JD]

Fikrimizce bu *togru* kelimesi *tigrü* (*tizmek*; yani *değmek* fiil adından) türemiş bir kelime olacak ve kalın ahenkli şeklini sonradan almış olsa gerek. Osmanlıcada son zamanlarda دوغرو , دوغری imlalarıyla da yazılmıştır.[AUE]

Şu togrıdan töhmet ḳıladur "(Onlar beni) şu yönden (şu sebeple) iftiralayor(lar)."AUE (GRENARD, *Çin Türkistanı Yeni Edebiyatı Örnekleri*, 324. s.).

'Sebep' anlamlı edatlık deyim olarak kullanılan 'cihet' anlamlı Arapça kelimede de böyledir (krş. § 1440 ve 1442).

907. *ḳarşı* kelimesi (asıl veya mecaz anlamıyla) bir zıtlık fikri bildirir. Muhalefet ve husumet fikri buradan doğar.

Zarf olarak 'karşısında' anlamını verir (§ 379).[945]

Yönelme hâliyle birlikte bir edat olarak veya edatlık deyim olarak şu anlamları bildirir:

1. karşısında

Örn.: *Cāmiye ḳarşı otururuz.*

Yüze ḳarşı

2. düşmanlık

Örn.: *Baña ḳarşı yazıyor.*

Düşmana ḳarşı

ḳarşı 'düşmanlık olmadan' anlamıyla da kullanılır: *ḳarşı çıḳmaḳ*; *ḥayıra ḳarşı* (=iyi uyuyuştan sonra hayırlı bir uyanış dilerim)

3. zaman adlarıyla (...a yakın)'nin anlamdaşı (§ 906).

Örn.: *aḳşama ḳarşı* (Bu anlamda Eski Osmanlıcada da kullanılmıştır: *aḫşama ḳarşı*)

908. *...a bakınca* anlamındaki *ğöre* edatı uygunluk bildirir. Aslında *ğörmek* fiil adından bir zarf-fiildi (§ 1338).

---

945 *ḳarşu* kelimesinin eskiden 'yavaş yavaş, azar azar, derece derece, gittikçe' anlamlarını da bildirdiğini gösteren şu ibareleri 1426 yılı yazmalarından alıyoruz:
*(Ay) kim ince iplik gibi ev(v)el tulüᶜ ider soñra ḳarşu ziyade oḷur büyür tā ki degirmilenüb tamam oḷur andan soñra ḳarşu gerü eksilür incelüb gider ev(v)elkileyin oḷur.*AUE
*Ḥaḳ Taᶜālā bu üm(m)ete... bu emr-i şeriᶜat... bir defᶜada bir kezden vācib ḳıḷmadı... em(m)ā ḳarşu bir bir nefisleri ᶜādet tutub öğrendikçe bir nesne vācib ḳıḷdı.*AUE
Belki oḷ deri yerine bir ayruḳ deri daḫi tebdil idevüz dāyim biri biri üzere (cehennem ateşinden bahs ile) *tā ki ḳarşu yeñi yeñi ᶜazābḷar dadaḷar.*AUE
[**]Işleyüb anı tamām idinceye değin ḳarşu ḳudret yaradu virür ki oḷ, ᶜamelüñ her cüz'üne anuñ oḷ güç yetmegi bile muḳārin oḷa. "(Kul) işleyip onu tamam edinceye kadar (Allah ona) gittikçe kudret verir ki o işlediği işin her cüz'üne kendisinin o gücü yeterliği(nden bir parça ile) yaklaşmış olsun."AUE
Bunlardaki قرشو kelimesinin aslı ve okunuşu *ḳurşu* olsa gerek bk. *ḳur* (*Divanü Lugati't-Türk*, I, 273, 1) 'mertebe, derece'. Şu hâlde *ḳurşu* 'bir batından ibaret derece': O cetlerini üç kuşak kadar sayabiliyor.AUE

Örn.: *size ġöre;*

aḥvāla ġöre.

Bu edat yerine edebî dilde çoğu zaman şu Arapçadan alınma zarflık deyimler kullanılır:

**nazaren;*

**nisbeten;*

**ḳıyāsen;*

**tevfiḳen;*

**tatbīken.*

Genellikle bu deyimlerin yerine +*CA* edatı getirilebilir (§ 917).

Öteki zarflık deyimler yönelme hâli ile yapılanırlar:

**bināen, mebni* '...a yapılanarak';

**bedel* '... nun yerine';

**muḳābil* '... a karşılık';

**raġmen;*

**nisbet, nispet* (krş. § 952).

III. Ayrılma hâlini destekleyen edatlar

909. Ayrılma hâlini destekleyen edatlar bu hâlin zaten bildirdiği anlamı pekiştirmeye veya kesinlemeye yararlar ki şunlardır (§ 261):

1. Zaman edatları hareket noktasını, uzaklaşma ve ayrılımı bir şeyden çıkış hareketini bildirirler;
2. Yer edatları aynı anlamları bildirirler;
3. Sebep edatları;
4. Yön ve yöneliş edatları;
5. Ayrıksılık edatları.

Zaman ve yer edatları hakikatte edat olarak kullanılan zaman ve yer zarflarıdır.

Birtakım yer zarfları (*beri* § 912; Eski Osmanlıcada *ileri* § 910) yalnızca yer edatları olarak değil, zaman edatları olarak da kullanılabilirler.

I. Ayrılma hâlini destekleyen zaman edatları

evvel

910. Zaman-zarfı edatı olan *evvel* (krş. § 401).

Örn.: *bundan evvel*[AUE];

her şeyden evvel.

Bunun edebî dilde şu anlamdaşları vardır: *aḳdem,*[946] *eḳdem, aḳdemce, muḳaddem, muḳaddemce.* Yine krş. içinde çokluk ve bulunma hâli bulunan daha çözümlenişli: *muḳaddemlerde* deyimini:

bundan bir ḳaç yüz sene muḳaddemlerde[AUE] (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, II, 253. s.).

Yine krş. şu daha seyrek kullanılır deyimi:

bundan sābıḳ[AUE] (ROUEN, Nu. 1052 yazmaları, 50. yap.).

Bu Arapça kelimeler Eski Osmanlıcada kullanılır olan şöyle bir miktar Türkçe zarf-edatların yerini tutmuştur:

öñ (krş. § 389) veya *öñce*:

cü girdi cümleden öñ rāhı dine

Cināna cümleden öñ gire yine (EBU BEKIR). "Mademki herkesten önce din yoluna girdi, yine herkesten önce cennete girecek."[AUE] (MEHEMET BEN RECEB, *Nevḥat-ül-ᶜuşşāk*, 8. s.).

öñdin öñdün (bundan önceki kelimenin kadim biçimli ayrılma hâliyle; krş. § 245, 2. hatırlatma); VIGUIER (200. s.)'e göre *öydün.*

andan öñdin[AUE] (1426 yılı yazmaları, 79. yap.);

sizden öñdinkiler[AUE] (aynı eser, 195. yap.); krş. *Bibliothèque Nationale Yazmaları*, 87. yap.

öñür[AUE] ve ayrılma hâli ile *öñürden*[AUE] :

Dükelinden öñürden emīr-ül mü'minin "Hepsinden önce (den) müminlerin buyruğu"[AUE] (1426 yılı yazmaları, 39. yap.).

öñürdü:

imamdan öñürdü ruḳūᶜa inmek (MUHAMMED EFENDI, *Risâle-i Birgivi*, 78. s.);

Gedük şehrinden öñürdü varub[AUE] (Selçuklular tarihine ait metinler mecmuası[AUE]) (III, 155. s., 1.10).

burun 'evvel, önce'.[AUE] Belki 'yüzün ön kısmı' anlamındaki *burun* kelimesinin aynı ki[947] Çağataycada görülmektedir.

---

[946] Yazar bunu *eḳtem* biçimiyle de gösteriyorsa da bu türlü söyleniş çok şüphelidir.[AUE]

[947] Yüzdeki *burun*, çehrenin önüne çıkmış kısmı olmasından dolayı yazar 'önce, evvel' manasında Çağataycada kullanılan *burun* edatının da aynı kelimeden alınmış olduğunu söylemek istiyor. Bu fikrine biz ortak olamıyoruz:

andın burun[AUE] (ALI ŞIR NEVAI, *Târîh-î Mülûk-i Acem*, 43. s.) krş. *burungı*[AUE] ve *burunagı* önceki[AUE]

Aynı anlamdaki *ileri* (§ 379) zarfı da asıl önde demek olup aynı anlamda kullanılırdı:

Ölümden ilerü tevbe ḳılsa 'ölümden önce tövbe kılsa'.[AUE] (1426 yazmaları, 220. yap.).

Krş. *ilerü zamanda*[AUE] (krş. *evvel zamanda*, KÚNOS, *Adakale'den Türkce Halk Hikayeleri*, 4. s.) ve şöyle iyelik ekiyle (§ 873, hatırlatma) :

ᶜādetinden ilerüsü[AUE] (MUHAMMED EFENDI, *Risâle-i Birgivi*, 84. s.);

Krş. Azericede aynı anlamda (ve göçüşmeli olarak) *irelü*[AUE]

iki ıḷ bundan irelü ǵerek saña toy oḷaydı. "Bundan iki yıl ileri (önce) sana düğün olmak (yapılmak) gerekti."[AUE] (FETH ALI AHUNDOF, *Temsilât*, 28. s.).

Zarf-fiile ait deyimler ile aynı edatların kullanılışı hakkında bk. § 1420, 2.

911. *so°ñra*, *so°ra* (bk. § 397 ve 896) zarf edatı önceki paragrafta söylenilen edatların anlamca zıddı olur:

Örn.: *sizden soñra* (Fransızcada olduğu gibi nezaket deyimi);

bundan soñra 'bundan böyle';

şimden (= *şimdiden*) *soñra.*

Küçültme eki anlamıyla *sonraca* da denir.

Örn.: *Sāᶜat ondan soñraca Bab-ı ᶜaḷiye ᶜavdet eyledi*[AUE] (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, I, 249).

Yine krş. Küçültme ekini, iyelik ekini ve yönelme hâl ekini içine alan *soñracığıma* deyimini (krş. § 517).

Osmanlıcada yalnız 'sonuncu' anlamını bildiren *son* kelimesi Çağataycada aynı yolla kullanılır:

andın soñ 'ondan sonra'[AUE] (ALI ŞIR NEVAI, *Târîh-î Mülûk-i Acem*, 55. s.).

Önünde demek olan *ileri* kelimesi 'önce' anlamını ifade edebildiği gibi bunun zıt anlamı olan *ǵeri* kelimesi de (seyrek olarak) 'sonra' anlamını taşıyabilir:

Fikrimizce çehredeki *burun* kelimesi 'kokmak, koku veya buğu yükselip yayılmak' anlamındaki *burmaḳ* (*Divanü Lugati't-Türk*, II, 266, 13 - 15) fiil adından türemiş olup kokuya mensup (koklama vasıtası) demektir.

Asıl öne mensup mânasında olması lazım gelen 'önce, evvel' anlamlı edat ise (önde, ileri olan) mânasında sayıların ilki: *bir* (ve doğu, kuzey lehçelerinde: *bırr*; Ykl. Latince: *primus*) dir. Bundan *burun* (ileriye, öne ait, mensup) kelimesi türetilmiştir. 'ileriye gitmek' anlamındaki *barmaḳ*'taki *bar* kökü de aynı *bir* (*bır*)'in çeşidi olsa gerek.[AUE]

şimden ğerü[AUE] (1426 yılı yazmaları, 72. yap.).

Geri kelimesi Orhon kitabelerinde (RADLOFF'da *K*, THOMSEN de IE, *I* 29 ve 34) 'sonra' demek olan *käsrä* (§ 896) kelimesine yaklaştırılabilir.

(*beri* edatı için bk. § 912).

2. Ayrılma hâlini destekleyen yer edatları

912. Yönelme hâlini destekleyen *ḳarşı* kelimesinden başka 379. paragrafta gösterilen bütün yer zarfları ayrılma hâlini destekleyen yer edatları görevini görebilirler:

dışarı, dışari.[948]

Örn.: *ḳapudan*[949] *(odadan) dışarı çıḳmaḳ;*

ḥāşā sözüm tavandan dışarı (GÜRPINAR, *Metres*, 463. s.) (halk ağzı) krş. § 472.

Eski Osmanlıcada aynı anlamda *daşra* (§ 896) kelimesi kullanılırdı:

ḫududdan daşra.[AUE]

Krş. Çağataycada:

tasavvurdan taşḳarı[AUE] (ALI ŞIR NEVAI, *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, 2. s.).

Aşağıdaki ifadede *dışarı* kelimesi yalın hâliyle kullanılır:

ḳapu dışarı[950] *(def) etmek* veya *ḳapu dışarıya def etmek* (GÜRPINAR, *Metres*, 716 ve 97. s.).

içeri

Örn.: *ḳapudan (odadan) içeri girmek* (MENINSKI, *Lexicon* kelimesinde bk. daha başka örneklere).

Eski Osmanlıcada (seyrek olarak) *çerü* biçimindeki kısalmış biçimde biliniyordu; fakat bu tutunamamıştır:

Bir kimseniñ ḳapusu yarığından ya bir delikten çerü baḳmaḳ[AUE] (MUHAMMED EFENDI, *Risâle-i Birgivi*, 40. s.).

Krş. aynı eser, 67. s.: *çerüden*.

yoḳarı ve zıt anlamı *aşağı*:

Örn.: *bundan yoḳarı (aşağı);*

ileri ve zıt anlamı *ğeri;*

bundan ileri (ğeri).

---

[948] Yazar ahenksiz *dışari* biçimini de veriyorsa da böylesi yoktur.[AUE]

[949] *ḳapu* söylenişleri son devir Osmanlıcasında *ḳapı* biçiminde söylenirdi.[AUE]

[950] Deyim *ḳapı dışarı etmek* biçiminde olup *dışarıya* burada hiç kullanılmaz ve *arada (defi)* kelimesinin söylenmesine de çoğu zaman lüzum görülmez.[AUE]

Beri: *beri* (veya *berü* edatı) zarf olarak Fr. *en deça* anlamında olup yer veya zaman edatı olarak (yönelme hâli destekleyen *ḳadar*'ın *zıddı*) Fransızca *depuis* anlamıyla kullanılır. Bazen de zaman veya mesafe hakkında açık ve kesin bir kavramı olmadan başlayış fikrini bildirir.

Örn.: *iki ᶜasırdan beri* (krş. § 1411);

öteden beri.

oḷar... hep heḷāk oḷurḷardı ta şoḷ duvar ḳovuğundağı serçeden berüsi[AUE] (1426 yılı yazmaları, 177. yap.). [(bu kelimedeki:[AUE]) iyelik eki *olar* kelimesinin öncül eki görevini görüyor (krş. § 873, hatırlatma)]

Yönelme hâli + *ḳadar*'la tamamlanan deyimlerde ayrılma hâli yeter:

Örn.: *küçükden büyüğe ḳadar.*

Ayrılma hâlinden sonra *tatda*, *tutuñuzda* (*tutmaḳ* fiil adının çokluk kipleri) kelimeleri de getirilebilir.

Örn.: *Nane loḳman ruḥundan tutuñuzda her nevi ḳordiyaḷ şişeleri*[AUE] (GÜRPINAR, *Metres*, s. 880). Krş. 611. s., *aşağısı.*

Öte (öncekine zıd bir anlamda) kelimesiyle onun anlamdaşı olan *anarı* (Eski Osm.) ki Doğu lehçelerinde *narı*, *arı* biçimlerini almış bulunuyor (krş. § 906 ve 1338).

Örn.: *ordan öte*;

ondan ötesi dā'ire-i vazife ḫāricindedir[AUE] (iyelik ekiyle § 873, hatırlatma) (*Tanin*, 17 Temmuz 1910).

Krş. öteki lehçeleri:

Serḥaddden ötäye ğeçüb[AUE] (FETH ALI AHUNDOF, *Temsilât*, 211. s.) [*öte* ile yapılan deyim yönelme hâlini alır];

ortasından añarı ğeçürmeyüb[AUE] (*Hulviyât-ı Şâhî.* 18. yap.);

Amu suyıdın narını aña müsellem tutub[AUE] (ALI ŞIR NEVAI, *Târîh-î Mülûk-i Acem*) (*narı* ile yapılan ifade yükleme hâlini alır.) (krş. § 906).

Hatırlatma – 389 ve 390. paragraflarda sayılanan kelimelerden birtakımı ayrılma hâl ekli yer edatları olarak da kullanılabilirler:

bizden uzaḳ.

3. Sebep edatları

913. Sebep edatları şunlardır:

1. *doḷayı*, *doḷamaḳ* (krş. § 848) etrafını çevirmek, sarmak, fiil adından *doḷayı* kelimesinin kullanılışı gittikçe azalmaktadır.

Örn.: *bundan doḷayı;*

bir kelimeden doḷayı.

Bu edat *...vesilesiyle, ...hakkında* anlamlarını da verir (krş. § 884).

Örn.: *Sizden doḷayı ba^czı şeyler sorduḷar.*AUE

2. *ötürü*AUE (eskimiştir).

Örn.: *Yıḷdırım bir sehilce suçdan ötürü niçe kişileri heḷāḳ iderdi*AUE (ROUEN, 1493 yazmaları, 21. yap.).

Bu edat daha eskiden ikinci hecesinde ünlü olmadan *ötre*[951] biçiminde söylenirdi:

*andan- ötre*AUE (1426 yılı yazmaları, 10 ve 58. yap.).

Krş. Doğu Türkçesinde *udru, utru* (krş. § 139).

3. **nāşī* 'den dolayı';

Bu edat 'aslından neşet eden, çıkan' anlamında Arapça bir sıfat-fiildir (yine krş. § 1433 ve 1431).

4. Ayrılma hâlini destekleyen yön edatları

914. Şimdiki Osmanlıcada yön edatları genellikle yönelme hâlini alırlar; fakat Eski Osmanlıcada öteki Türk lehçelerinde birtakım yön edatları ayrılma hâli oluştururlar; o zaman yön veya yöneliş fikri *herhangi bir noktadan geçiş* fikrinden alınmış olur ki *herhangi bir noktadan geçiş* de ayrılma hâli ile ifade edilir.

yaña

yaña يكا , ياكه, ينا, يانا (ve Çağataycada) imlalarıyla belirli ve MENINSKI tarafından *a* ve *e* arası bir ses işareti olan *æ* ile *y(æ)na* biçiminde bir telaffuzla gösterilen kelime, ayrılma hâlini destekleyen bir yön edatı olarak Eski Osmanlıcada şu anlamlarla kullanılırdı:

1. ...tarafına, ...e doğru;

Örn.: *Yönüm ḳibleden yaña döndüreler* (MUHAMMED EFENDI, *Risâle-i Birgivi*, 59. s.);

---

[951] Yazar bunun yanında şüpheli olarak (veya *utru*?) diyor. Biz buna taraftar değiliz. Öyle görünüyor ki yazar, daha aşağıdaki *utru, udru* kelimelerinin tesiriyle buna bu şüpheli okunuşu vermiş bulunmaktadır.
Fikrimizce asıl *ötürü* olan ve birinci *ü*'sü düşmüş olarak *öt(ü)rü* de söylenilmiş bulunan bu kelime, *ötürü* biçiminde *ötürmek* fiil adından bir hâl kipidir ki (Çağatay sözlüğü) *geçirerek, tesir ederek* demek olup sebep anlamı bundan doğmuş olmalıdır.
Utru, udru'ya gelince, bu 'karşı, zıddına, aleyhine' anlamına başka bir zarftır (bk. *Divanü Lugati't-Türk*, I, 65 ve çeşitli yerler, krş. *utruḷanmaḳ, utrunmaḳ, utruşmaḳ*).AUE

Sоñra ḳıbleden yaña sin[952] *ḳazaḷar*[AUE] (*Bu yana* deyimi ardınca iyelik eki gelmiştir; krş. § 873, hatırlatma) [Aynı eser, 61. s.];

eşitmekliğüñi benden yaña tut[AUE] (1426 yılı yazmaları, 84. yap.).

Bu takdirde edat çoğu zaman kadim *-din* biçimini alıyordu:

Örn.: *İç yüzü cennetdin yaña tış yüzü tamudın yaña*[AUE] (aynı eser, 40. yap.);

Ḥisarı viresiz emmā bizdin yaña oḷasız ve bize ğöz ḳuḷaḳ tutasız[AUE953] (ROUEN, 1493 yazmaları, 42. yap.).

2. ...bakımından, ...bakınca, ...yüzünden, ...cihetinden (+*CA*'nın anlamdaşı).

Bu kavramıyla *yaña* kelimesinin kullanılışı çok daha uzun müddet devam etmiştir.

Örn.: *Yiyecekten yaña sıḳıntımız yoğidi*[AUE];

Terbiyeden yaña nasıḷdır[AUE];

Yazıdan yaña pek ğeridir[AUE] (ŞEMSEDDIN SAMI'nin *Kâmûs-ı Türkî*'sinden çekilmiş örnekler);

Her bir tarafdan yaña sağḷam (*Karaman Türkçesi Tercümesi*, 87. s.).

Yaña kelimesi aşağıdaki örneklerin de delalet ettikleri üzere 'yan' anlamında eski bir ad idi.

Gel seni bir yaña aḷaḷım ğidelim.[AUE] (ROUEN, 1493 yazmaları, 1493, 28. yap.)[954];

Daḫi bir yaña dönmeye yöni.[AUE] (1426 yılı yazmaları, 4. yap.);

Kāfir bu yañadan yorıb[AUE] (ROUEN, Doğu yazmaları, 19, 48. yap.);

Her yañadan yordı[AUE] (aynı eser, 9. yap.);

Oḷ yaña bu yaña ğezüb (*Kırk Vezir*).

Bu yaña deyimi 'bu tarafa, buraya' anlamını veren bir zarf olarak çoğu zaman sade bir özne değişikliğini haber verir, 'pekleştirimli' bir anlamda kullanılırdı.

Örn.: *Biraz vaḳıt eğlendiler ki ötesin berisin seyr iderlerdi bu yaña kāfirler Müslü-*

---

952 Bizce 'kabir' anlamında olan bu *sin* kelimesini yazar *yaña* kelimesinden sonra gelmiş iyelik üçüncü kişi zamiri *sin* anlamıyla okuyarak tercüme etmiş bulunuyor.[AUE]

953 İbaredeki "Bizden yana olasız." cümlesini yazar Fransızcaya "Bize taraftar kalınız." anlamıyla *restez nos partisans* biçiminde çevirmekle yetinirek "Ve bize göz kulak tutasız." cümlesinde susa kalıyor. Bizce bütün bunlar şöyle olmalı idi:
tournez-vous du cote de nous et attendez nos instructions (kelimesi kelimesine: *jetez les yeux sur nous, et pretez-nous l'oreille*).[AUE]

954 *Yaña* kelimesi aslı *yanğak* olup sondaki *k* düşmesiyle 'yan, taraf' anlamında olmakla beraber, bu örneklerde 'yana' (yani *yañ* + yönelme hâli) anlamıyla görünüyor. يكا kelimesinin eski anlamını, en ziyade yönelme hâline elverişli olmayan yerlerde görülmekte olup elverişli olanlarında bu, belirsiz bir durumda kalıyor.[AUE]

manları şehre koyub..[AUE] (ROUEN, 1493 yazmaları, yap.74);

imdi ğeldik bu yaña Yanko la^cīn kıssasına[AUE] (aynı eser, 51. yap.)[955].

915. *Yaña* adı yine 'yan, yüz' anlamını veren şöyle bir alay başka kelimeye yaklaştırılsa gerektir: *yañ* (bk. *yanlık* § 890. 5.; krş. Osm. *yansı* § 890, 1.b); *yañ; yak* (doğu lehçeleri) 'yan, yaka' (bk. § 74; krş. Osm. *yakın, yaklaşmak*); *yağ, yağlık* (*yañlık* yerine PAVET de COURTEILLE); *yaka* 'yan, kıyı, derbend'; *yañak*; *yıñak* 'yan, yön, ana cihet'; *tört yınaktakı türilär* "dört yöndeki tanrılar"[AUE] (MÜLLER, *Uygurca*, 30. s.). Bu son kelime *yaña*'nın bulunduğu aynı şartlar üzere ayrılma hâlini destekleyen bir edat olarak kullanılırdı: *küntin yıñak* 'güneşten (güneyden) yana'[AUE] [aynı eser, 45. s.]. Run harfli kitabelerde *yañ* yazılışlı ve buna tamamıyla benzer bir yapılanmaya rastlanmaktadır (Bunu RADLOFF *yän/ yan* biçiminde okuyor: *brdñyn*= RADLOFF: *berdänyän* veya *berdinyän*[956], *öndnyn*[957] *,yırdntayn* RADLOFF= *yıradantayan*[958] (*Nalaikha kitabesi*, I, 11).

Aşağıdaki ardcıl sınıftan kelimeler aynı aileye ait görünüyorlar (§ 139): *yön* veya *yün*[959] (§ 38, 2. hatırlatma) 'yüz, yan'. Krş. edatlık deyimler § 953; *çeñe* veya *eñe* veya *eñek* (Türk-Tatar dillerinde *ç X y* keşiklenimi sık sık olur.) *çeñe*; Krş. *iyäk* (doğu Türkçesi) 'çene' (buradaki *y*'nin kayboluşu hakkında bk. § 83 *y* X *ñ* değişmesi hakkında, bk. § 74; Krş. *süyäk* X *süñäk* 'kemik'). Krş. PAVET de COURTEILLE, *Journal Asiatigue*; 1882, 278. s.

Divanü Lugati't-Türk (III, 272. s.), Oğuz lehçesinde 'kıyı, kenar, yan' anlamında bir *yaña* kelimesi veriyor. Bu da bu kelimenin Osmanlıca *yaka* ile akraba olduğunu açıktan açığa gösteriyor. Aynı eserde (III, 278. s.) *yan* anlamında iki *a* ünlülü *yañak* kelimesi verilmektedir. Bu kelimenin söylenişi, MÜLLER tarafından *yıñak* diye verildiğinden daha çok Osmanlıcanın *yanak* anlamındaki *yañak* kelimesine yaklaşıyor.

Yine krş. Altaycada *yaak* veya *naagı* (Bunlarda *yañak* yanında kullanılmaktadır.).

Yine *yağ* kelimesi sebebiyle bk. § 953.

eñek ve *çeñe* kelimeleri arasındaki akrabalık daha önce SCHOTT tarafından (53. s.

---

955 Krş. Çin Türkistanı Türkçesinde:
Uyan buyan ötkän adâmlar. "O yana bu yana geçen adamlar."[AUE] ve *Pet. Archeologie Cemiyeti Memoire*'ları VIII, 229. s.
Krş. *ol tarafke? bul tarafke? ötüb*[AUE] GRENARD, J. As., 1899, 331. s.
Krş. *kayan* 'nerede'[AUE] Çağ. § 83.[JD]

956 Belki *beridin yan* 'beriden (güneyden) yan(a)'.[AUE]

957 Belki *öndin* 'yan önden (doğudan) yan(a)'.[AUE]
Belki *yıradanta yan* ıraktan (garp) ta ki yan(a).[AUE]

958 Belki *yıradanta yan ıraktan (garp) ta ki yan(a) (batı).*

959 Yazarın *yün* okuyuşu bizce şüphelidir.[AUE]

vs *Uber das Altaische* vs.'de) gösterilmiş bulunuyor.

Uranhaca da yanağa *çañaḳ* veya *çaaḳ* derler. Kazan Türklerince ve Kırgızca da ise buna *çañaḳ*; Yakutçada da *sıñax* denilir.

1. hatırlatma – Eski Osmanlıcada *yaña* kelimesi, *yañ* kelimesinin *-ḳa* yönelme hâli eklisi ile karıştırılmıştır: *yaña* < *yañga* < *yañḳa.*

Örn.: *Her ḳanḳı yaña yönüñüz yönülürsä*[AUE] (1426 yılı yazmaları, 134. yap.);

Dört yaña münādī oldular[AUE] "Dört tarafına dellâl (salup) aradılar."[960] (ROUEN, 1493 yazmaları, 56 ve 49. yap.).

Krş. Yükleme hâliyle aynı ifadeyi (aynı eser, 36. yap.):

Dört yañın yıḳa boza Bursaya ġeldi.[AUE]

Azericede de böyledir:

Bu yaña dön[AUE] (FETH ALI AHUNDOF, *Temsilât*, 187. s.);

Ordan o yaña yalḳuz gidebilürsin mi[AUE] (188. s.). Krş. MELIORANSKI, *Türkçe Hakkında Arab-Filologlar*, 63. s.

Bu karıştırılışın var olduğu şu sebepten açıkça sabit oluyor. Osmanlıcada *yaña* kelimesi yerine Arapça bir benzeri olan *taraf* kelimesi konulmak istenilerek yönelme hâli edatıyla *tarafa* biçiminde kullanılmıştır.

Bundan çıkan sonuç da şu oluyor *tarafa* kelimesi de ayrılma hâlini destekleyen bir edat sayılabilir:

Örn.: *Benden tarafa saña helāl olsun* (RADLOFF, *Proben* (KÚNOS), 404. s., I, 3).

Krş. *benden tarafa* (VIGUIER, *Türk Dili Unsurları*, 202. s.);

ḳapudan tarafa baḳaraḳ (MEHEMET FOUAD, *Ahzı- Sar*, 163. s.);

O sizden tarafa çıḳıyor (ŞEMSEDDIN SAMI, *taraf* kelimesinin aşağısı).

2. hatırlatma – Uygurca metinlerde yine ayrılma hâlini destekleyen yön edatı *sıñar* kelimesi bulunuyor. Bu *yaña*, *yañaḳ* kelimelerinin anlamdaşıdır (bk § 906):

törttin (veya *dörtdin*) *sıñar* '(gökün) dört yanında'[AUE];

alḳutın (veya *alḳudın*) *sıñar* 'her yandan?'[AUE] (RADLOFF, *Petersb. Aḳademisi Bull.* 15 Şubat 1910, 220. s.). Krş. MÜLLER, *Uygurca*, II, 29. s., I, 21. Krş. RUBGOUZI, Londra yazmaları, 6. yap.:

Başı Ta'if sıngar azaḳı Mekke sıngar.[AUE]

5. Ayrıksılık edatları

916. Osmanlıcada en çok kullanılan ayrıksılık (başkalık) edatları şunlardır:

[960] Yazar bu cümlede *münadi* karşılığı olarak Fransızcada *heros* 'kahraman' kelimesini kullanmış görünüyorsa da bu bir düzen yanlışı olsa gerek: *heraut* olacak.

baş̣ka[961] ve *māda*, **mâᶜadâ* (=o şey ki sınırı aşar) ve *gayrı*, *fazḷa* (asıl anlamı *artıḳ*). Bütün bunlar 'ayrıksı, istisna, illâ, bir tarafa dursun, bir taraf, hariç' anlamlarını verirler.

Örn.: *bundan baş̣ka (mādā, gayrı, fazḷa).*

Anadolu'da *māda* kelimesi bazen yarı ünlü bir *d* ile *maḍa*, *madya*[962] gibi söylenir.

Bu edatlarla yapılmış edatlık deyimler için bk. 1468.

baş̣ka kelimesinin de ait olduğu öbür anlamındaki Türkçe kelimelerin sözü 343. paragrafta geçmiştir.

IV. Hem edat hem çekim eki +CA

917. Türk dilcileri hâl ekleri ile edatları birbirinden ayırt etmezler. Onlarca berikiler de ötekiler de alelade edatlardır (**edāt*[AUE] Arapça çokluğu *edevāt*); fakat eskiden dilde asıl anlamıyla çekimi yok idiyse bile dilin bugünkü hâlinde bu vardır. Örnek olarak *+DAn* eki ilk hâlinde özel bir edat olmuşsa bile bugün ayrılma hâlinden başka bir şey değildir.

Hâl eklerini niteleyen ve onları edatlardan ayırdeden şey, üçüncü kişi iyelik ekini almış bir ada veya birtakım zamirlere (bk. § 254) katıldıkları zaman zamir *n*'si denilen bir ünsüzü kendilerinde geliştirmek gibi bir istidatta olmalarıdır:

Bununla beraber bu iki görevden her ikisinin de menzili üzerinde duran bir ek vardır. Bu bakımdan biz buna *edat-çekim eki* (ilgiç-sonuç [post-position-desinence]) adını veriyoruz.

Bu, gerektiği zaman hâl ekleri gibi kendisinde bir zamir *n*'si geliştirir ve göreceli hâli olarak sayılabilir (§ 243); fakat ad hâlleri çerçevesi içine giremeyecek kullanışları da kendisinde taşır.

---

961 Sondaki *ḳ* düşmüş olup bunun aslı *baş̣ḳaḳ* 'başlı başına, bağımsız' veya *boş̣ḳaḳ* 'boş kalmış olan, serazat, mutlak' olacak.
baş̣ḳak kelimesi Bulgaristan Türkleri arasında 'bağımsız' anlamıyla *başdaḳ* ve Rumeli Türkleri arasında ise *başḷaḳ* biçimlerinde kullanılır: *Başına başḷaḳ ḳıçına buyruḳ* derler. Bu bakımdan örneğin *bundan baş̣ḳa* tabiri asıl anlamıyla 'bundan bağımsız (olarak)' demektir.[AUE]

962 Bk. Léon MÉLAS'in Türkçe tercümesi, Atina, 1867. (Türkçe konuşan Karamanlı Rumlar için Yunan harfleriyle): ματεὰ s. 55, μαατιὰ s. 52. Bu metinlerde ıslak bazen ı bazen *e* ile gösterilmektedir. Krş. Aynı eser 48 ve 47. s.= *hālā* ve *alāt*. Krş. HINDOGLU nakil yazısıyla: *aléat*= ve *aléaḳa* 'alāḳa yerine.
Krş. Ermenice nakil yazısıyla damaklaşık *o* (= *ö*) ki (Fransızcanın *œil* kelimesindeki *œ*'nin aksi olarak) *eo* biçiminde yazılmıştır: *ḵör*.[JD+]

Divanü Lugati't-Türk (III. 156. s.)'da *+CA* edatının eskiden *gibi* kelimesindeki aynı salâhiyetle zamirlerde ilgi hâlini destekleyen bir kıyaslık (benzetme) edatı olduğunu gösteriyor (krş. § 874).

Bu anınca "Bu onun gibi(dir)."[AUE]

Küçültme eki olarak kullanılan *+CAK* ekinin ifade edebildiği anlam dalgalanmaları hakkında bk. VIGUIER, *Türk Dili Unsurları*, 220 ve 221. s.

Hatırlatma – Eski Osmanlıcada bu özelliği gösteren yalnız *+CA* eki değildi, *siz* edatı da hâl eki olma derecesine gelmiş ise de bu oluşum XVI. yüzyılda durmuştur (bk. § 881, hatırlatma).

Diğer taraftan, öteki Türk dillerinde olduğu gibi Eski Osmanlıcanın da *+lAyln* (*+cIlAyln*) ve *+CA* biçimlerinde ekleri olan bir *karşılaştırma* hâli vardı. Bu durum *+lAyln* sonucunun kullanılışından çıkmış olması (bk. bu edat hakkında § 890, 3.) ve *+CA*'nın da artık bir karşılaştırma (benzetme) değil, bundan daha belirsiz bir münasebet bildirmesi yönünden artık yaşamıyor ve işte bu yüzden biz bunun hakkında *göreceli hâli* deyimini kabul ettik. Buna karşılaştırma-nisbet durumu da denilebilir. *tek* edatı (§ 889) Çağataycada karşılaştırma (benzetme) eki olarak kullanılmıştır.

918. *+CA* ekinin köken bilgisi.

+CA eki genellikle 'miktar, zaman miktarı, zaman, devir' anlamlarını veren[963] *çağ* kelimesinden gelir:

on çaḳlıḳ[AUE] veya *on mertebelik* 'on misillik'[AUE] (GUIGANOF, *Rusça-Tatarca Sözlük*, 123. s.);

oḷ çagda[AUE] (ALI ŞIR NEVAI, *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, 45. s.);

---

963 Osmanlıcada *çaḳ* < *çağ* biçiminde ses oluşumu devamlı ve sürekli olur. Krş. Doğu Türkçesinde < *oçag* Osmanlıcada *ocaḳ*, *caḳ* < *ca* oluşunda sondaki boğazlı *ḳ*'nın kaybolmasına gelince bu daha önce (VIII. asırda) Orhon kitabelerinde görülmüş bir şeydir. Bu köken bilgisi yine daha önce BOTHLINK tarafından verilmiştir.
çag kelimesi de daha çok eski bir *çañ* kelimesinden meydana gelmiş farklı lehçelerde izleri (krş. Kırgızca *şan*) bulunan *-çañ* eki de bunu gösterir. BOUDAGOF, *çañ* kelimesini *çağ*'ın anlamdaşı olarak veriyor (krş. § 1343, 3. dipnot).
Krş. Azericede *-can* ve Çuvaşçada (ünlü uyumu bakımından değişmez olan) *-çen*'ki bunlar *-çek*'in anlamdaşları (§ 905) olup *...e kadar* anlamıyla ve yönelme hâli almış olarak sınırlayışlı edatlar hâlinde kullanılmışlardır (bk. DOBROLIOUBOF-ZOLOTNITSKI, 13.).
Yine krş. Tarançı lehçesinde bir *näçän* ki Osmanlıcada bir *neçe*'nin anlamdaşıdır:
Bir näçän kün yoḷ yürdi. "Bir nece gün (birçok günler) yol yürüdü."[AUE]
Bir näçän çoñ bäglärni yıydı. "Bir nece büyük beyleri topladı."[AUE] RADLOFF, *Prob.*, VI (Tarançı), 81. s.).[JD]

aḫşam çagı ğelün[AUE] (FETH ALI AHUNDOF, *Temsilât*, 172. s.).

Biçimleri – Bu ek[964] şu biçimlerde görünmektedir:

Osmanlıcada *+ce/+ca*, *+cek/+caḳ*;

Doğu Türkçesinde *+çe/+ça*, *+çek/+çaḳ*;

Kırgızcada *+şe/+şa*.

Yine bu, Çağataycadaki şu birleşik ilgide sıkı sıkıya bağlıdır: *çaglıg*, *çaḳlıḳ* bu da *-çeli* (*-çalı*) biçiminde bir ek olmuştur.

---

[964] Bağımsız olan *çaḳ* edatını da ihtimal aynı asla bağlamak yerinde olur ki bu şöyle kullanılmaktadır:

1. *Tahmin ve yaklaşık zarfı* Doğu Türkçesinde 'hemen hemen, şöyle böyle, aşağı yukarı' anlamlarıyla:

Örn.: *çaḳ* (*oḳ*) *tiri* 'hemen hemen diri'[AUE] ;

çaḳ çaḳ 'hemen hemen'[AUE] (GUIGANOF, *Rusça-Tatarca Sözlük*, 661. s.).

Bu edat kıyaslıkla beraber bulunabilir.

Örn.: *Oḷ andan çaḳ büyük.* "O ondan hemen daha büyük."[AUE] (GUIGANOF, *Tatar Dil Bilgisi*, 32. s.);

çaḳgına ğenrāk 'hemencecik daha geniş'[AUE] (GUIGANOF, *Rusça-Tatarca Sözlük*, 22. s.).

+cA(k) ekinin küçültümlük (küçültme eki) (§ 509) diye kullanılışını şüphesiz ki (*çaḳ*'taki'[AUE]) bu anlama yaklaştırmak gerektir [*].

2. Pekiştirici *zarf* ki bir şeyin bir yerin veya zamanın bildirilişini pekiştirmeye veya kesinlemeye yarar. Bugün yerini *ta* (§ 441)'ya bırakmış olan bu edat Bulgarca ve Sırpçaya geçmiştir. Eski Osmanlıcadan birkaç örnek:

Örn.: *Çayıñ çaḳ aşağasında*[AUE] (DIETERICI, *Chrest*, 36. s.);

ağaçıñ çaḳ dorusuna[AUE] (ROUEN, Nu. 1493 yazmaları, yap. 22);

yayıñ orta yeri ki çaḳ oḳ çıḳan mevzi'idir[AUE] (*Kâmûs-ı Türkî*, I, 680).

Krş. *Divanü Lugati't-Türk* (1073 yılında), 279. s. göre:

Çaḳ oḷ atnı tutgıl[AUE];

Çaḳ amcanı urgıḷ.[AUE]

GIESE (54. s. dipnot)'e göre Anadolu'da *çek*'te denir:

Böle uḷucānı bissemidim çek giderdim. "Böyle olacağını bilseydim çak giderdim."[AUE]

Krş. § 930 sonlarında[JD]

[*] Yazar bu ifadesiyle, küçültüm bildiren *+CAK*'ın, bu ibaredeki *çaḳ* kullanışından doğduğunu anlatmak istiyor.

Hâlbuki burada küçültüm anlamı 'hemen' demek olan *çaḳ*'ta değil, onun arkasından gelen Türkçenin eski küçültme edatı olan *gına* (gine)'dadır. Bu bakımdan küçültüm anlamının 'hemen' anlamındaki bu *çaḳ*'la ilgisi olmasa gerek. Eski Türkçenin küçültüm eki olan *-ḳ(g)ına* (*-k(g)ine*), lehçemizde yoktur. Yalnız 'çok zayıf, korada' anlamında kullandığımız *ḳaḳnem* sıfatında gizlenmiş bulunuyor:

ḳaḳ(ki)nem [vurgusuz]= ḳaditciğim.[AUE]

Bazen *-cik/-cıḳ*, *-çik* (*-çük*)/*-çıḳ* ve hatta öyle görünüyor ki *-çi/-çı* biçimlerinde arıklaşmış bulunur, bk. § 509;

Krş. Doğu Türkçesinde *näçük* (FERIDUDDİN ATTÂR, *Tezkiratü'l Evliya* ve N. M.) NEVAI'deki nasıl ve *buçikli* ki *bu çaḳ*'lı bu kadar yerinedir; *neçik* (*Bibliothèque Nationale Yazmaları*, *AFT*, 194, 13, 56, 57. yap.);

Yine krş. *tikinçi*[AUE] (§ 904) *+cIḷAyIn* eki (.§ 890, 4.) ve Kırgızca küçültüm edatı *+şi* (*+çi*).

Kısaca bu ek şöyle bir saymaca yazışa gösterilebilir: *+çañ* (krş. § 156.).

Vurgulanışa dair hatırlatma – Osmanlıcada bu ek gırtlak ünsüzü ile olduğu zaman daima vurguludur: *+cek*, *+cık.*[965] *+CA* biçimiyle bulunduğu zaman (*nice* kelimesi istisna) sonu ünlüyle biten kelimelerin sonundaki ses vurgusunu kendisine alır: *maᶜnacā*, *zerrece* gibi ve sonu ünsüzle biten kelimeden sonra kendisi vurgusuz kalır, *tarihçe* gibi[966] (krş. § 192).

Kullanışı – *+CA* (*+CAk* vs.) şöyle kullanılır:

a) Doğu Türkçesinde asıl yapım eki olarak: *uraḳçaḳ* 'hasat', *bıçançaḳ* 'ot biçişi' (G.). Bunlar belki *oraḳ çağı*, *biçiş çağı* yerindedir.[967] Osmanlıcadaki *ḳoḷçaḳ* 'sütyen', *elçek* 'eldiven' (Karaman lehçesi, 54. s.) kelimelerine gelince, bunlar küçültme eki olarak sayılabilir (§ 509).

b) Küçültme eki olarak § 509 ve aşağısı paragraflarda söz edilmiştir.

c) Bir takım fiil eklerinin meydana getirici ögeyi (bk. § 868, 864).

ç) Edat ve çekim eki olarak ki ilerideki paragraflarda söz edilecektir.

Edat-çekim eki görevini gören *+CA* şöyle kullanılmaktadır:

1. Miktarca karşılaştırma edatı ve (sonuçlanış yoluyla) sınırlanışlı edat olarak;

2. Nitelikçe karşılaştırma edatı olarak;

---

965 Bu küçültüm eki kelime sonunda olduğu zaman, öbür eklerde, vurguyu kendisine alır ve kendisinden sonra başka bir ek geldiği zaman, yine öteki eklerle vurguyu sona gelene bırakır. Bu takdirde genel olan bu vurgulama kuralından *-çek -çıḳ* da nasibini almış olduğuna göre burada yazarın bunu ayrı bir hususilik diye dipnotlaması yerinde olmasa gerek.[AUE]

966 Yazarın verdiği bu kural ve buna getirdiği örnekler fikrimizce doğru görünmüyor, şöyle olsa gerek:
+CA ekinin katıldığı kelimenin sonu ister ünlülü ister ünsüzlü olsun vurgu o son hecedeki ünlüye gider ve *+CA* eki vurgusuz kalır:
Maᶜñā°ca, *zerre°ce*, *ni°ce*, *tari°hçe*, *be°nce*, *fikri°mce*, *insa°nca* vs.[AUE]

967 Bunlar hakikaten Eski Türkçenin bir başka türlü ad tamlaması tarzıdır. Nitekim lehçemizdeki *Zerdāli oluḳ*, *Çimen tepe* gibi tamlamalar da bu türlü oluşumlardan kalmadır.[AUE]

3. Mutabıklık (uygunluk) fikri bildiren bir edat olarak;

4. Göreceli hâl eki olarak.

919. 1. *Miktarca kıyaslık edatı.* +*CA* (eski karşılaştırma durumu)[968]. Bu anlam doğrudan doğruya *çağ*; yani miktar kelimesinden türemektedir.

Bu takdirde +*CA*, miktar, sayı veya müddet fikri bildiren adlara katılır ve *ḳadar* (§ 891) kelimesinin anlamdaşı olur. Aslında yerini gittikçe buna bırakmaktadır.

Şimdiki Osmanlıcada bu ekin söylediğimiz bu anlamda hâlâ yaşamakta olduğu basma kalıp deyimlerden birkaç örnek:

zerrece olumsuz cümlede;

yüzlerce;

biñlerce;

senelerce;

ᶜömrü müddetince.

Aşağıdaki örnekler, bu ekin hâlâ pek canlı bulunduğu Eski Osmanlıcadan alınmıştır:

Dāne birince tāḳat 'bir dane (boyu) kadar takat'[969] (*dāne birince*) (1426 yılı yazmaları, 30. yap.);

Müslümanḻar oḻ kāfirleri iki ḵendülerce (= kendilerinin iki misli kadar) *ǵörürlerdi*[AUE] (aynı eser, 161. yap.);

Seniñ ᶜadliñ biñ yıḻḻıḳ ᶜibādetçedir[AUE] (*Bibliothèque Nationale Yazmaları, AFT*, 87, 17. yap.);

(*ḳabrimiñ*) *derinlüği boyumca oḻa eñni lügi*[970] *yarısınca oḻa*[AUE] (MUHAMMED EFENDI, *Risâle-i Birgivi*, 61. s.);

Yıḻdırım (*Bāyezid*) *ḫan Maḻḳoç bege eyitdi Tatarıñ çerisi bizim çerimizce var mıdır dedi Maḻḳoç eyitdi ey Suḻṭānım oḻ kimseniñ çerisi seniñ çeriñ ḳadar on anca* (= on o kadar) *vardır*[AUE] (ROUEN, 1493 yazmaları, 25. yap.);

Resulüñ ḳırḳ peygamberce ḳuvveti var[AUE] (1426 yılı yazmaları).

Krş. Çağataycada:

---

[968] RADLOFF, bunun için *casus quantitativus* tabirini kullanıyor.[JD]

[969] *Dāne birince* oluşumu Türkçenin bu yoldaki ad tamlamaları arasında kulağa yabancı ve şivesizdir; hiç değilse *dānenin birince* olmalıydı. Fikrimizce bu *birince* kelimesi, aslı olması lazım gelen veya *boyınca*'nın yanlış bir kopya veya öyle okunuşu olsa gerek *dāne boyunca* 'dane boyu kadar'.[AUE]

[970] Aslı *eñlilüğü* *l* > *n* değişimli ki bu değişim lehçemizde de durgun *n*'den sonra gelen *l*'lerde olur: *unnan şeker* 'unlan şeker'; *yannış* 'yanlış' vs.[AUE]

İki Mecnunca firkati bar.[AUE] (ALI ŞIR NEVAI, HARTMANN'a göre § 75).

Hatırlatma – Doğu Türk lehçelerinde aynı anlamda *-çe* ile *çaglık* veya *çaglıg* deyimi kullanılır.

Örn.: *Bir çopçuk yumartkasıça (gevher)* 'bir serçe yumurtası kadar (mücevher)' (ALI ŞIR NEVAI, *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, 103. s.);

Bir yarmak çaglıg ak mäñ "Bir akça kadar beyaz ben"[AUE] (FERIDUDDÎN ATTÂR, *Tezkiratü'l Evliya*, 20. yap.);

Bu it çaglıg mäni kötärgil "Bu köpek kadar beni yükselt (*Tanrım*)."[AUE] (aynı eser, 12. yap.).

çaglık kelimesinin (*kadar* kelimesinde olduğu gibi bk. § 893) 'aşağı yukarı, tahminen' anlamlarını alabildiğine de dikkat edilmeli.

Örn.: *tört yüz çaglıg mula* 'dört yüz kadar molla.'[AUE] (FERIDUDDÎN ATTÂR, *Tezkiratü'l Evliya*, 30. yap.). Krş. *çaklı* kelimesini ve sonra aynı anlamda: *on beş çaklı*[AUE] (EBÜLGAZI, 115. s.).

Yine krş. *an çaklı*[971] 'o kadar' ifadesini:

Sızlärgä her yılda an çaklı nerse biräyin "Sizlere her yıl o kadar şey vereyim."[AUE] (aynı eser, 29. s.).

Daha önce de görüldüğü üzere Osmanlıca *-çek* eki ve Doğu lehçelerindeki *-çe* - *çelik*, *-çekli*, *çaklı* (aslı *çaglıg*'dır) yönelme hâline katıldıkları zaman sınırlanışlı bir anlam almaktadır (bk. § 905).

Aynı edatlar zamirlere eklenebilir ve ölçü zarfları yapmaya yarar: *bunca*, *şunca* (§ 476); *Bu çaklı*[AUE] *bu çikli*[AUE] *şol çaklı*[AUE] *ol çaklı*[AUE] 'bu kadar, şu kadar, o kadar[AUE]'; *neçe* (Eski Osm.; Azerice) *ne çaklı*[AUE], *ne çeli* 'ne kadar'[AUE] (Teke Türkmencesi).

920. 2. Nitelikçe karşılaştırma edatı olan *+CA* edatı bu kavramla bir hareket tarzı, bir uygulama şekli bildiren ifadelerde kullanılır (§ 886). Yine krş. *+cAsInA* (§ 929) ve *+cIlAyIn* (§ 890, 4.).

Örn.: *askerce*;

çocukça;

adamca;

eşekçe;

öylece.

Bu kelimeler sıfat olarak (belirten olarak) kullanılabilirler (krş. § 887).

---

[971] *o, ol, on*'un bir çeşidi olarak yalnız *anı, ana, anda, andan, anlar, anıñ* vs. gibi çekimli hâllerde kullanılan *an* zamiri, burada yalın hâlinde de kullanılmış görülür.[AUE]

Örn.: *çocuḳça ḥareket*; *askerce bir temennā.*

921. Millet adlarından yapılmış olan aşağıdaki ifadeler de sıfat olarak kullanılabilirler:

Türkçe veya *Osmanlıca*;

Türkçe lisan;

ᶜOsmanlıca ḳıyāfet.

Bu sıfatlar bu defa zarf görevini de ad görevini de görebilirler ve o zaman bizzat dil ifade ederler.

Türkçe (Osmanlıca) söylemek (zarf);

Türkçe (Osmanlıca) lisānı (ad);

Türkçesi zaᶜif.

Başka örnekler:

Fransızca (vurgulanışına dikkat).[972]

'Fransız gibi' anlamıyla (sıfat) (*â la française*) *français*, 'Fransız dili' anlamıyla (ad) *le français*;

Rumca;

Ermenice;

Arnavutça;

Bulgarca;

Sırpça;

Çingānece[973] veya *Ḳıptice*;

Macarca;

Polonezce veya *Lehçe* (Leh dilince[AUE]);

Rusça veya *Mosḳov(f)ça*;

İtalyanca, halk dilinde *talyanca;*

İng(i)lizce;

Al(a)manca ve Eski Osmanlıcada: *nemçece* veya *nemsece.*

Krş. Eski Osmanlıcadan alınmış şu örneği:

Bu yazu ne dilcedir[AUE] (ROUEN, Nu. 1493 yazmaları, 57. yap.).

---

972 Yazar bu kelimede vurgulanışa dikkat diyerek vurgu işaretini *Fra°nsızca* biçiminde birinci hecedeki *a* üzerine koyuyor. Bizce bunlarda ve bütün bu gibilerde vurgu +*CA* edatından önceki hecenin ünlüsü üzerinde olacaktır ki biz öylece düzelttik.[AUE]

973 Yazar bunu böyle yanlış bir söyleyişle kaydediyor: *Çingenece* olacak.[AUE]

Krş. aşağıdaki buna benzer *nece?* ve *bizce.*

Örn.: *Bizcesi isnad ve frenkçesi atribüsyon denilir* (AHMED MIDHAT, *Galatât-ı Tercüme* üzerine Said Bey'in, 155-156. s.).

1. hatırlatma – Dolaylı veya dolaysız bir karşılaştırma (benzetme) ifade edebilen *gibi* edatından farklı olarak +*CA* eki daima dolaylı; yani bir eksiltili anlatıma dayanan bir karşılaştırma bildirir.

Dolaysız bir karşılaştırmaya (benzetme) örnek:

İnsana ata ana gibi yār ol̥maz.[AUE] (Burada *yar* kelimesi *ata ana* ile doğrudan = dolayısıyla olmayarak dolaysız karşılaştırılmıştır.).

Dolaylı bir karşılaştırmaya örnek:

Aḥmed çocuḳ gibi (çocuḳça) davrandı (yani bir çocuk nasıl davranırsa Ahmed öyle, o çocuğun davranışı gibi davrandı, demektir. Burada Ahmed doğrudan doğruya bir çocukla değil; Ahmed'in davranışı bir çocuğun davranışıyla karşılaştırılmıştır; bu ise eksiltili anlatım ve dolayısıyla dolaylı bir karşılaştırmadır.);

gibi'nin özerkliği, hakiki bir ek olup kendi türüne göre Fransızcanın *-ment* ekine eşit bulunan +*CA*'dan daha büyüktür.

2. hatırlatma – +*CA* ekleri zamirlere de katılarak hâl ve nitelik zarfları meydana getirirler (§ 402).

anca (Eski Osm.): anlamdaşı *ancıl̥ayın*;

-nça (Orhon kitabeleri, IE THOMSEN'dan, 21, 22);

nice (Eski Osm.);

näçük (Çağatayca) 'nasıl'.

Örn.: *Ayasofyayı anca kim yapdıl̥ar durmadı*[AUE] (ROUEN, 1493 yazmaları, 72. yap.); *Anca munca yıgl̥agan bol̥dı* "O kadar bu kadar (= şöyle böyle) ağlar oldu."[AUE] (GRENARD, *Çin Türkistanı Yeni Edebiyatı Örnekleri*, 343. s.).

3. hatırlatma – Çağataycada *çağl̥ıḳ* (§ 919, hatırlatma) kelimesi, nitelikçe bir karşılaştırma da ifade edebilirdi (bk. PAVET de COURTEILLE, *Şark Türkçesi Lügatı*, 276. s.). Sondan bir önceki örnek. Krş. BEVERIDGE, *Bâbur-nâma*, 4. yap., I, 11.

922. 3. *Uygunluk edatı olan* +*CA* – Bu kavram önceki ile göreceli hâli olanı arasında bir şeydir. +*CA* böyle kullanıldığı zaman *ğöre*, **nazaran* ile *selon*, *d'aprés*, *conformement*'nın anlamdaşıdır.

Böylece yapılan ifadeler çoğu zaman iyelik ekiyle beraber bulunur:

Örn.: *fikrimce*;

zannımca.

Bunlar sık sık edatlık deyimler niteliğini alırlar.

Örn.: *mūcibince*;

iḳtiżāsınca;

ardınca;

ᶜaḳ(a)bince;

izince.

Bu deyimler Osmanlıcada eskidirler.

Örn.: *Biz Mūsānıñ ardınca daḫi resūl ġönderdik ki birbiri izince ġeldiler.*[AUE] (1426 yılı yazmaları, 77. yap.);

namazdañ[974] *ᶜaḳabince* (aynı eser, 117. yap.);

anḷarıñ yilisince[975] *ġelen tābiᶜin* (aynı eser, 189. yap.);

begler ḳabaḳca daḷḷarınca Ḥacı Ḳara (*Azerice*) 'beyler önde, onların ardınca Ḥacı Ḳara'[AUE] (FETH ALI AHUNDOF, *Temsilât*, 184. s.).

Krş. *kişiniñ käyninçe barursän* 'kişinin ardınca gidersiñ'[AUE] (FERIDÜDDIN ATTÂR, *Tezkiratü'l Evliya*, 169. s., I, 13).

923. 4. *Görecelik hâl eki olan +CA* – Göreceli hâli (krş. § 243) bir münasebet, bir bağlantı fikri bildirir. Yunancanın ve Latincenin göreceli yükleme hâli ile olduğu gibi Arapçanın (**et-temyīz*) temyizisi ile bir benzerliği vardır.

Örn.: *bence* 'bana göre';

maᶜnaca;

O benden yaşca daha büyükdür (yaş hususunda, yaş itibarıyla).

924. Cümlenin fiili edilgen ise *+CA* ekiyle gösterilen göreceli hâli bazen bir bulunma hâline bazen bir araç, vasıtalık ekine eşit olur.[976]

---

974 Yazar *namazdañ* kelimesini 'tan namazı, sabah namazı' anlamında alıyor. Biri Türkçe biri Farsça iki kelimenin Fars tarzında tamlama oluşturulması mümkün olsa bile, bunu *namazı dañ* okumak lazımdı. Fikrimizce buradaki Arap harfli *dañ* hecesi, *iñ* yazılışından bozma olup kelimeyi *namazıñ* şeklinde okumak gerekir ve yalnızca 'namazın arkasından' demektir.[AUE]

975 Yazar *yilisince* kelimesinde *yili*'yi *yele*'nin bir çeşidi sayarak 'at yelesi' anlamını alıyor; hâlbuki bu kelime *ardınca* demektir: Bk. *Et-Tuhfetü'z-Zekiye fi'l-Lügati't-Türkiye*: *yilimek* 'inzimam etmek, katılmak'; *yiḷü* (Çağatayca) 'birbirine katılmış olan ferdler, kalabalık (halk, ahâli)'.[AUE]

976 Bunu yazarın bulunma hâlinin yerine sayması bizce doğru görünmüyor. Böyleleri genellikle 'marifetiyle, tarafından' demek olup yalnız araç hâli görevindedir:
Buraca (bura (halkı) tarafından) bilinmiyor;
Devletçe (devlet tarafından) kabul olunan fiyat;

Örn.: *buraca bilinmeyor*; bulunma hâli ile *burada* kelimesi de *buraca* söylenebilir; *devletce ḳabūl oḷunan fiyat.*

Arapça pasif sıfat-fiillere örnekler:

herḵesce maᶜlūm;

cümlece müsellem;

bizce müstaᶜmel.

Hatırlatma – Eskiden *nerede* yerine (bulunma hâli ile) *ḳanda* veya (göreceli hâli ile) *ḳança* kelimeleri farksız olarak kullanılırdı (1426 yılı yazmaları, 75. yap.) (krş. § 934).

Aşağıdaki örnekte göreceli hâli (yön hâli) bir yönelme hâli yerindedir:

Orduña ḥatt-ı hümayun yaz ki herkes yerli yerince gitsin (TAMBURI ARUTIN, *Nadir Şah Tarihi*, 42. s.).

925. *+CA* ekinin asıl hâl ekleri kadar sık kullanılmaması, onun yerine daha açık ve kesin anlamlı birçok deyim kullanılmasından ileri gelmektedir. Diğer taraftan Türkçede Arapça kelimeler oldu mu, bazen bunların göreceli yükleme hâlini kullanmayı tercih ederler. Aşağıdaki cümlede her iki yolla ifade edişin yan yana örnekleri görülmektedir.

Örn.: *Şarḳ Türkçesi telāffuzca ve sūreti ifādece bir az ḳaba ve bizim garb Türkçemiz ise çoḳ daha zarifdir; lākin ḳāᶜideten ve esāsen şarḳ Türkçesi doğru ve bizimki ġaḷatdır* (ŞEMSEDDIN SAMI).

926. *Özel kullanışları* – 1. *+CA* (*+cek*) eki birtakım topluluk adlarına katılarak umumluk (totalité) fikri tanıyan bir çeşit göreceli hâli meydana getirebilir.

Örn.: *Āilece* (*ġezmek*) *oturmaḳ...*;

ḳadıyı ḵöyce ḳabūl etdiler.

Anadolu'da aynı anlamda *+CAk* biçimi kullanılır: *āilecek* (=Adana ve Karaman taraflarında *horantacaḳ*); *ḵöycek.*

Hatırlatma – Bu deyimlere bütün anlamında *oḷanca*'yı da katmalı (Bu kelime aslında kendiliğinden bir umumluk anlamı taşıyan *oḷ-* ve daha iyisi *var oḷmaḳ* fiil adının sıfat-fiili *oḷan*'dan yapılmadır.) (krş. § 1203 ve 1198, hatırlatma).

Örn.: *oḷanca ḳuvvetiile* veya *var ḳuvvetiile.*

Doğu lehçelerinde doğrudan doğruya *bar* (=var) kelimesinden yine 'bütün' an-

---

Herkesçe (herkes tarafından) malum;
Cümlece (cümle tarafından) müsellem;
Bizce (bizim tarafımızdan) müstamel vs.[AUE]

lamında (kelime kelimesine var (olan) kadar[AUE]) *barça* kelimesini yaparlar.

oḷanca kelimesi, ad olarak varlık, bütün varlık anlamını verir.

Örn.: *oḷancasından soyuḷdu* (MIHRI, *Letâif-i Âsâr*, 8. s.). Krş. başka bir örnek (§ 1471. ilk kelimeler: *günde bir*)

Ancaḳ oḷub oḷancası bu deyil saña söz var daḫi söyleyecek (De CARBÖGNAND, *Gram. turca* 667. s.); Aynı cümle Yunanca yazılmış *Alexandrides'in dil bilgisi kitabı*'ndan (Viyana, 1812, 147. s.) alınmıştır.).

Şu örnekte olanca kelimesi kendi sıfat-fiil niteliğini hâlâ yaşatmış görünüyor:

Eğer oḷ, davarluḳḷarıñ yavu ḳıḷınanın isterseñ ve uyuz oḷancaḷarına timar ederseñ eğer o davar (ḳoyun)cıḳḷarıñ zāyî kıḷınanḷarını ararsan ve uyuz oḷanḷarı ḳadarını timar edersen.[AUE] (1426 yılı yazmaları, 216. yap.).

Aşağıdaki cümlede yine böyle fakat bu defa *ele girmek* fiil adından yapılmış bir biçim var:

Bedevî ümerānıñ nevan? ᶜısyānı... zāhir oḷursa mecaḷ virmeyüb, ele girencesiniñ başın ḵesüb...[AUE] (*Kānunnāme-i Mısır*, 38. yap., ROUEN kütüphanesi yazmaları, XVII. yüzyıl sonu).[977]

927. 2. Bazı durumlarda ise *+CA* eki aksine bir daraltış bir sınırlayış fikri taşıyor görünmektedir. O zaman *+CAK* ekini toptan bir miktar bildirecek yerde, yalnız gösterilen bir miktarı bildirip bu sayıdan fazlasını bildirmez.

ancaḳ (= o kadar[AUE]) zarfının 'ilkleme' anlamı da böyle idi (bk. § 439, 430). Yine krş. Azericede *ikicesi* 'yalnız o ikisi' (FETH ALI AHUNDOF, *Temsilât*, 73. s.).

Bu kavram tahmin zarfı olan *+CAK*'ın anlamına yaklaşıyor (bk. § 918, 1. dipnot) ve *+CA* ekinin kullanış kökeni olarak görünüyor.

928. *+CA ekinin uzatmalı* – Bazen *+CA* eki lehçelerde *+CAz* uzanık biçimiyle görünür.

Örn.: *boyuncaz* yerine *boyunca* (Makedonya'da *Çetirok* köylülerinin lehçesinde).[978]

---

[977] Karaman Türkçesine çevirisinde 'yetecek kadar, yeter sayıda' anlamında *yetençelik* tabiri bulunmaktadır:
yetençelik ücretdir II. 123. s. *yeten*, *yetmek* fiil adından geniş zaman sıfat-fiili ve geçmiş zaman sıfat-fiili anlamlı bir sıfat-fiildir; fakat bu kelimenin bütününü acaba *yetencelik* gibi bütünlük bildiren görecelik hâlinin bir uzantısı diye mi... yoksa *yetençelik*'i böyle sayıp bundan *çelik* kadının § 919, hatırlatmada sözü geçenler çeşidinden birleşik bir edat diye mi almak lazım geleceğini bilmiyoruz.[JD]

[978] Başka bir örnek: *Fransızcaz, imansızcaz, dinsizcez, ḳalemle yazıḷmayacaḳ* (Eskiden Sela-

Aynı uzantı Anadolu'da özellikle *-DIkçA*, *-IncA* ve *-IcAK* gibi zarf-fiil kiplerinde (bk. § 1370, 2. hatırlatma) bulunur.

Küçültümlerin uzantısında bulunan *-ez* ögesi (*evcegiz*[AUE]) bunlara yaklaştırılmalı (§ 509 ve 510).

Bütün bu yaklaştırımlar, bütün bu farklı ögelerin menşe ortaklığına dair olan bizim kuramımızın lehinde bulunan bir alay delillerden meydana gelmiştir (§ 930).

929. *+cAsInA* eki

Bu, *+sInA* ögesiyle pekiştirilen *+CA* ekinden meydana gelmiştir. Bu *+sine* ögesi de *+sIn* biçimindeki üçüncü kişi iyelik ekiyle yönelme hâlinden yapılmış görünüyor (krş. § 517 ve 796).

+ *cAsInA* eki birkaç ada ve sıfat-fiile de katılır.

Adlara katıldığı zaman, 2. *+CA* ekiyle fakat ondan daha fazla, bir şiddette aynı anlamda olur (bk. § 920).

Örn.: *adamcasına*;

böylecesine;

düşmancasına intiḳam aḷmaḳ;

canavarcasına ḥarek'et;

çıḷgıncasına sevmek;

k'örcesine müteassıb (KARAOSMANOĞLU, *Bir Serencam*,101. s.).

Fiil kiplerine katıldığı zaman karşılaştırma edatlık deyimleri yapmaya yarar. Böylelerinden § 1458 ve aşağısında söz edilecektir.

+CA ekinin Osmanlıcada bu özelliği yoktur.

Hatırlatma – Eski Osmanlıcadan alınan aşağıdaki cümlede *ḳancasına* (*ḳanca*'ya yaklaştırılacak krş. § 924, hatırlatma) nereye olursa olsun.

Eri desturunsuzun evinden çıḳub ḳancasına varmaya (*ḳancasınaya*)[979] (1426 yılı yazmaları, 127. yap.).

930. *Karşılaştırma edatları üzerine görüşler ve 'tek' edatının köken bilgisi* – Bundan

---

nik'te okuduğum bir mektepte Fransız kalem ucuyla hazırladığım Arapça görevlerinden birinin altına Arapça ve *ulûm-u diniye* hocam rahmetli HÜSEYİN HÜSNÜ EFENDİ'nin (Makedonya'da Poroy kasabasındandı.) yazdığı hatırlatma... hep جز imlasıyla.

Bursa'da iken farklı ağızlardan işittiğim şart kiplerinin çokluk birinci kişilerindeki *z*'ler bu cinsten olmayıp *ḳ*, *k* zamirleri yerine kullanılan *z* zamirleridir: *gelsez*, *aḷsaz* 'gelsek, alsak'.[AUE]

[979] Yazar Arap harflisinde yerli yerine konmayan noktalardan dolayı kelimeyi böyle okuyorsa da bizce bu, bizim okuduğumuz gibi sonda *ya* olmadan yalnızca *ḳancasına* olsa gerek.[AUE]

önceki sergileyişten şöyle bir gelişme çıkarabiliriz:

Miktar fikrini bildiren bazı kelimeler (*çaġ* ve daha sonraları *ḳadar*) önce miktar (= kadar), sonra nitelik (= gibi) anlamında karşılaştırma edatlar olurlar. En sonra yönelme hâline katılarak sınırlayışlı edatlar (= e kadar) hâlini alırlar.

Şimdi *tek* (*dek*) karşılaştırma edatının da aynı oluşuma uğradığını meydana çıkarmak meselesi kalıyor. Bu kelime aslında 'miktar' anlamındaki *deñ*'den geliyor. Bunu da aşağıdaki anlam ve biçimlerde buluyoruz:

Eşit olan iki sayıdan her biri (yalın anlamıyla).

Bir yük hayvanına yükletilen yükün iki kadından her biri (somut anlamıyla[AUE]) ki bunlara *deng* veya *tek* (*dek*)[980] (ve lehçelerde) *tay* derler.

tek: eşit bir birlik, eş, çift'in bir tanesi:

Bu şamdanın tir teki var (İstanbul çarşısında işitilmiş bir cümle).

Küpeyi aramış bir tekini buḷmuş, diğer teki gāip oḷmuş idi[AUE] (*Türk Masalları*, 81. s.).

Krş. Azerice:

Başmaḳımıñ tayı ayagımdan sürçüb çıḫdı[AUE] (FETH ALI AHUNDOF, *Temsilât*, 163 s.).

Genellikle birlik: *tek* (Çağatayca *taḳ*) biricik, çift olmayan (*çift* in zıddı); *tekin* 'yalnız'; *tekinsiz*[981] '(perilerle) sık sık ziyaret edilen'; Krş. Doğu Türkçesinde *tip täk* ve *tigin*[982] 'bedava' (G.).

Müsavi, eşit, denk: Çağataycada *täñ*, *tiñ* ve *iz* ile uzatmalı olarak: *tägiz*, *tigiz*: *ülüşni*

---

980 *deng* biçiminde dişli genizli ki (*ñ*[AUE]) (bk. § 73) ayrışarak iki ses *ng* olmuştur. *Tek* < *dek* biçiminde ise bu basit bir boğazlı hâline gelmiştir (bk. § 74).
Bir Karamanlı Hristiyan bana *ḳafa dengi* tabirindeki *deng* kelimesini şöyle anlatmıştır:
İki çuval doḷduruḷsa, çuval demezler kibarımsı dek derler.
tek kelimesi Arapçanın *ferde* kelimesine denktir. Bilindiği üzere bu kelime Arapçadan Fransızcaya *farde* biçiminde geçmiştir ki Yemen *moka* kahvesi dengi demektir.[JD]

981 İhtimal *tekin* kelimesini sınırlayıştı edat olan *değin* biçimine yaklaştırmak gerekir. Bu takdirde bunu fiile ait değil de ada ait bir kökten saymalı (krş. § 904). Bu Fransızcayı muhtemel kılan şudur ki *-In* eklerinin *çağ* ile uyumlu bir kullanışının izleri vardır. *ş* < (*c*) *ç* olan Kırgızcada *şäyin* biçimi (MELIORANSKI) sınırlayıştı edat olarak görülüyor.
-leyin/ *-ḷayın* ekinin (§ 890, 3.) bir çeşidi olan *-deyin*, *-dayın* ile bu değin kelimesini *l X d* değişimi yapılan Türk dillerinde birbirine karıştırmamak.[JD]

982 *tek* kelimesi 'yalnız ve hâli' anlamıyla Farsçaya da geçmiştir: *Tek ü tenhā*. Buradaki *tek*'in 'yalnız ve hâli' anlamında olup *tekinsiz* de (perilerden) yalnız ve hâli olmayan anlamında görünüyor. 'Şehzade' anlamında olan *tekin* ise belki asıl anlamıyla *tikin* 'dikilmiş, nasbedilmiş, kaymakam' olup yalnız şehzadelerin babaları han yerine hükümet edenleri anlamında olacak.[AUE]

tinğ (başka yazmada:[983]*tigiz*) *ḳılgay irdük* "(her) parçayı denk (müsavi) yapardık."[AUE] (SÜLEYMAN HAKIM ATA, I.221 ve 228). Krş. *taydaş* (Karaman Türkçesi, II, 3. s., I, 2); *taytuş* (Azerice: FETH ALI AHUNDOF, *Temsilât*, 65 ve 103. s.); *täñtuş* (*ting tuşluḳ* da ALI ŞIR NEVAI, *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, 107. s.); *dañdaş*[AUE] RADLOFF, III, 1658. s.: Arkadaş, eş; krş.[984] *yoḳ sanğa täş tängä* (*Kutadgu Bilig*, Kahire yazması, 7. mısra).

Eşit, düz: *tigiz*[985] *yer* 'düz yer' yani ova (G.); *deñiz*[986].

BOHTLINGK (*Vocab.* 94. s.)'e göre *täñ* Yakutçada denk; yani düz ve müsavi, eşit; satıh, eşitlik, çift olma anlamındadır; *manıaxa täñ* aynı biçime.

Aynı yazar bu kelimeyi Moğolcanın 'denge, eşitlik, benzerlik' anlamındaki *teng* kelimesine yaklaştırıyor (KOWALEWSKI'ye atfen).

Rahat, suskun, dikkatli.

tik[987] *ḳaldılar* 'hayretten susa kaldılar'[AUE] (SÜLEYMAN HAKIM ATA, 1078);

Ünün çıḳarmayın tik olturdılar "Sesini çıkarmayarak susmuş oturdular."[AUE] (aynı eser, 1.440).

Krş. Osmanlıcada *diñilmek*[988] 'rahat etmek'.

Deñ kelimesi *çag*'da olduğu gibi edat olmadan önce zarf ve sonra (*+lI* ile krş. § 918) birleşik edat olarak kullanılmıştır: *Bu deñlü* bu misilli 'böyle' § 344, hatırlatma; o kadar 1426 yılı yazmaları, 281. yap.); *Ne deñlü* (§ 402) 'ne misilli, ne gibi ne kadar':

Geyik destanı deñlü rağbeti var (LÂTIFI, *Tezkeretü'l Evliya*, 304. s.).

Karşılaştırma edatı olarak kullanılan *-tek* (*-dek*), *teg*, *deẏ* (*daẏ*), *diẏ* (*dıẏ*) hakkında bk. § 889 ve sınırlayış edatı olarak kullanışları hakkında bk. § 904

---

983 Bu Arapça harfli kelimelerde ك harfi sağır kâf; yani *nğ* yerinde de kullanılmıştır. Bunun *tinğiz* okunması muhtemeldir.[AUE]

984 Bu mısranın aslı Kahire nüshasında şöyledir:
Sen ök sen adın yoḳ sanğa taş tengä; yani ancak sensin, başka yok sana eş, denk, ha!... (12. s., 14. satır).
Tuş kelimesi 'karşılaşmak' anlamında *tuşmaḳ* fiil adını vermiş görünüyor. 'Karşılaşan, karşı, duran' anlamına *tuşman* Farsça *düşmen* kelimesini vermiş olabilir. *tengä* sonundaki *ä* (*a*) ise lehçemizde pekiştirme edatıdır. Bir çeşidi de *ḥa*'dır: *gelsene*, *alsana*, *yaz ḥa* gibi.[AUE]

985 *Tigiz* kelimesindeki *g*'nin de aslı *nğ* olabilir.[AUE]

986 Lehçemizde de bu mana ile kullanılır: *Tek durur mu elinde çiftesi var + Rahmi yoktur sizi görürse kıyar* (MUALLIM NACI).[AUE]

987 Bu kelimenin aslı belki *tañ* 'şaşkın, hayrette'dir; yoksa yazarın çevirisinde verdiği bu 'hayret' anlamı *tik* kelimesinden çıkmaz.[AUE]

988 Osmanlıcada bu fiil adı, *dinlenmek*'te görülen *din* (*tin*) kökündendir. Bu 'nefes, ruh' anlamındadır: *dinlenmek* 'nefeslenmek, istirahat etmek', *dinmek* 'rahat etmek' anlamına olup bunun *dinilmek* biçimi olduğunu bilmiyoruz.[AUE]

Yine krş. sınırlayışlı edat olarak kullanılan *tägli* (§ 904).

Hatta bu kelimenin pekiştirme edatı olarak kullanıldığının izleri de var (§ 999, 1000 ve 1043). Bu da *deñ* ve *çaḳ* (§ 918, 2. dipnot) kelimeleri arasındaki benzerliği tamamlıyor).(**)

VIGUIER, *Türk Dili Unsurları* (185. s.) *çaḳ*'ın anlamdaşı olarak pekiştirme *taḳ* (veya *ta*) edatı veriyor:

çaḳ veya *taḳ* veya *ta burayadaḳ*.

Yine krş. Trabzon ağzında *taḳ Vana* (gitmek) de 'Van'a (yani uzaklara) gitmek' (PISSAREF, *Zapiski vost. otd.*, XIII, 1901, 173. s. ve 113 aşağısı).

441. paragrafta sözü geçen *ta* edatı aynı sesli *tā* biçimindeki Farsça kelime ile karışabilir; fakat fikrimizce bu, Türkçe (*deñ* yerinde) *taḳ*'dan türemiştir. Yine bunlarda bir taraftan (*taḳ*'a benzer bir biçim olan; krş. *çek* ve *çaḳ* krş. § 918 sonları) *tek* ile bir taraftan da Farsçadaki *tāk* (Bundan *tākim* doğmuştur.) arasında karışmıştır.

Hatırlatma – Yine pekiştirim edatı olan *deñ*'in bulunma hâl eki olan +*DA* (Aslı olan -*dek*'den gırtlak sesi *k* düşünüyledir.) ve ayrılma hâl eki olan +*DAn*'a kökü olduğunu belki de kabul etmek lazım gelir. Bu varsayımın Türkçedeki ad çekimi tarihinin bazı karanlık noktalarını aydınlatmak gibi bir faydası vardır. Bu takdirde Orhon kitabelerinde -*de*'nin neden bazen -*den* yerine kullanılmış olduğunun sırrı anlaşılmış olur (Örn.: *anda kisrä* 'ondan sonra'; RADLOFF'da THOMSEN'de IE, I, 29 ve 34; krş. MÜLLER, *Uygurca*, 10. s.).

İki yaşda aḷtın oğḷan 'iki yaş(ın)dan aşağıda çocuk' ve yine aynı ekin neden Eski Osmanlıcada bir yönelme hâli - ayrılma hâli (bulunma hâli[AUE]) eki olarak *ḳanda ġidersin* "Nereye gidersin?" kullanılmış olduğu bilinmiş olur. Diğer taraftan bilindiği üzere -*deñ* (*teñ*) bir sınırlayış edatı (= değin kadar) olmuştur (§ 904).(***)

En sonra şuna da dikkat edilmeli ki Altaycada ayrılma hâl eki -*den* (-*ten*)'dir.

Aynı varsayım ile *Kutadgu Bilig*'de belirli ve zamirlerin ilgi hâline *din* (veya *tin*?) edatını getirmekle yapılan zamirlerin ayrılma hâlindeki bu yapılışın anlamı açıklanabilir:

sänindin ḳoḷub 'senden isteyip'[AUE] (41, 11. beyit);

anıñdın naru 'ondan öte'[AUE] (31, 15. beyit);

munıñdın pazagı (= *başagı* okunacak) 'bundan sonrası'[AUE] (37, 25. beyit) vs.

Bilindiği üzere *tek* (aslı *teñ*, *deñ*) edatı, kıyaslık edatı olarak kullanıldığı zaman zamirlerin ilgi hâlini oluşturur.

Bu ise bizi, ayrılma hâlinin eskiden bir karşılaştırma hâli olduğu fikrini kabule

sevkediyor (Bunu ayrılma hâlini destekleyen sıfatlarda karşılaştırma derecesi kavramına yaklaştırmalıdır (§ 367). Karşılaştırma fikri önce nisbetsizlik, sonra da bugün ayrılma hâli seçkin nitelik olan uzaklaşma fikrine doğru bir oluşum geçirmiş olacak § 278.

Ayrılma hâli kavramının gelişmesine gelince, +*CA* biçiminde başka bir karşılaştırma edatının bunu oraya götürdüğü daha önce görülmüştü (§ 924).

V. Edatlık deyimler

931. Türkçenin edatları sayıca azdır: Şuna dikkat edilmiştir ki Fransızcanın örnek olarak *sous*, *devant*, *derriére* gibi edatlarının Türkçe karşılıkları yoktur. Diğer taraftan içlerinden birkaçı (örneğin: *üzre*, *içre*, *taşra*, *yaña*) bugünkü kullanıştan çekilmiş bulunuyor. Türkçede bu edat kıtlığı onların yerine sık sık edatlık deyimler kullanılmakla önlenmiş oluyor.

Edatlık deyimler yalın bir mesafe veya yer (bk. § 389) ve daha seyrek bir biçimde sebep, tarz vs. fikrini saklayan bir addan meydana getiriliyor. Bu adı örnek olarak *üst*'ten sonra bir ad tamlaması (iyelik) eki getiriliyor. Bu normal olarak bir edat alması gereken bir ada iyelik üçüncü kişi zamiri görevini görüyor.

İşte böyle meydana getirilen deyim bir zarf hâline veya göreceli hâline konuluyor.

Örn.: *üstünde.*

Edatlık deyimlerde belirli iyelik ekinin öncülü aynı cümlede söylenmiş ise bu deyimle birinci sözcüğünü kendisinin ikinci sözcüğünü edatlık deyimin meydana getirdiği bir ad tamlaması meydana getirir.

Örn.: *eviñ üstünde.*[989]

932. İyelik eki kişi kavramına (= birinci kişi zamirine) iyelik üçüncü kişi zamiri görevini görüyorsa öncülün söylenmesine lüzum yoktur.

Örn.: *üstümde.*

İyelik eki belirsiz bir üçüncü kişi eki (§ 234) olduğu zaman da böyledir: *üstünde.* Bu ifadeler Fransızcanın *devant*, *dessus*, *derriére* vs... zarflarına eşit hakiki zarflık deyimleri meydana getirirler. Böyle ifade ediş tarzı Osmanlıcada pek revaçtadır.

Örn.: *üstünde braḳdım*;

içinde ḳaldı vs. (krş. § 392, hatırlatma).

---

[989] Sebep bildiren edatlık tabirlerin (iyelik eki almadan) ayrılma hâlinde bir addan meydana getirilen bir başka türü vardır. Bunlar iş adlarına katılarak sebep anlamlı edatlık tabirler ortaya çıkarırlar (bk. § 1440).[JD]

933. Edatlık deyim, normal olarak bir edat alması gereken ad ile bir ad tamlaması meydana getirir. Bu bakımdan bundan daha önce geçen görüşler yalnızca ad tamlamasıyla ilgili kuralların uygulamasından başka bir şey değildir (bk. § 1091 ve 1092).

Bunun sonucu olarak edatın dil bilgisi bakımından göreviyle edat deyiminin dil bilgisi bakımından görevi arasında önemli bir fark çıkar. Edat, daima başka bir kelime ile beraber bulunan bir kelimedir. Edatlık deyim ise bir ad (iyelik) tamlamasının ögelerinden biridir ve bazı durumlarda yalnız başına kendi görevini görebilir.

934. *Edatlık deyimlerin hâl ekleri* – Yer (veya zaman) edatlık deyimleri (bulunma, yönelme ve ayrılma hâli gibi) zarflık bir durum veya göreceli hâlini alırlar.

Örn.: Bulunma hâli:

ev(iñ) üstünde;

ev(iñ) üzerinde;

ki bunlarda 'olmak, bulunmak' gibi alelade bir yerleşirlik anlamı saklıdır.

Yönelme hâli:

ev(iñ) üstüne;

ev(iñ) üzerine

ki bunlarda 'çıkmak, düşmek vs.' gibi bir şeye doğru eğilim, yaklaşırlık[990] gibi bir anlam saklıdır.

Ayrılma hâli:

ev(iñ) üstünden;

ev(iñ) üzerinden.

ki bunlarda 'inmek, düşmek' gibi dışarıya doğru hareket, uzaklaşma, çıkıp yayılma anlamları saklıdır.

Göreceli hâli bazen ayrılma hâliyle aynı anlamda kullanılır. Bununla beraber bulunma hâlinden daha anlamlı olur.

Örn.: *eviñ yanınca.* Yine krş. § 924.

Sebep veya tarz bildiren edatlık deyimlerde anlama göre çeşitlenen hâl ekleri ve-

---

[990] Bir bulunma hâliyle olması beklenilen ad tamlamalarında bazen yönelme hâli kullanıldığı görülüyor:
Resülaḷḷahıñ asḥābı ve cemaᶜatı ne i ᶜtiḳād üzerine oḷduḷar ise ben daẖi oḷ iᶜtiḳad üzerineyim[AUE] (MUHAMMED EFENDI, *Risâle-i Birgivi*, 27. s.). Yine krş. § 937.[JD]

ya edatlar bulunur (bk. daha ileride § 953).

935. Yukarıda söylenenlerden şu çıkar. Bir ad tamlamasının ikinci sözcüğü olarak kullanılan bir mesafe adı zarf olmayan (yalın, ilgi veya yükleme hâli gibi) bir durumda bulunduğu zaman edatlık bir deyim meydana getirmez de alelade bir ad olarak sayılması icab eder.

Örn.: *eviñ üstü* 'taraça veya dam':

su üstü (*üzeri*);

mektūb üzeri (krş. § 392).

Bununla beraber öyle olur. Bu ad tamlamalarından birtakımı, yalın (mutlak) durumda bulundurularak cümlede durum tümleçleri biçiminde kullanılırlar. O zaman bunların ikinci unsurları bir edatlık deyim niteliğinde olur.

Örn.: *arḳa üstü düşmek* (yönelme hâli ile *üstüne* yerinde);

ayaḳ üstü (*üzeri*) *durmaḳ* (bulunma hâli: *üstünde* yerine);

aḳşam üstü (*üzeri*) (zaman zarfı).[991]

Aşağıdaki paragraflarda başlıca edatlık deyimler görülecektir.

üzer, üst

936. Bu *üst* ve *üzer* kelimeleri aynı anlamda olup aralarındaki başlıca fark, *üzer*'in iyelik eki almadan kullanılamamasıdır.

Bu kelimelerle yapılan edatlık deyimlerin Fransızcaya göre farklı anlamları şöyledir.

1. *sur*.

Örn.: *Damdan düşse ḳedi gibi dört ayaḳ üzerine düşer*;

Pādişah yeniçeri ağasınıñ taḳdim eylediyi şerbeti at üzerinde içerdi.[992]

2. *à la charge de...*, *sur*..

---

991 İşte başka bir örnekte bunda yükleme hâlindeki bir ad tamlamasında başlıca terimin bir edatlık deyime hissedilir derecede benzeyen bir rol oynaması gibi melez bir kullanışta olduğu görülüyor:
Gafil iken (Mûsâ) *üzerin bastı.*[AUE] (EMIR SÜLEYMAN) (ROUEN, 1493 yazmaları, 33 yap.).[JD]

992 Arap harfli Osmanlı imlasında ilgi zamirleri alan her kelimenin ad çekim hâllerinde bu zamirlerin başındaki ünlüler düşer; yalnız ر , ز , و (r, z, v) gibi kendisinden sonrakilere bitişmez bir ünsüzle biten kelimeler üçüncü kişi zamirlerini, aldığı zaman yükleme, yönelme ve ilgi hâlinde bu ünlü kalır.
Ünlüyle *sazını, sazına, sazınıñ*. Öteki hâllerde ise ünlüsüz *saz(ı)nda, saz(ı)ndan, saz(ı)nca.*
Bu bakımdan اوزرینده *üzerinde*, اوزریمزه *üzerimize* biçiminde yazarın verdiği imlalar ve eserde daha bunun gibi olanlar yanlış sayılır.[AUE]

Örn.: *üstüne aļmaķ*;

üzerimize terettüb eden (lāzım oļan) ḥarek'et.

3. *En plus, en surplus...*

Örn.: *Üstüñe ortaķ ģeliyormuş.*

937. Yönelme hâliyle *üzerine* biçimindeki edatlık deyim ardınca '...den sonra' anlamında da kullanılır.

Örn.: *Zevcesi çocuķ üzerine ģidiverdi*;

iᶜlān-ı ḥürriyet üzerine.

Hatırlatma – Edebiyatta *üst* veya *üzer* yerine bazen **fevķ* de kullanılır.

aļt

938. *Aļt* kelimesi (birincinin zıddı olarak) Fransızca *sous* anlamıyla edatlık deyimler meydana getirmeye yarar.

Örn.: *Öküzüñ aļtında buzağı arayor* (söylence);

Kişi her bilmediyini ayağınıñ aļtına aļsa başı ģöye erer[993];

Hangi taşı ķaļdırsaļar aļtından çıķar (Pek uyanık bir adam hakkında gerçekten ve bazen de alay için söylenir.).

1. hatırlatma – Aşağıdaki örneklerde bu deyim mecaz bir anlamla kullanılır:

Ecnebi vesāyeti aļtına girmek;

Ecnebi devletleriñ ķonturolü aļtında buļunan düyūn-ı ᶜumūmiye idāresi.

2. hatırlatma – Doğu lehçelerinin çoğunda *ast* kelimesi *aļt* anlamında ve *aļd* kelimesi de *öñ* anlamında kullanılır.

Örn.: *Anaļarnınğ ayagı astıdadur* "Anaların ayağı altındadır."[AUE]

Ravzai Cennet-ü cinan bāgı 'Cennet bağçesi, cennetler bağı'[AUE] (VÉLIAMINOF-ZERNOF, *Abuşka*, 18. s.);

Peygamberin meşhur hadisi tercümesi;

Seyḫuñ deryāsı (Aḫsiket) ķurganınıng astıdın aķar (BEVERIDGE, *Bâbur-nâma*, 4. yap.).

3. hatırlatma – Edebî dilde bazen **taḥt* kelimesi aynı yapılanma ile kullanılır.

Örn.: *riyāseti taḥtında.*

öñ

939. *Öñ* kelimesi Fransızca *devant* anlamıyla edatlık deyimler yapmaya yarar.

---

[993] Yazar bu kelimeyi *erir* biçiminde yanlış olarak kaydediyor.[AUE]

Örn.: *öñümüzde*;

biriniñ öñüne düşmek;

birini öñüne ḳatmaḳ.

1. hatırlatma – *İleri* kelimesi de kullanılabilir. Eski Osmanlıcada *iley* kelimesi de (bk. BIANCHI, yanlış olarak ايلك kelimesi altında).

Örn.: *İleyümde tevbe ḳıldı*[AUE] (Cezayir, Nu. 1719 yazmaları, 54. yap.).

2. hatırlatma – Azericede aynı anlamda *cephe* demek olan *gabaḳ* kelimesi kullanılır (krş. Osm. *Alın*; Doğu lehçelerinde *ald* = *ön*; § 938, 2. hatırlatma, 1421 ve 897, dipnot).

Örn.: *Seniñ ḳabaḳıña hiç çıḫan olmadı*[AUE] (FETH ALI AHUNDOF, *Temsilât*, 201. s.).

3. hatırlatma – *Önünce* yer edatlık deyimi olarak Fransızca *devant* ve zaman edatlık deyimi olarak Fransızca *avant* anlamını verir.

Örn.: *Önünce yürümeyeler*[AUE] (MUHAMMED EFENDI, *Risâle-i Birgivi*, 53. s.).

arḳa veya art

940. *arḳa* veya *art* (bir ünlüden önce bulunduğu zaman *ard*) kelimeleri Fransızca *eri arriére de... derriére* anlamında edatlık deyimler yapmaya yarar.

Örn.: *dağıñ arḳasında*;

biriniñ arḳasına düşmek.

Göreceli hâliyle olan ifadeler için krş. § 922.

1. hatırlatma – Aşağıdaki örnekte *arḳa* ve *art* kelimelerinin her ikisi de aynı zamanda kullanılmıştır:

Solundan veya arḳası ardından[AUE] (MUHAMMED EFENDI, *Risâle-i Birgivi*, 19. s.).

2. hatırlatma – Azericede aynı anlamda *dal*, *dalu*, *dalı* derler:

bu ğölüñ dalusında[AUE] (FETH ALI AHUNDOF, *Temsilât*, 82. s.).

3. hatırlatma – Edebiyat dilinde bazen **verā* kullanılır.

iç

941. *iç* kelimesi (ad) Fransızca *â l'intérieur de..., dans..., au milieu de...* anlamında edatlık deyimler meydana getirir.

Örn.: *bir ḳutu içinde*;

bir mağaranıñ içine girmek;

işiñ içinden çıḳmalı;

çayırıñ içinden ğeçmek (bu örnekteki ayrılma hâli anlamı için bk. § 272);

her taraf çiçek içinde.

942. Bu anlamdaki *iç* kelimesi yerine *içeri* (*...içerisine, ...içerisinde, ...içerisinden*) zarfı veya (edebî dilde) aşağıdaki kelimeler kullanılabilir:

**dāḫil* (Arapça sıfat-fiil) 'iç, içeri';

***derūn* 'iç, içeri'.

Örn.: *şehir dāḫilinde;*

saray derūnunda veya *derūninde.*

943. Bu edatlık deyim bulunma hâli ile kullanıldığı zaman şöyle anlamlara da gelebilir.

1. arasında...

Örn.: *işçileriñ içinde*[AUE];

Nişancılar ᶜalalekser erbāb-ı ᶜilm-ü kemālden oḷub içlerinde müverriḫ ve edîb ve şāᶜir adamḷar zuhūr etmiş (ABDURRAHMAN ŞEREF);

Barut fıçıḷarınıñ içinde elinde meşaᶜle ile doḷaşan bir adam.

Hatırlatma – *iç* kelimesinin bu kavramda *ara* kelimesi ve anlamdaşlarıyla katmerli bir kullanılışı vardır (bk. daha aşağıya § 946).

944. 2. *...esnasında, ...zarfında*[994] (zaman adlarıyla beraber olarak).

Örn.: *beş ğün içinde.* Zaman adlarıni bulunma hâliyle kullanarak aynı anlam elde edilir: *beş günde.*

945. *iç* kelimesinin zıt anlamı طيش *dış*'dır; fakat bu kelime *hors de* anlamlı edatlık deyimlerde seyrek kullanılır. Bunun yerine şu ifadeler kullanılır:

dışarı (§ 379);

**ḫāriç* (Arapça sıfat-fiil *çıḳan*);

***birūn* (eskimiş) dışarı.

Örn.: *şehrin ḫāricinde.*

ara

946. *Ara* kelimesi Fransızca *entre..., par-mi..., au milieu...* anlamlı edatlık deyimler yapmaya yarar (krş. § 943).

Örn.: *Erle ᶜavrat arasına gireniñ hürmetsizliyi ḳaḷır.*[995] Artık *er* ve *ᶜavrat* kelimeleri

---

[994] Yazar yine 'içinde' anlamıyla kullanılan ve 'kab' anlamında Arapça *zarf* kelimesiyle yapılan bu *zarfında* kelimesini unutmuş görünüyor.[AUE]

[995] Bu Türkçe ibare Fransızca tercümesine uymak için ya *erle avrat arasına giren hürmetsizliği ile kalır* ya da *erle avrat arasına girenin hürmetsizliği yanına [kâr] kalır* biçiminde olmalı

'koca ve karı' anlamında kullanılmıyor (krş. § 1164. 1. dipnot);

Yürümekle yuvarlanmaḳ arasında bir reftār-ı ᶜacib (GÜRPINAR);

Uyḳumuñ arasında işitdim.

947. Edebî dilde *ara* kelimesi yerine bazen şunlar kullanılır:

**beyn* 'arasında';

**mābeyn*[996];

***miyān* (halk ağzında *meyān*).

İfadenin anlamı Fransızca *au milieu de...*'ye yaklaştığı zaman yine Fransızca *milieu* demek olan *orta* (Arapça *vasat*)[997] kelimesi kullanılır.

yan

948. *Yan* kelimesi Fransızcada *auprés de..., â côté de...* anlamına gelen edatlık deyimler yapmaya yarar (krş. § 915).

Örn.: *kimiñ yanında büyüdü?*;

üst yanında;

ġel yanıma.

Edebî dilde *yan* yerine bazen ***nezd* kullanılır.

Örn.: *Bāb-ı ᶜāli nezdinde teşebbüsāt-ı siyāsiye.*

1. hatırlatma – Eski Osmanlıcada aynı anlamda *ḳat* veya *ḳıt* kelimeleri kullanılırdı.

Örn.: *Bir kişinüñ ḳatında ḳarı (iḫtiyar) ᶜavrat vardı*[AUE] (1426 yılı yazmaları, 221. yap.);

Oḷ seniñ ḳatıñdan gitmese[AUE] (ROUEN, 1493 yazmaları, 29. yap.);

Bir kimseniñ ḳabri ḳıtında[AUE] (MUHAMMED EFENDİ, *Risâle-i Birgivi*).

2. hatırlatma – Çağataycada asıl alındaki 'kıllı kısımlar' anlamında olan *ḳaş* kelimesi aynı anlamda alınmış bulunuyor.

Örn.: *Anınğ ḳaşıga*[998] *kiltürdilär* "Onun yanına getirdiler."[AUE] (ALİ ŞİR NEVAİ, *Târîh-î Mülûk-i Acem*, 49. s.).

949. *Yan* kelimesi bulunma hâliyle beraber bulunduğu zaman mecaz anlamıyla *...a göre, ...a nazaran* anlamını verebilir (+*CA*'nın anlamdaşı, bk. § 923).

Örn.: *Benim yanımda onuñ hiç ḳıymeti yoḳ.*

---

idi.[AUE]

996 Bunların arasına yine 'aralık' demek olan *esnā* kelimesi de getirilmeli idi. *uyḳu esnāsında* gibi.[AUE]

997 Burada yine *vasat* kelimesi unutulmuş: *şehrin vasatında* gibi.[AUE]

998 *ḳaş* kelimesi (*Divanü Lugati't-Türk*, III, 511, 6, 7. harf, *şefire*) 'her şeyin ucu ve kenarı' anlamındadır: *yar ḳaşı* 'sel yolunun veya başka şeyin kenarı'.
Lehçemizde yüzük kaşı, yüzük taşının konduğu gedik.[AUE]

Aynı anlamda *ind kelimesi kullanılır: *benim indimde seniñ indiñde* vs.

Eski Osmanlıcada *ḳat*, *ḳıt* ve Çağatayca *ḳaş* kelimeleri için de böyledir (krş. § 948, hatırlatma 2).

Örn.: *Ḳātļarında cāizdir ki* "Onların indinde (onlarca) olabilir ki".[AUE]

Örn.: *Eğer Ḥaḳ Taᶜālānıng ḳatında dünyanıñ ḳadrı varimişse* (= *var oļsaydı*[AUE]) *bizim gibi aḳsaḳ ve kötürüme dünyā (dünye) pādişahļığı virmezdi*[AUE999] Ankara muharebesinde kendisine mağlup olan BAYEZID'e TIMUR LENG'in söylediği) (ROUEN, 1493 yazmaları, 28. yap.);

barça tabᶜ ehli ḳaşıda rūşendür ki... "Bütün tabiat sahipleri yanında aydındır (bir şey) ki."[AUE] (ALI ŞIR NEVAI, *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, 11. s.);

faḳir ḳaşıda 'fakir (olan ben)ce'[AUE] (ALI ŞIR NEVAI, *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, 49. s.).

950. *Baş* kelimesi bazen 'bir şeyin bir ucu' anlamındadır.

Örn.: *çarşı başı*

ki şu ifadeler bundan geliyor:

yanı başımda;

aļt başında;

krş. *silāḥ başına!*

başı ucunda ifadesi de 'onun da yanında' anlamındadır.

951. *Doğru* edatının yanında **taraf* ile yapılmış edatlık deyimler bulunmaktadır.

Örn.: *Tarafıñıza gönderirim.*

Resmî kitabette sık sık kullanılan bu deyim ayrılma hâliyle Fransızcanın *de la part de...* anlamında kullanılır. Bunun anlamdaşı olan **cānib* kelimesi de kullanılır.

Örn.: *Sadrıaᶜzam pādişah tarafından iḥsān edilmiş murassaᶜ ḫançer taḳardı* (AHMED RASIM).

Tarafından ifadesi genel olarak edilgen fiiliyle birlikte bulunur ve çoğu zaman hakiki bir *araç* ekine eşit bulunur.

952. *ḳarşı* edatının anlamdışı olarak şu kelimelerle yapılan edatlık deyimler bulunmaktadır: **ḫilāf*; *ᶜ*aḳs; *zıdd; *inād* (Bu üç deyim genellikle yönelme hâliyle

---

[999] Bunun anlamı 'benim gibi bir topalla (Aksak Timur) senin gibi bir sakat adama (YILDIRIM BAYEZID) olsa gerek'. Bu bakımdan yazarın Fransızcaya ...*ā un boiteux et infirme comme moi* biçimindeki çevirisinde *moi* kelimesi yerine *nous* kelimesi getirilmek gerekir, sanırız. YILDIRIM BAYEZID'in bir gözü kör olmak bakımından sakat olduğu düşünülünce *infirme* kelimesi 'sakat' anlamıyla doğru olabilir.[AUE]

aksine, zıddına, inadına biçiminde kullanılır.).[1000] *ᶜ*aḷeyh* (aslı *ᶜ*aḷeyhi*[AUE]) olup **leh* (aslı **leḥü*[AUE])'nin zıddıdır.

Örn.: *Onuñ lehinde şehādet edecek çoḳ adamḷar vardır ama ᶜaḷeyinde kimse şehādet etmeyor* (ŞEMSEDDİN SAMİ).

953. *Sebep bildiren edatlık deyimler* – Burada bunların sondalık sebep (gaye) bildirenleriyle etkin sebep bildiren edatlık deyimleri ayırddetmek yerinde olur. Böyle bir ayrılış her iki kavram arasında bir belirsizliğe meydan vermemezlik edemez (krş. § 883 ve 884).

1. Sondalık sebep bildiren edatlık deyimler (krş. *içün* edatı § 882):

zımnında, zımn'dan;

eceli içün (§ 883);

yönünden,[1001] *yön* kelimesinden (krş. bu kelimenin adı olarak kullanılışı § 914, 1.)[1002] ki bu ifade Osmanlıcada erkenden (XV. yüzyılda) kaybolmuştur.

Bu edat şöyle anlamlar alır:

1. Sebeple.

Örn.: *Ḳur'an endirildi cümle yönünden*[AUE] (1426 yılı yazmaları, 108. yap.).

2. Bakımından (+*CA*'nın anlamdaşı).

Örn.: *maᶜna yönünden ᶜāmdır*[AUE] (aynı eser, 25. yap.).

3. ...diye, ...olarak

Örn.: *ᶜazab yönünden*;

ᶜivaz yönünden (aynı eser, 161, 124. yaprak ve çeşitli yerlerde);

Zulüm yönünden (aynı eser, 217. yap.) kelimesi *yön* söylenişiyle Anadolu lehçelerinde hâlâ vardır: *yönüm döndüm* (KÖROĞLU).

Eski Osmanlıcada aynı yapılanma ile **cihet* kelimesi ve Çağataycada ise *yağ* kelimesi (§ 915) bulunmaktadır. Her ikisi de *yön*'ün anlamdaşıdır.

Örn.: *Oguḷ yoḳḷıgı cihetinden işi ḥasretidi*[AUE] (VAMBERY, *Eski Osmanlı Dili Çalışmaları*, 38. s., I, 2);

ḳarındaşḷıḳ yagındın 'kardeşlik yakasından (yönünden)'[AUE] (EBÜLGAZI BAHADIR HAN, *Moğol ve Tatarların Tarihi*, 82. s.);

[1000] Bunların arasında yine bu anlamda kullanılan *rağm* (ve *rağmına*) *rağmen* kelimesi unutulmuştur:
Şerr idi gördüm de ayıḷdım zehāb-ı kāināt
Münferid ḳaḷdım bu yoḷda kāinātın rağmına – KEMAL.[AUE]

[1001] Yazar bunu yanlış olarak *yün* okumuştur.[AUE]

[1002] Krş. *yönüñü döndür* biçiminde tercüme edilen Arapça ibaresi.[JD]

ᶜufūnet yagından öldü (aynı eser, 83. s.).

954. 2. Âmil sebep anlamlı edatlık deyimler. Krş. *ötürü*, *doḷayı* (§ 913) edatlarını. Yine krş. § 1429.

yüzünden, *yüz*'den;

sebebiile (**sebeb*);

cihetiile (**cihet*).

Birinci ile aynı anlamda olan bu son iki deyim edebî dile aittir.

Cihet, *yüz* ve daha yukarıda *yön*[1003] kelimeleri arasında az çok tam bir anlamdaşlık dikkate değer. Bu, Türkçede doğrulma, istikamet alma 'yüz, yan' fikrinin sık sık 'sebep' anlamına vardığını göstermektedir.

Eski Osmanlıcada aynı anlam ile *ucundan* kelimesi kullanılmakta idi. Bu *uc*; yani gaye vesile kelimesinden ve ip ucu (krş. Farsça *ser-rişte*) yolundaki mecazlı bir ifadeden doğan bir anlamdır.

Örn.: *ᶜāḳıbet oḷ bedḫuy ucundan*[1004] *helāk itdiler.* "Nihayet (SULTAN AHMED'i) o kötü huy yüzünden öldürdüler."[AUE] (ROUEN, 1493 yazmaları, 30. yap.);

Oḷ ikinüñ ucundan o iki (şey)in yüzünden[AUE] (1426 yılı yazmaları, 160. yap.).

Bazen bu deyim *yönünden*[AUE] deyimiyle karışıyordu (krş. aynı eser, 164. yap., 4. satır: *ḥased yönünden*... 7. satır.

ḥased ucundan ikisi de tamamıyla anlamdaştır:

Buna Azericede de rastlanır:

Aḥmaḳlıgıñ ucundan[1005] *bu iş senden baş vurubdur uc*[AUE]? (FETH ALI AHUNDOF, *Temsilât*, 113. s.).[1006]

Bu kelimenin Doğu Türkçesinde[1007] *uçun* şeklinde söylenen *içün* edatıyla akraba olması mümkündür (bk. § 1429, 1. dipnot.).

1003 Yazar bunu da *yün* biçiminde kaydediyor.[AUE]

1004 Bütün bu kelimelerin aslı fikrimizce *öcünden* 'karşılığından' olabilir. Bk. *öc* 'karşılık'.

1005 Fuzuli'nin *Ser keşteliğim kākül-i müşkiniñ, ucundan* mısrasında da böyle olsa gerek; *ip ucu* kelimesinin mecazlı kullanılışından doğan mana ile bunun *ucundan* okunuşlu ve 'sebebiyle' anlamlı olduğu biçiminde yazarın görüşü uzak görünüyor. Bk. daha önce geçen *oçün* ve *öç* hakkındaki görüşlerimize. Nitekim yazar de biraz aşağıda bunun mümkün olduğunu söylüyor.[AUE]

1006 Bunun gerek Arap harfli ibaresi ve gerek Fransızcaya tercümesi hakkında tereddütlüyüz.[AUE]

1007 Doğu Türkçesinde yazılan bu kelimenin *öçün* okunmayıp *uçun* okunduğunu bilmiyoruz.[AUE]

II. Konu: Bağlaçlar[1008]

955. Türkçe söz dizimi şöyle yerlerde bağlaç kullanmamak için elverişli bulunmaktadır:

1. Örnek olarak Fransızcanın düzendeşlik veya keşikleniş edatlarıyla bağlamayı zaruri gördüğü iki terim arasında ki Türkçe bu iki sözcüğü çoğu zaman sade bir yan yana olma ile bağlamayı yeter görür.

Örn.: *ana baba*;

ḳarı ḳoca;

er ğeç;

dört beş;

beş on.

Bu sonuncusu Fransızca *quelques*, *un petit nombre* anlamlarının en çok tercih edilen ifadesidir: *beş on param vardır* (krş. § 490, 3. hatırlatma.).

az çoḳ.

2. Türkçede fiilden yapılan çekimsiz fiillerin aldığı gelişme, yarı cümleler meydana getirmeye yol açmıştır. Bunlar, bağımlı cümlelerin yerini tutmuş bağlaçların kullanılmasına artık lüzum bırakmamıştır (bk. § 1251 ve aşağısı).

956. Bütün bunlara rağmen Türkçede öteki İslam dillerinin tesirleri yine bağlaçlar kullanılmasına sebep olmuştur; fakat bunlar nispeten az sayıda ve hemen hepsi de Farsça veya Arapçadan alınmadır ve bu edatlar bile Türkçeye geçerken bir dereceye kadar nitelik değiştirmiş bulunuyor. Türk dili bunları tek başına edatlar olarak değil de uymacalar (ekleme) olarak; yani bir çeşit vurgulanmayan ekler diye saymak meylindedir.[1009]

Üstelik bağlaçtan sonra pek duyulur bir söyleniş durulması olduğu için sözün aşağısı çoğu zaman bu durulmadan sonra yeniden söylenmeye başlar.

Bunun sonucu olarak Türkçede bağlaç iki cümle arasında bulunduğu zaman bazen ana cümleye katılarak onunla bir hamur hâlinde söyleniyor (Fransızcada ise bu,

---

[1008] Fransızcada olduğu üzere; fakat o dildekilerden belki daha sık olarak birtakım edatlar bazen bağlaç bazen zarf (veya ünlem) olarak kullanılır ve bu kullanışları ayırdediş de çoğu zaman indidir.[JD]

[1009] Bu hadise yalnız Türk dillerine özgü değildir. Krş. Latince, *Senatus Populus que Romanus*'deki *que*; fakat onda daha çok gelişmiş bir hâldedir. Bundan başka onda kelimelerin sırası da Latincedekinin aynı değildir.[JD]

bağımlı cümleye onun bir parçası olarak girmiş olmakla onunla bir hamur hâlinde bulunuyor.).

Örn.: *O baña dedi ki sen dün ĝeldiñ.*

Bu incelememizin uygulaması *da* (§ 960), *amma* (§ 981) ve *ki* (§ 986) bağlaçlarına hakimdir.

Esas itibarıyla bağlaçlar yazıda ayrı kalırlar (bk. *ki* için § 986 ve *de* için § 414, 2.).

957. Bağlaçları uymaca (ekleme) ekler hâline koymaktaki bu eğilim tamamlanmamış veya (kesiklenmiş) askılanmış öyle sözler meydana getirmeye müsaittir. Bunlarda bağımlı cümleler söylenmeyerek yalnızca *zımnen* kastedilmiş bulunur.

Örn.: *ĝörmedimki* (size bir şey söyleyebileyim[AUE]).

Böylelerinde ardından bir uymaca (ekleme) getirilen ana cümleyle yetiniliyor. Bu yapılanma, Hint-Avrupa söz dizimine alışmış bir kafa için epeyce acaip bir eksiltilmiş görünür. Bunun daha başka örnekleri ileride (§ 965 ve 993) bulunmaktadır.

Aşağıdaki paragraflarda Türkçede kullanılan farklı bağlaçları birbiri ardınca inceleyeceğiz.

ve

958. *Ve* bağlacı Arapçadan alınmıştır. Esasında kullanılması hiçbir zaman zaruri olmamakla beraber (bk. § 955, 1.) çok tercih edilen bir kullanılışı vardır.

Örn.: *ḵöyler (ve) ḳasabaḷar ve şehirler.*

Bu örnekte görüldüğü üzere *ve* bağlacının tekrarlanmasından sakınılmaktadır. Bunu düzendeş olan kelimelerin sonuncusundan önce getirmek yeter. Bununla beraber bu kurala Fransızcada olduğu kadar kesinlikle riayet edilmemektedir.

959. Öncekisiyle aynı imla ve aynı anlamda olup ünsüzlerden sonra *ü/ u* ve ünlülerden sonra *vü/ vu* söyleyen و Farsçadan alınmıştır (O dilde bu biçiminde söylenir.) *ve*'den daha seyrek kullanılır ve bu kullanış da edebî dille sınırlıdır.[1010] Ancak ikisi de Farsça veya Arapça iki kelime arasında bulunabilir. Bu kelimeler anlamdaş veya zıt anlamlı olurlar. Bunun sonucu olarak bunlar anlamdaş oldukları zaman bir çeşit ikizlemeler (doublet) ortaya çıkarırlar. Başka bir dile tercüme edilirken çoğu zaman tek bir kelime ile göstermek yeter. Türkçede böyle anlamdaş ikizlemelere *ᶜatf-ı-tefsīri* (yani etkileyici düzendeşlik[AUE]) derler. Farsça söz diziminin tesiriyle vücut bulan bu yapılanmanın kullanışı gittikçe azalmaktadır.

[1010] Türk dilcileri *ve* bağlacına *vāv-ı-mefsūle* 'ayrık vav *ve*' ve *u* bağlacına *vāv-i-mevsūle* 'bitişik *vav ve*' derler ki bu ikisinin söylenişi birbirine benzeyerek belirsizlik yarattığı için bu tabirler pek uygulamadaki şeyler değildir.[JD]

Örn.: *zapt-u rabt* (kelime kelimesine tutup bağlama[AUE]);

Emr-ü ferman;

ābā vu ecdād (babalar ve dedeler[AUE]).

Pek seyrek olarak da böyle yapılanmaların Türkçe kelimelerle kurulduğu galat şeylere rastlanmaktadır. Krş. aşağıdaki hatırlatma (*sonları*).

Hatırlatma – XV. yüzyılda *ve* ve *u* bağlaçlarının kullanılmasındaki ayrılık henüz tamamıyla meydana gelmiş olmadığı bu zamanın harekeli el yazmalarıyla sabit olmaktadır. Bunlardan birincisi üstünlü *ve* biçiminde ikincisi örülü *vü* biçiminde yazılmaktadır. Bu Farsça bağlaç hatta Türkçe kelimelerle beraber kullanılıyor ve Türkçe ekleri alıyordu.

Örn.: *Bir cuhūdu bir müsellem.*[AUE] (1451 yazmaları, *Keleti Szemle'den*, 1900, 24. s., 1. satır);

Raḥmet müellifä vü ḳātibä vü ḳāriyä vü sāmiᶜä vü sāḫibi kitābä oļsun. "Allahın rahmeti kitabı yazana, istihsali edene, okuyana, dinleyene ve kitabın sahibine ait olsun."[AUE] (aynı eser, sonda);

yaz u ḳış[AUE] (*Bibliothèque Nationale Yazmaları, AFT*, 87, 51. yap.).

Aynı yazmalarda bu bağlacı yazmayıp bunu çoğunlukla kendisinden önceki kelimenin son harfi üzerine bir hareke (§ 26); yani ünlü işareti biçiminde göstermek gibi bir imla hatası yapılmaktadır.

Örn.: *zafer ü nusret* yerine;

ten ü can yerine [1426 yazmaları, 11. yap.].

Aşağıdaki örneklerde aynı imla Türkçe kelimelerde de kullanılmış bulunuyor.

ġöz-ü ḳuļaḳ yerine [Aynı eser, 42. yap.];

et ü deri [Aynı eser, 144. yap.].

Uygur metinlerinde *ve* bağlacı ancak Arapça ibarelerin çevri yazısında kullanılır; fakat bazen basma kalıp bazı ifadelerde ve o da yine Türkçe kelimelerde (*w* harfiyle gösterilmiş) Farsça *u* bağlacına rastlanmaktadır:

sän w män 'sen ve ben'[AUE];

bir w bar 'bir ve var (olan Allah)'[AUE] (FERIDUDDÎN ATTÂR, *Tezkiratü'l Evliya*, 191. s.).

dA

960. *de/ da* edatı *ve* anlamında uymaca (ekleme) bir bağlaç olarak kullanılır. Bu *daḫi* zarfının kısaltılmış bir biçiminden meydana gelmiştir (bk. § 406 ve aşağısı).

Örn.: *Aļdı da gitdi*;

Tavuḳ ḳaza baḳmış da ḳıçını yırtmış (körü körüne taklidden kinaye olan bir söylence).

Hatırlatma – *de* bağlacı sözün ögelerini düzendeşlemek üzere onların arasında yer alır; fakat bu kural nesirde[1011] uygulanmaz.

Örn.: *Bülbül olsam konāda bilsem dallara* (halk türküsü).[1012]

961. *De* bağlacı ilk anlamı olan katılımdan tamamıyla kurtulmuş olmadığı için yalnız düzendeşlik bildiren *ve* bağlacından daha anlamlıdır.

Çoğu zaman tehdit, arzu, ısrar bildiren sözlerde görünür. Bunun sonucu olarak bu her zaman *ve*'nin yeter bir benzeri olamaz ve Fransızcaya da hep *et* ile tercüme edilemez.

Örn.: *Vurda ğör;*

dersiñe çalışmada ğez[AUE] (sonra sen görürsün).

Ya öyledir de niçün[1013] *mücāzāt etmezsiñiz* (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebîye*);

bahar ğelsede baġa gitsek[1014];

niçün şimdi deyil de soñra;

rahat döşeyi yer yüzüne çıkmış mezār deyil de nedir?

Deyil kelimesinin ardınca *de* getirilerek yapılan ve epeyce sık kullanılan bu yapılanma dikkate değer. Buna dair yukarıda verdiğiniz bu iki örnekten başka Eski Osmanlıcadan alınmış olarak bir de şunu veriyoruz.[1015]

Ecnebiler ile hemrāz olmañız küfrān-ı niᶜmet deyilde nedir?[AUE] (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, I, 244. s.).

962. Türkçede *de* bağlacı ile yapılan sözlerin Fransızca karşılıkları aynı (eşit) olacağı yerde *bağımlı (uyruk)* olan iki sözcüğün varlığından ibaret olur.

Bunlar *(bir şey için) iyi etmek...; nasıl etmek...; söylemek* gibi ifadelerde olur.[1016]

[1011] Yazar bunu metinde nazım için söylüyor; ama nesir olacak, öylece tashih ettik.[AUE]

[1012] Bunun anlamı 'hem bülbül olsam hem konabilsem dallara' biçimindedir; fakat *da* bağlacı birinci *bilsem*'den sonra getirilince; yani *bülbül olsam da konabilsem dallara* biçiminde söylenince 'bülbül olmak kabiliyetini elde etmek biçimiyle dallara konabilsem' anlamı anlaşılır. Anlamca birbirine yakın olmakla beraber bu iki biçim arasında yine farklı bir anlam rengi vardır.[AUE]

[1013] Buradaki *niçün*'ler, *niçin* okunmak gerektir.[AUE]

[1014] Yazar bu örnekte Arap harfleriyle böyle yazıldığı hâlde Latin harfleriyle yanlış olarak *gitsek* diyor.[AUE]

[1015] *deyilde nedir* biçiminde yapılmış ifadelerde *değilse, deyil de* anlamındadır.[AUE]

[1016] Bu gibi yerlerde kullanılan *de*'ler, *ki* yerinde olup *ve* ile ilgisi yoktur. Bu bakımdan anlamı bakımından bunun ayırdığı iki cümle aslında düzendeş değil, uyruktur. Fransızca tercümelerinde verilen anlam da yerinedir: *Ne iyi ettiñ ki geldiñ; nasıl etmeli ki bu işi çabuk bi-*

Örn.: *ne iyi etdiñ de ġeldiñ;*

nasıḻ etmeli de bu işi çabuḳ bitirmeli;

söyle de çocuğu ġetirsinler.[1017]

963. *De* edatı iki buyruk kipini bağladığı zaman böyle düzendeşlenen iki terim çoğu zaman geçici bir çare bildirir:

Örn.: *müft oḻsun da zift oḻsun* (söylence);

ḳoca oḻsun da cüce oḻsun (söylence);

ölde bayġınḻıḳ ġösterme.

Hatırlatma – İki sözcüğünden birine *tek* edatını (krş. § 1000) katmakla bu ifadeleri kuvvetlendirmek mümkündür.

Örn.: *Yanıma ġelsin de tek*[1018] *yaḻıñız ġelsin;*

Tek ġelsinde ġeç ġelsin (Bu örnekler ABDURRAHMAN EFENDİ'nin dil bilgisi kitabından alınmıştır.);

Ne oḻursa oḻsun, tek[1019] *beş on para da benim cebime ġirsin* (GÜRPINAR, *Metres*, 32. s.).

964. *De* bağlacı bağlama zarf-fiili olan *-Ip*'e katılarak onun anlamını pekiştirir.

Örn.: *Su verip de yağ aḻsañ zarar mı edersin?* (atasözü)[1020]

Bu yoldaki yapılanmadan § 1301'de ayrıntısıyla söz edilmiştir.

965. *Tamamlanmamış cümlelerde de'nin kullanılışı* (§ 957) – Bir özür gösterme, bir açıklama verme bildiren vesilelerde cümle bazen *de* bağlacından sonra askıda bırakılır.

Örn.: *Bir iki satır yazayım da…* (= iş bitsin, serbest konuşalım[AUE]).[1021]

---

tirmeli; söyle ki çocuğu getirsinler.. vs.

de bağlacı bu *ki*'den başka anlamları da bildirir:

a) *Aç olup da (olduğu hâlde) yiyecek bir şey bulamamak ne fena.*

b) *Gidip de (gittikten sonra) gelmemek var, gelip de (geldikten sonra) görmemek var* (söylence).

c) *Ölürüm de (bu yüzden ölsem bile) söylemem.*

ç) *O dili okur yazar ve söylerim de (hatta söylerim, üstelik söylerim)* vs.[AUE]

[1017] Çünkü hanımın hiç olmazsa bir mezarı var da (= var ki) nerede olduğuna alâmet olur (ABDULHAMİD, *Sabr-u Sebat*).[AUE]

[1018] Buradaki *tek*'ler aslında 'bir, bir kere, hele bir' gibi bir anlam da görünüyor; birinci örnekteki *tek* kelimesinin yeri ise cümlenin başı olsa gerek.[AUE]

[1019] Bu örnek ötekilerden ayrı olmalıdır. Bundaki *de* bir buyruk kipinden sonra değil bir addan sonra gelmiş olup alelade 'dahi' anlamındadır. *Tek* kelimesi ise *ta ki* yerinde ve ondan bozma görünüyor.[AUE]

[1020] Bunun anlamı pekiştirmekten başkadır. Örnek: *su vererek karşılık yağ alsan…* yerinedir.[AUE]

[1021] Buradaki *de* de 've' anlamında değil, كه *ki* yerinedir: Bir iki satır yazayım ki (iş bitsin, serbest konuşalım) demektir.[AUE]

Cümle içinde kastedildiği hâlde gizli bırakılan parçası bir açıklamayı içinde bulunduran ise *de*'ye bazen *onuñ için* kelimeleri ilave edilir.

Örn.: *Sizi ǵörmedim de onuñ içün...* (= size selām (haber) veremedim, sizi çağırmadım vs.).

966. *De* edatı ardınca yine bir uymaca (ekleme) olan *mi* soru edatı da gelebilir.

Örn.: *Bunu k̠endiñ ǵördüñdemi söyleyorsuñ yok̡sa başk̡a birinden işitdiñdemi nak̡l ediyorsuñ.*[1022] (FAIK REŞAD, *Külliyât-ı Letâif*).

****hem... hem...**

967. ***hem... hem...* biçimindeki katmerli bağlaç iki veya daha çok sayıdaki düzendeş kavramların karşılıklı olarak birbirlerini kuvvetlendirdiğini veya birbirlerinin tersinde bulunduklarını bildirir. Bu bir çeşit düzendeşlik veya aksileşimi gösterme niteliğindedir.

Karaman lehçesinde *hemi... hemi...*(krş. Atina, 1840).

Azericede de aynı biçim görülmektedir:

Hemi ucuzdur ve hemi ǵökçekdir[AUE] (FETH ALI AHUNDOF, *Temsilât*, 158. s.).

Hem kelimesi her ait olduğu kelimenin önüne gelir.[1023]

Örn.: *Hem öyle söyleyor hem böyle söyleyor*;

hem sizi hem beni isteyor;

hem ticāret hem ziyāret;

hem bilmez hem söylemek ister.

968. İkinci *hem*'den sonra *de* edatını katmakla ifadeyi daha kuvvetli yapmak mümkündür.

Örn.: *Hem tatl̡ı tatl̡ı uyuyorum hem de rüyamda tatl̡ı tatl̡ı yemekler yeyorum* (KÚNOS, *Nasreddin Hoca Hikâyeleri*).

Hatırlatma – Katmerli olmayan (tek başına) *hem* kelimesi bir zarftır (krş. § 424).

ne... ne...

969. Değişmeli bir olumsuzluk bağlacı olan *ne*[1024] iki veya ikiden fazla tekrarlanarak:

1022 Fiile katılan 'de mi'nin anlamı *ve onun üzerine mi* gibi bir şeydir: Gördün 've onun üzerine mi'... işittin 've onun üzerine mi'... gibi.[AUE]

1023 Bunun Fransızca karşılıkları epeyce çeşitli olabilir:
tantôt..., tantôt..., d'une part... d'autre part..., et, et puis, ... et... ā la fois.[JD]

1024 EBUZZIYA TEVFIK bu edata bir risalecik ayırmıştır.[JD]

ne... ne...;

ne... ne de... biçimlerinde kullanılan hem Türkçe hem Farsça bir kelimedir.

Bu *ne...ne...* (olumsuz bir cümle içinde) olarak asıl (hiçbir) şey demek olan *näñ... näñ...* biçiminde çok eski bir kelime yerinedir. Olumlu bir cümle içinde ise bu *näñ* 'şey' anlamındadır (krş. Latince *res*).

Bu sonuç, MÜLLER (*Uygurca*, I, 12. s.)'nin bir ibaresinden çıkarılmaktadır.

Yine bk. § 319 *Näñ bilmäzlär* "(Hiçbir) şey bilmezler."[AUE] (MÜLLER, *Uygurca*, II, 4. s., I, 2; krş. aynı yer*de*, I. 12. s.).

Bununla beraber *nä*'nin bu kullanılışı Farsçanın tesirinden ileri gelmiş olması da bunun kadar gerçek bir şey olabilir. Krş. *ki*'nin kullanılışı ki o da buna benzer bir hâdise göstermektedir (§ 986).

Çağataycada *...ni... ni...*[AUE] biçiminde yazılır (HARTMANN, *Çağatayca* § 81).

Örn.: *ne bugün ne yarın*;

Ne selāmün ᶜaleyküm ne ᶜaleyküm selām (söylence).

970. Bu edat olumsuz iki cümleyi değiştirmeye yarar.[1025]

Örn.: *Ne ölüye ağlar ne diriye güler.*

971. Fiil, değişmenin bütün ögeleri için aynı olduğu zaman *ne* cümlenin sonuna atılacak yerde bu adlandırmalar arasına girer.

Örn.: *Ne baña olsun ne ele* (söylence).

Eski Osmanlıcada fiilin tekrar edilmesinden çekinilmezdi.[1026]

Mübāh oldurki işlemesinde ne sevāb ola ne günāh ola[AUE] (MUHAMMED EFENDI, *Risâle-i Birgivi*, 28-29. s.).

972. *Ne*'li cümlelerde olumsuzluk, aslında Farsçadakisiyle karıştırılan bu bağlaç ile ifade edildiği için (Fransızcada olanından farklı olarak krş. yukarıdaki örneklerin Fransızca tercümelerini) artık böylelerinde olumsuz fiil kullanmak lüzumsuzdur.

973. Böyle olmakla beraber zamanımızın dilcileri şu gibi hâllerde olumsuz fiil kullanmasını öneriyorlar.

1. Fiil, değişmeli iki sözcükten bir olumsuz deyim ile ayrılmış olduğu zaman:

Örn.: *Bugün ne bağçeye ne sokağa hiç çıkmadım*;

O işe ne bunuñ ne onuñ mümkin deyil aklı ermez.

[1025] bk. alt sayfaya.

[1026] Olumlu ve olumsuz veya hem olumlu hem olumsuz fiillerle kullanılabilen bu tekrarlı *ne*'leri 'ne türlü, nasıl, ne kadar, hangi' gibi anlamlar veren öteki *ne*'lerle karıştırmamalı. *Ne aldın? Sen ne adamsın? Ne yağmur yağıyor, elinde ne kitap var* vs.[AUE]

2. Bir zarf-fiil veya bir zarf-fiil deyimi ile beraber olduğu zaman:

Örn.: *Ne oḳumağa ne yazmağa hevesi olmadığından...*

3. Değişmenin iki sözcüğünden önce yer almış bulunduğu zaman:

Örn.: *Bugün çıḳmadım ne bağçeye ne soḳağa* (Bu, birinci örnekle aynı anlamdadır.)

Hatırlatma – Fiil değişmenin iki sözcüğü arasında bulunduğu zaman olumsuzluk ekini de alabilir; fakat böyle bir hâlde aksine cümle bu defa bir olumsuzluğun olumsuzluğunu bildiren ve dolayısıyla olumlu olan bir anlam alır.

Örn.: *Ne Aḥmed ğelmedi ne Meḥmet.*[1027]

Böyle ifade etme tarzı istisna bir şeydir.[1028]

1027 Olumsuz fiil ile kullanılan tekrarlı *ne*'ler yalnızca *hem* anlamında olmakla beraber cümle sonundaki fiil daha söylenmeden önce bu *ne*'ler cümle hükmünün olumsuz olduğunu ilkinden bildirmek gibi bir hususiliği vardır.[AUE]

1028 Burada gerek yazarın gerek sonraları buna dair fikir yürüten bazı yazarlarımızın görüşlerini de itibara alarak kendi düşündüklerimizi söylemek istiyoruz.

Türkçe ve Farsçada *na* ve Çağatay Türkçesinde (Fransızcada olduğu gibi) *ni* biçiminde görülen bu edat ister Türkçe ister Farsça bir asıldan gelsin, esasında olumsuzluk anlamına konulduğu anlaşılıyor. (Türkçede olumsuzluk eki olan *me*, bu *ne*'nin bir çeşidi olabilir: $n > m$ değişimli.)...

Farsçada hem tekrarsız (ve fiili olumsuz) hem tekrarlı (ve fiili olumlu) olarak kullanılabilir; fakat Türkçede bu, olumsuzluk anlamıyla tekrarsız kullanılamaz ve bu anlamı veren *ne*'lerin yalnız iki defa tekrarlanması da gerekmez. İki veya ikiden fazla bir sayıda olmak üzere tek veya çift olarak 2, 3, 4, 5, 6... defa da tekrarlanılabilir. Bu bakımdan, bazı yazarların yaptığı gibi yalnızca çifte *ne*'lerden söz etmek ve yine kitabın yazarı da dâhil, bir çoğunda verilen örnekleri hep böylelerine hasretmek doğru değildir.

Tekrarlı *ne* 1. olarak ayrı ayrı olan veya zarf-fiil fiillerle birbirine bağlı bulunan iki ve daha çok cümlenin başında. 2. olarak bir cümle içinde dayanak (özne, yüklem) ve yardaklardan (cümle tümleyenleri: tümleç, zarf) ibaret ögelerin başında. 3. olarak da cümledeki kelimelerin sıfatları veya o sıfatların zarfları başında bulunarak bir keşikleniş anlamını vermek biçimiyle onları birbirine bağlar.

Bu bağlanış sırasında *ne* iki anlam ile kullanılır:

a) *Ne*'lerin bulunduğu cümlenin fiili isteğe göre olumlu veya olumsuz kullanılabilir.

b) *Ne*'lerin bulunduğu cümlenin fiili yalnızca olumsuz olur: o zaman bu tekrarlı *ne*'ler ayrıca olumsuzluk anlamı vermeyerek yalnızca *hem* anlamıyla kullanılır.

c) *Ne*'lerin bulunduğu cümlenin fiili yalnızca olumlu olur: o zaman fiilin vermediği olumsuzluk anlamını vermek görevi yalnız bu tekrarlı *ne*'lere kalır: *hem* + olumsuzluk anlamlarıyla kullanılır. Bununla beraber tekrarlı *ne*'leri bulunan cümlenin fiili ister olumsuz ister olumlu olsun, cümlenin bildirdiği hüküm genellikle *olumsuzluk*'tur.

Hatırlatma – *Ne*'li iki sözcüğün fiilinin olumsuz hükümlü olduğu bildirilir ve bu da başkası tarafından red ve inkâr edilirse fiil olumsuz hâliyle o iki sözcük arasında bulunur ve o zaman cümlenin hükmü olumlu olur. Böylesi çok az kullanılır:

Siz "Ne vapur geldi ne tren." diyorsunuz, hâlbuki *ne vapur gelmedi ne tren* gibi ki bu "Ne vapur gelmedi ne tren." cümlesi, "Hem vapur gelmedi (değil) hem tren gelmedi (değil)." anlamındadır; yani bu "Hem vapurun hem trenin gelmediğini red ve inkâr ediyorum: hem vapur geldi hem tren." demektir.

A) Fiili ister olumlu ister olumsuz olabilenler

a) Tekrarlı *ne*'ler cümledeki ögelerin başında:

1. Cümlede tekrarlı *ne*'lerin keşiklediği ögelerden sonuncusu ile arkasından gelen fiil arasında;

ne bir kelime veya söz.. ne de sesle bir duraklama

bulunmayarak bunlar birbirinden ayrılıp uzaklaşmamış olursa fiil isteğe göre olumlu veya olumsuz bırakılabilir:

Bugün ne bağçeye ne sokağa çıktım = (çıkmadım);
Kardeşim ne çok konuşmayı ne çok gülmeyi sever = (sevmez);
O ne arkadaşlarıyla ne kardeşleriyle ne de babasıyla geçinir = (geçinmez);
Babam ne gezmekten ne oyun oynamaktan hoşlanır = (hoşlanmaz);
O işe ne senin ne onun ne başkasının aklınız erer = (ermez);
Ne kar yağacağını ne güneş açacağını bilirim = (bilmem);
Ne senin (kitabın) ne de onun kitabı yarar = (yaramaz);
Çocuğu ne erkek kardeşi ne de kızkardeşi sordu = (sormadı);
Ne boş oturmayı ne de başı boş gezmeyi severim = (sevmem).

2. O ne Rumca ne Ermenice ne İspanyolca biliyor = (bilmiyor).

Hastaya bir ay müddetle ne et ne süt ne sebze ne de yumurta verilecek = (verilmeyecek) (bk. B.1, 2).

Hatırlatma – Böylelerinde kısa cümlelerin fiilleri olumsuz olmaktan çok olumlu bırakılır.

3. Cümlede tekrarlı *ne*'lerin keşiklediği ögelerden sonra bir sıfat-fiil gelirse bu, yerine veya arzuya göre ister olumsuz ister olumlu olarak kullanılabilir:

Benim ne şerbet ne limonata (aradığım) var.
Onun ne çamaşır ne elbise (değiştirip değiştirmediğini) bilmiyorlar.
Ne size ne bize ilişiği (olmayan) işlerle uğraşıyorsunuz.
Bu ne size ne bize taallûku (olan) bir meseledir.

b) Tekrarlı *ne*'ler zarf-fiilli cümleler başında:

Tekrarlı *ne*'ler bağlama fiillerle (zarf-fiiller) ulanan cümlelerin başında bulunursa bunlar ister yalnız olumsuz ister yalnız olumlu ister kimi olumlu kimi olumsuz olarak kullanılabilirler:

Kardeşim ne öğretmenden (ürktüğünden) ne de dersini (bilmediğinden) okula gitmiyor değildir.
Çocuk ne okumayı (sevmediği için) ne okuldan (hoşlanmadığı için) devamsızlık etmiyor.
İnsan ne tıka basa yemek (yiyerek) ne havasız yerlerde uzun zaman kapalı (kalarak) sıhhatini koruyabilir.

B) Fiili olumsuz olanlar

Tekrarlı *ne*'ler cümledeki ögelerin başında:

1. Cümledeki tekrarlı *ne*'lerin keşiklediği ögelerden sonuncusu ile fiil arasında uzun kısa bir kelime, ya bir söz bulunur ve böylece bunlar birbirinden az çok uzaklaşmış olursa fiil olumsuz kalır:

Bugün ne bağçeyeye, ne sokağa (hiç) çıkmadım;
Kardeşim ne çok konuşmayı ne çok gülmeyi (pek) sevmez;
O ne arkadaşlarıyla ne kardeşleriyle ne de babasıyla (asla) geçinmez;
Babam ne gezmekten ne oyun oynamaktan (ömrübillah) hoşlanmaz;
O işe ne senin ne onun ne başkasının (mümkün değil) aklınız ermez;
Ne kar yağacağını ne güneş açacağını (siz) bilemezsiniz;
Ne senin kitabın ne de onun kitabı (işe) yaramaz;
Çocuğu ne erkek kardeşi ne de kız kardeşi (arayıp) sormadı;
Ne boş oturmayı ne de başıboş gezmeyi (öleceğini bilse) yapamaz.

2. Cümledeki tekrarlı *ne*'lerin keşiklediği ögelerden sonuncusu ile fiil arasında sesle bir duraklama yapılır ve yine bunlar birbirinden az çok uzaklaşmış bırakılırsa fiil olumsuz kalır:

Bugün ne bağçeye ne sokağa... çıkmadım;
O ne rumca ne ermenice ne ispanyolca... bilmiyor;
Hastaya bir ay müddetle ne et ne süt ne sebze ne de yumurta... verilmeyecek.

Hatırlatma – Bk. c'ye.

3. Cümlede tekrarlı *ne*'lerle değişen ögelerden sonra zarf-fiil veya zarf-fiillik tabir biçiminde bir bağlama fiili gelirse bu zarf-fiil olumsuz kalır:

Ne orada ne burada kadri (bilinmediğinden) dünyasına küskün yaşadı;
Ne okumağa ne yazmağa (hevesi olmadığından) böyle cahil kaldı;
Ne suya ne sabuna (dokunmayarak) baştan savma bir cevap verdi;
Bu işi ne anası ne babası (bilmedikten sonra) kimden öğrenebiliriz;
Çocuk ne okula ne öğretmene (güvenmedikçe) gidip gelmekten ne çıkar;
Çocuğu ne anası ne de ustası (hırpalamamış olsalardı) sonu böyle olmazdı;
Lâkin ben ne o gürültüsünü işitmekte olduğum denizi ne gökyüzünü ne güneşi ne kuşları ne ormanları ne o güzel meyvaları (göremediğim için) müteessif deyilim... (RECAIZÂDE).

4. Cümlede tekrarlı *ne*'lerin keşiklediği ögelerden sonra gelen zarf-fiil bağlama veya hâl kiplerinden biri ise bu, daha sonra gelen fiilin olumlu olduğuna göre olumsuz bırakılır:

Ne çocuğa ne anasına acımayıp (acımayarak) onları başlarından attılar.

Hatırlatma – Bk. c, a. 1.

5. Tekrarlı *ne*'ler, fiili daha önce söylenilen devrik nesirli bir cümlede veya şiirde sonraya kalmışsa o fiil olumsuz bırakılır:

Ben bugün (çıkmadım) ne bağçeye ne sokağa;
Çocuk artık (sevmiyor) ne bebebeğini ne başka bir oyuncağını.
Açılmaz ne bir yüz ne bir pencere,
Bakıldıkça vahşet çöker yerlere. (TEVFIK FIKRET, *Yağmur*).

C) Fiili olumlu olanlar

a) Tekrarlı *ne*'ler cümledeki ögelerin başında:

1. Cümledeki tekrarlı *ne*'lerin keşiklediği ögelerden sonra gelen zarf-fiil bağlama veya hâliye kiplerinden biri ise bu, daha sonra gelen fiilin olumsuz olduğuna göre olumlu bırakılır:

Ne çocuğa ne anasına acıyıp (acıyarak) onları sevindirmediler.

2. Cümlede tekrarlı *ne*'lerin keşiklediği ögelerden sonra gelen fiil sorulu ise olumlu bırakılır:

Ne anası ne oğlu bundan bir fayda (gördü mü);
Ne anası ne oğlu bundan bir fayda (görmedi mi);
Bu memleket cumhuriyete kadar ne rahat, ne huzur (gördü mü);
Ne tatlı söz ne güler yüz ona (kâr eder mi?).

1. hatırlatma – Böylelerinde fiilden önce olumsuzluk anlamını pekiştiren bir zarf gelmiş değilse durum aynıdır:
Ne tatlı söz, ne güler yüz ona (hiç kâr eder mi?)

2. hatırlatma – *Bu memleket cumhuriyete kadar ne rahat, ne huzur görmedi mi* biçiminde *ne*'lerden sonraki fiilin olumsuz göründüğü kullanışlar da vardır; fakat böylesi *bu memleket cumhuriyete kadar ne rahat ne huzur görmedi diyorsunuz, öyle mi?* biçiminde ötekisinden başka bir anlam ile kullanılır: Ötekisi yalnızca "Bu memleket cumhuriyete kadar ne rahat ne huzur görmedi." anlamıyla inkârlı soru biçimindedir.

b) Tekrarlı *ne*'ler cümle başlarında:

3. Tekrarlı *ne* aynı veya ayrı hükümde olan bağımsız cümlelerin başında bulunarak onları değişmek göreviyle birbirine bağladığı zaman fiil olumlu bırakılır:
Öksüzüm, bu ilde ne yoldaşım var;
Ne anam ne babam ne kardeşim var;
Ne ölüye ağlar ne diriye güler;
Çocuk ne okuyor ne yazıyor;
O güller ne sarıdır ne kızıldır;
Bugün ne bir lokma ekmek yedim; ne bir damla su içtim;
Ne kendi eyledi rahat ne halka verdi huzur;
Mübah oldur ki işlemesinde ne sevap ola ne günah ola;
Benim ne yarim var ne yerim var; yine olmasın (ABDÜLHAK HAMİD, *Sabr-u sebat*);
Ne amcasının yanında kalır; ne kalmayı ister; ne babasının yanına gider ne gitmeyi ister; ne bir yerde durur ne gideceği yeri bilir (ABDÜLHAK HAMİD, *Sabr-u sebat*).

1. hatırlatma – Cümlelerdeki fiil aynı olduğu zaman sonrakisi atılmış olabilir:
Ne bana olsun ne ile... (olsun);
Ne İsâyı hoşnûd etti ne peygamberi... (hoşnûd etti);
Ne şiş yansın ne kebap... (yansın);
Ne evim var ne ailem... (var); ne adım... (var) (CENAP ŞEHABETTİN).

2. hatırlatma – Cümlelerdeki olumlu fiiller aynı olduğu zaman hiçbiri söylenmemiş olarak örtülü bir hâlde kullanılır:
Ne selâmün aleyküm ne aleyküm selâm. "Aramızda: ne selâmün aleyküm (olsun) ne aleyküm selâm (olsun)";
Ne Şamın şekeri ne herifin yüzü. "Bana ne Samın şekeri (lazım) ne herifin yüzü (lazım).".

Eski halk ve divan edebiyatımızda olduğu gibi tanzimat ve sonrası edebiyatlarında ve yine bütün bu uzun devirlerdeki edebiyat dışı eserlerde ve şüphesiz halkın konuşma dilinde bu edat yerine göre olumsuz veya olumlu veya ister olumlu ister olumsuz kullanılmış olmakla beraber, uzun asırlar bunların nerelerde ne yolda kullanılması gerektiğini belirtecek açık esaslar ortaya konmamıştır.

Yalnız son asırda (bk. *Ne İşine Dair*, Mustafa Nihat ÖZÖN, *Ulus*, 23.11.1941) bunun kullanış tarzları hakkında bazı görüşler ve fikirler ortaya sürülmüştür.

EBÜZZIYÂ TEVFIK *Ne Edat-ı Nefyi Hakkında Tetebbuat* adlı bir risale yazarak bunda besbelli Farsçadaki kullanma tarzını örnek tutmak esasıyla şöyle kısaca: "*ne* harfi lisanımızda süret-i mükerrede dâhil olduğu cümlelerin hükmünü olumsuz ve suver-i istemeyesini olumlu kılan bir olumsuzluk edatıdır." hükmüne varmış; AHMET MIDHAT EFENDI o zamanın *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde "Ne senin ne de onun kitabı işe yaramaz." yolunda bir cümle kullanarak Ebüzziyâ'nın verdiği hükmün zıddını gerekli görmüş;
Yine o zamanki *Tarik* gazetesi Ebüzziyâ'ya uyarak AHMET MIDHAT EFENDI'nin bu cümlesi yanlış olduğunu iddia etmiş ve bunun üzerine bu iki gazetede bu mevzua dair bazı yazılar da çıkmış;
MUALLIM NACI 'yerine göre' kaydıyla iki biçimin de kullanılışı doğru olduğuna hükmetmekle beraber "ne okumaya ne yazmaya hevesi olmadığından", "ne orada ne burada kadri bilinmediğinden", "ne size ne bize ilgisi olmayan" gibi hep olumsuz fiille kullanılanlara örnekler vermiş;
Yine o vakte kadar dil bilgisi kitaplarının hiç kurcalamadığı bu işi RECÂIZÂDE MAHMUD EKREM ilkin *Talim-i Edebiyat* adlı eserinde ele almış; yine ilkin orada bu tekrarlı *ne*'nin bunca asırlık yazı dilimizde Farsçada olumlu fiil ile kullanılmakta olduğu ve öylece de kullanılması lazım geldiği yolundaki genel zannın tersine ilk defa şüphe göstermiş: "Zannımca mesele yalnızca şive-i dile aittir, şive-i dilde ise istimal-i nâsdan katı' huccet olamaz." ve "İspat ile mi olumsuzluk ile mi bitirmek lazımdır? İkisi de doğru olduğu takdirde yerleri nasıl ayırdedilecek ve nerelerde hangi biçim kullanılacak." demiştir. Kendisi buna kulağı, sözün gelişine dikkati kural olarak göstermektedir.
Hasılı "Ne MUALLIM NACI ne RECAIZADE ne de EBÜZZIYÂ bu kelime için hiçbir kesin kural ortaya koyamamış, HÜSEYIN CAHID de bu edatın dildeki yaygınlığını ve çeşitli kullanışlarını göz önüne alarak kör düğümü çözüp işin içinden çıkamamıştır..." (bk. gene *ne* üzerinde, Naim Hazım ONAT, *Ulus* 25. 11. 1941).
Bu tekrarlı *ne* sözü son yıllarda yine tazelenerek gazete sütunlarına aksetmiş (bk. *Ulus*, 23 ve 25. 11. 1941) ve bu yolda bazı kıymetli fikirlerin ortaya konulmasına vesile olmuş ise de bunların hiçbirinde DENY'nin eserindeki görüşler, besbelli gözden geçirilmemiş olduğu için hiç kâle alınmamıştır.
Bu son yayımlar içinde Mustafa Nihat "Eski yazarlar arasında, konuşulduğu gibi yazdığı için uzun zaman "Edebiyat dışı" sayılan eserler meydana getirmiş olanların yazılarında iki çeşit kullanılışa da rastlıyoruz. Tanzimattan sonra ise konuşma dilinde görülen bu türlü kullanma biçimi yazı diline de geçti; "O zamandan beri yazı yazmış bulunan birçok kimsenin eserlerinde her iki kullanışa göre yüzlerce örnek bulunabilir." diyor.
Bazıları tekrarlı *ne*'lerden sonraki fiilin yalnız olumlu olabileceğini söylüyor; FÂLIH RIFKI ATAY "Bu zevke bağlı bir iştir." diyor; meseleyi daha etraflı görmeye çalışmış olan NAIM ONAT ise fikirlerini şöyle anlatıyor: "Bu kelimenin kullanış biçimleri üzerinde tam ve köklü bir araştırma yapmamışız; bana kalırsa iş böyle kestirilip atılacak kadar kolay değildir; dilimizde *ne*'nin öyle kullanış yerleri ve biçimleri vardır ki birinde fiil kesin olarak olumlu, öbüründe kesin olarak olumsuz bulunmak gerektir, başka türlüsü olamaz; bunun dışında ve zevke bağlı olarak hem olumlu hem olumsuz kullanıldığı da yok değildir.
ne edatı olumsuzluk anlamıyla iki kelime veya cümleyi birbirine bağlar:
a) Bu kelimeler cümlede ya özne ya tümleç ya tamamlayıcı (tümleç) olabileceği gibi; b)

Bu edatla bağlanan cümleler de uzun veya kısa olabilirler; c) Fiilin bağlanan kelimelerden önce veya sonra gelmesi; ç) Şart ve soru biçimlerinde bulunması; d) vurgunun değişmesi gibi; e) Daha birçok hâl de vardır ki bunların sınıflanıp incelenmesi de *ne* edatıyla bağlanan cümleler hakkında vereceğimiz hüküm ve koyacağımız kurallara temel olacaktır. dedikten sonra bunları her birine ait örneklerle beraber şöyle birtakım kurallara bağlıyor (Bunlar değerli bir inceleme sonucu olmakla beraber yine birtakımı üzerinde hayli durulmak ister.).

a) *ne* edatı bağımsız ve aynı hükümde olan cümleleri birbirine bağlar ve aralarına girerse ancak olumlu olarak yazılır:

Ne gelenden haberim var ne gidenden haberim;

Ben İstanbul'da ne Boğaziçi'ne gittim ne de o civarlarda dolaştım.

b) Aralarına zarf ve tümleç girerek uzatılmayan kısa cümlelerin ortak fiil özne ve tümleçlerini bağlayanlarda biçim yine olumlu olur:

Çocuk ne yiyor, ne içiyor;

Bu sabah ne çay ne kahve içtim.

c) Fiil özne veya tümleçlerden önce gelirse fiil ancak olumsuz yazılır (Bu biçim çoğunlukla şiirlerde görülür.):

Karanlık bir gece ancak bana eş

Doğmayor gönlümde ne ay ne güneş

ç) 1. Varlığı veya yapılmış olması hoş görülmeyen şartlı fiiller de olumsuzluk gerektirir:

Ne sen ne de ben bu işe karışmasaydık çok iyi olacaktı.

Ne senden ne benden bunu saklamasalardı işin önüne geçebilirdik.

2. Olumsuzluk anlatan soru fiilleri de ancak olumlu olabilir.

Ne sen ne kardeşin beni arayıp sordunuz mu?

Ne para ne mevki insanın özünde yükseklik verebilir mi?

d) *ne* ile bağlanmış özne veya tümleçlerin tek ve birleşik fiilleri eğer cümle sonuna gelip de kendisinden önceki bir kelime bir etkinme duygusu ile vurgulanmış bulunursa (Bu olumsuzluk anlamını destekleyen bir zarf yerini tutmaktadır.) fiilin konuşma dilinde vurgulu ve olumsuz olarak söylendiği gibi yazı dilinde de kullanılması doğru olur.

Bu sabah ne kahve ne çay X içmedim;

Bana ne Orhan ne Aydın X gelmedi.

1. *Sakın, hiç, hiçbirisi, kesin olarak, bir zaman, henüz* gibi olumsuzluğu pekiştiren zarflar ve tümleçlerden sonra fiil ancak olumsuz olarak yazılır:

Ne sigarayı ne enfiyeyi hiç kullanmam;

Ne çok rüzgârlı ne de çok durgun havadan pek hoşlanmam.

2. "Gelip görmedi, dinlemeyip gitti." gibi cümlelerdeki çaprazlı fiiller *ne* ile bağlandığı zaman olduğu gibi kalarak bir değişiklik göstermezler:

Ne Orhan ne Aydın beni gelip görmediler;

Ne Orhan ne Aydın beni dinlemeyip gittiler.

3. Bu saydıklarımın dışında şöyle birtakım cümlelerdeki fiilin olumlu ve olumsuz olabileceğini artık ediplerimizin zevkine bırakabiliriz, bunların toplanıp araştırılması bize bu çeşit biçimler için de ayrı bir kural verebilir:

Ne senin için ne de kardeşin için uygun bir iş bulamadım.[AUE]

****ĝâh... ĝâh**

974. ***ĝâh* zarfı esas itibarıyla 'bazen, zaman zaman' anlamlarını verir. VIGUIER (163. s.) bunu *ḵāh* diye telaffuz ediyor.

Örn.: *Gāh oḷurki esnā-i şitāda pek güzel havaḷara rast ĝelinir* (Bu bir edebî cümle çalımıdır.).

Bununla beraber bu kelime çoğu zaman *ba^czı... ba^czı..* veya *ba^czen...ba^czen...* karşılığı olarak tekrarlı bir değişme bağlacı olarak kullanılır.

Örn.: *Gāh beẏenir ĝāh beẏenmez.*

Hatırlatma– *ĝāh* zarfının şöyle çeşitleri de vardır: ***ĝāhi* (halk ağzında: *ḵāhi*); *ĝāhice* (eskidir); ***ĝeh* ve *ĝehi* (şiirde).[1029]

ya

975. ***ya* veya **(*ve*)*yaḥud*[1030] bağlacı.

Örn.: *Pek susadım biraz suya (yaḥod) şerbet ĝetir.*

976. Bu bağlaç çoğu zaman *ya... ya* ve *ya... yāḥud...* biçimlerinde tekrarlı kullanılarak cümleyi daha anlamlı yapmaya yarar.

Örn.: *ya aḷdığını vermeli ya aḷmamaḷı;*

ya kitabımı ver ya (yāḥod) parasını.

977. Tekrarlı *ya* yerine şu edatlar da kullanılabilir.

1. *ĝerek...ĝerek...*

Örn.: *ĝerek siz ĝerek biz;*

ĝerek nuḳūd ĝerek sāir tariḳ ile[AUE] (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, I, 286. s.).

978. Böyle ifade ediş tarzının esası: yan cümlelerinin *ĝerek ise ĝerekse*'den (Eski Osmanlıcada *ĝereksem*)[1031] ve ana cümlelerinin *oḷsun* fiilinden ibaret olduğu çift (veya daha çok sayılı) cümlelerle yapılmış sözlerdir.

[1029] Bunlar şiirde değişik olarak da tekrarlanır:
Gāh oḷur gurbet vatan, gāhi vatan gurbetlenir...[AUE]

[1030] Yazar bunu *yahod* biçiminde gösteriyorsa da doğrusu VIGUIER (163. s.) de kaydedildiğini haber verdiği *yaḥud* olacak.[AUE]

[1031] Halk dilinde ünlüyle biten edatlara sık sık *m* sesi ilave edilmektedir: *yoḳsam*; *ziram* (§ 998).
Bu durum şüphesiz: *belkim X belki* (veya *belkilim*) de olduğu üzere *ki X kim* (§ 986) denginin tesirinden ileri gelmiş olacak.[JD]
Rumeli'de *yoḳsam*'dan başka *yoḳsaḷım*, *yoḳsaḷımar*, yine *bārim*'den başka *bārilim* ve *bārilime* söylenişleri de işitilmiştir.[AUE]

Örn.: *Gerek ise oḷ niᶜmet maḷ oḷsun ve ġereksem riyāset ve mansıb oḷsun ve ġereksem sıḥḥati beden ve kesreti evlād oḷsun.*[AUE]

Birincisinden *ise* fiilinin kaybolarak *ġerek... ġerekse* biçimini aldığı ve olsan fiilinin yalnız bir defa söylendiği ara biçimler de vardır:

Gerek faḳir ġerekse zengiñ oḷsun.[AUE]

Bazen aksine *ġerek (ise)* kelimesi kaybolarak değişmesi tekrarlı *oḷsun* fiili ifade eder (krş. Fransızcadaki *soit... soit...* kelimesi ki esasında *olmak* anlamındaki *être* fiilinin bir gereklilik kipidir.):

Örn.: *Küçük oḷsun büyük oḷsun herkesle güzel ġeçınmelidir.*

Şu örnek, bunların birinden öbürüne geçiş biçimini daha iyi göstermektedir:

ᶜAvrata yüzünden ve eli ayasından ve ayağından ġayriye er adam baḳmaḳ ḫaramdır ġerekse şehvet oḷsun ve ġerekse oḷmasun çirkin oḷsun ḳarı (iḫtiyar) oḷsun (MUHAMMED EFENDI, *Risâle-i Birgivi*, 40. s.).[AUE]

979. 2. *İster...ister...* aslında *iste-* fiilinin geniş zaman teklik üçüncü kişi kipi olup kelime kelimesine *il veut..il veut* anlamındadır.

Örn.: *ister aḷ ister aḷma* (keyfine).

3. ***ḫāh...ḫāh...* (yalnız şiirde.. eskiden nesirde de kullanılırdı.). Bu deyim tamamıyla öncekine denktir.

4. Tekrarlı *ḥa... ḥa...* ünlemi (bk. § 1026)

5. Tekrarlı *eğer... eğer...* bağlacı (Eski Osmanlıcada bk. § 1005).[1032]

980. Soru cümlelerinde *yoḳsa* kelimesi de bazen *ya*'nın anlamdaşıdır (bk. § 468).[1033]

emmā ve anlamdaşları

981. Arapçada *emmā* söylenişli olan ve bir konunun değişmesini haber vermeye yarayan **emmā* kelimesi Türkçede *amma* biçiminde söylenir.[1034] Türkçede şu an-

---

[1032] Buraya şunları da katmak gerekir:

6. Tekrarlı *ama* bağlacı da bu anlamı ile kullanılır.

Ama haklı ama haksız, herkese çıkışır (krş. § 981).

7. Tekrarlı *velev* bağlacı da böyledir:

Velev haklı velev haksız, herkese çıkışır.

Velev hasta olsun velev olmasın, gelip gelmeyeceğini bize bildirmeliydi (krş. § 1010).[AUE]

[1033] Türkçenin edebî dilinde de böyle söylenir.[AUE]

[1034] Konuşulan dilde olanı asıl *ama*'dır. İfadeyi pekiştirmek istenildiği zaman böyle ikizleniği veya *da* katılarak kullanılır:

Amma yaptın ha, amma da tuhaf değil mi, geldim amma bulamadım.. vs.[AUE]

lamlarla kullanılır:[1035]

1. Birbirine zıt veya tutarsız olan iki kelime veya cümle arasında (Fransızca benzeri *mais*) bu takdirde çoğu zaman uymaca (ekleme) gibi de muamele görerek; *ama* biçiminde söylenir.

Örn.: *Doğru yoḷ usançlıdır amma*[1036] *selāmettir*;

Sormaḳ ayıb oḷmasın ama, nereye gidiyorsuñuz?

2. Söz söyleyen kişi daha önce kendisi tarafından ileri sürülen iddialara yine kendisi bir itirazda bulunacağı zaman (Bu itirazı sonradan yine öbür takip edecektir.) sözün başında bu kelimeyi kullanır:

Am(m)a taḥsil-i ᶜilim güçdür; zarar yoḳ.

982. 3. Bağırtılı bir zarf veya hayran oluş, şaşırış, tiksiniş bildiren bir çeşit ünlem olarak *amma* kullanılır. Bazen bundan sonra gelen kelimeye bir *ḥa* ünlemi de (§ 942) katılır (krş. Fransızcanın ünlemli cümlelerindeki *mais*).

Örn.: *Amma yapdıñ (ha)!;*

Amma obur imiş(s)iñ ha;

Amma ses (ha)! veya *amma da ses (ha).*

983. Aşağıdaki edatlar da bu *ama*, *fakat*'a denktir:

1. **lākin*

Örn.: *ᶜİlm-ü ᶜirfan insāndaki cehl-i izāle eder, lākin pāye-i tabiᶜisi pest oḷana rifᶜat vermez* (MIDHAT).

Bu edat, bir şeye itiraz etmek veya kendi fikir ve niyetini ileri sürüp yürütmek anlamıyla cümle başına getirilebilir:

Örn.: *Lākin hiç oḷmazsa ḥaḳsız oḷduġuñu iᶜtirāf et.*

ve lākin, ***ve līkin*, ***(ve)lik*, ***ve*'li kelimeleri artık yalnızca şiir dilinde kullanılır.

Eski Osmanlıcada *liki* (*Bibliothèque Nationale Yazmaları*, *AFT*, 87, 29. yap.) biçimine de rastlanmaktadır. Bu, *Tezkiratü'l Evliya*'nın Çağataycasındaki (43. s.) ve *likin* kelimesine denktir.

[1035] Bunun *emmā ki* biçimi de kullanılır:
– Bu ᶜadl-ü ḥaḳḳın ᶜadūsu yine beşerdendir
Oḷur muḥāfız-ı amma ki ḥāme vü şimşir – ŞINASI;
– Suretde nazar eyler isen sen ile ben var
Amma ki ḥakiḳatde ne ben var ne de sen var – ZIYA PAŞA;
– Maḥv ü ifnā deyil ıslāḥ-ı beşerdir maksūd
Şemiᶜ itfā koḷay amma ki ne güçdür işᶜal .[AUE]

[1036] Yazarın verdiği bu *amma*'lar, *ama* olacak.[AUE]

2. *yine* (bk. § 433).

984. 3. *ancaḳ* (bk. 433).

4. *fe(a)ḳat*, 'asıl, yalnız, sadece' anlamında olan bu Arapça birleşik edat (bazı yazarlar bunu bazen *feḳad* biçiminde yazıyor: *ḳad* kelimesi aslında *ḳat* kelimesinin anlamdaşıdır. Arapçada *ḳadni* veya *ḳatni* 'bana yeter'.

Örn.: *Aşı maddesi tabābet baḥsine dāhil oḷubda Avrupadan memālik-i Devlet-i ᶜaḷiyyeye ġelmezden muḳaddem Edirnede bu ḫusūsun mevcūd oḷduğu baᶜzı iḫtiyarḷardan mesmuᶜumuz oḷmuşdur. Faḳad* (daha iyisi: *faḳat*) *mevcūd-u ve vaḳt-u keyfiyet-i īcād-ı meçhülümüzdür.*[AUE] (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, II, 344, 1. baskı).

985. 5. Eski Osmanlıcada **illā* ve daha çok ve *illā*. Bu edat olumsuz bir fiilden sonra 'yoksa, hariç, müstesnâ olarak' anlamına gelir (bk. § 466, 2.). Bu takdirde, ardınca olumsuz aynı bir fiil gelen yalnız, yalnızca zarfına eşit olur: Bizi yalnız ölüm ayırır (bk. aynı yer).[1037] Bunun *ancaḳ* ve *faḳat* kelimeleriyle anlamdaşlığı yalnız bu anlama alındığına göre doğru olduğu anlaşılmalıdır. Bu anlamdaşlık, *illâ*'nın bir aksilik bağlacı olarak kullanılmasına sebep olmakta yeterli gelmiştir.[1038]

Örn.: *Gāziler melül idi ve illā Aḷḷaḥa sığınub tevekkül edüb...*[AUE] (ROUEN, 1493 yazmaları, 12. yap.);

Yetmiş iki dürlü dil bilür ādemler ġetürdiler ve illā bu levḫde oḷan yazuyı bilmediler[AUE] (aynı eser, 57. yap.);

Emir Süleyman anı işidüb can atub Edirneye ġeldi illā bir ḷaḥza soḥbetden ḫāli

---

[1037] Öyle kabul edilebilir ki fiilin tekrarlanmadığı sözlerde *illā* edatı bir zarftan ve fiilin tekrarlandığı sözlerde ise bir bağlaçtan meydana gelmiştir. Türkçeye özgü olan bu tekrarlılardan birkaç örnek daha verelim:

Anuñ te'vīlini bilmez illā Allah bilür (1426 yılı yazmaları, 160. yap.).[AUE]

Degüldür bu illā ḥasediñüzdendür.[AUE] (aynı eser, 179. yap.).

İllā kelimesi *meğer*'le birleşik olarak *illā meğer* biçiminde kullanılır (bk. § 1013, hatırlatma).[JD]

Yazarın Türkçeye has diye gösterdiği bu *illā* kullanışları, Arapçadan Türkçeye kelimesi kelimesine tercüme yapmak gayretini güden yazarların Türkçe kılığında verdikleri şivesizlikler örneğidir. Bu yolda bir kullanış Türkçemizde hiç tutmamış, yer bulmamıştır. Nitekim (لااله الاالله) *lā ilāhe illi'Aḷḷah*'ın tercümesi olarak *yokdur tapacak çalapdır ancak* tercümesi de böyledir.[AUE]

[1038] Osmanlıcada bunun *iḷḷā ki* biçiminde kullanılmış başka bir biçimi de vardır ki bu *ve müstesnā oḷaraḳ* anlamındadır:

– İstanbul beldesi Avrupa'nın kenār-ı sahilinde Asya'ya karşı kurulmuş bir mālike-i deryādır ki mānendi zīr-i eflākde mer'i olmaz; illā ki āyīne-i ābdār-ı olan safha-i Hāliçde münᶜakis süret-i bī-karārıdır. KEMAL.[AUE]

o̧lmazdı.[AUE1039] (aynı eser, 33. yap.);

Sehl (az) ādem ğelür ve illā ḳatı (eyice) yaraḳlu (silāhlı)[AUE] (25. yap.).

6. *meğer* (bk. § 1014).

ki

986. *Ki* bağlacı hem Türkçe hem Farsçadır.

Bunun (soru-bağlama zamiri ile karışan krş. § 319) daha eski bir Türkçe edatı *kim* edatının bir halefinden ibaret olduğu doğru olmakla beraber, ondaki anlam ve kullanış zenginliği, bütün anlamlarını kendisinden almış olduğu Farsça *ke* (= ki) bağlacı sayesinde olduğu da söz götürmez bir şeydir.

Millîleşen bugünkü dil, *ki* edatını itelemek meylini gösteriyor.

Bu edat uymaca (ekleme) olup genellikle ayrı yazılır. Bununla beraber *dediki* biçiminde yazışlara da rastlanmaktadır.

Ünlü uyumu kurallarına uymuyor; fakat halk dilinde bazen ardcıl (kalın) bir ünlüyle:

deyorḳi[1040] gibi söylendiği de oluyor.

Yine krş. *çünkü* (§ 996).

Hatırlatma – Şiirde *ki*'nin ünlüsü bazen ölçü zaruretiyle düşer. O zaman bağlaç yalnızca bir *ḵ*den ibaret kalarak bu yazıda alt yanındaki kelimenin başına ulaştırılır.

Örn.: *Sen etdiñ kendi gülzārıñ yerin ḫār yeridir ḵo̧lasın bülbül gibi zār*[1041AUE] (ALI ÇELEBI, *Hümâyûn-nâme*, 105. s.).

Bu edatın farklı kullanışları şöyledir:

987. *ki* edatı dolaysız veya dolaylı tümleç veya özne görevinde bulunan yan cümleleri ana cümleye ulaştırır (Böyle bir durumda Fransızcanın *que* bağlacına denktir.).

Örn.: *Baña dedilerki sen ḫastasıñ.*

Daha başka örnekler için bk. § 1239 ve aşağısı.

988. 2. Bazı durum bildiren yan cümleler, örneğin:

a) Bir amaç bildiren cümleler (Fransızcada böyle bir durumda *afin que*, *pour que* gibi bağlayıcı deyimler kullanılır.). Bunda *ki*'den sonra gelen fiil istek kipi olur.

Örn.: *Sorucu o̧l ki bilici o̧lasıñ*;

1039 Burada *i̧ļlā* kelimesi başka bir anlama *özellikle* anlamına alındığı takdirde yazarın yaptığı tercüme şöyle olabilir: ... *et surtout ilne se privait un instant d'etre en (son) société.*[AUE]

1040 Yazar bunu *deyorḳı* biçiminde kaydediyor.[AUE]

1041 Vezni *mefāʿīlün, mefāʿīlün, feʿūlün.*[AUE]

Saḳalı ḳoyverdim ki sözüm diñlensin diye[1042] (söylence).

1. hatırlatma – Olumsuz bir ana cümle ardınca gelen ve yanlış olduğu hükmüne varır bir sonucu bildiren cümleler de aynı yolla meydana getirilmiştir (Fransızcada böyle bir durumda *pour que* kullanılır.).

Çiy yemedim ki ḳarnım ağrısın (atasözü);

Ālemiñ ağzı torba deyil ki bozasın.

2. hatırlatma – Eski Osmanlıcada *ki* (şartlık durum bildiren) *çünkü* anlamında ve (zamanlık durum bildiren) *ne zaman ki* anlamında da kullanılırdı.

Örn.: *Yüksel ki yeriñ bu yer deyildir* (= yüksel; çünkü..)[AUE] (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebîye*);

Sabā ki (= saba ne zaman ki) dest ura (el süre) oḷ zülfe (saça) müşki nāb (halis misk) *ḳoḳar.*[AUE]

Cumᶜa güni ki (cumᶜa günü ne zaman ki) oḷdu Caᶜfer minbere çıḳtı[AUE] (*Menakıb-ı Gazevât-ı Seyyid Battal Gazi*, 8. s.).

Son iki örnekte *ki* bağlacının yerlerine dikkat.

989. b) Ana cümle ile farazi biçimde ifade edilen bir fikre, onaylama veya onaylamayıcı bir delil meydana getiren cümleleri ulaştırır. Böyle bir hâlde ana cümle gereklilik, niyetli gelecek zaman, şart gibi imkân ve ihtimal veya soru bildiren kiplerden birini almış olur (Fransızcada aynı durumda mademki karşılığı olan *puisque*, *attendu que* deyimleri kullanılır.).

Örn.: *Artıḳ çoḳ ḫasta oḷduğunu añḷamış oḷmaḷı ki baña ḫaber veriyor.*

Örn.: *ᶜAkḷıñ ḥükmü mutābıḳ-ı ḥaḳiḳat oḷduğuna nasıḷ delīl ĝösterilsin ki cihanda ᶜaḳıḷdan başḳa bir mümeyyiz yoḳtur* (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebîye*).

990. 3. Durum cümleleri *o ḳadar*, *o derece*, *öyle* gibi bir deyime bağlar.

Bunlar Fransızcada *tellement que...*, *tant que...* ile ulaştırılan cümlelere denktir; şu fark ile ki Türkçede *ki* bağlacı, daima ana cümlenin fiiliyle bu deyimlerden ayrılmış bulunur..

Örn.: *O ḳadar terledim ki ĝömleğim sır sıḳḷam oḷdu*;

Bu ḥavādisler baña o derece garib ĝöründü ki bunḷarı bilā taḥḳīḳ size ihbār etmek istemedim.

Hatırlatma – Bilindiği üzere belirsizlik sıfatı olan *bir*, kendi başına *öyle bir* falana

---

1042 Buradaki *diye* kelimesi *ki* varken lüzumsuz ve yersiz gibidir.[AUE]

benzer bir anlamı verebilir (krş. § 334). Böyle bir hâlde, *ki*'nin kullanılmasına da yol açar.

Örn.: *Bir söz söyler ki dirhemini yeyen k̲öpek ḳudurur* (söylence).

ki edatı bu kavramıyla bir aslî *bağlama zamiri* (= ismi mevsul) niteliğindedir (krş. § 1243 ve aşağısı).

991. *Ki bağlacının pekiştirici kullanışları* – Bu edat bazen bir dolaysız sözü ulaştırmaya yarar (Fransızcadaki *que* bağlacında iş, bunun aksinedir.). Böylesi *de-* fiili her zamanki yerinde; yani dolaysız söylemden sonra geleceğine, ondan önce geldiği zaman olur. O zaman *ki* edatı, anlatışla iki noktaya (:) eşit bulunur.

Örn.: *O baña dediki şimdi bunu a̰lacaḳsıñ.*

992. *Ki* edatı (olumsuz) *bilme-* fiilinden sonraki sorulu cümleleri ulaştırmaya da yarar. Aslında *ki*'nin kullanılması da isteğe bağlı kalıyor.

Örn.: *Bilmem (ki) böyle bir zann mavāfıḳı ḥaḳiḳat o̰lur mu?* (SAID PAŞA);

Bunl̰arıñ içinde ḥaḳiḳata mutābıḳ o̰landa varmış; neden bilelim[1043] *ki hangisidir* (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebîye*).

993. *Ki bağ̰lacının eksiltili kullanışı.* Bu edat bazen bir hazif ve takdir[1044] olduğunu bildirmeye yarar.

Örn.: *Tilki ğelir (ğörür) ki yavrul̰arı yoḳ* (RIFAT BEY). Krş. *gelelim ki* deyimini.

Örn.: *Gelelim ki Tahmas ne şekil a̰ldı bu memleketi*[1045] (TAMBURI ARUTIN, *Nadir Şah Tarihi*, 13. s.);

Gelelim ki Tahmas ḳul̰unuñ ordusu ne ḳadar vardı derseñiz (aynı yer, 35. s.).

994. *Ki bağlacıyla biten bitirimsiz sözler* (krş. § 957).

Bu asıntılı yapılanma esas itibarıyla henüz bahsedilen cümleyi açıklar nitelikte bir yan cümle anlamını duyurur. Böylesinde bu açıklama o kadar tabii bir biçimde görülür derecededir ki onu bir de söylemekten geri durulur.

Böyle bir ifade tarzı cümleye daha kandırıcı bir çalım vermeye yardım eder. Böyle *ki* edatını nida noktası ayarında saymak mümkündür.

Örn.: *Bugün size bir şey pişirdim ki* (pek sevineceksiniz);

Ehemmiyet verilecek bir şey deyil ki (meşgul olunsun);

Seniñlede l̰aḳırdı o̰lmazki (bir daha konuşayım);

1043 Buradaki örnekte fiil olumsuz değildir.[AUE]

1044 Cümlede bir kelimeyi atıp onu anlamca varsaymak: eksiltili anlatım.[AUE]

1045 Yazarın TAMBURI ARUTIN'den aldığı bu iki örnek de Türkçemiz için bir kanıt olamaz. İkisi de bizim şivemizle söylenmiş şeyler değildir. Bunlar bir Ermeni Türkçesi olsa gerek.[AUE]

Çalışıyorum çalışıyorum aḫ bir türlü soñu ġelmeyor ki (bir rahat yüzü göreyim)[AUE];

ᶜAcaba öldürürlermi ki[1046];

Bir şeyi yerine ḳoymaḳ ᶜādetiñiz deyil ki (bunu da ḳoyasıñız).[AUE]

Bu örnekte olduğu gibi *ki* bağlacı soru zarfı olan *mi*'den sonra gelirse bunda *ki*'nin *ken*'le karıştırıldığı tahmin edilebilir (krş. § 1361).

Hatırlatma – Aynı hadiseye Azericede de rastlanır:

Kişi daḫi ḳaçaḳ maḷa gitmezsin ki "Arslanım artık kaçak mal getirmeye gitmezsin elbette." (FETH ALI AHUNDOF, *Temsilât*, 213. s.).

Yine aynı lehçede daha çok açıklayıcı *ki* açıklayıcı cümlenin içlerine doğru geriler.

Örn.: *Aḷḷah kerimdür aç ki ḳaḷmayacayuḳ* "Allah kerimdir (ki) aç kalmayacağız elbette."[AUE] (aynı yer, 160. s.)[1047];

Ḳaçaḳ maḷa gitme (dirsin) çörek bacadan ki[1048] *düşmez* (elbette[AUE]) (*aynı*);

Ordan o yana yoḷḳuz gide bilürsin mi ordan o yana daḫi ki ḳazaḳ yoḫdur "Oradan o tarafa yalnız gidebilir misin? Ordan o tarafa dahi elbette ki kazak yoktur."[AUE] (aynı eser, 186. s.).

995. Eski Osmanlıcada *kim* biçiminde olan *ki* bağlacı bir hayli zarfa katılarak bağlayıcı deyimler ortaya çıkarır.

Bu katışlar şiir dilinde çoğu zaman alelade gereksiz takozlardan (cheville) meydana gelmiştir.

Aşağıdaki paragraflarda bu birleşik bağlaçların bir haylisine rastlanacaktır.

çünkü

996. *çünkü* (= *çünki* yerine) bağlacı ki daha eski biçimi *çünkim* olup şu anlamları vardır:

1. Anlamdaşı olan ***zirā*.

Örn.: *ḳardaş gibi ġeçinmeliyiz; çünkü bir vatanıñ evlādıyız.*

997. 2. Anlamdaşı olan *mādem ki* (*mādām ki* yerine; krş. § 1002).

Böyle bir durumda sözün başında bulunur. Ancak bu kavram eskimiştir.

[1046] Yazarın verdiği Fransızca tercüme *pourvu qu'on ne le tue pas* biçiminde olmayacak mı idi? Sonra böyle de olsa bu tercüme yerinde mi? Bize öyle geliyor ki bunun Fransızca karşılığı şöyle olmalıydı *estce qu'on le tue, par exemple?*[AUE]

[1047] Buradaki *ki* de ne buna ne öncekilerine benzemeyen bir anlamda 'elbette (ki)' anlamında görünüyor.[AUE]

[1048] Buradaki *ki* de yine 'elbette (ki)' anlamında olacak.[AUE]

Örn.: *Çünkü bu işi ikmāl edemeyecekdiñ niçün başladıñ.*[1049]

3. Yalnız Eski Osmanlıcada ve yalnız sözün başında 'ne zaman ki, vaktā ki' anlamına.

Örn.: *Çünkü ben bu işleri ģördüm ᶜayān.*[AUE]

Eski Osmanlıcada ***çün* biçimi de 2 ve 3. kavramlarıyla kullanılıyordu. ***çü* de deniliyordu.

998. ***zīrā* (halk dilinde *ziram*) 1. deki *çünki* gibi aynı anlamda kullanılır. Eski Osmanlıcada *zīrā ki* de derlerdi. KEMAL BEY gibi yazarlarda bu *zīrā ki* biçimi görülmekte ise de genellikle doğru sayılmıyor.[1050]

tāki

999. *tāki* ve bunun kısaltığı olan *tek* veya daha eski bir biçimi olan *tākim* anlamıyla bugün ancak bir kadimlik olsun diye kullanılır.

Örn.: *Gece gündüz demeyip çalış tāki adam olasıñ.*

Çocuklar... bunuñ ne olduğunu añlamadılar tā ki ders başladı, hoca efendiden sordular (*Altın Kitab*).

Bu edat Eski Osmanlıcada sık sık kullanılır ve şu anlamlara gelirdi:

1. *-IncAyA kadar* (bk. § 907).[1051]

2. *tâ ki.*

Bir eser koyum tā kim baᶜd elmevt (öldükten sonra) ᶜilim munkatıᶜ (arası kesilmiş)

1049 (Çünkü; çünkim):
**Yarenler çünkü meni gönderirsiz, bilürsiz kim delü Kırçar? Kız karındaşını dileyeni öldürür* (*Kitāb-ı Dede Korkut*, 44. s.):
* *Mre. çünküm Kazan Begden buyruk olubdur, koñ otursun didi* (61. s.);
**Çünkü menüm elümden güğercin gibi kuş oldu uçdu, mre hak anı kormıyam toğana aldırmayınca didi* (89):
* *Bu sözü sen baña dimemek gerek idiñ; çünkü didüñ elbette varsam gerek* (97-98);
* *Çünkü kāfirler bunları gördüler, Arşunoğlu diyerek Tekūre haber virdiler* (117).[AUE]

1050 Türkçemizde eskimiş olmakla beraber Osmanlıcada bunun epeyce kullanıldığı görülür:
**Sizden kim irag oldu ise hakka yakındır*
Zirā ki dalālet yoludur gittiğiniz rah. RÛHI
**Bilmekten ise bilmemek ahvālini yeğdir*
Zirā ki hıyānet edenin dīdesi rüşen.
Kan içre yatar dîde-i giryān-ı sadakat. ŞEYH GÂLİB
**Vahşetle hāzırun nazar-endāz idi bana*
Zirā ki içlerinde garîb-üd-diyār idim. EKREM[AUE]

1051 **Fakat anlam cihetine çokluk aklım ermezdi, tā ki merhum Fatin Efendi ile görüştüm, efendi merhumun ihtaratı bu kusurumun ikmaline sebep oldu.* ZIYA PAŞA.[AUE]
**Cümle beglerle yoldaş olup gittiler tā ki* دومزد *kalesine yetdiler* (*Kitāb-ı Dede Korkut*, 116).

oḷmaya[AUE] (*Siyer-i Nebi, Altı Parmak*).[1052]

3. *-mAyIncA* (olumsuz cümlelerde; krş. *mādām ki* § 1002 ve *-mAyIncA*'lı zarf-fiil § 1390 ve 1381).

Amerikaḷuḷar... tā ki rüsûmāt-ı mevzūᶜa kāmilen kaḷdırıḷmaya karārı sābıkḷarında devām edeceklerini iddiᶜā ve iᶜlān eylediler[AUE] (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, II, 115).

1000. *Tek* edatı bir dilek-şart kipi ile beraber bulunarak *elverir ki*, *şu şartla ki* anlamında olduğu zaman, Türk dilcilerince *taki*'den bozulmuş bir bağlaç sayılmaktadır (bk. § 963, hatırlatmadaki örneklere).

Bu biçimde sunulmuş olunca bu iddia şu sebeplerle hatalı görünüyor:

1. *Elverir ki*, *yeter ki*, *şu şartla ki* biçimlerindeki 'gayelik' anlamı burada özellikle dilek-şart veya buyruk kipinin kullanılışından doğmaktadır; *tek* edatı bunu yalnızca pekiştirmekten başka bir şey yapmıyor (krş. § 649).[1053]

2. *tek* yalnız dilek-şart (veya bu makamda olan buyruğun teklik üçüncü kişisi) ile değil, buyruğun teklik ikinci kişisiyle beraber bulunur. Böyle bir yapılanma *tāki* ile kurulamaz; çünkü (dolaysız cümlede kullanılması hâli istisna) *ki* bağlacı, hiçbir zaman buyruk kipini kabul etmez.

Örn.: *Aman Meemet..., kuzum evlādım... sür.. hayvanḷar çatḷasın... araba parçaḷansın, ne oḷursa oḷsun tek beni beş dakika evvel ormana yetişdir* (GÜRPINAR, *Metres*, 882. s.).

3. Eski Osmanlıcada aynı edat *dek* biçiminde de görülür:

Örn.: *Daḫi ziyāde vireyin dek kosun*[AUE] (1426 yılı yazmaları, 130. yap.);

Hep vireydi dek kurtuḷaydı[AUE] (aynı yer, 296. yap.). Bu örnekte dilek ve isteğin hikâyesi olan *kurtuḷaydı* var.

Yukarıdaki anlatılanlardan şu çıkar ki *tek* kelimesi *yalnız*, *yalnızca* anlamında bir zarf da pekiştirme edatı (krş. § 930) da sayılabilir.

[1052] **Efendim şimdi iycāb ediyor ki şu āna kadar sakladığım sırları size söyliyeyim, tā ki ne size ne bana dāğ-ı derūn oḷsun* – İBRAHIM ŞINÂSI
**Tā ki seyretsin felek oḷ şūh çözmüş kākülü.*
**(Murādıñ) yaşatmaksa kavrulan tarlaları sele ver,*
Tā ki ecel kesmesin bu öksüz nefesleri. FARUK NAFIZ
**Seni kāfirler bilmesünler duymasunlar, tā kim sası dinlü kāfirin döşeğine varmayasın sagragın sürmiyesin atam Kazan namusunu sımıyasın sakın dedi* (*Kitāb-ı Dede Korkut*, 31).[AUE]

[1053] ŞEMSEDDIN SAMI'nin bu anlamda seçtiği örnekte 'gayelik' anlamı *diye* (*deyi*) kelimesinde de vardır (krş. § 1339).
Açık yazdım tā ki herkes koḷay añlasın.
Herkes añḷasın diye açık yazdım.[JD]

Hatırlatma – Azericede aynı anlamda *teki* kullanılır.

Örn.: *Teki siziñ işiñiz ᶜamele ğelsün*[AUE] (FETH ALI AHUNDOF, *Temsilât*, 231. s.);

El çekdim teki menüm oġlumu ḫatadan ḳurtar[AUE] (aynı yer, 112. s.; krş. yine aynı yer, s. 18, 75, 146 ve 169).

nasıl ki

1001. *Nasıl ki* birleşik bağlacı seyrekçe kullanılır; bunu daha çok zarf-fiil deyimleri olarak kullanırlar (bk. § 1445).

Nasıl ki size evvelce ḫaber vermiş idim.[1054]

Bu, daha kadim bir bağlaç olan *nite kim* veya *nite ki* (Bunların daha eski biçimleri şunlardır: نتيك كم , نتاك كيم *Hüsrev ü Şirin*, 9 ve 6. yap.) kelimesinin anlamdaşıdır.

Örn.: *Nitekim bāb-ı ātide tafsil olunacaḳdır.*

Eski Osmanlıcada bu edat (bildirme veya tasarlama kipleriyle) *-DIkçA, olduğu müddetçe* anlamlarını da veriyordu.

Örn.: *Gam yime ey ḳarındaş nitekim adam sağdır yine devlet bulur*[AUE] (ROUEN, 1493 yazmaları, 28. yap.).

Yine krş. NÖLDEKE, *Auszüge aus Neşri...*, *Z. D. M. G.*, t. XIII, 181. s., dipnot.

nite kim edatının Osmanlıcada oldukça farklı anlamları vardır. Nasıl ki böyle olduğunu aşağıdaki örnekler göstermektedir (Bu başlıca bir sebeplik anlamını alabiliyor.):

Örn.: *Türkçe ve farisi ḵelimelerde ḥ ح nite kim yoḳdur* (ZEKI, 48);

Nite ki ğöyde öyle yerde de (HINDOĞLU, *Türkische Sprachlehre*, VIENNE 1829; Türkçeye çevrilmiş pazar âyini duası);

Nite kim vaᶜdıñı tutmamışsıñ nāmerdsiñ[AUE] (MIHRI).[1055]

1054 **Nasıl ki birleşik illerdeki bir müslüman da Bengāli bir müslümanla anlaşamaz* (FÂLIH RIFKI ATAY, *Hind*, 30);

Nesir dilinde nasıl *ki*'yi içine alan tabi cümle bir sözün ikinci sözcüğü olarak yer aldığı gibi birinci sözcükte de bulunabilir ve böylesiyle de iki sözcük arasında bir karşılaştırma kurulmuş olur:

**Nasıl ki siz beni dün saatlerce beklettiniz, ben de sizi şimdi öyle saatlerce bekletsem iyi mi olur.*

Nazım dilinde bu türlüsü çok görülür:

**Nasıl ki bağrı yanar gün kızınca sahrānın*
Benim de ruhumu yaktıkça yaktı hicrānın. AKİF

Bu karşılaştırmalı *nasıl ki*'yi içinde bulunduran birinci cümleden sonra gelen ikinci cümlede çoğu zaman *öyle* kelimesi bulunur veya takdir edilir.[AUE]

Eski Osmanlıcada *nite kim* bazen (*her*) *ne ḳadar* deyiminin anlamdaşı idi (krş. § 1009 ve 1226, hatırlatma).

Örn.: *Bir Türk çift sürerk'en nāgāh sapanı demüri bir nesneye ilişir nite kim öküzleri ḳuvvet itdiler ḳoparamadıḻar*[AUE] (*Kırk Vezir*, 145. s.).

Krş. *ve* bağlacından sonra pekiştirici nitelikteki *nite kim* kelimesinin bir kullanılışını ki Fransızcanın "hemen hemen, aslında, kaldı ki" anlamındaki *ḍailleurs* karşılığıdır.

Örn.: *Böyle azgın ve ḥaşin bir ḥādiseniñ edebiyatda yeri oḻamazdı ve nite kim oḻmadı* (YAKUB KADRI, *Harb ve edebiyat*, *Büyük Mecmü'a* da *Teşrin-i sānî* 1919, 230. s.).

Nätäk kim bağlacı daha önceleri *Kutadgu Bilig*'de kullanılmış bulunuyordu:

nätäk kim tilädi ta[1056] *boḻdı ḳamuy* (4, 17).

1. hatırlatma – *Nite kim de nite* (Doğu Türkçesinde *netek*) = 'nasıl' anlamında bir zarf vardır. Bu da *nä(ni)täk* (§ 889)'ten yapılmıştır.[1057]

Örn.: *Kemā tedinü tüdānü? Yani sen nete işlersiñ saña dahi eyle işlenür*[AUE] (1426 yılı Yazmaları, 26. yap.);

Pes nitä ĝöñül bagḻarsın aña ki yarın sen dahi gidisersin oḻ dahi elden fevt oḻısar[AUE] (aynı yer, 38. yap.).

Bunu *nitäsi* diye de söylerlerdi:

1. *Nitäsi inkār idersiz (keyfe tekfirüne)*[AUE] (aynı yer, 53. yap.);

2. *İkisi bile nitäsi cemᶜ oḻur* "İkisi birlikte nasıl bir araya getirilir."[AUE] (aynı yer, 83. yap.).

Yine krş. bundan türemiş olan *nitelik* kelimesinin anlamını.

2. hatırlatma – *Nite kim* edatı *nicä kim* (*Hüsrev ü Şirin*, 7. yap.)'ye benzer ve denktir[1058]; *cä* edatı, *tek*'e (§ 930) denktir. Krş. *niceki* (97. s.) ve *neçik ki* (*Bibliothèque Nationale Yazmaları, AFT*, 194, 56. yap.).

Nitesi zarfı *nicesi*'ye benzerdir.

1055 Bu türlüsü *madem ki* anlamını veriyor.[AUE]

1056 Mısır nüshasında (3, 14. s.) bu şöyledir:
Netek kim tilädi ma boḻdı ḳamug
Kimi kim tılāsā ḳıḻur oḻ uḻug. "(Tanrı) nasıl diledi (ise) na, oldu bütün + kimi ki dilerse kılar o ulu.".[AUE]

1057 Şu hâlde bu kelimenin yapılanması *ne 'ni' tek kim* biçimindedir.[AUE]

1058 Aynı bağlaç Suriye'nin halk Arapçasında da *madām* veya *mādawm* biçiminde ve eski ve şimdiki Türkiye Türkçesindeki aynı kavramlarla vardır (Krş. CARLO LANDBERG, *Suriye İlinin Darb-ı Meselleri ve Söylenceleri*, 89 ve 373. s.).[JD]

Örn.: *Bu ġez işit nicesi ḳopdı bu ceng*[AUE] (*Bibliothèque Nationale Yazmaları*, Türkçe ilaveler 1207, 85. yap.).

mādām ki

1002. *Mādām ki* (halk dilinde *mādemki* veya *mādāmeki*) bağlacı 'o şey ki devam eder' anlamındaki[1059] Arapça *mā dām* aslından olup aşağıdaki anlamları kullanılır:

1. Yalnızca Eski Osmanlıcada olumlu olarak 'devam ettiği müddetçe, -mAdIkçA' anlamında:

Örn.: *Mādamki ḫayatdadırlar ıḳlīmi Mıs(ı)r iḫtilālden ḫâli deyildir*[AUE] (*Solaḳ Zāde Tarihi*, SMIRNOF, *Osmanlı Seçme Eserleri Mecmuası*, 48. s.);

Ve taḫsīs ḳılınan cizye-i mezḳūrelerini Memleketeyn-i merḳūmeteyn mādāmki vaḳt-ü zamāniiyle iyfā ideler... Memleketeyn-i mezküreteyne cefā ve ezā çekdirilmeyüb[AUE] (*Aynalı Ḳavaḳ muahedesinin tenkihnāmesi*);

Madām ki can gargaraya ġelmeye[AUE] (1426 yılı yazmaları, 220. yap.);

2. Bir kere ki 'çünkü' anlamında krş. § 979 ve 1380.

Örn.: *Mademki borcuñdur te'diye etmeli.*[AUE][1060]

[1059] Bu birleşik bağlaç halk dilinde hâlâ *ne zaman ki* anlamıyla kullanılan *nasıl ki*'ye denk bir anlam ile kullanılmıştır:
Neçe kim bu düşü gördüm şundan berü aklım usum direbilmen (*Kitāb-ı Dede Korkut*, 25).[AUE]

[1060] *Mademki siz Divanyolu'nu tercih ediyorsunuz; oraya gidersiniz.*[AUE] HÂLID ZIYA
Mademki Müniseyi evlerinde istemiyorlar, acaba ben kendim evlād etmek istesem bana verirler mi?[AUE] REŞAD NURI
*Mademki son demimdeyim.
Böyle bir iyilik edeyim. ORHAN SEYFI
*Azāde-serim gā'ile-i şevk-ü keselden
Mādāmeki encām-ı ḫavādisde fenā var.[AUE] HÂMID
(Madamki), ikinci sözcüğün başında da bulunduğu görülür:
Neme lāzım, mādemki Ayşe inanıyor...[AUE] REŞAD NURI
Nazım dilinde *ki*'si eksiltildiği de olur:
*Ola mādām erenler ḳapısı cilvegehim
Bāb-ı mevlāya çıḳar doğru benim şahrāhım.[AUE] VÂSIF
Dilimizde *mâdamki*'nin yerine ayni onun gibi kullanılan *değilmi ki* kelimesi de vardır:
– *Değil mi ki ekmeğini yemeyecektiñ, niye aldıñ?*
Bunun da *ki*'si eksiltilerek, gerek nesir ve gerek nazım dilinde yine bu anlam ile kullanılır:
– *Değil mi cephemizin sinesinde īman bir;*
Sevinme bir, acı bir, gaye aynı, vicdan bir;
Deyil mi ortada bir sine çarpıyor.. yılmaz
Ciḫan yıḳılsa emīn ol, bu cephe sarsılmaz. AKIF....[AUE]

eğer

1003. ***eğer*, *eẏer* (ve şiir dilinde bazen *ġer*) *si* bağlacı şart cümlelerinin yan cümle kısmı başında gelir. Aslında fiilin kipi şartı kendiliğinden bildirmeye yeter olduğu için bu gibi hâllerde bu bağlaç artık bir pekiştirici niteliğindedir (krş. § 1210 ve aşağısı).

Örn.: *Eẏer Beyoġluna ġeçecek iseñiz baña da maᶜlūmāt veriñiz.*

1004. *eẏer* edatı yan cümle[1061] kadının sonunda da bulunur:

1. Şiirde (oldukça sık sık);

2. Nesirde yalnız, iş işten geçtikten sonra bildirilen bir durum olduğu zaman, örnek olarak bir unutuluşu tamir etmek gerektiği zaman.

Örn.: *Baña yazarsañ eẏer.*

1005. Eski Osmanlıcada bu bağlaç, bildirme veya tasarlama kipiyle de kullanılırdı (krş. § 456, son örneği).

Örn.: *Ger dilersen buḷasın oddan necāt.*[AUE1062]

Özellikle tekrarlı olduğu zaman 'nöbetleşelik' anlamında 'ya ve gerek, ister' anlamını da verirdi.

Örn.: *(eğer) az eğer çoḳ;*

Eğer sipāhi vü zuᶜamā eğer reᶜāyā vü berāyā.[AUE]

1006. *Eğer* kelimesinin öncesine *yoḳ* geldiği zaman عكسنه اكر anlamını bildirir.

1007. *Her ne ḳadar* anlamında olan ***eğerçi*, *eẏerçi* (veya *ġerçi*) bağlacı çoğu zaman şart cümlelerinin başında muhaliflik anlamıyla (krş. § 1234) bulunur. Bunlarda genel olarak yan cümlenin şart kipine ilave edilmiş uymaca (ekleme) bir de zarfı bulunur. O zaman ana cümle kısmı *amma* ve *ḷākin* bağlaçlarından birini alabilir. Bu *de* katışı, aslında kendiliğinden muhaliflik anlamını ifade etmeye yettiği için *eğerçi* kelimesi çoğu zaman artık bir pekiştirici olarak kalır.

Örn.: *Eğerçi topuñ icādı yediyüzseksen senesine doġru ise de yediyüzseksen tāriḫine ḳadar topḷar yaḷıñız muḥasaraḷarda kuḷḷanıḷıp soñraḷarı ᶜādetā ceñglerde daḫi istiᶜmāl oḷunmaġa başḷadı.*

1008. Bu bağlaç bazen bildirme kipinin şimdiki zaman ve geniş zaman kipiyle kullanılır.

Örn.: *Gerçi ufaḳ bir şeydir ḷākin o yaşında onḷar diḳḳat ve ihtimāma muḥtaçtır* (*Nouv Rec. Conv.*, 112. s.).

1061 Yazar buna *apodose* ana cümle diyorsa da yan cümle *protase* olacak.[AUE]

1062 Yazar Arap harfli Türkçe ibaredeki ucu kıvrılmış *n*'leri *z* okumuş ve Fransızca tercümeyi bu bakımdan çokluk kipleriyle yapmış görünüyor.[AUE]

Buna bazen *ki* veya *kim* bağlacı da katılıyordu.

Örn.: *Egerçi ki mal koydın bilmezsiñiz*[AUE] (ALI ÇELEBI, *Hümâyûn-nâme*, 71. s.).

Krş. *ğerçi kim* tarzında yazılışını (ROUEN, 1493 yazmaları, 29. yap.).

Eski şairler *egerçi* yerine bazen *eger* diyorlardı.

1009. *Her ne kadar* bağlayıcı deyimi *egerçi* ile aynı anlamdadır, şu fark ile ki bu hiçbir zaman bildirme kipi şimdiki zaman ve geniş zaman kipiyle kullanılmaz ve bunda *de* edatının da bulunması mecburidir.

Örn.: *Her ne kadar ba'zı ziyan ğördümse de yine ticāreti terk etmedim* (bk. § 1226, hatırlatma, *her ne kadar* deyiminin ana anlamının açıklanmasına).

velev

1010. Arapça *ve* ile yine Arapça *lev* (Bu *lev* edatı Türkçede yalnız olarak hiç kullanılmaz.)'den yapılmış olan bu birleşik *ve lev* edatı 'bile, farz etsek' de anlamlarını bildirir; bağlaç olduğu kadar (*bile* § 437'nin anlamdaşı olarak) zarf da sayılabilir.[1063]

Örn.: *Ve lev kırmış ne yapmak lazım ğelir.*

Bu edat çoğu zaman tasarlama (buyruk) kipleriyle beraber bulunur (krş. § 1228).

Örn.: *ve lev sevsin.*

1011. Bu edat *ol-* fiiliyle '-se bile, -se dahi' anlamlarını verir.

Örn.: *Ve lev bilvāsıta olsun;*

Ve lev nādiren olsun;

Ve lev ne kadar deyersiz olursa olsun.

1012. *velev bir kerre* gibi ifadelerde *velev* bir zarf niteliğindedir.

meğer

1013. Aslında *eğer*'in olumsuzu olarak *yoksa...*, *o başka* anlamında olan ***meğer*, *meyer* in iki ayırt edici kullanışı var:

1. İstisna olan veya ihtiyat ve ihtiraz ile ortaya konan bir hâl ve hâli ifade etmeye yarar (Bu takdirde Fransızcanın *sauf si...*; *à moins que...* kelimelerine denktir.) ve genellikle nesirde *ki* bağlacıyla beraber olarak *meğer ki* biçiminde kullanılır. O zaman fiil de tasarlamanın dilek-tasarlama veya şart veya farazi kiplerde olur.[1064]

[1063] Lehçemizde bu *ki* ile *velev ki* biçiminde de kullanılır:
**Ve oralarda bahar velev ki devamsız dahi olsa ikram ile i'zaz ile meserretle karşılanır.* REFIK HÂLID.[AUE]

[1064] Bu kiplerden başkası da kullanıldığı olur:

Örn.: *Yarın mutlaḳā giderim meğerki ḫasta olayım* (ŞEMSEDDIN SAMI);

Kimseden ümidi i'ānet (yardım ümidi) yoḳ meğer sen edesiñ;

İnsanıñ ḳötüsü olmaz meğer ki züyürt ola (atasözü);

Meğer ki süret-i maḫsüsede aranıp bulunmuş olsun (EKREM BEY);

Bu iş ḳolay olamaz meğer siz himmet ederseñiz (ŞEMSEDDIN SAMI).

Hatırlatma – *meğer* kelimesi bu kavramıyla *yoḳsa* (§ 467) zarfının ve özellikle Eski Osmanlıcada aslında beraberce de kullanılabildiği *illā* (§ 985) zarfının anlamına yaklaşır.

Örn.: *Cāyiz deyildir (ki o maldan) yiyä illā meğer ki ödinç ola*[AUE] (1426 yılı yazmaları 216. yap.);

Eğer anı size virseler anı alur degilsiz illā meğer nāçār olub ğöz yumub kerhsinmegle alasız [AUE] (aynı yer, 148. yap.).

Meğer kelimesi de *illā* gibi 'amma, lâkin' anlamını almıştır (bk. altındaki paragrafa).

1014. 2. *Meğer* kelimesi ikinci kişice beklenilmez olan, birdenbire bastıran veya onca bilinmez sayılan bir hâdiseyi ortaya dökmek gerektiği zaman da kullanılır (O zaman bunun Fransızca karşılığı *voilâ que, mais, or* olur.) (krş. § 985).

Bu takdirde *meğer* kelimesine (ek fiilin tasarlama kipinin teklik üçüncü kişisi olan *ise* yerine) *-sA* eki ilave edilebilir.

O zaman fiil bildirme kipi geniş zaman kipi ve çogu zaman şek ve zann (belirsiz) rivayet birleşik kiplerinden *-mIş* ögesini içine alan bir kip, belirsiz geçmiş zaman kipi veya belirsizin birleşik zamanı olur.

Örn.: *Ben onu çalışḳan bir çocuḳ sanırdım meyer yaramaz, tembel birisi imiş;*

Ben hekim aramağa gitdim meyerse o eyileşip dışarı çıḳmış.

1015. *Meğer* edatı zarf olarak şunlara yarar:

1. Sorulu bir çalımda olan cümlelerde tuhafsama yollu bir 'ünlem' anlamının yerini tutmaya:

Örn.: *"Merḥametden maraz ḥāsıl olur" sözü meğer ne kadar doğru olur.*

Bu kullanış özellikle, şiir dilinde sık sık görülür. Krş. Azericede buna benzer bir anlamı:

Örn.: *Uşaḳ (çocuk) yere girsün (batsın, o zaman) dinç (rahat) oturur meğer (belki)*[AUE] (FETH ALI AHUNDOF, *Temsilât*, 24. s.).

2. *Öyle görünüyor ki* gibi şüphe, ihtimal anlamını bildirmeye yarar. Örnek olarak

**Dikkat etdim, meğer ki āfākı (ufukları) āşūb-ı ḳıyāmetten (kıyamet kargaşalıdan) nişan verecek bir fırtına bulutu kaplamış* (KEMAL).[AUE]

hikâyelerde, masallarda, efsanelerde vs. de hep böylesi kullanılır; *meyer ki* de böyledir.

Örn.: *Meyer o pādişāhıñ güzel bir ḳızı var imiş*;

Ol ḳılıç meyer Şeddād ibn-i ᶜAddan ḳalmışdı[AUE] (ROUEN, 1493 yazmaları, 61. yap.);

Meyer ki Magribde... bir pādişāh vardı (aynı yer, 53. yap.);

Pādişāhım bu dā'iñizden efdal meyer Maḥmud Paşa ḳuluñuz ola[AUE] (DIETERICI, *Crestomathie Ottomone*, 12. s.).

ḳaçan ve anlamdaşları

1016. *ḳaçan* veya *haçan* (Azericede *ḥaçan*) kelimesi zarf olarak 'Ne zaman?' anlamını verir. Bu *ḳay çağın*; yani hangi çağda, hangi zamanda yerindedir (*ḳay* bir soru zamiridir; bk. § 1026, 2. hatırlatma; *çağ*'da 'zaman' § 918 demektir, *+In* bir araç ekidir; bk. § 401, 1. hatırlatma ve § 867, 1. hatırlatma).

Eski Osmanlıcada *ḳaçan, ne zaman ki, vaktâ ki* anlamında bağlaç olarak kullanılırdı ve *ḳaçanki* veya *ḳaçankim* de denilirdi.[1065] Fiil, geniş zaman'lı *-IcAK* (krş. § 1391) olan zarf-fiil veya şartı ya farazi kip olurdu. *her ḳaçan; her ne zaman, her ne zaman ki* anlamını verirdi.

Örn.: *Ḳaçan kim girü döner ardınca basa düşelüm*[AUE] (ROUEN, 1943 yazmaları, 26. yap.);

Ol Türkmän (begleri) ḳaçan Yıldırım Ḫan Timur vartasına ugrayıcaḳ Mısır sultanı sebebiyle ol vaḳıtda ǵerü yerlerine ǵeldiler[AUE] (aynı yer, 24. yap.);

Ḳaçan Allah taᶜālā dın yaña daᶜvet olınsañız (1426 yılı yazmaları, 118. yap.);

Olar kim ḳaçan bir kimseye ḳaḳısalar ḳaḳımagın yudub anı ᶜafv eyleye[AUE] (aynı yer, 194. yap.).

Hatırlatma – Bugün bu edat ancak lehçelerde (örnek olarak Maraş'ta) *-IncA*, *-IncIz* (§ 1392, 2.) zarf-fiiliyle kullanılır: *Haçan, çıxıncız.*

1017. *ḳaçan* kelimesi yerine şu edatlar kullanılmaktadır (Bunlardan hiçbiri pek o kadar kullanılır değildir; çünkü Türkçede daha ileride § 1370 vs. sözü geçecek olan yapılanma tercih edilmektedir.).

1. *vaḳtā ki* (krş. *vaḳta kim* çeşidini ve Cezāyir, 1719 yazmalarını, 42. yap.).

Örn.: *Vaḳtā ki evlendim*;

Vaḳtā ki sabah olur Nizāmi (meşḥur İran şairi) ǵelir (FAIK REŞAD, *Külliyât-ı Letâif*);

[1065] **Kaçan ki Kazan ivin yagmaladırdı* (*Kitâb-ı Dede Korkut*, 166);
**Ol aygır kaçankim yagi koḫusun alsa ayağın yere dögerdi tozu göğe çıkardı* (*Kitâb-ı Dede Korkut*, 138).[AUE]

Vaḳtā ki ġelib bahar yekser;

Eşyāda ayān oḷur teceddüd (EKREM BEY).

2. *Ne vaḳıt ki*[1066] edatı, özellikle yabancılar tarafından kullanılır olmakla beraber, Eski Osmanlıcada *ne vaḳtin* biçimiyle (*+In* araç edatıyla beraber olarak bk. aşağıda § 1016) bulunmakta idi.

Örn.: *Ne vaḳtın kesilürse gusl idüb namaz ḳıḷmaḳ ġerek* (*nifās*)[AUE] (MUHAMMED EFENDI, *Risâle-i Birgivi*, 83. s.).

3. *Hemān ki*, *hemān kim* edatları ki Eski Osmanlıcada (*hemen* zarfı bk. § 426 yerine) 'ince' anlamını ifade eder.

Örn.: *Hemān ki ogḷancıḳḷarı ġördi hey bunḷar ne nemedir dedi.*[AUE] (ROUEN, 1493 yazmaları, 31. yap.);

Hemān ki Anadoḷu kāfirle dutuşdugı gibi Turḫan Beg Rumeli ile dönüb ḳaçdı[AUE] (aynı yer, 47. yap.).

1018. Birleşik bağlaçlar listesi (şöyleleriyle) daha çok uzatılabilir:

Boḷay ki (krş. § 620, hatırlatma)[1067];

1066 *O vakit ki, oḷ, vakit kim, o dem ki, o zaman ki, ne zaman ki* gibi birleşik bağlaçların da kullanıldığı görülmektedir:
**Oḷ vakit kim üç ok boz ok yıgnak oḷsa oḷ vakit Kazan yağma ederdi.*[AUE] (*Kitāb-ı Dede Korkut*, 166).
**Ne zaman ki bezm-i gam-da bölüşüldü kāle-i gam*
Bize hisse-i meḥabbet dil-i pāre pāre düşdü.[AUE] ŞEYH GÂLIB
**O dem ki dalgaları öge-u ḫuruşān-ıñ*
Baña peyām oḳur edvār-ı sermediyetden.[AUE] EKREM
Neçe kim de belki *ne çağ kim* 'ne zaman ki'den bozma olarak bu anlamda kullanılmıştır:
Neçe kim bu düşü gördüm şundan berü aklım usum direbilmen.[AUE] (*Kitāb-ı Dede Korkut*, 25).
Bu anlam ile *o gün ki, ne gün ki* de kullanılır:
**O gün ki ben seyahate çıkmıştım, o gün mektubunuzu eve bırakmışlar.*[AUE]

1067 Ve بوليكه kelimeleri ki bunlar eski *oḷmak* anlamındaki *boḷmak*'tan talep ve dilek kipinin üçüncü kişi biçimiyle *ki*'den ibaret olup Farsça *kāşki* Türkçemizde *keşke, keşki* karşılığıdır:
**Gel gidelim ikisinden biri boḷay ki canın vire aḷgıl, menüm canumu kogul dedi.*[AUE] (*Kitāb-ı Dede Korkut*, 91);
**Güreşdiler oḷa mı boḷay ki bizimki yene dediler.*[AUE] (*Kitāb-ı Dede Korkut*, 151).
**Varayın boḷay ki bir esir vireydi oglancıgım ḳurtaraydım dedi.*[AUE] (*Kitāb-ı Dede Korkut*, 123). Bunun *oḷakim, oḷmaya ki, oḷmayakim* biçimleri de vardır:
**Oḷakim bir ağzı dualının alḳışiyle tañrı bize bir yetmān oġul vire.*[AUE] (*Kitāb-ı Dede Korkut*, 9);
**Gelüñ oğlanı kovlayalum oḷakim öldüre.*[AUE] (*Kitāb-ı Dede Korkut*, 11);
**Gördün mü men ma ʿna n'eldim oğlana korḫınç ḫaberler vireyim oḷakim gitmeye döne didi.*[AUE] (*Kitāb-ı Dede Korkut*, 98);

tā ḥaddi ki; 'o hadde kadar ki o dereceye kadar ki...';

ḥālbu ḳi (§ 408) Bu deyimin anlamdaşı:

bu ḥalde ki ve daha tam biçimi *ḥal budur ki* (XV. yüzyıl).[1068]

Örn.: *ᶜAbdürrahmān aña dediki baña sögermisin bu ḥalde kim ben Bedir ğününde bile ḥazırdum sen bile degüldüñ*[AUE] (1426 yılı yazmaları, 202. yap.);

Nitekim gazāya varmagı hoş ğörmezsiz meşaḳḳat ğelür ḥal bu dur ki anda fetḥi küffār var ve İslām zāhir olmaḳ var[AUE] (aynı yer, 121. yap.).

Nidem ki[1069] edatı (..*den ise; ... ecek yerde* anlamıyla[AUE]) Karaman Türkçesinde kullanılır.

Örn.: *Pek ḳolaydır ḥalat urğanı küççük (acayib?) inneniñ deliğinden ğeçsin, nidem ki zengin gök yüzü pādişahlığına girsin*[1070] (T, 211).

Bènde duᶜā ederim fuḳara yaşayasız nidem ki... müsrüfçü[1071] *olasız* (aynı yer, 227);

Teodoros ol vaḳit derecesiz ziyāde memnun... idi nidem ki aḳlını kibiriñ tütünleri ḳarardıḳlarında[1072] (aynı yer, II, 26).

Şu (Kırım lehçesindeki) örnekten de anlaşılacağı üzere *nidem ki*'nin aslı *neden ki*'dir:[1073] *Eyidir ki oturasın evde ned(e)n ki soḳaḳlarda boş ğezesin*[1074] (KAZAZ, 213.

**Öleyim ağzun içün oğul olakim menim geçmiş günümü añdırtmayasın didi.*[AUE] (*Kitāb-ı Dede Korkut*, 138).

**Hey hey dayeler babam maña ben seni yüzü niḳablu Beyrek?e virmişim dirdi olmıyakim bu ola mere çağırın ḥaberleşelim didi.*[AUE] (*Kitāb-ı Dede Korkut*, 42);

**Saḳın olmaya ki Fārisi oḳuyasın.*[AUE] ZIYA PAŞA.

Hāşā ki kelimesí de olmaya ki (= olmasını istemem ki) yerine kullanılırdı:

Oldur baña murād ki oldur saña murād +Hāşā ki senden özge ola müddeʾā baña.[AUE] FUZÛLI

1068 **Kelimeler birbirine dargın öküz gibi baḳıyorlar hālbuki şiirde vezin ile beraber anlam da şarttır.*[AUE] ZIYA PAŞA;

**Maşallah, demek bir çırakla yetiştiremiyorsun. Hālbuki bana bir çırak fazla geliyor.*[AUE] HÂLID ZIYA;

Vişne yalnız reçel ve şuruba yarar, hālbuki reçel ve şurubu da güzel olmaz.[AUE] REFIK HÂLID

Öyle garip bir itimad-ı ḳuvvet-i vardı ki insan bu çocuğa bir iş gördürmeden ḳabil deyil bir şey veremezdi; hālbuki ben hep onun zavallı küçük ayaklarını düşünüyordum.[AUE] HÂLIDE EDIB

1069 *m < n* değişimiyle *(neden ki) niden ki.*[AUE]

1070 *zengin* kelimesinin karşılığı olarak bu *le riche* olsa gerek.[AUE]

1071 *müsrif* yerine.[AUE]

1072 Yazarın burada verdiği *ḳarardiklerinde* biçimi ses uyumuna uygun değil ve aslında *ḳarardıḳlarında* olması gerekir.[AUE]

1073 Eski Osmanlıca lehçesinde bu birleşik bağlaç 'şu sebepleki' anlamıyla *neden kim* biçiminde kullanılırdı:

**Fuzūlî 'ayb kılma yüz çevirsem ehl-i ālemden*

s., I, 6 aşağısından).[1075]

Neden kim her kime yüz tutdum andan yüz belā gördüm. FUZÛLÎ.[AUE]
Bu makamda eskiden *anuñçün ki* de kullanılırdı:
*Bunu niçün böyle ederdi *anuñçün ki menden deli menden güçlü er varmıdır ki çıḳa menümle savaşa dirdi.*[AUE] (*Kitāb-ı Dede Korkut*, 87).

1074 Bu Türkçeye tamamıyla yabancı bir cümle oluşumudur.[AUE]

1075 Böyle birleşik bağlaçlar listesine girebilecek daha başkaları da vardır:
iḫtimal ki 'muhtemeldir ki, mümkündür ki'; *belki* (*belkim*, halk ağzında *belkilim*).
**Ben devr-i şebābımda ḫod pesendlikle marīz idim, iḫtimal ki hālā şifā bulmamışımdır.* HÂMİD;
**Babam şimdi çıḳtı, belki bir saate ḳadar gelir.*
**Şemsiyesiz çıḳmayın belkim yağmur yağar.*
Bütün bunlar bu anlamlarıyla zarf olarak da kabul ediliyor:
Belki kelimesi *hattā, evlā bi-t-tariḳ* anlamına gerçek bağlaç göreviyledir:
Onu yalnız şā'ir ehibbāsına değil, belki aḳrabasına da tercih eder;
Ḳuvvet ile değil, belki ilim ile galebe çalınır. ŞEMSETTİN SAMİ

Şöyle ki, şöylekim:
*... *şöyle ki: Saraya cephesinden nazar olundukta ittisālinde bir dā'ire, üzerinde azametli bir kuleden ibaret fersūde-renk bir binā görünür* SADULLAH PAŞA.
**Kız bir oḫla Ḳan Turalıya attı. Şöylekim başında olan bit ayağına indi* (*Kitāb-ı Dede Korkut*, 11. s.).
Bu son örnekteki anlamı Fransızcanın *de sorte que...* tabirine denktir. Bu da yine *bir hālde ki* tabirine uygundur:
**(Güneş) güyā ki bir cevher-i seyyāl olmuş idi. Bir ḫālde ki iki üç daḳiḳa geçer geçmez ağaçlardan çiçeklerden dağlardan taşlardan yerlerden göklerden nur aḳmağa renk yağmağa başlamışdı.* KEMAL

Şu var ki, şu kadar ki:
**Ufukta şimdi güneş sönmek üzre sallanıyor:*
Şu var ki çehresi hālā parıl parıl yanıyor.[AUE] AKİF
**(Bizim Lala) hakikatte pişkin ve edib ve evlād ḫarisi bir adamdı. Şu kadar ki gece ve gündüz derd ve fikri beş on kuruş kazanıp bir gün önce memlekete gitmek...di.* ZİYA PAŞA

Sanki, güya (ki):
**Parlak bir gece idi, sanki göklerden nur yağıyordu.*
'Acaba, örneğin, yani' anlamıyla: *Sanki baştan savmakla iyi mi ettin.*
**O bu işten çok gururlandı, güyā ki başı göklere değdi.*
Bu anlamda eskiden *sanki* yerine *sanasın kim* de kullanılırdı:
**Sağlı sollu kāfiri ḫōb dağıttı sanasın kim dar yolda tolu düşdü* (*Kitāb-ı Dede Korkut*, 73. s.).

Kaldı ki (= şu da var ki):
Hastanın hāli yamandı, yol bitmeyecek gibi uzuyordu, kaldı ki görünürde hiçbir nakil aracı da yoktu.

III. Konu: Ünlemler

1019. İki türlü ünlem edatı vardır:

1. Çağrılı ünlemler ki ikinci kişisi[1076] çağırmak, ondan bir şey sormak, ona bir iş gördürmek veya bir şey göstermek için dikkati çekmeye yarar:

2. Dokunaklı ünlemler ki öznel nitelikte olup ruhun dokunaklarını (duyu ve duygularını) ifade ederler; bunlar haykırılı ünlemlerdir.[1077]

Bereket versin ki, çok şükür ki, Allaha şükür ki:
**O gece handa geceleyecektik, bereket versin ki karşımıza bir ahbap çıktı da o azaptan kurtulduk.*

Yazık ki yazıḳlar olsun ki te'essüf olunur ki, heyhat ki (efsus ki), ḥayıf ki ḥayfāki:
**Bugün artık yaşımı başımı almış bulunuyorum; yazık ki bu geçen yıllar içinde heder olmuş ne kadar günlerim var.*
**Hayfā ki diğer mısra'lar hatırımda kalmadı.* ZIYA PAŞA
Şüphesiz ki (şüphe yok ki), muhakkak ki:
**Burada birçok şeylerden bahsedildi; şüphesiz ki bunların hepsi sizce bilinmedik şeylerden değildir.*

Gerçek ki (hakikat ki), sahi ki:
**Siz o zaman Avrupa'da idiniz; gerçek ki burada olsaydınız bu iş böyle olmayacaktı.*

Elbet (ki), elbette (ki):
**Bol yağmurlar yağalı hayli zaman oldu; elbette ki etraf böyle yeşerecek.*

Belli ki (aşikār ki):
**Yüzünüz gözünüz toz toprak içinde; belli ki bahçe işleriyle uğraşmışsınız.*

Yeter ki elverir ki:
**İmtihanlarda başarılı olmanız şüphesizdir; yeter ki (elverir ki) derslere vaktiyle iyi çalışmış olasınız;*
Umarım ki (me'muldur ki); ummam ki:
**Bu yıl kardeşim derslerine çok çalışıyor; umarım ki imtihanlarda muvaffak olacaktır.*
**Bu yıl kardeşim derslerine pek çalışmıyor; ummam ki imtihanlarda muvaffak olsun* vs.[AUE]

1076 Bir ikinci kişisi olan ünlemlerin bu ikinci kişisine Arapçada 'çağrılmış, seslenilmiş' anlamıyla *münādā* (ünlemeç (nidalık) hâli) derler: *Ey çocuḳ* da *ey* nidasının ikinci kişisi olan *çocuḳ* onun çağrı hâlidir. Yine örneğin, *ço°cuḳ* kelimesindeki *ço°* hecesinin *o* ünsüzündeki vurgu ünlem ve bu ünlemin ikinci kişisi olan yalnızca vurgusuz *çocuḳ* kelimesi seslenişidir.[AUE]

1077 Böylelerinin çağrı hâli yoktur. Bunlar mutlaka bir ikinci kişiye karşı değil, yalnızca ortaya ve daha çok üçüncü kişiye karşı içten gelerek ağızdan çıkarılan dokunak eseri sözlerdir.

Bu ayırış tamamıyla kesin değildir: Çağrılı bir ünlem haykırılı (dokunaklı) bir kavramla da anlamca çeşitlenebilir.

Cümlede ünlemlerin yerine dair inceleme – Ünlemler, uymaca (ekleme) olarak kullanıldıkları (bk. aşağıdaki 2. paragrafa) ve sözün içinde yer alan bir ünlemeç (nidalık) hâli ile beraber bulundukları hâller istisna, cümlelerin başında bulunurlar.

I. Çağrılı ünlemler

1020. Çağrılamaya yarayan ünlem edatları şu kullanışlarda görülebilir.

1. *Asıl çağrılı ünlem.*

2. *Pekiştirme edatı* sözü daha çok sağlamak daha çok canlı ve kuvvetli yapmak veya soruları daha çok pekiştirmek içindir.

Bu pekiştirme edatlarından: *a* (§ 1021); *ḥa* (§ 1024) ve *ya* (§ 1035) gibi bazıları *uymaca* (ekleme) olabilir ki o zaman bunlar cümlelerin sonuna gelir.

3. *Zarflık* (veya zarf olan) *edatlar* ki bunlar şu fikirleri vermek içindir:

Beğenme (§ 1022); *ḥa* (§ 1025); *he* (§ 1027); *ḥay ḥay* (§ 1030);

Eylemde devam: *ḥa* (§ 1025);

Eylemde kolaylık ve serbestlik: *ḥay ḥay* (§ 1030); *haydi haydi* (§ 1033).

4. *Bağlayıcı* (veya bağlaç olan) *edatlar* ki bir fikirden bir başka fikre geçildiğini ve başlıca bir nöbetleşmeyi, bir seçenekliği bildirmek içindir: *ha* § 1025);

Birinci görüş – Aşağıdaki sergileyişte her ünlemin ifade ettiği fikirler şimdi gösterilmiş olan sıra ve düzene göre incelenecektir.

İkinci görüş – Sekiz *çağrılık* ünlem, kendi aralarında üç düzende bir bakışıklı uygunluk ortaya çıkarmaktadır:

1. Ardcıl ve öncül ünlüler arasında uygunluk:

a/e , ha/he , ay/ey , ay/ey , hay/hey.

2. Baştaki gırtlaktı *h* ünsüzüyle baştaki ünsüz (ünsüz yokluğu)[1078] arasında uygunluk:

Araplar bu gibilerine ism-i fiil (fiil ismi) adını vermişlerdir; çünkü onlarca böyle kelimeler fiilden kinaye olan, bir fiil anlamını ve hatta bütün bir cümle anlamını veren kelimelerdir: Mesela, *ay!* haykırışı, *şaştım* fiili veya cümlesi yerinedir ki bu bakımdan bu fiilin, bu cümlenin bütününü ifade eden tek bir ad demektir. Şimdiki frenk dilcileri içinde bunu böyle sayanlar vardır.[AUE]

1078 *H* ünsüzüyle ünsüz yokluğu yani ünsüz arasında uyarlık deniliyor. Bizce bu ünsüz denilen şey, yok olma derecesine kadar yumuşayan; fakat aslında var olan bir hemzedir. İşte bu ʾ ile *h* arasında bir değişim vardır: ʾ > *h*. Araplar her ünlünün başında böyle bir müsehhel hemze olduğunu farzederler; yoksa ünsüzle *h* arasında; yani yoklukla varlık arasında değişirlik düşünmek nasıl olur.[AUE]

a x *ḥa* , *e* x *he* , *ay* x *ḥay* , *ey* x *hey*.

3. Sondaki *y* ünsüzü (= yarım ünlü) ile ünsüz (ünsüz yokluğu) arasında uygunluk:

a x *ay* , *e* x *ey* , *ha* x *ḥay* , *he* x *hey*.

Bu üçlü kümeleme, şöyle bir şema ile özetlenebilir:

a x *ḥa/e* x *he* X *ay* x *ḥay/ey* x *hey*.

Bu ses bilgisince denklik anlamca bir benzerlik ile de beraber gibidir; fakat bu edatlardan her birinin anlamları bazen kuvvetle gelişmiş ve kendi aralarında ayrılık gayrılıklar vücuda getirmiş olduğuna göre bu yoldaki benzerlik ses bilgisince benzerlik kadar tam değildir.

a!

1021. *A!* ünlemi (Fransızca denkleri *ô*, *ah!*, *eh!*) çağrılamaya yarar. Bunun söylendiği perdede de epeyce değişiklik olur.

Örn.: *A ğözümüñ bebeği*[1079] (şefkat, muhabbet);

A ḥerif! nedir seniñ etdiğiñ (öfke, darılış);

A ḳardeş! bu böylemi oḷur? (sitem, serzeniş);

A canım añḷadıḳ (sabırsızlık, sinirleniş);

A birader kimden eyilik me'mul edersiñ (acıma).

Ardınca gelen kelimenin başı ünlülü ise bazen *ay*[1080] ünlemi de kullanılır (bk. § 1028).

Pekiştirme uymaca (ekleme) edat olarak *a*, özellikle aşikarlığı açıklamak için sözü daha yalın bir hâle sokmaya yarar; eğer kendisinden önce gelen kelime ünlüyle bitmiş ise *ya*[1081] (bk. 1035) ünlemi kullanılır.

Örn.: *Añḷadıñ a!*;

1079 Bu konuda geçen örneklerin birçoğu (Türkçeden Türkçeye bir sözlük olan) *Kāmūs-ı Türkî* (ŞEMSEDDIN SAMI)'den alınmıştır.[AUE]

1080 *a(y) oğul* gibi ki yan yana *a* ve *o* arasında doğan *y* sesi bu *a*'ya katılmaktadır. Şu hâlde bu, aslında *a* ünleminin bu durumdaki bir çeşidi olup ayrı ve bağımsız değildir. Bağımsız olanı 'şaşkınlık' bildirenidir.[AUE]

1081 Bu *a* bir ünlü olup kendisinden önce gelen kelimenin son harfi de ünlü olunca, iki ünlü yan yana gelmiş; yani ses düşmesi olmuş oluyor. Böyle durumlarda araya *y* girer. O hâlde bunun aslı yine *a*'dır ki yardımcı olan bu *y* böyle yerlerde ona katılıyor. *yazsa ya* örneğinde de kural aynıdır Ancak *yazsaḷar ya* da iş değişiyor; çünkü kendisinden önce gelen kelimenin sonu ünlü olmayıp *r*'den ibaret bir ünsüzle bitiyor ve bu takdirde *yazsaḷar a* demek lazım geliyorken böyle çokluk üçüncü kişilerde *ya* biçiminde de kullanılması mümkün oluyor.[AUE]

Vur dedilerse, öldür demediler a! (söylence);

Satàr a! ḳendi maḷıdır;

Maᶜlum a![1082];

Yabancı deỳiliz a!;

Oḷa bilir a.

Fiil bir dilek-şart anlamıyla kullanılan şart kipinin ikinci kişisi ise meydana gelen ifade, buyruk kipine eşit olur ve ünlem de ünlü uyumu kuralına uyar.

Örn.: *Baḳsāñ a!*;

Gelsèñ e![1083];

gülseñiz e!

Üçüncü kişide *ya* kullanılır:

Örn.: *Yazsà ya!*;

Yazsaḷàr ya!

Hatırlatma – Bağlaç olan *ā* (=uzun *a*)'dan ileride § 1047 söz edilecektir.

Eski Osmanlıcada hakiki ünlem niteliğinde olan az sayıdaki birtakım ifadelerde *a* edatı buyruk kipine katılmış kullanılırdı:

susa;

savuḷa;

aḷa (MENINSKI, Inst., I, 255; Blau, *Bosnicch-Türkisch Sprachdenkmëler*, 197. s.);

baḳa[AUE];

ġöre de deniliyordu.[1084]

1082 Bu, kelimesi kelimesine 'su' anlamındadır.[AUE]

1083 Bunun hakikatte bir şart kipi ile onun arkasından gelen bir *ne* kelimesinden birleşik olması da mümkündür (bk. § 1232).[JD]

Biz böyle bir ihtimali görmüyoruz. Kelime *baḳsaña* 'muhakkak bak' gibi *gelseñe* 'muhakkak gel' demek olup *a* (*e*) bir pekiştirim edatıdır (bk. *Divanü Lugati't-Türk*). Lehçemizdeki *döverim ḥa*'daki *ḥa*, bu *a*'nın bir çeşidi olsa gerek.[AUE]

1084 *Bre* 'bire' ve *b* < *m* değişimli bir çeşidi olan *mire* de böyle bir buyruk kipiyle bu *e*'den yapılanmışa benziyor:

bire ağalar, bire nāmerd; Mire deli ḳavat (*Kitāb-ı Dede Korkut*'da) vs.

bire ve daha doğrusu *büre* '(ortaya) çık'. Bk. *Divanü Lugati't-Türk*, II, 6 *burmaḳ* 'çıkıp yükselmek'; *Divanü Lugati't-Türk*, II, 34 *bürkürmek* 'fırlayıp çıkmak, fışkırmak'; *Divanü Lugati't-Türk*, I, 381 *bürkā pire*:

(Arnavutçanın *more, mori*'si Rumcanın *pre, bre, vre*'si de Türkçenin bu *bire, mire*'sinden alınmış görünüyor.)

Yine bk. Rumeli lehçesinde *pürlemek* (bitkiler hakkında) çıkıp görünmek, peyda olmak:

Örn.: *Ḥavvā agacdan yedi eyitdi ǵöre (bak işte) ben nesne (hiçbir şey) oḷmadım*[AUE] (*Envār-ı ʿĀşıkin*, 24. yap.).

e!

1022. *E!* (*ya*) şöyle kullanılır:

1. Birini bazen kınayıcı bir eda ile çağırmak veya birine çıkışmak için.

Örn.: *E! Artıḳ sende!*

2. Pekiştirme edatı diye ve başlıca bir soruyu pekiştirmek için de kullanılır:

Örn.: *E kim ǵelmiş.*

E bir şey añḷadıñ mı?

Hatırlatma – Bu edatın uymaca (ekleme) olarak aslında istisna bir hâlde kullanılışı hakkında bak önceki paragrafa.

3. Bir sözü sağlamayı, bir şeye razı oluşu ifade etmek için zarf olarak buna bazen bir tevekkül veya doğu tarzı bir kadercilik kavramı da katılır.

Örn.: *E zarar yoḳ;*

E işte (Birinin hâl-ü hatır soruşuna cevap olarak söylenilen *şöyle böyle* karşılığıdır.);

Gelsin e mi?[1085]

ḥa!

1023. *ḥa!* edatı asıl ünlem olarak kullanıldığı zaman söyleyen zat birinci kişinin -

---

Ağaçta tomurcuḳlar pürledi.

Bunun *Kitāb-ı Dede Korkut*'a girecek kadar Asyalı bir kökten olduğu açıkça görünüyor. Bu bakımdan 'ahmak, budala' anlamlı bir Rumca kelimeden gelmesini uzak buluyoruz. Böyle olmakla beraber *bire* kelimesinin 'ortaya çık, çıksana' anlamı unutulmuş olup bu kelime yalnızca o anlamın bir çeşidi olan 'meydan okuma' anlamında bir ünlem niteliğini almış bulunuyor (bk. § 1039).[AUE]

1085 Yazar, burada yeri olmayan bu *e mi* kelimesinde yanılıyor; çünkü, bu burada sözü geçen ünlem edatı *e*'nin soru hâli değildir. Bu, ayrı bir *yamu* (*yanu*) kelimesinin ince ahenklisi olan *yemü*'den bozulmuş bir *e mi* olsa gerek. *Divanü Lugati't-Türk*, III, 19: *yamu* 'bu sözü kullandın mı, söyledin mi; yapmak üzere belledin mi' anlamında bir kelime olup aslı *yamu*; yani *evet mi*'dir: *ya* 'evet' anlamında ve *mü*'de soru anlamında bir edattır. (*Divanü Lugati't-Türk*, III, 83: *yah* ve hızla söylenirken *h* düşerek yalnızca *ya* 'evet, peki' demektir): *sen bar gıl yamu* "Sen git olur mu?".

Divanü Lugati't-Türk, III, 178: *yanu* (*yamu*) '...yeyim (yesin, sin) de gör (görürsün)' anlamında da kullanılır edattır:

Men bargay men yamu. "Ben gideyim de sen gör (görürsün).".

Bunu *ey*(*i*)*mi*'den bozulmuş bir kelime saymak da hatıra gelir ve makul görünse de KÂŞGARLI'nın tefsiri daha uygun ve sağlıklı görünüyor.[AUE]

icabında onu ikinci kişisine göstermek üzere- bir şeyi gördüğünü bildirir. Bu ileride § 1045 sözü gelecek olan *hāh* edatı ile aynı anlamdadır.

Örn.: *ḥa siziñ aradığıñız adam.*

Ha birdenbire akla bir şey geldiğini veya bir şey hatırlandığını, bir şeyin neden sonra farkına varılmış olduğunu veya bir şey hakkında fikir değiştirildiğini bildirmeye de yarar.

Örn.: *Ha ḫatrıma ğeldi;*

Ha size bir şey söyleyecekdim;

Ha evet añḷadım;

Ha o vaḳıt mes'ele çataḷḷaşdı (KÚNOS, *Nasreddin Hoca Hikâyeleri*, 196. s.).

1024. *Ha* pekiştirme edatı görevini de görür:

Örn.: *ḥa yürüyüñ;*

ḥa ne büyük ev![1086]

Bacağıñızı uzadıñız ha şöyle şimdi basıñız[AUE] (kunduracıda) (Guide de conversation, 480. s.).

Böyle hâllerde çoğu zaman uymaca (ekleme) olarak kullanılır.

Örn.: *Amma yapdıñ ḥa!* (krş. § 982);

Geldi ḥa?

Çok zaman da bu uymaca (ekleme) *ha* bir hatırlatma bir sakındırma veya bir tavsiye bildirir.

Örn.: *Saḳın ğitme ha;*

Oğḷan (uḷan) usḷu otur dayağı yersin ha;

Ama dayanıñız ha sebat ḷāzım metānet ha[AUE] (*Depit amoureux*'den AHMED VEFİK PAŞA, *İnfiâl-i Aşk* diye Türkçeye çevirdiği eserden, 39. s.).

[1086] 1023 ve 1024. paragraflarda verilen örnekler arasında başka başka görevler ve anlamlardaki bazı *ḥa*'lar karıştırılmış gibi görünüyor.

1023'tekiler aşağı yukarı 'işte' anlamındadır.

1024'te *ha yürümek*'deki *ḥa* 'işte' anlamında değil, yalnızca pekiştirici anlamdadır, *muhakkak yürüyün, yürüsenize* demektir; fakat onun alt yanında gelen "Ha ne büyük ev." örneğindeki *ḥa* bu görevde değildir. 'bak işte, ne büyük ev' yerinde olarak 'işte..' anlamıyladır. Bundan sonra uymaca olarak verilen örneklerdeki *ḥa*'lar hep pekiştirici edatlardır. 1025'de ayrı gösterilen *ḥa*'lar zarf olarak bu 'işte' anlamında olanlardan ayrıdır. Şu hâlde çeşit çeşit anlamlarla görünen bu *ḥa*'ları hep bir paragraf içinde gösterip yalnızca pekiştirici anlamda edat olanlarını da ayrı bir paragrafta bırakmak daha iyi olurdu gibi görünüyor.[AUE]

1025. *ḥa* zarf olarak onaylamayı ifade eder (krş. Çağatayca *ḥav*).

Örn.: *ğelirsiñ - ha!*[1087]

Beraberce bulunduğu fiil gibi kendisi de tekrarlandığı zaman *ha* edatı eylemin devam ve sürerliğini, sebat ve karar üzere olduğunu bildirir.

Elindeki cerideyi ha oḳuyor ha oḳuyor (GÜRPINAR, *Metres*, 23. s.);

Ḳarınıñ ḳafası ḳuleniñ tepesinde o̧lan yelḳovan gibi ha döner ha döner[AUE] (AHMED VEFIK PAŞA, *İnfiâl-i Aşk*, 3. 39).

Hatırlatma –*ḥa*'yı bir buyruk kipinden sonra uymaca (ekleme) olarak getirip onun ardınca aynı kipi veya aynı fiilden geniş zaman ikinci kişisini sorulu ve olumsuz biçimiyle bulundurarak yine böyle bir kavram elde edilir.

Örn.: *Zaten ḳa̧lḳtım ḳa̧lḳa̧lı ğezin ha ğezin vücûdum hiç yer ğörmemışdi*[AUE] (GÜRPINAR, *Tesadüf*, 43. s.);

Tañrınıñ günü işte böyle didin ha didinmezmisiñ[AUE] (aynı yer);

Nāme ğelecek diye bekle ha beklemezmisiñ[AUE] (aynı eser, 554. s.).

1026. *ḥa*'nın bağlayıcı edat olarak şöyle kullanışları vardır.

1. Şart cümlelerinde sınırlayıcı bir anlamı vardır. Bu, önbelirli bir varsayım karşısında fikir değiştirileceğini bildirir.

Örn.: *O̧lamaz! Ha ğelin o̧lmasa ẖatırıñız içün gideyim* (MEHMET TEVFIK, *İstanbo̧l'da Bir Sene*, 2. ay, 35. s.);

Görmedimse ne yapayım ya̧lan mı söyleyeyim? Ha ḳoyanḷarı ğörsem... o başka (aynı yer, 33. s.).

2. Sözün iki uzvu arasında tekrarlanmış olduğu zaman *ḥa*, bir 'aynilik' anlamıyla karıştırılmış *seçeneklik* (krş. § 978) bildirir.

Örn.: *Ha ben ha sen*;

Ha ẖoca A̧li ha A̧li ẖoca.

Bazen tekrarlı *ha* bir eylemin olmak üzere olmaya pek yakın olduğunu bildirir.

Örn.: *Yarı uyur yarı uyanıḳ gibi ğözler nim mesdüd bir ḥālde ḵendinden ha ğeçiyor ha ğeçmekte ik'en* (GÜRPINAR, *Metres*, 490. s.).

1. hatırlatma – Azericede *ha beyle* tam böyle böylece (krş. Osmanlıcada *böyle öyle* ve Eski Osmanlıcada *eyle*) ifadesi var.

Krş. şu örneklerle ki AHUNDOF'un komedyalarından alınmıştır:

1087 Bu *gelirsin deyil mi* biçiminde olsa gerek.[AUE]

Nice ki... ḥa beyle..[AUE] (7. s.);

Vezir mal ḳaḷur ve ha beyle Şu'le ḥanum[AUE] (129. s.);

İkimci otaḳda ha beyle ferş-ile döşenmişdi[AUE] (177. s.).

2. hatırlatma – Bazen olmuş olduğu üzere bu ünlemi Azericede (örneğin: *ḥa vaḳıt, ne vaḳıt?* AHUNDOF, 90, 172, 178. s. biçiminde) rastlanan soru *ha* edatıyla karıştırmamalı. Osmanlıcada bunun bazı soru kelimelerinde izleri bulunmaktadır: *ḥanı* (daha eskisi *ḳanı* § 385), *ḥangi* (daha eskisi *ḳangı*); *ḥaçan* veya *ḳaçan* (§ 1016); krş. Azericede *ḥara, ḥarda, ḥardan* 'nere, nerde, nerden'; *ḥansı* 'hangisi'.

Bu öge, Kırgız, Sagay vs. de rastlanmakta olan daha eski bir *ḳay* kelimesi yerinedir.

Örn.: *Sizlär ḳay yärgä barseñizlär?* "Sizler ne yere varıyorsunuz?"[AUE] (*Yedi Uyurlar*, Çin Türkistanı Türkçesi, 229. s.).

ḳay Osmanlıcadaki *ne*'nin tam anlamdaşıdır; yine bk. § 388. *ḳaydag* (§ 889), *ḳaḷay* (§ 890, hatırlatma), *ḳayuma* § 423; sonları *heyle* § 402, sonları.

he

1027. *He* ünlemi, pekiştirici uymaca (ekleme) bir edat olarak kullanılır görülüyor.

Örn.: *Vay ḳaçmaḳ he*[1088]*ḥani barış ğörüş oḷdu diyor idik*[AUE] (MIHRI, *Letâif-i Âsâr*, 42. s.).

Bu, çoğu zaman onaylayıcı bir zarf niteliğindedir.

Örn.: *he evet*;

He işte o dur;

Şimdik sen baña ne teklif ederseñ he derim[1089] (GÜRPINAR, *Metres*, 612. s.).

He sorulu bir cümlede de kullanılabilir:

Örn.: *He*[1090] *ne dersiñ.*

ay

1028. *Ay!* edatı çağrılık ünlemi olarak seyrek kullanılır. Bazen kendisinden sonra gelen kelimenin başında ünlü olduğu zaman *a* (§ 1021) ünleminin yerini tutar.[1091]

[1088] Bu *he* taşra ağzından işidilmiş bir pekiştirme edatı olabilir ki bu anlamda genel dildeki *ḥa*'nın tamamıyla karşılığı olur.[AUE]

[1089] Buradaki *he* biri ünlem, ötekisi zarf olan öteki *he*'lerin niteliğinde olmayıp yalnızca bu türlü kullanılmak şartıyla 'evet' anlamındadır: *he demek* 'evet demek, tasdik ve kabul etmek' anlamında bir tabirdir.[AUE]

[1090] Buradaki *he, e)h* yapılışlı bir ünlem olup § 1022'de sözü geçen *e*'nin • > *h* değişimli bir çeşididir.[AUE]

[1091] Bu, çağrılık *a*'nın bir çeşidi *ay* olduğuna göre o *a* sırasında gösterilmek gerekti.[AUE]

Örn.: *Ayol* (= *ay oğul*).

Bu edatın dokunaklı ünlem[1092] olarak kullanışı hakkında bk. § 1048.

ey

1029. *Ey!* ünlemi gerek anlamdaşı olan *a!* ünlemi gibi ünlemeç (nidalık) hâliyle beraber (§ 1021) gerek çağrı ünlemi diye ayrı olarak kullanılır (krş. *hey* krş. 1031, *yāho*[1093] § 1038).

Örn.: *Ey dostum!*;

Ey! Kimdir o?

Bazen sabırsızlanış (sinirleniş), işi kısa kesmeyi isteyiş ifade eder.[1094]

Örn.: *Ey artık çok oldu!*

Bazen onaylayıcı bir anlamı olur:

Örn.: *Ey orası öyle!*

Ey bağlayıcı deyim olarak başka bir fikre geçişi ifade eder.[1095]

Örn.: *ey soñra*;

Seniñ babañ neci idi? [AUE];

Gemici idi. [AUE];

Ey nerede öldü? [AUE];

deñizde gemileri batmağile [AUE];

Ey, *dedeñ nerede öldü?* [AUE];

keza deñizde [AUE] (MIHRI, *Letâif-i Âsâr*, 25. s.).

1. hatırlatma – *Ey* eski edebiyat dilinde bağlaç olan *ve* ile *vey* suretinde bir birleşme alabiliyordu.

Örn.: *Ey her şeye kadir olan kibriyā ve'y kāffe'i ᶜükāl mahküm fermānı olan ecelli āᶜlā* [AUE][1096] (SAID, *Fezāil-i Ahlakiye*).

2. hatırlatma – Arapça ve Farsçada da var olan *ey* edatı, bu dillerden alınma olan şu ifadelerde görülmektedir:

1092 Böylesi doğrudan doğruya *ay*'dır ki öncekinden ayrıdır.[AUE]

1093 § 1038 *yāhu* olduğuna göre metindeki *yaho* bir hazırlayan yanlışlığı olsa gerek.[AUE]

1094 Buradaki *ey*'ler, kendisinden sonra gelen kelimenin başı ünlü olduğu zaman *y* alan *e*'nin bir çeşidi *e(y)*'dir ki bunların yerinin burası olmaması gerektir.[AUE]

1095 *Ey*, burada kendisinden sonraki kelime ünlü ile başlayan olmamakla beraber yine *e* görevindeki gibi görünüyor.[AUE]

1096 Bu ibarenin kelimesi kelimesine anlamı şöyle olmalıdır: "Ey her şeye gücü yeten ulu (Tanrı) ve ey bütün akılların onun buyruğuna baş eğdiği en yüce (Tanrı)".[AUE]

Eyvaḷḷah (kelime kelimesine Allah hakkı için evet, Allaha emanet olun, bereket versin (daha kibarca olan *teşekkür ederim* yerine halkın teşekkür sözü budur.);

eyvāh (krş. § 1051).[1097]

ḥay

1030. *ḥay* ünlemi çoğu Türk dilinde olduğu gibi Eski Türkiye Türkçesinde de çağrı sesinin tabii biçimi idi.

Örn.: *Çağırdı ḥay ne kişi sen*[AUE] (*Menakıb-ı Gazevât-ı Seyyid Battal Gazi*, 11. s.).

Krş. Doğu Türkçesinde *ḥay baḷḷar ḥay baḷḷar* (*baḷaḷar* yerine) *toḳtañḷar* "Hey çocuklar, hey çocuklar durun oturun."[AUE] (*Yedi Uyurlar*).

Bu edat, 'bağırmak' anlamındaki *ḥayḳırmaḳ* (krş. § 851) ve yine 'şüphesiz yük hayvanlarını harekete getirmek, davarları sürmek, onları zar zor ileri yürütmek' anlamındaki *ḥaydamaḳ* fiillerinin köklerinde de görülür.[1098] Bugün bu, azarlama tashih etme bildirmek için kullanılır:

Örn.: *Hay azgın ḵöpek*;

Hay şeytan ḳız;

Hay zevzek[1099] *hay*;

Hay çağıramaz[1100] *oḷayıdılar*.

Dilek ifadelerinde *ḥay* ünlemi, çoğu zaman o ifadelerin başında bulunan *Aḷḷah* adından önce gelir.

Örn.: *Hay Aḷḷah rāzı oḷsun*;

Hay Aḷḷah ey(i)lik versin;

Hay Aḷḷah mustaḥaḳḳıñı versin (çoğu zaman kötüye çekerek);

Hay Aḷḷah hırsızıñ cezāsını versin.

Bu ünlem (*ḥay ḥay* biçiminde) tekrarlı olduğu zaman şunları bildirir:

1. Evet, elbette, şüphesiz baş üstüne, başımla beraber gibi (Bu sonuncusu pek kullanılır olup bir şeyi kabul etmek hususunda çok istek gösterildiğini bildirir.).

Örn.: *Hay ḥay biz de ǵeliriz*;

pencereyi açabilir miyim? ḥay ḥay efendim!

1097 Krş. Karaman Türkçesinde *h)ey vah*! (*T*, *I*, 243).[JD]

1098 *Haydamaḳ* fiilindeki *ḥay*, bu ünlem olan *ḥay* değildir; o fiilin aslı 'hareket etmek' anlamına olan *aydamaḳ* olsa gerek.[AUE]

1099 Bu kelime burada 'şakacı' anlamına değil *lāfazan, geveze* demektir.[AUE]

1100 *Çağırmaḳ* fiil adının 'bağırmak' anlamı olduğu gibi 'davet etmek' anlamı da vardır. Burada bu anlamı olsa gerek.[AUE]

2. Çabucak çabucak, kolay kolay, bol bol, ferah ferah su gibi anlamına.

Örn.: *Bu yoḷda iki araba yan yana hay hay*[1101] *ġeçer.*

Hatırlatma – *hay hay* bazen sevinç, neşe bildirir.

Örn.: *kimine hay hay*[1102] *kimine vay vay*[AUE]

Çağataycada *hay hay*[1103] keder bildirmeye yarıyordu.

Örn.: *hay hay yıgḷamaḳ.*[AUE]

hey

1031. *Hey* ünleminde kısmen *ey* (§ 1029) ünleminin aynı kullanışları var. Bununla beraber bu ondan daha anlamlı ve bazen daha kabadır:

Örn.: *Hey! efendi*[1104] (çağrı ile);

Hey! ġençlik günleri;

Hey gidi[1105] *hey;*

Hey[1106] *meded!;*

Hey, orda ne işiñ var? Çıḳ bostandan;

Hey hey[1107] *güzel ama arpacı para isteyor* (atasözü).

Birleşik bir ünlem olan *yahey*[1108] keyif ve neşe, kayıtsız, serbest bir sevinç ifade eder.

Örn.: *Ne şarḳıḷar yahey;*

Ordà da mı yahey.

1101 Bunun böyle kullanıldığını bilmiyoruz; bu anlamda *ḥaydi ḥaydi* kullanılır.[AUE]

1102 Bunun aslı Farsça *ḥaya ḥay* eğlence ve cümbüş yapanların hâli (*Burhân-ı Katı*).[AUE]

1103 Bunun aslı Türkçe ıztırap ve acı ünlemi olan *ay ay*'dır, bu da ه > *h* değişimlidir.[AUE]

1104 Bir ünlem olan *ey*'in bir türüdür. ه > *h* değişimlidir. Yazar *hey*'den sonra ünlem işareti vermiştir. Bu yerinde değildir.[AUE]

1105 Aslında bir cins adı olan *gidi* kelimesi bugün bir ünlem diye de sayılabilir (krş. Azerice كده).[JD]

1106 Böyle tek başına, ünlem diye de kullanılır ve işte burada bundan sonra ünlem işareti verilir. Bazen bunun sonuna getirildiği de olur. *aḷa aḷa* (*yavaş yavaş*, bk. *Divanü Lugati't-Türk, aḷa aḷa*) *hey* anlamında bir tabirdir. Sevinçle bağrışın ifadesidir. Eski gemici şarkısı olan *heyamola galesa* da bu *hey*'in varlığı düşünülmemeli. Bu yelkenli gemiler için *eyyam oḷa, yel ese* 'uygun günler gelsin de rüzgâr essin' ibaresinin bozulmuşudur. *Eyyamın* başındaki ه , *h* ile değişimlidir.[AUE]

1107 Burada, daha yukarıdaki aynı anlamda *ḥay ḥay*'ın ince ahenklisidir. Aslı Farsçada *ḥayḥay*'dır.[AUE]

1108 Bu da *heyahey* (hayahay)ın bozuntusu gibi görünüyor *vur patḷasın*; *keḳa* gibi anlamlardadır.[AUE]

haydi

1032. *Haydi*[1109] veya *hädi* veya *hayde* ünlemi[1110] *hay* (§ 1050) ile *di* veya *de*'den (§ 1043) ve belki *ḥayda-* (§ 1030) fiilinden meydana getirilmiş olup şunları bildirir:

1. Bir eylemin yapılması için 'kışkırtma' anlamıyla çok kullanılır.

Örn.: *hayde yıḳıl*;

Haydi oradan zevzek;

Haydi ḳoş çabuḳ;

Haydi gidelim;

Hayde ḳızım bize birer ḳahve söyle;

Haydi seni yatağa yatıraḷım biraz raḥat et.

Hatırlatma – *haydi* edatı, buyruk kipiyle olan[1111] benzeşmesi dolayısıyla birçok kişiye hitap edildiği zaman bu kipin çokluk ikinci kişi ekini alarak *haydiñ* olur [krş. § 608 ve 1046, hatırlatma]. Bu hadise Türkçeye özgü değildir. Krş. Rumence *h)aideti* (çokluk ikinci kişi) ve *h)aideni* (çokluk birinci kişi).

Yine krş. MARÇAIS'ın *Textes Arabes de Tanger* (TANCA'nın Arapça metinleri) 503. s., *yaḷḷa(h)* kelimesi sebebiyle (Bu *ḥayde*'nin anlamdandır.).

2. Özellikle daha önce bir tereddüt geçirdikten sonra 'beğenme' ve 'feragat' anlamı.

Örn.: *Haydi siziñ dediyiñiz oḷsun*;

Haydi oḷsun oḷsunda ḳırḳ bir ḳırḳ iki yaşında oḷsun.

1109 Yazar farklı söylenişli olan bu kelimeyi burada *ḥāydi* veya *ḥādi* veya *ḥayde* biçimlerinde verdiği gibi örneklerde de hep böyle kaydediyor. Hâlbuki bu kelime *ḥaydi*, *ḥadi* (*ḥādi* değil) biçimlerinde ahenksiz olduğu gibi ahenksiz olduğu doğru olan *ḥayde*'nin *ḥayda* biçiminde bir ahenklisi de vardır. Bu sebeple *ḥay* veya *ḥa*'dan sonra yalnız *di, de, da* eklerinden biri gelir de *dı* gelmez.[AUE]

1110 Bu ünlem farklı Balkan dillerine, Leh dilince ve (Güney) Rusçaya girmiş bulunuyor. Cezâyir'de de kendisine bir yer yaparak yaşamaktadır. Bizim (Fransızların) bütün Doğu ordusu askerleri bunu bilir ve rivayete göre Marsilya argosunda da çoktan kullanılmaktadır.[JD]

1111 Kelime *h)aydamaḳ* fiil adından alınmış olabileceği için bunun aslında *h)ayda* biçiminde gerçekten bir buyruk kipi olması pek mümkündür ve bu *ḥaydi, ḥayde* gibi ünlü uyumuna uymayan biçimlerini sonradan almış olabilir; o zaman burada *benzeşim*'in yeri olmaması gerekir. *ḥaydamaḳ* kelimesinin asıl anlamına gelince, bu • > *h* değişimli bir *h)aydamaḳ* olsa gerek ki esas anlamı 'hareket etmek' olacak bk. *aymaḳ*, *ayıḷmaḳ* 'davranmak, ayağa kalkmak'; ykl. *ayaḳ* 'hareket aracı'; *ayı* '(ard ayakları üzerinde) yükselen, ayağa kalkan, hareket eden (hayvan)'.[AUE]

1033. Tekrarlı olarak kullanıldığı zaman *hay hay*[1112] (Krş. daha yukarıda § 1030). Krş. Leh dilince *ḥadja* (KARLOWICZ, *St. gwar polskich*, I, 157).

Yüz oḳḳayı[1113] *ḳaldırır seksen oḳḳayı haydi haydi.*

1034. *haydi* yerine bazen *zu*[1114] kullanılır.

Örn.: *Zu arabacı!* (GÜRPINAR, *Metres*, 545. s.).

ya

1035. *Ya* ünlemi, özellikle bir soruyu kuvvetleştirmek için pekiştirme edatı görevini görür.[1115]

Örn.: *Ya niçün böyle ḳoşuyorsuñ.*

Yine ünlem olan *a* (§ 1021) ile aynı nitelikte olup uymaca (ekleme) olarak da sık sık kullanılır. Hatta kendisinden önce gelen kelimenin sonu ünlü olduğu zaman daima onun yerine kullanılır (yine krş. *ha* § 1024).[1116]

Örn.: *dünya bu ya*;

verdim ya;

Efendi burada (veya *burda* krş. § 189) *ya*;

tabii deyilmi ya.

Krş. *eyi ya* (*îya*) ve *haniya* (bk. § 385).

ya[1117] zarf göreviyle bazen 'evet' anlamında ayrı olarak kullanılır.

1112 Böyle kullanılış hakkındaki tereddüdümüzü daha önce de söylemiştik.[AUE]

1113 Yazar bu kelimeyi *oḳa* biçiminde kaydediyor.[AUE]

1114 Yazar *zu* (ve belki *zo*[AUE]) biçiminde verdiği bu kelimeyi ilkin 'haydi' anlamında olduğunu söylemekle beraber, Fransızcaya çevrilişinde *ḳamçıla* (fouette) diye anlamlıyor; her ne olursa olsun bir kere bu kelime Türkçe değildir ve Ermeniceye benziyor. GÜRPINAR, Ermeni arabacının ağzından yarı Ermenice yarı Türkçe olarak zaptettiği bir ifadeyi romanında sadakatle kaydetmiş olduğu hâlde yazar bu Ermenice sözü de Türkçe sanmış olacak.[AUE]

1115 Bu *ya*, Farsçanın 'acaba' anlamındaki *aya*'sından bozulmuşa benziyor.[AUE]

1116 Burada ve bundan sonraki örneklerde görülen *ya*'ların aslı *y*)*a* olacak.[AUE]

1117 Bu kelime için *Divanü Lugati't-Türk*, III, 83'te şöyle deniliyor:

"*Yah*, 'peki, evet' anlamında bir kelimedir ki örneğin, *at tut* diyen kimsenin sözüne karşılık olarak söylenir. Bundan (= Arap harflisinden) yumuşaklık harfleri, çabuk söylenişte düşer.".

KÂŞGARLI'nın yumuşaklık harfleri dediği *yah* kelimesindeki *elif*, *he*'dir. Düşmek meselesine gelince: düşen, yazıda *ā* okunan *elif*'dir ki bu düşünce, kendisinden önce gelen ünsüzden sonra var olduğu farzedilen kısa bir üstün (= kısa *a*) kalır. Sonra *h*'de düşünce kelime yalnızca *y* ve ona ait kısa bir üstünden ibaret bulunur; yani kısaca *ya* olur.

Şu hâlde *yāh* = *y* + kısa üstün: *a* + *ā* + h.

Örn.: *Bunu siz (mi) yazdıñız? – ya!* (ve *ya ya* biçiminde tekrarlı olarak da).

İşin aslı, bunda bir eksiltili anlatım vardır: cevap olarak söylenen *ya*, hakikatte *ya* (*kim yazdı*) yerindedir (Kalan cümle kısmı eksiltili anlatılmıştır.[AUE]) ve bu ise meseleyi daha ileride incelenecek olan ifadelere götürmektedir.

1036. *ya* bağlayıcı edat olarak şöyle kullanılır:

1. Henüz sözü geçmeyen bir mevzu (şey) hakkında dikkati çekmek için o şeyin adı bu *ya* edatından sonra gelir (Fransızcada *et*).[1118]

Örn.: *Ya bunu kim aļacaḳ*;

Ya sen ne vaḳıt gideceksiñ.

2. Yeni bir ihtimale dikkati çekmek için. O zaman fiil şart (veya farziye) kipinde olur (Bu Fransızcanın *et si* kelimeleriyle başlayan cümlesine eşit olur.).[1119]

Örn.: *Ya yağmur yağarsa*;

Ya ğelmek istemezse.[1120]

1. hatırlatma – Bu Türkçe edatı, yine aynı biçimde *ya* gibi söylenen (Farsça aslından) bağlaç ve Arap aslından edat olanıyla karıştırmamalı. Birincisinden 975. paragraf ve aşağısında söz edilmişti; ikincisine gelince Arapçadan alınma örneğin; *Yārab* (*yārabbi*) gibi ifadelerden başka yerlerde rastlanmaz.

2. hatırlatma – Arapçanın *eyā!* biçimindeki birleşik edatı, yine (yalnız şiirde) yal-

---

Arap dilcilerinin görüşüne göre kelimede asıl olan ünsüz (harf)dür; ünlü (hareke) her ünsüzden sonra ona yardımcı olabilen inceli kalınlı üç çeşit kısa seslerdir. Uzun ünlüler niteliğinde gördüğümüz *ā*, *ū*, *ī* onlar için ünsüzdür ve bu ünsüzler kendilerinden önce gelen bir başka ünsüzün kısa ünlüsüyle beraber söylenir: med harfleri dedikleri bu ünsüzlerden sonra kısa ünlülerden hiçbiri gelmediği için bunlar ünlüsüz sayılır (Aruzda bunların bir ünsüzle biten kapalı heceler gibi sayılması da bundandır ve ihtimal ki bunlar çoğunlukla kısa ünlü + ᵓ'nin birleşmesinden doğmuş ve sonra hemzeler giderek uzun ünlüler hâlini almış eski kapalı hecelerdir.).

O hâlde lehçemizdeki *ya*, daha eski zamanlarda da yine böyle söylenilebilen bu *yah* aslındandır.[AUE]

1118 Bu türlüsü yine Farsçanın acaba anlamındaki *āyā*'dan gelişmiş olması mümkündür.[AUE]

1119 Bu da öncekisi gibi *aya* dan bozma olacak; yalnız bunda şart (farz) kipiyle biten cümleden sonra söylenmeyen (eksiltilmiş) kısım takdir edilmiş olsa gerekir.

Ya (= acaba) yağmur yağarsa (hālimiz nice oļur).

Ya (= acaba) gelmek istemezse (ne yaparız) vs.[AUE]

1120 Bu *ya* bazen 'o zaman, o takdirde' anlamıyla kullanılır ve Fransızcaya böyle tercüme edilir:

Örn.: *(Aļļah) eğer dilese cümleyi mü'min ve muti*[c] *iderdi. Eğer suᵓāl iderseñ ya niçün cümleniñ mü'min oļmasın dilemedi*[AUE] (MUHAMMED EFENDI, *Risāle-i Birgivi*, 6. s.).[JD]

Bizce bu *ya* da yine 'acaba' anlamındaki *āyā* aslındandır.[AUE]

nız Arapça ve Farsça kelimelerin münadalarıyla beraber görülür.

Örn.: *eyā şehriyār.*

Bu edatı daha yukarılarda § 444'de sözü geçen Farsçanın 'acaba' anlamındaki soru ünlemi olan *aya* ile karıştırmamalı.

Başka çağrılık ünlemler

1037. *Hū*[1121] ünlemi daha çok kadınlar arasında çağırmak için kullanılır.

Örn.: *Fatma ḫanım hū! Neredesiñ?*

Hatırlatma – Başkaca bir *ho*! edatı vardır. Birinin peşi sıra gitmek (ve birden bire üzerine varıp bağırarak baskına uğratmak[AUE]) de kullanılır gibi görünüyor.

Örn.: *ḳurdu ġören de ho der ġörmeyen de ho der.*

1038. Çok yaygın bir kullanılışı olan *yāhû* ünlemi birisine teklifsizce seslenmek için kullanılır; *baña baḳ, baḳsaña* (§ 1021) kelimelerine denktir.

Bu ünlem cümlenin sonuna da gelebilir.

Örn.: *Yāhû ezan oḳundu mu?*;

Yāhu bu ḳadar ekmeyi ne yapacaḳsıñ;

Oğurḷar oḷsuñ yāhû bu ne ḥal![1122]

Bazen bu zarf; özellikle bir adamı yapmış veya söylemiş olduğu şeyde devam ettirmemek istenildiği zaman bir 'hatırlatma ve azarlama' anlamını (Fransızca *hoḷā*) verir.

Örn.: *Etmeyiñ yāhû.*

Bu ifade, kötü bir haber alındığı zaman, örnek olarak birisinin öldüğü duyulması üzerine de söylenir. Bu takdirde *Ne söylüyorsunuz!, Hayır, imkânı yok; Nasıl olur* anlamındadır.

1039. *Be* ünlemi ve özellikle Arnavudların kullandığı şu *abe, bre* (Bunun çeşitleri

---

[1121] Bu kelimenin aslı *ḳı* olacak, bk. *Divanü Lugati't-Türk*, III, 159: "Arapça ünlem edatı olan *yā* niteliğinde bir ünlem harfidir: *ḳı berü kel* 'hu (= hey) beri gel'; bu kelime *k* ile *y* arasında uzatılır.
Şu hâlde *yā hū* kelimesi de öncekisi Arapça, ikincisi Türkçe olan iki aynı anlamlı ünlemden yapılmış olsa gerek.
Eski *ḳı*'nın bir çeşidi olmak üzere yine aynı anlamda Anadolu lehçelerinde gı ünlem edatı kullanılır: *Gı neredesin!*; *Ayşe gı; gı bana bak* vs.[AUE]

[1122] Buradaki *oğurlar olsun*, gidiş hâlinde rastlanan bir kimseye 'hayırlı yol temennisi' anlamıyla bir selam ve bilinen bir tabirdir.[AUE]

de vardır: *vire*, *more*, *mori*) edatları, bir adama sert sert seslenildiği zaman kullanılır.

Bunlar amiyane olup Asya'dan ziyade Balkanlarda kullanılır. Yazarlar bunları yazılarında Yeniçeriler ve emekli askerlerin ağzından olarak kullanırlar.

Örn.: *be ḳardaş;*

Baña baḳ be dayı (yeniçeri ağzıyla birine seslenme tarzı) (*dayı*! bk. § 1165 sonları).

A bire baḳ a buraya (Arnavud konuşmasında);

Bre vuruñ (harplerde ve kargaşalıklarda atılan nağra);

Bre ḳoma ḳuzuḷarım (DIETERICI, *Crestomathie Ottomone*, 9. s.).

bre, *vre*, *more*, *mori* kelimeleri Rumca βρε, μπρε, πρε'den alınmıştır. Bunlar 'abdal, ahmak' anlamındaki μωρός veya μῶρος ünlemli hâlinin μωρε (erkeklik) μωρή (dişilik) biçimlerinin lehçelerdeki çeşitleridir (bk. HUBERT PERNOT, *Saḳız Adası "Caio"* lehçesi).

Türkçe kadim bir metin olan Dresden kütüphanesindeki *Kitâb-ı Dede Korkut*'da bu ünleme *mre* biçimiyle rastlanmaktadır.[1123]

1040. *Yuha*[1124] ünlemi, birinin ardına düşüp aşağılamak ve rezil etmek üzere avaz avaz bağırarak söylenir.

1041. *İşte* ünlemi Türkçede (Fransızcadaki benzerlerinden de fazla) çoğu zaman kullanılan bir kelimedir.

Cümlenin sonuna da getirilebilir:

Örn.: *İşte başım işte ḳıḷıcım*[1125];

İşte fikrim bu merkezdedir.

Eski Osmanlıcada *oş* biçiminde bir işaret edatı da vardı. Bazen ayrı olarak kullanılabilirdi:

1123 bk. § 1021 sonlarındaki *bre*'ye dair dipnotumuza.[AUE]

1124 bk. *yuf* (§ 1057, dipnot), *yuf olsun ervahına.. ayyāşına yuf, hamrine ḫāmmārına hem yuf.* RUHİ biçiminde 'küçümsemek ve aşağılamak' anlamında bir ünlem ile pekiştirme anlamında *ḫa*'dan yapılmış görünüyor: *yuf ḫa*! bazı yerlerde *yuh* da derler: *yuh sana..*
Bunun da aslı *yu + ḫa* olabilir. *Divanü Lugati't-Türk,* 162, III: "Yu bir kelimedir ki kadınlar bir şeyden utandıkları zaman söylerler.".
Bu takdirde yine tekid anlamındaki *ḫa* ile beraber *yuḫa* 'ayıp ha', demek olur.[AUE]

1125 Bu biçim cümleye Osmanlı tarihi hikâyelerinde daha çok rastlanır. Krş. ABDÜLHAK HÂMID'in *Nesteren* trajedyasından alınmış şu mısrası:
İşte sen işte ğöğsüm işte ḫançer.[AUE]
İşte levh, işte ḳalem, işte kütüb, işte fuhūl. "İşte kâğıt, işte kalem, işte kitaplar, işte ulu ve yüce kişiler." mısrasında da böyledir.[AUE]

Ben oş pirlige ermişem[AUE] (1426 yılı yazmaları, 171. yap.)[1126];

Oş ben yā nebiy Aḷḷah[AUE] (aynı yer, 175. yap.).

Bazen de *ış, oş*[1127] veya yalnızca *ş* biçimlerinde olarak başka kelimelerle birleşik bir hâlde kullanılırdı (krş. § 330)[1128] *şoḷ*[1129] ve zarf olan *şimdi*[1130] (§ 396).

İşte kelimesi: *oş* ile *da* (§ 1043) ünleminden ortaya çıkmıştır. Bu kelimenin eski imlası olan *oş*'da da bunu gösteriyor.

1042. Teklifsiz konuşmalarda *işte* yerine *na* ünlemi kullanılır:

Örn.: *Na bir guruş daha.*

Bu edat Leh dilinde ve (Bulgarca, Sırpça, Romence, Rumca *Yeni Yunanca* gibi) Balkan dillerinde bol bol kullanılır.

Eski Osmanlıcada aynı anlamda *me, ma*[1131] edatı da kullanılırdı. Bunun cümlede belirli bir yeri yoktu.

Örn.: *Me işbu suyile abdest aḷ*[AUE] (*Hulviyât-ı Şâhî*, 41. yap.);

Su ģetürdüm me[AUE] (aynı eser).

Yine krş. MENINSKI, *Inst.* I, 255; BIANCHI مه kelimesi altında, RADLOFF, IV 1985: *ma* ve 2066: *mā*; *Divanü Lugati't-Türk*, III, 160 مه ve ما

1043. *Di* veya *de* ünlemi ayrı olarak seyrek kullanılır ve gösterilen bir şeyi pekiştirmeye yarar. İşaretçi şu kelimesinden önce gelerek uzak şeyleri göstermekte kullanılır.

Örn.: *de şu adam.*

Krş. *haydi* (§ 1032); *işte* (§ 1041) ve *imdi* (§ 1044) veya *de imdi* veya *de*! *de*! biçiminde tekrarlı olarak 'evet, şüphesiz' anlamına gelir.

1126 Yazar bu örneği § 1041'dekilerin sonuncusu olarak vermiş ise de biz bunun yeri burası olacağını düşündük.[AUE]

1127 Bu kelime *oş, o* biçimindeki bir birleşik kelimenin başındaki *o* su gitmekle hasıl olmuş görünüyor (krş. *oş bu*).[AUE]

1128 Krş. *işbunda* 'işte burada' (1426 yılı yazmaları, 66. yap.);
işbuncaḷayın 'işte böylece' (*aynı yer*, 110. yap.);
işböyle 'işte böyle' (*Bibliothèque Nationale Yazmaları, AFT*, 87, 17. yap.).[JD]

1129 Bu da *oş*; *oḷ* biçimindeki bir birleşik kelimenin başındaki *o*'su düşmekle hasıl olmuş görünüyor. Krş. *oş aḷ* (*oşal, Şecere-i Türkiye*). Bu anlamda olup buradaki *aḷ oḷ*'un bir çeşididir. Nasıl ki *aḷ*'ın bir başka çeşidi de *an*'dır: *anḷar* gibi.[AUE]

1130 Bu da *oş imdi* biçimindeki bir birleşik kelimenin başındaki *o* düşmekle hasıl olmuştur. Krş. *h)oş imdi* (= *h)o imdi*).[AUE]

1131 *İşte* anlamındaki *na*'nın çeşidi *ma*'nın ince ahenklisi olan bu *me* ünlemi, manaca gelişerek *m* > *b* değişimiyle lehçemizin *be* ünlemini vermiş görünüyor.[AUE]

Hatırlatma – Bu edatın eskiden bir gırtlak ünsüzü vardı. Krş. Uranha lehçesinde *tä* ve Altay lehçesinde *tigi* ki işaretçi olarak kullanılır: zarf ve zamir görevinde (aynı anlam ile). Bu gırtlak ünsüzün izleri *şimdi*, *imdi* kelimelerinin çeşitleri olan *imdik* (§ 1044) ve *şimdik* (§ 396) kelimelerinde bulunmaktadır. Bu edatı belki de [§ 1000, hatırlatma] kelimesine yaklaştırmak da caizdir.

Yine krş. VIGUIER'in (212. s. de) *deha* anlamdaşı olarak verdiği *teyiha* kelimesini de (uzun a'lı) *tā* ile *tigi* zamirleri farklı Türk dillerinde düzenli bir biçimde ad halleri ederler.

de imdi deyimine gelince bunun başındaki *de*'nin hakikatte *de-* filinin buyruk kipi olması mümkündür.[1132]

1044. *imdi* kelimesi 'öyleyse' anlamıyla bir buyruk kipinden sonra çoğu zaman uymaca (ekleme) olarak *ġel imdi* biçiminde kullanılabildiği gibi yine bir buyruk kipinden sonra ona uymaca (ekleme) olmak üzere; fakat bu defa kendisinden önce ***ḫoş* kelimesini de almış olarak (bununla beraber şurası da doğrudur ki *pourtant il est vrai que* anlamında da) kullanılırdı.

Örn.: *ġel imdi;*

ḫoş imdi.[1133]

[1132] 1426 yılı yazmasında derlenen örneklerden böyle bir sonuç çıkar gibi görünüyor. Bunda *di imdi* daima teklik olan bir fiil ile ve *diñ imdi* çokluk olan bir fiil ile görülmektedir:
Örn.: *di imdi ġerçekseñ bir ölü dirilt görelüm.*[AUE] (173. yap.);
Diñ imdi taduñ oḳ 'azabḳarı.[AUE] (189. yap.).
Bazen Azericede de böyledir: (AHUNDOF, 173, 174, 210, 245) de *di görem*[AUE] olduğu hâlde (275. s.) de buyruğun çokluğu olarak *deyüñ görem*[AUE] dir krş. *de gidüñ*[AUE] (123, 187. s.), *de sürüñ*[AUE] (188. s.), *de indi*[AUE] (159, 190. s.).
Bunun aksine olarak *deyiñizdi* gibi tabirler de vardır. Bunlarda *di* şüphesiz ki bir edattan meydana gelmiştir (*Ayyar-i Hamza,* 81. s. Verzeichniss).[JD]
Burada bence mevzu olan ikinci *di*'lerin (*aḳdamak*, *ündemek*) gibi addan edilgen fiil adlarında adı fiil kökü yapan *de, da* cinsinden olması da pek mümkündür.[AUE]

[1133] Bu tabirin aşağıda örneklerini vereceğimiz (daha başka) anlamları da vardı. Bunlar daha derinden bir incelenmeye muhtaçtır:
Ebvāb-ı cengiñ küşād-ı daḫi müşkil oḳduğu biiştibāhdır ḫoşimdi gayri çāre nedir.[AUE] (*Cevded Paşa Tarihi*, II, 189);
ᶜAskerlik ḫāli ma ᶜlūm ve her neḳadar zābıta ve nizamḳarına sa ᶜy oḳunduysa daḫi ber vefḳ-i matlūb nizamḳarı müyesser oḳmayor ḫoşimdi ümîdimiz muhḳatıᶜ deġil ya şimdiki ḫalde oḳduḳça nizām buḳmadadır.[AUE]
Bu tabir *oḳdu mu ya, peki öyle ise zarar yok* gibi sitem yoluyla söylenilir anlamlar da ifade eder. Bunun söylenişi en çok *ḫoş undu* (*ḫoş umdu*) biçimindedir. Bk. aşağıda *ḫoş unduḳ*.
Hoşundu Ahmed ağa, İstanbuḳ'a ġelirsiñ de beni aramazsın (Bu kullanış eskidir.).[AUE]

Bugün bu *indi* biçiminde söylenir (krş. Azerice, bk. daha aşağılara) ve bazen yazıda kendisinden önceki kelimeye bitişik yazılır: *gelindi, bakındı* bunun *indik* biçimi de bulunuyor:

var ındık (VIGUIER, *Türk Dili Unsurları*, 301. s.);

hoş unduk (aynı yer, 318. s.).[1134]

Hatırlatma – Doğu Türkçesinde *ämdi (emdi)* (krş. PAVET de COURTEILLE, *Tezkiratü'l Evliya*, 77, 93. s.) ve çeşitli yerlerde; krş. Altayca dil bilgisi (GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi*), 157. s.) biçiminde söylenen bu kelime şimdi 'maintenait, or' anlamında bir zarftır. Zaman demek olan *em + di(k)*'den yapılmıştır (krş. § 1043)[1135] bu kullanışın izleri hatta Osmanlıcada dahi bulunmaktadır:

Örn.: *İmdi siz ne yapacaksınız?*[AUE]

Zarf olan *şimdi* ve (halk ağzı) *şimdik* (§ 396) bu kelimenin bir türemişidir. Azericede *indi* denir:

Örn.: *ne indi ne soñra*[AUE];

indiyedek[AUE] (aynı eser, 174. s.).

Divanü Lugati't-Türk (I, 112. s.)'te *ämdi* kelimesinin Oğuz lehçesinde *imdi* diye söylendiği kaydedilmektedir.

1045. *Hah* ünlemi, tam aranılan şeyin bulunduğunu gösterir. *tamam* kelimesinin anlamdaşı.

Örn.: *hah! Tamam! Buldum*;

hah! Burda! Duralım.[1136]

1134 Bunlara *haydindi (haydi indi)* kelimesi de katılabilir. Bir halk sarkışında: "*haydindi haydi güzeli.*"[AUE]

1135 Yazar bu kelimeyi *imdi(k)*'ten yapılma diye gösterirken *im*'in 'zaman' anlamına geldiğini söylüyor. Biz ise bunun aslını şöyle görüyoruz (*Divanü Lugati't-Türk, I*, 41 de) *im* 'parola, işaret'; (III, 190 da) *inämäk* 'işaretlemek': *in* 'işaret' anlamında görünüyor. *di* ise *aldamak, ündemäk* gibi addan edilgen fiil adlarının kökünü fiil kökü yapan *de, da* cinsinden bir ek olsa gerek. Şu hâlde *imdi(k)* 'işaretlenen, zaman, hâl' anlamında tamlananı yerine kullanılmış bir sıfat ve zarf olabilir. Bir de yazar *hoş imdi* tabirinin başına getirilen ***hoş* kelimesini Farsçadan diye işaretliyorsa da bizce bu kelime bazı cümlelerde bu anlamı okşamasına rağmen, aslında 'iyi, güzel' demek olan Farsça bir sıfat olmayıp genel anlamıyla Türkçe 'işte' anlamındaki *oş* kelimesinin ﺀ > *h* değişimli bir çeşidi gibi görünüyor.
Örn.: *h)oş sen ne yapsañ her kesi hoşnüd edemezsiñ* gibi ifadelerde *hoş* kelimesi Farsça 'iyi, güzel' anlamında, *oş*'un bir çeşidi olarak *işte* anlamındadır.[AUE]

1136 Bu noktalayışa göre Fransızca tercümesi *il est justement ici, arretons-nous* olması lazım gelir; yok eğer örnek *hah, istediğimiz yeri bulduk, burada duralım* ise yazarın tercümesi yerinedir.

1046. *Aman* (Arapça *emniyet* demektir.) şu anlamlarda kullanılır.

1. Af dilemede:

Örn.: *Aman! Bir daha yapmam.*

2. Genellikle yalvarma, rica ve dileklerde:

Örn.: *Aman! Aman!*;

Aman reca ederim öyle söyleme;

Aman çocuğa baḳ.

Bazen bu rica bir şeyi kabullenmeyip geri çevirmenin kibarca bir tarzı hâlini alabilir: *Aman efendim.*

3. Bir duyguda aşırılık; takdir ve tahsin veya nefret ve tiksinme, hoşa gitmeyen bir bağlanış gibi:

Örn.: *Aman luḳum ne aᶜla şey imiş*;

Aman duyuldu ḳ.

Hatırlatma – Birçok kimseye hitabedildiği zaman (buyruk kipinin çokluk ikinci kişi eki ile) *amanıñ* da denir (krş. § 608 ve 1032, 1. hatırlatma).

II. Dokunaklı ünlemler

1047. *Ā* ünlemi şaşma, şaşmayla beraber beğenme, sabırsızlanma, sinirlenme bildirir (Fransızca *oh!* bu edatı (§ 1021) ile karıştırmama.

Örn.: *Ā bu nèdir?*;

Ā bu ne güzel at;

Ā bu çoḳ oldu.

1048. *Ay* ünlemi şunları bildirir:

1. Acı, ağrı:

Örn.: *Ay parmağım.*

2. Şaşırma ve korku (Birdenbire ve beklenilmedik bir şeye uğrayış):

Örn.: *Ay ay ay*[1137] *aḳreb!*;

Ay şurda biri var.

Türkçenin bütün çağrı ünlemleri bunlardan ibaret değildir. Gerek insanlar gerek hayvanlar için kitap veya halk dilinde daha epeyce çağrı ünlemleri vardır. *Varda, hişt (insanlar için) pisi pisi, hoşt, bili bili, geh geh, dih, çüş, oha… (hayvanlar için)* vs.

Kelimenin ilk hecesindeki kısa veya uzun ünlüye verilen *vurgu* da Türkçede en çok kullanılan bir çağrı edatı niteliğindedir.[AUE]

1137 Bu, böyle tekrarlı olarak da kullanılır.[AUE]

Hatırlatma – Çağrılık ünlemi olan *a* da bazen *ay* görünümünü alır (bk. § 1021).

1049. *Vay* ünlemi esas itibarıyla *ay* ile aynı anlamında olup şunları bildirir:

1. Acı, ağrı:

Örn.: *vay ayağım.*

Hatırlatma – Bu anlama 'eseflenme, acıyıp esirgeme' anlamlarını da katmalı; krş. *yazıḳ* (§ 1052). Böyle bir hâldeki *vay*'dan sonra gelen kelime yönelme hâlini alır.

Örn.: *vay ḥalime (vay ḥaļıma).*

2. Tehdit:

Örn.: *Tahmas Ḳuļu kendi ordusunda telļaļ çağırtdı ki*[1138] *vay o adamın başına ki Lāhüruñ içine girib bir paraļıḳ şey taļaya* (TAMBURI ARUTIN, *Nadir Şah Tarihi*, 32. s.);

Amma vay seniñ düşdüğüñe[AUE] (*Bibliothèque Nationale Yazmaları*, *AFT*, 87, 35. yap.).

3. Korku ile karışık olsun olmasın şaşma ve öfkelenip darılma:

Örn.: *Vay siz misiñiz* (birine rastlandığı zaman sevinç duyulduğunu anlatmak için çok kullanılır)?;

Vay Hâfiz efendi; ᶜidiñiz sa'īd oļsun;

Vay iḳrar ediyorsun;

Vay bu nedir?;

Vay ne ḫālt ediyorsuñ.[1139]

1050. *ah*! ünlemi maddi veya manevi bir acıyı, eseflenmeyi, acıyıp esirgemeyi bildirir.

Örn.: *Ah başım;*

Ah evvelden bile idim;

Ah evļādım[1140].

Hatırlatma – Farsça ad آه** gibi kullanıldığı zaman göğüs geçirme, iç çekme ifade eder (krş. aşağıdaki paragrafın hatırlatmasını).

1051. Arapça ve Farsçada da kullanılan *vah* ünlemi eseflenme ve acıyıp esirgeme

---

1138 Buradaki *ki* cümlenin güzel örülüsü ihtiyaç hissedilmesine göre lüzumsuzdur. Bu yazıların sahibi olan TANBURÎ ARUTIN'in kim olduğunu bilmiyoruz. Kendisinin tanbur çalan? *Arutin* adında bir kişi olduğu düşünülebilir ise de *Arutin* 'temiz ruh?' anlamında Türkçe bir kelime olabildiği gibi Ermenice *Artin* adını de andırıyor.[AUE]

1139 *Tezkere-i Evliya* adlı Uygurca metinde çoğu zaman *a* (veya *ā*?) *vay*! ünlemi kullanılıyor. Krş. *vay baña.*[AUE] (1426 yılı yazmaları, 294. yaprak).
– Buradaki *vay*'ların *a*'sı kısa olduğu gibi ünleme aşırılık anlamı verilmek istenildiği zaman bu *a* az veya çok uzatılabilir.[AUE]

1140 *Ah* da böyle az veya çok uzatılabilir.[AUE]

ifade eder (krş. § 1052); çoğu zaman tekrarlı kullanılır.

Örn.: *Vaḥ vaḥ teessüf etdim* (Yalnız başına *vah vah* kelimeleri kötü bir haber alınınca duyulan üzüntüyü ifade etmeye yeter ki böylesi pek kullanılır.);

Biçāre vah vah vah! ne oldu ise faḳir ḳızlara oldu[AUE1141] (MEHMED EFENDI, *İstanbul'da bir sene*, 'birinci ay'; 14. s.);

Vah! Vah! Aldanmışım.[1142]

Hatırlatma – *vah* ad olarak da kullanılabilir.

Örn.: *Ah ile vahlar*; yine krş. *eyvah* (§ 1026, hatırlatma; § 1049, dipnot).

1052. Aslında 'günah, ziyan, ayıp' demek olan *yazıḳ* adı 'vah vah!'ın anlamdaşı gibi kullanılır (günah etmek, hata etmek anlamına *yazmaḳ* fiil adından krş. 825).

Örn.: *yazıḳ şu biçāreye.*

Krş. *vay* (§ 1049), *ah* (§ 1050) ve *vah* (§ 1051):

Edebiyat dilinde eseflenmeleri ifade etmek için **ḥayf*, *ḥayfa(ki)*, ***efsüs*, ***diriġ*, ***diriġa*, ***dād* vs. kelimeleri de kullanılır.

Yazıḳlar olsuñ da derler. Yine krş. *Inst.* MENINSKI II, 254: *pıh ne yazıḳ.*

1053. Şairane bir ünlem olan *heyhat* kelimesi Türkçede bir şeyin yazık ki ne kadar elde edilemez veya imkân ve ihtimal bulunamaz olduğunu ifade etmekte kullanılır.

Örn.: *ḳendini şāᶜir zann ediyor? Heyhat!*[AUE]

Bu edatın yeri belirli değildir. Sözün icabına göre bazen başına bazen sonuna getirilir.

1054. *O!* ünlemi hoşnutsuzluk bildirir:

Örn.: *O! Bu eyi olmadı*;

O o! Ne yapıyorsuñ?

Bazen de yalnız yeni, beklenmedik bir şey karşısında bulunarak şaşma bildirir.

Örn.: *O arḳadaş fesiñi yenilemişsiñ.*

1055. *Oh* ünlemi memnunluk, hoşnutluk, rahat ve ferahlık, bir ağırlıktan kurtulup hafifleme bildirir.

Örn.: *Oḥ! ḥamd olsun bugün eyiceyim*;

Oḥ! Ne güzel rüzġār esiyor.

1141 Bu Fransızca tercümeye göre Türkçesi "Biçareler! Vah vah vah, ne oldu ise o fakir kızlara oldu." biçiminde olmalı idi. Hâlbuki buradaki cümleye göre kızların ölen anası veya babası için *biçare* deniliyor ve ne oldu ise bu ölümle o fakir kızlara oldu, vah vah vah! diyerek onlara açmıyor.[AUE]

1142 *Vah* da böyle az veya çok uzatılabilir.[AUE]

Hatırlatma *–oḥ olsun* deyimi, özellikle birinin bir sıkıntı veya belâya uğraması yüzünden ve özellikle bundan kendisini sakındırmak için verilen nasihatların tutulmadığına eseflenerek duyulan sevinci ifade eder.

1056. *Of* ünlemi, gayreti gitme, yorulma, bezmek veya üzücü bir duygulanmayı ifade eder.

Örn.: *Of! Ne güç ḥâl imiş.*

KÜNOS'a göre *of*! bir şeyi iyi bulup beğenmeyi de ifade eder[1143]:

Of! Ne güzel şerbet (su, çayır). (RADLOFF, *Proben* VIII, (KÜNOS), 201. s.).

1057. *Uf*! ünlemi, bir şeye üzülme, canı sıkılma, titizlenip sinirlenmeyi bildirir.

Örn.: *Uf! Aman* veya

Uf! Bıraḳ Allah aşḳına öf! (Örnek olarak kötü bir kokunun verdiği) bir tiksintiyi ifade eder.[1144]

Krş. *pef* (VIGUIER, *Türk Dili Unsurları*, 212. s.). Eski Osmanlıcada[1145] *möf* de kullanılırdı:

Yağ ḳoḳusın işitdi möf di(=de)di burnın dut(=tut)dı (VAMBERY, *Eski Osmanlı Dili Çalışmaları*, 196. s.).

Bu *öf*, *uf*, *of* ünlemlerini bir yansıma kelime olan *üf* ile karıştırmamalı ki bunun anlamdaşı *püf* dür:

Örn.: *Sözüme öf dedi sandım ki ḥayātım şemᶜine püf dedi*[AUE] (LAMII, *İbret-nāme*, 97. yap.).

1058. *Yuf* ünlemi[1146] bir şeyin hoş görülmediğini, beğenilmediğini bildirir:

Örn.: *yuf saña.*

Tükürme yansıma kelimeleri olan *tu*, *tüf*, *tuf* (Bunlar pek kabadır.) yine beğenmeyişi bildirir.[1147]

[1143] Bu *oh!* kelimesinin bir türüdür. *f*'si alt dudak üste doğru yuvarlanırcasına çekilerek veya sağlamlaştırılarak söylenir.[AUE]

[1144] Bu örneğin *öf, bu mutfaḳ sası sası ḳoḳuyor* gibi hem maddi bir tiksinmeyi bildirir hem de *öf, o da artık çekilmez oldu* veya biraz aşağıdaki örnekte olduğu üzere "Sözüme öf dedi..." örneklerinde olduğu gibi manevi bir tiksinmeyi bildirir.[AUE]

[1145] Yazar bunun söylenişini şüpheli olarak *müf*? diye kaydediyor.[AUE]

[1146] Bu kelime *yuf olsun ervaḥına.. ayyāşına yuf, ḥamirine ḥammārına hem yuf* (RÜHI) biçiminde 'küçümsemek ve aşağılamak' anlamında bir ünlemdir *h* > *f* değişimiyle *yuḥ sana* da derler. Bk. § 1040, dipnot.[AUE]

[1147] *Tu*, *tüh* (eskiden *tüf*, *tfu*) ve bazen kalın ahenklisiyle *tü*, *tuh*, *puh* biçimlerinde söylenen bu ünlem, azarlama veya aşağılamak ve rezil etme için söylenir:
Tü (tuh) Allah belasını versin!

KÚNOS'a göre de *tuh*, *ptuh* söylenir (*Orta Oyunu*, 34. s., I, 3).[1148]

yō.

Bir şeyi şiddetle reddetmek için kullanılır.[1149]

Örn.: *Yō! Ben buña para vermem!*(**)[1150]

1059. Teklifsizce kullanılan *peh peh* (veya *pöh pöh* krş. MENINSKI, II, 254: *pōh*) beğeniş ifade eder (Bazen alay yerine de kullanılır.).

Örn.: *Peh peh! Ne ḳadar yiit;*

Peh māşāḷḷāh...ne pek ālim fāzıl adam imiş (TAMBURI ARUTIN, *Nadir Şah Tarihi*, 31. s.).

Poh poh! kelimesi de bazen 'dalkavukluk' anlamında kullanılır.

Şu kelimeler de 'beğenme ve teşvik etme' anlamlarını bildirmekte kullanılır:

***āferin* (halk ağzı *aferim*); *māşāllāh* (Arapçada asıl anlamı: Allahın istediği);

ğöreyim seni;

***zeḥi* (edebiyat dilinde, bazen alay için).

Örn.: *Zehi tasavvur-ı bātıḷ, zehi ḥāyāli muḥāl.* "Hey gidi boş düşünce hey gidi olmayacak hayal."[AUE] (*Hümayuñnāme*, 116. s.).

1060. *Saḳınmaḳ* 'kendisini korumak' anlamında olan fiil adının teklik ikinci kişi-

---

Tu! Utanmaz, masḳara herif!

Sadece tükürme yansıma kelimesi olarak *tū* veya kazınışlı tükürme yansıma kelimesi olarak *ḥaḳ tū* biçiminde de kullanılır: (*ḥaḳ*) *tū* diye rastgele her yere tükürülmez.[AUE]

1148 Bu kelime *yoḳ* kelimesin *yoḥ* biçimindeki çeşidinden bozma bir başka türüdür.[AUE]

1149 Yazar kitabının ilave kadında şu kayıtları da ekliyor: "MENINSKI, Inst. I, 255. s. *gider* veya (Lexicon) yalnızca *gidirmek* fiil adının değişiği olan *gidermek* fiil adının buyruk kipidir; fakat biz bu *fi gider* veya yalnızca *gider*'in ünlem diye kullanıldığı hakkında bir şey bilmiyoruz.[AUE]

1150 Krş. KÚNOS'un kaydettiği atasözü, 346. s.:

Türk puh puhdan şehrī pepeden ḥoşlanır (Türk, burada köylü anlamına kullanılmış; *puh puh* kelimesi *poh poh* ve *pepe* kelimesi de *peh peh* olacak ki bunlar yansıma kelime olarak kullanılmıştır.[AUE]).

Eski Osmanlıcada *puy puy* beğenilmeyiş bildiriyordu (krş. VIGUIER, 212. s.):

Avrat eyitdi: puy puy ne söz oḷur? (*Kırk Vezir*, 46. s.). (Bu *puy puy*, belki *poy poy* söylenişlidir.[AUE]).

Balkan milletleri aynı anlamda *popo* ünlemini sık sık kullanırlar. Krş. Eski Yunancada: ὢ πόποι (bu münasebetle şu garip tesadüfü burada kaydedelim: Eski Yunancada ve Altaycada *attatay*; *GA* 93 ve 262. s.).

Bay bay, *pay pay* ünlemini de öteki Türk lehçelerinde değişik anlamlarıyla rastlanmaktadır.[JD]

Bir de "Adam sen de!" gibi 'küçümsemek ve aşağılamak' anlamıyla kullanılan *bah*! ünlemi vardır, ykl. *poy poy*.[AUE]

ye buyruk kipi olan *sakın* ve *zinhār* kelimeleri bir yasağı pekiştirmeye yarar:

Sakın kelimesi çokluk hâlinde bir fiil ile de kullanılabilir:

Örn.: *Sakın hasta olmayınız.*[1151]

Varda (belki *vardı ha*) ve (daha naziği olan) ***destur* kelimeleri 'savulun; dikkat, dokunmayın, yol verin' anlamlarıyla arabacılar ve hamallar tarafından kullanılır.

Bunların asıl Türkçe anlamdaşları olan *savul*, *savuluñ* (krş. *savula* § 1021) daha az kullanılır.

Vardacı 'arabanın önünde koşan adam' anlamındadır.

Destur kelimesi karanlık bir odaya girerken bâtıl bir inanış olarak ecinni korkusuyla söylenir.[1152]

Nöbet bekleyen askerler ve muhafızlar 'dur orada; buradan geçilmez' anlamına *yasak!* kelimesini kullanırlar.

Birini kovmak, baştan savmak için *çekil*, *(hayde) git*, *def'ol*, *yıkıl*, *cehennem ol*, *eksik ol*[1153] buyruk kiplerini kullanırlar.

Son olarak şunları da kaydedelim: *yangın var*, *silah başına!*; *at başına!*[1154]

1151 *Sakın* kelimesinin *korkarım ki* gibi bir kullanılışı da vardır: *O beğenmediğiniz adam sakın bizim kapıcı olmasın* (=... *korkarım ki bizim kapıcıdır*) gibi ki böylelerinde olumsuz fiil 'olumlu' anlamına gelir (isteme kipiyle).
Şu hâlde yazarın metinde verdiği *sakın keyifsiz olmıyasıñız* cümlesi 'korkarım ki keyifsizsiniz' anlamında olduğu için verilen Fransızca tercümeye uygun değildir. Onun için buradaki cümle Fransızcasına uygun olarak tarafımızdan böylece değiştirilmiştir.[AUE]

1152 Bundan başka, kadınlar bir toplulukta konuşurken ayıp sayarak uluorta ve doğrudan doğruya söylemekten çekindikleri bir sözün, bir haberin nezaketsizliğini ve fenalığını hafifletmek amacıyla daha önce bu kelimeyi kullanırlar 'hâşâ huzur(unuz)dan, afedersiniz, mazur görün!' anlamlarını alır ve o zaman bu kelime bir fiil kökü sayılarak sonuna ikinci kişiye buyruk kipinin sondalığı olan *-Iñ*'da katılır:
– *Desturuñ çocuğuñ abdesti gelmiş!*[AUE]

1153 Bu son kelimenin ötekiler gibi kullanıldığı pek görülmez. Olumsuzu 'dua ve teşekkür' anlamıyla çok kullanılır: *eksik olma*; yani *sağ ol* yerinedir.
Bununla beraber *dokunaklı ünlemler* bunlarla bitmiş olmuyor. Gerek sanat ve edebiyat dilinde ve gerek *lehçelerde* daha başkaları da vardır: (*De*) *hey: de hey gidi devran hey!* Yine örneğin 'bıkkınlık' anlamında *ih* de bunlardandır: *Ih, sen de!*
Eh! de bir 'teslimiyet ve rıza' anlamıyla kullanılır:
Eh! Ne yapalım? Eh! Bu da bizim alnımızıñ yazısıymış.
E! (§ 1022)'nin bir gelişimi gibi görünüyor.[AUE]

1154 Bu son kelimenin kullanılışı hakkında bir fikrimiz yoktur.[AUE]

CÜMLE BİLGİSİ

ALTINCI KISIM

Kelime öbekleri

1061. Kelimelerin biçim bakımından olduğu gibi mantık bakımından da bir bütün meydana getiren her bir topluluğuna biz *kelime öbeği* adını vereceğiz.

Bir kelime öbeği mantık bakımından az çok tam bir anlamı içine almış bulunur; biçim (veya biçim bilgisi) bakımından ise esas itibarıyla tek bir kelimeden oluşuyormuş gibi ad hâllerini alabilir.

Kelime öbeklerini biz şöyle ayırt ediyoruz:

1. Belirtici öbekler ki bunlar iki sözcükten ibaret olup birincisi ikincisini belirtir. *ḳırmızı ev* (§ 351), *çobanıñ evi* (§ 257) gibi. Bu her iki örnekte görülenlerin birinci sözcüğüne *belirten*, ikincisine *belirlenik* adını vereceğiz (bk. 1066'dan 1149. paragrafa).

2. Yanaşmalık öbekler ki böylelerinde yanaşma hâlinde olan iki ve daha çok adlandırmalar yalnız bir ferdî bildirirler (bk. 1150. paragraf ve aşağısı).[1155]

3. Destekleyen bir kelime ile onun desteklediği bir *tümleyen nesne*'den yapılma öbekler.

Bunlar yapılışları bakımından şöyle çeşitlerde görünebilirler:

a) Tümleciyle beraber bir fiil çeşidinde: *bir ev yapmaḳ* gibi ki farklı adın hâllerinin kullanışına dair olan 256'dan 283. paragraflarda daha önce bu öbeklerden -dolayısıyla- söz edilmişti.

b) Desteklediği kelime ile beraber bir edat çeşidinde, *benim içün* (bk. edatlar sözü § 873 ve aşağıları).

[1155] Bunların hepsine değil de yalnız bir türüne dil bilgisi kitaplarımızda *açıklama cümlesi* denilirdi: SADRAZAM KÖPRÜLÜ MEHMET PAŞA, BARBAROS HAYREDDIN, DEDE KORKUT, SÜLEYMAN ÇELEBI, NEVŞEHIRLI İBRAHIM PAŞA, ALI DAYI vs. *Larousse*'da bu şöyle tanımlanıyor: "Bir adın yanına getirilerek onunla tek bir ve aynı kimseyi veya şeyi bildiren kelimedir.": örneklerindeki ikinci kelimeler birincilerin açıklama cümlesidir. Captaine RENARD örneğinde olduğu gibi *renard* kelimesi *Capitaine* kelimesinin açıklama cümlesi *tümleci* olmak üzere sıfat olarak da kullanılır. Fransızcanın bu *regime* kelimesi asıl anlamıyla bir fiilin veya fiilimsinin desteklediği *tümleç eki* katılan kelime; yani *tümleç* olacak. Bu, Fransızca sözlükteki tanımına göre "aynı bir sözün ad, sıfat, zamir, fiil edat, zarf gibi bir kelimesine dil bilgisi bakımından tâbi olan zamirden, addan veya (fiil adı, sıfat-fiil gibi) ada ait biçimden ibaret başka bir kelime" *regime direct*'dir; yani *dolaysız tümleç* dedikleri ise *dolaylı tümleç*dir.[AUE]

c) Desteklediği kelime ile beraber bir ad çeşidinde; *bundan başḳa; bundan uzaḳ.* Bu öbekler pek sık kullanılır şeyler değildir. Genellikle değişmez hâlde olarak sıfat veya zarf göreviyle kullanılırlar (Yukarıdaki örneklere bakınız.). Bunlarda hiçbir dil bilgisi güçlüğü görünmediği için eserimizde kendilerinden ayrıca ve özel olarak söz edilecek değildir.

4. Cümle öbekleri – Bu öbekler öncekilerden farklı olarak bir hükmü içinde bulundururlar: *Ahmed ģeldi.*

Bu öbekleri de şöyle ayırıyoruz:

a) *Cümleler*;

b) *Yarı cümleler.*

1062. *Kelime öbeklerine uygulanabilecek genel kurallar – Birinci kanun* – Bir kelime öbeğine bir ek getirileceği zaman bu ek bu öbeği meydana getiren her kelime sonunda tekrarlanmaya lüzum görülmeden yalnızca öbeğin son kelimesinin sonuna katılır (Bu kuralın uygulamasını aşağıdaki § 1066'da görünüz.).

1063. *İkinci kural – Bir kelime öbeğinde her yan öge esas ögeden önce gelir.* Başka bir söyleyişle başka bir kelimenin anlamını tamamlayan her kelime o kelimenin önüne getirilir.

Bu kuralın uygulamasını meydana getiren esaslı kurallar şunlardır:

1. Belirtken belirtkinden önce gelir: Sıfat, nitelediği kelime (tamlanan)den önce: *ḳırmızı ev* § 351) ve belirtici tümleyen, tümlenmiş kelimeden önce (*çobanıñ evi* § 257).

2. Dolaysız, dolaylı ve durumluk niteliklerindeki tümleyen nesne onu destekleyen kelimeden önce gelir: *bir ev yapmaḳ, benim için bundan başḳa.*

3. Özne yüklemden önce gelir (*Ahmed ģeldi*).

Bunların sonucu – İkinci ve üçüncü kurallardan şu çıkar ki hem tümleçlerinden sonra hem özneden sonra yer aldığından dolayı, her fiile ait biçim *ait olduğu öbeğin sonunda* bulunur.

1064. *Üçüncü kural* – İki önceki kuralın uygulanmasından dolayı bir kelime öbeği ad hallerine uğradığı zaman bunda çekim ekini alan kelime ancak *başlıca* ögeyi meydana getiren kelimedir. *Öbeğin biricik çekimli ögesi* sanki kendisidir.

1065. 1061. paragrafta söylenenlere uygun olarak ve 3. maddede kaydedilen kelime öbeklerini hariç tutarak biz cümle yapısının sergileyişi için şu ayrımı kabul ediyoruz:

I. ayrım – Belirtici öbekler;

II. ayrım – Yanaşmalık öbekler (beyanlı atıf öbekleri);

III. ayrım – Cümle öbekleri.

Birinci ayrım: Belirtici öbekler

1066. Bilindiği üzere belirtici öbekler bir belirtkenle onun *ardınca gelen* (krş. § 1063) bir belirtkin addan meydana getirilir.

Örn.: *ḳırmızı ev*;

çobanıñ evi.

Bu iki örnekte görüldüğü üzere bu öbeklerle meydana gelen topluluk, eşyaları (veya fertleri); yani adların alışılmış anlamlarını gösterir.

Zaten bu öbeklerin (başlıcası olan) ikinci sözcüğü, tabii hâliyle ancak bu adla gösterilir.

Bundan da şu çıkar ki belirtici öbekler, hiç değilse kural itibarıyla adlardaki aynı ekleri; yani çokluk ekini, iyelik ekini, hâl eklerini ve *-ki* ekini alabilir (krş. § 210).

1067. Bu eklerin getirilmesi (§ 1064'te gösterilen kurala göre) tabii bir hâlde olur; içlerinde yalnız çokluk göstergesi ayrıdır. Bunun işlevinde bazı özellikler görülmektedir (krş. 1113 ve aşağısı).

Bu bakımdan şöyle denilir:

Yönelme hâlinde:

çobanıñ evin-e; ḳırmızı ev-e

Görüldüğü gibi kullanış itibarıyla sanki yalnız kendisine aitmiş gibi bütün ekleri alan, yalnızca sondaki addır (Bununla beraber bk. § 1112).

1068. Ekler yazıda bile sondaki ada katılır.

Örn.: *soḷuḳ demet-e*

ve gerektiği takdirde bunda alelade ses bilgisi değişikliklerine sebep olur. Nitekim yönelme hâlinde:

beyaz sarıḳ;

beyaz sarıġa olur.

1069. Belirtici öbeklerdeki ikinci sözcüğün (esas bakımından bu bir addır), niteliği değişmez; fakat birinci sözcükte iş böyle değildir.

İşte bundan dolayı belirtici öbekleri iki türlü olarak ayırmak zarureti vardır.

1. Çoğu zaman bir *sıfat*[1156] olan birinci sözcüğü ikinci sözcükte sıfatlık yapanlar (Türkçede buna *sıfat tamlaması* (terkīb-i tavsīfi) derler.).[1157]

Örn.: *ḳırmızı ev.*

1. Çoğu zaman bir ad olan birinci sözcüğü ikinci sözcükte tümleçlik yapanlar (Türkçede *belirtili ad tamlaması* (terkīb-i izāfi) derler § 1091 ve aşağısı).

Örn.: *çobanıñ evi.*

I. Konu: Birinci sözcüğü sıfat olan belirtici öbekler

I. Sıfata ait kuralların tekrar gözden geçirilmesi

1070. İçinde sıfatı ile birlikte bir ad bulunan kümeler şu kurala tabidir:

Sıfat, belirttiği addan önce gelir.

Sıfat sebebiyle de sözü geçen § 351 bu kural şu yukarıda söylediğimiz esasın uygulamasından başka bir şey değildir. Belirtken belirtkinden önce gelir.[1158]

[1156] Yazar *adjectif* ile *epithete*'i ayrı kullanmak biçimiyle arada fark gözetiyor: Daha önce de söz ettiğimiz üzere *adjectif* Türkçe *sıfat* gibi karşılayacağımız bir kelimedir. Fransızca tanımına göre *bir adı* onu tanımlamak veya nitelemek için katılır. Bu tariften de anlaşıldığı üzere *adjectif* aslında sıfat olmayan ve yalnız yanındaki kelimeyi tanımlamak yoluyla sıfat gibi bir rol oynayan *bu adam, üç çocuk, keten mendil, efendiden adam, ızgarada balık, ana ḳuş* vs. örneklerindeki *bu, üç, keten, efendiden, ızgarada, ana* gibi yalnızca tarifçi bir kelime... veya aslında sıfat olan *güzel kitap, arsız çocuk, fena ḥareket, ḳısa boy* vs. örneklerindeki *güzel, arsız, fena, ḳısa* gibi esasında niteleyici ve dolayısıyla yine tanımcı demek olan bir kelimedir ve bu takdirde Fransızların *adjectif qualificatif, adjectif determinatif* tabirleri Türkçeye geçirilirken *tayinî (tanımı) sıfat, niteleme sıfatı* denilmesi yersiz ve anlamsızdır. Hele *niteleme sıfatı* anlamıyla *tavsifi sıfat* tamlaması pek garip bir şeydir; zaten *sıfat* (niteleyici = sıfat) demektir, tekrar *tavsifi* denmesine lüzum yoktur. Hakikatte bunlar Fransız dil bilgisi görüşüne göre *tanımcı sıfat, niteleme sıfatı* demek olur. Fransızların *tavsifci katkın* (*niteleme sıfatı*) dedikleri *adjectif qualificatif*, bizim asıl sıfat dediğimiz şeydir. İşte yazar bu asıl sıfatı kastettiği zaman yine tam bu anlamda olan *epithete* kelimesini kullanıyor ve *adjectif* diyecek olsa ötekisinin de anlaşılacağından korktuğu için bunu tercih ediyor. Bu sebeple yazarın burada *na'it* anlamında *epithete* dediğini *sıfat* sözüyle karıştırmamak için biz *vâsıf* sözüyle karşılaşıyoruz.[AUE]

[1157] Buradaki *construction adjective*de hem ad niteliğinde olan sıfat hem asıl sıfat demek olan *epithete* dâhildir ki Türkçe karşılığı *sıfat tamlaması* olmalıydı.[AUE]

[1158] Yazarın bununla anlatmak istediği şudur:
İster tarifçi; yani aslında sıfat olmayan bir kelime olsun, ister niteleyici; yani aslında sıfat

Örn.: *ḳırmızı ev.*

1071. *Bu öbeklerin alabileceği ekler* – Sıfatlı öbeklerde (1087 ve aşağısı; krş. § 328, hatırlatma, paragraflarda kaydedilen istisna hâller hariç) aslında hiçbir ek bulunmadığından, ad tamlamalarında (§ 1094) olduğu gibi bunlarda meydana getirici ekler meselesi olamaz.

Sıfatlı öbekler çekime uğradıkları zaman 1066'dan 1068. paragrafta söylenilenlere uygun olarak yardımcı ekler alırlar.

Örn.: *k̲eskin ḳılıç;*

Çokluk ekli:

k'eskin ḳılıçlar;

İyelik ekli (teklik ikinci kişi):

k'eskin ḳılıcıñ;

k'eskin ḳılıçlarıñ;

Hâl ekli (yönelme hâli):

k'eskin ḳılıca vs.

1072. *Sıfatın türü* – Sıfat alışılmış olan bir veya birçok sıfat veya sıfat-fiilden oluşur.

Sıfat niteleyici veya tarif edici olur.

Örn.: *Zeki çocuḳ;*

bu bağçe;

bir cināyet;

ġelen adam.

Sıfat, yukarıdaki örnekte bir sıfat-fiil durumunda bulunduğu zaman bunun adına sıfat-fiil diyeceğiz. Sıfat-fiiller sebebiyle bu sıfat-fiillerden söz edilmişti (§ 740'tan 778).

1073. Bir ad birçok sıfatla belirtilmiş olduğu zaman sıfat olan sıfatlar ada, belirtici olan sıfatlardan daha yakın bir yerde bulunur.

---

olan bir kelime olsun tanımladığı veya nitelediği kelimeye göre bunların her ikisi de belirtken görevindedir ve bu takdirde bir belirtkenin ya betimleme ya da niteleme biçimiyle belirttiği kelimenin adı da belirtkin olur. Buna *tamlanan* diyemeyiz; çünkü belirtkin asıl sıfat olduğu zaman onun nitelediği kelime yalnızca *tamlanan* olabilir. Belirtkin ise yalnız buna değil belirtken aslen sıfat olmayan bir kelime olduğu zaman onun tanımladığı kelimenin de adı olur. Kısacası belirtken yerindeki kelime yalnız tarifçi bir kelime olduğu zaman yanındaki belirtkeni yalnızca tanımlar; belirtken yerindeki kelime yalnız niteleyici bir kelime olduğu zaman yanındaki belirtkeni hem niteler hem de belirtir.[AUE]

Örn.: *bu ģenç ķadın*;

bir mavi çiçek.

İstisna – Birinci kişi olan zat *bir* kelimesiyle ifade edilen fikir üzerinde durmak istediği zaman bu belirtme sıfatı olan *bir* kelimesi, ada niteleme sıfatı olan kelimeden daha yakın bir yerde bulunur.

Örn.: *mavi bir çiçek.*[1159]

Bu anlam parlaklığını Fransızcaya çevirmek imkânsızdır. Bu ancak ses tonuyla sıfata daha kuvvetli bir vurgu vermek suretiyle ifade edilebilir.

1074. Kümenin birinci sözcüğünde belirli bütün sıfatlar niteleyici olanlardan ise bunlar nasıl istenirse öyle bir düzendeşlik bağlacıyla birleştirilebilir.

Örn.: *güzel (ve) zeki çocuķ.*

II. Sıfatlardan (veya sıfat-fiilden) başka adlarla yapılmış sıfatlar

1075. Şunlar basit bir sıfat gibi kullanılabilirler:

a) Genellikle, miktar adları.

b) Birtakım madde adları;

c) Daha ileride sayılıp dökülecek olan başka birtakım adlar.

A) Miktar adları

1076. Bunlar bir *niteleme* görevinde kullanılabilir.

1. 485'ten 486. paragraflarda sözü geçen ölçü zarfları.

Örn.: *ne ķadar tuz*;

çoķ tuz;

az şeker;

biraz şeker;

[1159] Yazar burasını iyice anlatamamış gibi görünüyor:

Bir kere fikrimizce niteleyici olsun, tarif ve tayin edici olsun, sıfatların arzuya göre yer değiştirmesi, muhakkak birinin önce ötekinin sonra gelmesi gibi bir kurala bağlı değildir. Yani bizce *bir māvi çiçek*, demekle *māvi bir çiçek* demek arasında anlam farkı yoktur. Bunlardaki *bir* kelimesi 'herhangi bir' anlamındadır.

Bir de *bir* kelimesi 'sadece bir, yalnız bir' anlamında olduğu zaman bunda *bir* kelimesinin *i*'si vurgulu söylenir. Bu takdirde de *bir* kelimesinin yine niteleme sıfatından önce de sonra da yer alması denktir:

Māvi bi°r çiçek veya

Bi°r māvi çiçek gibi.[AUE]

bu (şu, o) ḳadar zaḥmet.

Bunlara *çoḳ* anlamında *ḥayli* ve aynı anlamdaki (Fransızca asıl *abondant* karşılığı niteleyici bir sıfat olan) *bol* kelimeleri de katılabilir.

Örn.: *ḥayli zeman*;

şaraba bol su ḳatmaḳ.

Yine Krş. Eski Osmanlıcada (*Bibliothèque Nationale Yazmaları*, *AFT*, 5. nu., 71. yap.) ve *delim*, Uygurca *tālim*.

Eski Osmanlıcada bir de *niçe*, *nece* veya *neçe neçe*'de derlerdi. Bu ilkin 'ne kadar' anlamında olup 'çok, çok sayıda' anlamında kullanılırdı:

Neçe neçe pādişahlar;

Bir neçe zaman.

Bir de bazen *nice*, *neçe*'de yazılıyor idiyse de böyle yazılış ve okunuşu genellikle *nasıl* anlamındaki zarfa tahsis ediliyordu.

1077. 2. Sayı adları (§ 489 ve aşağısı) ve bazı önemli sıfatlar çokluk bildirirler.

Örn.: *elli kişi*;

biñ bir ġece;

bir ḳaç guruş.

1078. *Ne ḳadar?* (krş. Latince *quantum*) sorusuna cevap olan azlık çokluk zarflarından farklı olarak sayı adları *ḳaç* (Latince *quat*) sorusuna cevap olurlar.

Örn.: *ḳaç para* [kuruşun 40'da bir parçası, *ne ḳadar para* daha çok demektir.].

1079. 3. *ölçü* bildiren birtakım deyimler.

Bunlar genellikle bir sayı adıyla alt yanında gelen bir *ölçü* veya *hesap* biriminden veya bu anlamda yardımcı olarak kullanılan bir kelimeden yapılmış bulunur.[1160]

Örnek olarak *dört arşın çoḥa* sözündeki *dört arşın* (bir pic = 76 santimetre) deyimi gibi.

Başka örnekler:

bir ḳadeḥ su;

üç çuval un;

[1160] Bu gibi maddi miktar bildiren adların kendilerinden sonraki kelimeleri sıfat yapmaları, bunların aslında sonlarına *+lik*, *+lık* nispet eklerinin katılmasıyla yapılmış sıfat olmalarından ileri geliyor fikrindeyiz. Bu *+lik*, *+lık*'lar böyle yerlerde eksiltilmiş bir nitelikte kullanılıyor, demektir (bk. § 1083, hatırlatma).
Bu ḳadar(lıḳ) para; altı oḳḳa(lıḳ) ekmek; bir ḳadeḥ(lik) su; yirmi deste(lik) ḵāt; üç çuval(lıḳ) un; bir gemi buğdayın bir apaz(lıḳ) çaşnisi; beş tabur(luḳ) redif; on dönüm(lük) tarla vs.[AUE]

beş tabur redif (yedek askerler);

altı okka ekmek (bir okka = 1 kilogram 28);

on dönüm tarla (1 dönüm = yaklaşık 36 ares);

yirmi deste kāt[1161];

Bir gemi buğdayıñ bir (h)apaz çaşnısı (atasözü).

Miktarlık bir deyim, ad tamlaması olarak da yapılmış olsa yine belirtken görevini yapabilir.

Örn.: *Bir arka yükü odun* (MÜTERCIM AHMED ÂSIM, *Burhân-ı Katı*, 56. s., I, 3).

Bir de ikinci sözcüğü *dolu* kelimesi olan şu ad tamlamalı miktar sıfatlarına bakınız (912. s.).

Krş. öteki Türk dillerindekini:

Köp tävälär (dävälär) yüki kitab! (FERIDUDDÎN ATTÂR, *Tezkiratü'l Evliya*, I, 252. s.);

Senüñ başuñ uç ağırı buğda? (FETH ALI AHUNDOF, *Temsilât*, 146. s.).

1080. İçinde miktarlık bir belirtken bulunan bir öbeğin esas sözcüğü, deyimin bütünü çokluk bildirse bile teklik olarak kalır.

Örn.: *iki el*;

bir çok kimse.

Böylelerinde çokluk fikri belirtken tarafından yeter derecede ifade edilmiş sayılır.

1081. Bununla beraber bazen belirtkenin çokluk ekini de aldığı bu çeşitten ad öbekleri de olur. O zaman bunlardaki çokluk 'abartma' anlamının çokluğudur (krş. § 212).

Örn.: *Birçok kimseler*;

kaç kereler.

1082. Asıl anlamı 'tahıl' demek olan ve Türkçede *tāne* diye söylenilen Farsça dane *dāne* kelimesi ile yapılmış gereksiz deyimleri de; yani miktar belirtkenleri denilenleri bu öbeğe yaklaştırmalıdır; bu *tane* kelimesi, yalnızca birer birer sayılan şeylerden söz edildiğini bildirir:

iki tāne çekirdek;

iki tāne elmas;

iki tāne öküz;

[1161] Bu (Farsça) kelime Azericede 'insanlardan ibaret takım' anlamıyladır:
Örn.: *Bu esnāda Mowrav (Gürcüce) üstünce (başında Movrav olarak) bir deste adam yetişir.*[AUE] (AHUNDOF, 196. s.)

iki tāne çocuḳ.

Bu örneklerden de anlaşılıyor ki *tāne* kelimesi ayrımsız olarak eşyaların hepsinde ve hatta insanlarda dahi kullanılabilir. Hiç değilse bu, konuşma dilinde böyle oluyor; fakat yazı dilinde ve resmî dilde belirtken kelimenin niteliğine göre *tāne* kelimesi şu kelimelerle değişmiş bulunur ve şöyle kullanılır:

**nefer*, adamlar hakkında;

**re's*, davarlar için ve eskiden köleler hakkında;

*ᶜ*aded*, nakit para ve ufak tefek eşya hakkında;

**bāb*, binalar hakkında;

**ḳıtᶜa*, yazılı şeyler ve gemiler hakkında;

***pare*, gemiler ve toplar hakkında.

Örn.: *biñ nefer ᶜasker;*

üç bāb ḫāne.

tāne kelimesi de ilkin kıymetli taşlara özgü olarak kullanılırdı. Bazen yazıda sayı adına katılıyordu.

Eski Osmanlı resmî dairelerince kullanılan bu yoldaki adlandırmaların (*Bibliothèque Nationale Yazmaları*, *AFT*, 41, 33 ve 34. Yaprakta) daha tam bir listesi bulunmaktadır.

1083. Sayı adından sonra gelen kelimenin alelade ölçü birimi olmak değilse bu yolda yapılmış belirtkene bazen *+lIK* eki (§ 522 ve aşağısı) getirilir.

Örn.: *on gün*;

on günlük seyāḥat;

beş ġömlek;

beş ġömleklik bez;

yedi ḳuruşluḳ kitāb;ellişer biñ liralıḳ bir servet (birçok kimseden söz ederken).

Krş. *beş günlük bayat ekmek*; *milyonluḳ bir zat; asırlıḳ düşman* vs.

Hatırlatma – Kullanışın belirttiği birtakım hâllerde ölçü birimini gösteren kelimede ünlü düşerek *+lIK* eki doğrudan doğruya sayı adına katılır:

biñlik (= bin (kuruş)+luk) *bir at.*

Bu gibi *eksiltili* hallerde takdir edilen kelimeler şunlardır: *ḳuruş*; *oḳḳa* veya *ḳıya*; *arşın*; *dirhem.*

Örn.: *biñlik* (= bin (dirhem)+lik) *bir şişe* (3 litre kadar).

Bazen yaş konusunda kullanılır:

Örn.: *ḳırḳlıḳ* (*ḳırḳ* (*yıl*)+*lıḳ*?) *bir adam*;

yetmiş beşlik bir efendi;

daha bir aylık bir çocuk.

Bu çeşit deyimler şu kadar kuruşluk (örneğin: *ikilik yirmilik* veya *paralık, onluk*) bir nakti bildirmek üzere ad olarak da kullanılabilirler.

biñlik kelimesi '1000 dirhemlik şişe' anlamıyla ad olarak da kullanılır.

1084. Bir de şu anlaşılıyor; Türkçedeki belirtken öbekler arasında kısmilik kavramına yer verilmiş değildir. Örnek olarak Fransızcada olduğu gibi *beaucoup de pain*; yani ekmekten bir kısım olarak çok *miktar*[AUE] denilmeyip çok ekmek Fransızcası kelime kelimesine *beaucoup pain* denilir.

Kısacası, Türkçede miktar belirtkenleri aynıyla sıfat belirtkenleri durumunda bulunurlar.

B) Madde adları

1085. *Taş, altun* veya *demir, ahşab* veya *ağaç, ipek, keçe* gibi madde adları şu gibi deyimlerde belirtken görevini görebilirler:

taş köprü;

altın köstek;

demir baş (İsveç kralı XII. Şarl'ın lakabı);

ahşab hāne;

ipek mendil;

k'eçe külāh (Yeniçerilerde);

bağa saplı bir ğözlük.

Krş. *ot minder; toprak duvar; pırlanta düyme* vs.[1162]

Madde adı mecazi bir anlam ile de kullanılabilir:

toz şeker;

inci diş.[1163]

1162 Bunlar aslında *taştan olan köprü, altından yapılan köstek* vs. yerinedir. Nitekim *kız çocuk, kız kardeş, ana kuş, baba hindi, yavru yılan* gibileri de *kız (olan) çocuk ve kardeş, ana (olan) kuş, babaç (olan) hindi, yavru (olan) yılan* yerinedir. Aslında birer cins adı olan bu kelimeler basit durumlarında alelade ad niteliğinde olup ancak böyle tamlama hâllerinde vasfiyet anlamını alarak niteleme sıfatı görevinde kulllanılırlar.
Şu hâlde böyle tamlamaları, bazı dilcilerin yaptıkları gibi ad tamlaması türünde saymak yanlış bir şeydir; çünkü ad tamlaması 'maddi veya manevi iki varlıktan birinin ötekine ait oluşu' fikrini bildirir. Bunlarda ise böyle bir fikir ve kullanış yoktur.[AUE]

1163 Bazı Türk dilcileri bu yoldaki tamlamaları Farsçayı takliden yapılmış sayıyorlar ki bu,

C) Belirtken görevini görebilen başka adlar

1086. Başka birtakım adlar da bir kısım hazır deyimlerde[1164] sıfat olarak kullanılabilirler:

Örn.: *ḳız çocuḳ*;

ḳız ḳardeş;

a(r)sḷan adam;

eşek herif;

ạcem basması bir kitab.

1087. *Çekimli olan* veya *bir edatla birlikte bulunan* birtakım adlar da belirtme sıfatı gibi kullanılabilir. Bu durum (alışılmış olan bir sıfat olan) sıfatın değişmezlik esasıyla açık bir çelişki meydana getirir.

Bu biçimle *ayrılma durumuna* konulan madde adları (krş. § 1085) ve büyük sayıda daha başka adlar bir şeyin mecaz anlamıyla neden yapıldığını veya genellikle nereden çıktığını, nereden geldiğini bildirebilir.

Örn.: *Taşdan yürek*;

uyma cevizden kütübḫāne;

demirden adam.[1165]

1088. Hatırlatma – Bu gibi ifadelerin birtakımı Türkçede görev ve meslek unvanları olarak kullanılır. Bu hâl onlara hakiki açıklama cümlesi kümeleri niteliğini veriyor (krş. § 1150 ve aşağısı). Fransızcanın *monsieur un tel*, *fonctionnaire de l'etat*; yani *filan efendi*, *devlet memuru* yerine şöyle deyimler kullanılır:

ḫulefādan filān efendi veya *ḵetebeden filān efendi*;

Fransa sefāreti tercümanḷarından Müsyü filān.

1089. Başlıca fiyat takdirinde *yönelme hâliyle* birtakım adlarda da böyle olur.

---

yanlıştır. Benzerlik burada tesadüfidir: Diğer Hint-Avrupa dillerinin de çoğunda bulunanlar gibi onlar birleşik adlardır.[JD]

Buradakiler: *toz* (gibi olan, hâlinde olan) *şeker*; *inci* (gibi olan) *diş* vs. yerinedir.[AUE]

1164 Burada yazarın hazır tabirler dediği yalnız *kız çocuk, kız kardeş* gibi şeyler olacak; yoksa *arslan adam; eşek herif, acem basması kitap* bunlardan değildir. Bunlar da *arslan (gibi olan) adam, eşek (gibi olan) herif, acem basması (olan) kitap* yerinedir.[AUE]

1165 Bu örneklerdeki *taştan, cevizden, demirden* kelimeleri de *taştan olan, cevizden olan, demirden olan* yerinedir ve bu *+DAn*'lı kelimeler *olan* sıfat-fiilin tümleçleri olduğu hâlde *olan* sıfat-fiilinin eksiltilmesiyle onun sıfatlık görevini yapmaktadırlar. Şu hâlde hakikatte tenakuz yok demektir. *Efediden adam, ızgarada balık, dalda kebap, ḥavanda su* tamlamalarında da böyledir.[AUE]

Örn.: *on paraya bir defter.*[1166]

Bulunma hâl ekli adlarda da böyledir:

ġözde bir paşa[1167];

beşikde bir çocuḳ.

Bunlar pek meydanda şeylerdir. Edatlı adlarda da böyledir:

Melek gibi bir adam.[1168]

III. Birleşik sıfat

1090. Birleşik sıfat (*damı ḳırmızı ev* örneğinde), aslında üçüncü kişi iyelik ekine sahip bir ad ile onun ardınca gelen bir *sıfat* veya *sıfat-fiilden* oluşur.

Bu, sıfat ve sıfat-fiil (bk. § 761 ve aşağısı) sebebiyle ayrıntılı olarak daha önce incelenmişti. Burada ise gittikçe artan bir birleşiklik hâlindeki birkaç örnek ile onun tamlamalarda kullanılışını göstermekle yetineceğiz.

ḥālli müşkil bir muᶜammā;

on ikisi büyük yüz top (AHMED RASIM);

maᶜnāsı mevḥūm ve meşk'ūk ᶜibārāt;

Üzeri inci ile murassaᶜ bir aḷtın ᶜasā (AHMET RASIM, *Osmanlı Tarihi*);

Elleri ile çıpḷaḳ ayaḳḷarı ḳınaḷı, ġözleri sürmeli başḷarı daima yaşmaḳḷı ḳadınḷar (HALID ZIYA);

Fātiḥ... omuzḷarınıñ arası vāsiᶜ cadınıñ ciheti ᶜulyāsı bacaḳḷarından uzun, çehresi beyaz üzerine gāyet ateşin rengiāl ile müzeyyen, saçḷarı saḳaḷı siyah ve tabii ḳarışıḳ, boynu ḳısaraḳ ve öñ tarafa māil bir zat (*idi*) (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebîye*).

1166 Bu örnek "On paraya bir defter aldım." cümlesinde olduğu gibi ise *on paraya karşılık oḷmak üzere bir defter aḷdım* yerine olup zarf görevinde kullanılmaktadır. Yok, yazarın istediği sıfat görevi ise *bir*'siz olarak şöyle denir: *On paraya* (= on paraya olan, on paralık) *defterlerden bir tane aḷdım.*[AUE]

1167 Önceki örnekte olduğu üzere bunlarda da hep *oḷan* biçiminde bir sıfat-fiil takdir edilir: *gözde (oḷan) bir paşa, beşikte (oḷan) bir çocuk, meydanda (oḷan) şeylerdir, sözde (oḷan: güya) bir teselli, yüzde (oḷan) elli (mikdarında) kār, binde (oḷan) bir ihtimaḷ* vs.
Ayrılma hâli adlarda da öyledir.
Efendiden adam, uzaktan merḥaba, içten sevgi, yaḷandan ḥastaḷıḳ vs. Bunlarda da yine *oḷan, söylenen, gösterilen, yapılan* gibi bir sıfat-fiil takdir edilir.[AUE]

1168 *Melek gibi (oḷan)*, aslında *melek kibi* biçiminde bir ad tamlaması olup *melek misali* karşılığıdır. *kib* (bk. *Divanü Lugati't-Türk*: *kalıp, örnek, misal*) demektir. Şu hâlde *gibi* kelimesinin sonundaki *i*, iyelik üçüncü kişi zamiridir ve bu örneği 1086. paragrafa koymak mümkündür.[AUE]

Buradaki *cadının ciheti ulyāsı bacaḳlarından uzun* kelimeleri araya girmiş bir terim ile daha katlı katlı olmuş bir birleşik sıfat örneği göstermektedir (krş. § 356).

II. Konu: Ad tamlaması

1091. *İyelik (mülkiyet) ilgisi* – Ad tamlaması (izafet)[1169]ndan söz etmeden önce, daha genel olan mantıki bir kavrama, ad tamlaması denilen bir konuya dair birkaç söz söylemeye gerek vardır. Bizim burada iyelik ilgisi dediğimiz şey, biri tamlayan öteki tamlanan adını alan iki kavram arasında var olduğu düşünülen bir iyeliktir (İyelik sözünü biz burada *ilgi hâli* ve az çok kesin bir bağlanış, kapılanış kavramlarını da içine alan geniş bir anlama alıyoruz.).[1170]

1169 Türk dilcileri bu *izâfet* (*ad tamlaması*) tabirini de daha başka birçokları gibi Arap dilcilerinden almıştır; fakat bu tabirin seçiminde istisna olarak bir isabet bulunuyor. Hakikaten Arapçanın ad tamlaması şu sebepten Türkçeninkine benziyor. Bu iki dilde Hint-Avrupa dillerinden farklı olarak ilkinin her iki sözcüğü biçim bilgisinde bir değişikliğe uğramaktadır (Mebni hâli denilen şey hakkında bk. Arapça dil bilgisi kitaplarına).[JD]
Fikrimizce ad tamlaması, birinci sözcüğü tamlanan, ikincisi tamlayan olmak üzere (Ykl. Fars: *ḫâne-i men, Ar.: beyt-i, ek, ehül* vs.) örneğin: ev*im* (*+imiz, +iñ, +iñiz, +i, +leri*)'den ibaret olduğuna göre her iki sözcük, dil bilgisi ile ilgili bir değişikliğe uğramıyor.[AUE]

1170 Bizim ilgi hâli gibi genel bir anlamda kullandığımız *izafet* kelimesini yazar Fransızca *annesion* kelimesiyle karşılayor. Ancak onların *dil bilgisi kitaplarında* bu kelimenin kullanılması âdet olmadığı için kendilerince alışılmış; fakat daha dar anlamdaki *iyelik* kelimesini bu anlamda genişleterek kullanıyor ve hatta yine bu geniş mana ile tamlayan için *possesseur* tamlanan için *possede* kelimelerini alıyor. Bununla beraber son Fransız dil bilgisi kitaplarından biri, bu iyelik anlamını kendi dil bilgisi kitaplarında da genişleterek, bizim daha geniş anlamlı *ilgi hâli* görevindeki *ad tamlaması*'nı kastediyor: (281. *La première valeur de l'adjectif possessif est tonjours d'indiquer l'appartenance et il lef ait avec une graude precision puisqu il varie en nobre et en persanne avoc le passeseur et eu nombre et en genre avec l'objet possédé - Gram. Larenne du XXe, siècle 233.p.).*
"İyelik sıfatının birinci görevi daima *ilgi hâli* bildirmektir ve o tamamı tamamına yapmaktadır; mademki sahip olan zatın sayısına, kişisine ve olunan şeyin sayısına, cinsiyetine göre o da değişikliğe uğruyor."
Fransız dil bilgisinin burada söz ettiği iyelik sıfatı *m* ve çokluk, erkeklik ve dişilik kişilere göre değişen *mon, ton, son, nôtre, votre* gibi kelimelerdir. Başka adların yanına onlara bir mana vermek için katıldığı kendilerine 'sıfat' anlamında *adjectif* denilmiştir.
Türkçede ise bunların karşılığı yalnız teklik ve çokluk kişilere göre *+im,+iñ, +i +imiz, +iñiz, +leri* kelimeleridir. Bizce bunlar Türk dilinin yapısı gereğince adı sonuna katılarak oluşturan ad tamlamasında (öbeğinde) tamlayan görevinin ilgi zamirleridir.

Aşağıda verilen şu iki örnekte bir iyelik ilgisi bulunmaktadır:

1. örnek:

Bu ev çobanıñdır[1171];

Şu hâlde Fransızcada örneğin *mon livre* tamlamasındaki *mon* kelimesi, bir taraftan *livre* kelimesini tanımladığı ve belirttiği gibi aralarındaki ilgi hâli ilgisi esasına göre de *livre* kelimesi *mon* kelimesine ait oluşu bildirmek bakımından (yani bu iki kelime *le livre ā moi* 'bana ait kitap' yerine olduğundan), Türkçedeki *kitabım* tamlamasının aynı olur. Nitekim yukarıdaki Fransızca ibarede *possesseur* (tamlayan olan zat) ve *objet possede* (tamlayan olan şey) tabirlerinin kullanılması da bunun aslında bir ad tamlaması anlamında olduğunu işaret etmektedir.

Yalnız bunlardaki fark, bizde zamir olan *+Im* ekinin Fransızca karşılığı *mon* kelimesine (adın yanına getirilip ona katıldığı için) yalnızca sıfat *adjectif* denildiği hâlde, aslında bir zamir olduğuna ayrıca işaret edilmemesindedir ve hakikatte *monton* vs.'de birinci ve ikinci kişi.. vs. kişilerin yerini tutan zamirler olmaktan değildir.

Bu bakımdan yeni dil bilgisi adlandırmalarimizde buna iyelik anlamında *iyelik eki* diye Fransızların sonra kabul ederek ifadeye çalıştıkları ilgi hâli (ad tamlaması) fikrinden uzaklaşmak, onların yetersiz buldukları eski bir deyime bizce hâlâ lüzumsuz ve yersiz kıymet vermekten başka bir şey değildir.[AUE]

1171 Bu örnekteki *çobanın* kelimesi bizce ad tamlaması değildir. Bu çobana *ait* anlamı bir sıfattır. Bu cümle de *ḥaber* yerinedir; daha önce de sözü geçtiği üzere türlü türlü *+In* vardır. Bunlardan yalnız *+In* biçiminde gösterdiğimiz teklik ikinci kişi izafet zamiridir: *kitabın* 'sana ait kitap' gibi bir de ikinci kişi buyruk kipinde fiil köküne katılan *+In* vardır ki bu da kişi ekidir: *yazın* gibi (*yazın, ḳışın*'daki *+In* edatları zarfiyet ve araç anlamlarında ada katılan başka bir edattır.).

Bir de iyelik üçüncü kişi zamirinin *mārife oḷan* yerini ad tamlamasına bağlayan *+In* edatı vardır: *öğretmenin (kitabı)* gibi bundan başka sonuna getirildiği ada mensubiyet anlamı vererek onu sıfat yapan bir *+In* eki vardır. Üçüncü kişi durumunda olan adlara katılır ve *ben biz* zamirlerine katıldığı zaman ise *+im* biçimini alır. O zaman o kelimeler sıfat olup tamlananlarıyla beraber ilgi hâli kavramında sıfat tamlaması olurlar:

ben..biz	*-im*	*ev*	*= bana, bize ait ev;*
sen..siz	*-in*		*= sana, size ait ev*

gibi ki ilgi hâli dedikleri asıl böylelerindeki *+In*'dır.

Bu *+In* (*o, onlar*) zamirlerine katılıp *onun ev, onların ev* biçiminde kullanılmaz; yalnız bu üçüncü kişi zamirleri yerine kişi adları getirilerek onlara sıfat yapılır; fakat bu defa tamlananları cins ad olmayıp yine özel ad olmaları gerekir:

İmamın Hatice, Çobanın Mustafa gibi.

Sonuna *+In* katılarak yapılan bu aitlik sıfatları, her sıfat gibi haber durumunda da olurlar: *Bu ev, benim, bizim... senin, sizin., onun, onların (imamın, çobanın) dır..* gibi ki bunlarda *+In*, üçüncü kişi durumundaki zamirlere katılmıştır. Bu *ev bana, sana* vs. *aittir* gibi an-

eşḳıya çobanı öldürdüler, evini yaḳdılar.

1092. İyelik ilgisi kavramlarını bildiren adlara dair kurallar:

1. Bundan önceki paragrafın birinci örneğinde ve daha sonrasında 1096. paragrafta yer alacak olan daha birkaç özel durumu olanlar hariç olarak, Türkçede tamlanan kavramını ifade eden parça bir iyelik eki alır. Bu, tamlayan kavramı öncül eki görevini görür. Bu takdirde bu (§ 233) zamirin yerini aldığı ad veya tümleç olur.[1172] Tamlanan kavramı *daima* tek başına bir kelime ile ifade edilir.

2. Tamlayan kavramı yüklem görevini (krş. yukarıdaki 1. örnek) veya tamlanan

---

lamlardadır. Aynı *+In* teklik ve çokluk birinci, ikinci, üçüncü kişi ad tamlamasının sonuna da gelir ve bunlar haber durumunda kullanılırlar: Bu sayfa *kitab (+Im, +ImIz.., +Iñ, +IñIz, +In, +lArIn)'ındır* = bu sayfa bana, sana, ona, bize, size, onlara ait olan kitaba aittir, demektir.[AUE]

1172 Birinci kişi durumundaki kişi örneğin Ahmet, ikinci kişi durumundaki kişi örneğin Mehmet, üçüncü kişi durumundaki kişi örneğin Mustafa olsa şöyle olur (Çokluk birinci, ikinci ve üçüncü kişilerde çokluktan başka bir fazlalık olmadığı için onlardan örnek almıyoruz.):

evim 'bana (=Ahmet'e) ait ev';

eviñ 'sana (=Mehmet'e) ait ev';

evi 'ona (=Mustafa'ya) ait ev'.

Demek oluyor ki bunlar bir *ev* adıyla bir (birinci, ikinci ve üçüncü kişi) ad tamlaması zamirinden yapılmış bir tamlamadır. Bu tamlamalarda ait olan şey (= tamlanan) *ev*'dir. *+Im* teklik birinci kişi durumunda olan tamlayan *Ahmet*'in yerini tutan zamirdir. *+Iñ* ikinci kişi durumunda olan tamlayanın *Mehmet* yerini tutan zamirdir. *+I* üçüncü kişi durumunda olan tamlayanın *Mustafa* yerini tutan zamirdir.

Tamlamalarında tamlayan durumunda olan *+Im, +Iñ, +I* zamirlerinin yerini tuttuğu hakiki tamlayanlar ise sırasıyla Ahmet, Mehmet, Mustafa'dır ki bunlar *öncül*'dür. Bu *öncül*'lerden birinci, ikinci kişi zamirlerine ait olanları *evim* (Ahmet), *evin* (Mehmet) gibi söylenmez; yani bu zamirlerin öncüllerini başta söylemeye lüzum yoktur (bk. *Bunun sonucu*); çünkü, tekrar söyleyelim, bir mecliste birinci kişi varsa ikinci kişi de vardır ve her ikisi birbirinin adlarını bilmeseler dahi bir yerde olduklarına göre kişilerini tanımaktadırlar. Yalnız üçüncü kişide böyle değildir. Üçüncü kişi mecliste hazır olmadığından, örneğin *evi* ad tamlamasındaki *+I* zamirinin öncülü kim olduğu bilinmek zarureti vardır. İşte onun için ilk ağızda böyle bir ad tamlaması yapmak ihtiyacı olduğu zaman, onun öncülü olan örneğin *çoban* kelimesi bu ad tamlamasının baş tarafına getirilir ve üçüncü kişi öncül olan kelime *belirlilik* ise *+In* öncül ekiyle *çobanın* + (*evi*) biçiminde, belirtisiz ise eksiz olarak *çoban* (*evi*) biçiminde *evi* öbeğine bağlanır.Yalnız şu var ki üçüncü kişi ad tamlamasındaki *+I*'nın öncülü, kendi bulunduğu cümlede veya daha önceki cümlede söylenmiş bulunursa üst başına tekrar bir öncül bağlanmadan söylenebilir: *Öğretmen gelmedi* (*evi*) *uzakmış* gibi. Yalnız birinci, ikinci teklik, çokluk kişi zamirleriyle yapılan ad tamlamalarında tamamlayıcı, tamlamada ikinci sözcük olan ilgi zamirleridir.[AUE]

kavramına tümleç (ad tamlaması) görevini gördüğü zaman, sonuna ilgi hâl ekini alır.[1173]

a) Tamlanana eşlik eden iyelik ekinin mantıki öncülü bir kişi zamiri olduğu zaman.

Böyle bir zamir ancak kişi bildirir ve hâlbuki bu anlam çoktan iyelik ekinde vardır.

Örn.: *Evim küçükdür* (*evim* kelimesi iyelik ilgisini ifade etmeye yeterdir.).

Bunun sonucu – Şunu öncelikle söyleyebiliriz ki birinci veya ikinci kişi iyelik eki ile yapılan bir ad tamlamasında tamlayanı söylemekte bir fayda yoktur; çünkü böyle bir durumda bu ekin öncülü (1. veya 2. kişi: *ben*, *sen*; *biz*, *siz*) bir kişi zamirinden başka bir şey olamaz. Hâlbuki 3. kişide böyle değildir, onda öncül yalnız kişi zamiri ile değil herhangi bir ad ile de ifade edilebilir.

b) İyelik ekinin öncülü belirsiz bir işaret zamirinden başka bir şeyle ifade edilemeyecek bir belirsizlik fikri ise krş. §·234.

3. Tamlayan ve tamlanandan ibaret iki kavram söylenmiş olduğu zaman bunların her zaman aynı cümle içinde bulunmaları zaruri değildir (bk. önceki paragrafın 2. örneğine).

4. Tamlayan ve tamlanandan ibaret iki kavram aynı cümlede bulundukları zaman tamlayan kavramını bildiren kelime, tamlanan kavramını bildiren kelimenin dil bilgisi bakımından tümleci olması mümkündür. O zaman bunlar Türkçede özel bir biçim alan öyle bir *küme* meydana getirirler ki biz buna *ad tamlaması (izafet ilgisi)* adını veriyoruz.

1093. *Ad tamlamasının tanımı* – Ad tamlaması, iyelik (ilgi hâli) ilgisi bildiren bir *belirtici öbek*'dir. Bu öbek genellikle ad olan iki sözcükten oluşur. Birincisi, ikincisine tümleç görevini görür.

Örn.: *çobanıñ evi*;

çoban evi.[1174]

[1173] Yine daha önce söylediğimiz gibi yazarın *çobanın* (*evi*) gibi bir üçüncü kişi ad tamlamasında belirli öncül eki olana (*+In*) ilgi eki denmesi doğru değildir. Hakiki ilgi eki daha önceki açıklamalarımızda söylediğimiz üzere *imamın Hatice*; *kitab öğretmenindir* örneklerindeki *+In*'lardır.[AUE]

[1174] Görüldüğü gibi yazar ad tamlaması (ilgi hâli) derken yalnız üçüncü kişi ad tamlaması biçimini düşünüyor. Hâlbuki bunların birinci, ikinci (teklik, çokluk) kişilere özgü ad tamlaması biçimleri de vardır.

Böylelerinde ise tamlanan olan ad önce, tamlayan olan zamir sonra ve tamlananın sonuna bitişik bir durumda bulunur.

Fikrimizce ilgi zamirlerini sonuna alan her ad o zamirle beraber bir ad tamlaması öbeği

Biz bu öbek içinde bulundukları sıraya göre ad tamlamasının birinci sözcüğüne *tamlayan* ve ad tamlamasının ikinci sözcüğüne *tamlanan* adını veriyoruz. Bu sıra aşağıdaki kurala göre belirtilmiş bulunuyor:

Tamlayan, tamlanandan önce gelir.

Bizzat bu kural da daha yukarılarda (§ 1063) da belirtilmiş olan esasın bir uygulamasıdır.

Yalnız bazen bu esastan şöyle ayrılışlar olur:

1. Söz söyleyen zat (birinci kişi), birinci sözcüğü unuttuğunun farkına vardığı zaman,

2. Manidar ve samimi bir konuşma olduğu zaman.

Örn.: *ğördüñ mü evini... çobanıñ?*

3. Şiir dilinde çok defa ölçü veya kafiye zorunluluğu olduğu zaman.

Örn.: *Topuḳların* (*topuḳlarını* yerine krş. § 260) *ğörücek* (§ 1319) *mest olup safāsından*;

Papuç gibi açılıp ḳaldı ağzı ḫaffāfıñ (halk dilinde *ḳavafıñ*) (NEDIM'in bir Gazel'inden, GIBB, *Osmanlı Şiirinin Tarihi*, VI, 242.s.).

I. Ad tamlamasını meydana getiren ekler

1094. Ad tamlamasını meydana getiren ekler şöyle sınıflanıyor:

1. Tamlanan olan kelimeyi bildiren ikinci sözcükte bir iyelik eki (izafet zamiri[AUE]) var. Bu, birinci terim (tamlayan[AUE]) için iyelik üçüncü kişi zamiri görevini görür (krş. § 1092, 1.).

2. Bu iyelik ekinin (izafet zamirinin[AUE]) öncülü olan birinci terim tamlayan olmak sıfatıyla *ilgi eki*'ni alabilir (Bk. üst tarafta geçen örneklere.).

Bu meydana getirici eklerden her biri iyelik (aidiyet) fikrini ifadeye tahsis edilmiş olmakla, neticede bu fikir ad tamlamasında iki defa gösterilmiş oluyor ve bu gereksiz tamlamanın garipliğini meydana getiriyor.[1175] Bununla beraber bu iki meydana

---

olur. Bunlar içinde yalnız üçüncü kişi şeklini ayırmak ve öyle göstermek doğru olmasa gerek. Üçüncü kişi ad tamlaması şeklinde öncülün üst yanında *+In*'lı ve *(.)lı* olarak ona bağlı bulunması bu türlülerine ötekilerden ayrı bir nitelik veriyor gibi ise de hakikatte birinci ve ikinci kişi ad tamlamalarında zamirlerin öncüllerini zikretmek gereği olmadığı için böyle görünen bir ayrılık görülmektedir.[AUE]

[1175] Yazar, örneğin *çobanın evi* örneğinde *çobanın* kelimesinin sonundaki *+In*, ilgi hâli anlamında olarak ad tamlaması anlamını tesis etmeye yeter, sonra *evi* kelimesindeki *+I* üçüncü kişi (aidiyet) zamiri olduğu için yine yalnız başına ad tamlaması anlamını vermeye ye-

getirici ekten birinin bulunmadığı hâller de olur. Bu bakımdan ilgi eki (izafet zamiri[AUE]) ötekisinden daha sabit olup onun bulunmaması ancak pek seyrek karşılaşılır (krş. § 1096).

İlgi ekinin kararsızlığı hakkında bakınız § 1101.

Hatırlatma – Türkçenin ad tamlaması Fransızcadaki benzerlerinden şu bakımlardan farklıdır:

1. Ögelerinin ters düzeni bakımından,

2. İyelik eki[1176] (izafet zamiri[AUE]) kullanması bakımından.

3. İki terim arasında bir edat bulunmaması bakımından Fransızcada (Türkçe ilgi hâl ekinin alelade bir benzeri olarak) şu örneklerde de görüldüğü üzere bazen *de* bazen *ā* kullanılmaktadır:

Örn.: *su deyirmeni*;

vapor makinesi;

öküz arabası;

gaz lambası.

---

terlidir, demek istiyor.

Daha önce de söylediğimiz üzere zaten ilgi zamirleri (Tamlamada tamlayan görevini oynayan ikinci adlandırmalardir.), ilgi hâli fikrini yalnız başlarına kurarlar ve ancak onlar ad tamlaması meydana getirirler:

evim, imiz 'bana, bize ait ev';

eviñ, iñiz 'sana, size ait ev';

evi, leri 'ona, onlara ait ev'.

Daha önce de söylediğimiz gibi yalnız birinci ve ikinci kişilere özgü ad tamlamasında zamirlerin öncüllerini söylemeye lüzum yoktur; çünkü birinci kişi de ikinci kişi de aynı mecliste birbirine meçhul olan zatlardır. Üçüncü kişide ise öncülü söylenmeden kim olduğu anlaşılmaz. Onun için *çobanın* (*evi*) biçiminde üçüncü kişi ad tamlaması olan *evi*'nin üst başına *+I*'nın öncülü olarak *çoban* kelimesi getirilir ve bu kelime ad tamlamasına *+In* ile bağlanır. Başka yerde *+In*, tahsis bildiren bir ek olmakla beraber, bizce bunu burada ad tamlaması anlamını veren bir ilgi hâli saymaktan ise öncülün belirli edatı diye saymak daha doğru görünüyor; o hâlde gereksiz olan şey de yok demektir.[AUE]

1176 Ad tamlaması başka taraftan (ögelerinin sırası ve birinci sözcüğünün biçim bakımından) benzemekte olduğu İngilizceden de Japoncadan da bu noktada farklıdır:
Shepherd's house; hitsuyishi no iye wa.
– Şurasını da kaydedelim ki *çoban evi* tipinde (yani birinci terimi yalın hâlinde) bulunan ad tamlaması (takısız) ilgileri her noktadan Macarcanın ad tamlamasına benzer: *pàsztor hàza*.[JD]

A) İkinci sözcükteki iyelik eki (İlgi zamiri)

1095. İkinci sözcükte bulunan iyelik eki birinci ve ikinci kişide bulunmaz; fakat birinci sözcük bir kişi zamiri ise ancak o zaman ikinci sözcük iyelik eki alabilir (krş. § 1092, 2. sonuç).

Örn.: *Benim odam.*[1177]

Bu hususta daha ileride § 1120'ye bakınız.

Ad tamlamasının ilk sözcüğü çoğu zaman bir ad meydana getirdiği için ikinci sözcükte kullanılan genellikle üçüncü kişiye ait şu iyelik ekidir:

Eğer birinci sözcük teklik ise *+I* veya *+sI*

Eğer birinci sözcük çokluk ise *+lArI*

Örn.: *çobanḷarıñ evleri.*

Hatırlatma – Bununla beraber kurala göre çokluk üçüncü kişi ekini getirmek gereken yerlerde dahi çoğu zaman teklik üçüncü kişi eki kullanılır.

Örn.: *çobanḷarıñ evi.*

Bunu ifade etmek suretiyle *ev* kelimesinin teklik olduğuna işaret edilmiş olacağından her türlü belirsizlikten sakınılmış olur.[1178]

1177 Bundan daha önce de buna dair olan fikrimizi söylemiştik: Birinci ve ikinci kişilerde yalnızca *odam, odamız... odan, odanız* biçiminde olmak üzere ad tamlamaları yapılır. Bunlarda birinci adlandırmalar yalnızca (oda) ikinci adlandırmalar ise birinci, ikinci kişiye delalet eden *+m, +mIz, +ñ, +ñIz* zamirleridir ki bu takdirde *oda* kelimeleri tamlanan ve bu ilgi zamirleri tamlayan görevindedir.
Benim odam, bizim odamız... senin odan, sizin odanız gibi oluşumlara gelince, bunlardaki *benim, bizim... senin, sizin* kelimeleri *+m, +mIz... +ñ, +nIz* zamirlerini pekiştirmekten başka bir sebeple getirilmiş değildir ve bunlar olmadan da yine *odam, odamız... odañ, odañız* biçiminde kullanılırlar.[AUE]

1178 Fikrimizce bu *+I, +lArI* üçüncü kişi zamirinin kullanılmasıyla elde edilen anlamlar farklıdır. Bu bakımdan aralarında epeyce belirsizlik edenleri de vardır ve bunlar şöyledir:
1. *çobanın evi* 'tek bir çobana ait bir ev';
2. *çobanın evleri* 'tek bir çobana ait çok ev'.
Teklik üçüncü kişi zamiri olan *+I*'lar bunlarda tek olan çobanın yerini tutuyor. Çobana ait olan *ev* ise birinci örnekte teklik, ikincide çokluktur.
3. *çobanḷarın evi* 'çok çobana ait tek bir ev';
4. *çobanḷarın evleri* 'çok çobana ait çok ev'.
Üçüncü örnekte teklik üçüncü kişi zamiri olan *+I*, aslında *+lArI* yerinde olup çok olan çobanların yerini tutuyor. Bu çok çobana ait olan *ev* ise tek olduğu için tekliktir. Dördüncü örnekte teklik üçüncü kişi zamiri olan *+I*, yine *+lArI* yerinde olup çok olan çobanların yerini tutuyor. Bu çok çobana ait olan evler ise çok olduğu için burada çokluğudur. Ancak bu örnekte *evleri* kelimesi, *evlerleri* yerinde olup aynı cinsten olan iki *+lAr*'dan

1096. Bir ad tamlamasının ikinci sözcüğünde iyelik ekinin bulunmadığı istisna olarak görülmektedir:

1. Ana bir ad tamlaması olan (çok az sayıdaki) birtakım özel adlarda:

Örn.: *Ḳādı ḵöy* (ilkin aslında *Ḳadı ḵöyü* (İstanbul'un Anadolu yakasındaki bir varoşu).

Böyleleri kullanıla kullanıla sondaki ünlüsünü kaybetmiş bulunuyor. Bununla beraber öteki durumlarda sondaki iyelik eki tekrar görünmektedir, örnek olarak yönelme hâlinde şöyledir:

Ḳadık'öyüne.

---

ikincisinin kulağa verdiği ağırlık yüzünden kaldırılmış bulunuyor.
Bundan başka *çobanın evleri* örneğinde anlam:
1. Çok çobanların ortaklaşa çok evleri;
2. Çok çobanların her biri bir tanesine ait birer evi;
gibi iki tarafa da kapsamlı olduğundan, bunların ayırdedilmesi ancak ibarenin geçmişine geleceğine bağlı kalıyor. Bununla beraber hiç olmazsa yazıda bunlardan birincisi *çobanḷarın evleri* ve ikincisini *çobanḷarın evleri* biçiminde ayırt etmek zor olması gerekir.
Ve nihayet *paşanın ḳonaḳḷarı* gibi tamlamalarda anlam şöyledir:
1. *Paşanın ḳonaḳḷarı* 'bir paşaya ait çok konak';
2. *Paşanın ḳonaḳḷarı* '(muhterem) bir paşaya ait bir konak'.
İkinci örnekte paşa'yı gösteren *+lArI* zamirinde *+I* teklik olan 'paşa'ya ait olup *+lAr* ise bir çokluk eki şeklinde olmakla beraber 'paşa'yı ululamak için getirilmiş bir edat görevindedir.
Teklik ve çokluk iyelik eklerinin (ilgi zamirlerinin) teklik ve çokluk durumundaki tamlananlara katılış tablosu.

Teklik tamlananlı				Çokluk tamlananlı			
....		*im*	*teklik*	....		*im*	*teklik*
....		*iñ*		....		*iñ*	
çobanın, çobanların	*ev-*	*i*		*çobanın, çobanların*	*evler-*	*i*	
....		*imiz*	*çokluk*	....		*imiz*	*çokluk*
....		*iñiz*		....		*iñiz*	
çobanın, çobanḷarın		*leri*		*çobanın, çobanḷarın*		*leri*	

Bunlarda *evleri* kelimesinin aslında:
1. Birden çok kişilere ya bir arada ortaklaşa ait veya ayrı ayrı her birine ait demek olan *evleri*,
2. Birden çok kişilere bir tane olmak üzere ortaklaşa ait demek olan *evleri*.
3. Yalnız bir kişi birden çok olmak üzere ait demek olan *evleri*.
anlamlarında olduğu hâlde, hep aynı yazılması dolayısıyla meydana gelen belirsizliklere dikkat edilmesi gerektir.[AUE]

Ga̤lata Saray Sṳltānīsi bu, *Ga̤lata Sarayı* yerindedir.

İlgi hâlinde: *Ga̤lata Sarayıñ* (*Sarayınıñ* değil).[1179]

Eski Osmanlıcada haftanın bazı günlerine de aynı biçim verilmekte idi:

Cumᶜa gün (*günü* yerine);

Sepet gün (cumartesi) (VIGUIER, *Türk Dili Unsurları*, 453 ve 433. s.);

Pazar gün.

Hatırlatma – Bu istisnaların sayısı pek sınırlı olup yukarıda bahsedilen örnekteki bütün adlara aynı izni genişleten Osmanlı halkından birtakım tatlı su Frenklerini ve Rumları bu yolda taklik etmekten sakınmalı ve:

Vā̤lide ẖān'ı (İstanbul'da Valide Sultan hanı) yerine **Vā̤lide ẖān*;

Brusa soḳağı yerine **Brusa soḳaḳ* dememelidir.

1097. 2. Sonlarına[1180] *+lI* veya *+ki* (Böylesi daha azdır.) eklerinden biri gelen ad tamlaması ilgilerinde örneğin:

Fatma (*Fātıma*) *adlı* denilir. Bunun aslı **Fatma adı̤lı* olup *+lI* geldiği zaman üçüncü kişi iyelik zamiri olan *I* düşer;

Fatma adı̤lı bir ḳız (bk. § 535 başka örnekler).

Çarşamba günki denilir. Bunun da aslı *çarşamba günükü* olup üçüncü kişi iyelik zamiri olan *ü*, *ki* gelmesiyle düşer.

1098. 3. Yeniden bir iyelik eki (iyelik zamiri) alan (üçüncü kişi ilgi eki) ilgisinde: o zaman bu üçüncü kişi ekindeki *+(s)I* zamiri kendisi gibi bir izafet zamiriyle bir araya gelmiş olmak için düşer (bk. § 238), örneğin:

iş masası	*m* *ñ* *sı* *mız* *ñız* *la̤rı*	*iş masa*	*m* *ñ* *sı* *mız* *ñız* *la̤rı*[1181]

1179 Öncekisi yeni, sonrakileri Eski Osmanlıcanın örneklerinden olan bu oluşumlar *zerdali oluk, çimen tepe* gibi daha önce bahsettiğimiz türden olup bunlar Eski Türkçenin ayrı bir ad tamlaması biçimine göredir; fakat bu kuralı şimdi yeniden uygulamaktan ise yalnızca adlandırmalare tahsis etmek daha uygun görünüyor. Hele yazarın bahsettiği tatlı su firenkleri veya yerli azınlıklar Türkçenin bu eski ad tamlaması kuralına uymak istemelerinden değil kendi şivelerine uygun geldiğinden olmalı ki böyle yapıyorlar.[AUE]

1180 *+sIz* ekiyle de böyledir: *yataḳ oda+sIz ev o̤lur mu* (= *yataḳ odasısız*). *vaḳtiyle başörtüsüz* (= *baş örtüsüsüz*) *soḳağa çıḳılmazdı* vs.[AUE]

1181 Şu hâlde *iş masası* biçimi iki anlama gelir. 1. İş görmeğe ait masa, 2. Birisine özel olan iş

1099. 4. Birinci sözcüğü (teklik veya çokluk) birinci veya ikinci kişi zamiri olan ad tamlaması ilgilerinde ya da teklifsiz konuşma sırasında ikinci sözcüğün sonundaki iyelik eki tercihen düşürülür:

bizim evimiz veya *bizim ev.*[1182]

Böyle bir oluşum üçüncü kişide istisnadır:

Örn.: *Bunuñ ḥizmet neresinde?*[1183]

---

görmeğe ait masa.

"İş masası buradadır...(Öğretmenin) iş masası buradadır." Örneklerinde olduğu gibi ikinci örnekteki *iş masası, iş masasısı* yerinedir.[AUE]

1182 Yazarın 4. olarak verdiği bu durumda ikinci sözcüğün sonundaki ad tamlaması eklerinin düştüğü hakkındaki görüşü bizce yerinde değildir; çünkü bu, sözcüğü *zatında* ayrı bir oluşumdur.

Bu oluşum yine bir ad tamlaması anlamını vermekle beraber, yapılış bakımından bir sıfat tamlamasıdır. Bunda kişi zamirlerinin (teklik ve çokluk) birinci ve üçüncü kişilerine ilgi hâl eki olan *+In* getirilmekte bu zamirler *bana, bize, sana, size* anlamlarında sıfat olarak kullanılırlar. Bunların tamlananları olan adlar, tabiatiyle yalın hâlde kalırlar:

benim (= in), *bizim* (= in) *senin, sizin*	*ev*

gibi. İşte bu sıfatlardır ki cümlede her sıfat gibi yüklem görevinde de bulunurlar: *bu ev;*

benim, bizim *senin, sizin* *onun, onļarın*	*dir (dır).*

Ancak haber görevinde (teklik ve çokluk) üçüncü kişi zamirleri (hatta *Aḥmed'indir, çobanındır* gibi özel ve cins adları) kullanılabildiği hâlde, sıfat görevinde böyleleri örneğin:

onun, onļarın	*ev*

diye kullanılamıyor ve daha önce de bahsedildiği üzere asıl ilgi hâl eki (ad tamlaması veya tamlayan zamiri dediğimiz: *Aḥmedin kitabı* tamlamasındaki *+In* değil) budur.

Yalnız şu var ki İstanbul lehçesinde *onun, onļarın ev* gibi üçüncü kişi zamirleri ile böyle sıfat tamlamaları yapılmamakta olmasına karşılık, lehçelerde *onun, onların* yerine üçüncü kişi görevinde özel ve cins adlar bu *+In*'la sıfat yapılarak özellikle canlılardan insanı bildiren özel adları tamlanan almak biçimiyle kullanılmaktadır:

Osmangilin Ayşe, Recebin Mustafa, Muhtarın Memis, İmamın Hatice vs.

Bununla beraber böyle oluşumlarda sıfatın canlı veya cansız, tamlananın da cansız adlardan olarak kullanıldığını Bursa'da bizzat işittim:

Filcancı ḳızın ev buradadır; Çocuğun uçurtması mektebin duvarda asılı ḳalmış.[AUE]

1183 Yazarın *de ceci son service oû (est-il)* biçiminde kelimesi kelimesine tercüme edişinden de anlaşıldığına göre kendisi *bunun hizmet* kümesini *bunun görevini* yerinde (ve iki sözcük sonundaki ad tamlaması eki düşmüş farzederek) bir ad tamlaması diye alıyor.

Hâlbuki *bunun hizmet neresinde* biçiminde görülen bu cümlede *bunun* kelimesi aslında *neresi* ad tamlamasındaki *+sI* üçüncü kişi zamirinin yeridir. Yani oluşum:

1100. Bu incelediğimiz (§ 1096'dan 1098) önceki üç durumda ad tamlaması birinci sözcüğü yalın hâlinde kalan çeşittendir; dördüncü durumda ise kural gereğince birinci sözcüğün sonunda ilgi eki bulunuyor.[1184]

B) Birinci sözcükteki aidiyet eki

1101. Şimdiki Osmanlıcada ad tamlaması birbirine yaklaşmaları rastgeleliğe bağlı olan iki addan yapıldığı zaman, tamlayana aidiyet (genitif) eki konulur: *çobanıñ evi.*

Böyle olan ad tamlaması ilgilerine *hadis (yardımcı) veya çözümlenişli* adını veriyoruz.[1185]

Aksine, ad tamlaması devamlı, kararlı bir öbek meydana getirir veya etmeğe meyilli bulunursa birinci terim yalın hâlinde kalır: *çoban evi.*

Böyle olan ad tamlaması ilgilerine sabit (fixe) veya tamlama (synthétique) adını veriyoruz.

Birleşik ad olmayan Türkçede birleşik adlara en çok yaklaşanı işte bu yoldaki

---

bunun (neresi)'nde
biçimindedir ve *bunun hizmeti* demek değildir. Burada *hizmet* kelimesi bu ad cümlesinin öznesi olup:
hizmet bunun neresinde (dir) demektir. Özne olan *hizmet* kelimesinin yer değiştirerek ad tamlamasıyla öncülü arasına girmesi ise aynı zamanda cümlenin haberi olan *neresindedir* kelimesinin üst tarafa alınması demektir. Bu cümlede asıl ona önem verildiğini göstermek içindir.
Yine örneğin şu örnekte de görüldüğü üzere;
"Şeytan bunun neresindedir." cümlesinde *şeytan* kelimesine dikkati çekmek, önem vermek istediğimiz zaman "Bunun Şeytan neresindedir." deriz ve hiçbir zaman yan yana gelen ilk iki kelimeyi *bunun şeytanı* gibi bir ad tamlaması olarak düşünmeyiz.[AUE]

1184 Yazarın 4. durumdan diye verdiği örneğin yerinde olmadığı yukarıdaki açıklamalardan anlaşılmaktadır. Bir dördüncü ve beşinci durum için söylemek lazım gelirse bizce şu anlatacaklarımızı buraya almak yerinde olur:
4. Teklik ve çokluk üçüncü kişiye ait ad tamlaması ilgileri zincirleme olarak kullanıldığı zaman, birinci ad tamlamasının sonundaki üçüncü kişi ad tamlaması eki (zamiri), bazen zarf-fiile lütuf olarak ünlü düşer: *tabur kumandanlık dairesi ki tabur kumandanlığ(ı) dairesi* yerinedir.
5. Zincirleme üçüncü kişi tamlamalarında ard arda gelen *+In* öncül eklerinden birçoğu da yine zarf-fiile lütuf olarak ünlü düşer:
18 inci alayın 2. taburunun 3. bölüğünün 1 inci mangasında.. yerine:
*18. alayın 2 inci taburu 3 üncü bölüğü 1 inci mangasında..*denir (bk. § 1128).[AUE]

1185 Bunların arasında özel bir anlam bildiren "Allahın budalası, tanrının günü, malın gözü" gibi olanları da vardır. Allahın en budalası, tanrının her günü, malın en göz (de) olanı vs.[AUE]

oluşumlardır. Buradaki iki figür az ya da çok tamam bir biçimde karşılıklı bağımsızlıklarını kaybeder ve sabit ad tamlamasının anlamı aynı sözcüklerle yapılmış yardımcı ad tamlamasının anlamından az çok uzak kalabilir (Fransızcada yardımcı bir öbek olan *eau de vie*; yani *hayat suyu* ile birleşik bir ad olan *eau-de-vie*; yani *rakı* arasındaki anlam farklarıyla karşılaştırma yapıla).

1102. Şunlar sabit veya tamlama ilgileri sayılabilir.

1. Benzeri olan yardımcı ad tamlaması daha genel bir anlamı olan ad tamlamasından sabitlerdeki birinci terim ötekilerdeki birinci sözcükten daha az açık bir ferdiyet gösterir.

Daha önce söylediğimiz *çoban evi* bu takımdandır. Bundaki anlam birinci sözcüğü daha açık bir ferdiyet bildiren *çobanıñ evi* veya (belirsizlik tanımlık edatı olan *bir* ile) *bir çobanıñ evi* gibi yardımcı ad tamlaması ilgilerinden daha geneldir.[1186]

Daha başka örnekler:

tavuḳ yumurtası; yani tavuk yumurtası denilen bir çeşit yumurta, hâlbuki: *+In* ile;

(bir) tavuğuñ yumurtası; yani tavuğun (veya herhangi bir tavuğun) yumurtası;

ḳasab bıçağı; hâlbuki *+In* ilgi hâli edatıyla: *(bir) ḳasabın bıçağı*;

ağaç yapraḳları.

Fransızca denkleri *ā* edatıyla olan ad tamlaması ilgileri de yine bu örneğe aittir (§ 1094).

1103. *Bunun sonucu* – Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere Fransızcanın tümleç olan kelimesinden önce (belirsiz veya belirli) bir tanımlık edatı bulunmayan bir tamlama ilgisinin benzeri Türkçede birinci sözcüğü yalın hâlli olan bir ad tamlamasıdır.

Bu görüşümüz bunun tam karşılığı budur, demek değildir. Tümleç meydana getiren harften önce belirli bir tanımlık edatı bulunan Fransızcada bir tamlama ilgisi, ileride dengi Fransızca örneklerinde görüleceği üzere tamlayanın *+In* ilgi hâli ekli olan ad tamlamasına da eşit olabilir.

Burada tamlayanın ilgi hâli *+In* ile olan ad tamlamasının belirli ve tamlananı (ya-

---

[1186] Böylelerinde tamlayan yalnız başına çokluk ekini de alabilir:
Mektepler soḳağı, bağ|arbaşı, ḳucaḳ|ar dolusu, yürekler acısı, ḳahramanḷar yurda, şehnişinler ziyneti, āğūş|ar pīrāyesi (NEDIM) gibi.
Ancak iki sözcüğün aynı zamanda çokluk ekini alması mümkün değildir:
Mektepler soḳaḳları, bağlar başları, ḳucaḳlar doḷuları vs. denilemez. Şu hâlde bu sabit ad tamlaması; ancak ya birinci ya da ikinci sözcük yalnız başına çokluk eki alabilir: *(mektep soḳağı) mektepler soḳağı, mektep soḳaḳ|arı* vs.[AUE]

lın hâlli) olanın belirsiz olacağı hakkında çoğu dilcilerin verdikleri kurala kulak asılmamalıdır.

1104. 2. Mecaz veya başka türlü bir anlam tahsisi ile *anlamı açık olarak* benzeri olan geçici ad tamlamasından ayrılan ad tamlaması ilgileri.

Örn.: *ġöz evi* (Bunda benzeri olan geçici ad tamlaması saçma bir anlam verir.); *ayaḳ ḳabı.*

Hatırlatma – Bu çeşit ifadeler sözlüklere alınmalı veya onlarda bulunmalıdır. Hâlbuki 1. işaretiyle [§ 1102] de gösterilen ifadeler böyle değildir.

Bu sınıf içinde ayrı sayılabilecek birtakım sabit ad tamlaması ilgileri vardır. Bunların birinci sözcüğü -esasını söylemek gerekirse- bir tamlayanı değil, tamlanandaki kavramın açık nitelikli tamlayananı bildirir.

Bunların Fransızca denkleri genellikle *ā* edatıyla yapılı olanlardır (bk. § 1094, 3. hatırlatma örneklerine).[1187]

1105. 3. *Benzeri olan yardımcılardan ayrı bir anlamı olmaksızın hazır ifadeler meydana getiren ad tamlamalarıdır.* Bunlar kullanışça öyle kalmış olarak görev ve memuriyet, müessese, kitap, mahâl ve yer adları gibi az çok özel veya teknik bir nitelik göstermektedirler.

Örn.: *ḥarbiye nāzırı* (aynı anlamda olabilen **ḥarbiyeniñ nāzırı* yerine);

ḥārciye neẓāreti;

[1187] Bunlar arasında yine ayrı sayılabilecek birtakım başka sabit ad tamlaması ilgileri vardır. Bu defa birinci ögeleri bir tamlayan değil bir benzetme olup ikinci sözcük bunun kendisine benzetileni +I olur ve bu biçimle böyle tamlamalar ad tamlaması değil tamamıyla bir benzetme ilgisi görevinde bulunur:
Gönül kābesi, marifet nuru gibi ki kâbe gibi gönül, nur gibi marifet vs. demektir; (Sıfat tamlaması biçiminde yapılan benzetme tamlamaları da vardır ki onda bunun aksine birinci sözcük benzetilen, ikinci sözcük kendisine bir şey benzetilen olur; *hoḳḳa ağız, bādem göz, gül yanaḳ* vs.) Bu ad tamlaması biçimindeki benzetme tamlamalarından başka yine birtakım sabit ad tamlaması ilgileri vardır. Bunlar da denkleri olan benzerlerinin anlamında olmayıp yalnız kuruluşları itibarıyla tamlayan tamlanan benzeyen görevinde bulunmuştur; fakat bunlar hâlâ benzetme bildirmeyip birinci sözcük ikinci sözcükteki kavramın açık nitelikli tamlayanını bildiren takımdandır (bk. § 1103, *a*) *limon ayvası, ḳan portaḳalı* vs.).
Yine birinci sözcüğü bir özel ad ikinci sözcüğü bir sıfat olarak sabit bir ad tamlaması biçiminde olanlar vardır. Anlam itibarıyla ad tamlaması değil sıfat tamlamasıdır. Bununla beraber böyleleri dengi olan sıfat tamlamalarından bir anlam çeşnisiyle ayrılırlar:
Ahmed çapḳını, Hasan budaḷası gibi ki çapkın takımından biri olan Ahmed, budala takımından biri olan Hasan demektir.[AUE]

ticāret maḥkemesi;

maḥkeme re'isi;

elsine-i şarḳiye mektebi;

İzmir vilāyeti;

Na^cimā tariḫi (1715'e doğru ölmüş olan Türk tarihçisi NACIM S. EFENDI'nin yazdığı eserin adı);

paşa bağçesi (İstanbul civarında bir yerin adı);

şarḳ mes'elesi;

çair (çayır) ḳuşu;

ḳar ḳuşu;

ḳurban bayramı;

ḥaciler (veya *ḥacılar*) *bayramı* (aynı bayramın başka adı);

k'aat bıçağı; ḵaat basḳısı;

yaz güneşi;

paşa ḥazretleri;

filan Bey Efendi ḥazretleri (cenabları);

e'imme-i isnā ᶜaşer ḥazerātı 'On iki imam' (Peygamberin damadı Ali, onun oğulları Hasan ve Hüseyin ve onların evlâdından olanlar; krş. *ḥazret* ve *cenab* kelimeleri hakkında § 1139).

1106. Türkçeden Fransızcaya yapılacak çeviride hangi ifadelerin sabit ad tamlaması sayılacağını bilmek bir acemi için çoğu zaman pek güçtür. Türk dilinin ayrı ayrı şeyler saydığı böyle öbeklere burada birkaç örnek verelim.

İleride bir insan bir paşa bir köyde bir bahçe satın alıyor, önce bu bahçeyi anlatırken;

paşanıñ bağçesi diyorlar.

Bu ad öbeği söylene söylene *+nIn* ekini kaybederek az zaman sonra *paşa bağçesi* biçiminde hafifliyor. Birkaç zaman sonra da bu adlayış gerçekten bir özel ad hâlini alabiliyor ki bu, sahibinin göçüp gitmesinden sonra bile oranın adı olarak kalıyor (Nitekim Boğaziçi'nde bu adda bir yerin adı böyle oldu.).

Başka örnek:

k'eçeciniñ oğlu;[1188]

[1188] Yazar *ḵeçeci* kelimesini *ḵeçici* gibi okuyarak buna Fransızcada *keçi çobanı* demek olan bu *chevrier* tercümesini veriyor ki doğru değildir.[AUE]

fakat:

k'eçeci oğlu.

gibi ki bu sonuncusunu artık Fransızcaya çevirmeye lüzum yoktur; çünkü bu ileride *Keçeci oğlu* diye bir ailenin soyadı olacaktır ki bu örnekte daha birçok aile adı da vardır.

1107. 4. *Birinci sözcüğü ikinci sözcük ile açıklama veya tarif edilen ad tamlaması ilgileri* (Böylelerinin Fransızca karşılıklarında bazen bir tamamlama bazen bir açıklama cümlesi (unvan öbeği) bulunur.).

Örn.: *remezan* (veya *ramazan*) *ayı*;

ḳış mevsimi;

incil kitabı;

biñ senesi;

Tuna nehri;

Girid adası;

İstambol şehri;

şecāat fazīleti.

1108. Şunlar da aynı takımdandır:

a) Tabiat tarihine ait olup kuş, balık, bitki adları bildiren ve genellikle her biri sırasıyla:

ḳuş;

balıḳ;

ağaç;

çiçek;

ot;

gibi kelimelerden ibaret olarak ad tamlamasının ikinci sözcüğünü meydana getiren kelimeler ki bunlar tamlamaya daha çok bir açıklık getirmek için kullanılmakta olup birinci terim zaten o hayvanı veya bitkiyi yalnız başına bildirdiğine göre kullanılmaları isteğe bağlıdır.

Örn.: *ḳartal ḳuşu* veya yalnızca *ḳartal*;

barbunya balığı veya yalnızca *barbunya*;

meşe ağacı veya yalnızca *meşe;*

ḳaranfil çiçeyi veya yalnızca *ḳaranfil*;

tere otu veya yalnızca *tere.*

Daha yukarılarda 1105. paragrafta dışından bunlara benzeyen; fakat başka bir

yoldan elde edilmiş olan birkaç ifade örneği verilmişti: *çayır ḳuşu* gibi ki bunda birinci terim tek başına kullanılmış olsa 'çayır' anlamında başka bir şey meydana gelirdi.

1109. b) Birinci sözcüğü bütün bir cümle veya dolaysız söz olan ad tamlaması ilgileri ki o zaman ikinci terim birincinin bir cevap, bir iddia, bir düşünce gibi bir şey meydana getirdiğini açıkça söylemek suretiyle sözün o bölümünü tanımlamaya çalışır.

Şu örneklerde dolaysız sözünün tek bir kelime gibi kullanılmış olduğunu iyice göstermek üzere parantez içine alıyoruz:

Örn.: (*yarın ĝelirim*) *cevabını ĝönderdi;*

Henüz hiç kimse ḳaḷḳıb (*devletin lisān-ı resmîsi Türkçe oḷmasını*) *iddiᶜasını ortaya ḳoymamış;*

Aḥmed Paşa Mısıra vardığında (*mesned-i sadāreti iḥrāz edemem*) *kiniile… isyan etmiş* (AHMED RASIM).

(*daha münāsib oḷur*) *mütāḷaᶜası ile;*

(*mehdi ben im*) *daᶜvāsıile.*

Ardınca getirilen *yoḷḷu* ve daha seyrek olarak *ḳıḷıḳlı* kelimesiyle yapılmış dolaysız cümlelerdeki oluşumu da bu gözle görmelidir: (*Filān şeyi yaparım*) *yoḷḷu cevab.* Böyle ifadelerdeki ad tamlamasında ikinci sözcüğün aslı *yoḷu*'dur ki ardınca *+lu* eki (*+li* ekinden önceki iyelik ekinin düşümü hakkında bk. § 1097 ve 535) gelmiş olmakla *u* iyelik eki düşmüş olur.

Bu ifade tarzı edebî dilde çok görülür.

1110. Hatırlatma – Türkçede dolaysız bir söz tek bir kelime sayılabildiği için bazen adın hâl veya iyelik ekini de buna getirmek mümkün olur; ama bu hadise çok vâki bir şey değildir. Birkaç örnek:

Yönelme hâliyle:

Başıñ saġ oḷsuna gitdim[1189];

Hepsini satacağıza ḳadar ileri vardıḷar[1190].

Yükleme hâl ekiyle:

Aḷḷah raḥatḷıḳ versini çekdim.

[1189] Yazar, bu dilek cümlesini güya biri hastadır da 'ona acele şifa dilemek' biçiminde tercüme ediyor ki doğru değildir. Bu bildiğimiz gibi ailesinden birini kaybeden kimseye 'siz sağ olun' anlamıyla söylenir bir taziye tabiridir.[AUE]

[1190] Bütün bu dolaysız cümlelerden sonra eksiltilmiş bir *söz, sözü* kelimesi takdir edilir.[AUE]

Bu geçen iki örnek her zaman konuşulan dilde söylenir özel ifadelerdir. Hâlbuki aşağıdakiler böyle değildir:

Müntehiblerin̄ namzedlerden en̄ evvel soracakları şey (otuz beşinci maddenin̄ taᶜdiline tarafdarmısın̄ız)dan ᶜibāret olmalıdır (Kanun-i Esâsînin 35. maddesi Mebüsan meclisi ile Vükelâ Heyeti arasında bir ayrılık çıktığı zaman Padişaha Meclisi fesh etmek hakkını veriyordu.);

(Olamaz)ın̄da ne çıkar;

(Hepsini satacağız)a kadar ileri vardılar.

II. Ad tamlamasının ikinci derece olan ekleri

1111. Ad tamlaması ilgilerinde şu söz ettiğimiz ekler dışında (varlığı zaruri olmayan) ikincil ekler de bulunabilir.

Bu bakımdan ad tamlamasındaki tamlayan ve tamlananları ayrı ayrı alacağız.

1. Birinci terim basit bir adın alelade olarak aldığı bütün ekleri (bk. § 210) alabilir; ancak bunlardan çekim ekleri istisnadır. Onların da içinden yalnız ilgi hâlini, o da *meydana getirici* ek sıfatıyla alması mümkündür.

Bu bakımdan birinci sözcüğün ikincil ekleri şunlar olabilir: 1. çokluk eki, 2. iyelik eki, 3. *+ki* eki.

Bu biçim birimlerin çoğu birlikte bulunuyorsa daha önce gösterilmiş olan bir sıra ile; yani normal sıralarıyla yer alırlar.

Özellikle böyle oluşumlara meydan verenler yardımcı ad tamlaması ilgileridir:

çobanlarımızın̄ evi;

çobanlarımızdakinin̄ evi (nazari bir örnek).[1191]

Sabit ad tamlamalarında birinci sözcüğün ek aldığına dair örnekler daha az görülür:

Örn.: *ḥacılar bayramı.*[1192]

2. İkinci sözcük kullanışta ancak ad tamlamasının bütününe ait olan ekleri alır ve bundan dolayı da aşağıdaki paragrafta gösterilen kurallara tabi olur.

III. Ad tamlaması ilgilerinin çekimlenmesi

1112. Bir ad tamlaması, kural itibarıyla basit bir ad gibi çekimlenebilir:

1191 *Su*'dan bahsederken *ahırlarımızdakinin azlığı* gibi bir örnek kullanılabilirdi.[AUE]

1192 Bk. § 1101, 2. dipnot.[AUE]

Örn.: *Zengininñ malı zügürdüñ çeñesini yorar* (atasözü).

Bu örnekte iki ad tamlaması bulunuyor ki ilki (yalın hâlinde) özne, ikincisi (yükleme hâlinde) dolaysız tümleçtir.

Kullanışta iş *sanki yalnız ikinci hâl çekimli imiş gibi*'dir.

Bu takdirde asıl ikinci terim birtakım ikincil ekler alıyor; bu aldığı ikincil ekler de *alışılagelmiş sıraları üzere* (§ 210) şunlardan ibaret bulunuyor:

1. Çokluk eki.

Örn.: *çobanın* evleri;

çoban evleri.

2. (İkincil olan) iyelik eki (izafet zamiri).

Örn.: *çoban* evim.

Bilindiği üzere bu gibi hâllerde (§ 1098) meydana getirici iyelik ekindeki ünlü düşer.[1193]

Aslında böyle bir yapılanma ancak sabit ad tamlamalarında olabilir; yardımcı (veya çözümlemesi) ad tamlamalarında ikinci sözcüğün ferdiyetleri ve onlardaki iyelik fikri artık *eksikliği hissedilen* olan veya birbiri üstüne getirilen bir ilgi hâli fikrini kabul edemeyecek kadar açıktır. Nitekim Fransızcada da örnek olarak *mon livre de l'éléve*; yani *talebe kitabım* denilemez; meğer ki *livre de l'éléve*, *talebe kitabı* öbeği *livre du maître*; yani *hoca kitabı* öbeğinin zıddı olan) hazır bir tabir olsun. Krş. § 1098.

3. Çekim ekleri.

İkinci sözcükte bir iyelik eki bulunduğu zaman bu biçim birimle biten kelimelerin ad halleri kurallarına uyulacaktır (bk. § 252'den 255).

1193 Demek isteniliyor ki aslında *çoban evi* biçiminde bir üçüncü kişi biçimi tekrar birinci, ikinci ve üçüncü kişi ad tamlaması edileceği zaman, o iyelik üçüncü kişi zamiri ünlü düşer:

	-im, imiz
çoban ev	*-iñ, iñiz*
	-i, leri.

fakat (cins veya özel) birleşik ad hâlini almış olanlarda mesele değişir; yani iyelik üçüncü kişi zamiri eksiltilmez:

	-m, mız		*-m, müz*
yüz baş(ı)	*-ñ, ñız*	*İn ön(ü)*	*-ñ, ñüz*
	-ı, ları..		*-sü, leri* vs.[AUE]

Örn.: Yükleme hâlinde:

çobanın evinde;

çobanın evlerinde;

çoban eviñde (sana ait çoban evinde) vs.[1194]

Bir ad tamlaması bir belirsiz ad gibi kullanıldığı ve cümlede bir dolaysız tümleç görevini gördüğü zaman, yükleme hâl ekini almayabilir (bk. § 260'daki örneklere).

4. *-ki* eki.

Bunda da üçüncü kişi ad tamlamasındaki iyelik ekindeki (izafet zamiri) ünlü düşer ve bu ad tamlaması olabilir (krş. daha yukarıda 2.). Bk. örneklere § 1097.

Hatırlatma – Ad tamlaması ilgileri edatlardan her birini ve çekim ekleri içinde de yalnız *+lI* ve *+lIK* eklerini alabilir (krş. § 535 ve 528).

Aslında bu iki eki (aralarında onların zıddı olan *siz* § 881'in de bulunduğu) edatlarla asıl çekim ekleri arasında yer tuttuğunu saymak da olur.

1113. Bundan önceki paragrafta söylenilen düşüncelerden şu çıkar. Bir ad tamlaması çekimlendiği zaman bu ad tamlamasını bildiren kelime öbeği arasına bir ek girebilir ve bu hâl ikincil olan çokluk ekiyle olur. Şu sebepten iyelik eki *meydana getirici* olduğu zaman bile ondan önce gelen bu biçim bilgisinin tabii yeri budur. Daha önce de gördüğümüz gibi:

**çoban(ıñ) evleri* denir de *çoban(ıñ) eviler* denmez.

Görüldüğü gibi bu hadise *sabit* ad tamlamalarında da olmaktadır; hâlbuki *ögelerinin* birbirine daha çok bağlı olması dolayısıyla araya ikincil eklerin girmesine karşı böylelerinin daha kurallara uymaması beklenirdi.

1114. Bu kuralın istisnaları çok azdır. Şunlardan meydana gelmiştir:

1. İkinci sözcüğü *baş*'tan yapılma *başı* olan bütün ad tamlamasıdır:

Örn.: *ḳoca başı*;

aşçı başı (Yeniçeri teşkilatında bir zabitlik rütbesi);

ḳapucı başı (yani mabeyinci, kurenadan olan);

on başı;

yüz başı;

biñ başı (= *binbaşı*);

yıḷ başı.

Yine krş. (askerî rütbeleri bildiren) *oda başı*, *topçu başı*, *bölük başı* vs.

1194 *Çoban eviñde* biçiminde de olur. Bu takdirde *ona ait olan çoban evinde* demek olur.[AUE]

1115. 2. *Bey*'den yapılma *beyi* 'son bey' ile biten iki üç kelime (bk. § 1157):

beyler beyi, 'eski il valilerinin unvanı; bugün birtakım ileri gelen kimselere bahşedilen fahri unvan';

alay beyi, 'bir ilin eski tımar ve zeâmet sahibi süvari kumandanı, jandarma alayı kumandanı'.

1116. 3. Avrupadaki Osmanlı ülkesinin adı:

Rum Eli.

1117. Şüphesiz ki hep sabit sınıfından olan bütün bu ad tamlamaları *+I* ünlüsüyle biten basit adlar sayılarak örnek olarak *arı* veya *deri* adlarının tabi oldukları aynı kurallara (§ 249 ve 250) tabi olur. Bunun neticesi olarak da:

a) Çokluk eki *i, ı* ünlülerinden önce değil de bunlardan sonra kelime sonuna getirilir.

Örn.: *ḳoca başılar*, *beylerbeyiler* vs.

b) İkincil iyelik eki, aslında meydana getirici iyelik eki olandan sonra tekrar getirilir.

Örn.: *mangamızın onbaşısı*;

Rumların yılbaşısı.

c) Ad çekim ekleri bir zamir *n*'si (§ 253) almadan ad getirilir.

Örn.: *beylerbeyiye* (yönelme hâlinde);

Rumelide (bulunma hâlinde)

XV. yüzyılda *Rumeli'nde* de denilirdi (ROUEN, nu. 1493 yazmaları, 3. yap.; krş. Aynı yer, 29, 32. yap.).[1195]

ç) 1097. paragrafta verilen kural da burada uygulanmaz: *Rumelili* denilir (Hâlbuki XV. yüzyılda daima *Rumelli* denilirdi.) (aynı yer, 49. yap.).[1196]

Hatırlatma – Denilebilir ki 1114'ten 1116'ya kadar olan paragraflarda *sayımlanan* ad kümeleri Osmanlıcada ancak bulunan *gerçekten birleşik adlardır*.

Şu da aynı sınıfa bağlanabilir: Karaman Türkçesinde kadın *dişehli* ki aslı *dişi ehli* olup idgamla o biçimi almıştır (krş. *Kitâb-ı Dede Korkut*, 9. s.) (ilgi hâlinde). Asıl anlamıyla *dişi kısmı*, *kadın kısmı* (krş. § 1122). Çokluğunda *dişehliler* (49, 66, 118,

---

[1195] Böyle tamamen özel ad niteliğini almış olanların hep bu kurala uyması gerekir: *İnönü +yü, +ye, +de, +den* gibi.
Rumeli'nin ad çekimli hâllerinde bugün bile *n* zamiriyle söylendiği de oluyor: *Rumelini, +ne, +nde* vs.[AUE]

[1196] *Anadolu* böyle bir ad tamlaması olmadığı hâlde, örnekseme yoluyla *Anadollu* oluyor.[AUE]

136. s.). Yükleme hâlinde *dişehliyi* (aynı yer, 211. s.).

Yine krş. VIGUIER'in şu kelimelerini: *femme* '*qare* (*ḳarı*)', *dichéhli* 'dişehli' ve *sexe féminin, le sexe = dichi djinsi* 'dişi cinsi', *dichéhliler* 'dişehliler'.

Yine krş. KÚNOS, *Nasreddin Hoca Hikâyeleri*, 112. nu. (krş. § 1437, dipnot; l, bu dil bilgisi kitabın). Yine krş. *ḳahvaḷtı* (idgamlı § 127) kelimesini. Sonra eski askerî unvanlardan *ḳahya yeri* ve *vekilḥarc aḷtı* (krş. DENY'nin *Rev. Afr.* 1920, 42. s.'deki makalesi) gibi kelimelerin her ne kadar bu kelimelerin çekimli olduğu örneklerine rastlamamış isek de aynı hâle tabi olduğunu farzetmek de yerinde olsa gerekir. Kısaca krş. Azericede *işik ağasısı*[AUE] "Onun kapı ağası, kapıcısı, buyruk çavuşu" (FETH ALI AHUNDOF, *Temsilât*, 114. s.).(**)

Askerî deyimlerden alınma şu örnekler de Eski Osmanlıcaya katılmalı:

ḥisar eri 'kalelerde oturan tahsil memuru';

ḥisar erisi '...nin kale tahsildarı' (ROUEN kütüphanesi yazmaları, ör, 28, 29. yap.).

Bu birleşik adların varoluşu yalnız Osmanlıcaya özgü bir şey değildir (Şu hâlde bu daha eskiden beri var olan bir hadisedir.). Yukarıda verdiğimiz Azerice örnekten ayrı olarak (MELIORANSKI, *Kazak-Kırgızların Kısaltılmış Dil Bilgisi* II, s. 7) da şu kelimeleri de buluyoruz:

Ot ağası 'aile ocağının reisi'[AUE];

qosayası 'belki, *ḳoş* = beraberlik'[AUE] 'ağası, kervan başı.'[AUE];

bazarbaşı, *pazar başı*.

Bütün bu kelimelerde sondaki *ı*, *i* ünlüsü kelimenin meydana getirici ögesi sayılmıştır. MELIORANSKI ek olarak böyle bir biçimin pek nadir olduğunu söylüyor.

IV. Özel durumlar

1118. 1. İkinci sözcüğü, alelade zarf kavramlarına yakın yalın anlamları ifade eder bir ad olan ad tamlamaları edatlık deyimler (§ 931) sebebiyle bu çeşit ad tamlaması ilgilerinden söz edilmişti.

1119. 2. Ögelerinden biri fiil adı olan ad tamlamasıdır. Bunlar cümle yapısı bakımından pek önemli bir rol görürler. 1270. paragraf ve aşağılarında söz edilecektir.

1120. 3. Birinci sözcüğü bir kişi zamiri olan ad tamlamasıdır. Bütün kişi zamirleri ad tamlamasının ilk sözcüğü olarak kullanılabilirler. O zaman ilgi hâli bulunması mecburidir.

Örn.: *benim evim*;

seniñ eviñ vs.

Bunlarda teklik ve çokluk birinci, ikinci ve üçüncü kişi fikri, birincileri kişi za-

mirinden ikincileri iyelik eki (dediğimiz izafet zamiri[AUE]) ibaret (krş. § 1092, 2. sonuç) olarak iki defa ifade edilmiş olduğuna göre bu ifadeler gereksiz olup (birinci zamirler ikinci kelimedeki zamirlerle bildirilen[AUE]) kişisi daha çok pekiştirmek istedikleri zaman kullanılırlar (Bunlar hemen hemen Fransızcanın *ma maison â moi* gibi ifadelerine denktir.).

1121. 4. İkinci sözcüğü bir sıfat (veya sıfat-fiil) olan ad tamlamasıdır.

Böyle olan ad tamlamalarında birinci terim çokluk hâlinde veya topluluk adı durumunda bir ad olup öyle birtakım, bir topluluk ifade eder ki içlerinden birkaç veya birçok ferdî ikinci sözcüğün bildirdiği ayırt edici bir nitelik ile temyiz edilerek, kalanının o nitelikle ilgisi kesilir. Şu hâlde bu 360. ve aşağısındaki paragraflarda irdelenen ifadelerin başka bir çeşidinden meydana gelmiştir:

Örn.: *adamḷarıñ munsifleri*;

şagirdleriñ çaḷışḳanḷarı;

ḳavmıñ büyükleri.

1122. Böyle bir ad tamlamasının birinci sözcüğü olarak görülen belirli ad yalnızca gerçekten bir topluluk adı değil, itibari bir topluluk adı da olduğu zaman teklik olabilir.

Örn.: *ḳuşuñ yırtıcısı*[1197] (Burada kuş topluluk adı değildir.);

[1197] Bu çeşit ad tamlamalarında ikinci sözcüğü teklik veya çokluk hâlinde olan sıfatın öncesine *daha* veya *en* getirilmek biçimiyle karşılaştırma sıfatı (= bir şeyi diğerine oranla vasıflama sıfatı) çeşitlerinden bir üstünlük (iki taraftan birinin niteliğini ötekine tercih) biçimi yapıldığı malumdur. Bir nitelikte iki taraf eşit olursa bu da karşılaştırmanın *tesviye* şekli olur.
1. "Bu tütünlerin daha iyisi sarı ufak yapraklılardır." (=Gösterilen tütünler iyi ama, sarı ufak yapraklılar onlardan daha iyidir.).
Bu örnekte *bu* ile işaret edilen tütünler karşılaştırmada aşağılanık, sarı ufak yapraklı tütünler üstünlenik görevleriyle adları anılmıştır ve iki taraf da birbirinin dışında olan şeylerdir.
2. *Çiçeklerin en güzeli güldür.*
örneğinde ise aşağılanık olan tarafın adı anılmış olmayıp bu, üstünlenik olanın bildirdiği *çiçekler* kelimesinin kavramına girmiştir; yani *çiçekler* topluluğuna girmiş olan *gül*, üstünlenik görevinde olup kendisinden başka olan çiçekler onun aşağısında kalmıştır. Bu iki taraftan biri olan *gül*, öteki taraf olan *çiçekler*in içinde olan bir şeydir; yani iki taraf birbirinin dışında değildir.
Hasan Efendi ḳardeşlerinin en boylusudur.
örneği bu kurala uymaz gibi görünüyorsa da bu şöyle anlaşılmalıdır: Vakıa Hasan Efendi (kardeşlerinin) tabiriyle anlatılan kişiler arasına dâhil değildir; çünkü bir insan kendi kendisinin kardeşi değildir; lâkin bu cümle önce Hasan Efendi'nin, onların kardeşi oldu-

Krş. şu ifadeleri: *Bir kürd kişisi*AUE (Cezayir kütüphanesi, yazmalar, 1716. Nu., 14. yap.), *dişehli* (§ 1117, hatırlatma).

Bu ifadeler örneğin:

yırtıcı ḳuş.

gibi aynı zarfın, sıfat görevini gördüğü ifadelerle aynı kullanışta değildir; onlar hakikatte 'kuşlar içinde yırtıcı olanlar' anlamındadır.

Örneğinde olduğu gibi aynı zarfın sıfat olarak bulunduğu ifadelerle aynı kullanışta değildir; *yırtıcı ḳuş* 'başka kuşlara saldıran avcı kuş' anlamında olduğu hâlde *ḳuşun yırtıcısı* aslında 'kuşların başka hayvanları avlayarak paralayanı' anlamındadır.

1123. § 363'te görüldüğü üzere bu ad tamlaması ilgilerinin ikinci sözcüğü belir-

---

ğunu ve bu sebeple bütün kardeşler arasında bulunduğunu bildirir. Bu bakımdan o kardeşler içinde en uzun boylusu olduğunu ifade ettiğinden aşağılanık olanı bildiren kelimenin kavramına dâhil gibi olur.

En edatı karşılaştırma hâlinde çıkarılmaz: "Çiçeklerin en güzeli güldür." denildiği zaman aşağılanık olan *çiçekler* içinde az çok güzel olanların bulunduğu da anlaşılır... fakat "Çiçeklerin güzeli güldür." denilince *güzeli* kelimesinden 'en güzeli' anlamı kastedilemez; yalnız onun güzel olup öteki çiçeklerin güzel olmadığı anlamı anlaşılır (bk. Türkçede karşılaştırma ve üstünlük. *en*, *daha* kelimelerinin biçimi kullanımları, yapı ve nahv-i Türkî), 3. defter 25. s. 33. (Cumhuriyetin kuruluşuna kadar devam etmiş olup bizim de bulunduğumuz bir komisyonun çıkarmakta olduğu dil bilgisi fasiküllerinden).

Hatırlatma – Karşılaştırmanın düzgünlüğü ve üstünlüğünü *abartma* ile karıştırmamalı; özellikle üstünlük ile işaret edilen kemal, ancak göreceli bir kemaldir. "Çiçeklerin en güzeli bu gördüklerimizdir." sözü, çiçeklerin güzelliği kemal ve büluğ üzere olduğuna delalet etmez; ancak gördüğümüz çiçeklere oranla daha güzel olduklarını, gördüğümüz çiçeklerin ya hepsi güzel de gördüklerimizin ondan güzel olduğunu ya da hiçbiri o kadar güzel değil de gördüklerimizin onlara bakınca güzel olduğunu ifade eder. Abartma ise tamlananı olan zatta karşılaştırma aranmaksızın, bir sıfatın kemal ve büluğ üzere olduğunu ifade eder. Çeşitli abartma kelimelerinden *çok*, abartma için kullanıldığı gibi üstünlük ile beraber abartma da bildirir. "Gül çiçeklerin çok güzelidir." (= güzellikte gül ile çiçekten ibaret iki taraf arasında yapılan karşılaştırmada) *gül*'ün *çiçekler*'e üstün tutulduğu ve üstünlükte aralarındaki farkın yüksek olduğu anlaşılıyor. Bu makamda *daha çoḳ* kullanılmış olsa ancak abartma kipleri arasında bir üstünlük olup yoksa üstünlenik ile aşağılanık arasındaki farkın büyüklüğe delaleti olmaz. Her ikisi de *çok güzel* olup yalnız *gül* genel olarak *çiçeklere* üstünlük edilmiş olur.

Bunların çok daha güzeli var + *bunların daha çok güzeli var* gibi örneklerin birincisinde üstünlükte abartma ikincisinde abartmada üstünlük olmakla beraber, birinci biçim dilimize son zamanlarda girip şivemize uygunsuz görünmekte olduğundan aslında zait olan *daha*'nın ünlüsü düşerek, bu makamda *bunların çoḳ güzeli* + *pek çoḳ güzeli var* demekle yetinmek de mümkündür. (*aynı yer*, 33. s.).AUE

siz bir sıfat olabilir. Çoğu zaman böyle oluşumlarda başlıca önemli tanımlık edatı olan *bir* kullanılır:

Örn.: *gazetelerin̄ biri.*

1124. Bu *biri* kelimesindeki teklik üçüncü kişi (izafet zamiri olan) iyelik eki ikileştirilerek *birisi* biçimi de kullanılır ise de çokluk üçüncü kişi durumunda *birleri* biçimi kullanılamaz.[1198]

1125. Bu gibi ad tamlaması ilgilerinde birinci terim (itibari bir topluluk adı hâlinde) çoğu zaman teklik olarak kullanılır.

Örn.: *çobanın̄ biri;*

ᶜacemin̄ biri.

Birinci sözcüğü teklik kalan bu takım ifadeler kolaycacık aşağılayıcı bir renk alır:

Örn.: *çapḳın birisi.*[1199]

Bu anlam eğilimi bir tarafa bırakılırsa bütün bu deyimler alelade sıfat öbekleri olan biçimlerden *bir çoban, bir acem, bir çapḳın* biçimindeki eşit ifadelerle aynı olarak kullanılırlar.

1126. İkinci sözcük bir sıfat-fiil veya bir miktar adı olabilir.[1200]

Örn.: *İnsanın̄ söylemezinden suyun̄ şarḷamazından (ḳorḳ)* (atasözü);

Taᶜāmın̄ azından ḳelāmın̄ çoğundan Aḷḷah ırağ eyleye (söylence).

1127. 5. İki sözcük arasında ikinci sözcüğün tümleç veya belirtkenlerinin yer aldığı ad tamlaması ilgileri.

Örn.: *Devletlerin̄ umür-ı dāḫiliyemize müdāḫelesi;*

Bir devletin̄ diğer devlet arāzisi üzerinde sākin tabᶜaası.

Bu durum, ikinci sözcüğü bir iş adı olan ad tamlaması ilgilerinde (krş. § 1270 ve aşağısı) çok sık görülecektir.

1128. 6. Ögelerinden biri aslında tabi bir ad tamlamasından ibaret olan birleşik ad tamlamasıdır. Türkçede zincirleme ad tamlaması anlamıyla *tetabuᶜi* ad tamlaması

[1198] Yalnız sayı mertebelerindeki birinci haneler kastedildiği zaman çokluk olabilir: *Yüzlerin birleri, binlerin birleri* gibi.[AUE]

[1199] Bu daha çok *çapḳının biri* (= *birisi*) biçiminde kullanılır.[AUE]

[1200] Birinci sözcüğü özel ad olmak dolayısıyla *+In* edatını almayan bir ad tamlamasında alelade bir sıfat da olur: *Ahmed çapḳını, Hasan budaḷası* gibi ki bunlar denkleri gibi görünen *çapḳın Ahmed, budala Hasan*'dan anlamca farklıdır.

Ahmet çapḳını 'çapkın Ahmet' demek olmayıp çapkınlar takımından biri olan Ahmet ve yine *Hasibe budaḷası* 'budala Hasibe' demek olmayıp budalalar takımından biri olan Hasibe gibi farklı bir anlam verir.[AUE]

denilen bu ad tamlamalarında tabi ad tamlamaları; yalnız sözün açıklığı ve tevazünü gerektiği zaman ilgi hâli olan *+In*'ı alırlar:

Örn.: (*Fransa sefāreti*) *baş tercümanı*;

(*Berlin muᶜāhedesi*)*niñ metrūḳ ve mensi on üçüncü maddesi.* [1201]

7. Sıfat olarak kullanılan ad tamlaması ilgileri.

Böyleleri nadirdir (bk. § 238 ve 1079).

Burada *belirtkin* kelimenin *yer* kelimesinden ibaret olduğu birkaç ifadede gösterilebilir:

oḳ atımı yerde[AUE] (HACI KALFA, *tohfet-ül-Kibār*, 35. yap.);

sel uğraġı yer[AUE] (MÜTERCIM AHMED ÂSIM, *Burhân-ı Katı*, 127. s., I, 8).

III. Konu: Farsça söz dizimine göre belirtici öbekler

1129. Türkçe, Farsçadan yalnız kelimeler ödünçlenmekle kalmamış, ondan (aynı zamanda hem biçim bilgisi hem söz dizimi ile ilgisi olan) özel bir biçim: belirtici öbek biçimlerini de almıştır. Bu özel tarz ise yalnız *Farsça* veya (daha önce Farsçaya geçmiş) *Arapça* ad öbeklerinde uygulanır [krş. § 1144'te kaydedilen ifadeleri].

Bu ödünçlenmenin özelliği hakkında inceleme – Bilindiği üzere dillerin birbirinden dil bilgisi bakımından ödünçlenmeler yapması pek nadirdir; kaldı ki bu yoldaki oluşum *Türkçe kelimelere uygulanmaz* olduğu için bu da gerçek anlamıyla dil bilgisi bakımından bir ödünçlenme diye konuya mevzu olamaz.

Bunların gerçek anlamıyla sözlükçe bir ödünçlenme olması ise daha hiç söz konusu edilmez ve gerçekten bunlar Farsçadan Türkçeye öyle oldukları gibi geçmiş hazır ifadelerden değildir; çünkü o Farsça oluşum Farsçadan ve Arapçadan alınmış veya daha da alınacak olan bütün adlara uygulanabilir bir hâlde *canlı olarak*[1202] yaşamaktadır.

Hâlbuki hiç değilse eski edebiyat dilinde bu sözlük ödünçlemelerine hiçbir sınır

---

1201 = a) Berlin Muahedesi, b) Muahedenin eski ve unutulmuş olan 13. maddesi. Başka bir örnek: Üçüncü ordu, ikinci alay, birinci tabur, dördüncü bölük, ikinci takım, birinci mangasının dördüncü eri, = a) (üçüncü) ordunun (ikinci) alayı, b) o alayın (birinci) taburu, c) o taburun (dördüncü) bölüğü, ç) o bölüğün (ikinci) takımı, d) o takımın (birinci) mangası, e) o manganın (dördüncü) eri.[AUE]

1202 Bu sebeple biz, hakikatte *Fars dil bilgisi kitabına* ait olmakla beraber böyle tamlamaların tanım ve açıklaması hakkında kitabımızda bir yer ayırmış bulunuyoruz.[JD]

tanınmamış olduğundan, Farsça tamlama da Türkçe tamlama kadar çoğu zaman kullanılır bir hâlde bulunuyordu.

Şu hâlde ortadaki mesele hakikatte *Farsça tamlama dolayısıyla meydana çıkan ve o dilden sözlük ödünçlemesine ayrılmaz bir biçimde bağlı kalan dil bilgisi bakımından bir ödünçlenme*den meydana gelmiştir.

1130. Farsça söz diziminde belirtici öbekler şöyle olur. Belirtken, belirttiğinden *sonra* gelir (Bu Türkçe tamlamanın aksinedir.) ve farklı belirtici öbeklerin arasına bir *+I* ünlüsü getirilir. Bu tamlama, Türkçede olduğundan farklı olarak şunlarda aynıdır:

1. Sıfat tamlamalarında:

Örn.: *pādişāh-ı ᶜādil.*

2. Ad tamlamalarında:

Örn.: *sāḥib-i ḥamiyet.*

Hiç olmazsa esas itibarıyla (krş. aşağıdaki paragrafı) her zaman *caiz olduğu üzere* bunlardaki aynı ögeler Türkçe söz dizimine göre biçimlenmek suretiyle şöyle olur:

ᶜādîl pādişāh;

ḥamiyet sāḥibi.

1131. Bugün dilde bu tamlama ancak ilmî veya idari nitelikteki ifadeler için yaşatılmakta ve hatta (kelimeleri genellikle Arap sözlüğünden alınma) fennî yeni deyimler meydana getirmek hususunda bundan faydalanmaya devam edilmektedir; yalnız bu sebepten denilebilir ki bu Farsça tamlama tarzı Yeni Osmanlıcada canlı kalmış bulunuyor. Bir de bunun daha çok uzun bir ömre erişmiş olduğu şiir ve edebiyat dilindeki kullanışı var ki burada bu sözümüzün dışındadır.

Böyle oluşan deyim ve adlandırmalar hazır ifadeler olduğundan veya gittikçe öyle olmaya yüz tutmuş bulunduğundan, Türkçe söz dizimine göre yapılmış olan eşit tamlamalar her zaman bunların yerini alamıyor.

Nitekim *maᶜārif-i ᶜumūmiye* deyimindeki kelimelerin (Türkçe meydana getirmeye göre) yerleri değiştirilerek yapılacak **umûmî maᶜārif* tamlaması, öteki deyimin yerini tutacak biçimde kullanılamaz.

1132. Türkçede her zamanki kullanışıyla bu tamlamaların ikisi arasına tamlanan veya tamlananın sonuna getirilen *+I* ünlüsü, yukarılarda (§ 136 ve aşağısı) gördüğümüz ünlü uyumu kurallarına riayetle normal olarak şöyle söylenir:

pādişāh-ı ᶜādil; ḥuḳuḳ-u düvel; cüz'-ü evvel.

1133. Aşağıda Farsça söz dizimi üzere belirtici öbeklerden yapılmış terim ve deyimlerden birtakım örnekler veriyoruz:

1. Sıfat tamlamasında belirtici öbekler:

bāb-ı ᶜāli;

ḳānun-ı esāsi (ana kanun) 1908'de yeniden yürürlüğe konulan 1876 Meşrutiyet ana kuralı;

**bahr-i sefīd* ki bugün daha çok kullanılır olan *Aḳ deñiz* karşılığı;

**bahr-i siyah* ki daha çok kullanılır olan öteki adı: *Ḳara deñiz;*

cism-i şeffaf (fizik'te);

tıbb-ı ᶜadlī[1203];

ḥarf-i sākin ardınca bir ünlü gelmeyen harf;

cenāb-ı ḥilāfet penāhi;

zāt-ı şāhāne.

1134. 2. Ad tamlaması hâlinde belirtici öbekler:

erk'ān-ı ḥarb;

der-i saᶜādet[1204];

meclis-i ᶜumūmi;

meclis-i mebᶜūsān;

meclis-i aᶜyān;

cenāb-ı ḥaḳk;

ḥazret-i ᶜAli (Hazreti Peygamber'in damadı);[1205]

ᶜadem-i ḥāfıza 'hafıza kaybı' (Yunanca adlandırmalarda yokluk bildiren *a*'nın karşılığı olarak kullanılan kelimesi ile yapılmış epeyce çok sayıda ilmî kelimeler vardır.);

gayr-ı ḳābil (Kabil olanın *başḳası* kelimesi Latince yokluk bildiren *+In* edatına karşılıktır.);

gayr-i müslim (Müslüman olanın gayrı);

ᶜarz-ı ḥāl (Bu kelime belki Arapçanın etkisiyle? *arz-u ḥāl* diye söylenir.).

1. hatırlatma – **hüsn* ve **sū'* kelimeleri de aynı ad tamlaması oluşumunda oldukları hâlde *iyi, güzel* ve *kötü, fena* sıfatları gibi kullanılarak bu ad tamlaması tamlama-

---

1203 Yazar bunun yerine *tıbb-ı ḳānūnī* diyor.[AUE]

1204 Kullanışta *i* ünlüsü atılarak *dersaᶜādet* denir.[AUE]

1205 Yazar *ḥazret* kelimesine *nezd, kat* karşılığı 'huzur' anlamını veriyor ise de bu adeta 'ulu, yüce' gibi bir anlamda olup ad tamlaması biçiminde bir sıfat tamlaması olur ve *hazret,cenap* kelimeleriyle yapılan bu gibi ad tamlamaları hep böyle bir sıfat tamlaması biçiminde sayılır. Şu hâlde bunları da biraz aşağıdakiler (1. hatırlatma) arasına koymak daha iyi görünür.[AUE]

larına birer sıfat tamlaması kavramını verirler:

Örn.: *ḥüsn-ü te'sīr* 'iyi tesir' (*tesir eyiliği*, değil[AUE]);

ḥüsn-ü ḥatt 'güzel yazı' (*yazı güzelliği deyil*[AUE]);

*su-i isti*ᶜ*māl* 'fena (fenaya) kullanış' (*kullanışsızlığı* değil[AUE]).

2. hatırlatma – Birtakım hâllerde ilk sözcüğün sonundaki aralık ünlü düşer.

Örn.: *sadr*ᶜ*āzam* (= *sadr-ı a*ᶜ*zam*).

Yine krş. *vekilḫarc.*

1135. *i* ünlüsü yazıda ilk sözcüğün sonunda bir ünlü bulunduğu zaman, yalnız o zaman görünür. Bu son ünlü *ā* veya *ū*'dan sonra y harfiyle ve ha-i resmiye (e ya da a) ve i'dan sonra bir hemzeyle gösterilir. Şuna dikkat edilmeli ki bu gibi hâllerde ünlü değişmelerine bakmayarak aralık ünlü daima *i* gibi söylenir. Bundan başka ses düşmesinden sakınmak için kelimenin sonundaki ünlüden sonra gizli bir *y* (-*yi*-) getirir [krş. § 116].

Örn.: *cezā-i naḳdi*;

çarşu-i ḵebir; [büyük] çarşı (Türkçede ***çārşü* okunur ve tamlamasız iken *çarşı* söylenir.);

*matba*ᶜ*a-i* ᶜ*āmire;*

Nāilī' i Ḳadim (XVII. Yüzyılın bir Türk şairi).

Yukarıda verilen örnekler sıfat tamlaması hâlinde belirtici öbeklerdir; fakat söylemeye ihtiyaç yoktur ki ad tamlaması hâlindeki belirtici öbeklerde de durum yine aynıdır.

Örn.: *şūrā-i devlet*;

Amedī-i divān-ı hümayın 'divanı humayun üyesi ki divandan çıkan evraka oranın resmî mührünü koymaya memurdu.';

ḥazine-i evraḳ.

Farsça sıfat tamlamasında belirtici öbeklere dair düşünceler

1136. Ad tamlamalarına dair daha yukarıda verilmiş olanlardan başka söyleyecek bir şey yoktur. Aksine sıfat tamlamaları hâlindeki öbekler teorisi daha bazı tamamlayıcı açıklamalara lüzum göstermektedir.

1137. *Farsça sıfat tamlamasında sıfatın uygunluğu* – Belirtik *ad* (tamlanan) ile sıfat görevini gören zarftan *her ikisi de Arapça* ise bunların *cinsce* uygunlaştırılmaları şarttır ve tamlanan olan ad dişilik cinsinden ise Arapça sıfat da dişilik eki olan *-e (-a)y* alır (krş. § 195).

Örn.: *Devlet-i ᶜaḷiye* 'Osmanlı İmparatorluğu';

irāde-i seniye 'Umumiyetle ağızdan veya yazılı olarak çıkan her yüce istek';

vaḳᶜa-i ḫayriye '1826'da yeniçeriliğin ortadan kaldırılması - hayırlı vaka';

ḥükūmet-i muvaḳḳate.

1138. Birtakım ifadeler de Arapçanın üstünlük adları ile renk sıfatları ve bozuk biçimlerine ait özel kılıklarda görünürler (krş. Arapça dil bilgisi kitapları).

Örn.: *cihet-i süflā* (*süflā*, **esfel*'in dişiliği);

şeri ᶜat-i garrā (*garrā*, *agarr*'ın dişiliği.);

yed-i tūlā (*tūlā*, *atvaḷ*'ın dişiliği.[AUE]);

defᶜa-i ʾūlā (*ūlā*, *evvel*'in dişiliği.[AUE]).

1139. Türkçede bazen birtakım Farsça kelimelerin *-a*, *-e* ünlüsüyle biten kelimelerini yanlış olarak dişilik saymak suretiyle şu türünden galatlara da rastlanır.

***nāme-i mergübe*;

***çare-i ᶜācile*;

fesḫāne-i ᶜāmire (Hereke'de).

Bu ve buna benzer *topḫāne-i ᶜāmire* gibi daha başka ifadeler örnek tutulmak yoluyla (özellikle eski idare zamanında) devletin veya sarayın bütün müesseseleri için *ᶜāmir* sıfatının dişiliğini kullanma eğilimi genelleşmiş bulunuyor.

Örn.: *Mıtbaḳ (matbaḳ)-ı ᶜ āmire*[1206];

istabl-i ᶜāmire (Hâlâ bu eserin neşri zamanında kullanılır.).

1140. *Sayıca uygunluk* – Birinci terim (Arapça veya Farsça yöntem ile) çokluk ise *Arapça sıfat* sayıca onunla uygunluk sağlar.

İsimlerin çoklukları bazı durumlarda sıfatların dişilikleri ile uygunluk sağlama yolundaki Arapça dil bilgisi kuralı Türkçe (ve Farsça)de genişletilerek böyle olan sıfatlara daha önce sözü geçen dişilik eki *-e* (*a*) getirilir.

Örn.: *memālik-i Osmāniye* (*memālik*: sınırlı çokluk[AUE]);

düvel-i muᶜazzama (*duvel*: sınırlı çokluk[AUE]);

düyūn-u ᶜumûmiye (*düyûn*: sınırlı çokluk[AUE]);

mücrimîn-i siyāsiye (*mücrîmin*: kurallı erkeklik çokluk[AUE]);

taḫsisāt-ı mestûre (*taḫsisāt*: kurallı dişilik çokluk[AUE]);

mebᶜūsān-ı müḫtereme (*mebrusān*: Farsça çokluk[AUE]).

1141. Bununla beraber sıfat da bazı kere bir sınırlı çokluk biçimini alır (§ 217).

1206 Yazar bunu *mıtbaḳ (matbaḳ)-ı ᶜāmire* diye kaydediyor.[AUE]

Örn.: *zevāt-ı kiram;*

seḷātin-i izam.

Erkeklik, dişilik kurallı (krş. § 215) çokluk alması da nadirdir (Kurallı erkeklik):

Örn.: *ḥulefā-i rāşidin*[1207];

meḷāik-i muḳarribīn.[1208]

Hatırlatma – Birkaç ifadede de sıfat ikilik olarak kullanılır:

Örn.: *ḥaremeyn-i şerifeyn.*[1209]

1142. Arapça esas sayı adlarının (krş. § 505) uygunluğu da aynı biçimde olur. Onlar da sıfat sayılır ve bu hususta Arapçanın gözettiği ayırışlara bakmayarak dişilik eki ilave edilir (ve bunlar da daima haphazır ifadelerde olur.).

Örn.: *bilād-ı seḷāse* 1. *Beyoğḷu-Gaḷata*; 2. *Eyüb*; 3. *Üsküdar*;

aḫḷāt-ı erbaᶜa (eski tıbba göre) ki şunlardır: 1. *dem*; 2. *sevdā*; 3. *safra*; 4. *Balġam*;

evḳat-ı ḥamse, krş. Türkçe *beş vaḳıt namaz;*

rüsüm-u sitte (Eski idarede) 'altı vergi'.

1143. Türkçede oldukça kullanılan Arapçanın sıra sayı adları (krş. § 450) alelade Arapça sıfatlar gibi meydana getirilir.

Örn.: *tabᶜ-ı evvel* (dişiliği *üḷā* krş. *defᶜa-i üḷā* § 1138);

ᶜAbdülḥamid-i sāni;

sāni dişiliği sāniye:

madde-i sāniye;

bāb-ı sālis; (dişisi *sālise*[AUE]);

cüz-ü hāmis (dişisi *ḫāmise*);

Sultan Meḥmet ḫan-ı sadis (VI. Sultan Mehmet ve bir de 6. Mehmet)

1144. Kullanışa girmiş genel yanlışlar – Resmî dilde özellikle eski dilde geçen sözlüklere daha çok yer vermek için onlar çoğu zaman Fars yöntemi tamlamalar içinde kullanılır. Hatta bu tamlamaların ilk sözcüğünde Türkçeden veya Arapça veya Farsçanın başka yabancı bir dilden olan bir kelime için de aynı yönteme riayet edilirdi.

Örn.: *aġa-ı merḳüm* (veya *mezbür* veya *mersum*); (*aga* kelimesi ve başka mevzular hakkında krş. 1155 ve aşağıları);

efendî-i mezkür;

1207 Kurallı dişiliklerle olanları da vardır: *cennāt-ı ᶜāliyāt.*[AUE]

1208 *gurebā-yi mütlimin*;
fuḳarā-yi sābirīn gibileri de bunlardandır.[AUE]

1209 *zāviyetān-ı mütebādiletān* gibileri de böyledir.[AUE]

paşa-ı müşār ileyh;

elçi-i mümā ileyh;

sancāḳ-ı şerif (Peygamberin eski sarayda saklı olan bayrağı);

ḫāḳānı maḫlü[1210];

ḳışla-ı hümayün;

beylikçi[1211]*-i dîvan-ı hümayün*;

ordu-ı hümāyün;

müze-i hümāyün (İstanbul'da);

Ḳonya güherçile fabriḳa-i hümāyün;

ḳomisyon-u āli;

banḳ osmāni (*Osmanlı Bankası* da denir); krş. § 1134, 2. hatırlatma.

Hatırlatma – Bu yanlışların böyle meşhur olarak kullanılışı, resmî dile girmiş olan birçok Türkçe kelimenin (daha Moğol devrinde) Farsçaya geçmiş olmalarıyla kolayca açıklanabilir bir şeydir öyle ki Farsçalaşmış olan bu kelimeler tekrar Türkçeye alınırken âdeta öteki öz Farsçalar gibi sayıldığına göre böyle unsurları içine alan Fars yöntemi tamlamalar da galat olmayıp hakikatte kurala uygun olmalıdır.

1145. Bir adın birçok belirtkeni olursa bunlar birbiri ardınca getirilerek aralarına bir *i* ünlüsü konulup hepsi birleştirilir. Aynı zamanda iki sıfattan fazlasını kullanmaktan da geri durulur.

Örn.: *devlet-i ᶜaliyye-i ᶜosmāniye;*

cezāir-i baḥr-i sefîd;

zat-ı ḥazret-i şehriyāri;

mühendis ḫāne-i berri-i hümāyün;

fātiḥ-i sānî-i Mıs(ı)r gāzi sulṭan Selim ḫan-ı Sālis.

1146. Bir metinde Arapça bir ibare bulunursa bu tek bir kelime diye sayılarak yukarıda bahsedilen kurallara göre Farsça bir belirtken öbeğinin ikinci sözcüğü gibi kullanılabilir.

Örn.: *devlet-i ᶜaliyye-i (dāmet ilā āḫir ed-deverān)ıñ istiḳbāli.*[1212]

[1210] *ḫāḳan* kelimesi Türkçe aslından olmakla beraber Arapçaya da geçmiş için bu örnekler arasına girmemeli idi.[AUE]

[1211] Bu kelimenin aslı Eski Türkçede yine 'yazıcı' anlamında *bitikçi* olacak.[AUE]

[1212] Yazar bunda yanılıyor. Bu da metinlerde araya giren Türkçe dua ve beddua makamındaki ibareler gibi parantez cümlesi olup ad tamlaması değildir: "Babam -Allah rahmet eylesin- çok söylerdi." gibi. Şu hâlde örnek şöyle olacak: *devlet-i ᶜaliyye-dāmet ilā aḫir-ed-devrānıñ* (deveran değil) *istiḳbāli.*[AUE]

Bu örnekte de görüldüğü üzere böyle yapılan bir belirtken öbeği çekim eklerini alabilir.

1147. Farsça söz dizimine göre yapılmış belirtken öbekler şüphesiz ki alelade adların aldığı aynı ekleri alabilirler.

Örn.: *Tasvīr-i efkār*'da *Tasvīr-i efkiyar* (kelime kelimesine: *fikirlerin anlatılışı*); *taraf-ı ᶜācizānemden* [krş. *ᶜācizleri*; *ᶜaciz*].

1148. Birleşik belirtken öbeklerde, genellikle cümleyi gözle görülür şekilde hafifleten Türkçe ve Farsça cümle yapılarının ikisini de birleştirme imkânı vardır. Bu, sözün epeyce hafiflemesine yardım eder.

Örn.: (*ᶜanāsır-ı muḫtelife*)*niñ* (*tezād-ı-menāfî*)*i*;

bu notanıñ dekece-i ehemmiyet ve veḫameti;

orduñuñ zābitān (*hey'et-i müḫtereme*)*si*.[1213]

1149. *Gayr*, *baᶜz*, *ḫayl* gibi çok az sayıda birkaç kelime Farsça söz dizimine göre yapılan ad tamlamalarında ad tamlaması +*I*'sını alarak:

gayr-ı ... (*gayr-ı-mesûl*);

baᶜz-ı ... (*baᶜz-ı k̲erre*;[AUE])

ḫayl-i...(*ḫayl-ı-defa*;[AUE])

gibi kullanıla kullanıla Farsçanın bu ad tamlaması +*I*'ları Türkçenin uyumuna uydurulmuş kelimelere kaynaştırılmış olmak suretiyle yeni Türkçe sıfatlar meydana gelmiştir. Bunlar Türkçe söz dizimine göre yapılmış tamlamalarda kullanılabilirler: *gayrı iş*; *baᶜzı ġece*; *ḫayli para*.

Bu hadisenin tamamıyla farkına varmış görünmeyen (Örnek olarak *ḫayli* kelimesindeki *i*'yi yalın adlara getirilmiş Farsça bir ek gibi görüyorlar.) Türk tasfiyeciler *baᶜzı* biçimini genellikle hatalı saymakta ve bunun *baᶜz* biçiminde yazılmasını önermektedirler (*gayrı* ve *ḫayli* imlaları ise herkesçe tasdik edilmiş bulunuyor.).

İkinci ayrım: Açıklama (beyanlı atıf) öbekleri

1150. Yanaşık ve kaynaşık iki veya daha çok addan yapılmış öbeklere beyanlı atıf (açıklama cümlesi) öbekleri adını veriyoruz.[1214]

[1213] Bu da *Ordunun zabitānı (nın)-heyet-i muḫteremesi* yerinedir.[AUE]

[1214] Buna eskiden *atf-ı beyan terkibi* veya *mezcî terkip* denilirdi. Şimdi *unvan öbeği* diyorlar.

Örn.: *Sultan Memet (Mēmet).*

Türkçede bu öbekler belirtici öbeklerden şunlarla ayrılırlar.

1. Bir öbek içinde bulunan sözcükler bazı durumlarda isteğe göre yer değiştirebilir;

2. Öbeğin bütününe ait olacak eklerin daha kolayca gelip katılmalarına müsait olur;

3. *Her zaman bir kişisi* ve *onun niteliğini* bildirir (de hiçbir zaman bir eşyayı bildirmez). Nitekim Fransızcada bayağı bir atıf olan *l'aigle, oiseau de proie* (yani kartal (o) yırtıcı kuş[AUE]) deyimi Türkçenin *yırtıcı kuş olan kartal* biçimindeki edebî sözü (=yardımcı fiil) ifadesine eşit olur.

Fransızcanın *le Mont Athos*; yani 'Athos (adlı) dağ'[AUE] Türkçede *Aynoroz dağı* gibi bir ad tamlamasına eşit olur (bk. § 1117).[1215]

1151. Türkçede açıklama cümlesi tamlamaları en az iki sözcüğü içine alıp bunların biri bir *özel ad* (bazen de bir kişi zamiri) olur. Ötekisi ise daha çok, adı söylenilen kişinin resmî veya içtimaî yer, hâl ve niteliğini bildirir.

Örn.: *Miᶜmar Sinan* (Süleymaniye camisini yapan, IV. asrın meşhur Türk mimarı);

birāderiñ ḳorḳud veya *ḳorḳud birāderiñ*;

adam-ı İbiş;

Hālīfe Hārūn-er Reşid;

ḳraḷ ondördüncü Luis[1216];

ḳraḷiçe Viḳtorya;

Reis-i cumhür Mösyö Puanḳare;

İmparator ikinci Niḳoḷa;

Papa onuncu Pi;

Şeyḫ-ül isḷām Cemāleddin (Efendi);

İstambol ve tevābi-i rum patriḳi Yoaḳim Efendi;

Māliye nāzır-ı Tevfik Bey;

Ḳastamonu viḷāyet-i vālisi Enis Paşa.[1217]

Fransızcaya göre birinci sözcük özel ad olup ikinci sözcük onu niteleyen bir sıfat görevini yaparak hepsi birden bir yanaşık, kaynaşık öbek meydana getirir. Arap tabirince ikinci sözcük 'atıflanan' birinci sözcük 'kendisine bir şeyin atıflandığı' kelimedir. *Atf-ı beyan* tabiri *atf-ı tefsir* ile karıştırılmamalı ki aslında onun da bu konuda ayrı yeri olmalıdır.[AUE]

1215 Fransız dilcileri (SUDRE) Türkçenin ad tamlamasına denk olan *la ville de Constantinople* gibi ifadeleri *beyanlı atıf* diye sayıyorlar.[JD]

1216 Yazar bunları *Luis* biçiminde veriyor.[AUE]

1217 Bütün bu örneklerde birinci adlandırmalar ad tamlamaları olup bunlar kendilerinden

Aşağıdaki örneklerde ferdler bir kişi zamiriyle ve onun vasfıyla gösterilmiştir:

biz Osmanḷıḷar;

ben faḳir.

1152. Daha yukarılarda verilmiş olan örneklerden de anlaşılacağı üzere nitelik gösteren kelime bir memuriyet, bir resmî rütbe veya bir meslek adı olduğu zaman (besbelli bir belirtken sayılmaya meyilli olması yüzünden olacak) genellikle özel addan önce getirilir; fakat örnek olarak imzalarda bazen bunun aksi olan bir düzene de riayet edilir.[1218]

Örn.: *Köprülüzāde Memet Fuad, İstamboḷ dār-ül fünun "Türk edebiyāt-ı tariẖi" muallimi "asār isḷāmiye ve milliye tedḳiḳ encümeni" ḵātib-i umümisi.*

1153. Öbeğin bütününe ait olan çekim ekleri genellikle öbek sonunda yer alır.

Örn.: *Māliye nāzırı Tevfiḳ Beye;*

Sultan Bayezid Bolu sancağını Şehzāde Yavuz Selimiñ oğḷu Süleyman Ḫan'a verdi;

Ben faḳîre destgir oḷdu.

1154. Bununla beraber bazı durumlarda ifadeyi daha da aydınlatmak için ekin öbekteki her iki sözcüğün sonunda tekrarlandığı da olur.

Örn.: *Māliye nāzırına, Tevfiḳ Beye* (§ 1153'teki örnekle aynı anlamda);

---

sonra gelen ve ikinci ögeleri meydana getiren özel adlara sıfat olurlar. Zaten bütün ad tamlamaları kendilerinden sonra gelen (isterse her çeşit cins adı da olsun) kelimenin sıfat görevinde bulunurlar: *Güzelim bahar* (= güzelim olan bahar), *o canım çiçekler* (= o canım (gibi) olan çiçekler), *kardeşiñ Turgut* (= kardeşiñ olan Turgut), *dayısı Doğan Bey* (= dayısı olan Doğan Bey), *dünya güzeli bir insan* (= dünya güzeli olan bir insan), *kanarya sarısı bir kumaş* (= kanarya sarısı renginde olan bir kumaş) vs.

Şu hâlde bütün bu örnekler ve daha bunun gibileri nihayet birer sıfat tamlamasıdırlar. *-DIK*'lı ve *-AcAK*'la yapılmış geçmiş zaman ve gelecek zamanlı fiil adlarının ad tamlamaları da kendilerinden sonraki adlara sıfat olurlar ise de böylelerine ayrı bir adla *sıla kipi* derler: *Bildiğim memleket; oḳuyacağın kitap* gibi.

Bununla birlikte daha aşağıdaki örneklerde olduğu gibi *biz Osmanlılar, ben fakir, siz biçareler, sen zavallı* tamlamaları 'biz olan Osmanlılar, ben olan fakir, siz olan biçareler, sen olan zavallı' demek olmayıp 'Osmanlılar olan biz, fakir olan ben, biçareler olan siz, zavallı olan sen' demektir ki asıl böyleleri; yani tamlananları önce sıfatları sonra gelenleri açıklama öbeğidir (Fransızcada olduğu gibi). Nitekim yukarıdaki örneklerde aynı düzene girebilenler hakiki açıklama öbeği olabilirler: *Korkud, biraderiñ... Tevfik Bey, maliye nazırı... İbiş, sizin beyin adamı* vs. (krş. § 1102).[AUE]

[1218] Bu, yalnız imzalara kısılı bir şey değildir. Bak. bu konu hakkındaki görüşlerimiz için § 1151, 2. dipnot.[AUE]

bizim osmanḷıḷarıñ efk'ārı.[1219]

1155. *Saygı lakapları* – Bir özel ad (veya bir *nitelik* adı) ve ona katılı bir saygı lâkabı ile meydana getirilen özel çeşitten açıklama öbekleri de vardır (Bunlar Avrupa'da kullanılmakta olan zadegânlık unvanlarıyla hemen hemen hemen aynı görevi görürler.).

Her zaman özel ad (veya nitelik bildiren ad)den *sonra* gelen bu unvanların bir listesini aşağıda veriyoruz.

1156. *Paşa.*

Bu unvan büyük zabitlere, generallere ve *vezir* payesinde olan mülkiye memurlarına verilir. Belli başlı eşrafa da bahşedilir.

Örn.: *Aḥmed Vefiḳ Paşa;*

Sadr(ı)-aᶜzam Paşa.

Hatırlatma – *Paşa* unvanı Osmanlı tarihinin ilk zamanlarında padişahların büyük oğullarına (Bu da daha ileride verilecek olan köken bilgisini pekiştirir niteliktedir.) ve pek seyrek olarak da büyük yararlıklarla ün almış şahsiyetlere verilir idi (bk. HAMMER, I, 210, türetme hariç).

Paşa kelimesi besbelli *baş* ile *aᶜa* veya *ā* (krş. § 63) 'büyük kardeş'ten yapılmadır.[1220]

Bu kelimenin başka biçimleri de *başa* ve *beşe*'dir. Bunlardan *başa* VIGUIER'e (218. s.) göre basit askerlere verilen bir çeşidi olup *beşe* ise bazı mahallerdeki eşrafa, ileri gelenlere hâlâ verilir bir unvandır.

Örn.: *Bire Evliyā Çelebi! Bire Evliyā beşe*[AUE] (*Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 216. yap.).

Başa ve *beşe* kelimelerindeki ünlü uyumu bakımından sınıf değiştirme meselesi

---

[1219] Bunlardaki sözcükler yerlerini değiştirerek asıl beyanlı atıf şeklini alabilirler:
Tevfik Beye, māliye nāzırına;
Osmanḷıḷarın, bizim efkārımız vs.[AUE]

[1220] Yazarın bu köken bilgisi yerinde görünmekle beraber biz bu kelime için şöyle düşünüyoruz: Türkçede bugün örneğin *işten başka* gibi kelimelerde birleşik zarf diye kullandığımız ... *den başḳa*'daki *buşḳa* kelimesi, aslında *başḳa ḳ* olan bir sıfattır ki sondaki *k* düşmüş bulunuyor. Bu 'bağımsız' anlamında olup mesela *işten başka* 'işten bağımsız (olarak)' demektir. Bulgaristan Türkleri bunun bir türü olan *başdaḳ*'ı, Rumeli Türkleri de başka bir çeşidi olan *başḷaḳ*'ı kullanırlar. *başına başḷaḳ, ḳıçıma buyruḳ* 'başına bağımsız, kıçına âmir' derler. Şu hâlde bizce *başa* 'paşa' kelimesi önceki *ḳ*'sı da düşmüş bulunan ve 'bağımsız' demek olan bir sıfat olur. Eski Osmanlı imparatorluğu parçalarından olan memleketlerde de hâlâ bu lakap oralardaki devlet büyüklerine veriliyor.[AUE]

için bk. § 139. Şuna dikkat edilmeli ki bu kelimeler tamamıyla *aġa* (bk. § 1159) gibi aynı yolla kullanılmaktadır. Yine krş. *Başa* kelimesi altındaki *Salaḥhi.*

1157. *bey.*

Bu unvanı resmî olarak hak edenler şunlardır: Askerî kaymakamlar, miralaylar, padişahın yaveri harpleri ve (*sāniye* payesinden *bālā* rütbesine kadar olan) mülkiye memurları; fakat genel kullanışa göre bütün zabitlere ve memurlara ve genellikle okur yazar ve hâl ve vakti yerinde olan herkese de verilir.

Örn.: *Nāmıḳ Kemāl Bey* (XIX. asrın tanınmış bir yazarı);

aġa bey (küçük kardeşinin büyük kardeşlere verdiği ad).

1. hatırlatma – *bey* unvanı eskiden kabile reislerine ve sonraları bazı eyalet valilerine de verilirdi.[1221]

Örn.: *Eflaḳ beyi.*

Osmanlı İmparatorluğunu kuran *Osman* da *sultan* lâkabını almadan önce bizzat bu *bey* unvanıyla anılırdı.

2. hatırlatma – Oyun (iskambil) kağıtlarının *birli* de dediklerine Türkçede *bey*[1222]

1221 Lehçelerimizde *beg* söylenen bu kelime dilimizde 'sert, kuvvetli' anlamına olan *pek* kelimesinin aslı ve türü gibi görünüyor. Kabileleri hüküm ve nüfuzları altında tutan bu nitelikteki reislerin bu unvanı almaları da tabii olsa gerek.
Bundan başka lehçemizde bu unvan aydın ailelerde karının kocasına gerek hitap ederken gerek gıyabında 'koca' anlamıyla kullandığı bir kelimedir: *bey daḥa gelmedi, bizim bey, bey azıcıḳ baḳar mısın..* gibi.
Bu kelime Osmanlı İmparatorluğundan ayrılan Suriye, Filistin, Irak gibi memleketlerde yine bir unvan olarak; fakat soyadlarından önce olmak üzere kullanıyor: *Suphi Bey, Elkuvvetli.*
Tunus halkının reislerine de bu unvanlar verilir: *Tunus Beyi Ahmed Hamâde* vs.
Çağataycada *beg* biçiminde olan bu kelime 'emîr, hakim, serdar, sahip, mutasarrıf, kibar' gibi anlamlarda olup *bige, bigce, biget* kelimeleri de bundan türemiş ve *bey karısı* veya *kadın bey* anlamına dişilik olarak tıpkı *Hanım* gibi *bigüm* dişiliği de meydana getirilmiştir.
Şimdi *dere beyi* dediğimiz birleşik kelime ise aslında 'türeye göre sayılı bey' anlamıyla *türe beyi* veya *türeme bey* olsa gerek.[AUE]

1222 Çeşitli oyun (iskambil) kâğıtlarının adları şöyledir (Bu oyunlara *ḳāġat oyunu* veya *isḳambil* derler. *papas* 'Hristiyan rahibi' Rumca: ὁ ῶαπᾶς veya: ὁ ῶαππᾶς = roi (kıral);
ḳız 'kadın'.
fanti İtalyanca *fante* krş. Rumca ὁ φάντης. Buna *bacaḳ* ve *oġlan* da derler = Fr. *Valet* 'uşak'.
On adlılar ve ondan aşağı kıymetlerde olanlar, sayı adlarının sonuna *-lI* eki (§ 522 ve aşağısı) getirilmekle yapılır; *sekizli, doḳuzlu, onlu* vs.
Ḳupa kâse, Rumca: ἡ χοῦπα; krş. İtalyanca *coppe*, Fr. *coupes*; Fr. *cœur* 'yürek'.
Orya Sicilyaca *oru* ki aslı *oro* 'altın', belki Rumca vasıtasıyla krş. İspanyolca.

derler (AUCHER'e göre buna *tek* ve *kör* de denilir.).

1158. *efendi.*

Bu lakap bugün Fransızcanın *monsieur* unvanına denktir. Her meslekten olan erkeklere ve sonra başka ülkelerdeki Müslümanların erkeklerine de bu unvan verilir.

Örn.: *ᶜĀrif efendi*;

Ohannes efendi (Ermenice *Jean* karşılığı);

Yàni efendi (Rumca *Jean* karşılımı).

Bir de şöylelerinde ḳullanılır:

peder efendi;

birader efendi.

Bununla beraber akrabalık bildiren kelime iyelik zamiriyle beraber ise *efendi* kelimesi önce gelir.

Efendi pederiñiz (birāderiñiz) nasıḷdır?

Bey, *paşa* unvanlarında da böyledir:

bey babam;

paşa pederiñiz ve sonra *peder bey* vs. denir.

İstisna olarak şu vardır: *aġa beyim.*

Avrupalılara ise daima özel adlardan *evvel* getirilmek üzere *müsü* (monsieur) denir (*Müsü Antuvan*[AUE]). Halk bu makamda bazen *çelebi* (bk. daha ileride § 1161) kelimesini de kullanır.

Bir de *efendi* şehzadelerin resmî unvanıdır.

Örn.: *Vahideddîn Efendi* (Şimdiki VI. Sultan Mehmed'in tahta oturmasından önceki adı).

---

oros ki kuzey İtalyancasının *danari*'sine denktir. Fransızcası *deniers* = Fr. *carreau* 'dinarı'.
sinek veya *ispati* sicilyaca *spati*'den, Rumca: τό σπαθι krş. Kuzey İtalyancadan *spade* ki fr. *epee* 'kılıç' demektir. AUCHER: *ḥaç* = Fr. *trefle* 'yonca'.
(*ḳara*) *maça*, Sicilyaca *mazzi* (ki aslı *mazze* 'külçe, top' ki kuzey İtalyancada *bastoni*'ye denk = Fr. *bâton*; yani baston Fr. = *pique* 'mızrak'.
Sicilya lehçesine dair olan bilgi bize Catania Üniversitesi profesörü M. Luigi SARRENTO tarafından verilmiştir.
Bir de *satranç* oyunundaki *taşların* adlarıni görelim:
***şah*; ***ferz*; *fil*; *at* veya **feres*; **ruh* (Arap efsanesindeki kuş); *paytak*; **mat*; *kiş*; *ruh etmek* 'Kaleyi şahın yanına koyup şahı da kalenin öbür tarafından geçirmek'.
Tavḷa, İtalyanca *tavoḷa reale* krş. Fransızcada eskiden *tables* oyununda atılan zarların adları için bk. MENINSKI, *Dil bilgisi kitabı* (*Institutiones*... Vienne, 1756, 85. s.).[JD]

Türkiyede (şehir halkından olan) karı ve kocalar karşılıklı olarak birbirine *efendim* derler.

Hatırlatma – *Efendi* unvanı (Rumca *aféndi[s]*) biçiminde olup bu da bizce *authentique*[1223] de belirli yerinedir.) eskiden eli kalem tutanlara tahsis edilmişti.

Örn.: *divan efendisi*

1159. *a^c^a, ağa.*[1224]

Bu *ağa* unvanı (binbaşı dâhil o rütbeye kadar olan) okuma yazması bulunmayan, askerlere verilirdi. İstanbul'da (özellikle kadınlarca) evin halkını çağırmakta kullanılır. Bazı illerde nüfuzlu ailelerin üyesi bu unvanı taşır.

Örn.: *Beşir a^c^a.*

Hatırlatma – *Ağa* kelimesi (büyük kardeş) anlamındadır.[1225] Eski mutlakiyet hükümeti zamanında saraydaki kılıç ashabının ve hadım ağalarının unvanı idi.Yeniçeri milis askerinin başına da bu unvan verilirdi:

yeniçeri ağası.

1160. *ẖan.*

Bu unvan Türk resmî hayatında sultan için kullanılır:

Örn.: *Sulṭan Memet ẖan.*

Hatırlatma – Bazı kürt kabile reisleri tarafından da kullanılan bu unvan Moğol ve Türk-Tatar milletlerince her zaman hükümranlığa bağlı idi.

Örn.: *Ḳırım ẖanı.*

Bu kelime *ḳağan*, *ḳaan*, *Xākān* (*ẖaḳan*) unvanlarıyla akrabadır. *Haḳan* Osmanlı teşrifatında hâlâ kullanılıyor: *ẖaḳan-ı maẖlū^c^.*[1226]

1161. *çelebi.*

Bu unvan bugün artık kullanılmamakta olup yalnız Konya'da oturan Mevlevi

---

1223 Krş. Jean PSICHAKI, *Efendi, Melānges Havet*, Paris, 1908.[JD]

1224 Lehçelerde *aga* ve Rumelide *ago*'da derler: *Hasan ago, Agobey* gibi; *ağa* kelimesi 'yükselmek' anlamına *ağmak* fiil adından *ağaḳ* 'yüce, yüksek, âlî' anlamında türemiş bir sıfat olup sondaki *ḳ*'sı aşınarak düşmüş görünüyor.
Ykl. *agut* (yüksek, yüce)? lâkabını: *Alpagut* (Alp ağa, *Urağat* (kadın ağa). *or, ar* (nesil) dişilik bildiren çeşitli bir kök olsa gerek: *urgaçı* (Çiğ.) kadın, dişi, *urugut* kelimesi *uravut* çeşidiyle de olup nihayet *arvat* ve göçüşme ile *avrat* kelimesini vermiştir. Bunu Arapça 'çıplaklık' anlamına *avret* kelimesinden türetmek yersiz ve anlamsızdır (bk. yazarın notlarına § 1164, dipnotlar). Bk. s. 770'de yazarın notları.[AUE]

1225 Krş. Quatremere RACHIDEDDIN, *Mogollar Tarihi*, 98. s., not 70'te *aḳa* kelimesine dair notu.[JD]

1226 Krş. Aynı eser, 10. s. ve aşağısı notları. Yine krş. BOHTLINGK, 82. s. ve aşağısı.[JD]

(Mevlâna tarikatına mensup olanların) reislerine ve onların evlat ve yardımcılarına verilir.

Örn.: *veled çelebi.*[1227]

Hatırlatma – Bu kelime (kökü şüpheli olan)[1228] eskiden *efendi* ayarında ve onun gibi bir saygı anlamında kullanılırdı.

Örn.: *Süleyman çelebi* (Peygamberin doğum ve ölümüne dair meşhur bir manzum eseri *Mevlūd*'u yazan).

Sıfat olarak kullanıldığı zaman 'zarif, hâl ve etvarı kibar, edep ve terbiyesi yerinde' anlamlarını verir (krş. § 1158).

1162. *ḫanım, ḫanüm..*

Bu unvan Fransızcanın *madame* kelimesine denktir. Daha kibar ve saygılı davranmak için bundan sonra *efendi* kelimesi de getirilebilir.

Örn.: *Hâlide Edib Hanüm (Efendi).*[1229]

Hatırlatma – *ḫanım* kelimesi *ḫan* kelimesinin dişiliği görevini görüyordu (*begim* de *beg* kelimesinin dişiliği olduğu gibi). Krş. *tngrim* (*Uig.* I, 48. s.).

Yine krş. *bike* unvanını. Bu Anadolu'nun bazı yerlerinde Türk kadınlarınca kullanılır (MOHAMMED DJINGUIZ, *Les Titres en Turquie* (yani Türkiye'de unvanlar) *Revue du Monde Musulman*, 1907 Ekim, 249. s.). Bu unvan *Burhân-ı Katı* çevirisinde de (117. s., I, 9) zikredilmektedir.

1163. *sulṭan.*

Âl-i Osman soyundan olan kadınlara saygı unvanı olarak kullanılır.

Örn.: *vālide sultan* 'tahtta oturan padişahın annesinin lâkabı'.

Hatırlatma – Aynı unvanın Osmanlı padişahlarını 'sultan' bildirir bir kelime olduğu bilinir. Bu anlamıyla özel adın önüne getirilir *Sultan Selim* gibi[1230] ve bu sebep-

---

[1227] Türk dili adlı henüz basılmamış büyük bir Türk sözlüğünden başka dile ait daha başka eserleri de olan bu Türk bilgini İZBUDAK soyadıyla Veled İZBUDAK diye anılmakta olup hâlâ Türk Dil Kurumu uzmanlarındandır.[AUE]

[1228] SMIRNOF ve MELIORANSKI Rus Arkeoloji cemiyetinin *Zapiski* muhtıralarında (t. XV ve XVIII) epeyce uzun makaleler yazmışlardır.[JD]
Bizce bu kelime Hristiyanların İsa'yı temsil eden *salib*ini Türkler arasında yayan Nasturi papazlarıyla doğmuştur. Türkler bu din misyonerlerinin belki kendilerine *salibi* 'salibe, İsa'ya mensup' dediklerine bakarak bu kelimeyi Çelebi'ye çevirmişlerdir. Nitekim *salibi* de Allah anlamına *çalab* yapmış olacaklardır.[AUE]

[1229] Değerli Türk romancısı, hâlâ İstanbul Üniversitesi İngiliz Edebiyatı profesörü.[AUE] (1964 yılında vefat etmiştir.[AB]).

[1230] *Cem sulṭan, Dede sulṭan* gibi istisna kullanışları da var.[AUE]

le bir saygı veya hanedanlık unvanı değil de padişahın asıl kendi görevi, makamı diye saymak gerekir.

1164. *ḳadın* (daha eski biçimi *ḫatun*).[1231]

Bu kelimenin saygı anlamıyla kullanılışı ancak saray çevresiyle sınırlı kalmıştır. Alelade kullanışta daha çok dişi ehlini bildirmeye yarar (krş. § 194).

Örn.: *aşçı ḳadın* (*aşçı ḳarı* yerine).

1. hatırlatma – Fransızca *femme* kelimesinin Türkçede iki türlü karşılığı var: *ḳarı* ve *ḳadın*. Bunlardan birincisi genellikle erkeğin zıddı olarak genellikle 'kadın' anlamını vermek için kullanılır (karı kısmı erkekten daha zayıftır, gibi). İkincisi ise evli bir kadını, birinin karısını bildirmek için kullanılır:

filānıñ ḳarısı;

fakat bu cinsin herhangi birinden veya bir çoğundan söz edileceği zaman kaba sayılan *ḳarı*[1232] kelimesi kullanılmayıp *ḳadın* kelimesi kullanılır.

[1231] Yazar bunu *ḳadın* imlasıyla veriyor. Bu kelimenin aslı *ḳatun*'dur; *ḳ* > *ḫ* değişimiyle *ḫatun* olduktan sonra Arapçalaştırılarak ünlüleri uzatılmış görünüyor. 'Şefkat göstermek' anlamındaki *ḳavdunmaḳ* (*Divanü Lugati't-Türk*, II, 249) fiil adının ana maddesiyle veya (erkeğe) *ḳatılan* demek olan *ḳatun* kelimesiyle ilgili olsa gerek.[AUE]

[1232] Bu kelime aslında *ḳart* (RADLOFF, II, 198. s.) veya *ḳoca* gibi 'ihtiyar' anlamında (RADLOFF, II, 167. s.) idi. Sonraları belki harem tesiriyle zevcenin adını söylemekten çekinilerek kaşık düşmanı, köroğlu gibi tabirlere ilave biçimiyle (ve *bizim ihtiyar* diye diye.[AUE]) gitgide 'ihtiyar (kadın)' anlamında bir hususiyet almış ve bilhassa Eski Osmanlıcada *ḳarıcık* küçültme şekliyle kullanılmıştır. *ḳarı*'yı 'evli kadın, erkeğin eşi' anlamına götüren anlam gelişimine uyumlu olarak *ḳoca* kelimesi de 'zevç, karının eşi' anlamını almıştır. Bizce *ḳoca* bu anlamıyla 'kucaklamak, korumak' anlamındaki *ḳucmaḳ*'dandır. *ḳucaḳ* (son *ḳ* düşmüş olacak) 'merd, yiğit' demektir. Bk. *ḳocaḳ* 'mert, cesur, kahraman, metin, cömert' vs.[AUE]
Şimdiki Osmanlıcada 'ihtiyar kadın' anlamındaki *ḳoca ḳarı* ve 'karı ile koca' anlamındaki *ḳarı ḳoca*'yı bununla karıştırmamalı. Krş. *ḳocamaḳ* ve *ḳarımaḳ* fiil adları (§ 849. 2. ve § 948 1. hatırlatma, birinci örnek) Krş. Eski Osmanlıcadaki şu örneği: *bir ḳarı ḫātun kişi* 'bir ihtiyar kadın kimse' (VAMBERY, *AO*, s. 45, I. 16). Yine bk. § 978'in son örneği.
Türkçe İslam'ı kabulden sonra kadını ifade edecek bir ad bulmakta biraz tereddüt eder bir hâlde etrafı araştırmış görünüyor.
Eski Osmanlıcada asıl 'ar, edep ve haya' anlamında *avret* denilirdi. Bu kelime Arapçada namaz müddetince örtülü kalması gereken vücut kısımlarını ifade ederdi (ki bu daha geniş bir anlam ile Latincenin *pudenda* kelimesine denktir). Erkekte *avret* 'edep yeri' göbeğinin altından dizlerine kadar olan mahal, kadında ise çehre, el ayası ve ayaklarından başka bütün vücududur.
Avret kelimesi dişi ehli anlamına şehir dilinden tamamıyla uzaklaşarak yerini *ḳarı* ve *ḳadın*'a bırakmıştır; köylüler arasında *avrat* veya kendisinden sonra bir ünlü geldiği zaman *arvad* biçiminde elân kullanılır. Azericede *arvad* (acaba bir göçüşme mi? Bk. daha

Türk-Moğol halkınca hanedan soyundan olan prenseslere *ḫātun* denirdi. Bazı durumlarda *ḳadın* kelimesi hakiki bir sıfat olarak kullanılabilir: (Bir hastahanedeki) *ḳadın ḫastalar*.

Türkler, Rum kadınlarına *ḳoḳona* derler; krş. Yunanca κοκῶνα, κοκώνα (IPITIS t. II; CIHAC, 649; MIKLOSICH, 98. s.). Bulgarca Коконa, MIKLOSICH'e göre kökeni kesinlikle bilinmeyen bu kelime, Rumlar ve Türkler tarafından Romenca 'Kibar kızcağız, kibar genç kadın, kibar kadın, hanım, kadın' anlamlarındaki *cocoaña* kelimesinden alınmıştır (krş. aynı dildeki *cocon*, *coconas* kelimelerini.).

Türkler Yahudi kadınlarına *boḷiça* adını verirler. (ŞEMSEDDIN SAMI), *bulisa* KERESTEDJIAN, 113. s.), *bulitsa* (RONZEVALLE, 269. s.).

Rumcada aynı anlamda μπούλα kelimesini veren MIKLOSICH'e göre bu kelime 'teyze, hâlâ' anlamındaki Türkçe *buḷa*[1233]'dan alınma olacak (Bu vesile ile şunu da kaydetmeli ki Balkanlılar -Bulgarlar, Sırplar, Arnavudlar- Türk kadınlarına *buḷa* derler.). KERESTEDIAN'a göre bu kelime İbranicedir; fakat bu yazar tarafından ortaya konulan köken bilgisi çoğu zaman rastgele şeylerdir.

Bu mesele bizce de karanlık görünüyor. Biz kendimiz Suriye Musevileri arasında *Boḷisa* kelimesinin kadının özel adı olarak kullanıldığını kaydetmiş bulunuyoruz.

2. hatırlatma – Eski tarzda giyinen, yerli Ermeni kadınlarını ifade etmek için *dudu*[1234] kelimesi kullanılır. Osmanlıcada artık *bibi* ve ****bānu** 'hanım' anlamıyla kullanılmıyor.

1165. Aşağıdaki kelimeler de saygı lakapları olarak kullanılır.

---

ilerideki açıklamalara).

Asıl Türkçe kelime *uragut*, *uraut*'dır. (Çağatayca ve Uygurcada, bk. RADLOFF, I, 1652. s. Ek için karşılaştırma *alp-agut* RADLOFF, I, s, 430); şüphesiz bu (Çağatayca) *urgaçı* (Kırgızca) *urgaşı* ile yakınlık gösterir. (RADLOFF, I, s, 1666; GUIGANOF, *Tatar Dil Bilgisi*, 19. s.) (= dişilik, dişi anlamlarına).

uragut kelimesi Osmanlıcada اراغت imlasıyla daha XV. yüzyılda vardı. Bibl. Nat. yazmaları A. F. T. 87, 14. yap. ve çeşitli yerler (No. 86 yazma, 14. yap.'daki aynı ibarede var.). Mümkündür ki *avret* (Azerice *arvad*) kelimesi halk köken bilgisi sonucunda *uragutun* yerine kaim olsun.

Karaman lehçesinde *dışehli* derler (bakınız § 1117, hatırlatma).

'Kocalı kadın' anlamında *harem, zevce* ve daha gösterişli ve saygı ile **ḥalile* de denildiği olur. Hristiyan ve özellikle Avrupalıların kadınları için *madama* kelimesi kullanılır; *filānıñ madaması*.[JD]

1233 Türkçede bu anlamda bir kelimeye rastlamadık.[AUE]

1234 Bu kelime طوطى imlasıyla da görülür. Belki aslı *tutuḳ* 'bir yere kapılanmış, bir yere bağlı veya örtülü, mestûre.'.[AUE]

dede[1235] (asıl anlamı büyük baba): derviş, özellikle döner derviş; Mevlevi.

Örn.: *Gālip dede* (*Şeyh Gaļib* de denir.[AUE] XVIII. asrın meşhur bir şairi);

baba.

Bektaşi dervişlerine ve kalenderlere söylenir.

Örn.: *geyiklü baba* (Orhan devrinde meşhur bir derviş);

ḫoca.[1236]

Bu kelime şu anlamlara gelir:

1. Dinî bir nitelik ve niteliği üzerine alan kimseler. Bunların içine üfürükçüler, falcı, remilci gibi bakıcılar da girer.

2. Genellikle dinle ve dinle ilgili olmayan öğretimle meşgul olanlar (*professeurs*).

Bazen de (özel addan sonra) saygı lakabı olarak kullanılır.

Örn.: *Nasreddin Hoca* veya *Hoca Nasreddin.*

çavuş.

Teğmen ile on başı arasındaki küçük asker.

Örn.: *Abduļļah çavuş* (1854'te Silistre muharebesinde ün alan eski bir çavuş).

Eski Osmanlı devrinde çavuşlar sarayın emirber (= kömekçi) kapıcı hademeleri idi (Ayrıntı için bk. BARBIER de MEYNARD'ın sözlüğüne).

usta, Farsça *ustād*'dan[1237] 'sanatçı, işçi takımında baş'.

Örn.: *Marangoz Şaᶜban usta.*

ķaļfa (Arapçada birinin yerine geçen 'remplaçant' anlamındaki خليفه *hâlife*'den) bir konakta görevi olan kadın ve hizmetçi veya *ḫaļayıķ*[1238] denilen (gönüllü) cariye. Bu kelime, erkeklerdeki *aġa* (§ 1159) kelimesine karşılıktır; duvarcı ustalarına ve eski mekteplerde hoca yamaklarına da bu ad verilirdi.

Örn.: *şevķefzā ķaļfa* (Cariyelere çoğu zaman böyle Farsça şâirane adlar koyarlardı.) 'neşe arttıran'.

1235 *Dadı* kelimesinin bir türü gibi görünüyor; *tadı* 'tabiat, huy, alışkanlık (alışkanlık veren mürebbi?)' anlamındadır. Lehçemizde *tadanmaķ* 'bir şeye alışmak, alışkanlık etmek'.[AUE]

1236 Farsçada 'yaşlı, büyük, aziz' anlamlarına da geldiğine göre bu kelime Türkçeden o dile geçmiş görünüyor.[AUE]

1237 Bu kelime de Türkçeden Farsçaya geçmiştir. Türkçede *uz* 'usta, maharetli' kökünden.[AUE]

1238 Bu kelime sanıldığı gibi Arapça 'halk edilenler' anlamındaki *ḫalâik*'ten değil Türkçe *yaşamaķ* gibi meydana getirilen *ķuļamaķ* 'kul, köle etmekten' *ķuļaġuķ* 'kul edilmiş' anlamına bir sıfatın aşıntılısı olsa gerek: İlk *u*'nun *a*'ya ve iki ünlü arasındaki *ġ*'nin *y*'ye çevrilmesiyle. Dilimizde *-guķ* ekli kelimeler az olmakla beraber yine vardır: Dalkavuk gibi (= *taļķıguķ*: *Divanü Lugati't-Türk*, *taļķımaķ* 'iş bozmak, ayıp etmek'ten).[AUE]

***reis* (asıl anlamı 'baş olan': (Eski Osmanlıcada) 'geminin kaptanı; bugün gönüllü tulumbacılar başı').

Örn.: *Piri reis* (Kânûni Sultan Süleyman devrinin meşhur gemicisi).

ḳapudan: Eski Osmanlıcada daha yüksek rütbeli bahriye zabiti. Eskiden Farsça ad tamlamalarında *ḳapudan* biçiminde kullanılırdı: *ḳapudān-ı deryā*[AUE]).

Efe, belki *efendi* kelimesinin kısaltılmışı: krş. *efendim* yerine *efem.*[1239] İzmir yöresinde *zeybek*[1240] dedikleri cenkçi insanlar.

dayı 'ananın erkek kardeşidir'.

Bunun daha eski biçimi *tağay* (BEVERIDGE, *Bâbur-nâma*) krş. Altayca *tay*, *tayı*[1241].

Bu kelime yeniçerilerde teklifsiz bir lakap gibi kullanılırdı: *Memet Dayı* (Krş.[1242]*ḳaba dayı* Suriye Arapçasına *ᶜabaday* biçiminde geçmiştir.). Sonra yeniçeri reislerine, gemi kaptanlarına, Berberiye ülkeleri (Cezair, Tunus) ocakları reislerine bu ad verilmiş ve sonunda Cezairde hükümet edenlere de *Dayı* denilmiştir (Bunlara *Paşa* unvanı da veriliyordu.).

Örn.: *Mustafa Dayı, Vāli-i Mahrūse-i Cezāir-i Garb.* Hicri 1115 tarihli bir imza (Cezayir, Nu. 1649 yazmaları, 55. yap.).

1166. Şuraya kadar incelediğimiz saygı lakaplı öbeklerin ögeleri arasına hiçbir ek giremez.

Şöyle bazı unvanlar da vardır ki açık saygı niteliğinde lakaplar olmakla beraber özel addan *önce* gelirler.

ḥacı (dişiliği *ḥace*) 'din gayretiyle Mekkeyi ziyarete giden'; *hacı* (din gayretiyle) 'Kudüs-ü şerifi ziyarete giden'; *seyyid* (dişiliği *seyyide*, çokluk *sādāt*) 'peygamber neslinden olan'; *şeyḫ* 'Arapların reisi ve her dinî tarikatın reisi'; *molla* 'ilmiyeden olan diyânet ehli'; *ḥāfız* (dişiliği: *ḥāfıza*) 'Kur'anı ezbere bilen'; ***dāmād* 'padişahın kızını tutan'.

1167. Aynı unvandaki birtakım kimselerin adı ard arda söylendiği zaman bu unvan yalnız bir defa ve çokluk ekini almış olarak en son addan sonra getirilir (krş. Fransızcada kelimelerin yerleri bizdeki gibi olmamakla beraber *messieurs un tel et un tel* gibilerini).

1239 Bunun *efendi*'nin kısaltılmışı olması bizce biraz şüpheli. Bu, *ege*, *ebe* ve hatta *ece*, *ede* gibi 'akıllı, satvetli, reis' anlamına gelen kelimelerin bir çeşidi olsa gerek[AUE]

1240 Bu kelime 'hareketleri çabuk ve hafif kimse' anlamında olan *saybır* ve *zaybaḳ* (Yozgat) ile ilgili görünüyor.[AUE]

1241 *Teyze*, 'ananın kız kardeşi ki erkek kardeşi olan dayıya uyumludur' = *tay* + *eze*; *dayı* + *hemşire*.[AUE]

1242 Yazar bunu ŞEMSEDDIN SAMI'ye uyarak 'sahte yiğit' anlamında *matamore* ile tercüme ediyorsa da bunun asıl anlamı 'gerçekten yiğit' demektir.[AUE]

Örn.: *Esᶜad, Rıfᶜat, Ḥikmet beyler (Efendiler, aġaḷar)*;
ḥarbiye nāẓırı ve baḥriye nāẓırı paşaḷar.

Üçüncü ayrım: Cümle öbekleri

1168. Cümle öbekleri az çok açık bir biçimde bir *hüküm* ifade etmeye yarar. Bunun sonucu olarak da cümlede mantıki ögeler olarak bir özne ve bir yüklem bulunur.

Biz cümle öbeklerini iki çeşit olarak ayırıyoruz:

1. Asıl *cümleler* ki bunlarda biri *bağımsız* (tek başına veya *ana*) ve seyrek bir *bağımlı* (tabi, yan) hüküm bulunur. Bunların hem mantıkça hem dil bilgisi bakımından yüklemi, daima kişili bir fiil kipi veya bir ad ile gösterilmiş bulunur.

Örn.: *ev yandı* (tek başına hüküm[1243]);
ev ḳırmızı (-dır) (tek başına hüküm);
çoban bilir ki ev yandı (ev ḳırmızıdır) (bağımlı hüküm).

2. *Cümlecik* (fiilimsi) öbekler *bağımlı* bir hükmü *gizlerler*. Bunun (mantıki) yüklemi, daima fiilin *bir sıfat-fiili* ile gösterilir.

Örn.: *Çoban (evin yandığını) bilir.*[1244]

[1243] Birinci örnekte *yüklem* kişili bir fiil kipidir. Böyle olan cümlelere *fiil cümlesi* derler. Yükletine *fail (özne)* adı verilir. İkinci örnekte yüklem bir ad (sıfat) dir. Böyle olan cümlelere *ad cümlesi* derler ki yüklem bunda *haber* adını ve özne de *müptedâ* adını alır. Şu hâlde *özne* hem fiil cümlesindeki *özneyi* hem ad cümlesindeki *özne*'yi birden anlatan bir tabirdir. *Yüklem* ise hem fiil cümlesindeki fiili hem ad cümlesindeki *haberi* anlatan bir tabirdir. Cümlelerin her ikisinde de fiil veya ad hâlinde bir kelime olan yüklem ile özne arasında bir *yüklence*, yükletiş *isnad* var.[AUE]

[1244] Fikrimizce "Çoban bilir ki ev yandı." ile "Çoban evin yandığını bilir." örnekleri biçimce ayrı iseler de anlamca aynıdırlar. Birincisinde "Ki ev yandı." yan cümlesi, "Çoban bilir." ana cümlesinin dolaysız tümleci olduğu gibi ikincisinde de "evin yandığını", yan cümlesi yine "Çoban bilir." ana cümlesinin dolaysız tümlecidir. Birinci *ki*'li biçim Türk dilinin cümle yapısına yabancı olan Farsçadan geçmiştir. İkinci biçim ise Türkün kendi cümle yapısının ürünüdür. Yazar bizce *yandığı* biçimindeki kipi aynı zamanda ad tamlaması hâlini alan sıfat-fiil olduğu için biçime bakarak ayırmış oluyor.[AUE]

I. Bölüm: Cümle

1169. Görüldüğü üzere Türkçede cümle, tek başına ve bazen bağımlı cümle öbeklerinin her zaman büründükleri biçimdir.

Bunun sonucu olarak şunları ayırt etmek gerekir: 1. Bağımsız cümleler, 2. Bağımlı cümleler.

Aşağıdaki paragraflarda yalnız bağımsız cümlelerden söz edilecek ve böylece ortaya konulacak kurallar bağımlı cümlelere de hakim olup onlara da uygulanabilecektir. Ancak bağımlı cümlelere dair özel düşünceler daha ileride (§ 1209 ve aşağısı) verilecektir.

I. Konu: Cümlenin ögeleri

1170. Cümlenin ögeleri şunlardır:

1. Yüklem (= cümlenin esas ögesi);

2. Özne;

3. Tümleçler (dolaysız, dolaylı ve durumlı veya kuramlık);

4. Yardımcı veya belirtken ögeler:

a) Sıfat;

b) Belirtici tümleç.

1171. Yukarıda yazılı farklı ögelerden her birine ait olup kendilerini alelade olarak temsil edebilen kelime kısımlarını gösterir bir şemayı da ayrıca burada veriyoruz.

1. Yüklem: Fiil cümlelerinde fiilin kişili kipleri; ad cümlelerinde adlar (ve bazen de çekimsiz fiiller).

2. Özne: ad ve ad-fiiller.

3. Tümleçler:

a) Dolaysız ve dolaylı tümleç: adlar ve ad-fiiller.

b) Durumluk tümleci: Zarflar ve sıfat-fiil kipleri; bir zarf durumuna konulmuş ad ve ad-fiilleri.

4. Yardımcı veya belirtken ögeler:

a) Sıfat: Sıfatlar ve sıfat-fiiller.

b) Belirtici (tayin edici) tümleç: ad ve ad-fiiller.

I. Cümlenin esas ögesi= yüklem

1172. Yüklem cümlenin esas ögesi olmak sıfatıyla sona gelir.

Bu kural daha yukarılarda (§ 1063) kurulmuş olan genel ilkesinin sonucudur. Bu kuralın yalnız şu hâller hariç, hiçbir istisnası yoktur.

1. Şiir dilinde:

Örn.: *Bekler çiçek açılmaḳ için ibtisāmını* (TEVFIK FIKRET)

2. Birkaç söylence de:

Naḳl ile bildiñ[1245] *Brusanıñ bolluğunu.*

3. Genellikle açık bir ifadeyle konuşmada:

Örn.: *Bir su ver baña* veya düzcesi *Baña bir su ver.*[1246]

1173. *Yüklemin niteliği, ad ve fiil cümleleri* – Yüklem bir ad veya bir fiil olabilir. Örnek olarak *ev kırmızı*'daki gibi.

Yüklem ad ise o cümleye ad cümlesi denir:

Örn.: *Allah kerim.*[1247]

Yüklem (kişili kipte) bir fiil ise (örnek olarak *ev yandı*'daki gibi) o cümleye fiil cümlesi derler.

Örn.: *Ḳılıç ḳınını ḳesmez* (atasözü).

A) Ad cümleleri

1174. Ad cümlesinin yüklemi bir ad (özellikle bir sıfat) veya ad-fiil olabilir, adın ardınca bir bildirme eki gelebilir veya gelemez. Bu ad çekimli veya bir edatla birlikte olabilir (bk. § 1175).

Aşağıda yüklemi ad cümlesi olanlarına birkaç örnek veriyoruz:

1. Yüklem bir sıfat olur (En çok bu hâlde görünür.).

Örn.: *Astarı yüzünden paḥalı* (söylence);

[1245] Bu kelime *bildik* okunacağına göre Fransızcası *nous avons eu* olmalı.[AUE]

[1246] Bu düz kitap cümle yapısına göre düşünülmüştür; yoksa halkın *çevrimli* konuşmasında yerler hep değişiktir. Bir de yazarın "Bir su bana ver." düzeni doğru olmadığı için biz onu düzelttik.[AUE]

[1247] Fiil görevini görecek olan zamirler böylelerinde hep bilindiği üzere ünlü düşer: *ben ḫasta... annem yataḳta... o keyfinde* vs. birinci ve ikinci kişi zamirlerinin eksiltilmesi yalnız bu geçmiş zaman kipine özgüdür. Üçüncü kişide ise her kipte ünlü düşer.[AUE]

İslāmıñ şartı beştir.

2. Ad olur:

Örn.: *Beraet-i zimmet asıldır* (Ceza hukukunda esas bir kural olup her isnad bir ispat ister hükmüne varır.).

ḳapunuñ ḳanadı kiseniñ aġzıdır (Atasözü olup "Sokağa çok çıkan çok para harcar." demektir.);

Evdedir;

Anañ ḫasta mı?

3. Zamir olur.

Örn.: *Bu şapḳa benimdir*;

hepsi seniñ için (ardınca bir edat gelen zamir).

4. Zarf olur:

Örn.: *Buradadır.*

Hatırlatma – Yüklem ilk zamanlarda ad-fiille de olabiliyordu; fakat bütün bu kipler (bu cümleler) gitgide kişili kipler olmaya başladı (bk. § 1257 ve 625).

1175. *Bildirme eki* – Fransızcadakinden farklı olarak bildirme ekinin söylenmesi Türkçenin ad cümlelerinde mecburi değildir. Geniş zamanda isteğe bağlıdır:

Örn.: *Sen dede, ben dede; bu atı kim tımar ede* (atasözü). Krş. § 646.

Bununla beraber birinci ve ikinci kişilerde hemen her zaman kullanılır.

Örn.: *(ben) ḫastayım*;

(sen) ḥaḳḳsızsıñ.

Hatırlatma – Bu durumda *özne* olan zamir gereksiz olur ve kaybolur gider (krş. § 1187).

1176. Üçüncü kişi bildirme eki *-DIr* ve çokluğu *-DIrlAr*'ın kullanılması yazı dilinde konuşma dilinden daha çoktur.

Örn.: *Allah kerim[+dir].*[1248]

Örn.: *Nāġah bir leğlek hava yüzünde bir yılanı ġötürüb ġeçerken (yılandır) canı acısından depelenirken ol çanıñ birisine doḳunur dāḫi (çañdır) öter.*[AUE];

Bir ḳıyāmet (şamata)dır ḳopar;

Bir ta'kibdir başlar;

[1248] Eski Osmanlıcada olduğu gibi şimdiki Türkiye Türkçesinde de *+DIr* (şimdiki zaman veya *tahkiyeli geniş* zaman kipinde) çoğu zaman pekiştirme göreviyle kullanılır (Başka *kiplerde* de kullanıldığı yazarın sonradan verdiği geçmiş zaman kipli örnekte de görülüyor.[AUE]).

Zavallının gönlünde bir yangın bir ateşdir gidiyor;

ḳahveḫānelerde bir ejderhā sözüdür gidiyor (GÜRPINAR);

Yine krş. *oğlan ne yapsın bir şeydir oldu* (KÚNOS, *Türkçe Parçalar ve Dil Bilgisi*, 46. s.).

Yine bakınız bu dil bilgisi kitabında başka bir örnek (§ 1338, *a* 2).

1177. Aksine öteki kiplerde ek fiil mecburi kullanılır:

Örn.: *Yorgun imiş;*

oğlum zābit olacaḳ.

Son örnekte, öteki Türkçe fiillerden hiçbir yolla ayrısı başkası olmayan *ol-* fiilinden yapılma kipler meselesine gelince bunların bulunduğu cümleyi ad cümlesi değil de fiil cümlesi saymak mümkündür.[1249]

1178. Söylemeye lüzum yoktur ki bildirme eki genellikle ek fiil gibi cümlenin sonunda bulunur.

1179. Fransızcada olduğunun aksine ad cümlesinde yüklem görevini gören ad, özneye göre mantıki olarak çokluk hâlinde olması gerektiği zaman bile teklik olarak kalır (krş. § 1185, hatırlatma).

Örn.: *Boğaziçinin manzaraları çoḳ güzel.*

1180. *İsim cümlelerinde yükleme katılan +lAr eki* – Şu söylediğimiz kuralın aksine eski dilde yüklem görevini gören addan sonra çokluk eki kullanılır olduğuna dair örnekler verilmektedir.

Örn.: *Zirā birbirine mütezaddlardır* (Farsça *Burhân-ı Katı* çevirisinden);

Hey beyler biz ḫünk'āra ḥā'inleriz.[AUE] (DERVIŞ AHMED ÂŞIKI, *Âşık Paşazâde Tarihi*, 120. s.);

Biz zayıflar ve ᶜācizlerüz.[AUE] (1426 yılı yazmaları, 27. yap.);

Bilünki siz ḵāfirlersüz (aynı eser, 152. yap).

Bugün de bildirme ekinin çokluğunu kullanmakla *mütezaddırlar* biçiminde aynı ögeler elde edilir (krş. § 1176); fakat bildirme eki çokluğunun sırası o sıra değildir.

1181. Farklı fiil gövdelerini içinde bulunduran basit kiplerin üçüncü kişi eklerindeki çeşitlilik (§ 623 hatırlatma) şununla açıklanır ki kişili kipler ilkin fiilden yapılma ad kiplerinden ibaret yüklemleri olan ad cümleleri idi.

[1249] *Olmaḳ* fiil adı güdük bir fiil olan *imek* fiil adında eksik kalan gelecek zaman kip görevini de görmesinin yanında, başlı başına tam bir fiildir; fakat *i-* gibi o da yardımcı bir fiil olup yalnız başlarına kullanılamaz. O da kendisinden önce bir ad (sıfat, zamir) alır ve bu bakımdan o da *i-* fiili gibi bildirme eki görevinde olup ad cümlesini meydana getirir. Bunu fiil cümlesi saymak anlam görevine bakmayıp biçime aldanmak olduğu fikrindeyiz.[AUE]

Nasıl ki "O gidecek." veya bildirme ekli "O gidecektir." cümlesi ilkin "O gitmesi gerekli kimsedir." biçiminde bir ad cümlesi iken (eksiz) *gidecek* (ve *-DIr* ekli) *gidecektir* kiplerini doğurmuş bulunuyor. Bu, niyetli gelecek zaman olan bir basit kipin teklik üçüncü kişisidir.

"Onlar gidecektir." cümlesi, ilkin "Onlar gitmeleri gerekli kişilerdir." biçiminde 1179. paragrafa göre meydana getirilmiş olup (*sıfır* ve *-DIr* ekleri) aynı kiplerin çokluk üçüncü kişi yerine kullanılmasını (çokluk hâlinde bir öznesi olmak şartıyla) mümkün kılmıştır: *gidecek(dir)*.

Öte yandan "Onlar gidecekler." 1180. ve (bildirme ekli olarak) "Onlar gideceklerdir." veya çokluk hâlinde bildirme ekli olarak § 1176 "Onlar gidecektirler." cümleleri *+lAr*, *+lArdIr* veya *+dIrlAr* biçimlerini meydana getirmiştir. Niyetli gelecek zamanın çokluk üçüncü kişisi için bu, beş biçim imkânını veriyor.

Birleşik kiplerde *+lAr* eki *-(i)di*, *-(i)se*, *-(i)miş*'ten önce de gelebilir. Yine *deyil(i)diler* denildiği gibi *deyillerdi* de denilir.

1182. Bu geçen sergileyiş bize şu iki gözlemi yapmamıza imkân tanımaktadır:

1. Çokluk eki Türkçedeki ad cümlesinin yükleminde (*-DIr* eki ne kadar değilse o da o kadar) esaslı bir öge değildir;

2. Onun böyle bir cümlede belirli bir yeri olmayıp *-DIr*'ın bazen öncesine bazen de sonuna getirilir (krş. § 196).

1183. Çokluk eki 1180. paragrafta gösterilen yapılanmalara benzeşme yoluyla bazen de değişmez edatlardan sonra getirilir.

Örn.: *Elyevm Ḳuban ve Ḳırımda umūmen ḳabā'il-i Tātār Şāhin Girayı ᶜademi ḳabul ve Rusya ᶜaskeriyle muḥārebeye iḳdām üzerelerdir*[AUE] (*Cevdet Paşa'nın Tarihi*'ne geçirilmiş olan XVIII. asra ait bir vesikadan alınma).

Burada *+lAr* eki *üzere* edatı (krş. § 897) ardınca gelmiştir.

Aşağıdaki cümlelerde saygı ve nezaket için olan çokluk eki bulunma hâl ekinden hemen sonra gelir (krş. § 1358).

Efendiler evdeler mi?;

Evet buradaḷar;

Neredeler?

Yine karşılaştırın şu ifadeyi:

Ḫayır evde deyiller (veya *evde yoḳḷar*).

Eski Osmanlıcada nezaket için olan bir çokluk ekine başka bir örnek:

eyüler ve ḫoşḷarmısız (MENINSKI, *Inst.*, 4. s.).

Aşağıdaki ifade tarzında ise besbelli Osmanlıcaya has bir şey görünmüyor:

Ḫoş ǵeldiñizlär[AUE] (SÜLEYMAN HAKIM ATA, 1.403).

1184. Eski Osmanlıcada yüklem Arapça bir sıfat biçiminde olduğu zaman bu, daha yukarılarda belirtici öbekler (§ 1137 ve 1140) dolayısıyla bildirilen kurallara uygun olarak özne ile cins ve sayı bakımından uygunluk hâlinde bulunur idi.

Örn.: *Hālā vālidesi ḥayatda oḷup anda sāḳine imiş*[AUE] (MEHMED EFENDI, *Sefāret-nāme*, XVIII. yüzyıl);

Sāḳḷar öyle mültefite ki ǵüyā yekpāre ǵörünürdü (aynı yer).

Uyarı – Daha ileride, 1197'den 1208'e kadar olan paragraflarda özel bir tipteki ad cümlelerinden söz edilecektir.

B) Fiil cümleleri

1185. Bir fiil cümlesinin yüklemi daima *kişili* bir fiil kipi biçiminde görünür.

Bu fiil kipi basit veya birleşik bir kip olabilir. Daha yukarılarda çekim sebebiyle (§ 627 ve aşağısı) fiil cümlelerine dair örnekler görülmüştü.

Hatırlatma – Özne çeşitli dahi olsa fiil teklik kalabilir (krş. § 1179).

Örn.: *Şehrimize beş tabur ǵeldi.*

Özne belirsiz olduğu zaman (krş. Fransızcanın belirsiz zamiri olan *on*'u), fiil (şimdiki Bulgarca ve Yunancada olduğu gibi) çokluk üçüncü kişi olur.

Örn.: *Teklīfimi ḳabul etmediler.*

Teklik üçüncü kişide tümlecin edilgenliği sebebiyle de kullanılabilir.

Örn.: *Orada birḳaç gün oturuḷdu.*[1250]

II. Yüklet (özne[1251])

1186. Genellikle şu değişmeli adlar özne olarak kullanılır.

1. Asıl adlar: Adlar, ad olarak kullanılan sıfatlar ve zamirler.

Örn.: *Ḳorḳu dağḷarı aşırır*[1252];

1250 *oturuḷdu* fiilinin Fransızca karşılığı *on sejourna* olsa gerek, buna yazarın verdiği *on resta* karşılığı ise Türkçede *ḳaḷındı* olacak.[AUE]

1251 Buna verilen Türkçe *özne* tabiri, diğer bir çeşidi olan *yezne* gibi 'damad' anlamındadır. Bununla münasebeti yoktur. Biz üzerine bir şey yükletilecek 'varlık' anlamındaki bu kelimeyi ise daha uygun buluyoruz, bk. *Kitab-ı Dede Korkud*, *yüklet* 'eşya yükletilecek (hayvan)'.[AUE]

1252 Bizim bildiğimiz bu atasözü "Korku dağları bekler." biçimindedir.[AUE]

Tatļı dişe düşmen acı mi ᶜdeye dost;

Kim bilir?

2. Çekimsiz fiiller (fiilimsileri) içinde çekimli olanlar; yani fiil adları, iş adları ve ad olarak kullanılan sıfat-fiiller.

Örn.: *Arıdan baļ aļmaḳ her ḳesiñ ḳārı deyildir* (atasözü) (özne, burada fiil adı *aļmaḳ*).

Yaļan söyleyen unutġan[1253]*oļmamaļı* (atasözü) (Burada özne ad olarak kullanılan sıfat-fiil *söyleyen*).

İş adı fail olan örnekler için bk. § 1271 ve aşağıları.

1187. *Ayrıca öznenin söylenmediği durumlar* – Özne, dil bilgisi bakımından bir kişi (birinci, ikinci ve üçüncü kişi) kavramıyla gösterilmiş olduğu zaman, başka birçok dilde olduğu gibi genellikle başlı başına bir kelime (bir kişi zamiri) ile ifade edilmek istemez. O zaman kişili kipin (aslında bir zamir ögesi olan) eki, kişisi ve dolayısıyla özneyi bildirmeye yeter. Başka türlü söylemek gerekirse kişili kiplerin özneleri kendileri içindedir (krş. § 300).

Bununla beraber sözün açıklanması veya bizzat kişi üzerine dikkati çekmek gerekiyorsa kişi zamiri de ayrıca söylenir.

Örn.: *Ben aġļarım sen gülersin.*

1188. Teklik üçüncü kişide fiilin mantıki öznesi diye Fransızcadaki tarafsız işaret zamiri olan *ce, il, celâ* krş. kişisiz denilen *il paraît, il se: peut*; yani olabilir, öyle görünüyor gibi cümleleri ile ifade edilenlere benzer *belirsiz* bir kavramı dahi olduğu zaman kişi eki yeterlidir.

Örn.: *Bitdi*;

Bitdi gitdi;

Oļur oļaġandır, *yapıļabilir* 'olabilir, uygundur, makbulümdür';

oļmaz 'iyi, uygun değildir, yasaktır, olur, yapılır şey değildir, yapmayın' (krş. § 1205 2.);

oļmadı 'iyi, uygun, istenildiği gibi olmadı, hoşa gitmiyor, iyi değil, hata ettiniz, kötü yaptınız';

yeter;

yetişir;

elverir;

[1253] Sert ünsüzlerden biri olan *t*'den sonra *g* değil *ḳ* okunur.[AUE]

ister; bu kelime için bk. § 979;

istemez.

Krş. Eski Osmanlıcada *ḳayırmaz*[1254] 'önemi yok, varsın olsun', şimdiki Türkiye Türkçesinde *zarar yoḳ*, *be'is yoḳ*. Arapça, Suriyece *mā bisāyil*; şimdiki Yunancada *zem-biràzi*.

Krş. *äç (hiç) buşmaz hiç ziyan vermez* (FERIDUDDÎN ATTÂR, *Tezkiratü'l Evliya*, 53 ve 375. s. ve çevirisinin 31. sayfasında, uyarı) PAVET de COURTEILLE ve RADLOFF'a göre *buşmaḳ* fiil adı 'berbat olmak, bozmak, daralmak' anlamlarına ve (*Divanü Lugati't-Türk*, II, 11) 'canı sıkılmak, usanmak' anlamlarındadır (krş. § 1343 aşağıları.).

Bu tarzda ifade çoğu zaman gereklilik gövdesi olan kiplerle kullanılır. Krş. § 642; yine krş. kişisiz cümlelere dair örnekleri § 1230 ve aşağısı ve § 1241.

1189. Bunun aksine Fransızcanın *il pleut*, *il neige*, *il tonne*, *il fait tel ou tel temps* yollu ifadelerinin karşılıkları Türkçede söylenilir bir öznesi olan cümlelerle yapılır.

Örn.: *yağmur yağıyor*;

ḳar yağıyor;

ġök gürleyor.

Yine krş. § 1185, hatırlatma

III. Tümleç

1190. Birbiri ardınca farklı ad hâllerini incelemiş olduğumuz ad konularında (§ 258'den 283) dolaysız, dolaylı ve durumluk tümleçler üzerine birtakım talimat görülecektir.

Biçim bilgisince sınıflamanın tümleçleri mantıkça sınıflama ile çerçevelendirilmesi için şunları akılda tutmalı ki:

Dolaysız tümleç, yükleme hâlini veya yalın hâlini alır;

Dolaylı tümleç edatlı veya edatsız yönelme hâli veya ayrılma hâli (veya edatlı mutlak) hâlini alır;

Durum tümleci edatlı veya edatsız bulunma hâli ve (sebep anlamlı) ayrılma hâli ve edatlı mutlak veya göreceli hâlini alır.

1254 Belki aslı 'kaygu vermez' anlamındadır.[AUE]

IV. Belirtkenler (Cümlenin geçici ögeleri)

1191. Cümlenin bütün ögelerinde bir belirtken bulunabilir; yalnız fiil cümlelerinin yüklemi hariçtir. Bu, ad olmadığı için belirtici bir öbeğe dâhil bulunamaz.

Daha önce § 1066 ve aşağısı paragraflarda belirtkenlere dair bir konu geçmişti.

II. Konu: Ad ve fiil cümlesinde ögelerin sırası

1192. Bir cümledeki farklı ögelerin yerlerinin sırası incelenmeden önce şuna dikkat etmek gerekir. Yardımcı ögeler cümlenin bütününe nispet edilerek belirtilmiş değildir; bunlar yalnızca ait oldukları cümlenin ögelerinden önce gelirler.

1193. Öte taraftan tümleçler özneye değil, yükleme ait olduklarından o yüklemle bir öbek meydana getirmeye eğilimlidir. Biz bu öbeğe yüklem öbeği adını veriyoruz (Bilindiği üzere yüklem 1063. paragrafta bahsedilen kurala göre bu öbeğin sonunda yer alır.).

Bunun sonucunda cümlede son çözümlemede iki parçaya kadar çıkarılır: Yüklem öbeği ve özne (Özne yüklemden önce yer alır.).

Bundan da şöyle bir şema çıkar:

Yüklem öbegi

Özne + Tümleçler + yüklem

1194. Tümleçler şu esasa göre yer alırlar: Tamlayan bağ ne kadar doğrudan doğruya olursa tümleç o kadar yükleme yakın olur.

Bundan da şu farazi düzen çıkar:

Yüklem öbeği

Özne +	Durum tüm. +	Dolaylı tüm. +	Dolaysız tüm. +	yüklem
Örn.: *Ben*	*yarın*	*size*	*bunu*	*göndereceğim.*

1195. Bu farazi sırayı buraya koyduk, hâlbuki kullanışta bu sıra iki durum dolayısıyla çoğu zaman nakşedilmektedir:

1. Zaman ve yer bildiren durum tümleçlerine özneden önce yer verilmesi durumudur. Şu şekilde söz buradan çıkıyor:

Zamanlık durum tümleci + yer durum tümleci + özne + başka durum tümleçleri + dolaylı tümleç + dolaysız tümleç + yüklem.

Örn.: *Geçen cumᶜa günü - cāmiᶜimizde - meşḫur bir vāᶜiz - ḳemāl-i ḥarāretle - ehâliye - birtaḳım güzel şeyler söylemiş.*

1196 – 2. Birinci kişi, ikinci kişinin dikkatini çekmek istediği kelimeye yüklemin hemen yanında yer verme durumu.

Bu yer değiştirme, özne de dâhil cümlenin bütün ögelerinde söz konusu olabilir.

Dolaysız tümlece örnek (Bu takdirde kelimelerin sırası alelade sıra ile karışmış olur.):

Yarın ben size bunu (başka şeyi değil) *göndereceğim.*

Durum tümlecine örnek:

Ben bunu size yarın (başka gün değil) *göndereceğim.*

Özneye örnek:

Yarın bunu size ben (başkası değil) *göndereceğim.*

Dolaylı tümlece örnek:

Ben bunu (*yarın*[AUE]) size (başkasına değil) *göndereceğim.*[1255]

Birinci kişi falan veya filan kelime üzerinde ısrar etmeden bir cümlenin yalnızca objektif bir biçimde söylenmiş olması nadir olduğu için daha yukarılarda verilmiş olan esas sık sık uygulanmış bulunmakta ve farazi olarak düzenli olduğu bildirilen sıraya nadiren riayet olunmaktadır.

III. Konu: Özel örnekte bazı ad cümleleri

1197. Aşağıda iki çeşit ad cümlesi üzerine bazı ayrıntıları vereceğiz:

1. Yüklemi *var* veya *yoḳ* kelimelerinden biri olan cümleler.[1256]

[1255] Kitabın başlarında *fonetik* (ses bilgisi) sözünde bir cümledeki ögelerden hiçbirinin normal sırası bozulup önemi vurgulayan kelimenin fiilin hemen yanına getirilmesine de ihtiyaç kalmadan yalnız ilk hecesi üzerine vurgu yapmakla nasıl bu söylenen görevi oynamakta olduğu söylenilmişti.[AUE]

[1256] Sıfat olan bu kelimeler her sıfat gibi yüklem olduğu zaman bildirme ekleri söylenik veya

2. Yüklemi *demek* fiil adı olan cümleler.

I. Yüklemi 'var' veya 'yok' kelimelerinden biri olan ad cümleleri

1198. *Var* kelimesi hem var olan hem de varlık bildiren bir kelimedir. *Yoḳ* kelimesi de (hem yok olan hem de yokluk[AUE]) yokluk bildiren bir kelimedir.

Bu iki kelime (anlamlarına göre[AUE]) bazen sıfat bazen ad olarak kullanılır.

Örn.: *Çün anıñdır her yogu var eylemek*[AUE] (AŞIK PAŞA (ölümü hicri 710 = 1310-1311)'nın bir nazmından alınmış);

(Aḷḷah) dilese cümle ᶜālem-i bir anda yoḳ eder ve dilese girü var eder[AUE] (MUHAMMED EFENDI, *Risâle-i Birgivi*, 3. s.);

Vara var yoğa yoḳ denilir;

yoḳ paḥasına 'hiç kâr etmeden, hiç yere, çok ucuza';

yoḳ yere 'hiç yere, boş yere, boşuna' krş. şu anlamdaş ifadeleri: *bihūde yere, ḷuzūmsuz yere*, *ᶜabes yere*);

Maḷını yoḳ yerlere virüb[AUE] (1426 yılı yazmaları, 128. yap.[AUE]).

Hatırlatma – *var* kelimesi bazen *var oḷan ḳadar*, *oḷanca* gibi bir bütünlük anlamını da verir:

Örn.: *Var ḳuvveti ile* 'olanca kuvvetiyle' (krş. § 926, hatırlatma);

Varını veren utanmaz;

On biñ ᶜazab ve yeniçerisiñin var ile[AUE] (*yeniçerisinin varı ile*) (ROUEN, 1493 yazmaları, 50. yap.);

Bizi yağma ḳıḷub kilārimizde varnı? aḷmışḷar[AUE] (1426 yılı yazmaları, 257. yap.).

var kelimesine *yoḳ*'u eklemekle bu ifadeleri pekiştirmek mümkündür.

Örn.: *varım yoğum*;

Vara yoğa gülen yaḥod ağḷayan bir çocuḳ;

vara yoğa ḳarışmaḳ.

1199. *Var* ve *yoḳ* kelimeleri, şunları ifade ettikleri zaman ad cümlelerinin yüklemi olarak kullanırlar:

1. Bir kavramın mutlak varlığını veya yokluğunu.

Örn.: *Aḷḷah var(-dır)*;

---

gizlenik kalabilir. Burada bunların böylece ayrılmaları belki Fransızcanın *il y a, il n' y a pas* gibi fiillerini hatırlatıyor; yoksa bunlar Türkçede *annem ḥasta, çocuḳḷar mektepte* vs.'den farklı değildir.[AUE]

Ne var?;

Ne var ne yoḳ?;

Bir şey yoḳ;

Kimse yoḳ;

Şüphe yoḳ (-tur).

Hatırlatma – Herhangi bir hadiseden biri bir müddet ve fasıla geçtiğini bildirmek için aynı yapılanma kullanılır.

Örn.: *Ḥarb başlayalı tamam dört sene var (-dır).*

Bununla beraber aynı ifadeler, ek-fiil ile de olur.

Örn.: *Sekiz aydır devlet-i aliye cezāir*[1257]*den bir cevab ġetirdemedi* (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, II, 262. s.). Bu örnekte şöyle de denilebilirdi: *Sekiz aydan beridir...*[1258]

1200. 2. *Bir kavramın herhangi bir yerde varlığını* (veya *yokluğunu)* – (yerlileşen varlık).

Fransızcada ve çoğu Avrupa dillerinde bu gibi durumlar için kişisiz biçimler vardır: *il y a* (krş. Yunanca ἔχει, Bulgarca *ИМа*).

Türkçede, öteki dillerde olduğu gibi özne (= varlığı işaret edilen kavram) çoğu zaman belirsiz bir tanımlık edatı veya bir sayı adı ile beraber olarak belirsiz bulunur.

Örn.: *Bu derede bir (on) ev var(-dır);*

Bu ḳışlada beşyüzelli asker var(-dır);

Buyuruñ, efendim, bizde her şey var(-dır).

Hatırlatma – Mesele bir kavramın hatta var olduğu özelliğini düşündürmeden yalnızca onun *mahallileştirilmesi*, onun *nerede* olduğunun bildirilmesinden ibaret ise *var* kelimesi faydasız kalır ve *yoḳ* kelimesi ise yerini *değil* kelimesine bırakır. Bu takdirde özne genellikle belirli, hüviyeti belirtilmiş (varlığı daha önceden bilinen) bir kavramdır.

Fransızcada, Türkçede ve başka dillerde olduğu gibi ek fiil ile yapılır:

Örn.: *Evim bu derede(-dir).*

Olumsuzunda:

Evim bu derede değil(-dir).

Bununla beraber bazen bu ifadelerde bile *var* ve *yoḳ* kullanılır.

1257 Bu kelime *Algerie* karşılığı ise *Cezayir* gibi büyük harfli olacak... yok, eğer 'Adalar' demek olan *îles* karşılığı ise böyle kalacak.[AUE]

1258 Bu cümlenin de aslı şöyle olmalıdır: *Sekiz aydan beridir ki....*[AUE]

Örn.: *Ferah ferah otuz yaşında varsıñ* (FAIK REŞAD, *Külliyât-ı Letâif*, 313. s.)[1259] (krş. bir başka örnek § 893).

Efendi evde yoktur (krş. § 1183).

1201. 3. Bir veya birçok başka kavrama *mülk (ā'id) olan bir veya birçok belirsiz kavramların varlığı (veya yokluğu)* (ad tamlaması için bk. § 1091).

Çoğu Avrupa dilinde (ve başlıcası Balkan dillerinde) olduğu üzere Fransızcada da bu durumda *avoir*[1260] fiilinin kişili kipleri bulunur.

Mülk edinilen (tamlanan olan) şey cümlenin öznesi olup kendisine bir iyelik eki (= malik olana: tamlayan iyelik üçüncü kişi zamiri krş. § 233) ilave edilmiş bulunur. Sahip olan aynı cümlede ifade edilmiş ise mülk olan (tamlanan) ile bir ad tamlaması[1261] meydana getirir.

Örn.: *Bir (on) evim var(-dır)*;

Neñiz var?;

Zenginiñ malı, züyürdüñ evlādı var (atasözü).

Var ve *yok* kelimelerinin iş adlarıyla böyle bir kullanışına bakınız (§ 1284).

Hatırlatma – İş yalnızca bir *ad tamlaması* kurmaya (bir kavramın başka bir kavrama ait olduğunu bildirmeye) gelince, *var* kelimesi faydasız kalır (krş. § 1200 hatırlatma) ve *yok* kelimesinin yerini *deyil* kelimesi alır. Özne (= mülk edinilen kavram) belirli, hüviyeti bilinmiş bir kavramdır. Varlığı daha önceden bilinmiş olduğu için *var* kelimesiyle ifade edilmek istemez: iyelik ekini almaz. Sahip olan (tamlayan) ise ilgi hâli, yüklem olur.[1262]

Örn.: *Bu ev benim(dir)*.

1259 Dikkat edilecek bir şey de bu örnekte ek fiilinin ikinci kişi durumunda olmasıdır. Bu istisna bir hâldir; çünkü ek fiili *var* ile beraber olduğu zaman genellikle üçüncü kişi durumunda olur. Bu mesele hakkında bakınız § 1205'in baş taraflarına.[JD]

1260 Fransızcanın *avoir* fiilini Türkçeye çevirirken bir iyelik (bir temellük) fikri bildirip bildirmediğine bakmak ister: Nitekim "J'ai votre livre dans mon tiroir." gibi bir cümle "Kitabınız çekmecemdedir." biçiminde tercüme edilir.[JD]

1261 Bu ad tamlaması (birinci sözcüğü ilgi hâli ekli olarak) bizim *ārizi* (yardımcı) dediğimizdir (krş. § 1101).[JD]

1262 Alelade basit adlar (sıfatlar, zamirler vs.) özne görevinde bulunduğu gibi bir ilgi hâli fikri bildiren ve birleşik ad gibi olan ad tamlamaları da bu görevi görebildikleri için bizce burada söylenecek asıl söz öznenin böyle bir ad tamlamasından ibaret olduğudur; yoksa bu cümlede başka kayda değer bir özellik görmüyoruz:
Baña āit (bir) ev var(dır)= Bir evim var (dır);
Size āit ne var= Neñiz var;
Zengine ait mal, züğürde ait evlād var= Zenginiñ malı, züğürdüñ evlādı var.[AUE]

1202. Daha önce geçen paragraflarda söylenilen örnekleri biz daima şimdiki zaman kipinden olanlarını düşünerek almıştık. Diğer zaman kiplerinde (krş. § 1177) *var* ve *yoḳ* kelimeleri; ancak **i-* (§ 559 ve aşağısı) eksiltilmiş (nakıs) fiil kiplerinden biriyle beraber gelen bir ek fiili olduğu zaman kalabilirler.

Örn.: *Bu cümle ʿālem yoġ iken* (*yoḳiken* yerine) *ol* (*Allah*) *var idi*[AUE] (Eski Osmanlıcadan alınmış bir örnek (*Risâle-i Birgivi*, 3. s.; mutlak varlık krş. § 1199).

Şimdi otuz yaşında vardı (TONIN'in ayrılması, Nu. 1900, col. 5; mahallileşmiş varlık krş. § 1200, hatırlatma); krş. § 1205.

Sen evde yoġuduñ (mahâllileşmiş varlık);

Vüzeranıñ üç tuġları var imiş [ad tamlaması için krş. § 1201];

Varsa puluñ olurum ḳuluñ yoḳsa puluñ ḳapudır yoluñ (söylence).

1203. İş, *ol-* fiilinden yapılmış kiplere gelince, *var* kelimesi ortadan kalkar. Bundan çıkan sonuç şudur ki *ol-* fiili hem 1. 'Önceki hâli bırakıp yeni bir hâle girmek. 2. *exister* anlamlarına (**var olmaḳ* yerine) gelir ve *olma-* fiili de hem bir önceki hâli bırakıp yeni bir hâle girmemek anlamına hem 2. *ne pas exister* anlamına (**yoḳ olmaḳ* yerine) gelir.

Örn.: *Kimse olmasın! Yolu ḳapamayıñız*;

Bizde maʿārifiñ derdi muʿayyen bir meslek olmamasıdır.[1263]

Hiç bir ġelip giden olmadı. (Daha önce geçen bütün örnekler 1199. paragrafta gösterilen örnektedir [mutlak varlık].);

Bu babda yañlışıñız olmalı (1201. paragrafta gösterilen örnek örneğinde [ad tamlaması varlığı].).

Krş. *olan* sıfat-fiili için § 762, hatırlatma Yine krş. *var*'ın anlamdaşı *olanca* § 926 hatırlatma.

Hatırlatma – Bununla beraber şu ifadede *var* kelimesi (*a*'sı uzatılarak[AUE]) *ol-* fiilinin buyruk kipiyle beraber kalmıştır: *var ol* (*oluñ*).[1264]

1263 "Maarifin belirli bir meslek olmaması" ibaresi belki yazarca "maarifin belirli bir mesleği olmaması" yerine yanlış anlaşılmış olacak. Fransızca "maarifin muayyen bir hareket hattı olmaması" yolunda tercüme edilmiştir. Hâlbuki bundan anlaşılması gereken anlam bizce "maarifin belirli bir meslek hâlinde olmaması" biçiminde olsa gerek.[AUE]

1264 *Vār olsunlar* da böyledir: *sağ ol*, *berḫurdār ol* gibileri de buna benzer. Bunlardan başka *ol-* fiili, üst yanlarında birtakım hastalık adlarıyla beraber de kullanılabilirler. Bu takdirde o hastalık adları 'o hastalığa tutulmuş hasta' anlamında sıfat görevinde bulunurlar:
Nezle, öksürük, bronşit, apandisit, verem, yılancık, boğmaca + olmaḳ 'nezle hastası (nezleli), öksürüklü, bronşitli, apandisitli, veremli, yılancıklı, boğmacalı olmak'. Bk. ayrıca *oldum*

1204. *Yoḳ kelimesinin kullanışındaki özel durumlar* – Bazı sıfatların belirsiz cümlelerde *yoḳ* kelimesinin ardınca (olumsuz bildirme eki görevini gören bir zarf olan[1265]) *deyil* kelimesi gelebilir.

Örn.: *Ḫaḳan-ı maḫlū ᶜuñ tarafdārları yoḳ deyil.*

Yoḳ mu? ifadesi bazen, 'daha önce söylenen bir ada dikkati çekmek için bir pekiştirme' anlamıyla da kullanılır.[1266]

Örn.: *İstibdād devrinde o ġölġesinden ḳorḳan meskīnler yoḳ mu? Şimdi her biri bir ġazanferi ḥürriyet ḵesilmiş;*

Allahdan ḳorḳmaḳ, ḫalḳtan utanmaḳ yoḳ mu?

Hatırlatma – Eski Osmanlıcada aynı anlamda *ki var* esas anlamıyla *qui existe*, *qui est* ifadesi kullanılırdı.

Örn.: *Ve bu Yanḳo İbni Madyan ki vardır*[AUE] (ROUEN, Nu. 1493 yazmaları, 54. yap.);

Amına nasārā daḫi ki var anlaruñ adını Bavlas (Pavlos yerine) *tagyir eyledi*[AUE] (1426 yılı yazmaları, 164. yap.).[1267]

1205. Eski Osmanlıcada *var* ve *yoḳ* kelimelerinin özel kullanış durumları.

1. *Var(dır)* ve *yoḳ(dur)* kelimeleri bir uzaklığı, uzunluğu bildirmek istenildiği zaman *ḳadar* kelimesinden sonra getirilerek bazen *-DIr* ve *deyil (dir)* yerine kullanılırdı.

ḳadarlı veya *ḳadarsız* olarak bir adamın yaşını bildirmeye yarayan ifadelerde de böyledir. 1200 ve 1202. paragraflardaki iki örneğe bakınız. Bilindiği üzere Türkçede uzaklık, uzunluk ve yaş fikirleri bazen birbirine karışıyor (krş. § 481 ve 892).

---

olalı 'var oldum olalı'.[AUE]

[1265] *Deyil* ad cümlelerinde yüklem hâlinde bir zarf olur. Onun asıl bildirme eki yine kendisinden sonra söylenik veya gizlenik bir *-dır*'dır; yoksa buna olumsuz bildirme eki demek bilmem ne kadar doğru olur.[AUE]

[1266] Bu yolda bir cümle çalımı yol soranlara yol göstermek için çok kullanılır ki o zaman *yoḳ mu* tabiri sağlık verilen nişan noktaları adından sonra getirilir. Suriye Araplarınca aynı durumlarda (yine bu anlamda olan) *mā fi*? tabiri kullanılır.[JD]

Yoḳ mu kelimesi 'madem ki senin gibi usta, yaman bir adam var' anlamıyla konuşma dilinde kullanılır. *Sen yoḳ musun sen, alimallah hepsinin ḥaḳḳından gelirsin.*

Yoḳ mu?'daki *mu* eki tasdikli bir sorma anlamındadır.[AUE]

[1267] Bu, yazarın dediği gibi 'yok mu' anlamından ziyade *haniya* anlamına yakın gibi geliyor: Bu *Yanko İbni Madyan ki vardır* "Haniya Yanko İbni Madyan adında biri vardır.", *Bu Yanko... Ama nasārā dahi ki var anlarun adını Bolis tagyir eyledi* "Haniya daha (birtakım) nasarâ vardır...". Sonra buradaki *ki var*'lar *var ki*'lerden çevrilmiş değil, anlama göre böyle kullanılmıştır.[AUE]

Örn.: *Pāris şehri nefselemirde İstanbul ḳadar yoḳdur lākin binālari üçer dörder ḳat olub*... (MEHMED EFENDI, *Sefāret-nāme*, 38. s.)[AUE];

(*Versay'da*) *bir kebir ḫavuza daḫi ğeldik vasatında şadırvanı bir ḳasır ḳadar var*[AUE] (aynı eser, 48. s.);

Bir ğözü bir inek ğözünüñ üçü ḳadar varıdı (TAMBURI ARUTIN, *Nadir Şah Tarihi*, 6. s.);

Tahmas ḳulunuñ ordusu ne ḳadar vardı (aynı eser, 35. s.).

2. Yönelme hâlinde bir ad ve bir fiil adıyla veya şart fiilli bir bağımlı cümlesiyle beraber bulundukları zaman *var(dır)* '(izin) vardır, olur, caizdir, müsaittir, meşrudur' anlamlarını ve *yoḳ(dur)* 'olmaz, yasaktır'[1268] anlamlarını bildirir.

Örn.: *Vardır ol veliye dilerse depeleye dilerse diyet ala... emmā bizūm imamlarumuz demişlerkim veliyā diyet almaḳ yoḳdur*[AUE] (1426 yazmaları, 106. yap.);

Ḥāyize (*aybaşlı*[AUE]) *ya nüfesā* (*lôḫusa*[AUE]: *ya tahta yazmaḳ var mı, yoḳ mu*[1269AUE] (*Hulviyât-ı Şâhî*, 67. yap.).[1270]

II. Yüklemi 'demek' kelimesi olan ad cümleleri

1206. *demek* fiil adı bir ad cümlesinin yüklemi olarak her kipte bulunduğu zaman; o kipin daima üçüncü kişisinde kullanılmak üzere kullanılır ve bu *signifie*,

---

1268 *olur* ve *olmaz* kelimelerinin de böyle bir anlamı vardır (§ 1118):
eski dostumdur, gitmemek olmaz.[AUE]

1269 Yazar, *taḫta yazmak* tabirini (Kur'an'dan birtakım ibareleri); 'güzel yazı ile yazmak' anlamıyla; fakat şüpheli bir soru işaretiyle kaydediyor. Bu durumlarda olan bir kadın için olur mu olmaz mı diye düşünürken bu *taḫta yazmaḳ* tabiri hakkında yazar tarafından verilen tercümeyi yerinde bulmuyoruz. Yalnız bunun ne olabileceği hakkında geniş bir kanaat edinmiş olmamakla beraber şöyle düşünüyoruz: Bk. 3 A. Wooden book-cover REDHOUSE.
a) *taḫta* kelimesinin çeşitli anlamlarından biri de eskiden 'kitap cildi' idi. *yazmaḳ* fiil adının ise şimdi de bazı yerlerde olduğu gibi eskiden 'yaymak, açmak' anlamı da vardı. Şu hâlde bu cümle "Öyle nâpak durumda kadınlar için örneğin bir mushaf cildi ele alıp açmak olur mu olmaz mı?" anlamına yazılmış olabilir. Nitekim Kur'an-ı Kerim cildi hakkında şöyle buyurulmuştur; *Yani ona ancak pak olanlar el sürebilir.*
b) Arap harfleriyle *yazmaḳ* kelimesindeki *z*'nin bir nokta ziyadesiyle aslında *r* olması mümkündür. O zaman 'tahta yarmak' gibi bir mana alır; fakat biz bu şıkkı birincisi kadar kuvvetli bulmuyoruz.[AUE]

1270 Olumsuzluk zarfı olarak kullanılan *yoḳ* kelimesi için bk. § 375, hatırlatma: *yoḳsa* kelimesi için bk. § 467.
Şunu da ilave edelim ki bazen *yoḳ* kelimesi öncekisiyle zıt olarak bir faraziye bildiren şart cümlelerinin başında bulunur:
yoḳ eğer ğelmezse... veya *yoḳ, bilakis ğelmezse...*[JD]

signifiait.. veut dire... vs. karşılığı olur.[1271]

Örn.: *Far(i)side at demekdir* (= Farsçada *esbat* anlamındadır.[AUE]);

ḳana ᶜat demek; bunda [*ḳanāᶜat* kelimesinin Fransızcadaki karşılığı *conviction*'dur.].

Bu ne demek (=Bu ne anlamına?[AUE]);

Ne demek (Bu nasıl şey! – Asıl anlamı 'bu ne' anlamındadır[AUE]);

Taḳlīdi seyf ḳılıc ḳuşatmaḳ demekdir (AHMET RASIM, *Osmanlı Tarihi*) (Bu Osmanlı padişahlarına taç giyme yerinde yapılan bir merasim adıdır.);

'ḳapu ḳulu' ḫassa ᶜaskeri demek idi (AHMET RASIM, *Osmanlı Tarihi*).

1207. Bu ifade tarzının kökeni her birinin de sonunda *demek* bulunan iki terimli bir cümleden ibaret daha tam bir biçimdir:

Örn.: *Efk'ārı umūmiye demek, ben demekdir* (XIV. LUI'nin şu meşhur beyanatının uygulama yollu tercümesi: *l'opinion publique c'est moi*). Krş. § 1214, son örnek.

Yani birinci ögelerdeki *demek* kaldırılmak suretiyle bundan önceki paragrafta verilen ifadeler meydana getirilmiş bulunuyor.

1208. Aşağıda, aynı menşee bağlananlara örnek olarak daha birkaç deyim veriyoruz:

Bu ne demek sözdür? (*Ne demek* kelimeleri burada hakiki bir belirtken olarak kullanılmıştır.)[1272];

Demek, demek ki.., demek oḷuyor ki... bu şu anlamdadır ki *anlaşılan, anlaşılan şu (dur)ki..., şu hâlde...*

Bunlarda *demek* kelimesi bir zarf değerindedir (krş. Arapça; يعنى *yaᶜnī* Rusça **значить**).

Demek (oḷuyorki) siz derse devām etmeyeceksiñiz (ŞEMSEDDİN SAMİ).

[1271] Bizce bu birinci ögedeki *demek* kelimesi, ikincilerde olduğu gibi yüklem görevinde olmayıp özne görevini görmektedir. Bunlar asıl kendi anlamıyla 'söylemek' karşılığı olup cümlede *sözü* kelimesine denktir:
Efkârı genele (demek) ben demektir = efkârı genele (sözü) ben anlamındadır. Bununda aslının şöyle olması gerekir: *Efkârı genele* demek, *ben demek*(le bir)dir.[AUE]

[1272] Yazarın verdiği bu örnekte bir yanlışlık olacak. Böyle bir cümle Türkçede söylenmez. Bu olsa olsa ya *bu nasıl söz, bu söz nedir* biçiminde veya *bu ne demek(dir)* biçiminde kullanılır; yoksa yazarın dediği gibi *demek* kelimesinin *söz* kelimesine belirken (sıfat) olarak kullanılması olmuş değildir; bu takdirde bütün bu örneği buradan çıkarmak yerinde olur.[AUE]

IV. Konu: Bağımlı cümleler

1209. Bilindiği üzere Türkçede genellikle bağımlı cümle öbekleri biçimi işini cümlecikler gördüğü için (bk. § 1251 ve aşağısı), bu dilde bağımlı cümleler nispeten seyrektir. Bunları şöylece ikiye ayırıyoruz:

1. Bağlaç alması zaruri olmayan bağımlı cümleler ki bunlar *birbirine karşılıklı bağlı olan şart cümleleri*;

2. Farsça ve bazen de Fransızca tesiriyle bir bağlaçla bağlanan bağımlı cümlelerdir.

I. Birbirine bağlı olan şart cümleleri

1210. Asıl Türkçe olarak tek bağımlı cümle olanlar; yani Farsça (veya Fransız) cümle yapısından etkilenmeyen bunlardır.

Bir şart veya bir varsayım ve tahmin bildiren her cümlede iki cümlecik vardır. Bunlardan birincisine yan cümle derler ki *şart* bildiren cümledir, ikincisine ana cümle derler ki ceza; yani bu şartın karşılığı olan sonucudur.

Hatırlatma – Türkçe söz diziminde görünüşe göre istisna olan bu biçimin varlığı şununla açıklanır: Bağımlı şart cümlelerinde kullanılan *-sA* eki, muhakkak fiilden yapılma bir ad biçimi idi (Çuvaşçada bu *-Ip* gibi öncelenik ünsüzsüz, düzendeşli bir zarf-fiildir; krş. DOBR. ZOL. § 5).

Yine örnek olarak Çağatayca:

Bu suvdın käçsä boļur. "Bu sudan geç(il)se olur." da olduğu gibi aynı kipin kişisiz olarak sık sık kullanılması şüphesiz bundandır (yine krş. GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi* § 355 ve 360-365).

Osmanlıcada bu kişisiz kullanışın ancak pek hafif izleri bulunuyor (bk. § 1238).

1211. Daha açık bir ifadeyle varsayım ve tahmin cümlesinin yan cümlesi başına *eger*, *eÿer* kelimesi getirilebilir. Bazen de ***şāyed* zarfı kullanılır (bk. § 457).

Bir de şart fikri bir zarf-fiil deyimi ile de ifade edilebilir (krş. § 1367 ve 1368).

1212. İki cümlenin fiil kipi biçimi, birinci kişi söze nesnel veya öznel bir çalım vermek istediğine göre değişir (Fransızcada da böyledir.). Bunun sonucu olarak bu, iki duruma ayrılır.

Birinci durum (gerçek şart)

1213. Birinci kişi olan zat, kendisince yapılabilir veya yapılanmaz görünen, var-

sayım ve tahmine dayanan, şüpheli ve olması istenilen veya istenilmeyen bir şey olduğunu bildirmeksizin sadece, objektif bir şart koşar. Bir *A* (yan cümle) hadisesi meydana çıkarsa *B* (ana cümle) hadisesinin de olacağını bildirmekle yetinir (Bu durum, ana cümlenin fiili şarttan başka bir kip biçimini alan Fransızcadaki duruma denktir.).

Yan cümlenin fiili varsayım ve tahmin denilen birleşik zaman kipini veya şartın şimdiki zaman kipini alır.

Ana cümlenin fiili, cümle tek başına olduğu zaman ne kip alacaksa onu alır. Varsayım ve tahmin kipi (gövdesi) anlama göre değişir.

Örn.: *Ay ğördüñ(i)se bayram et* (yani başkalarına kulak asma veya resmî saate bakma).[1273]

1214. Bu çeşitten bir cümlenin yan cümlesini Fransızcadan Türkçeye çevirmek için Fransızcanın fiiline eşit Türkçe basit kipin hangisi olduğunu bilmek ve aynı gövdenin varsayım ve tahmin kipi yerine onu getirmek gerekir.

Örn.: *Si Mehmet Efendi est sorti, vous donnerez cette Jettre au domestique.*

Fransızcanın *est sorti* biçimindeki belirsiz geçmiş zaman kipine Türkçenin *çıḳtı* veya *çıḳmış* biçiminde belirli veya belirsiz geçmiş zamanın basit kipi denktir.

Ondan sonra şart kipi getirilerek şöyle yazılır:

Meḥemet Efendi çıḳtı (veya *çıḳmış*) *ise bu mektubu ḫizmetçiye vereceksiñiz;*

Meḥemet Efendi çıḳmış ise, bu mektubu ḫizmetçiye vereceksiñiz;

Mevcūd ḳanūn eḳalliyetiñ ḥuḳūḳunu muḥāfaza etmeyorsa yeni bir ḳanūn teklīf etmeli;

Bir ḳadının ma^crifetleri yalıñız ḳocasınıñ zevk-u ḫoşnudisini tezyīde munḥasır ḳalacaḳ ise yine ḳadın demek eşya-i beytiyeden biri demek deyil mi (MURAD BEY)?

1215. Ancak şunu da kaydetmeli ki şimdiki zaman ve gelecek zamanda geniş zaman gövdesinin şartı tercihen kullanılır. Söz belirli, açık bir zaman kavramı vermediği zaman da böyle olur.

Örn.: *Vurursañ acıt, yedirirseñ doyur* (atasözü);

Zenginlikden züyürtlük eyidir derlerse inanma (atasözü);

Kedi ete yetişemez ise 'bugün oruç!' dermiş (atasözü).

Ek fiil ile örnekler:

Vardığıñ yer ḳarañlıḳ ise sende ğözüñü ḳapa (atasözü).

1273 Burada Ramazan ayı hilâlinden bahsediliyor ki taşrada hilâlin göründüğü (iki şahidle ispat edildikten sonra[AUE]) çekilen telgraf üzerine İstanbul'da Ramazanın ilk günü belirtilmiş olurdu.[JD]

İşiñ yoḳ ise şāhid, parañ çoḳ ise ḵefīl ol (atasözü).

Hatırlatma – *İse* kelimesinin bulunuşu, o yerde her zaman bir şart cümlesi olduğuna delalet etmez. Çoğu zaman bu kelime gerçek bir edat gibi kullanılır (krş. § 448, hatırlatma ve aşağısı).

1216. Geniş zamanın varsayım ve tahmin kipi yerine çoğu zaman şimdiki zamanın şart kipi kullanılır.

Ḳızı keyfine bıraḳsaḷar (ya davulcuya ya[AUE]*) zurnacıya varır* (atasözü);

Şāhin için duzaḳ ḳorsam baḫtıma ḳuzġuñ düşer (atasözü);

Ayağına taş doḳunsa benden bilir (söylence).

1217. Hatırlatma – Yan cümlede *-AcAK oḷmaḳ*'lı katmerli fiillerin geniş zamanı ve tahmin kipi sık sık kullanılır (krş. § 810 ve aşağısı ve § 1222). Bu yolla varsayım *ihtimali* niteliğini daha çok barizleştirilmiş olur.

Örn.: *Biz şimdi davranacaḳ oḷursaḳ işimiz yoḷa girer.*

Eski Osmanlıcada aynı anlamda *-AsI oḷmaḳ* biçimi kullanılırdı (§ 794, 3.).

Örn.: *Eğer Müslüman oḷası oḷursañ*[AUE] (1426 yılı yazmaları, 256. yap.).

İkinci durum (gerçek olmayan şart)

1218. Birinci kişi olan zat bir şart koştuğu anda, kendi fikrince bu şartın yerine getirilmesi ihtimal dâhilinde, kararlaşmamış, şüpheli veya dilek hâlinde olduğunu bildirmek isterse özel bir kipi, şart kipini kullanır.

O zaman şu örnekte bir söz elde edilmiş olur:

A hadisesi *olursa* (veya olduysa, olmuşsa) *b* hadisesi *olur* (veya olacak) ve bu sebeple ortada birinci kişi olan zatça meydana çıkması imkânsız olduğu veya hakikatte hiç meydana gelmemiş bulunduğu bilinen bir şart varsa yine iş aynı olur.

Örneğini şimdi söylediğimiz (gerçek olmayan) şartlı söz zihnen şöyle bir söz ile tamamlanmış olur; fakat mademki *a* hadisesi olamaz, olamayacak (veya olmamıştır), *b* hadisesi de daha hiç olamaz, olamayacak.

Bu hâl Fransızcada *ana cümlenin* fiili şart olan söze eşit olur.

1. Yan cümlenin fiili fark gözetilmeden şimdiki zamanın şartı, şimdiki zamanın şart hikâyesi veya isteğin hikâyesi kiplerinden biri olabilir;

2. Ana cümlenin fiili fark gözetmeksizin geniş zamanın hikâyesi veya niyetli gelecek zaman kiplerinden biri olabilir.

Örn.:

(eyer) ḫaricde bir nokta-i istinad	bulsam. bulsayıdım. bulayıdım.	+
zemīn-i yerinden	oynadırdım. oynadacaḳdım[1274]	

Hatırlatma – Eski Osmanlıcada ve bazen de şimdiki Türkçede ana cümlede isteğin hikâyesi yan cümle kipinin aynı olarak *oynadayıdım* biçiminde tekrarlanması.

1219. Bu yapılanma Türkçede (Fransızcada da olduğu gibi) fiiller tam ve belirli bir zaman kavramını bildirmez; bu sebeple ana cümle fiilinin (şayet yapıldı ise) *geçmiş zamanda* yapıldığı bildirilmek istenildiği zaman, belirli veya belirsiz gövdelerden (*hikāye*) dediğimiz birleşik geçmiş zaman kipleri; yani belirli veya birleşik çeşitten birtakım *fazlasıyla tam geçmiş zaman hikâyesi* kullanılır. Böylece bitişe daha pekiştirmekli, daha kuvvetli bir eda verilmiş olur.

Örn.: (*Eğer*) *bir noḳta'i istinad buḻsam* (*buḻsay*(*ı*)*dım*, *buḻay*(*ı*)*dım*) *zemīni yerinden oynatdıydım* veya *oynatdım idi*.

(*Eğer*) *bir noḳta'i istinad buḻ*[1275]*sam* (*buḻsay*(*ı*)*dım*, *buḻay*(*ı*)*dım*) *zemīn-i yerinden*

[1274] Yazar "Eğer hariçte bir nokta-i istinad (bula idim) zemini yerinden (oynadaydım)." biçiminde yan ve ana cümle kısımları aynı isteğin hikaye kipi tekrarlanır, diyor; ancak özellikle şimdiki Türkçemizde böyle bir kullanış yoktur.[AUE]

[1275] *Gitmek* fiil adından *gitti* ve *gitmiş* biçimindeki görülen ve öğrenilen kiplerinin yalnızca teklik üçüncü kişi, yardımcı fiil görevini alarak birincisi yalnız başka fiil adından görülen, ikincisi yalnız başka fiil adından öğrenilen kipinin her kişisinden sonra getirilip birleşik fiiller yapmaya yarar. Bunlardaki bu iki üçüncü kişili kip, fiil görevinden çıkarak kendilerinden önce gelen fiilin anlamını değiştiren birer zarf görevinde buḻunurlar.

1. *gitti* kipi 'muhakkak' anlamında bir zarf görevinde olarak geçmiş zaman biçimine rağmen gelecek zaman zamanını bildirir.

a) Bağımsız cümlede; *Benim kumaşımı verdiğim terzi pek ustadır; siz de ona verin – öyle ise verdim gitti* (= muhakkak vereceğim).

b) Bağlı cümlede: *Eğer bir dayanak noktası bulsaydım zemini yerinden oynattım gitti idi* (= muhakkak oynatacaktım, oynatırdım).

2. *Gitmiş* kipi ise:

a) Bağımsız cümlede '*hemen*' anlamında bir zarf görevinde olarak yine kendi geçmiş zamanı bildirir:

Unutmuş gitmişim (hemen unutmuşum); çocuk uyumuş gitmiş (hemen uyumuş);

b) Birleşik cümlede 'muhakkak' anlamında bir zarf görevinde olarak *gelecek* zamanı bildirir:

oynatdı idim, oynatdım idi, oynatmış idim.

Hatırlatma – Şimdiki dilde bu kavram için yan cümlede şartın şimdiki zamanı Eski Osmanlıca (besbelli *-DI* yardımcı fiilinin *-sA*'lı kipi de kapsadığını düşünerek Krş. § 687) bu farkı gözetmezdi.

Örn.: *Eğer vardugunḷayuñ ḳonmasa yörüse Timuru heman aḷmışdı* (ROUEN, Nu. 1493 yazmaları, 27. yap.).

1220. Gerçek olmayan şart kipine başka örnekler:

İstanboḷuñ yangını oḷmasa evleriñ eşiyi aḷtundan oḷurdu (söylence);

Eskiye iᶜtibār oḷayıdı bit pazarına nur yağardı (atasözü).[1276]

-di, -idi'li geçmiş zaman hikâyesi veya aşırı geçmiş zaman hikâyesi kipleri yerine bazen bunların *-miş, -imiş*'li eşit kipleri olan rivayet kiplerinin kullanıldığı görülür. Bu çeşit, başkalarına atfedilen veya hakkıyla emin olunamayan şüpheli şeyleri ifade etmekte kullanılır.

Örn.: *Eğer biri...tutmamış oḷay(ı)mış biñ parça oḷacaḳ imiş* (*Gülliver Tercümesi*, 51. s.).

1221. Şimdiki Türkçemizde yan cümlede *-mIş oḷmaḳ* ve *-AcAK oḷmaḳ* birleşik fiilleri sık sık kullanılır (krş. § 850 ve aşağısı). Aşağıdaki kiplerin genel olan kullanışları bundan ileri geliyor.

sevmiş (sevecek) { *oḷsam* / *oḷsay(ı)dım* / *oḷay(ı)dım.* }

-mIş oḷmaḳ'lı fiillerin kullanılması anlama hiçbir şey eklemez. yalnızca birinci kişi olan zatın bir varsayımı artık meydana gelmiş gibi göstererek onu daha barizleştirmek arzusunda olduğunu anlatır.

Örn.: *Hem şimdi gitmiş oḷsam, kendisini bütün bütün şımartmış oḷacağım* (GÜRPINAR).

Hatırlatma – Bununla beraber bu ifade tarzıyla bazen herhangi bir varsayımı gerçekten geçmiş zamana çevirmek amacı güdülür. Bu sebeple Türkçenin *-mış oḷsayıdım (oḷayıdım)*'lı kipleri Fransızcaya çoğu zaman aşırı geçmiş zaman hikâyesi demek olan *plus-que-parfait* ile çevirilir.

Örn.: *Bu vaḳayiᶜ birer birer zabt-u taḥrīr edilmiş oḷsayıdı ḥaḳiḳaten şāyān-ı diḳḳat bir mecmuᶜa-i vesāyiḳ vücude ğelmiş oḷurdu.*

Top kaleye girmiş gitmiş idi (= muhakkak girecekti); fakat ne yazık ki bu defa da ağın direğine çarptı kör olası.[AUE]

[1276] Yazar belki *bit pazarı* tamlamasındaki *bit* kelimesine bakarak bunu *pire* (puce) ile Fransızcaya tercüme ediyor. Hâlbuki bunun aslı *bayat pazarı* olup *bit*, eski anlamıyla *bayat*'dan bozma olacak; nitekim daha önce *bayat*'dan bozma *bat pazarı* da denilirdi.[AUE]

1222. *-AcAk oḷmaḳ*'lı katmerli fiillerin kullanılması varsayımın ihtimali niteliğini daha çok barizleştirmeye yarar (krş. § 1217).

Örn.: *Ölecek oḷsam bile ġamm yemem* (MURAD BEY).

1223. Gerçekleşmeyen (oluş hâline gelmeyen) şart kipinin *-misse*'li özel bir biçimi.

Eski Osmanlıcada *i-* biçimindeki eksiltilmiş ek fiilinin bir kipi vardır ki bunu 554'ten 557'e olan paragraflarda kaydedilenler arasına eklemek yerinde olur; bu kip, rivayet görevinde olan *-mIş* ile varsayım ve tahmin görevinde olan *-sA* biçimindeki iki gövdenin birleşmesinden doğmuştu.

Bazen bu iki öge, yazıda *-mIş sA* biçiminde ayrı bulunurdu; fakat bu ekler *ss* > *şs* benzeşmesi dolayısıyla çoğu zaman söyleniş ve yazılışta *misse* veya *missä* biçimlerinde bir idgam (crase) vücuda getiriyordu.[1277]

-misse eki, doğurduğu kiplerin *her zaman bir gerçekleşmeyen şart* niteliğinde olmalarıyla *-sA* ekinden farklı bulunur. Bu kipler şöyle meydana gelmiştir:

1. Basit kip: Kök olan *i*'nin her zaman atılabilir olmasıyla:

-(i)misse-	*m*, (*k*,
	ñ, (*ñiz*,
	i, (*ler*

biçimindedir. Bu, meydana getirilişi bakımından *-isem* (§ 554)'e benzer ise de anlam bakımından *-isey(i)dim* (§ 557) veya *oḷsay(ı)dım* (aynı yer, hatırlatma) ile birdir.

Örn.: *Eğer var imisse zāhir oḷurdu*[AUE];

Eger peygamber imisse ḫal böylemi oḷay(ı)dı[AUE] (1426 yılı yazmaları, 166. yap.);

Eger küfür degül imisse diyäy(i)di ki...[AUE] (aynı eser, 82. yap.).

2. Birleşik geçmiş zaman (hikâye) kipi:

(i)misseidim,

(i)misseidiñ,

(i)misseidi,

(i)misseidik,

(i)misseidiñiz,

(i)misseidiler

ki öncekisiyle aynı anlamda olup oluşum bakımından *-isey(i)dim* (§ 557)'e benzer ve anlamca onunla birdir.

[1277] Eski Osmanlıcada *ş* ile biten fiillerin basit şart kipinde bu benzeşim örnekleri bulunmaktadır; *düşse* (*Hulviyât-ı Şâhî*, 8. yap. ve çeşitli yerler); *yetişse?* (*aynı yer*, 69. yap.).[JD]

Örn.: *Eger rāfızı missey(i)di ᶜAḷi(yi) sevey(i)di ve eger ḫārici missey(i)di Ebū Bekri sevey(i)di*[AUE] (*Kırk Vezir*, 177. s.).

Aynı kip dilek-şart kipi göreviyle kullanılabilir (nasıl ki genellikle şart kipi olarak da krş. § 654 ve § 678 ve 683).

Örn.: *Nāğah biri ḫayāl idüb ey(i)tdi iş (oş) bu aḳan ırmaḳ yag missey(i)di biri daḫi ey(i)tdi bu dag pirinc missey(i)di*[AUE] (aynı yer, 160. s.).

Yukarıda gösterilen bu *-(i)missem* ve *-(i)missey(i)dim* biçimleri geniş zaman ve belirli geçmiş zaman gövdelerine katılarak bir (gerçekleşmeyen) birleşik şart kipi meydana getirilir. Bunu 656 ve aşağısı paragraflardaki görüşlere (*hikāye*, *rivayet*, *şart* kiplerine) eklemek yerinde olur:

Geniş zaman gövdelilere örnek:

Biri daḫi eytdi bu ikisi pişmiş durur missey(i)di.[AUE] (önceki örnek olarak alt tarafı) (*pişmiş durur missey idi*, fiil adı: *pişmiş durmaḳ*);

Azacıḳ fiᶜil namaz-ı fāsid etmezmiş edermisse Peygamber (*ᶜaḷeyhisselām oḷ namazı evvelden girü ḳıḷurdı.*)[AUE] (*Hulviyât-ı Şâhî*, 70. yap.);

Eger sen girçek[1278] (*gerçek* yerine) *anı severmisseñ* (1426 yılı yazmaları).

Belirli geçmiş zaman gövdelilere örnek:

Aḷḷah mutiᶜlerüñ tāᶜatin dilemişdür dilememiş imisse mü'min ve mutiᶜ oḷmazdı (MUHAMMED EFENDI, *Risâle-i Birgivi*, 6 Allahın takdiri öğretisi).

Hatırlatma – Endülüslü EBU HAYYÂN (*Ebû Hayyân-Kitâbu'l-İdrâk Li Lisâni'l-Etrak* adlı kitabında[AUE]) (144. s.; 209 ve 211) aynı *-mıssa* biçimini veriyor. Onun verdiği örnekler, yukarıda sayılan farklı kullanışlara dâhildir. 166 ve 167. sayfalarda bunu *-missi* biçimlerinde yazmış bulunuyor. Bu biçim (*J. as.*, 1892, XX. cild, 326. s.'dan 335'te) M. CLEMENT HUART'ın dikkatini celbetmişti. Krş. BOUVAT, *Une Gramm. Turque*.. 1906 özel basımın 25. sayfasında.

1224. Eski Osmanlıcada ve lehçelerde şart kipi bazen özel kavramını kaybeder ve bir bildirme niteliğini alır.

Örn.: *Görsemki…*, *ğörseki*[AUE] (Cezâyir, Nu. 1719 yazmaları, 44. yap., 49 ve *çeşitli yerler*);

Giderken bir ovanıñ yüzünde baḳsaḳi deve ḳısıraḳ çobannar[1279] (*çobanḷar* yerine) *güder* (GIESE, *Mat. Ana. Türk.*, 19-20. s.).

[1278] Bunların Arap harfli karşılıkları harekelidir, *severimisseñ*'deki son ikizleniktir de.[AUE]

[1279] Ünlüsüz *n*'den sonra gelen *l*'lerin *n*'ye çevrilişinden ibaret olan bu ses bilgisi hadisesi hâlen İstanbul ağzında da aynıyla yaşamaktadır: *unnan şeker* = *unḷan şeker; bennen gel* = *benlen gel; annadım* = *anḷadım*; *yannış* = yanḷış (= yânış) vs.[AUE]

Bu kullanış yalnız Osmanlıcaya özgü değildir.

Örn.: *Oḻ zamanda körsälär Şeyẖ Saᶜat ẖoca itägindä närsä bar* (SÜLEYMAN HAKIM ATA).

Krş. Başkırca *ḳarasa* (BEREZIN, *Tatar Dilinde Türk ve Moğollar Tarihi*, III, 9. s., I, 1) Tarançı *ḳaḻısa*: *ḳaḻa* veya *-ḳarḻa*'dan (RADLOFF, *Proben* VI, 91. s., I, 6 aşağıdan); *körsö* (92. s., I, 2).

Bu gelişmeye araç olan merhâle, örnek olarak Çağataycanın bir şart kipini içinde bulunduran cümleleriyle bazen şart yerine ifade edilen *zaman* durum kavramından meydana getirilmiş görünüyor.

Örn.: *Ḳaḻḳan*[1280]*ıga nan tograb itkä birdi irsä heḻāk boḻdı.* "Kalanına ekmek doğrayıp ite köpeğe verdi(k-de) öldü.[AUE]" (ALI ŞIR NEVAI, *Târîh-î Mülûk-i Acem*, 73. s.).[1281]

1280 *gan* yerine *ḳan*:
Bir gün Kerdan vezir çıḳub namaz ḳılḳan (Bahtiyar-nāme: beşinci günning hikâyetinden - Arthur Lumley DAVIDS; *Grammaire Türke*, 178. s.).[AUE]

1281 Başka örnekler:
Men seni bu kün öldürürmen didi irse Bahtiyar aytdı (aynı eser, 178. s.);
Kündüz munda Tengri ta ᶜālāga ḳuḻḻuḳ ḳıḻgıḻ daẖi kiçe irse (– Gece oḻduğu zaman) manğa ẖidmet ḳıḻgıḻ didi (aynı eser, 178. s.);
ḳaçan kim melik işni bitüb zengiş (bk. *Burhān-ı Katı*, 387. s.: *zengi* 'sazlı sözlü içki eğlentisi'.[AUE]); *din binüb keldi irse* 'geldiği zaman' (aynı eser, 178. s.);
Manğa raẖm ḳıḻgıḻ kim men helāk boḻaḳay men diyüp irse... 'dediği zaman' (aynı eser, 178. s.);
men barub tingledim irse... 'dinlediğim zaman' (aynı eser, 178. s.);
daẖi öldürgeli komagın Necibi, barçasın tutub geltürdiler irse... 'getirdikleri zaman' (aynı eser, 180. s.);
hiç kim (hiç kimse.) *mendin (geri.*[AUE] *ḳaḻmasun dib (deyib) barıb Gaurnı aḻdı irse (aldığı zaman) yil (mevsim) gelüb yaz boḻdı* (EBÜLGAZI, *Kitāb-ı Şecere-i Türkî*, Aynı eser, 196. s.);
Ḫan aḻarnıng aẖvalin sordu irse... 'sorduğu zaman' (aynı eser, 196. s.);
Bir gün Aḻtın ẖan ḳızın görürgä (görmeye) geldi ise?... (irse deyil) İbrahim ẖālîfi, Aẖvāli Cengiz ẖan ve Aḳsaḳ Temür – Aynı eser, 198. s.);
Küzelligi andag irdikim ḳuru agaçḳa külse (güldüğü zaman veya gülerse) yapraḳ ve taḳır yergā baḳsa (baktığı zaman veya baḳarsa) ülen (çimen) bitār irdi saçın tarasa (taradığı zaman veya taçarsa) yincü tökülüb ve tükürse (tükürdüğü zaman veya tükürürse) aḻtun gümüş usardı (peyda oḻurdu) (aynı eser, 198. s.).
Görüldüğü gibi zaman bildiren *irse* kelimesi yalnız fiil kiplerinden değil, ad kiplerinden sonra da gelebiliyor. Son örnekte olduğu gibi bazen ya zaman ya da şart anlamını da verebiliyor. Bu, yazarın zaman anlamının gelişimi hakkındaki görüşünü kuvvetlendirmektedir.[AUE]

II. Özel Durumlar

A) Sorulu bir yan cümlesi olan bağlı şart cümleleri

1225. Yan cümle kısmında bir soru zamiri[1282] veya zarfı bulunduğu zaman o yan cümle, söz edilen varsayımın akla gelebilen bütün ferdler ve bütün durumlar için değişmez olduğunu gösterir.

Fransızcanın bu gibi hâller için kullandığı *kim olursa olsun* ve *ne olursa olsun* gibi deyimleri vardır.

Sorulu ton, sözün genel anlamı ilk akla gelen şeylerden her türlüsünü karşılamayı onlara *cevap vermeyi* bildirmeye tahsis edilmiştir.

1226. Bu cümlelerin özel anlamını kuvvetlendirmek için soru kelimesinden önce ***her* sıfatı getirilir.

Örn.: *(Her) kim isterse ạlsın*;

Göñül kimi severse güzel odur;

Nereye varsañ oḳḳa dört yüz dirhemdir (atasözü);

Burda herhangi soḳağa gidilirse bir ḳaç meyḥaneye tesādüf oḷunur;

Tayfa ne ḳadar çoḳ oḷsa iş ğeminin ḳaptanındadır.[1283]

Hatırlatma – Böyle kullanılan *her ne ḳadar* (ve eski Fransızcada kr. *combien que...*) deyimi çoğu zaman bir bağlaç görevini görür (krş. § 1009).

1227. Birtakım deyimler de şu ifadelere göre yapılmış bulunuyor:

ne ise;

kim oḷsa;

her neden ise;

her nasıḷsa;

ne vaḳit oḷsa.

Örn.: *Ne ise* (veya *ney(i)se*) *oḷan oḷmuş* (*tevekkül*);

Komşu ḳomşuya ne vaḳit oḷsa ḷāzım;

1282 Yazarın soru zamiri dediği toptan bir tabirdir. Aslı belirsizlik zamiridir. Bunların birtakımı üç durumda olur.

1. Asıl belirsizlik: *Bu iş onun nesine lazım.*
2. Soru (soru): *Ne oḷdu o iş*;
3. Kapsam ve kaplam: "Ne olursa olsun." örneklerinde olduğu gibi.[AUE]

1283 Başka bir örnek "Söyleyenler ne kadar çok ve ne kadar önemli dahi olsa o yolundan, fikrinden dönmez." anlamında:
Cā ᶜmi ne ḳadar büyük oḷsa imam bildiğini oḳur (Atasözü).[AUE]

Alçacık eşeye kim olsa biner (atasözü).

1. hatırlatma – *nerede* (*ḳanda*) *ise* deyimi için bk. § 388.

2. hatırlatma – *kimse* kelimesi (ad ve zamir olarak [§ 319] kişi anlamında olup *kim* + *ise* biçiminde bir oluşumdur. Bu, Çağataycanın 'kişi' anlamlı *kimärsä* ve 'hiçbir şey' anlamlı *närsä* ve *nämärsä* kelimelerinin kıyaslanmasından ileri gelmektedir: *kim* + *ärsä* ve *nä* + *ärsä* ve *nämä+ärsä*[1284] biçimlerinde olup bunlardan iki terim olarak belirli *ärsä* kelimesi *ärmäk* (*imek*'li fiil adının şart kipi *ärsä* olup Osmanlıca *ise* şart kipinin dengidir.). Eski Osmanlıcada yine 'kişi, kimse' anlamındaki *kimesne* ondan da daha eski bir *kimsene* (*Div. Haḳîki*, 239. yap.: li bir sıra kafiye) = *kimisene*'dendir (krş. § 1232). Eski Osmanlıcadaki 'şey' anlamındaki *nesne* de şüphesiz *ne ise ne*'dendir. Krş. *Kitâbu'l-İdrâk Li Lisâni'l-Etrak* 175. s.: *nänsänä*, *nänsänä*'dendir. (Belki benzeşmezlik) § 324'te gösterilen anlamda *neste*[1285] de deniliyordu (bk. AHMED VEFIK PAŞA, *Yorgaki Dandini Oyunu*, 7. s.) Krş.[1286] *kimsene* söylenişli bir başka örnek (*Bibliothèque Nationale Yazmaları*, *AFT*, 9, 140. yap.).

1228. Aynı zamanda sık sık bu yan cümlelerin anlamı fiilinden sonra getirilen (yine o fiil cinsinden) buyruk - istek kipi; yani üçüncü kişi buyruk kipiyle pekiştirilir.[1287]

Bu buyruk kipinin kullanılışı ile birinci kişi olan zatın varolabilen bütün ihtimalleri kabullendiği veya onayladığı daha açık olarak bildirilir (krş. § 1910 ve 1011).

Örn.: *Bir millet ne ḳadar metīn ne ḳadar sabūr olursa olsun esirlerine yapılan vaḥşetleri teḥammül*[1288] *edemez*;

Bir cināyet ne sūretle, nerede ve ne maḳsadla irtikʾāb edilirse edilsin, bir cināyettir.

Krş. şu hazır ifadeleri:

[1284] *nämärsä* kelimesi *nämäärsä* aslından olduğu düşünüldüğü gibi bunun *şey* ve *ne* demek olan (nān =) *nāng* aslından olduğu da düşünülebilir. Şu hâlde *nāñ* + *ärsä* de 'ne ise' anlamında olup belki (*nāñ*) deki *ñ* sonraları *m*'ye çevrilmiş olacak. Nasıl ki eski *bizning* önce *bizing* ve sonra *bizim* ve yine eski *benning* de *bening* ve nihayet *benim* olmuş görünüyor.[AUE]

[1285] *nesne*'nin *ne-ise-ne* biçim ve anlamından mı türemiş olduğu bizi düşündürüyor.[AUE]

[1286] *neste*'nin *nesne* kelimesine aykırılaşma yoluyla çevrilmiş olması mümkün olabilir ise de bunun başka bir oluşumu olabileceği de hatıra geliyor.[AUE]

[1287] Yazarın ifadesine göre üçüncü kişi buyruk kipi kendisinden önceki kipe katılınca onu pekiştiriyor. Şu hâlde bunu çıkarırsak yalnızca pekiştirilmemiş alelade kip kalacak. Hâlbuki iş öyle olmuyor. Kalan örneğin *olursa, edilirse* gibi kipler, bu anlamı yalnız başlarına vermek için *olsa, edilse* biçimlerinde olmalı. Demek ki bunda *olursa olsun, edilirse edilsin* biçimindeki birleşik kip başlı başlarına konu olmalıdır.[AUE]

[1288] *Taḥammül et-* fiili *tahammül* kelimesinin Arapçada kullanılışına göre yükleme hâli +*I*'sı alabilir; fakat Türkçede, bu yönelme hâli +*A* ile kullanılır: *vahşetlere taḥammül* denilir.[AUE]

Ne olursa olsun;

Her ne suretle olursa olsun.

Daha açık olan bu ifade tarzı, üzerinde durduğumuz bu yapılanmanın kökeni hakkında daha iyi bir fikir edinmeye müsaittir. Bu tarz bir dilek-tasarlama kipine dayanan örnek olarak *quel qu'il soit* oluşumuna daha yakındır.

1229. *Ne, ne kadar* ve *nasıl* ile başlayan cümleler aynı biçim ile bir *karşılaştırma* fikri bildirebilir. O zaman bu kavram, söz yapısının dayandığı genelleme kavramını öncelemiş olur.

Örn.: *Bir savtı musikî ile ādi bir patırdı arasındaki fark ne ise muntazam bir çalışma ile nizāmsız bir faᶜāliyet arasındaki fark da odur;*

Geçen sene nasıl çalışdıñ ise bu sene yine öyle çalışmalı.[1289]

1. hatırlatma – Bu türlü ifadelerde sorunun, karşılaştırma sözcüğü görevini gören (farazi olsun olmasın) bir verinin üzerine dikkati çekmekten başka bir gayesi yok görünüyor (krş. iki hükmün birbiri arasında kıyaslanmasındaki başka tarzlar § 1444 ve aşağısı).

2. hatırlatma – Çağataycada daha önceki paragraflarda incelenen tarzdaki soru cümlelerinde bazen şart kipi yerine haber kipini kullanılır.

Örn.: *Min sanğa bagnı, her ni bile anğa dāhildür, satıb min.* "Ben sana bu bağı, her ne ile (ki) ona dâhildir (ona dâhil olan her şey ile)[1290] sattım." (ALI ŞIR NEVAI, *Târîh-î Mülûk-i Acem*, 96. s.).

B) Kişisiz bir ana cümlesi olan bağlı şart cümleleri

1230. Yan cümleyle ifade edilen varsayımın kendisi, bitiş özne olabilir. Bu takdirde özne kişisiz bir cümle hâlinde görünür.

Bunun Fransızcada kelime kelimesine karşılığını elde etmek için ana cümlenin fiiline *ceci, celâ, cette chose* gibi belirsiz bir özne eklemek gerekir (krş. § 1188).

Örn.: *Berāber gitsek olmazmı?* (veya *olurmu?*);

1289 Bir bağlaç niteliğinde olan ve bir ad veya zamirden sonra gelen bir ise *et pourtant…, quant a…* kelimeleri de vardır:
– *Sāhi mi söyleyorsuñuz; ben ise onun için başka türlü düşünüyordum ve hiç yokdan ise torlak yeğdir; korkulu rüya görmekten ise uyanık durmak yeğdir* gibi örneklerde görülen karşılaştırma *ise*'leri de var.[AUE]

1290 Bu Çağatayca cümlede *bile* kelimesinden sonra eksiltilmiş bir *ki* bağlacı vardır. Bu takdirde *ki anğa dāhildür* kısmı, ara bir cümle hükmünde olup kendisinden önce gelen *her ne* kısmının sıfatı görevindedir. Böyle olunca da cümledeki *dür* kelimesinin *ise* kelimesi yerine kullanıldığını düşünmek doğru olmasa gerek.[AUE]

Gelseñ fenā oļmaz;

Buña ne ḳadar iᶜtirāż oļunsa yeri vardır;

Bunu oļsaḳ evlādır (aḥrādır);

Bu taᶜbiriñ istiᶜmāļinden tevaḳḳi oļunsa sezādır. Yine krş. *yeg* ile bir örnek § 1389.

1231. Çok kullanılmakta olan ve gitgide bir ihtimal veya zuhurat kabilinden meydana çıkıverirlik fikrini ifade eden (devoir etre) gibi gerçek bir birleşik fiil niteliğini almış bulunan *oļsa ģerek*[1291] ifadesini de asıl bu takımdan olan deyimlere bağlamak gerekir.

Örn.: *Öyle oļsa ģerek.*

Bu kavramın daha başka iki türlüsüyle bağlılığı vardır:

1. Gelecek zaman kavramı (krş. § 636.).

Bu biçim ifade tarzı Yeni Osmanlıcada ve Eski Osmanlıcada ortaktır.

Örn.: *Amerikniñ netice-i aḥvāl-i inşā'ļļah bundan soñra żikr oļunsa ģerekdir* (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet, I,* 208. s.);

İsāfil sürundan bir berk āvāz çıḳsa ģerekdir işidenler cümle ölse ģerek dir iki ḵerre sür ürse ģerekdir evvelsinde cümle canļıļar ölse ģerekdir ḳıyāmet ḳopub ḳırḳ yıļ bu ᶜālem ıssız

---

[1291] *ģerek* (doğu lehçelerinde *kerek, kārāk*) kelimesi, Türk dillerinde 'lüzumlu, lüzum' anlamındadır. Krş. *bizüm nemüze ģerek*[AUE] (ROUEN, Nu. 1493 yazmaları, 22. yap.; bk. § 321) – Bağlaç olarak kullanılan *ģerek* için bk. § 977; ad olduğu zaman *ģerek* kelimesi iyelik ekini alabilir: *menin gereginde.* Osmanlıcada ancak sıfat olarak kullanılır ve iyelik (ad tamlaması) zamiri diye yalnızca belirsiz irca ekini alabilir (krş. § 234).
Öyle görünüyor ki bu kelime Orhon kitabelerinde bulunan... *kārgāk mek* ifadesine yaklaştırılsa yeri var (*ģerek*'teki ikinci g'nin kayboluşu için krş. Koman, Çağatay, Uygurcada 'zahmetli iş, zahmet' anlamındaki *āmgāk* > (Osmanlıcada) *emek*).
Bu yaklaştırmaya *Risāle-i Birgevi* (47. s.)'de bir müslüman ağzında yersiz sayılacak kâfirce sözlere telmih olarak söylenilen şu sözler de izin verdiriyor:
Bir kimse oğļu ölen kimseye: Tañrıga seniñ oğļuñ ģerek oļdu dise ḵafir oļur.[AUE]
Bununla beraber *kārgāk* kelimesi için bk. THOMSEN, *Türkçe,* 49. s.'dan 51.[JD]
Fikrimizce yazar bu kelimede THOMSEN ile beraber yanılıyor: ikisi de 'gerek' anlamında olan *kārgāk* ile 'gürleyici, gürlemiş' anlamına olan *kürgāk* kelimesini birbirine karıştırıyor. Bunların Orhon yazıtlarındaki yazılışlarının aynı olması buna sebep olmuş görünüyor. Ancak bu kelimeleri yerine ve anlamına göre *kārgāk* veya *kürgāk* okumak gerekti ve nitekim sözü geçen birleşik fiil: *kürgāk boļ-* yani gürlemiş olmak, ölmüş olmak olsa gerek. Lehçemizde *gürlemek* 'mezara girmek, ölmek'; krş. Farsçada *gūr* da 'kabir, mezar'. Ykl. *Divanü Lugati't-Türk,* III, 203 *külimāk* 'mezara koymak, gömmek' (*Çözülmüş Orhon Yazıtları,* IE 4):

olmuş gürlemiş kendiliğinden oldu gürlemiş Tigin Göl kardeşim.[AUE]

yatsa ğerekdir andan soñra Ḥaḳ Ta'ālā İsrāfīli dirildüb bir daḥa sūr ürse ğerekdir cümle ölüler dirilse ğerekdir (MUHAMMED EFENDI, *Risâle-i Birgivi*, 11. s.; krş. bir alay daha başka örnekler. Aynı yer, 18 ve 19).

2. 'Mecburiyet, lüzum' anlamı. Krş. § 635 ve 640. Eski Osmanlıcada hâlâ kullanılmakta olan da bu ilk kavram idi.

Örn.: *Leşker devşirib varsä ğerek idi yine ḳarar idib oturdu* (ROUEN, 1493 Nu. yazmaları, 26. yap.).

1. hatırlatma – *oḷ-* fiili her zaman ifade edilmiyordu.[1292]

Örn.: *Dişi ḫod ᶜavretdür mestūre ğerek* (bk. § 1164, hatırlatma dipnotu) (1426 yılı yazmaları, 169. yap.).

2. hatırlatma – Osmanlıcada *ğerek* kelimesinin öznesi olarak şart kipi yerine *fiil adı* da kullanılırdı.

Örn.: *(O vaḳit) gusl idüb namaz ḳıḷmaḳ ğerek* (MUHAMMED EFENDI, *Risâle-i Birgivi*, 83. s.).

Fiil adının kendi öznesi olabilir ve bunun sonucu olarak bir cümlecik meydana getirebilir (krş. § 1294).

Örn.: *Pek de esassız bir söz oḷmamaḳ ğerek idi* (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, II, 198);

Bu maḥalde sözüñ doğrucası söylenmek ğerek (aynı yer, 174).

Eski Osmanlıcada lüzumlu olduğu söylenmiş bir fiil ve hareketin öznesi olan kavram açıktan açığa belirli bir ferdiyet sahibi olduğu zaman fiil adı, *ğerek* kelimesinin (fiile ait) tümleci sıfatıyla cümlede bulunduruluyordu. Hakikaten bu kelime, öznesi söz konusu olan kavramdan ibaret bir ad cümlesinin yüklemi biçimini muhafaza etmekle beraber, hakiki bir fiil niteliğini alıyordu.

Örn.: *Biz sensiz varmazız elbette sen bile oḷmaḳ ğereksin* (ROUEN, 1493 Nu. yazmaları, 48. yap.);

(Tatarḷar) bu ḫususda Devlet-i ᶜaḷiyeniñ müsaᶜadesini taḥsile saᶜy itmek ğerekdirler (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, II, 50);

Bunḷarı muḳaddem fikr itmek ğerek idiñiz (SOLAKZÂDE'den, SMIRNOF, *Osmanlı Seçme Eserleri Mecmuası*, 46. s.).

Eski Osmanlıcada *ğerek* kelimesi *oḷmaḷı* anlamında da kullanılırdı:

Örn.: *Çünki topraḳdır kişiniñ asḷı pes aḷçaḳ ğerek*[AUE] (*Muḥammediye* Kâzem Bek

---

[1292] Yazar *ğerek* kelimesinden sonra gelen *-DIr*'ı kastediyor. Hâlbuki bu *oḷ-* fiilinden değil, *i-* fiilinden sayılmalı idi.[AUE]

baskısı, 31. s., I, 12).

Bu biçimin böyle oluşu, fiil adının eski bir sıfat-fiil olması niteliğiyle açıklanmış oluyor (§ 704). Bu takdirde fiil adını *ğerek* kelimesinin bir öznesi biçiminde görmek kısmen doğrudur.

Öteki Türk dillerindeki kullanıştan da *käräk* kelimesinin hakikaten sıfat-fiil ile yapılmış olduğu görülüyor.

Örn.: *Toy ḳılyalı käräk* "düğün yapmak üzere (olmak) gerek" (RADLOFF, *Proben*, IV (Baraba lehçesi), 68. s.).

Krş. Başka bir örnek *nätgü käräk* 'ne etmek gerek' § 319). Yine bk. MELIORANSKI, *Kazak-Kırgızların Kısaltılmış Dil Bilgisi*, 60. s. (§ 31).

3. hatırlatma – Bu oluşum yerine istek-tasarlama kipi bir cümle de getirilebilir (krş. Fransızcada *il faut que*... biçimi).

Örn.: *Gerekdir ki*... *ᶜādıl tanıḳlar tuta* (1426 yılı yazmaları, 216. yap.).

Çağataycada dilek-tasarlama kipi de kullanılır.

Örn.: *Gerek işiñiz serencām tapgay* (EBÜLGAZI, 68. s.).(**)

1232. Ardınca uymaca (ekleme) görevine düşmüş sorulu *ne* edatı gelen bir şart kipiyle bitmiş Eski Osmanlıca cümlelerini aynı cümleler tipine bağlamalıdır. Bunlar bir dilek ve istek kipi anlamında olup kendilerinde bir eksiltili anlatım var gibi sayılmalı, *ne*'nin *ne olur*, *ne olacaḳ* vs. yerine olduğu düşünülmelidir.[1293]

Ol keşişler(i) ḳadı edecegüme kendi ḳullarumdan etsem ne yabandan kimse olacağuna kendi ḳullarumdan olsa ne (ROUEN, 1493 yılı yazmaları, 22. yap.);

Pādişāhañuzuñ oğlu yanuna ğelseñüzne (aynı yer, 41. yap.).

Allahü taᶜālā yerleri giñ degülmidi Resūlile ᶜlm (=ᶜaleyhisselām);

Hicret idüb Medîneyä varsañuz nedi (1426 yılı yazmaları, 253. yap.).

Bu *varsañız nedi* örneğinde *ne*'den sonra *idi* kipi var. Bütün bunlar ek fiilin şart anlamlı hikâyesi? olur.

Şimdiki Osmanlıcada *ne* yerine *e* veya *a* ünlemleri kullanılır (bk. § 1021). 1332 (1916) de İstanbul'da yayımlanan *Âşık Paşazâde Tarihi*'nin bir ibaresi (70. s.'den yukarıda verilmiş örneklerin birincisi), şu söze denktir:

Kādiliği keşişlere virince kendi ḳullarıma virsem a.[AUE] Krş. § 1389, 3. örnek.

[1293] İşte *Tarancı* lehçesinden alınmış bir örnek ki bu ifadelerin kökünü göstermektedir: *Yol körkössäñ nä bolgay*. "Yol, göstersen (*kör- gözsäñ*) ne olur."[AUE] (RADLOFF, *Prob.*, IV, 91. s., I. 9 aşağıdan).[JD]

Krş. imlası şüpheli olan aşağıdaki örneği:

Cezzara ğetirseñe ḳılıcın (*ḳılıcıñı* yerine) *baḳayım benim ḳılıcım gibimidir* (*dedi*) (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, III, 10). Bk. başka örneklere § 1389.

Hatırlatma – Cevabı olmayan sözlerde *ne*'nin uymaca (ekleme) olarak kullanılması Osmanlıcaya özgü değildir. Başlıca Altaycada pek gelişmiş bulunarak farklı fiil kiplerine katılıyor (GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi*, Kazan, 1869, 276. s.). Sonra *-semçi*, *-señçi* vs. biçimleri de bulunuyor (bk. KAZEM-BEK § 338 ve GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi* § 366). Bunlardaki *çi* edatı *ne*'nin anlamdaşıdır. Krş. KATANOF, 342. s. *çü* ve 762. s. *çä*; GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi*, 96. s.

Yine krş. Kırgızca *barsañşı varsan*'a (MELIORANSKI, *Kazak-Kırgızların Kısaltılmış Dil Bilgisi*, II, 33); Kırgızcada ş = Altaycada ç.

C) Anlamca kendilerine uymaz bir ana cümlesi olan bağlı şart cümleleri

1233. Bir şart cümlesinin ana cümlesi, yan cümlenin bir sonuçlanmasını değil de aksine ondan beklenebilecek bir sonuca çoğu zaman görünür derecede *uymazlık* bildiren bir olayı ifade edebilir.

Türkçede bunların oluşumları şöyle olabilir:

1. Ana cümlenin fiili yan cümledekinin aynı ise bir defa olmak üzere (ikisinden biri[AUE]) olumsuzluk biçimine konulur (Fransızcada bunu kelimesi kelimesine *si* ile karşılamak mümkündür.).

Örn.: *İç dedilerse çeşmeyi ḳurut demediler* (söylence);
yani farzedelim ki sana "İç!" dediler, senin bundan besbelli çıkardığın anlaşılan sonuca *uymaz olarak* (contrairement) sana "Çeşmeyi kurut." dediklerine dair bir sonuç çıkmaz;

Eyilik et deñize at; baḷıḳ bilmezse Ḫāliḳ bilir (atasözü).

1234. 2. Fiiller (ana ve yan cümledeki[AUE]) ayrı gayrı olduklar zaman varsayım ve tahmin veya şart kipi ardınca *bile* (§ 437 veya *de* (diğer biçimi *daḫi* § 406) zarfı getirilebilir (Fransızcada böyleleri için başında *meme*'si kelimeleri bulunan bir başlara olur.).

bile'li:

Örn.: *Itaḷyanḷar Tarabuḷusgarbı zapt edebilirlerse*[1294] *bile yine adaḷarı taḫliyeye mecbür oḷacaḳḷar* (*Tanin*, Trabulus'un işgali arifesinde).

[1294] Bu kelimede bir yanlışlık var: *edebilseler* olacak.[AUE]

de'liler:

Örn.: *Uçsañ da ḳuş deyilsiñ* (atasözü);

Ḫasımdan saḳın ḳarınca isede (Bu örnekte cümleler sırasının evrik olduğuna dikkat edilsin.).

Şu yukarıda geçene hissedilir derecede yaklaşan *velev* ile yapılmış bir başka oluşum için bk. § 1010.

1235. Yukarıdaki örneklerde yan cümle, genel kurala uyarak bir varsayım bildirir; fakat aynı oluşum gerçekten olduğu belirli hakiki olanlar için de kullanılabilir (Böyle bir hâlde Fransızcanın *quoique, bien que* ile başlayan denkleri vardır.).

Örn.: *Ḳabuğu parlaḳ isede gālibā içi ḳofdur*;

Yüzü bağçeye müteveccih idi isede bir şeye baḳdığı yoḳdu (MURAD BEY).

Hatırlatma – Yan cümleye *eğerçi* ve *her ne ḳadar* bağlaçları ilave edilebilir (bk. § 1007 ve aşağısı).

2. hatırlatma – Bazen *de* edatının yalnızca Fransızcanın *et*'si gibi atıf bağlacı anlamında olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Bu takdirde birbiri ardınca gelen iki varsayım ve tahmin veya şart kipi vardır.

Biraz zeytin yağlı badincan (veya *patlıcan*) *çerviş yağlı fasulyayı taʿtil etsekde bir ḳaç loḳma et yemeye başlasaḳ hem ḳendimiz raḥat yaşardıḳ hem de evlādlarımızıñ vücūdları ḳuvvetli bulunurdu* (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebîye*);

Ben alsam da işi bitirecekler almasamda (MURAD BEY).

1236. Bu gibi hâllerde ana cümle bazen *yine* (§ 434) *de nouveau, tout de méme* ile başlar (krş. *İtalyanlar* kelimesiyle başlayan örneği § 1234); çoğu zaman bu zarf yalnız başına uymazlık göstermeye yeter.

Örn.: *Merk'ebe altın semer vursalar, yine merk'eb, yine merk'eb* (atasözü).

Ç) Bağlı şart cümlelerinin başka özel kullanışları

1237. Yan cümle ve ana cümlede aynı fiil bulunursa bir yoğunlaşma ve sınırlama anlamı çıkar.

Örn.: *Ağlarsa anam ağlar*; *ḳalanı yalan ağlar* (atasözü);

Ne oldu ise baña oldu! sañа ne oldu (söylence);

Bu ḳale ancaḳ bu tarafdan alınırsa alınır (TAMBURI ARUTIN, *Nadir Şah Tarihi*, 14. s.).

Fiillerden birinin olumsuz çatılı olduğu hâller için bk. 1233. paragrafta, yine krş. § 1228.

1238. Yan cümlenin fiili olan varsayım ve tahmin veya şart kipi, iki defa tekrar edilmekle de bir yoğunlaşma ve sınırlama anlamı meydana gelir.

Örn.: *Bul̥sa bul̥sa, bende bul̥acaḳ*;

Bu ᶜilācı oña tertib etse etse yal̥ñız Müştaḳ edebilir[AUE] (GÜRPINAR, *Metres*, 628. s.).

Ve *ol̥sa ol̥sa* deyimi de bundandır (krş. § 483, hatırlatma).

Hatırlatma – Aynı oluşum Altaycada da bilinir (GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi*, Kazan 1869, 212. s.). Bidayette *-sA*'lı kiplerin bir kişisiz kullanılışına dayanmaktadır (krş. § 1210, hatırlatma).

III. Bir edatla cümle içine alınan bağımlı cümleler

1239. Daha önce de (§ 1209) söylediğimiz gibi bir edatla cümleye bağlanan bağımlı cümlelerin kullanılması, Türkçenin temasta bulunduğu Hint-Avrupa dillerinin cümle yapısı tesiriyle olmuştur. Eski Osmanlıca çoğu zaman kendi cümlelerini Farsça cümlelerin örneğine göre çatı ediyordu. XIX. yüzyıl reforması (tanzimat), dili bu edebî kulluktan azad edince cümle yapısı da sanki millîleşti. Bununla beraber bir bağlacı veya bağlam zamirini içine alan bazı ifadelerin birleşmesinde veya kullanışının alıkonulmasında zamanımız Fransız edebiyatının pek büyük tesiri olmuştur.

Şurası göz ardı edilmemelidir ki hemen her zaman *başında edat bulunan bir bağımlı cümlenin yerine bir cümlecik getirmek uygundur.*

1240. Bunda çoğu zaman kullanılan *-ki* edatıdır (bk. 986 ve aşağısındaki paragraflara). Bilindiği üzere *-DIr* hem Fransızca bağlam hem bağlama zamiri görevini gördüğü gibi bazen de bağlaçla bağlam zamiri arasında bir aracı (intermédiaire) anlamına da gelir.

1241. Başında *ki* bulunan bağımlı cümlelerin aslı cümleye göre tıpkı Fransızcanın bağımlı cümlelerinin gördüğü vazifeyi görür.

Bunun sonucu olarak şöyle kullanılabilirler:

1. Ana cümlenin öznesi olarak.

Örn.: *Ol̥abilir ki yarın gideceğim*[1295];

Müberhendir ki ebnā-i beşer cemᶜiyet ḫāricinde yaşayamayor, muᶜayyendir ki cemᶜiyet dāḫilinde rāḥat bul̥amayor (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebîye*).

Krş. şöyle ifadelerle başlayan sözleri:

[1295] Bu fiil kipi yerine daha çok *giderim* kullanılır.[AUE]

...anlaşılır ki,....; zāhirdir ki...; görülür ki....; garībdir ki...; şāyān-ı dikkat dir ki....[1296]

1188. paragrafta söylenenlere uygun olarak Türkçede, Fransızcada olduğu gibi belirsiz anlamlı bir zamir kullanılmaz.

1242. 2. Tümleç olarak.[1297]

Örn.: *Sen bilirmisiñ ki ev yandı.*[1298] Uydurma olan bu örnek, 1260. paragrafta cümlecik biçimindeki benzerine yaklaştırılmalı: "Evin yandığını bilir misiñ?" bu cümle yukarıdaki örnekle aynı anlamdadır (ve *ki ev yandı* cümleciği *bilir misiñ* cümleciyinin dolaysız tümlecidir.[AUE]).

Krş. şunlarla başlayan cümleleri:

zan ederim ki...[1299]

...tutalım ki... (veya *farz edelim ki...*);

bahs ederim ki...;

haber aldım ki...;

Te'essüf ederim ki size bunu söylemeye mecbūr oluyorum.

Türkçede *te'essüf etmek* fiil adı yönelme hâlini oluşturur. "Size bunu söylemeye mecbur oluyorum." cümlesi *te'essüf ederim* fiiline dolaylı tümleçtir.

Yukarıda sözü geçen bütün bağımlı cümleler yerine eylem adları ile cümlecikler getirilebilir (krş. § 1270 ve aşağısı).

1243. 3. Sıfat olarak (bağlamlı cümle hâlinde).

Ki edatı böyle bir hâlde Fransızcanın bağlam zamirleri olan *qui, que, dont* gibi birinin niteliğinde olur.

Ki zamirinin öncülü veya bağlamlı cümlenin belirttiği kelime -ki bu da aynı anlama gelmektedir ve şöyle olabilir.

a) Bağlamlı cümlenin mantıki öznesi (O zaman bu bağlamlı cümle Fransızcanın

---

[1296] Bunlara şöyleleri de ilave edilebilir: *Aşikārdır ki..., belli ki..., öyle geliyor ki..., öyle görünüyor ki..., malûmdur ki..., malûm ola ki..., şāyānı şükrāndır ki..., ne garib(dir) ki..., Hakka şükürler olsun ki..., bereket versin ki..., elhamdülillah (Allah'a hamd olsun) ki..., şāyānı nazardır ki..., revā mı(dır) ki..., revayı hak mı(dır) ki..., lāyık mı(dır) ki..., kabil mi(dir) ki..., mümkün mü(dür) ki..., imkānı var mı(dır) ki...* vs.[AUE]

[1297] Fiilin anlamını tamamlamak itibarıyla (tamamlayıcı), fiilin delalet ettiği şey kendisine ilişmek, kendisine amel ve tesir etmek bakımından tümleçtir.[AUE]

[1298] Böyle yerlerde *ki*'nin eksiltilmesi de uygun olarak: *biliyor mu san(ki) evyandı* denir.[AUE]

[1299] Bunun cümlecik ile ifadesi şöyledir: *Bunu size söylemek mecburiyetinde olduğuma* (teessüf ederim.) *olduğuma* kelimesi *te'essüf ederim* fiilinin yine dolaysız tümlecidir.

qui ile başlayan bağlama yan cümlesine denk olur.).

Cümleciklerde aynı takdirde (belirtik adın yaptığı bir fiil ve hareketi bildiren krş. § 741) alelâda bir sıfat-fiil bulunur.

Örn.: *Bir adam ki nasiḥat diñlemez, hiç bir vaḳit felāh bulmaz* (ŞEMSEDDIN SAMI).[1300]

Edebî bir örnek:

Belāġat ki efrād-ı nev'i beşerden bir taḳımına bir atiye-i celile-i subḥāniye dir asḥābıile berāber doġar[1301] (EKREM BEY).

1244. b) Bağlamlı cümlenin mantıkça tümleci olarak

Fransızcada bunun benzeri *que* ile başlayan bağlamlı cümlelerdir. Benzeri olan cümleciklerde ise (belirtik kelimenin uğradığı fiil ve hareketi bildiren) bir sıfat-fiili bulunur (krş. § 746).

Bir çoḳ niyetleriñiz vardı ki unutmuş ġörünüyorsuñuz.[1302]

Bir gün ki çoḳ yürümüşdüm.[1303]

1245. *c*) Özne veya bağlamlı cümledeki tümleç – Tümlecin belirtici tümleci olarak böyle bir hâlde ortada birleşik bir sıfat var demektir (krş. § 761). Sözü edilen özne veya tümleç o zaman *ki* zamirinin öncülüne ait olan iyelik üçüncü kişi zamiri alır.

Örn.: *Bahçede bir elma aġacı vardı ki meyvaları penceremden devşirilebilirdi*[1304];

O adam ki dün evine gitdik bugün bize ġelmiş[1305] (ŞEMSEDDIN SAMI).

1246. Ana cümle kısa olduğu zaman bağlamlı cümleler çoğu zaman belirtik kelimeden veya (Fransızcada olduğu gibi) öncülden sonra değil de ana cümleden son-

---

1300 Bunun cümlecik ile ifadesi: "*Nasiḥat diñlemeyen adam hiçbir zaman felāh bulmaz nasiḥat diñlemeyen* = Bir adam ki nasihat dinlemez." kısmı 'hiçbir zaman felâh bulmaz' kısmının mantıkça öznesidir. Aynı zamanda *nasiḥat diñlemeyen* (= ki nasiḥat dinlemez) bağlaşık cümlesi öteki cümlenin öznesi olan adam kelimesinin sıfattır.[AUE]

1301 Bunun cümlecik ile ifadesi:
Efrād-ı nev'-i beşerden birtakımına bir ʿatiyye-i celîle-i subḥâniyye olan belāgat asḥabıyla berāber doġar.[AUE]

1302 Bunun cümlecik ile ifadesi:
(Sizin eskiden şimdi artık) unutmuş göründüğünüz bir çok niyetlerimiz vardı.[AUE]

1303 Bunun cümlecik ile ifadesi:
Çok yürüdüğüm (yürümüş olduğum) bir gün....[AUE]

1304 Bunun cümlecik ile ifadesi:
Bahçede, meyvaları penceremden devşirilebilen bir elma ağacı vardı...
Buna ve aşağıdaki misāle ait olan yukarıdaki kaide açık değildir.[AUE]

1305 Bunun cümlecik ile ifadesi:
Dün evine gittiğimiz adam bugün bize gelmiş.[AUE]

ra yer alır. O zaman belirtik kelime ana cümlenin hemen üst başında yer alır.

Şuna dikkat edilmelidir ki hiç değilse konuşma dilinde bağlama zamiriin öncülü hiçbir zaman yalnız başına kullanılmaz, hâle göre belirsiz tanımlık edatı *bir*'le veya işaret zamiri ile beraber bulunur.

Örn.: *Varnada bir saraç Ömer ağa varidi ki pek eyi bir adam idi*[1306];

ᶜĀḳil oña derler ki vaḳtini beyhūde (= bihūde) zāiᶜ etmez[1307] (HÜSEYIN CÂHID).

1247. Bağlama zamiri olarak kullanılan *ki* edatından sonraki fiil (Fransızcadaki aynı hâllerde) istek-tasarlama kipi olur.

Örn.: *Dünyada bir mesᶜud gün yoḳtur ki seᶜādeti dünden ḥazırlanmış olmasın*[1308] (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebîye*).

1248. Türkçedeki *ki* edatının kullanılışı Fransızcadaki *qui*, *que*, *dont* zamirlerinin kullanışlarından çok daha elverişli ve kolaydır. Sonra yalnız belirtik bir kelimeye göre değil daha önceki bir cümle ile bildirilen bütün bir görüşe göre de bir bağlama zamiri görevini oynayabilir.

Örn.: *Sāḥibi meḳāle dört seneden beri ittiḥād ve terreḳiniñ hiçbir şey yapamadığına naḳli söz ediyor ki ehemmiyetine mebni onu ayrı bir meḳālede tedḳīḳ edeceyiz.*[1309]

1249. Şu irdelediğimiz bağlamlı cümleler Türkçe söz diziminin "Belirtken öge belirtik ögeden önce gelir." yolundaki esasına aykırıdır (krş. § 1104). Hakikaten de bu cümlelerin daima belirttiği kelimeden sonra yer aldıkları görülmektedir (Bu kelimeye öncül deyimini vermek imkânı da bundan ileri geliyor.).

1250. *ki* ile başlayan bağımlı (bağımlı) cümlelerin pek de sık sık kullanılması çoğu zaman onu söyleyenin yabancı bir milletten olduğunu meydana çıkarır.

[1306] Bunu cümlecik ile "Varna'da pek eyi bir adam olan bir saraç Ömer ağa vardı." biçiminde söylemektense aslı gibi kullanmak daha eyidir. Bu anlamda "Varna'da saraç Ömer ağa adında pek eyi bir adam vardı." denilebilir.[AUE]

[1307] Bu asıl "ᶜĀḳil vaktini beyḥūde zāyi etmeyene derler." anlamındadır; yoksa bunu cümleciğe çevirip "vaktini beyhude zayi etmiyene âkil derler." demek doğru olmaz.[AUE]

[1308] Cümlecik ile şöyle olur: "*Dünyada saᶜādeti dünden ḥazılanmış olmıyan bir mesᶜut gün yoktur.*[AUE]

[1309] Bu örneğin yerinin burası olmaması gerekir; çünkü *ki* ile bağlı olan cümle ana cümlenin sıfatı görevinde değil, ana cümle fiilinin tümleci olan (yapamadığına = yapamadığı meselesine) kelimesinin sıfatıdır.

II. Bölüm: Cümlecikler

1251. Çekimsiz fiil ile biten cümle öbeklerine cümlecik adını veriyoruz.

Türkçenin cümleciklerine en çok yaklaşan Fransızca cümle öbekleri onlarda da bir kişili kip yerine fiillik bir kişisiz kipi bulunan sıfat-fiilli cümlelerle fiil adlı cümlelerdir. Örnek olarak "Sokrat günün birinde bir çatı yaptırırken herkes onun yapısında kusur bulmaya başlamış." demek olan "Socrate un jour faisant bâtir, chacun censurait son ouvrage." cümlesi gibi.

Bununla beraber Fransızcanın -İngilizcenin de öyle ya- cümlecikleri Türkçenin cümleciklerinden çok daha az çeşitli olduklarından daha az kullanılır.

1252. Türkçede (Fransızcada da olduğu gibi) bir çekimsiz fiilin var olmasıyla onun bulunduğu öbeğin bir cümlecik olması muhakkak gerekmez. Zira fiilin bu çekimsiz fiilinin öznesi olmayabilir. Örneğin: "Koşmak neye yarar, vaktinde yola çıkmalı." demek gibi.

1253. Fiilden türemiş çekimsiz fiillerin özneleri olsun veya olmasın görünümleri öznesi olanlarda sık sık olduğu üzere iyelik ekinin bulunması bir tarafa bırakılınca aynıdır ve bu durum çekimsiz fiillerin yalnızca aslı cümlede oynadıkları role göre vücut bulur.

Bu bakımdan biz önce öznesiz ve tümleçsiz olan çekimsiz fiillerin kullanışlarını başa alıyoruz. Sonra bunların tümleçlerle ve daha sonra bir özneyle kullanıldıklarını (yani cümlecik olarak vazife gördüklerini) göstereceğiz.

Cümlede ad-fiillerin görevi

1254. Cümlenin bir fiili olur ve bu yalnız bir fiil cümlesine yüklem görevini görür ise kişili bir kip hâlinde bulunur.

Bütün diğer hâllerde ise bir ad-fiil şeklinde görünür.

Başka türlü söyleyelim, fiil cümlelerinin yüklemi bir tarafa bırakılırsa bir cümlenin bütün ögeleri gerek adlarla gerek fiilden türemiş ad (ad kökenli) kipleriyle temsil edilir.

1255. Bu ad-fillerin kullanılışı ile adların kullanışı arasında aynı şartlar içinde fark gözetilmiştir. Bu hususta şu üç şeyi ayırt etmek ister:

1. Bir ad sıfattan veya durum tümlecinden başka bir terim biçiminde olacağı zaman ad veya ad olarak kullanılan bir sıfat ile gösterilir. 1171. paragrafı okuyunuz.

Örn.: *Bir oyun bilirmisiñ?*

Bunda dolaysız tümleç olan *bir oyun* kelimesi bir addır; fakat ad-fiiller, aynı şartlar içinde kullanıldığı zaman bir *ad* sözcüğü; yani bir fiil adı veya bir iş adı görünümünü alır (Bu fiilin *ad olarak kullanılmış* bir kipi de olabilir krş. § 768 ve aşağısı).

Örn.: *Yüzmek bilirmisin?*

Bunda dolaysız tümleç olan *yüzmek* bir fiil adıdır (bk. § 724 ve aşağısı, başka örneklere).

2. Bir ad sıfat görevini gördüğü zaman alelade olarak bir *sıfat* ile gösterilir.

Örn.: *kırmızı ev.*

Fiil aynı şartlar içinde kullanıldığı zaman bir *sıfat*; yani bir sıfat-fiil veya sıfat-fiilimsi görünümünü alır.

Örn.: *yanan ev.*

Ev kelimesinin sıfatı *yanan*'dır; yani bir sıfat-fiildir (bk. § 738 ve aşağısı, başka örneklere).

3. Bir ad *durumluk* tümleci görevini gördüğü zaman bir zarf, bir zarf deyimi veya bir zarf hâline konulmuş ad görünümünü alır.

Örn.: *Dünkü yangında bir ev büyük bir meşᶜa̤le(yi) an̄dırıyordu.*

Fiil aynı şartlar içinde kullanıldığı zaman, bir zarfa ait bir kip hâlinde olur.

Örn.: *Ev yanarken büyük bir meşᶜa̤le(yi) an̄dırıyordu.*

1256. Aşağıdaki şema (cümle yapısı bakımından) fiile ait kiplerin farklı kullanılışlarını özetlemekte ve onların adların kullanılışlarıyla olan benzerliğini göstermektedir:

Ad	Cümledeki ögelerin türü	Fiil	
İsim çekimli ad (*ad*, zamir veya ad olarak kullanılan sıfat).	Özne; Tümleç (dolaysız veya dolaylı); belirtici tümleç	*Ad-fiil* (fiil adı, iş adı) ve ad olarak kullanılan sıfat-fiil.	Çekimsiz fiiller (fiilimsiler)
Sıfatlar ve sıfat olarak kullanılan adlar	Sıfat	*sıfat-fiiller* ve sıfata ait deyimleri	
Zarflar, zarflık deyimler ve zarf hâline konmuş adlar	Durumluk tümleci	*zarf-fiil* ve zarfa ait deyimleri	
	Yüklem	Fiilin kişili kipleri	

1257. Fiilden yapılma ad-fiilllerin kullanılışı fiil cümlelerinde ne ise ad cümlelerinde de odur. İsim cümlelerindeki yükleme gelince (Bu durum yukarıda verilen şemaya konulup gösterilmemiştir.) bir ad biçiminde olduğu zaman bu ya sıfat ya da

çekimli bir ad (ad veya zamir) görünümünü alır [krş. § 1174].

Fiilden yapılma bir ad-fiile gelince daha yukarılarda işaret edilen benzer olarak anılan cümlelerin yüklemindeki sıraya göre sıfat-fiillerinin veya çekimli kiplerinin kullanılabilmesini gerektiriyor.

Lâkin bilindiği üzere yüklem olmayan sıfat-fiilleri bulunan cümleler, gitgide kişili kipler olmakta karar kılmıştır (krş. § 600 hatırlatma ve 1174 hatırlatma).

Adlık kipler ise bu çeşit kullanışı seyrek olarak gösterirler (bk. bununla baraber § 1283).

Çoğu zaman bu çeşit biçimler düzeni bozulmuş ad cümleleridir. Çalımını daha açık bir hâle koymak için yüklem öznenin yerine geçmiş bulunur.

Örn.: *Nedir señin yapdığıñ.* Burada *seniñ yapdığıñ* ad olarak kullanılan sıfat-fiil olup *nedir* yerinedir.

1258. Şu geçen örnekler de fiile, ada benzer bir biçimde muamele edilmiş olduğu görülüyor; fakat şu da biliniyor ki (§ 598) çekimsiz fiiller *fiillik* niteliklerinde olarak *tümleçler* yedişlemek ve bir *özne* almak veya hiç değilse adı geçen kiplerin ifade ettiği fiil ve hareketi yapan kavramın delaletini[1310]) özelliğini muhafaza ediyorlar.

Bu gibi durumlarda ad-fiiller tümleçleri ve özneleriyle öbekler meydana getirirler. Bunun için böyle öbekleri içine alan cümlenin ögelerine, daha yukarılarda görülmüş *basit* adlandırmalar adı verilebilecek olanlardan farklı olarak *katmerli* adlandırmalar adı verilebilir.

1259. Adcıl kipler bir veya birçok tümleçle beraber bulundukları zaman, bu tümleçler kişili kiplerin tümleçlerine gösterilen tarzın aynı olan bir tarzda muamele görürler ve onlar gibi ad-fiillerden önce yer alırlar.

Bu esası, yukarıda verdiğimiz üç örnekteki ad-fiillere uygularsak şu örnekleri elde ederiz (Bunlarda daha fazla bir vuzuha yardım etsin diye çekimsiz fiillerle tümleçlerin meydana getirdiği cümle uzuvlarını köşeli parantezler içine alıyoruz.).

Örn.: 1. *(Aḳıntıya ḳarşı yüzmek) bilirmisiñ?*;

2. *(dünden beri yanan) ev*;

3. *Ev (ġece ḳaranlığında yanark'en) büyük bir meşᶜaḷe(yi) añdırıyordu.*

1260. Adcıl kipin bir öznesi bulunduğu zaman bunu ifade eden ad kurala göre adı geçen çekimsiz fiilden *önce* yer alır; fakat onun dil bilgisi bakımından görevi bu kipin niteliğine göre başka başka olur.

1. Kip fiilinden yapılma bir ad kipi veya bir sıfat-fiil olduğu zaman (mantıkça)

[1310] Veya ad cümlelerinde kendisine oluş isnad edilen kavramı.[JD]

özne adı geçen kip ile beraber bir iyelik ilgisi ortaya çıkarır ve bu ilgide tamlayan görevini üstlenir (bk. § 1091); o zaman çekimsiz fiil tamlanan temsil etmiş sayılır ve bu salahiyetle iyelik ekini (= mantıki failin iyelik üçüncü kişi zamirini) alır.

Özne aynı cümlecik içinde tek başına bir kelime ile ifade edilmiş ise çekimsiz fiil ile beraber bir ad tamlaması meydana getirir ve bu ad tamlamasının birinci sözcüğü olarak ilgi hâli veya yalın hâlini alır.

Bunun sonucu olarak mantıki fail *dil bilgisi bakımından* çekimsiz fiilin belirtici *tümleci* olarak değerlendirilir (krş. § 721).

Örn.: *Evin yandığını bilirmisiñ?*

Hatırlatma – Fiil adı bir özne alabildiği zaman bu özne daima yalın hâlde bulundurulur (O zaman bu, dil bilgisi bakımından bir özne olur.) [bk. § 1292 ve aşağısı].

1261. Kip, bir sıfat kipi olduğu zaman, özne belirtik ad ile *belirsizlik hâlinde* olabilir. Nitekim basit bir sıfat olarak kullanılan sıfat-fiillerde olan da budur (§ 741); lâkin ayrı olarak da ifade edilebilir. Böylesi de birleşik sıfatlardaki sıfat-fiillerde (§ 761) ve sıfat-fiilimsilerde (§ 746) olur.

Birinci takdirde mantıki fail *dil bilgisi bakımından* bir özne biçimini alır ve yalın hâle girer:

(damı yanan) ev.

İkinci takdirde ise ad-fiillerin öznesi gibi vazife görür:

Ahmedin yaptığı ev.

1262. 3. Kip, bir zarf kipi olduğu zaman, mantıki fail, dil bilgisi bakımından bir özne gibi muamele görür ve yalın hâlini alır (bk. § 1297).

Örn.: *Bütün ḳatḷarı yanark'en ev büyük bir meş*[c]*aḷe(yi) añdırıyordu.*

1263. Yukarıda verilen örneklerdeki şu:

1. *eviñ yandığını,*

2. *damı yanan,*

3. *bütün ḳatḷarı yanark'en,*

biçimindeki *cümlecik* ögeler (krş. § 1258) cümlemsidirler ve hakikaten bunlarda mantıki öznesi olan fiilden yapılma bir ad bulunmaktadır.

Şüphe yok ki cümleciklerin tümleçleri olabilir. Özetle, yukarıda verilen üç örnekten anlaşıldığı ve 1253. paragrafta daha öncede söylediğimiz üzere cümleciklerin dil bilgisi bakımından biçimi cümledeki görevleri; yani onların cümleye ait olan *ögeler*inin özelliği ile ortaya çıkar ve bu biçim *basit ögeler*in biçimiyle hissedilir derecede aynı olur. Cümleciklerle basit ögeler arasındaki fark yalnızca cümleciklerdeki mantıkça

içeriğin en büyük bir birleşiklik hâlinde bulunmasından meydana gelmiştir. Basit ögeler ancak anlamları ifade ettiği hâlde cümlecikler içinde *hükümler* bulunur.

1264. Yukarıdaki sergilemeden Türkçenin cümle yapısı ile Fransızca cümleciğin cümle yapısı arasındaki farkın ne olduğu anlaşılıyor.

Fransızcada bağımlı bir hüküm hemen her zaman kişili bir fiil kipini içinde bulunduran bağımlı bir cümle biçimine bürünür. Türkçede ise bağımlı bir hüküm hemen her zaman bir cümlecik şeklinde görünür.

1265. Öbeğin bütününe ait biçim bilgisi değişmelere ancak o öbeğin sondaki ögeyi uğrar olduğuna dair daha yukarılarda (§ 1063) da bildirilen kural, Türkçede cümleciklerin gelişimlerine ve dilde devamlı kalışlarına yardım etmiş görünüyor.

Hakikaten bağımlı bir hükmün başlıca ögesi (örnek olarak yukarıdaki örneklerden alınarak: *yandığını*, *yanan* ve *yanark'en* kelimeleri) bu hükmün yüklemi oluyor ve bu sebeple de kişili bir kip hâline konulmak gereğinde bulunuyor.

Bununla birlikte sözü geçen öbeğin kendisi de bir cümlenin *ögesi* olma görevini görüyor ve bu öbeğin başlıca ögesi *kendi* başına bir cümle sözcüğü imiş gibi iş görüyor. Bunun sonucu olarak sözü geçen cümlede oynadığı rol dolayısıyla kendisine verilen çekimsiz fiili muhafaza ediyor.

1266. Yukarıda söylenilenlerden şu sonuç çıkıyor. Türkçede tek bir cümle görünüşünü alan söz, Fransızca benzerinde çoğu zaman birçok cümle içinde bulundurur.

Hakikaten de cümlecikler kullanmak suretiyle cümleye tek bir cümlenin yapılış örgüsü ne ise aynıyla onu vermek mümkün oluyor (krş. yukarıda § 1251'den 1259'a kadarki örnekleri).

Şu hâlde bir cümleciğin cümlenin bütününe göre olan göreceli gelecek gönderimi Fransızca bağımlı cümlelerinden çok daha azdır. Gerçekten bu Fransızca bağımlı cümleler esas itibarıyla ana cümle ile aynı biçimde bulunuyor ve onları bu ana cümleye bağlayan bağımlılık bağlanışı ise denilebilir ki *bağlaç* görünümü altında görülür bir hâlde ifade edilmiş oluyur. Türk cümle yapısının ise bu edatlara ihtiyacı yoktur.

1267. Bu son çalışmaları toplayarak şunu da söyleyelim ki Fransız cümle yapısı *ayrı ayrı* Türkçe *söz dizimi* ise *iç içe*'dir.

1268. Şu geçen sergileyişten bu uygulanabilir sonuç çıkmaktadır.

Türkçenin cümlecikleri Fransızcanın bağımlı cümleleriyle çevirmek gerekir.

Bir iş adıyla biten cümlecikler Fransızcaya çoğu zaman tümleç bir cümle ile çevrilmeli (daha fazla ayrıntı için bk § 1273 ve aşağısı).

Bir sıfat-fiil veya sıfat-fiilimsi ile biten cümlecikler bağlamlı bir cümle veya bir

ara cümlesi ile tercüme edilecektir (daha fazla ayrıntı için bk. § 741 ve aşağısı). Bir zarf-fiil ile veya bir zarf-fiil deyimiyle biten cümlecikler hâl ve şart bildiren tamlanan bir cümle ile tercüme edilir (bk. § 1315 ve aşağısı).

1269. Aşağıda gelecek konularda şunlar görüşülecektir:

1. İş adıyla biten cümlecikler; 2. Bir sıfat-fiille (veya sıfat-fiillik deyimle) biten cümlecikler.

Bir sıfat-fiil ile son bulan cümleciklere gelince, bunlara ait bütün ayrıntı fiilin sıfat fiilleri münasebetiyle verilmiş olduğundan [§ 733'ten § 778] burada ancak hatırlatma kabilinden olarak yalnızca söylenip geçilecektir.

Öteki Türk dillerindeki fiilden yapılma sıfatların yapılışı – Sıfat-fiillerin yapılışı öteki Türk dillerinde daha az gelişmişlik göstermektedir.

Bu diller sıfat-fiilimsi nedir bilmezler. Belirtik kelime mantıki fail olsun (Osmanlıcada l. hâl § 742) veya mantıkça tümleç olsun (Osmanlıcada 2. hâl § 746), belirtken olsun, sıfat-fiil olarak hep kullandıkları belirli bir zarf-fiildir ve çoğu zaman da bu -*ḳan*'lı bir zarf-fiildir.

Örn.: *Könglüm tilägän sin turursin* "Gönlüm(ün) dilediği sensin." (Berezin, *Tatar Dilinde Türk ve Moğollar Tarihi*, 22. s., I.);

Tañrı ta^cāḷa sävmägän (ḳıḷmadägän) işlär "*Tañrı ta^cāḷa* (-nın) sevmediği yapma dediği işler." (FERIDUDDÎN ATTÂR, *Tezkiratü'l Evliya*, 54. I, 15; 56, I, 12);

Kün dogan taraf 'gün doğduğu taraf'[AUE] (RADLOFF, *Proben*, VII, (dialecte crimeen) 7. s., I, 9. aşağıdan).

Sıfat-fiil, belirsiz bir mantıki fail ile birlikte de kullanılabilir. Bu, yarı edilgen diye ad verdiğimiz bir kullanışa denktir.

Örn.: *Yoḳarda Aḷi dägän ḳawap wardır.* "Yukarıda Ali denilen kavaf vardır."[AUE] (aynı yer, 7. s., I, 3);

yir azuḳ, yir nime 'yenir azık, yenir şey' (PAVET de COURTEILLE, *Dictionnaire*) krş. Osmanlıca *yeyecek.*

Osmanlıcada izler bırakmış olan bu yapılanma (§ 752) aslında kişili kipleri olan cümlelerin yapılanmalarına çok benziyor ve belirtken olmak sıfatıyla başlangıçta ancak cümlede tuttuğu yerle ötekisinden ayırt edilmiş olması mümkündür (§ 1063).

Böylece teşkil edilen sıfat-fiiller ad olarak kullanılabilirler (krş. § 768 ve aşağısı).

Örn.: *Meni illedä? bilmezsiñiz men siz diyenlerden deyilem* "Beni hiç de bilmezsiniz, ben siz(in) dedikler(iniz)den değilim."[AUE] (FETH ALI AHUNDOF, *Temsilât*, 191. s.);

Atası bozganḷarnı tüzdi "Atası(nın) bozduklarını düz(elt)di." (ALI ŞIR NEVAI, *Târîh-î Mülûk-i Acem*, 86. s.).

İncelemeden geçirdiğimiz bu yapılanma aynı zamanda sıfat-fiilin mantıki fail ile belirtik ad arasında bazen var olan iyelik ilgisini ifade etmekten ibaret yapılanma ile birleştirilebilir.

Örn.: *Şindi kitdi ḳız käygä vardı oturan odasına*[1311] "Şimdi gitti kız köye, vardı oturduğu odasına."[AUE] (RADLOFF, *Proben*, VII, 12. s., I, 3, 4).

Sıfat-fiilin mantıki öznesi bir kişi zamiri ise onu söylememek de olur: ad tamlaması aslında yeter derecede gösterilmektedir.

Örn.: *Ay(ı)tur sözläringni ayıt* "Söylenecek (söylenir) sözlerini söyle." (NEVAI, aynı eser, 77. s.);

Bu yatmış ornungdın ḳopgıḷ "Bu yatdıg(ıñ) yer(iñ)den kalk." (SÜLEYMAN HAKIM ATA, I, 362. s.);

Ruḫsat birdilār kim kıḷ-gān yiringä bar "Ruhsat verdiler ki geldiği yere gitsin diye.".

Mantıki fail sözle aynı uzvî içinde tek başına bir kelime tarafından ifade ediliyorsa bir ilgi hâli alabilir ve böylece iki sözcüğü arasına bir sıfat-fiil almış olan bir ad tamlaması meydana getirir.

Örn.: *Māliknin namaz ḳıḷgan mihrābı çuḫudnın ävi sarı ärdi.* "Mâlikin namaz kıldığı mihrab Yahudinin evi(nden) taraf(a) idi." (FERIDUDDÎN ATTÂR, *Tezkiratü'l Evliya*, 66. s., I, 6);

Bu boḷenin[1312] *baḳaduryan ḳoyı toḷedi.* "Bu çocuğun bekleye durduğu (bakadurgan) koyunu dolu (çok) idi." (*Yedi Uyurlar*, I, 228);

Aydamaḳḷarnıñ oturgan yärindä. "Haydamak (haydut)ların oturduğu yer de." (RADLOFF, *Adı ğeçen eser*, 9. s., I, 18).

Ad tamlamasını ifade etmekten daha çok gitgide mantıki öznesi hatırlatmak hususunda yardım etmekte bulunuyor (krş. § 1260).

Örn.: *Urunuñ urḷagan atı.* "Uğru (hırsız)ın ugrulanan (= çalınan) atı." (MELIORANSKI, *Kazak-Kırgızların Kısaltılmış Dil Bilgisi*, II, 47. s. bk. Aynı yer, Kırgızcada bağlamlı cümlelerin tanımı).

Osmanlıcada *-DIK* [veya *-AcAK*]'lı kiplerin baskınlığı hariç, eskiden bu dilde aynı yapılanma vardı.

Sonraları Osmanlıcada iyelik eki (ihtimal ki iş adı olarak kullanılan aynı kiplerle

---

1311 Devrik nesirli bir cümle.[AUE]

1312 *Bala* 'çocuk'; ykl. Rumeli'nde *pale* ki 'hristiyan çocuğu' anlamında *gavur palesi* tamlamasında kullanılırdı; yine 'çocuk, yavru' anlamına ykl. *palaz, pilic, filiz.*[AUE]

benzeşme yüzünden) *-DIK* [veya *-AcAK*]'lı kipe getirilmiş ve böylece sıfat-fiilimsiler oluşmuştur (§ 760).

Öteki Türk dillerinde, bizim bildiğimize göre fiilin sıfat biçimine katılmış ad tamlaması ancak bu sıfat biçimi ad olarak kullanıldığı zaman bulunur.

Örn.: *Bilmagänlärimni* 'bilmediklerimi' (yükleme hâli) (ALI ŞIR NEVAI, *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, 38. s.) krş. Osmanlıcada *bilmediklerimi* (§ 776).

I. Konu: İş adıyla biten cümlecikler

1270. Bilindiği üzere bir iş adıyla biten cümlecikler, bu iş adıyla onun mantıki öznesi olan kavram arasında bir iyelik ilgisini içinde bulundurur.

Daha önce öznenin aldığı biçimden söz edilmişti (bk. § 1260, 717'den 723, 1091). Burada ise bu cümleciklerin yüklemiyle meşgul olacağız.

I. Bu cümleciklerin (mantıki) yüklemi

1271. Bu cümle öbeklerinin mantıkça yüklemi olarak belirli iş adında daima bir iyelik eki bulunur.

Fail – Kendisinin iyelik üçüncü kişi zamiri adı geçen iyelik ekiyle yeter derecede temsil edilmesi sebebiyle- aynı cümlecik içinde tek başına bir adla her zaman ayrıca ifade edilmek ihtiyacında değildir; bazen bu cümlecik yalnızca yüklemiyle meydana getirilmiş bulunur.

Örn.: *Yandığını bilmez* (yani evi yanmak felaketine uğradığını.[AUE])

Sözü geçen iş adı bir durum sonucu alabilir. Bunun niteliği cümleciklerin söz içine oynadığı işleve tabidir (bk. § 1280 ve aşağısı).

1272. *-DIK*'lı ve *-AcAK*'lılar da dâhil, bütün iş adları (§ 714) bir cümleciğin mantıkça yüklemi görevini şu şartlarla görebilirler.

1. Bir iyelik ekini almış olmak şartıyla.

İyelik eksiz olan bir iş adı, bulunduğu cümlenin basit bir sözcüğü sayılır (§ 1258); fiil adı bu kuralın bir istisnasını meydana getirir. Bazı durumlarda, kendisinde iyelik eki olmadığı zaman bile yüklem görevini görebilir (bk. § 1292 ve aşağısı).

2. Bu iyelik eki, bazen fiilin *-mA*'lı kipinde olduğu üzere ifade edilen eyleme ait mantıkça tümleç – tümlecin değil de mantıki failin iyelik üçüncü kişi zamiri görevini

görmek şartıyla. Böyle bir hâlde bu *-mA*'lı kip bir fiil adı olarak kullanılır: *mektubuñ ğöndermesi* (§ 711, *c*).[1313]

II. Çeşitli iş adlarının kullanılışına dair kurallar

1273. Farklı iş adlarının kullanışlarındaki farklar Türkçede açıkça gösterilmiş değildir, bununla beraber bunlarda şu kurallar bulunup çıkarılabilir.

1. Gelecekteki bir eylem bildirilmek istenildiği zaman *-AcAK*'lı çekimsiz fiil kullanılır; böyle bir hâlde Fransızca cümlede kişili bir gelecek zaman kipi bulunur.

Örn.: *Yarın ğetireceyiñe söz ver.*

Aynı söz içinde *-AcAK*'lı kip ile gösterilen eylemin anlamca zıddı olarak geçmiş bir eylem bulunuyorsa bu geçmiş eylem; daima *-DIK*'lı kip ile ifade edilir.

Örn.: *(Doğduğu)na inanır (öleceyi)ne inanmaz.*

1274. 2. Cümlede öznenin isteğine bağlı olarak bir eylemi örnek olarak bir buyruk bildirmek istenildiği zaman *-mA*'lı (veya *-mAklIk*'lı) iş adı kullanılır.

Fransızcada böyle bir durumdan çoğu zaman bir fiil adı kullanılır.

Örn.: *Suḷtan Selim (rumḷarın ya müsülman oḷmaḷarını ya İstanboḷdan çıḳmaḷarı)nı emreyledi* (Bu buyruk yerine getirilmiş değildir.);

(Bey babamıñ yanına enmeñiz)i reca (rica) ederim;

Oduncu baña (yükünü arḳasına ḳaḷdırmaḳlığım)ı söyledi (KÜNOS, *Nasreddin Hoca Hikâyeleri*).

1275. 3. Kalan bütün başka hâllerde; yani eylem şimdiki zamanın, geçmiş zamanın bir eylemi veya zaman bakımından herhangi birinin bir eylemi ise tercih sırasıyla: *-dIk-*, *-mA*, *-mAklIk* ve *-Iş*'tan biri olarak başka bir iş adı kullanılır.

Böylece ifade edilen eylem (geçmiş veya şimdiki zaman gibi) bir zaman fikrini içinde bulunduran ise bu fikir sözün kendi anlamından anlaşılır.

-DIK'lılara örnekler:

[1313] Yazar § 711'de verdiği "Bunun yapması kolay." biçimindeki örneğe bunu da benzetmek istiyor; her ne kadar aynı oluşumda "Bunun söylemesi dile kolay; bunun çiğnenmesi kolay değil." yolunda daha başka cümleler de yapılıyor ise de böylelerinde meçhul şeklinde kullanılan *yapması, söylemesi, çiğnemesi* gibi fiil adları edilgen anlamıyla ve *yapılması, söylenmesi, çiğnenmesi* yerine kullanılır. Ancak bunların her bir fiil adıyla bu biçimde kullanılması genel bir kural olmayıp şiveye bırakılmıştır. Bu bakımdan burada yazarın verdiği örnekte *göndermesi* denilmeyip *gönderilmesi* demek gerekir. Sonra ister meçhul şeklinde edilgen anlamlı, ister meçhul şeklinde edilgen anlamlı fiil adları olsun, üst öncelerindeki adlar edilgen fiillerin mantıkça özne dil bilgisi bakımından özne (yani hakikatte mantıki dolaysız tümleci) yerinedir, mantıkça özne değildir.[AUE]

(Bir para īrāda mālik olmadığım) maᶜlumdur (MURAD BEY);

(Dün akşam gelmediğiñiz)e nedāmet etmelisiñiz;

(Öldüğüm)e teessüf etmem, bir vālidem var, oña kim bakacak (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebîye*).

1276. *-mA*'lı örnekler:

(Yeniçeri neferleriniñ sakal salıvermemeleri) kānundan idi (AHMED RASIM);

(Bu vakᶜa-i mü'limeye ᶜalenen izhār-ı esefle feryād çıkarmañız)ı[1314] *hālā unutamayanlar eksik deyildir.*

1277. *-mAklIk*'lı örnekler:

(Düvel-i muᶜazzameniñ şark mes'elesindeki nokta-i nazarlarına ittilāᶜ peydā etmekliyimiz)i soñ muhārebeye (Balkan muhārebesine) medyūnuz.

1278. *-Iş*'lı örnekler:

Mücerred (meçhūl bir yola girmeye cesāret edemeyişimiz) bizi bu hāl-i tereddüdde tutuyor (ŞEMSEDDIN SAMI).

1279. 1. hatırlatma – *-mA* (veya *-mAklIk*)'lı iş adlarının kullanılmasında ihtiyatlı davranılmalıdır. Eylem, zaman bakımından önem verilmeyen, alışılmış ve genel bir iş gibi kabul edilen bir eylem olmadıkça, bunları kullanmamak daha hayırlıdır [Bir vakaya ait ve zaman içinde münferit bir eylem olduğu zaman ise *-DIK*'lı iş adı kullanmak daha iyidir.].

Bununla beraber şöyle bir örnekte münferit bir eylem için *-mA*'nın kullanıldığı görülüyor:

Ba'dehū bir uzanması ile uyuması bir oldu (*Gel Keyfim Gel*, 30. s.).

2. hatırlatma – Öteki Türk dillerinde çoğu zaman *-kän*'li kip (krş. § 701) kullanılır. Bu anlamı tarafından Osmanlıcanın *-DIK*'ına eşit olur.[1315]

[1314] Yazar metinde bu kelime yerine *çıkarmañızı* kelimesini kullanıyor.[AUE]

[1315] Çoğu zaman geniş zaman ve çok az olarak da şimdiki zaman kipinin çokluğu üçüncü ve geçen zaman için yalnız geniş zaman hikâyesinin çokluk üçüncü kişisi *-DIK*'lı veya yalnızca meçhul yapılı *-An*'lı kipin yerine kullanılır. O zaman kendi görev ve anlamlarında olmayan, bu *-rlar, -yorlar, -rlardı*'lı kipler kendilerinden sonra gelen bir adın sıfatı olurlar.

Örn.: *Resūl ᶜaleyh'isselām zamanına yakın Bayat boyundan Korkut Ata derler* (= *dedikleri, denilen) bir er kopdu* (*Kitāb-ı Dede Korkut*, 3. s.);

Orada Marcellüs derler gözü pek bir kişi varmış (ATAÇ, *Ulus*, 6/11/1945);

Köye yakın bir yerde 'Ayrılık çeşmesi' diyorlar (= elān dedikleri, hālā denilen) bir koru kenarına vardık.[AUE]

Hanım hey Oğuz zamanında Kañlı Koca derlerdi (= eskiden dedikleri, eskiden denilen) bir gür-

III. Bu cümleciklerin çekimi

1280. Sonunda iyelik eki bulunan bir iş adıyla bitmiş cümlecikler, çekimine müsait olduklarından cümlelerde adların oynadığı aynı görevi üstlenirler. Başka türlü söyleyelim, bunlar cümleye sıfattan veya hâl ve şart tümleçlerinden başka bütün ögelerini verirler (krş. § 1255).

1281. *Bunların Fransızca denklerine dair inceleme* – İş adıyla biten bir cümleciğin Fransızcaya tercümesine gelince acemiler böyle yerlerde kelime kelimesine tercümeye en çok yaklaşan: *le fait que je (tu...) exerce, ai exerce, exercerai..celle action* veya *mon fait d'exercer telle action* gibi yardımcı fiiller kullansalar iyi olur.

Örn.: *(ģeldiẏiñ)e inanmaz.*

Biraz daha zarafetlice bir çalım vermek için Fransızca cümledeki *le fait* kelimeleri yerine tarafsız bir zamir olan *ce* getirilebilir. Yukarıdaki *il ne croit pas â ce que tu es venu* örneğinde iyi gitmeyen bu ifade tarzı, *il s'etonne de ce que tu ne sois pas venu* cümlesinde olduğu üzere bazı durumlarda hoş görünebilir.

1282. İş adıyla biten bir cümlecik, girdiği cümlenin *öznesi* görevinde bulunduğu zaman yalın hâlini alır; bakınız yukarıdaki *yeniçeri neferleriniñ*..vs. örneğine (§ 1276).

Bunun Fransızcada benzeri, söze *que* bağlacıyla sokulan bir cümle olur.

1283. Bir ad cümlesinin yüklemi olarak kullanıldığı zaman aynı cümlecikler de yalın hâline konulabilir.

Örn.: *Sadrıa*ᶜ*zamıñ maḳsadı vefātınıñ duyuḷmaması ve bir ḳarışıḳḷıḳ çıḳmaması idi* (AHMED RASIM).

Fransızcada bunun için *que* bağlacıyla başlayan bağımlı bir cümle kullanılır.

1284. *-DIK*'lı bir iş adıyla bitmiş ve sonra bir kişi eki almış bulunan bir cümlecik, yüklem olarak *var* ve *yoḳ* kelimelerinden birini alan bir ad cümlesinin (krş. § 1242) öznesi olduğu zaman (*var* ile olanı) herhangi bir eylemin vukua geldiğini, vukua gelebildiğini ve (*yoḳ* ile olanı) bu eylemin hiçbir zaman meydana gelmediğini göstermeğe yarar (krş. VIGUIER, *Türk Dili Unsurları*, 161. s.).

Örn.: *İstanbola gitdiyiñ varmı?*;

Bu kimseniñ ᶜ*aḳḷında sebāttan ve yekrenglikden hiç bir eser ģörüldüẏü yoḳ;*

*Gibiniñ ba*ᶜ*zen nazmda aheng-i vezni muḥafazaten ye ile 'gibi' şeklinde ḳullanıḷdığı varsada bu suret şive-i lisāna muvāfıḳ deẏildir.*

---

büz er vardı (*Kitāb-ı Dede Korkut*, 96. s.).

Böyleler, kaldırılan tamlananı yerinde bir sıfat görevinde kullanılmış olarak da görülür: *Yaḷancı Oglı Yaḷıncuḳ derler* (= dedikleri 'adam') *ölüsü ḫaberin getürdi* (*D. K.* 55).[AUE]

Hatırlatma – Bu tür cümleler genellikle geçmiş zamana aittir. Böyle olması 1201. paragrafta inceleme ve mütalâadan geçirilmiş bir yapılanmaya hemen hemen benzeyen ve (Fransızca denklerinde *avoir* fiilli olup) *tasarruf edilmiş bir şeyin var oluşunu* ifade eden (*var* ve *yoḳ*'lu) bir cümle olmasıyla açıklanır.

Burada eşya fikri yerine vakıa fikri (= iş adı) geçer. Bu bakımdan mesele *gerçekleşmiş* bir eylemden meydana gelmiştir. Böyle bir fikir geçmiş zamana ait olmuş bir vakıa fikrine pek yakındır.

Buna benzer hadiseler gelişmesiyle birtakım Avrupa dilleri *geçmiş zaman* kiplerinde yardımcı fiil olarak *avoir* fiilini kullanmaya varmışlardır:

Bu yapılayış başka Türk dillerinde de bulunur: GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi*, § 331, 2. hatırlatma; krş. EBÜLGÂZI, 10. s. (*var oḷmaḳ* yerine krş. § 1203) *oḷ-* fiilinin hikâyesi de kullanılır.

ġezdiyim oḷurdu.

Yine krş. *yoḳ* yerine *var* ile yapılan buna benzer ifadeleri: (*Kitâb-ı Dede Korkut*, 64. s., I, 7'den 12).

1285. Bu cümlecikler belirtici tümleç görevinde bulundukları zaman ilgi veya yalın hâlini alırlar:

İlgi hâl ekli örnek:

(geldiyiñ)in ikinci ḥaftası.

Yalın hâlli örnek:

Biz (bu ifādātıñ bir az müḥtācı tasḥīḥ oḷduğu) fikrindeyiz.[1316]

1286. Aynı cümlecikler dolaysız tümleç olarak kullanıldıkları zaman yükleme hâlini alırlar: "Sen (evin yandığı)nı bilirmisin?" örneği [§ 1260]

Fransızcada buna denk olarak *que* bağlacıyla başlayan bir tümleç kullanılır.

Dolaylı tümleç olarak kullanıldıkları zaman bütün öteki (yönelme, bulunma veya ayrılma hâli) eklerini alır.

Yönelme hâline örnek:

Doğduğuna inanır, öleceğine inanmaz (anlamı için bk. daha yukarıda § 1273).

Bulunma hâline örnek:

[1316] *Beyrek gideli bam bam depe başına çıḳ dugum çoḳ*
ḳargu gibi ḳara saçum yoḷdugum çoḳ
güz aḷması gibi aḷ yanagum yırtdugum çoḳ
gelenle gidenden sordugum çoḳ
vardı gelmez yegidüm
ḥan yegidün Beyrek diyü agḷadagum çoḳ (*Kitâb-ı Dede Korkut*).[AUE]

Bundan dolayı hey'et-i içtimāʿiyece hiç bir maḥẕūr ḥusula ġelmediyinde (ġelmeyeceyinde) şüpe yoḳdur.

Ayrılma hâline örnek:

(ḳavāid-i teşrīfden bir taḳım ʿādāt-ı ʿatīḳanıñ aḥk'āmı ʿaḳla terciḥ olunuşu)ndan ḥāsil olan seyyiātı külliye.

1287. Fiiliyle haksız (veya haklı) bir şey yapmış olmakla 'iyi (veya fena) etmek' gibi anlamlar bildirilen sözlerde, yönelme hâlindeki *-DIK*'lı ad cümlesinin bazen verdiği özel anlama dikkat edilmeli.

Örn.: *Bugün ġeldiğimize pek fena (pek āʿlā) etdik;*

O eşyaları, sattığıñıza isābet ettiñiz.

Yönelme hâlini almış *-AcAK*'lı ad cümlelerinin özel anlamları için bk.§ 1471.

1288. *-DIK*'lı bir çekimsiz fiil ile biten cümlecik, bulunma veya ayrılma hâlini aldığı vakit, zaman veya sebep anlamlı zarf-fiillik deyim görevini de görebilir (bk. § 1373 ve 1436).

1289. *Özetle* – Bir cümlecik, bağımlı bir hüküm ifade ettiğine göre yukarıdan beri söylenen kurallar şöyle özetlenebilir:

Bağımlı bir hüküm başka bir (başlak=esas) hükmün öznesi veya ada ait yüklemi görevinde olduğu zaman bu, yalın hâlinde bir iş adıyla bitmiş bir cümlecik ile ifade edilir:

Hüküm belirteci tümleç görevini gördüğü zaman, cümleciği bitiren iş adı ilgi hâli veya yalın hâlini alır:

Hüküm dolaylı tümleç görevini gördüğü zaman, cümleciği bitiren iş adı başka durumlara konulabilir (bk. yukarıdaki örneklere).

1290. Bunlardaki hükmün *sorulu* bir hüküm olması sözü geçen bu cümleciklerin yapılanışını hiç değiştirmez. Hâlbuki bilindiği üzere bu iş Fransızcada böyle değildir; onda sorulu bağımlı cümleleri (bağlaçsız kullanılmaları yönünden) öbürlerinden farklı olurlar.

Örn.: *Hangi eviñ yandığını bilmem;*

Nereden çıḳdığımı sordu;

Kime gideceyiñi söyle.

1291. Bir hüküm kendisi de başka bir hükmün uyruğu olan bir hükme bağımlı olduğu zaman, cümlecik içinde bir cümlecik daha var demektir.

Örn.: *Medeniyet-i İslāmiyeniñ temāmiile münḳariz olduğu)na ḥükm etmekliyimiz tabiidir* (ŞEMSEDDIN SAMI).[1317]

[1317] *Sanmak, saymak, demek, ammak, bilmek* gibi kesin bir hükme varmayan fiil adlarından

II. Konu: Fiil adıyla biten cümlecikler

1292. Bilindiği üzere Türkçede fiil adı kendisine özgü bir özne alabilir (§ 707) ve bu özne ile o da bir cümlecik ortaya çıkarır. Bu cümlecik şimdiye kadar irdelediklerimiz şu iki seçkin nitelikle ayrılır:

1. Fiil adının öznesi kişili bir fiil kipi *imiş* gibi yalın hâlini alır. Bu bakımdan böyle yapılmış olan cümlecikler daha önce incelediklerimizden (§ 1270 ve aşağısı) daha fazla olarak bir cümleye benzerler.

2. Fiil adı -böyle yapıldığı zaman- hiçbir çekim eki alamaz.

1293. Fiil adlı cümleciklerin, iş adlı cümlecikler kadar çeşitli kullanışları yoktur.

Hakikaten fiil adı yalın hâlinde tutmak zarureti olduğuna göre fiil adlı cümlecikler sözün içinde özne, yüklem veya ad tamlamasının birinci sözcüğü olmak sıfatıyla bulunabilirler; fakat kendilerinin ardından yalın bir edat gelmedikçe tümleç sıfatıyla kullanılamazlar (bakınız daha aşağıdaki örneklere) yine krş. § 1425 ve aşağısı.

1294. Bir fiil adıyla biten cümlecikler, bir zaruret ve mecburiyet anlamında olan ad cümlelerinin çoğu zaman öznesi olarak kullanılırlar. Böylece meydana getirilen sözlerin şeması söyle olur:

Ali (fiil adının öznesi) *filan şeyi yapmak* (fiil adı) *gerektir* (gerek- fiili) ve Fransızca benzeri şöyle olur: *Paul doit faire telle ehose* "Paul filan şeyi yapmalıdır.".

---

yapılma ada ait veya fiile ait kişi kiplerini içinde bulunduran sözlerde, bu kiplerin aralıksız önüne gelen geçmiş, şimdi, gelecek zamanlı kişi kipleri de mutlak, yükleme, yönelme ve bulunma hâlindeki *-DIK*'lı veya *-AcAK*'lı yan cümleleri niteliğinde saymak gerekir; şu fark ile ki onların özneleri ilgi hâl ekini alırlar.

O bunu bilmez (bilmiyor) sanırım (= bilmediğini);

Ḳardeşim benden daḥa raḥat mı sanıyorsunuz (=raḥat oldugunu mu);

Bu parayı o almış (aldı) sayılıyor (= aldığı); *kendimce o dersi anlamayacağım diyordum (anlayamayacağımı düşünüyordum)*;

Bugün yolcularımız çıḳar ümid ediyoruz (= çıḳacağını);

Biz sizi dün İstanbula gidiyor (gitmiş) biliyorduk (=gidiyor, gitmiş olduğunuzu);

Buna ḥacet yoḳ ümidindeyiz (yoḳ olduğu).

Sözün sonunda *benze-* fiilinden yapılan kişili kiplerin hemen öncesindeki yine kişili fiil kipleri de (çoğunlukla şimdiki zamanın üçüncü kişisi) yönelme hâli alarak yukarıdakilere benzerler:

Yalnız özneleri kişili kipler gibi yalın hâlinde olur:

Posta bugün gelmez (gelmeyeceğ)e benzeyor;

Bu iş pek olacağa benzemiyor;

Hizmetçi bardağı ḳırmışa benziyor.[AUE]

Bu iki dildeki yapılanma şu sebepten farklıdır. Türkçede fiil adı özne, Fransızcada ise tümleç durumuna konur.

Örn.: *Kişi k̲endi ḥaddini (miḳdārını) bilmek ġerek(dir)*;

Mevcūdat ne imiş? ne dir? Ne oḷacaḳ? Ne oḷmaḳ ḷazım ġelir? (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebîye*);

ᶜAceba medeniyet saḥīḥen levāzım-ı insāniyedenmi yoḳsa zevāid-i muzirredenmi maᶜdūd oḷmaḳ iḳtizā eder?;

İstiᶜdād-ı tereḳḳi infirād üzre teᶜayyüş ḥalinde meydana çıḳamamaḳ zaruridir (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebîye*).

Hatırlatma – *ġerek* kelimesiyle biten cümleler (bk. yukarıdaki birinci örneğe) Eski Osmanlıcada pek kullanılır olup fiil cümleleri tipine yaklaşmaya meyilli bulunuyorlardı (bk. § 1231 2. hatırlatma).

1295. Bir zaruret, mecburiyet kavramı olmaksızın kendilerine özgü bir öznesi bulunan fiil adlarına dair başka örnekler:

Her k̲esin ḥürriyet-i sāirleriniñ ḥürriyetiile maḥdūd oḷmaḳ tabīᶜīdir (cümlecik burada özne görevini görüyor);

Baġdād saḥrāḷarı su basmaḳ şerrinden masūndur (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebîye*) (cümlecik burada ad tamlamasının I. sözcüğüdür);

Başı dırıḷtıdan ḳurtuḷmaḳ için Ḥācı başḳa seḷāmet yoḷu buḷamamış (GÜRPINAR) (Burada fiil adının ardınca bir edat geliyor.);

Aḳ deñiz ḥākimliẏi taḥsil oḷunmaḳ üzre Adaḷar deñizi cezīreleriile berāber Rodos (Rados) ve Ḳıbrıs ve müeḥḥerren Girid fetḥ edilmiş idi.[1318]

1296. Aşağıdaki cümlecikler Eski Osmanlıcada oldukça sık kullanılırdı:

İmdi pādişahḷar sınmaḳ ve ḥaps oḷunmaḳ ᶜaceb deẏildir (Kanunî Sultan Süleyman'ın Pavie muharebesinden sonra I. Fransuva'ya mektubundan.).

[1318] 1295 ve 1296. paragrafların birinci örneklerinde fiil adıyla biten cümlecikler ana cümlenin özneleri olmak kaydıyla yalnız lüzum ve zaruret bildirmemek farkıyla beraber yapılışça öncekilerin aynıdır. Ancak 1295. paragrafın ikinci örneğinde yalnız öznesiyle beraber olan fiil adı, kendisinden sonra gelen *şerrinden* kelimesiyle beraber ayrılma durumlu ad tamlaması hâlinde olup özne değildir. Yine, onlardan sonra gelen örneklerde fiil adlarıyla biten cümlenişlerden öncekisi *için* sonrakisi 'üzere' gibi birer edat alarak ana cümle fiillerine tâlil anlamıyla bağlanmış bulunuyorlar. Bunlar öncekilerden başka başka görevlerle farklı bulunurlar ve onlardaki fiil adları da özne değildirler.[AUE]

III. Konu: Zarf-fiille veya zarf-fiillik deyimle biten cümlecikler

1297. Bir zarf-fiille veya zarf-fiillik deyimle; yani fiilin zarflık bir kipiyle biten cümleciklerin niteliği daha yukarılarda (§ 1255) tanımlanmıştır.

Burada şunu hatırlatmakla yetinelim ki bu cümlecikler yüklemlerinin yapılanışlarıyla cümlelerden farklı bulunurlar; fakat yalın hâlini alan öznelerinin (§ 1202) yapılanışlarıyla cümlelere benzerler. İsim çekimsiz zarf-fiiller ve zarf-fiil deyimlerinde de hiç olmazsa böyledir. İsim çekimli zarf-fiil deyimlerinin mantıki öznesi bir iş adıyla biten cümleciklerin (§ 790) ki gibi yapılanır. Zarf-fiillerin farklı kipleri 779. paragrafta ve aşağılarında kısaca gösterilmişti.

Aşağıda da onların kullanışlarına ait ayrıntılı görüşler verilecektir.

I. Bağlama kipleri

1298. Bağlama kipleri 780. paragrafta ve aşağılarında tanımlanmıştı. En mükemmel zaman bağlacı *-Ip*'lı zarf-fiildir.

Başka birtakım zarf-fiillerde zaman bağlacı diye yardımcı olarak kullanılabilirler (bk § 1312 ve aşağısı).

1. -Ip'lı zarf-fiil

1299. Esas itibarıyla *-Ip* biçiminde daima vurgulu olan *-Ip*'lı ek, ana eylemden önce olan ikinci derecede ve onunla düzendeş bir eylemi bildirir. Bu kipe *nitelik zarfı* veya *öncelik zarf-fiili* de denilebilir.

Örn.: *Kedi eti ḳapıp ḳaçdı.*

-Ip eki yerine ana fiil ekini getirmekle sözün anlamı hatırı sayılır bir biçimde değiştirilmiş olmaz.

Örn.: *Kedi eti ḳaptı (ve) ḳaçdı* (Türkçede bu **ve* bağlacının kullanılması isteğe bağlıdır.).

Başka örnekler:

Gidip ğelme (gitme (ve) gelme yerine);

Bu çocuğu sen terbiye edeceksiñ soyup giydireceksiñ;

Deñizden ğeçip çayda boğuldu (atasözü);

Biñ ölçüp bir biçmeli (atasözü);

Baḷıḳ tutan oñmaz, yeyen doymaz, aḷıp satan ḵār eder (atasözü).

1300. *-Ip* ekini alan iki fiil bir biçilmiş (eskiden meydana getirilip herkes tarafın-

dan değiştirilmeden olduğu gibi kullanılan) ifade taşır.

Örn.: *atıp tutmaḳ* 'övüngenlik etmek';

aḷıp vermek 'tenkid etmek';

çaḷıp çırpmaḳ.

Yukarıdaki (§ 1299) örneklerde belirli *soyup giydirmek* ve *aḷıp satmaḳ* fiilleri aynı çeşitten sayılabilir.

Bu çeşit ifadelere olumsuzluk anlamı vermek istenildiği zaman olumsuzluk edatı yalnız bir defa olarak ikinci fiilde söylemek yeterlidir.

Örn.: *Dağıḷıp saçıḷmayaraḳ*[AUE] (FIRUZÂBÂDI, *Kâmûsu'l-Muhît*, I, 314).

1. hatırlatma – Bazen iki fiil birleşerek tek bir fiil meydana getirir. Türk lehçelerinin çoğunda *aḷıp barmaḳ* (Osmanlıca *varmaḳ*) biçiminde olan iki fiil *aparmaḳ* veya *apparmaḳ* biçimine girmiştir (krş. Altayca *aḷparmaḳ* ki *aparmaḳ*'ın başka bir çeşididir.).

Örn.: *Geçme şeytan k̲öprüsünden ḳo aparsın su seni*[1319];

Bu üç nesne(yi) aña armagan aparsasın ğerek idi[AUE] (*Kitâb-ı Dede Korkut*, 40. s., 20-21. s.).

2. hatırlatma – Birtakım Türk lehçelerinde *-Ip* eki aynıyla Osmanlıcanın *-e* ve *-i* ekleri sıfatıyla birleşik veya yardımcı fiillerin biçiminde araya girer (krş. Aḷtaycada süremlilik fiili olarak kullanılan *-Ip kürmek*)[1320] ki Osmanlıcada böyle bir kullanışa ancak *dur-* ve *yat-* fiillerinde rastlanır bk. § 826.

1301. *-Ip*'lı zarf-fiil ardınca düzendeslik edatı olan *de* getirilmekle o zarf-fiilin bildirdiği düzendeşlik daha çok ortaya çıkabilir (krş. § 964). Bazen birinci kişi olan zat böylece iki düzendeş eylemin vardaşlığı (veya daha iyisi ardlaşımı) üzerine dikkati çeker. Bu aynı zamanda o ardlaşımın beklenmedik, şaşırtıcı olduğunu bildirmek için olur ve hakikaten bu çeşit ifadeler çoğu zaman hayret veya kınama bazen de yalnızca bir ısrar edasıyla söylenir.

Örn.: *Beni böyle tozḷu dük'anda ğörüpde ḳaba saba bi yazıcı zann etmeyiñiz* (GÜRPINAR);

Taş atıpda ḳoḷuñmu yoruḷdu[1321];

[1319] *Şeytan* kelimesi yerine lehçemizde *nāmerd* kelimesi kullanılır.[AUE]

[1320] Yazarın verdiği bu kelime bizdeki *görmek* karşılığı olsa gerek. Osmanlıcada ve şimdiki Türkçemizde anlam değiştirerek şöyle kullanılır: *Bir sır ağızdan çıḳmaya görsün, derḫal herkese yayıḷır* 'bir defa çıkmasın, yoksa çıkarsa…' anlamıyla.[AUE]

[1321] Böyle *de*'ler ayrı yazılır. Bir de bu cümle biçilmiş bir ifadedir ki bir işte hiçbir emeği geçmediği, hiç yorulmadığı hâlde ondan şikâyet eden kimse için söylenir. Hem sonra

Nasıl ołup da ğelmediñ.[1322]

1302. Öncelik eylemin tesirleri ana eylem daha olurken hissedildiği zaman veya ana eylem öncelik eylemin tabii bir sonucu olduğu zaman *-Ip*'lı kipin az çok açık bir biçimde bir zaman, durum veya sebep hâl ve şartını ifade ettiği de olur.

Aslında Fransızcanın *-ant*'lı zarf-fiilinde de mesele aynıyla olmuştur.

Örn.: *Topçıłarımız zırhłıyı ğörüp dehşetli bir ateş açdıłar*;

*Nev*ᶜ*i beşer suret-i infirādda yaşayamayıp iḫtiłāt u ittiḥāda mecbūr ołmuş* (HERSEKLİ ᶜÂRİF HİKMET).

1303. *-Ip*'lı *zarf-fiilin Fransızcada denkleri* – Bu kip Fransızcada *-ant*'la biten fiil kiplerinin çoğu kullanışlarını karşılamaktadır ve bu ona yaklaşmaktadır da; çünkü kullanışında biraz dalgalanış vardır. Bazen Fransızcada aynı zarf-fiilin geçmiş zamanı *ayant aimé* kullanılır.

Sıkça görülen bazı durumlarda *-ant*'lı kipin kullanılması Fransızcanın deyiş bilimi (stylistique) alışkanlıklarıyla uygun gelmediği takdirde, *-Ip*'lı zarf-fiil ana eylemle sanki yalnızca düzendeş *imiş* gibi; yani onunla sanki tamamıyla aynı kipte *imiş* gibi tercüme edilmeli; ondan sonra da iki fiil *et* bağlacıyla (ve aşağı paragraftaki gibi bir özel hâlde bunun yerine *ou* ile) birleştirilmelidir. Şu hâlde zarf-fiilin hangi ana eyleme ilgisini iyice kavramak bakımından önemlidir (Bu mesele hakkında § 782 küçük harfliler.).

1304. *Özel kullanış* – *-Ip*'lı bır zarf-fiil ardınca olumsuz çatılı *aynı fiilden* (herhangi) bir kip bulunduğu zaman, böylece ortaya çıkan ifade bir eylemin onay veya inkâr edilmesi arasında bir seçenek anlamını bildirir. Bu takdirde söz sorulu[1323] bir kararsızlık edası gösterir (Fransızcasında iki fiil arasına *ou* bağlacını getirmek lazımdır.).

Örn.: *Meclīs-i meb*ᶜ*usān a*ᶜ*zāłarınıñ nāẓir ołup ołmamałarɪ baḥsına temās edecek deŷiliz* (HÜSEYİN CAHID).

1305. *Başka özel kullanışlar* – *-Ip*'lı zarf-fiil ana eylemin fiili gibi aynı fiilden yapılmış olduğu zaman yoğun bir anlam elde edilir.

Örn.: *İşte su namına ğörüp ğöreceŷiñ bundan* ᶜ*ibāretdir* (*Nasreddin Hoca*'nın yeni diktiği bir fidan dibine işedikten sonra bir daha onu sulamak niyetinde olmadığını anlatmak üzere söylediği sözler.)[1324];

---

bunda taşın bizim için atıldığı gibi bir kayd da yok.[AUE]

[1322] Bu yerde 'nasıl oldu da...' denir... *nasıl olmuş da... nasıl oluyor da... nasıl olur da...* tabirleri de zamanları değişik olarak aynı örneklerde kullanılır.[AUE]

[1323] Fransızcasına göre öyle; fakat Türkçesinde böyle bir soru anlamı sezilmiyor.[AUE]

[1324] *Bu, görüp göreceğin rahmet bu ḳadardır.* "Sana yaptığım hizmet bu kadardır, benden daha

durup dururk'en;

Böyle külliyen ᶜaffe mazhariyetine bir türlü inanamayaraḳ durup durup barışmaḳ ister (GÜRPINAR, *Metres*, 264. s.).[1325]

2. Eski Osmanlıcada -Ip'lı zarf-fiil

1306. Bundan önceki paragraflarda Osmanlıcada *-Ip*'lı kipin kullanılışından söz edilmişti ki bu kullanış Eski Türkçeninkine (Orhon kitabeleri) hissedilir derecede benzemektedir.

Eski Osmanlıcanın edebiyat dilinde ise bu, kötü bir biçimde diyebileceğimiz bir kullanışa mahkûm edildi. Osmanlı iskolastik üslubunca pek itibarda olan uzun zincirlemeler yapmak gibi biricik şevkile farklı kişili kiplerin yerine zaman bağlacı olarak bunu getiriyorlardı (bk. örnek olarak ROUEN da Nu. 1493 yazmalarının 46 ve 47. yapraklarına ki orada bir sıra aralıksız *-Ip*'lı zarf-fiiller bulunmaktadır.).

Bu çeşit üslûpta *-Ip*'lı kiplerle ifade edilen yan eylemlerin zamanda taakkuplarından çok onların birinci kişinin zihnindeki taakkupları itibara almıyordu.

Bu şartlar içinde yan bir eylemin ana eylemle o kadar sıkı sıkı düzendeş olması ve şöyle üç farklı tarzda tecelli edebilecek göreceli bir istiklâl muhafa etmesi olabiliyordu:

1. Yan eylemin öznesi ana eylemin öznesiyle muhakkak karışmış olmuyordu.

Örn.: *Bizler aglamayıp kimler aglasın* (DIETERICI, *Crestomathie Ottomone*, 33. s.).

Eski Fransızcadaki *-ant*'lı zarf-fiilde de mesele aynıyla böyle idi (Sudre Nu. 115). Her ne kadar aşağıdaki örneklerde de görüleceği üzere – Osmanlıcada bile bu gibi durumlu izleri var ise de bu iki ardlaşık eylem için ancak bir ve aynı öznenin kabul edilmesinden ibaret olan bugünkü eğilimle ilgisi dikkate değer.

Örn.: *Tariḫi ᶜasimiñ cild-i evveli sulṭan Selimiñ intihā-i salṭanetine* (*ḳadar*) *olup cildi sānisi daḫi vaḳᶜa-i ḫal ᶜi Selimden bed ile devr-i Maḥmūd ḫani evā'iline ḳadar ġelir;*

Mulla Kervāni[1326] *sekizyüzdoḳsanüçde irtiḥāl-i dār-i baḳa edip, cenāze namazında sulṭan Bayezid ḫan ḥazretleri bizzāt bulundular* (ABDURRAHMAN ŞEREF, *Osmanlı Devleti Tarihi*).

1307. 2. *-Ip*'lı zarf-fiil ana fiil kipinden bir bağlaçla ayrılabiliyordu.

---

başka bir şey bekleme." anlamıyla söylenir.[AUE]

[1325] Bu örneğin yeri değildir, *durup durup* gibi ifadeler ayrı yapılıdır.[AUE]

[1326] Yazar bu kelimeyi *Mulla Kervāni* biçiminde kaydediyor.[AUE]

Örn.: (*Aḻḻah*) *her oḻup ve oḻacağı ezelde taḳdir etmişdir*[AUE] (MUHAMMED EFENDI, *Risâle-i Birgivi*, 22. s.);

Egerçi vuḳūfumuz vech-i muḫarrer üzere oḻup ancaḳ kā'ide-i müverriḫin üzere bu madde sā'ir erbāb-ı vuḳufdan tefaḫḫus oḻunduḳda... (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, II, 355).[1327]

Bilindiği üzere Osmanlıcada ancak uymaca (ekleme) bir edat olan *de*'nin bulunmasına izin verilmektedir(§ 1301).

1308. 3. *-Ip*'lı kipin verdiği zaman kavramının, ana fiil kipiyle bildirilen zaman kavramıyla tamı tamına aynı olması zaruri değildir.

Örn.: *Suḻtan Murād-ı rābi*[c] *ḳahveyi ve tütünü şedīden yasaḳ edip gizlice teryākileri te'dib eylemek behānesi ile ğeceleri tebdīlen şehr-i İstamboḻu doḻaşıp nice eşirrāyi itḻāf etdi* (CEVDET PAŞA).

geceleri kelimesinin kullanışından anlaşıldığı üzere ana fiil kipi bir belirli geçmiş zaman olmakla beraber *doḻaşıp* kipi bir geçmiş zaman hikâyesi anlamındadır.

1309. *-Ip*'lı kip kendiliğinden bir zaman kavramı bildirmesi istenildiği zaman genellikle bir *geçmiş zaman* değerini alır; fakat çoğu zaman bu geçmiş zamanlık 'eylemin tesirleri şimdiki zamanda hissedilir olmak' gibi bir anlam parlaklığını bildirmesinden *olup bitmiş* bir eylem, kavramı tabiatıyla *öncelik* bir eylem yerine geçer.

Azericenin de dâhil olduğu Doğu lehçeleri *-Ip*'lı bir gövde üzerine kurulmuş (§ 622 hatırlatma) geçmiş zaman anlamında şöyle kişili kipler bile meydana getirmişlerdir:

atıpmän, *atıpsän* vs.; yani *atdım*, *atdıñ* vs.[AUE]

Örn.: *Sän azupsän yoḻuñdan iziñden çıqupsän* "Sen azdın, yolundan izinden çıktın."[AUE] (FETH ALI AHUNDOF, *Temsilât*, 27. s.);

Krş. Aynı yer, II, s.: *oḻmayupḻar* (çokluk üçüncü kişi) ve daha başka örnekler *çeşitli yerlerde*;

Ba[c]*zı dipdürlär kim*... "Bazıları demiştirler ki." [AUE] (ALI ŞIR NEVAI, *Târîh-î Mülûk-i Acem*, 54. s.);

Bu patşa adāmleri birlän ḳaḳḳa birlän külüp edi. "Bu padişah, adamları ile beraber kahkaha ile gülmüş idi." [AUE] (*Yedi Uyurlar*, 228. s.).[1328]

Eski Osmanlıca bu gelişmesi sırasında ortalama bir merhâlede durmuş olup *-Ip*'lı

[1327] Bu kelimeyi *yen bien informes veya connaisseurs* biçiminde çevirmek daha doğru görünüyor.[AUE]

[1328] Eski metinlerde 'ihsan edip göndermek' anlamında *veribimek*, *viribimek* hatta *veripmek* biçimindeki kelimelerinin aslı *virib imek* 'vermiş olmak' olsa gerek.[AUE]

kiplerde geçmiş zaman anlamını yardımcı *dur-* fiili ile yapılan katmerli veya yardımcı fiillerden[1329] başkalarında kabul etmiyordu (Bu da yalnızca geniş zaman gövdelilerde oluyordu (krş. *yorı-* § 613 fiilinin geniş zaman ile yapılan süremli biçimi).

Örn.: *İbnî Mes^cud eyitdi ben Peygamberden (^caḷeyhisselām) işidūp dururın.* "İbni Mesud dedi ki ben Peygamber (Aleyhisselâm)'dan işidip dururum."[AUE] (*Hulviyât-ı Şâhî*, 67. yap.);

Bundan ḫobraḳ üzüm görüp durur musun. "Bundan daha güzel üzüm görmüş müsün."[AUE] (Cezâyir, 1719 Nu. yazmaları, 24. yap.). Krş. *ġötürüp durursun?* (*Kitâb-ı Dede Korkut*, 33. s.) "Götürdün."[AUE]

Aḳ Kerman ve Kili ḥavālisi ecnād-ı cihāda maḳarr ve maḳam ve maḥalli arām oḷup dururdu[1330AUE] (KEMAL PAŞA ZÂDE, *Moḥacz seferî Tarihi*, 82. s.);

Giceden bir ḳuzı bişirūp dururum. [AUE1331] (*Kitâb-ı Dede Korkut*, 29. s.).

Teklik üçüncü kişideki *durur* fiili *-DIr* biçiminde kısaltımış olarak bildirme eki hâlini alabilirdi (krş. § 552). Nitekim bu kullanışıyla *-Ip*'lı olarak hissedilir kişili bir kip gövdesi niteliğini almıştı.

Örn.: *Nübüvvet emri anda ḫatm*[1332] *oḷupdur.* "Peygamberlik işi onda sona ermiştir."[AUE] (KEMAL PAŞA ZÂDE, *adı geçen eser*, 2. s.);

ḳızıḷ ḳızıḷ develer ḳarıyıpdur köşek virmez. "Kızıl kızıl develer ihtiyarlamıştır yavru vermez."[AUE] (*Kitâb-ı Dede Korkut*);

Anuñ kim oglı ḳızı oḷmaya Tañrı Ta^cālā anı ḳargayupdur. "O kimsenin ki oğlu kızı olmaz Tanrı onu lanetlemiştir."[AUE] (aynı eser, 8. s.).[1333]

Hatırlatma – Şimdiki Osmanlıcada ancak ana cümlenin fiili bizzat bir geçmiş zaman kipi olduğu zaman veya (aşağıdaki örnekteki *dün* kelimesi gibi) *özel olarak* getirilmiş bir kelime ile geçmiş zaman fikri tahsis edildiği zaman *-Ip*'lı kip geçmiş zamanı ifade eder.

Örn.: *Dün yumurtadan çıḳıp bugün ḳabuğunu beğenmez* (söylence).

1329 Şimdiki Osmanlıcada bu fiillerin sürerlik anlamı vardır (bk. § 826).[JD]

1330 Yukarıdan beri gelen bütün bu *-Ip*'lı kiplerdeki *dururlar*, her ne kadar aslında *dur-* fiilinin geniş zamanları iseler de gitgide bunlar uyuma da uyarak pekiştirme edatı niteliği ile *dürür* biçimini ve nihayet *-dir, -dür, -dır, -dur* biçimlerini almış bulunuyor.[AUE]

1331 Bunda kopya edenin (= DIEZ) bir hatası olabilir, بشوروبدورم biçiminde (geniş zaman kipiyle) okunsa gerektir.[JD]

1332 Yazar burada 'sona ermek' anlamında olan Arapça *ḫatm* kelimesinin *ḫātem* gibi başka bir anlamı olan 'mühür'ü de aksettiriyor. [AUE]

1333 Bk. § 1338, ad, 2. dipnotun son örneği.[AUE]

1310. *-Ip* eki, dar ünlülü ekler içinde *ı, i* yerine eski *u, ü*'lü imlasını büyük bir metanetle muhafaza eden bir ektir (*a, e-ı, i*). Düz ünlülerinin birinden sonra bile *gidüp* örneğinde olduğu gibi *-üp, -up* biçiminde biraz bolca kullanılan telaffuz ile bu kullanımından dolayı yer almıştır.

Bununla beraber bazıları örnek olarak *ḳaḷup* yerine *ı, i* ile *ḳaḷıp* yazmaya başlamıştır.

Hatırlatma – Çağatayca denilen edebî dil de dâhil doğu lehçelerinde bu ekin kararsız bir ünlüsü vardır: *-Ip*:

Agḷap 'ağlayıp';

toyğuzmap silär 'doyurmamışsınız (sizler)' (*Yedi Uyurlar*, 228.s.).

1311. Eski Osmanlıcada aynı zarf-fiilin başka bir biçimi olan *-üben* eki de vardı.

Örn.: *Yā Muḥammed diyüben çağırdıḷar*[AUE] (SÜLEYMAN ÇELEBI, *Mevlid-i Şerif*, 176. mısra);

Tā ğelüben ğöreler dīdārımı[AUE] (aynı eser, 254. mısra).

Bu kip daha önceden Orhon kitabeleri Türkçesinde *-pän-* eki biçiminde bulunmakta idi.[1334]

Krş. Çağatayca da *äyläbän* 'eyleyüp' (ALI ŞIR NEVAI, *Târîh-î Mülûk-i Acem*, 65. s.).

Şayet o hâliyle daha kadim bir biçim değil ise bunun *-i* ile uzatmalı olarak Eski Osmanlıcada bir biçimi daha vardır. *-üben*'i veya *-iben*'i ekinin herhâlde kullanılışı *-üben* ekinden son derece daha azdır.

Örn.: ... *aḳça...saḷubanı seni ḳurtaray*(ı)*dım*[AUE] (*Kitâb-ı Dede Korkut*, 92. s.). Krş. aynı eser *ḳaḷḳubanı*[AUE] 7, 8. s.; *ḳaḷḳaraḳ*[AUE]; *kālübeni* 'gelerek'[AUE] ve çeşitli yerlerde; *agḷayıbanı sıḳḷayıbanı* 'ağlayarak sızlayarak'[AUE];

Başḷu başın aḷıbanı ḳaçdıḷar "Herkes başını alıp kaçtı."[AUE] (krş. § 537) (*Bibliothèque Nationale Yazmaları*, 1207. nu., 86. yap.).

3. Zarf-fiillik bağlam deyimleri

1312. Konusu daha ileride § 1426 gelecek olan *-mAklA*'lı zarf-fiillik deyim bazen basit bir bağlam kipi olarak; yani aynıyla *-Ip*'lı zarf-fiil anlamıyla kullanılır. Yalnız bu yönüyle istisna ki *-Ip*'lılarda çoğu zaman olduğunun aksine bu deyimin daima tek başına bir öznesi olur.[1335]

1334 IE. (Sağdan sola doğru okunacak:)
[illegible]
Götürdü (sizi-süre) süre gelip nereden süngülü(ler).[AUE]

1335 Aynı kipin öteki kullanışlarında mesele böyle değildir.[JD]

Örn.: *Gazze ve Remlede isyān zuhūr etmekle ᶜāsīler ḳatl edildi* (AHMET RASIM, *Osmanlı Tarihi*, 200. s.).

1313. Bu kullanış bugünkü inşadan çok eski inşaca bilinmiş alışılmış bir şeydi; örnek olarak on sekizinci asrın bir metninden bir örnek verelim.

Doḳsan mil maḥalde ḷampeduza taᶜbir oḷunan sagîr adanıñ liman-ı oḷmag(i)le aḷtıncı pazar ĝönü aḫşama ḳarib vāsıḷ ve dāḫil oḷub limānı mezburda lengerendāz oḷduḳ[AUE] (MEHMED EFENDI, *Sefāret-nāme*, 3. s.).

1314. Bağlam kipi olarak *-ArAk*'lı da kullanılır. Bundan aşağıda söz edeceğiz.

II. Şimdiki zaman zarf-fiilleri ve zarf-fiil deyimleri

1315. Şimdiki zaman zarf-fiiller ve zarf-fiil deyimleri, ana eylemin karşısına bazen onunla *uygunlaşık olduğunu* bazen de aksine *zıdlaşık bulunduğunu* göstermek üzere konulan yan bir eylemi bildirir.

Uygunlaşık olan yan bir eylem örneği:

Baña baḳaraḳ gülüyordu.[AUE]

Zıdlaşık olan yan bir eylem örneği:

Siz her zaman felāketleriñizle ĝözyaşı döktüğünüz ḥālde o yaşamaḳ (zevki) ile mes'uddur.[AUE]

(Bu ana ve yan[AUE]) iki eylem, aynı anda olabilir veya olmayabilir.

Gözlemler – Hâl ve şartlara ait *tarz* ve *sûret (biçim)* deyiminden daha anlaşılır (Bir deyim olan *hāl* durumu (*ḥal 'état' durumu*) deyimini Türk dilcilerinden aldık.).

Tarz ve biçim deyimini ise (nasıl?) sorusuna karşılık olan (uygunlaşık ve hemzaman) hâl durumlarına saklıyoruz.

Örn.: *Bir bastona dayanaraḳ yürüyordu.*[AUE]

1316. Şimdiki zaman zarf-fiilleri ve zarf-fiil deyimleri şunlardır:

– *-ArAk*'lı zarf-fiil (§ 1318'den 1327).

– *oḷmaḳ üzre*'li zarf-fiil deyimi (§ 1328'den 1331).

– *-A*'lı ve *-I*'lı zarf-fiiller (§ 1332'den 1343).

– *-mAksIzIn*'lı zarf-fiiller (§ 1347'den 1350).

– *iken [-ken]*'li birleşik zarf-fiiller (§ 1351'den 1361).

– *-dIyIm ḥalde*'li zarf-fiil deyimleri (§ 1362'den 1367).

– *-dIyI taḳdirde* [veya *suretde*]'li zarf-fiil deyimi (§ 1368).

Birtakım Arapça iş adları da şimdiki zaman bildiren zarf-fiil deyimleri yapmaya yarar (§ 1344'ten 1346).

1317. Konusu daha ileride (§ 1444 ve aşağısı) gelecek olan benzetme ve karşılaştırma bildirici zarf-fiil deyimleri, tarz ve biçim bildirici zarf-fiil deyimleri saymak da mümkündür.

1. -ArAk'lı zarf-fiil

1318. *-ArAk*[1336]'lı zarf-fiil *uygunlaşık* bir hâl durumu bildirir.

Bu kipe *uzanımlı uygunlaşık zarf-fiil* adı verilebilir (§ 1324).

Bunda iki durumla karşılaşılabilir.

Birinci durumda yan eylemle ana eylem zamandaş olur.

Örn.: *Baña bak̤arak̤ gülüyordu.*

Asıl bu kavram *-ArAk*'lı zarf-fiilin *tabii* ve *açık* nitelikli kullanışını meydana getirir görünüyor (Fransızca benzeri üst yanında *en* zarfı bulunan *-ant*'lı zarf-fiildir.).

Çoğu zaman bu biçim ifade, bir 'tarz ve biçim' durumu anlamına gelir.

Örn.: *Aġlayarak̤ ġeldi.*

Başka örnekler:

Tevāzüᶜ yaşmaġa beñzer örterek güzelleşdirir (CENAP ŞAHABEDDIN, *Neşr-i Harb, Neşr-i Sulh ve Tiryaki Sözleri*, 69. nu.);

Kedi gibi ġözlerini yumarak̤ yer;

K̤al̤dırımda fes eẏerek ġezmek k̤ol̤aydır (söylence).

Hatırlatma – *bilerek* zarf-fiili 'niyet ve kast etme' anlamında zarf görevinde kullanılır.

1319. *İkinci durum* – Yan eylem ana eylemden önce olur. O zaman *-ArAk*'lı zarf-fiil bir anlam arıklanması sonucunda *-Ip*'lı zarf-fiil (bağlam kipi veya düzendeşlik zarf-fiili) ile aynı göreve düşer.

Örn.: *Kedi eti k̤aparak̤* (*k̤apıp* yerine) *k̤açdı* (krş. § 1299);

Kemal̤ Paşa Zāde dok̤uzyüzk̤ırk̤ senesi ᶜazm-i dār-ı bak̤ā eyleyerek ḫarici sūrde Maḥmūd Çelebi zāviyesine defn ol̤unmuşdur (ABDURRAHMAN ŞEREF, *Osmanlı Devleti Tarihi*, 327. s.). Meşhur din ulemasından ve şair.

1320. Anlamca düzendeş bir sıra fiili zarf-fiil olarak kullanmak istedikleri zaman, aynı ekin tekrarlanmasından kaçınmaktan başka bir düşünce olmadan *-ArAk*'lı ve *-Ip*'lı kipin her ikisi fark gözetilmeksizin kullanılır.

1336 Eski imlada bunun ilk ünlüsü her zaman gösterilmez veya رك biçiminde yazılırdı. Bu alışkanlık yalnızca *et-* fiilinde hâlâ devam etmektedir. Bununla beraber bazıları ایدرك yerine ایدهرك de yazıyorlar.[JD]

Örn.: *Hemen eczāḫaneye ḳoşup bir ᶜilāc aḷaraḳ ḫastaya verdi*;

Ebüssuᶜüd Efendi doḳuzyüzyirmiiki tariḫinde tedrīse beḍ edip doḳuzyüz otuz doḳuz tarīḫinde itmām-ı vezāif-i taᶜlimiye eyleyerek doḳuzyüzḳırdört senesi mesned-i meşeyḫat-ı isḷāmiyeye vāsıḷ oḷmuşdur (ABDURRAHMAN ŞEREF, *Osmanlı Devleti Tarihi*).[1337]

1321. Ancak son zamanlarda -*ArAk*'lı zarf-fiilin kullanılması büyük bir yayılış almıştır. Bugün -*Ip*'lı zarf-fiilin bütün kaybettiği sahadan o istifade etmektedir.

1322. -*ArAk'lı zarf-fiilin öznesi* – *Uygunlaşık* bir eylem bildiren -*ArAk*'lı zarf-fiilde ana eyleminkinden tek başına bir özne bulunması nadirdir.

Hem bu özne hiçbir biçimde hakim bir rol oynayamaz. Bu (o da çoğu zaman belirsiz olan; krş. § 1326) bir kişiden daha çok cansız bir madde olur. O zaman fiilin kendisi de geçişli fiilden ise çoğu zaman geçişsiz fiil veya edilgen olur.

Örn.: *On iki zatdan mürekk'eb bir hiy'et-i sefāret ğönderilerek evvelce mevcüd oḷan mütārek'e temdīd oḷündu* (AHMET RASIM, *Osmanlı Tarihi* 102. s.).

Başka örnekler:

Gözlerine ḳızgın sirke aḳıdıḷaraḳ nur-i basardan maḫrüm edildi;

Nihāl belinden çarşafı sarḳaraḳ odasından çıḳdı (HALID ZIYA);

Üḷüfe iᶜtāsında müşkiḷāt ğörüldükçe ḫazīne-i devlet tezyīf-i mesḵüḵāt gibi vesāite mürācaᶜata muztarr oḷaraḳ soñraḷarı taḳlil-i ᶜaskere muvaffaḳiyet erḵān-ı devlet içün bādi-i memdüḫiyet oḷmağa başḷadı ve devşirme usuḷü ḫasenesi büsbütün metrük oḷaraḳ devletiñ en güzide ᶜaskeri oḷan Yeñiçeriler derinti ḫalini aḷdı (ABDURRAHMAN ŞEREF, *Osmanlı Devleti Tarihi*, 302. s.).

1323. Hatırlatma – Konuşma dilinde -*ArAk*'lı kip gitgide daha çok ayrılma hâl ekiyle -*ArAkdAn* biçiminde söylenmektedir (krş. Latincede -*ndo*'lu zarf-fiilin ayrılma hâli ile kullanılışını): *dAyArAkdAn*. Krş. RADLOFF *Proben*, VIII (KÚNOS), 233. s., I, l: *dAyArAktAn*.

Sıradan sayılan bu edebiyat diline de girmiş görünüyor.

Örn.: *Bir çoḳ hevesḵār-ı taḫsīl adamḷara tesādüf ediliyorki fedāḵārḷıḳda buḷunaraḳdan her türlü müşkiḷāta maᶜrüz oḷaraḳdan ḳıra'ete başḷayorḷar* (imlanın islahına dair bir risâleden alınma).

Krş. başka bir örneği: ŞEMSEDDIN SAMI'de آلتى : آلتى اوقه *kelimeleri aḷtında.*

[1337] -*ArAk*'lı ekinin bu kullanılışına yukarıda içine aldığımız çeşitten tercümelerde epeyce sık rastlanır. *tariḫinde tevellüd ederek* kelimeleriyle başlayan başka örnekler için bk. AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, 225 ve 226. s.[JD]

1324. Eskiden bu zarf-fiilin (ilk ünlüsü dar olarak) *-ürek* veya *-irik* biçiminde bir başka biçimi vardı.

Örn.: *aglayurak̤*[AUE] (*Bibliothèque Nationale Yazmaları*, *AFT*, 86. nu., 25. yap.; XV. yüzyıldan).

müşāhede idürek[AUE] (FETH ALI AHUNDOF, *Temsilât*, 1. s.) biçiminde Azericede kalan bu kadim kipin varlığıyla *-ArAk*'lı kipin kökeni belirtilmiş bulunuyor. Bu, anlamdaşları olan *-e* veya *-i*'li (§ 1332 ve aşağısı) zarf-fiillerden türemiş olup kendilerine *+rAk* (§ 518) eki katılmış saymak gerekir.

Aynı ek Doğu Türkçesinde *-[i]p*'lı (= Osmanlıcada *-(y)ip*'li § 1299) zarf-fiile getirilebilirdi. Bk. bir örneğine: RAQUETTE; lesson XXXVIII, 2, *c* de. Krş. Tobolsk ağzında:

Añḷaprak̤ kılāmen, biliprāk kilāmen (keli keli: "daha anlamış 'hâle' geliyorum, daha bilmiş *hâle* geliyorum[AUE]?") *eyi* takdir ve tahmin ediyorum (GUIGANOF, *Rusça-Tatarca Sözlük*, 129. s.).

1325. Anadolu'da *-erek* yerine *-elek* de söylenir (krş. § 70, hatırlatma): *dövelek* (Antalya ağzı). Yine krş. Cezair'de Nu. 1640 yazmaları: *tekbīr* ve *tehlīl getürelek tekbir* et du *tehlil*; yani *Aḷḷah-u ekber* "Tanrı en uludur." ve *Lā ilāhe iḷḷaḷḷah* "Tanrıdan başka tapacak yoktur." diyerek (15. yap.); (23. yap.). Krş. Aynı yer, 24, 42. yap. ve 43: yine bk. *Hüdāvendigār* lehçesinde bir sıra örnekler (MAXIMOF, 53. s.).

Aynı hadise bazen adlara katılmış *+rek*, *+irek* ekinde de olur (krş. § 518).

Örn.: *Daḫı yuk̤arḷak̤*[1338] *k̤aḷdırsaḷar* 'daha yukarı (=yukarırak) kaldırsalar'[AUE] (*Hulviyât-ı Şâhî*, 12. yap.).

1326. *olarak̤ zarf-fiilinin kullanışı – oḷ-* filinin *-ArAk*'lı zarf-fiili olan bu kip, çoğu zaman belirsiz bir özne ile kişisiz bir biçimde kullanılır.

Feth̤-i Mısrıñ netāicinden oḷarak̤ k̤abāil-i ᶜarabdan itāᶜat etmeyenler birer birer ġelip beyᶜat etdiler (AHMET RASIM, *Osmanlı Tarihi*, 205. s.).

1327. Aslında Türkçede de bazen atılabilen fiili bir tarafa bırakılarak bu türlü deyimler, Fransızcaya genellikle tarz bildiren bir zarf veya zarflık deyim ile tercüme edilebilir. Yine krş. *oḷmak̤ üzre* zarflık deyimini (§ 1368).

Örn.: *ḫusūsi oḷarak̤*;

hediye oḷarak̤;

muᶜtādi ḫiḷāfına oḷarak̤;

[1338] Lehçemizdeki *içer(i)lek* 'içerilenmiş' kelimesi gibi bu kelimenin de *yuk̤ar(ı)ḷak* 'yukarılanmış olarak' biçiminde olması ve bu bakımdan ötekilerde olduğu gibi son ektekinin *r*'den derişmiş bulunmayıp ana olması mümkündür.[AUE]

fazla olarak;

beşinci defa alarak;

bellisiz olarak;

tedrīci olarak;

hakīki olarak;

farz-ı muhāl olarak;

ciddi, hemde pek ciddi olarak söyleyorum;

Türkçeden başka doğru olarak bir lisan bildiği yoktu (MIZANCI MEHMED MURAD, *Turfanda mı Yoksa Turfa mı?*, 75. s.);

Sa'atımı, zevāli olarak iyār ediniz;

Azerbaycan 'avāmından bir İranlıya farisi olarak bir mektub ğelmiş (İZBUDAK, *Letâ'if-i Nasreddin Hoca*).

2. olmak üzre'li zarf-fiil

1328 – 1329. *üzre* (bk. § 897) edatı *olmak* fiil adından sonra gelmekle bir deyim ortaya çıkarır. Bu, alelade *olmak için*, *olmak neticesinde* anlamından ayrı olarak durum anlamında zarf-fiillik bir deyim görevini görebilir.

Bu zarflık deyimin tek başına bir öznesi bulunabilir. Başlıca kullanışları şöyledir:

Olmak üzre deyimi bazen *olarak* zarf-fiiliyle aynı anlamda olur (bk. § 1326). Onun gibi belirsiz bir öznesi bulunabilir.

Örn.: *Yeniçeri ikinci defa olmak üzre ayaklandılar* (AHMET RASIM, *Osmanlı Tarihi*);

Olmak üzre yerinde *olarak* da denilebilirdi;

Metba'a-i 'āmirede iptida biñyüzkırkbir senesinde Vankulı lüğatı iki cild olmak üzre tab' olundu;

Arab ve Türk milletleri muktezā-i mevki'leri olmak üzre aralık aralık çüş-u hurūşa ğelerek ve seyl gibi elrāf-u eknāfa cereyan ederek biddef'āt āleme istilā etmişler (CEVDET PAŞA).

Krş. Şöyle birtakım ifadeleri de:

(filan şey) müstesnā olmak üzre;

cümleden olmak üzre.

1330. 2. Aynı zarf-fiil deyimi çoğu zaman 'saymak, itibâra almak, göstermek' gibi bir 'takdir ve tahmin' anlamını bildiren fiillerle de kullanılır. O zaman *olmak üzere* deyimi Fransızcaya *comme étant* biçiminde tercüme edilir.

Örn.: *Türkleri yalıñız harba ve devlet me'müru olmağa yarar bir unsur olmak üzere*

teleḳḳi etmek pek doğru deyildir (*Tanin gazetesi*);

Gazeteler taᶜtīl-i eşğāl eden ḳömür maᶜdeni işçileriniñ adedini aḷtıyüzonbiñ oḷmaḳ üzre ğösteriyorḷar (*irāye ediyorḷar*).

1331. 3. *oḷmaḳ üzre* zarf-fiili tabii bir addan önce gelirse bazen o ada göre bir belirtken niteliğini alır (krş. § 791). O zaman *oḷan* sıfat-fiiliyle şöyle böyle aynı anlamda olur.

Fransızcaya çevirisinde sanki bir sıfat-fiilmiş gibi: *qui est*, *etait; dont... est*, *etait* ifadeleri kullanılır (birleşik sıfat durumu gibi).

Örn.: *Peder*, *oğul*, *dāmad oḷmaḳ üzre üç Müslüman rençber*;

Hazreti Fārūḳ her parçası bir rengden ve her rengi bir ḳumaşdan oḷmaḳ üzre elli aḷtmış yamaḷı ḫırḳa ile vücudunu setr ederdi (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebîye*).

Hatırlatma – *Oḷmaḳ üzre* zarf-fiillik deyimi epeyce sık kullanılmakla beraber *oḷ-* fiiline özgüdür. Öteki fiillerin fiil adlarından sonra *üzre* kelimesi gelse de bunlar zarf-fiillik deyimleri olmazlar.

3. -A'lı veya -I'lı zarf-fiil (uygunlaşık zarf-fiil)

1332. -*A*'lı veya -*I*'lı çekimsiz fiil (çoğunlukla *kip* ve *nitelik* hâlindeki) uygunlaşık eylem bildiren bir nitelik zarf-fiili olur.

Bu zarf-fiil bugünkü Osmanlıcada ancak *çifte -A* kipi görünüşüyle canlı kalmıştır.

Bu kullanışın dışında -*A*'lı veya -*I*'lı kip bir miktar hazır biçilmiş ifadelerde barınmış bulunuyor.

1. hatırlatma – Aynı zarf-fiil katmerli fiiller meydana getirmeye yaramıştır. Bunun sözü 820 ve aşağılarındaki paragraflarda geçmiştir.[1339]

2. hatırlatma – Aynı zarf-fiil *+rek* ekiyle uzatmalı olarak *-erek*'li (Eski biçimi *-irek*'tir) zarf-fiili meydana getirmiştir [bk. § 1324].

1333. -*A*'lı *veya* -*I*'lı *zarf-fiille onuñ birlikte bulunduğu ana eylemin öznesi esas itibarıyla aynı olur.*

1. hatırlatma – Hakikatte -*A*'lı veya -*I*'lı ekler aynı ekin iki değişik ünlülüsüdür[1340] ve hiçbir Türk dili (Orhon kitabeleri dili ve Yakut dili de istisna

---

[1339] Şu yönüyle dikkat edilmeli ki bu oluşumda (biçim bilimi bakımından) *yardımcı* denilen fiiller cümle yapısı bakımından, kendileriyle birlikte bulunan zarf-fiile nisbetle *ana* eylemler meydana getirirler.[JD]

[1340] Şu hâlde buradaki ek bazen yüksek ünlülü bazen de alçak ünlülü olan tek bir ektir. Bunu -

tutulmamak üzere) ikisinin kullanışında açıktan açığa bir fark gözetmiş görünmüyor.

Bununla beraber Osmanlıcada, ötekilerinde de olduğu gibi *-A*'lı; yani *-I*'lı olanı üstün tutmak gibi bir meyil görülebilir.

Bu kiplerin birtakımı bütün lehçelere zarflar veya edatlar vermiş bulunmaktadır.

Bu düşüncelerden sözü geçen bu ekin Türk dillerinde çok eski olduğu çıkarılır.

2. hatırlatma – *Vurgulanış* – Bu zarf-fiilin eki geniş ünlülü *-A* (biçiminde göründüğü zaman vurgulu olur, dar ünlülü *-I* biçiminde olduğu zaman ise genellikle vurgusuzdur. Krş. bu anlamda söylenilenleri § 37, hatırlatma.

Bununla beraber katmerli bir fiil içinde bulunmadıkları zaman iki heceli zarf-fiillerde bu *-I* vurgulu olur: *dey)i* (§ 1339), *doḷu* (§ 1333), *eni ḳonu* (§ 1336, 2. hatırlatma).

Çift *-A*'lı veya *-I*'lı zarf-fiil

1334. Çifte *-A*'lı zarf-fiil bir tarz ve niteleme durumunu ifade eder. Aynı kullanıştaki *-ArAk*'lı zarf-fiilden daha kuvvetli bir anlamı var. Bu Fransızcada alelade *en -ant*'lı olan karşılığı yanında bazen *à force de...*, *tout en -ant* gibi karşılıklar alabilir.

Örn.: *ḳoşa ḳoşa ğeldi*;

seve seve çaḷışmaḳ; krş. *seve seve kendine baḳmaḳ*;

güle güle ğeçinmek;

güle güle 'uğurlar olsun, selāmetle (lehçedeler: sağlıkla veya sağlıcakla)' gibi anlamlarda da kullanılır. GIESE (Hodscha NEDIM 19. s.), burada yeni taşınmış bir kimseye dilek makamında *güle güle oturuñ* düsturu ve bir halı satın alan kimseye dilek makamında *tepe tepe kullanın* kuralı gibi ifadeler de veriliyor.

ḳırına ḳırına (veya *ḳırıta ḳırıta*) *yürümek*;

ḳorḳa ḳorḳa girmek;

sora sora ḳaʿbe buḷunur (atasözü);

su dura dura bozuḷur;

gel seni doya doya ğöreyim (FAIK REŞAD, *Külliyât-ı Letâif*, 597. s.);

İnsan söyleşe söyleşe ḥayvān ḳoḳlaşa ḳoḳlaşa (eksiltili: birbirini anlamasını öğrenir) (atasözü);

ḷaʿanet ḵelimelerini tekrār ede ede odadan dışarıya fırḷadı;

Ḳabūl etmeyeceyimi bile bile buña cür'et etdi;

A biçiminde itibari bir yazı ile göstermek de mümkündür. Krş. aynı hadisenin başka örneklerini § 156, SMIRNOF (*Koçu Bey*, 67. s.) bu ek için "*-Ip* biçiminden türemiştir." diyor.[JD]

İnsan bilmeye bilmeye çoḳ şeyi ḫazm ede bilir faḳat bile bile yutmaḳ her mi ᶜdenin ḫarcı deyildir (GÜRPINAR, *Metres*, 804. s.).

Hatırlatma – Bu kipin bazen bir zarflık deyim niteliği vardır.

Örn.: *Gide gide* veya *gitgide* veya *git git* veya *giderek* veya *gitdikçe* (983. s.) [aynı anlamda *ġele ġele* kullanılır.](**).

Aşağıdaki (manzum) örnekte hem *giderek* kelimesi hem de çifte bir zarf-fiil bulunmaktadır:

Goncenin oḫşaya oḫşaya yüzün açdı feleḳ[AUE] (*oḫşaya oḫşaya*);

O bizim başımıza çıḳsa ġerekdir giderek (*Nevādir-ül-Āsār*, 76. s.);

ḳaļa ḳaļa veya *tüḳene tüḳene* (azalan şeylerden söz edilirken);

istemeye istemeye.

1335. Eski Osmanlıcada daha çok nadir olarak çifte *-I*'lı kipe de kullanılırdı.

Örn.: *Geli ġeli yurdunuñ üzerine ġeldi*[AUE] (*Kitâb-ı Dede Korkut*, 25. s.);

saļını saļını[AUE] (FIRUZÂBÂDI, *Kâmûsu'l-Muhît*, I, 523. s.);

Agļaşı agļaşı ġözleri kör oļdu (MENINSKI, *Institutiones*, 14. s. 7);

doļayı doļayı[AUE] (krş. § 1338, 910. s.);

müleyü müleyü 'meleye meleye'[AUE] (1126 yılı yazmaları, 204. yap.);

mañļayu[1341] *mañļayu* 'koşa koşa, acele ederek' (krş. Altayca *mañta-* (MUHAMMED EFENDI, *Risâle-i Birgivi*, 21. s.);

Kesilü kesilü damļa damļa ġelür ve gāh gür gür ġelür[AUE] (*Bibliothèque Nationale Yazmaları*, ms. Suppl. turc 486, 115. yap.).

Başka bir örnek:

ḳuḥl oļmaz ise ġözlerime ḫāki pāy-i yār[AUE] (NECÂTI);

Aġļayı aġļayı iki ġözden çıḳar yaşım[AUE] (*aġļayı aġļayı*).

Bu kiplerin birtakımı -aslında pek istisna olarak- zamanımıza kadar kalmış bulunuyor.

Örn.: *Sürünü sürünü*; *saļanı buļanı* (S. B.) kelimesi altında (krş. RONZEVALLE, *Emprants*: *saļļana buļļana*).

MAXIMOF (28-30. s.) bu kipi *Hüdāvendigār* lehçesinde; fakat yalnızca *n* ile biten fiil tabanlarında kaydediyor: *baxını baxını* 'bakına bakına', *saļļanı nazļanı* 'sallana nazlana'.

[1341] Bu fiillerde esas olan *mañ* sıfatı 'hemen, tezce, acele' anlamıyla HOASTUANIFT'de dua sonlarında tekrarlanan şu ibarede de görülüyor. *Man astar hırza* 'hemen esirge koru', ykl: *as(t)ramak* (Çağatayca) 'altta tutup saklamak', *ast*; *astra* (Çağatayca) = esre, Altayca *astar* 'elbise altılığı'; – *ḳırışmaḳ* (Rdl. Kaz.) 'etrafını sarıp sıkı tutmak'.[AUE]

MAXIMOF'un verdiği örnek Niğde'de derlenmiş bir Türküde bu çifte biçim, sekiz heceli şöyle bir mısranın sonundaki üç heceli iki ayağında bulunuyor.

Bizim Maraş'ta derlediğimiz halk türkülerinde de böyledir, yalnız şu var ki bunlarda aynı kipe *-r*'li fiil tabanlarında da rastlanıyor.

Örn.: *İstambıḷdan ģelen ferman;*

ģelir oxunu oxunu

ünü böyük Xozan oğḷu

ģezer saxını saxını

(Xozan ogḷu üstüne beyitler.)

içip arsḷana dönerler

gadeh dönderi dönderi.

....

arab atḷarı bineller

dizgin sunduru sunduru

....

goḷumda guvet gaḷmadı

şaḥan ḳonduru ḳonduru

....

at yoruḷdu ben yoruḷdum

gözel bindiri bindiri[1342]

(Köroğlunun bestesi).

1336. Çifte *-A*'lı zarf-fiil yalnız aynı fiili tekrar etmekle değil, iki anlamdaş veya ters adlı fiili kullanmakla da yapılır. Böyle yapılan ikizliler kullanışça bir sınır içine alınmıştır.

ḳızara bozara;

iñleye sızḷaya;

ıḳına sıḳına veya *ıḳıḷaya sıḳıḷaya;*

düşe ḳaḳḷa; krş. *yıḳıḷa ḳopa* (T. E., 53. s., I, 4). Krş. Farsça *üftān-ü hizān* (VAMBERY, *Eski Osmanlı Dili Çalışmaları*, 40. s., I, 6).

ḳaça ḳovaḷıya[1343];

[1342] Yine bu örnekler arasında çifte *deyü* unutulmamalıdır:
Oḷ cennetin ırmaḳḷarı aḳar Allah deyü deyü (Yunus Emre). Osmanlıcada gerek teklisi gerek çiftlisi *deya* biçiminde uyuma aykırı olarak da söylenirdi (bk. § 1338 ve § 1339, 1340).[AUE]

gire çıḳa;
ḳıra döke[1344];
yite ḳaḳa;
düze boza;
yaza çıza (ünlü benzeşmesiyle *çize* yerine);
döndüre doḷaşdıra (tamim ile bir fikri zihninde); krş. *döne doḷaşa;*
üzene bezene (*üzen*[1345] *bezen* de derler);
heceleye keḵelege oḳumaḳ.

Yine krş. *tıḳa basa (yemek), hoplaya sıçraya (ḳoşmaḳ), güle oynaya* veya *gülüşe oynaşa (yemek), utana sıḳıla, yana yaḳıla, ḳırıla döküle, ezile bağırışa* vs.

Bu ifadelerden birkaçı ad (zarf veya sıfat) olarak kullanılabilirler.

Örn.: *vara ġele.* Aynı anlamda buyruk kipi biçiminde *var ġel* de denilir.

1. hatırlatma – Şuna dikkat edilmeli ki *-A*'lı veya *-I*'lı zarf-fiil yerine bazen buyruk biçimi[1346] kullanılıyor (krş. yukarıdaki *özen bezen* ve *git git* yine krş. § 1341 hatırlatma).[1347]

2. hatırlatma – *-I* ekinin de anlamdaşı; iki fiilden çift olarak kullanıldığına dair ekler görülmektedir.

Örn.: *eni ḳonu* 'ep eyice, hemen de, açıkçası, düzcesi, adam akıllı, hatırı sayılır';

1343 *Fuyant, et poursuivant tour â tour*; yani bazen kaçarak bazen de kovalayarak anlamında olsa gerek.[AUE]

1344 Yazar bunu *dōve* biçiminde kaydederek hepsini *en cassant tout* diye tercüme ediyor.[AUE]

1345 Yazar bu kelimeleri *üzene* ve *üzen* diye kaydediyor.[AUE]

1346 Ad olarak kullanılan buyruk şeklinde ikizlere dair başka örnekler de bulunabilir:
gel git veya *gel zaman git zaman* (ve bundan da Arapçadaki *ta*ᶜ*al zaman ruḫ zaman* gibi yabancılıklar) Krş. RADLOFF, *Proben*, VIII (KÚNOS); 185. s., l. 4 aşağıdan ve 190, 1.;
git gel;
gel geç muḫabbet;
taḳım düzen (krş. *düzet-* fiilinin edilgeni) değersiz bezenlikler (*aynı yer*, 187. s., l. 12);
ḳaç göç 'eve bir yabancı erkek gelmesiyle kadınların toptan çekilip gitmesi';
sus pus oturmaḳ[AUE];
işi ört baş etmek.
Krş. Azericede *aḷ ver* 'alışveriş'; *çāk çovur* 'tartışma' (*et-* yardımcı fiilinde) sıfat olmayan emirli örnekler de bulunur:
vur etmek;
dōnder etmek çevirmek; *dōndermek, dōndür-* fiilinin eski biçimi. krş. 1426 yılı yazmaları, 95 ve 96. yap.; yine bk. § 1341, hatırlatma). Krş. § 849.[JD]
(*ver etmek: bahçeye ver etdim suyu – say etmek, saymak*: 'büyüklerin hatırını say ederler' Rumeli'de[AUE]).

1347 *Yürü yürü* yol bitmez. *yaz yaz* usandım. *ver ver* bize ne kalır.[AUE]

eni ḳonu ġeçkin 'epeyce yaşlı'[1348]; *uyandığım vaḳit eni ḳonu gündüz o|muşdu* (ŞEMSEDDIN SAMI); *bugün eni ḳonu souḳtur* (ŞEMSEDDIN SAMI).

3. hatırlatma – Çifte -*A*'lı bir zarf-fiil meydana getiren iki kelime Osmanlıcada aralıksız olarak birbiri ardınca gelir. Eski Osmanlıcada ise bunlar aralarına başka kelimeler girerek ayrılabilirdi.

Örn.: *(Tumanbay) ġeceyi gündüze ḳata Ḳudüse ve Şam cānibine can ata ... ı|ġar eyledi*[AUE] (SMIRNOF, *Osmanlı Seçme Eserleri Mecmuası*, 44. s.).

Tek -*A*'lı veya tek -*I*'lı zarf-fiil

1337. Eski Osmanlıcada tek -*A*'lı veya tek -*I*'lı zarf-fiil kullanıldığına dair örnekler görülüyor.

Örn.: *Yüzüne ḳap|ayu mesḫ ede*[AUE] (1426 yılı yazmaları, 283. yap.);

Ah idüben düşdü yire ḥayḳırı[AUE] (*Bibliothèque Nationale Yazmaları*, *AFT*, Suppl. Türc. 1207, 95. yap.) ihtimal buradaki fiil ögeleri dönük bir birleşik fiildir.[1349] Bk. § 829;

Birbirine muştu|ayu her melek[AUE] (= *muştu|ayu ki müjdeleyü* aslındandır);

Raḳsa girdi şevk-ü şādiden felek[AUE] (SÜLEYMAN ÇELEBI, *Mevlid-i Şerif*, 114. beyit);

Çevre yanın isteyü ḳı|dı nazar[AUE] (aynı yer, 118. beyit).

Bk. başka örneklere § 829, 2. hatırlatma.

1338. Şimdiki Osmanlıcada bu kip ancak biçili ifadelerde kalmış bulunuyor ki bunlardan kimi ad (zarf veya sıfat) kimi *edat* olmuşlardır.

Bu ifadelerin başlıcalarını (abece sırasıyla) burada veriyoruz:

1. *aşırı* (eski imlası اشورى veya اشرى) (krş. VIGUIER, *Türk Dili Unsurları*, 189. s.), *aşırmaḳ* sebepli fiilinden (§ 579) ki bu da *aşmaḳ*'dan, şöyle kullanılır:

a) Miktar zarfı (eskimiş): ölçü dışı

Örn.: *Aşurı edici*[AUE] (BIANCHI). Bu zarf bir belirtken (§ 1076) olabilir:[1350] *aşırı derecede*.

[1348] MENINSKI (*Institutiones*, 147. s.) ve ondan sonraki *Barbier de Meynard* (قونو kelimesi altında) bu tabiri 'commodement' *raḫatçacık* ve *en descendant et en posant*; yani *inerek konarak* ve *avec aisance*, *ko|aycacık* biçiminde açıklamaktadır. Krş. Fransızca teklifsiz konuşmada *facilement* kelimesinin uğradığı anlam genişlemesini ŞEMSEDDIN SAMI'de besbelli yanlış olarak bunu 'genişlik' anlamına *en*'den alarak اكى قونو biçiminde kaydediyor.[JD]

[1349] Bu cümle; yani *fāᶜilātün fāᶜilātün fāᶜilün* vezninde bir mısra gibi görünüyor. Yazar ögeleri dönük katmerli fiil diyerek galiba *ḥayḳırı düşdü* yerine *düşdü ḥayḳırı*'yı kasdediyor ki aslında 'haykırı' kelimesi *düşdü* fiillinin zarfı olup bunlar birleşik fiil oluşturmazlar.[AUE]

[1350] 'Aşırı derecede yaramaz' anlamıyla bu kelime *(h)aşarı* sıfatını vermiş görününüyor.[AUE]

b) *edat* (yalın hâlli):

Örn.: *tarîḳi ᶜām* 'aşırı'[AUE] (EVLIYA ÇELEBI, I, 140. s.);

iki ḳapı aşırı;

deñiz aşırı ki bundan da 'arada bir atlayarak, iki.. de bir' gibi anlamlar çıkmıştır.

gün aşırı;

ev aşırı.

Böyle ortaya çıkarılan deyimler belirtken olarak kullanılabilir:

deñiz aşırı yer vs.[1351]

2. *öte* 'geçmek, bir şeyin arasından çıkıp gitmek' anlamındaki eski *öt-* fiilinden. Krş. BARBIER de MEYNARD şöyle kullanılır:

a) *Yer zarfı*: uzakta *berinin* zıddı (krş. § 906) ve *aḷarga* (İtalyanca *allargas*)'nın (krş. Fr. *au large*) anlamdaşı iki, bu *aḷarga* kelimesi artık Osmanlıcada ancak denizcilik deyimi olarak kullanılmaktadır.

Örn.: *(Arapca) erᶦḥabi öte git, giñ yerde dur aḷarga, maḳamındadır*[AUE] (FIRUZÂBÂDI, *Kâmûsu'l-Muhît*, I, 141);

Develerin sağıḷan sütlerini öteye büyük ḳapḷara naḳl etmek sağıḷan sütleri aḷargada büyücek ḳapḷara naḳl etmek[AUE] (aynı yer, 400. s.).

Aynı zarf: öbür tarafa krş. *aşırı*.

Örn.: *Bir ġeyigi ḳovaḷayaraḳ bir daġ öte aşırdı*[AUE] (*Battaḷ*, 6. s., I, 24).

Krş. *öteki* (ve asıl anlamıyla 'daha uzaktaki') *öte* tarafında (Fransızcadaki benze-

---

1351 Krş. Yakutçada 'au delâ' anlamında (ayrılma hâli ile) *asarı* ve Altaycada *ajıra* (=azıra) ki bunlar Osmanlıcadaki *aşırı* ile sıkı sıkıya uyumlu olan oluşumlardır.
Tumene Tatarları ve Başkırlar aynı fiilin ilk tabanından -*A*'lı bir zarf-fiil olan *aşa* kelimesini 'çok ifratla, son derece' anlamıyla kullanırlar; Çağataycada aynı anlamda *aşaraḳ* ve *aşarı* kelimeleri vardır.
Krş. *asrı* 'pek': *asrı ḳop* 'pek çok' (*Bibliothèque Nationale Yazmaları*, 194, 50. yap., I. 10; 51, I. 9) *asrı xurxuḷu* 'aşırı korkulu' (59. yap., 1.18);
asru köp.[AUE] (*Şeybani-nāme*, 121. s.), *Codex Comanicus*: *asru* ki lüzumsuz yere RADLOFF bunu *aşru* diye tashih etmiştir), *asrau* ve *astrı* Krş. Kırgızcada *asır-* fiili (RADLOFF); (*kit. Terc. Far.* 68. s.) *sraga kün, srañ kün* (Azericede) 'önceki gün'. Son olarak şununla tamamlayalım VAMBERY, *AO*, 175. s. kelimesi (*ısrağı* biçiminde harekeli.[AUE]) Krş. OTTO BLAU, *Bosnicch-Türkisch Sprachdenkmêler*, 311. s. (*ısrağı* biçiminde harekeli.[AUE]) (4) ki yanlış olarak Islavca ile açıklıyor. *Divanü Lugati't-Türk* (I, a. 113) اسرا (5) kelimesini; yani (bu yerin alt yanında) biçiminde açıklıyor ve şu örneği veriyor: *oḷ andan ısra oḷ.*[AUE] yani (o ondan sonradır ve onun alt yanındadır); *ısra* kelimesinin *asra* ile müşterek hiçbir şeyi olmaması mümkündür.
OTTO BLAU, *Bosnicch-Türkisch Sprachdenkmêler*'de *su aşırı* ifadesini de veriyor.[JD]

rinde de görüldüğü üzere) bir karşılaştırma anlamı saklıdır. Kendisinden önce *daḥa* kelimesi getirilerek: *daḥa öte* biçiminde bu anlam barizleştirilebilir.

öteden (ayrılma hâliyle) ifadesinden ise *öte* kelimesinin çoğu zaman daha örtülü bir anlamı var. Bir şeyin az çok beklenmedik, hatır ve hayale gelmedik bir biçimde (biraz daha uzaktan) göz önüne çıkıverdiği veya bir yerde bulunan iki kimseden birinin sırası gelip söze başladığını haber vermek için kullanılır (Fransızcada bu takdirde bazen *lâ-dessus, voici que* ifadeleri getirilebilir.).

Örn.: *Öteden bir dumandır sökdü* (AHMET RASIM, *Şehir Mektupları*, 14. s.);

Bunḷar sofra başında eğlencelerile meşgul oḷduḳḷarı sırada öteden üç beş arḳadaş a'lā lüfer baḷığı ġetirmişler[AUE] (FAIK REŞAD, *Külliyât-ı Letâif*, 506. s.).

b) *Sıfat*: *öte taraf* 'daha uzak, başka'. Bk. başka örneklere, 225. s., dipnot. Makedonya'da *öteye gün* ifadesini kullanırlar. Maraş'ta aynı anlamda *öteyin* derler.

c) *Ad* geçmiş zaman anlamıyla *öteden beri* (krş. § 912) (krş. Çağataycada da aynı anlamda: *ötäriden beri*[AUE] (PAVET de COURTEILLE).[1352]

ç) *Edat* (ayrılma hâl ekli) bk. § 912.

3. *ortaḳḷası* veya *ortaḳḷaşa* (*ortaḳḷaş-* fiilinden).[1353]

Örn.: *Ortaḳḷaşa bir dükḳān açaḷım veya bir çiftlik aḷaḷım* (ŞEMSEDDIN SAMI, *Kâmûs-ı Türkî*).

4. *uzadı, uzat-* fiilinden (yönelme hâliyle) *uzun uzadıya* deyiminde görülür. Aynı deyim bazen yalın hâli de alır.

Örn.: *Bu müzāḳerrāt uzan uzadı icrā edilmişdir* (AHMED REFIK, *Lale Devri*, 97. s.: krş. aynı yer, 131. s.).

Eski Osmanlıcada *uzadı* kelimesinin uzun anlamıyla bir *sıfat* gibi kullanıldığının izleri vardır.

Örn.: *Bir dağda ovada uzadu taş çevrilüb*[1354] *ziyāret deyü iᶜtikād idüb* ...[AUE] (1426

1352 Tobolsk lehçesinde *öte* kelimesi, bir eylemin şiddetlendirilmesi veya abartma edilmesi için birtakım fiillerden önce getirilir (GUIGANOF, *Tatar Dil Bilgisi*, 175. s.).
Çağataycada *öte* kelimesi 'içten geçerek' anlamını veriyordu:
Nāġah bir oḳ ḳālip oḷ ḳasırga tägip ötä çıḳdı. "Ansızın bir ok gelip kâfire değerek, bir taraftan geçerek çıktı."[AUE] (FERIDUDDIN ATTAR, *Tezkiratü'l Evliya*, 300. s., 5. satır).
Altaycada aynı anlamda (yine o fiilin geçişlisinden) *ötküre* kullanılır:
ced ötküre söök körünet et. "İçinden (geçerek) kemik görünür."[AUE] (*GA*, 107. s.).[JD]

1353 *ortaḳ* şu anlamlarda olur: 1. Moğol tarihi yazarlarınca tacir QUATREMERE *His Mong. Perse* 308 ve 309. s. dipnot; 2. Bir kocanın karılaradan biri ötekine göre *Burhân-ı Katı*, 100. s., I, 15).[JD]

1354 Yazarın *çevrilüb* kelimesine verdiği anlam, 'yuvarlayıp' demek olan *en roulant*'dır. Bunu

yılı yazmaları, 280. yap.);

uzun uzadı duvar[AUE] (MÜTERCIM AHMED ÂSIM, *Burhân-ı Katı*, 58. s., I, 2, aşağıdan).

Aynı biçimde bu, Uygurcada da görülüyor: *Uzatı*[1355] *yökärü turğurup köni bilgä biligig.* "Daima yüksek (değerde) tutup hakiki alim(in) ilmi(ni)."[AUE] (MÜLLER, *Uygurca*, 20. s., I, 14). Krş. koybalca: *usada* (CASTREN, 67, 17. s.). Krş. yapılış bakımından *ivedü* 'acele, aceleci' (VAMBERY, *Eski Osmanlı Dili Çalışmaları*, 176. s.) ve hatta *tökät-i*[1356] MÜLLER, *Uygurca*, 48 ve 49. s.).

5. *uļaşdırı*, 'bitişik', *uļaştır-* fiilinden (bk. BARBIER DE MEYNARD, kelimesi altında ve BIANCHI altında).

6. *ülüş dürü* 'şuraya buraya, yer yer (yağmur yağmak örneğin)'; *ülüşdür-* fiilinden.

7. *Töskürü* 'geriye, gerisin geri', *töskür- tös* diye bağırarak yük hayvanını durdurmak[1357] fiilinden § 851.

8. *çevre* (**çevire* yerindedir; krş. *çevrinti* § 121) *çevirmek* fiil adından. Bu kelime şöyle kullanılabilir:

a) *Zarf*: dolayarak *çepeçevre* de derler; Eski Osmanlıcada *çepçevre* ve BARBIER de MEYNARD'a göre *çesçevre*, fır[1358] dolayı.

Örn.: *Oļ ķırķ küpü aļtun zincirile çepçevre bagļayu ķomuşļar*[AUE] (*Kırk Vezir*, 146. s.).

b) *Sıfat*: *çevre yan* + iyelik eki biçimindeki edatlık deyimlerde (krş. § 931 ve 949).

Örn.: *Çevre yanıma ğelüp oturduļar.* "Fır dolayı etrafıma gelip oturdular."[AUE] (SÜLEYMAN ÇELEBI, *Mevlid-i Şerif*, 76. beyit; krş. başka bir örnek, 118. beyit, bk. § 1337);

çevre yanın ķalanuñ aļdı buļļar[1359AUE] (*Bibliothèque Nationale Yazmaları*, S. T, 1207 nu., 75. yap.).

---

uygun bulmuyoruz. Bizce bu, uzun bir taşın etrafı çevrilip; yani etrafına bir duvar, bir çit örülerek çevrelenip demektir. Şu hâlde *en roulant* kelimesinin *en entourant* diye tercüme edilmesi daha doğru olurdu diye düşünüyoruz. Bir de "Ziyaret deyü itikat edip" cümlesindeki *ziyaret* kelimesi 'ziyaret yeri' anlamına olduğuna göre bu da *en le considerant comme un lieu de pelerinage* biçiminde tercüme etmek daha uygundu sanırız. Sonra, böyle bir *uzadı taş*'ın etrafı çevrilerek mukaddes bir şey gibi tanınması, bütün eski Türk diyarında yer yer dikilmiş *baļbaļ*'ları da hatırlatıyor.[AUE]

1355 Buradaki *uzatı* 'daima' anlamında görünüyor.[AUE]

1356 *tükäti*, 'sonuna kadar, tekmil, bütün' anlamında bk. Orhon kitabeleri.[AUE]

1357 Bizce anlamın dayandığı *tös* kelimesi bir yansıma kelime olmasa gerek.[AUE]

1358 Bu *fır* kelimesi için bk. *doļayı* aşağıda: 13, a.

1359 Aslı *bunļar*.. bir İstanbul lehçesinde böyle ünlüsüz *n*'lerden sonra *l* geldiği zaman *n* > *l* değişimi olduğu görülür: *yanļış* > *yannış* (ve hatta sonradan *yānış*): *anşıldı* > *annaşıldı; unļa(n) şeker* > *unna(n) şeker* vs.; bunda ise ikinci *l*'den önceki *n*'nin yine *l* olduğu görülüyor.[AUE]

c) *Ad:* 1. Havza, havali, muhit, bir biçimin çevresi, çember biçimi. 2. Kenarları işlemeli mendil.

Örn.: *Küre-i erziñ muḥīti yaᶜni çevresi ḳırḳbiñ kilometrodur.*[AUE];

sırmalı çevre.[1360]

9. *deyi*; bk. § 1339 ve 1340

10. *sapa* (*sapmaḳ* fiil adından). Şöyle kullanılır:

a) *Zarf* (yoldan) öte, uzak, geri.

Örn.: *Bizim ev sapa düşüyor* (ŞEMSEDDIN SAMI, *Kâmûs-ı Türkî*);

O köy sapadır (ŞEMSEDDIN SAMI, aynı eser);

Iki mil yoldan sapa olsa[AUE] (*Hulviyât-ı Şâhî*, 40. yap.).

b) *Sıfat* (bir yer hakkında) yoldan ötede, uzakta olan; (yol hakkında) dolaşık.

Örn.: *sapa yer;*

sapa yol; yani, kestirme olmayan, dolaşarak gidilen talebe yolu.[AUE]

11. *tuta* (*tutmaḳ* fiil adından)

borca tuta ifadesinde.

12. *dolanı*; karışık, dolaşık, yolları hep çıkmaza götüren yer. Krş. aşağıdaki kelimeyi.

1360 Bu *çevre* kelimesi Altaycada ve daha başka lehçelerde rastlanan ve *ebirmek*, *ebürmek* fiil adından meydana getirilen *ebire* ve *ebre* kelimelerine yaklaştırmak gerekir. Krş. Osmanlıca *evirmek* kelimesi ancak *evirmek, çevirmek* biçiminde ikileme yoluyla kullanılabilir; fakat Eski Osmanlıcada basit şekliyle ve 'acele etmek, koşmak' anlamındaki *evmek* (*ivmek*) biçimiyle görülür. Krş. *evi* 'acele', *evik* (*ivik*) 'bir çeşit kayak', *evğen* 'süratli, aceleci'. *Tezkiratü'l Evliya*, 231. yap., 17'de *ävürä* 'tersine' anlamındadır. *ävürä käip* (elbiseyi) ters yüz yaparak, evirerek giyip *ev-* köküyle sıkı ilişkileri olduğu görülen *çev-* kökünde de 'acele' anlamı bulunuyor: *çevik* 'süratli, hareketleri çabuk'; Krş. (Kırımca) *çebik.* Çağatayca *çevirmek* ardcıl sınıfından *çavarmak* biçiminde Krş. çevre'nin anlamdaşı olan *çovra* (Bibl. Nat, Ermenice yazmalar, 194. yap. 59, I, 5 ve aşağısı: *Alayja eşikin yangıdan etip tinkovat ettilär çop çovrasın;* "Öylece eşiğini (kapısını) yeniden edip (yapıp) harçla sıva ettiler bütün çevresini (kilisenin)."; krş. *Codex Comanicus*: *yihov*, 198. s. ve *gichöv*, 158. s.) (Polonezce *tynkowac* ~ kum, kireç, alçı veya çimentodan harçla sıvanmak). Krş. aynı yer, 30. yap. ve *çovurmak, Aynı yer*, 24. yap., *I*, 14. Yine krş. *Codex Comanicus,* 65. s.: *Çop çoura cep çevre* 'circum', 60. s.).[JD]
'Acele etmek' anlamında *evmek* (*ivmek*) deki *ev-* (*eb-*) veya *iv-* köküyle 'etrafını çevirmek, kuşatmak'daki *ev-* (*eb-*) kökleri arasında biçim benzerliğine rağmen bir anlam yakınlığı olduğuna inanmıyoruz: Krş. *Divanü Lugati't-Türk, ävmäk* I, 146 'etrafını çevirmek' *ävürmäk*, *ävrülmäk*, *ävrismäk* I. 216 *ävlänmäk* '(ay) hâlelenmek, ağıllanmak, çevrelenmek'; I. 152 *avmak* 'etrafını almak' vs. Krş. *ev* 'etrafı kuşatılmış yer (çadır)', *ağıl* 'avul' etrafı kuşatılmış saha veya köy... *av* etrafı sarılmış hayvan? vs.[AUE]

13. *doḷayı* (*dola-* fiilinden) ki şöyle kullanılır:

a) *Zarf*: *fır doḷayı* ifadesinde (Bu *çepe çevre*'nin anlamdaşıdır bk. yukarıda, *8. çevre*) *fır* kelimesi çevrilerek dönüş hareketini bildiren bir yansıma kelimedır.[1361]

Örn.: *Ormanı fır doḷayı ğezdi* (ŞEMSEDDIN SAMI).

b) *Ad*: *doḷaşım* ki 'vesilesiyle sebebiyle' anlamında... *doḷayısı ile* biçimindeki edatlık deyimde.

Örn.: *Seḷaniyiñ Yunanḷıḷar tarafından istilāsı doḷayısıile müfti efendiniñ memnūn oḷup oḷmadığı ḥaḳḳında muḥābiriñ vāḳi[c] oḷan süāline cevāben müfti Aḥmed Efendi zīrdeki beyānātda buḷunmuşdur* (*Tanin*, Nu. 1782, 4. s., col. 3).

Bu deyimde görülen iyelik eki belirsiz bir iyelik üçüncü kişi zamiri (§ 234) olduğu için bu deyim dolaylı olarak; yani 'doğrudan doğruya olmayan' anlamında bir zarf olur (kelimenin asıl anlamı: dolaşımıyladır).

Örn.: *Avruponıñ ba[c]zı büyük endişeleri vardırki doğrudan doğruya deÿilsede doḷayısıile bizi meşgul etmeÿe sezāvār oḷsa ğerek* (ALI KEMAL, *İkdam* gazetesindeki makale).

c) *Edat* (bk. § 913).[1362](**)

Eski Osmanlıcada aynı kelimenin 'etraf, havali, yöre' anlamında bir adı olan *doḷay* biçiminde kısaltılmış bir biçimi de bulunuyor ki bu edatlık bir deyimin ikinci sözcüğü olarak kullanılır.

Örn.: *Cümlesin bir eve doḷdurup buyurduki doḷayına odun yıgıp oduraḷar*[AUE] (NÖLDEKE, Auszüge au Neşri ... Z. D. M. G., t. XV, 353. s.)

Hem bu MENINSKI'nin zamanındaki bir söyleyiş (Lexicon *doḷay*) idi ki kendisi şöyle bir örneğini veriyor:

[1361] *fır* kelimesini yazar bir yansıma kelime diye kabul ediyor. Hâlbuki fikrimizce bu bir yansıma kelime olmayıp 'dolana dolana çevirmek' anlamında *burmaḳ*'taki, *buram buram*daki *bur*'dan bozulmuş görünüyor. Şu hâlde *doḷayı* ile hemen hemen aynı anlamda olup onu pekiştirir niteliktedir.
Fırlamaḳ'daki *fır* da bu fiilin bir çeşidi olup (*Divanü Lugati't-Türk*, II 134) 'fışkırarak çıkmak' anlamındaki *bürkürmek* fiil adının kökü olan *bürle* ilgili görünüyor. Ykl. *pırḷamaḳ* 'havaya çıkmak'; yine ykl. Rumeli'de (bitki hakkında) *pürlemek* (topraktan) çıkıp yükselmek.[AUE]

[1362] Yakutçada *tuḷ-* 'dola-' fiilinden 'dolanarak' anlamında *tuḷa* zarfı vardır (BOTHLINK) *Vocab yakout*, 109. s.). Daha yukarıda, 8'in *c* dipnotunda sözü geçen *ebire* veya *cebire*'den başkaca, Altaycada 'dolamaḳ, sarmak' anlamında *oḷan oro* fiilinden aynı anlamda *orow* kullanılır. (krş. Osmanlıcada *örümek* 'örmek etrafı bir duvarla çevirmek' ve *ayḷan doḷan-* fiilinin geçişlisi olan *ayḷandır-* fiilinden *ayḷandra* kullanılır. Krş. Eski Osmanlıcada *doḷamaḳ* fiilinin anlamdaşı olan *ayḷamaḳ*). Krş. Altaycada *aylaş dolaşık* (yol) ki bu, Osmanlıcada *doḷaş* kelimesinin ve Kazan lehçesinde *äylänä*'nin anlamdaşıdır (krş. § 862, hatırlatma I'den yukarılarda *ayḷaḳ, aylāmaḳ* kelimeleri).[JD]

şehrüñ dolayında.[1363]

Krş. *-ley* (*-leyü*) eki içinde buna benzer bir hadiseyi (§ 890. 4. hatırlatma).

14. *dolu*[1364] kelimesi (muhtemelen *dolmak* fiil adlarından) ki şöyle kullanılır:

a) *Sıfat*: *dolu şişe* (ŞEMSEDDIN SAMI). Bu sıfat yalnız kab için değil, içindeki hakkında da kullanılır.

Örn.: *Bu dolabda kitab doludur*;

Bu gölde balık, bu dağda av kuşları doludur (ŞEMSEDDIN SAMI).

Başka bir yapılanma:[1365]

Bu bağda dolu kiraz vardır (ŞEMSEDDIN SAMI);

Bir ulu havuz içi[1366]*dolu balıklar oynar*[AUE] (12, l 8);

Çömlek dolu[1367] *kara kan olmuş*[AUE] (*Bibliothèque Nationale Yazmaları, AFT*, 87, 49. yap., I, 8).

b) *Ad* 'bir kabı doldurmak için lazım gelen miktar' anlamıyla ad tamlamasının ikinci sözcüğünde bulunur.

Örn.: *avuç dolusu*

Bizim sabit diye adlandırdığımız (§ 1101) bu ad tamlaması ilgileri[1368] ölçü belirtkenleri gibi kullanılırlar (§ 1079).

Örn.: *Mangal dolusu ateş* (BARBIER de MEYNARD);

ağız dolusu laf;

Çocuklarım şu sınıf dolusu para kazanacaksınız (*Altın Kitap*, 8. s.);

sahifeler dolusu iftira;

Bir öküz gön[1369] *d(t)olusu altun*[AUE] (1426 yılı yazmaları, 162. yap., 14. satır).[1370]

1363 Yazar bunu *dolayinde* biçiminde değerlendiriyor.[AUE]

1364 *dolu* kelimesinin eski bir zarf-fiil olduğu kesin değildir. Bununla beraber bunu daha eski bir *doluk* (krş. *tolug*.[AUE] *Hüsrev ü Şirin*) diye almaktan ise bana zarf-fiillerinden biri olduğunu zannettiren (daha aşağıda b. ad dipnotları) sebeplere bakınız.[JD]

1365 Buradaki *dolu*, vurgusu birinci hecede 'çok' anlamında sıfattır. Bk. ileride bir dipnotta (*tola*[AUE])

1366 Buradaki *içi* kelimesi *içinde* yerine kullanılmıştır.[AUE]

1367 Arapça imla tesirlerine uyarak bazı *u*'lardan sonra yapıldığı gibi طولو kelimesinin sonuna da elif (*l*) getirilmiş.[AUE]

1368 Aşağıdaki cümle yardımcı bir ad tamlamasıdır. Bunda *dolu* kelimesinin bir niteleyici anlamı var (krş. § 1121 ve 1125):
Tabancanın dolusu bir kişiyi; boşu kırk kişigi korkutur (söylence).[JD]

1369 Bu ifadede *gön* kelimesinin, asıl anlamı, bizde olduğu gibi alelade hayvan derisi değil, hayvanın derisinden çıkarılan tulum olduğu seziliyor; *gön* kelimesi burada *gönü* yerinde

15. *ḳaḷa* (*ḳaḷ-* fiilinden) şuralarda görülür:

1. *ḳat ḳaḷa* 'zora kalınca, son kerteye gelince'.

Örn.: *Ḳat ḳaḷa mühtaç oḷursaḳ bunu ḳuḷḷanacağız* (ŞEMSEDDIN SAMI)[1371];

Ḳat ḳaḷa on ḵese ahçeyedek ḳayilim (VIGUIER, *Türk Dili Unsurları*, 333. s.).

2. Saati söylerken (filan saatten) şu kadar dakika[1372] eksik demek için.

Örn.: *beşe on ḳaḷa* (veya *ḳaḷaraḳ*).

Bu ifade de *ḳaḷa* zarf-fiilinin (§ 1333'teki) kurala aykırı olarak kendisine özgü bir öznesi olduğuna dikkat edilmelidir.

16. *ğeçe* (*ğeç-* fiilinden) şuralarda görülür:

1. Osmanlıcada *bir birinden ğeçe* ifadesinde:

Örn.: *Bir birinden ğeçe zerenderzer divānḫāneleri ve odaḷarı*[AUE] (MEHMED EFENDI, *Sefāret-nāme*, 31. s.; *Julien Galland Tercümesi*, 94. s.).

2. Saati söylerken dakikaların[1373] sayısı bildirildiği zaman.

---

kullanılmıştır.[AUE]

1370 Doğu lehçelerinde ve Eski Osmanlıcada *toḷu* biçimi görülüyor.
Örn.: *Ağ gibi ki toḷa boḷdugundan soñra*; yani ağ gibi ki dolu olduğ(un)dan sonra....[AUE] (Astrakhan Tatarcasına çevrilen İncil'den, Mat. XIII , 45);
Bir zembil toḷa xurma (FERİDUDDIN ATTAR, *Tezkiratü'l Evliya*,114. yap., 10. satır).
Çin Türkistanında *toḷa* kelimesi 'çok' anlamındadır.
Örn.: *Bu törtülänniki hämmesinin toḷa açcige kelip (bu törtülāninki: bu dörtlenmişi) hemmesinin (hepsinin) toḷa (doḷu, çok) açığa (öfkeye) kelip (gelip)*[AUE] (*Yedi Uyurlar*, 220. s.);
Bu itni toḷa urmānḷar. "Bu iti çok dövmeyiniz."[AUE] (*aynı yer*);
Sizdin toḷa azar yiyib iḳan "(Şu var ki) sizden çok azar yemiş idi."[AUE] (GRENARD, 312. s.).
Tezkiratü'l Evliya'dan alınmış olan şu ibare(ler)de *toḷa*'nın bir zarf-fiil olduğu görülüyor:
Oḷ köñli toḷa ḫaḳāyiḳ. "O gönlü doḷu (olan) hakikatler (le)." (136. yap., 8. satır);
Köñlümdä tañrı ta ᶜālānıñ maḥabat-ı andag toḷup turur kim özgä kimärsäniñ dostḷugı ya duşmanḷıgı mäniñ köñlümdä ḳaḷmay turur. "Gönlümde Tanrı ta'alâ'nın muhabbeti öyle dolmuşdur ki başka kimselerin dostluğu veya düşmanlığı benim gönlümde kalmaz oluyor."[AUE] (108. yap., 13. satır)
Yazarın ibareler dediği yalnız bir ibare olacak; çünkü bu ikinci örnekte *toḷa* değil *toḷup* kelimesi vardır; bunun yeri ise § 1308, 3'ün sonudur ki hatırlatmadan önceye rastlar.[AUE]

1371 Biz ŞEMSEDDIN SAMI'de şu örneği de bulduk:
Ḳat ḳaḷa biñ ḳuruşa verebilir. Selanik'te bunun *ḳatı koḷay* biçiminde, biçimce değişmiş olanı var. Aynı mana ile olumsuz cümlelerde kullanıldığını çok işitmişimdir. "Ben bu işin peşini katı kolay bırakmam." gibi.[AUE]

1372 Yalnız *dakika* değil *çeyrek* de kullanılır:
beşe çeyrek ḳaḷa.[AUE]

1373 *geçe* kelimesi de *ḳaḷa* gibidir:
beşi çeyrek geçe.[AUE]

Örn.: *Beşi on ğeçe* (veya *ğeçerek*). *ḳaḷa* için verilen görüşlerin aynısı burada da geçerlidir.[1374]

17. *rāst ğele* (*rāst ğelmek* fiil adından). Bu, 'rastlayarak, tesadüfen ve olur olmaz, ilk karşımıza çıkan' anlamındadır.[1375]

18. *ğötürü* (Eski Osmanlıcada) (*ğötür-* fiilinden) zarf ve sıfat olarak 'toptan, götürü pazarlık' anlamıyla kullanılır. Krş. Kazan Tatarcası:[1376]

19. *ğöre* (veya *ğörü*) (*ğör-* fiilinden) şu deyimlerde görülür;

ğöz ğöre (krş. aynı anlamda *rey-el-'ayn*);

üstün ğörü[1377]

ğöre kelimesi edat olarak kullanılır (bk. § 908).[1378]

ḳaḷa ve *ğeçe* kelimeleri zarf, tamlayan (ve tamlananı kaldırılmış tamlayan) olarak kullanılabilir:
Zarf: *Beşe çeyrek ḳaḷa gel;*
Tiren beşi on geçe ḳaḷḳdı;
Tamlayan: *Beşe çeyrek ḳaḷa tireni ile geldi;*
Aḷtıyı on geçe vapurı ile gidecek;
Böyle hâllerde *geçe, ḳala* tamlayanları kaldırılmakla da kullanılır:
Beşe çeyrek tireni ile geldi;
Aḷtıya on vapurı ile gidecek;
Tamlananı kaldırılmış tamlayan olarak *beşe çeyrek ḳaḷa ile geldi*; *aḷtıyı on geçe ile gidecek*.
Böyle yerlerde *ḳaḷa* ve *geçe* düşürülerek onlardan önce gelen adlar tamlananı kaldırılmış tamlayan görevinde bulunurlar.
Beşe çeyrekle geldi; aḷtıyı onḷa gidecek....[AUE]

1374 Altaycada aynı kökten bir sebepli olan *keçire-* fiili 'düz bir mania, bir ırmak vs. den ötede' anlamındadır. Krş. *ayıra* (yüksek bir maniadan) ötede.[JD]

1375 Örn.: *Öyle rast gele adamḷarḷa dostḷuk ḳuruḷmaz* (sıfat), *insan sözlerini tart-maḷı, rastgele söylememelidir* (zarf).[AUE]

1376 Örn.: *Bazan götürü pazarlıkla hālden ucuz zerzevat alanları görürdüm* (sıfat); *bütün bu gördüğün taḳımları götürü aldım* (zarf).[AUE]

1377 Yazar bunu yanlış olarak *göre* biçiminde kaydediyor. Hâlbuki bu, lehçemizde eski *körmek* fiil adından *k*'li olarak yaşayan tek kelimedir. 'Üstten görerek' anlamıyla.[AUE]

1378 Çağataycada *göre* kelimesi yanında bir de aynı anlamda *baḳa* (*bak-* fiili vardır.); *göre* alelade bir zarf-fiil görevindedir:
Aşağıdaki örnekte:
Anı körā melik Doğār ḳaldı ḥayran.[AUE] (HOUTSMA, Z. D. M. G., C. 43, 82. s., 1233 Selçuk metni); *mertebesi nisbet-i ga baḳa.*[AUE] (ALI ŞIR NEVAI, *Muhākemetü'l-Lugateyn*, 2. s.).[JD]
göre kelimesi tavla oyununda *gele* gibi sıfat (ve tamlananı yerinde bir sıfat = ad) olarak da kullanılır.
göre (= gele) bir zar attım; *oyunda benim şansım yok*; *hep göre (gele) atarım*; *oyunda onun göre (gele)si çoktur* vs.[AUE]

Hatırlatma – Aşağıdaki zarf-fiillerin de eski olması muhtemeldir:

Eẏri, *eẏir-* fiilindeki anlamdaşı *büẏrü*'dür. *bükür-*, *büẏür-* fiilinden;

daḫi ve *daha* (Çağatayca).[1379]

Eski Osmanlıca *ayrı*[1380] ki aslı *ayırı* (krş. § 121), *ayır-* fiilinden krş. *ayra* Kazan). Eski Osmanlıcada aynı kökten bir *ayruḳ* sıfatı da var. Bu, *ayrı* kelimesinin kökü diye sayılabilir; fakat bu sıfat yalnız 'başka' anlamındadır. Yine krş. *ayrısız seçisiz* veya *ayrı seçisi oḷmayan*; şans ifadesini (*seç-* fiilinden); *öñürdü* (§ 910). Eski Osmanlıcada *öñürt-* fiilinden.

Örn.: *İlerü ğeçen ümmetlerden siz öñürdüñ ṣāliḥ ᶜameller işlemäkle*^AUE (1426 yılı yazmaları, 96. yap.).[1381]

Yine krş. *doğru* hakkında, 617. s., dipnot. Bir de krş. *tägürü*, 614. s. Eski Osmanlıcada *ḳoşa* 'beraber' anlamındadır (VAMBERY, *Eski Osmanlı Dili Çalışmaları*, 192. s.; okuyunuz: *ḳoş-* fiilinden). Krş. Uranhaca *ḳoca* ve Altayca *ḳojo*.[1382]

1339. *diye* (edebî okunuş *deye*) veya (ve eski imlasıyla) *deyi* (*de-* fiilinden).[1383]

Asıl 'diyerek' anlamında olan bu zarf-fiil esas itibarıyla bir dolaysız sözü cümle içine almaya yardım eder. Bu, genellikle[1384] *de-* filinden 'bütün' kipleri gibi dolaysız cümle ardınca gelir:

Örn.: *Körlere "Mum pahaḷıya çıḳmış" demişler "O bizim vazifemizde deẏil." diye*

[1379] Aslı *taḳ-* fiilinden *taḳı* 'takılarak ek bilgi olarak'; ykl. takım taklavat.^AUE

[1380] Anadolu'da lehçe sözü olarak göçüşme *aryı*. ^JD

[1381] Yazar asıl olan *öñürdi* kelimesine değil, yine aynı kökten türemiş olan bir kipine örnek veriyor.^AUE

[1382] *İlerü* (*ileri*) kelimesi burada gösterilmemiştir. Bu *ilgärü* (ve belki ana *ilkgärü* 'öne doğru' menşeli olsa gerek. Köke katılan ve uyuma göre değişen kısım ise *-ḳaru* ekidir ki ... *e karşı*, ...*e doğru* karşılığıdır:
yoḳḳaru, 'yükseğe doğru, yukarı'; *tış(taş)ḳaru*, 'dışa doğru, dışarı'; *içkeri*, 'içe doğru, içeri'.
Çözülmüş Orhon Yazıtları, IIE 35:
[illegible]
gitti doğru – Çin'e bırakıp suyunu yerini millet(i) oğuz dokuz
Bu *ḳaru* kelimesinin *ḳaru* 'karşı olarak' biçiminde bir zarf-fiil olduğu seziliyor, ikinci satırdaki Oğuz, Tapgaç kelimelerinde 'G' ler 'C' gibi çıkmış.^AUE

[1383] Yazarın bu hükmü doğru olmasa gerek; edebi dilde böyle bir söyleniş yoktur. Bilakis bu türlüsü halk dilinde bazen işitilmektedir. Yunus Emre'de bunun *deyü* biçimi vardır.^AUE

[1384] Eski Osmanlıcada bir de *ayıt-*, *ayt-* fiili özellikle bunun geçmiş zamanı olan *aydur* kullanılır. Bu, dolaysız sözün başında bulunmakla iki fiil ile çerçevelenmiş bulunuyordu. Yakutçada da aynı tarz görülmekte olup bunda *āt-* fiili dolaysız sözün başında ve *diä-* fiili ise sonunda yer almış bulunuyor.^JD

cevab vermişler (atasözü);

Birḳaç ḳalın ses birden "ferma, ferma!" diye bağırdı [KARAOSMANOĞLU, *Bir Serencam*, 107. s.] (İtalyanca *ferma* bir tramvayı durdurmak için söylenir.).

1333. paragraftaki kurala aykırı olarak *deyi* öznenin aslı fiil kipinin öznesiyle aynı olması her zaman zaruri değildir: *deyi işitmek* '... denildiğini işitmek' anlamındadır.

Örn.: *Ḥaşiş sek(i)r verir deyi işidip merāḳ ederek attardan (aḳtardan) bir miḳdār aldı* (İZBUDAK, *Letā'if-i Nasreddin Hoca*);

*Dürri galetan (yuvarlanır inci) diyü istimaᶜ itdügümüzü re'yelᶜayn müşāhede eyledük*AUE (MEHMED EFENDI, *Sefāret-nāme*, 40, 120. s.).

Dolaysız sözün gerçekten söylenmiş olması zaruri değildir, zihnen söylenmiş olması yeter.

Örn.: *Ne ḥaḳḳla benim mandayı sürdüñ ǵötürdüñ de aḳşama ḳadar arayacağım diye tabanlarımı patlatmağa sebep olduñ* (İZBUDAK, *Letā'if-i Nasreddin Hoca*);

Hiç umud etmezler idi ki Tahmas ḳulu ol dar yerden ǵelecek deyi (TAMBURI ARUTIN, *Nadir Şah Tarihi*, 27. s.).

Böylece söylenmeyip takdir edilen dolaysız söz gerek bir gayeyi, kast ve niyeti ve gerek bir tasdiği ifade edebilir. Bundan da *diye*'nin şöyle anlamları olması ihtimali doğmuş olur.

1. *...mak gayesiyle, ...mak üzere ...için*

Örn.: *Niçün böyle ḳoşaraḳ gidiyorsuñ? – Vapura yetişeyim diye..*

2. '...bahanesiyle (vesilesiyle)'

Örn.: *Ben emekdārım diye k̲öşede oturup hiç bir iş ǵörmek istemeyor* (ŞEMSEDDIN SAMI);

Biriniñ insan boynundan yüksek yerde penceresi olupda iḥtimālki merdiven (nerdüban yerine) *vaz'iile ḳomşusunuñ meḳarr-ı nisvān olan meḥālline nazar eyler deyi ḳomşusunu ol pencereyi sedd etdiremez* (Osmanlı medeni kuralından alınma).[1385]

1385 Anlama ait olan bu özel tarzlar yalnız *deyi* kelimesine özgü olmayıp aynı fiilin başka kiplerinde de bunlara rastlanır ve bunlar şu kelimelerden de ibaret olabilir:

1. *derken* biçimindeki (bk. § 1359) birleşik zarf-fiilden.

2. *deyerek* biçimindeki zarf-fiilden.

Örn.: *Olgice Çekmece-i sagir ḳazāsında beytütet ve andan Silivri ve Çorlu ve Babāyî ᶜatik diyerek Edirneye ᶜazimet (etdik).*AUE (Fransa Sefaretnamesi, s. 5)

3. *deme-* olumsuz fiilinin buyruk kipi bir yasaklanmışlık bildirir (Bu yasaklanmışlık ile yalnız olmuş olan fiil değil, fiilin kast ve niyeti yasak edilir.).

Örn.: *Saḳın baldan yiyeyim deme* (FAIK REŞAD, *Küll. Let.* 560. s.; krş. *aynı yer*, 591 ve 627. s.). Aynı *deme-* fiiliyle beraber bir seçenek anlamı getirildiği zaman bu, hemen hemen Fransızcanın zarfına denk olur.

1340. Kısaca bu *deyi* edatı, bir dolaysız söze az çok uzaktan mal edilebilecek olan her şeyi; yani başka yerden nakil suretiyle alınan sözleri, yansıma kelimeleri, özel adlandırmaları veya tanımları o söz içine almaya yarar. Unutulmamalıdır ki *demek* kelimesi 'adlamak' anlamını da bildirir.

Örn.: *Frenglerde "dağ ğebe ḳalmış bir fāre doğurmuş" diye bir darb-ı mesel vardır*;

Şıp deyi insanıñ ḫatāsını yüzüne vurur (GÜRPINAR, *Metres*, 55. s.);[1386]

Köpek ḫırrr diye saldırdı (İZBUDAK, *Letā'if-i Nasreddin Hoca*);

Yüz sene muḫarebesi diye tarīḫde şöhret bulan muḫarebe;

İlm-i sarf diye bir lisān-ı doğru oḳuyup yazmaḳ için lāzim ğelen ḳā'ideleri ğösteren fenne denir (Şöyle de denilebilir: *bir lisanı…ğösteren fenne ilm-i sarf denir.*).

Hatırlatma – Orhon kitabelerinde aynı zarf-fiil *-n* (*-yin*)'le uzatmalı *täyin* biçimi bulunmaktadır (RADLOFF, *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, II, 125).[1387]

Bunun § 1342'de kayıt edilene benzer bir uzantısı olması mümkündür. Yine krş. *-I*'lı ve *-In*'lı türemişler (§ 869) arasında bir benzerliği: *dizi* ve *dizin*; *ḳoyu* ve *ḳoyun*; *dolu* ve *dolun(ay)* gibi örneklerdekini.[AUE1388]

n sesi birçok lehçede yaşayıp durmaktadır.

Örn.: *Daḳyanusnı köreni dän bu üçülän Ḳaraxoğ'aga bardı.* "Dakyanusu görelim deyin her üçü birlikte (olarak) Kara-Hoca'ya gitti (Çin Türkistanınca)".[AUE] (*Yedi Uyurlar*, 227. s.);

Bir illik (*yıllıḳ*[AUE]) *yoldan başḳa arvad* (*avrat, ḳadın*) *almasun deyin*? [*anı*] *ḳaytarup* (*geri çevirip*) *ğetürtmedimi*[AUE]? (FETH ALI AHUNDOF, *Temsilât*, 38. s.).

Yakutçada 'demek' anlamına *diä-* fiilinden *diän* vardır (bk. BOHTLINK, II, 116. s., *b*

Örn.: *Deme ḳış yaz; durma hemen oḳu yaz* (Atasözü);

Genç ihtiyar demeyip hep(i)sini sevk etmişler;

Ateş… Sultan Selim semtine tülen ve arzan yörüyüp beyti faḳir ve sarāy-ı emir demeyip… menāzil-i iḥraḳ oldu (NAİMÂ, III, 167. s.).[AUE]

1386 *şip* kelimesi esasen bir yansıma kelime olmayıp 'çabucak' anlamında bir kelimedir. *çabuḳ* kelimesinin kökü de bunun bir çeşidindendir. Lehçemizde *şıp sevdi* 'hemen, çabucak sevdi (seven)…, *şıpın* 'hemen, çabuk'.[AUE]

1387 Bu *tāyin* değil *tiyin*'dir.[AUE]:

İnsc. De l Orkhon IE 11:

[illegible]

Diye(rekten) olsun millet diye(rekten) olmasın yok millet(i) Türk.

1388 Bizce uzantı denilen şeyi yapan bu *n*, adlara da 'aletlik' anlamıyla katılan *ḳışın, dönüşün*'deki gibi bir *-n*'dir. Bu, fiilde şimdiki zaman kipini kuvvetlendiriyor: *tiyin* 'diyerek(ten)'. Sonra *alub, gelüb* gibilerinde de gelen yine budur *aluban, geliben* 'alarak(tan), gelerek(den)' gibi[AUE].

ve aşağısı ve PEKARSKI *Ditc.* 695. s.).

Krş. *dahi*, *daha* (19. *göre*'den sonraki hatırlatma) anlamdaşı olan *dağın* biçimini; (RADLOFF, *Codex Comanicus*, 57. s.; RADLOFF, *Ditc.* III, 1614; *Bibliothèque Nationale Yazmaları*, Ermenice yazmalar, 194, 12 ve 56. yap.).

tāgi yerindeki *değin* için ise bk. § 904.

Krş. *dira* (14. yap., I, 11, 25; I, 17 vs.)'nın ve *diyin* (13. yap., I, 19) kelimesinin anlamdaşı olan yukarıda aynı anlamdaki *dirin* (*Bibliothèque Nationale Yazmaları*, Ermenice yazmalar, 194, 14. yap. I, 14; 12. yap.).

1341. Kısaca özel nitelikli, az sayıda bir sıra zarflık deyim vardır. Bunlarda -*A*'lı bir zarf-fiilin ardınca (§ 1063 2.'deki kurala aykırı olarak) dolaysız tümleci bulunur ve genellikle böylesi *çaḷ*- fiilinden bir zarf-fiille olur.

O deyimler şunlardan meydana gelmiştir:

çaḷa ḳamçı[1389] (veya *ḳırbaç*);

çaḷa ḳıḷıç;

çaḷa kürek.[1390]

Krş. Aşağıdaki ifadeyi:

İmlâsı böyledir *sıyıra ḳıḷıç* (*Bibliothèque Nationale Yazmaları*, S.T. 486, 112. yap.); *sıyırmaḳ* (S. T. 535, yazmasında 56. yap. aynı ibarede[1391] (*sell-i seyf oḷup*; yani kılıç sıyırmış olup[AUE]) ifadesi kullanılmaktadır.

Hatırlatma – Bu gibi ifadelerde *çaḷa* yerine bazen *çaḷ* buyruk kipi kullanılıyor (krş. § 1336, 1. dipnot).

çaḷ çene[1392];

1389 Krş. bu tabirin anlamdaşı olan *vira ḳamçı* ifadesindeki *vira* kelimesi İtalyanca aslından bir bahriye tabiridir; bu *vira* ve bir de *mayna* kelimeleri vinç makinesi manavrasında buyruk için kullanılır.[JD]
Bu iki tabirden birincisi İtalyancada 'çevir' anlamında bk. İtalyanca *virare*, ikincisi hiçbir şey 'yapma, dur' anlamında bk. İtalyanca *mainō*'dır.
Hâlbuki ويره قاچى daki *vere*, italyanca *vira* değil 'vererek' anlamındaki Türkçe *vire vere*'dir. *Vermek* fiil adından olan bu *vire*, anlamıyla *(sopa) çekmek* gibi *vura* yerine kullanılır: *hırsıza verdiler sopayı, verdiler yumruğu, toḳadı ,verdiler tekmeyi.* Bu anlamda *ver etmek* de kullanılır: *hırsıza ver ettiler sopayı* vs. Krş. *çaḷ yaḳa etmek* 'yaka(sını) çal etmek (yakasına el çalmak?)'.[AUE]

1390 Bu örnekler arasına *çaḷa ḳalem* de girmeli idi.[AUE]

1391 اولوب kelimesi *idüp* yerine kullanılmış.[AUE]

1392 Buradaki *çaḷ* kelimesi, 'çalarak' anlamında bir durum değildir. *Çaḷçene* 'çene çalan, geveze' anlamında birleşik bir addır; o hâlde yazarın *en bavardant* diye tercümesi doğru ol-

çal̤ yak̤a etmek 'birinin yakasına yapışmak'[AUE].

1342. *Öteki Türk dillerinde buna uygun olan zarf-fiil* – Şu irdelediğimiz *-A* veya *-I* ekindeki yardımcı *y*'yi alan biricik dil, alt lehçeleriyle birlikte Osmanlıca, Azerice, kısmen Orhon kitabeleri Türkçesi ve Uygurca, Çağatayca denilen edebi dillerdir.[1393] Bütün öteki Türk lehçelerinde bu ekteki *-â* veya *-i* ünlüsü kararsızdır (§ 182); fakat ünlüyle bitmiş bir tabandan sonra bu, yalnızca sona katılmış bir *-n* ile görünmektedir. Bundan da bu biçim bilgisinin şöyle bir benzeşmesi oluyor:

Ünsüzlerden sonra *ä* veya *i* ünlülerden sonra *y*.

Bu değişme (§ 182 § 183'te) kabul ettiğimiz tarzlara göre şöyle bir şemada özetlenebilir:

-[ä](y) veya *-[i](y)*

Bu şema da şöyle birleştirilebilir: *-[a](y)*.

Bu ekin farklı kullanışları Osmanlıcadaki denklerinin aynıdır. Şu görevlerde bulunabilir.

1. Tek başına zarf-fiil (krş. § 1337)

Örn.: *Anı tiläy ol̤ çah başıga kilip*[AUE] (ALI ŞIR NEVAI, *Târîh-î Mülûk-i Acem*, 63. s.)[1394];

uruşmay 'vuruşmayarak' (aynı eser, 52. s.);

Eger barmay yurtda tursak̤ "Eğer gitmeyerek (varmayarak) yurtta dursak."[AUE] (EBÜLGAZI, 20. s.).

Krş. Osmanlıca **imek* fiil adının benzeri olan Altayca eksiltilmiş ek fiilden *emey* zarf-fiilini (GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi*, 55 ve 271. s.).

-[ä](y) veya *-[i](y)* eki bu kullanışında kendisinden önce *-me-* veya *-le-* eki bulunduğu zaman bir *-In* uzantısı ile *-[ä]yin* veya *-[i]yin* = *-[a]yin* biçimini alır.[1395]

---

maz. Bir de bütün bu *çal̤a, sıyıra, vere* gibi durum zarf-fiillerini tümleçlerinden önce getirerek çevrik bir biçimde kullanıyorlar.[AUE]

1393 KATANOF'un (598. s. ve aşağısı) verdiği ekler tablosuna göre burada Gagavuz ve Mariyupol lehçelerinin adları da zikredilebilir.[JD]

1394 Bu kelimenin aslı *çay* değil de Farsça *k̤uyu* demek olan *çah* ise yazar yanlış olarak *ırmak* diye tercüme etmiştir.[AUE]

1395 Yazar *-āyin -iyin* ekini *-āy, -iy* aslından ve *-in* ile uzantılı sayıyor. Hâlbuki kendisinin tanımı üzere bundan önce bir *-me-* veya bir *-le-* bulunması lazımdır. Ancak verilen örneklerde yalnız kendisinden önce *-me-* olanlar görülüyor ve ne bu *-āyin* için ne de *-iyin* için hiçbir örnek verilmemiş bulunuyor. Belki bu ek *-āy* (ve hele *-iy*) aslından değildir ve belki bu, fiil adı ekine aletlik ek olan *-In* katılmakla hasıl olan bir biçimdir. Olumsuz anlamını vermesi (örneğin *varmadan* kelimesinde olduğu gibi) aslında bir fiil adı ekinden başka ve ondan daha önce aynı söylenişli olduğu için atılmış bir olumsuz *ma*'sı olduğun-

Örn.: *Tavus ün ḳılmayın* veya *ünün çıḳarmayın* 'gürültü, ses (çıkarmadan) yapmadan'[AUE] veya 'sesini çıkarmayarak'[AUE] (SÜLEYMAN HAKIM ATA, I, 431 ve 441);

uruşmaḳnı münāsib körmāyin.. ḳayıtdı[AUE] (EBÜLGAZI, 58. s.);

Käçä kündüz tınmayın "gece gündüz dinlenmeden"[AUE] (FERIDUDDÎN ATTÂR, *Tezkiratü'l Evliya*, 30. s., I, 10 ve 49, 1. 2).

Yine krş. *täyin* zarf-fiilini de (§ 1340, hatırlatma).

-mäy veya *-mäyin*'li zarf-fiiller 1349. paragrafta araştırılacak olanlarla yaklaştırılmalı.

-lAyIn ekine gelince bu *-cIḷAyIn* gibi bir karşılaştırma edatı olmuştur. bk.§ 890, 3, 4.

En eski biçimi **läñ* (*liñ*) biçiminde, bk. daha ileride § 1343) başka *lä* (*li*) olan bir uzatmalı biçimin izleri de vardır. Bu yolla Altaycada *-[ä](y)lä* veya *-[i](y)lä*'li bir zarf-fiil bulunuyor. Bunun ardınca ünlü uyumu kuralına uymayan sabit ünlülü *gele* edatı getirilebilir. Bu biçim, birbirine uygun veya birbirine zıt eylemleri ifade eder ve kısaca Osmanlıcanın *iken* veya *-ken*'le yapılmış birleşik zarf-fiiliyle aynı görevi üstlenir (bk § 1351). krş. GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi* 64 ve 176-179. s. Bu zarf-fiil 'ben, sen, o filan işi yapar yapmaz' anlamını da verir (KATANOF, 608. s.).

Bu kip Osmanlıcanın *-eli* zarf-fiiline yaklaştırılmalı (krş. Uranhaca *älä* ki bu ...*dan beri* anlamında olup öteki lehçelerde bogazlısını muhafaza ederek *käli* biçiminde (krş. daha ötede § 1343, 3.) bulunmakta ve 1409. paragrafta sözü geçmektedir.[1396]

2. *Tekrarlı zarf-fiil (krş. § 1334)*

Örn.: *Lezzet tapa tapa az az içär*[AUE] (ALI ŞIR NEVAI, *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, 8. s.) (*lezzet tapa tapa* 'lezzet ala ala');

Kätibḷär tigän bimürüvvet aḥmaḳḷar bu kitabnıñ yüzindin oḷ kitabga bitiy bitiy ... bir niçe sözni gaḷat ḳıḷa ḳıḷa... "Katipler denilen mürüvvetsiz ahmaklar bu kitabın yüzünden (= sayfaḷarına baḳaraḳ) o kitaba yaza yaza (kopye ederek)... birçok sözü

dandır, *barmagın* (= *barmamağın*) varmayarak, gitmeyerek; *görmegin* (=*görmemeğin*: görmeyerek, görmeden).

Bunlarda iki ünlü arasına gelen *ğ*'ler *y* olmuş görünüyor. Yeni Osmanlıcada bu biçim müsbet olarak da kullanılmıştır; *almagın* 'alarak, atmakla', *gelmeğin* 'gelerek, gelmekle'.[AUE]

1396 Yine krş. şu ifadeleri: *deyelim de ki*; *on bir ay, de ki bir sene*; *dersen derseniz* (ilkinden göz önüne getirilen bir meseleden bahsaçarken).[JD]

Bu dipnot metinde yerli yerinde verilmiş ve hatta dipnot olduğu işaret edilmiş değildir.[AUE]

yanlış yapa yapa..."[AUE] (EBÜLGAZI, *Desmaisons Tercümesi*, 36. s.);

Oḷ cemāᶜatḳa bara barä Nukuz hem tidilär[AUE] (aynı eser, 38. s., *Desmaisons Tercümesi*, 68. s.) (*bara bara* krş. § 1334, hatırlatma, *gide gide*);

cıgıḷa cıgıḷa (Osm. *yıḳıḷa*) *keldi* (MELIORANSKI, *Kazak-Kırgızların Kısaltılmış Dil Bilgisi*, II, 38. s.).

3. Zarf (krş. § 1338)

Örn.: *añdara* tersine *añdar-* (Osm. *aḳtarmaḳ*, Azerice *axtarmaḳ* 'tersine çevirmekten'; *ḳattay* 'son derecede'; *katta* 'tekrarlamak, pekleştirmekten' (krş. Osm. *ḳatḷamaḳ*); *ḳıḷa* veya *ḳıḷı ḳıḷ-* veya *ḳıḷdır* fiilinden (*ḳıldıra* bakımından).

Bütün bu örnekler (KATANOF, 742. s.'ye atfen) Uranha lehçesinden alınmıştır. Bunların daha başkaları § 1338'den 1339'a kadar olan dipnotlarda görülmüştür. Bu zarflardan çoğu 'etrafa koyuş ve geçiş' fikirlerini vermediğine dikkat edilmelidir. Bk. CASTREN § 102.

GUIGANOF, *Rusça-Tatarca* (368-375. s.) sözlüğünde bir sıra deyimler bulunmaktadır. Bunlar içinde *kise* (keserek[AUE]) *üze* (kırarak[AUE]) *öte* (öteye giderek, geçerek[AUE]) ve *aşa* (aşarak[AUE]) zarfları hemen hemen Latince veya Fransızcanın *per* ve *trans* ön ekleri niteliğindedir (krş. GUIGANOF, *Gramm*, 175. s.).

4. Birleşik bir fiilin ilk meydana getirici ögesi.

Örn.: *Defᶜeyley aḷdı* "Def eyleye bildi."[AUE] (ALI ŞIR NEVAI, *Târîh-î Mülûk-i Acem*, 75. s.);

Öltüre aḷmadı (aynı eser, 102. s.);

Öldüre bilmedi "Öldüremedi";

Uyuy aḷmas ärdi - uyuya bilmezidi "Uyuyamazdı."[1397][AUE] (aynı eser, 81. s.);

Namaznı oḳu birsünlär. "Namazı (duayı) okuyu versinler."[AUE] (GRENARD, *Çin Türkistanı Yeni Edebiyatı Örnekleri*, 339. s.); krş. § 823;

Öziga kelmäy ḳaḷub. "Kendisine gelmeyerek kalıp."[AUE] (EBÜLGAZI, 69. s.); krş. § 828;

Buḫāranıng ekser ᶜimāretlāri kim taşdın irdi yanmay ḳaḷdı. "Buhara'nın ekser imaretleri ki taştan idi, yanmayarak kaldı."[AUE] (aynı eser, 60. s.);

Barḷaşning maᶜnisi sipehsālār timāk boḷur Türkisi çerik başḷap yürüy turgay kişi turur. "Barlas'ın anlamı sipehsâlâr 'ordu kumandanı' demek olur Türkçesi askere beş

[1397] İlk üç örnekte yeterlilik fiili vardır (krş. § 821 ve aşağısı).[JD]

olarak yürüyüp duran kişidir."AUE (aynı eser, 39. s. ki DESMAISONS baskısına göre tashihlisi 65. s.) krş. § 826;

Bu zamanda uḷug tag ve kiçik tag diy turur̦ḷar. "Bu zamanda büyük dağ ve küçük dağ deyip dururlar."AUE (aynı eser, 9. s.).

-(*ā*)(*y*) *veya* -(*i*)(*y*) *turmaḳ* biçimindeki birleşik fiil, Çağataycada *bilā durmān*, *bilā dursān*, *bilā dur* veya *bilādi* gibi bir çekim kipi vermiştir; bunun olumsuzu *bilmāy turmān* vs. 'süremli şimdiki zaman' anlamıyla..

Uranha lehçesinde de böyledir:

piḷa turbān, *pilā tursān* vs.

Altaycada bu kip:

pilädim, *piläzin̄*, *pilät* vs. biçiminde kısaltılmış olup şimdiki zaman-gelecek zaman olarak kullanılmaktadır.

1343. -*A* veya -*I* *ekinin kökeni* – Osmanlıca -*A* veya -*I* ekinin zarf-fiil niteliğinden farklı olarak başka kullanışları da vardır.

Dilek-tasarlama kipinin gövde eki görevini görür, buyruk kipi birinci kişisinin ve -*AsI*, -*AcAK* (bk daha ileride -*ḳay*'lı ekler tablosu ve zarf-fiil ekler tablosu)[1398] biçiminde bazı fiilden yapılma çekimsiz fiillerin meydana getirilmesine yardım eder.

Bu ek ve öteki Türk dillerinde bunun benzeri olan biçim birim; yani -*A* veya -*I* fikrimizce başında bir gırtlak ünsüz bulunan ve o da çift ünlülenişli -*kay*'dan ibaret olan) *-*käy* veya -*kiy* biçiminde daha eski bir ekten çıkmış bulunuyor.[1399]

-*käy* veya -*kiy* eki kökünde şüphesiz bir çeşit *dilek-tasarlama kipi* (Yunanca geniş zamanlı dilek-tasarlama kipine karşılık olan fiillerin) veya bir *kişisiz taḷebiye* kipi

---

[1398] Bütün bu biçimlerin birbirine yaklaştırılması ilk defa yapılmış bir şey değildir. Türk dilcisi Abdürrahman Efendi (KÜTAHYALI ABDURRAHMAN FEVZI EFENDIAUE) ister yalnızca eklerdeki benzeyiş, ister bir çeşit şevki tabii delaletiyle (ABDURRAHMAN FEVZI EFENDI'nin *Mikyâsu'l-lisân Kıstâsu'l Beyân* adlı dil bilgisi kitabındaAUE) buna benzer bir görüş ifade etmiştir. Bu yaklaştırış bize daha incelemelerimizin başlangıcında iken pek gelişigüzel ve rastgele şeyler olarak görünmüştü; hâlbuki ondan beri fikrimizi değiştirmiş bulunuyoruz.JD

[1399] Bu boğazlı ünsüzü, biz kökündeki niteliği hakkında ilkinden tam bir hüküm vermeden, itibari olarak bir *k* biçiminde (Bu belki aslında bir çınlamalı idi) gösteriyoruz. Bunun ne gibi farklı tarzlarda söylenmiş olabileceği hakkında bakınız § 67, 173 ve 174. Bundaki ünlünün kökünde doğru dürüst ne olabileceği hakkında da peşinden bir hüküm veremiyoruz. Dar ünlülenişte aslındaki söyleniş yuvarlak *u* veya *ü* olabilir gibi görünüyor; nasıl ki ortada hakiki telaffuza denk olmayan alelade bir imla alışkanlığı yoksa en eski yazılışlarda bunun böyle olduğuna (bakınız daha ileride -*gü* ekine) şahittir (Yine *gı* -ve *ḳı*- yazılışlarına da eski metinlerde şahit olunmaktadır.).JD

olup bunun içinde buyruk, gereklilik, yeterlilik, niyet ve gelecek zaman anlamları toptan vardı. Bunlar daha sonra oradan ayrılmış olacak.

Bunun *-*lāñ* veya *-*liñ* =[1400] *ḷañ*'la uzatmalı bir biçimi vardı (§ 156).*-*kāy* veya -*kiy* eki daha başka birçoklarını da doğurmuş olup bizce o bu özelliğiyle önemi Türkologların gözünden kaçmış bir biçim birim olarak görünmektedir.

Bu farklı ekleri şöyle öbekleyebileceğimizi sanıyoruz.

1. -*kāy*, -*ḳay* eki (krş. § 174)

Hemen hemen bütün Türk dillerinde kullanılmaktadır. Örnek olarak Altaycada (bk. GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi*, 227. s. ve aşağısı), dilek-şart, imkân (muhtemel eylem) ve gelecek zaman ifade eder.[1401] Osmanlıca -*mAlI* gereklilik kipi (§ 642) sözünde kaydettiğimize benzer bir şahışsız kullanış izleri hâlâ kalmış bulunuyor

1400 *-*lāñ* veya *-*liñ* eki bizce +*lIK* (-*lig*) ve -*li*'nin (§ 521 ve aşağısı) ve yine bunun gibi Yakutça -*lāx* (-*lax*)'ın kökeni gibi görünüyor.
-*leh*, -*laḳ* ekini de Osmanlıcada kendisine bağımsız bir varlık tanımak gereği nisbetinde (bk. § 862) aynı kökene bağlamak yerinde olur *-*lāñ* veya -*liñ* eki diğer taraftan *ile* edatı ile (Osmanlıcadaki çeşitleri; *ilen, inen, -len, -nen, -le*'dir.) hısım olması gerekir. Bu Yakutçada dar ünlüylenişli *lin* biçimiyle görünmektedir (BOHTLINGK § 398): krş. § 875. ve aşağısı.
Ses bilgisi gelişme bakımından *-*lāñ* eki, -*dāñ* (§ 930) ve *çaḳ* (*çañ*) eklerine kıyas edilmelidir. Krş. § 918 1. dipnot. Yine şöyle kendisinden iyi nesil vermiş eski bir -*kāñ* eklerinin var olduğunu da dikkate almak mümkün görünmektedir. Krş. -*ken* (§ 865), -*kin*, -*en* (§733), -*āñ*, -*ñ* (VAMBERY, *Çagataische Sprachst*, 28. s.); -*kek* (§ 871, Osmanlıcada seyrek; fakat öteki lehçelerde daha bol görünmektedir.); -*ek* (§ 859), -*ik* (§ 860) eklerini.
Bu varsayıma ümit ettiğimiz üzere bundan sonraki araştırmalarla desteklenmiş olursa iş (sonları) boğazlı-genizli -*ñ* olan bir ekler kuramına varacak ki bu, Türkçe türemiş sözüne çok aydınlık getirmiş olacaktır.
RADLOFF (türemli adlardaki) -*gā* ve -*gāy* ekini ve -*gān* ekini hep birbirinin akrabası sayıyor (*Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, 56. s.).
HOUTSMA (*Ein Türkisch-arabisches Clossar*, 40 ve 41. s.) -*ga*[AUE] ve -*gan*[AUE] ekleri arasında bir yaklaştırma yapıyor (yine krş. § 1352, dipnot). Bu varsayımı teyit etmeye yarar. Ses bilgisi bakımından bu yaklaştırma kanaat vericidir. Krş. *tāñ* > *tāg* > *tāy* (*tay*) (§ 930); fakat şunu teslim etmeli ki eklerin anlamı bakımından o yaklaştırmayı haklı çıkarmak daha zordur: -*kāy* gelecek zamana, -*kān* (*kāñ*) ise geçmiş zamana veya şimdiki zamana aittir. Krş. § 1361, 3. dipnot.[JD]

1401 Gelecek zaman kavramı, XI. asırdan beri vardı. Krş. *Kutadgu Bilig*, çeşitli yerlerinde krş. *Divanü Lugati't-Türk*, II, 55. s. (Arapça);
Oḷ, ya ḳurgay "O yay kuracak."[AUE]
Oḷ, süt sagḳay "O süt sağacak."[AUE]
Oḷ, evgā bargay "O eve varacak."[AUE]
Oḷ, yarmaḳ tirgāy "O para derecek, toplayacak."[AUE]

(krş. KAZEM-BEK, *Gram.*, § 354); fakat toptan görünüşü içinde bütün Türk dilleri -*käy*'ı bir kişili kip gövdesi yapmışlardır:

bilgäymän, bilgäysän, bilgäy vs...krş. Altayca *bilgäyim, bilgäyziñ, bilgäy* vs.

Bu ekin Uygur, Çağatay, Şart, Karagas lehçelerinde ve Çin Türkistanı ağızlarında (KATANOF, 615. s.) -*kä*; -*ḳa* vs. biçimleri de vardır. VAMBERY (*Eski Osmanlı Dili Çalışmaları*, 38. s.) şu biçimleri vermektedir: 'gitmek' anlamında *bar*'dan: *barḳa [barga] män* vs. ve üçüncü kişide *barḳa* veya *barḳu*.

Bu ekin, Osmanlıca dilek-şart -*A* ekini vermek için biçimden biçime ne yolla geçmiş olduğu hakkında, bk. daha ileride § 1343.

Bu biçimin bir rivayet anlamında kullanıldığı Altaycada daha katileştirici bir hâle koymak için ona bir de pekiştirme edatı olan *lä*'yi de (*lö* vs.)[1402] katarlar: *bilgäy lä* 'bilecektir' (GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi*, 229. s.) de olduğu gibi bu da bizi, daha yukarıda belirtilen **käylän̄* biçimine götürür.

-*käy* -*kä* eki az sayıda birtakım türemiş adlar doğurmuştur (Türk dillerinin daha derinlemesine incelenmesiyle şüphesiz bunların sayı listesi daha da çoğaltılabilir.). Örneğin: *bilgä* 'alim' (Orhon kitabeleri; *Divanü Lugati't-Türk*); Çağatayca (*körgäy*[AUE]) *güzellik* (krş. Kırgızca *körgö*); krş. § 868 1. hatırlatma. RADLOFF, Orhon kitabelerinde (*Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Neue Folge, 56. s.) *uḳḳa* ve *sanaga*[1403] kelimelerini kaydediyor.[1404]

1402 Bu edat adlara da katılır. RADLOFF bunu -*le (île, ile-n)* edatına yaklaştırıyor. Bu, diğer taraftan ortaya koyduğumuz varsayıma uygundur. (bk. § 1343 1. dipnot. Krş. RADLOFF, *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Neue Folge, 84. s.) *Divanü Lugati't-Türk* (III, 160)'a göre (Oğuz lehçesinde) belirli geçmiş zaman ile kullanılırdı.[JD]

Bir de bu, lehçemizdeki 'bahusus, özellikle' anlamındaki *ille* (Arapçanın *illā*'sı değil) çeşidi olan *h)ele oḷmasa dahi*, onun ile bir benzerlik gösteriyor.[AUE]

1403 Biz bu kelimeleri THOMSEN (Orhon kitabeleri)'de bulamadık.[AUE]

1404 Kırım hanlığının meşru varislerine *ḳalgay* veya *ḳalga* unvanı verilirdi. Türk tarihçilerinin ardından HAMMER de buna *ḳaḷmaḳ* fiil adının üçüncü kişisi olan *ḳaḷa* karşılığı gözüyle bakıyordu (*Gesehichte der Cẖane der Krim*, 37. s.).

CEVDET PAŞA, MENGLI GIRAY akına giderken "Yerime oğlum Mehmet Giray baksın." dediği zaman Tatarca *ḳaḷsın* yerindeki *ḳaḷgay*'dan geldiğini söylüyor (*Tedrisat Mecmuası*, 7. yıl, 39. nu, 464. s.).[AUE]

SMIRNOF daha çok *ḳakıḷmaḳ* fiil adına dayanan ve buna uyumlu olan bir şekli: *ḳağıḷgay*[AUE] kelimesini kaydediyor ve bunun Arapça *ḫalîfe* kelimesinin (bir bozuntusu olan[AUE]) *ḳalfa*'dan bozma bir kelime olduğunu kayıt ve telkin ediyor (*Krymskoîe Kẖanstvo*, Rusça, Petr. 1887, 350. s. ve aşağısı). SMIRNOF'un قاقيلوق kelimesi hakkındaki görüşü dahi yine kendisi aleyhine dönmekte ve bu mesele yine karanlık içinde kalmaktadır. Uranhacaya *ḳaḷga*; yani 'kapı' diye geçen Mogolca *ḳalgay*[AUE] kelimesi de buna hiçbir aydınlık getirmi-

2. -kü/-ḳu veya daha iyisi -gü eki

Bu ek eskiden bir *gereklilik* veya bir *sıfat-fiil* anlamıyla kullanılırdı.

Örn.: *Uğuşug, biligig özüm sözlāgü* "Hikmeti ilmi özüm söyleye"AUE (*Kutadgu Bilig*, 32, I, 6);

Sözlämiş[1405] *söz āşitgü* (veya *āşitkü*) *nāgü*? "Söylenen sözü işit ne(dir)?"AUE (aynı eser, 34, 1.26);

Härkimgä bir ḳazā kälzä sabur kılgu "Her kime bir kaza gelse sabır kıla."AUE (FERIDUDDÎN ATTÂR, *Tezkiratü'l Evliya*, 257. s.)

Bu kip, *-käy*'li kipten farklı olarak kişili bir fiil kipi diye hiç kullanılmaz. Bunun aksine Osmanlıcanın 'niyetlik, gelecek zaman ve rivayet' anlamlı *-cek* ve *-esi* kipleriyle anlamdaş olarak fiilin bir çekimsiz fiili biçiminde büyük bir gelişme göstermiştir. § 868, 3. hatırlatmada bunların örnekleri görülmektedir. Burada bunlara *Divanü Lugati't-Türk*, 57. s.'dan alınmış olan şu cümleleri ilave ediyoruz:

Bu ya ḳurgu ugur ärmäs. "Bu yay kurma zaman(ı) değil."AUE

Bu turgu yir ärmās. "Bu durma yer(i) değil."AUE (krş. § 755);

Ol bizgä kelgü boldı. "O(nun) bize gelme(si zamanı) oldu."AUE krş. § 816 ve 818;

Seninğ barğunğ ḳaçan. "Senin varman ne zaman?";

---

yor. Yine bakınız VULLERS *ḳalga*AUE kelimesine.

Bu kelime 'terk etmek' anlamına *ḳalgalmaḳ* (RADLOFF, II, Uygurca) fiil adıyla ilgili olabilir: kendisine bir şey miras olarak terk edilmiş olan *kimse*. Bk. 'bakiye' anlamına *ḳalgır* (RADLOFF, II, Kırgız) ve yine Çağataycada 'beğenmek, mizacına uygun bulmak, seçim ve ihtiyar etmek' anlamına *ḳalamaḳ* (= *ḳalgamaḳ*)'dan 'seçim yapılmış, seçilmiş, seçkin' anlamında olabilir.AUE

Rusça **серьга** kelimesinin köken bilgisini gösterdiği için dikkati çeken *asırga*AUE; yani *küpe* (*Kit. Terc. Tar.* 68. s.) kelimesi, MELIORANSKI'nin telkinine göre astırmak *demek* olan *asırmak* fiil adından türemiş *asırga* imiş. Sonra, *Divanü Lugati't-Türk*'te yine *-gā*'li olarak *ögā* veya *ügā* 'akıllı' kelimesi *ö-* veya *ü-*; yani *anla-* fiilinden türemiş diye veriliyor. RADLOFF *ögā* kelimesini 'şeref, itibar' anlamıyla veriyor.

Divanü Lugati't-Türk'te bu kelime *ögā, ügā* diye ayrılmış değildir ve bunlar *ö-* veya *ü-* köklerinden değil, *öğrenmek*'teki *ög-* ve 'anlamak' anlamına olan (*Divanü Lugati't-Türk*, I, 148) *-uḳ*'taki *uḳ-* olacakAUE).

HOUTSMA (*Ein Türk-Arab. Glossar*, 20, 22 ve 23. s.) *-gā* ile *-gü* ekleri ve *-gān* ile *-gün* ekleri arasında hiç olmazsa birtakım durumlarda bir yakınlık olduğunu bildirmektedir.JD

1405 *sözlämiş* kelimesini yazar 'söylemiş' anlamıyla tercüme etmiştir. *Divanü Lugati't-Türk*'te verilen dil bilgisi açıklamalarına göre böyleleri 'söylenmiş' diye de anlamlanır. Fergana nüshasında (33. s., sa. 4) bu, şöyle bir mısra içinde geçer:

uḳuşug biliglig özüm sözlāgü yani hikmeti, ilimli (olan) zatim söyleye.AUE

Mening bargum yaḳdı. "Benim varmam yaklaştı."[AUE] (*yaḳtı* krş. Osm. *yaḳın*); krş. § 716.[1406]

Aynı ek çoğu araç ad olarak türemiş adlar meydana getirmeye yarar[1407] (bk. § 868, yine krş. KATANOF, 571. s.).

Sonra bu *si*, *ci*, *-teg* ve *çe* (§ 868, 3. hatırlatma) gibi başka eklerle de birleşebilir. *-kili* (*-gülü*) biçimine gelince o, aşağıdaki eke bağlanabilir:

3. *-kāli* veya *-kili* eki

Aslı olan **-käy + län̄ (lin̄)* veya **-kiy + län̄ (lin̄)* uzantısı yerine bulunuyor. Krş. § 1343 *-käy* ve *-län*'e dair 1, 2. dipnotlarıyla beraber metinleri.[1408] Bir de *-käni*

1406 Bu son beş örnekteki *ḳurgu, turgu, kelgü, burgu* kelimelerinin sonundaki *-gu*'lar KÂŞGARLI'nın anlattığı üzere 1. fiil adı 2. ikinci kişi buyruk (bu anlamlar içinde aşağıdaki örneklere göre yazarın verdiği üçüncü kişi buyruk 'istek' anlamı söylenmiyor.[AUE]). 3. alet anlamlarındadır. KÂŞGARLI 'alet' anlamından başka zaman, yer anlamını da veriyor ise de biz bunu haklı saymıyoruz. Fiil adı anlamında olanlar esasında tıpkı Türkçemizdeki hafifletilmiş fiil adları: *doḷma (ḳalem), tepeden inme felâket* örneklerinde olduğu gibi sıfat görevini de yaptıklarından *ḳurgu ugur* 'kurma zaman (kuracak zaman)', *turgu yir* 'durma yer (=duracak yer)' yerinedir. 'Alet' anlamındaki örnekler, Divan'da aşağı yukarı lehçemizdeki kadar geniş gibi görünüyor; fakat zaman, yer anlamı bu kelimelerin tamlananları olan *yir, ugur* gibi kelimelerden çıkıyor. Tek kelime içinde bu anlam olmadığına göre bunlara zaman, yer kipi denilmemeli. Üçüncü örnekteki *ḳılgu (ḳılgu ugur)* yerinde olup tamlananı olan *ugur* kelimesi eksiltilmiş bulunuyor. Son iki örnekteki *barguñ, bargum* ise doğrudan doğruya fiil adı görevinde olup *varışın, varmam* demektir; bk. § 868, 3. hatırlatma, 2. ki buradaki örnekler de bunları teyit eder:
yatgu yir 'yatma yer (yatacak yer)';
baḳgu imkān 'bakma imkân (bakacak imkân)';
atḷangu esbab 'atlanma(ya) hazırlık, atlanma, ata binme için hazırlıklar';
yoḳaḷguḷar 'yok olacak (olan)lar'.[AUE]

1407 *Divanü Lugati't-Türk* bu kipe zaman, yer, alet adı adını veriyor. Bu tabir çok dardır. Bunun kabul edilmesi, ihtimal ki bir alet veya kullanca bildiren türevlerin veya 'bir şey yapma zamanı' yahut 'bir şey yapma yeri' gibi içinde hep bu şeklin kullanıldığı cümlelerin sık sık görülmesi yüzündendir. Nasıl ki Osmanlıcanın (edilgenimsi bir anlam ile niyetli bir anlamın katışmasından ibaret olan bk. § 756) *-AcAK* eki de bunun tam anlamdaşıdır. Bununla beraber belki Arapça yazdığı için bk. § 868, 3. hatırlatma, 2'deki görüşe ki o, bu Türk yazarı (KÂŞGARLI olacak ki o buna Arap diyor)'nın görüşünü kısmen haklı çıkarabilir.[JD]

1408 Bu kipi, mecburiyet veya yalnızca imkân ve kabiliyet ifade eden başkalarıyla ve özellikle Osmanlıcada bir gövde eki olarak kullanılan (§ 640 ve aşağısı); fakat ada ait bir kollanışın izlerini muhafaza etmiş bulunan (§ 818) *-mAlI* ekleriyle karşılaştırılmalı. Azericede bunun ada ait kullanışı daha açıktır: *Sene demeli degül.* "Sana söylenilir (bir şey) değil."[AUE] (FETH ALI AHUNDOF, 173. s.); *māt gaḷmaḷı ildür* (asıl anlamıyla: *c'est une affaire a resetr*

(RAQUETTE, *lesson XLI. c*, g. ve hatta *-känä* biçimi.

Bu ek şu görevlerde kullanılır:

a) *Kişisiz buyruk* (veya iki sayılı birinci kişi emri) görevinde:

Örn.: *İmdi maķsuddın ķaļmagaļı imdi gayeden (uzaķ) ķaļmayaļı* (m = sen + ben).[AUE] (EBÜLGAZI, 3. s.) *ķaļmagaļı* asıl anlamıyla; krş. aynı eser, 23. s. *sözümizdin ķaļmagaļı* 'sözümüzden geri kalmayalım'.[AUE]

Aynı ek Uranha lehçesinde (pekiştirmeli istek dilek-şart kipi anlamıyla KATANOF, 648. s.) buyruğun çokluğu ikinci kişi eki olan *-älgäli* biçim biriminde bulunmaktadır. Daha ileride sözü geçecek olan ve ona yakın bulunan *-äli (ili)* ekinin anlamdaşıdır. Fikrimizce *-älgäli* de bir ikizleme meselesi var: *-älgäli= -(g)äli + gäli*; yani baştaki ilk g'nin düşümüyle.[AUE]

b) *Sıfat-fiil* görevinde '...mak maksadıyla, ...mak üzere (için)' anlamlarıyla... *Orhon* kitabeleri dili de dâhil olarak, bu biçimi kullanan lehçelerin listesi KATANOF (606. s. ve aşağısı) da bulunur: normal ünlüleniştisi *-käli*'dir; fakat Çin Türkistanı lehçelerinde *-kili (-küli)* ünlüleniştisi de bulunmaktadır.

Örn.: *ļaᶜl irür iki lebing söz riştesin, ötkärgäli.* "(Senin) iki dudağın söz(lerinin) ipliğini geçirmek için (bir) yaķut taşıdır.".[AUE] (PAVET de COURTEILLE, *Şark Türkçesi Lügatı*, 43. s.);

Mäscidkä bardım namāz ķıļgaļı 'kılmak üzere'[AUE] (FERIDUDDÎN ATTÂR, *Tezkiratü'l Evliya*, 44. s., I, 13 metinde);

Maļ suyaryanı çıxtı "Davar suvarmak üzere (suvarmaya) çıktı."[AUE] (KÚNOS, *Yarkend Lehçesiyle Metinler*, 67. s., I, 5); *mal suyaryana* (aynı eser, I, 7).

c) *Sıfat-fiil* görevinde *-gü*, *-AsI* ve *-AcAK*'la anlamdaş (krş. yukarıda § 1343, 2.).

Örn.: *Suv tartķaļı döl bilä yip yoķ ärdi* "Su çekmek için kova ile ip yok idi."[AUE] (FERIDUDDÎN ATTÂR, *Tezkiratü'l Evliya*, 45. s., I, 7. metinde);

Özi uçun yägäli azuķnı öz iligi bilä äkip "Kendisi (için) yemeklik erzakını kendi eli

---

chee et mat= ad olarak kullanılan yarı edilgen sıfat-fiil) (aynı eser, 55. s.). KASEM-BEK'e göre (§ 332) *-mAlI* biçimi çekimlidir.

Örn.: *Taķtirden oļmaļını (oļacak şey), tebdil etmek mümkün deyildir.*[AUE]

-mAlI eki *-mA*'lı biçiminde çözümlenebilir. Örneğin *-ķäli*'deki sıfat-fiillenik (sıfat-fiil) anlamına yaklaşan Çağataycanın bir niyettik kipi niteliğindeki fiil adı *-mAk* ile bunu karşılaştırmalı:

Çingiz ḫan, özi (kendisi) Turan yurtıga (yurduna) ķayıtmaķ (geri dönmek üzere) boļdı (oļdu).[AUE] (EBÜLGAZI, 82. s.) krş. § 704. sonları yine krş. olan başka kipleri: *igli) Kutadgu Bilig; Divanü Lugati't-Türk*; SHAW, 51. s.); *-Im*'lı kipler § 855, 1. hatırlatma (krş. *ayıyķa täkimli* MÜLLER, *Uygurca* , I, 28 ve 34. s.).

ile ekip."[AUE] (aynı eser, 90. s.);

Oḷ kim ḫaḳḳa yoḷ biḷmägäy taḳı (dağı) kişidin örängäli himeti (himmeti) boḷmağay "Ki Allah'a (götüren) yol(u) bilmez ve insandan öğrenmek için himmeti olmaz."[AUE] (aynı eser, 192. s., I, 7. metinde);

Yeyeni (ve *yeyene*) *näñ yoḳ* "Yemek için bir şey yok"[AUE] (KÚNOS, *Yarkend Lehçesiyle Metinler*, 43. s., I, 6 ve 5 [aşağıdan]).

Yarı edilgen sıfat-fiil olan ve görmek için görülecek, görmeye lâyık anlamında bulunan *körgäli* 'görülecek, görmeye lâyık güzel, güzel' anlamını almıştır. Krş. *körgülü*; yani 'güzel' (Kazan).

Bäkäy atḷı körgäli yaḫşı ḳızı bar irdi[AUE] (EBÜLGAZI, *Daimaisons baskısı*, 42. s.);

bir ogḷı boḷdı görkäli ay kündin artuḳ "Aydan güneşten daha çok güzel bir oğlu oldu."[1409][AUE] (EBÜLGAZI, *ḳazan tabı*, 9. s.).

Bu sıfat-fiil kendisine yakından akraba olan (daha aşağıdaki) *-käläk*, *-gülük* ekleriyle karşılaştırılmalı.

ç) Alt yanındaki *-birlä* ile beraber *iş adı* görevinde. Bk. RAQUETTE, bu söylediğimiz deyim, 4. örnek.

d) *Zarf-fiil* görevinde, birleşik fiillerde.

Örn.: *Sözlägäli tutğaḷı saḳınsaḷar* "Söylemek için tutmak için düşünseler." (Uygurca , I. 35. s.). Krş. Aynı yerdeki *u-*[1410] 'kadir olmak' fiil adıyla yapılan şu ifadeleri: *Kötürgäli umatıḷar.* "Götürmek (= kaldırmak) için kadir olmadılar."[AUE]

İltgäli umagay biz. "İletmeye kadir olmayacağız?"[AUE] (8. s.);

Uḳgaḷı udung. "Anlamaya kadir oldun.";

1409 Bu cümlenin örgüsü, çevrik nesirli görünüyor.[AUE]

1410 Belki *omatıḷar, odung, o-* vs. biçimlerinde okunacak. Allah'ın adlarından biri bulunan 'kadir' anlamlı *ogan* da yine bu fiildendir. Bunun böyle olduğu *Kit. Terc. Far.* nın bir ibaresi (13. s.); Arapça metnin I. satırından çıkıyor Bu kelime orada *-gan*'lı sıfat-fiiller arasında verilmekte ve القادر kelimesiyle tercüme edilmektedir. MELIORANSKI (351. s.) bu bilginin verdiği ilgiyi belirtmekle beraber kökünün edilgen olduğunu söylüyor. Hâlbuki MULLER'in neşrettiği metinler bu boşluğu doldurmaktadır.

Bir de krş. *Divanü Lugati't-Türk* (I, 73):

Oğan = her şeye kadir (demek) ve bundan da mübarek ve yüce olan Allah hakkında *ogan tengri* denilir ki 'kadir Allah' anlamındadır.[JD]

Bu kelime bu anlamda sıfat gibi değil de şu mısrada 'güç, kudret' anlamıyla ad gibi de kullanılmışa benziyor. Bk. *Divanü Lugati't-Türk,* I, 46.

edgülüküg ogançа el(i)ging bilä telim ḳıl. "Eyiliği güc(ün) kadar elinle bol (bol) yap.". 'Senin gücün kadar' anlamında olmak için kelime = وغنكچه *ogungça* biçiminde olurdu.[AUE]

Ağırḷagaḷı udung. "Ağırlamaya kadir oldun." (12. s.).[AUE]

e) *Zarf-fiil* görevinde *-AḷI* (*-den beri*) anlamıyla (bk. § 1409 krş. § 1342, l).

f) Bir çekim gövdesinin meydana getirici ögesi görevinde. Bu çekim *Divanü Lugati't-Türk*, II, 55 ve 56. s.'da yer alıyor. Bu gövde *käli* sıfat-fiili ve onun ardınca gelen *r* ünsüzünden biçimlenmiştir. Demek ki bu, geniş zamana benzer (bk. daha ileride § 1343) bir biçimdir anlamı da 'filan eylemi yapmak üzereyim (*-sin* vs.)'dir.

Aşağıda, sözü geçen eserden alınmış örnekler veriyoruz:

Men bargaḷır men. "Ben varmak üzereyim."[AUE];

Oḷ tagḳa agḳaḷır. "O dağa çıkmak üzeredir."[1411][AUE]

4. -*käläk* eki

Bundan önce geçenle akraba olan bu ek (Altay ve Oranha lehçelerinde KATANOF, 576. s.) bir fiili henüz yapmamış olan; fakat yapmak üzere bulunan kimseyi bildiren sıfat-fiillerde kullanılır.

Örn.: *körgäläk* 'görmek üzere olan'[AUE];

atḳaḷaḳ 'atmak üzere olan'[AUE].[1412]

5. -*gülük* eki

Bundan önce geçenlerle akraba olup (*-ki*) *-gü*'lü sıfat-fiilin anlamdaşıdır: 'niyetlik' ve 'mümkünlük'[1413] anlamındadır (Krş. Osmanlıca *-AcAK*).

[1411] *Men turgaḷır men* "Ben ayağa kalkmak üzereyim.";
Oḷ ya ḳurgalır "O yay kurmak üzeredir.";
Oḷ yarmaḳ tirgälir. "O para biriktirmek üzeredir.".
Bunun oluşumu örneğin *turgaḷmaḳ* 'kendi kendisine devamlı olarak durmak, ayağa kalkmak' biçiminde bir fiil adının sonradan bu anlamı almış bir geniş zamanı olabilir.[AUE]

[1412] Yine krş. *atguḷaḳ*.[AUE] (*Kit. Ter. Far*., 65. s.) kelimesinde kayıt ve gözlenen *+guḷaḳ* ekini. MELIORANSKI bunu *+guḷamaḳ*'lı ve devam ve sürerlik anlamlı bir fiilden türemiş ad gibi görüyor. Krş. bu dil bilgisi kitabında § 595, hatırlatma. Bu son ekin de *+gü*'lü adlardan türemiş *-gülā-* biçiminde bir ad olması mümkündür.[JD]
Bu da örneğin *körgälemek* 'devamlı olarak görmek' biçiminde bir fiil adının sonradan bu anlamı almış bir sıfat-fiili olabilir.[AUE]

[1413] Arapça açıklamasından da anlaşılacağı üzere bunda hem gereklilik (bk. *kamus: hak = vacip; tahkik* 'bir nesneyi vacip ve lazım kılmak' anlamı, hem niyetlik anlamı var ise de yazarın mümkünlük (potentiel) dediği anlamı bizce yoktur.
kirgülük küçkü 'girmeye özgü (bu 'özgü' anlamı *+lIk* veriyor) güç';
ḳıḷmagaḷuḳ iş 'yapılmamaya özgü (yapılmayacak) iş';
bargaḷuḳ 'varmaya niyetli (veya varması gerekli)'.
Nisbet anlamındaki *-lük* ekinin *-gü*'lü fiil adlarına katılması biçimiyle bu anlamların doğduğu anlaşılıyor.[AUE]

Örn.: *Sizlärkä (Sizlärgä) bu balıkka kirgülük küç küsün kim birdi.* "Sizlere bu şehre girmeklik güçlülüğünü kim verdi."AUE (Uygurca , I, 41. s.);

Mumin ol turur kim kılmağuluk işni kılmağay. "Mümin odur ki yap(ıl)mayacak (yapılmamaya özgü) işi yapmaz." AUE (FERIDUDDÎN ATTÂR, *Tezkiratü'l Evliya*, 57. s., I, l. metinde);

Barguluk ärdi "O gitmesi gerekli (= gitmeli) idi veya gitmeye niyetli idi."AUE (*Divanü Lugati't-Türk*, II, 47. s.). Burada en çok bu biçimde söz edilmiştir.

Aşağıdaki birleşik kiplerde aynı sıfat-fiil görünmektedir.

Yazayın digülük men '(Yazayım demekli deyiciyim) yazayım diyorum (asıl: yazayım demeğe ait olanım)AUE veya yazayım demeye mecburum ve asıl: yazayım demeye mecburiyetliyim';

*Yazayın digülük idim*AUE geçmiş zaman fiilli aynı kip (GUIGANOF, *Tatar Dil Bilgisi*, 89. s.).

Bir de krş. SHAW, *A Sketch of The Turki Languages*, 50. s.; RAQUETTE, *Lesson XLI*; HARTMANN, *Çağatayca* § 72.

Bu ek *Orhon* kitabelerinde de yer almaktadır: *toplaguluk*[1414] (RADLOFF, *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Zweite Folge, 42. s.).

6. -*gütäg* (Uygurca) -*güdik* (Çağatayca) ve -*kidiy* (Altayca) eki

Mümkünlük-gelecek zaman sıfat-fiili (krş. § 868 2. hatırlatma) ve aynı anlam ile kişili kip gövdesi (bk. SHAW, 39 ve 41. s.; GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi*, 69. s.; RAQUETTE, *Lesson XLI*, 3).

7. -*güçi* eki

Osmanlıcada *-IcI*: sıfat-fiil ve kişili kip; şimdiki zaman ve gelecek zaman anlamında, bk. § 852.

8. -*güçe* eki

Bk. § 1394 ve 1396 tablosu.

9. -*kir* (-*kur*) ve daha seyrek olarak -*kär* eki

ütkär (Tumen lehçesinde) içine geçen, içine işleyen; keskin. İhtimal ki bu *kay+är* aslındandır § 1343, hatırlatma, 1. dipnot.

1414 Bunlardaki -*gü*'ler, kendilerinden önce gelen bir fiil tabanına katılarak onu fiil adı yapan bir ek olsa gerek.
-*güci*'deki -*gü* de böyledir: *alguçı* 'almak (işini) yapan, alıcı'; *söylegüçi* 'söylemek (işini) yapan, söyleyici'. Bunlardaki *g*'lerin iki ünlü arasında olanları gevşeyerek *y*'leşmiş *söyle(y)ici* gibi; iki ünlü arasında olmayanları da örnekseme yoluyla düşmüş olacak *al(g)ıcı* gibi.AUE

Bu ek türemiş sıfatlar yapmaya yarar (bk. VAMBERY, *Çagataische Sprachstudien*, 38. s.); fakat eskiden bu, sıfat-fiiller meydana getirmiş olacak; çünkü örnek olarak 'doymaz' anlamında olumsuz tabanlara katılarak yapılmış *toymagur* gibi kelimeler bulunuyor.

Altaycada bu ek ...*e müstait* ve ... *bilen* anlamını bildirir: *yüskür* 'yüzmek bilen'; *uçḳur* 'uçmak bilen'; *pilgir* 'bilmeye müstait', zeki; *ötkür* (bk. yukarıda = *-ütkär)* vs. bu, adlara de ilave edilir (GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi*, 27; krş. KATANOF, 577. s.). EBÜLGAZI (11. s.) *yapışgur* 'yapışan'[1415] kelimesine kıyas ederek Uygurların adını bile bu kipe bağlıyor: *uygur* 'uygun olmak, uymak, tabi olmak, razı olmak' anlamlarındaki *uy-*'tan 'uyan, tabi olan' anlamında.[1416]

10. -(ä)y veya -(i)y eki

Gırtlak sessizi *k*'den sıyrılmış hâlde Osmanlıcanın *-(y)e* veya *-(y)i*'sinin uzatmalısı *-(ä)yin* veya *-(i)yin* ve *-(ä)(y)liñ* veya *-(i)(y)liñ*'li biçimleri vardır (Bunun daha eskisi de **-käylän* veya *-kiyliñ*'dir bk. § 1343).

Bu ek şöyle görevlerde kullanılır:

a) Kişisiz dilek-şart (krş. daha yukarıda § 1343 ve 1, 2. dipnotlar) veya kişisiz gereklilik.

Bu eski kullanışından ancak çok az izler kalmış bulunuyor. Bk. VÉLIAMINOF-ZERNOF, *Abuşḳa* اوتقاىر (88. s.); *baru* (126. s.), *biri* (140. s.), *bütkäru* (145. s.) kelimeleri altına.

Şuradan biraz ileride gelecek olan örnekteki *biläy* kelimesini ister kişisiz istek, ister bir çeşit sıfat-fiil (krş. § 1343, 3., *a*, *b*, *c*) saymak mümkündür.

b) *İstek gövdesi* (kişili kip – Osmanlıca ve Azericede)

Bu gövdenin farklı anlamları, öteki lehçelerde hâlâ gırtlak sessizi *k*'sini muhafaza eden *-käy* (krş. § 643'ten 652 ve 925) gövdesinin aynıdır. CASTREN (34-35. s.) Koibal lehçesinde *-käy* yanında *-äy* gelecek zaman ekini veriyor.

[1415] GIESE (*Türk Anat*, 41. s.) tarafından lehçelerde kaydedilen *-imkeri* de bu biçim birime yaklaştırmak belki yerinde olur: *yızı verimker olmuş* "Kızı vermeğe hazır olmuş.". Aynı yazara göre bu kip İstanbul'un halk konuşma dilinde varmış.[JD]
Biz bunun var olduğunu işitmedik ve bilmiyoruz. Ancak bu kelimeyi *verimker* olarak düşünmek ve oluşumunu *verim* iş adına yalnızca *-kār* eki katılmakla yapılmış saymak daha doğru görünüyor.[AUE]

[1416] Bu kelimeyi *uy* kökünden uyanık anlamına *uygur* veya *rey*, fikir demek olan *oy*'dan 'mütefekkir' anlamına *oygur* biçiminde düşünmek daha yerinde görünüyor.[AUE]

Osmanlıcanın muhafaza ettiği eski *bulay*[1417] (§ 620) kipi *-(ä)(y)* şemasına ait olup ilk önceki *-käy*'e daha çok yakın bulunuyor.

HOUTSMA'nın neşrettiği Arapça eski dillik (*y*'yi kaybetmekle beraber) olumlu fiil kiplerinde (*çizgamen, çızgasen*[AUE]) de olduğu gibi gırtlak sessizi *g*'sini muhafaza etmiş olduğu hâlde, olumsuz fiil kiplerinde *çızmaya men, çızmaya sen*[AUE] de olduğu gibi bu gırtlak sessizi artık bulunmamaktadır[1418] ve kararlı ünlüleri olan bu son kipler Osmanlıcanın *çızmayayım, çızmayasın* vs. kiplerine benzer. MELIORANSKI'nin neşrettiği (*Kitab-ı Tercümān-ı Fārisî* ve *Türkî ve Mogolî*[AUE]) çokluk üçüncü kişide *gälälär* biçimi (bk. bu dil bilgisi kitabında § 647) yanında bir de *gäläylär* (*y*'sini korumuş hâlde) (ve Arapça karşılığı: جون) kipini veriyor.

Aynı ibarede üçüncü bir çeşidi bulunuyor ki çok ilgi çeker niteliktedir; çünkü aynı eki dar ünlülenişli olarak *gälülär*[1419] biçiminde vermektedir. Krş. Azericede istek veya buyruğun teklik birinci kişisinde dar ünlüleniş izlerini: *olum.*[AUE] KAZEM-BEK, 197. s.; krş. FETH ALI AHUNDOF, *Temsilât*, 136, 182, 196, 198. s.: *ay ḳurbānıñız olum* 'kurbanın olum.'[AUE].[1420]

c) *Buyruğun birinci kişisi* (ve hakikatte istek birinci kişinin basit bir ikizlenmesi)

KATANOF'un eserinde bu kipin Uranha lehçesine ait farklı eklerinden ibaret uzun bir listesi bulunmaktadır (635 - 688. s. teklik birinci kişiye ait ve 647'den 654 çokluğu birinci kişiye ait). Bütün bunlar şu örneklere varıyor:

[1417] Yazarı bunu *bulay* biçiminde kaydediyor, hâlbuki bu ya 'olmak' anlamına eski *bol-*'tan *bolay* veya bu ile *olmak*'dan yapılma bu *olayın* idgamlısı *b'olay* olmalıdır. Eskiden Rumeli'de *bola ki* 'temenni olunur ki' söylendiğini de duydum.[AUE]

[1418] İki ünlü arasında kalan *g*'lerin *y*'ye çevrildiği öteden beri görülen bir hadisedir. Tabiatıyla *çızgamen*'kilerinde *g* böyle iki ünlü arasında kalmadığı için kendisini muhafaza etmiş görünüyor. Bununla beraber bu gibilerinin de benzeşme ile düştüğü olur.[AUE]

[1419] MELIORANSKI haksız olarak bu kipleri hatalı ve sonradan el değdirilerek değiştirilmiş sanıyor. Böyle bir görüş, şüphesiz ki kendisi Doğu lehçeleriyle uğraşmaya alışmış olduğu için *gālālār* kipini bir şimdiki zaman kipiyle tercüme etmesinden ve bunu da Arapça metinde bir gelecek zamanı bulunduğu kesin olarak haber verilmesine ve yazmalardan birinde bunu gösteren açıklamada *gālācāklār* diye yazılı olduğu hâlde yapılmasından ileri geliyor. Bunun Arapça karşılığı جون biçiminde bir geniş zamandır ki herhâlde gelecek zaman anlamıyla da tercüme edilebilir. Gerçekten aynı eserde bu nitelikle kullanılıyor (krş. Arapça metin, 32. s., I, 13). Burada Arapça يجون kelimesi مستقبل gelecek zaman anlamlı *gālgay-* fiilini tercüme ediyor.[JD]

[1420] Bunun *olurum*'dan *r* düşmesiyle meydana gelmiş bir biçim olması da düşünülebilir. *Ḳurban* kelimesini Fransızcaya *rançon* yerine *sacrifice*'le tercüme etmeyi daha doğru görüyoruz:
Ḳurbanın olam (olum) (que je me sacrifie pour toi).[AUE]

-(ä)y, *-(i)y*, *-(ä)yin*, *-(ä)liñ*.

Yine bunlardan şöyle bir kanaat geliyor ki bu kipler ilk başlangıçta iki sayı (teklik ve çokluk) için kullanılıyordu (şimdiki lehçelerde bunların birbirine karıştırılmasının izleri kalmış bulunuyor; krş. iki sayılı *-lI* ekini, KAZEM-BEK § 340 ve 341).

Öyle görünüyor ki *-(ä)y* ve *-(ä)yin* biçimleri bunları birinci kişi ekine benzeyen *-In* ekiyle bitmesi dolayısıyla şüphesiz bir kişili kip sanmışlardır; ancak daha sonraları teklik için tahsis edilmiştir; *-(ä)liñ* biçimi çokluk için kullanılmıştır.

Örn. : بيلاى (veya) *biläy* (veya *biläyin*) *dägän kişi* "bileyim diyen kişi"[AUE];

Yine krş. *keläy* [SHAW, 40. s.] (ALI ŞIR NEVAI, *Tärih-î Mülûk-i Acem*, 90 ve 92. s.);

Tagnıng arasındın yol izläb tapalın köçüb çıkalı her kim dost men disä anıñ birlän körüşäli "Dağın arasından yol izleyip (arayıp) bulalım, göçüp çıkalım, her kim dostum derse onun ile görüşelim."[AUE] (EBÜLGAZI, 21. s.).

Uygur harfli *Tezkiratü'l Evliya*'da *-(ä)li* eki kimi zaman birinci kişi kimi zaman kişisiz kip olarak kullanılmaktadır.

Örn.: *Bizlär säniñ yüküñ yükläli* "Bizler senin yükünü (hayvanlarımıza) yükleyelim."[AUE] (97. s.);

Nä kişi bilä sohbat tutalı[1421] "Ne (türlü-bir) kişi ile sohbet tutmalı."[AUE] (192. s.).

Eski Osmanlıcada *-AyIn* biçimi buyruk kipinin birinci kişi tekliği olarak tanınırdı (§ 648); Osmanlıcada (ve birçok lehçede) bunun yerine çekimin öteki biçimleriyle benzeşme yüzünden *-AyIm* biçimini koymuşlardır.

Çokluk için Osmanlıcanın *-AlIm* biçimi vardır. Bu, öteki lehçelerin mebdedeki **-käyliñ* biçim bilgisine daha çok yaklaşan şu biçimleriyle kıyaslanmalı: *-(ä)liñ* (SÜLEYMAN HAKIM ATA, I, 9 krş. yukarıdaki örnek); *-(ä)lik*, *-(ä)li* (Çağatayca SÜLEYMAN HAKIM ATA, I, 427 krş. yukarıdaki örnek); *-ili* (Uranhaca); *-äl* (Karagasça); *-(ä)ylik* (Sartça; krş. *kılayluk*[AUE], GRENARD, *Çin Türkistanı Yeni Edebiyatı Örnekleri*, 341. s.); Yine krş. *-äni* ve *(ä)yni* (Turfan; krş. *Yedi Uyurlar*, 227. s.), *-(ä)yniñ* (HAMI); İkizleme biçimi *(ä)igäli* (Uranhaca) krş. § 1343.

Osmanlıcanın lehçelik olarak şu daha önce geçenlere yaklaşır bir *-AlIk* biçimi var: *yatalık*[1422] gibi (*Fragments de poésie turque populaire*, ALRIC, *Türk halk şiirinden*

[1421] Bizce bunun da önceki örnektekinden anlam ve kullanışça farkı yoktur: *tutalım* demektir.[AUE]

[1422] Bu belki *yatalak* olacak. O zaman ekte *-elik* değil, *-elek* olmalı.[AUE] Şurası gerçek ki bazı Türk lehçelerinde *-Ip*'lı öncelenik zarf-fiil böyle bir rol oynamaktadır:
körüp çıdayrım. (*çıdamak* fiil adından ki eski Osmanlıcada da vardır). "Kadir olup taşırım";
anı körüp çıdabaydım. "Onu görünce dayanamadım."[AUE] (*GA*, 175. s. § 288 ve aynı eser,

parçalar[AUE]163 s.). Yine burada örneklemeli bir biçim olan *-ek*'de bulunmaktadır: (*ne utaḳ*, *ne idek* gibi *ne idelim* Maraş lehçesinde; krş. Azericedekiyi).

ç) Zarf-fiil -In ve -lä (-län) ile uzatmalı biçimler

öyle bir kullanışın sözü daha yukarıda § 1342'de ayrıntısıyla geçmiştir.

Biz burada bu zarf-fiil kavramının daha yukarılarda yer verilenlere nasıl bağlı olduğunu gösteren şu görüşü ilave edeceğiz.

-A'lı veya *-I*'lı zarf-fiil bazı durumlarda esas olan bir fiil ve harekete *gaye* görevini gören tabi bir fiil ve hareketi ifade eder.

Kazan-Kırgızcada bunun benzeri olan biçime (*-(ä)y*, *-(i)y* eki) MELIORANSKI, *Kazak-Kırgızların Kısaltılmış Dil Bilgisi* kitabında, II, § 18, 38. s.) ait olarak bunu teyid eden örneğiyle aynı görüş görülür.

Öyle tahmin ediyoruz ki bu hadisede alışkanlık üzere uygunlaşık eylemleri ifade eden bu zarf-fiile ait alelade bir kullanış gelişmesini değil, daha önce *-gäli* (§ 1343) biçimi için kayıt ettiğimiz üzere onun sıfat-fiil olarak kullanılışının bir üste yaşarlığını (survivance) kabul etmek gerekir.

Bu kullanış örneklerinden biri imkân, yeterlilik fiili olarak verilmiştir (§ 821). Bu münasebetle şunu kayıt etmek gerektir. *Uigarica* I, 8. s.'da yayımlanan metnin 3. satırında *kötürü umatı* 'götüremedi; yani kaldıramadı'[1423] ve 2. satırında *kötürgäli umatılar* 'götürmek (yani kaldırmak) için kadir olmadılar' sözleri bulunmaktadır.

Şu örnekler *Mahzen-i Mir Haydar*'dan alımıştır (PAVET de COURTEILLE, *Miracnâme*'sinde bunun Arapçaya çevri yazısını yapmıştır.).

Maḥmud teferruc ḳıla (ḳılmaḳ üzere) ḳuş sala (salmaḳ için) atlandı[AUE] (10. yap.);

Seyr itä (gezip ğörmek üzere) bazarga ḳoydı ayaḳ (ayak koydu = *gitdi*[AUE]) (32. yap.).

Daha önce § 1343, *c*. birinci örnekte *biläy* kelimesinin gerek şahışsız istek gerek sıfat-fiil olarak sayılabileceğini görmüştük.

Uranha (KATANOF, 743. s.)'dan alınmış olan şu ifadedeki kipte aynı anlamlar vardır.[AUE]: *Adın ödürä mındım* "Atına öldüresiye bindim."[AUE]; krş. şu cümleyi "*Atı öldüre-*

vocab. 55. s.).

Şu görüşlere göre burada *-Ip*'lı zarf-fiil kendi kipine ait olan kullanışlar dışına çıkmış olmakla uygunlaşık zarf-fiil hakkında söylediklerimizi bizce çürütmüş görünmüyor.[JD]

1423 İkinci örnekte *körüp* kendi anlamıyladır; fakat birinci örnekteki *körüp* kelimesi aslında yeterlilik anlamını değil, yine 'taşımak' anlamlı *kötürmek* fiil adından *kö(tü)rüp* olsa gerek.[AUE]

siye ḳoşdurdu." (§ 796, 3. örnek).

Bu zarf-fiildeki gırtlak sesinin kayıp oluşu çok eskiye ait bir hadise gibi görünüyor. Bu daha önce genel Türkçede olup bitmiş olsa gerek.

d) *Zarf-fiilden çıkma kişili kip gövdeleri.*

Eski istek *-käy*'den (Osmanlıcanın *-(y)e*'lisine denktir) doğrudan doğruya çıkarılmış olan kişi kiplerinden ayrı olarak uygunlaşık zarf-fiilde kendi tarafından şahsî kipleri vermiş bulunuyor. Bunun *-Ip*'lı § 1309 zarf-fiilde de böyle olduğu daha önce görülmüştü.

Osmanlıca ve Azerice istisna hemen hemen Türk lehçeleri *sürekli şimdiki* zaman *gövdesi* olarak *-(ā)y* zarf-fiilini kullanırlar:

Olumlusunda:

bilāmän, bilāsän, bilädur (veya *-di*) 'biliyorum, biliyorsun, biliyor.'AUE

Olumsuzunda:

bilmäymān bilmāysān vs. 'bilmiyorum, bilmiyorsun vs.'AUE

Osmanlıca ve Azericede bu kip, besbelli *-A*'lı gövde daha önce isteğe ayrılıp verilmiş olması dolayısıyla gelişmemiştir.

Aynı gövdenin birleşik kipleri de olabilir.

Örn.: *Andag cemiyet boldıkim, alemde her giz mundag bolmay irdi.* "Öyle düğün dernek oldu ki dünyada hiçbir zaman böyle(si) olmaz idi."AUE (EBÜLGAZI, 79. s.).

Öte yandan, aynı zarf-fiil (ihtimal ki daha eski bir devirde) (kararlı bir ünlüsü olan) geniş zaman gövdesi veya şimdiki-gelecek zaman kipi dediğimizi meydana getirmiştir (bk. RADLOFF, *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei, Neue Felge*, 96. s.).

Bu varsayımı kuvvetlendiren şey de geniş zaman ünlüsünün kararlı olduğu lehçelerin; (Osmanlıca hariç) tam da *-A*'lı veya *-I*'lı zarf-fiili olanlardan ibaret olmasıdır. Bu da KATANOF'un (536-544 ve 598-604. s.) verdiği iki ekler listesinin karşılaştırılmasından ortaya çıkmış bulunuyor. Bahse konu olan bu lehçeler ise Azerice, Orhon kitabeleri Türkçesi, Çağatay ve Uygur adlı dillerdendir.

Bütün bu dillerde geniş zaman, ünsüzle bitmiş tabanlara *-är* veya *-ir* eki ünlüyle bitmiş tabanlara *-yir* (veya yalnızca *-yür*) eki getirilmekle yapılır.

Bunlar arasında Osmanlıca istisnadır. Kararlı ünlüsü olan bir zarf-fiili *-e*'li veya *-i*'li olduğu hâlde (çoğu Türk lehçeleri gibi krş. § 614) onun kararsız ünlülü bir geniş zamanı bulunuyor. Bu ise (ünlüyle biten tabanlardaki) sürekli şimdiki zaman gövdesiyle karıştırılmasından sakınmak gibi bir endişeden ileri gelmiş bulunuyor. Örnek olarak *uyu-* fiili, sürekli şimdiki zaman kipinde *uyuyorum* ve kararlı ünlüsü

olan geniş zaman kipinde *uyuyurum olur. Bu kipler birbirine kolayca karıştırılabilir. Kararsız ünlüyle ise **uyurum olur.

KAZEM-BEK (§ 281 ve aşağısı) Osmanlıca sürekli şimdiki zaman kipini kararlı ünlüsü olan geniş zaman kipiyle karıştırıyor.

Kararsız ünlülü bir zarf-fiili olmakla beraber bazen kararlı bazen de kararsız ünlülü bir geniş zaman bulunan Altayca ise bu bakımdan daha çok zorluklar veren bir hâldedir.

Hatırlatma – Şu hâlde (*Divanü Lugati't-Türk* de verilen, bk. § 1343) *-gälir* gövdesinin yapılışı, çıkış noktası aynı ekin, uzatmalı bir biçimi olan öncekilerle kesin olarak benzerdir.[1424]

1424 Şart eki *-sā* ile karşılaştırılması gereken (Orhon kitabelerindeki) eski *-sār* ekinde de buna benzer bir yapılış bulunuyor. Yine *krş. -gisār* biçimi ki bunda MELIORANSKI (*Ar. Fil.*, LVI. s.) Osmanlıcanın eski gelecek zaman kipi olan *-iser* (bk. § 622, hatırlatma)'ın ve *-gür* ekinin kökünü görmek fikrini ileri sürüyor. Bazı Altay lehçelerinde *sarnaar, yaḳaar* (*GA*, 67. s.) gibi bir ünlüden sonra bile *-ar* (*-ār*)'lı aslı şeklini muhafaza eden *-ār* (*-ir,-(y)ir, -r*) ögesinin özünde *ār* 'adam' biçiminde bir addan ibaret olduğu farzedilebilir. Arapların (KAŞGĀRLI Türktür.[AUE]) yazdığı Türkçe eski dil bilgisi kitaplarındaki örneklerde bu kelime bulunmaktadır:

ār keldi[AUE] (*Divanü Lugati't-Türk*, II, 22 ve *çeşitli yerlerde*)

HOUTSMA'nın (23-24. s. ve Arapca metinde 3. s.) yayımladığı eski dillik de muhafaza edildiği görülen aşağıdaki yazı biçimlerinin de gösterdiği üzere *ār* kelimesi kendisinden önceki harfe kolayca yapışıveriyordu.

تركارك yerine *türk eri*[AUE];

ارقوم yerine *ḳum eri*; yani çöl adamı, göçebe[AUE];

اغچري yerine *ağaç eri* yani orman adamı[AUE]; krş, OUATREMERE. Hişt. deş. Mongolca; yani *Moğol Tarihi*[AUE], 53. s.);

روم اري yerine *Rum*; yani batı Türkçeleri diyarı adamı.[AUE]

MELIORANSKI (Ar. Fil., 29. s.) tarafından *gelir er, barır er*[AUE] biçiminde ve 'gelen adam, giden adam[AUE]' anlamıyla yanlış olarak tashih edilen *gele yürür* (metindeki harekesine göre bu *geli* olarak[AUE]) *barı yürür* veya *yorur.*[AUE] Kipleri için aslında yerinde olmayan bir açıklama dolayısıyla da buna benzer bir faraziye serdedilmistir. Bizzat yazar, bu açıklaması mukaddime (LXXIII. s.) de reddetmekte; fakat bu kipleri bozulmuş saymakta ısrar etmektedir.

Krş. *Divanü Lugati't-Türk*, II, 11'den alınmış olan şu örneği:

Buşmasār bozḳuş tutār, ivmesār ürüñḳuş tutar.[AUE] "(İnsan) işinde dara gelmese boz kuş (boz doğan) tutar, (acele etmese ürüng kuş (ak doğan ki doğanların en güzelidir) tutar) Muradına ermesi için işini ağırdan alması tavsiye edilen kimseye söylenir.".

Metinde eğer Arapçanın harekelenişi doğru ise bu örneklerdeki *buş-* ve *ivbusmāsār, ivmāsār* (ki bunlar *buşmas ār, ivmās ār* yerinde olan yazı idgamlarıdır) 'dara gelmeyen

e) *Katmerli fiile ait ekler.* -*A* veya -*I* eki, -*gü* eki (§ 576) gibi başka eklerin tamamına girebilir ve -*esi* veya -*isi* (§ 792 ve aşağısı) ve -*ecek* veya -*icek* biçim birimleri işte bundandır.

Daha önce söylediğimiz üzere Osmanlıcada öyle bir gelişme göstermiş olan[1425] (-*eçak* yerindeki) -*ecek* biçimi aslında kendisi de -*gü* (-*ki*) ekine benzer olan -*esi* veya -*isi* (krş. § 868, 3. hatırlatma) biçimine benzerdir. *Divanü Lugati't-Türk* (II, c., 57. s.) bu iki biçim arasında tam bir denklik olduğunu kesin bir ifade ile kayd ve tespit ederek yalnız -*äsi* biçiminin Oğuz, Kıpçak, Peçeneg ve Bulgar lehçelerine özgü olduğunu -*gü* biçiminin ise Çigil, Yağma, Tuhsı, Argu ve Uygur lehçelerinde kullanıldığını ilave ediyor.

Aynı eser (bizim § 1343, 2. sonlarında naklettiğimiz) -*gü* ekine dair örneklere karşılık olarak onlara anlamdaş bir sıra örnekler vermektedir. Burada o -*gü* yerine yalnızca -*esi* biçimini koyuyor:

Bu ya ḳurası ugur tegül "Bu, yay kuracak zaman değil."[AUE];

Bu turası yir tegül "Burası duracak yer değil vs.";

seniñ barasıñ ḳaçan "Senin gitmen ne zaman vs.".

f) *Türemiş adlar*: Bilindiği üzere bazı -*A* veya -*I*'lı zarf-fiiller somut adlar hâlinde kullanılabilirler:

çevre 'kenarları işlemeli mendil' (krş. § 1338)

*-*käy* veya -*ki* ekinin zarf-fiil olarak bir kullanış geçirmeden (gırtlak sesini kaybederek) doğrudan doğruya türemiş adlar vermiş olması muhakkak bir şey değildir.

---

adam, acele etmeyen adam' biçiminde okunmalıdır.

Arapçanın çeviri yazısı doğru değilse (şart kipinin -*sär* ekli olumsuz kipi olarak) bunları *buşmasar*, *ivmäsär* biçiminde okumak gerekir.

Bununla birlikte böyle olduğu farz edilse dahi karşılığı olan Arapça çevirideki 'adam' kelimesi bizi bundaki -*sAr*'ın daha eski bir *sa+är* aslından meydana geldiğini kabule sevk ediyor.[JD]

Divan'da daha başka atasözlerinde de görüldüğü üzere Türkçesinde aslında 'adam' 'anlamını verecek kelime hiç bulunmadığı hâlde fiil biçimleri (Türkçenin o zamanki yeteneğine göre ister meçhul ister edilgen olarak alınabilir) bu anlamı Arapça tercümelerinde takdir biçimiyle almış olabilir ve bu الرجل kelimesi de o yolda verilmiş sayılabilir. Biz yazarın son hükmüne meyilli bulunmakla beraber, buradaki fiilleri şart kipi olarak saymayı tercih ediyoruz.[AUE]

1425 Zaten bu kipin çok eski bir üste yaşar olmasına hiçbir engel yoktur.
BOHTLINGK, Yakutçanın gelecek zaman eki olan *tāx*, *oux*'u, -*AcAk* ekinin bir bozuntusu gibi görüyor (*Ueber die Spr. der Jaḳuten* § 380).[JD]

pusu kelimesi gibi bazı *-I*'lı adlar, *-ki (-gü)*'li addan gelmişe benziyor; (Azericede *pusḳu*); fakat miktarca daha çok olan başkaları da *-Ik*'lı eski adlardan gelmiş görünüyor.

-I'lı türemiş adların kök meselesi hâlâ çok karanlık kalmakta ve içlerinden bazılarının *-in*'li (krş. § 867 ve 869) anlamdaşlarıyla ikizlenmiş bulunmaları yüzünden karışık bir durum almaktadır.

Aşağıdaki tabloda yukarıdan beri verilmekte olan bilginin özeti bulunmakta olup bu tablo ile sözü geçen farklı biçim birimlerin kök birliği hakkında daha iyi bir fikir edinilmiş olacaktır.

Görüşler – Bu tabloda görünen farklı ek birleşmelerinin biçim birimleri daha başlangıçtaki biçimleriyle bulundukları devirde ortaya çıkmış olmaları muhakkak değildir. Böylelikle *-In* eki **-ḳay* ekiyle ancak gırtlak sesi *k*'yi kaybettikten sonra birleşmiş görünüyor. Hakikatte *-äy* ekine katılmış oluyor. Yine bazı birleşmelerin filan türlü veya falan türlü bir ünlüleniş olduğu için seçilmiş olması da mümkündür. Örneğin: *-täg* eki dar ünlülenişli[1426] *-ki (-gü)* ekinden başkasına getirilemez.

Hatırlatma – Sütunlar içinde parantezler arasına alınan rakamlar eserin müracaat edilmesi gereken paragraflarını gösterir.

4. Arapça veya Farsça iş adlarıyla yapılan durum bildiren zarf-fiil deyimler

1344. Edebî yazıda bazen bir tarz durumunu ifade etmek için *-ArAk*'lı zarf-fiil yerine ardınca Türkçenin *ile* (Bunun eski biçimi *birle*'dir.) ikinci getirilen *Arapça iş adları* (krş. § 732) kullanılır veya bu iş adlarından önce yine Arapçanın *bi* biçimindeki *cer* edatı (yani *harf-i cer*) ile harf-i tarif kullanılır.

Örn.: *Anadoḷu şimendōferi Mardin ve Mosuldan mürūrile Bağdada gidecekdir*;

mürūrile yerine bilmürur denilebilir;

......*çocuḳ... ᶜavdet birle vālidesine derki..* (ALI ULVI, *Gel Keyfim Gel*, 47. s.).

Hatırlatma – *Ile* kelimesiyle bazen iş adları da kullanılır.

Örn.: *ᶜArifi bütün emvāl-u emḷākini füruḫtla*[1427] *Mısra ᶜazimet etdi.*

[1426] *gaga* (krş. § 60, 1., 1. dipnot) kelimesinin *ḳaḳmaḳ* fiil adından *-A*'lı bir türemiş *ḳaḳa* > *gaga*[AUE] olması mümkündür. Krş. Boşnakça *ḳaḳaç* 'gaga' (RADLOFF *Dict.* II, 60).[JD]

[1427] Metinde: *furuḫtḷa ki* bizim verdiğimiz daha iyisidir.[AUE]

*-kay biçimi ile oluşan ekler ve bu eklerin birleşme tablosu

Kiplerin türü	*-kay	*-kay + lañ	* -kay + ın	*-kay + tañ	*-kay +sı	*-kay+çañ	*-kay+çı	*-kay veya*-kāl+ār
Fiilliği ayırd edilmeyen kip veya tarif edilmeyen gövde.								
Kişisiz istek veya gereklilik kipi...	(Kāy), -gū, (-ū) (1343, 2. § 1343, 6, 7, 8.).							
İkincil fiil kipi	....	-kāl,kili §1343						
Kişili kipler, İstek........	kāy veya -kā §343 (ō), (y) veya (i), (y) §1343 –(y)e veya -(y)i §1343	kāy lā § 1343	ōyin.					
Buyruk.............	–ay §1343	ālgeli §1343 āy-lin, ōy lik, āyli §1343 (y)elim §1343	ōyin.					
Çekimsiz fiiller.								
İş adı......	-gū } §1343							
Gelecek zaman, niyetlik, kadirlik sıfat-fiili.	-gū } §1343	gāli §1343 kālāk kūlūk §1343	......	Gūtā g §134 3 kidiy	Gūsi, (y)esi (§868 ihtar)	(b.cedt.§ 1396)	(b.cedt.§ 1396)	
Sıfat-fiilden çıkma kişili kipler	....		....	gūtā g.	....	(b.cedt.§ 1396)	(b.cedt.§ 1396)	
Zarf-fiil:								
Uygunlaşık zarf-fiil	(ā) (y) veya-(i)(y), (y)e veya-(y)i	-(ā)yla §.1342	-(ā)yin §1342					
Birleşik fiillerin uygunlaşık zarf-fiili.	-(ā)(y) § 1343	gāli §1343						
Uygunlaşık zarf-fiilden çıkma kişili kipler	....	....	....	....	....	....	....	ār,ir veya jir (335 ihtar) gāli-r 930
Zaman zarf-fiili veya kıyaslama zarf-fiili	....	-gūli, yāli (1409)	....	....	....	(b.cedt.§ 1396)	(b.cedt.§ 1396)	....

1345. Arapça fiil adının öznesi, ana fiil öznesinden başkası olamaz. Bunu ile beraber eski edebiyat dili aynı yapılanmanın tek başına bir öznesi olmasını kabul ediyordı.

Örn.: *ᶜUḷūm-u fünūñ servet-u maᶜmüriyet-i ve bi-l'cümle niẓāmātıñ mevzuᶜ-u aslisi olan ᶜadālet refāh*[1428]*-u saᶜādeti tezyīd-ü te'yīdile hiy'et-i*[1429] *içtimāᶜiyece intiẓām-ı ḥāl ḥusūle ġeleceyinde iştibah yoḳdur* (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebîye*).

1346. Böyle meydana getirilen ifadeler arasında (den tümlecini destekleyen) *baḥsla*[1430] ifadesi kaydedilmeli: *en traitant de* … *en examinant une question* veya yalnızca *en parlant de* … anlamındadır.

Örn.: *Şehzāde Ḥicaza gideceyinden baḥsla bir arize yoḷḷadı* (AHMET RASIM, *Osmanlı Tarihi*).

5. Olumsuzluk zarf-fiilleri

-maksIzIn'lı, -mAdIn'lı, -mAyIşIn'lı zarf-fiiller

1347. Olumsuzluk zarf-fiilleri bir eylemin yokluğunu, var olmayışını bildirir: ana eylem, yan eylem vuku *bulmadan* meydana çıkar.

Öteki Türk dillerinde de olduğu üzere Osmanlıcada bu anlamda şunlar kullanılır:

1. Şimdiki zaman bildiren olumsuz zarf-fiiller; yani olumsuz bir fiil tabanı üzerine kurulmuş bildiğimiz şimdiki zaman bildiren zarf-fiiller. Böyle bir kipin ek şeması şöyle olur:

mA + şimdiki zaman bildiren zarf-fiil eki

Osmanlıcada düzendeşlik zarf-fiili (§ 1298) ve uzatmalı uygunlaşık zarf-fiil (§ 1318) aynı biçimde kullanılır:

sevmeyip;

sevmeyerek.

Örn.: *Çoḳ ġeçmeyip*[AUE] [AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, 3. baskısı, I, c., 105. s.];

Yaᶜni Rusyaḷıḷar bilerek bilmeyerek Avusturyaya ḫizmet ediyorḷar (MIZANCI MEHMED MURAD, *Turfanda mı Yoksa Turfa mı?*, 370. s.).

1. hatırlatma – Öteki Türk dilleri olumsuz düzendeşlik zarf-fiilini az kullanır-

---

[1428] Metinde: *rifāh.*[AUE]

[1429] Metinde: *hiyet.*[AUE]

[1430] Metinde: *baḥsḷa* ki bizim verdiğimiz daha iyisidir.[AUE]

lar[1431] ve daha çok *-(ā)y*'li uygunlaşık zarf-fiili kullanılır. Olumsuzundaki *-māy* bundan doğmuş olup o da çoğu zaman *-In* ekini alır. Bu *-māyin* biçiminden daha yukarılarda (§ 1342, 1.'deki örneklere bk.) konu geçmişti. Kazan Tatarlarında daha birleşik bir *-miyinçi* biçimi vardır.

2. hatırlatma – Yine örnek olarak Azericede şimdiki zaman bildiren olumsuz zarf-fiiller yerine olumsuz *-mIş*'lı sıfat-fiiller de kullanılır.

Meni ğörmemiş[1432] *(oldukça*[AUE]*) ve pulları meñe vermemiş (bulunduça*[AUE]*) buradan gitmezler*[AUE] (FETH ALI AHUNDOF, *Temsilât*, 9. s.);

Bizim ʿādete ğöre döğüşmemiş (olmakla[AUE]*) tutulmazdım*[AUE] (aynı eser, 103. s.).

2. Şöyle bazı özel biçimleri: *-maksIzIn*, *-mAdIn* (ve lehçelerde) *-mAyIşIn* eklerini.

Şu yönü dikkate değer: bütün bu biçimlerin sonunda katma bir unsur olan *+In* var ki *-māyin* eki sebebiyle yukarıda sözü geçmişti.

Bu farklı biçimleri aşağıda ele alacağız.

-mAksIzIn zarf-fiili

1348. Bu *-mAksIzIn* ekinde fiil adı eki olan (*-mAK*) + olumsuzluk edatı olan *-sIz* (§ 881) + *-In* eki (§ 401, 1. hatırlatma. 2).

Olumsuzluk anlamı yukarılarda sözü geçen olumsuzluk yerine *siz* edatı ile ifade edilir.

Bu zarf-fiilin öznesi bazen esas eylemin öznesiyle karışabilir bazen tek başına olabilir.

Örn.: *Bir kelime ʿilāve etmeksizin yürüdü* (HÂLID ZIYÂ, *Aşk-ı-memnū*, 438. s.);

Bir hekim hastayı ğörmeksizin teşhisi maraz edemez;

Suya sabuna dokunmaksızın ğeçinir;

Müsāfir olduğum haneden sabāhlayın efendi selāmlığa çıkmaksızın savuştum (selāmlık konağın erkeklere ayrılmış kısmı ki harem veya haremlik karşılığıdır.);

Arası çok ğeçmeksizin (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, 3. baskı, I, 78, 114, 150 ve 191. s.). Daha yukarıda § 1347 aynı yazarın yine bu anlamda *çok ğeçmeyip* (§ 1349, 2.) kullandığı görülmüştür.

Aynı zarf-fiil bazen *-mAdAn*, *-mAdAn önce* anlamını alır (krş. daha yukarısını ve bk. § 1419).

1431 Çeşitli Türk lehçelerinde kullanılan biçimler için bakınız KATANOF'daki ayrıntılı listeye, 698. s. ve aşağısı.[JD]

1432 Bu olumsuz sıfat-fiiller, cümle içindeki yerlerinin kendilerine getirdiği zarf göreviyle de *-mAdIkçA*, *-mAyIncA*, *-mAdAn* gibi anlamlar alır.[AUE]

-mAksIzIn'lı zarf-fiil Osmanlıcaya özgü olmayıp oldukça eski bir biçim gibi görünüyor. krş. MÜLLER, *Uygurca*, I, 59. s.: *yaḷḳmaḳsızın* 'aldanmaksızın'.

Çuvaşçanın da *-mazır* veya *-mezer* biçiminde buna benzer bir kipi var: *turandarmazır* 'doymadan'.

zır veya *zer*[1433] ses bilgisince ve anlamca Osmanlıca *-sız*'a denktir (DOBR. ZL, Q63. s.).

-mAksIzIn'lı zarf-fiil Osmanlıcada *-mAdAn* zarf-fiilinin yararına olarak yerini gittikçe bırakmaktadır.

Eski Osmanlıcada *-sIzIn* ekine yazılışıyla da rastlanmaktadır.

Örn.: *Bir şecere bostancı anı dikmeksüzin bitse ḥāsıḷ oḷmaz*[AUE] (KREHL, *Nüzhet-ül-Ervah*, 3. s.).

Lehçelerde *-In*'lı uzantısı almadan *-mAksIz* biçimi de bulunuyor (krş. § 1419).

Örn.: *Der aḳap xasmını söyletmeksiz i'lām itmeye (hüküm vermeye*[AUE]*) istedi* (II, 134. s., I, 13);

Ancaḳ telāşelenmeksiz cemiatın (cema'atın) yerine ḥuzuruna çıḳtı (aynı eser, II, 142. s., I, 10).

-mAdAn zarf-fiili

1349. *-mAdAn*'lı zarf-fiil *sevmeden* örneğinde olduğu gibi vurgusu *-mA*'dan önceki hecede bulunur ve şu biçimlerde kullanılır:

1. Olumsuzluk zarf-fiili:

2. Zaman zarf-fiili *avant de…, avant que…* anlamlarını bildirir (§ 1418); Krş. yukarıda *-mAksIzIn*'lı zarf-fiil için buna benzer bir anlam gelişimini.

Biz burada bunun birinci anlamıyla meşgul olacağız.[1434]

1433 Belki başlarındaki *s* < *z* değişimi ve sonlarındaki *s* < *r* değişimi ile.

Bir de şu var ki *-zır* (*zer*) (= *sır*, *ser*) 'bir şeye meyil ve heves eden (veya ettiren)' anlamlı birleşik bir ek hâlindedir:

emzirmek 'emmeğe meyil ve heves ettirmek, etmeğe sevk etmek'.

damzırmaḳ 'damlamağa meyil ve heves ettirmek, takdir etmek'.

'Bir şeye eğilim ve heves etmek, kendisinde esas o şey bulunmamak' anlamını da gizlediği içindir. Bunun karşılığı olan *-sIz*'da belki (*sı* + *z*) böyle 'yokluk' anlamını almış olarak hep o anlamda kullanılmış bulunuyor. Bk.Orhon kitabeleri, THOMSEN IE 13:

[illegible]

[illegible]

Milleti hakansızlaşmış ülkesizlenmiş olunca kişi yüz yedi azad kılmış türesi üzere türk milleti kullaşmış cariyeleşmiş.[AUE]

1434 Burada sözü geçen mesele, alelade *-mA*'lı bir iş adının ayrılma hâlini almış olan örneğin şu biçimleri değildir:

Örn.: *Niçin (niçün) baña baḳmadan cevap veriyorsuñuz* (HALID ZIYA, Aşk-ı memnū', 97. s.);

Yavaşça yapraḳ ḳımıḷdatmadan yıḷan gibi daḷḷara sarıḷdım (İZBUDAK, *Letâ'if-i Nasreddin Hoca*, 148. s.);

(Arası) çoḳ ġeçmeden (Tanin, 970. Nu.; AHMED RASIM tarihinde BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebîye*, I, 218; AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, 3. baskı, 238. s.); krş. § 1347 ve 1348 *-mAylp* ve *-mAksIzIn*'lı biçimlerle (aynı ifade); yine Krş. § 401, 2. Alinéa;

Yemişleri soymadan yer;

Hiç biriniñ burnu ḳanamadan selamet buldu şehir[1435] (TAMBURI ARUTIN, *Nadir Şah Tarihi*, 33. s.; krş. aynı eser, 24. s.).

Bu ekin daha eski biçimi *-medin* idi (krş. § 1418, hatırlatma.).

Örn.: *Fırāḳ-ı yāre sabr eyle visāl-i sermed isterseñ*[AUE];

Ki zirā ölmedin kimse ḥayāt-ı cāvidan buḷmaz[AUE] (Nevadir-ul-âsar 54. s.);

Oḷ ikinüñ (baḷıgile çekirge) ölüsü bugazḷanmadın ḥelaḷdır[AUE] (1426 yılı yazmaları, 103. yap.).

-medin eki XIX. asra kadar devam etmişti (ki Cevdet Paşa hâlâ kullanırdı.). Bu Osmanlıcaya özgü bir ek değildir (MÜLLER, *Uygurca*, t.I.):

Oḷ yültüz täbrämädin şük turdi "O yıldız, tepre(n)meden sessiz durdu."[AUE] (6. s.)[1436]; *Näñ sav ärmäz sav ärmädin yımä ärmäz* "Hiç(in) söz(ü) olmaz, söz olmadan da olmaz."[AUE] (12. s.). Krş. aynı eser: *ḳorḳmadın* (41. s.) *artamadın* (27. s.).

Aslında bizzat *-meden* biçimi de çok eskidir. XV. yüzyıl başından beri metinlerde görünüyor.

Örn.:*Görmeden aña ᶜaşk (ᶜışk) ġetürmiş*[AUE] (VAMBERY, *Eski Osmanlı Dili Çalışmaları*, 48. s., I, 17);

Gülmeden bayıḷdı;

Beni boġuḷmadan ḳurtardı;

Oḳuyup yazmadan bir vaḳit hāli durmaz.

Aradaki vurgulanma farkına dikkat.[JD]

1435 Bu cümle devrik bir nesirle yazılmıştır.[AUE]

1436 *Divanü Lugati't-Türk*, I, 281 *şük(tur)* 'sakit, sessiz(dur)'; Tonyukuk: şüg bk. THOMSEN, *Türkçe*, 8.c.

ዛ»hϒ	: ϵ⊙	: ዛΓጸ	: Γhϒˬϵhˬ↓⅄>	: ⅃ϒϵh	: ዛ»'ıᶜD
İdik	*sessiz*	*biz*	*idi gibi ein*	*etrafda*	*düşmanımız.*

Bizim anladığımız üzere cümleye verdiğimiz tercüme, yazarın Fransızca ile ifade ettiği gibi olmayacağını gösteriyor.[AUE]

ᶜāşık oḷdu ġörmeden bu ḳuḷağım[AUE] (SÜLEYMAN ÇELEBI, *Mevlid-i Şerif*, 178. beyit).

Bu ekin en eski biçimi, Orhon kitabelerinde kaydedildiği üzere *aḷmatın*[1437] -*mätin*'dir. Yine krş. *bilmätin* (MÜLLER, *Uygurca*, I, 9. s.).

Bu biçimin asıl kökeni hakkındaki açıklamalar birtakım tartışma ve münakaşalara yol açmıştır: THOMSEN'la Bang-Kaup (*Zu Den Köktürkischen Inschriften*, 1898, 136. s.) bunu *-tin*'li bir zarf-fiil olarak görüyorlar (ve Osmanlıcanın *-medin*, *-meden*'li zarf-fiiline yaklaştırıyorlar.).

RADLOFF (*Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, 94 ve 95. s.) bunun olumsuz bir taban üzerine *-t* ile *-mät* biçiminde kurulmuş fiilden türemiş bir ad olup sonuna araç eki *-In*'ın katılmasıyla *-mätin* biçiminde vücut bulduğunu ileri sürüyor. MELIORANSKI (Mem. de la Soc. d'arch. russe XII., 91. s.), olumsuz fiilden *-t* ile türemiş ad diye bir şey tanımamakta olduğu itirazıyla bu fikri cerh ediyor.

Bizzat RADLOFF'un yanlış olarak *-mädin*, (N. F., 94. s.) ekiyle karıştırdığı *-mäyin*, -*mAksIzIn* ve özellikle lehçelik bir ek olan *-mäyişin* (bk. daha ileriye) gibi öteki olumsuzluk zarf-fiilleriyle yapılan karşılaştırma, (bizce) *-In*'lı bir ek kabul eden varsayımını tamamen destekler. Bir de Krş. § 1418, hatırlatma.

Sonra *-mät*'li biçimlerin var olmayışından çıkarılan itiraz ise sabit ve geçerli değildir. -(*ā*)*t*'li veya -(*i*)*t*'li eki çok öncelerden kalmış[1438] bulunuyor; fakat asıl ayırıcı

1437 *Çözülmüş Orhon Yazıtları*, IS9:

Almadan	*rizasını*	*hakanının*	*muhalif*	*için*	*(senin) o*
		davranmış (olan)		*gibilerin*	
		gittiler	*sayıklayarak toprak.*		

1438 *Kitâb-ı Dede Korkut*'ta bir alay örnek var ki bunlarda -(*e*)*t* veya -(*i*)*t* eki 'filan eyleme uğramaya özgü' anlamlı olup (ki bu mana yarı edilgenlik ve ihtimal bildirir krş. *-gü*, *-esi* ve *-ecek* eklerinin anlamını § 1343, 2.) *fiilden türemiş ada ait biçim* değerindedir (yani yalnızca bir türemiş eki değildir).

Sovuḳ sovuḳ (savuḳ?) suḷarım saña içit oḷsun... tavḷa tavḷa şehbaz atḷarım sana binit oḷsun... ḳatar ḳatar develerim saña yüklet oḷsun.[AUE] 93. s.;

Ḳara ḳarḷı dagḷardan aşar oḷsa Aḷḷah-u Ta'ālā senüñ ogḷuña aşut virsün ḳanḷu ḳanḷu suḷardan giçer oḷsa ġeçit virsün.[AUE] (41. s.).

Krş. aynı -(i)*t*'lı kelimeleri içinde bulunduran örnekleri, 11. s., I. 4; 18. s., I. 3 aşağıdan; 19. s., I. 4 ve I. 5 aşağıdan; 33. s. son satır.

Şuna dikkat edilmeli ki *t* ünsüzü kendi arkasından bir ünlü olduğu zamanki durumunda çınlamalı *d* oluyor, *binidim* gibi.

Bu bakımdan biz aynı eserde şu kelimelerin böyle okunmasını teklif ediyoruz.

56. s., I. 8'de aşağıdan *içerim* yerine *içidim*. I. 5'te aşağıdan yazar tarafından daha önce بنيد

nitelik olumsuzluk olan bir zarf-fiil biçiminin olumsuz tabanlarla varlığını muhafaza etmiş olmasına hiçbir mani olmamasıdır. Nasıl ki *-gür* eki (§ 1343), yaşamakta kalmış olmakla beraber ona da olumsuz tabanlarla beraber rastlanılmaktadır: *doymagur* doymaz[1439] (PAVET de COURTEILLE bk.). Bir de krş. § 743.

Bununla beraber şurası muhakkaktır; Türkçede bunu söyleyen zata *-den* (*-din*) ekinden bir ayrılma hâl eki imiş gibi bir duygu gelmektedir ve bazen *-meden* yerine *-mekden* (Azericede ise *-memişden*) biçimine rastlanmaktadır.

Örn.: *Kem küm etmekten doğruyu söyleyemez* (TEKEZÂDE M. SAÎD, *Durab-ı Emsâl-i Türkiyye*, 279. s.);

Ama siz eyle (ele') ğörmemişten ere gedersiñiz. "Ama siz öyle görmeden kocaya gidersiniz."[AUE] (HACIBEKOV, *Arşın Mal Alan*, 17. s.); fakat yine şu da aslında bir iş adının (§ 711) sonucu sayılması lazım gelen *-mA* eki vurgu yerinden de anlaşılacağı üzere bir olumsuz eki hissini vermektedir (krş. § 594).

Bir de şunu ilave edelim ki *-In* ekinin yerini *-tIn* eki aldığını gösteren örnekler vardır. Nitekim önceleniş eki: *-gaç* veya *-gaçın* (Altayca *-gajın*) veya *gaçtın* (GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi*, 65-66. s.= Osmanlıca *-IncA* (§ 1384) de böyledir.

Özetle her iki varsayımın da gerçek olan sebepleri vardır ve bir *-mätin* biçimi eskiden yaşamıştır; fakat bu biçim erkenden *-mädin* biçimiyle karışmış bulunuyor.

م biçiminde tashih edilmiş olan بينرم yerine *binidim*.

Metinde yanlış بيلارم olarak ve يوكلرم biçiminde tashih edilen I, 11'de (aşağıdan) ve I, 2'de (aşağıdan) kelimeleri metindeki asılları gibi muhafaza edilecek; 57. s., I. 5'te okunan kelime yerine *göçüdüm* okunacak ki böylece aynı sıradan daha iki kelimemiz oluyor: *yayḷat* 'yaylayacak, yazı geçirecek yer' ve *göçüt* 'göç ediş'.

Türemiş eki olarak kullanılan aynı biçim birim için bk. § 871'deki. Yine krş. *GA* § 40; krş. RADLOFF, *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, 95. s. *ḳorḳud* 'korkulacak şey' (*ḳoraḳ-*); *ölüt* 'öldürecek şey' veba; *minit* (*binit*) 'binecek şey'; *çığıt*, *sağat* 'suvaracak yer, yalak' (krş. *suğarmaḳ*).

Karaman lehçesinde 'veba' anlamında (*ölüt*'ün anlamdaşı olarak) *ölet* (F, I, 174 ve II, l'5), *agıt* 'yas' (krş. *ağḷamaḳ*, *aynı yer*, I, 169, 170) ve *ḳubat* (kaba), *I*, 199, 228, II, 23). Krş. *ḳubarmaḳ* 'kabarmak' (II, 10, 13, 23) gibi kelimeler vardır.

Krş. Osmanlıca *ḳaba* ve *ḳabarmaḳ*. Krş. şu türemişleri: *oñat* 'eyi, salih (Eski Osmanlıcada)'; *oñarmaḳ* 'ıslah etmek', *oñmaḳ* 'işi rast gitmek, mamur ve refahlı olmak'; *savat* (*suvat* yerine) 'yalak, suvaracak yer'; *suvarmaḳ* (krş. yukarıdaki); *ḳuba yüzlüg*[AUE] (BEVERIDGE, *Bâbur-nâma*, 6. yap., son satır) kaba suratlı ki (PAVET de GOURTEILLE, 12. s.) rengin benizlinin yerine tercüme edilmelidir. Krş. *qoba* (Koaa) RADLOFF, II, 657.[JD]

1439 Bu kelimeye Çağatay sözlüğünde rastlamadık yalnız tınmagur 'dinmez', *aramsız* 'kararsız' kelimesi var.[AUE]

Bunun sözü 1418 ve 1419. paragraflarda geçmektedir.[1440]

1440 Bizim bu ek (ler) hakkındaki düşüncelerimiz biraz değişiktir:
Lehçemizdeki *-mAdAn* eki ikisi olumlu, biri olumsuz olmak üzere ayrı ayrı manalarla kullanılır.
1. olumlu a) *-mAdAn* ki hafifletilmişi fiil adı eki olan *-mA*'dan sonra ayrılma hâli edatı alan *-dAn* getirilmekle yapılır: *-mA + dAn* (ki vurgu bunda *-dAn*'dadır):
ḳardeşim gezmeden (= mekden) geldi ('gezme' olumlu fiil *adının* ayrılma hâlini);
Olumlu b) *-mAdAn* yine hafifletilmişi fiil adı eki olan *-mA*'nın sonuna *-dan* ve arkasından *evvel, önce* kelimelerinden biri getirilerek yapılmış bir zarf-fiil niteliğindedir. Bu, *evvel, önce* kelimeleri atılıp takdir edilmek biçimiyle kullanılır:
evi ĝezmeden bir şey diyemem 'gezmeden önce'. Görüldüğü gibi bu zarf-fiil *gezmekten önce* anlamında olduğu için ondaki *-mA* olumsuz eki değil, fiil adı ekidir. Böyle olduğu hâlde sanki olumsuzluk eki imiş gibi vurgu ondan önceki fiil köküne belki haksız olarak geçmiş bulunuyor. Ancak şu var ki bu ana cümlenin fiili yapmak için daha önce fiil adının bildirdiği eylemin yapılması şart olduğu ve bu ise henüz yapılmamış hâlde bulunduğu için olacak ki burada olumsuzluk anlamı onun aslı cümle fiiline göre olan durumundan çıkmış bulunuyor ve buna aldanılarak fiil adı *-mA*'sı olumsuz sayılıp vurgu ondan önceki heceye (= fiil köküne) veriliyor.
2. olumsuz *-mAdAn*: Bunun eski biçimi olan *-mAtIn*'a gelince:
Bu b1'de olduğu gibi ana cümlenin fiiline göre olan anlam durumu yüzünden sonradan ortaya çıkmış bir olumsuzluğu değil, yalnızca kendi yapılışından doğan bir olumsuz anlamı taşıyor. Şu hâlde asıl olumsuz öge yine kendi içindedir, demektir. Acaba bunda gördüğümüz *-mA* o olumsuz ögesi mi? Bizce hayır; çünkü biz bunu da yine fiil adı edatı olarak görüyoruz ve bunun meydana getirdiği fiil adı da olumsuz anlamını verenin *-tI* olduğunu, arkasından gelen *-n*'nin ise aletlik anlamına bir ek olarak ona katıldığını sanıyoruz. Bunda da vurgunun *-tın*'da olması lazım gelirken yine *-mA* fiil adı edatından önceki hecede (= fiil kökünde) oluşunu, asıl *-tın*'daki unutulmuş olumsuz anlamının bu *-mA*'da bulunduğu hissine düşülmüş olmasına atfediyoruz.
tı (*tıy* =)'ya gelince, bu (*Divanü Lugati't-Türk*, II, 235; III. 185) *tıḍ(tıy)maḳ* 'men etmek, mani olmak' (bk. *İbni Mühennâ Lûgati tıyḳuḳ* 'muttaki, perhizkâr, el çeken', *tıyıḳ-*'tan) fiil adının da kökü olup sonuna aletlik eki olan *-In* getirilmekle *tıyın* 'imtina ederek' (krş. *diyin*) durumunda bir zarf-fiil olmuştur. Aşına aşına *-tın* biçimini almış görünüyor. Şu hâlde örneğin *aḷmatın* kelimesi *aḷmatıyın*; yani *alma(dan) geri durarak* durumundadır ve böylece birincisi ikincisinin tümleci görevinde iki kelimeden yapılmış demektir. Yine örneğin "Kitabı almadan geldi." cümlesinde lehçemizin *aḷmadan* zarf-fiili de bu eski *aḷmatın*'nın çeşididir. 'Almaktan geri durarak' anlamıyla daha yukarıda sözü seçen 1 numaralı örneğin *gezmeden önce* anlamından ayrılmaktadır; yani bu 'almadan önce' değil 'almaksızın' anlamındadır.
Bir de fikrimizce *dag* ve *ḍag* ile bunun çeşidi olan *teg* (ve lehçemizdeki *deg*) biçimlerinde yine 'olumsuz' anlamıyla bağımsız bir sıfat görevinde kullanılan kelime de bu *tiy*'in çeşitleri olsa gerek (*Divanü Lugati't-Türk*, III, 114). Bunun için şöyle deniliyor:
"... Argu lehçesinde bu *leyse* 'yok, olmaz'[AUE] anlamında bir edattır. Argu'ya komşu olmak ve kelimeleri birbirine geçip karışmış bulunmak dolayısıyla Oğuzlar onlardaki bu *ḍag oḷ*

-mAyIşIn eki

1350. Karaman lehçesinde *-mAksIzIn*'la anlamdaş bir *-mAyIşIn* eki var. Bunun yapılışı şöyle olacak: *-mA* + *(y)Iş* (§ 856) + *In*. Biz bunun ancak *olmaḳ* fiil adından yapılma örneklerine rastlamış bulunuyoruz.[1441]

Örn.: *Eylik muḥabbeti temizlik oḷmayışın oḷamaz* (I, 57. s.);

Yaḷıñız ḳahremanḷıḳ firāset ve fazīlet oḷmayişın, ḥeḷās idemez (aynı eser, 87. s.).

6. *ik'en (-k'en)*'li birleşik zarf-fiil

1351. Daha önce ek fiilin zarf-fiili vazifesiyle (§ 558) görülmüş olan *ik'en* (*-k'en*) biçimi, birleşik fiiller ortaya çıkarmak için yardımcı fiil olarak kullanılabilir. Bu zarf-

---

'memnudur?'[AUE] sözünü alıp değiştirerek *tegül* (lehçemizdeki *değil*[AUE]) yapmışlardır".
Son olarak bu ekin yapılışı hakkında şu da düşünülebilir:
bildik adam veya yalnızca *bir bildik* gibi sıfat ve ad veya "Çocuğun bunu bildiğini alnadım." cümlesindeki 'bilmesini' anlamında fiil adı olarak kullanılan *-DIk* (eski şekli *-tik*) ekli olumsuz sıfat-fiiller vardır. Belki bunlara veya sondaki boğazlı ünsüzü düşmüş olarak yalnız *-DI* (*ti*=) kısmına *-n* aletlik eki katılmakla da *-matın* eki vücuda gelmiş olabilir. Şu hâlde *uzun uzadı (sözler), çatladı (ḳapı) (sıfat) ḳaptı ḳaçtı; türedi (ad); girmedik (ev); yapmadık (iş)* gibi ad ve sıfat görevindeki sıfat-fiillerin *k*'siz kiplerine yalnızca belirli geçmiş zaman gibi bir *-DI* (*tı* =) getirilmekle vücuda gelmiş kiplere yalnız *-n* gelmiş oluyor ve örneğin *aḷmadın* 'önce almamış olarak' biçiminde bir teşekkül vücuda geliyor.
Bu *-tın* eki, yalnızca *-tı* biçiminde de kullanılmıştır; THOMSEN (*Çözülmüş Orhon Yazıtları*, 143. s.) *-tın* ekinden bahsederken:
"... ve doğrusu da öyle görünüyor ki bu *-matı* eki, olumsuz geçmiş zaman bir fiilin zarf-fiili alan (bk. 75. not) *-matın*'ın yanlama bir biçimidir "Acaba *-matı* ile *-matın* arasındaki ilişki, *-p*'lı zarf-fiiliyle *-pan, -pān*'li zarf-fiil arasındaki münasebet gibi mi?" diyor:
[illegible]
Türk sakınmadan geri verdik(ten) gücü(nü) işi(ini) bunca
[illegible]
imiş der nesilsiz bırakayım öldüreyim milleti(ni)
"Türkler Çinlilere bunca hizmetler gördükten sonra onlar düşünmeden Türk milletini öldüreyim, kökünü kurutayım der imiş." anlamındadır.[AUE]

1441 Öyle görünüyor ki *-mA* ekini almayan olumlu fiil tabanları üzerine kurulmuş bir *-işin*'li zarf-fiil eki izleri bulunmaktadır.
Örn.: *Hem barış kiliş itişin dostuna dost boḷub duşmanına duşman boḷub dostḷuk itişdi* "Hem gidiş geliş edişte dostuna (karşı) dost olup düşmanına (karşı) düşman olup başkaları ile (öyle) dostluk etti.".[AUE] (BEREZINE, Bibl, *vost. hist.* II, 4. s.; BORIS GODUNOF'u medh yolunda sözler, XVII. yüzyıl Kazan Tatarcasıyla metin).
Biz bu biçime ait başka bir örnek bilmiyoruz. Buradaki bozuk bir metin işi olmasın...[JD]
Bozuk metin işi olmasa gerek; çünkü lehçemizde de *-iş* mastar sonuna *-In* aletlik eki getirilerek yapılan böyle bir örnek var: *dönüşün bize gel* 'dönüşte...'.[AUE]

fiiller öteki birleşik zamanlardan farklı olarak (§ 656) ancak bazı gövdelerle kurulur. Bu gövdeler ise birleşik fiilleri vücuda getirenlerdir (§ 810). Buradan şu dört birleşik zarf-fiil doğuyor:

sever	*ik'en* (*-k'en*)	: Geniş zaman gövdesi
sevmiş		: Belirsiz geçmiş zaman gödesi
sevecek		: Niyetli gelecek zaman gövdesi
iyor[1442]		: Şimdiki zaman gövdesi

1352. Bu biçimler içinde en çok kullanılanı bir kişi *severk'en* kipidir. Son *seviyork'en* kipi yerine bazen de süremli kip olan *sevmekte iken*[1443] kullanılır.

-ik'en biçimi *-k'en* biçiminde kısaltılmış olduğu zaman bile ünlü uyumu kuralına tabi olmaz; yalnız şu var ki halkın konuşma dilinde ve taşra ağızlarında fiil ardcıl sınıftan ise[1444] *-k'en*, *-ḳan* olur: *oḳur -ḳan* (okurken).

Hatırlatma – Bu zarf-fiilin en eski biçimi **i-* filinin (§ 562, hatırlatma) eski biçimi olan *er-* (*är-*) fiilinde yapılmış *erk'en* (veya *erǵen*? krş. § 1361) kipi idi.

Örn.: *İstär irk'än angsızda(n) bir ün ǵeldi*[AUE] (HOUTSMA, *Ein Alttürkisches Gedicht*,

---

[1442] Yazar çok kullanılır diye *sevmekde(y)ken* biçimini buraya almış, bunu da az kullanılır, diye ayrı göstermiş; hâlbuki sorun aksi olduğu için biz bu konumu değiştirerek burada öylece verdik.[AUE]

[1443] Araya giren (ve ses düşmesinden sakınmaya yarayan krş. § 116) *y* ünsüzü eski Osmanlıcada bazen yazıda görünüyordu:
Örn.: *buḷar sözde(y)iḵen* (VAMBERY, *AO,* 55. s., I, 2 aşağıdan; – VAMBERY (100. s.) bu kelimeyi *söz digen* gibi *di-* fiilinden ve Osmanlıcada hiç olmayan bir kip diye yanlış okuyup öyle kaydediyor.).
Bu *y* düşmesi yalnız *iḵen'e* özgü değildir. *i-* fiilinin başka kipleriyle de bulunmaktadır:
Örn.: *baḷarıñ o bası(y)ımış* (aynı eser, 39. s., I. 12);
ḳıbḷa(y)ıdugın 'idügin ki'+*I* hâli: *idiğini* krş. § 560 (1426 yılı yazmaları, 96. yap.; krş. *ḫayırḷu(y)ıdugın* (153. yap) 'hayırlı (idüğün) oldugun(u)'.[AUE];
ḳıbḷası(y)ıdugına (aynı eser, 96. yap.) 'kıblesi idügüne (= olduğuna)': yönelme durumlu aynı ifade.[JD]
Y düşmesi yalnız *i-* fiili ve türemişlerine de özgü değildir. İki ünlü arasında adlar, sıfatlar ve başkalarıyla da böyle olduğu yerler vardır: *a(y) İsmail, a(y) oğul = ayoḷ, a(y) efendim* vs.[AUE]

[1444] GIESE tarafından Konya ilinde derlenen metinlerde *-ken* (*-ḳan*)'le beraber iki biçim daha görünmektedir. Bunların biri kısaltılmış *-ke* (*ḳa*), öteki uzantılı *kene* (*ḳana*)'dir:
ararḳana 'ararken' (23. s., I. 9 aşağıdan);
eyleşirkene 'eğlenirken, geç kalırken' (26. s., son satır);
gederkene 'giderken'; *dururḳana* '(ayakta) dururken' (46. s.), *uçarḳana* 'uçarken' vs; *giderke* 'giderken' (39. s.), *gezerke* 'gezerken', *geçerke* 'geçerken' (40. s.);
silāh atarḷarḳan 'silah atarlarken' (44. s.). Krş. § 1343, dipnotlar.[JD]

43, 80. s., 1232'deki Selçuklu Türk şiiri).[1445]

Tamı üzä olturur ärkän ança yiylamış ärdi kim közinıñ yaşı nävdāntın akar ärdi (FERIDUDDÎN ATTÂR, *Tezkiratü'l Evliya*, 42. s., I, 13).

1353. *Birleşik zarf-fiilin bildirdiği anlamlar* – Bu zarf-fiil yapıldığı zaman içinde gerek ana eylemin de yapıldığı bağlı yan bir eylemi ve gerek ana eylemin zıddı olan yan bir eylemi bildirir.

Biz burada bu iki durumu birbiri ardınca irdeleyeceğiz.

1. *Durum* – Ana eylem, birleşik zarf-fiille bildirilen ve kendisine bağlı olan eylemin yapıldığı *zaman içinde* yapılmış olur. O zaman mesele bir *zaman durumu* ile katmerleşen *şimdiki zaman*dan ibaret demektir. Yan eylemde herhangi bir *zaman*'ın var olması gerekir ve bu ise süremli olur.

İki çeşide ayrılır:

a) Zarf-fiilin öznesi ana eylem öznesiyle bir olur. O zaman aldığı anlam ile (hâl ve tarz durumu bildiren) *-ArAk*'lı zarf-fiiline yaklaşır.

Örn.: *İmam bile okurk'en (okumak hâlinde*[AUE]*). yañılır* (atasözü);

Süd içerk'en (içme hâlinde[AUE]*) ağzı yandı yo(ğ)urdu öfleyor* (atasözü).

1354. b) Zarf-fiilin tek başına bir öznesi olur (Böyle bir hâlde Fransızcaya şu deyimlerle çevrilir: *Iorsque..., tandisque..., pendant que...*).

Örn.: *İki kişi lakırdı ederk'en üçüncü sen olma*;

Sen gelirken, ben gidiyordum (söylence);

Kebāb pişerk'en uyumak cāyiz deyil;

Behter Behlule sofada, eldivenlerini takark'en tesādüf etdi (UŞAKLIGIL, *Aşk-ı Memnu*, 359. s.);

Hırsızı bu kapudan çıkark'en görmüşler.

hırsızı kelimesi ana fiilin üst yanına getirilirse aynı cümlenin anlamı şöyle olur: *en sortant par cette porte, ils ont vu ie voleur.*

Hatırlatma – Zarf-fiilin (tek başına) öznesi belirsiz olabilir.

Örn.: *Şimdi gideriz yalıñız dershaneyi boşaltırk'en bekleriz* (UŞAKLIGIL, *Aşk-ı Memnu*, 115. s.);

Paklava eyi şeydir. Nereden bilirsiñ? – Gümrükçünüñ evinde yer ik'en kardaşım pencereden görmüş (BONELLI, *Locuzioni proverbiali del turca volgare. Kel Szemle, I. 320*);

[1445] Bu kelime *angsızdan*; yani ansızın, birdenbire olacak; Fransızcadaki 'kuyu içinde' demek olan *dans un puitss* kelimeleri metinde yoktur.[AUE]

Hamām peştamaḷı gibi girerk'en tutunuḷur çıḳark'en braḳıḷır (söylence).

1355. 2. *Durum* – Ana eylem, yan eyleme anlamca zıt olur. O zaman mesele *zıtlık* fikriyle katmerleşmiş şimdiki zamandır.

Özne hakkında bunda da aynı fark gözetilir.

a) Özne, ana ve yan iki eylem için de ortak olabilir.

Örn.: *Her gün mektebe devām ederk'en, bugün gidemedim*;

İnsan ḳuvve-'i cismāniyyesile büyücek bir taşı yerinden ḳaḷdıramaz ik'en ḳuvva-yı maᶜneviyyesi sayesinde kürre-i zemīni yedi iḳtidārında bir bāziçe-i inḳıḷāb etmiş (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebîye*, 17. s.).

b) Özne, tek başına olur.

Örn.: *k̲öpek ağaca çıḳamaz ik'en, kedi çıḳabilir.*

1356. Farklı fiile ait biçimler üzerine kurulu olan birleşik zarf-fiil kendiliğinden, farklı *zaman* veya *görünüş* farkılılıklarını ifade edebilir (krş. § 811 ve aşağısı). Bu farklılıklar denk birleşik fiillerde olanların aynıdır. Bununla beraber *-er ik'en*'li (geniş zaman gövdeli) kip, çok kullanılması sonucu özel anlamından sıyrılmış kalıyor; ifade ettiği anlamları ana kipten ödünç alıyor ve bu bakımdan basit zarf-fiillerle aynı değerde bulunuyor.

1357. Geniş zaman gövdesiyle kurulmuş birleşik zarf-fiil dışında öteki birleşik zarf-fiillerin kullanışına aşağıda birkaç örnek veriyoruz.

-mIş ik'en'li zarf-fiil:

Sultan Osman gāzi at sırtında taḫtġāh yapmış ik'en fetḥ-i Ḳonstantiniyeyi müteᶜāḳib debdebe ve iḥtişām fevḳüḷāde artdı (AHMET RASIM);

Vaḳtaki Suryalılar Mısra dāḫil oḷduḷar daᶜvetle muᶜavenete ġelmişk'en düşmen suretinde muᶜāmele ġördüler (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebîye*).

Hatırlatma – *-mIş ik'en*'li zarf-fiil ana eyleme zıt olan bir eylemi bildirir; çünkü eylemi geçmiş zamana naklettiği sebeple böylesinde zamandaşlık ve bağlılık meselesi olamaz.[1446]

-AcAK ik'en'li zarf-fiil:

Biz yapıpda sen nasiḥat verecek ik'en saña yaḳışırmı?[1447]

[1446] Yazar bunun zıtlıktan başka anlamda da kullanıldığını düşünmüyor:
Örn.: *Sırası gelmişk̲en şunuda söyleyeyim*; *meyvaḷarı daha aḷmamışk̲en ḥam ḥam yediler*; *böyle büyük bir para eline geçmişk̲en bari borçḷarını ödese*; *birbirlerini bu ḳadar ḫırpāḷamışk̲en nasıḷ oḷmuş da evlenmişler?*[AUE]

[1447] Olumsuzlu örnek:
Siz onun yüzüne bir daha baḳmayacaḳ ik̲en nasıl oḷdu da barıştınız.[AUE]

-(I)yor iken'li zarf-fiil:[1448]

-mAkdA iken'li zarf-fiil:

Çelebi Sultan Meḥemet, devlete eski niẓām-u intiẓāmını vermek ᶜazm-i şāhānesile oġraşmaḳda iḳen sekizyüzyirmidörtde Edirnede vefāt eylemişdir (AHMET RASIM).

1358. Birleşik zarf-fiilin öznesi çokluk hâlinde ise çokluk eki olan *+lAr* bazen gövde ile yardımcı *(i)k'en* arasına girer.[1449]

Örn.: *Sırp beyleri ḳaçarlark'en Meriçde boġuldular* (AHMET RASIM, *Osmanlı Tarihi*);

Pādişāhıñ düşmenleri āmāl-i fāsidāneye düşmüşler iḳen ilhām-ı rabbāni ile ḫulyaları meydana çıḳmışdır (MURAD BEY).

+lAr'ın araya girişi, bulunma hâl ekinden sonra bile mümkün oluyor (krş. § 1183).

Örn.: *Çocuḳlar oḳuñ arḳa sıra ḳoşmaḳtalar iḳen* (RADLOFF, *Proben III*, [KÚNOS], 229. s., son satır);

Validesi İstambolda maḫtumu Parisdeki dilbāz ᶜālemlerinde orsa poca puyan olmaḳdalar iḳen... (GÜRPINAR, *Metres*, 111. s.).

Aynı hadise bir addan sonra gelmiş *iken*'de de olabiliyor.[1450]

Örn.: *Daha vapordalar iḳen onlarıñ yazıcılara çıḳacaḳlarını ben ne bileyim?* (aynı eser, 552. s.)

1359. *de-* fiilinden olan *derḳen* zarf-fiili, yukarıda *diye* (bk. § 1339) hakkında gösterilmiş olanlara benzer bir anlam oluşmasına uğramıştır.

[1448] Yazar burada bunu almıyor ve tabii örnek de vermiyor:
Annem daha uyuyorken ben soḳağa fırladım.. Ben henüz bir şey bilmeyorken hocam bana neler öğretmişdi.[AUE]

[1449] Bu yalnız buna özgü bir iş değildir ve bizce *+lAr* ekinin araya girmesi gibi bir durum da yoktur; çünkü esas, teklik üçüncü kişilere olduğu gibi çokluğu üçüncü kişilere de *-ken* eki katılmasından meydana gelmiştir:[AUE]

Teklik üçüncü kişi			Çokluk üçüncü kişi		
gel	*-ir*	+ (i)*ken*	*gel*	*-irler*	+ (i)*ken*
	-miş			*-mişler*	
	-ecek			*-ecekler*	
	-iyor			*-iyorlar*	

[1450] *Gelmekte iken, koşmakta iken* gibi oluşumlar *evde iken, vapurda iken* gibi oluşumların aynısı olmalıdır. Nasıl ki *gelmekte, evde, vapurda +im, +sin, +dır, +iz, +siniz, +(dir)ler* biçimindeki çekimler de aynı niteliktedir. Yalnız teklik üçüncü kişili *gelmekte iken, evde iken* oluşumları 'gelmek hâlinde iken, ev içinde iken' anlamlarına müsait ise de çokluğu üçüncü kişili *gelmektedirler iken, evdedirler iken* yerinde olan *gelmekteler iken, ev deler iken* gibi oluşumlara müsait değildi. Bunlar benzeşme yoluyla yapılmış gibi görünüyor.[AUE]

Örn.: *Ḳaş yapayım derk̲en ğöz çıḳarır* (atasözü);

Köpekden saḳınayım der ik̲en ayağı bir çamurḷu çuḳura gitdi (MURAD BEY).

derk̲en'deki 'demek' anlamı, öyle zayıflamış olabiliyor ki bu ifade, bir sözün başında 'bu sırada, bunun üzerine, işler bu hâlde iken' anlamlarını veren zarflık bir deyim gibi bol bol kullanılıyor.

Örn.: *Derken bu zat vefāt etmiş* (FAIK REŞAD, *Külliyât-ı Letâif*, 230. s.; krş. aynı eser, 177 ve 272. s.).

Tilkiniñ birisi bir k̲eçi ile arḳadaş oḷup ötede beride ğezerlerk̲en bir gün ḳoca bir ovada susuz ḳaḷırḷar. Şurası burası derk̲en[1451] *bir adam boyundan derince bir çoban ḳuyusu buḷurḷar. Nasıḷsa ikiside aşağı enip eyice su içerler. Soñra çıḳmaḳ isterler. Bir türlü çıḳamazḷar. Derk̲en ayyar tilki bir ḳurnazlıḳ düşünerek...* (RIFAT BEY).

Bu ibarede *derk̲en* zarf-fiilinin iki açık nitelikli kullanışı geçmektedir; burada *ğezerlerk̲en* kipine de dikkat edile..

1360. *İk̲en kipi üzerine görüşler* – Ek fiilinin bu kipi öteki lehçelerde *ärkän* (§ 1352, hatırlatma), *äkän*, *ikän* hatta *ärkin* (*ärgin?*) ve *ärki* (*ärgi?*) (bk. daha ötelerde § 1361, 3.) biçimlerinde görülüyor.

Osmanlıcada olduğu gibi bu, bazen bir basit fiil (= *i-*, *oḷ-* fiili) bazen bir yardımcı fiildir; şu fark ile ki Osmanlıcada o, zarf-fiil görevine muhtaç kalmıştır.

Öteki Türk lehçelerinde basit fiil olarak kendisindeki *-ken* (*-kän* § 701) ekine özel olan bütün kullanışlar onda da bulunur; yani

a) *Ad* (*iş adı*) *olarak kullanış.*

Örn.: *Kim äkänimni kimsänä aytma* "Kim idigim (olduğum)u kimseye söyleme."[AUE] (RADLOFF, *Proben*, VII, Kırım lehçesi, 45. s., I, 3).

Bu iş adı kendisine elverişli ekler alarak bu defa zarf-fiillik deyim görevini de görebiliyordu:

Örn.: *Män on üç yaşında äkändä* (bulunma hâli) (aynı eser, 12. s., I, 10–11).

[1451] Bazen bu ifadeye tekrarlı *ḥa* ünlemi da katılır. (§ 1023 ve aşağısı).
Krş. *ḥa şurası ḥa burası derken sarayı buḷur* (GIESE, *Ant. Türk*, 22. s.)[AUE].
Krş. *bir aşağı bir yuḳarı derk̲en.*
Örn.: *Herif de eşeğe binip bir aşağı bir yuḳarı derken birden bire göz önünden ḳayb oḷur.*[AUE] (FAIK REŞAD, *Küll. Let.*, 553. s.).
Aşağıdaki ibarede de buna benzer bir örnek vardır; fakat bundaki *derk̲en* kipi, kısmen kendi fiili niteliğini muhafaza etmiş bulunuyor:
Örn.: *İpekçiyi içeriye aḷırḷar, şuna baḳalım, şuna baḳaḷım derk̲en aḳşam oḷur* (RADLOFF, *Prob.* VIII (KÚNOS), 194. s., I, 11 aşağıdan).[JD]

b) *Sıfat (sıfat-fiil) olarak kullanış.*

Örn.: *Anaw (hālā) tirik äkän Xırsıznı çıkardı ondan.* "O (vakta kadar sağ (diri) olan hırsızı çıkardı oradan."[AUE] (aynı eser, 14. s., I, 14).

Bu kavram öteki lehçelerde de rastlanılan zarf-fiil görevindeki kullanışa en yakın görünüyor.

Örn.: *Yatur äkän kapu kakıldı* (aynı eser, 19. s.. I, 19);

Ol kelür ärkän kördüm[AUE] (*Divanü Lugati't-Türk*, I, 99 (*ärkän* veya *ärgän*?) = (yani ...*hâlinde*[AUE]).

İkän kelimesi, bilindiği gibi Osmanlıcanın zaman bakımından ikizli bir kavramı olan *imişim* kipiyle (§ 556) anlamdaş olarak, rivayet birleşik zaman bir anlamı içinde bulunduran kişili bir kip olarak da kullanılır (krş. MELIORANSKI, *Kazak-Kırgızların Kısaltılmış Dil Bilgisi*, II, 57. s. § 23 hatırlatma). Bu kip Yarkand lehçesinde (RAQUETTE, *Eastern Türki*, lesson XXXI, 5)[1452] şu yolla çekimlenir:

ikänmän, ikänsän, ikän,

ikänmız, ikänsız, ikänlär.

Örn.: *Buruñ wakıtta bir fukarā war äkän önce zamada bir fukare vardı.*[AUE] (RADLOFF, *söylenen eser*, 18. s., I, 10);

Bir yakşı şî äkän däp onu içär bir güzel şey diye onu içer.[AUE] (aynı eser, 11. s., I, 6 aşağıdan);

Bir çoñ padişā bar ikän bir azametli padişah var idi[AUE];

Şımalıda egerçi buruñ şehirlär bar ikändür[AUE] "Kuzeyinde her ne kadar daha önceden şehirler vardır." (BEVERIDGE, *Bâbur-nâma*, l. yap., I, 5).

ikän kelimesi farklı lehçelerde yardımcı fiil olarak Osmanlıcadaki *imiş*'in oynadığı görevi üstlenir ve Osmanlıcanın *rivāyet* dediği kiplere benzeyen birleşik kipler verir (bk. § 656). Krş. RAQUETTE, *Lesson* XXXIV, l, XXXVII, 4 vs..; HARTMANN, *Çağatayca* § 23, 27 (24, 31 ve 37. s., MELIORANSKI, *Kazak-Kırgızların Kısaltılmış Dil Bilgisi*, I, 57. s. (10 ve 11). II. 56. s. ve aşağısı.

Örn.: *Mında bäwlä bäwlä* (osm. *böyle) bir kız war, här kündä kälgän tilänçigä bir küräk altın wärä akän.* "Burada böyle böyle bir kız var, her gün gelen dilenciye bir kürek altın verir imiş."[AUE] (RADLOFF, *Proben* VII – Kırım lehçesi – 5. s., I, 8 aşağıdan);

otura äkänlär 'otururur imişler' (aynı eser, 9. s., I, 12).

[1452] *ikān* kipi aslında *imiş* kipine: *ikān mişmân* biçiminde birleşebilir (RAOUETTE, *adı geçen eser*, Lesson XXXI, 7; RAQUETTE, rivayet birleşik zaman yerine *pre-sumptive form*; yani zan, ihtimal kipi tabirini kullanıyor.).[JD]

Zaman dusturu birle içkü (gü?)lärde ḳoşuḳlarnı yaḫsı aytur ikändür. "Zamane yöntemi üzere içkili âlemlerde (işrete dair) şarkıları güzel söyler imiş."AUE (BEVERIDGE, *Bâbur-nâma*, 13. yap, I, 7; PAVET de COURTEILLE tercümesi, 27. s., 3.).

1361. *ikän* kipi bir de şüphelik (rivayet) ve soruluk tek başına bir edat veya *mi (mu)* ve *ne* gibi başka soru edatları pekiştirme edatı olarak kullanılır. Bu kavram *ikän* kelimesinin *şüphelik (rivayet)* birleşik zaman bir kişili kip olarak kullanılmasından çıkmış bulunuyor.

Eski Osmanlıcada ve Osmanlıcanın bazı lehçelerinde de var olan bu çeşit edat, çok çeşitli biçimlerle görünmektedir:

1. *ikän, äkän -kän* ve *-kin* (krş. MELIORANSKI, *Kazak-Kırgızların Kısaltılmış Dil Bilgisi*, I, 61. s., 2. hatırlatma, PAVET de COURTEILLE ایکین kelimesi altında, VÉLIAMINOF-ZERNOF, *Abuşka*, 65. s.).

Örn.: *Bu ne iken?* "Bu ne acaba?"AUE (GIESE, *Anatol. Türk.*, 28. s., I, 6);

Bu māşoḳumnu ḳaydın taparmin ikän "O maşukumu nerde bulurum acaba?"AUE (RADLOFF, *Proben* VI – Tarançı lehçesi –91. s., I, 17);

Mänïñ gibi xayratḷı (veya *bir xayratçı*) *ḳul warmıkän* (veya *warm'äkän*) "Benim gibi hayratı veya hayratçı kul var mı acaba"AUE (aynı eser, VI – Kırım lehçesi – 5. s., I, 4 ve 6. s., I, 13);

Çıḳsaḷar boḷur mıkin "Çıksanız olur mu acaba?"AUE (GRENARD, *Çin Türkistanı Yeni Edebiyatı Örnekleri*, 325. s.).

Krş. ALEKEIEF *sartça ḳonuşma el kitabı* (Rusça) 7, 87. s. ve *çeşitli yerlerinde* şu beyitteki sözleri: *sizdä ... yuḳmuḳin* "Sizde ... yok mu acaba?"AUE; yine krş. BEVERIDGE, *Bâbur-nâma* (ILMINSKI), 116 ve 281. s.

2. *ärkän* (veya *ärgän?*) ve *ärkin* (veya *ärgin?*) Bk. PAVET de COURTEILLE, *Şark Türkçesi Lügatı*, 104. s. kelimelerine ki yalnız ikincisi için örnek vermiştir.[1453] Krş. ALI ŞIR

[1453] Bu iki kipin var oluşu *-kin* ve *-kān* (krş. § 866) ekleri arasında akrabalık olduğu hakkındaki varsayımı teyid etmektedir.JD
Gerek § 1343'e ait tablodaki ve gerek bunlarla yalnız şeklen ilgili görünen ve bazı Anadolu lehçelerinde varlığı tespit edilen bir *ken* kelimesi daha vardır. Anlamca bunlarla hiçbir münasebet göstermiyor. *Kendi* kelimesinin ilk hecesindeki madde ile de benzerliği olan bu *ken*, yalnız yalın hâlinde kullanılmayıp halk dilinde (Antakya'da) *o* zamiri anlamında çekimli hâlleriyle de kullanılmaktadır:
Getir keni (onu): *şöyle kene* (ona); *bin belen* (belâyı) *vere kene* (ona); *kende* (onda) *gördüm*; *kenden* (ondan) *aḷdım*; *kenin* (onun) *defterinden aḷdım*; *kenler* (onlar) *söyledi*. Bunun *kim* kelimesiyle de ilgisi olabilir; Ykl. Yakutça *kini*= o; çokluğu: *kiniler*, *kinner* (onlar) ve Yu-

NEVAI, *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, 24. s., I, 9. 10 ve 18: اركين kelimesinin rivayet edatı olarak kullanıldığına dair örnekleri yine krş. VÉLIAMINOF-ZERNOF, *Abuşka*, 49. s.

3. *ärki* (veya *ärgi?*)[1454]

Örn.: *Oļ kelir mü ärki*? "O gelir mi acaba?" (*Divanü Lugati't-Türk*, I, 116. s. اركى kelimesi altında; yani şüphelik edattır ki soru makamında kullanılır.).

Saña zaḥmet tägär ärki? "Sana zahmet olur (ınu) acaba?"[AUE] (FERIDUDDÎN ATTÂR, *Tezkiratü'l Evliya*, Uygur harfli, 101. yap., I, 10; krş. PAVET de COURTEILLE'in bir notunu, aynı eser, 38. s. ki *bu aļim orada* kelimesini kelimesine yaklaştırıyor.).

Bu ḳuşnıñ közi körmäz yämäk ḳaydın tapar ärki. "Bu kuşun gözü görmez yemek nereden bulur acaba?"[AUE] (aynı eser, 157. yap., I, 10); yukarıda bahsedilen dipnotta yanlışlıkla kaydedildiği üzere 257 r° değil krş. daha yukarıda Tarançı lehçesindekine pek benzeyen örneği.[1455]

4. Eski Osmanlıcada *-ki*, *iki*.

Örn.: *Bu ne(y)iki didi.* "Bu ne acaba dedi?"[AUE] (VAMBERY, *Eski Osmanlı Dili Çalışmaları*, 56. s., I, 6).

Krş. yukarıda *bu ne iken* ifadesini.[1456]

---

nanca *kinos*, ya *ekinos* (o).[AUE]

Lehçemizde bu, öteki ek fiili türemişlerinde olduğu gibi aşınmış olarak kullanılır: 'Bilmem o gelir mi ki' anlamında, bk. aşağıda 4. Eski Osmanlıcada *iki*, *-ki*.[AUE]

1455 *Ärkin* ve *ärki* kelimelerine *Kutadgu Bilig*'den RADLOFF'un sözlüğünde (I. 786. s.) bahsedilen ibarelerde de rastlanıyor. RADLOFF bunu *ärk* kelimesine yaklaştırdığı için *ärgin* kelimesi altında ve yanlış olarak *boļ boļ ihtiyari* olarak anlamıyla veriyor. RADLOFF, *Kutadgu Bilig* baskısında, Kahire nüshasında verilen okunuşunu yanlış yere reddetmiş (48, 22) ve anlaşılmaz dediği *ärkin* kelimesi yerine *ärdi* kipini koymuştur.

Ärkin yerindeki *ärki* kelimesinde sondaki *n*'nin düşümüne gelince, bu Konya lehçesinde -*ken* yerine -*ke* oluşa uyumlu görünüyor (bk. daha yukarıda § 1352, dipnot); bu, *-kān*, *-kä* ve *-käy* eklerinin aynı kökten geldikleri hakkındaki teorinin lehine şahid edilebilecek bir delil olabilir; ama doğrusu, bu teori kesinlikle desteklenmek için daha sağlam delillere muhtaçtır (krş. § 1343, I, 2 dipnot.).[JD]

1456 GIESE (28. s.), örneğin *demişler ki* yerine *demişlerkin* (27. s.), *yoymuşkün* (29. s., I. 16 aşağıdan) ve *demişken* (30. s., I. 14 aşağıdan) kelimelerinde aynı lehçede bazen (bağlaç) *ki* yerine *-kin*, *-kün* ve *-ken* kullanıldığına dayanarak verdiği *ne iken* ifadesini bağlaç *-ki*'li olmak üzere *ne ki* biçiminde yanlış açıklıyor. Hâlbuki doğru olan bunun aksidir: *ne ki*, *ne iken*'den geliyor.

Birleşik *ki* eki de (§ 284) şüphesiz *ikān*'den geliyor; çünkü bu, bilindiği üzere *i-* fiilinin hakiki bir zarf-fiiline denktir (§ 292). Hatta *ikān*'le +ki arasında bir yaklaşım olabileceğini düşünmeden önce ona bu fiilin kipleri arasında bk. § 564 bir yer ayırmağa bizi, sevk eden de budur. Aynı yaklaşım lehinde başka bir delil de var o da *-daş* eki bir tarafa dur-

RAQUETTE tarafından (*adı geçen eser, Lesson XXXIII*, 7'de) kaydedilen *mi+ikän* yerindeki *meki* idgamlı biçiminde aynı kip bulunmaktadır: *Pułı ba(r) mıki?* "Parası var mı ki?"

Yine krş. Osmanlıcadaki bir lehçede buna benzer bir idgamı: *m'oła ki* (*oł-* fiilinin istek kipiyle) *mi + oła* yerindedir:

Çerkes xanım duydum'oła 'duydu mu ola' (Maraş'ta derlenmiş *xozan oyłu üstüne beyitler*).

7. -diẏim halde'li zarflık deyim

1362. Çoğu zaman -(*i*) *ken*'li birleşik zarf-fiil yerinde:

-*diẏ*	*im ..iñ ..i* / *imiz ...iñiz ..leri*	*ḥałde*[1457]
-*duẏ*	*um ..uñ ..u* / *umuz ..uñuz ..łarı*	

biçimindeki zarf-fiil deyimleri kullanılır. Bunlar kendilerinin ardınca iyelik ekleri gelen *-dik-* (*-duk-*)'ten ibaret ve fiilden türemiş ada ait bir kipten sonra, olgu ve durum anlamlı *ḥal* kelimesinin bulunma hâline gelmesiyle yapılmıştır.

İyelik eki, zarf-fiillik deyimin (söylenik veya gizlenik) öznesinde iyelik üçüncü

---

sun, *-ken* ve *-ki*'nin Osmanlıcada ünlü uyumu kuralından kaçan yegâne ekler olmasıdır (krş. § 146, 1.).

Son olarak şunu da belirtelim, Uygurcada "Nasıl?" demek olan *nägü*(*n*) kelimesindeki *-gü* veya *-gün* eki kökünün tam tamına bilinmesi – ki bu mesele bundan önceki dipnotun sonunda bahsi geçen mesele ile bağlı görünüyor – faydalı olur.

RADLOFF (*Dict.*, III, 674) bunun, hep birdenlik sayı adlarında, örneğin: *ikägü* (*iki ägü*), *üçägü* vs. 'ikisi beraber, üçü bir olarak' (krş. § 323, 1. dipnot) gibi kelimelerde bulunan *-ägä* veya *ägün* (n'nin birinde düştüğüne dikkat) eki olduğuna inanıyor. Lâkin insana bu ekin *ikän* ekleriyle uyumlu bir yayılıştan ileri gelmiş olacağı gibi bir düşünce de geliyor.

Bu *nägü* kelimesi karayım (Kırım'da yaşayan ve Musa dininde olan Karayit Türkleri[AUE]) Türkçesinde *näginçä* ve *näginçäk* (= *nägintsäk*; yani *-iceyedek*: RADLOF, *Dict.*, III, 673) biçimindeki bağlaçlık tabir ile kıyaslanabilir. Bunu Eski Osmanlıcadaki "Nasıl?" anlamında neyince (VAMBERY, *AO*, 196. s., aşağıdan ile de yaklaştırmalı. Besbelli ki *-ginçe* ögesinin '... *+IncAyAdek*, ... *+IncAyA* kadar' anlamlı zarf-fiiller olarak kullanılan *-kInçA*, *-känçä*, *-güçe* ekleriyle de hısımlığı vardır (krş. § 1396'ya ait tablo).[JD]

1457 Yazar metinde yalnız *-diğ*'lilerin birinci ikinci üçüncü teklik kişilerini vermiştir; ötekiler tarafımızdan ilave edilmiştir.[AUE]

kişi zamiri görevini görür (bu hususta bk. § 790):

sevdiẏim *sevdiẏiñ* *sevdiẏi*	*ḥalde*

Aynıyla:

uyuduġum *uyuduġuñ* *uyuduġu*	*ḥalde*

olduġum ḥālde vs.[1458]

1363. Bu zarf-fiillik deyim, birleşik zarf-fiil *iken*'le aynı anlamdadır. Ayrıntı için bk. 1353 ve aşağısı paragraflarına; biz burada ancak örnekler vermekle yetiniyoruz.

1. Şimdiki zaman durumuyla katmerleşmiş bir zaman durumu;

a) Ana fiil kipiyle aynı özneye sahip olan zarf-fiillik deyim

Örn.: *İki köylü rum metrepolidliẏine ḥitāben yazılan bir ḳaad-ı ḥāmil olduḳları ḥalde Selāniẏe kitdiler*;

Sekizyüzaltmışüç seferinde ordu-ı osmani yüzellibiñ kişiden mürekkeb ve üçyüz topa mālik olduġu ḥalde Belgradı muḥasara etdi (AHMET RASIM, *Osmanlı Tarihi*, 134. s.);

Aḥmed dudaḳlarında tebessümü istihza olduġu ḥalde başını salladı (MURAD BEY);

Şaᶜbān-ı şerīfin yirmiüçüncü günü sadrāzᶜam ve şeyḫülislām ḥāzır olduḳları ḥalde Vālide camiᶜi civarında bir ᶜimāret binasına vazᶜı esās olundu (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, 1. baskı, IV, 134. s.) – Türkçede bu *en presence* karşılığı olarak söylenen ifade tarzı *hazır oldukları halde*[AUE] sık sık kullanılır.

1364. b) Zarf-fiillik deyimin tek başına bir öznesi olur.

Örn.: *ḳömürcü evine giren yüzü ḳara olduġu ḥālde çıḳar* (yüzü kara olmak).

1365. 2. *Şimdiki zaman* (Anlamca zıtlık veya uymazlık).

a) Özne ortak olur.

Örn.: *Londrada en büyük asḥāb-ı servet, seksen yaşında olduġu ḥalde yine magazasına gider, aḳşamlara ḳadar aylıḳlı ḫizmetḳār gibi işiile iştigāl eder* (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebîye*).

[1458] Yazar metinde ince ahenklilerin birinci ikinci üçüncü teklik kişilerini, kalın ahenklilerin ise yalnızca birinci ikinci teklik kişilerini vermiştir; *olduġum ḥālde*'den başka kişileri vermemiştir.[AUE]

1366. Özne tek başına olur.

Örn.: *Ḥikāye-i vücūbiniñ müsbet suret-i māzide yapılması īcāb etdiyi ḥalde yapılmamış, menfī sureti ise yapılmaması icāb etdiyi ḥalde yapılmış bir işi ifāde içün ḳullanılır* (HÜSEYIN CAHID, *Dilbilgisi*);

Bizim feodalite ile Avropa feodalitesi beynindeki farḳ-ı azīm şundan mütevellid idi ki bizde eñ büyük dirlikler olan ḫāsslar mansıb ile ḳāyim olduğu ḥālde Avropada evlādiyet şartiile ümerāya verilmiş idi. Birde bizde dirlikleriñ kāffe-i merātibi berāt-ı hümayūn ile taraf-ı pādişāhiden iʿtā-u tevcīh olunduğu ḥālde Avropada ḫāss sāḥibleri zeʿāmetleri ve zuʿamā tımarları ve helümme cerren bilā istizān istediklerine tevcih ederler idi (ABDURRAHMAN ŞEREF, *Osmanlı Devleti Tarihi*, I, 307. s.).

1367. *-dIğI hālde* zarf-fiil deyimi, *-iken* zarf-fiiliyle ortak kullanışlarından başka çoğu zaman, ana eyleme şart görevini gören yan bir eylemi bildirir. Böyle bir durumda kişili bir şart veya varsayım ve tahmin kipi ile aynı anlamda olur (bk. § 1210 ve aşağısı).

Örn.: *Sultan Süleyman Rodos şevalyeleri reyisi Vilyere ḳalʿeyi teslīm etdiyi ḥalde şevalyeleriñ ḥürriyet-ü mallarına doḳunulmayacağını müşʿir ḫaber gönderdiise(de) cevāb-ı redd verildi* (AHMET RASIM, *Osmanlı Tarihi*, 211. s.).

1368. Aynı (şart veya varsayım ve tahmin bildirir) anlamda *-dIğI takdirde* (veya *suretde*) biçimindeki zarf-fiil deyimleri kullanılır. Bunlar *ḥāl* kelimesi yerine Fransızca *cas, eventualite, suppoaition, appreciation*[1459] demek olan *taḳtir* veya *maniere, façon* demek olan *suret* kelimelerini getirmekle yapılır.

Örn.: *Anleri (onları) ifāya teşebbüs etdiyim taḳtirde siziñ muʿāvenetziñden emīn ola bilirmiyim?* (MIZANCI MEHMED MURAD, *Turfanda mı Yoksa Turfa mı?*, 107. s.);

Farisi terkīb-i vasfīlerde sıfat ile ismiñ her ikiside ʿarebi olduğu taḳdīrde aralarında mütābeḳat lāzimdir (HÜSEYIN CAHID, *Sarf-ü Nahiv*, 62. s.).

Ḥükūmet-i vāḥide daḫilinde bulunan aḳvām-ı mühtelifetü-l elsine bir birleriniñ lisanlarına ʿārif olmadıḳları suretde her neḳadar mütteḥidet-ül mille olsalar bile beyinlerinde bu cihetle vaḥşet-ü münāferetiñ ḳıyām-ı umurutabīʿiyedendir (ABDURRAHMAN FEVZI

[1459] Krş. şu tabirleri:
ʿaksi taḳdirde;
ʿālā kiley-üt taḳdireyn 'her iki hâlde de';
iycābı (lūzûmu) *taḳtirinde.*
Şuna dikkat edilmeli ki (iyelik eki?) *taḳdirde* kelimesi hakiki bir edat olmaya meyil göstermektedir: *lüzūmu taḳdirde* gibi.
Sūretde kelimesi de böyle bir durumdadır (krş. § 1465).[JD]

EFENDI, *Mikyâsü'l-lisân Kıstasü'l Beyân*'ın girişi).

Aşağıdaki örnekte aynı zamanda *-dIğI taḳtirde* ve *-dIğI suretde* deyimleri kullanılmış bulunuyor:

Örn.: *Cezāyir-i garb ocaḳları ... taraflarından Nemçe sefā'inine ta^carruz olunmamaḳ ve ta^carruz vuḳū^ca ğeldiği taḳdirde redd ve tazmīn olunmaḳ ve olunmaz ise vāki^c olan ḫasārın ḳıymet-i vuḳū^cu gününden altı aya ḳadar Devlet-i ^cAliyye ḫazinesinden verilmek ve verilmediği sūretde memālik-i Devlet-i ^cAliyye'de Nemçelüye muḳābele bi-l'misil icrāsı cā'iz olmaḳ şurūtu bundan aḳdem beyān olunduğu vechile nizāma rabt olunub.*[AUE] (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, 3. baskı, II, 264 aşağıdan).

Hatırlatma –*Taḳtirde* (bulunma hâl ekli) yerine bazen *taḳdirce* (göreceli hâlinde) kelimesi kullanılır.

Örn.: *Bunlar bu def^ca te'dib olunmadıḳları taḳdirce ḳonsoloslarınıñ iḳāmet eyledikleri sā'ir bılāda sirāyet eder*[AUE] (aynı eser, 306);

Ḳırımıñ istiḫlāsı irāde buyurulduğu taḳdirce evvelā külliyetli donanmāyı hümāyūn ile YeniKale boğazı tutulup Azaḳ deñizinden KaraDenize Rusya donanmasınıñ mürūru külliyyen men^c olunmaḳ lāzım. Zirā burası sedd-ü bend olunmadığı taḳdirce Ḳırımıñ bir tarafına yanaşılıpda ḳaraya ^casker çıḳarılırsa verādan Rusya donanması ğelip sefā'inimizi iḫrāk edipde bizi, ḫasr-ü tazyiḳ eder (aynı eser, 48-49 Ali Paşanın Mektubu)

1369. *Şimdiki zaman zarf-fiilleri kuramının özeti* – *-ArAk*'lı zarf-fiil veya bağlı (bağlaşık) zarf-fiil – *olmaḳ üzre* zarf-fiillik deyimi ve ardınca ile getirilen Arapça eylem (fiil adı) adlarından yapılmış başka zarf-fiil deyimleri gibi – alelade biçimde bir hâl veya bir tarz durumu ifade eder.

Tekrarlı *-A*'lı zarf-fiillerde böyledir; yalnız şu farkla ki bu ondan daha kuvvetlidir. Bir ulaştırma kipi olan *-Ip*'lı zarf-fiil veya düzendeşlik zarf-fiili, şimdiki zaman geçici olarak ifade edebilir.

iḵen'li birleşik zarf-fiil ve *-diyim ḫalde*'li zarf-fiillik deyim, aynı zamanda bir hâl ve zaman durumunu ifade eder; çünkü *-ArAk*'lı zarf-fiil yalnızca bir eylemin başka bir eyleme refakat ettiğini bildirir; hâlbuki *iḵen*'li zarf-fiil bir eylemin ana eylemin devamı sırasında gerçekleştirildiğini ısrarla bildirir:

Bu fark başka bir farkın ortaya çıkmasına sebep olur. Bu *iḵen* zarf-fiilinin ana eyleme bir uygunsuzluk gibi gelen zıt bir eylemi de ifade edebilmesidir.

III. Zaman zarf-fiilleri ve zarf-fiil deyimleri

1370. Zaman zarf-fiillerini[1460] meydana getirmeğe yarayan eklerin sayısı çok olup belli başlıları şunlardır:

-dIktA,	*-IncAyA ḳadar*,	*-mAdAn* (*önce*) veya
-DIkçA,	*-AļI*,	*-mAzdAn* (*önce*).
-IncA	*-dIktAn sonra*,	

1. hatırlatma – Bu kiplerin çoğu esasta kendilerinden sonra hâl eklerinden biri getirilmiş olan fiil adıdır.

-DIkdA, *-DIkçA* ve *-DIktAn soñra* biçimlerindeki *-DIk* eki, *-kän* ekine (krş. § 701) benzer olup bu ek öteki Türk dillerinde de (*-kändä*, *-känçä* ve *-kändin soñ* biçiminde) aynı kullanıştadır.

Bir de *-kän* eki halk Osmanlıcasında ve farklı taşra lehçelerinde de *-An* biçiminde izler bırakmıştır (Bilindiği üzere edebiyat dilinde bu, yalnızca sıfat-fiil olarak kullanılır.[1461]).

-IncA eki içinde, *-kän* ekiyle yakın olan (daha fazla ayrıntı için bk. § 1393 *-birkin* eki var.

Yine *-AļI* ekinin kökeni için bk. § 1343.

2. hatırlatma – *-DIkçA* ve *-IncA*'lı zarf-fiillerdeki *+CA* eki, lehçelerde *+cek* ve *+cen* biçimleriyle de görülmektedir. Bunlar *-çeñ* kökenli edata (bk. § 918, 1. dipnot) ve *+ces*, *+cez* (krş. § 928) biçiminde uzatmalı biçime bağlı bulunmaktadır (krş. § 1384).

1. -DIktA'lı zarf-fiil veya zaman zarf-fiili

1371. *-DIktA*'lı zarf-fiil ana eylemin olup bittiği zamanı[1462] bildiren bir yan eylemi ifade eder.

[1460] Bilindiği üzere zaman kavramı zaten nitelik zarf-fiillerinde (ve başlıca.......zarf-fiilinde) görülmektedir.[JD]
Burada noktalarla boş bırakılan yerler metnin baskısında çıkmamış olanlardır.[AUE]

[1461] *-kān* ekini Osmanlıcadan *-DIk* eklerinin sürüp götürmüş olmasından, bunun daha sonralık bir edat olduğu sonucu çıkarılmamalıdır. Hele, belirsiz ve belirli geçmiş zaman gövdesi olan ve *-DI*'nın daha önceleri Orhon kitabelerinde var olduğu sabit ve tasdik edilmiş bulunan *-DIk*'tan geldiği göz önünde tutulursa bilakis bu ondan çok eski görünüyor (krş. § 653).[JD]

[1462] Ana eylemin olup bittiği zamanı bildiren *iken*'li zarf-fiilden farklı olarak başka bir tabir ile söyleyelim. *iken*'li zarf-fiil – zaman görevini gördüğü takdirde – ancak *devamlı* eylemler bildirir; *-DIkdA*'lı zarf-fiil ise özellikle yan ve bir anlık eylemler ifade eder.[JD]

Bu zarf-fiilin tek başına bir öznesi olabilir.

Esasına bakılırsa bu, iyelik eki bir iş adı gibi kullanılan (bk. § 715) fiilden yapılma *-DIK*'lı bir ada ait biçimin bulunma hâlidir.

Örn.: *Ḳażā ǵeldikde dāniş ǵözü ḵör oḷur* (krş. daha ileride § 1391).

Yeniçeri aǵası ḥarba gitdikde öñünde yeniçeri ocaǵına maḫṣūṣ tuǵ ile beyaz bir bayraḳ çekilip ǵerisinden dört edek at ǵötürülürdü (ABDURRAHMAN ŞEREF, *Osmanlı Devleti Tarihi*, 294. s.);

Gedik Aḥmed Paşa Itaḷya sāḥillerinde Otrantayı zabt etdikte güzel bir ḳalᶜe inşā etdirmişidi. Müʾeḫḫeren Itaḷyaḷıḷar ḳaḷᶜe-i mezḵüreye desires oḷduḳda tarz-ı inşāsına ḥayrān oḷduḷar (aynı eser, 339. s.).

Hatırlatma – Eski Osmanlıcada *-DIktA* biçimi bazen *her* kelimesiyle beraber bulunduğu zaman 'her defa, işde' anlamını verirdi.

Örn.: *Resūluḷḷah ᶜaḷeyhisselām her yemek yidikte parmaǵın yaḷardı.*AUE (MUHAMMED EFENDI, *Risâle-i Birgivi*, 50. s.).

Şimdiki Osmanlıcada aynı anlamda *-DIkçA* eki kullanılır (krş. § 1380).

1372. *-dikde* biçimi yerine Anadolu lehçelerinde ve Azericede çoğu zaman *-ende* biçimi bulunur (Maraş'ta derlenmiş Köroğlu Türküsünden).

Örn.: *Bir yiyit silkinip ata binende,*

Derelerde boz ǵurtḷara ün oḷur (*Kitâb-ı Dede Korkut*, 27. s.);

Ḳaranḳu aḫşam oḷanda vaf vaf üren,

*Acı ayran tökülende çap çap içen.*AUE

vaf vaf[1463], *oḷanda, çap çap*[1464], *tökülende* (Osmanlıcaya göre *dökülende) ayran*; *vaf vaf üren*; krş. RADLOFF, I, 1825 (=Osmanlıcada: *ürüyen*);

*Oḳuyanda veya taḳrîr idende müstemi-i iştibāha saḷmayasın*AUE (FETH ALI AHUNDOF, *Temsilât*, III. s.).

-AndA biçimi[1465] anlam bakımından tam tamına *-DIkdA* biçimine denktir (krş. § 1370) öteki lehçelerde *-kAndA* biçimine karşılıktır.

Örn.: *Xoş vaḳdı* (veya *waḳtı?*) *oḷ kişiniñ kim tañ bilä ḳopḳanda aç boḷḳay* (*boḷyay*) *käçä yatḳanda aç yatḳay* "İyi günü (= bahtı oḷur) o kişiniñ ki sabahleyin ḳalḳtıḳta aç

[1463] Şimdi *ḥav ḥav* dediğimiz.AUE

[1464] Şap şap ederek, şapırdatarak.

[1465] Bu biçimi, ad olarak kullanılan *-An* sıfat-fiilinin bulunma hâliyle *geçende* de olduğu gibi karıştırmamalı.
Bu kelimesi kelimesine 'son geçmiş günler de' anlamındadır.JD

bulunur, gece(leyin) yatdıḳta aç yatar."[AUE] (FERIDUDDÎN ATTÂR, *Tezkiratü'l Evliya*, 105. yap., 1 ve 2; PAVET de COURTEILLE tercümesi, 43. s.);

Min Buḫārā ve Semerḳandnı alganda[AUE] (BEVERIDGE, *Bâbur-nāma*, 11. yap., I, 7);

On yaşıga yitkändä[AUE] (ALI ŞIR NEVAI, *Târîh-î Mülûk-i Acem.*, 74. s.);

Atası atını Temucin ḳoydı ḫan kätärkändä "Han olaraḳ tahta yükseltdiklerinde Cengiz (diye) lâkab koydılar."[AUE] (EBÜLGAZI, 41. s.).

-kAndA biçimi de zaman zarf-fiil deyimleri yapmak üzere farklı fiil adlarını bulunma hâline koymaktan ibaret olan daha genel bir oluşumun özel bir hâlidir.

Böyle Osmanlıcada yalnız sıfat-fiil ve kişili kip gövdesi[1466]olarak kullanılan *-ir* (*-är*) biçimi bulunma hâline konmuş bulunuyor.

Örn.: *Şimᶜonnı axirat yärigä ḳoyarda oḷ bitigni iligigä bärdilär.* "Şem'unu ahiret[1467] yerine koydukta o yazıyı eline verdiler."[AUE] (T. E., 50. s., I, 14);

ḳa'baya barurda 'Ka'beye vardıkta' (aynı eser, 89. s., I, 4);

Bir kişi körmästä yırayraḳ beribaḷeni.[1468] "Bizi hiç bir kimse görmez iken daha uzak gitmiş olalım?"[AUE] (*Yedi Uyurlar*, 228. s.).

-käläk ekiyle (krş. § 1343, 4.) meydana getirilmiş buna benzer bir ifade örneği de *Altayca dil bilgisi* § 337'de bulunuyor (yine bk. MELIORANSKI, *Kazak-Kırgızların Kısaltılmış Dil Bilgisi*, II, 53. s. § 15.).

2. -DIktA'lı zarf-fiille anlamdaş zarf-fiil ekleri

1373. *-DIktA*'lı zarf-fiil eklerinin yerine şu zarf-fiil ekleri kullanılabilir.

a) İyelik eki almış fiil adlarının bulunma hâliyle meydana getirilenler.

Başlıcası *-DIK*'lı iş adı böyle bir oluşumda bulunabilmektedir. Böylece elde edilen zarf-fiillik deyim şu şimdi irdelediğimiz zarf-fiilden ancak örneğin:

sevdiẏimde;

sevdiẏiñde

biçiminde değişir olmasıyla farklı bulunmaktadır (§ 1383, 4. hatırlatma ve 1469).

Örn.: *Bir gün matbaᶜaya ǵeldiẏimde hiy'et-i taḥrīriyeyi mühimm bir baḥsla meşgul ǵördüm* (Mehmed Âsım, *Karikatür*, 104. s.);

1466 Bu kipler *iken*'li zarf-fiil gibi *devamlı* bir eylem bildirmeye de yarar (krş. § 1371, 2. dipnot).[JD]

1467 Bu 'öbür dünya' anlamına 'ahiret' değil 'en sonunda, âhir, nihayet' anlamında bir zarf gibi kullanılmış olacak.[AUE]

1468 *Berib* kelimesi belki *barib* 'varıp, varmış'tır; fakat *aleni* kelimesini anlayamadık. Acaba Arapça *'aleni*? mi; yoksa Türkçe *ägleni* 'eğlenerek, gecikmiş olarak' mı?[AUE]

Sadr(ı)a^czamlar ḫarba me'mur olduḳlarında serdār-ı ekrem unvanını alırlardı (AHMET RASIM, *Osmanlı Tarihi*, 72. s.);

Osmanlı pādişāhları taḫte cülūs etdiklerinde bey^cat-i umūmiyeden soñra taḳlīd-i seyf alay-ı icrā edilirki pādişāhlıḳ i^clānınıñ başlıca merāsiminden dir (aynı eser).

Hatırlatma – Yakutçada bunun aynı olan bir yapılanma vardır: *täk* (= Osm. *dik*) + iyelik eki + *nä* (= Osm. *de*); krş. BOHTLINGK § 580 ve 744. öteki lehçelerin bazılarında aynı biçimde kullanılan *-kän* biçimi vardır (krş. § 1370).

Örn.: *Män kişnägänimde mä*[1469] (Osm. *baña*) *kälir.* "(At diyor) ben kişnedigimde bana gelir."[AUE] (RADLOFF, *Proben*, VII, (Kırım), 12. s., I, 9 aşağıdan).

1374. Bazen aynı biçim içinde *-DIK*'lı kip yerine başka iş adları bulunur: *-AcAK*'lı iş adı deyime niyetlik bir anlam verir.

Örn.: *ḳamçı alıp vuracağında* 'kamçı alıp vurmağa davrandığı anda...'

-mA'lı iş adı.

Bu özellikle dolaysız sözden sonra gelen *de-* fiilinin bu türlü iş adıyla birleşmesiyle şöyle olur: *demesinde* 'dediği gibi'. Bu kullanış, bu fiilin çoğu zaman kullanılan kiplerini mümkün olduğu kadar çeşitlendirmek arzusundan doğmuş olacak.

-Iş'lı iş adı.

Örn.: *Galebe* (*ḳalaba*? *Ykl. ḳalabalıḳ*[AUE]) *divān, her üç ayda ^caskere çıḳan ^culūfe sebebiile ve yaḫod bir elçi ġeldiyinde ḫuzūra ḳabul edilişinde ^caḳt edilen divān idi* (AHMED RASIM) (Bu örnek içinde farklı zarf-fiil deyimleri var.).[1470]

Krş. Buna benzer bir yapılanmayı, RAQUETTE (Lesson XL, 1 ç)'nin aşağıdaki örnekte;

Çoldin ötüşümde buran çıḳtı "Çölden geçişimde burağan (kasırga, fırtına) çıktı.".[AUE]

1375. b) İyelik eki almış ve ardınca **vaḳit* veya **zaman* kelimeleri gelmiş olan fiilden türemiş *-DIK*'lı ve *-AcAK*'lı çekimsiz fiiller.

sevdiyim vaḳit (zemān);

seveceyim vaḳit (zemān).

Bu örneklerden de anlaşılıyor ki *-DIK*'lı biçim alan zarf-fiillik deyim, bütün zamanlarda geçerlidir; *-AcAK*'lı biçim alan zarf-fiillik deyimin ise iki anlamı vardır: 1. *niyetlik* (bütün zamanlarda geçerlidir), 2. *gelecek zaman.*

Bunlardaki iyelik eki, deyimin öznesine iyelik üçüncü kişi zamiri görevini görür. Böylece meydana getirilen *sevdiğim* kipi, *vaḳit* (zaman) kelimesinin fiile ait belirtkeni

---

1469 Lehçelerdeki *bā* gibi.[AUE]

1470 Fikrimizce burada *geldiğinde* kelimesinden başka bir zarf-fiillik tabir yok.[AUE]

(bk. § 746. ve aşağısı) olur ve bu *vaḳit* (zaman) kelimesi ise zarf göreviyle kullanılmış bulunur.

Örn.: *Üç sene evvel mekteb-i mülkiyeden şehadet namesini aḷdığı vaḳit onu üç yüz elli guruşḷa daḫliye ḳaḷemlerinden birine aḷmışḷar idi.*AUE (MEHMED RAUF, *Üç Hikâye*, 6. s.);

Ḥük'ümet-i seniyeniñ boğazḷarı ḥarb zemanında sefāyin-i ticariyeye istediyi vaḳıt ḳapamaḳ ḥaḳḳ-ı biḷā ḳayd-u şart mevcūd idi;

*Yeniçeriler ḳazan ḳaḷdırdıḳḷarı zeman üḷemayı Orta Cami*c*e ğetirderek za*c*mḷarınca şer'en icrāāt ederlerdi* (ABDURRAHMAN ŞEREF, *Osmanlı Devleti Tarihi*, 300. s.).

Bir adam bir meḥaḷḷden diğer meḥaḷle gideceyi vaḳit pasaport ve mürur tezkeresi aḷmağa mecbūrdur (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebîye*, 378. s.);

kedi yavrusunu yeyeceyi vaḳıt "Sıçana beñzeyor!" dermiş (atasözü).

1376. *Vaḳıt* yerine Eski Osmanlıcada bazen *vaḳtın* (=*vaḳıtta*AUE) kelimesine de rastlanırdı.

Örn.: *Aḷḷah-u Te* c*ālādan bir nesne istediği vaḳtın ḫayr ise müyesser it yā Rabb diye.*AUE (MUHAMMED EFENDI, *Risâle-i Birgivi*, 37. s.).

Vaḳtın kelimesinde eski araçlık eki +*In* var (krş. § 401, 1. hatırlatma). Yine bu aynı kelime şu ifadelerde de bulunuyor: *ne vaḳtın* 'ne vakitte' (§ 1017, 2.) ve *oḷ vaḳtın* 'o vakitte' (ROUEN, 1493 yazmaları 45. yap. ve 1552, 42 ve 43. yap.). Krş. Bunun anlamdaşı olan *oḷ ödün* 'o zamanda' (MÜLLER, *Uygurca*, çeşitli yerlerde).

1377. *Vaḳit* veya *zeman* adları yerine (*gün*; *ğece*; **sa*c*āt*; **daḳīḳa*; **tārīḫ*; *ān* veya ***hengām* gibi) anlamca daha açık, daha az basit adlar getirilirse artık bunlar zarf-fiil deyimleri değil, fiile ait bir sıfatı olan bir addan yapılmış ifadeler olur.

Örn.: *Sizi ğördüyüm gün* ("Hangi gün?" sorusuna cevap olarak da);

*Herkes(iñ) susduğu şu feci*c *bir henğāmda*;

Girid Yunanistāna ilḥāḳ oḷunduğu daḳīḳada.

vaḳit ve *zeman* kelimelerinin kendileri de bu hâlde bulunabilirler. O zaman belirsizlik sıfatı olan *bir*'le veya çokluk ekiyle birlikte olabilirler.

Örn.: *Vapor oḷmadığı zeman yelken ğemileri işlerdi* (*Altın Kitab, 61. s.*);

Boğdayıñ başaḳḷandığı zemana ḳadar ğeçen müddet (aynı eser, *51. s.*);

Hiç umuḷmadığı bir zemanda;

Tepedelenli Ali Paşa fermanḷı oḷduğu zemanḷarda (*Tarih-i Lutfî*, I, 13. s.) (sürgüne gönderme AUE);

*Sultan Selim uyumadığı zemanḷar kitāb mütaḷa*c*asiile vaḳıt ğeçirirdi* (AHMET RASIM, *Osmanlı Tarihi*). Bu örnekte çokluk eki, eylemin sık sık oluşunu ifade etmeye yarar.

Aşağı örnekte *hîn* kelimesi bulunuyor:

Revān etdüği hînde (*Fütüvvet-nâme*, 9., 39. yap.).

Hatırlatma – Öteki Türk dillerinde buna benzer deyimlere rastlanır:

Ämdi Kaᶜbägä barur wakıt tur ur. "İmdi Kaᶜbeye varacak vakıtdır."[AUE] (FERIDUDDÎN ATTÂR, *Tezkiratü'l Evliya*, 46. yap., I, 4);

Ol waᶜz aytur (aydur) kündä. "Onun vaz söylediği (ettiği) günde."[AUE] (aynı eser, 37. s., I, 4);

Men kilän vaktıda. "Ben geldiğim vakit (de)."[AUE] (GRENARD, *Çin Türkistanı Yeni Edebiyatı Örnekleri*, 342. s.).

1378. Bununla beraber **esnā* ve/veya *sıra* gibi adların bulunma durumlarıyla kullanılanlarını içine alanlar, zarf-fiillik deyim olarak sayılabilir.

Bu deyimler şöyle böyle bir müddeti içine alan eylemi gösterirler ve bazen anlamları ile *iken*'li zarf-fiile yaklaşırlar.

Örn.: *Avropa-i garbi akvāmı ilerilemek sedalarını her cānibden simāh-ı devletlerine isāl etdikleri sırada biz o yoldaki icrāāt-ı devlete musirrane māni' olurduk* (ABDURRAHMAN ŞEREF, *Osmanlı Devleti Tarihi*, 336. s.);

Muhārebe ibtida etdiyi esnāda bizim Anadolu askeri bozuldu (AHMED RÂSIM, 108. s.).

Sıra kelimesi bazen *sıralarda* biçiminde çokluk olarak kullanılır.

Daha ileride (§ 1381, hatırlatma) *-mAdIk sıra* biçiminde lehçe deyimleri görülecektir. Bunlar başka bir anlamdadırlar.

1. hatırlatma – Eski Osmanlıcada *mahal* kelimesinin bulunma hâlinde de *vakıt* yerine kullanıyordu (MENINSKI, *Inst*, 154. s.).

Aynı yapılanma *Bâbur-nâma*'da da bulunuyor.

Örn.: *Semerkandnı algan mahalda.* "Semerkand'ı aldığım vakıt (de)."[AUE] (BEVERIDGE, *Bâbur-nâma*, 5. yap., I, 4).

2. hatırlatma – Zaman bildiren zarf-fiil deyimlerin bu büyük miktarı görüldü. Bu bölümde *Kitâb-ı Dede Korkut* (11. s.)'un bir ibaresine bakınız ki burada aynı zamanda kafiyeli olarak şu kipler de bulunmaktadır: *esdiyinde*; *okradıkta* (krş. § 851, 3.); *koyulan çağda*[1471]; *deyende*.

3. -DIkçA'lı zarf-fiil veya göreceli zaman zarf-fiili[1472]

1379. *-DIkçA*'lı zarf-fiil de bir zaman zarf-fiilidir; fakat yan eylemle ana eylem arasında daha sıkı bir *münāsebet* ve *alāka*, daha büyük bir dayanışma bildirmek ile -

---

1471 Yazarın arada verdiği bu örnek konuya uygun olmadığı için yerinde değildir.[AUE]

1472 Türk dilcileri buna *rābıta-i-tevkitiye*; yani çekimlenmesine zaman zarf-fiili derler.[JD]

DIktA'lı zarf-fiilden ayrılır ve gerçekten *-DIkçA*'lı zarf-fiil (iyelik eki almamış) *-DIK*'lı iş adının *göreceli* hâli (§ 923)dir.

Bu kipin Fransızcadaki farklı karşılıkları daha ileride gösterilmiştir; fakat şimdiden şunu belirtmek gerekir ki bunu *-DIktA*'lı zarf-fiilden ayırt eden anlam farkını Fransızcada her zaman göstermeye gerek yoktur. Çoğu zaman şöyle karşılıklar vermek yeter: *lorsqüe...*, *quand...*

Ana eylemle yan eylem arasındaki *nispet* şu üç biçimde görünebilir:

1. Sık sık oluş ilgisi;

2. Devam ve imtidat ilgisi;

3. Dereceli ilerleyiş ilgisi.

1. *-DIkçA*'lı zarf-fiil iki eylem arasında bu eylemler hemzaman olarak tekrarlanmış sayıldıkları zaman bir sık sık oluş alakası ifade edebilir.

Ana eylem, yan eylem miktarınca yenileşip tekrarlanır.

Örn.: *Seferlerde muzafferiyeti ᶜazîme vâkiᶜ ol̥duk̥ça her nefere birer ikişer ak̥çe terek̥k̥i verilirdi* (ABDURRAHMAN ŞEREF, *Osmanlı Devleti Tarihi*, 296. s.);

Güldükçe güller açıl̥ır[1473](söylence).

Şu h̥erifi ğördükçe fenal̥aşıyorum (KÖSE KÂHYA, 103. s.);

Söyledikçe al̥ef çık̥ar ağzından (AŞIK GARIB, Maraş'ta derlenen bir türküden).

Yine krş. şu hazır biçilmiş ifadeleri: *îcāb ettikçe, fırsat bul̥duk̥ça.*

Hatırlatma – Bu kavramıyla *-DIkçA* zarf-fiili bazen ***her* kelimesiyle beraber bulunur. O zaman bu, sık sık oluş alakasını kuvvetlendirir.

Örn.: *her ğeldikçe;*

her arzu ol̥unduk̥ça;

Fransız mektebinde Türkçe h̥ocam vazifeme her ğöz ğezdirdikçe "bu h̥attıñ elifbāsı

[1473] Bu söylence Türk halk masallarında sık sık rastlanan bir hayalden alınmıştır.
Krş. MEHMET TEVFIK, *İstanbulda bir sene.* 1, 19. s.:
k̥ız güldükçe güller açılıp ağladıkça inciler dökülüyormuş.[AUE]
Yine krş. *Mürādına eremeyen k̥ız* (KÚNOS). VIII. *Proben* (RADLOFF 186. s.), *filan* (veya *fal̥an*) *yerde bir k̥ız varmış yık̥andık̥ça başından al̥tunl̥ar dökülür güldükçe yenā'ında (yanağında) güller açıl̥ır, ā(ağ)l̥adık̥ça inciler saçıl̥ır.*[JD]
Buna benzer çok eski bir hayal için bk. (Arthur Lumley DAVIDS, *Gr. Türke,* 198. s.);
Lākin (Padişah k̥ızının) küzelligi andag irdikim (öyle idi ki) k̥uru ağaçga (ağaca) külse yaprak̥ ve tak̥ır (ot bitmez) yergā (yere) bak̥sa ülen (çayır) bitār irdi saçın taraa yincü (inci) tökülip (dökülür) ve tākārsa altun kümüş usardı (büyürdü).
Yine krş. REFIK HÂLID'in, *ay peşinde* adlı hikâyesinde böyle bir ibareyi.[AUE]

başḳa oḷacaḳ; ᶜacebā çerkesçe mi?" derdi (KARAY, *Kirpinin Dedikleri*, 259. s.).

1380. 2. *-DIkçA*'lı zarf-fiil iki eylem arasında bir *devam ve müddet* alakası ifade edebilir. Ana eylem (zamanı), yan eylem (zamanı) kadar devam eder (Fransızca karşılığı *tant que* ...).

Örn.: *Dünya durduḳça;*

Meclis-i mebᶜusān ve idāre-i meşrūta bu millet bāḳi oḷduḳça paydārdır (*Tanin*, 972. nu.);

Tabīᶜat her birimiziñ eline bir ḳemik verir; ᶜömrümüz oḷduḳça iliyini çıḳaracağız deye oğraşırız (uğraşırız): işte ḥayāt (CENAP ŞAHABEDDIN, *Neşr-i Harb, Neşr-i Sulh ve Tiryaki Sözleri*, 331. nu.) *ömr ...oḷduḳça* hazır biçilmiş bir deyimdir (krş. *Bibliothèque Nationale Yazmaları, AFT*, 394. nu., yazmaları, 62. yap., I, 8; krş. daha ilerideki).

Bu kullanış, bir bekleme bir kollama kavramı ile sık sık başka bir anlam rengi alır. Ana eylemin öznesi yan eylemin yerine iş görmek için yan eylem olup bitene kadar kendi durumunda sabit kalır (Fransızca karşılığı, yine olduğu gibi kalır: *tant que...*).

Örn.: *Memleḳetimizde düşmanıñ bir neferi buḷunduḳça suḷḥ sözünü bile işitmek istemeyiz.*

Eski Osmanlıcada zarf-fiile *mādam ki* (*madem ki*[AUE]) bağlacının (§ 1002) ilave edilmesiyle bu anlam kuvvetlendirilebiliyordu; bakınız buna dair bir örneğe (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, 3. baskı, II, 106. s., I, 6 – 7).

1381. *-DIkçA*'lı zarf-fiilin *olumsuz* veya *yeterlilik oḷumsuz* fiil tabanından yapılmış olduğu ve yine *oḷumsuz* veya *yeterliği olumsuz* biçiminde ana bir eylemle beraber bulunduğu her hâlini asıl bu takıma (§ 1380) koymak gerekir. Bunda ana eylemin *yokluğu* yan eylemin *yokluğu* müddetince devam etmesi önemlidir (Bu, askıda bırakılmış bir eylem fikrini verir.).

Örn.: *İstek oḷmadıḳça taᶜāmıñ dadı oḷmaz* (atasözü);

Bir recām var, ḳabul edeceyiñi söz vermedikçe, söyleyemem (MIZANCI MEHMED MURAD, *Turfanda mı Yoksa Turfa mı?*, 109. s.).

Olumsuz fiillerin bu kullanılışı *sınırlayışlı* bir anlama duyulur derecede yaklaşıyor. Bunda ana eylemin yokluğu yan eylemin yokluğu kadar devam eder, *demek* yerine yan eylemin yapıldığı *zamana kadar* devam eder, diyebiliriz.

Olumsuz fiillerden yapılmış oldukları zaman (bk. § 1390) *-DIkçA*'lı zarf-fiillerle (*hudutlanışlı* anlamdaki) *-IncA*'lı zarf-fiillerin anlamdaş olmalarına sebep de budur.

Yine bu sebeple (zarf-fiillere bağlaçlar ilave etmekten çekinilmeyen) Eski Osmanlıcada bazen *-mAdIkçA* zarf-fiili ile beraber bazen *tā ki* (§ 999 ve *ḥatta* gibi sınırlayışlı edatlar kullanılıyordu.

Örn.: *Sen kemā yenbegī (= ğereği gibi*[AUE]*) bu cevherleriñ tesarrufuna mālik olamazsın tāki ḥaddi bulūga yetişüp başıña taç ğeyüp müstaḳil olmadıḳça*[AUE] (MEHMED EFENDI, *Sefāret-nāme*, 41. s.);

İslamboluñ fetḥi mümkin olmaz ḥattā ḳaradan ğemi yürütmedikçe[AUE] (DIETERICI, *Crestomathie Ottomone*, 11. s.).

Hatırlatma – Anadolu'da *-mAdIkçA* yerinde *-mAdIk sıra* biçimi de bulunmaktadır.

Örn.: *Kendim getmedik sıra olmaz*;

İzni olmadıḳ sıra olmaz (GUISE, *Anat.* 41 ve 42. s.).

1382. 3. *-DIkçA*'lı zarf-fiil *derece derece bir ilerleyiş* ilgisi bildirdiği zaman, bu dereceli ilerleyiş özellikle yan eylemle veya hem zaman olarak her iki eylemle ifade edildiğine göre iki çeşide ayırmak yerinde olur (Bu iki çeşit arasında her zaman tamamıyla kesin bir ayrım çizgisi çekmek kolay değildir.):

a) Dereceli ilerleyiş özellikle yan eylemlerle ifade edilir:

Örn.: *Çocuḳ küçük iḳen baş ağrısıdır, büyüdükçe yürek çarpıntısı olur* (CENAP ŞAHABETTIN, adı geçen eser, 431. nu.);

Çalışdıḳça derslerimi pek güzel öyreniyorum (*Altın Kitab*, 3. s.);

Gitdikçe; *gün ğeçdikçe*. Krş. yine aynı anlamda *vardıḳça* (MENINSKI, *Inst*, 154. s.).

Örn.: *Bir ḳayalıḳdan dökülen, döküldükçe köpüren beyaz bir şelāle* (UŞAKLIGIL, *Aşk-ı Memnu*, 124. s.).

b) Dereceli ilerleyiş iki eylemle eş zamanlı ifade edilir. Bu eylemler derece derece ve benzer bir artışa (veya eksilişe) elverişli nitelikte sayılır. Bu yapılanma fiillerinden birinin veya her ikisinin kendiliğince bir artış anlamı olduğu zaman bile kullanılabilir; ana eylem, yan eylem nisbetinde artar (veya eksilir);

Örn.: *Çinğāne çoğaldıḳça çeri başı iftiḫār eder* (atasözü);

Yaşlandıḳça güzelleşmek çınar ağacına maḫsusdur (CENAP ŞAHABEDDIN, *Neşr-i Harb, Neşr-i Sulh ve Tiryaki Sözleri*, 4. nu.);

Atın ayağı eyer oralara basacaḳ olursa çabalandıḳça batar gider (TAMBURI ARUTIN, *Nadir Şah Tarihi*, 4. s.).

1383. *Özel durum* – Bu zarf-fiilin son olarak irdelediğimiz (§ 1382) zarf-fiille ilişiği olan bir kullanışı var: *-DIkçA*'lı zarf-fiil biçimine konulan fiilin hemen ardınca aynı fiilin bir başka kipi bulunur. O zaman artık iki eylem arasında dereceli bir ilerleyiş ilgisi meselesi olamaz; bunda dereceli bir artış (veya eksiliş) hâlinde tek ve aynı bir eylem vardır.

Bazen de dereceli ilerleyiş fikri ortadan kalkar ve bu ifadeler yalnızca bir eylemin

abartılmasını bildirir (Fransızca karşılığı *beaucoup considérablement, enormement* 'çok, hatırı sayılır derecede, büyük mikdarda').

Örn.: *Hava(ḷar) souduḳça souyor*[1474];

Fil gibi yedikçe yer (söylence);

Yıḷan masaḷı gibi uzadıḳça uzadı (söylence).

1. hatırlatma – *-DIkçA*'lı zarf-fiilin öznesi, ana eylemin öznesiyle karıştırılmadığı zaman bile belirsiz olabilir.

Örn.: *Yaş deridir çekdikçe uzar* (söylence);

Yuvasını yaḳmadıḳça yıḷanıñ k̲ökü k̲esilmez (CENAP ŞAHABEDDIN, *Neşr-i Harb, Neşr-i Sulh ve Tiryaki Sözleri*, 361. nu.).

2. hatırlatma – *oḷduḳça* kelimesi (*gitdikçe* gibi bk. § 1382 *a*) hakiki bir ad olmuştur *ep eyi, epeyice* ve *adam aḳıḷlı* kelimelerinin anlamdaşı olup şu yolla kullanılır:

1. Bir sıfatla beraber zarf olarak.

Örn.: *Oḷduḳça zengin.*

2. Fiillerle beraber zarf olarak.

Örn.: *Bu at oḷduḳça yürüyor* (ŞEMSEDDIN SAMI).

3. Sıfat olarak.

Örn.: *Oḷduḳça çiftliktir* (*Yine o*).

3. hatırlatma – *-DIkçA* eki lehçelerde *-DıkçAs* veya *-DIkçAz* biçiminde de görülür.

Örn.: *Size baḳdıḳcas ḥariyetim* (*ḥayret yerine*) *artıyor* (GÜRPINAR, *Metres*, 10. s.);

Krş. *Yine o*, 11. s. *oḷduḳças* (*oḷduḳça* yerine).[AUE]

4. hatırlatma – Eski Osmanlıcada *-DIkçA* biçimi içinde (fiilin öznesine iyelik üçüncü kişi zamiri olarak) iyelik eki de bulunmakta ve bu bakımdan bu biçim bir çeşit zarf-fiillik deyim meydana getirmekte idi (krş. § 1373 ve 1469).

Örn.: *ᶜOmrüm oḷduġunca tapuñda durum* (hizmetinde durayım)[AUE] (*Bibliothèque Nationale Yazmaları, AFT*, Sup. t. 1207, 91. yap.) (*ömrüm oḷduġunca* krş. § 1380, 2.);

Dehşetle asümān-ü zemin pür figān oḷur[AUE];

Sarsıḷdıgınca zelzele-i ḥamleden zemin[AUE] (GIBB, *Osmanlı Şiirinin Tarihi*, VI, 196. s.).[AUE]

Krş. EBU HAYYÂN 148 ve 210. s.'de buna benzer şöyle bir yapılanmayı: *teyme* (osm. *deyme*) *k̲eldügümcä* 'her geldiğimde'.[AUE]

[1474] Burada olduğu gibi bazı yerlerde 'gittikçe daha çok' anlamıyla dereceli artış (veya eksiliş) da bildirdiği görülüyor.[AUE]

5. hatırlatma – Öteki lehçelerin *-känçä(cä)* biçimi (1370. paragraf, 1. hatırlatmada söylenilmiş olanlara bakınca beklenebilir bir şey olduğu hâlde) Osmanlıcadaki *-DIkçA* biçimiyle anlamdaş değildir. Bazen bu (daha ileride § 1393'te sözü geçecek olan *-kinçe* yerindeki) *-IncA* biçimiyle aynı anlamdadır; bazen de nitelik zarf-fiili olarak kullanılmaktadır (krş. GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi*, § 345 ve 346). Bk. § 1393 *-käncä* eki bir karşılaştırma zarf-fiil deyimi de olabilir (bk. § 1454).

-DIkçA biçimine anlamca tıpa tıp karşılık olan Doğu Türkçesi biçimi *-kän sayın* veya *sayı*'dır. Bk. GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi* § 350 ve 351 ki burada sık sık devam, artış veya dereceli ilerleyiş alakasının anlamları açık açık gösterilmiş bulunuyor; Krş. PAVET de COURTEILLE, *Şark Türkçesi Lügatı* ساين ve سايى kelimelerini; bir de RADLOFF, *Proben* VII (Kırım) 15. s., I, 9 aşağıdan, bir örnek verelim: *susayan* '(o) susadıkça'. Bu *sayın* veya *sayı* kelimesi 'her' anlamını veren bir çeşit edattır (krş. GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi* § 119). Krş. Inscr. de.. Orhon *sayu* ve nihayet Yakutçadaki bir *-täx āyı* biçiminin izlerini de belirtelim:

Ättāx āyı ķısırar[1475] "Her söylenene kızar (darılır)."[AUE] (BOHTLINGK § 743).

Yakutça *tāx* = Osm. *-DIK* (aynı eser, § 378) ve *āyı* = *sayı* (baştaki *s* ünsüzün düşümü hakkında bk. BOHTLINGK, 95. s.).[1476]

4. -IncA'lı zarf-fiil, art arda zarf-fiil

1384. *-IncA* eki gırtlaksı *k*'sinden sıyrılmış *-kIncA* ekidir. Şu hâlde bu, birleşik bir

1475 Bizce bunun kelimesi kelimesine tercümesi: *ettik (eyitdik=söylemek) miķdarı ķızar olsa gerek.*[AUE]

1476 *āyı* kelimesi (Eski Osmanlıcada ve başka lehçelerde *sayış* biçiminde olan) Yakutçanın *ayıs;* yani *sayı* kelimesine yakındır. İyelik ekleriyle yalın hâlinde (kararsız ünlünün düşümüyle krş. § 207, *axsa* biçiminde), yönelme hâlinde (*axs-ı-yar* biçiminde) ve yükleme hâlinde (*axsın* biçiminde) 'her' anlamıyla kullanılır ve bu aslı **saķmaķ* (PEKARSKI, *Dict*, 205. s., AX altında) olan Osmanlıca *saymaķ* kelimesiyle aynı anlamdaki *āx-* fiilinden gelir. Yine krş. Osmanlıcadaki *sayı* kelimesini.
Şu hâlde *sayı* veya *sayın* edatı bir adet fikrini veriyor, nasıl ki (*-ce*) *-çe* edatı da bir ölçü fikrini ifade etmektedir.[JD]
Bizce bu *ax* kelimesi aslında miktar ve sonra zamanlık miktar olması gereken Türkçemizin *ay* ve *çağ* adlarına ykl. yine miktar ve zamanlık miktar bildiren: *-ça* eki ve 'miktarı yoklamak' anlamındaki *saymaķ* fiil adının kökü olan *say* kelimesine kaynak olmuş gibi görünüyor. Şu hâlde biraz önce geçen *susayan* (*sayın?*[AUE]) örneği kelimesi kelimesine: *susamak -yan* burada fiil adı eki görevinde 'miktarınca' anlamında olmalıdır ve bizim *her* diye karşıladığımız *-DIkçA* anlamı da bundan çıkıyordur; yoksa bizzat *sayın* veya *sayı* kelimesinde bu mana yoktur. Bundaki *-In* ise aletlik eki gibi görünüyor.[AUE]

ögedir (bk. *-kin* eki için § 866 ve *+CA* eki için § 917 ve aşağısı). Bunu *-kin*'li eski bir ada ait biçimin hemen hemen bir *karşılaştırma* durumuna eşit gibi görmek mümkündür.

-kince eki, *-känçä* (§ 1396 *-känçä* eki) ile sıkı sıkıya akrabadır. Bu da daha eski bir **-kancañ* veya belki de **-kañçañ* (bk. § 1396) ekinin varlığını kabul etmemize yol açar.

-IncA eki lehçelerde de *-IncAk*, *-IncAn* ve *-IncAs* biçimleriyle görülür (krş. § 1391 ve aşağısı).

Eski Osmanlıcada daha eski bir **-ḳaycañ* biçiminden türemiş *-icek*, *-ecek* ve *-iceğiz* biçimleri de kullanılırdı.

-IncA'lı zarf-fiilin anlamı önemli değişmelere uğramıştır; bugün ancak *art arda* zarf-fiil gibi kullanılır; eskiden ise *sınırlayışlı* ve *yerine gelirlik* bir zarf-fiil anlamında idi.

Bütün bu anlamlar *+CA* (*-çañ*) edatı [§ 918] ile ifade edilen *karşılaştırma* fikrine bağlanır. Bu anlam birbirini takip ederek aşağıdaki paragraflarda açıklanacaktır.

Vurgulanışı – Bu ek *+CA* ile bitmiş (§ 98) kelimelere ait kurallara uygun olarak sondan önceki hecede vurgulanır.

1385. *Art arda -IncA biçiminin zarf-fiil olarak kullanışı (Bugünkü kullanıştır.)* – Art arda zarf-fiil sebeplik zarf-fiille zaman zarf-fiili arasında bir yer tutar. Ana eylemden *önce gelen* aslında *bir anlık* yan bir eylemi ifade eder. O zaman ana eylem, yan eylemin az çok aralıksız bir *ardışığı* sayılır.

İlk bakışta karşılaştırma fikri (bk. daha yukarıya) bu kullanışta pek açık olarak görünmez; bununla beraber günümüz Osmanlıcasında bu zarf-fiil yerine çok kullanılan zarf-fiil deyimlerinde *gibi* vs. yolunda (bk. § 1397) kıyaslık edatların sık sık kullanılır olması kayda değer (Yine krş. art arda veya sebeplik bir anlam alabilen Fransızca *kıyaslık* gibi edatını krş. Almanca *als*, İngilizce *as*, Rusca , Leh dilince *jak* vs.).

Çoğu zaman da *-IncA* eki bu özel kavramını bütün bütün kaybederek *-DIktA*'lı (§ 1371) ve *-DIkçA* (§ 1379)'lı biçimlerin anlamına hissedilir derecede yaklaşır.

Fransızca karşılıklar da bu farklı kavramlara göre türlü türlü değişir:

1. Az çok aralıksız art arda.

Örn.: *İmtiḥāndan çıḳınca raḥat bir nefes aļdım*;

Oğļan evlenince bey oļdum sanır (atasözü);

Ḳıļıç baļığı gibi burnuna doḳununca darıļır (söylence);

Tavuḳ gibi aḳşam oḷunca ǵözleri ḳapanır (söylence).

Hatırlatma – *Göz açıp yumunca* deyimi 'bir anda, bir an içinde, bir lâhzada' anlamını verir.

Örn.: *Geçer çün ǵöz açıp yumunca devran* (*Humāyun-Nāme*)[1477];

Bir ǵöz açup yumunca ᶜibādetden ḫāli oḷmazḷar[AUE] (1426 yılı yazmaları, 156. yap.).

Bu deyim aslında 'göz açup kapayorcasına'[1478] anlamında idi. Hakikaten (aynı 1426 yılı yazmalarında 186. yap., iki defa) *ǵöz açup yummuşça*[AUE] deyimi geçmektedir. Azericede aynı anlam ile *ǵöz açup yuman saᶜatda* denilir (FETH ALI AHUNDOF, *Temsilât*, 53. s.).

Yine krş. *Tezkiratü'l Evliya*, 205. s., I, 1 deki şu deyimi: *Tilärsän kim yumḳan kösümni (közümni) açıp açḳan közümni yumup.* "Dilersin ki yumulan gözümü açup açılan gözümü yumup.."[AUE]

2. *Mecburi sonuç* (aralıksız veya aranklı)– 'önceki' anlamının bir gelişmesi.

Bu anlamda *-IncA*'lı zarf-fiil *-dIktAn soñra*'lı biçimin (§ 1414) anlamına yaklaşır.

Örn.: *ḳādı mürteşi oḷunca tabīᶜidir ki ᶜadālet mezada çıḳar* (CENAP ŞAHABEDDIN, *Neşr-i Harb, Neşr-i Sulh ve Tiryaki Sözleri*, 31. nu.);

Ḥürriyet fikirden mütevellid oḷunca fikriñ vücūdunu inḵār etmek sıfırdan ᶜaded teşekkül edebilir demek ḳabīlinden oḷmazmı? (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebîye*, 197. s.);

Ya binnazar taḥsīl-i ᶜilm[1479] *etdiyimiz şeyler böyle oḷunca ḥaḳāiḳe oḷan maᶜlūmātımız ne ḥalde buḷunmaḳ ḷāzım ǵelir.*

3. *Zaman durumu* (alaka fikriyle veya onsuz olarak): *-IncA* ekinin *-DIktA ve -DIkçA* ekleriyle anlamdaş olarak kullanılışı.

Örn.: *Oturduğum odadan nazar sağa iḥāle oḷununca Midilli limanı ǵörünür* (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebîye*, 133. s.);

Firenk canı sıḳıḷınca susar, Türk canı sıḳıḷınca çoḳ söyler (CENAP ŞAHABETTIN, T. S., 223. Nu.);

[1477] Bu Fransızca cümlenin tam karşılığı için *çün* kelimesini karşılayan *c'est parce que, puisque* ifadelerinden birini de başa geçirmek ister.[AUE]

[1478] Biz yazarın dediği gibi *göz açup yumunca* tabirinin aslı *göz açup yummuşça* olacağını zannetmiyoruz. *Göz açup yummuşça*, 'göz açup yummuş gibi' veya 'göz açup yummuş kadar' anlamlarında bir teşekkül olabilir. *Göz açup yumunca* ise 'göz açup yummak zamanında' anlamında bir oluşumdur.[AUE]

[1479] Bu örnekte *ilim* kelimesi fazla görünüyor; *ḥaḳayıḳa* kelimesinden sonra ise *dāir* kelimesi eksik olsa gerek.[AUE]

ᶜAḷālekser maziyi düşününce "o zaman ne budaḷa imişim" deriz; yarın hāli düşününce yine deyeceẏimiz budur (aynı eser, 234. nu.);

(Çocuḳḷar) aḳşam babaḷarını ġörünce "ḳabine düşdümü?" deye soracaḳḷar (KARAY, *Kirpinin Dedikleri*, 57. s.);

ḵā'se'-i lebrîz faġfūr oḷsa da vermez, sedā[AUE];

Servet efzāyiş buḷunca agniyā hissetlenür[AUE] (RĀGIB PAŞA);

Şebnem gibi fitāde'-i ḫāk-i meḫabbetiz[AUE];

ḳaḷmaz bir āfitāb-ı ġörünce ḳarārımız.[AUE] (NÂBI).

4. İki eylemin *alelade ardınlaşması -Ip*'lı *önceleme* veya düzendeşlik zarf-fiilinin (daha açık bir ifadeyle) anlamdaşı.

Örn.: *Zuḷḳadriye ḫākim-i ᶜAḷā'üddevleniñ ḳızını istemiş ve ᶜAḷā 'üddevle de vermeyince üzerine yürümüş idi* (AHMED RASIM);

Ne yazacağımı buḷamayınca artıḳ ter dökmeẏe başḷadım (KARAY, *Kirpinin Dedikleri*, 260. s.).

1386. *Gelmek* fiil adından olan *ġelince* kipi, asıl kendi anlamından ayrı olarak ve şu anlamlarda, yönelme hâlini çekişleyen bir çeşit edatlık deyim olarak da kullanılabilir.

1. İş (mesele, mevzu)... olunca.

Örn.: *Deve ḳuşu gibi yüḵe ġelince ḳuşum, uçmaġa ġelince deveyim der* (söylence);

ḫaḷḳa ġelince sırma ḳantar bize ġelince tam tartar (söylence).[1480]

2. *...ise* (§ 408); *bahs ... e ġelince.*

Örn.: *Baña ġelince 'ben ise'*;

Sadedimize ġelince 'sözümüze, sadedimize gelince';

Elinde belli başḷı bir sanᶜat-i ma'rifetide yoḳdu sermāyesine ġelince (= *sermayesi ise*[AUE]) *topu topu cebinde otuz iki guruş ufaḳḷıḳ ile bir mecidiye... vardı* (MEHMED ÂSIM, *Karikatür*, 126. s.).[1481]

Yine krş. § 1388.

[1480] Belki *sıyırma* kantar; yani elle sıyırır gibi sürterek tartıyı olduğundan fazlaya çıkaran kantar; yoksa sırma kantar olsa bile bu 'sırma kantarı' biçiminde oluşturabilirdi. Kaldı ki kantarla tartılır bir şey olmadığına göre sırma kantarı da olmaz.[AUE]

[1481] Bu *kelime*'nin eksiltilerek meydana getirdiği hususi ifadeler de vardır: "Bilmesine bilir amma domuzluğundan söylemez (bilmesine = bilmesine gelince...)" yazmasına yazarım; fakat zaman bulamıyorum (yazmaya gelince.); korkmasına korktuk lâkin ses çıkaramadık (= korkmaya gelince...) vs.[AUE]

1387. *Sınırlayışlı zarf-fiil olarak kullanılan -IncA biçimi (Bu eski kullanışıdır).* Eski Osmanlıcada *-ince*'li zarf-fiil ana eyleme *zaman sınırı* görevini gören *bir anlık* bir yan eylemi de bildiriyordu.

Bu kullanış karşılaştırma fikrine sıkı sıkıya bağlıdır; çünkü bilindiği üzere Türkçede karşılaştırma edatları sınırlayışlı edatlar görevini de görür (krş. § 903 ve 905).

Bunun Fransızca karşılıkları zaman sınırı şunları bildirdiğine göre türlü türlü olur:

1. *Sürekli* bir ana eylemin *ona ḳadar* 'uzadığı anı..' (= *-IncAyA ḳadar.*[AUE])

Örn.: *Biz tenāvülü etᶜimeyi tamām edince nagme perdazḷıḳ etdiler*[AUE] (MEHMED EFENDI, *Sefāret-nāme*, 37. s.);

Erte yeri ağarınca çekişdiler[AUE] (1426 yılı yazmaları, 60. yap.);

Ölince seni terk itmeyim[AUE] (VAMBERY, *Eski Osmanlı Dili Çalışmaları*, 46. s., I, 4).

2. *Bir anlık* ana bir eylemin *yapılmasına kadar* olan (gözleyiş fikri) veya *yapılmasından önce* (önceleyiş fikri) geçen anı.

Örn.: *Taᶜam ḥazır oḷunca size ḳıraḷı seyr etdirelim*[AUE] (MEHMED EFENDI, *Sefāret-nāme*, 38. s., 115. s.);

Gördikim kendi inince bunḷar agacı yıḳarḷar[AUE] (ROUEN, 1493 yazmaları, 22. yap.);

Bir kimseye doyunca taᶜam yedirmek ve ḳanınca su içürmek[AUE] (FIRUZÂBÂDI, *Kâmûsu'l-Muhīt*, 108. s.);

Erişmek evci kemāle piyāde müşkildir[AUE];

Neler ġelür başına ferz oḷunca bir baydaḳ[AUE] (HÂZIK).[1482]

Şuna dikkat edilsin ki eylemlerin zaman içinde ardınlaşması bakımından *sınırḷayış* kavramı *art arda* kavramının zıddıdır. Önceki anlamda *-mAzdAn önce* (§ 1418) ve ikincisinde *-dIktAn soñra* (§ 1413) biçiminin anlamına yaklaşır.

Bazen sınırlayışlı zarf-fiilin anlamı *tā* edatıyla kuvvetlendirilirdi. Bazen de zarf-fiil cümlenin sonuna (ana fiilden sonra olarak) getirilirdi.

Örn.: *Tā oḷ aḳ iplik ḳaradan seçilince yiyeler*[AUE] (1426 yılı yazmaları, 110. yap.) (Ramazan gecelerinde);

[1482] Vezni *mefāilün feilātün, mefāilün fe'ilün*.. Burada satranç oyununa özgü *piyade* (= bıdık: ön sıradaki taşlar) ve *ferz* (vezir yerinde sayılan taş) kelimeleri bir arada kullanıldığı için *mürāᶜāt-i nazīr* denilen eski bir edebiyat sanatı vardır.
Kemalin yüksek noktasına yaya olarak (veya yaya yürüyen için) erişmek güçtür, satranç oyununda "Bir badak (paytak) taşı vezir payesinde sayılan taş (ferz) yerine geçinceye kadar başına neler gelir." deniliyor.[AUE]

Oḳ iki āyineyi birbirine sürerler tā ḫuşūneti gidip mülāyemet ġelince[AUE] (MEHMED EFENDI, *Sefāret-nāme*, 57. s.);

Tā oḷunca Mustafāya müntaḳil[AUE] (SÜLEYMAN ÇELEBI, *Mevlid-i Şerif*, 43. mısra).

Şimdiki Osmanlıcada *-IncA*'lı ekinin sınırlayış anlamında kullanışına dair epeyce zayıf kalıntılar vardır:

Arap doyunca yer Türk ölünce (veya Acem *çatḷayınca*) [KÚNOS, *Türkçe Parçalar ve Dil Bilgisi*, 304. s. TEKE-ZÂDE'nin atasözleri dergisi *doyuncaya* (*çatḷayıncaya*) *ḳadar* kiplerini veriyor; krş. daha ileride § 1404];

Patḷayınca yedirmişdi[AUE] (KARAY, *Sakın Aldanma, İnanma, Kanma*, 96. s.).

1388. Hatırlatma – Sınırlayışlı anlam şu deyimlerde de bulunur:

ġelince (krş. § 1386 ve 1405) ve *varınca* (varmak fiil adından) (yönelme hâli ile).

Ziyā Paşanıñ def'a-i uḷā sadāretinden def'a-i sāniye sadāretine ġelince veḳāyi'-i mühimme-i devlet-i āliye;

ġençlikden ḳocaḷıġa varınca (*Gramm.* de HOLDERMANN);

iẏneden ipliẏe varınca;

Edirne'den Beligrada varınca yoḷ üzerinde vāḳi' oḷan ḳadıḷar[AUE] (padişah fermanları üslubunun biçimlerinden biri; krş. GRZEGORZEWSKI, *Zsidzyllatów rumelijskich*..., 14. s. ve çeşitli yerler).[1483]

varınca kelimesi 'hatta, bile' anlamını da verebilir.

Örn.: *Ademlerine daḫi varınca raḳam yoḷḷarım.* "Adamlarına bile (yol kağıdı yollarım."[AUE] (TAMBURI ARUTIN, *Nadir Şah Tarihi*, 16. s.).

REDHOUSE kendi sözlüğünde belirli bir örnek vermeden *until attaining* (*deyince*) deyimini veriyor. Doğu Türkçesinde bu, daha ileride sözü gelecek olan *tägünçe*'ye denktir.

1389. *-IncA biçiminin yerine geçiş (substitutif) zarf-fiili olarak kullanışı -IncA* ekinin Eski Osmanlıcada ana eylemin onun yerine geçirildiği veya ona tercih edildiği bir yan eylemi bildirmeye yarar.

Fransızca karşılıkları *plutôt que de...*; *au lieu de* anlam gelişmesi iki yolla açıklanabilir: l. Kıyaslanmış eylemler > değerce eşit sayılan eylemler > yerine başkası geçmiş eylem > tercih edilmiş eylem[1484] veya 2. Bir başkası yapılıncaya kadar yapılmış

[1483] Başka bir örnek;
Vay şehbaz yegidüm doyunca yüzüne baḳmaduġum ḫanum yegit.[AUE] (*Kitâb-ı Dede Korkut*).

[1484] Yakutçada *-ıāx* (= osm. *-(y)ecek*) eylem biçiminden yapılmış iş adının karşılaştırma durumu olan *täyär* + *tāx* biçiminde de buna benzer bir anlam gelişimi bulunmaktadır. Bu

eylem > bir başkası yapılmadan *önce* yapılan eylem > (yapılacak eylem) *yerine* (ona tercihen) yapılan eylem.

Bir cāriye nikāḥlanınca (kendiñe nikaḥlayacağına, nikaḥlayacaḳ yerde) filāne ('dişilik olan' filān = her hangi) ḥurre-i müşrikeyi (müşrik bir ḥur ḳadını) alsañ ne (olur).[AUE] (1426 yılı yazmaları, 124. yap.);

Baña du^cā ḳılınca (ḳılacağına) bagını şeşüp (= çözüp) ḳoyu virseñne (olur).[AUE] (aynı eser, 153. yap.) (*ḳoyu verseñne* krş. § 1232);

Ḳadılıgı ruhbanlara virince (vereceğime) ḳullarıma virsemne (lazım gelir).[AUE] (SMIRNOF, *Chrest.*, 20. s.); Neşri tarihinden çıkarılma; krş. aynı ibarenin bir başka türlüsünü § 1232, 843. s.);

Adam içmez (adamın) içmeyeceği acı sular sızınca (sızacağına) sızmasa yeg (yey = daha iyi)[AUE] (*Kitâb-ı Dede Korkut*, 4. s.; bk. aynı eser bir sıra buna benzer *-IncA*, ... *-mese yeğ*'li örneklere.[1485]

1390. *Olumsuz fiillerden -IncA'lı zarf-fiil* – *-mAyIncA*'lı veya *-AmAyIncA*'lı bir zarf-fiil yine *olumsuz* olan ana bir eylemle beraber bulunduğu zaman *-mAdIkçA*'lı (§ 1381) zarf-fiillerin aynı asıntılı anlamı gibi bir anlama gelir; böyle yapılmış olan sözler ana bir eylemin yan bir eylem *yapılmadıkça* yapılmadığını bildirir.

Bu özel kavram 'sonuç' anlamlı kullanışın yalnızca bir gelişmesidir diye açıklanabilir. Olumsuz eylem *-mAdIğI zaman* yerine *-mAdIğI müddetçe* anlamıyla bir *müddet*'i[1486] (yani devamlı zamanı[AUE]) içinde bulunduran sayılır; fakat bu anlam gelişmesinde sınırlayışlı kullanışın büsbütün yabancı kalmamış olması da mümkündür. Gerçekten bu olumsuz sözlerin anlamı (olumlu fiillerle) bir bekleyiş bir gözleyiş anlamıyla ikizleniyor:

"Ali (veya bizzat Veli) filan eylemi yapmadığı müddetçe (= yapmadıkça) Veli harekete gelmiyor." demek "Veli harekete gelmek için Ali'nin (veya bizzat Veli'nin) o

---

biçim ile Osmanlıcanın *-IncA* biçimi arasında BOTHLINK (289. s.) tarafından, anlam bakımından bir yaklaştırma yapılmıştır (KAZEM-BEK bunu Osmanlıca için kaydetmektedir, 444. s.).[JD]

1485 *Ata adını yürütmeyen ḥoyrat oğul ata belinden inince (ineceğine) inmese yeg, ana raḥmına düşünce (düşeceğine) düşmese yeğ* (4. s.);
Yalan söz bu dünyede (= dünyada) olunca (olacağına) olmasa yeg (4. s.).
Yazar § 1392, 1. hatırlatmada bunun *-AncA*'lı biçimine dair bilgi veriyor ki asıl yeri burası olsa gerek.[AUE]

1486 Bu, sonuç ifade eden zarf-fiille ifade edilen eylemler, anlık niteliği hakkında söylenmiş olanları bozar hâlde değildir. Eylem anlık kalır, kendinde bir müddet var olan şey, bu eylemin (olumsuz ile ifade edilen) yokluğudur.[JD]

eylemi yapmasını bekliyor." demektir. Şu hâlde gözleyiş kavramı sınır (= ...*-dIğI* zamana kadar vs.) kavramına yakındır.

Örn.: *Gemiye binmeyince navlun verilmez* (atasözü);

Lokma çiynemeyince yutulmaz (krş. buna benzer bir atasözü, daha ilerde § 1394);

Kız anasından[1487] *görmeyince sofrayı kaldırmaz* (TEKE-ZĀDE'nin atasözleri, 262. s.); krş. *Kitâb-ı Dede Korkut*, 3. s.; *kız anadan görmeyince öğüt almaz*[AUE];

Komazam seni ele getürmeyince[AUE] (*Menakıb-ı Gazevât-ı Seyyid Battal Gazi*, 5. s.);

Benümle tanışmayınca satmagıl[AUE] (1426 yılı yazmaları, 73. yap.).

Eski Osmanlıcada *-mAyIncA*'lı zarf-fiil çoğu zaman *tā* veya *tākim* edatıyla beraber bulunurdu (krş. § 1387 ve 1381).

Örn.: *Rehin sahih olmaz tā kabz etmeyince*[AUE] (1426 yılı yazmaları, 155. yap.);

Tā Vılak Oğlu (Sırp kıralı Etiyen) kızını sultan Bāyezide vermeyince sultan Bayezid sohbet ve ᶜişret n'idügin bilmezdi[AUE] (ROUEN, Nu. 1493 yazmaları, 20. yap.).

Bunun *Vılak Oğlu* biçiminde söylendiği son zamanlarda İstanbul'da yayımlanan *Âşık Paşazâde Tarihi*'ndeki (bk. bu tarihin fihristine) واولاغلى biçimindeki kaydından anlaşılıyor. Bu da kilise Islavoncasında **вдьк** Sırpçada **вук**, Bulgarcada **вълк** biçimlerinde yazılan *Vouk;* yani *kurt* adının eski biçiminden bir çeviri yazı gibi görünüyor. Şu hâlde *vilak* aslı *vlak*'dır (krş. § 112).

Bugünkü Osmanlı tarihleri buna *vılık* diyorlar.

DHERBELOT (214. s.) muhtemelen Yunanca bir yazılış etkisiyle bunu *Bulcogli* (Bulk oğlı) okumakta ve şöyle demektedir: Türkler buna *Servie* (Serbie, Sırbıya) despotları adını veriyorlar. Bunun sebebi Bulgaristan kralı Estienne'den bu beyliği ilk olarak elde edenin Bulc oğlu Eleazar veya Lazare adında oluşudur.

Amma ordudan bir adam dışarı çıkmaz ta kim Tahmas kulundan rakam almayınca (TAMBURI ARUTIN, *Nadir Şah Tarihi*, 35. s.) (yol için ruhsat kâğıdı[AUE]).

1391. *Osmanlıcada art arda zarf-fiilin başka biçimleri* – Eski Osmanlıcada, sonuç bildiren zarf-fiil olarak (daha nadir bir ünlülenişli) *-icek* veya *-ecek* eki de kullanılırdı. Bu muhtemel daha eski bir **-kayçañ* (§ 1396) yerindedir.

[1487] *Kitāb-ı Dede Korkut*'da buna benzer başka örnekler var:
Kādir tañrı virmeyince erbayımaz (zenginlesmez).[AUE] (3. s.);
Ecel vaᶜde irmeyince kimse ölmez.[AUE] (3. s.);
Kız anadan görme(y)ince sofra çekmez (sofra kurmaz).[AUE] (3. s.); bk. yukarıdaki örneğe.[AUE];
Agam tutulan (tutulduğu) kalᶜaya varmayınca agamıñ ölüsin, dirisin bilmeyince, öldüyse kanın almayınca kalın (kalabalık, oğuz ile (iline) geligim (gelmem) yoh didi.[AUE]

Örn.: *k̲öpekleri ǵöricek ḳıs ḳıs*[1488] *güldi* (*Kitâb-ı Dede Korkut*, 47. s.).;

Ḳaza ǵelicek us pusar (akıl siner.[AUE]) (Cezayir. 1919 yazmaları, 73. yap. Krş. bu atasözünü *-DIktA*'lı zarf-fiille daha yeni bir biçimde § 1371);

Tevḳiᶜ-i refiᶜ-i hümâyûn vâsıḷ oḷıcaḳ[1489] "Padişaha özgü yüce ferman ulaşmış olunca."[AUE] Osmanlı padişahlarının bütün fermanlarında belirli resmî kitabet deyimi krş. örnek olarak GRZEGORZEWSKI tarafından Sofya'da Mahfuz (*Zsidzyllatów rumelijskich*......, Léopol, 1912 yayımlananlarını);

Küşād-ı sīneñi (*ǵöǵsünün açıḷdıǵını*) *ǵördükte dil* (*ǵönül*) *eder feryād*[AUE];

Ḥisār feth̲ oḷıcaḳ ibtidā ezān oḳunur[AUE] (VĀSIK).

-AcAK eki mecburi bir sonuç da ifade edilebiliyordu (krş. § 1385, 2.).

Örn.: *Eyle oḷıcaḳ* 'öyle olunca'[AUE] (KREHL, *Nüzhet-ül-Ervah*, 17. s.).

Aynı anlamdaki şart kipiyle *eyle oḷsa*[AUE] (aynı eser, 8. s.) da deniliyordu. ايله kelimesi *eyle*, *öyle* yerinde olup bugünkü *öyle* demektir ve bütün deyim bugünün *öyle ise*'sine denktir.

Bazen de *-icek* eki *ḳaçan* bağlacıyla beraber kullanılabiliyordu (bk. § 1016 2. örnek).

Şu aşağı örneklerde de *-AcAK* kipi bulunmaktadır:

Muvaffaḳ bu sözü işidicek durdı[AUE] (VAMBERY, *Eski Osmanlı Dili Çalışmaları*, 48. s., I, 12);

İş tamām oḷacaḳ ḳādi renkrize (= *boyacı*) *eyitdi*[AUE] (aynı eser, 55. s., I.6).

Yine krş. *işidecek*[AUE] (59. s., I, 20); *ǵörecek*[AUE] (59. s., I, 18); *yetişecek*[AUE] (48. s., I, 18).

Aynı metinde *-icek* biçimi de kullanılır: *gidicek* (50. s., I, 10).(**)

Bir başka örnek:

Bilinmeyecek insan bilinmedi Yezdan(i)[1490][AUE] (KREHL, *Nüzhet-ül-Ervah*, 17. s.)

(Olumsuz tabanlı) *-mAyIcAk* eki, olumsuz olan bir ana fiil ile birlikte olduğu zaman aynı durumdaki *-mAyIncA* ekiyle aynı anlamda bulunurdu (krş. § 1390).

Örn.: *Tevfīḳ refīḳ oḷmayıcaḳ fāyide yoḳdur*[AUE] (GIBB, *Osmanlı Şiirinin Tarihi*, VI, 192. s., 13. mısra);

Pāy fersūde-i saḥrā-yı taḷeb 'olmayıcak ayak isteyiş çölünde yıpranmış olmayınca'[AUE];

[1488] Yazar bunu *ḳas ḳas* biçiminde kayd ile 'kahkaha ile' anlamını veriyorsa da bizce *ḳıs ḳıs* biçiminde ve 'kısa kısa, için için' anlamındadır.[AUE]

[1489] Bu beytin vezni *mūfāilün, feilātün, mefāilün feilün*'dür.
Bunun Fransızca tercümesi anlaşılır olması için ikinci mısra tercümesi başına şöyle bir ibare getirilmelidir: *c'est tout ā fait comme ça.*[AUE]

[1490] Fransızca tercümesine göre Türkçesindeki *yezdān-i* kelimesi yalnızca *Yezdan* olacak.

Ādeme kendi ayāgı ile devlet ǵelmez[AUE] (SEYYID VEHBI).

-icek eki (eylemlerin ardınlaşmasındaki aralıksızlık niteliğini ortaya çıkarmak için) bir küçültme biçimi alabiliyordu.

Örn.: *Fikr ile er yoḷ buḷıcaǵaz Ḥaḳḳa*[AUE];

Dāneye aḷdanuban düşmez faḳa[AUE] (*Bibliothèque Nationale Yazmaları*, S. T. 1207, 73. yap.).[1491]

Krş. *ölücegez*[AUE] gibi bir başka örneği, KAZEM-BEK'in dil bilgisi kitabında § 327, *Muḥammediye*, denilen şiirden.[1492]

-icek biçimi Aydın lehçesinde de kalmıştır.[1493]

Örn.: *Ben ölöcek bir eski mezere yoyoñ* (= koyun[AUE]) (KÚNOS, *Nasreddin Hoca Hikâyeleri*, 23. nu.).

VIGUIER tarafından kaydedilen *-ice* eki (zaman Nu. 65: *en... -ant*), sondaki bogaz ünsüzü gitmiş aynı biçim birim gibi görünüyor.

-icek eki de (*-AcAK* eki gibi)[1494] sıfat-fiil veya niyetli gelecek zaman gövdesi görevini görür.

Örn.: *Böyle bilgil*[1495]*sen, ölücek canını*[AUE] (Z. D. M. G., XX, 578. s., mısra 60; *Jahrb. Litt.*, 1829, anzeig. Blatt, 114. s.);

ǵelicek yıḷ[AUE] (ROUEN, Nu. 1502 yazmaları, 63. yap.); Krş. daha başka örnekleri:

oḷıcaḳ yazıḷıcaḳ[AUE] (aynı eser, 17, 21, 35 ve 48. yap.).

1392. Art arda zarf-fiilin lehçelik olarak daha üç biçimi vardır:

1. *-IncAk* eki ki (gırtlak ünsüzünü muhafaza eden krş. § 918) besbelli kadim bir biçim olup *-kinçä* biçiminden de daha eski olan bir **-kinçäk* biçiminin varlığını belirtir.

[1491] Bu beytin iki mısrası vezince birbirine uzun ve kısa okumaları da uymuyor. Belli ki nazımı aruzu acemice kullanmış.[AUE]

[1492] KAZEM-BEK bu biçimi, sonunda 'zaman, defa' anlamında *gez* kelimesi bulunan *-ecek* + *gez(y)icek* veya biçiminde bir oluşumla açıklamak istiyor.[JD]

[1493] *-icek* biçimi Koybalca'da kişili kip (III. geçmiş) ve geçmiş zarf-fiili olarak kullanılan (*i* ünlüsü düşmüş) *-cek* ekleriyle akraba gibi görünüyor (CASTREN), 37. s. ve aşağısı). Aynı *i* ünlüsünün düşmesi Azericede de olmuştur.
Oñu ǵörçeǵ ᶜāşık oldum.[AUE] (*Arşın Mal Alan*, 44. s.).[JD]

[1494] Bosna Türkçesinde bir *-(y)ecen* eki de bulunuyor. Bu *+ce(k)* = *çañ* denkliğini teyid etmektedir (§ 918, 2. dipnot).
eğer baḳacan oḷursan.[AUE] (OTTO BLAU, *Bosnicch-Türkisch Sprachdenkmēler*, 110. s.).[JD]

[1495] Bu tercümeye göre بلغل kelimesi بكر yazılmalı idi; yoksa kelime aslında *buḷguḷ* mudur? O zaman tercüme nasıl olur? *Sen ölünce canını böyle bulursun.*[AUE]

HINDOĞLU *-IncAk* ekini, *-icek* ekinin aşağı halk tabakası biçimi olarak veriyor (*Türkische Sprachlehre*, VIENNE, 1829, 58. s.: Fransızcaya tercümesi, 112. s.).

Krş. GIESE *Anat. Türk*. de daha başka örnekleri:

Bahar ğelincek, ğöçüp ğene yaylasına ğelir (47. s., Nu. XVI, *sonda*); krş. aynı eser: *varınca* (44. s., Nu. X), *basıncak*, *oluncak* (46. s., Nu. XIV), *düşüncek* (80. s., Nu. XLVIII).

-IncAK biçimini (zaman Nu. 68 diye ve Fransızcadaki *en* ... *-ant*, *puisque* ... biçiminde karşılıklarıyla) ilk defa kayd ve işaret eden öyle görünüyor VIGUIER'dir.

GÜRPINAR da bu biçimi ele alıyor:

Örn.: *Bunları okuyuncak kendimi ğencilmiş*[1496] *gibi duydum* (GÜRPINAR, *Metres*, 425. s.).

(Olumsuz tabanlı) *-meyincek* eki, *-meyicek* ve *-meyince* eklerindeki aynı durumlarda kullanılabilir (krş. § 1390).

Örn.: *Ta bu kaleyi almayıncak gidemem* (TAMBURI ARUTIN, *Nadir Şah Tarihi*, 17. s.).

2. *-IncAs* veya *-IncAz* eki. Bu daha yukarıda gördüğümüze benzer bir çeşit küçültmeli biçiminden meydana gelmiştir. (krş. § 503), daha önce bu (MENINSKI, *Inst.*, I, 142. s. de): *sevincez* biçiminde aşağı tabaka halk kipi (konuşması) yerine verilmiş bulunuyor. Biz (DENY) bu biçimi Maraş'ta kaydetmiştik (bk. § 1016, hatırlatma). Pisaref Trabzon ağızanda da varlığını haber vermektedir. (*Mem. de la Soc. arch. russe*, t. XIII, 1901, 177. s. *gidince* yerine *gidincäs*). GIESE'de ve GÜRPINAR'de de var:

Örn.: *İkindi oluncas ekmek almaya çarşıya ğelmişler o dervişler* (GIESE, *Anat. Türk.*, 29. s., I, 3 aşağıdan).

Krş. aynı eser, 30. s., I, 9: *Gece sāt beş rāttelerine gelinces*: 30. s., I, 14- 15 aşağıdan: *başlayıncas*;

Biz bir hastanıñ sıfatını ğörünces içini ağnarız (= *añlarız*) (GÜRPINAR, *Cehennemlik*, *İleri Gazetesi*, 12 Nisan 1919 bir Ermeni doktor ağzından).

Bunun *-mAyIncAs* biçimindeki olumsuz biçiminde durum, *-mAyIncAk*, *-mAyIcAk* ve *-mAyIncA* biçimlerinde olduğu gibidir.

Örn.: *Nasib olmayincas minâsib* (= *münâsib*) *olmaz* (CULARDIYAN, Ermenice harflerle Türk atasözleri, Venedik, 1882, 112. s.).

3. *-IncAn* eki. Bu biçim birim *-kinçäk*'den de daha eski olması gereken bir şekil olup **-kinçäñ* biçiminin varlığını kabul ettirmeğe müsait bulunuyor (krş. daha yukarıda § 1384; bir de bk. § 918, 1. dipnot).

[1496] Yazar bunu *gencilmiş* gibi kaydediyor.[AUE]

Örn.: *Beslenincen arab atḷar etlenir; ğöz ğörmeyincen (ğörmeinen) ğönül yatḷanır* (GIESE, aynı eser, 59. s. aşağısında: halk türküsü).

1. hatırlatma – Blau, *Bosnicch-Türkisch Sprachdenkmëler* (111. s.) de 'yerine geçişlik' anlamıyla *-ence* biçiminin bir örneğini buluyoruz.

*Ben ögrenencä beni ögredesen ben (kendim) öğreneceğime (sen) baña öğret.*AUE

Bu biçim *känçä* ekinin (§ 1393, ve § 913 dipnot 1) bir kalıntısı olması bakımından ilgiye değer bir şey olabilirdi; fakat yukarıdaki örnek münferid olduğuna göre bunun alelade bir yazı yanlışı meselesinden ibaret olmadığından emin olmak için daha başkalarını da bulmak gerekir.

2. hatırlatma – *Kitâb-ı Dede Korkut*'da *demek* fiil adından olan *digeç* görünümü içinde *-keç* ekinin art arda zarf-fiil olarak kullanıldığına dair belirsiz izler vardır.

*Böyle digeç, anḷar eyle digeç*AUE (21 ve 28. s.).

-käç eki Doğu lehçelerinin birçoklarında art arda zarf-fiil olarak çok kullanılır. Krş. daha ileride § 1396.

Öteki Türk dillerinde art arda (ve sınırlayışlı) zarf-fiil

1393. Burada zikredilecek olan ve art arda zarf-fiili veya ona benzer biçimleri ifade etmeye yarayan farklı ekler (Osmanlıcanın *-IncA* eki de dâhil), bütün ögeleri birbirine sıkı sıkıya akraba görünen bağlı bir öbek ortaya çıkarırlar. Bu akrabalık meselesi daha ileride § 1396 incelenecektir.

***-IncA* eki**

-IncA ekine ancak Osmanlıcaya pek yakın lehçelerde rastlanır.

Örn.: *Zänginniñ ğöñlü oḷunca, fuḳaränıñ canı çıḳar* (RADLOFF, *Proben,* VII, (Kırım lehçesi) 397. s. atasözü, 183. nu.);

menciğez (*men* = Osm. *ben*'in küçültmesi) *ğörüp begenmeyince ere gitmeyecegim* (*mencigez* burada 'bizzat ben, kendim' demek olacak.AUE) (HACIBEKOV, *Arşın Mal Alan,* 17. s.).

***-kinçä* eki**

Bu biçim, gırtlak ünsüzünü muhafaza etmiş *-IncA* ekinden başka bir şey değildir; (katıldığı) taban da gırtlaksı bir ünsüzle bitmiş olduğu zaman bu gırtlaksı ünsüz *k*, Doğu Türkçesinde de bazen kaybolur (bk. § 1393, *b.* sonlarına). Bk. bu ek hakkında GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi* § 299'dan 303; krş. HARTMANN, *Çağatayca* § 46 (tamamlanmak üzere).

a) *Art arda* kullanılışı. Osmanlıcadaki benzeri (*-IncA* ve aynı ekin yan biçimle-ri)nden farklı olarak *-kinçä* eki, asıl art arda zarf-fiil diye seyrek kullanılır. Bu göre-

vinde *-käç* eki (bk. daha ileride § 1395) önünde genellikle gerilemiş görülüyor. Bununla beraber HARTMANN, 40. s.'de bu türlü kullanılışa dair örnekler bulunmaktadır.

b) *Sınırlayışlı* kullanılışı. Bu ekin böyle kullanılışı Altayca[1497] ve Çağataycada pek çoktur.

Örn.: *Oğuz Ḫan taḫtında oļturup ölkünçe vezir vekili oļirdi.* "Oğuz hanın tahtına oturmasından (ta) ölmesine kadar vezir vekili o idi."[AUE] (EBÜLGAZI, 16. s.);

Ta dünyā āḫir boļgunça "Ta dünyanın sonu oluncaya kadar."[AUE] (aynı eser);

Toyḳunça nämä yäp "Doyuncaya kadar bir şey yeyip."[AUE] (FERIDUDDÎN ATTÂR, *Tezkiratü'l Evliya*, 187. s., I, 5);

Oļ ay ötkünçe "O ay geçinceye kadar."[AUE] (Berezin, *Tatar Dilinde Türk ve Moğollar Tarihi*, 168. s.);

Men ğelgince (*ikinci* kef'in çınlamalı *g* okunuşunu göstermek için üzerinde üç nokta ile[JD]) *Sen munda durgıļ*[AUE] (*Kitab Terc. Far.* MELIORANSKI, 019. s.).

Aynı örnek *Kitâbu'l-İdrâk Li Lisâni'l-Etrak*'ta şu biçimde görünüyor:

Tur munda men ğelginçä.[1498][AUE]

Bize kilkünçe "Biz(im zamanımız)a gelinceye kadar."[AUE] (EBÜLGAZI, 2. s.).

Krş. daha yukarıda § 1388, Osmanlıcadaki *ğelince*'nin buna benzeyen anlamını yine krş. (bk. § 904) *digince*[AUE] (EBÜLGAZI, 16. s.) *tigünçe*[AUE] ve *täginça* (*T. E*, 86. yap., I, 5) kiplerini ki bunlar *-täg* fiilinden yapılmış olup EBU HAYYÂN'ın daha o zamanlar *Kitâbu'l-İdrâk Li Lisâni'l-Etrak*, 205. s.'de kaydetmiş olduğu üzere (ek başındaki) gırtlak sesinin düşmesi gibi bir durum dolayısıyla *-inc(ç)e* biçiminde kalan bir ek almıştır. *Kîtâb. Tere. Far.* (019. s.) ve *t(d)äginçä* kiplerini veriyor:

Baļıg yidim başına deginçä[AUE] ki bu EBU HAYYÂN'da şu biçimde verilmektedir:

Baļıḳnı yidim başınga daḳinça; 195. s.'de yine دقنجا ve دقن *daḳın*[AUE] (krş. Osmanlıcada *degin*) biçimleri verilmektedir ki bunlar *degdi*[AUE], *deg-* fiilinden olarak gösteriliyor.

Bu ekin Osmanlıcası olan *-ince* biçiminin sınırlayış zarf-fiili olarak kullanılışı hakkında bk. § 1387.

1497 Altaycada *-gince*'li sınırlayış zarf-fiili yan eylem sürekli olduğu zaman dahi kullanılır; *Sen ayıļdap yürginçe ḳazan asıp ḳoyarım* "Sen davranıp yürüdüğün sırada (ben) kazanı asıb (yemeği) koyarım (hazırlarım)." örneğinde olduğu gibi ana eylem anlık ise Fransızca karşılığı *pendant* olur. *Yarıḳ yarıp targınca yürüger* (*yürü ger*[AUE]?) "Işık parıldayıp yükseldiği müddetçe yürüyün." örneğinde olduğu gibi ana eylem de sürekli ise Fransızca karşılığı *tant que* olur (*GA* § 301 ve 302).[JD]

1498 Krş. *Men gelgincä sen munda turgay sen* (*İbni Mühennâ Lûgati*, 91. s.).[AUE]

c) *Yerine geçişlik* kullanılışı.

Örn.: *Bu kün ḥaḳ sözin äşidip ḳorḳsañız yaḳşıraḳ turur kim tañ bilä ḳıyamat küni azabḳa yılınıp ḳorḳınça* (*ḳorḳḳınça* yerine). "Bugün Hak sözünü işitip korksanız daha eyidir (ki) şafakla (= yarın kıyamet günü (nün) azabına takılıp korkacak yerde."[AUE] (FERIDUDDÎN ATTÂR, *Tezkiratü'l Evliya*, 38 - 39. s.);

Köp poļup çöp poļgınça, as poļup us poļzın. "Çok olup çöp olacağına az olup uz olsun."[AUE] (GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi* § 303). Krş. Osmanlıca *az oļsuñ uz oļsun, çoḳ oļup yavuz oļmasın* (ŞEMSEDDIN SAMI اوز kelimesi.)

Bu ekin Osmanlıcası olan *-IncA* biçiminin yerine geçişlik zarf-fiili olarak kullanılışı hakkında bk. § 1389.

ç) Olumsuz tabanlısı:

Örn.: *Mogoļnung resmi andag irdi kim (öyle idi ki) ta ogļan bir yaşḳa yetmäkünçe anğa at ḳoymasļar irdilär*[AUE] (EBÜLGAZI, 9. s.);

Taḳdir boļmaḳınça saña äç nämä täyü bilmāgäy. "Takdir olmayınca sana hiç (bir) şey diyemez."[AUE] (T. E. 185. s.; son satır).

-IncA'nın benzer kullanılışı için bk. § 1390.

d) Miktar (yetecek) fikri. Fransızca karşılığı *assez pour que* bunun Osmanlıcadaki karşılığı *-AcAK ḳadar* (krş. § 1464).

Bu kullanış 'karşılaştırma' anlamdaki kullanılışına olduğu kadar sınırlayışlı anlamdaki kullanılışına da bağlı bulunabilir.

Örn.: *İçidä bir ordu tüşkünçe yir boļgay.* "İçinde bir karargah konacak sayıda yer olur."[AUE] (BEVERIDGE, *Bâbur-nâma*, 104. s.);

Nabz ḳarar tutḳınça taᶜam, susaļıḳ sınḳınça suv, boyuñ yapıļḳınça ton, oļturḳınça äv. "Nabız karar tutacak kadar yemek, susuzluk kırılacak kadar su, boyun (boşun) örtülecek kadar elbise oturacak kadar ev."[AUE]; *-ḳınça*'lar belki hep *yınça* okunur olacak (*T.E.*, 315. s., I, 7 ve aşağısı);

Gürtäki ḳurtļarḳa yätginçä (yätkinçä) bar "Mezardaki kurtlara yetecek kadar var." [T. E. 89. s., I, 3]. Kendi vücudunun zayıflığından söz ederken bir evliyanın söylediğidir.

e) Osmanlıcanın *...değecek kadar* anlamındaki *-ecek*'li yarı edilgen zarf-fiiline kısmen anlamdaş olarak kullanılışı (krş. § 805). Bu kavram belki de öncekisinin alelade bir gelişmesi olacak.

Örn.: *Nevā(yi) oļ gül öçün hay hay yıgļama köp.* "Hay hay diye ağlama çok"[AUE];

Ki hay digünçe (demeye değer) ni gülbün ni gonce ni gül bar (ALI ŞIR NEVAI,

Muhâkemetü'l-Lugateyn, 10. s., I, 6).

VELED ÇELEBI bu örneği Osmanlıcaya çevirirken (48. s.) *-cek* biçimini kullanmıştır:

Ağlama ki öyle (hey) diye can atacaḳ fedāyı ḥayāt edecek ne gül ağacı ne gonca ne gül vardır.[AUE]

-kānçā eki

Bu ek hiç değilse kısmen, öncekinin anlamdaşıdır (krş. HARTMANN, *Çağatayca* § 46) yine bk. § 1383, 5. hatırlatma:

a) Nitelik zarf-fiili veya *öncelenik* zarf-fiil.

Altaycadaki örnekler için bk. GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi* § 345, 346 ve 348, 1. hatırlatma. Aynı *-gäncä* biçimine Koybalcada da rastlanır, bk. CASTREN § 100, 5.

Yine krş. Kırım lehçesinden alınan şu, örneği:

Unutacaḳ dägänçä ḳoş awuç siñir awuç däp kälä. "Unutacak diye (rek) çift avuç tek avuç deyip gelir."[AUE] (RADLOFF, *Proben*, VII, 1. s., I, 9).

b) *Sınırlayışlı* kullanılışı: *...a ḳadar:*

Kırgızcadaki örnekler için bk. MELIORANSKI, 54. s. § 17, l; Karagascadakiler (-*gänşä* biçiminde), CASTREN § 100, 5.

Başka lehçelerde:

Örn.: *Çıḳgança anda ḳalung*[AUE] (Astrakan'da neşr edilen incilden, MAT., X, 10);

Man ḳaytıp kälgänçä bu yirdän ketmängiz "Ben geri dönüp gelene kadar bu yerden gitmeyiniz."[AUE] (KOUZNIETSOF, *la. lutte dés civ.* şartça metin, 316. s.);

Äzan oḳuyança ḳırmız yüzlü otura "Ezanı okuyuncaya kadar kırmızı yüzle (= yüzü kızarmış) oturuyor (du)."[AUE] (RADLOFF, *Proben*, VII, 6. s., I, 6).

c) *Yerine geçişlik* kullanılışı: krş. MELIORANSKI, 54. s. § 17, 2; CASTREN § 100, 5.

Örn.: *Muñ işkenşe kereñdiş* "İş bunu içeceğine (içkençe yerine?)"; *Kereñd* (kerend 'can çekişenlere verilen şerbeti', iş (iç) (yani öl) (NESTEROF, kırgız metni *Mém. de la Soc. d'arch. russe*, I, X, 1897, 84. s. mısra 16 ve 17)[1499];

Har yirdä biḳargä ḳıdırıp yurgänçä bir paydälik işḳä urunsa yaxşıraḳ bolar idi. "Her yerde işsizlikle başı boş dolaşıp yürüyeceğine bir faydalı işe bulaşıp yapışsa daha güzel olurdu."[AUE] (KOUZNIETSOF, *loc, cit.*).

1499 Bu kelimenin 'gam, acı, ıztırab' anlamına *ban* da olması *mun içmek* tabirinin 'gam yemek, acı yutmak' gibi bir anlama gelmesi de düşünülebilir; o zaman bu 'mun yiyeceğine (içeceğine) ecel şerbetini iç, daha iyidir' anlamını veren atasözü gibi olurdu. Yine bu kelime *mün* olsaydı 'çorba' anlamına gelmesi lazımdı.[AUE]

ç) *Miktarca* karşılaştırma fikri (krş. § 1454 ve 1383, 5. hatırlatma).

Örn.: *İlig din kilk(g)änçä yürüşk(g)äy* "Biz elden geldiği kadar (orduyla) yürürüz (elden geldiği kadar (askeri) seferler yapabilmemiz için)".[AUE] (BEVERIDGE, *Bâburnâma*). Krş. Osm. aynı anlamdaki *elden ģeldiği ķadar*;

Könğlümdin ve tilimdin kilgänçä ve ķalemim ve iligim din ķuvvet fehim ķılgança "Gönlümden ve dilimden geldiği kadar ve kalemim ve elimden kuvvet (olduğu) fehm kılındığı (= anlaşıldığı) kadar."[AUE] (ALI ŞIR NEVAI, *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, 37. s., aşağıdan);

Ārķım (= her kim) öz ayallarıķa(ya) safaķatlıy bolsa yaza ķılkança (-yança) savabı bolyay. "Her kim kendi çoluk çocuklarına (ayallerine) şefakatli olursa gaza (din uğrunda ceng) kılmış kadar savabı olur."[AUE] (T. E., 245. s., I, 8);

Āgär käçä tañrı ta^calaķa sıdķ bilä ķulluķ kılsalar ķafırlar (krş. 300. s., I, 4: *ķafırga*) *bilä uruşķança savabı bolyay.* "Eğer gece(leyin) Tanrı Ta^calaya sıdk ile kulluk (ibadet) kılsalar, kafirler ile (krş. 300. s., I, 4: *käfire*) vuruşmuş kadar sevabı olur."[AUE] (aynı eser 359. s., I, 13).

Hatırlatma – Altaycada aynı kullanış için; fakat iyelik ekiyle (= özneye iyelik üçüncü kişi zamiriyle) buna benzer zarf-fiil deyimleri bulunmaktadır.

Çıdaganımça 'tahammül ettiğim kadar'[AUE] (bk. GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi*, § 437).

Bu çeşit deyimler bir 'uygunlaşma veya sebep' anlamında da bulunabilir (bk. aynı eser, § 344).

-kinçi eki

Bu *-kinçä* ekinin (sondaki ünlü zayıflamasıyla meydana gelmiş) alelade bir çeşididir. Pröhle tarafından *ķaratschajische* (Karaçayca) *Studien*, *Kelefi Szemle*, 234. s., 1909 *sınırlayışlı (intiha) zarf-fiili* diyerek kaydedilmiştir:

tañ atxınçı 'tan (şafak) atıncaya kadar'[AUE];

men kelginçi 'ben gelene kadar'.[AUE]

Yine krş. bu dil bilgisi § 904 (I, 4 aşağıdan) *tiginçe* (= değince) yerine *tiginçi* biçimini.

-kinç eki

-kinçä ekinin sondaki ünlü düşmesinin başka bir çeşididir.

Örn.: *Tañ atķınç* 'tan (şafak) atıncaya kadar'[AUE] (T. E. 92. s., I, 1). Bu örnek *Tezkiratü'l Evliya*'nın başka yerlerinde (29. s., I, 10) *tañ atķınça* biçiminde olduğu hâlde eserde tektir.

Yine krş. BOUDAGOF'un sözlüğünde (RUBGOUZI'den *naķlen*) *tiginçe* yerine verilen

tiginç biçimini ve bir de *Mirac-nâme*'deki (42. s., I, 5) *täginç* biçimi.[1500]

1394. Aşağıdaki eklerde, bundan önce geçenlerde olduğu gibi *n* ünsüzü yoktur. Bununla beraber bunlarla ötekiler arasında büyük benzerlikler görülmektedir.

***-kicä(k)* veya *-kiçi* eki**

a) Art arda kullanış. Bu ekin kullanılışı ancak Eski Osmanlıca *-(y)icek* eki ile bilinmiştir (bk. daha yukarıda § 1391).

b) *Sınırlayışlı* kullanış (Çin Türkistanında ve Çağataycada). Krş. Raoûette, lesson XLVII, *b.* 4: *-guçe*[AUE].

Örn.: *Tañ atķuçe* 'tan (şafak) atıncaya kadar'[AUE] (KÚNOS, *Yarkend Lehçesiyle Metinler*, 46. s., I, 10; Yarkend lehçesi);

Tay at boļyocı igite ıt boļa. "Tay at olana kadar sahibi[1501] it olur."[AUE] (aynı eser, 14. s., Atasözü, 92. nu.).

Krş. Osmanlıcadaki şu atasözünü:

Örn.: *Tay at oļuncaya ķadar sāhibi mat oļur*;

[1500] Bazı fiilden türemiş kelimelerdeki *+inç* ekinin (§ 750, 5.) – ki böyleleri *Codex Comanicus*'da bol sayıda görülmektedir– *-kinç* eklerinden mi çıkmış olduğu sorusu hatıra gelebilir. Bu yakınlık daha önce kısmen PAVET de COURTEILLE (*Miradj-Name*, Fransızca metin, 41. s., 42. dipnot)'nin dikkatini çekmiştir, öyle görünüyor ki Orhon kitabelerindeki *äriņç* biçimi (bk. bu biçim hakkında THOMSEN, *Türkçe*, 33'ten 39) için de aynı soru geçerlidir. *Divanü Lugati't-Türk* (I, 118. s.) *erinç* kelimesini belki; meğer *peut-etre* ile karşılıyor.
Aynı eser (I., 119. s.) *-nç* eklerinin bir çeşidi olarak sonda (yüksek ve yuvarlak) bir ünlülü *-nçu* ekini veriyor:
atınçu näng 'atılmış şey'.[AUE]
itincä näng 'itilmiş şey'.[AUE] vs.
ç veya *c* ünsüzünden sonra *a* (*ä*) ünlüsünün düşümü Uygur metinlerinin şurasında burasında görülmektedir. Yukarıda yer verdiğimiz örneklerden başkaca *Miradj-Name*'deki *arasınca* yerine *arasına* biçimini (39. s., I. 10) *käç* gece (20. s., I. 8), *näç* (39. s., I. 10) kelimelerini ve *Mahzen-i Mır-Hayder*'de *ḫoc* 'hoca' (79. s., I. 7, 83. s., I. 4 aşağıdan) kelimelerini veriyoruz. Bu hadise görüldüğü üzere Arap harfli metinlerde de rastlandığı sebeple uygur yazısında hususi bir yazış diye sayılamaz.
Yine krş. Osmanlıca 'ne kadar' demek olan *ķaç* kelimesini ki başka lehçelerde aynı anlamda kullanılan *ķança* ve *ķançı* (RADLOFF, *Dict.*, II. 127 ve 28; krş. MELIORANSKI, I. 67 aşağıdan) kelimeleriyle kıyaslanabilir. Rütbe sayı adlarında *-(i)nci* yerine *-(i)nç* (veya *-(i)nc* eki de bulunmaktadır. MELIORANSKI, *Ar. fil.*, LIII. s. § 2 ve *Kutadgu Bilig* çeşitli yerlerinde; *Divanü Lugati't-Türk*, I. 118. s.).[JD]

[1501] Bu tercümede 'sahip' anlamı verilen kelimenin aslı (*y*)*igit* 'mert adam' olsa gerek; sondaki yönelme hâli *e*'si de yükleme hâli *i* yerinde kullanılmış olması gerekir, yoksa *e* yönelme hâli anlamıyla olunca cümlenin anlamı değişerek 'adama köpek olur' (köpek gibi arkadaşlık eder) diye anlaşılması mümkündür.[AUE]

Bu işkārya barguça, bir sinabaḷmaymız mu "Bu ava [(i)şkâr: şikâra] gidinceye kadar (onu) bir sınaya (sınab) mazmıyız."[AUE] (KATANOF, *Yedi Uyurlar*, 227. s.);

Selātin din hem ölgüçe tab^c eseri hiç ḳaysı din zāhir boḷmadı. "Sultanlardan hem ölünceye kadar ehliyet(lerinin) iz(ler)i hiçbirisinden meydana çıkmış olmadı."[AUE] (ALI ŞIR NEVAI, *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, 34. s.);

Zaḥmeti ḫoş boḷguça ḫāmuş itib "Yarası iyi olana kadar sükût etti."[AUE] (*Mahzen-i Mir Hayder*, PAVET de COURTEILLE'ye atfen, 92. s., I, 1). Krş. VÉLIAMINOF-ZERNOF, *Abuşka* (154. s.).

c) Olumsuz tabanlı kullanış. Bu, tıpa tıp Osmanlıcanın *-meyicek* biçimine (§ 1391) denktir.

Örn.: *Nan çaynamayocı cütmäz* "Ekmek (lokması) çiğne(n)meyince yut (ul)maz."[AUE] (KÚNOS, *Yarkend Lehçesiyle Metinler*, 14. s. (Atasözü, Nu. 95) krş. Osmanlıcadaki aynı atasözünü: *loḳma çiynenmeyince yutulmaz* (TEKE-ZÂDE, 304. s.);

Şamaḷ boḷmayocı yapamax mindilemäz. "Rüzgâr olmayınca yaprak kımıldamaz."[AUE] (KÚNOS, *Yarkend Lehçesiyle Metinler*, 18. s. Atasözü, Nu. 154) (Pas de fumee sans feu = ateşsiz duman olmaz) Krş. Osmanlıcada aynı atasözünü: *rüzgār esmeyince yapraḳ kımıḷdamaz* (§ 782).

ç) Miktar fikri.

Örn.: *Buşḳuça ḳıḷdı iliğin zaḥmdar.* "Kaza ile bir şey elini ızdırap verecek kadar yaraladı (yaralı = zahmdar = kıldı)."[AUE] (*Mahzen-i Mir Hayder*, PAVET de COURTEILLE'ye atfen, 89. s., I, 12).

d) Niyetli (yeterlilik) gelecek zaman sıfat-fiili ve aynı zamanın kişili gövdesi olarak ihtimallik[1502] sıfat-fiili olan *-gütäg* ekine benzerlik meydana getirir (*täg* ile *çü(k)*'in anlamdaşlığı hakkında, bk. § 930 ve *-güsi* § 868, 3. hatırlatma).

-güçe eki, *-ecek* (§ 1391) ekinin eski biçimi olan *-icek*'in tıpa tıp benzeridir.

Örn.: *Ve varaḳ yüzigä naḳış ḳıḷguça nime ḳaḷmadı sultan Babır dın özgä* "Ve yaprak (kâğıd) üzerine kayd etmeye değer birşey kalmadı." (NEVAI, daha yukarıdaki örnek olarak aşağısı);

Andın ki irür ḫasīs-i muhlik "Şu sebepten tehlikeli (bir) cimridir ki";

Körgüzgüçe dür Mesīḥi mu^cciz "(Kendisini) gösterme (*körgüzmäk*)ye kalkıcıdır mucize yaratan Hazreti İsâ (= Mesih)) diye" (ALI ŞIR NEVAI, *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, 2. s.).

Kısaca Osmanlıcadaki *-ici*'yi veren *-güçi* eki genellikle zaman anlamı olmadan (=

1502 Bu ek hakkında bk. RAQUETTE, *Lesson XLI*, 3, *d*, *GA*, 69. s.[JD]

fiilden türemiş ad olarak) kullanılmakla beraber, bir gelecek zaman anlamının izlerini muhafaza etmiş bulunuyor (bk. § 852).

Yine krş. *Mahzen-i Mir Ḫayder*, 72. s., I, 11:

Äylä ki küldük yaña kötküçi biz. "Nasıl ki geldik yine (öyle) gideceğiz."[AUE]

-*kāçā(k)* eki

-kāçā eki bundan önceki ekin daha eski bir (geniş) ünlüleNişlisinden başka bir şey değildir.

a) *Sınırlanışlı* kullanışı: Çin Türkistanının bazı lehçelerinde ve Çağataycada bulunmakta olup aslında önceki ek kadar sık kullanışlı değildir.

Örn.: *bolgaça* 'oluncaya kadar'[AUE] (VÉLIAMINOF-ZERNOF, *Abuşka*, 154. s.);

öyret bilgece 'öğren bilinceye kadar'[AUE] (HARTMANN, *Çağatayca*, 40. s.) bunu *Aksu* lehçesine örnek olarak veriyor.

b) Niyetli gelecek zaman sıfat-fiili.

-gecek (*gāçāk*) biçimi *Kitâbu'l-İdrâk Li Lisâni'l-Etrak*, 137 ve 146. s. verilmiştir. Örnekler: *taryacaḳ* 'duracak yer'; Krş. Osmanlıca *duracaḳ* ve *gelgecek* veya *gelecek gelecek*, *ġelinecek yer*.

-kācāk biçimi, besbelli Osmanlıcanın *-AcAK* biçiminden başka birşey değildir. Bu Koybalcanın dilek-şart biçimi olan *-käycāk* biçimiyle de sıkı sıkıya yakındır (CASTREN § 74).

1395. Sonunda ünsüzü olmayan aşağıdaki ekler bundan öncekilere yaklaştırılmalıdır.

-*kāç* eki

Bu ekte (ayrılma hâli) *-tin* veya *tän*'le [*dän?*] ve araç eki *-In* ile uzatmalı biçimler de vardır: *-kāçtin*, *-kāçin* (veya *-kājin*).

Bunun hakkında bk. GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi* § 101'e ve § 305; RAQUETTE, *Lesson XLI*, 3; HARTMANN, *Çağatayca* § 45; PAVET de COURTEILLE, *Mirac-nâme*, Fransızca metin, 32. s., 9. dipnot

a) Art arda kullanış (iki eylemin az çok *aralıksız* olarak ardınlaşması).

Közi anğa tüşkāç "Gözü ona düşünce (= *rast ġelince, değince*)"[AUE] (ALI ŞIR NEVAI, *Târîh-î Mülûk-i Acem*, 60. s.);

Munı işitkāç ılgab... "Bunu işitince hızla giderek, akın ederek..."[AUE] (EBÜLGAZI, 55. s.);

Ävigä kirkāç aş yizini bildi. "Evine girince yemek kokusunu (yiz = is) duydu."[AUE] (FERIDUDDÎN ATTÂR, *Tezkiratü'l Evliya*, 79. s., 1. 10);

Kün batḳaç dünya ḳarañḳu boļur. "Güneş batınca dünya karanlık olur."[AUE] (aynı eser, 286. s., I, 1).[1503]

-käç'li zarf-fiilin, esas itibarıyla bir eylemi başka bir eylemin *aralıksız* olarak takip ettiğini bildirdiği daha önce NEVAI tarafından kaydedilmişti ki ona göre bu ek ile aynen kendi ifadesi üzere *ol fi*ᶜ*il dä sür*ᶜ*at yosunluḳ irade ḳıļurļar.* "O fiilde çabukluk tarzı kasd ederler."[AUE] (ALI ŞIR NEVAI, *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, 17. s.).

PAVET de COURTEILLE (*loc. cit*) ise *-gaç* ekinin aralıksız bir geçmiş zaman bildirdiğini söyler ve SHAW'u bu farklılığı[1504] kaydetmediğini anlatır. Yine krş. BOTHLINK § 523 ve KAZEM-BEK § 344.

b) Öncelenişli zarf-fiil veya şimdiki zaman zarf-fiili.

-käç'li zarf-fiil bazen *aḳıbetli* kavramından sıyrılarak *öncelenişli* bir eylem veya şimdiki zaman durumunu gösterir ve bunun sonucu olarak *-Ip*'lı zarf-fiile yaklaşır; şu fark ile ki bu, aynı zamanda yan eylem üzerine dikkati çekmeye ve onun üzerinde ısrar etmeğe yarar.

Örn.: *Barur ärsäñ oylunım aļḳaç barḳıļ* (*şayed*) *gidersen* (*önce*) *oğlunu* (*beraber*) *aļaraḳ git*[AUE] (FERIDUDDÎN ATTÂR, *Tezkiratü'l Evliya*, 314. s., I, 7); krş. bu örneği gerek HARTMANN'ın şu:

Ūzüm aļsañ şoptoļé āļyaç käl "Üzüm alacaksan şeftali (de) alıp gel."[AUE]

Ve gerek RAQUETTE'in bu:

Bazā(r)gä ba(r)säñız mäñä bi(r) cin[1505] *güşt a(l)yaç* "Kel pazara gidersen bana bir parça et alıp gel"[AUE] örnekleriyle:

Zeyd ᶜ*Amır'nın atına mıngaç keldi*[AUE] (MELIORANSKI, *Türkçe Hakkında Arab-Filologlar*, 18. s.); Arap yazarı *-käç* eki yerine *-Ip* eki de kullanılabileceğini özellikle söylüyor.

c) Sınırlayışlı zarf-fiil.

[1503] Yazar bunu 'karanlık' (eski biçimi *ḳarañḳuluḳ*) anlamı ile tercüme ediyor. Hâlbuki bu, sıfat veya zarf olan 'karanlık' anlamında olacak: *ḳaldım ḳarañu gicede bāranlar içinde* (Divan Edebiyatından).[AUE]

[1504] HARTMANN aynı hataya düşmüş görünüyor ve bu kendisini-*käç*'li biçimin Osmanlıca -(y)*ince* ekiyle hiçbir işi olmadığını (*nichts zu thun*) düşünmeğe sevk ediyor. Onun bu hükmü pek kesindir. İki biçim ardışık zarf-fiil (*takibiye kipi*) biçiminde kullanılmıştır; diğer taraftan *-käç* eklerinin sınırlayışlı (*intihâiye kipi*) biçiminde bir kullanışı da olduğuna dair söz götürmez izler vardır (bk. daha ileride § 1395); bilindiği üzere *-IncA* eki aynı işi yapıyordu.[JD]

[1505] *Ciñ* okunan bu kelime 'zerre, küçük parça' anlamında *çink* kelimesiyle aynı anlamda görünüyor.[AUE]

-*kāç*'li sınırlayış zarf-fiilinin kullanıldığına dair çok az izler bulunur. Bu kavramda yalnızca -*dik*(*g*)*ince* ve sairenin anlamdaşı olan -*dik*(*g*)*äç* biçimini biliyoruz (§ 1393).

Örn.: *Yaḫşi atıng̃ çapılsa bilän Cabılḳaga dik*(*g*)*äç çıḳgan ḫan* "Ey, güzel atın koyverilmekle (beraber) Cabılkaya değene kadar (= değin) çıkan (= giden) han."[AUE] (BEREZIN, *Tatar Dilinde Türk ve Moğollar Tarihi*, 3. s.)[1506];

Maşrıḳtın magribgä dik(*g*)*äç*. "Maşrıktan magrıba değin (değinceye kadar)." (aynı eser, 4. s.).

Aynı metinde *dik*(*g*)*äç* kelimesinin bu anlam ile kullanıldığına dair daha başka bir sıra örnekler bulunmaktadır.[1507]

-*kiç* (-*güç*) eki

HARTMANN'ın neşrettiği dil bilgisi kitabına göre bu ek öncekinin anlamdaşıdır (*Çağatayca*, § 45). Bu -*käç* ve -*kiç* eklerinin yukarıda (§ 1394) sözü geçen -*käça* ve -*kiçä* ekleri olması mümkündür. Onlar bunların sonundaki ünlüsünü kaybetmiş biçimleridir.

Krş. -*kinçä* > -*kinç* ekindekine benzeyen bir hadiseyi (§ 1393, *d*).

1396. Aşağıdaki tabloda -*IncA* ekiyle ona akraba olan ekler hakkında söylenilenler özetlenmiştir.

1506 *Cabılḳa* veya *Cabaḷaḳa* (*Djabilāa* ou *Djabalaga*) Kaf dağlarındaki efsanevi şehir (PAVET de COURTEILLE, *Mirac-nâme*, 27. s.; yine Krş. Bibl. nat. yazmaları, Türkçe ilaveler, 1207, yap. 827. ve 837.); *Caberḳa* (Djaberqa) da denilir (*Divanü Lugati't-Türk*, harita, I. 28).
Bu münasebetle bakınız Rene BASSET, Contes populaires berberes (yani Berberiyye'nin halk hikâyeleri[AUE]) Paris, Leroux, 1887, Nu. 13. Salamon et Griffon: ve 149-150. s., dipnot: "Müslümanların, biri Maşrik'te biri Magrib'de dünyanın iki ucunda bulunan yerler olduğuna inandıkları *Cabersa* (*Djabersa*) ve *Caberḳa* (*Djaberqa*) *memleketleri*.". *Mirac-nâme* bunları *Cabaḷaḳa* ve *Çabaḷasa* biçimlerinde kaydediyor.[JD]
Bununla beraber yukarıdaki örnekte tabirindeki *cabıḷsa* kelimesini, bu mevhum memleket adıyla karıştırmamalı; çünkü bu, *çapıḷsa bilän* okunuşuyla olup 'çapılmakla beraber (= koşturulmakla beraber)' anlamındadır.[AUE]

1507 Aynı ek **i-* eksiltilmiş ek fiilinden olan *ikāc* kipinde de bulunur; PAVET de COURTEILLE (*Dict.* 119. s.) bunu *Abuşḳa*'ya (*Abouchaa*: VÉLIAMINOF-ZERNOF, 70. s.) uyarak *iken* zarf-fiilinin anlamdaşı diye vermektedir. Yine Krş. *Mahzen-i Mir Haydar*'den alınma parçaları (PAVET de COURTEILLE, *Mirac- nâme*, 85. s., I. 3 ve 14).
Son olarak, bilindiği üzere -*kāç* ve -*kiç* ekleri türemiş adlar yapmaya da yarar (§ 870, 1.).[JD]
**i-* filinden olan *iḳäç* de ek boğazlı -*ḳāç*'tir. Hâlbuki *dikāç* kipindeki ek, aynı boğazlıdan sonra geldiği için olacak, boğazlısı düşmüş olan -*äç*'tir. Şu hâlde *dikäç*'in aslı *dikḳäç* olması lazım gelir. Bu düşüm hadisesi böyle durumlarda yalnız bu kelimeye özgü bir şey değildir.[AUE]

Burada dikkat edilince görülür ki üçüncü ve dördüncü sütunlar, vara vara *-ḳay + çañ* biçiminde tek bir ek biçimine dökülmekte ve kısaca bunlar § 1343'teki tablonun başına yine bu aynı ekin getirilmiş olduğu sütunda verilen kayıtların yalnızca ayrıntısını göstermektedir.

Yalnız anlaşılmadık bir şey kalıyor ki o da bizzat *-ḳay + çañ* ekinin dahi, işbu tablonun ilk iki sütününda gösterilen *-ḳan + çañ* ekiyle bir akrabalığı olup olmadığıdır. Bütün bu biçim birimlerin farklı kullanışları arasındaki benzerlikler göze çarpacak derecededir. VÉLIAMINOF-ZERNOF, *Abuşka* (154. s.)'dan alınan şu örnek bu görüşlerimizi çok güzel özetlemektedir:

bo̩lgaça, bo̩lguça, bo̩lgança, bo̩lgunça o̩lunca demekdir.[AUE]

Şu hâlde insanın bir **-ḳañ + çañ* eki var olduğuna inanası geliyor. Bu, *-ḳañ* biçiminde bir ekin varlığı hakkında başka yerde de ortaya koyduğumuz varsayımı teyit edebilir (krş. § 1343, l. dipnot). Bununla beraber şuna da dikkat edilmeli ki yalnız *-ḳayçañ* ekini temsil eden biçimler dahi, bir niyetli gelecek zaman sebebiyle (Bu anlam *çañ* edatındaki 'karşılaştırma' anlamının tabii bir boğumlanma noktasıdır.) kullanılmaktadır. Hâlbuki kendisinde bir geçmiş anlamı var gibi görünen (krş. 1343, dipnot) **-ḳançañ* biçimine ait eklerde böyle değildir.

-kinçä eki için *-AcAK*'ın anlamdaşı olarak yazım ettiğimiz özel kullanış (§ 1393), menşe birliği kuramına yeter derecede kuvvetli bir delil veremeyecek kadar pek münferit kalmış görünüyor. Bunun için istenilene uygun daha başka veriler toplamak lazım gelecektir.

Hatırlatma – Parantezler içindeki rakamlar bu eserde müracaat edilmesi gereken rakamları siyahla yazılı paragrafları işaret eder.

5. Art arda zarf-fiiliyle anlamdaş deyimler

1397. *-IncA*'lı zarf-fiilden ayrı olarak ana eylemin *aralıksız* gelişiyle *beraber olan* bir zaman durumunu ifade etmek için şöyle farklı oluşumlar kullanılabilir:

a) Birtakım karşılaştırma zarf-fiil deyimleri;

b) *ile* edatlı iş adları;

c) *Art arda* olumlu olumsuzlu geniş zaman gövdesi;

ç) Ardınca *mi* soru edatı gelen belirli geçmiş zaman (dediğimiz kişili kip).

a) Karşılaştırma zarf-fiil deyimleri (-IncA ile anlamdaş olan).

Bilindiği üzere *-IncA*'lı zarf-fiilin kendisinde de eskiden bir 'karşılaştırma' anlamı vardır. Daha ileride § 1444 ve aşağısını da genellikle karşılaştırma zarf-fiil deyimlerinin sözü gelecektir.

Biz burada bunların yalnız art arda zarf-fiil deyimi niteliğinde olanlarından söz edeceğiz.

Bu biçimle *-diyim gibi* (§ 1446) zarf-fiil deyimi bazen *-IncA* anlamında olur.

Örn.: *İmtiḥāndan çıḳtığım gibi rāḥat bir nefes aļdım* (krş. eşit örnekleri § 1385, 1. § 1401);

Pederiñizi ģördüyüm gibi tanıdım;

Hürriyet-i aḳliye memnūᶜ ve mesļūb oļduğu gibi insān ḳendi mekāsidine mālik oļamaz (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebîye,*[1508] 380. s.).

Eski Osmanlıcada bu oluşum *hemān ki* bağlacının kullanılmasıyla da birleşebiliyordu (krş. 1017, 3.).

Örn.: *Hemān ki Anadoļu kāfirle dutuşduğu gibi Turḫan bey Rumeli (askeri) ile dönüp ḳaçdı*[AUE] (ROUEN, ms. Nu. 1493, 47. yap.).

-dIğIm gibi biçimi, Marioupol'da (Rusya, azak denizi sahili) yerleşmiş, dilleri Türkçe olan Rumların lehçesinde bulunur.

Örn.: *Nektenabo oḳutugu kipi temesikü* (temessük: *borç senedi*), *borçlu oļtugunu teti*[AUE]? (BLAU, *Bosnicch-Türkisch Sprachdenkmëler*, 545. s., I, 12);

Esopos gittiği kipi Bagtata, begyan etti Lükeros patisaga, er (her) ne ki yaptıgısa Mısır patişagına[AUE] (aynı eser, I, 20).

[1508] Bu gibi oluşumların daha başka anlamları da vardır:

a) Biçim veya tarzda karşılaştırma 'benzetme' anlamı: "Annenizi, babanızı gördüğüm gibi gördüm.", "Babanızı ne türlü ne biçimle gördümse annenizi de o türlü, o biçimle gördüm.". Bunda annenin görülmesi tarzı babanın görülmesi tarzına kıyaslanmış, benzetilmiştir.

b) Birinci sözcükte ayrıca *de* edatı katılmış olursa hâlde karşılaştırma 'benzetme' anlamı: "Annenizi de babanızı gördüğüm gibi (= hâlde) gördüm; yani babanızı ne gibi (ne hâlde) gördümse annenizi de o hâlde gördüm.". Bunda babada görülen hâl, annede görülen hâle kıyaslanmıştır.

c) İkinci sözcükte ayrıca *de* edatı katılmış olursa *-DIktAn başka* anlamı: "Annenizi gördüğüm gibi babanızı da gördüm.", "Annenizi gördükten başka babanızı da gördüm.".

Bu son üç oluşum *gibi* olanlar yazarın yukarıda verdiği örneklerde olanlarla yalnız söyleyişte karışmaz; çünkü yukarıdakilerde vurgu *gibi* edatından önceki fiil kökünün ünlüsündedir; böylelerinde ise *gibi*'nin son hecesindeki ünlüdedir.[AUE]

Art arda zarf-fiilini ve buna yakın biçimleri ifade eden ekler tablosu

Zarf-fiil	*-Kın + ÇaÑ	KÂN+ÇaN	*-KI + ÇaN	-Kâ-Kây + ÇaÑ
Art arda	-*ince* (§ 1385). -*incek* (§ 1392). -*inces* (§ 1392, 2°). -*incen* (§ 1392, 3°). -*kinçâ* (§ 1393 a,b). -*kinç* (§ 1393 a,b).		-*icek* (§ 1391). -*kiç* (?)(§ 1395, *a*). -*ice* (§ 1391).	-*ecek* (§ 1391). -*kâç* (§ 1395, *a*).
Önceleme...	-*ince* (§ 1385, 4°).	-*kânçâ* (§ 1393, *a*).	...	-*kâç* (?) (1395, *b*).
	-*IncA* (§ 1386).			
sınırlayışlı	-*kinçâ* (§ 1393, *a*, *b*). -*kinçi* (§ 1393 a,b). -*kinç* (§ 1393 a,b).	-*kânçâ* (§ 1393, *b*).	-*kiçâ* (§ 1394). -*kiçi* (§ 1394).	-*kâçâ* (§ 1394, *sonu*). -*kâç* (?) (1395, *c*).
Yerine gelirlik	-*ince* (§ 1338). -*kinçâ* (§ 1393). -*meyince* (§ 1390).	-*ence*? (§ 1392 3.). -*kânçâ* (§ 1393, *c*).	...	-*ecek* (§ 1470).
Olumsuz tabanlı	-*meyincek* (§ 1392 1°). -*meyinces* (§ 1392, 2°). -*meyincen* (§ 1392, 3°).	...	-*meyicek* (§ 1391). -*megücâ* (§ 1394, c).	
Miktarlama	-*kinçâ* (§ 1393, *e*).	-*kinçâ* (§ 1393, *d*).	-*kicâ* (§ 1394, *d*).	
Sıfat-fiil veya kişili kip (niyetli gele-cek)	(-*kinçâ*) (?)(§ 1393, -*kânçâ* eki).	...	-*icek* (§ 1391 sonu). -*kiçâ* (-*gücâ*) (§ 1394, *e*). -kiçi (-*güçi*) (§ 1394, *e* sonu). -(*y*)*ici* (§ 853).	-*ecek* (§ 736). -*kâcâk* (§ 1394 *sonu*, *a*). -*kâycâk* (§ 1394 *sonu*, *b*).

1398. Eski Osmanlıcada *gibi* edatı yerine aynı anlamda kendisinde *-leyin* eki bulunan (krş. § 890, 3.) zarf-fiil deyimleri kullanılıyordu.

Örn.: *Musḥaf(ı) eline aḷdı açdı açduğınḷayın bu āyet çıḳdı*[AUE] (1426 yılı yazmaları, 101. yap.).

İyelik eksiz olarak aynı oluşumda örnekler de bulunmaktadır. O zaman mesele -*dikleyin*'li hakiki bir zarf-fiilden ibaret kalıyor.

Örn.: *Bayezid paşa kendi beginne* (*begi ile* yerine.[AUE]) *buḷuşduḳḷayın* (*buḷuşunca*[AUE]) *ğene aña tapar* (hizmet eder[AUE])[AUE] (ROUEN, Nu. 1493 yazmaları, 39. yap.);

Pes (*Uveys*) *namazdan ferāgat itdükleyin?* (= ettiği zaman[AUE]) *ḥazret-i Ōmer ilerü varup selām virdi*[AUE] (*Bibliothèque Nationale Yazmaları, AFT*, 86, 17. yap.).

Azericede aynı kavramda karşılaştırma (benzetme) deyimi olarak *-en kimi* kullanılırdı.

Örn.: *Vezir onu ğören kimi* (*ğördüğü gibi*[AUE]) *başḷıyır* (= başlar[AUE]) *titremege*[AUE] (FETH ALI AHUNDOF, *Temsilât,* 148. s.);

Gelen kimi (= geldiği gibi[AUE]) *ḳardaşımdan ḳan aḷdı*[AUE] (aynı eser, 136. s.);

Agzını açan kimi (= açtığın gibi)[AUE] (*Arşın Mal Alan*, 12. s.).

Karşılaştırma (benzetme) bağlacı olan *niceki*'nin de (krş. § 1301 2. hatırlatma) Karaman lehçesinde (II, 139) *-IncA* 'bir kez' anlamıyla kullanıldığı şu örnekte görülüyor.

... *Haḳim nice ki daᶜvācının Aristidis oḷdıgını eşitdi... deraḳap... iᶜḷam itmegi istedi.*[AUE]

b) ile edatlı iş adları

1399. Kendilerinde iyelik eki (mantıki öznenin iyelik üçüncü kişi zamiri) bulunan farklı iş adları *ile* (Eski Osmanlıcada ise *birle*) edatıyla beraber oldukları zaman (*art arda* anlamlı) bir zaman durumu ifade edebilirler.

Örn.: *Telḷaḷ ğelir "Efendi! Bu merḵebi kimse aḷmaz..." demesi ile, ḫoca "Zāten bende onu satmaḳ için ğetirmedim.." demiştir* (İZBUDAK, *Letâ'if-i Nasreddin Hoca*, 81. s.). Aynı eserde *demesi ile* kelimesinin anlamdaşı olarak değişmez bir kip olan *demekle* (= fiil adı + (*i*)*le* krş. § 1312) kelimesi sık sık görülmektedir;

Siziñ ᶜazīmet etmeñizle iş deyişdi (ŞEMSEDDIN SAMI);

Işbu mevādd ḵagıdleri mühürlenip tarefeynden imzālandüki birle[1509]... *ḳāḷᶜāyă beyāz băyraḳḷăr digilüp* (IV. MEHMED'in Venedikli ile muahedesi, MENINSKI, II, 233'te).

[1509] Bu imlaya rağmen bunun *imzāḷandıgı* biçiminde söylenir olduğuna inanılabilir.[AUE]

1400. Konuşma dilinde daha istekli olarak *-DIk*'lı iş adı kullanılır ve bu takdirde *-ile* edatı yerine çoğu zaman *-len* ve üçüncü kişide ise *-nen* getirilir.

Örn.: *Pederiñizi ģördüyümle(n) tanıdım* (krş. böyle bir örneği § 1397);

Vapor saļanmaya başļadi(ġ)nen[1510] *fena oļurum* (MUHSINE FÂZIL BEY[1511], 98. s.);

Gece oļdiynen (KÚNOS, *Adakale'den Türkce Halk Hikayeleri*, 18. s., 2. satır başının 2. satırı);

Soķaķ ķapısından açdığınan (açdı'ınan) ķaçdı (*Mehalle baskını*, Selânik'te derlenmiş olan Karagöz tiyatrosundan).

1. hatırlatma – İki eylemin aynı zamana rastladığını daha çok yazım etmek için *-le* edatına ***beraber* kelimesi ilave edilebilir.

Örn.: *Benim söylememle berāber işe ehemmiyyet vermeye başļadıļar* (ŞEMSEDDIN SAMI).

2. hatırlatma – Yine böyle bir hâlde Arapçanın fiil adları da kullanılabilir (krş. § 1344).

Örn.: *Onuñ vusulu ile berāber işe girişdiler* (ŞEMSEDDIN SAMI).

3. hatırlatma– Bu oluşumlar gibi Çağaytacada *-kän bilän* oluşumu ve Altaycada (geniş zaman) *är* veya *ir* + iyelik eki + *bıļa* oluşumu vardır.

Örn.: *Uļug çirik yitkän bilän aļıp yörü (yoru?)r boļurļar*[AUE] (BEVERIDGE, *Bābur-nāma*, 260. s.);

tañ adarı bıļa 'tan atması ile'[AUE];

künnüñ çıgarı bıļa 'güneşin çıķması ile'[AUE] (GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi* § 342).

c) Ard arda olumlu olumsuzlu geniş zaman gövdesi

1401. Ana bir eylemin yan bir eylem ardınca aralıksız olarak geldiğini ifade etmek için bu eylemin fiili geniş zamanın (çekimsiz) gövdesi hâline konularak hemen onun ardınca aynı fiilin olumsuz tabanlısı getirilebilir: *sever sevmez*.

Daha ileride görüleceği gibi bu ifade tarzı ilklerinde *muḥayyerlik* (Türkçede alternatifi bilindiği üzere iki eylemin alelade bitişikliği ile ifade edilir: § 955) ve bir

---

[1510] Bunlardaki *-lan* yerine getirilen *-nan*'larda *l* > *n* değişimi olduğu görülüyor: Bu hâl çoğunlukla *l*'den önce ünlüsüz bir *n* olduğu zaman görülür bir hadise (*bennen gel; unnan şeker* vs.) olduğu hâlde, bu örneklerde *ģı*'deki *ģ*'den veya *i*'den sonra bazen uyuma uyarak bazen uymayarak meydana geldiği de anlaşılıyor.[AUE]

[1511] Yazarın örneğinde bu ad için *bey* unvanı kullanılıyor: Bu hakikaten bir bey ise ad *Muhsin* olmalı; yok eğer ad *Muhsine* ise *bey* yerine *hanım* denmeli idi. Böyle olmadığına göre bunu *Kocası Fazıl Bey olan Muhsine hanım* diye anlamak gerektir.[AUE]

kararsızlık anlamını içermekteydi; bundaki anlama göre yan eylem öyle *süratli* olur ki yapılıp yapılmadığı bile bilinmez.

Örn.: *Görür ğörmez* (ben, sen, o... geçmişte, şimdi veya gelecekte) (görünce[AUE]);

İmtiḥāndan çıḳar çıḳmaz raḥat bir nefes aldım;

Ḳapıdan girer girmez medḫalde arḳadaşımı oğluna nasiḥat vermekle meşgul buldum (KARAY, *Kirpinin Dedikleri*, 56. s.).

Bu deyimin öznesi ana cümlenin öznesinden ayrı olabilir.

Örn.: *Şu pis ḥerifi dışarı atıñ deye bā'rır bā'rmaz (bağırır bağırmaz) arḳamızda duran iki uşaḳ elimizi filan yıḳamadan ḳapudan dışarı attılar* (KÚNOS, *Orta Oyunu*, 13. s.);

Dañ yerleri ağarır ağarmaz, baḳarlar ki ḳale divarı hep yeni örülmiş (TAMBURI ARUTIN, *Nadir Şah Tarihi*, 15. s.);

Ben cümleyi bitirir bitirmez suyuñ ortasında bir şey patladı (AHMET RASIM, *Şehir Mektupları*, 12. s.).

Özne belirsiz olabilir.

Yazıcı efendi... ğörür ğörmez oḳur oḳumaz ilk nefesde Keşan tömbekisi gibi beyne saracaḳ sert bir ta[c]bir düşünüyordu (GÜRPINAR, *Metres*, 506. s.);

Biz elenika temiz lāf isteyoruz. Lāfıñ temizi yükseyi eder etmez añlaşılamayanlarıdır (aynı eser, 504. s.; halktan bir kadının ağzından).

1402. Bu sözünü ettiğimiz oluşum, değişmesiz niteliğiyle zarf-fiillere benzer; ama başka türlü kullanışları da var: Bazen kendisinde bir *ḳararsızlıḳ* anlamı olan sıfat-fiil görevini görür. Bu kullanış, daha seyrek olup yukarıda kaydı geçen 'seçenek' anlamına da bağlı olur. Sıfat-fiil sıfat veya ad olarak kullanılabilir.

Örn.: *Söylediyini bilir bilmez bir ḫanım* (GÜRPINAR, *Ḳocasını boşayan Hürmüz Ḫanım*, *İḳtam*, 1 Mart 1919);

Daha o zaman eyiyi ḵötüyü tefriḳ eder etmez bir ḥalde idim;

Āhestece gider gitmez yörümek (FIRUZÂBÂDI, *Kâmûsu'l-Muhît*, I, 387. s.).

Bazen böyle söz çalımı ile duyurulan seçenek, tekrarlı *ya* ile daha özel bir biçimde anlatılır (krş. § 976).

Örn.: (*Bu ḳadının) saçları pek ḳısa; omuzlarına ḳadar ya varır ya varmaz* (*Gel k[c]eyfim ğel* 45. s.).

Olur olmaz ifadesi *rāst ğele* veya *deyme* 'ne idiği belirsiz, şöyle böyle, en ufak' anlamındadır.

Örn.: *Her oḷur oḷmazḷarḷa*[1512] *arḳadaş oḷmamaḷı* (RIFAT BEY, *Masallar*, 7. s.);

Oḷur oḷmaz ayaḳ patırdıḷarı (*Ayyar Hamza*, 87. s.);

Oḷur oḷmaz patırdıya papuç braḳmaz (söylence).

Doğu Türkçesinde aynı kararsızlık anlamıyla görülür.

Örn.: *ayar aḳpas su* 'akar akmaz su'[AUE] (MELIORANSKI, *Kazak-Kırgızların Kısaltılmış Dil Bilgisi*, II, 64. s.).

Ḳararsızlıḳ anlamını vermek için Sultan Babır aynı yapılanmayı kullanıyor:

Örn.: *Kaçar ḳaçmas*[AUE] *boḷuptur*. "(Onlar) kaçsın mı ya kaçmasın mı (bilmez) olmuştur."[AUE] (131. s.);

Ḳıḷur ḳıḷmas işimiz "Yapayım ya yapmayayım (diye düşündüğüm) işimiz."[AUE] (75. s.).

Eski Osmanlıcada aynı yapılanma ilk ve ana kavramı olan yalnızca 'seçenek' anlamında veya iki sözcüğün eşit nitelikte olup olmamasında bir fark bulunmadığı fikrini yermekte kullanılırdı.

Örn.: *ḳadı eytdi* (dedi) *ne teᶜālluḳ* (ne ilişiği var) *ḳurtuḷur ḳurtuḷmaz* (kurtulsun kurtulmasun) *ḥüküm şöyledür.*[AUE] (1451 yazmaları: 37. hikâye: *El-ferec bad eş-şidde. Kelet i Szemle*, 1900, 28. s., I, 3);

Ḳadı eytdi ḥûk(ü)m budur varur varmaz (varsın varmasın) (aynı yer, I, 12).

Bu ifade tarzı şu deyimde de kalmıştır:

Örn.: *ister istemez* 'isteyerek veya istemeyerek'.[AUE]

Aynı anlamda ***ḫāh nā ḫāh* da denilir.

ç) *Belirli geçmiş zaman + mi*

1403. Ana eylemin *az çok aralıksız* olarak birden bastırdığını ifade etmek istenildiği zaman, yan eylemin fiilini belirli geçmiş zaman kipinin soru biçimine[1513] koymak mümkündür (§ 653).

Bu yapılanma yalnız kişili bir kipi içinde bulundurmasıyla değil ana eylemin şimdiki zaman veya gelecek zaman kipini almasıyla da öncekilerden ayrılır. Bununla beraber istenilen şey şimdiki zaman hikâyesi (= geçmiş zamanda geçen şimdiki zaman fiili) olduğu zaman geçmiş zaman kipinin de gelmesi mümkündür.

Örn.: *İmtiḥāndan çıḳtım mı? Raḥat bir nefes aḷırım.*

Çoğu zaman bu yapılanma *-dIğIm zaman* gibi bir zaman durumuna veya *-sA* gibi

---

1512 *Her* sıfatının tamlananı çokluk olmadığına göre bunda *-ḷar* bulunması belki bir yanlışlık eseri olacak veya bu: *her* (olur olmaz) *kimseler* yerinde sayılmış olsa gerek.[AUE]

1513 Yazar açıklaması sırasında bu kaydı metne koymamıştır.[AUE]

şart veya varsayım kipine eşit olur.

Örn.: *Şimdi oraya gittik mi ḳapudan girer girmez bize buyuruñ Hacivad Ḳarağöz Bey efendiler sefā ğeldiñiz deyecekler* (*Karagöz Tiyatrosu, Muhavere*, Selânik'te derlenmiş);

Şu yoḳuş yuḳarıya caddeyi çıḳacayız (çirkin: *çıḳacağız* yerine); *çıḳtıḳ mı sağya* (çirkin: *sağa* yerine); *sağ(ı)ya saptın mı orda bir dar soḳaḳ var; o dar soḳaḳtan yoḳarıya çıḳtıñmı bir meydanḷıḳ var* ... (aynı yer);

Sabaḥ oḷdumu? Doḳtorḷar ğelip delileri mu ᶜayene edecekler (aynı yer, *Tımarhāne faslı*);

Bizim gibi adamḷara... bir tas sıcaḳ çorba oḷdumu? Elverdi gitdi (MEHMED TEVFIK, *İstambolda bir sene*, 2. ay, 36. s.); şuna dikkat edilmeli ki ana fiil kipi geçmiş zaman olduğu hâlde anlamı hâlâ (geniş zaman'a)aittir):

İnsan bir az elifbā oḳudu ve bir azda "e mā tereyne"niñ iᶜlāli gibi ᶜabesiyāt ile oğraştımı? Taḥsilini tekmīl etmiş zann oḷunuyor...[1514] *Bir ḫırḳa ile bir ḷoḳma nasīb oḷdumu? Bir ḵenz-i'lāyefnāya* (tükenmez bir hazne) *mālikiyet zehābı ḥasıḷ oḷuyor* (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebîye*).[1515]

[1514] Bütün şu örneklerde sorulu görünen bu kiplerin soru görevleri olmadığına göre onlara böyle soru işaretleri koymak yerinde bir kullanım olmasa gerek.[AUE]

[1515] Şunları da bu konuya ilave etmek yerinde olur:

a) Geniş zamanın ve şimdiki zamanın olumlu soru biçimi (ve yine olumlusu anlamına gelen olumsuz tabanlısı) de bu anlam ile kullanılır:

... bir kerre her görünen seyyarenin, her büyük sābitenin ziyası, denizin içine doğru türlü renkte kandillere gark olmuş minarelerini *salıverir mi*? Bir kerre denizde mehtābın aksi Allah yolu gibi nurāni bir cadde *peydā eder mi*? Hūda bilir gökyüzünü yıldızlarıyla kehkeşāniyle ayağına inmiş veyahut denizi seninle semavāta çıkmış zannedersin. KEMAL (- AKIF BEY)'den;

... Akşam Boğaziçinin serin ve okşayıcı havası, henüz yakılan lambaların kırmızımsı ışıklarıyla şöyle böyle aydınlanmış köy evlerinin beyaz patiska perdelerini oynatmağa *başḷıyor mu*, insanın yüreğine bir gariplik çöküyor;

... Bazen muziplik olsun diye (çocuğun) narin parmaklarını avucumun içinde hafifçe *ḳıstırmaz mıyım*, öyle ciyak ciyak bağrışı olur ki pek hoşuma gider.

b) Olumlu bir belirli geçmiş zamanın sorulu teklik üçüncü kişisinden sonra aynı fiil kipinin ona cevap gibi görünen sorusuz teklik üçüncü kişisi verilip yine böyle bir zarf-fiil vücuda getirilir. Bunda ötekisinden farklı olarak 'yan cümle fiilinin muhakkak işlenip bitmiş olduğu, işlenip bittiğinde artık şüphe bulunmadığı' gibi bir anlam çokluğu vardır:

... Akşam talebe azad *oḷdu mu oḷdu* (= azad olmak iş muhakkak tamam olup bitince) hademe mektebin cümle kapısını kapar, temizlik işleriyle uğraşırdı.

c) Bunlar gibi zarf-fiil olmayan başka bir yapılanma daha vardır ki bu da bazı olumlu geniş zamanın (*ikinci kişiden başka* kişilerinden biriyle gelebilen) sorulu bir kipi verildikten sonra, aynı fiilden o kipin sorusuz ve yine aynı kişili biçimi hemen onun arkasından ara-

Yine buna benzeyen; fakat başka fiil kipleriyle de sorulu bir biçim almış bulunanlarına da rastlanmaktadır. Bu yapılanmalar ana eylemin aralıksız oluşunu ifade etmek görevinde değildirler.[1516]

---

lıksız olarak getirilir ve bu, kendisinden önce sorulur gibi olan kipin muhakkak ve şüphesiz yapılmış olduğunu bildirir:

fiil	*oļur mu oļur* 'muhakkak olur'; *satar mıyım satarım* 'muhakkak satarım'; *gider miyiz gideriz* 'muhakkak gideriz';
sıfat	*geveze mi geveze* (-dir eksiltilmiş: *i-* fiilinden?) 'şüphesiz veya çok'; *geveze*/dir/; *şirin mi şirin* 'şüphesiz şirindir veya çok şirindir'.

Bu gibi yapılanmalarda bazen birinci kelime ad ise ondan sonra bir fiil ile beraber *işte* kelimesi eksiltilmiş sayılır:

ad	*para mı para* 'para mı istiyorsun, işte para' (ikinci kişi); *elmas mı elmas* 'elmas mı istiyor, işte elmas' (üçüncü kişi)

ç) Hafifletilmişi fiil adından sonra her kişiye ait olarak iyelik eki (izafet zamiri) getirilip onun arkasından *üzerine* kelimesi ilave edilmekle yine böyle bir zarf-fiil ortaya çıkarılır:

gelme-	*+m, +miz* *+ñ, +ñiz* *+si, +leri*	+ *üzerine* gibi.

Bu: 1. ya *gelince* gibi ana eylemin yan eylemden sonra olduğunu;
2. ya *gelmek doļayısıyla* gibi ana eylemin olmasına yan eylemin sebep olduğunu bildirmek görevlerinde bulunur:
Çocuğun acı acı *bağırması üzerine* (1. bağırması *ardınca* + 2. bağırması *sebebiyle*) odaya koştular.
Birinci anlamda vurgu *üzerine* kelimesinin son hecesi ünlüsünde, ikinci anlamda ise vurgu *bağırması* kelimesinin son hecesinde ünlüdedir.
Bu anlamların dışında aynı oluşum zarf-fiil olmayıp bunda *üzerine* kelimesi.
1. 'konusuna' anlamında olur:
Söz Atatürk'ün Samsun'a ayak basması *üzerine* gelince herkes meraklandı.
2. '...a ait' anlamında olur:
Sözümüz onun bize çoktan beri uğramaması *üzerinedir.*[AUE]

1516 Bunlar ve daha ne kadar başka fiil kipi varsa hepsi atılıp takdir edilmiş *söz* kelimesiyle ad tamlaması hâlinde (tamlayan görevinde) olup *mi* edatı hakikatte o atılan kelimeye getiriliyor ve böyle yapılanmalardan sonra hep *de-* fiilinden bir kip bulunuyor;

Örn.: *Dāyimā "bilirim!" mi deyor ǵencdir; her şeye oḷabilir! mi deyor, iḫtiyardır* (CENAP ŞAHABEDDIN, *Neşr-i Harb, Neşr-i Sulh ve Tiryaki Sözleri*, 209. nu.). Burada hem 'bilmek' hem 'gücü yetmek' anlamındaki aynı fiilden kelime oyunu da yapılmış.

6. -IncAyA kadar'lı zarf-fiil (sınırlanışlı zarf-fiil)

1404. *-IncAyA ḳadar*'lı zarf-fiil Osmanlıcada *rābıta-i intihāiye* denilen sınırlanışlı zarf-fiildir.

Fransızca karşılığı *jusqu'ā ce que..., avant que ne....* Hakikatte bu *-IncA*'lı zarf-fiille sınırlanışlı edat olan *ḳadar*'ın desteklediği yönelme hâli edatından meydana gelmiştir (§ 903). Eski Osmanlıcada bizzat *-IncA* bir sınırlanışlı zarf-fiil değerinde idi.

Daha fazla ayrıntı için bk. § 1387.

Örn.: *Ben sizi ölünceye ḳadar seveceyim* (MIZANCI MEHMED MURAD, *Turfanda mı Yoksa Turfa mı?*, 224. s.);

Mümin kimseniñ dargınḷığı tülbend ḳoruyuncaya ḳadardır[1517] (söylence);

Venedikden teryaḳ ǵelinceye ḳadar Hindde adamı yıḷan heḷāk eder (Atasözü);

Arap doyuncaya ḳadar, acem çatḷayıncaya ḳadar yer (bk. § 1387).

Bu kip *-dIğI zaman.., -mAsI sona ermeden...* anlamını da verebilir.

Örn.: *Onḷar bağırışıp çağrışıncaya ḳadar ḵendi de firār ede bileceyini zihninden ǵeçirdi* (GÜRPINAR, *Metres*, 645. s.).

1405. *ǵelinceye ḳadar* ve *varıncaya ḳadar* ifadeleri *ǵelince; varınca* ile aynı anlamda kullanılır (bk. § 1388).

Örn.: *Bundan yirmi beş sene evveline ǵelinceye ḳadar*;

---

bilirim mi diyor 'bilirim *sözünü mü* diyor';
oḷabilir mi diyor 'olabilir *sözünü mü...*';
geleceksin mi dedin 'geleceksin *sözünü mü* dedin';
yazamayacakdın mı demiş 'yazamayacakdın *sözünü mü* demiş'.
Böylelerini hem fiiller hem de adın hâlleri konusunda not etmek daha iyi olurdu. Bir de kendilerinden sonra *de-* fiilinden bir kip gelmese bile adın hâllerini aldığı görülen fiil kipleri vardır:
Teşekkür ederimi (= ederim *sözünü*) bastırdı (= hemen ardınca söyledi);
Onun aḷına (al, *sözüne*) verine (ver *sözüne*) *kim baḳar*;
Öğretmenin dur oturları (dur, otur *sözleri, emirleri*) *kār etmedi.*[AUE]

1517 Bu kelimenin aslı *ḳııruyuncaya ḳadar* olacak iken, yazar bunu *ḳoruncaya ḳadar* biçiminde kaydetmiş ve tercümesini de *sarığını sarıncaya kadar* diye vermiştir; hâlbuki ne *ḳorumaḳ* ne de *ḳormaḳ*? kelimesinin 'sarmak' anlamında olduğunu (her ne kadar 'kuşak' anlamında bir *ḳur* kelimesi varsa da) zannetmiyoruz. Kaldı ki *tülbend* kelimesi *sarık* değil *seyrek dokunmuş ince bez*dir ve anlamı da bizim verdiğimiz üzere yaygındır.[AUE]

Bizde mehdden laḫde varıncaya ḳadar ilmî ve lev Çinde olsun taleb etmek ḫaḳında olan evāmir bütün bütün unutulmuşdur (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebîye*);

Musyu Gizo[1518] *İngiltera gibi memālik-i mücāvere-i ecnebiye fuzelāsından bir çoğuna varıncaya ḳadar derslerini istima*[c] *etdirir idi* (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebîye*, 375. s.).

Hatırlatma – *ḳadar* yerine özellikle Eski Osmanlıcada bazen *dek* veya *deyin* bulunur:

Örn.: *Dan yiri ayārinceyedek aylar* (KÚNOS, *Nasreddin Hoca Hikâyeleri*, 35. nu., Aydın lehçesi);

Bir kimse bir malı ğörmedin (ğörmeden) iştirā etse ğörünceyedek muḫayyerdir (halk ağzı *muḫayar*). Mecelle (Osmanlı medeni kanunu)'nin 320. maddesi; aynı eser, 279, 281 ve 286. maddelerinde aynı biçimde örnekler bulunur;

Gün dolununcaya (= batıncaya) değin?[AUE] (1426 yılı yazmaları, 107. yap.);

Ḳoçan sen Allāhü te [c]*ālā adın tesmiye idüp (anıp) kelbüñ (köpeğiñi) şikārā (ava) ḳoyu verseñ bir kelb daḫi bir yañadın ğelüp aña ḳarışsa ol avı depeleseler sen andan yimā gil tā bilinceye değin ki evvel senün kelbūn tutup ḳatl eyledi*[AUE] (aynı eser, 281. yap.) Krş. bu hususta MOURADGEA D'ÜHSSON, IV, 14 ve 17. s.;

Bu bezm içinde kime verdi sāki-i devran[AUE];

Piyāle-i mey-i ümmīd-i ḳandırıncayadek[AUE] (NÂBI).

1406. Aynı kipin lehçelerdeki şu çeşitlerine rastlanmaktadır.

1. *-IncA ḳadar* (yönelme hâli olmaksızın).

Örn.: *ḳarañlıḳ olunca ḳadar* (TAMBURI ARUTIN, *Nadir Şah Tarihi*, 36. s.);

At çatlayıp helāk olunca ḳadar ılgar eylemek[AUE] (FIRUZÂBÂDI, *Kâmûsu'l-Muhît*, I, 218. s.) krş. başka örnekler, (aynı eser, 6, 14, 47, 165 ve 167. s.);

Urogını öğr(e)nince ḳ(a)d(a)r b(e)n s(e)ni eviñe buraḳmam (=urok, Rusça **ypoк**dan[1519] (KAZAZ, karayit (Kırım'da yaşayan musevi Türk halkı) mektepleri için

---

1518 Bu kelime halk ağzında *müsü* biçiminde söylenir.[AUE]

1519 Metinde İbrani harfleriyle yazılı olan Türkçe ibare sağdan sola yazıldığı için onları kelime kelime karşılamak üzere yine sağdan sola okunacak Latin harfleriyle gösterdik.
Rusça *ıroḳ* kelimesi Türkçeye benziyor; bunun aslı *öğrük* 'öğrenilen şey, ders' olabilir, ykl. 'alışkanlık, öğrenilmiş şey' anlamına *ögreyük Divanü Lugati't-Türk*, I, 140 – Osmanlıcada Arap harfleri üzerinde yapıldığı gibi bu Karayit Türkçesinde de bazı İbrani harfleri üzerine "∴, .., –, '" gibi işaretlerden biri konularak, Türkçenin ses ihtiyaçlarına göre ufak tefek değişikliklerle yeni harfler yapıldığı görülüyor.[AUE]

İbrani dilinde ders kitabı, 1859, 210. s., aşağıdan 8. satır.).

2. *-IncAyA* (yönelme hâl ekli, edatsız).

Örn.: *Çuvalı çekinceye açıncaga içinden delikanlı çocuk fırlayıp beni ütüverdi* (*iti verdi* yerine) (*Mehalle baskını,* Selânik Karagözü);

Tercümanları mühim maslahatda ise gelinceye tevakkuf oluna (Belin, *III. Sultan Mehmet ile Doca Mario GRIMANI arasında akdedilen 1595 Ahdnamesinin Metin ve Tercümesi,* 1876, 2).

1407. Halk dilinde *-IncAyA kadar* yerine çoğu zaman *-AnA kadar* veya *-AnA dek* biçimi kullanılır.

Örn.: *Xarğ (xark)a su gelene kadar kurbaganıñ gözü patlar* (Maraş'ta derlenmiş söylence);

Şeytana "beli" de köprüyü geçenedek (atasözü);

Bu ince tüyler kuşuñ bol tüyü gelene kadar kalır (Âlem-i-hayvânat, II, 24);

Ülüp (*ölüp* yerine) *gidene kadar umrini* (*ömrünü*) *rahatlıkla geçirir* (KÚNOS, *Adakale'den Türkce Halk Hikayeleri,* 25. s.).

Aynı biçim Azericede de vardır:

Ölenedek dadı damagıñdan gitmesün[AUE] (FETH ALI AHUNDOF, *Temsilât,* 226-227. s.).

-AsIyA kadar biçimi

1408. Osmanlıcada yine aynı anlamda ardınca *kadar, dek* ve hatta *cek* (§ 905) gibi sınırlayışlı edatlardan biri bulunan *-esi* (§ 792) biçiminin yönelme hâli kullanılır. Türk dilcisi ABDURRAHMAN EFENDI'nin verdiği bu biçim, Karaman lehçesinde sık sık kullanılır (MAXIMOF, 88-89. s.).

Örn.: *Sen gelesiye değin (dek) ahşam olur.*[AUE] (ABDURRAHMAN FEVZI EFENDI, *Mikyâsü'l-lisân Kıstasü'l Beyân*);

Onu bulasıya kadar ben size yardım ederim (Atina'da Karamanlı bir Rum ağzından derlenmiş;

Dün ahşam elini kırasıya kadar kändi karısını dügdü (MAXIMOF, 89. s.);

Hamam kapusından girince hamamıñ içine gidesiyecek lalaya sille tokat artık hiç eksik olmaz (KÚNOS, *Türkçe Parçalar ve Dil Bilgisi,* 44. s., ikinci satır başının başı).

796. paragrafta yer alan deyimler, şüphesiz ki yine aynı sınıflamaya konulabilir. Bunları 1406. paragraf, 2.'dekilerle yaklaştırmak gerekir (yine krş. § 266).

7. -AlI'lı zarf-fiil

1409. *-AlI* zarf-fiil (başlangıç zarf-fiili) ana eyleme *geçmiş zaman* da bir *başlayış* sı-

nırı; yani hareket noktası görevini gören yan bir eylemi bildirir. Bu biçime *başlayışı sınırlı zarf-fiili* (başlayış hudutlu ulak 'gérondif de limite initiale') veya eskiden söylenildiği gibi *rābıta-i-iptidāiye*) denilebilir.

Başlayışlı zarf-fiil bir sonlayış sınırı bildiren *-IncAyA ḳadar*'lı sınırlayış zarf-fiiline anlamca zıddır (Fransızcada karşılığı bir bağlaçlık deyim olan *depuis que*...'dür.):

seveli (geçmiş ve şimdiki zamanda).

İkinci eylem geçici bir zaman bildiriyor ise (Böylesi daha çok görünür.) bu zarf-fiil mecburi olarak geçmiş zamandaki bir eylemi bildirir; fakat o eylem devamlı ise ve zikredildiği dakikaya kadar devam ediyorsa bu zarf-fiil şimdiki zaman değerindedir (Daha ileride § 1411'deki örneğe bk.) (Fransızca tercümelerde bu ayrılığı itibara almak gerekir.).

Örn.: *Sen bu yerden gideli ey saçı zer* (saçı altın)

Seni söyler baña dağḷar dereler (şarkı);

Şu evi tutaḷı daha bir aḳşam ben ḳendi ḳarnımı lāyıḳiile duy[1520]*urmadım* (KÚNOS, *Orta Oyunu*, 17. s. aşağıda);

Bizim ḳızı ḳocası boşayaḷı ḫafeḳan illetim artdı (GÜRPINAR, *Toraman*, 5. s.);

Didiler oğḷuñ gibi hiç bir oğuḷ[AUE];

Yaradıḷaḷı ciḫan ğelmiş değül[AUE] (SÜLEYMAN ÇELEBİ, *Mevlid-i Şerif*, 77. beyit.).

1. hatırlatma – *-AlI*'lı zarf-fiil olumsuz bir tabandan yapıldığı vakit, zaman kavramı bakımından bu fiil tabanının geçici veya devamlı bir eylem ifade etmesinde bir fark yoktur.

Aslında şuna dikkat edilmeli ki onun bir müddet içinde uzayan bir eylem olmayışı dahi, benzeri olan müspet fiilin ifade edebileceği geçici veya devamlı eylem kavramlarının üstüne çıkan bir devam kavramını kendisinde saklamaktadır.

Örn.: *Dövüş ğörmeyeli deli oḷdum deli* (*Köroğlu* Maraş'ta derlenmiş bir halk türküsünden);

Māşaḷḷah ḫanüm (ḫanım) efendi ben ğörmeyeli çoḳ açıḷmışsıñız (GÜRPINAR, *Metres*, 457. s.).

2. hatırlatma – *-AlI* zarf-fiil kendisinin ifade ettiği eylemin olup bitmesinden beri geçen zaman aralığını belirtmekte çok kullanılır.

Örn.: *Ben şuraya köyüñüze ğeleli bir ay oḷuyor* (İZBUDAK, *Letā'if-i Nasreddin Hoca*, 165. s.);

[1520] Metinde *dayurmadım*.[AUE]

Behlül onu görmeyeli üç ay olmuş idi (UŞAKLIGIL, *Aşk-ı Memnu*, 400. s.);

A herif, ben saña varalı ne kadar oldu? Üç ay deyil mi? E! Sen beni alalı? O da üç ay, etdimi altı ay?... (İZBUDAK, *Letâ'if-i Nasreddin Hoca*, 164. s.);

Devlet-i ᶜaliye hizmetinde olalı, otuz kırk seneye varıyor (VIGUIER, *Türk Dili Unsurları*, 327. s.;

Dāhi bir yıldır yanından ayrılalı dāyesi[AUE] (GIBB, *Osmanlı Şiirinin Tarihi*, VI, 247. s.).

1410. Bazen *-AlI* zarf-fiilinden önce aynı fiilin her kişinin belirli geçmiş zaman kipi getirilir.

Örn.: *Herife vardım varalı* (FAIK REŞAD, *Külliyât-ı Letâif*, 88. s.);

Şu edebsiz kadın evimize geldi geleli hanımı bile başka türlü (dürlü?) etdi (YALÇIN, *Kirli Çamaşırlar*, 36. s.).

Hatırlatma – Bazen *oldum olalı* yerine *oldum olası* denir ki *ol-* fiilinden yapılan ayrı ayrı her iki kelimede de görünüşlerine rağmen üçüncü kişi fikri yoktur.[1521]

Örn.: *Oldum olası öyle deyildi ya*[1522AUE] (GÜRPINAR, *Toraman*, 45. s.).

1411. *-AlI* zarf-fiili çok sık olarak ayrılma hâl eki *+DAn* ve onun ardınca *beri* (yani *+DAn beri*) edatını alır (§ 912, *beri*) ki bu yapılanma bir sözü uzatmadır.

Örn.: *Tabībimiñ tavsīyesiile üzerimde kırmızı mühür mumu taşıyalıdan beri nezleden kurtuldum* (UŞAKLIGIL, *Aşk-ı Memnu*, 408. s.).

Hinde gidelidambarı (acayip?) heş (*hiç* yerine) *bir rahat uyku filan* (filan olacak[AUE]) *ümemiş* (*uyumamış* yerine) (GIESE, *Anat. Türk.*, 42. s.);

Bu evi harāb olası ere varalıdan berü dāhi (= daha[AUE]) *karnım doymadı*[AUE] (*Kitâb-ı Dede Korkut*, 5. s., I, 6 aşağıdan).

1. hatırlatma – *-AlI* zarf-fiiline ayrılma hâli edatını koymadan, *beri* edatı da ilave edilebilir:

geleliden beri yerine *gideli beri.*

2. hatırlatma – Eski Osmanlıcada ayrılma hâlini almış *-AlI*'lı zarf-fiilin *beri* edatını almamışına da rastlanırdı.

Örn.: *Bu haber istimaᶜi olalıdan*[AUE];

güş-u çeşm olmış idi cümle beden[AUE] (*Tevārih-i Fütūhāt-ı Yemen*, 12. yap. aşağıdan);

[1521] Bunların ikisi birden yalnız üçüncü kişi için kullanılır – Yazar *olası* kelimesindeki ek için: "üçüncü kişi iyelik ekine benzeyen biçimi" diyor; fakat iyelik eki adlara katılan *+sI*'dır; bu ise fiil köküne katılan *-AsI*'dır, ykl. *göresi veresi, kör olası, harab olası* vs.[AUE]

[1522] Bunun asıl imlası, دكلديا biçiminde olmalı.[AUE]

Cebra'iliñ durağıdır oḳ mekām[AUE];

Nūh felek tākim tutaḳıdan nizām.[AUE] (SÜLEYMAN ÇELEBI, *Mevlid-i Şerif*, 214. beyit).

Eylemin *sonlanış sınırını* ifade eden zarf-fiillerle doğrulayıcı *tā kim* edatının da beraber getirilmekte olduğuna dikkat edilmeli (krş. § 1387 ve 1390; yine krş. § 1000).

3. hatırlatma – Eski Osmanlıcada *-All* eki (*beri* alsın almasın), ayrılma hâlini aldığı zaman sondaki *i* ünlüsünü kaybederdi: *-elden* (*beri*). Bu telaffuz MENINSKI tarafından belirtilmiştir (*Institutione*, 155. s.: *sevelden beri, gelelden beri*); Yine Kr: VIGUIER: 55. nu. Bunun böyle olduğuna harekeli el yazmaları şahittir veya şiirde veznin icaplarından da öyle anlaşılmaktadır.

Örn.: *İki yaşuma girelden berü beni kimseye ġöstermedi*[AUE] (VAMBERY, *Eski Osmanlı Dili Çalışmaları*, 52. s., I, 20);

Tuş oḳaḳdan oḳ mehi ᶜayyāre bilmen n'eyleyim[AUE] (HAKIKI, *Divan*, 192. yap.);

Yaradılaḳdan berü (1426 yılı yazmaları, 48. yap., I, 8 aşağıdan; 162. yap., I, 5; 211. yap., I, 10);

Ruḥuñla ᶜaḳsi dendānıñ düşelden baḥr-i ᶜummāne[AUE];

Delindi bağrı incünüñ ᶜacep reng oḳdu mercāne[AUE] (*Nevādir-i-āsār*, 115. s.);

Gidelden süzeni müjgān-ü tār-ı kākülüñ elden. "Kirpiklerinin iğnesi ve kâküllerinin telleri elden gideli."[AUE];

Refāyi? ᶜāfiyet çāk-i ġeribānimla düşmendir. "Afiyetin onarılması yakamın yırtılmasıyla düşmandır."[AUE] (NÂBI).

1412. *-All* ek başka Türk dillerinde ve çoğu zaman *-käli* biçiminde gırtlaksı *k*'sini muhafaza etmiş olarak bulunmaktadır.

Bilindiği üzere aynı *-käli* eki bir çeşit sıfat-fiil olarak da kullanılmıştır (bk. § 1343 *b*). Aralarında anlam farkı olmakla beraber bunların aynı kipten ibaret olduğunu kabul etmek gerektir (Bu anlam gelişmesini açıklama için bk. HARTMANN, *Çağatayca* § 48). *-käli* eki Çağataycada, Karakırgızcada, Tarançı ve Turalı lehçelerinde aynı zamanda hem zarf-fiil hem de sıfat-fiil olarak kullanılır (KATANOF'un (606'dan 609 s.'ye kadar) verdiği listelerin karşılaştırmasından bu çıkıyor). *-käni* eki de (*-käli* ekinin başka bir biçimidir.) böyle iki anlamla kullanılır.

Örn.: *Bu yarmaḳ ötkeli yätti xan ötüptu.* "Bu para (nın değeri) geçeli (ard arda) yedi han geçmiştir."[AUE] (*Yedi Uyurlar*, 232. s.);

Sän munda oḳturḳaḳi män üç miñ yıḳac yoḳ kälip tururmän (FERIDUDDÎN ATTÂR, *Tezkiratü'l Evliya*, 205, I, 4) "Sen burada oturalı ben üç bin fersah yol gelmiş bulunuyorum (gelip dururum)."[AUE];

Sultan Celâleddin kilgäli on biş kün bolup turur[AUE] (EBÜLGAZI, 67. s.);

Hatay bu yurtga kelgäni neçe yıl boldu. "Çin(liler) bu yurda geleli ne kadar yıl oldu."[AUE] (RAQUETTE, *Lesson XLI*, I, *g*)

KATANOF tarafından hazırlanan listelere göre Uranha, Sagay, Beltler, Tuba lehçelerinde (gırtlaksı *k*'siz) *-älä* eki, yalnız başlayışlı zarf-fiil olarak kullanılır.

-AlI ekini istek (buyruk) kipindeki *-äli* ekiyle (bk. § 1343) yaklaştırmalı.

Kısaca bir de Karaçay lehçesinde belirli ve ardınca *beri* kelimesi gelsin gelmesin *gelli*[1523] biçiminde olan bir eki söyleyelim ki bu da başlayışlı bir zarf-fiil anlamındadır (PROHLE, *Karatschajische Studien*, 1909, 233. s.). PROHLE bunu *-genli* biçiminde birleşik bir ek olarak görüyor.[1524] Bu açıklama tamam ise (ve bu *l* ünsüzünün alelade bir ikizlenmesi meselesinden ibaret değilse), o zaman *-gen* (*-kän*) ve *-ge* (*-kä*)'nin, kökenlerinde aynı tek bir ek olduklarına dair (§ 1343, 2. dipnot) olan teori yönünde yeni bir delil daha meydana getirir.

Hatırlatma – Başlayışlı zarf-fiille anlamdaş olan zarf-fiillik deyimlerin de var olduğuna dair izler bulunuyor:

Örn.: *Bakdığımdan beri* (VIGUIER, *Türk Dili Unsurları*, 200. s.).[1525]

Başka Türk dillerinde de buna benzer yapılanmalara rastlanır:

Örn.: *Hülāgū han Mogolistan dın kilgändin* (= geldiğinden[AUE]) *beri iki üç arka* (= nesil) *ötdi* (geçti)[AUE] (EBÜLGAZI, 22. s.).

Uranha lehçesinde yan eylemin fiili ardınca ayrılma hâli veya (*çak* (*çāñ*) kelimesinin ayrılma hâli olarak) *çaktan*, *şağdan*, *çannan*, *şannan*[1526] kelimesi getirilir (bk. § 918, 1. dipnot; krş. KATANOF, 925. s., *c*).

8. -dIktAn sonra'lı zarf-fiil

1413. *-dIktAn soñra* (*sora*)'lı zarf-fiil (sonralıklı zarf-fiil) *-DIK* (§ 698)'lı iş adının ayrılma hâli ardınca *soñra* (§ 911) edatı getirilmesinden meydana gelmiştir. Bu *soñra*

1523 Belki aslı *geleli* (*kil-käli*)? Anadolu'nun bazı lehçelerinde bu, *kelli* diye kullanılır:
– Beyefendi, ben böyle harita ile planla aradığım yeri bulacak *oldukdan kelli*, sana uşak olacağıma, şehremanetine mühendis yazılırım. *Milliyet Gazetesi* 16 Haziran 1927.[AUE]

1524 Öyle olsa ünlüsüz *n*'den sonraki *l*'de *n*'ye çevrilebidiğine göre bu *gen* + *li*, biçimi *gen* + *ni* (*-gelli* değil) olmalıydı.[AUE]

1525 Lehçemizde bu yapılanmada *-DIK*'lı fiil adına ilgi zamirlerinin bütün kişileri getirilip ondan sonra *beri* kelimesi katılmakla yapılır.[AUE]

1526 Bu son iki kelimedeki *-nan*'lar, ayrılma hâli değil belki *+lan* aslıyla yönelme hâlidir. Bu *l*'ler kendilerinden önceki *ünlüsüz* bir *n*'ye rastladıgı için onlar da *n* olmuştur.[AUE]

kelimesi her zaman ki gibi ayrılma hâlini oluşturur. Bu şöyle imlalarla yazılır:

-dIktAn soñra[1527] ana eylemin kendisinden sonra meydana geldiği bir yan eylemi bildirir.

Örn.: *At çalındıktan soñra ahırıñ kapısını (kapusunu?) kapar* (Atasözü); Krş. aşağıdaki söylenceyi: *iş işten ğeçtikten soñra var hayrını ğör* (BONELLI, 2 *Turco Parlato*, I, 318).

Örn.: *Beni korkutan* (veya *korkudan*) *öldükten soñra cehenneme gitmek deÿil, hiç bir yere gitmemekdir* (CENAP ŞAHABEDDIN, *Neşr-i Harb, Neşr-i Sulh ve Tiryaki Sözleri*, 2. nu.);

İstambol paytaht olduktan soñra sadraᶜzam konaklarına paşa kapusı ve bāb-ı ᶜāsefi ve en soñra bab-ı ᶜāli denilmişdir (ABDURRAHMAN ŞEREF, *Osmanlı Devleti Tarihi*, 287. s.);

Nihāyet iş başa ve baş taşa ğeldikden soñra güç hāl ile Halil Hamid paşa sadāretinde … bir az top ve topçu tedārükātına teşebbüs olunabildi[AUE] (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, II, 141);

Bekçiniñ sopası "tak-tak-tak-tak" dördü vurdukdan soñra tıngır diye birde sürüntü ile buçuğu haber veriyordu (GÜRPINAR, *Metres*, 634. s.);

Abdalın (*çingenenin*)[1528] *karnı doyduktan soñra ğözü yolda olur* (Atasözü).

1414. Aynı zarf-fiil ana eylemin olmasına sebebiyet veren, yol açan yan bir eylemi göstermeye yarar. O zaman ana eylem, yan eylemin yalnızca daha sonrası olmaktan ibaret kalacağı yerde (onun az çok mecburi olan) bir *sonuç* gibi görünür ve *-dIktAn soñra*'lı zarf-fiil *-IncA*'lı zarf-fiilin (§ 1385, 2.) veya *madamki* (= *mādāmeki*, *mādemki*) bağlacının (§ 1002, 2.) anlamdaşı olur.

Bunda, birinci kullanışında olduğundan farklı olarak yan eylem:

1. Kendisindeki o daha sonra oluş fikri önemini kaybetmiş olarak ana eylemin çatıp geldiği andan daha ötesine kadar uzanabilir;

2. Olumsuz bir fiil ile ifade edilebilir.

Şuna dikkat edilmeli ki sonuç anlamlı olan *-dIktAn soñra*'lı zarf-fiil genel olarak sorulu veya olumsuz biçimli ana bir fiile dayanır.

1527 Bu biçim, öteki zarf-fiiller gibi değişime uğramaz olanlardandır. Bununla beraber kendisinde bir edat; yani nispeten bağımsız bir edat bulunması bakımından onlardan ayrılır (krş. bu hususta § 1418 dipnot). Birçok zarf-fiil birbiri ardınca geldikleri zaman *soñra* edatını en sondakisine bırakmak biçimiyle yalnız bir defa söylemek yeter (krş. § 687 2. hatırlatma).[JD]

1528 Konya'da gezginci çingenelere de deniliyor ise de *abdal*'ın asıl anlamı 'gezer derviş' olacak: *gerek abdal ,gerek derviş, para ile biter her iş* (söylence); yani ister gezer derviş, ister yalnızca derviş (ol, şunu bil ki) her iş para ile biter.[AUE]

Örn.: *Siz vaᶜd etdikten soñra, ben niçin* (veya *niçün*) *isrār edeyim*;

Siz bildikten soñra ben size ne söyleyeyim (= *söyleyim* de denilebilir) (KÚNOS, *Yarkend Lehçesiyle Metinler*, l. nu.);

Efendim siz ḳızıñızı baña münasip ǵördükten soñra ben aḷmazmıyım? (RADLOFF, *Proben*, VIII (KÚNOS), 263. s., I, 4, aşağıdan);

Müktesebātıñ meḥall-i sarfı oḷmadıḳdan soñra iktisābıñ ne lüzūmu fā'idesi var? (MIZANCI MEHMED MURAD, *Turfanda mı Yoksa Turfa mı?*, 178. s.);

(Bir çocuğa) mālik oḷduḳdan soñra o ḳadar ince eleyip sıḳ doḳumada ne maᶜnā var (GÜRPINAR, *Metres*, 60. s.);

Sen bunu añḷadıḳtan soñra lāḳırdıya ḥacet ḳaḷmaz.

1. hatırlatma – Aralıksız sonra olan bir eylemi ifade etmek için *soñra* yerine *soñraca* kullanılır (*soñra*'nın bir çeşit küçültmesi.[1529] Krş. Arapça *baᶜd* yerine *buᶜayd* (FIRUZÂBÂDI, *Kâmûsu'l-Muhît*, I, 577);. krş. § 911).

Örn.: *Es-sımḫ* (aynı anlamda *pusu*) ... *ḳuruca bir nesnedir ki ḳoyuñ ḳısmı doğurduḳdan soñraca memelerinin emziklerinde oḷur.*[AUE] (FIRUZÂBÂDI, *Kâmûsu'l-Muhît*, I, 549. s.).

2. hatırlatma – Daha ötedeki (§ 1420) bir başka zarf-fiil hakkında söylenilenlere uygun olarak şöyle olabilir:

1. *-dIktAn* ve *soñra* arasına geçmiş zaman müddetini bildirir kelimeler getirilebilir.

Örn.: *Ḥazret-i İsa ǵöye çekildikten ḳırḳ sene soñra* (AHMED CEVDET PAŞA, *Kısas-ı Enbiyâ*, 61. s.).

2. *soñra* yerine anlamdaşı olan edatlar getirmek. Osmanlıcada lehçe sözlüğü olarak bir de *-dIktAn beri* (veya *ǵeri*) biçimi bulunmaktadır (bk. § 911).

Örn.: *Hāl ḥatır soruşduḳdankeri "buyuruñ seni pādişahımız ister" dir* (*der yerine*) (GIESE, *Anat. Türk.*, 49. s.) (Krş. aynı eser, 52. s. başka örnekleri: *eşdikten ǵeri, düşdükten ǵeri* vs.).

Soñra yerine bazen asıl anlamıyla ikinci olarak demek olan *saniyen* veya *saniya* (VIGUIER, *Türk Dili Unsurları*, 200. s.) ve hatta (Selânik [*Ḳarağöz*] ve Karaman lehçelerinde) *sāni* kelimesi kullanılır: *taḥsil itdikden sani* (Γερ).

1415. Eski Osmanlıcada ancak yan eylemin öznesine iyelik üçüncü kişi zamiri görevini gören bir iyelik ekinin kendisinde üstelik olarak var olmasıyla *-dIktAn soñra* zarf-fiilinden ayrılan:

[1529] Bizce bu +*CA*, küçültme için değil zarf görevindeki kelimelerde 'durum' anlamıyladır. Krş. *evvelce, önce, a¥temce, ayrıca, baş¥aca, böylece* 'evel, ön, aktem, ayrı, başka...'.[AUE]

-diẏ(dik)-	*im.. imiz*	
	iñ.. iñiz	*-den + soñra*[1530]
	in.. lerin	

biçiminde bir zarf-fiil deyimi kullanılırdı. Bu deyim besbelli ki *-dIktAn soñra* zarf-fiilinin köküdür.

Örn.: *Etmek (itmek?) yindüğinden soñra eyitdi.*[AUE] (VAMBERY, *Eski Osmanlı Dili Çalışmaları*);

Seni taḥiyye-i şāhānem ile taḷtif eylediğimden soñra[AUE] (Hicri 1199 fermanı, AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, II, 320) (krş. buna benzer bir ibare 1193 fermanında, aynı eser, I, 198).

1416. Trabzon ağzında *-AndAn soñra* biçimi de görülüyor:

Örn.: *Zor ģelenden soñra giriye ḳaştı.* "(Bin) zor ile geldikten sonra geriye kaçtı."[AUE] (PISSAREF, *Mémoires de ḷa Soc. arch. russe*, 1901, 188. s., mısra 102).

Aynı biçim Azericede de var.

Örn.: *Kelen remezan kelip ötenden soñra.* "Gelen (önümüzdeki) ramazan gelip geçtikten sonra."[AUE] *Arşın Mal Alan* (7. s.);

Bir az keçenden soñra "Bir az geçdikten sonra"[AUE] (aynı eser, 47. s.).

Başka lehçelerde *-kändän soñ(ra)* biçimiyle belirli *-AndAn soñra* zarf-fiili, *-dIktAn soñra* zarf-fiiline benzerdir (Bu hususta bk. § 1370).

Öteki Türk dillerinde sonralık zarf-fiili

1417. Sonralık zarf-fiilin en sık kullanılan biçimi *-kändän soñ(ra)*'dır. Görüldüğü üzere bu, oluşum bakımından *-dIktAn soñra*'lı zarf-fiile tıpa tıp denktir (*soñ* edatı hakkında bk. § 911).

Örn.: *Yägändän soñ çıḳtı fuḳarä üyündän.* "(Yemek) yedikten sonra çıktı fukare evinden."[AUE] (RADLOFF, *Proben*, VII (Kırım lehçesi) 5. s., I, 6 aşağıdan);

Xatını ölgändän soñ "Kadını öldükten sonra"[AUE] (aynı eser, 4. s., I, 12);

Maḥmud Mîrza ölgändän soñ[AUE] (BEVERIDGE, *Bâbur-nâma*, 12. yap., I, 3);

Ḫudāy'nın (Tanrının) ḳudratı (gücü) birlän (ile) ot ḳızgandın soñ (ateş ḳızdıḳtan sonra) tag temür boḷup aḳa birdi (dağ demir oḷup aḳıverdi) ve taḳı (ve daḫi) yüklü tive (deve) çıḳḳudik (çıḳacaḳ gibi "ḳadar") yol boḷdı (oḷdu)[AUE] (EBÜLGAZI, 22. s.);

Biş yaş ḳa yetkändin soñ[AUE] (SÜLEYMAN HAKIM ATA, I, 14);

ḫan Semerḳandnı aḷgandın soñ[AUE] (MUHAMMED SALIH, *Şeybâni-Nāme*, 122);

Kim kensi iasuchin (yasuḳın) aytsa aitchanda (ayıtḳanda)[1531] *songra (soñra) ḳoysa*

[1530] Metinde yalnız *-digimden soñra, -diğiñden soñra* vs. denilmekle yetinilmiştir.[AUE]

[1531] RADLOFF, aynı metnin kendi tarafından yapılan baskısında (87. s.) bunu *aitgandan soñra*

tengri ani iarḷgagey "Kim kendi yazık (günah) mı söylese (itiraf etse) söyledikten sonra bıraksa tanrı onu bağışlar (yarlıgagay)"[AUE] (*Codex Comanicus*, 124. s. (GEZA KUNN baskısı).

Bazen ayrılma hâli kaybolur.

Örn.: *Gācā babası yatḳan soñ (xız) bardı xuyunuñ ağzına.* "Gece babası yattıktan sonra (kız) gitti kuyunun ağzına."[AUE] (RADLOFF, *Proben*, VII (Kırım lehçesi), 40. s., I, 15);

Buḷ ḳunustan kātkān soñ "Bu konuştan gittikten sonra."[AUE] (NESTEROF, 70. mısra)[1532];

Çaḳırgansoñ ir ᶜAḷi atga mündi "Bağırdıktan sonra er Ali ata bindi."[AUE] (*Kıssa-i Salsal*, 28. s., I, 13 ve çeşitli yerlerinde).

Bunun Çin Türkistanında *-kāndin kin* çeşidi bulunmaktadır ki bu (Osmanlıcanın *-dIktAn ġeri* çeşidiyle yaklaştırılmalı). Bu biçim *-kāndi kin* biçiminde idgamlanmış bulunuyor (KÚNOS ve *Yarkend Lehçesiyle Metinler*, 8. s.).

Örn.: *Tañ atḳandin kin*[1533] 'Tan attıḳtan sonra'[AUE] (RADLOFF, *Proben*, VII (Tarançı lehçesi), 91. s., I, 2 aşağıdan); (krş. *dāgāndin kin*, aynı eser, 81. s., I, 13).

Doğu lehçesinde ancak kendilerindeki iyelik ekinin varlığıyla *-kān-dān soñ(ra)* biçiminden farklı bulunan deyimlere de rastlanılmaktadır ve sonuç bakımından bunlar Osmanlıcada var olduğu daha yukarıda belirtilen *-DIK* + iyelik eki + *den soñra* deyimine benzerdir.

Örn.: *Ucacnı ölgānidin soñra tüşindā körmiş.* "Haccac'ı öldüğünden sonra rüyasında görmüş."[AUE] (FERIDUDDÎN ATTÂR, *Tezkiratü'l Evliya*, 40. s., I, 6);

Ksnung (kristosnung) togganından (ḳoḳḳa agınganından) songra "Hırıstos (İsa)'un doğduğundan (göğe ağdığından) sonra"[AUE] (*Bibliothèque Nationale Yazmaları*, Ermenice yazmalar, 194. yap, 43).

Kısaca daha başka sonralık deyimler de var. Örnek olarak Uranha'da *-kāç* (§ 1395) eki ve ardınca ayrılma hâli ve *soñda* kelimesi *gelmek* biçimiyle çıkan biçim kullanılır (*-kāçdan soñda*).

---

biçiminde tashih ediyor. Bu tashihin yerinde olup olmadığı da düşünülecek bir şeydir; çünkü bilindiği üzere ilk zamanlarda (bulunma hâli) +*DA* ile (ayrılma hâli) +*DAn* arasında bir fark gözetildiği yoktu (krş. § 930 hatırlatma).[JD]

1532 (Develer) bu konak yerinden gittikten sonra.[AUE]

1533 Bu kelime 'sonra' anlamındaki eski *kiḍin, kidin* kelimesinin idgamlı çeşidi olsa gerek. Bk. *Divanü Lugati't-Türk, kiḍin*, I, 174, 192.

Oḷ anı kidin aḍgardı. "O onu sonradan (bir müddet sonra, düşündükten sonra) tanıdı."(192).

Kidin telim ükündi. "Sonradan çok pişman oldu." (aynı eser, 174. s.).[AUE]

Osmanlıcada bazen ardınca gelen anlamındaki *mütecākip* kelimesi yükleme hâlinde bir iş adından sonra gelerek kullanılır.

Örn.: *Gelmesini mütecākip.*

9. Öncelik zarf-fiilleri

1418. Öncelik zarf-fiilleri dediğimiz, ana eylemin kendisinden *önce* vukua geldiği yan bir eylemi bildirmeye yarayan değişmesiz deyimlerdir. Bunun anlamı yukarıda sözü geçen sonralık zarf-fiiline anlamca zıddır.

Fransızcada karşılığı ana ve yan eylemlerin öznesi aynı ise *avant de...*'dir. Son zamanki Osmanlıcada bunlar *-mAdAn* (bk. § 1349) ve geniş zaman olumsuz *-mAz*'ın ayrılma hâli ile *-mAzdAn* biçimleridir.

Bu iki biçimin her birinden sonra *evvel* edatının getirilip getirilmemesi mümkündür.[1534] Bu edat tabii hâliyle ayrılma hâlini sağlar ve böylece şu şema ile gösterilen dört çeşit meydana gelir:

-mA *-mAz*	*-dAn* + (*evvel*)[1535]

Yani *-mAdAn, -mAdAn önce...,-mAzdAn -mAzdAn önce.*

-mAzdAn biçimi (öncelik fikri, eylemin yokluğu fikrine yakın olduğu için) psikolojik denilebilecek bir olumsuzluğu içinde bulundurur.

Bilindiği üzere *-mAdAn* ekinde de söz söyleyenlerce az çok belirsizlik biçimde bir olumsuzluk var olduğu hissedilmektedir.

Aşağıda bu farklı biçimlerden örnekler veriyoruz:

-mAdAn.

İmāret yapılmadan dilenciler ḳapuyu aldılar[AUE] (söylence);

Çaya varmadan paçaların sıgar (söylence) (TEKEZÂDE, 108. s.).[1536] VIGUIER, *Türk Dili Unsurları* (327. s.) aynı atasözünü şu biçimde veriyor: *souya varmadan ètèk tchèmrèmèm* (yine Krş. 1040.s.);

Bulgarlar daha ḫristiyan olmadan bizantenleriñ düşmenleri idiler (*İktam* 20 teşrini sani, 1910);

1534 Sonralık zarf-fiilinde ise böyle olamaz; onda *soñra* zarf-fiilinin kullanılması mecburidir. Yalnız sonralığı (ve kezalik hareket noktasını ve önceliği) ayrılma hâlinin kendisini ifade edebilmesi, ancak birkaç zarfta oluyor. Bk. § 395 dipnot.[JD]

1535 *Evvel* kelimesinin yerini şimdi Aydın lehçesindeki *önce* tutmaktadır.[AUE]

1536 Sevinilecek bir şeyin olmasına daha epey zaman varken, ona hemen olacakmış gibi hazırlanmak anlamıyla kullanılır.[AUE]

Ābisten-i safā u ḳederdir leyāl

Gün doğmadan meşîme'i şebden neler doğar

"Hep geceler safalara kederlere gebedir,

Gün doğmadan gecenin döl yatağından neler doğar."[AUE] (GÜRPINAR).

-mAdAn evvel.

Bir sü ᶜālin künhünü anḷamadan evvel cevap vermek.

-mAzdAn.

Ayı vuruḷmazdan derisi satıḷmaz;

Suya varmazdan paçaḷarı sığamaḳ (ŞEMSEDDIN SAMI kelimesi altında) krş. -*mAdAn*'deki aynı örneği;

Çocuḳḷar yatmağa gitmezden onḷara ġeceler ḥayır oḷsun dediler.

-mAzdAn evvel.

Girmezden evvel çıḳacağıñı düşün! (Atasözü) Krş. Yarkend lehçesinde aynı atasözünü § 1421, son örnek);

Ḥazret-i risālet (= resûl) *ᶜaḷeyhisselām dünyāya ġelmezden önce*[AUE] (ROUEN, Nu. 1493 yazmaları, 12. yap.);

Bir müşterî-'i ḳāle-i rāz eyle tedārik

Sandūḳa-'i esrārıñı açmazdan evvel (RÂŞID)

"Sır kumaşını satın alacak birini elde et,

sırların sandığını açmadan evvel."[AUE]

Hatırlatma – Eski Osmanlıcada *-meden* yerine *-medin* de derlerdi.

Örn.: *Peygamber doğmadın*[AUE] (AHMED CEVDET PAŞA, *Kısas-ı Enbiyâ*). *Umar B. Muḥammad* al-Nasafi de (British Museum, Oriental 6815 *Aḷ-Manzāmāt aḷ-Hilāfiyat*) pek ilgi veren şöyle bir biçim veriyor:

-medinden öñdin (krş. daha ileride *-mAzdAn öñden* örneği):

naḳd eylemedindin öñdin.[AUE] Bu, Arapça *min ḳabl-i naḳdin* (yap, 12) ibaresinin karşılığı olup 'nakt olarak, peşin ödemekten evvel' demektir.[1537] *-din* ögesinin her zaman ayrılma hâli olarak hissedilmemiş olduğunu gösteren bu biçim de RADLOFF'un ileri sürdüğü varsayım lehine ciddi bir delil vermektedir (krş. § 1349).

-mAzdAn biçiminde de bu böyledir:[1538]

[1537] Bu Arapça ibare belki *tenkid etmeden*; yani kötüyü iyiden seçip ayırmadan önce anlamına da çekilebilir; *öñdin = önce.*[AUE]

[1538] Yazar böyle söylemekle beraber verdiği örnekte bunu teyid edecek bir şey göstermiyor.[AUE]

Dırlanmazdan beni diñlermisin.[AUE] (*İnfiʿāl-i Aşk*, 23. s.).

1419. Bilindiği üzere (ardınca *evvel* edatı gelen) *-mAdAn* veya *-mAdIn* biçimi, eksiklik zarf-fiili olarak da (Fransızcadaki *sans que...* anlamıyla) kullanılır (bk. § 1349).

Asıl anlamıyla bir eksiklik zarf-fiili, karşılıklı olarak bir öncelik zarf-fiili anlamını alabilir:

Örn.: *Senesi ḫitām bulmaḳsızın* veya *bir seneye varmaḳsızın* (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, 2. baskı, I, 138 ve 212. s.).

Karaman lehçesinde *-mAksIz* biçiminde de bu böyledir (krş. § 1348).

Örn.: *Lākin dahā odunlar ateşlenmeksiz Krezos üç defa çağırdı ey Solon*[AUE] (TEQ, II, 16. s.);

dagılmaḳsız[AUE] (aynı eser, I, 77. s.).

1420. *-mAdAn* (*-mAzdAn*) *evvel* zarf-fiilinde bir edat; yani nispeten bağımsız bir öge bulunur (krş. § 1413 dipnot) ki bundan iki sonuç çıkmaktadır:

1. Bizzat fiil kipiyle edat arasına yan eylemle ana eylem arasında geçen zaman süresini bildirir kelimeler girebilir[1539]:

Birāderim ġelmeden bir ḥafta evvel;

Sadrıaʿzamlar muḥārebeye gitmeden ḳırḳ gün evvel padişah ḥuzūruna çıḳarlardı (AHMED RASİM).

2. Eski Osmanlıcada veya illerdeki ikincil lehçelerde *evvel* edatı yerine çoğu zaman bununla anlamdaş olan edatlar getirilirdi.[1540] Bu edatlar 910. paragrafta sayılıp dökülmüş bulunduğu için biz aşağıda böyle yapılmış deyimlerden yalnızca birkaç örnek vereceğiz.

-mAzdAn aḳtem

İleriye ḥareket olunmazdan aḳdem ʿasākiriñ sebātı esbābını (sebeplerini) *istiḥsāle* (elde etmeye) *bir çāre bulmaḳ içün...* (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, I. baskı, IV, 467. s.).

-mAzdAn aḳdemce

çıḳmazden aḳdemce[AUE] (FIRUZÂBÂDI, *Kâmûsu'l-Muhît*, I, 588. s.).

-mAzdAn muḳaddem

Çıban sagalmāzdan muḳaddem başını ḳoparmaḳ[AUE] (aynı eser, 59. s.).

[1539] *Soñra* ile yapılan sonralık zarf-fiilinde de bu böyledir (§ 1414, hatırlatma).[JD]

[1540] *Soñra* ile yapılmış sonralık zarf-fiillerde de böyledir; ancak şu farkla ki bu edat Osmanlıcada *evvel* edatından daha az değiştirilir.[JD]

-mAzdAn öñ

Ta̱lebi mūᶜavenet (yardım istemek) *işä başla̱mazdan öñ o̱la*[AUE] (1426 yılı yazmaları, 28. yap.).

-mAzdAn öñce

Şehere girmezden öñce (Aydın lehçesi; KÚNOS, *Nasreddin Hoca Hikâyeleri*, 137. nu.).

-mAzdAn öñdin

Deccāl-i la̱'in (la̱'netli Decca̱l) çıḳmazdan öndin (ROUEN, Nu. 1493 yazmaları, 55. yap.).

-mAzdAn ileri

Orucın açmazdan ve taᶜam yimezden ilerü ǵözine uyḳu gālib (basmış) *o̱lub uyıdı*[AUE] (1426 yılı yazmaları, 110. yap.).

-mAzdAn evveli

ḳonuşmazdan evveli meşriplerini (= *meşreblerini* yerine) *teftiş etmedi* (I, 134).

Başka Türk dillerinde öncelik zarf-fiilleri

1421. *-mädän* (veya *-mäkdän*) ve *-mäzdän* (*-mästin*) biçimleri de başka Türk dillerinde kendilerine uygun edatlarla birlikte kullanılır. Bu edatların en yaygını *burun*[1541]dur (§ 910).

-mä(z)dän burun:

Män saña kälmädän burun "Ben sana gelmeden önce"[AUE] (RADLOFF, *Proben*, VII (Kırım lehçesi), 4. s., I, 17);

Big cevap birmäsdin (burun) "bey cevap vermeden önce"[AUE] (EBÜLGAZI, 10. s.);

Şāfiᶜi ölmäzdin (*ölmästin*) burun tüşümdä kördüm (FERIDUDDÎN ATTÂR, *Tezkiratü'l Evliya*, 270. s.);

O̱lkim... gürni imarät ḳı̱lḳay kirmäzdin burun "O kimse ki mezarını imâr kılar (oraya) girmeden önce."[AUE] (aynı eser, 328. s.);

tükänmäsdin burun (sonu gelmeden önce) yar[1542] (= *ta̱lih.. kendisini*) *bozuḳluḳḳa* (*ḫaraplığa*) *ḳoydu*"[AUE] (ALI ŞIR NEVAI, *Târîh-î Mülûk-i Acem*, 75. s.).

-mädän äwälä:

[1541] *Bundan önce ilhani zīci kullanılır idi ki Tus'lu Hoca Nasīr, Hülāgū zamanında rasat bağlatmıştır.* (Bâbername'den, Grammaire Turke, Arthur Lumley DAVIDS, Fransızca nüshası 191. s.).[AUE]

[1542] Bu kelime Anadolu'da İncesu'da da böyle kullanılır. Bizim aynı anlamdaki *uğur* kelimesinin bir çeşidi olsa gerek. Yine bunun başka bir çeşidi görünen *sur* da özellikle Orta Anadolu'da çok genel olarak kullanılmaktadır.[AUE]

Yāmädän äwälä yatsaḳ äyi boḷur (oḷur)[AUE] (RADLOFF, Proben VII (Kırım lehçesi) 19. s., I, 9).

-mäkdän gabaḳ (krş. § 939, 2. hatırlatma)

Perde gaḷxmaḳdan gabaḳ "Perde kalkmadan önce"[AUE] (HACIBEKOV, *Arşın Mal Alan*, 5. s.).

-mäzdin baḷdı[1543]

Kirmäzdin baḷdı çıxmaxnı kör (KÚNOS, *Yarkend Lehçesiyle Metinler*). Krş. Osmanlıcada aynı atasözünü § 1418 *-mAzdAn önce*.

Hatırlatma – Ardınca bir öncelik edatı gelmeyen *-mäzdin* biçimi bir 'sebeplik' anlamı verir (bk. § 1441).

1422. Çağataycada başka fiil kipleriyle *-kän*'li iş adıyla *-(a)r*'lı iş adıyla (Osmanlıcada böylesi geniş zaman biçimidir) yapılmış olarak öncelik zarf-fiilleriyle anlamdaş tamlamalarda bulunur.

Örn.: *Kābilni aḷgandın burunraḳ* "Kabil'i almadan daha önce"[AUE] (BEVERIDGE, *Bâbur-nâma*, 13. yap.);

Telāfi ḳıḷurdın burun kittilär "(Kötülüğü) tamir kılmadan önce (ölüp) gittiler."[AUE] (ALI ŞIR NEVAI, *Târîh-î Mülûk-i Acem*, 70. s.).

Aynı yapılanmalar... Uranha lehçesinde de vardır (krş. KATANOF, 926. s.). Aynı lehçede nakıs iş adının bulunma hâlinde *-häläk*'li olarak çok garip bir kullanılışı görülmektedir (krş. § 1343, 4. § 1372).

IV. Sebeplik zarf-fiil ve zarf-fiil deyimleri

1423. Şimdi Osmanlıcada sebeplik durum ilgisi, şimdiki zaman durum ilgilerinden farklı olarak yalnızca *zarf-fiil deyimlerle* ifade edilir. Hakikaten Eski Osmanlıcadaki biricik *sebeplik zarf-fiil* kullanılmaz kalmıştır (bundan sonraki paragrafa bk.).

Sebeplik zarf-fiil deyimlerine özellikle resmî kitabette rastlanır. Fransızcadaki *attendu* kelimesi gibi olup aynı rolü oynar.

1543 *Baḷdı* kelimesi 'daha önce, önce, ilk' anlamlarındadır. Krş. bu edatın kullanıldığı başka örnekleri adı geçen eser, 21. s.[JD]

Bu kelimenin aslı yine bu anlamlardaki eski bir *baḷdır* 'her şeyin, her işin ilki' olsa gerek: *baḷdır tarıg* 'ilk ekin', ilkbaharda ekilen ekin ki en iyisi budur; *baḷdır ḳuzı* 'ilk kuzu', doğan kuzuların ilki; ad olarak: önde olan, öne doğru çıkan; burun anlamındadır: *tag baḷdırı* 'dağ burnu'. Bk. *Divanü Lugati't-Türk*, I, 380, *Baḷdır* kelimesi. Ykl. Dilimizde: *bıḷdır* 'önceki yıl'; bk. *baḷdı* 'önce'.

Aynı *baḷdır* kelimesi *Divanü Lugati't-Türk*'te bir başka mana ile *üvey* demektir: *baḷdır ogul* 'üvey oğul', *baḷdır ḳız* 'üvey kız'... Ykl. *Baḷdız* 'üvey hemşire?'.[AUE]

Sebeplik zarf-fiil deyimleri şunlardan meydana gelmiştir. Aşağıdaki paragraflarda ayrı ayrı söz edilecektir:

1. *Fiil adı* ve onun ardınca gelen *-lA* edatı ve daha birtakım başka edatlarla meydana getirilen değişmez hâlli zarf-fiil deyimleri (§ 1426'dan 1429);

2. İyelik eki almış değişir hâlli zarf-fiil deyimleri [§ 1430'dan 1440].

A) -meyin'li ve -mağın'lı zarf-fiil

1424. Eski Osmanlıcanın *-mAğIn*'lı zarf-fiiline sebep zarf-fiili (râbita-i sebebiye) derler ki hâlâ bazen ve eskilik olsun olarak kullanıldığı olur.

Fiil adı ve onun ardınca gelen bir *+In* ekinden meydana getirilir (krş. § 401, 1. hatırlatma ve göstermeç):

sevmeyin (ben, biz., sen, siz., o, onlar - şimdi veya geçmişte) 'sevdiği için'AUE

uyumağın (ben, biz... sen, siz ... o, onlar - şimdi veya geçmişte) 'uyuduğu için'AUE

Örn.: *Hattı hümāyanum mācebince nişānı hümāyûn verilmeğin kemākān ol nişānı hümāyûn mefhūmile ᶜamel oluna.* "Fermanım (padişahın yazılı emri) gereğince padişahın işareti (direktifi) verildiği için hep eskisi gibi o padişah işaretinin anlattığı ile iş görülsün."AUE 1595 muahedesi 17. maddesi ki bu Belin tarafından neşredilmiştir: *III. Sultan Mehmet ile Doca Mario GRIMANI arasında akdedilen 1595 Ahdnamesinin Metin ve Tercümesi.*

ᶜUmūmen tecdidi berevāt olunmak fermānım olmağın. "(Cülus münasebetile) genel olarak (herkesçe) beratların yenilenmesi emrim olduğu için."AUE (Sînâ dağı (Tûr-ı Sînâ) râhipleri için çıkarılan 1108 (= 1697) fermanı (Atina'da tarih ve etnolojiya derneği müzesi).

*Kapudan (= kaptan paşa) bu hāli görüp kāfir sefineleri dahi baştarda (kaptan bindiği kadırga) ya sarılmağın mütehayyir (şaşırmış) iken oğlu yetişüp baştardayı yedeğe alup tahlīs eylediler (kurtardılar)*AUE (NAÎMÂ, 81. yap.).

1425. WAHRMUND (*Türk Dilinin Uygulamalı El kitabı*, 163. s.)'a göre bazen aynı biçim, ardınca ayrılma hâl eki olan bir *-DAn almak* biçiminde de görülür:

gelmeğinden, olmaghından.[1544]

[1544] Bu biçimin nerede söylendiği açıkça söylenmemiştir. Bu vesile ile biz bunların dışında rastladığımız yine buna yakın daha iki biçimden bahsedeceğiz ki onlar sebeplik anlamında olmamakla beraber sonlarında *+In* bulunmak bakımından birbirine benzemektedir.

1. *-DIK*'lı fiil adının ardınca biçimce küçültme; fakat aslında tezlik bildiren bir *-CAK* edatı getirilip ondan sonra *+In* eki katılarak yapılan ki bu, fiili hemen yapılmış bir hâliye veya yalnızca takibiye anlamında bir zarf-fiil olur.

B) Sebeplik zarf-fiil deyimleri

1. Degişmez sebeplik zarf-fiil deyimleri

1426. Bunların hepsi fiil adından yapılmıştır ve böyle bir yapılanmanın oluşu, Osmanlıcada fiil adının kendisiṇe özgü bir özne alabilmesinden ileri gelmektedir (krş. § 1292).

a) -mAklA'lı biçim

Ardınca *-ḷa* (*ile* yerine) edatı bulunan fiil adı, bağlama kipi (§ 1312) görevini de görür; fakat bunun sebeplik zarf-fiil deyimi olarak kullanılması daha çoktur. Bu son kullanışında öznesi ana eylemin öznesiyle bir olur.

Kalın ünlü uyumlarında her ne kadar *mağḷa* biçiminde yazılır ise de *-maḳḷa* söylenir.

Örn.: *Bu araḷıḳ İstamboḷda büyük bir yangın zuhūr etmekle, sultan Selim Edirneye gitdi* (AHMED RASIM, I, 200. s.);

Sultan İbrahim ise ᶜamm-i sultan Mustafaya müşābih bir ḥal u tavrda oḷmaḳḷa umūru saḷtanet şunuñ bunuñ elinde ḳaḷdı (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*);

Özü (bugünkü: *Otcḥaḳof*)'*lü Sarı İbrāhim, her vechile (her yüzden) tarafımıza müteᶜaḷliḳ ve maḥsus (bize ilgili ve ayrılmış) çırağḷarımızdan oḷup Meḥmed? nam (adlı) bir oglı Umm ve Mülke nam iki ḳızı Biran (adlı) ceneral, yedinde (elinde) oḷup istiḫlāsiçün (kurtulması için) oḷ cānibe (o tarafa) revāne (gidici) oḷmaḳḷa miyānede (arada) vāḳiᶜ oḷan (meydana gelen) dostluga binā'en (dayanarak) merḳūmu (söylenen adamı) Petreburta*

Bu anlamdaki *-CAK* eki de katılmış olduğu kelimenin sonunda *k*, *ḳ* varsa onu düşürür.
bindiceğin (= *bindikceğin*) 'biner binmez':
yarın ḳara vaparuna (= şimendifere) bindiceğin (= biner binmez) soḷuğu paşanıñ ḳarşısında aḷırım (ABDÜLHAK HÂMID, Sabr-u Sebat, Güzel yazılardan, III. c., 113. s. Rumeli ağzı);
bir gizli derdiñ var seniñ; yüzüñe bakdıcağın (baḳar baḳmaz) ap açıḳ görünüyor (aynı eser, 120. s.);
Hadi oğuḷ bizim ev buraya yaḳındır; şuradan şöyle sapdıcağın (sapınca, sapar sapmaz) gideriz (aynı eser, 121. s.). Bu türlü *-cAk* ekinin, aslında zaman anlamındaki *çağ* kelimesinden ibaret olduğu düşünülebilir ve şu hâlde örneğin *baḳdı(ḳ)cağın* 'bakmak zamanında' gibi bir anlamdan bu tezlik anlamına da geçmiş bulunabilir.
2. *-DIK*'lı fiil adı ilgi zamirlerini (iyelik eklerini) aldıktan sonra eski lehçelerde tezlik anlamındaki (*i*)*ley* kelimesi getirilerek onun ardınca yine *+In* eki ilave edilir ve bu da yukarıdaki gibi yalnızca takibiye veya tezlik bildiren bir hâliye zarf-fiili görevinde bulunur. Yalnız bunda ilgi zamirleri çekimlenmekle ötekisinden farklı bulunuyor:
bindiğimlen (aslı *bindiğimleyin*): *vapura bindiğimlen (= bindiğimleyin) (binince, biner binmez) gitdim* (Rumeli'de halk ağzından derlediğim).[AUE]

(Petersburga) ǵöndermeǵe ve evlādlarını ḫalās olmasına (kurtulmasına) iḳtiza eden (gereken) saᶜy (çalışma) ve taḳayyüdüñüz (uğraşmanız) dergār (meydanda) olmasiyçün yarlıg (buyurultu) taḥrir... olunmuşdur (yazılmıştır) (*Ḳırım ḫanı Selāmet Geray (Guerai)'ın Kieff valisine mektubu (Kieff Üniversitesi kütüphanesinde).*

1427. Bu deyimlerin kendilerine özgü bir öznesi olmadığı veya varsa dahi belirsiz bir özne olduğu zaman bu deyimler ya hakiki bir sebeplik zarf-fiil deyimi veya bizzat ve fiil adı sayılacak biçimde ikisi arası ifadeler meydana getirirler (Fiil adı olunca ardından gelen *ile* edatıyla birlikte *...mek ile*, *...mek vasıtasıyla* anlamını verirler).

Örn.: *El etek öpmekle ağız aşınmaz* (Atasözü);

Merḳebiñ ḳulağını ḳesmekle küheylān olmaz (Atasözü).

1428. *-mAklA beraber* biçimi *...mesine rağmen; her ne kadar ...-DI (-mIş, -(I)yor, -Ar, -Ir, -AcAK) ise de...* anlamlarını verir. Bu anlamlar § 1233'te sözü geçen cümlelerin anlamına benzer.

Örn.: *Kendisi dünyada bütün erḳekleriñ en sāfı olmaḳla berāber en fenā tanılmış idi* (HÂLID ZIYÂ, *Aşk-ı Memnū*, 288. s.).

b) Ardınca '-ile'den başka edatlar gelen fiil adı

1429. Fiil adının ardınca:

sebebi-ile	*mülābesesi-ile*
ḥasebi-ile	*ᶜalaḳası-ile*
ciheti-ile	*-den nāşi*[1545]
münasebeti-ile	

edatları getirilerek daha başka değişmez (sebeplik) zarf-fiil deyimleri meydana getirilir (krş. § 1431).

Sonuncusu hariç bütün bu edatlar iş adıyla yapılan bir ad tamlamasının ikinci sözcüğünü ortaya çıkarırlar.

**sebep* 'kendisiyle başka bir şeye ulaşılan şey'[1546];

**ḥaseb* 'yakınlık, ilişiklik';

**cihet* 'yüz, yüz çevrilen taraf' (krş. § 906 hatırlatma);

1545 Metinde bu kelimelerden *ḥasebiyle* ve örnekleri *sebebiyle* ve örneklerinden ve yine *münāsebetiyle* ve örneği, bir de *mülābetiyle* ve örneğinden öncedir.[AUE]

1546 *sebep* kelimesi (Arapçada) ilkin 'kendisiyle bir yere tırmanılan veya bir şeyi bağlamaya yarayan ip' anlamında idi. Krş. Farsçada *ser rişte* ve Türkçedeki karşılığı *ip ucu* kelimesidir. Krş. § 954'te küçük harflileri.[JD]

münāsebet 'bağlılık';

mülābese, 'karışma, işe sokulma';

alāḳa 'ilgi' anlamlarındadır.

Örn.: *ḳızıñ baldırı ve topuğu etli ve dolu olduğundan ḫalḫal* (ayak bileğine geçirilen bilezik) *ğereği gibi yerleşip pekişmek sebebiile yürüdükde çığıştı* (maden ve sırça gibi şeylerin çarpışmasından çıkan gürültü)sı (*olmaz*)[AUE] (FIRUZÂBÂDI, *Kâmûsu'l-Muhît*, I, 312. s. kelimesi *altında*);

(*Sultan Selim*) *Saruḫan yaḳın bulunmaḳ ḫasebiile evvel emirde sultan Ḳorḳuduñ bāis olacağı gailelerden ḳurtulmaḳ istedi* (AHMET RASIM, 1. 179. s.);

(*Sipāhileriñ*) *İstanbolda ḳışlaları olmamaḳ ḫasebiile taşralarda iḳāmet eyleyerek*... (ABDURRAHMAN ŞEREF, *Osmanlı Devleti Tarihi*, II, 248);

Demir yollar temdidi[1547] *zemān ve taḳlīl-i mesāfe ḫāssiyetine mālik olmaḳ cihetiile vücūd-u medeniyetiñ ᶜurūḳ-u aᶜsāb-ı ḫükmine girdi* (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebîye*, 26. s.);

Gice olmaḳ mülābesesiile mumlar yanar (MEHMED MIDHAD,[1548] *Ahz-ı-Sār*, 205. s.);

Bārğāh (asıl: *izin yeri*) *ḫayme-i selātin* (sultanlar çadırı) *ki otağ taᶜbir olunur izn-ü ruḫsatla duḫūl olunacaḳ maḫal olmaḳ münāsebetiile anda ᶜalem-i ḫās* (özel bilge adı) *oldu*[AUE] (MÜTERCIM AHMED ÂSIM, *Burhân-ı Katı*, 126. s.);

Nāḫiyye-i mezbūre (adı geçen taraf) *gāyet de havādar ve yaylaḳ ve lātif yerleri ḫāvi(ye?) olmaḳ ᶜalāḳasıile bu (bādgis = bādḫiz: (yel kaldıran) adla tesmiye olundu* (MÜTERCIM AHMED ÂSIM, *Burhân-ı Katı*, 123. s., I, 32);

Ve faḳat (aᶜdānıñ) tekrār ᶜavdet etmeleri melḫuz olmaḳdan nāşi imdād olunmasını istidᶜā etdiyine mebni... (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, IV, 472, l. baskı).

2. Değişir olan sebeplik zarf-fiil deyimleri

1430. Bunlar iş adlarıyla yapılmış olmalarıyla öncekilerden ayrılır. Böyle olmaları yüzünden kendilerine o iş adının mantıki öznesine dönüşlülük eki göreviyle iyelik eki (izafet zamiri) gelmesi zaruri olur ve bu ek kişiye göre değiştiği için bunun sonucu olarak da bu deyimler değişir nitelikte olur. Bunlar da şöyledir:

a) Değişmez deyimlerdeki (fiil adıyla yapılmış olup) aynı edatlarla (§ 1431).

b) Başka edatlarla *cihetle* (§ 1432); *-dAn dolayı* (§ 1433); *-A binäen* veya *-A mebni*,

---

[1547] Bu kelime metinde *temdid* 'uzatmak' biçiminde gösterilmiş ise de aslı *taḫdīd* 'sınırlamak' olsa gerek.[AUE]

[1548] Bu ad bize RIFAT olacak gibi geliyor.[AUE]

-A göre veya *-A nazaran* (§ 1434).

c) Yalnızca *-DIK*'lı ve *-AcAK*'lı biçimler yardımıyla yapılan deyimler (§ 1435'ten 1440).

a) Değişir deyimler ki şimdi irdelenmiş olan değişmezlere benzerdir.

Bu deyimler denkleri olan değişmez deyimlerden ancak kendilerinde ardınca iyelik eki gelen bir iş adının bulunmasıyla ötekilerden ayırt edilirler.

a) Ardınca '-ile' gelen iş adları

Ardınca ile edatı gelen iyelik ekli bir iş adından yapılmış deyimler, *-mAklA*'lı (§ 1426) değişmez deyimlere denk olur.

Örn.: *Faḳat ber vech-i muḥarrer (yazıldığı üzere) dāḫil-i sürda (surlar içinde) düvel-i sāire (öteki devletler) bayrağı küşādı (açılması, çekilmesi) adet olmamasi ile dāḫil-i sürda İrān sefāretine (sefirliğine) bayraḳ küşadına devlet-i ᶜaliyye (Osmanlı devleti) aslā muvāfaḳat etmeyeceyi (razı olmayacağı)... derkār olmağın (meydanda olmakla)...* (Reşid Paşa'nın İran sefirine 7 muharrem 1269 (= 21 teşrini önce 1852 tarihli) mektubu);

Mu'aḫḫaren (sonraları) Kemal Paşa zāde ve Ebus-Su'üd Efendi gibi fudalā (âlimler) mansıb-ı fetvāya (fetvacılık, müftilik payesine) revnaḳ-baḫş (parlaklık verir) olmaları ile mansıbı mezbürun (bildirilen payenin) ismi Meşīhāt-ı īslāmiyyeye (Şeyhül İslamlığa) taḥvil olundu (çevrildi) (ABDURRAHMAN ŞEREF, *Osmanlı Devleti Tarihi*, 288. s.).

Hatırlatma – Ardınca *berāber* kelimesi gelen aynı deyim *-mAklA beraber*'in anlamdaşı olur (bk. § 1428). Bk. *Tarih-i Lutfi*'de bir örneğe. I, 126, I, 16.

b) Ardınca *ile*'den başka *edatlar* gelen iş adları

1431. Bu değişir deyimler § 1429'da inceleme ve mütalea edilen değişmez deyimlere denktir. Bunlar şöyle edatlarla meydana getirilirler:

Hasebi ile:

Örn.: *İzzet Paşa biñikiyüzdoḳsanaltı senesinde Tarabulasıgarb vālisi bulunduğu zeman bir müddet refāḳatında (yanında) bulunmaḳlığım ḥasebiile aḥvāl-i ḥususiyesine (özel hâllerine) pek yaḳından itilāᶜım (bilgim) vardır* (FAIK REŞAD, *Külliyât-ı Letâif*);

Ḳaleniñ muḥāfızı (koruyucusu) olduğuñ ḥasebiile sureti firarda (kaçmak yoluyla) taḫlisi nefs eylediyiñi (canını kurtardığını) devlet teyeḳḳün etdiyi (anladığı) taḳdirde seni beheme ḥāl (her hâlde) iᶜdām eder (yok eder) (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, IV, 464. 1. baskı);

Cihet ile:[1549]

[1549] Metinde bu kelime ve örneği, *-den nāşi* ve örneklerinden sonradır.[AUE]

İcrā olunan tagyirātın Rusya devleti cānibinden kabūl olunmaması cihetiile (REŞID PAŞA, 1270'de) *Rusya'ya harb iᶜlānına dair siyāsi nota.*

-den naşi:

Örn.: *İtlāfāt ve isrāfātıñ (çalıp çırpmaların ve israfların) çoğalmasından nāşi umūr-u māliye (mâliye işleri) muhtell oldu (bozuldu)* (ABDURRAHMAN ŞEREF, *Osmanlı Devleti Tarihi*, I, 343. s.);

Türkîde gövercin otu... dedikleri galleyi (daneyi) gövercin kısmı gāyetde sevdiğinden nāşi ol gallede ᶜalem-i hās oldu (MÜTERCIM AHMED ÂSIM, *Burhân-ı Katı*, 126. s., I, 3).

b) Değişmez deyimlerdekilerden başkalarıyla yapılan değişir deyimler

1432. Aşağıdaki edatlar, değişir sebeplik zarf-fiil deyimleri yapmak için iş adlarına bitişirler.

cihetle[1550] (Özellikle *-DIK*'lı ve *-AcAK*'lı biçimlerle kullanılır.).

Örn.: *Töhmeti sābit olacakların te'dib olunmaları nezd-i devlet-i ᶜaliye mukarrer olması cihetle...*[1551] (REŞID PAŞA).

Vükela, pādişahdan[1552] *ziyāde korktukları cihetle ağız açamadılar* (AHMED RASIM, I, 204);

Herkes istediyi mesleki (mesleyi) ihtiyār ve taᶜkīb ede bileceyi (beğenip ardınca gideceği) *cihetle bittab(i)ᶜ* (tabii olarak) *rumların hürriyet ve i'tilāf ile birleşmesine bir şey demeye hakkımız yokdur (Tanin);*

1433. Aşağıdaki edat ayrılma hâli ister:

-dAn dolayı (krş. § 913).

Örn.: *Çocuk başını yan tahtaya vurduğundan dolayı ağlardı* (KARAY, *Kirpinin Dedikleri*);

Ehl-i islāmıñ bu vechile diyār-ı Habeşde (Habeş ülkesinde) çoğalmasından ve din-i islāmıñ (İslam dininin) etrafa yayılmasından dolayı Kureyş tā'ifesi fikr-ü endişeye dūcār

---

1550 Değişmez olan *+cihetle* tabirinin hakiki bir edat saymak gerekir. Bu sıfatla § 913'te görülenlere ilave edilebilir; çünkü asıl adlarla birlikte getirilebiliyor:
Örn.: *İspanyollar vaktiyle ᶜalemin en zengin altın maᶜdenlerine mālik olmuş iken maᶜārifde olun noksanları cihetle ellerinde bir şey kalmadı* (KEMAL BEY, *Nüm. Ed.*, 365. s.).

1551 Bugün *cihetle* kelimesi, bu türlü fiil adı (eylem) adına getirilerek kullanılmaz, eskimiştir; şimdi böyle oluşumlarda *olması cihetiile* kullanılır.[AUE]

1552 Metinde *pādişahtan* kelimesinden sonra virgül konmamış olduğu için alt yanındaki kelime ile beraber *pādişahtan ziyāde* biçiminde okunabilir ki o zaman cümlenin anlamı değişerek şöyle anlaşılabilir:
les ministres, ayant plus de peur que le souverain...[AUE]

o̧ldu (düşdü) (AHMED CEVDET PAŞA, *Kısas-ı Enbiyâ*, 119. s.);

Anadoļu içerisinde maḥsuļāt fazlası maḥrec oļmamasından doļayı çürüyor (MURAD BEY, *Turf.*, 299. s.).[1553]

Hatırlatma – Eski Osmanlıcada *ötürü* (krş. § 915) edatı da kullanılırdı (krş. MENINSKI, *Inst.*, I, 154.).

1434. Aşağıdaki edatlar yönelme hâli isterler (krş. § 908):

**-A bināen* (yönelme hâliyle) veya *-DAn doļayı (*mebni)*

Örn.: *Ḳarağöz Meemet Paşa ordunuñ mağlubiyyetine sebep oļacaḳ ḥareḵātda buļunmasına mebni Derseᶜādete ğetirilerek iᶜdam edilmişdir* (AHMET RASIM, *Osmanlı Tarihi*, I, 161).

Ba'dezīn (bundan sonra) şefīᶜi mücbire (zorlu şefa'tçiye) mālik oļanļar içün sunūfı ᶜaskeriyeye (askerlik sınıflarına) iltiḥāḳa (katılmaya) māniᶜ (engel) ḳaļmadığına ve giderek (gitgide) bu müsüllüleriñ (bu gibilerin) teehhül etmek (evlenmek) ve çarşu ve bazarda esnaflıḳ eylemek gibi memnuᶜātına (yasak edilmiş şeylerine) baḳıļamadığına mebni ocaḳ terbiyesiz ecļāf (ayak takımı) ile doļmağa başļadı (ABDURRAHMAN ŞEREF, *Osmanlı Devleti Tarihi*, 302. s.).

-A ğöre (yönelme hâliyle) veya *nazaren.*

Örn.: *ᶜisyāna mütecāsir (cesaret edici) oļanļarı bile evvel-i emirde (işin başlangıcında) dā'ire-i itāᶜate (boyun eğmek çerçevesine), ᶜavdete (dönmeye), daᶜvet (çağırış), ḳaᶜide-i ḥikmet ve ᶜadāletden (akıl ve hak kuralından) oļduğuna ğöre* (REŞID PAŞA, *Āsār-ı- Siyāsiye* 55. s.);

Tanzīmāt-ı ḫayriyeye (hayırlı düzenlemeler) *dāyîr binikiyüzellibeş senesi şerefsādır oļan* (şerefli olarak çıkan) *Gülḫāne ḫatt-ı hümāyununda* (padişahın yazılı iradesinde) *aḫz-ı rişvet* (rişvet alma) *madde-i mekrūhesiniñ* (mekruh şeyinin) *şedīden* (şiddetle) *menᶜi* (önüne geçilmesi) *ḥaḳḳında tedābir-i ḳanuniye* (kanunca çareler) *ittiḫāzı* (ele alınması) *emr-i* (işi) *sarāḥaten* (açıkça) *mezḵūr* (söylenmiş) *oļduğuna nazaren* (bakarak) "*bu dad-u sitedi meļᶜūnānenin* (bu lânetlice alışverişin)" *oļvaḳıtlara ḳadar cāri* (yürürlükte) *oļduğu zann u taḫmīn oļunmaḳdadır* (sanılıp hesaplanmaktadır) (ABDURRAHMAN ŞEREF, *Osmanlı Devleti Tarihi*, 318. s.).

Hatırlatma – *nazaren* ile bitmiş olan deyimleri: şu cihet itibâre alınırsa göz önünde tutulursa biçiminde çevirmek de mümkündür.

1553 Aynı yapılanma bazen 'iyi mi fena mı' etmek gibi asli bir cümle fiili ile de görülür. Örn.: *Onu buraya aļışdırdıgımdan doļayı eyimi etdim fenā mı?*[AUE] (GÜRPINAR, *Metres*, 312. s.).

c) Yalnız -DIK ve -AcAK biçimleriyle yapılan deyimler

1435. Bu deyimler, o biçimleri gerek ayrılma hâline koymakla ve gerek onların ardınca bazı edatlar getirmekle elde edilir.

a) *-diyimden, -eceyimden* (ayrılma hâli) ile yapılan zarf-fiil deyimleri

1436. Bu adlar hakikatte ayrılma hâlini almış adlardır. Bilindiği üzere Türkçede bu durum bir sebeplik ilgi ifade edebilir (krş.§ 264).[1554]

sevdiyimden şimdi veya geçmiş zamanda sevdiğim için *sevdiğiñden* şimdi veya geçmiş zamanda sevdiğin için vs.

Yine böyle:

seveceyimden (seveceğim için), *seveceğiñden* (seveceğin için) vs.

Krş. öteki Türk dillerinde buna benzeyen zarf-fiil deyimlerini (§ 1441).

Örn.: *İsk̲emle buḷunamadığından bir evraḳ sandığına oturdum* (KARAY, *Kirpinin Dedikleri*, 263. s.);

Yarın erk̲en ḳaḷḳacağından bu aḳşam bir an evvel yatmaḷıyım.

1437. Çoğu zaman bu kullanışta *oḷ-* fiili görünmektedir.

Örn.: *Serveti yaḷıñızca ḳayıḳ tutmağa müsᶜāid oḷmadığından doḷmuşa biner* (MEHMED TEVFIK, *İstamboḷda bir sene*, l. ay, 7. s.).[1555];

Osmanlı devleti sırf bir ᶜasker ḥük̲ūmeti oḷduğundan vezirlerle ümerā hem mülkiye işlerini hemde ᶜaskeri vazifelerini ğörürlerdi (AHMET RASIM, *Osmanlı Tarihi*, I, 108. s.);

Defterdārḷar devletiñ vāridāt ve mesārifātını ḳayd-u tescil ile me'mur oḷduḳḷarından şimdiki māliye nāzirleri demekdir (ABDURRAHMAN ŞEREF, *Osmanlı Devleti Tarihi*, I, 290. s.).

-diyimden zarf-fiillik deyimi Osmanlıca konuşma dilinde ve farklı ikinci derecedeki lehçelerde oldukça sık kullanılmaktadır:

Temur ḥocayı sevdiyinden yaç başı[1556] *ḥorantası'*[1557] *oḷdoyono*[1558] *sorar* (KÚNOS,

[1554] Eski Osmanlıcada ayrılma hâline girmiş fiil adı veya *-mA*'lı iş adının kullanıldığına dair örnekler de görülür:
Oruç tutmaḳtan beñizleri sararmışdı.[AUE] (1426 yılı yazmaları, yap. 151) krş. 944. s.[JD]

[1555] *Doḷmuş* (asıl anlamı dolu *rempli*) diye İstanbul'da Hâliç'in bir tarafına geçecek olanlardan on kişiyi bindiren sandallar ki bunlar gitmek için on yolcunun sandala *dolmuş* olmasını bekler. Yine aynı bu kelime eskiden toplu seyahat için kullanılan menzil arabalarına de söylenirdi (krş. WAHRMUND, 370. s.).
Bugün tramvaylarda *tam* kelimesi, 'tamam, artık yer yok' anlamıyla kullanılır.[JD]

[1556] *yaç başı ya* 'kaç kişisi' anlamına veya yalnızca *yaç baş* 'kaç kişili' anlamına.[AUE]

[1557] *ḥoranta* kelimesi 'yeyici' anlamında Farsça *ḥ̱örende*'den gelir (bk. MENINSKI; VULLERS de ondan almış). Bu kelime eskiden İstanbulca alışılmış olarak kullanılırdı.
Örn.: *ve baylos* (sonradan *balyos?*[AUE])... *ḥorendeleriile gelüb maḥrāse-i Ḳostantiniyyede* (ko-

*Nasreddin Hoca Hikâyeler*i, 136. nu.);

Kresostan izdiyad (Arapça ازدياد burada ziyade demek) *firāsetli oḷduğundan*AUE (TEQ, II, 16).

1438. *Oḷduğundan* yerine tekliğinde *idiğinden, idüğinden* ve çokluğunda *idüklerinden, idiklerinden* biçimleri de (krş. § 560) kullanılmakta idiyse de bugün bunlar eskimiş sayılıyor.

Örn.: *Asḥāb-ı tımār (timar sahipleri) ekseriya (çoğu zaman) ḫanedanlıḳḷa (yüksek ve ünlü bir aileden oluş) müfteḫir (övünen) asḥab-ı dārāt (kul konak para sahipleri) adamḷar idüklerinden ḳariye (köy) ve ḳasabaḷarınıñ (kend) muḥafazasına (korunmasına) ḵemāyanbağı (istenildiği gibi) ḳādir (güçlü) idiler* (ABDURRAHMAN ŞEREF, *Osmanlı Devleti Tarihi*, I, 313).[1559]

b) Ardınca *için* edatı gelen -*DIK* veya -*AcAK*

1439. Ardınca iyelik eki gelen -*DIK*'lı veya -*AcAK*'lı aynı biçimlere *için* (*içün*) edatını getirerek de sebeplik zarf-fiil deyimleri yapılabilir. Krş. öteki Türk dillerinde buna benzer zarf-fiil deyimleri § 1442.

Örn.: *Hayli zamandan berü eve ģelmedi (= ģelmediÿi) içün cariyemle berāber bugün sabāḥdan berü onu aramā (=aramaġa) çıḳtıḳ* (KÚNOS, *Orta Oyunu*, 15. s.);

ḳurda "niçün boynuñ ḳaḷındır" demişler; "kendi işimi kendim ģördüyüm içün" demiş (Atasözü);

---

runmuş olan İstanbul'da) *üç yıḷa ḳarib (yaḳın) dura.*AUE (BELIN, *III. Sultan Mehmet ile Doca Mario GRIMANI arasında akdedilen 1595 Ahdnamesinin Metin ve Tercümesi*, 1876. Venedik'le 1595 muahedesi 13. madde) *ḥoranta* kelimesi Karaman ilinde hâlâ çok kullanılır (XoQAVTA, bk. *FeQ.* II, s. 170); Aydın ilinde (krş. yukarıdaki KÚNOS'un örneğini) ve Maraş'ta (ki biz kendimiz orada bunu kaydettik krş. § 916: *ḥorantacaḳ*. Kırım'da bulunuyor: *ḥoranda* (OSMAN ZATANOF, *Gr. tart.* 26. s. ve aynı kişinin sözlüğündeki *cementcbo* kelimesinde). İstanbul'da büsbütün unutulmuş gitmiştir ve bu sebepledir ki KÚNOS tarafından kaydedilen *ḥorantası* kelimesi (orada anlaşılmayarak: *ḥoran tası* ve *ḥavran taşı* diye okunabilenAUE) biçiminde basılmıştır. Nasıl ki aynı kaza 'kadın' anlamındaki *dişi-helli* (krş. § 1117, hatırlatma: *dişehli*) kelimesinin başına da gelmiş ve *dişi kedi* biçiminde basılmıştır (*Trefâi*, 112. nu.JD)

1558 *Oḷduğunu* yerine olsa gerek.AUE

1559 -*dIğImdAn* biçiminde muhakkak bir sebeplik anlamı yoktur. Aşağıdaki örnekte ayrılma hâlinde (ad olarak kullanılan) bir sıfat-fiilimsi bir niteliği vardır:
İnsan sevdiğinden ḳorḳar faḳat ḳorḳduğunu sevemez (CENAP ŞAHABETTIN, *Neşr-i Harb, Neşr-i Sulh ve Tiryaki Sözleri*, 80. nu.).
Biçimce bir olan bu iki kipi manaca ayırd eden yalnız cümlenin gelişi gidişidir:
sevdiğinden 'sevdiği için' (vurgu son hece ünlüsünde);
sevdiğinden 'sevdiği kimseden veya şeyden' (vurgu son hece ünlüsünde).AUE

Meyītelḫ (*acı şarap*) *içdim idi çāre sanıp derdu ġamme,*

Yārsız oḷduğuiçün acısı çıḳdı tepeme (başıma vurdu) (*Nevādır-ı Asār*, 113. s., I, 2).

c) Ardınca başka edatlar gelen -*DIK* veya -*AcAK*.

1440. Bütün bu edatlarda ayrılma hâli görülüyor. Bunların hepsi eskimiştir. Sonra bunları edatlarla bir tutmak da güç oluyor; çünkü ne adlara ne de fiilden yapılma başka biçimlere katılıyorlar. Şu hâlde *-DIK* ve *-AcAK* eklerinin burada (1435'ten 1439. paragraflarında olduğu gibi) iş adları niteliğinde olmayıp sıfat-fiilimsilerden ibaret olduklarını kabul etmek gerekir ve hakikaten bu edatlar zarflık deyimler olup şunlardan ibaret bulunuyor.

cihetden.

Örn.: *Maᶜlum dur ki fünundan bir fen zātında ᶜilim oḷduğu cihetden mezmūm oḷmayıp*[AUE] (HACI KALFA, *Ciḥan-nümā*, 1. s.);

ecilden (*eclden* yerine § 114);

Beş yıḷdan ziyāde imiş ki nimten (*yan vücutlu = vücudunun yarısı inmeli*) *oḷup ata binmeğe ḳādir oḷmadiğı ecilden muttasıḷ* (*daima*) *keştiler* (*gemi*) *ile deryāyı Seyḥunda* (*Seyhan denizi = SîrDerya*) *seyr edip* (*gezip*)[AUE] (SEYYID ALI REIS, *Mir'āt-ül Memālik* 36-37. s.);

Cümle (*bütün*) *nasāra* (*nasrâniler, hristiyanlar*) *millet-i vāḥide* (*aynı millet [den]*) *oḷduğu ecil-den ġerekdir ki* ... (BELIN, *III. Sultan Mehmet ile Doca Mario GRIMANI arasında akdedilen 1595 Ahdnamesinin Metin ve Tercümesi*) Hazreti Muhammed'in (= Kâfirlerin hepsi bir millettir) meseline telmih;

Küççük (*tuhaf?*) *oḷduğu ecilden* (TEQ I, 134) krş. § 108.

sebebten.

Örn.: *Ammā ḳocası bedḥuy* (*kötü huylu*) *titiz bir ipsiz sapsız oḷduğu sebebden*... (AHMED VEFIK PAŞA, *Yorgaki Dandini Oyunu*, 8. s.).

bā'isden.

Örn.: *Maḳarrı asliyelerine* (*aslı yerine*) (*asıl oturdukları yere*) *ᶜavdet ve mürācaat etdikleri* (*dönüp geri geldikleri*) *bā'isden*[AUE] (ROUEN, 1052 nu. yazmaları, 17. yap.).[1560]

Ç) Öteki Türk dillerinde sebeplik zarf-fiili

1441. Osmanlıcadan farklı olarak kendilerinde özel bir biçimde meydan alıp yürümüş bir devlet idare dili bulunmayan öteki Türk lehçelerinde sebeplik zarf-fiil

[1560] Bunlar içinde *cihetden* ve *sebepden* ile yapılanlar son zamanlara kadar Osmanlıcada kullanılmış idiyse de *ecilden* ve hele *baisden*'le yapılanlara pek rastlanmazdı.[AUE]

deyimlerinin kullanılışı çok daha az gelişik bir hâldedir.

Biz bunlarda şöylelerini bulup kaydetmiş bulunuyoruz:

1. Fiilden yapılma ad biçimlerinin ayrılma hâlinde. Bunlar Osmanlıcadaki *-diğinden* deyimine dengi iseler de bazen değişmez oluş (yani iyelik ekini almayış) bakımından ondan farklıdırlar. Böylece kullanılan biçimler bizim bildiğimize göre şunlardır: *-kän* (krş. § 1370 1. hatırlatma) ve olumsuz (geniş zaman) fiillerde *-mäs* (*-mäz*) (krş. § 1372).

Örn.: *Vāyisni (veya Vayısnı) (Veysel Kārani'yi) sävgänimtin (sevdiğimden) yıyḷaya (ağlamağa) başḷadım* (FERIDUDDÎN ATTÂR, *Tezkiratü'l Evliya*, 27. s., I, 1);

Otḳa (ateşe) köp (çoḳ) tapınḳantın (tapındığından = secde ettiğinden) saçı saḳaḷı yis (is) boḷdı (oldu) (aynı eser, I, 13);

Açıgıga (öfkeye) çıdaḷmasdın (dayanamadığından) (GRENARD, *Çin Türkistanı Yeni Edebiyatı Örnekleri*, 337. s.).;

Milk ve saḷtanatdın (memleket idaresi ve padişahlıktan) İsfendiyarni Rüstem uruşıga (Rüstem'in vurulmasına) yıpardı (gönderdi) (ALI ŞIR NEVAI, *Târîh-î Mülûk-i Acem*, 56. s.).

Yine bk. ayrılma hâlindeki *-kän*'li örneklere, MELIORANSKI, *Kazak-Kırgızların Kısaltılmış Dil Bilgisi*, II, § 14, 53 s.

1442. 2. Türkçe *uçun* (Osmanlıca *içün* krş. § 1439) edatı ve *cihetidin* (krş. Osmanlıca *cihetinden*) veya *cihetdin* (krş. Osm. *cihetden* § 1440) edatı.

Bu edat şunlara katılır:

a) Fiilden (iyelik ekli veya eksiz) *-kän*'le yapılmış ad kipine; krş. GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi* § 352.

Örn.: *Şartnāmaga (şartnameye), ḳavl (söz, imza), ḳoyganıñız uçun (koyduğunuz için), anı bäcā (frs. becâ = yerine), keltursañız (geltürsänız = getirseniz), kirāk (gerek)* (KOUZNIETSOF, La lutte de Cif., 316. s., şart metni);

Şehirgā bara durganı uçun (şehire varıp gitmesi için) men (ben) birle (birlikte) bardım (vardım);

Meni urganı uçuñ (beni vurduğu = dövdüğü için) öldü.[AUE] (Bu iki örnek için bk. RAQUETTE, *Lesson* XXXIX, 2, *e* ve XLI, 2, *b*) [1561];

Endicān big läri (beyleri) anıñ bile (onunla) yaḫşi (iyi) çıḳışmagan (çıkışmamak = geçinmemek) cihetidin (cihetinden = geçinmedikleri için)[AUE] (BEVERIDGE, *Bâbur-nâma*, 13. yap., I, 2 aşağıdan);

[1561] Daha önce de not ettiğimiz üzere bütün bu *uçun* biçiminde gösterilen kelimelerin aslı 'karşılık olarak' anlamındaki *öçün* olsa gerek (bk. Orhon kitabeleri.)[AUE]

Bāvücūdı ḳarılıḳ ((kendisinde) ihtiyarlık var olmakla beraber) *yegitlärdin* (gençlerden) *yaḫşıraḳ* (daha güzel) *yürügen* (yürümek) *cihetidin* (cihetinden = yürüdüğü sebeple)AUE (aynı eser, 14. yap., son satır);

Rüstem anıñ ḥükmin (onun hüküm sürmesini) *icābet ḳılmagan* (kabul etmemek) *cihetdin* (cihetinden = kabul etmediğinden) (ALI ŞIR NEVAI, *Târîh-î Mülûk-i Acem*, 56. s.).

Hatırlatma – Geniş zaman kipi ve *uçun* edatıyla yapılan deyimde GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi* (§ 352)'ne göre 'gayelik' bir anlamı vardır; fakat RAQUETTE (Lesson XLI, 1, *b*) 'sebeplik' anlamında bulunduğuna bir örnek veriyor:

*Pādişahlıḳ işni (işini), kılur uçun (kılmak için), ʿizzet (büyüklük), tapadur (yapıyor = gösteriyor).*AUE

Bilindiği üzere Osmanlıcada *içün* (için) kelimesi, fiil adı ve asıl iş adı dediklerimizle beraber gayelik bir anlam ve *-DIK* biçimi (+ iyelik eki) ile bir sebeplik anlam bildirir. Aslında kendiliğinden bir gayelik anlamda olan *-käli* sıfat-fiili ise *içün*'le birlikte yine o anlamı verir. Krş. RAQUETTE, *Lesson*, XLI, 1, *g*, örnek 5.

1443. b) Bildirme eki almamış ad cümlelerine.

Ḥaḳ (Allah), bilä (ile), maşḳul (meşgul (olmak), uçun (için), äç (hiç), kimärsäni (kimseyi), körmäy turur (görmez) (FERIDUDDÎN ATTÂR, *Tezkiratü'l Evliya*, 91. s., I, 13);

*Ve līkin (ve lakin) Buḫt-ı Nasır? babıda (babında = hakkında) söz begäyet (gayetle, son derece) köp (çok [olduğu]) uçun (için) bu muḫtasar (kısaltılmış eser) da mundın artuḳ (bundan çok) bitise (= bitilse: yazılsa) bolmas (olmaz) irdi (yazım tekniğiz idi)*AUE (ALI ŞIR NEVAI, *Târîh-î Mülûk-i Acem*, 55. s.);

*Key Ḫusrevniñ oglı yoḳ (bulunmak) cihetindin (= yok olduğu için)*AUE (aynı eser, 54. s.).

V. Karşılaştırma zarf-fiil deyimleri

1444. Karşılaştırma zarf-fiil deyimleri ana eylemle yan eylem arasında bir karşılaştırma ilgisi kurmaya yarar (yan eylem sahiden olmuş ise karşılaştırma *sahiden* veya yan eylem farzedilmiş veya zihinde kurulmuş ise) *uydurma* olabilir.

Karşılaştırma zarf-fiil deyimleri gerek *-DIK*'lı veya *-AcAK*'lı (ve iyelik ekli) çekimsiz fiillere ve gerek bazı fiil gövdelerine karşılaştırma edatları gelmek suretiyle yapılmıştır.

Bunlar ana eylemden bağımsız olarak bir özne alabilir.

A) Sahiden karşılaştırma

1445. Sahiden karşılaştırma zarf-fiil deyimleri fiilin *-DIK*'lı veya *-AcAK*'lı çekim-

siz fiiller (ardınca iyelik eki getirilerek) sonuna; eğer niteleyici bir karşılaştırma ise *gibi* edatı, miktarlık bir karşılaştırma ise *ḳadar* kelimesi ilave edilir.

Niteleyici veya miktarlık sahiden karşılaştırmalarda yan eylem farklı iki biçimde kullanılabilir:

Birinci kullanış – Ana eylemle kıyaslanınca onun ne *tarz* da yapıldığını bildirebilir.

İkinci kullanış – Ana eyleme tamamıyla benzeyen (=*ona karşılaştırılabilinen*) ve ona benzer olan bir eylemi bildirebilir.

Hatırlatma – Karşılaştırma zarf-fiil deyimleri yerine bazen içinde *nasıl*, *neḳadar* gibi zarflar bulunan (fiil kipli) sorulu cümleler[1562] kullanılır.

Birinci kullanışa örnek:

Nasıl istersen̄ öyle yap.

İkinci kullanışa örnek:

İnsān eski bir evini boşaltırken nasıl derin bir gariplik duyar, henüz ben (Sînâ yarımadasındaki) *çöl ortasında iḵen işte bu acı garibliyi hiss ediyorum* (Atay, *Ateş ve Güneş*, 120. s.): Krş. § 1001.

Bu cümleden birtakımı 1225. ve aşağısındaki paragraflarda incelenen biçimlerde görünebilir (bk. başlıca 1229. paragrafa).

1. Niteleyici sahiden karşılaştırma

1446. Niteleyici hâliyle sahiden bir karşılaştırma bildiren zarf-fiil deyimlerin şeması şöyledir:

-DIK (veya *-AcAK*) + *iyelik eki* + *gibi.*

Birinci türlü kullanışın (krş. Yukarıdaki kullanışları)...

Örn.: *Ortalığı tenhā buldu istediyi gibi at ḳoşdurur* (söylence);

[1562] Biz yazarın bunlara *sorulu cümle* demesini yerinde bulmuyoruz. Örneğin birinci kullanışa dair verilen "Nasıl istersen öyle yap." cümlesinde böyle bir soru yoktur. İkinci kullanışa dair verilen "Nasıl derin bir gariblik duyar..." cümlesi de biçimce soruyu hatırlatır ise de bu cümlenin fiilinden sonra eksiltilme yollu bir *sa* vardır. Yine cümleyi sorudan uzak tutar, *nasıl* kelimesi, *ne ḳadar* kelimesi gibi (1. soru, 2. belirsizlik, 3. kapsam ve içine gömülme) üç biçimin her birinde kullanılabilen bu kelimeler için yalnızca soru adını vermek doğru görünmüyor:
Nasıl istersin? (1. soru); *Ne kadar (çok) insanlar vardır ki...* (belirsizlik); *(Her) nasıl olursa olsun* (kapsam ve istiğrak); *(Her) nasıl istersen öyle yap* (istiğrak). Bu bakımdan bütün bunları yazarın söz ettiği 1229. paragrafta bahsedilenler takımından saymak doğru olur.[AUE]

Eyer ḥaḳiḳat böyle dediyiñ gibi oḷursa (VIGUIER, *Türk Dili Unsurları*, 304. s.).

İkinci türlü kullanışın Fransızca denkleri şöyle olur: *tout com-me ...*, *comme...*, *de même que...* Bunda sözün ana eylemi bildiren uzvunda *da* (*dahi*) edatı bulunur.

Örn.: *Ḳaba soğana beñzeyen vücūdler oḷduğu gibi ḳaba soğana beñzeyen fikirler de vardır* [CENAP ŞAHABEDDIN, *Neşr-i Harb, Neşr-i Sulh ve Tiryaki Sözleri*, 14. nu.];

On birinci ḳarn-ı Bāḳi açdığı gibi on ikinci ḳarnıda Nābi küşād eylemişdir (açmıştır) (ABDURRAHMAN ŞEREF, *Osmanlı Devleti Tarihi*, II, 262).

1447. Kıyaslanan iki eylem hissedilir derecede birbiriyle aynı önemde olduğu zaman böyle sözler bir seçenekli niteliğini alır.

Örn.: *Maḥdūd (bir sınır içinde) oḷan ᶜaḳārat (akaretler, irad getirir mülkler) zirāᶜ (arşın) ve dönüm ile satıḷdığı gibi taᶜyin-i ḥudūd (sınırı belirtmek) ile daḥi satıḷur* (*Mecelle* veya Osmanlı medeni kanunu 221. madde).

1448. İki eylem kendileri bakımından değil, ekleri bakımından kıyaslandıkları zaman aynı yapılanma kullanılabilir. Aslında bu neticenin açıkça söylenmiş olması da zaruri değildir; sözün yapılışı bu neticenin var olduğunu bildirmeye yeter.

Fransızcada bu durumda şunlarla tercüme etmek gerekir: *d'une part...*, *d'autre part...* 'bir taraftan.., bir taraftan da; non seulement...mais...de plus ... siyle ḳaḷmayıb..., bir de ...; ..şöyle dursun, bir de..'. Bu kullanıştaki *-diyim* gibi zarf-fiillik deyimi bazen *-dIktAn başḳa*'lı zarf-fiile (bk. § 1468) bazen *-Ip*'lı zarf-fiile yaklaşır

Örn.: *Paşanıñ ᶜaskeri az oḷduğu gibi bir ḳısmı da düşmeniñ (düşmanıñ) tarafına ğeçdiklerinden mağlūb ve esīr edildi* (AHMED RASIM, I, 93);

Avropada iptidā esliḥa-i nāriye (ateşli silâhlar) istiᶜmaḷ edenler (kullananlar) Osmanlıḷar oḷduğu gibi, doḳuzuncu ve onuncu asırḷarda Osmanlı ustadḷarınıñ (usta) iᶜmāl eylediyi (yaptığı) topḷar ve inşa eyledikleri (kurdukları) istiḥḳāmāt (istihkâmlar) avropaḷıḷarca nümūne (örnek) ittiḫāz oḷunmuşdur (alınmıştır) (ABDURRAHMAN ŞEREF, *Osmanlı Devleti Tarihi*, 339. s.);

Macaristan bidāyet-i cüḷūsdan (padişahın tahta oturmasından) beri tebriḳe (kutlamaya) sefir (elçi) ğöndermediği gibi vergi taḥsīli (alınması) içün ğönderilen Behram çavuşu daḥi ḳraḷ ḳatl eyledi (öldürttü) (AHMED RASIM, 210. s.).

1449. Bu yapılışta *-AcAK*'lı kip, *-DIK*'lı kipten daha seyrek kullanılır.[1563]

Örn.: *Meseḷa oḷaraḳ bir ᶜaskere tüfenğ verilmesinden maḳsad onu ḥīni ḥācetde (ihtiyaç zamanında) istiᶜmāl etmek (kullanmak) oḷup bunu istiᶜmāl etme demek maᶜḳul bir söz*

[1563] Eylem, farz ve tahmin edilmiş olmak durumunda veya bir geçmiş, şimdiki veya gelecek zamanda yapılmak durumunda olduğu zaman *-AcAK*'lı kip kullanılıyor.[AUE]

o̧lmayacağı gibi cenab-ı ḩaķķ (Allah "gerçek olan büyük varlık) daḫi insānı ḫalķ etdiyi (yarattığı) zemān baķasını (durup yaşamasını) te'mīn (sağlamak) içün ḩavāss-ı ḩamse (beş his) gibi ba'zı ḩavāss-u ķuvvā (kuvetler) vermişdirki bunļarı mevzūᶜ lehinde (ne için konulmuşsa onda) istiᶜmāļden menᶜ etmek (alıkoymak) hem insānıñ ḩürriyetini (serbestliğini) menᶜ etmek (yasak etmek) ve hemde yaşama veya fena yaşa demekdir (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebîye*).

Hatırlatma – Zaman zarf-fiilliği deyimi olarak kullanılan *-diyim gibi* deyimi hakkında bk. § 1397.

1450. *gibi* yerine aynı anlamdaki *misillü*[1564] de getirilebilir (krş. § 890, 5. ve § 535).

Örn.: *Oļ ᶜasırda vüzerā (vezirler) ve ümerānın (askeri paşalar) cümlesi ḩallerine ğöre yek diğerine (birbirine) hedāyā (hediyeler) iᶜtāsına (vermesine) mecbür (zorlanmış) oļduķļarı musüllü ᶜīdīyye (bayramlık) ve nevrüziye (yılbaşılık) nāmiile (adile) hedāyā-i resmīye (padişaha resmî hediyeler) taķdīmi (sunması) daḫi ᶜādet ḩükmüne girmiş idi* (ABDURRAHMAN ŞEREF, *Osmanlı Devleti Tarihi*, 318. s.).

1451. *gibi* yerine *üzre* (§ 897), *vech üzre* veya *vechle* (=*vech*: tarz + *ile*) niteleme karşılaştırma deyimleri de kullanılır (krş. § 899, hatırlatma).

Örn.: *ᶜAhid-Nāmelerde mastūr ve muķayyed (yazıļı ve ķayıtlı) oļduğu üzere*AUE (MENINSKI, İnst, II, 188);

Şāyed şimdi ğörünmekde oļduğu vechle devletleriñ fikri tevessütü (ara bulma fikri) ᶜaķīm (ķısır) ķaļacaķ oļursa (*Tanin*, Nu. 1257);

*Lāyıķ oļduğu veçh üz(e)re*AUE (MENINSKI, II, 188 [200. sayfasında hafif bir farkla, şu deyim var: *lāyıķ oļan veçh üz(e)re*AUE]).

Hatırlatma – Bu ifade tarzı önce söylenen veya ileride söylenecek olan şeyleri şahit tutmak niteliğiyle kitaplarda sık sık kullanılır:

Yoķarıda beyān oļduğu veçhile;

*Ānifen (evvelce) beyān oļunduğu (anļatıļdığı) üz(e)re*AUE (LUTFI, I, 255);

Muķaddemā (evvelce) zikr oļunduğu (anıldığı) üz(e)re) (NAIMÂ, I, 119)[1565];

Mā sabaķda (geçmişde) tafsil oļunduğu (dilli dilli söylendiği üz(e)re) (LUTFI, I, 126).

Zırde (aşağıda) beyān oļunacağı veçh ile.

1564 Yazar bunu *müsüllü* biçiminde kaydediyor. Bizim verdiğimiz doğru olmakla beraber sondaki ü ünlüsü uyuma aykırı olarak resmî ağızda *misillū* biçiminde ū biçiminde ve uzatılmış bir hâlde söylenirdi.AUE

1565 *Mā sābıķda* sözü yazarın da işaret ettiği üzere yanlış olacak.AUE

1452. Eski Osmanlıcada aynı oluşumda *-leyin* eki de kullanılırdı (krş. § 597, 3).

Örn.: *Ḥaḳḳ Ta ᶜālā ḳaçan (ne zaman) bir nesneyi yaratmaḳ dilese hemen diledüginleyin (dilediği gibi) oḷur*[AUE] (1426 yılı yazmaları, 89. yap.);

Eger iş bu dedügüñüzleyin (dediğiñiz gibi) isā[AUE] (aynı eser, 79. yap.);

Kāfirler putḷarın sevdüginleyin (sevdiği gibi) mü'minler daḫi Aḷḷahu Taᶜālā'yı (yüce tanrı) severler[AUE] (aynı eser, 101. yap.) (.. 2. kullanış).

2. Sahiden miktarlık karşılaştırmaları

1453. Miktarlık görevinde sahiden bir karşılaştırma bildiren zarf-fiil deyimlerin şeması şöyledir:

-DIK veya *-AcAK* + *iyelik eki* + *ḳadar.*

Birinci kullanışa örnekler (krş. § 1445):

Aḷḷah ḳuḷunuñ ğötüreceyi ḳadar verir (Atasözü);

Kötürü bildiği ḳadar aḷa (götüre bildiği kadar alsın[AUE]) (ALI ÇELEBI, *Hümâyûn-nâme*, 112. s.).

İkinci kullanışa örnekler:

Ben seni sevdiyim ḳadar ᶜālemde kimse kimseyi ne sevmiş, ne seviyor, ne de sevecek;

Çoḳ ğördüyü ḳadar çoḳ oḳumuşdur.

3. Öteki Türk dillerinde sahiden karşılaştırmanın zarf-fiil deyimleri

1454. Çağataycada bu deyimler içinde (ardınca iyelik eki gelmeyen) *-kän* ve niteleyici karşılaştırma olduğu takdirde onun ardınca *täg* veya *däk* edatı (krş. § 889 ve 930) ve *çä* edatı kullanılır.

Örn.: *Şimᶜun tilägändäg bitig bitip.* "Sem'un'un dilediği gibi yazılı kâğıt yazıp."[AUE] (FERIDUDDÎN ATTÂR, *Tezkiratü'l Evliya*, 50. s., I, 6);

Yuḳarı ötkän dik[1566] 'yukarıda geçtiği gibi'[AUE] (ALI ŞIR NEVAI, *Târîh-î Mülûk-i Acem*, 64. s.);

Araḷarında Ḳara[1567] *abdaḷ* (*Ḳara derviş*) *bar aın(m)a Ḥakim Ata eyitkändäk* (HAKIM ATA'*nın dediği gibi*) *ḳara abdaḷ yoḳ*[AUE] (SÜLEYMAN HAKIM ATA);

1566 Yazar 'gibi' anlamındaki *-tik*'in bir çeşidi olan gerek bu *-dik* biçiminden ve gerek aşağıdaki örnekte *-diy* biçiminden şu yukarıda söz etmemiştir.[AUE]

1567 Yazar buna 'zenci' anlamını veriyor. Bunun zenci olması mümkün olmakla beraber Türkçede 'koyu esmer' anlamını almış olması da kabildir. Sonra *Ḳara Mustafa Paşa, Ḳara Hālil, Ḳara Ahmet, Ḳara Ali, Ḳara Bekir* gibi bunun bir ad olması da ihtimal içindedir.[AUE]

Sarınga ürengendiy tınday ürenip yürdim.[1568] "Şarkıyı öğrendikleri gibi dinleyerek öğrenir idim."[AUE] (GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi* § 349);

Rüstem, Efrāsiyab İrannı bozgandik Turannı bozup yanıp ķildi. "Efrasyâb İrânı bozduğu gibi Rüstem (de) Turanı bozup geri dönerek geldi."[AUE] (aynı eser, 59. s.).

-çā'li örnekler için bk. § 1398.

Azericede (eski *-kän* yerine) *-An* eki ve ardınca *kimi* (= Osm. *gibi*) kullanılır.

Örn.: *Sen deyen kimi* (= *senin dediğin gibi*) *olsun* (FETH ALI AHUNDOF, *Temsilât*, 137. s.).

Altaycada, ardınca iyelik eki ve onun ardınca *-çe* (Osm. *-CA* § 917 ve aşağısı) eki gelen aynı *-kän* biçimi kullanılır. Bu deyimler bazen niteleyici bir karşılaştırma ifade eder (GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi* § 344: *ķıbılanganımça*[1569]*salda*[1570] *edip*: icad ettiğim gibi saban imal edip); bazen de miktarlık bir karşılaştırma bildirir (krş. § 1893). *-kānçā* biçiminin başka anlamları hakkında bk. § 1383, 5. hatırlatma ve karşılaştırma zarf-fiil deyimlerin *art arda* bir anlam almağa doğru eğilimleri hakkında § 1384 ve 1394.

B) Uydurma karşılaştırma

1455. Uydurma karşılaştırma (§ 1444) şimdiki, geniş, belirli geçmiş ve niyetli gelecek zaman gövdelerine *gibi* veya *+cAsInA* (§ 929) edatları getirilerek ifade edilir.

Bu fiile ait kipler böyle kullanılınca, kişili kiplerle ad olarak kullanılan sıfat-fiiller arasında bir yer tutar (bk. § 799 ve aşağısı).[1571] Şu hâlde bu deyimler (özellikle kendilerinde *gibi* edatı olanlar), öteki zarf-fiil deyimlerden daha çok (fiil kipleri bulunan) yan eylemlere daha çok benzerler.[1572]

1568 Belki *irdim* 'idim'in bir şekli veya *yordum* 'yürüdüm'ün bir biçimi ki o zaman *ürenip yürdim* 'öğreniyordum?' olması lazım.[AUE]

1569 *ķıbılanmaķ* fiil adı 'özlem göstermek' anlamındadır (Dergi: RADLOFF, II. *Şor*); bu takdirde tercüme arzu ettiğim gibi *saban yapıp* olmalıydı. 'İcad, ihtira, keşfetmek' anlamında olan fiil adı ise *ķıbılamaķ*'dır (Dergi: RADLOFF, II.) ve o zaman da kelimenin *ķıbılanganımça* değil, *ķıbılaganımça* olması gerekir.[AUE]

1570 Bu kelimeyi bulup tahkik edemedim; ykş. Yakutça *altahtağ* 'yavaş, ağır yürümek' o hâlde belki s)*alda* 'yavaş yürüyen, ağır giden?'. Ykl. *ala ala hey* 'yavaş yavaş, hey'.[AUE]

1571 Bu paragraflarda şimdiki zaman gövdesi söz konusu değildir. Bilindiği gibi bu gövde sıfat-fiil diye kullanılmamıştır; fakat (birleşik fiilden yapılma krş. § 613) bir eski geniş zaman olduğu sebeple burada bu kipin gördüğü muameleyi onun da aynıyla görmüş olması hiç de şaşılacak bir şey değildir.[JD]

1572 Bu takdirde sonunda, bir karşılaştırma edatı olan kişi kipli hakiki cümleler dahi kullanılır. Nitekim karşılaştırma sözcüğü görevini gören eylemin öznesi birinci veya ikinci kişi

Örn.: *Diñlenir gibi bir az durdu.*

Bu türlü deyimlerde saklı olan *uydurmalık* şöyle iki anlam gelişmesiyle birleşmiş bulunuyor:

1. Örnekleme fikri:

O durub dinlenen bir kimse gibi (bir insan durub dinlendiği zaman nasılsa öyle, durdu.).

2. Yalandan yapma, yapar görünme (simulation)[1573] fikri:

O rahat ediyormuş gibi durdu.

1456. *gibi* edatı ile en çok kullanılan geniş zaman gövdesidir:

Örn.: *Vapor iskeleden fekk-i rābıta (palamarını, halatını çözme) ya isti^ccāl (acele) ğösterir gibi ḫafif ḫafif sallanıyordu* (GÜRPINAR);

Zāyir listeden yemek beyenir gibi düşündü (KARAY, *Kirpinin Dedikleri*, 33. s.);

Salondan içeriye köşe-i perdeden (perdenin köşesinden) arağöz çıḳar gibi Revāī girdi (GÜRPINAR, *Metres*, 131. s.);

İki kerre iki dört eder gibi isbāt etmek (ŞEMSEDDİN SAMI, *Fransızca-Türkçe Sözlük*, A kelimesinde: *prouver par. A+B*);

Zelzele olur gibi yer zıngır zıngır titremeye başlar (KÚNOS, *Adakale'den Türkce Halk Hikayeleri*, 6. s., I., 14);

Baba sen fuḳara ekmek arar gibi ḳızları arıyorsuñ (*Maḥalle basḳını*, Selânik'te Karagöz).

Hatırlatma – Böyle bir ifade kullanma tarzı Osmanlıcada sonradan olan bir şey değildir.

Örn.: *Yarasa... adam güler gibi güler*[AUE] (1426 yılı yazmaları).

1457. *+cAsInA* ekli örnekler:

Yerlere ḳapanırcasına bir selām verdi;

Bardaḳdan boşanırcasına yağmur yağar;

Damdan düşercesine (ŞEMSEDDİN SAMI, *Fransızca-Türkçe Sözlük*);

Ḫoca Hızıra ḳavuşmuşçasına adama seslendi[1574];

---

zamiri olduğu zaman yine böyle olur.

Örn.: *Muḫātabım ḳarısının adını sormuşum (ki bu bir müslüman nazarında ağır bir münasebetsizliktir) ḳadar ḫiddetlendi* (KARAY, *Kirpinin Dedikleri*, 33. s.).[JD]

[1573] Bu *simulation* kelimesinin anlamı 'yalandan yapma, yapar görünme' ise de bundan bir kasdilik fikri çıkar. Hâlbuki örneklerden de anlaşılacağına göre bunda 'isteyerek veya istemeyerek yapar hâlinde olma' anlamı vardır.[AUE]

[1574] *Hıdrelles* veya *ez?drelles* (bu ikinci kelime gibi bir şey olduğunu bilmiyorum[AUE]).
(HIZIR İLYAS) bir menkabe şahsiyeti ki Türkler bunu Ayayorgi (Saint George) ile karıştı-

Ta ḳarşısında ġöya birden orada peydā oḷu vermişçesine yenġesini ġördü [HALID ZIYA] – Bu örnekte benzerlik *ġöya* kelimesiyle pekiştirilmiştir.

1458. Şimdiki, geniş ve gelecek zaman gövdelerinin rivâyet birleşik biçimlerinin teklik üçüncü kişilerle de kullanılabilir.

seviyor / *sever* / *sevecek* } *muş (miş)*:

seviyor / *sever* / *sevecek* } *muşçasına (mişçesine) gibi*:

Bu ifadelerde uydurmalık fikri açıkça görünür bir hâldedir.

Örn.: *Ḳımıḷdanmayaraḳ, yaşamayormuşçasına yaşamaḳ*;

Ḫizmetçi bir şey daha ᶜiḷāve etmek isteyormuşçasına duruyordu;

Göyā bu küçük şeyle herk̲es bütün ḥaḳiḳate vuḳuf ḥāsıḷ edecekmişçesine bizde bir ḳorḳu varidi.

Hatırlatma – *-miş* veya *-imiş* kelimeleri ek fiilinin hakiki bir basit kipi görevinde bulundukları zaman da *gibi* edatı aynı kavramda kullanılabilir.

Örn.: *Kendisi bu şeylerden ḫaberi yoḳ imiş gibi ġörünüyor*;

Avropa muraḫḫasḷarı ḥayretlerine gaḷebe ederek bir şey yoḳmuş gibi ḳararḷarını verdiler.

1459. Uydurmalık karşılaştırma deyimleri sıfat olarak; yani bir adın belirtkeni olarak kullanılabilir.

Örn.: *Aġḷar gibi bir vazᶜiyet aḷaraḳ* (YALÇIN, *Kirli Çamaşırlar*, 14. s.);

Yere basmayormuşçasına bir ḫiffetle yörümek;

Doḳtor ᶜAlemyan küçük dilini yutarcasına iri bir nefesle yerinden ḳaḷḳtı (GÜRPINAR, *Cehennemlik*);

O tariḫde ittiḥād ve tereḳḳi oturduğu daḷa soñ zarbeleri endirmekden zevḳ aḷırcasına

---

rırlar. WIET, *Makrizi* 113. s., Nu. 3 de Cl., HUART, *Livre de la Greation*, I. 7. s. dipnotta buna dair eserlerin bir listesi bulunmaktadır. Krş. *Al-Maşrik* dergisi, t. IX, 707. s., BUSBECK, I. 166 ve aşağısı; RICAUT (BRIOT Tercümesi) 255 ve 256. s.; BASSET (*René*), *Nedromah et les Traras*, XI. s. ve dipnot.[JD]

bir gaflet-i cāniyāne ile maʿhūd iḥtiḳār fāciʿaḷarına soñ derece ğermi vermişdi (EBÜZZIYAZADE VELID, *Tasvir-i Efkâr*, 2668. nu., 2 Mart 1919).[1575]

1460. Esas bakımından, uydurmalık karşılaştırma deyimlerde niteleyici bir anlamı vardır; bununla beraber *+cAsInA* ekinde (kendisinin ondan yapılmış olduğu *+cA* ekinde olduğu gibi) bazen bir miktarlık anlamı bulunabilir.

Örn.: *Hemen her yirmi arşın yerinde bir adam buḷunurcasına ḵesretle mesḵün, her iki günde bir adam ḵendini helāk edercesine felāketle memḷü (doḷu) oḷan memālik-i garbiye (batı = Avrupa ülkeleri)* (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebîye*).

1461. Eski Osmanlıcada *+cA* ekiyle de (uydurmalık) karşılaştırma deyimleri meydana getirilirdi.

Örn.: *Ve kendüye daḫi zinā ḳıḷmışça günah oḷa*[AUE] (1426 yılı yazmaları, 123. yap.).

Gäz açub yummuşça ifâdesi de (bk. § 1385, hatırlatma) bundandır.

Ardınca *-lAyIn*[1576] (§ 890, 3.) eki gelen bir *-AcAK* biçimi ile yapılmış (bu anlamda) örnekler de bulunur:

Eğer (ḥisār) aḷındı (=eger hisar aḷındı ise) ḫoş (eyi, aʿlā), eger aḷınacaḳḷayın (= aḷınacaḳ gibi) degilse...gice ḳaḷḳıb gide[AUE] (ROUEN, 1493 yazmaları, 27. yap.).[1577]

Krş. aynı oluşumun alabileceği başka anlamı § 1466.

1462. *Yapılır gibi gösterilen bir eylemi ifade etmenin başka tarzları.* 1. ABDURRAHMAN EFENDI'nin (KÜTAHYALI) dil bilgisi kitabına göre (27 ve 28. s.) lehçelerde bir eylemin yapılmadan yapılır gibi gösterildiğini bildirir iki fiile ait kip daha vardır. Bunlar geniş zaman gövdesine bir *+cIl*[1578] veya *+cIm* eki katılmakla yapılır ve böylece elde

---

[1575] NASREDDIN HOCA (BEHAİ, 40-41. s.)'nın pek bilinen hikâyesine telmih. Krş. *Gourou Paramarta*'nın yedinci sergüzeşti (DUBOIS, 305. s.). Bk. bibliyografya WESSELSKY *Der Hodsoḥa Nasreddin* I, 217. s.[JD]

[1576] Bu *+leyin*'deki *i)ley* kısmı, 'gibi' edatı anlamında olacak; eserde geçen açıklamalar arasında böyle bir şey söylenmişti.[AUE]

[1577] Yazar metindeki *ḳaḷḳıp* kelimesinden '(muhasarayı) kaldırıb' anlamını çıkarıyor. Hâlbuki "Gice kalkıp gide." cümlesi anlamındadır.[AUE]

[1578] Bakınız Osmanlıcada *+cIl* eki hakkında § 547. Oradaki örneklere şu kelimeler de ilave edilmelidir: *başçıl* veya *öñcül* 'başta veya önde olan kimse, reis' (Karaman lehçesi, Fsq, 132, 137, 140, 218. s.) ve *ortancıḷ* 'ortada, ortanca olan' GIESE, *Anat*, 34. s. *ortancı yarındaş* 'üç kardeşten, ikincisi olanı, ortanca kardeş'; (krş. *ortancı* aynı anlamda § 499, bu eserde) farklı Türk dillerinde bu *-çin*, *-çan*, *-çān* ile (ki türemiş ekleri olarak kullanılırlar) aynı anlamdadır. Bütün bu biçim birimlerle bir taraftan *-çan* Osm. *-çe* (§ 918) eki ve bir taraftan da *-çi*, *-ci* (§ 542) eki arasındaki münasebetleri belirtmek yerinde bir şey olurdu krş. KATANOF, 574. s., MELIORANSKI, I. 36; KAZEM-BEK, s. 90 ILMINSKI; *Outchoniya Zapiski Kaz. Univ.* 1860, 122-123. s.; *GA* 21. s. § 25 ve 25 *bis*[JD]

edilen kiplerden sonra *oḳ-* fiili getirilir.

Örn.: *Zeyd baḳarcıḳ* (veya *baḳarcım*) *oḳdu.* "Zeyd bakar gibi yaptı."[AUE]

2. Kısaca bir eylemi yapmaz görünmek anlamını bildirmek için özel bir oluşum da vardır. Bu *katmerli* olumsuz olan bir fiilin geniş zaman gövdesine *+lIK* eki katılmakla olur (§ 568); Bu deyimler miktarca çok değildir:[1579]

ğörmemezlik 'görmez gibi yapmak';

işitmemezlik 'işitmez gibi yapmak';

bilmemezlik 'bilmez gibi yapmak';

añlamamazḳıḳ 'anlamaz gibi yapmak'.

Örn.: *İşitmemezlikle öteye beriye ḳoşaraḳ* (*Ayyar Hamza*, 48. s.).

Bu iş adlarının (böyle zamanlarda yönelme veya ayrılma hâlini almış olan) *gel-* fiiliyle beraber yapılanması adettir, daha seyrek olarak (yönelme hâlini almış) *var-* fiiliyle de yapılanır.

Örn.: *Bilmemezliye* (veya *bilmemezlikden*) *ğelmek* veya *bilmemezliye vurmaḳ*[1580];

Görmemezliye ğelmek isteyen içün ğözlük ne ḳiymetdār bir şeydir (CENAP ŞAHABEDDIN, *Neşr-i Harb, Neşr-i Sulh ve Tiryaki Sözleri*, 199. nu.)!

Bazen bu iş adlarından önce o adların yapılmış olduğu fiil *-Ip*'lı zarf-fiil biçimine konularak ardınca düzendeşlik edatı olan *de* getirilmekle de bu anlam verilir.

Örn.: *İşidip de işitmemezlikten ğelmek.*

Tasfiyeciler bu ifadelerdeki (çifte olumsuzluk edatından) birinci *-mA*'yı atarak yalnızca *bilmezlikten ğelmek* vs. demeyi öneriyorlar. Hâlbuki daha sahih sayılan bu ifadeler eskimiştir (VEFIK PAŞA tarafından da kullanılmıştır krş. AHMED VEFIK PAŞA, *Yorgaki Dandini Oyunu*, 9. s.).[1581]

+lIK ekinin yardımı olmadan (ve yalnız bir olumsuzluk edatıyla) oluşmuş buna benzer deyimler de bulunur: *bilmezden, ğörmezden ğelmek* vs.

Kısaca 'işitmez görünmek' anlamında *işitmezlen-* fiili kullanılır.

Krş. *baḳmazḳanmaḳ* 'bakmaz gibi yapmak, bakmaz gibi görünmek' (KAZEM-BEK,

---

1579 Öyle olmakla beraber burada verilen örneklerden ibaret olmayıp daha başkaları da vardır.[AUE]

1580 Burada yardımcı fiil diye kullanılan *vurmaḳ* kelimesini özellikle makbul olmayan nitelikleri bildiren *+lIK*'lı kelimelere de katılarak o niteliklere 'doğru sapmak' anlamını bildirir: *İşi abdaḳḳıga, tembellige vurmaḳ* vs. denilir.[AUE]

1581 Olumsuzluk eklerinin çift olarak bulunuşu, eylemi olumsuz anlamlı yerine olumlu yapar: *görmemezlik* 'görürlük'; *görmedim değil* 'gördüm'; *görmemiş olmaz* 'görür'. Şu hâlde bu kelimelerin asılları *görmezlikten gelmek* vs. olsa gerek.[AUE]

Türk-Tatar dillerinin Genel Dil Bilgisi).

Hatırlatma – Yukarıda sayılıp dökülen hâller dışında; *-mAmAzlIk* veya *-mAzlIk* biçimi (yapmacık ve yapar gibi görünmek fikri olmaksızın) yalnızca eylemin olumsuzluğunu ifade eder; gerçekten olumsuz bir iş adı olur.

Örn.: *Saymamazlık̇* veya *saymazlık̇* 'saygısızlık';

doymamazlık̇ veya *doymazlık̇* 'doymayış';

tak̇sim ve tefrik o̤lunmamazlık̇ 'bölünmez oluş' (ŞEMSEDDİN SAMI, *Fransızca-Türkçe Sözlük*).

Bakınız aynı yerde başka örneklere: hoşnutluk verememezlik; çürümemezlik; kabul olunmamazlık; bozmamazlık; yanmamazlık vs.

Aristidisiñ (ak̇çe) sevmemezliyi (I, 222).

Bu iş adları bazen *et-* fiiliyle meydana getirilir.

Örn.: *Sak̇ın bitirmemezlik etme*;

Amma sak̇ınıb baña yarısın vermemezlik etme (VIGUIER, *Türk Dili Unsurları*, 307. s.);

Hiç para için gücenip de ģelmemezlik edermi (GÜRPINAR, *Metres*, 869. s.).[1582]

Sadece olumsuz tabanlar yerine yeterliliğe sahip imkânsız tabanlarla da buna benzer iş adları yapılabilir.

Örn.: *duramamaz̤lık̇* (HÂLID ZIYA);

añ̤laşı̤lamamazlık̇ (ŞEMSEDDİN SAMI, Fransızca-Türkçe sözlük);

yetişdirememezlik (aynı eser).

Şu kelimeler karşılığında başka örneklere bakınız:

Telif ve tevfiki k̇abil o̤lmamazlık̇; becayiş o̤lunamamazlık̇; ikmal olunamamazlık̇;

[1582] *+lIK* eki *o̤lumlu* geniş zaman gövdesine seyrek olarak katılır. Bizim buna dair bildiğimiz ancak *benzeşme* (HINDOĞLU) ve *gösterlik* (GLODIUS) kelimeleridir (*+lIK* eki fiil köküne getirilmiş geçmiş zaman olmak için kelime *gösterirlik* olmalı idi[AUE]) Krş. *göstermelik* 'gösteriş, yapmacık' (HÜSEYİN RAHMI, *Toraman*, 20. s.). *+lIK* eklerinin *olumsuz* geniş zaman gövdesine katılır olması eğilimi, Osmanlıcaya özel bir nitelik değildir. Çağataycada da *mäslik*'li bir iş adı vardır ki iyelik ekini alsın almasın ayrılma hâline konulup sık sık sebeplik bir zarf-fiil tabiri diye kullanılır.

Örn.: *Oğ̤lan turur (oğlandır) tili kilmäslik̇din (dili gelmezlikten = dili gelmediğinden)ni eytdäregin (ne söyleyeyim, ne söyleyeceğim) bilmäy dür (bilmez)* (EBÜLGAZI, 10. s.);

k̇ara ḥalk̇ (kalabalık halk) tili kilmasligidin (dili yatmadığından) k̇afni (k harfini) cim (c) ok̇ıdurlar (okur̤lar) (aynı eser, 13. s.; bk. başka bir örneğe, *Seybānī Nāme*, 126. s., 14 ve 15. mısralar). Bilindiği üzere *+lIK* eki Osmanlıcada fiil adına katılarak bir iş adı vücuda getirmeye de hizmet eder (krş. § 712).[JD]

geçilememezlik; *icra olunamamazlık* vs.

1463. *Öteki Türk dillerinde uydurma karşılaştırma için zarf-fiil deyimler* – Osmanlıcadan başka Türk dillerinde uydurmalık karşılaştırma bildiren deyimler sahiden karşılaştırma bildirenlerden açıkça ayırdedilmiş gibi görünmüyor.

Nitekim burada daha önce sözü geçen (§ 1454) *-kän + täg* (*däk*) deyimini tekrar buluyoruz.

Örn.: *Kimärsä (bir kimse), öz halini fikir kılsa (düşünce), öziniñ (kendisinin), yakşılığın (eyiliğini), yamanlıgın (kötülüğünü), közgüdä (aynada), körgändäg (görür gibi), körär (görür)* (FERIDUDDÎN ATTÂR, *Tezkiratü'l Evliya*, 56. s.);

Işitselär ni hōb (ne aᶜlā) eger işitmäsälär savuk (soğuk) timürgä (demire) çeküç (çekiç) urgan (vurur) tig (gibi) bolur (olur)[AUE] (EBÜLGAZI, 77. s.).

Bununla beraber aynı edatın başka biçimlere (örnek olarak olumsuz geniş zamana) ilave edildiği görülür. Bu deyimler daha çok Osmanlıcaya yaklaşır.

Örn.: *At yörü (yoru?), almas (yürüyemez), däy (tek, gibi), boldı (oldu)*[AUE] (aynı eser, 35. s.).[1583]

Krş. Osmanlıcada: *at yürüyemez gibi oldu.*

C) -AcAK kadar zarf-fiil deyimi

1464. Bundan önce geçen sergileyişimize göre (krş. § 1455 ve aşağısı) ardınca *kadar* edatı gelen *-AcAK* biçiminin bir uydurmalık karşılaştırma deyimi anlamında olması beklenirdi; fakat hakikatte bu oluşum § 1393, *e*'de sözü geçen bir *yeter miktar* fikrini ifade eden şekle bağlı bulunuyor.[1584]

Örn.: *Ben açlıkdan ölmeyecek kadar kazanırım*;

Müddet-i ᶜömründe zarüret görmeyecek kadar servete nāyil oldu (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebîye*);

Berāberce düşüp[1585] *kalkacak kadar dost olmak*;

[1583] Bu örnekte görünen *-māsdāy (tāy)* Kırgızcada *tellement que... ne pas; si bien que ne... pas...* anlamında olup bu sebeple daha ileride sözü gelecek olan *-AcAK kadar* tabirine yaklaşır (bk. MELIORANSKI, *Kazak-Kırgızların Kısaltılmış Dil Bilgisi*, II, 53. s. § 16).[JD]

[1584] Krş. aşağıdaki cümleleri de bu gelişme çok açık olarak görünmektedir.
Arapçada şerbet bir içim suya denir ki kanacak mıkdārıdır.[AUE] (*Kāmûs-ı Türkî*, I, 169);
anuñ üzerindeki nesneleri cemᶜ edersävüz ağız dolacak mikdāra yetişmez.[AUE] (*Hulviyāt-ı Şāhî*, 62. yap.). Bilindiği üzere *mıkdar* kelimesi *kadar* ile anlamdaştır.[JD]

[1585] *Düşmek* kelimesinin bir anlamı da 'inmek' başka Türk lehçelerinde *attan düşmek= attan inmek* ve *yatmak (döşek = yatak)* olduğuna göre *beraberce düşüp kalkmak* aslında 'bir arada yatıp kalkmak' anlamında olacak.[AUE]

yeyecek ḳadar yemek;

Bir ḳaç damla yaş dökdürecek ḳadar muvaffaḳiyet gösterebilirsem.[1586]

Hatırlatma – Aşağıdaki örneklerde *-AcAK ḳadar* deyimi bir belirtken olarak kullanılmış bulunuyor (krş. § 791):

"Düşmenime doḳunmam" deyecek ḳadar bir fetānet-ü (aḳıl anlayış) insāniyet (insanlık) gösteren ʿāli (yüksek) bir millet;

oturacaḳ ḳadar yer.

1465. *ḳadar* yerine bazen *derecede* veya *suretde* (niteleme kelimesinin bulunma hâli) kullanılır (krş. § 1368).

Örn.: *Biñ gelmek melḥūz olan (düşünülebilen) bir yerde bir bile vermeyecek derecede imsāk (kısırganlık) ve büḫl (cimrilik), istilāḥāt-ı iḳtisādiyede (ekonomi deyimlerinde) yeri bulunmayan bi ma ʿna (anlamsız) bir tasarruf (tutumluluk) dur* (BABANZÂDE İSMAIL HAKKI);

Eski zemānıñ elifbayı ezberden oḳuyacaḳ derecede eseri dirāyet (bilgi nişanesi) *gösteren nāzırleri* (HÜSEYIN CAHID);

Kendini zabt edemeyecek sūretde tehevvürle;

Bir maḥrūmiyet ve mağduriyetden (bir şeyi elde edemeyiş ve haksızlığa uğrayış) *dolayı kendini yeyecek sūretde ḳeder etme* (*ḳahr kelimesinin anlamlarından biri, ŞEMSEDDIN SAMI'nin sözlüğünde).

1466. Eski Osmanlıcada *ḳadar* yerine *-lAyIn*[1587] eki kullanılıyordu (krş. § 890, 3.)

Örn.: *Maʿnā bozulacaḳlayın (bozulacak gibi kadar) Kur ʿān-ı yañlış oḳumaḳ*[AUE] (MUHAMMED EFENDI, *Risâle-i Birgivi*, 80. s.);

Dıḥk (gülüş) oldur ki kendü işide amma kendüden gayri (kendisinden başḳa) kimse işidecekleyin (işidecek gibi ḳadar) olmaya[AUE] (*Hulviyât-ı Şâhî*, 56. yap.);

Eger bir Müslüman namazda abdesti sınmayacaḳlayın (kırılmayacak, bozulmayacak gibi kadar) uyusa[AUE] (aynı eser, 58. s.).

Bilindiği üzere aynı deyimin başka bir anlamı olabilir (bk. § 1461).

[1586] Bu cümle 'yiyebilecek kadar yeyinti' anlamına da gelebileceği için *le met autant qu'en en peut manger* biçiminde de tercüme edilebilir.[AUE]

[1587] Aslında *gibi* anlamında benzerlik bildiren bu kelimenin böyle 'miktar' anlamına da gelmesi şaşılacak bir şey değildir. Bunun anlamdaşı olan *gibi* kelimesinin de yine böyle 'miktar' anlamıyla kullanıldığı olur.

Bu ḳab bu sütü alacaḳ gibi (alacak kadar) deyil;

Bu daha pek küçük; sizin söylediklerinizi anlayacaḳ gibi (kadar, hâlde) deyil vs.[AUE]

Yine öteki Türk dillerinde, başka kullanışları olan bazı deyimler de burada incelediklerimizle anlamdaş olabilirler. Bk. § 1463 *-mäsdäk*; *-güdäk* biçiminde de böyledir (bk. § 1417, 4. örnek).

VI. Başka zarf-fiiller ve zarf-fiil deyimleri

1467. Daha önce incelenen fiile ait kiplerden başka birkaç zarf-fiil veya zarf-fiillik deyim daha vardır; bunlar yukarıda (son zamanlar Osmanlıcasına dair olarak) sayılıp dökülen durumluk (circonstancielles) kavramlardan hiçbirine ait bulunmuyor. Şunlardan meydana gelmiştir.

1. *-dIktAn başḳa*'lı zarf-fiil

2. Birinin yerine geçiş fikri (bedel, değişme anlamı) bildiren zarf-fiil deyimleri.

A) -dIktAn başka'lı zarf-fiil

1468. Bu zarf-fiil *-DIK*'lı ad kipinin ayrılma hâli ile *başḳa* edatından birleşiktir (§ 916):

sevdikten başḳa;

uyuduḳtan başḳa.

Örn.: *Mühimce bir müsvedde ḳaleme alamadıḳdan başḳa doğru olaraḳ on satır tercüme edemez* (MURAD BEY);

Odaya girmek müşkil (zor) olduḳtan başḳa oda içinde dört (ve?)[1588] *beş aḫşamdanberi ḳuru topraḳ üzerinde yatmaḳda olduğumdan kemiklerim ḳırıldı*[AUE] (*Gülliver tercümesi*, 32. s.);

Krş. başka örnekleri, aynı eser, 91, 98, 101, 116 ve 120. s.

Hatırlatma – Edebiyat dilinde bazen *başḳa* yerine **mā cadā* getirilir (krş. § 916).

Örn.: *Ḥükemāyı müteḳaddiminden (evelce geçmiş ḥakimler) Fārābi her hüner ü macrifetde māhir (usta) olduḳtan mā cadā altmış lisān bilir imiş* (ALI ULVI, *Gel Keyfim Gel*, 98. s.).

1469. Eski Osmanlıcada ancak (yapanı iyelik üçüncü kişi zamiri olan) bir iyelik ekinin varlığıyla bu zarf-fiilden ayırt edilen ve aslında onun kökeni olan bir zarf-fiil deyimi kullanılırdı (krş. § 1383, 4. hatırlatma ve § 1373). Bu deyimler içinde *ġayrı* edatı da kullanılıyordu.

Örn.: *(Bektāşīler) bilā eman (aman vermeden) ḳatl-i (öldürülmesi) vācib (gerekli) küfriyyāta (kāfircesine işleriyle) caḷenen (açıḳtan açığa) meşgūl (uğraşır) olduḳlarından*

[1588] Buradaki *ve* Türkçenin şivesine uygun olmadığı için yanlış kullanılmış.[AUE]

maᶜda gullātı revāfız (Şiᶜalardan olan rāfızi tāifesinin aşırıları) ile hemmezheb (aynı yolda) olduklarından[AUE] (ESAD EFENDI, *Uss-ü Zafer*. 202. s.);

kadırğalar'ın alınması mühim (önemli) olup lākin kale altında olduğundan gayrı donanmā-yı hümâyûn (padişahın donanması) ile arada top irişmeyecek kadar zik (dar) yerde vakiᶜ olmagın (bulnduğu için) kalyetalar[1589] *ile varup basmak mümkin olmamağla*[AUE] (HACI KALFA, *Tuhfet-ül Bihār*, 35. yap.).

Hatırlatma –Türkçede *-DIktAn başka* biçimindeki ifade tarzları hakkında bk. § 447 ve 448.

B) Yerine geçişlik anlamında zarf-fiillik deyimler

1470. Bilindiği üzere Eski Osmanlıcada *-IncA*'lı zarf-fiil bazen yerine ana bir eylemin geçtiği veya geçecek olduğu (yerine geçişlik ve üstün tutuşluk fikir veren) bir eylemi bildiriyordu (bk. 1389). Bugünkü Osmanlıcada aynı anlamda aşağıdaki paragraflarda göstereceğimiz zarf-fiil deyimleri kullanılmaktadır. Şuna dikkat edilmeli ki bunların içinden ikisinde *-IncA* ile yakın gibi görünen *-AcAK* eki bulunuyor (krş. § 1396'dan sonraki tablosu).

Hatırlatma – MENINSKI (*Inst.*, I, 155. s.) resmî ve idarî kitabete dayanan yine *-ecek* ekli çok merak uyandırıcı bir zarf-fiil biçimi kaydetmektedir.

Beçe (*Viyana*) *varacağın* (varacağına) *Venediğe gitti.*[1590]

1. *-AcAğImA*'lı zarf-fiillik deyim

1471. Bu deyim hakikatte ad olarak (iyelik ekiyle) kullanılan *-AcAK*'lı biçimin yönelme hâlinde olanıdır. Bilindiği üzere Türkçede yönelme hâli bazen yerine geçiş veya bedel oluş fikrini ifade eder (§ 266).

Örn.: *Ağzıññı açacağıña ğözüñü aç* (söylence);

Beni tilki yiyeceyine aslan yesin (söylence);

(*Kaz*) *günde bir tāne yumurtlamasını*[1591] *bekleyeceğime ise*[1592] *karnını yarıb oluncasını*

[1589] Aslı İtalyanca *galeotta* ki eski bir harp gemisidir.[AUE]

[1590] Bu biçimden daha başka örnekler bilmiyoruz. MENINSKI gibi mükemmel bir Türkolog tarafından verilen bilgilerin alışılmış olan doğruluğu ve kesinliği göz önüne alınırsa bunun (yönelme hâli ile) *varacağına* kelimesinden yanlışlıkla yapılmış bir şey olacağını kabul etmek bizce müşkül görünüyor.[JD]

Biz de bunun yanlış olmadığında yazarla beraberiz. Ancak bu *-acağın* biçiminin asıl olup *-acağına* biçiminin bundan doğma ve *a* ile uzantılı bir biçim olabileceğini düşünüyoruz; o zaman *varacağın* kipini *varuçağın* (onun varmak zamanı) diye düşünmek gerekir.

Bu *varu* için krş. eski fiil adı *saygu* 'sayı', *korkgu* 'korku', *yazgu* 'yazı' vs..[AUE]

[1591] Yazar bunu yönelme hâl eki *-e* ile kaydediyor ki, *beklemek* fiili yükleme hâl eki aldığına

bir def^cadan çıḳarırım (MIHRI, *Letā'if-i Āsār*, 3. s.).

2. -*AcAK yerde*'li zarf-fiil deyimi

1472. Bu deyim, niyetli gövde ile ardınca gelen *yer* kelimesinin bulunma hâlinden yapılır.

İyelik eki almadığı için tamamıyla değişmez hâllidir ve yukarı örneklerdeki *açacağına* kelimesi yerine *açacaḳ yerde* ve *yiyeceyime* yerine *yeyecek yerde* kelimesi getirilmekle onların anlamında bir değişiklik olmaz. Başka bir örnek:

(İkinci Cerbe ḥarbında) ġal̤ebe pek şanl̤ı ol̤araḳ bizde ḳal̤mış bunuñl̤a lüzumundan fazl̤a övünülecek yerde eldeki kitābl̤arımızda tek k̲elime bile yoḳ (SAFVET BEY, *Tarih mecmuası*, İstanbul, 1910, 20. s.).

3. -*maktAn ise*'li zarf-fiil deyimi

1473. Yine değişmez durumda olan bu zarf-fiil deyimi, ayrılma hâlini almış fiil adıyla onun ardınca bir fiil kipi olup edat olarak kullanılan (krş. § 408, 2. hatırlatma ve § 1471) (*i*)*se*'den yapılmıştır. Ayrılma hâli, karşılaştırma fikrine bağlı olan (krş. § 278) üstün tutma (tercih) fikrini ifade eder.[1593]

Örn.: *Boş oturmaḳtan ise oḳurum*;

Māziye ḳaza (tal̤ih) gibi rızā[1594] *(rāzî ol̤maḳ)dan başḳa çare yoḳdur: ölenleri çekişdirmekdense doġanl̤arı çekip çevirmeli* (CENAP ŞAHABEDDIN, *Neşr-i Harb*, *Neşr-i Sulh ve Tiryaki Sözleri*, 127. nu.);

Bu sebebden nice sāldir (yıl̤dır) bunca ḫazā'in (ḫazineler, paral̤ar) ve ^casākir (askerler) telef ol̤ur (yersiz ḫarcanır) masl̤aḥat (iş) ġörülmez. Böyle ol̤maḳdan ise merḥum (rahmetli, Al̤l̤ah'ın rahmetine ḳavuşmuş, ölmüş) ceddimiz (büyük babanız) sultan Süleyman Ḫan gāzi (din yol̤unda harbe giren) ḥazretleri (büyük zat) gibi biricik bāri (bir defacıḳ ol̤sun) bizzat (şahsınız) sefere (cenge) ^cazimet buyuruñ (lütfen gidin)[AUE] (1596'da Erlau seferinden önce III. Mahmud'a sadrazam Sinan Paşa'nın söylediği; NAIMÂ, I, 140 – 141).

---

göre bu da -*i*'li olacak.[AUE]

1592 Yazar Arap harfli cümlede yönelme hâli +*A* (ه) ve ardınca *ise* ile kaydederek bunun ayrıca -*eceğime ise*'den ibaret hususi bir biçim olduğunu bildiriyor. Biz bunda şüpheliyiz, bu kipten sonra *ise* geldiğini bilmiyoruz. Buradaki *ise*, yine bu kipten sonra konuşma dilinde aralarına ses fasılası verilecek çok söylenilen *iyisi* veya *iyisi mi* olsa gerek.[AUE]

1593 Bizce bunun yapılışını daha önce de -*eceğime* vesilesiyle belirttiğimiz üzere: fiil adı + ayrılma hâli + *eyisi*'dir ki bu *eyisi* kelimesi bozularak *ise* biçimini almış olacak ve *den* 'den daha' anlamıyla her sıfattan önce getirilen karşılaştırmada üstünlük edatıdır.

1594 *ḳazāya rizā l̤āzımdır* atasözüne göndermede bulunuluyor.[JD]

1474. Bu ifade tarzının kökeni bir karşılaştırma fikri veren sözler olsa gerektir. Bunlarda karşılaştırma sözcüğü *ise* edatıyla ortaya konmuş bulunur.[1595]

Örn.: *Aç ǵezmekden ise toḳ ölmek evlādır* (Atasözü);

Nādān (cahil) ile ḳonuşmaḳdan ise, ehl-i ᶜirfān (ilim sahibi) ile taş taşımaḳ yegdir (Atasözü).

Hakikâten aşağıdaki örnekte de görüldüğü üzere ayrılma hâli kendi başına bu anlamı vermeğe yeterdi:

Sen bu dük̠k̠anda oḷmaḳdan[1596] *bir mük̠ellef dük̠k̠an tedārik eyle (edin)* (VIGUIER, *Türk Dili Unsurları*, 299. s.).

1475. Bazen (daha seyrek) aynı anlamdaki ayrılma hâl ekli iş adının *-mA*'lı olarak kullanıldığına rastlanır (krş. 731).

Örn.: *Yaḷan söyleyip ḫaḷḳı izrār etmeden (zarara sokma) ise ebk̠emāne (dilsiz gibi) oturmaḳ ḫayrḷıdır* (Atasözü);

İki devlet-i cesimeniñ[1597] *bozuşmaḷarına sebep oḷmadan ise de*[1598] *(!) baḫr-ı muḫite (kıtaḷarı çevreleyen deniz, okyanus) doğru ᶜazimetim (gitmem) daha ḫayırlı oḷacağını ᶜarz-u beyān etdim (ortaya ḳoyup anḷattım)* (Güliver Tercümesi, 134. s.)

Burada Fransızcanın *quant â ce qui est de...* anlamında *ise* kelimesinden sonra bir de *de* edatı getirildiğine dikkat edilsin (§ 408). Bu yapılışı 1234 ve 1235. paragraflarda belirtilenlerle karıştırmamalı.

Krş. 1018'de *nidem ki* kelimesi altında yerine geçiş fikrini vemenin bir başka biçimini.

Tercümenin sonu:

Bursa... 1 İlk teşrin 1927, Çarşamba.

[1595] Bizce bunun yapılışı da daha önce de *-eceğime* vesilesiyle kayt ve işaret ettiğimiz gibidir(§1473, not 1); yalnız sondaki *-e* ekini 'bedel, mukabil' anlamıyla 'yüz kuruşa' düşünmek de mümkündür.[AUE]

[1596] Böyle bir kullanış, Türkçenin şivesi bakımından çok zayıf ve şüphelidir.[AUE]

[1597] *İse*'nin aslı iyisi olduğuna göre; *daha iyi, daha ḫayırlı* gibi aynı anlam ile biten cümlelerde bu *iyisi* anlamı tekrarlanmış oluyor. Böyleleri, böyle olmayanlara bakarak örnekseme yoluyla yapılmış olabilir.[AUE]

[1598] Fikrimizce böyle bir oluşum Türkçede yoktur. Esasen bu tercümede o vakit hâlâ şayi olan *devlet-i mu ᶜazzama* denilmeyip de cisimli olan şeylere mahsus cesim sıfatının kullanılmış olması ve devlet-i cesime denilmesi de gösteriyor ki bunu yazan kimse ana dili Türkçe olmayan biridir. Bunun için böyle bir örneği şahit olarak almak ve hele böyle bir teşekkül olduğunu kabul etmek bizce hiç doğru görünmüyor.[AUE]

Kaynakça[1599]

1: Metinde adı geçen eserler

Abdurrahman Fevzi Efendi: *Mikyâsü'l-lisân Kıstasü'l-Beyân*: İstanbul 1299 [1882], Mahmud Beg Matbaası, 184+1 s.

Abdurrahman Şeref: *Tarih-i Devlet-i Osmaniye*: İstanbul 1315 [1897], Karabet Matbaası, 2 cilt, 368 s.

Adossides, Constantin: **Σιοτχεια τῆς ὀθωμανιχς γραμματιχῆς**. İstanbul 1850, 304 s.

Ahmed Cevdet Paşa: *Kısas-ı Enbiyâ*: İstanbul 1300 [1882], 519 s.

Ahmed Cevdet Paşa: *Tarih-i Cevdet*: 1188 (1774)'den itibaren Devlet-i Aliyye vakayii, 1. baskı, İstanbul 1271 [1855]; 10 cilt.

Ahmed Cevdet Paşa: *Tarih-i Cevdet*: 2. baskı, İstanbul, 1309 [1891]; 12 cilt. Bk. bir de Recaizade ve Fuad Efendi, 18. s.

Ahmed Rasım: *Osmanlı Tarihi*: İstanbul 1326-1327 [1908-1909]. 3.cildi, 2. Mahmut'un cülusunda kalır.

Ahmed Rasım: *Şehir Mektupları*: İstanbul 1328 [1910], 3 cilt, 208, 208, 160. s.

Ahmed Vefik Paşa: *İnfiâl-i Aşk* (Le Dépit Amoureux'nün Türkçe tercümesi): yeri ve tarihi yok, 1290 [1873], 40 s.

Ahmed Vefik Paşa: *Yorgaki Dandini Oyunu* (Georges DANDIN'in Türkçeye çevrilmişti.): yeri ve tarihi yok, 1280 [1863], 71 s.

Ali Çelebi: *Hümâyûn-nâme*: (*Kelile ve Dimne*'nin yazarı), Bulak 1251 [1835].

Ali Şir Nevai: *Muhâkemetü'l-Lugateyn*: Quatremére'in şark Türkçesi seçme parçaları başında, Firmin Didot, Paris 1841 [F. Sema Barutçu Özönder, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.] .

[1599] Bu kaynakça listesini verirken yazar ve kitap adlarını Türkçe telaffuz ve imlalarıyla ve esas biçimlerini mümkün olduğu kadar çeviri yazı harfleriyle göstermek istedik. Ancak bazı yerlerde *j, ğ* gibi yabancı harfli kelimeleri olduğu gibi muhafaza etmemiz. Burada riayet edilen abece tertibini bozmamak mecburiyetiyledir. Bununla birlikte yine bu gibilerinin yanına parantezler içinde olmak üzere Türkçe imlalı şekillerini de koyduk. Yalnız bu listedeki çeşitli yabancı dil kelimelerinin baştan başa Türk imlasıyla yazılmaları bu abece tertibini bozacağı gibi esas okunuşları hakkında da tereddütlü bulunduklarımız olduğu için birçoklarını hâliyle bırakmayı tercih ettik.[AUE]

ALI ŞIR NEVAI: *Muhâkemetü'l-Lugateyn*: Veled Çelebi tarafından Türkiye Türkçesine tercümesi, İstanbul 1315 [1897]; 104 s. (AHMED CEVDET PAŞA tarafından neşredilen ikdam kütüphanesinin 12. nu.)

ALI ŞIR NEVAI: *Târîh-î Mülûk-i Acem*: Quatremére'in şark Türkçesinden seçme parçalarında. Firmin DIDOT, 1841, 40 ve devamı.

ALI ULVI[1600]: *Gel Keyfim Gel* (Türkçe fıkralar mecmuası): İstanbul 1307 [1889], 192 s.

ALRIC: *Türk Halk Şiirinden Parçalar* (*Fragments De Poésie Turque Populaire*): 1889.

BANG-KAUP, Willy: *Zu den Köktürkischen Inschriften*: Toung Pao, 2 cilt (1898), 117-141.

BARBIER de MEYNARD, Charles: *Dictionnaire Turc-Français*: 2 cilt, Paris 1881.

BEHRNAUER, W. F. A: *Suleiman Des Gesetzgebers (Kanuni) Tageburch Auf Seinem Feldzuge Nah Wien*: 1858, 34 ve 28 s.

BELIN: *III. Sultan Mehmet ile Doca Mario GRIMANI arasında akdedilen 1595 Ahdnamesinin Metin ve Tercümesi* (*Relations diplomatiques de la Répubique de Venise avec la Turquie*): J. As. İkinci teşrin 1. Kanun 1876, 381-424. s.

BEREZIN: **Библиотека восточных историков,** *Tatar Dilinde Türk ve Moğollar Tarihi* (Şark tarihçileri kütühanesi): 2 cilt, Kazan 1851.

BEVERIDGE, Annette Susannah: *Bâbur-nâma*: The Bābar-Nāma...reproduced in facsimile from a Manuscript belonging to the late Sir Salar Jang of Haydarabat, Leide, Brill 1905 (Elias John Wilkinson GIBB Anısına, 1. cilt).

BLAU, Otto: *Bosnicch-Türkisch Sprachdenkmëler*: Leipzig 1868, 316 s. (Abhandlungen für die Kunde des Morgenulandes Herausg, Von der Deutschen Morgeni).

BLAU, Otto: *Griechisch-Türkisch Sprachpropen aus Mariupoler Handschriften*: Z. D. M. G., 28 cilt (1874), 562-575. s.

BONELLI, Luigi ve YAZICIYAN, Lasigian: 2 *Turco Parlato*: Milano, Hoepli.

BOTHLINK, Otto: *Ueber die Sprache der Jakuten. Grammetik, Text und Wörterbuch*: Besonderer Abdruck des dritten Bandes von Dr. A. Th. V. MIDDENDORFF's *Reise in den äussersten Norden und Osten Sibiriens*. Saint-Petersboug 1851; 380, 97 ve 184 s.

BOUDAGOF: **Сравнительный словарь турецко-татарских наречий** *Rusça Türk-Tatar Lügatı*: Petersburg 1869, 2 cilt, 810 ve 415 s.

[1600] Bu zat, Ahmet Rasim'in bir eserinde bahsettiği başka bir ALİ ULVİ'dir. Şiirleri de vardır. Arada çocuklara dair birkaç manzume de yazmıştır. Bir mısra: *Çocuğu sevmeyen çocukluk eder.*[AUE]

BULGURLUZADE RIZA: *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebîye; Münif Paşa, Hersekli Arif Hikmet, Ziya Paşa, Kemal Bey vs. Seçkiler*: İstanbul 1326 [1908]. 2 kısım, her biri 384 sayfa.

CARBOGNANO, Cosimo Comidas de: *Primi Principi Della Gramatica Turca, ad uso dei Missionari Apostolaci di Constantinopoli*: Roma, 1794, 730 s.

CASTREN, Alexander: *Versuch einer kolbalischen und karagassischen Sprachlehre nebst Wörterverzeichnissen aus den tatarischen Murdarten des Minussinchen Kreises*: Petrograt, 1857, 210 s.

CENAP ŞAHABEDDIN: *Neşr-i Harb, Neşr-i Sulh ve Tiryaki Sözleri*: İstanbul 1334 [1915], 192 s. [Zafer Yayınları, 2005, İstanbul.]

CROIX, Francois Petis de la: *Kırk Vezir*: Belleten baskısı, Paris 1812, 258 s.

DERVIŞ AHMED ÂŞIKI: *Âşık Paşazâde Tarihi*: Hicri 908 yılına kadar Osmanlı İmparatorluğu tarihi, İstanbul 1332 hicri, 318 s.

DIETERICI, Friedrich: *Crestomathie Ottomone*: Berlin 1854.

DIEZ, Heinrich Friedrich Won: *Ermahnung an İstanbul oder Strafgedicht des Türkischen Dichtets Uweissi...*: Berlin, 1811.

DJOULARDIAN, Culardian: **Տաճկական Առած.** (Ermeni harfleriyle kayıt ve nakledilen Türkçe atasözleri dergisi), Venedik 1882, 190 s.

DOBROLIOUBOF ve ZOLOTNITSKI: **Ознакомление с фонетикой и формами чувашского языка** (Çavuşca ses ve biçim bilgisi [bir Çuvaşca metnin tahlili]), Kazan 1879, 60 s.

EBU-HAYYAN AL-GARNATI: *Ebû Hayyân-Kitâbu'l-İdrâk Li Lisâni'l-Etrak*: (Arapça Dil bilgisi ve Sözlük desteği: 20 Ramazan 762= 18 ikinci kanun 1313 [1895]). 1309'da Mustafa Bey tarafından İstanbul'da neşredilen; 213 s., 1892, 20 s. 326-335 Cl. Huart, ve actes du 14 Congrès International des Orientalistes, Lucien Bouvat'nın kontrandüleri (şerh ve tahlilleri).

EBÜLGAZI BAHADIR HAN: *Abulghazi Behadür Chani Historia Mongolorum et Tataroum Casani*: 1825, Ex Universitatis Imperialis Typographeo; 215 s.

EBÜLGAZI BAHADIR HAN: *Moğol ve Tatarların Tarihi*: Baron DESMAISONS tarafından tercüme edilen nüsha, Petersburg 1857, 2 cilt, 187 ve 174 s.

EBÜZZIYA TEVFIK: *Ne Edat-ı Nefyi Hakkında Tetebbüat*: İstanbul, 1909, Ebüzziya matbaası.

EBÜZZIYAZADE VELID: *Tasvir-i Efkâr*: 2807. nu., 1919.

El yazmaları, Cezayir Milli Kütüphanesi, 1640. nu (eski 920) *Tibrü-l mesbük fi cihād-i guzāt-i Cezāir we I mü'uk*: Cezayir gazileri ve hükümdarlarının din savaşında eri-

tilip kalıba dökülen altın, gümüş hurdaları). 1189 [1775]'de İspanyolların Cezayir'e hucümunu hikâye eden Türkçe eser).1199 [1785] kopyası.

El yazmaları, Cezayir Milli Kütüphanesi, 1719. nu (1765) *'İbretnāme*, *Lāmi'i*, tarafından (tamamlanmamış nüsha). XI. Asrın iyi bir neshi Türkçe yazısı; 99 yap., 15 satırlı 200 X 145 milimetre.

El yazmaları, Cezayir Milli Kütüphanesi, 732 (382). (*Hulviyyāt-i şāhi*). İslam dinin 5 şartı 77 bap olarak yazılmış Türkçe eser, Ebul-Hasan İsmail bin İbrahim...ben Yaman CENDAR tarafından, Güzel yazılı, 953 Hicri (=4 Mart 1546-20 Şubat 1547) baştan başa harekeli, 318 yap.; 309 X 207 milimetre.

El yazmaları, Cezayir Milli Kütüphanesi, A. f. t. 312: *Husrevü Şirin*: Kudbeddin NIZAMI metninin şark Türkçesine adaptasyonu (tatoikli tercümesi) 785 (=6 Mart 1382 [1962]-23 Şubat 1384 [1964]) kopyası Kıpçaklı Berekeh eliyle.

El yazmaları, Cezayir Milli Kütüphanesi, A. f. t. 87. Aynı eserin diğer tercümesi. Bursa'da 1 Muharrem 835 (=9 Eylül 1431) Cumartesi ikmal edilmiş itinalı kopya.

El yazmaları, Paris Milli Kütüphanesi, 1426 yılı yazmaları. *Tefsir-i Enfes-ül'ğevahir* (=cevahir). Türkçe Kur'an şerhi. Timurtaş oğlu Umur Bey'e ithaf edilmiştir. I, Cilt. Baştan başa harekelenmiş; Hicri 829 (19'dan 29 Nisan 1426) yılı cemāz-il āhirinin II. Onu tarihli kopya. (1198=26 ikinci teşrin 1783'ten 13 ikinci teşrin 1784 tarihinde Hanife kızı Emetullah tarafından vakfedilen). Sedd-ül Bahir camii (kitaplarından[AUE]) 326 yap., 180 X 273 milimetrelik. Paris milli kütüphanesinde aynı eserin (955 kopya tarihli) III. cildi var. Ebül-Fazl Musa El-İzniki Hacı Halife, IV, 422'de adı geçmiştir.

El yazmaları, Paris Milli Kütüphanesi, 1486. nu. (ya da 12): *Lügāt-ı mirkāt*: Arapça-Türkçe sözlük. 995'te kopya edilmiş; 1528. nu. (ya da 54) aynı eser.

El yazmaları, Paris Milli Kütüphanesi, 1502. nu. (ya da 28): *Kānun-nāme-i Mısr*: Hicri 959 (= 29 birinci kanun 1551'den 17 birinci kanun 1552'ye kadar.).

El yazmaları, Paris Milli Kütüphanesi, A. f. t. 5, 69-89: *Melceme-i Daniyal Peygamberin Teşe'ümleri*: Hicri 879 (=18 Mayıs 1474-6 Mayıs 1475) kopyası.

El yazmaları, Paris Milli Kütüphanesi, Bibliothéque pubiique de Rouen (Ruen umumi kütüphanesi) yazmaları, 1493 (or. 19): *Tevārih-i Āli ᶜOsman ve Gazevāt-ı işān*: (726'dan 894'e kadar, Osmanlı tarihi, hicri 895 kopyası; 88; 204 X 140 milimetre.

El yazmaları, Paris Milli Kütüphanesi, Ermenice el yazması 194. (Komancaya yakın bir lehçe ile) ve Kamieniec (Podoile) Ermeni cemaatince kullanılmak üzere tarih, vaiz ve nasihatlardan mürekkep derlemeler; XVII. asır.

El yazmaları, Paris Milli Kütüphanesi, Londra, British Museum. Oriental: 6815. nu.:'*Omar B. Muhammed Al-Nasali Al-Manzumāt Al-Hilāfiyāt.*

El yazmaları, Paris Milli Kütüphanesi, S. t. 1207: *Hikāyet-i Salsāl gazā-i-'Ali kerreme-l lāhu vecehu*: (73-97). İbn-i Yusuf, tarafından; tarihi, tayine muhtaç.

El yazmaları, Paris Milli Kütüphanesi, S. t. 9 (134, a 145 ve 124-126) ve S.t. 17: *Fütüvvet-nāme*: S. t. 17 el yazması 1009 (=1600) da yazılmıştır.

El yazmaları, Paris Milli Kütüphanesi: *Divān-ı Hakiki*: 15 satırlı 268 yaprakta yazma (tamamlanmamış). Kendi elimizde.

El yazmaları, Paris Milli Kütüphanesi: *Tevarih-i fütuhat-ı huşun-ı haşin ve kilā'i guhtemkin der vilayeti Yemen*: Sinan Paşa'nın Yemen seferî tarihi, manzum. Hicri 997 [1588]'nin basılmamış el yazması, 23 satırlı 32 yap. Kendi elimizde.

El-KAŞGARI, Mahmud bin El-Hussein ben Muhammed el-: *Divanü Lugati't-Türk*: (Arapça-Türkçe Sözlük, 11 cem., Ahir 446 hicride [=11 ikinci kanun 1074] ikmal edilmiş, İstanbul 1333-1335 [1915-1917]; 3 cilt, 436, 319 ve 351 s.

ERAM GÜZELOĞLU: *Fransızca-Türkçe Yeni Mükalemeler*: İstanbul, 1852, 404 s.

FAIK REŞAD: *Külliyât-ı Letâif*: İstanbul 1328 [1910], 960 s.

FALIF RIFKI ATAY: *Ateş ve Güneş*: İstanbul 1335e [1916], 182 s.

FERIDUDDÎN ATTÂR: *Tezkiratü'l Evliya*: Türkçe tercüme metni. Birçok el tarafından yazılmış epeyce itinasız kopya olup bu Hicri 826 (15 birinci kanun 1422'den 4 birinci kanun 1423'e kadar) tarihli metindir, 285 yap.

FETH ALI AHUNDOF: *Temsilât* (Azerice Komediler): Tiflis 1277 [1860], 286 s. [Kısmen BARBIER de MEYNARD, CILLIERE ve BOUVAT taraflarından tercüme edilmiş.].

FIRUZÂBÂDI: *El-Ukyānus El-Basit Li Tercemet-il Kâmûsu'l-Muhît*'nin El-Kamus el-Muhit'inin Ahmet ᶜĀsım tarafından Türkçe tercümesi.

GIBB, Elias John Wilkinson: *A History of Ottoman Poetry* (Osmanlı Şiirinin Tarihi): London, Luzac 1900-1905. 6 cilt. Containing the Turkish originals edited by Edward G. BROWNE [Osmanlı Şiiri Tarihi III-IV, Akçağ Yayınları, 2004.].

GIESE, Friedrich von: *Der übereifrige Xodscha Nedim* [Meraki-ı Nedim Hoca]. Eine Meddah-Burleske [metin ve tercüme]: Berlin, Müller 1907, 33 ve 65 s. (Georg JACOB tarafından neşredilen Türkisehe Bibliothek'in 8. cildi).

GIESE, Friedrich: *Materialen zur Kenntnis des Anatolischen Türkisch, Ehrzählungen und Lieder aus dem Vilayet Qonjah* [Almanca transkripsiyon ve tercümesiyle Türkçe metin]: Halle ve New york, Rudolf HAUPT, 1907, 126 s. (1. cilt, *Des: beiträge zum Studium der Türkischen Sprache und Literatur*).

GLUKHAREV, Makari: *Altayca Dil Bilgisi* (Altay Murahhas heyeti azaları tarafından telif edilen, Rusça): Kazan 1869, 289 s.

GRENARD, F.: *Çin Türkistanı Yeni Edebiyatı Örnekleri* (Spécimens de littérature moderne du Turkestan chinois): Mart-Nisan 1899, 304-346 s.

GRZEGORZEWSKI, Jan: *Zsidzyllatów rumelijskich...*: (Sofya'da mahfuz, Viyana muhasarası zamanına ait Türkçe resmî vesikalar, metin ve Leh diliyle tercüme).

GUIGANOF: **Грамматика татарского языка** *Tatar Dil Bilgisi* (*Grammaire Tatare*): Petersburg, 1801, Gülliver (Türkçe), Mahmud Nedim Efendi tercümesi, İstanbul 1289, 1.cüz, 144 s.

GUIGANOF: **Словарь российско-татарский** *Rusça-Tatarca Sözlük*: Tobolsk'ta telif edilmiş, Petrograd 1804, 630 s.

HACIBEKOV: *Arşın Mal Alan (Seyyar Basmacı)*: Azer(baycan) Türkçesiyle 4 bölümlük opera, Bakü 1917, 53 s.

HAFIZ AHMED LÜTFI: *Tarih-i Lütfi* (Hicri 1241 yılından itibaren Osmanlı İmparatorluğu vakayii): İstanbul 1290 (VIII cilt, 1329'da ABDURRAHMAN ŞEREF tarafından neşredilmiştir.).

HAFIZ REFI: *Yunanca Dil Bilgisi*.

HALID ZIYA UŞAKLIGIL: *Aşk-ı Memnu*: İstanbul tarihsiz, 530 s.

HARTMANN, Martin: *Çağatayca* (*Caghataisches: Die grammatik Ussi Lisāni Türki des Mehmed Sādık*): Heidelberg 1902, 83 s.

HERBIN, Auguste François Julien: *Développements des princibes de la langue arabe moderne*: Paris, Baudouin, 1803 (221-250 sayfalarında Doğu hüsnühattı üzerine deneme.).

HINDOĞLU, Artin: *Theoretisch-pragtische Türkische Sprachlehre für Deutsche, mit einer Auswahl der Notwendigen*: Gespräche, Leseübungen, Viyana 1829; 178 s.

HINDOĞLU, Artin: *Türk Dilinin Teorik ve Uygulamalı Dil Bilgisi* (Grammaire Théorique Et Pratique De La Langue Turque): Paris, 1834, 182 s. Yukardaki eserin tercümesi (bunda transkripsiyon daha az itinalı, metinler de yok.)

HOUTSMA, M. Th.: *Ein alttürkisches Gedicht*: 1233 yılının bir Selçuk şiiri, XLIII c., 69-98. s., Leipzig 1889.

HOUTSMA, M. Th.: *Ein türkisch-arabisches Glossar*: Leyde, Brill 1894. 114 ve 57 s.

HÜSEYIN CAHID: *Türkçe Sarf u Nahv*: İstanbul, 334 s.

HÜSEYIN RAHMI GÜRPINAR: *Metres*: İstanbul 1316 [1898], 904 s.

HÜSEYIN RAHMI GÜRPINAR: *Tesadüf*: İstanbul 1316 [1898], 667 s.

HÜSEYIN RAHMI GÜRPINAR: *Toraman*: İstanbul 1335 [1916], 295 s.

İZBUDAK, VELED ÇELEBI: *Letâ'if-i Nasreddin Hoca* (Nasreddin Hoca Hikâyeleri): BEHAI müstear adıyla VELED ÇELEBI tarafından toplanmış, 1325 [1907], 252 s., resimli.

KÂMIL PAŞA: *Tarih-i Siyasî Devlet-i Âliyye-i Osmâniyye* (Osmanlı imparatorluğu politika tarihi): İstanbul, 1325 [1907], 329 s.

KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri: *Bir Serencam*: İstanbul 1330 [1912], 277 s.

KARAY, Refik Halid: *Kirpinin Dedikleri*: İstanbul 1920 (1326), 265 s.

KARAY, Refik Halid: *Sakın aldanma, İnanma, Kanma*: İstanbul 1335 [1917]; 132 s.

KATANOF, N. F.: **Опыть исследованиия урянхайского языка** *Uranha Dili Üzerindeki Tetkik Denemesi*: (Diğer Türk dilleriyle başlıca münasebetleri gösterilerek) Kazan 1903, XLII-1539-LX s.

KATANOF, N. F.: **Татарския сказания о семи спящих отроках** *Yedi Uyurlar (ashab-ı keyf)'a ait Tatar Menkıbeleri* (metin, Çin Türkistanı Türkçesiyle): Rus arkeoloji cemiyeti şark şubesi muhtıraları, Petrograd 1893, 8 c., 224-245. s.

KATIP ÇELEBI (Hacı Halife): *Cihannüma*: İstanbul 1145 [1732].

KATIP ÇELEBI (Hacı Halife): *Tuhfetü'l- Kibâr fî Esfâr-il Bihâr*: İstanbul.

KAZAZ: **Учебник древне-еврейского языка для караимских школ** (Karait mekteplerinde kullanılmak üzere İbranice el kitabı), Odesa 1869, 294 s.

KAZEM-BEK, Mirza Aleksandr: **Общая грамматика турецко-татарского языка** *Türk-Tatar dillerinin Genel Dil Bilgisi*: 2. baskısı, Kazan 1846. ZENKER tarafından Almancası yayımlanmıştır: *Allgemeine Gramatik der türkisch-tatarischen Sprache*, Leipzig 1848.

Kitâb-ı Dede Korkud, Alâ Lisânı Tâife-i Oğuzân (Oğuz taifesi dilince Dede Korkut kitabı): İstanbul 1332 [1914], 172 s.-İslami ve milli tetkikler cemiyeti neşriyatı - Aynı eserin parçalar hâlinde bir baskısı BARTHOLD tarafından Rus arkeoloji cemiyeti şark şubesi mubtıralarında verilmiştir: 8 c. (1893-1894), 203-218. s.; XI. c., (1897-1898), 175-194. s.; XII. c. (1899), 037-058. s. ve XV. c. (1902-1903), 139. s. ve devamı.

KREHL, Ludolf von: *Die Erfreuung der Geister von Omar ben-Suleiman, Türkisch und Deutsch*: Leipzig 1848 (=*Nüzhet-ül-Ervah*, tasavvufa dair eser); 56 ve 96 s..

KÚNOS, Ignácz: Adakale'den Türkçe Hikâyeler Materialen zur Kenntnis des Rumelichen Türkisch.-Türkishe Volksmärchen aus Adakale [Almanca transkripsiyon ve tercümeli metin]: Leipzig ve New York, Rudolf HAUPT 1907. -2 kısım, 265 ve 373 s. (Tome II des: Beiträge zum Studium der Türkishen Sprache und literatur).

KÚNOS, Ignácz: *Nasreddin Hoca Hikâyeleri* (*Naszreddin Hodsa Tréfai*): Arap harfleriyle Türkçe metin, İzmir ağzı telaffuzuna göre Macarca çeviri yazı ve tercümesi, Budapeşte 1889, 96 ve 32 s.

KÚNOS, Ignácz: *Orta Oyunu*: (Türk halk tiyatrosu: büyücü oyunu piyesi; Arap harfli Türkçe metin, Macarca transkripsiyon ve tercüme), Budapeşte 1888, 86 ve 36 s.

KÚNOS, Ignácz: *Türkçe Parçalar ve Dil Bilgisi* (*Oszman TÖRÖK Nyelvkönyv, Nyeltan, szatàr, olvasmànyok*): Budapeşte 1905, 524 ve 89 s.

KÚNOS, Ignácz: *Yarkend Lehçesiyle Metinler* (Adalékok a Jarkendi (keletàzsiai) töröksèg ismeretéhez): Budapeşte özel basım, 70 s. (Orta Asya ve Doğu Ucu'nun keşif ve tetkiki için milletler arası cemiyetinin Macar komitesi yayımlarından).

KUTB: *Hüsrev ü Şirin*: Paris, Milli kütüphane, AFT., 312.

KUUN, Géza: *Codex Cumanicus Bibliothecae ad templum Divi Mdaarci Venetiarum*: Budapeşte, Acad. Hung 1880, 395 s.

LE COO, A. von: *Chuastanift ein Sündenbekerntis der manichäischen Auditores gefunden in Turfan*: Berlin 1911; 43 s. (Aus dem Anhang zu den Abhandl. Der Königl. Preuss. Akad. Der Wiss.).

MAXIMOF: **Опыть исследования тюрских диалектов в Худавендгяр и Караманин** (Hudâvendigar ve Karaman lehçelerinin bir tetkik denemesi), Petrograt 1867, 98 s.

MEHMED ÂSIM: *Karikatür*: İstanbul 1322 [1904], 186 s.

MEHMED EFENDI: *Sefāret-nāme*: Yaşayan şark dilleri hususi ve kırali mektebi talebesinin okumasına mahsus Eski Türkçe metin, Paris, Firmin Didot 1841; 80 s. (1757'de Julien GALLAND tarafından Fransızcaya tercüme edilmiştir.).

MEHMED SALAHI: *Kamus-i Osmanî* (Arapça ve Farsçadan alınma kelimere ait Türkçe lügat): İstanbul 1322 [1904], dört kısımlık.

MEHMED TEVFIK: *İstanbul'da Bir Sene*: İstanbul 1299 [1882].

MÉLAS, Léon: Bk. Γεροσιάθης

MELIORANSKI: **Араб Филолог о турецком языке** *Türkçe Hakkında Arab-Filologlar* (Arap-filolog o Turetskom Yazıke): Rusçaya tercüme ve tahlil edilmiş Türkçe-Arapça dilleri, Petrograd 1900; LXXXIV, 122 ve 85 s. (Saint-Pétersburg Üniversitesi şark dilleri fakültesi yayımlarından).

MELIORANSKI: **Краткая грамматика казак-киргизского языка** *Kazak-Kırgızların Kısaltılmış Dil Bilgisi*: Rusça, Petrograd 1894. İki kadlık, 72 ve 92 s.

MELIORANSKI: **Памятник в честь Кюль-Тегина** *Kül-Tegin Âbidesi Şerefine*: Rus arkeolo-

ji Cemiyeti şark şubesi muhtıraları, XII c. 1899, 1. s.'dan 144'e kadar.

Menakıb-ı Gazevât-ı Seyyid Battal Gazi: Kazan 1877, On fasikülde.

MENINSKI: *Francisci a Mesgnien Meninski, Lexicon*[1601] *Turcico Arabico Persicum*: Viyana 1780, dört cilt (Thesaurus'un yeniden baskısı).

MENINSKI: *Francisci a Mesgnien Meninski. Institutiones Linguae Turcicae*: Viyana 1756. 2 kısım 256 ve 252 s. küçük.

MIHRÎ[1602]: *Letâif-i Âsâr*: İstanbul, 1303, 48 s.

MIZANCI MEHMED MURAD: *Turfanda mı Yoksa Turfa mı?*: İstanbul 1308 [1891], 420 s.

MUHAMMED EFENDI: *Risâle-i Birgivi*: (MEHMED BEN PIR ALI BIRGEVI tarafından din akideleri) Üsküdar, 1212 (kendi el yazısına göre basılmış); 86 s. (Bu eser GARCIN de TASSY tarafından Fransızcaya tercüme edilmiştir.).

MUHAMMED SALIH: *Şeybâni-Nāme*: MELIORANSKI'nin ölümünden sonra SAMOILOVITCH'in idaresi altındaki yayını, Perograd 1908 (Çağatayca metin, XV ve 225 s.).

MÜLLER, F. W. K.: *Uigurica* (*Uygurca*): 1.Die Anbetung der Magier, ein christliches Bruchstück. 2. Die Reste des buddhistischen 'Goldglanz-Süra' Berlin 1908; 60 s. (Abhandlungen des Königl. Preuss. Akademie der Wissenschaften.) *Uigurica* II, Berlin, 1912; 110 s.

MÜTERCIM AHMED ÂSIM: *Burhân-ı Katı*: İstanbul 1214 [1799], 863 s.

NAIMA MUSTAFA EFENDI: *Tarih-i Naimâ. Ravzat ül-Hüseyn fi hulâsat il-Ahbar il-Hafikeyn*: İstanbul baskısı, 6 ciltlik.

NESTOROF: **Жалоба на современность. Киргизская пьсня** (Zamaneden şikayet, Kırgız türküsü) Rus arkeoloji cemiyetinin şark şubesi muhtıraları, 1896, X. c., 83-69. s.

NÖLDEKE: *Auszüge aus Neşri's*: Geschichte des Osmanischen Hauses. Z. D. M. G., 1859, XIII c., 176-218. s. ve XV. c., 272-332. s.

PAVET de COURTEILLE: *Histoire de la campagne de Mohacz par Kemal* PAŞAZADE (Metin ve tercüme): Paris 1859, 190 ve 165 s.

PAVET de COURTEILLE: *Mirac-nâme* (*Miradj-Nāme*): Milli kütüphanenin Uygur yazmasına göre metin ve tercüme, Paris, Ernest Leroux (Yaşayan şark dilleri neşriya-

1601 *Lexique*= *lügat* (sözlük). Bir dilin eskimiş veya az bilinen birtakım kelimeleri hakkında izahat veren lügat ise dillik (=glossaire)dir. Bunu lügatçe, 'kelime hazinesi (vocabulaire)' ile karıştırılmamalı.[AUE]

1602 Asıl adı MIHRAN APIKYAN EFENDI (Samatya 1855-İstanbul 1938) olup *mihri* adını mahlas olarak kullanmıştır.[AB]

tından), 1882, 72 ve 95 s.

PAVET de COURTEILLE: *Şark Türkçesi Lügatı*: Paris 1870, 562 s.

PAVET de COURTEILLE: *Tezkere-i Evliyâ*: Milli kütüphanenin el yazması [Hicri 840=1436-1437] hèliogravure basması, Paris 1890, 392 s.

PAVET de COURTEILLE: *Tezkere-i Evliyâ*: Milli kütüphanenin el yazmasından tercüme edilmiş evliyalar ahvalinden bahseder kitap, Paris milli kütüphane, 1889, 238 s.

PEKARSKI: **Словарь якутского языка** *Yakutça -Rusça Lügat*: Petrograt, I. cüz, 1907, 2. 1909, 3. cüz, 1913.

PINAZOLA, Bernardino: *Grammatica, Dizionari e Colloqui per İmparare le Lingue İtaliana, Greca-Volgera e Turca e Varia Scienze*: Edizione terza, Venezia 1801.

PISSAREF: **Несколько слов о требизундском диалекте** (Trabzon ağzı üzerine birkaç söz. Rus arkeoloji cemiyeti şark şubesi muhtıraları, XIII c., 1901, 173. s.'dan 201'e kadar.

PRÖHLE, Wilhelm: *Karatschajische Studien*: Keleti, Szemle 1909.

RADLOFF, Wilhelm: *Das Kutadgu Bilig des Jusuf chass-Hadschib aus Balasagun*: Metin iki kısımda Almanca çeviri yazı ve tercüme; XCIII, 252 ve 560 s.

RADLOFF, Wilhelm: *Das Türkische Sprachmaterial des Codex Comanicus... nach der Ausgabe des Grafen Kuun*: Petrograd 1887, 132 s. (Petrograd İlimler Akademisi muhtıralarından çıkarılma.)

RADLOFF, Wilhelm: *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*: Petrograd 1895, 406 s.

RADLOFF, Wilhelm: Neue Folge nebst einer Abhandlung von W. BARTHOLD: *Die historischen Bedeutung der alttürkischen Inschriften*: Petrograd 1895, 181 ve 36 s.

RADLOFF, Wilhelm: *Phonetik der nördlichen Türkisprachen*: Leipzig 1882; XLV ve 316 s.

RADLOFF, Wilhelm: *Propen der Volkslitteratur der Türkisehen Stammä*: On bir cilt, Petrograd 1885 ve sonraki yıllar.

RADLOFF, Wilhelm: *Die Inschrift des Tonjukuk* Zweite Folge [İkinci seri[AB]]: Fr. Hirth, Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk; W. BARTHOLD: *Die alttürkischen Inschriften und die Arabischen Quellen*: XXIV, 120, 140 ve 29 s.

RAQUETTE, Gustaf: *Eastern Turki Grammer, Practical And Theoretical With Vocabulary*: Berlin 1913; iki kısım 73 ve 99 s. Ayrı baskısı Mittheilungen des Seminars für orientalische Sprachen, yahrgang XVI.

RECAIZADE AHMED CEVDET: *Nevadir ül-âsâr fi mütalâât il-eş'ar*: (100'den fazla divandan seçilmiş en güzel Türkçe şiirler mecmuası) [İstanbul 1288=1871.]

REŞID PAŞA: *Asār-ı siyāsiye*: Yeri ve tarihi gösterilmeyen alıntılar.

RONZEVALLE, Louis: *Rumeli Halk Yunanca Rumcasından Türkçeye Geçen Kelimeler* (Les Emprunts Turcs Dans le Grec Vulgaire de Roumèlie): Journal Asiatique 1911 (2. Semestre). Aynı basım, 1912, 178 s.

RUCIZKA-OSTOIC, Camilla: *Transcription des Türkisch-bearbeiteten Lustspieles Ajjari Hamza, nach dem Moliere, schen Lutspiel: Les Fourberies de Scapin...*: Viyana, 1883, 90 s.

SADIK RIFAT PAŞA: *Müntehabât-ı Asâr*: Yeri, tarihi yok.

SEYYID ALI REIS (veya Kātib-i Rumi): *Mir'at-ül Memâlik*: AHMED CEVDET PAŞA tarafından neşredilen Türkçe metin, İstanbul 1313 [1895], 99 s.

SHAW, Robert Barkley: *Sketch of Turki language as spoken in Eastern Turkistan Kashgar and Yarkand*: Part I, Grammar. Calcutta, 1878, Part II, Vocabulary, 1880.

SMIRNOF, F. W. D.: *Osmanlı Seçme Eserleri Mecmuası*: Rusça, Petrograd 1903, XXV ve 391 s.

SÜLEYMAN ÇELEBI: *Düzeltilmiş Mevlid-i Şerif*: (Kendi el yazmasına göre tashihli metin), İstanbul 1324, 31 s.

SÜLEYMAN HAKIM ATA: Petrograd Asya Müzesi, 863. nu., 1133 el yazmasına göre, *Petrograd İmparatorluk İlimler Akademisi Bülteni*, 5. seri, IX. cilt, 2. nu. [Eylül 1898], 105. s.'dan 149'a kadar.

ŞEMSEDDIN SAMI: *Kâmûs-ı Türkî*: İstanbul 1317, İkdam matbaası, 1574 s. (Türkçe lügatların en iyisi).

TAMBURI ARUTIN: *Nadir Şah Tarihi*: Ermenice harflerle Türkçe metin. Tahmas kulu Hanın tevahiri yazılmış İstanbullu TAMBURI ARUTIN'den Osmanlı elçisi ile yolculuğunda Acemistan taraflarına. Bir alim kimsenin çahdı ve harcı ile basma olundu, Venedik 1800.

TEKEZÂDE, M. SAID: *Durûb-ı Emsâl-i Türkiye*: İstanbul 1312 [1894], 384 s.

THOMSEN, Vilhelm: *Çözülmüş Orhon Yazıtları* (*Inscriptions de l'Orkhon dechiffrée par Vilh.* THOMSEN): 1. 2. cüzleri, Helsingfors 1894-1896, (finno-ugrien cemiyeti muhtıralarından çıkarılma).

THOMSEN, Vilhelm: *Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözülmesi, Giriş Notları* (Déchiffrement des Inscriptions de l'Orkhon et de Yenisséi): (Kral Akademisi Bülteninden çıkarılma.) Kopenhag 1894; 15 s.

THOMSEN, Vilhelm: *Türkçe* (*Turcia*): (Finno-ugrien cemiyeti muhtıraları XXXVII [1916].)

THOMSEN, Vilhelm: *Uygur Dilinde Ünsüzler Sistemine Dair* (*Sur le Systéme des Consonnes Dans la Langue Ourigure*): *Keleti Szemle* 1901, 241. s.'den 259'a kadar (XI. Milletler arası oriantalistler kongresine yapılan beyanat, Paris 1897.

VAMBERY, Hermann: *Alt-Osmanische Sprachstudien* (Eski Osmanlı Dili Çalışmaları): Leyden, Brill 1901, 232 s.

VÉLIAMINOF-ZERNOF: *Abuşka*: (Çağatay-Türkçe lügatı), Petrograt 1869.

VIGUIER, Pierre-François: *Türk Dili Unsurları* (Eléments de la Langue Turgue): İstanbul Mart 1790, Palais de France matbaası, 462 s.

WAHRMUND, Adolf: *Türk Dilinin Uygulamalı El kitabı* (*Praktische Grammatik der Osmanish-Türkischen sprache*): Giessen 1869, iki kısım, 428 ve 104+24 s.

WICKERHAUSER, Moriz: *Seldschukische Verse*: Z. D. M. G., XX cilt, 1873, 574-588. s.

YALÇIN, Hüseyin Suad: *Kirli Çamaşırlar*: 1910, Hilal Matbaası, 91 s.

Γ. veya **Γερ. = Γ εροσάης γιαυι τζοτζουχοχ χεμαλέτιμιν βοχουατλερι:** (*Kierostathés*; yani çocukluk kemaletimin vukuatları hikâyesi). Léon MÉLAS'ın kahraman Türkçesiyle yazdığı bu adda bir eserin ARISTOVULOS tarafından (Yunan harfleriyle Yunancaya) tercümesi, Atina 1867, iki kısım, 252 ve 197 s.

II: İstifade edilip de kitabımızda adı geçmeyenler

AHMED CEVAD: *Lisan-i Osmani Sarf ve Navf*: 3. kısım, İstanbul 1328 [1910], 518 s.

AHMED RASIM: *Amelî ve Nazarî Talim-i Lisân-ı Osmânî*: 3. baskı, İstanbul 1323 [1905], 245 s.

FUAD EFENDI ve CEVDET EFENDI: *Kavâ'id-i Osmaniyye*: İstanbul 1851. Litoğrafya baskısı. FUAD EFENDI ve CEVDET EFENDI adları altında veya AHMED CEVDET PAŞA adıyla (bazen *Kavâ'id-i Türkiye* unvanıyla) birçok defa yeniden basılmıştır. Helsingfors'ta Prof. KELLGREN tarafından Almancaya çevrilmiş ve tahlil edilmiştir. Helsingfors, 1855, 191 s. İş bu eserin sonundaki karşılık Almancalarıyla Türkçe dil bilgisi adlandırmalarına müracaat edilir.

HÜSEYIN RAGIB: *İbtidāilerde Türkçenin Usul-i Tedrisi*: İstanbul 1332 [1914], 1. cilt, 188 s.

MEHMED RIFAT: *Hāce-i Lisān-ı Osmani*: İstanbul 1311 [1893], 2 cilt.

MEHMED RIFAT: *Mecāmiᶜül- Edep*: İstanbul 1308 [1890].

SALIH İHSAN: *Osmanlı Lisânı*: İstanbul 1323 [1905], 192 s.

TAHIR KENAN: *Kavâid-i lisân-ı Türki*: İzmir 1309-1310 [-18911892], 455 s.

ZEKI: *İlaveli Sarf ve Nahf*: 3. sene, 2. baskı, İstanbul 1319 [1901], 331 s.

III: Dil bilgisi kitapları listesi[1603]

ALEXANDRIES, Demetrius: Γραμματική νραικικοτοιρκική :Viyana 1812, 158 s.

BONELLI, Luigi: *Elementi Di Grammatica Turca Osmanlı Con Paradigmi, Crestomaniza e Glossaria*: Milano, Hoepli 1899, 193 s.

DAL MEDICO, Moise Bey: *Méthode Theorique Et Pratique Pour L'enseignement De Langue Targue* (Türkçenin Tedrisi için Nazari ve Ameli Usul): 1 ve 2. kısım, 2. baskı, İstanbul 1908, 425 s.

HAGOPIAN, V. H.: *Ottoman-Turkish Conversation-Grammatik, A Practical Methot of Learning The Ottoman-Turkish Language*: London 1907, XII, 492-34 s. (Methode Gaspey Otto-sauer.)

HOLDERMANN, Jean Baptiste D.: *Grammaire Turque ou Methode Courte et Facile Pour Apprendre la Langue Turque* (Türk Dil Bilgisi veya Türkçeyi Öğrenmek için Kısa ve Kolay Usul): İstanbul 1730, 194 s.

JAUBERT, Amédée: *Elements De La Grammaire Turque* (Türkçe Dil Bilgisinin Unsurları): Paris 1833, 376 s. (Sözlükçesi HOLDERMANN'ın dil bilgisinden alınmıştır.)

JEHLITSCHKA, Henry: *Türkische Konversations-Grammatik*: Heidelberg 1895, 420 s. (*Methode Gaspey Otto Sauer*)

KELLGREN. Bk. XXVIII: FUAD EFENDI.

KHLORIS: Χλῶρος. Γραμματκή:1887 ve 1894.

LOUIS, Frére Eustache: *Grammaire Complate De La Langue Turque Comprenant Les Trois Éléments: Turc, Persan, Arabe* (Türkçe, Farsça, Arapçayı Kapsayan Mükemmel Türk Dili Grameri): İstanbul 1908, 425 s.- Aynı yazar *müştear* adıyla Türkçe el kitapları yazmıştır.

MANISSADJLAN, Manisacıyan: *Lehrbuch der Modernen Osmanischen Sprache*: Stuttgart 1893 (Lehrbücher des Seminars für orientalische Sprachen in Berlin, XI.) Aynı müessese 1917'de WEIL tarafından yazılan bir Türk dil bilgisi kitabı yayımladı (*Grammatik der Osmanisch Türkschen Sprache*).

MÜLLER, Auguste: *Türkische Grammatik mit Paradigmen, Litteratur, Chrestomathie und*

[1603] Bu dil bilgisi listesi tamam olmaktan uzaktır. Biz burada en önemlilerini zikretmekle yetindik. Birtakımları yukarıda *adı geçen eserler* listesinde önceden zikredilmişti (MENINSKI, KÚNOS, VIGUIER, KAZEM-BEK, ABDURRAHMAN EFENDI, ADOSSIDES, CARBOGNANO, HAFIZ REFI, HINDOĞLU, HÜSEYIN CAHID, PINAZOLA, WAHRMUND). Diğer yönden harp içinde Almanya'da neşredilen nispeten çok sayıdaki eserleri tedarik etmek bizce mümkün olmadı.[JD]

Glossar von August Müller unter Mitwirkung von Hermann Gies: Berlin, Reuther 1889, XI, 136 s. (Porta linguarum orientalium.)

PFIZMAIER, Auguste: *Grammaire Turque Ou Developpment Séparé Et Méthodique Des Trois Genres De Styles Usites, Savoir L'arabe, Le Persan Et Le Tartare* (Türk Dil Bilgisi veya Üç Nevi Yanı Arap, Fars, Tatar Tarzının Ayrı Tafsil ve İzahı): Viyana 1847.

REDHOUSE, James W.: *Grammaire Raisonnée de la Langue Ottomane* (Osmanlıcanın Örnekli Dil Bilgisi): Paris, Gide 1846, 336 s.

WIED, Karl: *Leitchfassliche Anleutung zur Erlernung der Türkischen Sprache für den Schuld-und Selbstunterricht*: 4. baskı, Viyana ve Laypzig 184 s.

YUSUF, (R) [le P. Joseph Reali, S. J.]: *Grammaire Complete De La Langue Ottamance Comprenant Les Trois Elements Turc, Persan Et Arabe* (Türkçe, Farsça, Arapça Olarak Üç Dili Barındıran Mükemmel Dilin Dil Bilgisi): İstanbul 1892, XI ve 340 s.

NOT: Georg JACOB'un (Berlin, Mayer et MÜLLER, 1911) *Hilfbuch für Vorlesungen über das Osmanisch-Türkische* (Türkiye Türkçesine Dair Dersler İçin Yardımcı Kitap) adlı eserinde faydalı bibliyografya bilgisi vardır.

Adlandırma kılavuzu

BENZER 2012	ULVI 1941	DENY 1921
abartma	sebepleme, oldurucu, yaptırımlı fiil	factitif
abece	aşırılık	d'amplification
acemi, yenilikçi	alfabe	l'alphabet
ad	müptedi	debutant
ad	alem ismi, ismi zat	substantif
ad tamlaması	isim	nom
ada ait	izafet ilgisi, terkib-i izâfi	rapport d'annexion
adlandırma	alemlik	substantive
ağırlaştırış	had, ıstılah	terme
ağız	ağırlaştırış	renchérissement
ağız	söylek	parler
aitlik	şive	patois
akıcı	raciiyet	-
akıcı ünsüz	kaypak	sonante
aksileşim	ünlek	sonnant
alelade	aksileşim	adversation
alışılagelmiş	alelade	ordinaire, simple
alışılmış	alışılagelmiş	habituellement
alışkanlık	menus	familier
alıştırma	itiyat	habitude
ana, birincil, esas	tbuyruğun	exercice
anlam	aslî	constitutif, principale
anlamdaş	kavram	acception
aracı	mânadaş, müradif	synonyme
araç	mutavassıt	-
ardınlaşma	aliyet	instrumental
art arda	ardınlaşma	succession

Benzer 2012	Ulvi 1941	Deny 1921
askılanmış	neticelenişli, ardıncalık, ardınlama, takibiye, ardınlayış	consécutif
aşağılama	askılanmış	suspensif
aşağılayıcı	tahkir	-
aşırı	kötülenik	péjoratif
atasözü	müfrit	outrancier
ayırt edilme	ata sözü	proverbe
aynı yer	ayırt edilme	différenciation
ayrılma hâli	aynı yer	ibidem
ayrım	mefᶜülün ᶜanh	l'ablatif
ayrıntı	taksim	livre
azarlama	tafsilat	détail
bağımlı	tekdir	reproche
bağımsız, tek başına	bağımlı, uymuk	subordonné
bağırtılı	müstakil	-
bağlaç	bağırtılı	exclamatif
bağlamlı cümle	bağlaç	conjonction
bağlayıcı	bağlamlı cümle	propositions relatives
bağlı	bağlayıcı	conjonctif
bakışıklı	bağlaşık	corrélatif
bakışıklık	bakışıklı	symétrique
basit sıfatlar	bakışıklık	symetrie
başlaklık	düz belgeçler	épithète simples
başlama	başlaklık	independance
başlangıç	başlama	initial
başlangıç noktası	başlama	initialeinitiale
başlayışlı	kalkıntı noktası	point de départ
bedel oluş	başlamlı	inchoatif
beğenme	bedel oluş	compensation

BENZER 2012	ULVİ 1941	DENY 1921
belirlenik	*tasvip*	*approbation*
belirleyici	*belirlenik*	*déterminé*
belirli geçmiş	*belirtken (muarrif), tarifçi*	*déterminant*
belirsiz geçmiş zaman	*şuhūdi mazi, muayyen mazi*	*passé déterminé*
belirtici	*gayri muayyen mazi*	*passé indéterminé*
belirtilen	*belirtici*	*déterminatif*
belirtkin	*yazım edilen*	*notation*
belirtme	*belirtkin (muarref)*	*déterminé*
belkilik	*belirleyiş*	*détermination*
benzeşme	*belkilik*	*probabilité*
benzeşme	*benzeşim, benzerlik, kıyas-lama*	*analogie*
benzeşmezlik	*gibileşme*	*assimilation*
benzeyen	*gibileşmezlik*	*dissimilation*
biçim bilgisi	*müşebbeh*	-
biçim birim	*sarf, aynaşımcıl*	*morphologique*
bildirme eki	*morfem*	*morphème*
birbirinden farklı	*kosaç*	*la copule*
birleşik	*fârikalı*	-
birleşik sıfatlar	*mürekkep*	*composée*
birleşik, katmerli	*binişik sıfatlar, çitişik bel-geçler*	*épithètes complexes*
birleşik, katmerli	*muhtelit, karmaşık*	*mixte*
birleşme	*mürekkep, karmaşık*	*complexe*
bitiş	*karıntı*	*crase*
bitişik	*sonlama*	*finale*
bitişik zamir	*mukarin*	-
bitmemişlik	*muttasıl zamir*	-

BENZER 2012	ULVI 1941	DENY 1921
bk. (bakınız)	mazide muzari	imparfait
boğaz sesleri	bak. (bakınız)	voir
boğuk	boğaz sesleri	guttural
boğumlanma (çıkış yeri)	boğuk	surd
boğumlanma noktası	tehecci, mahrec	articulation,
bozma	varıntı noktası	point d'aboutissement
bölüm	tahrif	-
bulunma hâli	bölüm	section
buyruk	mefᶜülün fih	le locatif
cümle	emir	impératif
cümle	cümle	proposition
cümle, söz	cümle	sujet
cümlecik	kelâm	-
çağdaş	cümlecik	quasi-proposition
çağrılı	çağdaş	contemporain
çatı	çağrılı	interpellatif
çekim eki	bina	voix
çekim, ad çekimi	sonuçluk lâhikası	désinentiel
çekimli	insıraf	déclinabie
çekimli	bükünlü	fléchir
çekimsiz	tasrifli	conjugué
çekince	insırafsız	indeclinable, invariable
çelişki	çekiniş ilintisi	réserve
çeşit	tenakuz	contradiction
çeşitli, farklı	nevi	type
çınlamalı	muhtelif	varié
çınlamalı	çınlak	sonore
çift çift	yankılı	sonore
çoğumsanık	çiftleşik	apparié
çokluk	çoğumsanık	augmentatif

BENZER 2012	ULVI 1941	DENY 1921
çözümlenişli	cem	pluriel
çukur ḷ	çözümlenişli, tahlīlī	analytique
damak ardı	çukur l'	l creux
damak önü	damak ardı	postpalatale
damak zarlı	damak önü	prepalatales
daraltı	damakzarlı	vélaire
daraltıcı, daraltık	daraltı	contraction
dayanak	daraltıcı, daraltık	restrictif
değişiti	istinat	-
değişken, değişmeli	değişiti	succédané
değişkenlik	değişir, değişimli	variable
değişme	süzümleyen	variabilité
değişmez, değişmesiz	değişim	alternation
denklik	değişmez, değişmesiz	invariable
destekleyen	muvazi (koşutluk)	-
destekleyici	yedişleyen, nazımlık eden	gouvernant
devamı	yardımlık	subsidiaire
devamlılık	mabaadi	suiv
deyim, tabir	ıttırad	-
deyiş bilimi	tabir	locution
dışarlak	deyibilim	stylistique
dikey	dışarlak	-
dil bilgisi	şakulî	vertical
dil bilgisi bakımından	gramer	grammair
dilci	gramerce	grammaticalement
dilek	gramerci	grammairien
dilek-şart	uyuk (tabi)	subjonctif, subordonne
dilek-şart	istemcil	désidératif
dilek-tasarlama	temenni ve terecci	optatif de l'ancien
dipnot	temenni-inşa	optatif-subjontif, optatif subjonctif

Benzer 2012	Ulvi 1941	Deny 1921
dişarası	*tenbih, haşiye*	*note*
dişileşme	*dişaralı*	*interdentale*
dişilik	*dişileşme*	*féminin*
dişliler	*dişileşik (müennes)*	*féminin*
dizin	*dişliler*	*dentales*
doğrulayıcı	*göstermeç*	*index*
dokunaklı	*tekikçi*	*corroborative*
dolaylı tümleç	*dokunaklı*	*affectif*
dolaysız tümleç	*gayri sarih meful*	*indirect regime*
dolguluk	*sarih meful*	*direct regime*
dönüşlü fiil	*dolguluk*	*expletif*
dudaklılar	*mutavaat fiili*	*verbe réfléchi*
durum	*dudaklılar*	*labiales*
durum	*hâl*	*manière*
durumluk	*halet, tâbi*	*circonstanciel*
düz	*duramlık*	*circoustanciel*
düz	*bitaraf*	*neutre*
düzen	*düz*	*plat*
düzendeş	*tertip*	-
düzendeşlik	*düzendeş*	*coordonné*
düzenleyiş	*düzendeşlik*	*coordination, coordinative*
edat *edatlık*	*tertipleyiş*	*coordinatin*
edilgen	*ilgiç* *ilgiçlik*	*postposition, postpositive*
ediş	*meçhul*	-
eğik	*ediş*	*action*
eğilim	*mecrur*	*oblique*
ek	*temayül*	*tendance*
ek	*alâmet, lâhika, ek*	*suffixe*

BENZER 2012	ULVİ 1941	DENY 1921
ek almış	eklenik	-
ek bilgi	zeyil	addenda
ek fiil	özden fiil (cevheri)	verbe substantif
eklem	eklem	suffixation
eksiklik	eksiklik	carence
eksiltili	hazifli	elliptique
eksiltilmiş	güdük (nâkıs), nakıs	défectif
eksiltilmiş	hazf ve takdir	eliptique, ellipse
en üstünlük	üstünleme	superlatif
erkek	müzekker, erleşik	masculin
erkeklik	müzekker	-
erteleme	tehir	-
eski osmanlıca	eski osmanlıca	osmanli ancien
eşit, denk	muadil	équivaloir
eşitlik edatı	teşpih edatı	-
etken fiil	malûm fiil	verbe actif
etkileyici	anlatışlı	expressif
etkili	müessir	-
ettirgen fiil	sebebleme fiil	verbe causatif
faraziyeli	faraziyeli	hypothétique
farsça	farsça	persan
farzlı, varsayımlı	farzlı	suppositif
ferdî fiil	infirat fiil	verbe individuel
fiil	fiil	verbe
fiil adı	mastar (hades) ismi, mastar	nom d'action infinitif
fiil kipleri	şahıslı fiil siygaları	formes verbales personnelles
fiil kökü	fiillik kök	racine verbale
fiile ait, fiillik	fiilcil, fiillik	verbale

BENZER 2012	ULVI 1941	DENY 1921
galat	*galat*	*barbarisme*
gayelik	*gayelik*	*final*
geçici	*muvakkat*	*momentané*
geçici çare	*beterlik*	*pis aller*
geçişli fiil	*müteaddi, lâzım*	*transitif*
geçişsiz fiil	*gayri müteaddi (lâzım)*	*intransitif*
gelecek	*gelesi*	*futur*
geniş zaman	*muzari*	*aoriste*
gerçekleşmek	*teeyyüt*	-
gereklilik,	*vücūbi, gerekirlik*	*nécessitatif*
gerekmek	*icap etmek*	-
gereksiz	*haşivli*	*pléonastique*
gerileyici	*gerileşik*	*regressif*
gırtlak sesleri	*boğazlı*	*gutturale*
giriş	*girim*	*introduction*
gizli	*gizli kapaklı*	*furtif*
gizli (ünlü)	*gizli (vokal)*	*furtif*
göçüşme	*aktarım*	*métathèse*
göçüşme	*aktarma*	*métathèse*
görecelik	*nisbî, bağlantılık, vaslî,*	*relatif*
görünüş, görünüm	*manzara*	*aspect*
gövde	*teme*	*thématique, théme*
gözlem	*müşahede*	-
haber	*ihbar, ihbariye*	*indicatif*
hafifletilmiş	*tahfifi*	-
hâl	*hâl*	*cas*
hâl ve şart	*hâl ve kâr*	*circonstanciel*
hareket	*hareket*	*mouvement*
harf çevirisi	*harf göçümü*	*translitération*
hatırlatma	*ihtar*	*remarque*

BENZER 2012	ULVI 1941	DENY 1921
hece	seslem, hece	syllabe
heceleşme	heceleşme	articulation
iç güdü	insiyak	instinct
idgamlı	idgamlı	crase
ifade edici	ifedekâr	-
ihtimali oluş, belkileniş	ihtimali oluş, belkileniş	obligation
ikileme	itba[c]	hendiadyoin
ikileme (ikilik)	ikileme (tesniye)	duel
ikinci kişi	muhatab, ikinci şahıs	2. personne
ikincil	fer'i	accessoire
ikincil, yan	talî	secondaire
ikirciklik	ikircinlikk, iltibas	ambiguıte
ikizlenik, ikizleme	teşditli, ikizlenik	géminé
ikizlenmek	ikizlenmek	redoubler
ilerleyici	ilerleşik	progressif
ilgi eki	aidiyet sonucu	désinence du génitif
ilgi hâli	izafet	génitif
ilişiklik	ilişiklik	cohersion
ilkleme	ilkleme	primitif
imla	imlâ	écrire
incelenen, görüş	mütalea	étudié
indirgemek	vardırmak	réduire
isteğe bağlı	ihtiyarî	-
istek	iltizamî (talebiye)	optatif
isteklendirme	kışkırtma	incitation
istek-tasarlama	iltizami-inşâi	optatif-subjonctif
istisna ayrıksılık	müstesna ayrıksılık, istisna	exceptionnelle, exception
iş adı	hades ismi	noms d'action
işaret sıfatı	gösterme sıfatı	adjectifs démonstratif

BENZER 2012	**ULVI 1941**	**DENY 1921**
işaret zamiri	*işaretlik zamir*	*pronoms démonstratif, démonstratifs*
işlev	*işlem*	*fonction*
işteş fiil	*müşareket fiili*	*verbe réciproque*
iyelik ekleri	*mülkiyet eki, mülkiyet lâhi-kaları*	*suffixe possessif*
iyelik ilgisi	*izafet mülkiyet terkibi, mülkiyet (izafet) ilgisi*	*rapport possessif*
iyelik üçüncü kişi zamiri	*irca alâmeti*	*l'indice de rappel indéfini*
iyelik zamirleri	*mülkiyet zamirleri*	*pronoms possessifs*
izin	*cevaz*	*licence*
kabullenmeyiş	*kabullenmeyiş*	*protestation*
kadim	*kadim, metrûk*	*archaïque*
kapsam	*ibham, şumul*	*portée*
kararsız	*kararsız*	*instable*
karma	*karma*	*mixte*
karşılaştırma	*kıyaslama*	*comparaison, comparative, comparatif*
karşılık	*mukabil*	*moyennant, compensation*
katılım	*katıklık, fer'ilik*	*accession*
katmerli	*katmerli*	*doublement*
katmerli fiil	*katmerli fiil*	*verbales complex*
kavram	*mefhum*	*concept*
kaynaşık	*mezci*	*apposition*
kelime	*kelime*	*mot*
kelime	*kelime*	*mot*
kendisine benzetilen	*müşebbehün bih*	-
kesir	*kesîr*	*fraction*
kınama	*takbih*	*réprobation*
kısaltılmış	*kısaltılmış*	*abrègèe*
kısım	*kısım*	*partie*

BENZER 2012	ULVI 1941	DENY 1921
kip, biçim, tarz	*siyga, şekil, kuyum, tarz*	*forme, mode*
kişi	*şahıs*	*personnelle*
konu	*konu, farika*	*chapitre*
koşa	*koşa*	*hiatus*
kök	*cezir*	*racine*
köken bilgisi bakımından	*türembilimcil*	*étymologique*
köken, öz	*menşe*	*provenance*
krş. (karşılaştırınız)	*mk (mukayese edeniz)*	*cf*
kural	*kaide, prensip*	*règles*
kurallı	*salim*	-
kuralsız	*gayri kıyasî*	-
küçük dil	*küçükdil*	*uvule, luette, uvulaire*
küçümsenik	*küçümsenik*	*diminutif*
mahallileştirilme, yerleştirme	*mahallileştirilme, yerlikleyiş, yerlikleniş*	*localisation*
mantıki fail	*mantıkî fail*	*du sujet logique*
meydan okuma	*meydan okuyuş*	*défi*
miktarlık	*miktarlık*	*quantitative*
modern	*asrî*	-
müddet	*imtîdat*	*durée*
mülâhaza, görüşler	*mülâhaza*	*observation*
mümkünlük	*mümkünlük*	*potential*
nesne	*adlık mütemmim*	*complément nominale*
niteleme	*süret*	*manière*
niteleme	*vasıflama*	*qualification*
niteleme	*vasıflayış*	*qualification*
niteleme zarfı	*hâl katmacı*	*adverbe de manière*
niteliyici	*vasıflayıcı*	*qualificatif*

BENZER 2012	ULVI 1941	DENY 1921
niyetli gelecek	*niyetli gelesi*	*futur-intentionnel*
niyetli gelecek	*niyetli-istikbal*	*futur-intentionnel*
niyetli görünüş	*niyetli manzara*	*aspect intentionnel*
nöbetleşme	*keşiklenme, münavebe, geşiklenişler*	*alternance*
olumsuzluk, olumsuz	*nefiy, menfi*	*négatif*
oluş	*oluş*	*être, état*
ortaklaşık	*ortaklaşık*	*mixte*
osmanlıca	*şimdiki osmanlıca*	*l'osmandi moddern*
öbek, küme	*takım, öbek, zümre*	*groupe*
öge	*unsur*	*élément*
ön sınıf	*ön sınıf*	*classe antérieur*
ön şart	*ihtirazi kayıt*	
öncelenik	*öncelenik*	*antérieur*
önceleniş	*önceleniş*	*prioritè*
öncelik	*öncelik*	*antériorité*
öncesinden ve sonrasından	*siyak ve sibak*	-
öncülü	*mercii*	*antécédent*
örn. (örnek)	*mi. (misal)*	*ex.*
örnek	*model*	*modèl*
örnekleme, benzetim, benzeşmelik	*örneksenim, benzeşimlik*	*analogique*
özel	*hususi*	*emploi*
özel ad	*has isim*	*propre*
özel olarak	*hususi olarak*	*particulièrement*
özelleyiş	*özelleyiş, tahsis*	*particulation, particularisation*
özellikle	*bilhassa*	*surtout*
özerklik	*başlaklık*	*autonomie*
özet	*hulâsa*	*résumé*

BENZER 2012	ULVI 1941	DENY 1921
özetlemek	hülâsa etmek	résumé
özne	yüklet, fail, müsned-ün ileyh, yüklenge	sujet
öznel	nefsâni	subjectif
paragraf	bent	paragraphe
parantez	çift yay	parenthéses
patlayış	patlayış	explosion
payda	paylak (mahreç)	dénominateur
Pekiştirici, pekiştirme	pekiştirimci, pekiştiriş	corroboratif
pekleştirimli	pekleştirimli, pekiştirici	explétif
peltek	peltek	grasseyé
rezil etme	terzil	-
sağlam	muhkem	solide
sahiden	sahiden	réel
satır başı	fıkra	alinéa
saygı	tâzim	-
sayı	kemiyet, sayı	nombre
sayılama	sayılama	numération
sebeplik	sebeplik	cause
seçenekli	muhayyerlik	approbation
serbestlik	başlaklık	-
ses	ses	son
ses birim	fonem, seslem, ses unsurları	phonème
ses ögeleri	ses unsurları	phonème
ses rengi	ses keyfiyeti	timbre
ses telleri	ses telleri	cordes vocales
ses, ses yapıları	seslik, fonetik sistemleri	phonétiques
sesleşme	sesleşme	phonation
seyrek olarak	nadir olarak	rare

BENZER 2012	ULVI 1941	DENY 1921
sıfat	*katkın vâsıf, na^cat, sıfat*	*l'adjectif, épithète*
sıfat-fiil	*fer'i fiil, sıfatlık siyga, fiilcil*	*supin, participes*
sıfat-fiil	*ortaç sıfatlık siyga*	*participe* *formes adjective*
sıfat-fiil	*sıla siygası*	*forme relative*
sıfat-fiilimsi	*ortacımsı*	*pro-participe*
sıkıştırmak	*sığıştırmak*	-
sınıflama	*tasnif*	*catégorie*
sınırlama	*kayıt ve şart*	*restriction*
sınırlayıcı	*kısıntılı*	*restrictif*
sınırlayışlı	*hudutlanış, sınırlanık*	*limitatif*
sınırlı	*mahdut*	*restreint*
sıra sayı	*a'dâd-i rütbiye*	*nombre cardinaux*
sitem	*sitem*	*reproche*
soluk borusu	*mizmar*	
soluk verme	*zefir*	*expiration*
somut	*muşahhas*	*concret*
son	*münteha*	*terimnaison*
son ses düşmesi	*güdüklenik mastar*	*infinitif apocope*
sonluk	*sonluk*	*terminaison*
sonralık	*sonralık*	*postériorité*
sonuç	*ardıncalık, akıbet*	*conséquence*
sonuç	*netice*	*corollaire*
soru niteliğinde	*sorumluk*	*interrogatif*
soru, sorulu	*istihfam, sorgulu*	*interrogatif*
söylence	*söylence*	*dicton*
söyleniş	*söyleniş, telaffuz*	*prononciation*
söz verme	*vait*	*promise*
sözcük	*terim, had*	*terme*
sözlük	*kamus*	*dictionnaire*

BENZER 2012	ULVİ 1941	DENY 1921
suriye	surye	syrien
süremli	süremli, istimrâri	duratif
süremlilik fiili	istimrari fiili	-
sürerlik	istimrar	fréquentatif
sütun	kulacı	colonne
şart	şartiye	conditionnel
şarta bağlı bitmemişlik	şartlı mazi hikâyesi	imparfait du conditionnel
şaşırış	şaşırış	surprise
şema	şema	schéma
şimdiki geniş zaman	hâl-muzari	present aoriste
şimdiki zaman	hâl	présent
şüphe kipliği, rivāyet	rivayetli muzari, rivāyet	dubitatif, dubitative
taban	taban	base
tablo	cetvel, levha	tableau
takılmış	takılmış	prothetique
takma ünlü	takma ünlü	prothétique
tamamlayıcı	mütemmim	-
tamlayan	muzâfun ileyh	-
tanımlık edatı	harfi tarif, marife edatı	l'article défini
tarif edici	tarif edici	indéfini
tasarlama	inşai	subjonctif
tasdik edilmiş	musaddak	-
taslak	taslak	schéma
tavırlık işaret zarfları	tavırlık işaret katmaçları	adverbes dèmonstratifs de manière
teğmen	sâni mülazım	-
tehdit etme	ürkütüş	menace
tek düze	mutarrit	-
tek heceli	tek heceli	monosylalbes
tekerleme	tekerleme	roulé

BENZER 2012	ULVI 1941	DENY 1921
teklik	müfret	singulier
tekrarlı	tekrarlı	itératif
telaffuz	telaffuz	prononcee
teori, kuram	nazariye	théorie
teslimiyet ve rıza	teslimiyet ve rıza	resignation
tezlik fiili	ta'cīl 'hâtif' fiili	verbe hâtif
tezlik fiili	ta^ccil fiili	-
tıkanıklık	tıkanıklık	occlusion
tipik	örneklik	typique
titrek	titrek	vibrante
titreşim	tepsirme	vibration
topluluk	topluluk	collectif
tuhaf	tuhaf	curieux
tumturaklı	tumturaklı	les emphatiques
tümleç	mef^cul	compléments
tümleç	tümleç-mefüller	les compléments-régimes
tümleyen nesne	tümleyen nesne	complément régime
tür	makule, mahiyet	genre, nature
türemli fiil	türemli fiil	verbe dérivé
türemsiz	türemsiz	non dérivé
türetme eki, çekim eki	münteha (sonuç), türeme eki	désinence
türk lehçeleri	türk lehçeleri	dialectes turcs
türkçe	öz türkçe	turc
türkçe	türkçe	turque
türkiye	türkiye	turkuie
ulandığı	vasledildiği	-
uyarı	tenbih hamiş	nota
uydurma	kitapça	livresque
uydurma	uydurma	fictive

BENZER 2012	ULVI 1941	DENY 1921
uygun	*ilgin*	*correspondance*
uygunlaşık	*uygunlaşık*	*concordant*
uygunluk	*uyarlık, mutabakat*	*conformité*
uymaç, uymaca (ekleme),	*uymaç, uymaca*	*enclitique*
uymazlık	*uymazlık*	*contradiction*
uyum	*değiş tokuş, aheng*	*mutations*
uyum göstermek	*ramolmak*	-
uzatma	*uzunlama*	*prolongation*
uzatmalı	*uzantılı, uzanım*	*allongement*
üçüncü kişi	*gaip (yitkin) 3 üncü kişi*	*troisième du pluriel*
üleşme	*üleşme*	*distribution*
üleştirme sayı	*paylı (üleşimli) sayı, aᶜdâd-i tevzi'iye*	*distributif*
ünlem	*nida*	*interjection*
ünlemeç (nidalık) hâli	*münâdâ*	*vocatif*
ünlemlik	*nidalık*	*exclamtif*
ünlü	*vokal*	*voyelle*
ünlü düşümü	*vokal düşümü*	*syncope*
ünlüsüz	*sükûnlu*	-
ünsüz	*konson*	*consonnes*
ünsüz tekrarı	*sesdeş*	*allitération*
üstünlük	*tafdil*	*élatif*
vs.	*vs.*	*etc.*
vurgu	*vurgu*	*accent tonique*
vurgulama	*vurgulama*	*accentuation*
yaklaşma fiil	*mukarebe fiili*	*verbe approximatif*
yaklaşma fiili	*mukarebe fiili*	-
yalın hâl	*mücerret hâli, mücerret hâleti*	*cas absolu*
yalın, salt	*mutlak, saltık, mücerret*	*absolu*

BENZER 2012	ULVI 1941	DENY 1921
yan	*uyruk*	-
yan yana gelme	*yandaşlık*	*juxtaposition*
yanaşmalık	*yanaşmalık*	*appositionnel*
yankı	*akis*	*repercussion*
yanlama, yanlak	*yanlama, yanlak*	*latéral*
yansıma kelime	*sesad, taklidî ses*	*onomatopée,*
yap. (yaprak)	*yaprak*	*fol. (folio)*
yapılanma	*yapılanma*	*construction*
yapım eki	*özgelemeç*	*modificateur*
yapım eki	*türeme eki, türemlik*	*derivation, dérivatif*
yardımcı	*ârızî*	*auxiliaire*
yardımcı	*sığınık*	*auxiliaire*
yardımcı fiil	*yardımcı fiil*	*l'auxiliaire*
yardımcı fiil	*yerindelik fiili*	*verbes périphrastique, forme périphrastique*
yardımcı ünlü	*duraksız ünlü*	-
yarı cümle	*yarı-cümle*	*pro-positions*
yarı ünlü	*yeleşik, yerleşme*	*mouillé, mouillure*
yatay	*ufkî*	*horizontal*
yayın	*neşir*	-
yazı	*hattî*	*écrire*
yazı çevirisi	*yazı göçürme*	-
yazım	*kayit ve tersimi, yazım*	*notation*
yazım tekniği	*yazılama (terkim)*	*numération ecrite*
yeni kelimeler	*yenimsenikler*	*néologismes*
yenimsek	*yenimsek*	*novateurs*
yer (zarfı)	*yerlik*	*liue*
yer değiştirme	*becayiş*	*mutation*
yer durum tümleci	*yerlik duram tümleci*	*complement circonstanciel de liue*
yer zarfı	*mekân katmacı*	*adverbes de lieu*

Benzer 2012	Ulvi 1941	Deny 1921
yerine geçme, yerine geçiş	*yerine geçme, yerine geçiş*	*remplacement*
yerine gelirlik, yerine geçiş	*yerine gelirlik, yerine geçiş, taviziye*	*substitutif*
yerini tutucu	*ödekleyici*	*compensant*
yeterlilik fiili	*iktidarlı (imkânlı), iktidarî fiili*	*verbe possible*
yetersizlik fiili	*menfi iktidarlı fiil*	*verbe impossible*
yoğun, pekiştirme	*pekişik, gürleştirici*	*intensif*
yön	*doğruluş*	*direction*
yöneliş, yönelme	*yöneliş, yönelme*	*orientation*
yönelme hâli	*mefᶜūlün ileyh*	*le datif*
yüklem	*haber, savlık, yüklem, müsned*	*prédicat*
yükleme hâli	*mefᶜūlün bih*	*l'accusatif*
yüzyıl	*asır*	*siècle*
zaman zarfları	*zaman katmacı*	*adverbes de temps*
zamanelik	*zamanelik*	*actuel*
zamir	*zamir*	*pronom*
zamirlik	*zamirlik*	*pronominal*
zamirlik ek	*zamirlik ek*	*suffixes pronominaux*
zarf	*katkın, katmaç*	*adverbe*
zarf-fiil	*ulak*	*gérondif*
zarf-fiillik	*ulaklık*	*gérondive*
zarflık	*katmaçlık*	*adverbiale*
zayıflamış	*arıklanış*	*affaiblissement*
zıt anlam	*tersad*	*antonyme*
zincirleme	*zincirleme*	*période*
zorlanış	*zorlanış*	*l'obligation*

TÜRK DİL BİLGİSİ

Modern Türk Dil Bilgisi Çalışmalarının Kapsamlı İlk Örneği

JEAN DENY

Türkçe üzerine Türk ve yabancı birçok yazar tarafından dil bilgisi kitabı yazılmış ve yazılmaktadır. Özellikle Türkçenin kuralları ve işleyiş mantığı, her zaman yabancı dil uzmanlarında hayranlık uyandırmıştır. Yabancı dil uzmanlarının bu hayranlığı Türkçenin hem bir yabancı gözüyle incelenmesini hem de başka diller ile karşılaştırılmasını sağlamıştır. Bu araştırmalar yalnızca yabancı dil uzmanları için değil, aynı zamanda kendi ana dili üzerine çalışan dil uzmanları için de bir zenginlik olmuştur.

Balık, içinde olduğu denizin farkında olmaz imiş. DENY'nin bu çalışması bazen bir Türk'ün kendi dilini kullanırken farkına varmadığı ayrımları bazen de notlamaya gerek duyulmayan bir yöredeki deyim ve atasözlerini bulma imkânı vermiştir. Bu yönüyle kitap yalnızca bir dil bilgisi kitabı niteliği taşımayıp aynı zamanda bir kültür aktarıcısı olmuştur. İçindeki bilgiler bugün de geçerli olmakla birlikte verilen örneklerde dönemin ses değişmeleri bire bir korunmuş ve böylece o dönemin telaffuz özelliklerinin de tanınması ve bilinmesinin sağlanması düşünülmüştür. Bununla birlikte bu kitap hem konuları işleyiş sırası hem de içerik bilgisi olarak Türk dil bilgisi yazarlığının oluşmasında bir başlangıç olmuştur.

Bu kitabı okurken yalnızca bir yabancının gözüyle Türkçeye bakma imkânı bulmayacak aynı zamanda eleştirileri ile kitabın her yerinde varlığını hissettiren ve çeviri esnasında Jean DENY ile bir araya gelmiş olan Ali Ulvi ELÖVE'yi de tanıma imkânı bulacaksınız.

www.kabalci.com.tr

ISBN 978-975-997-201-1

www.kabalciyayinevi.com